

विवेचनकर्तानुं (टीकाकारनुं) भंगलाचरण

१२१. ६३६
१२१-६

भाषिणी —

नम सहास्वप्नी शुद्ध चैतन्यभूति !
श्रीमद् भगवद्धर्तु चैत्य ते शांतभूति !
करतुं चित्तसमाधि अर्पतुं आत्मशान्ति,
हरतुं भवउपाधि कापतुं मोहभ्रांति.

१

ललित अभूत वाङ्मे सत्पदे विस्तरेक्षी,
ललित विसतरा आ सूत्र-स्वर्णं गु येक्षी;
प्रतिपद न पशेन्या न्याय भौक्तिक अंगे,
ऋषिवर हरिभद्रे लज्जित संवेग रंगे.

२

कुम्भविरहकारी द्वेष-भात्सर्यहारी,
ललितविसनरा न 'धर्मसङ्गोषकारी';
स्तवीं अति ऋषि सिद्धे मुक्तकंठे उवासे,
विवरण करवा ते दास लभवान् विभासे.

३

अनुष्टुप् —

चिन्मूर्ति भगवद् अर्हत्, लज्जितसूत्र भंगधिनी;
व्याख्यानी करती व्याख्या, चिद्भक्तिरसवर्द्धिनी;
चिद्देह भ्रातृनो मेव, शोधनी तत्त्वभोधनी;
आ दास भगवान् भूये, टीका 'चिद्देहभरोधनी.' (कुम्भ) ५

४

(लभवानदास)

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત
લંસિત વિસ્તરા
ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ

વિવેચનકર્તા (ટીકાકર્તા) —

ડૉ. ભગવાનદાસ મનાસુખભાઈ મહેતા, એમ. બી. બી. એસ.

કૃત

‘ચિદ્દેવવિશેષાધિની’ ટીકા નામક

વિવેચન સમેત

પ્રકાશક —

શ્રોમતી કૃત્યનખેન ભગવાનદાસ મહેતા
૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા
હીરાલાલ હાલચંદ, દલાલ બાર-ઓટ-ચો,
પદમશી દામજી ખોલા, સોલિસિટર,
મંગીઓ
ગોરિજી ચાલ, મુંબઈ ૩

મૂલ્ય : નવ રૂપીયા

પ્રથમજ્ઞતિ : પ્રત ૭૫૦-
ઈ. સ ૧૯૬૦ જાન્યુઆરી : ૨૦૧૬ પોપ

મુદ્રણસ્થાન :
એન. એમ. પ્રીન્ડીંગ પ્રેસ,
હરિયાપુર, ડાંગરવાડ-અમદાવાદ.

સર્વ હક વિવેચનકર્તાને રવાધીન

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીની છેલ્લી 'શીખ'

તત્ક્રોતવ્યમેતદાદરેણ, પરિભાવનીયં સ્વમનુજ્યા । શુક્લેશુર્વણપ્રાય-
મવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં । રસનુલ્લો દ્વાપ્રાર્થઃ, સ જલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં, સંવેગાદિ-
સિદ્ધેઃ, અન્યથા ત્વદર્શનાત્ ।

તદર્થે ચૈષ પ્રયાસ ઇતિ ન પ્રારબ્ધપ્રતિકૂલમાસેવનીયં, પ્રકૃતિસુન્દરં ચિન્તા-
મગિરત્નકલ્પં સંવેગકાર્યં ચૈતદિતિ મહાકલ્યાણવિરોધિ ન ચિન્તનીયં ।
ચિન્તામગિરત્નેઽપિ સમ્યગ્જ્ઞાતગુણં પથ બ્રહ્માણતિશયમાવતોઽવિધિવિરહેણ
મહાકલ્યાણસિદ્ધિરિતિ ॥ (અર્થે માટે શુભો આ અંથુ' છેલ્લું' સૂત્ર પૃ. ૬૫૩)

ય પનાં ભાવયત્યુચ્ચૈર્મંથ્યત્યેનાન્તરાત્મના ।
સબ્રન્દનાં સુવીર્જં વા નિયમાદધિગચ્છતિ ॥

ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ ગૂંથેલો ઉત્તમ નમૂનો

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન શુક્ર ઇદ
ચિદુષઃ પ્રમાદઃ । યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામ-
કટવો વિષયાઃ, વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સજ્જ્ઞતાનિ, પાતમયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ ।

તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતવ્યં । યતઃ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો
ધર્મમેષો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ । અતઃ સ્ત્રીકાર્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્
સેવિતવ્યાસ્તદમિહા ।

ભાવનીયં મુળદમાલ્પલુકાક્ષાતં, ત્યક્તવ્યા સત્ત્વસદ્પેક્ષા, ભવિતવ્યમાહા-
પ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં
પ્રવચનમાલિન્યં । યતઃ વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના
પ્રવર્તિતવ્યં સ્ત્રજાતં ।

જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસંપન્ન-
યોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિજ્ઞોતસિકા, પ્રતિવિવેચમનાગતમસ્યાઃ ભયશરણાણુદાહરણેન
(અર્થે માટે શુભો આ અંથુ' સૂત્ર ૧૩૨-૧૩૬, પૃ ૨૬૮)

ॐ
स्वारा पू. सङ्. मातुश्री

श्री हेमदेवीना

स्वरसुखमयीना

समर्पण

वसंततिलक

सत्शायक ललितभय ज्येष्ठ विवेचनारी,
'विद्महेमशोषणी' टीका तुज नाम धारी;
श्री हेमदेवीं जननी! यरणे समर्पुं,
संस्कारभूषण भव मात! क'धेक तपुं.

संस्कारभूति तुज मात तुं पुण्यभूति,
माधुर्यभूति हृदये स्मरौं तुज भूति;
आ आपीं ललित कृष्णमालि ललितभावे,
सतोष है निज भने तुज आल पावे.

आश्विन शुक्ल अष्टमी,
२०१५

—स्वभावानंद

ભક્તિ સિન્ધુના અમૃતખિન્દુ

ક્રક્રોધિ નમુકારો જિજ્ઞાસુઃ સદસ્ય વલ્લભાનસ્ય ।
 સંસારસાગરામો તારેદ્ નરં વ નારિં વા ॥ શ્રી ચૈત્યપદ્મન શ્રુત
 ણાનમયં અપ્પાણં ઉવલલ્લહં જેણ જ્ઞાદિયકમ્મેણ ।
 ચઈરુજ્જ ય પરદવ્વં ણમો તસ્સ દેવસ્સ ॥ શ્રી કુંદુકુંદાચાર્યજી
 ત્વાં યોગિનો જિન ! સદા પરમાત્મરૂપમન્વેષયતિ હૃદયંબુજકોશદેશે ।
 ત્વામેવ વીતતમસં પરવાદિનોપિ, તૂનં વિમો હરિહરાદિધિયા પ્રપન્નાઃ ॥
 શ્રી સિદ્ધસેન દિનાકરજી
 યસ્ય મહર્ષેઃ સકલપદાર્થપ્રત્યક્ષબોધઃ સમજનિ સાક્ષાત્ ।
 સામરમર્ત્યં જગદપિ સર્વં, પ્રાક્ષલિ શૃન્વા પ્રણિપતતિ સ્મ ॥ શ્રી સુભંતભટ્ટાચાર્યજી
 તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગતત્ત્વં, યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભુયઃ । ગીતા

અમિયભરી મૂરતિ રચી દે ઉપમા ન ઘટે કોય;
 શાંતસુધારસ ઝીલતી દે, નિરખત તૃપતિ ન હોય.... શ્રી આનંદધનજી.
 બાધકતા પલટાવવારે લાલ, નાથ ભક્તિ આધારદે;
 પ્રભુ શુભરંગી ચૈતના દે લાલ, એહી જી જીવન સાર દે. —શ્રી દેવચંદ્રજી.
 જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહલાવ નહિં કાંઈ;
 લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.
 ધરતીકા કાગજ કરૂં, કલમ કરૂં વનરાય;
 સાત સમુદ્રકા શાહી કરૂં, પ્રભુગુણ લિખા ન બાય. —સુંત કંબીરજી.
 દેખી અહભુત તાહરૂં રૂપ, અચરિત ભવિકા અરૂંપી પદ વરેજ;
 ત્હારી ગત તું બણે હો દેવ ! સમરણભજન તો વાચક યશ કરેજી શ્રી યશોવિજયજી.

અન્તરજ્ઞં મહાસૈન્યં, સમસ્તજગતાપકમ્ ।
 ઠલિતં લીલયા યેન, કેનચિત્ત નમામ્યહમ્ ॥ શ્રી સિદ્ધર્ષિજી (ઉપ ભ. પ્ર. કથા)
 પ્રશમરસનિમગ્નં દિષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમદ્ભઃ કામિનીનિઙ્ગશ્યન્નઃ ।
 કરયુગમપિ યત્તે શસ્ત્રસંવંધવંચ્યં, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥ ૫૮૫/૩૬
 કલ્પાદેષવિહીનેન, સર્વત્ર સમચેતસા ।
 ભગવદ્ભક્તિયુક્તેન, પ્રાપ્તા ભાગવતી ગતિઃ ॥ ભાગવત

भस्मीय क्षिणवराणं विज्जन्ती पुण्वसंचिया कम्मा ।
 गुणपगरिसवहुमाणो कम्मवणदवाणलो जेण ॥ श्री जिनसद्गमणी ७
 इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुद्धारवोषामुदवोषणां ब्रुवे ।
 । न भीतरागात्परमस्ति दैवतं, न चाग्नयेकान्तमूर्ते नयस्थितिः ॥ श्री हेमचन्द्रायार्थ ७
 यस्य त्वयं त्वभावात्तिरभावे कृत्स्नकर्मणः ।
 तस्मै संज्ञानरूपाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ श्री पूज्यपादश्यामी ७
 बुद्धस्त्वमेव विबुधावितबुद्धिवोधात्, त्वं शंकरोऽसि भुवनत्रयशंकरत्वात् ।
 धातासि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानात्, व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥
 श्री मानवुंआयार्थ ७

५६

चित्त प्रसन्ने दे पूजन इह कछुं दे, पूजा अर्पित ओहं;
 कपट रहित यध आत्म अरपणु दे, आनंदधन पद देह....
 भक्षिरात्म तब अंतर आत्म, इप यध धिर भाव;
 परमात्महुं हो आत्म भावतुं, आत्म अरपणु दाव. श्री आनंदधन ७.
 ज्ञान वैराग्यनो देह धर्यो दे, भांडी जेणपणुनो छे ७व;
 भक्ति आलूषणु चेरियां दे, जेवे कोड सेवक शिव—श्री अया भक्त.
 सुप्रधाम अनंत सुसंत यही, दिनरात रहे तह ध्यानमही;
 परशांति अनंतसुधाभय जे, प्रभुभुं पद ते, वर ते, जय ते. श्रीमद् राजन्य ७.
 प्रभु पद वगव्या ते रह्या ताना, अलग्ग अंग न सान दे;
 वायक यश कहे अवर न ध्याई, जे प्रभुना शुष्ण गाई दे. श्री यशोविजय ७.
 मोटाने छेत्संग मोटाने शी चिंता ? प्रभुने अरणुपसाय सेवक थया नचिंता.
 माहुरी शुद्ध सत्तातणी पूरता, ते तणो छेतु प्रभु तुंडी साचो;
 देवय द्रे स्तब्धो मुनिगणुअनुभाव्यो, तत्त्वभक्ते लचिक सकल राचो. श्रीदेवय ७.

५७

ज्ञानलक्ष्मीवनाय्लेखप्रभवानन्दनदितम् ।
 निष्ठितार्थमज्ञं नौमि, परमात्मानमव्ययम् ॥ श्री शुभचन्द्रायार्थ ७.
 स जयति जिनदेवो सर्वविद्विम्बनाथो, वितथवचनहेतुकोधलोमाहिमुक्तः ।
 शिवपुरपथपांथप्राणिपाथेयमुच्चर्जनितपरमशर्मा येन धर्माऽभ्यषावि ॥ श्री पद्मनदि ७
 मज्ज जिमपतिमसहायसहाय, शिवगतिस्सुगमोपाय ।
 पिब गदशमनं परिहृतवमनं, ज्ञातवुधारसमनपाय ॥ श्री चिनथविजय ७

ललितविस्तराना सुवर्णसूत्रो

अचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकमवशतसहस्रोपात्तानिष्टदुष्टाष्टकर्मगशि-
ननितदौर्गत्यविच्छेदकमपीदम् (चैत्यवन्दनं) । (सूत्र ७५. २७) अतिदुर्लभमिदं
सकलकल्याणैककारणं चाधःकृतचिन्तामणिकल्पद्रुमोपमं भगवतपादवन्दनं ।
(सूत्र २३, ५. ५८) ×× न हि दीर्घदौर्गन्ध्याक् चिन्तामणिरत्नावाप्तिहेतुः ।
(सूत्र २२ ५. ५७)

न हि वचनोक्तमैव पन्थानमुल्लंघ्यापरो हितात्युपायः (सूत्र ६) निरूपणीयं
प्रवचनगाम्भीर्यं, विलोकनीया तन्वान्तरस्थितिः, दृष्टनीयं ततोऽस्याधिकत्वे,
अपेक्षितव्यो व्याप्तीतरविभागः, यतितव्यमुत्तमनिदर्शनेष्विति श्रेयोमार्गः । (सूत्र ११)
व्यवस्थितज्ञायं महापुरुषाणां क्षीणप्रायकर्मणां विशुद्धाश्रयानां भवावहु-
मानिनां अपुनर्वन्धकादीनामिति । अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनाऽ-
र्नाम्नात् । (सूत्र १२) शुद्धदेशना हि शुद्धनस्त्वमृगयूथसंवासनसंनिधानादः । (सूत्र १३)
(अर्थ भाटे लुग्नो ५. ३५ ३८, ४०)

यथोदितधर्म एव वरं-प्रधानं चक्रवर्तिचक्रापेक्षया लोकद्वयोपकारित्वेन
कपिलादिप्रणीतधर्मचक्रापेक्षया वा त्रिकोत्रिपरिशुद्धतया । (सूत्र १४६, ५. २६८)
अयमित्युक्तः श्रुतधर्मे वर्धतां शाश्वतम् वर्धतां विजयतः (पाठाः. विजय-
ताम्) अनर्थप्रवृत्तपरप्रवादि विजयेनेति हृदयं । ×× प्रणिधानमेतत् अनाशंसा-
भाववीजं, मोक्षप्रतिबन्धेन । ×× मोक्षार्थिना प्रत्यहं ज्ञानवृद्धिः कार्या । (सूत्र ३११)
यथोदितश्रुतधर्मवृद्धे मोक्षः, निद्वन्द्वेन (सूत्र ३१२) (अर्थ भाटे लुग्नो ५.
५६२, ५६४)

एवं विवेकग्रहणमत्र जलम् । अतिगम्भीरोद्धार एव आश्रयः । अत एव
संवंगामृतास्वादनम् । नाविज्ञातगुणे चिन्तामणौ यतः । ×× एकान्ताविषयो
गोयोनित्यस्य । (सूत्र ३१४ ५. ५६७) परमगर्भ एव (विवेकः) योगसाक्षात्ता ।
(सूत्र ३१५ ५. ५७१)

अथयमिति विशिष्टमात्मनः स्वास्थ्यं । (सूत्र १०६, ५. ५१६) चैत-
स्वास्थ्यसाध्यप्राधिकृतो धर्मः विरुद्धं भयपरिणामेन । (सूत्र १०७, ५. ५२०)
नायं (धर्मः) भगवदनुग्रहमन्तरेण । (सूत्र १३१, ५. २६६)

परिहर्तव्योऽकल्याणमित्रयागः, नैवितव्यानि कल्याणमित्राणि, न लङ्घनी-
योचितस्थितिः । ×× श्रोतव्यं विधिना धर्मशास्त्रं, भावनीयं महायत्नेन, प्रवर्ति-
तव्यं विधानतः । अवलम्बनीयं धैर्यं, पर्यालोचनीया आयतिः, अवलोकनीयो मृत्युः,
भविष्यत् परलोकप्रधानेन । ×× कारयितव्या भगवत्प्रतिमाः, लेखनीयं भुवने-
श्वरवचनं । ×× श्रोतव्यानि सच्चक्षितानि, भावनीयमौदार्यं, वर्तितव्यमुत्तमज्ञातेन ।
(सूत्र ३७०, ५. ६४१)

—महर्षि श्री हनुमन्मथार्थ७.

ભકિત રહસ્ય

હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું, હીનાનાથ હયાળ ! હું તો હોય અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ. ૧
 શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ; નથી લક્ષ્મી કે હીનતા, શું કહું પરમસ્વરૂપ ? ૨
 નથી આસા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ; આપ તણા વિશ્વામ દંડ, ને પરમાદર નાંહિ. ૩
 ભોગ નથી સાસંગનો, નથી સતસેવા ભોગ; કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ. ૪
 હું પામર શું કરી શકું ? એવો નથી વિવેક; ચરણ શરણ પીરજ નથી, મરણ મુખીની છેક. ૫
 અગ્નિય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુલિત ભાવ; અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬
 અચલરૂપ આશ્રિત નહિ, નહિ વિરહનો તાપ; કથા અલભ તુજ પ્રેમની, નહિ તેનો પરિતાપ. ૭
 ભકિતમાર્ગ પ્રવેશ નહિ, નહિ ભજન દંડ ભાન; સમજ નહિ નિજ ધર્મની, નહિ શુભ દેશે સ્થાન. ૮
 કાળહોય કળિથી થયો, નહિ મર્યાદા ધર્મ; તોયે નહિ વ્યાપ્તતા, ભુજો પ્રભુ મુજ કર્મ. ૯
 સેવાને પ્રતિકૂળ જો, તે બંધન નથી ત્યાગ; દેહે દ્રિય માને નહિ, કરે બાહ્ય પર રાગ. ૧૦
 તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન ચમ નાંહિ; નહિ ઉદાસીન અલક્ષ્મી, તેમ ગૃહાલિન માંહિ ૧૧
 અહંભાવથી રહિત નહિ, સ્વધર્મ સંચય નાહિ; નથી નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ. ૧૨
 એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય; નહિ એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય ? ૧૩
 કેવલ કરુણામૂર્તિ હો, હીનબંધુ હીનનાથ; પાપી પરમ અનાથ છું, ઝડો પ્રભુજી હાથ. ૧૪
 અનંત કાળથી આથક્યો, વિના ભાન ભગવાન; સેવ્યા નહિ ગુરુ અંતને, મૂક્યું નહિ અભિમાન. ૧૫
 સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક; પાર ન તેથી પામિયો, ઉગ્યો ન અંશ વિવેક. ૧૬
 સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય; સત્ સાધન સમજ્યો નહિ, ત્ય બંધન શું ભય ? ૧૭
 પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહીં, પડ્યો ન સદ્ગુરુ પાવ, નીકાનહિ નિજ દોષ તો, તરિયે કોણ ઉપાય ? ૧૮
 અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય; એ નિઃશ્રય આબ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય ? ૧૯
 પડો પડો તુજ પંકજે, ફરિકરી માણું એજ; સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દંડતા કરિ દેજ. ૨૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

દિવ્યાત્માઓની પ્રાર્થના પ્રસાદી

તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે;
સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ હોયે, જિમ આનંદધન લહિયે રે.—શ્રી આનંદધનજી
કંઈયે હો પ્રભુ! કંઈયે મ દેશે 'છેહ,

હેમે હો પ્રભુ! હેમે સુખ દરિશણ તણોલ—શ્રી યશોવિજયજી

હે પરમ કૃપાળુ દેવ! X X આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના
મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિરે ભવપથ'ત અખંડ ભગૃત રહો એટલું
માશું 'હું તે સફળ થાઓ! ં શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોમે નિર્મળી
તુજ શાસન અનુભવિ, વાસન ભાસન હો તત્ત્વરમણ વળી.
સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ! બહુ તુજ સુવૃક્ષામણ;
બીજું કંઈ ન માશું સ્વામી! એહ જ છે મુજ કામજી. શ્રીદેવચંદ્રજી

❧

જય જિનદેવ!

જય જિનદેવ! જય જિનદેવ! દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા;
સુર નર ઇંદ્રો સ્તવન કરે છે, યોગિવરેંદ્રો ધ્યાન ધરે છે.—જય ૧
રાગાદિક મહુ શત્રુ હત્યા, વરો દેવદશી રીઝી પ્રીત્યા;
શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, કિલ્લ શુભોથી દેવ તમે છો.—જય ૨
કર્મ હત્યાથી જિન છો જિજ્ઞુ, સર્વાંસ જાને વ્યાપક વિજ્ઞુ;
શંકર સહુનું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અઘ હરવાથી.—જય ૩
સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી, બ્રહ્મ સ્વયંજુ શુદ્ધ ભુગ્યાથી;
રામ તમે છો આતમરામી, સ્વામ તમે છો ચેતન સ્વામી.—જય ૪
જગજીવન જીવન-સુકૃત અસ્નેહી, હેહ છતાંયે બેહ વિદેહી;
સુકૃતતણો મારગ જગજીવુ, જોધે અદ્વૈતજીવન કંઈજાસિધુ.—જય ૫
દર્શન જ્ઞાન આરિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જી, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જી—જય ૬
ધાર્મિક પ્રગટ્યું વીર્ય અનંતું, દર્શન જ્ઞાન ને સૌખ્ય અનંતું;
નિજ પદ પામે જિનરૂપ ભાગી, અજકલવાસી સિંહ જયું નિકાળી.—જય ૭
જિન ઉપાસી જિન થાય જીવો, દીપ ઉપાસી વાટ જયું દીવો;
જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા, ભગવાન દાસના શરણ સુદેવા.—જય ૮
પ્રજ્ઞાવબોધે મોક્ષમાળા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

આમુખ

“મવલીજાનું રજનના રાગાવયો ક્ષયમુપાગતા ચલ્ય ।

જાણા વા વિણ્ણ વાં હરી જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી,

“રામ કહો રહેમાન કહો કોઈ, કાન કહો મહાદેવરી;
પારસનાથ કહો કોઈ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી;.....રામ૦
નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહેમાનરી;
કરમે કમી કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિર્વાણરી.....રામ૦
પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચિન્હ સો બ્રહ્મરી;
ઇકવિધ સાધો આપ આનંદધન, ચેતનમય નિઃકર્મરી.”.....રામ૦

—શ્રી આનંદધનજી

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન-ગગનને અલંકૃત કરી ગયેલા મહાન યોગાચાર્ય અને મહાન દાર્શનિક તરિકે વિશ્વવિશ્વત આર્ષ દષ્ટા મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને એક મહાન ભક્તશિરામણિરૂપે દર્શન દે છે. ‘પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ ભારતના જ્યોતિર્ધર કપિલાવિષ્ણુ, યુક્તિમદ્વચનં ચલ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ’—‘વીર હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કેપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિવાણું જેનું વચન હોય તેનું જ સર્વથા અહંણુ કરવા યોગ્ય છે,’ એ જોમની સુપ્રસિદ્ધ અમર પંક્તિઓમાં નિબંધ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વ-પરીક્ષાની વીરગજના કરનારા અને સત-દર્શનના આગ્રહથી પર આ ભારતના મહાન જ્યોતિર્ધર ભાવિતાત્મા મહાત્માએ આ ‘લલિતવિસ્તાર’ અંધમાં ભક્તિઅમૃતરસનો મહાસિન્ધુ વહાવ્યો છે. વિશ્વપાવની આ ભક્તિરસભાહવીમાં આ અંધની વિવેચનાત્મક મહારી ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ દીકારૂપ નાનકડી સરવાણીનો પ્રવાહ સંમિલિત થઈ, સિન્ધુમાં બિન્દુ બાવ્યાની જેમ, અત્ર અક્ષય અલંગ ભાવને પામે છે.

“ઉદકબિંદુ સાયર ભસ્યો....સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષય અલંગ રે....શુણ્ણવેલડીઆં. વાયકે યશ કહે પ્રણુ શુણ્ણ....સાં તિમ મુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે....શુણ્ણ.”—શ્રી યશોવિજયજી.
“ધન્ય કૃતપુણ્ય દિન આજ માહરો થયો, ધન્ય નરજન્મ મેં સફલ ભાવ્યો;
દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવિશમે વદિયો, ભક્તિભર ચિત્ત તુજ શુણ્ણ રમાવ્યો....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ખ્યાતનામ આચાર્યની આ ખ્યાતનામ કૃતિ મહામતિ સિદ્ધિર્ષિ અગૈના શામલ્યક પ્રસંગથી ચોર નિખ્યાતિ પામી છે. શ્રી ઉપમિતિભાવમપંચ્ય જેવી પરમ અદ્ભુત અદ્વૈતિક મહારૂપક કથાના (Great Allegory) સ્ખંડા સિદ્ધિર્ષના 'ધર્મબોધકર' મહાકવિ-ગ્રહા સિદ્ધિર્ષિ સંશયદોહાએ આદોહતાં ઘડીકમાં હરિભદ્રસૂરિ જૈનમાં અને ઘડીકમાં ગૌડમાં ગમનાગમન કરતા હતા; તેમને છેવટને માટે નિર્ણાયકપણે જૈનદર્શનમાં સ્થિર કરવાનું પરમ ઉપકારી નિમિત્ત આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ બન્યો હતો,—જે પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ કૃતશશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધિર્ષિએ પોતાથી બે શતાબ્દિ પૂર્વે થયેલા આ શ્રી હરિભદ્રસૂરિને—કાળથી પરોક્ષ છતાં—પોતાની અમર કૃતિ ઉપમિતિભાવમપંચ્ય કથામાં પોતાના 'ધર્મબોધકર' શુરુ તરીકે બિરહાવીને, પોતાનું આશયગત કુવાસનાવિષ કાઢી નાંખી અમૃત સંચરણનાર તરિકે પરમ ગૌરવ-બહુમાન કરી અમર કરી છે; અને ત્યાં 'ન હિ કૃતસુપકાર' સાધવો વિસ્મરન્તિ' એ ઉક્તિને ચરિતાય' કરતાં તેઓએ પોતાના પરમ ઉપકારી શ્રી હરિભદ્રસૂરિને 'પૂજ્ય' ભક્તિભાવથી ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં ભાખ્યું છે કે—'અનાગત' પરિજ્ઞાવ—અનાગત—નહિ' અનેહો એવો ભાવી બનાવ બાણીને જેણે ચૈત્યવન્દન સંબંધિની 'લલિત-વિસ્તાર' મહારા અર્થે—'મર્થ' નિર્મિત કરી, અને કુવાસનામય વિષ વિનિષ્કૃત કરી કૃપાથી જેણે અચિન્ત્યવીર્યથી મહારા આશયમાં 'સુવાસના સુધા' સંચરણી, તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

“અનાગત' પરિજ્ઞાવ ચૈત્યવન્દનસંજયા ।

મર્થ' નિર્મિતા યેન વૃત્તિઃ કલ્પિતવિસ્તારા ॥

વિષ વિનિષ્કૃત કુવાસનામય, વ્યવીચરણઃ કૃપયા મદાશયે ।”

અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધા, નમોસ્તુ તસ્મૈ હરિમપ્રસૂરયે ॥”

—શ્રી સિદ્ધિર્ષિકૃત ઉપમિતિ ભ. ૩. કથા પ્રસ્તાવ ૮.

આમ મહાકવિ શ્રી સિદ્ધિર્ષિએ જેવા મહાજુદિનિધાન ભાવિતાત્મા મહાત્માએ જેનું ભક્તિશોભાચિત ભાવે આટલું ગમું ગૌરવ બહુમાન કર્યું છે, તે આ 'લલિત વિસ્તાર' મહાકૃતિને અને તેના મહાન્ કર્તાને જોળખાવવા પ્રયત્ન કરવો તે મહાતેજોનિધિ ભાસ્કરને પ્રકાશવા માટે દીપક આગળ ધરવા બરાબર છે !

એમ તો આ 'લલિત વિસ્તાર' સુપ્રસિદ્ધ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની 'વૃત્તિ' છે. 'ચૈત્ય' જોટલે પ્રકૃતમાં અર્હતપ્રતિમા, તે પ્રત્યે વિધિપૂર્વક વન્દનાયે પરમ અર્થગંભીર પદોનું બ્યાં સૂત્રજ છે, તે ચૈત્યવન્દન સૂત્ર; અને તેના અર્થનું વૃત્તિની—'લલિત વિસ્તાર' વાક્યી પેઠે સંરક્ષણ-સંગોપન-સંવર્ધન કરતી અને તેના અર્થજ્ઞેત્રની ચૈત્યવન્દનસૂત્ર 'વૃત્તિ' મર્યાદામાં જ વર્તતી તે આ 'વૃત્તિ' રૂપ લલિતવિસ્તાર છે. સહબ્રતમસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈત્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ અર્હત ભગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય અને તેનું સ્મરણ કરાવતી નિર્વિકાર પ્રતિમારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્યચૈત્ય, તે

પ્રત્યે જ્યાં વન્દન કરવામાં આવે છે, તે આ ચૈત્યવન્દન અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમું છે, 'અધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમ'—ચિન્તામણિ—કલ્પદ્રુમની ઉપમાને પણ અધઃકૃત કરતું જોતું છે; અને તેવા પરમ કલ્યાણમૂર્તિ અહીં તો ભગવત જેવા 'સત્ય' શિવ 'સુંદર' સત્ય શિવ અને સુંદર જોવા પરમ લલિત વિષયના જોયરપણાથી તત્ત્વચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તરા પણ તેવી જ છે.

“ભાવ હો પ્રભુ! ભાવ ચિન્તામણિ જોહ, આતમ હો પ્રભુ! આતમ સંપત્તિ આપવાણું; જોહિ જ હો પ્રભુ! જોહિ જ શિવસુખ જોહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ! તત્ત્વાલંબન થાપવાણું.”
—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“અભિયભરી મૂરતિ રચી દે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલવી દે, નિરખત તૃપાત ન હોય.” —શ્રીઆનંદધનણ

મૂળ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર તો,—નમુણુણું (પ્રણિપાતદશક સૂત્ર), અરિહંત યેષથાણું, અનન્ય, લોગસ્સ, પુકખરવસીવે, સિદ્ધાણું યુદ્ધાણું, વેવાનચ્ચગરાણું, જય વીયસય જોટલા નાના નાના અષ્ટ સૂત્ર જે માત્ર ત્રણ ચાર પાનામાં સમાઈ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની જાય—જેવડા પરિભાષવાણું છે, તેના પર વિસ્તૃત લલિતવિસ્તરા પરમાર્થગભીરતા વૃત્તિ રચી શ્રી હરિભદ્રસુરિણીજો કેટલું અપૂર્વ તત્ત્વમંથન કર્યું હશે, તેના સહજ ખ્યાલ સુઝ વિદ્વજનોને આ મહાકાવ્ય લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ પરથી સ્વયં આવશે; અને તે પરથી આ પ્રત્યેક 'સૂત્ર' પણ કેટલું પરમાર્થગભીર છે તેના ઊંડાણનો પણ કિંચિત્ પરિચય પ્રાપ્ત થશે. 'સૂત્ર' શબ્દના અર્થ પરથી પણ જો જ રહેલ્ય દલિત થાય છે. (ભુજો પૃ. ૭-૮). અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગભીર અનંતઆશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમતું અંગ છે, જોટલે આ પણ જોતું જ પરમ આશયગભીર હોઈ જોની સંપૂર્ણપણે બ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ હોય? 'કાત્સ્થ્યેન બ્યાલ્યાં કઃ કર્તુમીચ્છત?' એમ લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્રણ સ્વયં વહે છે. અર્થાત્ યતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય જોતું સામસ્યથી—સંપૂર્ણપણે બ્યાખ્યા કરવાતું ખીબતું ગભું નથી, જોટલે આ અહીં તો ભગવત જેવા પરમ 'લલિત' વિષયની અમે ગમે તેટલી તત્ત્વશુણ્ણગાનરૂપ 'વિસ્તરા' કરીએ તોપણ જોની સંપૂર્ણપણે બ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ?

“ધરતીકા કાઝજ કરે, કલમ કરે વનરાય
સાત સમુદ્રકી શાહી કરે, પ્રભુ શુભ દિખા ન જાય.”—સંત કબીરણ.

આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રાન્તર્ગત પ્રણિપાતદશક સૂત્રની (નમુણુણું) બ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રણજો ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને ભાવપૂર્ણ ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં

ભાખું છે કે—“મહાપુરુષપ્રણીતઆધિકૃતદણ્ડક”, આદિમુનિર્મિ-
ગણધરપ્રણીત સૂત્રને **હરિભદ્રજીની**
ભવ્યભાવાબંધિ
અર્થાત્ આ આદિમુનિ અહંતશિષ્ય ગણધરો જેવા મહાજ્ઞાની
પરમપ્રજ્ઞાનિધાન મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે. એટલા માટે જ આ
ચૈત્યવન્દનદંડક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો-તત્ત્વભીંડાણનો
તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. એટલે જ તે ‘સકલન્યાયાકર’ છે,
સર્વ ન્યાયનો-દર્શનવિષયક પ્રમાણભૂત ચર્ચાનો આકર-સમુદ્ર અથવા ખાણ છે; રત્નાકરમાં
જેમ જેમ ભીંડા ઉતરે અથવા રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ રત્નો
નિકળ્યાં જ કરે, તેમ આ ન્યાયરત્નાકર અથવા ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ
અવગાહો-ભીંડા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય-રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યાં જ
કરે. આવું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘ભવ્યપ્રમોદહેતુ’ છે, સર્વ ભવ્યજનોને
-યોગ્ય સુપાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ ભવ્યજનો આના ભીંડાણમાં
ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં જોર ને જોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને શુભપ્રેમરૂપ પ્રમોદની-
પરમ આનંદની લહરીઓ ઉદભવે છે. આવું તે ‘પરમાર્થરૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત
હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્ષવચનરૂપ છે. અને આવું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર
પરમાર્ષવચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’
છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ આવા પ્રકારે ન્યાયયુક્ત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ બીજાઓને
પણ તેના નિદર્શનરૂપ-દિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે. સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા
કરનારો ધડો ઘેસાડે એવો ઉત્તમ દાખલો છે.

આ અંગે સ્વયં હરિભદ્રસૂરિજીએ કેટલું ભીંડું અવગાહન કર્યું છે, તેને માટે
એક જ ઉદાહરણ બસ થશે. પ્રસ્તુત પ્રણિપાતદણ્ડકસૂત્રની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે,
તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત ભૌલિક સંશોધન (Original
હરિભદ્રજીનું Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુકિતયુક્ત
અદ્ભુત ભૌલિક સંશોધન પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification)
દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ બધું ગણધર ભગવાનોના
હૃદયમાં પેઠા હોય એમ તેઓનો અંતર આશય પ્રગટ કરી, પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય
કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે
સાનંદશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે. આ બાબત ઉપોદ્ઘાતમાં વિશેષ ચર્ચી છે, એટલે અત્રે
વિશેષનો અવકાશ નથી. આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે પરિશ્રમપૂર્વક ખાસ યોજેલી આ
ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ-હૃદયરૂપ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના સુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—
સુર વાંચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે.

અને આ શુદ્ધ સત્ત્વહિતાર્થપ્રવૃત્તિમાં આ પરમ આત્માર્થી મહાસુસુક્ષ્મ મહાત્માને
કેટલો બધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિશુધીએ (દેવોએ) મંદરાચલવડે

સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો સંશોધી અમૃત મંથનું, એમાં તેમને હરિભક્તિનું જેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ તે વિળુધો જ બાણે; તેમ આ અપૂર્વ તત્ત્વમંથન : મહાવિળુધ લલિતવિસ્તરાકારે નિજબુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસુદૃઢ પહેપહે ન્યાયમૌકિકાની મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો સંશોધી તત્ત્વઅમૃત વલોબ્યુ, તેમાં ગૂંથણી તેમને જેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે તો આ મહાવિળુધને અંતરાત્મા જ બાણે. તથાપિ અત્રે સ્થળે સ્થળે પ્રતિપદે દૃશ્યમાન થતા પ્રજ્ઞાચમત્કારોથી ભલભલા પ્રજ્ઞાવંતોને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી છકે કરી છે એવા ન્યાય-મૌકિકા જે આ પ્રાજ્ઞશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં ગૂંથ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ મૌલિક તત્ત્વસંશોધન કાર્યમાં આ મહાવિળુધિને જેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સંકેત અનુમાન માત્ર જ સહૃદય પ્રાજ્ઞબો કરી શકે છે; અને—‘પરોપકારાય સર્વો વિસૃતયઃ’—સર્વ પુરુષોની (વભૂતિઓ) પરોપકારાર્થે હોય છે એ સૂત્રને યરિતાર્થ કરતું આ જ્વલંત ઉદાહરણ પેળી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે.

ભગવદ્ અને ભગવદ્ભક્તિ બા. જગત્માં કેઈ વિવાદ નથી, પણ ભગવત્ કોણ ? અહંત્ કોણ ? અને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું ? એ બા. જગત્માં નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ પ્રવર્તે છે. તે બહુવિધ ભ્રાંતિતમસૂત્રું સમ્યક્ તત્ત્વદર્શન-ભાસ્કરના તાત્ત્વિક ભગવદ્ભક્તિઃ પ્રકાશથી નિબુધ નિરાકરણ કરી, આ લલિતવિસ્તરા અહંત્ વક્તા ઓતાંતું પ્રયોજન ભગવત્નું શુદ્ધ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ યુક્તિયુક્ત ન્યાયચર્ચાથી વિસ્તારથી પ્રદર્શાવી, જગત્ના યોગાનમાં અહંત્ ભગવત્ ‘મહાદેવ’ની મહા-પ્રતિષ્ઠા કરે છે, અને રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષની સ્પૃહિતો સંહાર કરનારા આ મહાદેવની શુદ્ધ તાત્ત્વિક નિષ્કામ ભક્તિમાં આત્માર્થી મુમુક્ષુઓને પ્રેરે છે. અને એ જ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. અત્રે શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન,—આ ભક્તિપ્રધાન ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત પદોથી વ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પહે પહે તેના પરમ સુંદર-લલિત વિષયભૂત ભાવચૈત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહંત્ ભગવંતની તાત્ત્વિક ભક્તિમાં પ્રવર્ધમાન ભાવે લીન થવું, અને અન્ય મુમુક્ષુલેવોને પણ તેમાં પ્રેરવા,—એ છે. અને આમ માન-પૂર્ણ-કીર્તિ આદિ તુલ્ય કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે નિર્મળ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી ભક્તિપ્રવૃત્તિથી મોક્ષના અવન્ધ-અચૂક ઘીજરૂપ યોગબીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુકેસે અંકુશદિ ભાવ પમાડી, અનુપમ મોક્ષરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપર પ્રયોજન (Remote, Ultimate) છે. ઓતાંતું પરંપરા-પ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ સૂત્રનું અર્થ-તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ કરવી એ છે,—કે જેથી તે ભક્તિરૂપ અવન્ધ-અચોદ યોગબીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષરૂપ આપે જ.

“એહંત્ રૂપ હોય લેદ સુહીજે, અનંતર ને પરંપર રે;

આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનનંદ.

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે પુણ્યે ભક્તિ સધે;

આતમ અનુભવની હો કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કામ એક આત્માર્થનું, જીએ નહિ મન રોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આવી આ પરમ ઉપકારી કૃતિના પ્રયોજનને અનુરૂપપણે આ વિવેચકે પણ આ વિવેચનઅંથ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મહત્ત્વ વિવેચનઅંથ કે જેનું નામાભિધાન મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી પુણ્યમૂર્તિ શ્રી હેમદેવીની પુણ્ય સ્મૃતિમાં ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ તેમ જ પરમાર્થ અર્થમાં પણ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા ટીકા નામક રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તાર વૃત્તિને આવરી વિવેચન લેતો વિવરણરૂપ પ્રથમ વિનમ્ર પ્રયાસ હોઈ, તેના પ્રાથમિક પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ અર્હત ભગવતની ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્વરૂપ હેમની વિશોધિની છે, એટલે પણ ઉક્ત નામાભિધાન તત્ત્વરસિક આત્માર્થીઓને પરમાર્થથી યથાર્થ પ્રતીત થવા ચોગ્ય છે.

આ મહારા વિવેચનઅંથની એ આ પ્રકારે પંચાંગી યોજના નિયત કરી છે—

(૧) લલિત વિસ્તાર મૂળ—આ મૂળ સળંગ અંથનું (મૂળને યથાવત્ રહેવા હેતુ) વિભાગવાર અધિકારાદિ સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ કરી, પૂર્વાપર સંબંધ બેઈને ડાહ્ય પારિ-આક્રમાં (કંડિકાઓમાં) અથવા ગદ્યસૂત્રમાં વિભક્ત કરવાની છૂટ આ વિવેચન અંથની એ લીધેલ છે; એટલે કે અને આ અંથમાં ગદ્યસૂત્રોના યથાચોગ્ય પંચાંગી યોજના વિભાગ પ્રમાણે પારિઆક્ર પાઠવાની અને આ પારિઆક્રને (કંડિકા-ઓને) અંક-નંબર આપવાની આ નૂતન યોજના એ હાખલ કરી છે,—કે જેથી સુસ વાંચકને અંથનો સ્પષ્ટ સુરેખ જગ્યાલ આવવા સાથે વિષય સુગ્રાહ્ય અને સુગમ બની તે તે વિષય શોધવાની (Ready reference) સરળતા-અનુકૂળતા પડે. (આ અંક અંગે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ આ અંથ પૃ. ૬૬ ફૂટનોટ)

(૨) ઉત્થાનિકા-અવતરણિકા—ઉપરોક્ત પ્રકારે વિભક્ત પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રમાં શો વિષય આવે છે તેના સારસંદર્ભ સૂચવતી અને પૂર્વાપર સંકલના નિબંધ કરતી પ્રત્યેક સૂત્રની ખાસ ઉત્થાનિકા-અવતરણિકા એ ચોથ છે,—જેથી આવા અર્થવન દુર્ગમ અંથના અસ્તુત સૂત્રના સુખ્ય વક્તવ્યનો-સુખ્ય સુદાનો સુસ વાંચકને તત્કણ સ્પષ્ટ જગ્યાલ આવે.

(૩) લલિતવિસ્તાર અનુવાદ—આ મૂળ અંથના પ્રત્યેક સૂત્રનો અક્ષરશઃ યથા-વત્ અનુવાદ કિંચિત્ પણ ન્યૂનાધિક વિના એ કરેલ છે,—જેથી મૂળકારના સંપૂર્ણ અભિધેયનો વિચક્ષણ અભ્યાસીને મૂળ સાથે યથાર્થ જિંબ-પ્રતિજિંબ ભાવ પ્રતીત થાય.

(૪) પંજિકા અનુવાદ—જ્યાં જ્યાં ઉપલબ્ધ છે ત્યાં ત્યાં શ્રી સુનિશ્ચિત-સૂચિશુદ્ધ કૃત પંજિકાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી એ યથાવત્ ફૂટનોટમાં આપ્યો છે.

પંજિકાકાર ઓ સુનિસુદ્ધસૂરિજીએ પોતે જ કહ્યું છે તેમ આ પંજિકા ‘હંગમ કેટલાક પદોની વ્યાખ્યા’ છે, એટલે આ પંજિકા અંપૂર્ણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી પણ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સમાસવિભજનાદિ પ્રકારે પદચ્છેદવ્યાખ્યાનરૂપે અને કવચિત્ અર્થવિવરણરૂપે સ્પર્શે છે, અને ઘણા સ્થળે તે ‘મોન’ છે; છતાં તે સુદર તેમજ તે તે ઉપલબ્ધ સ્થળે પ્રકૃતમાં અર્થોપયોગી હોઈ, તેનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અવ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અત્ર મૂકી છે, અને તેનો આશય પણ યથાસ્થાને યથા-સંભવ મ્હારા વિવેચનના એકદેશમાં અંતર્ભાવિત કર્યો છે.

(પ) સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા—લલિતવિસ્તર વૃત્તિના મૂળ સૂત્રના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદનો આશય સ્પષ્ટ કરતું સવિસ્તર સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા એ સ્વેદ છે. તેમાં પ્રાયઃ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ પ્રત્યેક સૂત્રના વિવેચનના મધ્યે તે તે સૂત્રના વિષયના મુખ્ય ટીકાની યોજના ભાવને અનુરૂપ ને તેને પરિપુષ્ટ કરે એવું ‘અધિક્રાંતા’રૂપ સુભા-ષિત મૂક્યું છે. તેમજ પ્રસ્તુત વિવેચનના દેહરૂપ અંગમાં પણ સ્થળે સ્થળે—પ્રકૃત ભક્તિરસભાવને પરિપુષ્ટ કરે એવા ઓ આનંદધનજી, ઓ મરો-વિજયજી, ઓ દેવચંદ્રજી, ઓમદ્વારજયંદ્રજી, ઓ ચિદાનંદજી, ઓ સિદ્ધસેન-દિવાકરજી, ઓ સમંતભદ્રાચાર્યજી, ઓ માનતુંગાચાર્યજી, ઓ હેમચંદ્રાચાર્યજી, ઓ હરિભદ્રાચાર્યજી, ઓ કુંદકુંદાચાર્યજી, ઓ અમૃતચંદ્રાચાર્યજી આદિ મહા ભક્તચિંતમણિ પરમ તત્ત્વજ્ઞ મહાસંત જનોના ટંકાટીણું વચનામૃતો પણ તેની અર્થ-ભાવના સમૈતપણે અવતરણરૂપે યથાસ્થાને ટાંક્યા છે,—જેથી આ પરમ સત્પુરુષોના અનુ-ભવપ્રસાદીરૂપ વચનામૃતકૃષ્ણી તત્ત્વરસિક સન્નજનો આ ભક્તિરસભાવની પાવન તત્ત્વ-જલમાં નિમજ્જનનો રસાસ્વાદ જોર માણી શકશે, અને ‘(ચિદ્દેહમના-’ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણ ધાતુના કર્મ-મલની અશુદ્ધિ’ વિશોધન કરી આ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ને અસ્તિત્વ કરશે. અસ્તુ !

આમ પંચ અંગમાં નિયત કરેલી આ મ્હારા વિવેચનઅંગની રૂપરેખારૂપ યોજના (Scheme, plan) પરથી આ અંગની પદ્ધતિનો સામાન્ય સમગ્ર ખાલ સુરત વાંચકોને આપશે. જાત્રે સુરત વાંચકોના લક્ષમાં રહેવા એટલું સામાન્ય સૂચન અંથ પદ્ધતિ અંગે કરવું યોગ્ય છે કે—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રનું વિવેચન બધાં પૂર્ણ થાય છે, સામાન્ય સૂચન ત્યાં જ આ ચિદ્દ મૂક્યું છે, અનેક સૂત્રોના સમૂહરૂપ આંતરાધિકાર બધાં પૂર્ણ થાય છે ત્યાં જ આ યોગ્ય સ્વસ્તિકતું ચિદ્દ મૂક્યું છે, અને નવીન અધિકાર નવે પાને શરૂ કરી તેની પૂર્ણાહુતિમાં કમળ-લીપક આદિ જૂદી જૂદી ભાતના પદોક મૂક્યા છે. આ યોજનાથી ખાવા મહાકાવ્ય અંગના સ્પષ્ટ સુરેખ વિભાજ-પ્રતિવિભાજ સુરત વાંચકને સુગ્રાહ્ય અને ગુદ્ધિઅગ્ર્ય બનશે. જાત્રે એટલો પ્રાસંગિક નિર્દેશ પણ કરવો આવશ્યક છે કે આ લલિતવિસ્તર ઓ હરિભદ્રસૂરિની યોગદષ્ટિસમુચ્ચય પછીની ઉત્તર કૃતિ છે, કારણ કે આ અંગમાં તેઓશ્રીએ તે સ્વરચિત યોગદષ્ટિસમુ-ચ્ચયના ઇચ્છાચોગાદિ અંગેના નવ પ્રલોકો પોતે અવતાર્યા છે. આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય—

જેના પર સુવિસ્તૃત સવિવેચન અંથ લખવાનું સફળાચ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે પ્રકાશિત સવિવેચન અંથ પ્રત્યે સમસ્ત સામાન્ય અને વિદ્વજનતાએ અપૂર્વ પ્રેમ વર્ષાવી, મને મહારા આ લલિતવિસ્તર સવિવેચન અંથના કાર્યમાં દ્વિશુષ્ક ઉત્સાહિત કર્યો છે.

અને આમ પંચિકાકાર શ્રી સુનિસુદરસૂરિશ્યે કહ્યું છે તેમ—‘કલો ગ્રન્થો મતિરનિપુણા સમ્પ્રવાયો ન તાદૃક્’—અંથ અતિકઠિન છે, મતિ અનિપુણ છે, અને સંપ્રવાય પણ તેવો નથી, છતાં પ્રાયઃ આ અક્ષુણ્ણ ક્ષેત્રમાં પદ્મયાસ ‘દુર્ગમ’ અંથને સુગમ કરવાનું આ સાહસ મેં ખેડ્યું છે ! પ્રાયઃ સ્વાશ્રયથી—સ્વવિચાર—કરવા યથાશક્ય પ્રયાસ અવલંબનથી આનું વિકેટ કાર્ય સર્વાત્માથી સિદ્ધ કરવાની હામ લીધી છે. અને આવો દુર્ગમ્ય અંથ વિસ્તારથી અર્થવિચાર કર્યા વિના—પરિસ્ક્રુટ અર્થ સમજાવ્યા વિના સુગમ્ય થાય જોમ નથી જોમ જાણી, આ ‘દુર્ગમ’ અંથ ‘સુગમ’—સુખોદય થાય જોમ કરવા માટે યથાશક્ય પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરેલ છે. અને જોટલે જ આ ‘લલિતવિસ્તર’નો પણ આટલો વિવેચનરૂપ વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, તે સુઝ વાંચકોને યથાયોગ્ય જ જણાશે. શુદ્ધ આત્માથી કરવામાં આવેલા આ મહારા નર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર શુદ્ધદોષજ સજ્જનોને જો કંઈ પણ સફળતા ભાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ શુદ્ધનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે,—જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રબળ ચિત્તિના અવલંબન વિના મહારા આ પ્રયત્ન ‘પ્રાશુલભ્ય’ ક્લ પ્રત્યે પશુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત ! અત્રે જો કંઈ અસમજસ વા આશયદ્વેર જેવું જણાય, અથવા બાણ્યે અબાણ્યે કવચિત્ કિંચિત્ ક્ષતિ વા સ્ખલના જેવું લાગે, તો તે આ મંદમતિ લેખક—વિવેચકનો જ દોષ છે જોમ સુઝ સત્જન મહાબને વિચારવું; અને હંસદંષ્ટિ રાખી ક્ષાન્તભ્ય ગણવું.

કાકદંષ્ટિ સ્વયં નિંધ, કૃશંતા શુભુદયને;

હંસદંષ્ટિ સ્વયં વંધ, હર્ષંતા શુભુદયને.—(સ્વરચિત)

શુભો જે કંઈ ‘હાં’ તે સકલ ગણને સંતજનના,

અને દોષો કે તે સકલ પણ હું પામસ્તથા;

કરી દોષો દૂરે મુશુષ્ક થરને હંસ સુમતિ !

અત્રી દંષ્ટિ ધારી સુભૂં જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

—શ્રી ચોગદંષ્ટિકેળશ (સ્વરચિત)

ઈ. સ. ૧૯૫૨ના વર્ષની કોઈ સુભગ પળે આ મૂળ ‘લલિતવિસ્તર’ અંથનું અવલોકન કરવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનું સ્વાધ્યાયરૂપ અવગાહન કરતાં આવા પરમ ઉપકારી અને પરમ ઉપચોગી દર્શનપ્રભાવક અંથનું

ઉપક્રમ—પૂર્ણાહુતિ :

પ્રકાશન

યથાવત્ યથાર્થ અર્થદર્શન કરાવી, તે પર પરિસ્ક્રુટ વિવેચનાત્મક ટીકા સ્થવાની મહારા હૃદયમાં સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ, અને તેનું લેખનકાર્ય તરત જ પ્રારંભી તે જ વર્ષમાં આ કાર્ય લગભગ

છ મહિનામાં પરિપૂર્ણ કર્યું. તેના ફલપરિણામરૂપ આ અંથ સુસ ગુણસ વિવેકી તત્ત્વશિક્ષક વાંચકવૃન્દના કરકમલમાં આવે છે. શ્રી જૈન જોસોશિકોશન ઓફ ઈન્ડિયા 'ની પ્રથમથી જ આ અથપ્રકાશનનો લાભ લેવાની પૂરેપૂરી ભાવના અને સુદૃઢ નિશ્ચય હોઈ, ઉક્ત સંસ્થાના અને મહારા યોતાના સંયુક્ત પ્રકાશકપણા નીચે આ અંથ અત્રે પ્રકાશ પામે છે. ઉક્ત સંસ્થા મહારા આ કાર્યમાં રસ દાખવી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની આ ખ્યાતનામ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે પ્રશસ્ત ભક્તિભાવથી ઉલટ ધરાવી આ પ્રકાશનઅયની મહારી સાથે ભાગીદાર બની છે, તે માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને પ્રસ્તુત સંસ્થાને આ પ્રશસ્ત ભગવદ્ભક્તિમય સત્કાર્યમાં પ્રેરણાનું ગુચ્છપથે નિમિત્ત બનનાર તેના માનદ્ મંત્રીઓ—સદ્ગમંત્રીની ભાઈ શ્રી હીરાલાલ હાલયંક હલાલ બાર—જે—હો તથા ભાઈ શ્રી પદ્મશી દામજી ખોળ્યા સોલિસિટર પણ તેવા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે અને પ્રેસની યોગ્યપણા અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાયંક મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ શુભાભયંક મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરૂં છું. તેમજ—મેં આસ પ્રયત્નપૂર્વક ચોલેલી આ અંથની સારસર્વસ્વભૂત—હૃદયરૂપ આકૃતિ જે મુખપૃષ્ઠ પર ખૂંદેલી છે, તેનો કલાકૃતિમય ખ્લોક તૈયાર કરી આપવા માટે કલાકાર ભાઈ શ્રી દિનકરરાય ભોળીલાલ મહેતાનો પણ આભાર માનું છું.

આ અંથની બીજાભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મહારા ઉપોદ્ઘાતમાં કર્યો છે, તેમજ સ્વયં હરિભદ્રસૂરિજીએ કરેલી આ અંથની પ્રસ્તાવના—જેના પર આ વિવેચકે સ્વવિસ્તાર વિશિષ્ટ (વિવેચન કર્યું છે (પૃ. ૧-૬૮) તે પરથી પણ તેના નિર્દેશ મળી અંથવસ્તુ: 'તત્ત્વભક્તે રહેશે; અને વિષયાતુકેમણિકા પ્રત્યે હૃષ્ટિપાત કરતાં આ અંથમાં ભવિક સકલ રાચો' કયા કયા વિષયો ચર્ચાવામાં આવ્યા છે, તેના પણ કંઈક ખ્યાલ આવશે. જોટલે અત્રે ચર્ચિત કરેલા વિવિધ તત્ત્વવિષયોના વિશેષ વર્ણનથી તત્ત્વશિક્ષક વાંચકના રસપ્રવાહની આઠે નહિં આવતા, મહારા વિવેચનાતર્જિત વિશિષ્ટ રસપ્રદ વિષયોની સૂચિ પ્રત્યે અંશુદિનિર્દેશ માત્ર કરૂં છું; અને અત્રે આ સ્વાધ્યાયમય યથાશક્તિ શ્રુતભક્તિ સાથે પ્રભુભક્તિ દાખવવાનો 'અર્પણ અવસર' અને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, ભક્તિરસઅજ્ઞવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસાધનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વશિક્ષક સંભળને સપ્રેમ આમંત્રણ કરૂં છું.

“ભર્તૃ યતુ મેં પ્રભુગુણુ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સંવત્સરી, ૨૦૧૫
૫, ચોપાટી રોડ,
સુંબર્ક ૭.

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા
એમ. બી. બી. એસ.

નિવેદન

ચૈત્યવન્દનના સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખેલી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર અને ભક્તિનો ભરમં સ્કંધમળવતી સુંદર અને અર્થગંભીર “લલિત વિસ્તર” નામની વૃત્તિ નિદ્ધાનોમાં બહુલીથી છે, પણ સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર પામેલ નથી. એનું કારણ એક તો એ સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે અને સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ નથી; બીજું એનો અર્થ યથાર્થ રીતે સ્કંધમળવાને વિશદ વિવેચનની જરૂર છે. આનું વિવેચન આચાર્ય સુધીમાં થયું હોય તેમ અમે બાબત નથી. ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતાએ “લલિત વિસ્તર”નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી, એમની દ્વાલ્પ્રિય શૈલીમાં વિશદ વિવેચન કરી, એનો ગંભીર અર્થ સરલ રીતે સ્કંધમળવાનો શુભ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રયાસ કર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ છે. એઓશ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સારા અભ્યાસી છે અને એમણે કેટલાંય સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે.

અમ્હારા મિત્ર સદ્ગત શ્રીયુત્ત સૌભાગ્યચંદ ઉમેદચંદ દેશીએ સને ૧૯૫૩ ની સાલમાં અમને કહ્યું કે ડૉ. ભગવાનદાસે “લલિત વિસ્તર” વૃત્તિનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી સરલ ભાષામાં બહુ સુંદર વિવેચન કર્યું છે અને એ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું છે. ત્યારે અમને લાગ્યું કે એ અનુવાદ અને ટીકા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે તો તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ અર્થ સ્કંધમળવાને અને ભક્તિનો ભરમં સ્કંધમળવાને લોકોને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, અને સારો પ્રચાર પામશે. પછી આ પ્રસિદ્ધિના ખર્ચના પ્રશ્નનો વિચાર કરવા અમારી જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિઆની મેનેજિંગ કમિટીમાં ચર્ચા કરી નિર્ણય કર્યો કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થાના સહયોગથી એ પુસ્તક છપાવવું અને તેના માટે પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી રૂ. ૩૦૦૦૭ ત્રણ હજાર સુધી ખર્ચ કરવો. પછી બીજી કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિનો સહયોગ મેળવવા માટે અમે પ્રયાસ કર્યો, અને એ પ્રયાસમાં વિલંબ થયો. પણ ડૉ. ભગવાનદાસે પોતે કહ્યું કે બાકીનો ખર્ચ તેઓ આપશે, એટલે અમારું કામ સરળ થયું; અને જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિઆ અને ડૉ. ભગવાનદાસ બન્નેના સહયોગમાં આ પુસ્તક છપાવવાનું નક્કી કર્યું અને અમે બન્ને આ હળદાર ઉપયોગી અને સુંદર પુસ્તક જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા માટે આજે ભાગ્યશાળી થયા છીએ તેના અમને સંતોષ છે. આશા છે કે આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે અને જનતાનો યોગ્ય આદર પામશે.

“લલિત વિસ્તર”નો યથાર્થ અનુવાદ અને કુશળ વિવેચન ડૉ. ભગવાનદાસે જે અથાગ પરિશ્રમ સેવી કર્યું છે, એ તો એમની જૈન શ્રુત અને તત્ત્વજ્ઞાનની અનન્ય ભક્તિ અને અપૂર્વ પ્રેમનું પ્રતિબિંબ છે. છતાં આ પુસ્તકના પ્રકાશનનું ખર્ચ કામ પ્રેમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે એમણે જ કર્યું છે. અમારી તો સહાનુભૂત અને સલાહસૂચના જ માત્ર છે. એ એમની પ્રેમપૂર્વકની નિઃસ્વાર્થ મહેનત માટે અમે એમના આભારી છીએ.

સુખંઈ

હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ

તા. ૨૨-૧૧-૫૬ રવિવાર

પદમશી દામજી ખેખા

મંત્રીજો, જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિઆ.

ઉપોદ્ધાત

“યેનાત્માઽબુદ્ધ્યતાત્મૈવ, પરત્વેનૈવ જાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તબોધાય, તસૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥” શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજી

“સારમેતન્મયા લબ્ધે, શ્રુતાચ્છેરવગાદનાત્ ।

મક્તિર્માગવતી વીજં, પરમાનંદસંપદામ્ ॥” શ્રી યશોવિજયજી

શ્રી યશોવિજયજીનું સુભાષિતરત્ન છે કે-‘શ્રુતસમુદ્રનું’ અવગાહન કરતાં અને આ સાર મળ્યો છે કે ભગવતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદસંપદાઓનું ધીજ છે.’ ભક્તિ-પ્રધાન ભાગવત ગ્રંથનું પશ્ચ વચન છે કે ‘મગવદ્મક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભગવદ્ભક્તિની ભાગવતી ગતિ:-ભગવદ્ભક્તિ સુક્રાંતે ભાગવતી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. કર્તવ્યતા અંગે ગીતામાં પણ ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય સંઘીત કહ્યું છે, તેમજ સર્વ એકવાક્યતા ધર્મોમાં પણ ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા અવિગાનથી ગાવામાં આવ્યો છે. આમ ભગવદ્ અને તેની ભક્તિની કર્તવ્યતા અંગે જગત્પ્રાં એકવાક્યતા વર્તે છે. પણ ભગવતનું અને તેની ભક્તિનું યથાર્થ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય ભૂમિકા સમજવા યોગ્ય છે,-જેથી આ ભગવદ્ભક્તિમય ‘લક્ષિત વિસ્તરણ’ ગ્રંથનું અને તદ્વચત તત્ત્વવિચારણાનું હાર્દ સમજવાનું વિવેકી વાંચકને સુગમ થઈ પડે.

આત્મકલ્યાણના ઇચ્છક કોઈ પણ સત્સાધકે સૌથી પ્રથમ યોતાનું નિશ્ચિત નિશ્ચય-રૂપ સાધ્ય-લક્ષ્ય નિયત કરવું જોઈએ. પછી તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા શા સાધન છે તેના સમ્યક્ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી તે સાધ્યપ્રત્યયી સાધનને અવ-સાધ્ય, સાધન લંબી નિયત સાધ્ય ધ્યેયને અનુલક્ષીને-નિરંતર લક્ષમાં રાખીને, અને સાધના ફલપ્રાપ્તિ પર્વત અખંડ સમ્યક્ સાધના કરવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તો જ યથાર્થ ઈષ્ટ સિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ ધીબ શબ્દોમાં કહીએ તો સિદ્ધયર્થીએ (૧) સાધ્યશુદ્ધિ, (૨) સાધનશુદ્ધિ, (૩) સાધનાશુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. કારણ કે સાધ્ય શુદ્ધ ન હોય તો સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય શુદ્ધ હોય પણ સાધન શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય અને સાધન બન્ને શુદ્ધ હોય, પણ સાધના શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ. માટે શુદ્ધ સિદ્ધિ અર્થે સાધ્ય-સાધન-સાધના એ ત્રણની શુદ્ધિનો અવિનાશની સંબંધ છે. સાધ્ય વિના

સાધન નથી, અને સાધન વિના સિદ્ધિ નથી. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિનો પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, તે આત્મહિતાથી આત્માથી સાધકે બહુ સમજવા જેવો છે, કારણ કે તે પરથી ઘણું પરમાર્થ રહસ્ય સુઝમતાથી સમજાય છે. બ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આ સર્વત્ર એક સરખું લાગુ પડે છે. આ બરાબર સમજવા માટે લોકપ્રસિદ્ધ બાણી લક્ષ્યક્રિયાનું દર્શાવ છે.

જેમ બાણી લક્ષ્યક્રિયામાં તેમ પરમાર્થમાં પણ બે નિશ્ચિત સાધ્યનો અનુસંધાન-યોગ ન હોય તો બધા સાધનને ‘સાધન’ નામ જ ન ધરે, યોગસાધન વંચક જ (છિતરનાર, ચૂકવનાર, વંચિત કરનાર) થઈ પડે,—જેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં વંચક યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક યોગ કહે છે; બે સાધનક્રિયા સમ્યક્પણે સાધ્યની સાધક એવી ન ફલાવંચક થઈ પડતી હોય તો તે પણ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ક્રિયા કહે છે; અને સિદ્ધિ સમ્યક્ ન હોય તો ફલ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ફલ કહે છે. આથી ઉલટું, સાધ્ય બરાબર સુનિર્ણીત અને નિરંતર લક્ષમાં હોય તો યોગસાધન અવંચક થાય છે,—આને શાસ્ત્રપરિભાષામાં ‘યોગાવંચક’ કહે છે; એટલે થઈ તે સાધ્યને સમ્યક્પણે સાધિત કરતી સાધનક્રિયા કરવામાં આવે તો તે ‘ક્રિયા અવંચક’ હોય છે; અને અંતર્યંત સમ્યક્ સાધન યથાવિધિ સેવતાં ફલસિદ્ધિ હોય છે,—આ ‘ફલાવંચક’ હોય છે. તાત્પર્ય કે—સાધ્યલક્ષ્યનો સમ્યક્યોગ તે યોગાવંચક, સાધ્યનું સમ્યક્સાધન તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યની સમ્યક્સિદ્ધિ તે ફલાવંચક; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાધ્યને તાકતું તે યોગાવંચક, સાધ્યને સાધતું તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યને યામતું તે ફલાવંચક. (આ યોગાવંચકાક્રિની રસપ્રદ યોગપ્રદ વિશેષ થર્ચા માટે બિશ્વાસુએ મહારા યોગદંષ્ટિસુચ્ય સંવિવેચન ગ્રંથનું પૃ. ૧૫૬, ૭૩૨ અવલોકન કરવું)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી કેમણુ કે! યોગ અવંચક હોય રે સખી.
કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી. ફલ અવંચક ભોય રે સખી. અંદ્રપ્રભુ સુખચંદ.”

—શ્રી આનંદધનજી.

આમ સાધ્ય, સાધન ને સિદ્ધિનો પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે; સાધ્ય હોય તો જ સાધન હોય, અને સાધન હોય તો જ સિદ્ધિ હોય, આ નિયમ છે, માટે ત્રણે કાળે પણ ન ચસે—ન રૂરે એવું પરમ ત્રિકાલાબધિત અખંડ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય-ધ્યેય (Goal) પ્રત્યેક સન્માર્ગસાધકે અને પરમાર્થમાં સૌથી પ્રથમ સુવિનિશ્ચિત કરી લેવું પરમ આવશ્યક છે,—કે જેથી બાણાવળીનો લક્ષ્ય જેમ વેધ્ય નિશાન પ્રત્યે જ હોય, કૂટબોલ ખેલાડીનો લક્ષ્ય જેમ નિરંતર લક્ષ્ય પ્રત્યે જ હોય, પથિંગનો લક્ષ્ય જેમ ગત-ત્વ સ્થાન પ્રત્યે જ હોય, તેમ તે સત્સાધક સત્નિશ્ચય સાધ્ય પ્રત્યે નિરંતર દંષ્ટિ ઠેરવી, સાધ્યરસી સાધકપણે સાધન રીતિ કરીને યથાર્થ સાધક નીતિને અનુચરી યથાર્થપણે પરમાર્થને સાધવા સમર્થ થાય. એટલે અત્રે આપણે પણ પ્રથમ સાધ્યશુદ્ધિ વિચારી સાધ્યવિનિશ્ચય કરશું:—

૧. સાધ્યશુદ્ધિઃ સાધ્યવિનિશ્ચય

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધકે નીતિ નાથ રે !

સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ નાથ રે !....નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો ‘પરમાર્થ’ અને ‘ધર્મ’ એ એ મહાન શબ્દો જ સૂચક અને અર્થગંભીર છે; એ શબ્દોથી જ તેના સાધ્યસ્વરૂપનો સ્વયં બોધ થઈ જાય છે.

પરમાર્થમાં ‘પરમાર્થ’—પરમ અર્થ એ જ સાધ્ય છે. પરમ અર્થ

‘પરમાર્થ’ના એટલે પરમ પદાર્થ, પરમ તત્ત્વ,—જેનાથી પર કંઈ પદાર્થ—તત્ત્વ

પરમાર્થઃ નથી અને જે યીજા બધાં કરતાં પર છે એવો પદાર્થવિશેષ—તત્ત્વ

‘ધર્મ’નું સહસ્ય વિશેષ, અને એવો પરમ તત્ત્વરૂપ પરમ પદાર્થ—પરમાર્થ કયો છે ?

તો કે—આત્મા, ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જેવો ચમત્કારિક પદાર્થ જગતમાં

નથી. જ્યાં ચૈતન્યના અદ્ભુત ચમત્કારો નિહરે છે એવો આત્મા જ સર્વ આશ્રયનું અને

સર્વ ઐશ્વર્યનું એક ધામ છે. સર્વ પર પદાર્થથી પરપણે—ભિન્નપણે પ્રત્યક્ષ જાહે તરી આવતો

આ પરમ તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક પદાર્થ—પરમાર્થ, શુદ્ધ આત્મા ‘ચમત્કાર’ એના શુદ્ધ સહજ

સ્વયંબૂ અસહ્ય મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવો—પ્રગટાવવો એ જ પરમાર્થ છે, એ જ નિશ્ચય છે,

એ જ ક્ષેત્ર છે, એ જ સાધ્ય છે, એ જ લક્ષ્ય છે, એ જ ઉપાસ્ય છે, એ જ આરાધ્ય છે.

વર્તમાનમાં વિભાવ દશાને છાંં આનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દબાઈ

ગયેલો આ આત્મા * જે અન્યસંયોગજન્ય કર્મપારતંત્ર્યથી અનંત સંસારપરિભ્રમણ દુઃખ

પામી રહ્યો છે, તેને કર્મપારતંત્ર્યથી મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્ય પ્રમાણવો, વિભાવ દશા

મૂકાવી આત્મસ્વભાવમાં આણવો, દુઃખધામ ભવબંધન છોડાવી સુખધામ મોક્ષનો યોગ

કરાવવો, ‘આતમ ઘર આતમ રમે’ને ‘નિજ ઘર મંગલમાલ’ પ્રગટાવી જીવને શિવ

બનાવવો, ‘ધ્રુવ છે જે જોગીજન’ એવું ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’—પરમાત્મપદ

પ્રમાણવો, ‘આનંદઘનરસ પૂર’થી છઠ્ઠકાતો શુદ્ધ સિદ્ધ મુક્ત આત્મારૂપ ‘પરમાર્થ’

પ્રગટાવવો, એ જ પરમાર્થ છે; અને એ જ મતદર્શનના ભેદ વિના સર્વ આત્માર્થો

સુસુક્ષ્મ સાધકનું એક માત્ર સાધ્ય છે. આવો પરમાર્થ ‘પરમાર્થ’ શબ્દ પરથી દેક્ષિત થાય છે.

હવે ‘ધર્મ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. ‘ધર્મ’ એટલે વસ્તુસ્વભાવ,—‘વસ્તુસદ્ભાવો ધર્મો’.

જઠવસ્તુનો સ્વભાવ તે જઠનો ધર્મ, ચૈતન વસ્તુનો સ્વભાવ તે ચૈતનનો ધર્મ. એટલે

* “આત્મા તત્ત્વસંયોગાત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ યથ મુક્ત પક્ષો જ તત્ત્વમાન્યાત્તયોસ્તથા ॥”—શ્રી હરિભદ્રસંક્રિત યોગમિત્રું

(૧) આ આત્માને જૈન અને વૈદાંતી ‘પુરુષ’ નામે જોળે છે, બાદ તેને ‘જાન’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘ક્ષેત્રવિદ્’ કહે છે. (૨) તદન્ય—તે આત્માથી અન્ય એવી વસ્તુને જૈન ‘કર્મ’ કહે છે, બૌદ્ધ અને વૈદાંતી ‘અવિદ્યા’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે. (૩) અને ને આત્મા અને કર્મ એ બેના સંયોગને જૈને ‘બંધ’ નામ આપ્યું છે, બૌદ્ધ અને વૈદાંતીએ ‘ભ્રાંતિ’ નામ આપ્યું છે, અને સાંખ્યે ‘પ્રકૃતિ’ નામ આપ્યું છે. (૪) આ કર્મસંબંધયોગ્યતા જૈને જૈનો ‘ભાવમલ’ કહે છે, તેને સાંખ્યો ‘દિદક્ષા’—પ્રકૃતિવિકારોને દેખવાની ઇચ્છા કહે છે, જૈનો ‘ભવબીજ’ કહે છે, વૈદાંતીઓ શ્રીતિરૂપ ‘અવિદ્યા’ કહે છે, સૌગતો આનાદિ કલેશરૂપ ‘વાસના’ કહે છે. આમ દર્શનભેદે પરિભાષારૂપ નામભેદ છતાં વસ્તુભેદ નથી. આ સર્વદર્શનસંમત વસ્તુતત્ત્વ છે.

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો બધા !
જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અધિજાધ પલાય....”—શ્રી આનંદધનજી
“પર ઘર ભોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;
જેમ નવિ બાણે રે મુગ કંદુરીઓ, મુગમદ પરિમલ મર્મ.—શ્રી સીમંધર
જેમ તે બૂલો રે મુગ દિશ દિશ ફરે, લેવા મુગમદ ગંધ;
તેમ જો હું રે આહિર ધર્મને, મિથ્યાદષ્ટિ રે અંધ. શ્રી સીમં.”—શ્રીયશોવિજયજી

આવા વાસ્તવિક ધર્મનું તો પોતાને જ્ઞાન નથી, છતાં આ મ્હારો ‘સ્વ’ ધર્મ અને
આ પારકો ‘પર’ ધર્મ એમ મ્હારા-ત્હારામ્હારા મિથ્યા આગ્રહમાં તણાઈ જતું જગત ધર્મને
નામે કેટલા બધા ઝઘડા કરે છે ! ખરી રીતે તો ‘સ્વ’ ધર્મ શું ? અને
સ્વધર્મ-પરધર્મ : ‘પર’ ધર્મ શું ? એનું પણ એને જ્ઞાન નથી. કારણ કે સ્વધર્મ એટલે સ્વનો-
‘સ્વધર્મે નિધન’ એવ. પોતાનો-આત્માનો ધર્મ, અને પરધર્મ એટલે પરનો-પરવસ્તુનો-
‘પરધર્મો મયાવહ.’ જડનો ધર્મ. આત્મા સ્વસ્વભાવમાં વર્તે જો જ એનો સ્વધર્મ, અને
પરભાવમાં વર્તે તો પરધર્મ. આમાં સ્વમત-પરમતની કે મ્હારા-
ત્હારાની તો વાત જ નથી. સ્વધર્મમાં વર્તતું જો જ ‘સ્વસમય’ અને પરધર્મમાં વર્તતું
જો જ ‘પરસમય.’ ‘સ્વધર્મમાં’ વર્તતાં ‘નિધન’-મૃત્યુ આવે તો પણ ‘અય’-બહેતર, પણ
‘પરધર્મ’માં વર્તતું તે તો ‘બયાવહ.’ ‘સ્વધર્મે નિધન’ એવ. પરધર્મો મયાવહ.’ એ
ગીતાવાક્ય પણ આ ઉકત બાવને પુષ્ટ કરે એવા સાપેક્ષ અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે; પણ
લોકોએ તો તેના ઉપયોગ પણ સ્વમત મતાર્થની આગ્રહયુક્ત પુષ્ટિમાં જ કર્યો છે ! અને
આત્માથી પોષ્યાનું મિથ્યાભિમાન ધડું છે ! જેની પોતાને ગતાગમ નથી તેના નામે જ
ઝઘડા કરી જગતે પોતાનું નામ સાર્થક્ય કયું છે !

“जीवो चरितदंसनगणद्विज तं हि ससमयं जान ।

पुगलकम्मपदेसद्वियं च तं जान परसमयं ॥”

—મહર્ષિ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીઅણીત શ્રી સમયસાર

“શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પરવહી છાંહલી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ તો પ્રાસંગિક ચર્ચા થઈ. આ સર્વનું તાત્પર્ય જો છે કે-આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ
-સ્વરૂપ, શુદ્ધ આત્મધર્મ જો જ પરમાર્થનું-ધર્મનું એકમાત્ર સાધ્ય છે. પરમતત્ત્વદક્ષા
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટકેલીકું વચનામૃત છે કે—

“सिन्नं सिन्नं मत दृग्निधे, लोहं दृष्टिनो तेष;

એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો એક.

તેક તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;

સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, જો જ ધર્મ અનુકૂળ.”

અને આત્માના આ શુદ્ધ સ્વભાવની—આત્મધર્મની સિદ્ધિ, સર્વ કર્મકલંકથી 'રહિત શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ—શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ મોક્ષ અથવા મુક્તિ છે; એટલે આત્માની શુદ્ધ સહજ સિદ્ધ મુક્ત અવસ્થારૂપ સહજાત્મસ્વરૂપી મોક્ષપદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ એ જ સર્વદર્શનોત્તુ એક નિશ્ચિત સાધ્ય ક્ષેત્ર (goal) છે તાત્પર્ય ધર્મની સિદ્ધિ વા મોક્ષ કે—સંસારથી પર અને જોનાથી પર કોઈ નથી એવું 'પરંતત્ત્વ' એજ સાધ્ય —મોક્ષપદ—નિર્વાણપદ એ જ સર્વ સત્સાધકોત્તુ એક માત્ર નિશ્ચિત સાધ્ય ક્ષેત્ર હક્ય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કહો કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ કહો, મોક્ષ કહો કે નિર્વાણ કહો, એ સર્વ એક જ છે; કારણ કે આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થા એ જ મોક્ષ છે, સર્વ કર્મકલંકથી મુક્ત શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થિત આત્માની સિદ્ધિ એ જ મુક્તિ છે. એટલે તેવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ—સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ એક પરમ સાધ્ય છે, એમ સાધ્યવિનિશ્ચય થયો.

૬

II. સાધનશુદ્ધિ: સાધનવિનિશ્ચય

૧. યોગમાર્ગ : અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા

“નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ લહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઠિગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહિયે રે.—શ્રી ઐયાંસ.

નામ અધ્યાત્મ ઠવણ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ છંડો રે;

ભાવ અધ્યાત્મ નિજ શુણ સાધે, તે નેહશું રહ મંડો રે....શ્રી”—શ્રી આનંદધનજી

હવે સાધનશુદ્ધિ સંબંધી કંઈક વિચાર કરી સાધનવિનિશ્ચય કરીએ. આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્ય ધર્મને હક્યમાં રાખી, નિશ્ચય—વ્યવહારને. સમન્વય કરી, જે કોઈ તત્સાધક સત્સાધન સેવવામાં આવે તે સાધનધર્મ. મોક્ષસાધક અધ્યાત્મ અનંતદુઃખમય ભવભંધનથી છૂટવારૂપ અનંતસુખમય મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ જે સહાયભૂત (Instrumental) થાય તે જ સત્સાધન. આપણું સાધ્ય તે સ્વરૂપ જ સુનિશ્ચિત છે અને તે આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એટલે તેની સાધનરૂપ પ્રક્રિયા (Process) પણ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક જ ઘટે. જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તેતું નામ જ 'અધ્યાત્મ' અને જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નહિં. એટલે નિશ્ચય કે વ્યવહાર, દ્રવ્ય કે ભાવ, જે જે સાધનના સેવવાથી આત્મા આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્યધર્મને ભણે, જોળજે અને પામે, જીવ મોક્ષની સન્સુખ—મુક્તિની નિકટ આવે, એવી મોક્ષસાધક પ્રત્યેક પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ

અને તેવી શોધસાધક અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા તેનું નામ જ 'યોગ'; આત્માની શુદ્ધિ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ શોધનું યોજન (એકાગ્ર) કરાવે તે જ 'યોગ',
—'મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ'. પરિશુદ્ધ એવો સર્વ જ ધર્મઆપાર શોધ સાથે યોજે તે તે યોગ' એમ યોગવિધિકામાં મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કરેલી 'યોગ': 'પરિશુદ્ધ ધર્મ'—વ્યાખ્યા પશુ ઉક્ત સુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઈ એને જ આપાર-ચારિત્ર તે યોગ' અરિતાઈ કરે છે. કારણકે આ જ હલિતવિસ્તાર અંધમાં કહ્યું છે તેમ 'હ્રદ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ પરિગૃહ્યતે, સ જ શ્રાવકસાધુધર્મમેવેન ક્રિયા'

૪.—અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ પરિગ્રહાય છે, અને તે શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મના લેહથી બે પ્રકારનો છે, અને તે પ્રત્યેક સ્વસ્વભૂમિકેચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો 'આત્મ-પરિણામ જ' છે, એમ અત્ર સ્પષ્ટ કહ્યું છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજી પશુ આનો પ્રતિબિંબ કરતાં 'ચારિત્તં જલુ ધમ્મો' ૪. પ્રવચનસારની સુપ્રસિદ્ધ ૭મી ગાથામાં X પ્રકારો છે કે—'ચારિત્ર એ જ નિશ્ચયે કરીને ધર્મ છે, ધર્મ જે છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.' અર્થાત્ આની પરમ અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સમર્થ ટીકાકાર મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ કહ્યું છે તેમ 'સ્વરૂપમાં ચરણુ તે ચારિત્ર છે, તે જ વસ્તુસ્વભાવપણુથી ધર્મ છે, તે જ અથાવસ્થિત આત્મશુણુપણુથી સામ્ય છે, અને તે જ દર્શનમોહિનીય અને ચારિત્રમોહિનીયના ઉદયથી ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો સર્વ સુસુક્ષ્મોનો જીવનો પરિણામ છે.' આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ તે જ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગ સ્વરૂપમાં શમાઈ જવાપણુથી શમ છે, તે જ પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવાપણુથી શાંતિ છે, અને તે જ સર્વ સુસુક્ષ્મોનો એક અખંડ અલેહ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગ છે. તે શોધરૂપ પરમ આત્મશાંતિ પામવા ઇચ્છનારા સર્વ સુસુક્ષ્મ જોગીજનો તે જ એક શાંતિમાર્ગને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી અવસ્થાલેહના લેહને લીધે કોઈ તે શોધરૂપ તીરની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય, પશુ તે સર્વ એક અખંડ અલેહ પરમ અમૃતસાગરસ્વરૂપ શોધમાર્ગના ભક્તો, આરાધકો, ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

"एक एव तु मार्गोऽपि तेषां रामपरायणः ।

अवस्थामेवमेवेऽपि जलबौ तीरमार्गवत् ॥"

— શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (યોગદષ્ટિસમુચ્ચય)

* "मुख्येण जोयणाजो जोगो सज्जो वि धम्मवाचारो ।

परिवृद्धो विम्वेजो, ठाणाइगजो वित्तेसेर्ण ॥"—યોગવિશિકા

* "चारित्तं जलु धम्मो धम्मो जो सो समोति निदिट्ठो ।

मोहकखोदविहीणो अपण्णो परिणामो हु समो ॥"—શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭.

“મોક્ષના માર્ગ છે નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશક્તિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૩૨.

“આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

અવર સર્વ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ.”

— શ્રી આનંદધનજી

આમ જેમ જેમ આત્મપરિણામરૂપ આશિન્ન-ધર્મને પામી મોહજન્ય અવિરતિપણું છૂટે ને જેમ જેમ છવ પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી નિષ્કષાય આત્મપરિણતિરૂપ

સમભાવને વા સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમભાવને લાગે, તેમ તેમ અધ્યાત્મ વિકાસક્રમ: તેનો અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ થાય છે. શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે અધ્યાત્મભાદિ પંચયોગ, તેમ ‘અધ્યાત્મ વિષુ જે ક્રિયા, તે તનુમત્ત તોલે.’ જે પ્રક્રિયા વડે

અષ્ટ યોગદંષ્ટિ, કરીને આત્મા અંતર્યુષ થઈ, અંતર્યામી બની, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ યોદ શુણ્ સ્થાન : પદ્મં યુજન પામે તે યોગ અને તે જ અધ્યાત્મ. અધ્યાત્મ, ભાષનાં, ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો પાંચ સામર્થ્યયોગ તબક્કાવાળો (Stages) યોગ કહ્યો છે; ને સર્વયોગમાં અધ્યાત્મ

તો સર્વ આશિન્નમાં સામાયિકની જેમ વ્યાપક જ છે. નિઃશયનયથી અધ્યાત્મનો પ્રારંભ અંશચારિત્રશાસ્ત્ર પાંચમા શુદ્ધસ્થાનથી છે, પણ વ્યવહારનયથી તો ઉપચારથી પણ તેની પૂર્વે પણ હોય છે, અર્થાત્ ખરેખરા સુસુષ્ઠુ એવા અપુનર્નિધકથી માંડીને યોદમાં શુદ્ધસ્થાનક પર્વત કરીને શુદ્ધિ પામતી જતી એવી સ્વરૂપસાધક અધ્યાત્મક્રિયાથી આત્માનો શુદ્ધવિકાસ હોય છે. શુદ્ધસ્થાનકની જેમ મિત્રા આદિ આઠ યોગદંષ્ટિ પણ, થર્મોમીટરની (Thermometer) પેઠે, આત્માના આધ્યાત્મિક શુદ્ધવિકાસના માપરૂપ છે. શુદ્ધસ્થાનકની યોજના મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ મોહાધિકાર યોછો થતો જાય, મોહની માત્રા ઘટતી જાય, તેમ તેમ આત્માનું શુદ્ધસ્થાન વધતું જાય છે. યોગદંષ્ટિની યોજના સ્વચ્ચ જ્ઞાનદંષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ યોદપ્રકાશ વધતો જાય તેમ તેમ આત્માની શુદ્ધશા વધતી જાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ શુદ્ધસ્થાનકની કૂટપટ્ટી (Yard-Stick) અને યોદપ્રકાશ એ યોગદંષ્ટિની કૂટપટ્ટી છે. આ યોગદંષ્ટિ પણ જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે તે ઇન્દ્રિયયોગ-શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ આ યોગમાર્ગની જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશારૂપ ભૂમિકાઓ છે; અને સ્વમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગપ્રક્રિયા પણ તેવી જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મવિકાસકક્ષાઓ છે. આમ આત્મસ્વભાવનું યુજન કરવારૂપ જે અધ્યાત્મ-યોગ પ્રક્રિયા વડે આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણ પદ પામે તે યોગમાર્ગ જ અત્ર મોક્ષસાધન છે.

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગના જ અંગભૂત છે. એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિકૃદ્ધ કે વિભિન્ન નથી, પણ ગોણુ-પ્રધાન ભાવથી

ઐક જ યોગના ત્રણ પાસાં (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઠ
જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ સંબંધ હોઈ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણ કે
અને ભક્તિયોગ : પરંતુત્વને પરમ નિધાન જેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથા રૂપ
એક જ યોગના અધ્યાત્મક્રિયાસુકતપણે જ્ઞાનની—અનુભવયોગની અનન્ય ઉપાસના તે
ત્રણ પાસાં જ્ઞાનયોગ, પરંતુત્વની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક
કર્મક્રિયા—નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મ-
ક્રિયા તે કર્મયોગ, અને તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતુત્વની ભક્તિ તે ભક્તિયોગ.
અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનચેતનામય શુદ્ધ આત્માનુભૂતિથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું
યુજન કરવું તે જ્ઞાનયોગ, શુદ્ધ આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયાથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું
યુજન કરવું તે કર્મયોગ, શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિના અવદાંબને શુદ્ધ
આત્મસ્વભાવનું યુજન કરવું તે ભક્તિયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની
ભક્તિ—ક્રિયા જેમ અનુભૂતિરૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ ભક્તિ—ક્રિયા વગરનું
જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે. હવે આપણે
આ ત્રણે યોગની અનુક્રમે વિશેષ વિવક્ષા કરશું.

૨. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આધળી—ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક ચક્ર ચલાવીએ ? એક પાંખે કેમ ભરોએ ?—અજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે મોક્ષપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધન છે. ‘જ્ઞાનક્રિયાન્યાં મોક્ષઃ’
એ મહારહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાન—ક્રિયાથી મોક્ષ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે
ભાવશ્રુતજ્ઞાન—શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય સંવર-
નિર્જરરૂપ ભાવક્રિયા—ભાવચારિત્ર—આત્મચારિત્ર એ બંનેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

ભગવાને મુખ્યપણે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે તેને જ જ્ઞાન કહ્યું છે. કારણકે ‘સર્વ
પદાર્થર્તુ સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. બે આત્મજ્ઞાન ન થાય
તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.’ નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો
આત્મજ્ઞાન વિનાર્તું હોય, પણ બે જીવને ન ભણ્યો તો તે સર્વને અજ્ઞાન કહ્યું છે.
જ્ઞાન અજ્ઞાન ‘આ જીવ ને આ કેહ એવો ભેદ બે ભાસ્યો નહિ’, તો ‘પચખાણ
કીધા ત્યાં સુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહિ’,—આવો કેવળ નિર્ભજ
ઉપદેશ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યો છે. આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાર્પથ એ નિકળે

છે કે બોધબીજભૂત, મૂળભૂત આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં આત્મસંવેદનરૂપ આત્મજ્ઞાન છે, પણ તે આત્મસંવેદનરૂપ બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું બીજી બધુંય ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય તો ત્યાં આત્મજ્ઞાન નથી. એટલા માટે જ સ્વ-પર લેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂલ બીજભૂત જ્ઞાન જેને હંતું, પણ બીજી કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા ‘તુષમાષ’ જેવા અતિમંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને આ બોધ-બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા નવપૂર્વધર જેવા અતિમંદ ક્ષયોપશમી શાસ્ત્ર-પારંગતો પણ રખડયા છે. કારણકે શ્રી ચિદાનંદજીએ કહ્યું છે તેમ ‘સાર લઘ્વા વિન શાર કલ્પો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણુ’. સ્વ-પરને બૂઝા પાઠનાર એવા પ્રયોજનભૂત લેદજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વચુકત એવા મતિ-શ્રુત-અવધિને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અવધિઅજ્ઞાન (વિભંગ જ્ઞાન) કહ્યા છે તેનું એ જ રહસ્ય છે. શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્કજ્ઞાનથી કંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી. પરંતુ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે, આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. નહિં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ બનેનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો વક્તો આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો એકલા વિનાના મીઠા જેવું છે.

“જળ બન્યો નિજ રૂપકો, તમ બન્યો સળ લોક;

નહિ બન્યો નિજ રૂપકો, સળ બન્યો સો ફોક.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જ્ઞાતે જ્ઞાતમિ નો મૃયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે |

અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યજિરર્થકમ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર

જ્ઞાનથી જેણું આત્મસ્વરૂપ ભણ્યું, તેણું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિ. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય; છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. હાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં ‘પદમં નાળં તજો દયા’ દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને ફોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાધે ખેસાડી આંધળો તેના સૂચન સુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી બચ. તેમ ભવ-હાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદ્દનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો ચધાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અને ‘પદમં નાળં તજો દયા’ એ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું, તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂળ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુબંધન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દેહાદિ પદવસ્તુથી આત્મા સિન્ન છે

એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે—છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુબંધ છે. એટલે કર્મઆશ્રયનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ પદ્મઆવસ્થકાદિ સર્વ અનુબંધનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે.

દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એવું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન દ્રવ્યજ્ઞાન-ક્રિયાને થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષપ્રત્યક્ષી રૂપ પરત્વે નિષ્ક્રેણ જ છે. યથાયોગ્ય સ્થાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશક શાસ્ત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દના પ્રધાન અને અપ્રધાન એ બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ દેખીત થાય છે. તેમાં-ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્ર મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો-દ્રવ્યઆજ્ઞાનો અધિકાર-હંતુકર્ત્રી, મંદકપાયી, મંદવિપયી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ વૈશગ્ધ્યવસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, લીમ તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ શુદ્ધલક્ષણસંપન્ન અપુનર્ભંગમદિ* દશાવિશેષને પામેલા સુસુક્ષ્મોને જ છે,—એમ ચોક્કસે ચોક્કસું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ તેમના સર્વ ગ્રંથોમાં તેમજ આ લેખિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં પણ સ્થળે સ્થળે ઉદ્ઘોષ્યું છે. આ અપુનર્ભંગમદિ દશા પૂર્વે સમૂદ્ધમકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્યક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યઆજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય'—અનુપયોગ-ઉપયોગરહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે. આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે,—નહિ કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને. આમ દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણકે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આખે જ જુટકો છે. આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મમાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ શુભનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવપરિણતિ. આખો માર્ગ સુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ જ એવું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી યોગ્ય જ રહે છે.—'યસ્માત્ક્રિયા પ્રતિફલંતિ ન માંવજ્ઞત્યાઃ'—એટલું આ દ્રવ્યક્રિયા માટે સત્ય છે, તેટલું જ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન માટે પણ છે. દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદંષ્ટિસમુચ્ચયકારે કહ્યું છે કે શુદ્ધભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂચ્ય અને આગીઆ એટલું અંતર છે.

“શુદ્ધભાવ ને શૂની ક્રિયા, બેહુમાં અંતર કેતોલ ?

અજઠળતો સૂરજ ને ખબુઓ, તાસ તેજમાં તેતોલ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

* “પતે અદિગારિણો દ્વિ જ સેલા વ્વવ્વો વિ જં પસા ।

દ્વિરીપ સોગવાપ સેસાજ ડ અવ્વહાવસિ ॥”—શ્રી પંચાશક

“દ્રવ્ય ક્રિયા રૂચિ ભવકા રે, ભાવધર્મ રૂચિહીન;
ઉપદેશક પશુ તેહવા રે, શું કરે ભવ નવીન ?....ચંદ્રાનન જિન !” —શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

“અપુનર્મૃતકથી માંડી, બવ ચરમ ગુણકાણુ;
ભાવ અપેક્ષાએ જિનઆણુ, મારગ લાપે બાણુ.” —શ્રી યશોવિજયભટ્ટ.

આમ દ્રવ્ય-ભાવ શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય-ભાવ ક્રિયારૂપ સત્સાધનના સમુચિત સમન્વયથી જ મોક્ષ છે. આ ઉપરથી સારભૂત યુક્ત પક્ષ આ છે કે-જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને નયની ‘પરસ્પર લીઝ મૈત્રી કરાવી,’ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તે રાગદ્વેષરહિત નિષ્ક્રિયા શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો મુમેળ સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો પરમ ઉપાય છે. એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજવી ને આત્મપરિણતિને ભજવી તે મોક્ષમાર્ગની આરાધના છે; પરપરિણતિને ભજવી ને આત્મપરિણતિને ત્યજવી તે મોક્ષ-માર્ગની વિરાધના છે.

૩. ભક્તિયોગ: જિનભક્તિ પ્રયોજન

“હમ્મણે છે જે ભેગીજન, અનંત મુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.

જિન પદ નિજ પદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં ચાત્ર મુખદાયિ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટ

જેમ જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ તેમ ભક્તિયોગ પણ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે એવા પરમાત્માની ભક્તિ યુક્તિનું અનુપમ નિમિત્ત છે. ભક્તશિરોમણિ મહાસુનિ દેવચંદ્રભટ્ટએ ‘જિનપતિ ભક્તિ ભાખ્યુ છે તેમ ‘જિનપતિ ભક્તિ યુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવ-યુક્તિનો મારગ.’ મુખકંઠો રે.’ શ્રી યશોવિજયભટ્ટએ પણ એમજ ભાખ્યું છે કે ‘જિનપે’ ભાવ વિના કળૂ ‘તાહડં ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહિજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે ભ.’ નહિં છૂટત હુંખદાવ’ —હે ભગવાન ! ત્હાડં ધ્યાન એ જ સમ્યગ્દર્શન છે, એ જ જ્ઞાન છે, એ જ ચારિત્ર છે; અર્થાત્ એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. જિન ભગવાન-વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિના હુંખદાવ-હુંખનો દાવ (પ્રકાર) અથવા દાવાનલ કદી છૂટતો નથી—‘જિનપે’ ભાવ વિના કળૂ નહિં છૂટત હુંખદાવ’ એ અમૃત વચનથી પરમતત્ત્વદંબટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટએ પણ ભક્તિનો અનન્ય મહિમા સંગીત કર્યો છે. ‘સંસારદાવાનલદાહનીરં’ ને સંમોહવૃત્તિહરણે સમીરં’ —ભગવાનને સંસાર દાવાક્ષનદાહને

શમાવનાર નીર અને સંશોધધૃતિ ઉઠાડવાને સમીર તરિકે ગિરદાવી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, 'જાલંબન' ભવજલે પતતાં જનાનાં'—ભવબલે પડતા બનેને આલંબન તરિકે ગિરદાવી શ્રી માનતુંગસૂરિએ, 'સંસારસાગરનિમજ્જદ્વેષજંતુપોતાયમાન' 'કલ્યાણમંદિર'—સંસારસાગરમાં નિમજ્જતા સર્વ પ્રાણીને પોતા (જહાજ) અને કલ્યાણમંદિર તરીકે ગિરદાવી શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ, અને 'કામિત પૂરણ સુરતર, આનંદધન પ્રભુ પાચ' એ અમર શબ્દોમાં કલ્પવૃક્ષ તરીકે ગિરદાવી શ્રી આનંદધનજીએ આ ભક્તિનો જ અપૂર્વ મહિમા ઉત્કૃષ્ટતા કર્યો છે. આમ વીતરાગ પરમાત્માની ભક્તિ એ મુક્તિનો સરલ સુગમ માર્ગ છે, એટલા માટે સર્વ ભક્તશિષ્યોમણિ મહાત્માઓએ તેની ભક્તિને મુક્તિમાર્ગ—મોક્ષસાધક યોગ કહ્યો તે સ્વાર્થ જ છે.

કારણ કે શ્રી જિન ભગવાનનું જેવું શુદ્ધ સદેવ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ આવરણ ટાળ્યું હોવાથી ભગવાનનું તે સ્વરૂપ સંપૂર્ણ વ્યક્તતા—આવિર્ભાવ પામ્યું છે; આવરણ જિનપદ જિનપદ એકતા' વર્તતું હોવાથી આત્માનું તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું હોઈ અબ્યક્ત—શક્તિપણે રહ્યું છે. આમ કર્મ આવરણરૂપ ઔપાધિક લેહને લીધે પરમાત્મામાં અને આ આત્મામાં અંતર પડ્યું છે, જીવ અને શિવનો લેહ પડ્યો છે. શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'કર્મવિપાકે હો કારણ જોઈને કોઈ કહે મતિમંત.' પણ મૂળ સ્વરૂપદૃષ્ટિથી તે જાનેમાં કંઈ પણ લેહ નથી. જેવું 'અનંત સુખસ્વરૂપ' તે જિનપદ છે, તેવું જ આ 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' છે. આ જિનપદ અને જિનપદની એકતા છે, એ લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ સામ્યનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિનું પ્રયોજન છે. એટલે એવા અનંતસુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઇચ્છે છે તે 'જોગીજને', તે પ્રગટસ્વરૂપી સયોગી જિનપદની અખંડ એકનિષ્ઠાથી આરાધના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

કારણ કે તે જિન ભગવાને સ્વરૂપ સિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે, એટલે તે સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ કાર્ય જે કરવા ઇચ્છતા હોય, શુદ્ધ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષરૂપની જે કામના રાખતા હોય એવા સુસુક્ષ્મ જીવે, તેના અયોગ કારણરૂપ તે કૃતકૃત્ય જિનભક્તિ સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લેવું ઉપકારી છે. કોઈ પણ કાર્યની ઉત્તમ યોગબીજ સિદ્ધિ એમ ને એમ તાળડતોળ થઈ જતી નથી; તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ બીજ પહેલાં વાવવા પડે છે, પછી તેમાંથી અંકુરાદિ ફૂટી અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ સિદ્ધિરૂપ ફળ મળે છે. એટલે મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે સુસુક્ષ્મ જીવે તેના અવધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક યોગ—બીજનો ચિત્ત—ભૂમિમાં પ્રશેષ કરવા યોગ્ય છે, અને તે યોગ—બીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે. કારણ કે વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ—દ્વેષ—મોહાદિ સમસ્ત અંતરંગ શત્રુઓને જીતી લઈ, સકલ કર્મકંટકનો પરાજય કરી, શુદ્ધ

સહજ આત્મસ્વરૂપમાં બિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા છે; અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યથી સુકૃત એવા સુકૃત સિદ્ધ પરમાત્મા છે. એવા પરમ યોગી સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય ચોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની ચોક્ષનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે સુખ્ય-પ્રધાન-અનુત્તમ યોગળીજ થઈ પડે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

“જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તત્તમસ્કાર યવ વ ।

પ્રણામાદિ વ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય

ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દંષ્ટાત અત્ર ઘટે છે. કેઈ સિંહનું બચ્ચું જન્મથી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, ઉછર્યું છે, અને ચિર સંવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કેઈ સિંહ દેખાય છે. તેને ટેખી તે ‘અજકુલગત કેસરી’ સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે, અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને બાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી પણ સિંહશિશુ છું તેમ આ આત્મા પણ અનાદિ કાળથી પરભાવના સંવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. તેને સમાધિરસ-ભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું બાન થાય છે.

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;

તિમ પ્રભુભઠતે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ....અનિત જિન.

દીઠો સુવિમિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.

ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો....હો.

સઠલ વિભાવ ઉપાધિ વક્રી મન ચોસર્યો હો,

સત્તા સાધન માર્ગ ભણી જો સંચર્યો....હો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ તે જિનસમ સ્વરૂપસત્તા જોળળે છે, એટલે તેના પ્રાગ્ભાવની-પ્રગટ આવિર્ભાવની ઈહા-ઈન્ધા તેને પ્રગટે છે, કે આવું જિન ભગવાન સ્વરૂપરચિઃ જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદધનસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સાડું? અંતરાત્મભાવ એવી અંતરંગ રચિરૂપ તીવ્ર ઇન્ધાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીક-નિષ્કામ અંતરાત્મા બની આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે.

“જિન સમ જિન સમ સત્તા જોળળીજી, તસુ પ્રાગ્ભાવની ઇહિ;

અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણતિ નિરીક....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપારય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિદ્ધી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર

દષ્ટિસન્ન્યુથ રાખી પોતાની કલાકૃતિ વડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા
પ્રતિષ્ઠસ્થાનીય પ્રતિષ્ઠસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને નિરંતર દષ્ટિ સન્ન્યુથ રાખી નિજ
(આદર્શરૂપ) પ્રભુ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણકલામય ઘટના કરે છે, 'દર્પણ નિમિ અવિકાર'
પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા નિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક બાવ;

“દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાત્મ પ્રાગ્ભાવ....નમિપ્રબ”

—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

ઐતલે સ્વરૂપ દર્શનના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું આરાધન-સેવન
કરવા તત્પર થવું તે પોતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે. એથી કરીને સૌથી
પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માથી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું બાઈએ.

“સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની
ઉપાસના સ્વરૂપપ્રાપ્તિના હેતુ બન્યો છે. ક્ષીણમોહ શુભસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપચિંતવના
જીવને પ્રબળ અવલંબન છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૬૩.

સ્વરૂપસિદ્ધ જિન ભગવાનને બળે કે સિદ્ધ ભગવાનને બળે તે બંને એક જ છે.
માત્ર ફરક એટલો જ છે કે જિન-મહંત ભગવાન સયોગી સિદ્ધ છે દેહધારી સિદ્ધ

આત્મા છે, દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચ્યન્નારા સાકાર સજીવન
અહંત બંને સિદ્ધની મૂર્તિ છે, સદેહમુક્ત-જીવન્મુક્ત છે; અને સિદ્ધ ભગવાન અયોગી
ઉપાસના સિદ્ધ છે, દેહરહિત સિદ્ધ આત્મા છે, નિરાકાર શુદ્ધ ચતુર્વ્યવસ્થા છે,

વિદેહમુક્ત છે ઘાતી-અઘાતી બંને પ્રકારના કર્મના ક્ષય થયો
હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન સર્વથા કર્મરહિત છે; અને માત્ર વેદનીયઆદિ ચાર અઘાતિ
કર્મના હોવાપણાને લીધે જિન ભગવાનને દેહધારીપણું અને પૂર્વ પ્રારબ્ધાનુસાર વિચરવા-
પણું છે. પણ ઘાતિ કર્મના સર્વથા ક્ષય બંનેને સમાન. હોવાથી, અનંત જ્ઞાન; અનંત
દર્શન, અનંત મુખ, અનંત વીર્ય-એ અનંત ચતુષ્થયના આધિભાવ બંનેમાં સમાન છે,
બંનેનું સ્વરૂપરમણપણું એક સરખું છે, બંનેનું સહભાસસ્વરૂપે સુસ્થિતપણું તુલ્ય છે.
ઐતલે સહજ સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન કે અહંત ભગવાનની
ઉપાસનાથી આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે. માટે તે બંનેની ઉપાસના સ્વરૂપજિજ્ઞાસુ
પુરુષોએ કર્તવ્ય છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે—
‘જે ભગવાન અહંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય શુભ અને પર્યાયથી બાણે, તે પોતાના આત્માનું
સ્વરૂપ બાણે અને તેના નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.

“જો જાણઈ અરિહંતે દણ્ડગુણપન્નવેદિ ય ।

સો જાણઈ વિચ ભવ્યા, મોહો જહ્યુ જાણ્ય તસ્સ હર્ય ॥” શ્રી પ્રવચનસાર.

“શુદ્ધ દ્રવ્ય શુભ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દીએ પ્રભુ સંપંદાણે.”—શ્રી યશોવિજયભટ્ટ.

ઉપાદાન અને નિમિત્ત

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને ભણે બાબતે નિમિત્તની જોકાતે ગોણતા ચણી તેનો અપભાષ-નિરૂપ કરે છે. તે તેમની અણસમજૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિનો દોષ છે. કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી, કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે.

પુષ્ટ આલંબન- ઉપાદાનની ભ્રાંતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત પ્રભુ નિમિત્તના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ છે. પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-ભ્રાંતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અર્નિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂલી ભય છે. પ્રભુસેવા એ ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબન-પુષ્ટ નિમિત્ત છે. શાસ્ત્રકારોએ તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનસંજ્ઞા પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ 'નિયમા' સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજીએ અર્પણ બાવળી ગાયું છે કે-

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજો!

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજો!

“નિમિત્ત હેતુ જિનરજ, સમતા અમૃત ખાણી;

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા જોઈ વખાણી....પ્રભુસા શ્રી. અરનાથ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દાખલા તરીકે-લઠા બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ કંઈ-ચંઈ વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિ અને માટીમાંથી લઠા કઢી અને નહિ. તેમ જીવનો નિજ સત્તાત્મક ધર્મ તે ઉપાદાન છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત- નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધિ સમ્યા છે, પણ તે શક્તિથી છે. ના સહકાર સહયોગ ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે-પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાન-કારણપણે પરિણમે તે માટે તો નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. જેનામાં શુદ્ધ આત્મારૂપ ઉપાદાન પ્રગટયું છે, એવા જિન ભગવાનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત-કારણ વિનિર્મૂલક ન સેવે તો અનંતકાળે પણ કઢી સિદ્ધિ થાય નહિ, ઉપાદાન પ્રગટે નહિ; તેમ જ ઉપાદાનનું હૃલક્ષ કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ. બન્નેના સહકારથી જ-સહયોગથી જ સિદ્ધિ નીપજે, પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ યામતા નથી ને ભ્રાંતિમાં ભૂલા લાય છે. આ અચલ સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા એ આદિ નિમિત્ત કારણ છે, તે સેવ્યા વિના આત્મભ્રાંતિ આવે નહિ. આ અંગે પરસતત્વદ્વંદ્વા ક્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રજીના ટંકોટીજી વચનામૃત છે કે-

“સર્વં ભુવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે યાય;
સદ્ગુરુ આપા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાં.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે જો ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધવને, રહે જાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢતું આતિ આતિ દુષ્કર છે; પણ જેને પ્રબલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ્યું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ ભગવાનના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢતું સુગમ થઈ પડે છે. કારણકે શ્રીમદ્ શબ્દચંદ્રીએ કહ્યું છે તેમ ‘ ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે, જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.’ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે—‘ જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.’

કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતવન કરીએ, પણ આ તેમનું માનવું ભૂલભરેલું છે.

કારણકે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન તો અતિ શુષ્ક અધ્યાત્મના ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ ભયરથાન તેવી તથાગ્નિ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના સમયસાર-વેદાંત આદિ

જેવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભવસ્થાનો રહેલા છે; જેમકે—કવચિત્ તેથી ભુવને વ્યાપ્તક ઉપજે છે. ચોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિ છતાં, ચોતાની તેવી દશાની કલ્પનારૂપ જાતિ ઉપજે છે. ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ને બદલે બ્રમાસ્મિ થઈ જાય છે! કવચિત્ ભક્તિરસની આદ્રંતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્કઅધ્યાત્મીપણું થાય છે. બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ ચોતે તો મોહાવેશમાં પડે છે, એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે; અને તેથી સ્વછદાચારપણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અભુક્તરૂપ —અપરિણમનરૂપ ઉન્નત પ્રભાવ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘ સકલ જગત્ તે એકંવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન ’ ભણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્નતની જેમ ‘ વાચ્યા જ્ઞાન ’ દાખવે છે કે ‘ હમ તો જ્ઞાની હે, બધેલા જ નહિં તો મુક્ત કેસે હોવે ? ’ તેમજ કૃત્રિમતા, કાંબિકતાદિ કેવળ પણ ઉપજે છે. ધર્ત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ, એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્-ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ શુભશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

‘ વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન ભુવને વ્યાપ્તક ઉપજાવે છે; ધણા ભુવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છત્યારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્નતપ્રભાવદશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છત્યારિપણું અને ઉન્નતપ્રભાવતા મતાં

નથી. આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ શુભોને ભણે છે, એટલે શુભતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી; અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે જીવુચિત્ત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી બધ છે. જ્યાં અહંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભણે છે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આનંદધન ચોવીશી વિવેચનની પ્રસ્તાવના

એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાન (Pitfalls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતાં છુવ અનુકર્યે ઉચ્ચ અધ્યાત્મ શુભસ્થાનો સ્પર્શતો બધ છે, બ્યક્ત શુભીના શુભઆમથી ભક્તિપ્રધાનપણે સહજ અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મશુભવિકાસને સહજ અધ્યાત્મદશા પામે છે. જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને છુવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો બધ છે, તેમ તેમ તે આત્માવલંબની થતો બધ છે; અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તત્ત્વમયતારૂપ લય થતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપાવલંબની થાય છે.

“હોહ ખાતુ કંચન હુવે રે લાલ. પારસ ફરસન પામ રે;
પ્રગટે અધ્યાત્મ દશા રે લાલ. બ્યક્ત શુભી શુભઆમ રે....પદ્મપ્રભ જિન.
જિમ જિનવર આલંબને, વધે સધે એકતાન હો ચિત્ત;
તિમ તિમ આત્માલંબની, અહે સ્વરૂપ નિકાન હો મિત્ત !
પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય કાને;
દેવચંદ્ર શુભને એકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને....”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’ રૂપ પ્રભુનું આલંબન ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો મુગમ ને એક ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે (Royal road). ચાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સ્વયં રાજમાર્ગે અને પરમાત્મા થાય છે; ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય એક પદી બને છે; ‘નયો સુજ નયો સુજ’ એવી આનંદધનછુએ તેમજ તેવા પ્રકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને અનુભવસિદ્ધપણે ગાએલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

“મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વત્તિ દીપં ચયોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી કૃત સમાધિશતક

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

લૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે લૂંગી જગ જોવે રે....”—શ્રી આનંદધનજી

અથવા આત્મા પોતે આત્મમંચન કરી પરમ બને છે,—જેમ ઝાઝ પોતાને મચીને પોતે અગ્નિ બને છે તેમ. યજુ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ

માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ ગંગા વાપરતું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની સેવે પરમ પક્ષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુષ્ટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોળાક સમાન લીલામાત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની જાય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા પરમ ભાવિતાત્મા ભક્તશિરામજી ગાઈ ગયા છે કે—જિનઆલંબની નિરાલંબતા પાત્રી નિજઆલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબલ અવલંબન બહી નિજ શુભના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાસુકત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાંસુધી હું આ જગજીવેના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત પારમા શીલુમોહ શુભસ્થાનના અંતર્યાત તેનું અવલંબન હું ઇચ્છીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સગો સંસાર જો,
તે ગોપક સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે હો.

જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો,
તિણે હમ રમશું નિજ શુભ શુદ્ધ નંદનવને રે હો.
જગત કિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામ જો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“કારણ જોગે હો કારજ નીપજે રે, જોમાં કોઈ ન વાક;
પણ કારણ વિજુ કારજ સાધિયે રે, જો નિજ મત ઉમાહ....સંભવ.”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ પરમ ઉપકારી જિનભક્તિરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત કારણનું આટલું બધું શુભ-ગૌરવ બહુમાન જ્ઞાની મહાત્માજો ગાઈ ગયા છે; અને આવા ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતાં જીવ અધ્યાત્મ માર્ગે—સૌક્ષ્મસાધક યોગરૂપ સૌક્ષ્મમાર્ગે કેવી સરલતાથી—ભક્તિમાર્ગે સુગમતાથી આગળ વધ્યો જાય છે, તે જ મહાગીતાઈ પ્રધાન્ય શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રી યશોવિજયજી આદિ ભક્તશિરામજી મહાત્માજો પોતાના ભક્તિરસનિર્ધર સ્તવનોમાં બતાવી આપ્યું છે. એટલે જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ જો ત્રણેમાં ભક્તિમાર્ગ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગ કઝો પારા હોઈ જીવવો સુરકેલ છે, ક્રિયામાર્ગ તરવારની પાર જેવો સરકેલો હોઈ આચરવો દુષ્કર છે; ભક્તિમાર્ગ આબાલવૃદ્ધ સર્વને માટે સેવવો સુગમ છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મનનીય વચનો છે કે—

“જ્ઞાનમાર્ગ દુરાસધ્ય છે; પરમાવગાહ દશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંકેહ, વિકલ્પ, સ્વછંદતા, અતિપરિણામિપણું જો આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુજો થાય છે; અથવા ઉર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા હેતાં નથી. ક્રિયામાર્ગે અસદ્બલિમાન, અવહાર આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂર્ણસત્કારાદિ યોગ, અને

દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે. કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન છતાંએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણથી આશ્રય કર્યો છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, પત્રાંક ૫૬૭.

૪. મોક્ષમાર્ગ : ‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ....મૂળ.
નોય પૂર્ણદિતી એ કામના રે, નોય બહાણું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવા સોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કૃત
આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ આત્મશાંતિમય પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે અગ્રેષ્ઠ ઉપાયભૂત મોક્ષમાર્ગની પરમ કુદર અનુપમ યોજના જિન ભગવાને સ્વાચરણથી સિદ્ધ કરી પ્રકાશી છે :— ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’— સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-‘મૂળ મારગ સાંભળો ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ. (અત્રે સૂત્રમાં એકવચની પ્રયોગથી જિનનો રે’ : એકતા સૂચિત છે) સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માનું જિનનો મૂળ માર્ગ, સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યક્-પરમાર્થ માર્ગ ચારિત્ર-એ ત્રણેની અલેહ એકતા આત્મામાં પરિણમી, ભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામ્યા એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અલેહ એકતા સાધવી એ જિનનો-વીતરાગનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે. બાકનું મૂળ એક હોય છે, મૂળને પકડીએ તો આખું જાડ હાથમાં આવે છે; હાંખળાં-પાંદડાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક હોય છે, તે પકડે છે તેને આખું જાડ હાથમાં આવતું નથી. તેમ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આ આત્મધર્મરૂપ મૂળ જે પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે; જે માત્ર જાહા-સાધન-વ્યવહારના લેહરૂપ હાંખળાં-પાંદડાં પકડે છે, તેને તે અખંડ માર્ગ હાથમાં આવતો નથી, તે તો જાતિમાં ભૂલા ભરે છે તે સિદ્ધિ અવસરમાં પડે છે.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....મૂળ૦
એમ ભણે સદ્ગુણ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ આસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને બાહ્યું રે, તેની વસ્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ૦
કહ્યું ભગવતે દર્શન તેહને રે, જેનું ખીણું નામ સમક્ષિત....મૂળ૦

એમ આવી પ્રતીતિ જીવની છે, બહુએ સર્વેથી જિન્ન અસંગ....મૂળ૦.

તેવો સ્થિર સ્વભાવ બે ઉપજે છે, નામ ચારિત્ર તે અલુહિંગ....મૂળ૦

તે ત્રણે અલોક પરિણામથી છે, અચરે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ૦

તેહ મારગ જિનનો પામિયો છે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર૯.

આમ આ જિનનો મૂળ માર્ગ તે કેવળ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ સુખપણે આકાંક્ષા-
ત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થમાર્ગ છે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે કે થશે તે આ
જિનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગે પ્રયાણ કરીને જ—એમ સર્વ જ્ઞાની
વ્યવહાર માર્ગનું સત્પુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે. મથે તે દેશમાં, મથે તે કાળમાં
ઉપકારી પ્રયોજન એ જ એક ત્રિકાલાખાંચિત અવિચ્છિન્ન પરમાર્થ મોક્ષ-માર્ગ છે.
તો પછી આ વ્યવહારમાર્ગનું નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવ્યું
હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે તે વ્યવહારમાર્ગ પણ પરમાર્થનું જ પ્રતિ પાન કરવા
માટે, પરમાર્થ સમજાવવા માટે જ પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે, પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય
પ્રત્યે જ જીવનું લક્ષ્ય દોરવા માટે યોગ્યતામાં આવ્યો છે. અનાર્થને સમજાવવા માટે
એમ અનાર્થ બધાનો પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અનસિત જીવને પરમાર્થ
પમાદવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ
હયું છે કે—‘જે નિશ્ચયને-પરમાર્થને છેદે છે, ઉત્થાપે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે; અને જે
વ્યવહારને છેદે છે તે તીર્થને છેદે છે.’ પણ આ એક વાત બૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ
જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી. વ્યવહાર તો સાધન છે. પરમાર્થરૂપ
લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-
ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પણ કંઠે કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર પુનઃ આરોપવા માટે
છે, સ્વરૂપ પર પુનઃ આરૂઢ કરવા માટે છે, કારણ કે સ્વરૂપબદ્ધ થવથી જ આત્માનું
સંસારપરિણમણ થયું છે. માટે સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન
આત્માને પુનઃ સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. અને પછી વ્યવહારસ્તનત્રયી
દ્વારા આ સ્વરૂપચારીપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા-નિજ ‘પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચય-
સ્તનત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક-સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને-દશાઓને
સ્પર્શીતો સ્પર્શીતો શુણ્ણસ્થાનકના કે યોગદંષ્ટિના વિકાસકેમથી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો
જાય છે, અને છેવટે આંતરશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ
મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે.

× “જહ જાવિ સકમણજ્ઞો ઝળજ્ઞમાર્સ વિના ટ માહેડ” ।

તદ્ધ વ્યવહારેણ વિના પરમસ્તુવચસખમસર્જ્જ ॥ —શ્રી સમયસાર.

+ “જહ જિનમયં પવજ્ઞહ તા મા વ્યવહારણિચ્છયં મુચય ।

મણેણ વિના છિરજ્ઞહ તિરથં અણેણ રજ તથા ॥” —આર્ષવચન

આમ નિશ્ચય-અવહારસાધેશ્વર જિન-વીતરાગનો શોક્ષમાર્ગ તો શીષામાં શીષા, સરસમાં સરસ, જલ્મમાં જલ્મ, સાદામાં સાદો, દુઃખમાં દુઃખ ને શોક્ષમાર્ગ ચોક્ષો છે. એમાં કંઈ વિચવાદ નથી, કંઈ ગોટાળો નથી. ગોટાળો ને વિચવાદ તો નિશ્ચય-અવહારને નિશ્ચય-અવહારનું પરસ્પર સાધેશ્વરનું જેઓ સમજતા નથી તેઓ સમન્વય જ લેવો કરે છે. નિશ્ચય-અવહારનો યથાથોગ્ય સમન્વય કરતાં તેમને આવડતો નથી, એટલે એકાંત પક્ષને પકડી લેતી તેઓ માર્ગબ્રહ્મ થાય છે. કારણ કે જે અવહારને છોડી દઈને યથાથોગ્ય આત્મદશા વિના કેવળ નિશ્ચયને જ બ્રહે છે, તે સાધન વિના નિશ્ચયરૂપ સાધ્યને સાધશે શી રીતે? તે તો જ્ઞાનદશા યામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી ચે છે, એટલે તે ઉભયબ્રહ્મ થાય છે; જે નિશ્ચયને છોડી કેવળ અવહારને જ વળગ્યા રહે છે, અવહારરૂપ સાધનને સાધ્ય માને છે, તે તો અવહારના વર્તુલમાં જ ભસ્મી કરે છે ને અધ્યભિન્નરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્યને ચૂકી જઈ અનંત પરિભ્રમણમાં જ ભસ્મી કરે છે. પણ સર્વ અવહારસાધનને એક નિશ્ચયરૂપ અધ્યભિન્નના લક્ષ્ય પ્રત્યે-સાધ્ય પ્રત્યે જે દોરી બાય છે, તે જ નિશ્ચયરૂપ આત્મવસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ પરમાર્થરૂપ શોક્ષમાર્ગને પામે છે, તે જ સિદ્ધિ બની કુપ્ત થાય છે.

વર્તમાનમાં કોઈ જીવો કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આશ્રયી-‘ક્રિયાજડ’ થઈ બેઠા છે, તો કોઈ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ થઈ પડ્યા છે, ને પોને શોક્ષમાર્ગ આશય છે એમ માની આત્મચતોષ અનુભવે છે! કોઈ જીવો કેવળ નિશ્ચયને જ વળગી ‘કોઈ ક્રિયાજડ’ રહી અવહારને નિષેધ કરે છે તો કોઈ વળી અવહારને જ થઈ બેઠા, કદાબહુ કરી નિશ્ચયને દુર્લભ કરે છે, ને તે પ્રત્યેક પોને શોક્ષમાર્ગને શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ અવલોકે છે એમ નિશ્ચા અભિમાન કરે છે. પણ સર્વ વિશેષનું મથન કરનારા અનેકાંત સ્વાદ્વાદની દૃષ્ટિએ તે તે એકાંતપક્ષવાદી બોટા છે, કેવળ સ્વચ્છંદે વર્તે છે. એમ જણાય છે. અને જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય અવહારસાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે. એટલે તેઓ અનેક પ્રકારની દ્રવ્ય ક્રિયા કરવામાં મૂળ પરિભ્રમ ઉઠાવે છે, પણ પ્રત્યે ભાવને સ્પર્શતા નથી; ક્રિયાજડપણે ચંત્રવત્ ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને-અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાપ્ત સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતરોક્ષ અનુભવતા નથી. વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. એટલે જ એઓની ક્રિયામાં પ્રાપ્ત નીરસતા-શુષ્કતા જણાય છે, ભાવરૂપ ચૈતન્યરસની આર્દ્રતાની ખામી જણાય છે. તેમાં તે તે ક્રિયાનો કાઈ દોષ નથી, તે તે પ્રત્યેક ક્રિયા તો યરમ અદ્ભુત ને સ્વભાવચુંદર હોઈ. અધ્યાત્મ-તરંગિણીમાં નિમજ્જન કરાવનાર છે. દોષ હોય તો આ જીવોની સમજણનો છે, કારણ કે તેઓ તે તે ક્રિયાને અવગાહતા નથી, તેમાં ભ્રંશ ઉતરતા નથી, તેનો અધ્યાત્મરસ આખતા નથી, પોતે મીઠાશ અનુભવતા નથી, ને તે તે ક્રિયાના ઉર્ણુ ઇંદ્ર પરમાર્થ રૂપથી વચિત રહે છે. હવે જે શુષ્કજ્ઞાની બને છે તેઓ એકાંત નિશ્ચયને પકડે છે, ને તે પણ માત્ર શબ્દમાં તેઓ નિશ્ચયનયની કેવળ વાતો કરે છે, પણ તેના ભાવને સ્પર્શતા નથી. વળી તેઓ પરમાર્થના

સાધક વ્યવહાર-સાધનને છેડી દે છે ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે આમ તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છેડી દીધે છે, એટલે ઉચ્ચગ્રાદ થાય છે. યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધનો પરમાર્થસાધનામાં ઉપકારી છે, તેને તે છેડી દે છે, ને તેનામાં તેવી જ્ઞાનદશા તો આવી નથી, એટલે તે ભરખમણ કરે છે. આમ ક્રિયાબદ્ધ જીવો વ્યવહારના આશ્રયી થઈ નિશ્ચિનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી ભોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે; અને શુદ્ધજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આશ્રયી હોઈ વ્યવહારનિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ ભોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે.

“એક કહે સાધીએ વિવિધ કિરિયા કરી, ફળ અનેકાંત લોચન ન દેખો;
ફળ અનેકાંત કિરિયા કરી આપડા રહવડે ચાર જાતિમાંહે લેખે....
ધાર તરવારની સોહલી, હોહલી યૌદ્ધમા બિનતણી ચરણ સેવા.”

—શ્રી આનંદધનજી

“કેઈ ક્રિયાબદ્ધ થઈ રહ્યા, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં કેઈ
માને મારગ ભોક્ષનો, કરુણા ઉપજે એઈ.
આજ ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્લોક ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાબદ્ધ આદિ.
બંધ ભોક્ષ છે કલ્પના, ભાષે વાણીમાંહિ;
વર્તે ભોહાવેશમાં, શુદ્ધજ્ઞાની તે આંહિ.
અથવા નિશ્ચયનય શ્રેષ્ઠ, માત્ર શબ્દની માંઘ;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય.
જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પાયે તેનો સંબંધ, તે જૂઠું ભવમાંહિ.
એ પણ જીવ મતાચમાં, નિજ માનાદિ કાજ;
પાયે નહિ પરમાર્થને, અનઅધિકારીમાં જ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

માટે શુદ્ધ પક્ષ તો એ છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારની ગાંઠ મૈત્રી કરી આત્માર્થી શુશુક્ષ્મ, નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ-પરમાર્થરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આત્મવસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે જે જે વ્યવહારસાધન વ્યવહારનું સ્વરૂપ ઉપકરણી થાય તેનું અવશ્ય સેવન કરવું એઈએ. બીજા શબ્દોમાં અને તેની ઠીક સુધી કહીએ તો જ્યાં સુધી આત્મવસ્તુ સાચે જે અન્યસંયોગ છે- ઉપયોગિતા કર્મરૂપ વસ્તુનો સંબંધ છે; તે સર્વથા દૂર ન થાય ત્યાંહી સંસાર છે ને ત્યાંહી વ્યવહાર છે, એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની જ્યાં આત્મતિક સ્થિતિ છે એવું કેવળજ્ઞાન જ્યાંહી ન થાય ત્યાંહી વ્યવહારની આવશ્યકતા છે, અને એટલા માટે જ સાધનાં પ્રારંભ શુભસ્થાનકેના અંતર્ગત શ્રુતજ્ઞાનનું

અવલંબન કહ્યું છે, તેમાં થઈ રહ્યું છે. જેમ ચોનું પોશ્ણ વર્ણિકાવાળું શુદ્ધ સુવર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી તેને અભિતાપની અપેક્ષા રહે છે, પણ પોશ્ણ વર્ણિકા પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપેક્ષા રહેતી નથી; તેમ જ્યાંસુધી આત્મા નિર્મળ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રાપ્તો નથી ત્યાંસુધી તેને શુદ્ધ વ્યવહારરૂપ અભિ-તાપદ્વારા આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રહે છે, પણ નિર્મળ પરમભાવહરીદયાને પ્રાપ્ત થોગાડું પરમધિઓને તેની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેવા પુરુષો કદાપતીત હોય છે; પરંતુ તેવી પરમભાવ દશા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે, પોતાની તેવી દશા કદાપી લઈ, જે શિથિલાચારી સ્વચ્છંદવિહારી જનો શુદ્ધ વ્યવહારનું અવલંબન છોડી દે છે, તેઓ માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અધઃપાતને પણ પામે છે, સંયમશ્રેણીથી લઠયઠતા લઠયઠતા પહેલે ગુણસ્થાનકે પણ આવી પડે છે.

“સુદ્ધો સુદાદેસો જાયજ્વો પરમભાવદરિસીદિ ।

જયહારદેસિવા પુણ જે હુ અપરમે દિવા માવે ॥”—શ્રી સમયસાર.

“નિઃશયદષ્ટિ ચિત્ત ધરીછ, જે ચાહે વ્યવહાર;

પુણવંત તે પ્રાપ્તશેછ, ભવચક્રનો પાર.”—શ્રી યશોવિજયછ

“શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગે પૂર્ણ ન થાય;

ત્યાંલગે જમશુર કેવળ, સેવું ચરણ સદાય....શ્રી ઋષભાનન.”—શ્રી દેવચંદ્રછ

“જોકે હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;

પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.”—શ્રીમદ્દ શંભુચંદ્રછ પ્રણીત

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પરમાર્થને જે પ્રેરે તે જ વ્યવહાર સંપુરણને સંમત છે. જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે, જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે.

સમસ્ત જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક વ્યવહારની વિવરણરૂપ છે.

પરમાર્થનો સાધક એટલે પરમાર્થમૂળ જિનવચનસાપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે સાચો તે જ સદ્વ્યવહાર વ્યવહાર છે, બાકી બીજો કોઈ વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર તે જૂઠો વ્યવહાર છે. કેટલાકે લોકો અચ્છ-મતની જે કદવના છે તેને

વ્યવહાર માની બેઠા છે, વાહના કદાચક્ર સાચવવામાં ને પોષવામાં જ વ્યવહારની પર્યાપ્તિ માની બેઠા છે, તે તો અલૌકિક લોકોત્તર માર્ગને લૌકિક કરી મૂકવા જેવું છે; કારણ કે ક્યાં જાણવા જિનેશ્વરનો પરમ ઉદાર સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ ? ક્યાં હુદ્ મતસેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ સંકુચિત અચ્છલોકના નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા ?

“અચ્છના લેદ અહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાભે !

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, ચોદ નહિયા કલિકાલ રાજે....ધાર તરવારની.

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહો, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આહરી કાંઈ સચો....ધાર.”

—શ્રી આનંદધનછ

“ ગર્વ છ કદાંચ સાચવે દે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;

આત્મગુણ અકપાયતા દે, ધર્મ ન બાણે શુદ્ધ....ચંદ્રાનનજિન । ”—શ્રી દેવચંદ્રશ

સાચો વ્યવહાર તો શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ વસ્તુને જે સાધ્ય કરે, તેના સાધનમાં જે નિમિત્તભૂત ઘર્ષ ઉપકારી થાય, તે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જે આત્માનું સ્વરૂપ છે; જ્યેષ્ઠ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, વૃદ્ધિ થાય, નિર્મળતા સાધ્યવહાર થાય, તે સર્વ સાધન સદ્વ્યવહારરૂપ છે. ‘જેમ કોઈ અર્થનો અર્થી સાધન ગુરુપ્રથમ તો રાખને બાણે, સફેદ ને પછી પ્રયત્નથી અનુચર, તેમ શોક્ષનો અર્થી-સુસુક્ષ્મ આત્માથી છવ-રાખને (આત્માને)

બાણે, સફેદ ને પ્રયત્નથી અનુચર.’ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન ધવામાં, દર્શન ધવામાં ને અનુચરણ ધવામાં જે જે દ્રવ્ય-ભાવસાધન ઉપકારી થાય, તેનું તેનું અવલંબન આત્માથી અવશ્ય અઠણ કરે. તેમાં પણ દ્રવ્ય સાધન ભાવની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત ધવાના કારણે ઉપકારી થાય છે, ને તેમ થાય તો જ તેની સફળતા છે. હાન, શીલ, તપ ને ભાવ જે અતુલિય ધર્મની આરાધના પણ સદ્વ્યવહારના અંગભૂત છે. દેંકમાં, શુભેચ્છાથી માંડીને શૈલેશીકરણ પર્વતની સમસ્ત ભૂમિકાઓ, ને સામાન્ય સદાચારથી માંડીને યમ-નિયમાદિ આશ્રમ યોગની સાધનાઓ ઈત્યાદિ સર્વ સત્સાધન આ સદ્વ્યવહારમાં સમાય છે.

દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ એ સદ્વ્યવહારના મુખ્ય સાધનભૂત છે, ને તે શુદ્ધિનો આધાર પણ શુદ્ધ અદ્વાન પર છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ ને સદ્ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ બન્યા વિના અદ્વાન શુદ્ધ કેમ હોય ? ને અદ્વાન શુદ્ધ ન હોય તો દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ પણ કહો કેમ રહે ? તેવા શુદ્ધ અદ્વાન વિના જે અંધ ક્રિયા કરવામાં આવે તે તો શ્રી આનંદચંદ્રના શબ્દોમાં ‘હાર પર લિપણી’ જેવી નિષ્ફળ ઘર્ષ પડે.

“દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ? કિમ રહે-શુદ્ધ અદ્વા ન બાણે;

શુદ્ધ અદ્વાન વિષુ જેઠ કિરિયા કરી, હાર પર લિપણી તેઠ બાણી....ધાર.”

—શ્રી આનંદચંદ્ર

જે તો સાવ સાદી ને હીવા જે સ્પષ્ટ વાત છે કે જેણે સાધ્ય સ્વરૂપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, સાધ્ય ધર્મને સિદ્ધ કર્યો હોય, અથવા તેની સાધનાની ક્રિયામાં ઘણા આગળ વધ્યા હોય, એ જ આમાં પરમ ઉપકારી ઘર્ષ પડે. આવા ઉપકારી પરમઉપકારી કાણુ છે ? દેવ, ગુરુ અને ધર્મ. (૧) જેણે આત્મસ્વરૂપને ‘સિદ્ધ’ દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ કહ્યું છે, તે જ દેવ છે; એવા સિદ્ધિપ્રાપ્ત સિદ્ધદેવ-અર્ધતદેવ-જે જ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ સિદ્ધિવશ્યુઓને પૂર્ણ-પૂર્ણનીય છે. (૨) બીજું અવલંબનભૂત ઉપકારી સાધન સદ્ગુરુ છે. સ્વરૂપસાધનામાં જે ઘણું આગળ વધેલા છે-ઘણું આત્મવિકાસ પામેલા છે; સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ-શોક્ષમાર્ગની ઉત્તમ આરાધનાથી જેઓ ઉચ્ચ ગુણસ્થાનસ્થિતિએ મિશનમાન છે, જે પ્રગટ સત્સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મદશાને પ્રાપ્ત છે, એવા સાક્ષાત્ છવંતમૂર્તિ આત્મજ્ઞાની આત્મારાત્રી વીતરાગ સત્પુરુષ—સાચા ‘ભાવસાધુ’ નિર્ભય વીતાર્થ ગુરુ તે સ્વરૂપસાધનામાં બીજું મુખ્ય

આલંબનસાધન છે. (૩) ત્રીચ્છં ઉપકારી સાધન સંદર્ભ છે. જેણે સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધી છે, એવા પ્રાપ્ત આપ્ત પુરુષે-પરમ પ્રમાણભૂત પુરુષે પ્રફેલ-પ્રણીત કરેલ નિર્મલ શુદ્ધ ધર્મનું આરાધન એ સ્વરૂપસિદ્ધિનું ત્રીચ્છં ઉપકારી કારણરૂપ સાધન છે. એના પ્રમાણ પુરુષે દ્રવ્ય-ભાવ જે જે ધર્મસાધન ઉપદેશ્યા છે, તે તે સાધન એક સ્વરૂપસિદ્ધિને માટે જ છે. એટલે તે તે દ્રવ્ય-ભાવ સાધનનું અખંડ સ્વરૂપલક્ષ્યપૂર્વક નિરંતર સેવન કરવું તે સાધ્યને સાધનારૂં પરમ ઉપકારી કારણ છે. આમ દેવ-શુદ્ધ-ધર્મ જે ત્રણે સ્વરૂપસાધનમાં પરમ ઉપકારી અવલંબનસાધન છે. અને આમ વ્યવહાર અને નિશ્ચય, દ્રવ્ય અને ભાવ સર્વ સાધનના યથાયોગ્ય સમન્વયપૂર્વક વ્યવહારતત્ત્વથી અને નિશ્ચયતત્ત્વથીની આરાધના કરવી એ જ વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ અથવા ‘જિનનો મૂળ માર્ગ’ છે.

૫. અર્હત્ ભગવત્ સદ્દેવ મહાપ્રતિષ્ઠા

“એક અઠાર દૂધણ વરજિત તતુ, સુનિજન વૃંદે ગયા;

અવિરતિરૂપકે દોષનિરૂપણ, નિર્દૂષણ મન ભાયા.”—શ્રી આનંદધનજી

“જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટયા જે નિજ પરિણતિ વરિયો;

પરમાતમ જિનદેવ અમોહિ, જ્ઞાનાદિ શુભ કરિયો....રે સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે આ ઉક્ત સમસ્ત સાધનમાં યજ્ઞ ઉત્કૃષ્ટ એવો ભક્તિયોગ જે આ ભગવાન સદ્દેવના અવલંબને સાધ્ય-સાધવા યોગ્ય છે, તે સદ્દેવરૂપ વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ અવલંબન-સાધનનો વિશેષ વિચાર કરવાનું અત્ર આ ભગવદ્ગુણક્ષિતમય અંધના ‘પુષ્ટ આલંબન’ પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્પાઠકને સાધ્ય-સાધવા યોગ્ય સાધ્ય-પુષ્ટ નિમિત્ત ધર્મ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, તે જ ઈષ્ટ સાધ્ય ધર્મની સાધનામાં સિદ્ધ દેવ સત્ત્વ ધકને પરમ ઉપકારી-પરમ ઉપયોગી ‘પુષ્ટ આલંબન’-રૂપ સાધન છે; ભક્તારિરોમણિ દેવચંદ્રજી મહામુનિ જેને ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’ તરિકે બિરદાવે છે, તે જ આ છે. જેમ પુષ્ટ-કૃદમાં તિલવાસક વાસના રહી છે તે પુષ્ટ નિમિત્ત છે, તેમ સાધ્ય ધર્મ જેમાં રહ્યો છે તે ‘સિદ્ધ’ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ તેલ છે, તેને કૃદની વાસનાથી સુગંધિત બનવવુ છે, તે માટે જેમાં તે વાસ વિદ્યમાન છે તે સુગંધી કૃદ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે-ભગવાન નિમિત્ત છે; તેમ આ આત્મા છે, તેને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મની સિદ્ધિથી સિદ્ધ બનાવવો છે, તે માટે જેમાં તે સાધ્યધર્મ પ્રગટ વિદ્યમાન છે તે ભગવાન સિદ્ધ દેવ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે, ભગવાન ઉપકારી સાધન છે. આ આત્મા ઉપાદાન છે અને આ સિદ્ધ દેવ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્ત છે; આ સિદ્ધ દેવની-સેવા તે ઉપાદાન આત્માને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટ કરે

છે. કાર્યશુભતા કારણપણે જે કાર્ય છે તે અનુપમ કારણ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, તેમાં જેણે તે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હોય-પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ કરી જીવતું જાગતું બંધનંત ઉદાહરણ પ્રગટ કર્યું હોય, તે કાર્ય જ અનુપમ કારણ છે; તેમ ભગવાનની સકલ સિદ્ધતારૂપ જે કાર્ય છે, તે સત્સાધક ભક્તજનને ઉત્તમ અનુપમ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ ભાવિતામાં મહાગીતાર્થ દેવચંદ્રશ્રી મહાસુનિયો અપૂર્વ ભાવથી સંગીત કર્યું છે—

“સાધ્ય સાધ્ય ધર્મ જે માંહી હુવે રે, તે નિમિત્ત અતિ પુષ્ટ;

પુષ્પ પુષ્પ માંહી તિલવાસક વાસના રે, નવિ પ્રબંસક ફૂટ....ઓભગવી.

કાર્ય શુભકારણપણે રે, કારણ કાર્ય અનૂપ;

સકલ સિદ્ધતા તાહરી રે, માહરે સાધનરૂપ....શ્રી સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રશ્રી

જે હીવો પ્રગટ્યો છે તેમાંથી અસંખ્ય હીવા પ્રગટી શકે છે, તેમ જેમાં પરમાત્મ-જ્યોતિ પ્રગટી છે, તેમાંથી અસંખ્ય આત્માઓ પોતાની પરમાત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી શકે છે. પરમ ભાવિતામાં શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીનું સુભાષિત છે

હીવામાંથી હીવો: કે-વાટ જેમ હીવાને ઉપાસી તેવી (હીવો) થાય છે, તેમ બિન્ન આદર્શ તેવી સિદ્ધિ આત્માને ઉપાસી આત્મા તેવો પર (પરમાત્મા) થાય છે, આમ પરમાત્મસ્વરૂપ સદ્દેવનું અવલંબન જીવને પરમ ઉપકારી સાધન થાય છે, આ દેવતત્ત્વ આત્મસિદ્ધિના અને આત્મશુદ્ધિના ઉત્તમ નિમિત્તકારણરૂપ-પ્રમદ પુષ્ટ આલંબનભૂત સુખ્ય આધારસ્થાન છે. માટે આ સદ્દેવનું સ્વરૂપ સુસુક્ષ્મ આત્માએ સમ્યક્પણે જાણવું જોઈએ. કારણ કે દેવ-કોટલે આરાધ્ય આદર્શ. જેવો આદર્શ તેરી સિદ્ધિ થાય. ‘વાદશી માવનાં તાહરી’ સિદ્ધિ.’ આદર્શ શુદ્ધ હોય-સત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ શુદ્ધ હોય-સત્ હોય; આદર્શ અશુદ્ધ હોય-અસત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ તેવી જ હોય. શુદ્ધને ભાજે તે શુદ્ધ થાય, અશુદ્ધને ભાજે તે અશુદ્ધ થાય; સરાગીને સેવે તે સરાગી થાય, વીતશગીને સેવે તે વીતશગી થાય. માટે આદર્શશુદ્ધિ-આરાધ્ય સદ્દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ અવરય કરવી જોઈએ.

ત્યારે સદ્દેવ કોણ? અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંતવીર્ય એ સદ્દેવનાં દિવ્ય આત્મગુણરૂપ આત્માનું પરમ ઐશ્વર્ય પરમ આત્મપુરુષાર્થથી અવિભૂત કરી, જે પરમેશ્વર પરમ દિવ્યગતિને-સુક્રિતને પામ્યા તે સદ્દેવ;

સદ્દેવ કોણ? અને સુસુક્ષ્મને છૂટ-છૂટવા ચોગ્ય પરમેષ્વરના ગુણગણનું એક ધામ હોવાથી તે જ છૂટ. આપ જ્ઞાનાદિ અનંત ઐશ્વર્યસંપન્ન પરમેશ્વર

પરમાત્મા એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા એ જ સર્વ સાધ્ય આત્માથી સુસુક્ષ્મોના પરમ આરાધ્ય, પરમ અર્હત-પરમ પૂજ્ય, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય છૂટ દેવ છે અને તેવા પરમ ‘અર્હત’-પરમ પૂજ્ય; પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ સેવ્ય એવા ને કોઈ પણ આ જગતને વિષે હોય તો તે શ્રી ‘જિનદેવ’ જ છે

‘જિન દેવ’ એ પરમ અર્થગર્ભ શબ્દ જ પરમ સૂચક છે. ‘જિન’—વીતરાગ એ કંઈ સાંકડો સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ વિશાલ આશયવાળો મહાન તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. પરમતત્ત્વદંષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સુધાર્પિત કહ્યું ‘જિનદેવ’ મહાન છે તેમ ‘જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ; કર્મ કટે તત્ત્વવાચક શબ્દ સો જિનવચન, તત્ત્વબ્યાનીકો મર્મ.’ સગાદિ સર્વ આત્મ શત્રુઓને છુટી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે ‘જિન’. આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન. અને એવા જિન ભગવાન અનંત જ્ઞાન, અનંત કર્મન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મ-શુભોના સ્વામી થયા હોવાથી એ જ ખરેખરા ‘દેવ’ છે.

રાગાદિક સહુ શત્રુ છુટ્યા, વરી કેવલશ્રી સીડી પ્રીત્યા;

શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, દિવ્ય શુભોથી દેવ તમે છો....જય જિન દેવા!

જય જિનદેવા! જય જિનદેવા! દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા;

સુર નર ઇન્દ્રો સ્તવન કરે છે, યોગિવરેન્દ્રો ધ્યાન ધરે છે....જય જિનદેવા!

—અજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

વિશ્વની વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ આવા આ જિનદેવ પરમ ‘અહંત’ અર્થાત્ વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર છે. સર્વ દેવેન્દ્રો જેને વંદે છે અને સર્વ યોગીન્દ્રો જેને ધ્યાને છે, એવા આ જિનદેવ સર્વજ્ઞને માટે સર્વ દોષથી સર્વથા રહિત થયા હોવાથી ખરેખરા ‘અહાદેવ’ છે. કારણ કે જેમાં સર્વ રાગ-દ્વેષ મોહ એ દોષો સમાપ્ત છે એવા રાગ દ્વેષ ને મોહ એ ત્રણ મહાદોષને આ મહા દિદોષ સ્પર્ધિનો અહાદેવે સર્વથા નષ્ટ કર્યા છે; અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ—‘જેને સંકલેશ કૃપભવનારો રાગ સહાયને માટે છે જ નહિ, અને શમરૂપી ઈષન પ્રત્યે કાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિ, અને સદ્ગુણને આસ્વાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિ,—તે ત્રિલોક પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘અહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“यस्य संकलेशजननो रागो नास्त्येव सर्वदा।

न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्यनदवानलः॥

न च मोहोऽपि सज्જानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृतः।

त्रिलोककल्याणतमहिमा महादेवः स उच्यते॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત અષ્ટક

ત્રિદોષલયથી આત્મ ખરેખરું અહાદેવપણું જેમાં ઘટે છે એવા આ પરમ નિદોષ-મૂર્તિ આ મહાદેવ જિનદેવે પ્રકાશંતરથી અજ્ઞાનાદિ અકાર દોષને નષ્ટ કર્યા છે, તેથી પણ તેઓહું દેવાધિદેવપણું ઘટે છે. તે આ પ્રકારે ૧-(૧) અનાદિ એવું

આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જેના પર અનંતકાળેના અજ્ઞાનઆવરણના અનંત થર બાકી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગ દેવે જહાર જેથી કાઢી પ્રગટ કર્યું, અપાદશ દોષરહિત ને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો. (૨) નિદ્રા, સ્વપ્ન, બ્રહ્મ અને વીતરાગ વિનંદેવ ઉજ્જવિત એ ચાર દશામાંથી ઉજ્જવિત અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી; અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ બ્રહ્મ આત્મોપયોગ-ભય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી. (૩) મિથ્યા-મતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી બેઠાયેલી સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધિની ને દુઃશીલ વ્યભિચારિણી બાણીને આ મહાત્માએ આત્મમુકમાંથી જહાર કાઢી મૂકી; અને અપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ કરી મહા મિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને શીથલ કર્યો. (૪-૫-૬) અને રાગ, દ્વેષ ને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જબરજસ્ત થોડા હતા, તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણતિ કે તત્સક્ત બાધા યની ભીંતે માઠાં! (૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) ભગવાન જ્યારે સ્વપ્ન-મોહરૂપ અજશજ પર ચઢ્યા ત્યારે-હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય, વેદોદય (કામ)-એ તુલ્ય કુષિપક્ષિત જેવા, ઠીલા માટીના દર્શ જેવા દોષ તો બિચારા કયાંય ચમકાઈ ગયા! આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી, નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર આ પરમકૃપાળુ દેવે જ્ઞાનાદિ અનંત ચલુષ્ટય પ્રગટ કર્યું. અને (૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮) આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ ત્રિલોકબંધુ જ્ઞાનસંખ્યાથી વિખને-દાર્ગાતરાયને નિવારી, પરમ અદ્વિસાધર્મના ઉપદેશદાનથી સર્વજનને અભયદાન પદના કાતા થયા. લાભ સંખ્યાથી વિખને-જ્ઞાભારતરાયને નિવારી, પરમ લાભરસથી ભસ્ત એવા આ પ્રભુ, જગતને આત્મ-જ્ઞાનમાં વિખ કરનારા લાભવિખના નિવારક થયા. પંક્તિ વીર્ય વડે કરીને વીર્ય વિખને-વીર્યતરાયને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ પદવીના યોગી બન્યા. અને લોગાતરાય-ઉપ-લોગાતરાય એ જનને વિખને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપરમભુતારૂપ લોગના મુલોગી થયા. આમ અજ્ઞાનાદિ અહાર દૂષણથી રહિત એવા આ જિનંદેવ-વીતરાગ પરમાત્મા છે, જેના અનન્ય શુભોનું સંકીર્તન ગુનિજનવૃંદ ગાય છે.

“ઇંદુવિષ પરખી મન વિચરતી, જિનવર શુભ જે ગાવે રે;

દીનજંધુની મહેર નજરથી, આનંદધનપદ પાવે રે....હો મલિનિન!”—શ્રી આનંદધનજી

આવા પરમ નિર્દોષ શુભમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રખરે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મનવિખાગી જિનવરના શુભ ગાય છે, તે પણ આ ‘દીનજંધુની મહેર નજરથી’—કૃપાદંષ્ટથી આનંદધન પદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વરતુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે. કારણ કે ‘જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહભાવ નહિ’ કોઈ’ એટલે રસીકને દેખીને જેમ અલકુલગત સિંહચિત્રને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ જિનસ્વરૂપના દર્શને ગુરુશુભકત આત્માને ‘દર્પણ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. અને એટલા માટે જ આવા પરમ ઉપકારી સહજાત-

સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિરૂપ ‘ભાવચૈત્ય’ એવા જિન ભગવાનને—
પરમ અહંત ભગવતને આત્મહિતાર્થી મુમુક્ષુઓ પરમ ભક્તિભાવથી ભજે છે, અને પૂજે છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ બે;

મુમુક્ષુ જન એવા તે, ભગવાન્ જિનને ભજે.—મજ્જાવખોધ મોક્ષમાળા (સ્વચ્ચિન)

કારણ કે જે ખરેખરે અહંત હોય તે જ ખરેખરે ભગવત્ હોય ને જે ખરેખરે
ભગવત્ હોય તે જ ખરેખરે અહંત હોય, અર્થાત્ જગતને પૂબહં એવો જગત્પૂજ્ય હોય.

આ અહંત ભગવત્ હેવાને જીવે જ ‘અહંત’—‘પૂબહં’ છે,

ખરેખરે અહંત અર્થાત્ ભાવઅહંતપણું ભગવત્પણું ને આધીન છે. એટલે જેમાં

તેજ ભગવત્ : ખરેખરે પરમાર્થસત્ ભગવત્ હું છે તે જ અહંત છે ને તે જ પૂબહં

છ પ્રકારનું ‘ભગ’ ભગવત્ છે ‘ભગ’ સંપન્ન જે હોય તે ‘ભગવત્’, સમગ્ર જૈનધર્મી
લક્ષણવાળું ‘ભગ’ જેને વર્તે છે તે ‘ભગવત્’. આ શ્રદ્ધમાં કહ્યું છે

તેમ ‘ભગ’ શબ્દનો પ્રયોગ આ પદ્ય પ્રકારમાં થાય છે—“સમગ્ર X એવા જૈનધર્મીની,
રૂપની, યથાની, શ્રીની, ધર્મની અને પ્રયત્નની—એમ છની ‘ભગ’ એવી સંજ્ઞા છે.”

એટલે આત્માનું અનંત જ્ઞાનાદિ જૈનધર્મ જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને પામેલું હતું,
તે જે પરમ પુરુષોત્તમે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિદારણ કરી આવિર્ભાવ

પ્રમાણ્યું, અને આમ સર્વ વિભાવના પરિત્યાગથી આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ
પ્રગટ કરી જે સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું-ધર્મિયરપણું પ્રાપ્ત

કયું તે જ ધર્મરતે શુદ્ધ આત્મારૂપે-પરમાત્મારૂપે ભજતું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કારણ કે
આત્મસ્વરૂપને પામેલાં શુદ્ધ આત્મામાં જ—પરમાત્મામાં જ ખરેખરે ધર્મિયરપણું-ભગવત્પણું

થટે છે; અને ઉક્ત છ પ્રકારનું ‘ભગ’ આ જગતમાં કેઈને વિષે પરમાત્મકૃષ્ટપણું
પ્રકાશમાન હોય તો તે તેવા શુદ્ધ આત્મારૂપ-પરમાત્મારૂપ અહંત ભગવત્ અર્થાત્ જિનેશ્વર

ભગવાનને વિષે જ છે. તે આ પ્રકારે—

(૧) આ ભગવંતનું સમગ્ર-સંપૂર્ણ જૈનધર્મ તે ઇંદ્રોથી ભક્તિનમ્રપણું કરવામાં આવેલું
મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે, આ આજ મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતનું સમગ્ર

જૈનધર્મરૂપ ‘ભગ’ સ્પષ્ટ જણાય છે. અથવા પ્રકાશંતરથી સર્વ દોષ

જૈનધર્મરૂપ ભગ : —આવરણની હાનિથી જે અનંતજ્ઞાનાદિ આભન્તર જૈનધર્મ પ્રગટ્યું

રૂપસ્વરૂપ ભગ : તે જ આ ભગવંતનો આધ્યાત્મિક મહિમાતિશય પોષાકરતું સમગ્ર

યશરૂપ ભગ : જૈનધર્મરૂપ ભગ છે. (૨) અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ

ભગવંતનું રૂપ અનંતગણું અભિરામ—પરમ સુંદર હોય છે, આમ

અનુપમ રૂપ-સ્વરૂપ ‘ભગથી’ પણ આ ‘ભગવત’ સમગ્ર-સંપૂર્ણ હોય છે; અથવા

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એઈએ તો જેણે પોતાની સમસ્ત ચિત્તરૂપિતોરૂપ ગે.પીઓને
પોતાના અનુપમ આ-મસ્વરૂપસૌંદર્યથી આકૃષ્ટ કરી અંતરુંજ કરી હતી એવા આ

* “देवर्षस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः ।

ધર્મસ્વાય પ્રયત્નસ્ય, વર્ણનાં મન હતીજ્ઞના ॥”

ભગવંતે આત્મસ્વરૂપસૌંદર્ય અનુપમ છે. (૩) અને આ ભગવંતેનો યથા તો—‘યથાસ્તુ રાગદ્વેષપરીવહોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થ ઐલોક્યાનન્દકાર્યાકાલપ્રતિષ્ઠ’—રાગ-દ્વેષ-પરીવહ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ઐલોક્યઆનંદકારી અને આકાલપ્રતિષ્ઠ એવા સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

અને (૪) આ ભગવંતે ધાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખ-સંપત્સમન્વિતતા થઈ, એ જ આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ ભગવાનનું શ્રીરૂપ ‘ભગ’ છે. આ અર્થમાં ભગવાનને માટે ‘પુરુષવરપુરુષરીક’ એવું એક ઉત્તમ પદ પ્રયોજ્યું છે, તે પરથી પણ આ ભગવાનના અનન્ય અનુપમ શ્રીમદ્દેખાનો જ ભાવ બ્યંજિત

શ્રીરૂપ ભગ: ધાય છે. આ ઉપમાનો બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ મહાકવિ ‘ચરણ કમલા હરિભદ્રજી’એ અને સાંગોપાંગ ઘટાળ્યો છે. પુરુષરીકો જેમ સર્વ કમલા વસે રે’ કમલભવિતાં વર-સર્વોદ્દૃષ્ટ છે, તેમ આ ભગવંતે પુરુષેમાં વર પુરુષરીક સમાન સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ પુરુષવરપુરુષરીકો છે. પુરુષરીકો

એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યભૂતિ લુપ્તલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આયતન-ધામ થઈ પડે છે; તેમ અંતિશયયોગે કરી આ ભગવંતે એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી આદિ શુભસંપદ આવીને તેમનામાં નિવાસ કરે છે, ને તેમના દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સ્વદ્વાસાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદ:’. આ અર્થે કવિવર શ્રી આનંદદાસજીએ પરમ સુંદર ઉપેક્ષા કરી છે કે-કે ભગવંત! આપ શ્રીમદ્દના ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અસ્થિર પદરૂપ પંકજને પામર તુચ્છ લેખી ને તમારા ચરણ-કમલને નિર્મલ સ્થિર પદરૂપ દેખીને બાંહે તેમ કરવી હોયની! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત! મહાશિ આ મનમધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવો મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે મુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંકે ગણી, તમારા શુભ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ ચરમકમલા કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ લખ;

સમલ અચિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર લેખ....નિમલ જિન કીકા લોચણ આજ,

મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો શુભ મકરંદ;

રંકે ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....નિમલ. ” શ્રી આનંદદાસજી.

તેમજ-(૫) આ ધર્મભૂતિ ભગવંતેનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે; સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને હાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવા આ ભગવંતેનો ધર્મ પરમાત્મ હોવાથી સર્વ પ્રકારે આ ભગવંતેનું ધર્મરૂપ ભગ: ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે. (જુઓ આ અર્થ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)

પ્રયત્નરૂપ ભગ: અને (૬) આ ભગવંતેનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન અનંતવીર્ય ભગવંતે ‘વરમવીર્યસમુત્થ:’-પરમ વીર્યથી સમુત્થ-ઉત્પન્ન થયેલ, એક-

રાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિભાષાવનો હેતુ અને સચુદ્ધાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-વ્યક્ત થતો
 જોવો છે. જોટલું અને જેવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ
 ભગવંતોનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, જોટલે આ ભગવંતોનો પ્રયત્ન-પ્રકૃષ્ટ
 ચત્ન-આત્મપુરુષાર્થ પશુ પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ભગવંતોનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, જોટલું જ
 નહિં પશુ પરભાવ-વિભાવનો સ્પર્શલેશ નહિં હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર છે, તેમ જ
 ક્ષાયિકભાવે હોવાથી તેનો કોઈ કાળે અંત ન આવે જોવું અનંત છે. કારણ કે આ
 ભગવંતનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મભાવમાં પરિણમ્યું છે અને નિજ શુણ્ણવૃત્તિમાં વર્તનાવંત
 વર્તે છે. આવા અનંતવીર્ય ભગવંતનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પશુ અનંતશુણ્ણવિશિષ્ટ પરમ
 અદ્ભુત હોય જોમાં પૂછવું જ શું ? (ભુજો આ અંધ પૃ. ૧૦૭-૧૦૮)

“ અનંતવીરજ બિનરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;
 નિજ આત્મભાવે પરિણમ્યો, શુણ્ણવૃત્તિ વર્તનાવંતરે....મન મોહુ. ”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સમજ જોવા જોઈએ, રૂપ, ઘટ, શ્રી, ધર્મ અને
 પ્રયત્ન એ છઠ્ઠે પ્રકારનું આ સમજ-સંપૂર્ણ ‘ભગ’ જોવંભૂત-જોવા પ્રકારની તથારૂપ
 દશાવાળું જેઓને વિદ્યમાન છે તે ‘ભગવંતો’ છે,—‘અવમેવંશ્વતો
 એવંભૂત ભગવંતો જ મનો વિષયે ચેવાં તે મગવન્તઃ, તેષ્યો મગવદ્મ્યો નમોઽસ્તુ’—તે
 પ્રેક્ષાવંતોને પૂજાઈ ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! ‘પર્વશ્વતા પવ પ્રેક્ષાવતાં સ્તોતવ્યાઃ’

—‘જોવંભૂતો જ’—જોવા પ્રકારની અર્હંત ભગવંતરૂપ જેની તથારૂપ
 પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, જોવા અર્હંત ભગવંતો જ સ્તવાઈ હોઈ, જોઈ વિચારી વર્તનારા
 પ્રેક્ષાવંતોને ‘સ્તોતવ્ય’-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. ‘પર્વશ્વતા પવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાહાઃ’—
 ‘જોવંભૂતો જ’—જોવા પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે ભગવંતો પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ
 ખરેખરા અર્હંત-પૂર્ણાઈ હોવાથી, પ્રેક્ષાવંતોને-જોઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત વિવેકી જોનેને
 નમસ્કારાઈ, નમસ્કાર યોગ્ય છે. આદિકર, તીર્થંકર, સ્વયંસંયુદ્ધ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષ-
 વરપુષ્પકી, પુરુષવરચંદ્રસ્તી આદિ સકલ શુણ્ણવિશેષજ્ઞ જ્યાં અવિકલપણે સાંગોપાંગ ઘટે
 છે, જોવા જે આ અર્હંત ભગવંતો શિવ-અચલાદિરૂપ સિદ્ધિમતિસ્થાનને સંપ્રાપ્ત થયા
 છે, અને આમ જોવંભૂત નયે જેને તથારૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા
 —સહભરસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—જોવંભૂતો જ જોવંભૂત નયે ખરેખરા પરમાર્થસત
 ‘અર્હંત’—વિદ્યની પૂર્ણતા પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ભગવંત’ છે. અત જોવ તે
 શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હંત ભગવંત વિવેકી સુસુક્ષ્મ આત્માથી-જોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.
 કારણ કે સર્વ સાચા આત્માથી-જોનો સાધ્ય, ક્ષેય, લક્ષ, આદર્શ તે શુદ્ધ સહભરસ્વરૂપે
 સ્થિતિરૂપ જોવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. જોટલે જોવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ
 ચૂકવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, જોવા આ અર્હંત સિદ્ધ ભગવંતો
 જ સર્વ સાધકના પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે, અને જે કે આ અર્હંત

ભગવતો પરકૃત-બ્રીજને કહેલી પૂજને ઇચ્છતા નથી અને તેમને કૃતિ-નિંદાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજથી સાધકનું પોતાનું આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના પોતાના જ આત્મકલ્યાણની વાત છે, - માટે તે 'ઉપાસના જિન ચરણની અતિશય ભક્તિ સહિત' તેને અત્યંત અત્યંત કર્તવ્ય છે જ.

“ પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનંતણી રે, જમ્મ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;

પરકૃત પૂજારે જે ઇચ્છે નહિ રે, સાધક કારજ કાવ....પૂજના.

જિનવર પૂજારે તે નિજ પૂજના રે, પ્રગટે જાનવ શક્તિ;

પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્ર પદ વ્યક્તિ....પૂજના.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

“ ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટ.

અને શંકા થવી સંભવે છે કે જિનદેવ-‘અર્હંત ભગવત્’ એ જ સદ્દેવ છે એમ તમે શા પ્રમાણથી કહો છો? તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે તેમના પરમ નિર્દોષ વચન-

‘વાક્યલિંગા

દિ વક્કારઃ’

ત્રિકૌટિપરિશુદ્ધ

કથ-છેદ-તાપ

પરીક્ષા

પ્રમાણથી, તેમના પરમ શુભસંપન્ન યથાજ્યાતચારિત્રમય વીતરાગ

ચરિત્રથી, અને તેમની પરમ નિર્દોષ પરમ શાંતમૂર્તિ ‘પ્રશમરસ-

નિભમ્’ સુદ્રા પરથી. આ અંથમાં જ કહ્યું છે તેમ ‘વાક્યલિંગા

દિ વક્કારઃ’-વાક્ય-વચન એ વક્તાને જોખખવાનું ક્ષિંબ-ચિહ્ન

છે, એટલે વચનપ્રમાણથી પુરુષપ્રમાણ વચાક્ષણ જનો માન્ય

કરે છે. જેનું વચન પૂર્વાપરઅવિરુદ્ધ અને યથાર્થ સુક્તિયુક્ત

સન્યાયસંપન્ન હોય, જેમાં પહે પહે વીતરાગતા જ નિર્હરતી હોય

તેને જ વિચક્ષણ પ્રમાણ ગણે છે. મહાન્ હરિભદ્રસૂરિભટ્ટએ કહ્યું છે તેમ ‘વીર પ્રત્યે

મને પક્ષપાત નથી, કપિલાદિ પ્રત્યે દ્રેષ નથી, જેનું વચન સુક્તિવાળું હોય તેનું જ મહણ

કરવા યોગ્ય છે;’ અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ કે પક્ષપાત વિના, અત્યંત

મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા ઘરાળર ભળવીને, આ અંથમાં કહ્યું

છે તેમ ‘ત્રિકૌટિપરિશુદ્ધતાયા’-ત્રિકૌટિપરિશુદ્ધતાથી પરીક્ષા કરતાં, કથ-છેદ-તાપની

ત્રિવિધ અગ્નિપરીક્ષામાંથી જે વચન સચુત્તીનું થાય, જે ત્રિકૌટિપરિશુદ્ધ હોય, તેને જ

મધ્યસ્થ તત્ત્વગવેષકો પ્રમાણ કરે છે. (આ કથ-છેદ-તાપ પરીક્ષા

ધર્મવરચતુરન્ત-

ચક્રવર્તી

તીર્થંકરો

અંગે જુઓ પૃ. ૩૦૦-૩૦૧). આ કથ-છેદ-તાપ પરીક્ષા વડે

ધર્મશાસ્ત્ર સુવર્ણની પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે, તેમાંથી

આ જિનપ્રવચન અણીશુદ્ધ સચુત્તીનું થાય છે, એટલે જ આવી

‘ત્રિકૌટિપરિશુદ્ધતાયો’ કરીને આ ભગવંત જિનદેવોએ પ્રવર્તાવેલું

ધર્મચક્ર ઇતરપ્રણીત ધર્મચક્ર કરતાં ‘વર’-પ્રધાન શ્રેષ્ઠ છે એમ આ લલિતવિસ્તરશ

અંથમાં રિદ્ધિ નાદથી ઉદ્ઘોષ્ય છે, અને એટલે જ આ અંથમાં આ ભગવંતોને માટે

‘ધમ્મવરચતુરન્તચક્કવટ્ટીળ’-‘ધમ્મવરચતુરન્તચક્કવત્તિમ્મ’-‘ધર્મવરચતુરન્તચક્કવત્તિમ્મો’ એવું પરમ ગૌરવપૂર્ણ વિશિષ્ટ પદ પ્રયુક્ત કયું છે. ઉભયલોકહિતાવહ પરમલોકસંપ્રાદક આ ધર્મચક્કવત્તિમ્મોએ જગત્તારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’નું—સર્વ શોકના નાશ કરનારા યથાર્થ ‘અશોક’ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરી, પોતાના ‘તીર્થંકર’ નામને સાર્થક કયું છે.

“ચક્રી ધરમતીરથતલ્લો, તીરથકલ તત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધારે....”—શ્રી આનંદધનજી.

જગજીવન જીવનપ્રયુક્ત અસ્નેહી, દેહ છતાં જે જેક વિદેહી;
મુક્તિતલ્લો મારગ જગજીવન, યોધે અદ્વયજીવન કરુણાસિંધુ...જય.

—મહાવબોધે મોક્ષમાળા (સ્વચરિત)

તેમજ તે તીર્થંકર ભગવંતોના અધ્યાત્મ ચરિત્ર પ્રત્યે પણ સહજ દષ્ટિપાત કરતાં પ્રતીત થાય છે કે—આ ‘જિનદેવો’એ—અહીં ત ભગવંતોએ મોહનીયાદિ ચાર ઘાતિકર્મોના સંક્ષય કરી જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટાવ્યું છે. આત્મશુદ્ધિને ધર્મતીર્થસંસ્થાપક અપાય—હાનિ કરનારા આ ઘાતિકર્મોના અપગમ થયે હોવાથી, એમનો અપાયાપગમ અતિશય સમસ્ત જગતમાં અન્ય કોઈ વિશ્વકલ્યાણકારી તીર્થંકરો પશુ વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત શુદ્ધ વર્તે છે. કેવલજ્ઞાન—કેવલદર્શનના પ્રગટપણાથી આ સર્વજ્ઞ—સર્વદર્શીના જ્ઞાનાતિશય શુદ્ધ સૌથી ચઢીયાતો અસાધારણ વર્તે છે. કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને હીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તે છે. અને દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરતા આ જીવનપ્રયુક્ત ભગવાન, પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેલની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવેનું પરમ કલ્યાણ કરતા હોવાથી એમનો ધ્યેયનાતિશય શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તે છે. આમ પરમ શાંતિપ્રદ ધર્મમૃતનો પ્રવાહ વહાવી જીવના મહાભવરોગની અમેઘ ચિકિત્સા કરનારા આ ભવબ્યાધિભિષગૃથર તીર્થંકર ભગવંતો જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થનું સંસ્થાપન કરી, શુદ્ધ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે ‘ભવહઃખવારણ શિવચુખકારણ’ શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી, દુષ્ટ અસાધુ જનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઇષ્ટ પરમાર્થમાર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજીવનું પરમાર્થહિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુગ્રહ આચરે છે—પરમ લોકોપકાર કરે છે. અને એટલે જ આવા પરમ વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ તીર્થંકર ભગવંતોને સંત કવિજનોએ મહાવૈવ, મહાગોપ, મહામાહણ, નિર્ધામક, સાર્થવાહ્યાદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“તિલ્લે નિર્ધામક માહણ્યો રે, વૈવ ગોપ આધાર
જેવમંદ્ર સુખસાગર, ભાવધરમ દાતાર....અનિતનિન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જી, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જી. જય.

—મજ્ઞાવપોધે મોક્ષમાળા (સ્વચિત)

આવા આ તીર્થે કરેવ-જિનદેવ એ જ દિવ્ય આત્મવિભૂતિથી વિભૂષિત એવા
સદ્દેવ હોઈ સર્વ આત્માથી સુસુક્ષ્મોના આરાધ્ય આદર્શ દેવ છે. કારણ કે ‘ઇચ્છે છે
જે ભોગીજન’—સુસુક્ષ્મ ભોગીજન જે અનંત સુખસ્વરૂપ ‘મૂળ
જિનદેવના શુદ્ધ તે આત્મ પદ’ ઇચ્છે છે, તે જ જિનદેવ છે, તે જ પરમાત્મા
પર્યાય નામો: છે. આ પરમાત્માના અનેક શુભનિષ્પન્ન નામ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે—
પરમાર્થ ધરના સકલ કર્મમલથી રહિત હોવાથી તે નિર્મલ છે. કેવલ આત્મા
શિવાય બીજું કંઈ જ્યાં નથી એવા કેવલ જ્ઞાનદર્શનમય હોવાથી
તે કેવલ છે. સર્વ અશુચિથી વર્જિત એવા એક અદ્વૈત શુદ્ધ સાચક સ્વભાવના પ્રગટ-
પણાથી તે શુદ્ધ છે. સમસ્ત પરભાવ-વિભાવથી આત્માને વિવિક્ત-પૃથક્-અલગ કર્યો
હોવાથી તે વિવિક્ત છે. પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તે પ્રભુ
છે. પરિપૂર્ણ આત્મસામ્રાજ્યના ઇશ-શાસનકર્તા સ્વામી હોવાથી તે ઈશ્વર છે. જગતના
બીજા બધા પદાર્થ કરતાં પરમ ઇષ્ટ હોવાથી તે વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ
પરમેષ્ઠિ છે. સકલ પરભાવથી પર થયેલા હોવાથી તેમજ પરાતપર એવા પરમ પદને
પામેલા હોવાથી તે પરાત્મા અથવા પરમાત્મા છે રાગ-દ્વેષાદિ આંતર-શત્રુઓને હણી
માંખી, શુદ્ધ સહજ નિજ સ્વરૂપનો જય કર્યો હોવાથી તે જિન અથવા આરેહંત છે.
અતુલ્ય આત્મવીરત્વથી રંજિત થયેલી કેવલથી તેને સ્વયંવરી હોવાથી તે શ્રીમદ્
રમાપતિ છે. પરમ આત્મશાંતિને પામેલા હોવાથી તે શાંત છે. સદા શિવસ્વરૂપ-
કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તે સદાશિવ છે. ત્રણે ભુવતને શમકર-આત્મસુખકર હોવાથી તે
શંકર છે. જ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક હોવાથી તે વિબ્હુ છે. સર્વ કર્મકલેશ હરનારા હોવાથી
તે હરિ છે. પરમ બ્રહ્મરૂપણાથી તે પરબ્રહ્મ છે. સ્વયંસંપૂર્ણ હોવાથી છુદ્ધ છે. સકલ
જગતની પરમ પૂજના પરમ પાત્ર હોવાથી તે આર્હંત છે. સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ પદ્ધતિ ભગ-
સંચયન હોવાથી તે ભગવત્ છે. શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આત્મા સિદ્ધ કર્યો હોવાથી
તે સિદ્ધાત્મા છે. નિરંતર આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા હોવાથી તે રામ છે. સર્વ પ્રદેશે
શુદ્ધ પ્રકટ મૂર્તિમાન ચૈતન્યધાતુમય હોવાથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. સહજ શુદ્ધ
આત્મસ્વરૂપમાં સહજ નિપ્રસાસપણે નિરંતર વતી રહ્યા હોવાથી તે સદાનંતસ્વરૂપ
છે. ઇત્યાદિ અનેક અર્થો તત્ત્વવાચક નામથી આ જિન પરમાત્મા-આર્હંત ભગવત્
ઓળખાય છે.

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન લલના.

જિન અરિહં તીર્થે કરે, જ્યોતિસ્વરૂપ અસમાન....લલના....શ્રીસુપાસ.

અલખ નિરંજન વચ્છણ, સકલ જંતુ વિશસન....લલના.

અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના....શ્રીસુપાસ.

પરમ પુરુષ પરમાતમા, પરમેશ્વર પરધાન લલના.

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન લલના....શ્રી સુપાસ.

વિધિ વિરંચિ વિશંભરૂ, હૃષીકેશ જગનાથ લલના.

અધરૂર અધરોચન ધણી, સુકિત પરમપદ સાથ લલના....શ્રી સુપાસ."

—શ્રી આનંદધનજી

કર્મ છુટાથી જિન છે બિંબુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિંબુ;

શંકર સહુલું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અથ હરવાથી....જય જિન દેવા!

સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટવાથી, બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝવાથી;

શમ તમે છે આતમરામી, સ્વામ તમે છે ચૈતનસ્વામી....જય,

—અજ્ઞાવ્યોદ્ધ મોક્ષમાળા. (સ્વચિત)

૬. અર્હત્ ચૈત્ય : જિનપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા

"જહ સિદ્ધાણ પતિદ્ધા તિલોગજ્ઞદામણિમ્મ સિદ્ધપદે ।

આવંદસરિયં તહ હોત્તે દમા હુપતિદ્ધુત્તિ" —શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ (પંચાશક, ૮-૩૪)

જય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધચૈતન્યમૂર્તિ! શ્રીમદ્ ભગવદર્હત્ ચૈત્ય તે શાન્તમૂર્તિ!

કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહમંતિ
સ્વચિત (આ અર્થનું મંગલાચરણ)

આમ જેનામાં સદ્દેવપણાના સકલ અવિકલ શુભલક્ષણ વિદ્યમાન છે એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભાવચૈત્ય અર્હત્ ભગવત્ જેમ પરમ વંદ્ય, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય,

પરમ આરાધ્ય, પરમ સેવ્ય છે, તેમ તે અર્હત્ ભગવંતનું સતત

'જિન પદિમા સ્મરણ કરાવનાર, તે ભગવાનના પરમશાંતરસનિમગ્ન સ્વરૂપનું

'જિન સારખી' પ્રતિબિંબ પાડનાર 'જિનબિંબ'—જિનપ્રતિમારૂપ દ્રવ્યચૈત્ય પણ

પરમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધન બાણી મુમુક્ષુએ પરમ ભક્તિથી વંદવા

યોગ્ય, પૂજવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, સેવવા યોગ્ય છે. આ અર્થમાં 'ચૈત્ય'નો

અર્થ,— 'ચિત્ત' અંતઃકરણ તેનો ભાવ વા કર્મ તેને 'ય' પ્રત્યય લાગવાથી 'ચૈત્ય'—જોમ

બ્યુત્પત્તિ અર્થ પરથી પ્રગટ સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણાને લીધે—અજ્ઞાતસમાધિ-

ચિત્તોત્પાદકત્વાદર્શિત્વાનિ'— 'અર્હત્' 'પ્રતિમા'—જોમ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. પ્રતિ = સાચું,

મા = માપનું, જોટલે જેવું વીતરાગ જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ સાચું માપ કરી

શકાય એવું જિનસ્વરૂપ-વીતરાગસ્વરૂપ પ્રતિમાપિત કરે તે 'જિનપ્રતિમા' છે; તે જિન

ભગવાનના પ્રગટ મૂર્તિ થયેલા વીતરાગ ભાવને જે મૂર્તિમાન કરે તે 'જિનમૂર્તિ' છે.

જે પ્રજ્ઞાત દ્રવ્યચૈત્યના—જિનપ્રતિમાના—વીતરાગમૂર્તિના દર્શનથી તે પરમ શાંતરસનિમગ્ન

ભાવચૈત્યનું-શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભાવજિનનું સદા સ્મરણ થવાનું-ચિતવન થવાનું-ધ્યાવન

થવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત થાય, તે ભગવાનના કાવચી અખંડ સ્મારકરૂપ જિનપ્રતિમા જીવને

પરમ ઉપકારી અવલંબન સાધન છે. અને કોટલા માટે જ ‘જિન પડિમા જિન સારિખી’- જિનપ્રતિમાને જિન સારિખી ગણી તેની વંદના-પૂજનાનું શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે,—જેનું આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પોતે જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેમજ—‘જેમ ત્રિલોકજ્ઞાનમણિ સિદ્ધિપદ્મમાં (શાશ્વત સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં) સિદ્ધોની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ચંદ્ર-સૂર્ય છે ત્યાંલગી આ સુપ્રતિષ્ઠા હો!’ એવા પ્રકારે જિનાલયમાં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વેળાએ ભાવના કરવાનું જે વિધાન પંચાશકશાસ્ત્રમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કર્યું છે, તે પણ આ જિનપ્રતિમાની વંદના-પૂજનાની જગત્માં મહાપ્રતિષ્ઠા જ કરે છે.

જિનસુદાના દર્શન થતાં સુસુક્ષ્મે ભાવ ઉપજે છે કે—આ મૂર્તિ બધું ‘અમિયભરી રચી’ હોયતી ! સકલ ઉપમાનથી વિલક્ષણ હોઈ, એને કોઈ ઉપમા થતી નથી. આ શાંતસુધારસ ઝીલી રહી છે ને તેને નિરખતાં કેમે કરી તૃપ્તિ ‘અમિયભરી ઉપજતી નથી. અને તેના સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે— મૂરતિ રચી રે’ અહો ! આની દૃષ્ટિ કેવા X પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલી છે ! આનું મુખમંદલ કેવું પ્રસન્ન, શાંત, સૌમ્ય છે ! નથી દેખાતી આના બોળામાં કામિની કે નથી આના હાથમાં કોઈ હથિયાર ! અહો ! સમભાવભરી એની દૃષ્ટિ બધું સમ પરિણામે જગત્ને દેખી રહી છે ! એની પ્રસન્ન મુખસુદા પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી રહી છે ! એની અસંગતા બધું સર્વ પરભાવની પરિવર્જના પ્રકાશી રહી છે ! એના ખુલ્લા ખાલી હાથ બધું એમ સૂચવી રહ્યા છે કે અમને હવે આ ચિત્રવિચિત્ર જગત્ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. અમે અમારું કામ કરી લીધું છે, હવે અમારે કંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી. અહો ! ભાવમંદિત ભગવાનના ભાવનું આનું સૂચન કરતી આવી અદ્ભુત નિર્વિકાર સુદા મેં પૂર્વે કદી પણ લીધી નહોતી. ખરેખર ! જગત્માં કોઈ નીતરાજ દેવ હોય તો તે આવા જ થટે. હું ધન્ય છું, ધન્ય છું, કે આવી કિંચ મૂર્તિના મને દર્શન થયાં. એમ ભાવતાં તેના શોભાંચ ઉલ્લસિત થાય છે, અને તેના અંતરાનંદ તનમાં નહિ સમાતાં આનંદાશ્રુધારાકે ધલકાય છે.

“અમિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન થટે કોય;

શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય....

વિમલજિન લીકાં લેવણુ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ લોટી;

કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ અદ્વાન છે, તિણે ભવભ્રમણી લીકાં મેટી. સહજ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

* “પ્રશમરસનિમગ્ન દૃષ્ટિયુગ્મ પ્રસન્ન, વદનકમલમહઃ કામિનીસક્કથ્યઃ ।

કાર્યુગમપિ ચંતે શાસ્ત્રસંલેષવર્ણ્ય, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્તવમેવ ॥ ”

—મહાકવિ ધનપાલ

III. સાધના શુદ્ધિ : શુદ્ધ સેવા

“ જે જાણે અરહે તે દબ્બતગુણતપજ્જયતેદિ ।

સો જાણે નિયમળા મોહો સલુ કાર્ય તસ્સ હવં ॥ ”—મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજી

“ પરમેશ્વર અવલંબને શમ્યા જે છુવ,

નિર્મલ સાધ્યની સાધના તેહ સાધે સદીવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે આવા દ્રવ્ય-ભાવ ચૈત્યરૂપ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્તરૂપ અર્હત બગવત્તત્ત્વ—
જનદેવત્વ અવલંબન લે છે, તેઓ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મરૂપ નિર્મલ સાધ્યની સાધના
સકાય સાધે છે; તેઓ જ ભગવાનની શુદ્ધ ભક્તિરૂપ આરાધના,
‘સંભવ કેવ તે
ઉપાસના, સાધના, સેવના કરવાને સમર્થ થાય છે. એટલે મોક્ષરૂપના
ધુરે સેવો સેવે રે’ કામી સુમુક્ષુ છુવે તે ભગવાનત્ત્વ શુદ્ધ આરાધન-સેવન કરવા
તત્પર થવું, તે પોતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે.

એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનત્ત્વ સેવન કરવા આત્માથી સુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી
પ્રવર્તવું જોઈએ. એટલા માટે જ મહાગીતાર્થ મહાસુનિ આનંદધનછ કહે છે કે—
‘સંભવ કેવ તે ધુરે સેવો સવે રે.’ અર્થાત્ આ પરમ ઉપકારી, પરમ કરુણાસિંધુ
ભગવાનને તમે ‘ધુરે’ સૌથી પ્રથમ, સૌથી પહેલું, પરમ પ્રધાનપદ આપીને સેવો, બીજા
બધા કાર્ય કરતાં એને પહેલું સ્થાન આપીને સેવો. જગત્તા બીજા બધા કામ તુલ્ય-
અદ્ય દુઃખદાયી આ લોક પૂરતા જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુસેવારૂપ ખરેખર
‘સ્વાર્થ’ કાર્ય તો પરમ મોક્ષદાયકથી અને આ લોક-પરલોકમાં આત્માત્ત્વ પરમ
કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી છે. માટે એ પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, જગત્તા અન્ય
કોઈ પણ પદાર્થ કરતા અનંતઅનંતગણા મહિમાવાન આ પરમ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ
પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની
પૂજામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થાઓ ।

અને તે શુદ્ધ સેવા કેવા પ્રકારે કરવી જોઈએ તે માટે આનંદધનછ કહે
છે કે—‘લહી પ્રભુ સેવન લેહ’,—પ્રભુના સેવનનો લેહ લહી-પામી-અણી-સમછ
તમે સર્વેય તે સ્વરૂપના સ્વામી એવા પ્રભુને સેવો । આ
‘લહી પ્રભુ સેવન લોકોત્તર દેવને ઘણા છુવે તેમત્ત્વ સ્વરૂપ સમત્યા વિના
લેહ’

લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની
આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે, અથવા કોષ-માન-માયા લોભ આદિ
કશ સંસાર સંહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલ-કામનાથી લૌકિકપણે
કરતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક,

(૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિર્દેશ સહિત, (૩) આ લૌક-પરલૌક સંબંધી કામના સહિતપણે-નિબંધમપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અને યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે તે સેવનનો લેહ શું છે ? તો કે ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય અદ્વેષ અખેદ.’ પ્રભુસેવનના કારણરૂપ પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ ને અખેદ છે, માટે

તમે અભય, અદ્વેષ, ને અખેદ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરો.

‘સેવન કારણ પ્રથમ ભૂમિકા બંધાવા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિ’, માટે તમે પહેલી ભૂમિકા રે પ્રભુસેવારૂપ અલૌકિક પ્રાસાદની પ્રથમ દેહ ભૂમિકા બંધા, મજબૂત અભય અદ્વેષ અખેદ’ પામે નાખો.—કે જેથી કરીને અનુમંદથી તે મહા કિંવ્ય પ્રાસાદનું

સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર સુક્રિતરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો ! અને તે પ્રથમ ભૂમિકા તો અભય, અદ્વેષ અને અખેદ છે, માટે આ શુભચત્રી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, તમે આ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પમેલા પરમ પ્રભુને સેવો ! તેમાં—પરિણામની ચંચળતા, ક્રૂજશપણું, અસ્થિરપણું, કંપાયમાનપણું, સંકોચપણું તેનું નામ ‘ભય’. તેનો અભાવ તે અભય; કાર્ય પ્રત્યે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણુગમો, અભાવો તેનું નામ ‘દ્વેષ’, તેનો અભાવ તે અદ્વેષ; પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકી જઇએ તેનું નામ ‘ખેદ’, તેનો અભાવ તે અખેદ આવા અભય અદ્વેષ પ્રાપ્ત થઈ પ્રભુભક્તિમાં આવો અખેદ ભાવ ક્યારે ઉપરો ? અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમો પ્રભુનો અને પ્રભુભક્તિનો મહિમા જ્યારે હૃદયમાં વસે ત્યારે; સુરઘટ, સુરમણિ, સુરતરુ પ્રભુના પરમ મહિમા આગળ તુષ્ઠ-પામર જાણે ત્યારે; પ્રભુના શુભ-મહારંદના પાનમાં લીન થયેલો મન-મધુકર સુવર્ણમય ચેરુને અને ઈંદ્ર, ઘંદ્ર, નાગેન્દ્રાદિને પણ પરમ શ્રીમાન્ પ્રભુપાસે રંકે જાણે ત્યારે; પરમૈશ્વર્યસંપન્ન પ્રભુની શુભસંપદા આગળ જ્યારે સુરપતિ-નરપતિ સંપદા હુગંધી કંદનરૂપ ભાસે ત્યારે. આમ થાય ત્યારે જ પ્રભુભક્તિમાં અધાક એવો સાથો અપૂર્વ રંગ લાગે. વળી જ્યારે સંસારાર્થ પરપ્રવૃત્તિમાં જીવ ખેદ પામે, ત્યારે જ આ મોક્ષાર્થ ભક્તિપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે જ્યાંસુધી પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ હોય, ત્યાંસુધી ભક્તિઆદિ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે નહિ. ‘ભવે ખેદ’ થાય ત્યારે ‘શિવે અખેદ’ થાય. પર સાચેની અનંતી પ્રીતિ તોડે તે જ પ્રભુની સાથે પ્રીતિ બોડે.

“ નાથ ભક્તિ રસ ભાવથી રે....મનમોહના રે લાલ.

તું જાણું પર દેવ....રે ભવિષ્યોહના રે લાલ.

ચિંતામણિ સુરતરુ થકી રે....મન. અધિકી અરિહંત સેવ...રે ભવિ.

કરૌ સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ન રે;

સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો હુરગંધી કંદન રે....કરૌ સાચા. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ મુજ મન તુજ પદ પંકજે દે, લીનો શુષ્ક મંકરંદ; રકે ગણે મંકરંધરા દે, ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....નિમલ જિન. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે ભેડે બોલ; પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી શુષ્કગેહ....અપભ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ શુદ્ધ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ આવી વિકટ ને હઠમ છે, છતાં ‘મુગધ મુગમ કરી સેવન આદરે’, અર્થાત્ અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને ભાન નથી ને તે દિવ્ય માર્ગને યથાર્થપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્મત્ત યોગદૃષ્ટિ જેને ‘કપટરહિત થઈ’ લાધી નથી, તે મુગધ જનો, મૂઠ અજાની બાલ લોખા જીવો આતમ અરપણા દે, ભગવાનનું સેવન બાણે મુગમ હોય એમ બાણી આદરે છે, પણ આનંદધનપદ રેહ’ પ્રભુની સેવા ‘સોહલી’-રહેલી નથી પણ ઘણી જ ઠોહલી છે; કારણ કે અવિરાધકપણું થાય નહિં ને જીવના ‘દિલનું કપટ’ બંધ નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રચન્ન થાય નહિં ને તે પરમ કરુણાની કરુણા રૂળે નહિ. પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિરૂપ વિરાધકપણું ત્રોડાય નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિરૂપ આશાધકપણું ભેડાય નહિં. શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે ભેડે બોલ.’ શ્રી આનંદધનજીએ પણ એવા જ ભાવથી કપટ પ્રકાશ્યુ છે કે- ‘કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા દે, આનંદધનપદ રેહ.’ કપટ રહિત થઈ પ્રભુના ચરણે આત્માર્પણ કરવું એ જ આનંદધનપદ પામવાની રેખા છે. પણ પોતાનો આત્મા અન્યથ પરભાવમાં અર્પિત હોય ને કહેવું કે હું આત્માર્પણ કરું છું વા પ્રભુને બલનું છું, તો તે પ્રગટ કપટ છે, આતમવચન છે. આવું પરભાવમાં આસક્તિરૂપ કપટ ન ત્યજે ત્યાંલગી પ્રભુને ભજવાનું કે પ્રભુચરણે આત્માર્પણ કરવાનું ક્યાંથી બને? આ કપટરૂપ ‘માતૃસ્થાનથી’—માયાથી જેની અંતરંગ પરિણતિ અને વૃત્તિ પરભાવ—વિભાવમાં રાચી રહી છે, તે મુગધજન બહિરંગ વૃત્તિથી સેવાની ગમે તેવી એટા કરે, તોપણ તે સાચી કાર્યસાધક વા સમ્યક્ કેમ બને? શ્રી દેવચંદ્રજીનું માર્ગિક રહસ્યપૂર્ણ વચન છે કે—

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ ચાચી, જે જિન આગમ વાંચી;

પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, નિજી નવી થાયે સાચી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“લઘ્વાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેડપિ શુભમાવાનુપપસિરિતિ । ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । ધૃગ” લલિતનિસ્તરા (જીએઆ અથ પૃ. ૧૭ થી ૧૯)

એક ને એક જ અનુષ્ઠાન—ક્રિયામાં કર્તાના ભાવલેહ—આશયલેહ પ્રમાણે ફલલેહ હોય છે. માટે વિષ, ગર, અનુષ્ઠાન, તુલેતુ અને અમૃત એ પાંચ અનુષ્ઠાન પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજી, સુસુક્ષ્મ સત્અનુષ્ઠાન જ સેવવા યોગ્ય છે. આ વિષ-ગર અનુષ્ઠાન લોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે; કારણ કે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને તુલ્ય સ્પૃહા વટે કરીને મહત્ત એવા સત્અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરું વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી

ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરૂપે (Slow poison) પરિણમી, કાલાંતરે હણી ગર અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સંમૂર્ણજ ક્રિયા જેમ તત્ત્વસમજણ વગર કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન કચું ન કર્યા ધરાવર હોઈ અનનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-અહુમાનથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, શુભ ભાવના અંશને હીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તહેતુ થઈ પડે છે. આ જિન ભગવાને કહ્યું છે એમ બાણી, ભાવસારપણે સવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આમાં વિષ અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક બાણી દૂરથી ત્યજી દઈ, ત્રીભ અનનુષ્ઠાનને કચું ન કર્યા ધરાવર એવું અક્રિયારૂપ બાણી આત્માથી સુસુકુએ તો આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું સત્ક્રિયારૂપ અમૃતઅનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તહેતુઅનુષ્ઠાન એકાંત શુદ્ધ આત્માએ જ આદરવા યોગ્ય છે.

જેમ રાધાવેષ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ શુદ્ધ આરધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે; જ્ઞાનની ખાલી પોકળ વાતો કરવારૂપ શુષ્કજ્ઞાનીપણું

શુદ્ધ આરાધના: નહિ કરતાં, શમસંવેગાદિ તથા સમિતિ ગુપ્તિ આદિ સર્વ નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, 'પરમાર્થ હેતુમૂળ વ્યવહાર' આચરે; તેમજ અંતર્લોકિતપણે-સાધન કરવાં સોય' અનુપયોગપણે ચંત્રવત્ કરાવી માત્ર બાહ્ય ક્રિયામાં રાચવારૂપ ક્રિયાજડપણું નહિ કરતાં, તે તે અવસ્થા કરવા યોગ્ય પદ્ધતાવસ્થાકાદિ

ક્રિયામાં આત્માપયોગપણે ઊંઠા ઉતરી તેના અધ્યાત્મરસ ચાખે. જેમકે—સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચચે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચૈત્યવન્દનનાંતર્ગત ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહબત્મસ્વરૂપ ભાવ ચિતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે, પ્રતિકેમણ કરતાં સ્વરૂપાતિકેમ દેખની લક્ષમા ચાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાહું કેમણ-ગમન કરે, અને કાયોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે. આમ સર્વ દ્રવ્ય ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે; અને ચઢતા પરિણામ રાખી ઉત્તરોત્તર ક્રિયાશુદ્ધિથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદિ ચાર પ્રકારની અનુષ્ઠાનકેશાઓને સ્પર્શે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદરે. પરમ પ્રીતિયુક્ત પૂજ્યભાવથી ભક્તિઅનુષ્ઠાન આદરે. શાસ્ત્રવચન અનુસાર યથાસૂત્ર આદર્ય આચરણરૂપ વચનઅનુષ્ઠાન આદરે. અને પછી અભ્યાસજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી વચનના સંગ-અવલંબન વિના આપોઆપ પ્રવર્તતું, એવું સર્વ પરભાવ-વિભાવના સંગસ્પર્શ વિનાનું અસંગઅનુષ્ઠાન આદરે અને આમ અમૃતક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી આત્માને અમૃત કરે.

આમ મુગ્ધજનો ભલે ગમે તેમ માનતા હો, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો 'સેવન અગમ અનૂપ'—આ સેવન અગમ અને અનૂપમ છે. તરવારની

ધાર પર સ્થિતિ કરવી સોહલી છે, પણ જિન ભગવાનની ‘ચરણસેવા’ ‘સેવન અગમ અનૂપ’ હોહલી છે; તરવારની ધાર પર બાણગરો નાચતા દેખાય છે, પણ આ ચરણસેવાની ધારા પર દેવો પણ રહી શકતા નથી. અને તેવા પ્રકારે ભક્તશિરોમણિ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે—

“ધાર તરવારની સોહલી હોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાણગર, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.”

—શ્રી આનંદધનજી

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ હોહલી હો લાલ.
પર પરિણતિ પરિત્યાગ, કરે તમ્હુ સોહલી હો લાલ.
આશ્રવ સર્વ નિધારી, હો જે સંવર ધરે હો લાલ.
જે જિન આણા લીન, પીન સેવન કરે હો લાલ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનું કેવું દુર્ગંભપણું છે, તે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ વિચારવાથી પણ સમજી શકાયે. પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણના સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણ-ક્રમણ પ્રત્યે વંદન, પૂજન, નમન, શુભસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય શુદ્ધ દ્રવ્યભાવ ચરણસેવા ચરણસેવા છે. પ્રભુ સાથે અલેહ થવાની ઇચ્છા, ‘આનંદધનરસરૂપ’

થવાની-ભાવના, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, વિભાવ છાંડી સ્વભાવમાં વર્તવું, આશ્રવ ત્યજી સંવર ભાવ ભજવો, આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ તથારૂપ આત્મશુભ-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું, અર્થાત્ પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનના આલંબને આત્માનું સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢતા જવું, ચાલત મથાઆત ચારિત્રરૂપ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપાચરણને પામવું તે સર્વ ભાવચરણ સેવા છે. અને દ્રવ્ય સેવાનો પ્રત્યેક પ્રકાર પણ ભાવ પર આરોહવા માટે જ છે, ને તેમ ધાય તો જ ભાવજનનયોગ્ય તે ‘દ્રવ્ય’ એ બ્યાખ્યાનુસાર તેનું સફળપણું છે; નહિં તો ભાવનું કામ-ઠેકાણું ન હોય તો ‘અનુપયોગો દ્રવ્ય’ અનુપયોગ તે દ્રવ્ય એ બીજી બ્યાખ્યાનુસાર તેનું પરમાર્થનિષ્ઠપણું છે. એટલે જ ભાવના અનુસંધાનવાળી દ્રવ્ય સેવાને પણ જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસી છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિકે, અર્ચન વળી શુભાચોભાલ;
ભાવ અલેહ થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકાચોભાલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાલ;
આતમ અનુભવ શુભથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાલ....શ્રીચંદ્રપ્રભ૦

દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ;
પરમ ઇષ્ટ વાદહા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ....પૂજના.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

“એમ પૂજા બહુ થોડ સુણીને, સુખદાયક શુભ કરણી રે;
ભવિકે જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધનપદ ધરણી રે....સુવિધિ.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને આ શુદ્ધ પ્રભુસેવા અગમ છે જોટલું જ નહિ, પણ અતુલ્ય છે, અર્થાત્ આ જગતને વિષે જોતું કોઈ ઉપમાન નથી કે જેની તેને ઉપમા આપી શકાય; કારણ કે આ ભગવાનનું સ્વરૂપ અતુલ્ય છે ને તેની ચરણસેવા કરે છે તે પણ તેવા જ અતુલ્ય આત્મસ્વરૂપને પામે છે, જોટલે તે સેવા પણ અતુલ્ય છે. દીપકને ઉપાસી વાટ જેમ દીવો ખને છે તેમ આ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્માના ચરણની ઉપાસનાથી આત્મા પણ સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢી તેવા જ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્મા થાય છે.

જિન ઉપાસી જિન થાય જીવે, દીપ ઉપાસી વાટ જીવે દીવે;

જિન સહજાત્મસ્વરૂપી જોવા, ભગવાન દાસના ચરણ સુદેવા....જય જિન દેવા !

—મજ્ઞાવજોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

卐

IV

ગ્રંથ અભિધેય વિષય : ગ્રંથવસ્તુ દિગ્દર્શન

લલિત અમૃત વાગ્યે સ્વરૂપે વિસ્તરેલી, લલિત રસતરા આ સૂત્ર-સ્પષ્ટો શુદ્ધિ;
પ્રતિપદ જ પરોઆ ન્યાય મૌહિતક અંગે, ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગરંગે.

—સ્વરચિત (આ અંથનું મંગલાચરણ)

અને જે ‘ચૈત્ય’નું—ભાવઅર્હત્ ભગવત્ની પ્રતિનિધિરૂપ સ્થાપનામૂર્તિનું—જિન-પ્રતિમાનું પરમ ઉપાદેયપણું પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું, તે ચૈત્ય (જિનપ્રતિમા) પ્રત્યે તે અર્હત્ ભગવત્ના સ્વરૂપસ્મરણપૂર્વક જે યથાવિધિ વંદનક્રિયા તે ચૈત્યવન્દન; ચૈત્યવન્દન સૂત્ર, તે ચૈત્યવન્દનના ભાવને પરમ અર્થજર્ણીર પદોમાં સૂત્રિત કરતું તે ‘લલિતવિસ્તરા’ વૃત્તિ, ચૈત્યવન્દનસૂત્ર; તે ચૈત્યવન્દન સૂત્રના પરમાર્થઆશયનું અપૂર્વ વિદ્ધેભવિશોધિની તત્ત્વદર્શન વિસ્તારતી તત્ત્વદર્શિની તે ‘લલિતવિસ્તરા’ વૃત્તિ; અને તે ‘લલિત વિસ્તરા’નો પણ પરમાર્થઆશય વ્યંજિત કરતું વિવેચન વિસ્તારતી તે આ ભગવાનના દાસની ભગવાનને ભક્તિ-કંઠુમાંબદિરૂપ ‘ચિદ્ધેભવિશોધિની’ ટીકા. આટલું સામાન્ય સૂચન કરી આ અંથના અભિધેય વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવશું.

અને મૂળ ચૈત્યવન્દન સૂત્રના વિષય પર આવતા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ આ લલિતવિસ્તરા અંથની સંવિસ્તર પ્રસ્તાવના આલેખી છે; અને તે અતીવ ઉપયોગી

હોવાથી આ વિવેચકે તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે, એટલે અને પ્રસ્તાવના દિગ્દર્શન તેનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં સુચ વાંચકને તેનું સાદ્યંત અવલોકન કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આ પ્રસ્તાવનામાં ચૈત્યવન્દનના સફલપણ અને સમ્યક્કરણની પુષ્ટ ત્રીમાંસા કરી, અધિકારી-અનધિકારીનો સૂક્ષ્મ વિવેક દર્શાવી, અપવાદનું પકાતું આગળ ધરનારાઓને સુખચપેટિકા કરી, આગમવિહિત શ્રેયોમાર્ગની ઉદ્ઘોષણા ઉદ્ઘોષી, અને ‘આ શ્રેયોમાર્ગ મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશયી, ભવઅમહુમાની એવા અપુનર્જંધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યોનો પુનઃ શુદ્ધદેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે અનધિકાર જ છે,’ એમ હરિભક્તોના કરી હરિભક્તોએ, ભાવાભિનંદીઓને આ ચૈત્યવન્દનના અનધિકારી કરાવી અનાદત કરી, સાચા સુસુક્ષ્મ આત્મથી એવા અપુનર્જંધકાદિ દશાવાળા અધિકારીઓને જ અત્ર અધિકારી ગણી, તેઓને જ ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રારંભ કર્યો છે. અને તેમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાના પદ-પદાર્થ આદિ છ પ્રકાર દર્શાવી, જિજ્ઞાસા-શુરુચોગ-વિધિપરતા આદિ સંપત વ્યાખ્યાઓની વિચારણામાં — ‘યમં પ્રતિ ચલમ્ભૂતા ચન્દના’ — ધર્મ પરત્વે મૂલભૂત વન્દના છે એ મહા-સૂત્રથી ભક્તિમાર્ગની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી, ‘અર્થાર્થનામા, સ્વપરતંત્રવિદ્, પરહિતનિરત, પરાશયવેદી એવા શુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે શુરુચોગ, — આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યય (ઉલટો પ્રકાર, અશુરુચોગ)’ એમ કહી, શુભુલ્લશુરુ સ્વપરસમયના બાણ, આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ શુરુનો પુરસ્કાર કરી, તેથી ઉલટા પ્રકારના અગીતાર્થ અજ્ઞાની અસમયજ્ઞ એવા અશુરુ અથવા કુશુરુનો તિરસ્કાર કર્યો છે, — તે એટલે સુધી કે, ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ અમર્યાપ્યશનીયન્યાયેનાનર્થફલમેતત્’ — તેનું — અશુરુનું વા કુશુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે, — અભક્ષ્ય-અરુપર્યનીય ન્યાયથી આ અનર્થ-ફલવાળું છે, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વીરપુત્ર હરિભક્તોએ વીરગર્જના કરી છે; અને છેવટના અદ્યપભવતા વ્યાખ્યાનમાં દિડિમનાદથી ઉદ્ઘોષ્યું છે કે — ‘નહિ લીર્ષ્યલોભત્યામકુ ચિન્તામણિરત્નાવાસિહેતુઃ, યવમેવ નાનેકપુદ્ગલપરાવર્તમાનો જ્યાલ્યાક્ષમ્’ — લીર્ષ્યલોભ-ભાગી જેમ ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, તેમ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલા લીર્ષ્યસંસારભાગીઓ આવા અચિન્ત્યચિન્તામણિ સમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, પણ ચરમાવર્તવર્તી અપુનર્જંધકાદિ જ આને યોગ્ય હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી હરિભક્તોએ, ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદશક સૂત્ર (નમુશુભું) પઠવું ભોધ્યે એટલા માટે, — તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદશક સૂત્ર પઠતાં પહેલાં પણ સાધુએ કે શ્રાવકે કેવા પ્રણિપાતદશકનું નવ પૂર્વવિધિથી અપૂર્વ ભાવવૃદ્ધિ કરવી ભોધ્યે તે દર્શાવતો દ્રવ્યથી અને વિભાગમાં વર્ગીકરણ ભાવથી પરમ સુંદર પૂર્વવિધિ દાખવી, આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ વર્ગીકરણ : હરિભક્તોનું પરમ ભક્તિપ્રવણ હૃદયે પ્રણિપાતદશક સૂત્રનો અવતાર કરી, તેના ઠર અથવા ઠઠ આલાપકોનું (આલાવાનું) નવવિભાગમાં અપૂર્વ વર્ગીકરણ કર્યું છે. (શુઓ પૃ. ૬૪-૬૫) આ ચૈત્યવન્દન

સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રશ્નિપાતદ્વરક સૂત્રની તત્વસંકલના કેવી અદ્વિત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્વિત મૌલિક સંશોધન (Original research) કરી અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્રિયુક્ત પરમ બુદ્ધિમત્ત (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ચોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્વદંષ્ટિ પ્રત્યે સાનંદાચ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવી નતમસ્તક કરે છે.

અને ૩૨ આલાવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછદ્ધ’ એ આલાવો બૂદ્ધો ગણતાં ૩૩ આલાવા છે. તેની નવવિભાગવિભક્ત સંપદ્ધની અદ્વિત સંકલના આ પ્રકાર :

(૧) પ્રથમ બે આલાવા—અહંત અને ભગવંત (નમોત્યુજ્જરહંતાણ સ્તોતવ્યસંપદ્ધ આદિ મગધતાણ) એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા યોગ્યની સંપદ્ધ (ભાવલક્ષ્મી નવ સંપદ્ધની —ભાવજ્યૈશ્વર્ય) કાબવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી અદ્વિત સંકલના બધી સંપદ્ધોનું નિબંધન થતે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમ હોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ધ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (અને એટલે જ સુખપૃષ્ઠ પરની ખાસ આકૃતિમાં તેને કેન્દ્રસ્થાને મૂકેલ છે; અને ઇતર સંપદ્ધોના તેની સાથેના કાર્ય—કારણભાવ આવા—> બાણ ચિહ્નથી દર્શાવ્યો છે.) (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્ધનું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું? અસાધારણ કારણ શું? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્ધનો બીજા છવેને—લોકોને શું ઉપયોગ? શું ઉપકાર? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ અને તેનું કારણ તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ એ કથન કહ્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અહંત ભગવંતની સ્વરૂપ-સંપદ્ધ શી છે ને શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રભુ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ક્લ આપનારા છે, એમ તેના મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ—અચલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનને પામેલા એજો અભયસંપદ્ધને પ્રાપ્ત છે એમ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે ચોખેલી આ અંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ અંથના સુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—સુસંવાંચકને સુગમપણે જ્યાંલ આવશે. આ નવ વિભાગમાં વિભક્ત સંપદ્ધનું અને તેના શીર્ષકમાં આવતા પદોનું * પછી અનુક્રમે સવિસ્તર વર્ણન કહ્યું છે.

તેમાં પ્રથમ કેન્દ્રસ્થ સ્તોતવ્યસંપદ્ધ દર્શાવતા (૧) અહંત, (૨) ભગવંત એ બે બે પદ છે. નમોત્યુજ્જરહંતાણ—અહંતોને નમસ્કાર હો! આમ પ્રાર્થના વડે બીજા—

* અત્રે પ્રાય : પ્રત્યેક પદના વ્યાખ્યાનમાં વિવિધ સ્વપ્રદ બોધપ્રદ ન્યાયચર્ચા—દાર્શનિક મીમાંસા ગોળી છે. તેનું સિંગ્લઈન કરાવતું ખાસ કોષ્ટક આ વિવેચકે ચોખ્યું છે, તે માટે જુઓ પૃ. ૪૦૬-૪૦૭

ધાન આદિથી દુર્લભ જોવા ભાવનમસ્કાર સાધ્ય-સધાવા યોગ્ય છે.

૧. સ્તોત્રવ્યસંપદઃ ‘કુરાપો ભાવનમસ્કારઃ’ ‘દૃત્ય’ વીજાધાનસાધ્યઃ’. અર્થાત્ આમ અહુત ભગવંત પ્રાર્થનાથી જીવની ચિત્તભૂમિમાં સતપ્રથસાદૃષ ધર્મબીજનો પ્રભેષ થાય છે, જેમાંથી અંકુરાદિકે ચાવત મોક્ષરૂપ ફલસિદ્ધિ થાય છે. અને આમ પ્રાપ્ત થતા આ તત્ત્વધર્મરૂપ ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ આદિ લેઈ છે જ, અર્થાત્ ભાવની તરતમતા પ્રમાણે આ ભાવનમસ્કારના પશુ જથ્થા-મધ્યમ-કૃત્ય આદિ અહતા ઉતરતા પ્રકાર હોય જ છે, એટલે આમ ભાવનમસ્કાર વડે ભાવનમસ્કારનું પશુ સાધન થકે છે. આ નમસ્કાર છે તે પૂજ્ય છે—‘પૂજાર્ય’ જ નમઃ’ અને પૂજ તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત છે.—પૂજા દ્રવ્યભાવસક્ષોચ, અર્થાત્ તેમાં કર-શિર-પાદ અદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્-ન્યાસ, અદમ્ય-વિનયથી સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેત, અને ભવમંકેત તો વિશુદ્ધ મનનો નિર્દોષ છે—‘તત્ત્વ કરશિરઃપાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસક્ષોચઃ ભાવસક્ષોચસ્તુ વિશુદ્ધસ્વ મનસો નિયોગ’, આ પૂજના ‘પુષ્પ, આભિષ્, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ’ એમ ચાર પ્રકાર છે. ને તેઓનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય છે; તેમાં પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્ય પૂજના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર-પ્રતિપત્તિપૂજ ભાવપૂજરૂપ છે. પ્રતિપત્તિપૂજ એટલે શું? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ અંશ સુધીના અહ્ય-અગીકરણ વડે નિજ સ્વરૂપનું આલિભાવન-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજ છે. અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન ભાવથી માંડીને કેવલ-જ્ઞાન ભાવપથે ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મભાવનું અગીકરણ-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજ છે અને ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્યમ્’—નમસ્કાર હો અહંતોને, જોમાં ‘નમોઽસ્તુ’ એ પરથી સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે, એમ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બહાર કરી, અમર્યાદ શ્રી હરિભદ્રજીએ ‘અન્યો તો કહે છે’—‘અન્વે ત્વાહુઃ’ એમ કહી, આ ભાવનમસ્કારની કોઈ ઇચ્છાચોગાદિમાં થટના કરે છે એમ બીજાઓનો અભિપ્રાય નોંધી, અત્રે પ્રસંગથી પોતાના પરમ પ્રિય (most favourite) ઇચ્છાચોગ-શાસ્ત્રચોગ-સામર્થ્યચોગનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ૯ શ્લોક સ્વરચિત યોગદંષ્ટિસુખ્યચયમાંથી અવતારી, બીજાઓના અભિપ્રાયે ઇચ્છાચોગાદિની ભાવનમસ્કારમાં થટના કરી છે. અત્રે નમસ્કાર હો અહંતોને’ જોમાં અહુવચની પ્રયોગ છે, તે એકાત્મવાદી અદ્વૈત મતનું નિરસન કરી અહંતોનું અહુત્વ ખ્યાપન કરવા માટે, તેમજ નમસ્કાર કરનારને દ્વાતિથયનું સ્થાપન કરવા માટે પ્રયોજેલ છે. (૨) આ અહંતો પશુ નામઅહંત, સ્થાપનાઅહંત, દ્રવ્યઅહંત, ને ભાવઅહંત એમ અનેક લેહવાળા છે, તેમાં ‘ભાવઅહંત’ના અહ્યુદયે ‘ભગવંત’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂકયું છે. અત્રે ‘ભગ’ શબ્દનો પ્રયોગ સમગ્ર એવા કૈશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રથત્ત એ છ પ્રકારમાં કરાય છે. આ છએ પ્રકારનું ‘ભગ’ આ અહંતોને કેવું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વર્તે છે, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવી, આ વડેવિધ ભગસંપન્ન હોવાથી આ અહંતો બરેબરા ‘ભગવંતો’ છે, એમ સુચુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી અત્રે આવી સ્તોત્રવ્ય-સંપદસંપન્ન અહંત ભગવંતોની તાત્ત્વિક મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ સ્તોત્રવ્યસંપદ્મરૂપ અર્હતભગવત્પણું શાને લીધે છે? તેનું કારણ દર્શાવતા આદિકર, તીર્થંકર, સ્વયંસંયુક્ત એ ત્રણ પદથી ઉક્ત સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્મ કહી છે: (૩) આ અર્હત ભગવંતો ૨. સાધારણ-અસાધારણ આદિકર છે. કેના? આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના, પ્રત્યેક હેતુસંપદ્મ:આદિકર આત્મા જેમ પોતપોતાના આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચને આદિ ત્રણ પદ કરનારો છે, (creator of his own individual universe) તેમ આ ભગવંતો પણ તેમજ છે. એટલે આદિકર વિશેષણથી મૌલિક સાંખ્યોનું નિરાકરણ કરી સ્તોત્રવ્યસંપદ્મનું પ્રધાન સાધારણ કારણ કહ્યું (૪) આવા આ આદિકરો તીર્થંકરો છે. જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થં એટલે પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંધ, તે તીર્થના કરનારા તે તીર્થંકરો. સંસારસાગર તારનારું આ તીર્થંરૂપ પ્રવચન-જહાજ પરમોત્તમ છે. આવા પરમોત્કૃષ્ટ ધર્મતીર્થના સંસ્થાપનથી આ તીર્થંકર દેવોએ પરમ વિશેષકાર કર્યો છે. (૫) આવા આ આદિકર તીર્થંકરો સ્વયંસંયુક્ત હોય છે. આ પરથી મહેશાનુબંધથી યોધ-નિયમ હોય છે એમ વદનારાં મહેશાનુબંધવાદીઓનો-ઈશ્વરવાદીઓનો નિરાસં કર્યો છે. આ તીર્થંકર ભગવંતો જીભના ઉપદેશ વિના સ્વયં-‘જાતમતૈવ’ પોતે જ પોતાથી જ સમ્યક્ વરણોધિપ્રાપ્તિથી ‘યુક્ત’-મિચ્યાત્વનિર્દાના અપૂર્ણમરૂપ (ફૂર થવારૂપ) સંયોધ વડે યુક્તો છે. તીર્થંકરભવ વેળાની વાત નો ફૂર રહો, તથા-ભવ્યેત્યાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંયોધ વેળાએ પણ આ ભગવંતો સ્વયંભવતા પ્રાધાન્યથી સ્વયં-‘જાતમતૈવ’ સંયુક્ત થયેલા હોય છે. આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવોને સાધારણ અને સ્વયંસંયુક્ત-તીર્થંકરપણા વડે અન્ય જીવોને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્મ દર્શાવી, સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી અસાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્મ કહી.

આ અર્હતભગવત્પણું અસાધારણ કારણ દર્શાવતા પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષવરપુણ્ડરીક, પુરુષવરગન્ધર્વસ્તી એ ચાર પદથી સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ અસાધારણ હેતુસંપદ્મ કહી છે: (૬) ઉત્તમ તથાભવ્યત્યાદિ ભાવથી પુરુષોત્તમ ૩. અસાધારણ હેતુસંપદ્મ: સત્ત્વોમાં ઉત્તમપંજાને લીધે આ અર્હત ભગવંતો પુરુષોત્તમો પુરુષોત્તમ આદિ ચાર પદ છે. (૭) કર્મગતુઓ પ્રતિ શોધથી, તેના ઉપદેશ પ્રતિ કોઈથી ઇત્યાદિ પ્રકારે સિંહ સાથે શુભસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે સિંહ એવા આ ભગવંતો પુરુષસિંહો છે; (૮) સંસારજલઅસંજાદિ ધર્મકલ્યાણથી વરપુણ્ડરીકો સાથે સામ્યથી આ ભગવંતો પુરુષવરપુણ્ડરીકો છે; (૯) ગંધર્વસ્તીના ગંધથી જેમ હુદ્ ગર્ભો ભાગી નાચ છે, તેમ ભગવદ્વિહારના ગન્ધથી જ હુદ્ ઉપદ્રવો ભાગી નાચ છે, એમ ધર્મસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે ગંધર્વસ્તી સમા. આ ભગવંતો પુરુષવરગન્ધર્વસ્તીઓ છે. આમ પુરુષોત્તમપંજા આદિથી આ સ્તોત્રવ્ય અર્હત ભગવંતોની સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની સંદંભસ્વરૂપી શ્રીમદ્વપણી-આત્મવૈભવની હેતુભૂત અસાધારણ: હેતુસંપદ્મ સિંહ કરી.

હોયે આ અહીં ભગવતો આવા પુરોયોત્તમ-પુરુષસિંહાદિ હો, પણ તેમાં બીજાને-
લોકને આ શું ? તે માટે બીજાને-લોકને આ ભગવતો થકી કેવો પરમ ઉપયોગ-

પરમ ઉપકાર છે એ દર્શાવતા લોકોત્તમ, લોકનાથ, લોકહિત,
૪. સામાન્યથી ઉપયોગ- લોકપ્રદીપ, લોકપ્રદોત્કર એ પંચ પદ્ધતી સ્તોતવ્યસંપદ્ધતી જ સામાન્યથી
સંપદ્ધ: લોકોત્તમઆદિ ઉપયોગસંપદ્ધ કહી છે: (૧૦) લોક એટલે સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વલોક,
પંચ ૫૬ તેમાં ઉત્તમ 'સકલ કલ્યાણકનિર્ણયન તથાભવ્યત્વ ભાવે કરીને'

ઉત્તમ હોવાથી આ ભગવતો લોકોત્તમો છે; (૧૧) લોક એટલે
બીજાનાદિથી સંવિભક્ત એવો વિશિષ્ટ ભવ્યલોક, તેઓનું બીજાનાદિથી યોગ-સેમ
કરવારૂપ થયાર્થ નાથપણું કર્યથી તેઓના નાથ હોવાથી આ ભગવતો લોકનાથો
છે; (૧૨) લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તે સર્વ પ્રત્યે
અપરિણામ હિત કરનારા હોવાથી આ ભગવતો લોકહિતો છે; (૧૩) લોક એટલે
વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોક, તે સમ્યક્દષ્ટિ-યોગદષ્ટિસંપન્ન લોક પ્રત્યે જ-નહિ' કે દષ્ટિશૂન્ય
અજ્ઞાનાંધ લોક પ્રત્યે-આ ભુવનપ્રદીપ ભગવતો દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશ વડે તત્ત્વપ્રદારૂપ કાર્ય
કરતા હોવાથી આ ભગવતો લોકપ્રદીપો છે; (૧૪) લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ ભવ્ય-
સત્ત્વ લોક-ગણધરવર્ગ, તેઓને પ્રલોત-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનપ્રકાશ કરનારા હોવાથી આ ભગવતો
લોકપ્રદોત્કરો છે. આમ વિવિધ અર્થમાં પ્રયુક્ત 'લોક' શબ્દથી વિવિધ પ્રકારના
લોક પ્રત્યે સ્વસ્વયોગ્યતા અનુસાર ઉપયોગથી-ઉપકારથી આ પરમ લોકોપકારી ભગવતોનું પરમ
પરાર્થકરણ-પરોપકારકરણ હાથની, આ ભગવતોની સ્તોતવ્યસંપદ્ધતી જ બીજાને-પરોને
પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી. આવી આ ઉપયોગ-
સંપદ્ધ પણ જ્ઞાને લીધે છે ? તેનો હેતુ દર્શાવતા અભય, ચક્ષુર્હ, માર્ગર્હ, શરણુર્હ, બોધિર્હ
એ પંચ પદ્ધતી ઉપયોગસંપદ્ધતી હેતુસંપદ્ધ બતાવી છે: (૧૫) આ
૫. ઉપયોગસંપદ્ધતી હેતુ- ભગવતોના શુભપ્રકર્ષરૂપણને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણને
સંપદ્ધ: અભયઆદિ પંચપદ્ધ લીધે, તથાભાવે અવસ્થિનિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે-

આમ આ સંકલનાબદ્ધ ચાર કારણને લીધે, 'અભય' એટલે
વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત્ નિઃત્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિગ્નન્ધનભૂત પૃતિ, તેની સિદ્ધિ
આ ભગવતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવતો અભયદો છે; (૧૬) જેના વિના
તત્ત્વદર્શન હેતુ નથી ને જે ધર્મર્હદય-વૃક્ષનું અવધ્ય બીજ છે એવું અદ્વારૂપ ભાવચક્ષુ,
તેની પ્રાપ્તિ આ ભગવતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવતો ચક્ષુર્દો છે; (૧૭)
'માર્ગ' એટલે ચિત્તનું અવકેગમન, 'ભુજ'જમગમનનસિકાયામ તુલ્ય' ક્ષયોપશમવિશેષ-
જેને અન્યદર્શનીઓ 'સુખા' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવતો થકી જ હોય છે,
માટે આ ભગવતો માર્ગદો છે; (૧૮) 'શરણુ' એટલે ભવારૂપમાં સમાધાસનસ્થાન
સમું તત્ત્વચિંતારૂપ અધ્યવસાન-જેને બીજાઓ 'વિવિધિયા' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ
ભગવતો થકી હોય છે, માટે આ ભગવતો શરણુદો છે; (૧૯) 'બોધિ' એટલે જિન-
પ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, તત્ત્વર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્દર્શન-જેને જૈનેતરો 'વિસંપિત' કહે છે,

તેની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવંતો બોધિદો છે. (આ અભ્યાસિપંચક અપુનર્ધનકને જ હોય અને તે નિયમથી ઇતરેતરફલાણું હોય, અર્થાત્ અભયતું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુતું ફલ માર્ગ, માર્ગતું ફલ શરણુ ને શરણુતું ફલ બોધિ એમ અવસ્થા હોય, અને આતું ન હોય તેને તાત્વિક અભ્યાસિપણું ઘટતું નથી.)

આમ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ અને તેની હેતુસંપદ્ કહી, વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ દર્શાવતા ધર્મક, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ અને ધર્મવચ્ચતુરંત ચક્રવર્તી એ પંચપદ્ કહ્યા છે : (૨૦) 'ધર્મ' એટલે ચારિત્રધર્મ, શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ—એમ બે પ્રકારનો સ્વસ્વભૂમિકેચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો આત્મપરિણામ, આ ધર્મ ફ. વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ ભગવદ્ અનુબદ્ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે માટે આ ભગવંતો ધર્મદો ધર્મકઆદિ પંચ પદ્ છે; (૨૧) આવો ધર્મ (જેનો ઉત્તમ નમૂનો અને હરિભક્ષણે સુમધુર લલિત પદોમાં આપ્યો છે) યથાભવ્ય ઉપદેશે છે, માટે આ ભગવંતો ધર્મદેશકો છે; (૨૨) આ ધર્મના વશીકરણુ ભાવને લીધે, તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, તેના ફલપરિણામને લીધે, અને તેના વિદ્વાતની અનુપપત્તિને લીધે—એમ ચાર મૂળ હેતુ અને તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ઉત્તર હેતુને લીધે ધર્મસ્વામીપણા થકી આ ભગવંતો ધર્મનાયકો છે; (૨૩) આ જ ધર્મરૂપ સ્થ, તેના સ્વપર અપેક્ષાએ સમ્યક્પ્રવર્તન—પાલન—ક્રમનયોગથી ઉત્તમ સારથિપણું હોવાથી આ ભગવંતો ધર્મસારથિઓ છે; (૨૪) ચક્રવર્તીચક્ર અપેક્ષાએ લોકકલ્યણઉપકારિપણાએ કરીને તેમજ અંપલાદિમણીત ધર્મચક્ર અપેક્ષાએ કમ-છેદ-તાપરૂપ ત્રિકાટિપરિશુદ્ધતાએ કરીને વર-પ્રધાન એવું ચતુર્ગતિને ઉચ્છેદ કરનારું ધર્મચક્ર વર્તીયું હોવાથી આ ભગવંતો ધર્મવચ્ચતુરંતચક્રવર્તીઓ છે. આમ ધર્મકપણાથી, ધર્મદેશકપણાથી, ધર્મનાયકપણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવચ્ચતુરંતચક્રવર્તિપણાથી આ ભગવંતો બીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી—ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલે સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ કહી.

હવે ભગવંતની જે અહંતભગવતપણારૂપ સ્તોતવ્યસંપદ્ પ્રારંભમાં જ કહી, તેની સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્ દર્શાવતા અપ્રહિતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને બ્યાવૃત્તછદ્ધ એ બે પદ્ કહ્યા છે; (૨૫) કોઈ (બોદ્ધો) પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર. માને છે ૭. સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્ તેનું સુચુક્રિયાથી નિરસન કરી, આત્માનું સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું સતે અપ્રતિહતવરજ્ઞાન- નિરાવરણુપણાએ કરીને આ ભગવંતો અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો દર્શનધર, બ્યાવૃત્તછદ્ધ હોય છે; (૨૬) (કોઈ—આજીવિકમતવાળાઓ, અબ્યાવૃત્તછદ્ધ માને છે તેનું નિરાકરણુ કરી,) છાદે છે તે 'છદ્ધ'—જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મ—ભવાધિકાર, તે જેને બ્યાવૃત્ત છે એવા આ ભગવંતો બ્યાવૃત્તછદ્ધ છે.

આવી સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્સંપન્ન આ અહંત ભગવંતો એટલા બધા પરમ ઉદાર

અને પરમ સમર્થ છે કે તેઓ બીજા જીવોને પણ આત્મતુલ્ય
 ૮. આત્મતુલ્ય ફલ આપે છે, એ દર્શાવતાં, (૨૭) જિન-જાપક, (૨૮) તીર્થ-
 પરફલકર્તૃત્વસંપદઃ તારક, (૨૯) યુક્ત-મોક્ષક, (૩૦) મોક્ષ-મોક્ષક આ ભગવંતો
 જિન-જાપકાદિચારક છે એમ સવિસ્તર સુક્તિથી સિદ્ધ કરી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ
 આત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસંપદ્ધ કહી.

છેવટમાં પ્રધાનશુષ્ણના અપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિવડે અભયસંપદ્ધ દર્શાવતા
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, શિવઅથવાહિરણ્ય સિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્ત, જિનો જિતભય એ ત્રણ પદના
 ઉપન્યાસ કર્યો છે: (૩૧) સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણું એ તો આત્માનો
 ૯. પ્રધાનશુષ્ણ-અપરિ- સ્વભાવ છે અને નિરાવરણપણું થયે તે આવિર્ભૂત-પ્રગટ હોય છે.
 ક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિ ‘ચંદ્ર જેમ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી આત્મા ક્ષિત છે (કાંઈ નવીન
 વડે અભયસંપદ્ધ: સર્વજ્ઞ-સ્થાપિત કરવાનો નથી), વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું
 સર્વદર્શી આદિ ત્રણ પદ આવરણ છે તે વાદળા જેવું છે, તે આવરણ દૂર ટળતાં જેમ
 ચંદ્રની ચંદ્રિકા વિશ્વમાં વિસ્તરે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ દૂર ટળતાં
 આત્મચંદ્રની જ્ઞાનચંદ્રિકા અખિલ વિશ્વને પ્રકાશે છે, અને આમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશતા
 આ જિનરાજ-ચંદ્ર અહીં ત ભગવંતો સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ હોય છે. (૩૨) શિવ,
 અચલ, અરજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા ‘સિદ્ધિગતિ’ નામધેય
 સ્થાનને સંપ્રાપ્ત આ અહીં ત ભગવંતો છે. ‘પર્વમૂતા પલ પ્રેક્ષાવર્તા નમસ્કારાર્હા:’—
 એવંભૂતો જ—એવા પ્રકારની સિદ્ધિસ્થાને પામેલાઓ જ પ્રેક્ષાવંતોને—વિચારવાનોને નમસ્કારાર્હ—
 નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. (આદિમાં અને અંતમાં મૂકેલો નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એટલાં
 માટે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે આ નમસ્કાર યોજવા યોગ્ય છે,—જેમ કે ‘નમો બાહ્ગરાણ’
 નમો સિત્થયરાણ’ કત્યાદિ: (૩૩) ભવપ્રપંચનિવૃત્તિથી જેણે ભય ક્ષયિત કર્યો છે,
 અપાઓ છે એવા આ અહીં ત ભગવંતો જિતભયો છે; એવા આ જિનોને જિતભયોને
 નમસ્કાર હો! નમો જિનાણ’ જિજ્ઞમયાણ’। અને બહુવચનપ્રયોગ છે તે આશયસ્ફુતિ
 અર્થે અને ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે છે એમ કહી, આ ફલ ભગવદ્ગુણાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી
 ભગવંતો થકી જ છે એમ ચિન્તામણિસ્તમપ્રધિધાનના દંષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજવી,
 આઆચાર્યવચ્ચ હરિભદ્રજીએ ‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ એ સૂત્રનું અદ્ભુત પરમાર્થરહસ્ય
 પ્રકાર્યું છે. આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ છે, તેઓનું જ શિવઅથવાહિ
 વિશેષણસંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્ત થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અને આમ
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણારૂપ પ્રધાનશુષ્ણના અપરિક્ષય વડે કરીને પરમ અભય એવા મોક્ષરૂપ
 પ્રધાનફલની પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ્ધ કહી.

આમ સ્વપ્રજ્ઞાથી નવ વિભાજનાં વિભક્ત આ સંપદ્ધોની સુક્તિયુક્ત સંકલનાનું
 પરમાર્થપ્રદર્શક પ્રયોજનરહસ્ય દર્શાવતો ઉપસંહાર કરતાં આર્થ દષ્ટા પ્રજ્ઞાનિધાન મહર્ષિ
 હરિકેશદ્રાચાર્યજી સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે—આ જ ઉક્ત કરે પ્રેક્ષાવંતોની—વિચારવંત

નિદ્રાજનોની નિઃશ્વાસપ્રવૃત્તિ હોય છે, તેમ જ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રહિધાનનીતિથી આ 'ભગવદ્ગુણમહિમાનસાર' સમ્યક્ અનુક્રાંત હોય છે, એ જણાવવા માટે એમ ઉક્ત કરે એ વિશ્વમર્મા આ સંપદોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાતું યુક્તિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કૃત્યાંશયુક્તિ મહર્ષિએ પોતાના પ્રસાદિશયનો અદ્વિત્યુત ચમત્કાર દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ગુણધર એવા મહાપુરુષપ્રચલિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્યપણે લલિત વિસ્તરણ શોધતી જેમ પડી જાય છે, પણ અર્થ વિચારતા નથી, તેઓને હરિભદ્રજીના આ સૂત્રમાં કેટલો જાણી અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પહે પહે નિર્ઝંરતો 'સુવર્ણમય' કીર્તિકલશ અનન્ય ભક્તિથી જાતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રત્વ અદ્વિત્યુત સંકલન માત્ર સ્વયુક્તિજળે જ શોધી કાઢી, શ્રી ગુણધર ભગવંતના હૃદયમાં જાણે અંત પ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતર્યાસય અપૂર્વ આત્મચક્રારક હૃદયગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે, એટલે જ આ પ્રસાદિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરણનો જમખમતો પ્રકાશ અદ્યાપિ સહુજ પ્રાપ્તજનોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરને અજવાળી રહ્યો છે.

આ ઉક્ત નાના પ્રકારની ચિત્ર સંપદ અનેકાંત સ્વાદુવાદ વિના લટલી નથી, અર્થાત્ આ જાણી પ્રપંચ એકાનેકસ્વભાવી અનેકાંત વસ્તુ સાથે એકાએકો છે, નહિ તો આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર અર્થ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ આ સૂત્રપ્રાંતે અનેકાંત ચર્ચા ઉપસ્થિત કરતાં આશ્ચર્યજનક હરિભદ્રજીએ ન્યાયયુક્તિપ્રમાણથી અનેકાંતની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી અનેકાંતજયપ્રતાપો દર્શાવી છે.

આમ પ્રહિધાનદ્રષ્ટક સૂત્રની વિસ્તૃત ગીર્ધાસા સમાપ્ત કરી, ભાવિતાત્મા આશ્ચર્યજનકો ભૈરવવન્દનને થોડા ભૂમિપ્રાનો સંપાદનવિધિ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે; અને તેમાં કેવા દ્રવ્ય-ભાવવિધિથી મન-વચન-ક્રિયાની એકાશ્રયા સાધી થૈયવદનથોમ્ય ભૂમિકા કેવા મહાસ્તોત્રો ભાવયુક્તિ અર્થે ભાવસારપણે પડવા એકએ તે સંપાદન વિધિ મુદેજપણે જતાબધ છે. આ સ્તોત્રોચક્રી શુભચિત્તાભ હોય છે, નહિ તો થોગળાધાત હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, શુભચિત્તાભ એ જ વન્દનાતું અર્ધ-પ્રયોજન છે એટલે શુભચિત્તાભ ઉપજવાથી અરેખરી અર્થોક્ત થોમસિદ્ધિ મળી એ જ અત્ર દાખ છે, એમ વચનદાર કર્યો છે; અને આમ ભાવિત અનુપામને જ અત્ર સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન અનુપામ તો આગમખ્યાલ છે— 'તદવસ્થાડગમવાહ્યત્વાત્' એમ સ્વદર્શનીઓ પ્રત્યે પુલ્કેપુલ્કે માર્ગિક કથન કરી, થૈયવવન્દનનો ઉપદાસ કરનારા અન્યદર્શનીઓને તરીકો આપ્યો છે, છેવટે એવા સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ર સંપ્રાપ્ત કરી પ્રસ્તુત વન્દનાભૂમિપ્રાનો સંપાદનાર્થે સહુજ વડ જેમ ગૃહીત-પ્રાપ્ત થઈ— 'પ્રહીતમાય: સહુજવનવત્'—વન્દના કરવાની ચોક્કસ કરે છે ઇ. સમ્યક્વિધિ

દર્શની ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો (અરિહંતવેદ્યાર્ણ-વન્દનાકાર્યોત્સર્ગ સૂત્ર) અવતાર 'કર્થો છે; અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ યથોક્ત વિધિથી વન્દનાભૂમિકાઆરાધનાનું ફલ નિયમથી પરંપરાથી સુક્તિ છે, નહિં તો ફૂટ નટ જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન તે તો વિદ્વનોનો આસ્થા-નિબંધન નથી—'ઇતરથા તુ કૂટનદનૃત્તવત્ અમાવિતાનુષ્ઠાનં ન વિદુષામાસ્થાનિબન્ધનમ્ ।'

પછી આ અહંતૈત્યવન્દનસૂત્રનું પહેલું વિવરી કેળાવી તેની પરિસ્ફુટ વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે અહંતૈત્ય એટલે અહંતૃપ્રતિભા;—ચિત્તમ-
અન્તાકરણં તસ્ય માવઃ કર્મ જા-ધ, તેને 'ચ' પ્રત્યય લાગતાં
ચૈત્યવન્દન સૂત્ર ચૈત્ય થાય છે, તેમાં અહંતોની પ્રતિભાએ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના
વ્યાખ્યાન આપાદકપણાને લીધે અહંતૈત્યો કહેવાય છે એમ અનુત્પત્તિ અર્થથી
સિદ્ધ કહ્યું છે,—'તત્ત્વાદિતાં પ્રતિમાઃ પ્રથાસ્તસમાધિચિત્તાપાદકત્વા-

દર્દૈચૈત્યાનિ મળ્યન્તે'—અને આમ અહંતૃપ્રતિભાની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરી પ્રતિભારાધનું શાશ્વસિદ્ધપણું સુપ્રતિષ્ઠિત કહ્યું છે. આ અહંતૈત્ય-ચિત્તપ્રતિભાના વન્દનાદિનિમિત્તે આ કાર્યોત્સર્ગ કર્મ કહ્યું જોવી કાર્યોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી વન્દન-પૂજન-સંતકાર એ પદોનો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે. ત્યાં પૂજન-સંતકાર તો દ્રવ્યસ્તવરૂપ હોઈ સાધુને અનુચિત છે ને શ્રાવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે શ્રાવક એ ભેદમાંથી આ કાર્યોત્સર્ગનો વિષય કોણ છે? જોવી આશંકાનું વિસ્તારથી સમાધાન કરતાં, સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બન્ને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ પૂજન-સંતકારાદિ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે; પણ કરાવવા-અનુભવવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી એમ પ્રતિપાદન કહ્યું છે; શ્રાવક તો આ પૂજન-સંતકારરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ અને આરભવંતને આ બન્ને ઔચિત્ય-આજ્ઞાઅમૃતયોગને લીધે ઉચિત છે ઇ. સુક્તિથી તેમ જ કૃપકાકારણથી પ્રદર્શિત કહ્યું છે. પછી સન્માનપ્રત્યયે, વન્દનપ્રત્યયે, યોધિલાભપ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે એ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કહી, વન્દનાદિ યોધિલાભપ્રત્યયે અને યોધિલાભ નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે-ભોક્ષપ્રત્યયે છે ઇ. મર્મ સમજાવ્યો છે. છેવટે શ્રદ્ધાથી, શ્રેષ્ઠાથી, પૃતિથી, ધારણથી, અનુપ્રેક્ષાથી, એ પદોનો અર્થ પરમાર્થ દર્શાવતાં તે પ્રત્યેક પદના ભાવને સુંદર સંયોગ અદ્ભુત હૃદયંતીથી પુષ્ટ કર્યો છે; અને આ શ્રદ્ધાઆદિ અર્પણકરણ મહાસમાધિના ઘીને છે એમ તેનો અર્પણ મહામહિમા સંગીત કરી, આ શ્રદ્ધાદિ પણ વર્ધમાન હોય ને જોએના લાભ-વૃદ્ધિ થયુ આ જ કર્મે હોય એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. છેવટે અભ્યુપગમર્પણ-ને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સંહનુષ્ઠાન છે એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં, શ્રદ્ધાદિવિહીનનો તો આ સૂત્રપાઠ મુખાવાદ છે એમ બચનટંકાર કરી, શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદ અને આદરાદિ લિંગ બતાવ્યા છે; અને ઇહ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથનની સંમતિથી સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિ હોય છે એમ આ વસ્તુની પુષ્ટિ કરી છે.

પછી ઉક્ત કાર્યોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાના આગાર-અપવાદમંકાર સૂચવતા અમત્ય સૂત્રની આજ્ઞા કરતાં કાર્યોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો મર્મ સમજાવી આવાર્થજીએ આ આગારોનું પંથ

અતિચારભતિઓમાં-સુંદર યુદ્ધિગમ્ય મૌલિક વર્ગીકરણ કયું છે અને કાયોત્સર્ગના માન (પ્રમાણ) આદિ અંગે પ્રમાણી વાલીઓની દલીલોનું નિરસન કરતાં અતિ સૂક્ષ્મ પર્થોદાચન કયું છે,

પછી-આ જ અવસરપિણી કાળમાં ભારતમાં જે તીર્થંકરો થયા, તેઓના જ ‘એક-શેત્રનિવાસાદિથી આસન્ન (નિકટ) ઉપકારિપણાએ કરીને કીર્તનાર્થે ચતુર્વિંશતિસ્તવ-‘લોગસ્સ સૂત્ર’ કહ્યું છે. તેમાં-પ્રથમ ગાથામાં ‘લોકના ઉદ્યોતકર’

લોગસ્સ સૂત્ર : એ પદથી વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કયું છે, કારણ કે લોક ચતુર્વિંશતિ સ્તવ ઉદ્યોત્ય છે અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક-ઉદ્યોત કરનાર છે. એટલે એ બન્નેનો ભેદ પ્રગટ છે. માટે જે આમ લોકના ઉદ્યોતકર છે, તેમ જ

ધર્મતીર્થના કરનારા હોવાથી ધર્મતીર્થંકરો છે, ચગાદિના જેતા હોવાથી જિનો છે, અશોકાદિ અષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિ પૂજને અહં હોવાથી અહંતો છે, કેવલજ્ઞાનના હોવાપણાથી કેવલી છે, એવા આ ચોવીશે તીર્થંકર ભગવંતોને હું કીર્તિશ-કીર્તન કરીશ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ પ્રત્યેક પદ સંબંધી વિવિધ શંકાઓ ભૂકાવી તેનું પ્રત્યેકનું અજબ કુશલતાથી સમાધાન કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ આ પ્રત્યેક પદનું પ્રતિનિયત પ્રત્યવસ્થાન કયું છે. (૨-૩-૪) ગાથામાં નકષભદ્રેવથી માંડી વર્ણમાન પર્યંત ચોવીશે તીર્થંકરોના નામ લઈ કીર્તન કયું છે. (૫) ગાથામાં ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન) કયું છે-‘તિત્થવરા મે પક્ષીચંદ્ર’, આવા આ ‘વિપુતરજમલ ને પ્રક્ષીણજનમરણ’ તીર્થંકરો મ્હારા પર પ્રસાદ કરે ! આ શું પ્રાર્થના છે કે નહિ ? જો છે તો તે આશંસારૂપ હોઈ સુંદર નથી હું. શંકાનું પરમ આશ્ચર્યકારી સવિસ્તર સમાધાન કરતાં ભક્તશિશોભણિ હરિભદ્રજીએ તાર્પય દર્શાવ્યું છે કે-આ ભગવંતો ચગાદિરહિતપણાને લીધે જો કે પ્રસાદ પામતા નથી, તો પણ અચિન્ત્યચિંતામણિ સમા તેઓને ઉદ્દેશ્યને સ્તુતિકર્તાને અંતઃકરણ-શુદ્ધિથી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે. પછી (૬) ગાથામાં-‘મારુગવોદિલામં સમાધિવરસુષમં વિંદુ’-આશયબોધિલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવર હીજો ! એમ પ્રણ પાસે યાચના કરી છે. આ શું નિદાન (નિચાણું) છે કે નથી ? જો નિદાન છે તો આ આગમમાં નિષિદ્ધ હોવાથી આથી બસ થયું ! અને જો નથી, તો તે સાર્થક છે કે નિર્થક ? ઇત્યાદિ શંકાનું સમાધાન કરતાં આ નિદાન તો નથી જ એમ સ્પષ્ટ કહી શાસ્ત્રપારદંધા આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ શાસ્ત્રીય ત્રીમાંસા કરી નિદાનનું-આસ કરીને, મોહગર્ભ નિદાનનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવી નિદાનનું સર્વથા નિષિદ્ધપણું બતાવ્યું છે; અને આ યાચનાનું ચતુર્થભાષા-રૂપપણાથી સાર્થકપણું પ્રકાશી, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા ભગવંતના ‘શુભપ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દાવાનલ’ છે-‘ગુણવગરિસજ્જુમાણો કમ્મવળવવાળલો જેણ’ એમ પરમ ભક્તિરસનિર્ભર તાર્પય દર્શાવ્યું છે. (૭) ગાથામાં ચંદ્રો કરતાં નિર્મલ, સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશકર, સાગરવરજંબીર એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપે !-‘સિદ્ધા સિદ્ધિ મે વિસંતુ !’-એવી લાવના કરી છે, તેનું લાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ

પરિભાવન કયું છે. આ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ-લૈંગસ્થ સૂત્ર પછી—‘સત્ત્વલોપ અરિહંતચૈવાયનં’—સર્વલોકે અહંતૈત્યવન્દન સૂત્રમાં સર્વલોકમાં જ અહંતૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્ત કાયોત્સર્ગકરણોને વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરી, તેવું પૂર્વવત વ્યાખ્યાન સમજી લેવું એમ દિગ્દર્શન કયું છે.

એમ સર્વ લીર્થકરોની સ્તુતિ કહી, હવે તેઓએ ઉપદેશેલા આગમની સ્તુતિ કરવા માટે પુષ્કરવરદ્વીપાદ્ સૂત્ર (પુષ્કરવરદીવકું સૂત્ર) કહ્યું છે. ‘જેનાથી તે ભગવતો અને તેઓએ કહેલા ભાવો સ્ફુટ જણાય છે તે ‘પ્રદીપસ્થાનીય’ સમ્યક્

શ્રુતસ્તવ: શ્રુત કીર્તન અહે છે—યોગ્ય છે,—‘તત પ્રવીપસ્થાનીયં સમ્યક્-પુષ્કરવરદ્વીપાદ્ સૂત્ર શ્રુતમર્હતિ કીર્તનમ્,’—એમ કહી બહુશ્રુત આચાર્યેણ હરિભદ્રજીએ પરમ ભક્તિબહુમાનથી આ શ્રુતસ્તવ સૂત્રનો સમવતાર કર્યો છે.

તેમાં—(૧) પ્રથમ આઠમાં અહીં દ્વીપમાં ‘ધર્માદિકરોને’—શ્રુતધર્માદિકરોને લીર્થકરોને નમસ્કાર કર્યો છે. અત્રે અપૌરુષેયવાદનું ઉત્થાપન કરતી નિષ્પ્રય યુક્તિઓથી મહાનુ દાર્શનિક હરિભદ્રજીએ અત્યંત સમર્થપણે પૌરુષેયવાદનું સુસંપ્રતિષ્ઠાપન કયું છે. (૨) બીજી ગાથામાં શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કરી, (૩) ત્રીજી ગાથામાં ધર્મનો સાર પાત્રી કોણ પ્રમાદ કરે?—‘ધમ્મસ્સ સારમુલ્લભ્મ કરે પમાય’?—એમ આત્માને ભગ્ન કરે એવો અપૂર્વ ધોષ આપ્યો છે. (૪) તે ધોષથી પ્રતિધોષ પાત્રી, પ્રમાદને દગાવી દઈ, શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉદય થયો છે એવો સુસુક્ષ્મ આત્મા પરમ ભાવઉદ્દેશમાં આવી જઈ, ‘અહો! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મમાં) હું પ્રયત્ન છું, જિનમતને નમસ્કાર હો!—જેના થકી સંયમમાં સદા નિદિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે,—‘સિદ્ધે મો! વયંજો નમો જિનમય નન્દી સયા સંજર્જ’ એમ વચનટંકાર કરી, ‘ધમ્મો વહુવ સાસજો વિજયજો ધન્નુસર’ વહુવ’—ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે! (અથવા વિજય પામે!) ધર્મોત્તર વૃદ્ધિ પામે!—એમ અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના વ્યક્ત કરે છે, એવા ભાવની આ યોધી ગાથાનું ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અનન્ય ભક્તિથી અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કયું છે, અને ત્યાં ‘મોક્ષાર્થિના પ્રત્યક્ જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા’ ‘પર્વ’ જ સન્નાવારોપણાત્મવૃદ્ધિઃ’ ૪૦ અમર સુવર્ણસૂત્રો જૂથી, આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રશિધાન છે ને તે મૌક્ષપ્રતિબંધથી અનાશંસાભાવનું બીજ છે અને અસંજયી જેનું દેહ સંવેદાય છે ઇત્યાદિ અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશી છે. અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેક-અહમ્મણ એ જ જડ છે, અને આ વિવેક અતિગંભીર ઉદાર આશયરૂપ હોઈ આ થકી જ સંવેગમયનું આસ્વાદન હોય છે, અવિજ્ઞાતશુભવાણા જિન્તામણિમાં ચતન હોતો નથી,—‘પર્વ’ વિવેકપ્રહમમત્ર જલમ્। અતિગમ્મીરોદાર પર્વ આશયઃ। અત પર્વ સંવેગામૃતાસ્વાદનં। નાવિજ્ઞાતે ચિન્તામણી યત્નઃ।’—ઇત્યાદિ અમૃત શબ્દોમાં વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી, આચાર્યેણ હરિભદ્રજીએ ‘પકાન્તાવિષયો મોયોનિવર્ગસ્ય’—આ વિવેક યોયોનિવર્ગનો (બળદીઆની ભતિલાએમી) એટલે કે અવિવેકીઓનો અવિષય છે એમ માર્મિક ઉપહાસરૂપ કટાક્ષ (Sarcastic remark) કર્યો છે; તેમજ અત્રે શ્રુત અને વિવેક એમ બૃહદ્ અહમ્મણ કરવાનું રહેલું પ્રકારુ છે કે—

કાવ્યભાવને અહંકારની જેમ—‘મહદયવત કાવ્યમાવ’—મહાભિધ્યાદિ આ શ્રુત યથાવત બાણુતો નથી. એટલે જ નિષ્કલપણને લીધે અલભ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે; અને આમ વચનટંકાર કરી, આ જગદ્ગુરુ આચાર્યશ્રીએ —‘પ્રાપ્ત’ ચૈતદમભ્યૈરવ્યસકૃત, વચનપ્રમાણવાત’—આગમપ્રમાણથી જણાવ્યું છે કે આ શ્રુત અલભ્યોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ નિષ્કલપણને લીધે તેથી કંઈ નથી ‘ન જ તતઃ કિંચિત્’—આ વસ્તુ આગમાનુસાર પરિભાવન કરવાનો આગમમંત્રોને અનુરોધ કર્યો છે. એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનાનું પ્રણિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિપ્રત્યયે ‘કાયોત્સર્ગસૂત્ર કલ્પ’ છે—‘સુગત્સ મગવમો કરેમિ કાઠસ્તગ્નં’ ઇંદ્ર આ સૂત્રની અદ્વૈત વ્યાખ્યા કરતાં આ જગદ્ગુરુ આચાર્ય ભગવંત હરિભદ્રશ્રીએ સમગ્રઅધ્યયન-યુક્ત આ શ્રુત ભગવંતનો આ સમગ્રઅધ્યયન સિદ્ધપણાએ કરીને દ્વલઅભ્યભિચારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણાથી અને ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી કેવી કેવી રીતે ઘટે છે, તેનું સવિસ્તર સુચુકિતયુક્ત ભાવન કરી, આ શ્રુત ભગવંતની જગત્ના યોગાનમાં મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

પછી અનુષ્ઠાનપરંપરાના દ્વલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કરણાદ્યે સિદ્ધસ્તવ—‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં’ સૂત્ર કહ્યું છે. (૧) સિદ્ધોને, બુદ્ધોને, પારગતોને, પરંપરાગતોને, લોકાગ્રકેપગતોને, એવા સર્વ સિદ્ધોને સિદ્ધસ્તવઃ નમસ્કાર હો! એવા ભાવની તેની પ્રથમ ગાથાના પ્રત્યેક પદનું ‘સિદ્ધાણંબુદ્ધાણં’ સૂત્ર પ્રયોજન દર્શાવવાપૂર્વક તેનો પ્રતિનિયત અર્થનિર્ણય કરી, મહાન્ત્ર યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રશ્રીએ ‘નમઃ સર્વા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ’ એમાં સર્વ સિદ્ધોને એ પદનું વ્યાખ્યાન કરતાં તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર લેહે સિદ્ધનું સવિસ્તર વિવરણ કર્યું છે. (૨) આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, બીજી ગાથામાં આસન્ન-ઉપકારી મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ કરી છે કે—‘જે દેવોના પણ દેવ છે, જેને દેવો પણ અંબલિ બોલી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું.’ (૩) અને પછી ‘एकोवि ञमोकारो णिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स’ ઇંદ્ર બીજી ગાથામાં ત્રિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે—‘સંસારસાગરાગ્રો તારેદ્ નરં જ નારિં વા,’ એમ ભગવંતના એક પણ નમસ્કારનું સંસાર-સાગરંતારણરૂપ ઉત્તમ દ્વલ દર્શાવ્યું છે. આ ગાથાની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરતાં આચાર્યવચ્ચે હરિભદ્રશ્રીએ—‘ત્રિનવરવૃષભ વર્ધમાનને ચત્તથી કરવામાં આવતો ‘एकोवि णमस्कारो तिष्ठन्नु वद्धवः’ એક પણ નમસ્કાર-મહુ તો ફર રહ્યો-સંસારસાગરમાંથી પુરુષ વા સ્ત્રીને તારે છે, અર્થાત્ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તિધર્મી પુરુષ વા સ્ત્રી તદ્ભાવે જ યોગમાત્રી થઈ શકે છે, જે સુદો સાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે; અને આમ સ્ત્રી પણ યુક્તિમાત્રી થઈ શકે છે એ ઉક્તનાં સમર્થનમાં ‘સી-નથી અભ્યન, નથી અભ્યન’ ઇંદ્ર પંદર નિષેધોત્તરક સુદો દર્શાવી, ‘સી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય?’ એવા ભાવનું યાપનીયતંત્રનું વચન ટાંકી, તે પ્રત્યેક સુદાની શાસ્ત્રીય છણાવટ કરી સીમુક્તિનું યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે; અને યથોક્ત

શુભસંપત્તિવતે કરેલો આ પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સને નિયમથી મોક્ષ હોય જ — ‘કેવલસાધકશ્ચાય’ સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષ.’ માટે નમસ્કાર કાર્ય છે — ‘તસ્માન્ નમસ્કારઃ કાર્યઃ’ એ મહાન્ સૂત્ર કહ્યું છે અને—આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? એ સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથે કૃત ક્વંનો અભાવ વા ક્ષાન્તરને ભાવ હોય, તો પછી અહીં યત્ન કર્યાથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્ત્વ—મતાદિનું વ્યર્થપણ છે,—આમ બંને પક્ષમાં દ્રવણ છે એમ શંકાકાર પૂરપૂર કહે છે, તેનું સર્વાંગી સમાધાન કરતાં સ્પષ્ટ ભાષ્ય છે કે—આ વિધિવાદ જ છે, — ‘વિધિવાદ યવાય’, અને તત્ત્વથી સમ્યક્ત્વવાદિ હોય તો જ આ ભાવનમસ્કાર હોય એટલે સમ્યક્ત્વવાદિનું વ્યર્થપણ નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અરંધ્રહેતુપણ છે; એમ હીનારાદેવકો ભૂતિનાયના દંષ્ટાથી સમર્થિત કરી અને અર્થવાદપક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી એ ભાવળ અને કલ્પદ્રુમના દંષ્ટાથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્નમસ્કાર ઉપમાતીત છે એમ ઉદ્ઘેષણ કરી, ભક્તશિરોમણિ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ ભવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા ઉત્કૃષ્ટીત કર્યો છે. આવા આ સિદ્ધસ્તવ પછી ‘વૈયાવચ્છગરાણ’ સૂત્ર કહ્યું છે—‘વૈયાવૃત્તકર, શાંતિકર, સમ્યક્દષ્ટિ સમાધિકરોના સંબંધી કાથોત્સર્ગ કહે છે’ ઇતિ યાવત્, એ સૂત્રનું પણ હરિભદ્રજીએ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

પછી ભક્તિરમથી રંગાયેલા—‘સંવેગભાવિતમતિઓ’ પુનઃ વિધિથી પ્રશ્નિધાન કરે છે, તેનું સૂત્રજી કરતું ‘પ્રશ્નિધાન સૂત્ર’—‘જય વીયરાય’ સૂત્ર કહ્યું છે. અને તેનું અદ્વિબુત વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીએ આશય પ્રમાણે જે જેને પ્રશ્નિધાન સૂત્ર તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રશ્નિધાન છે અને તે થકી સદ્ધ્યોગલાભ ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, મોક્ષ છે ક્ષણ જેનું એવું આ પ્રશ્નિધાન નિહન નથી પણ ‘અસંગતાસક્ત મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર’ છે એમ પ્રશ્નિધાનને પ્રશંસ્ય છે; અને પ્રશ્નિધાન વિના પ્રવૃત્તિઆદિ નથી માટે આ કર્તવ્ય જ છે ઇં બુક્તિથી હર્ષાની બુક્તકંઠે આ પ્રશ્નિધાનનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે. આ પ્રશ્નિધાન અનધિકારીઓને હોય નહિ ને આના અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કહ્યા હતા. તે જ છે—‘યત્તદ્વહુમાનિનો વિચિપરા ઢચિત્તવૃત્તયમ્બોકચિજ્ઞા યવ’ (શુઓ પૃ. ૨૨) —એમ સ્પષ્ટ કહી, આચાર્યજીએ અલ્પકાળ પણ આ પ્રશ્નિધાન કરવામાં આવે તે પ્રશસ્ત છે કારણ કે તે સકલ કલ્યાણનો અક્ષેપ—આકર્ષણ કરે એવું અતિગંધીર ઉદારરૂપ છે અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાર્ય આદિ લાભ કેની રીતે હોય છે તે વિવરી દેખાડી, આ પ્રશ્નિધાન તે ભવજલનિધિનૌકારૂપ ‘પ્રશાંતવાહિતા’ છે એમ આ આ અન્યદર્શનીઓનો સંવાદ કર્યો છે. અને આવા આ પ્રશ્નિધાનફલભાગીને આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો આ આ, અમારો સંદૃષ્ટદેશ એકંતે હૃદયાર્નદંકારી થઈ પરિણમે છે, અને જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અંધકન જ હોય છે, ઇત્યાદિ માર્મિક ગૂઢાર્થ કથન કરી, આ લલિતવિસ્તરકાર મહાગીતાથે મહાશુનીધરે મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ, એવા શુભફલવાળા પ્રશ્નિધાનપર્યંત આ ચૈત્યવન્દન છે એમ ઉપસંહાર કરતાં, ‘કુચ્છવિરહ’ થી થથોચિત કરવાની છેવટની

મલામણ કરી છે—‘યયોચિત્ કરોતિ કુર્વન્તિ વા કુમ્મદવિરહેણ,’ અને આમ ‘વિરહ’ શબ્દ પ્રયોજી આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુતુ’એ વિરહાંકવાળી પોતાની અંથપદ્ધતિનું સૂચન પણ કર્યું છે. ભવવિરહને અંખતા એવા આ પરમ સંવેગરંગી ભાવિતાત્મા મહાત્માએ પોતાના આ અંધના અંતભાગમાં ત્રણ વાર આ ‘વિરહ’ અંકનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ ‘કુમ્મદવિરહ’ એ પ્રથમ પ્રયોગ છે; અને આ ‘વિરહ’ શબ્દ કુમ્મદ સાથે જોડી સર્વત્ર કુમ્મદનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો મુગ્ધુજોને અમૂલ્ય સત્ક્રિપદેશ આચાર્યજીએ આપ્યો છે એમ ધ્વનિત થાય છે.

અને આ ‘કુમ્મદવિરહ’થી યથોચિત્તની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રજીએ આ લલિત વિસ્તર-અંધનો ઉપસંહાર કરતાં અને ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ સુવર્ણ-સૂત્રાત્મક લલિત અમૃત વાક્યોથી ચૂલિકારૂપ છેવટનો સત્ક્રિપદેશ ચૂલિકા બ્યાખ્યાન: (છેવટની શીખ!) આપ્યો છે,—જે આ આચાર્યચૂડામણિના હરિભદ્રજીને છેવટની સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ લલિત વિસ્તર અંધમાં ચૂડામણિરૂપે ચોલી રહ્યો છે। એવા જે ઉપદેશ્યા તે ઉક્તગુણસંપન્ન એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વ જ પ્રવૃત્તિ રૂઢી હોય ને માર્ગાનુસારી એવો

તે અપુનર્મંથકાદિ જ હોય એમ મર્મ પ્રકટ કરી આ પરમ ઉદારદંષ્ટિ આચાર્યવર્યે તે અંગે અન્યદર્શનોનો સમન્વય સાધ્યો છે. અને છેવટમાં—આ ચૈત્યવન્દનબ્યાખ્યાન આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે અને સૂક્ષ્મભુક્તિથી પરિભાવન કરવા-યોગ્ય છે એવી ભલામણ કરી આ મહાન્ આચાર્યે,—અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન ‘શુદ્ધધ્વજના ચર્ચણ જેવું’ (સુક્ષ્મી ચેરડી ચાવવા જેવું) છે, અને સ્ફુટપણે ‘રસતુલ્ય અર્થ’ છે, તે જ અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, કારણ કે તે થકી સવેગાદિ સિદ્ધિ હોય છે,—‘શુદ્ધેષ્ટચર્ચણપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો દ્વાયર્થઃ, સ જ્ઞહુ પ્રીયત્યન્તરાત્માનં તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધિઃ’—એ મહાન શબ્દોની ઉદ્ઘોષણા કરી અર્થભાવન પર ખાસ કાર મૂક્યો છે. અને તે અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે—‘તદર્થૈ લૈવ પ્રયાસઃ’ ઇ. ૨૫૬ કહી, આ પરમ સંવેગરંગી ભક્તશિરોમણિ આચાર્યવર્યે હરિભદ્રજીએ,—આવા ચિન્તામણિરત્ન સમા સંવેગકાર્યમાં સમ્યગ્ગુણ જાણી, શ્રદ્ધાદિઅતિશયભાવથી ‘અવિધિવિરહથી’—‘અવિધિવિરહેણ’ મહાકલ્યાણસિદ્ધિઃ—પ્રવર્તતાં મહાકલ્યણસિદ્ધિ છે એ ‘વિરહગિત’ ભગ્ય શબ્દોમાં આ અંધનો ભગ્ય ઉપસંહાર કર્યો છે; અને આ પરમ મગલમય ‘લલિત વિસ્તર’ શાસ્ત્રની ભગ્ય પૂર્ણહૃતિરૂપ શ્લોકપંચક રચી આ પુણ્યશ્લોક ભાવિતાત્મા આચાર્યદેવ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ છેલ્લા શ્લોકમાં—‘આ કૃતિથી ગુણ ભાવ થકી મે જે પુણ્ય ઉપાજ્યું’ હોય, તેના વડે સર્વ સત્ત્વોનો પરમ ‘માત્સર્યવિરહ હો।’ એવા ચાહગાર ચિરંજીવ અમર શબ્દોમાં મંગલ આશિષ આપી છે.

“કૃત્વા યદ્વર્જિતં પુર્વં, મયેનાં શુભમાવતઃ।

તેનાસ્તુ સર્વસંસ્વાનાં, માત્સર્યવિરહઃ પટ ॥”

અંતઃકર્તા આર્ષદ્ષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ

ભેગીંદ્ર જેહ જગ ભગતી જ્યોત જેવા, વાગ્ગમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણો તસ અહો! કુણુ તાગ પામે? આજે શું કંઈપદ્મ વામન સ્વર્ગ ધામે?

—યોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

આમ જ્યાં અક્ષરે અક્ષરે શુદ્ધ ભગવદ્ભક્તિ અમૃતરસ નિર્ઝર છે, પહે પહે જ્યાં શુદ્ધ દાશનિક ન્યાયની અદ્ભુત તત્ત્વમહત્ત્વિત દેખી વિદ્વજ્જનો આદીન પોકારે છે, અને સૂત્રે સૂત્રે જ્યાં પ્રવહતી ભક્તિરસતરંગિણીમાં ભારતભૂષણ નિમજ્જન કરતા યુગયુગ ભેગીજનોના ‘જય હરિભદ્ર! જય યાકિનીમહત્તરાસુતુ’ લલિત વિસ્તરા!’ એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે, એવા આ અપૂર્વ ‘લલિત વિસ્તરા’ અંથનું સુવર્ણમય ઉત્તમ લલિત પદોમાં સુશિષ્ટ, સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ તત્ત્વકલામય રીતે અથન કરી જેણે અદ્ભુત અંતરિમાણકૌશલ્ય દાખવ્યું છે, એવા આ મહાનિર્અંથ મહાસુનીશ્વર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી એટલા બધા સુપ્રસિદ્ધ છે કે આત્રે તેમનો અધિક પરિચય આપવો અનાવશ્યક છે. ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુતુ’ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ, સર્વદર્શનનો સાધર્મિક ખંધુલભાવે સમન્વય કરનારી પરંપરા ઉદાર નિરામલ અનેકાંતદષ્ટિને યથાર્થપણે બીજનારા મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર આર્ષદ્ષ્ટા, વિક્રમના આઠમા-નવમા સૈકામાં આ ભારતભૂમિને પાવન કરી ગયા.

આવા આ સાધુચરિત સંતના અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. ‘જેની યશઃકાયમાં જરામરણજન્ય ભય છે નહિ’ એવા સુકૃતી કવિઓ જયવંત છે,—‘નાસ્તિ યેષાં યશઃકાયે જરામરણલં મયં’ એ શ્રી ભતૃં-

અક્ષરદેહે અમર હરિની ઉક્તિ આ આર્ષદ્ષ્ટા સંત મહાકવિની અમૃતવાણી વિરાટ કવિબ્રહ્મા સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. પરંપરાથી કહેવાય છે તેમ આર્ષદ્ષ્ટા હરિભદ્રસૂરિ ચૌદસો (૧૪૦૦) અંથ એટલા મહાન્ અંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુતુ’ હરિભદ્રસૂરિ, સાદા ત્રણ કોડ મૌલિક પ્રમાણુ સાહિત્યના સર્જક ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણ કૌટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary giant) ઘઈ ગયા, વિરાટ (Colossus) કવિ-બ્રહ્મા, આર્ષદ્ષ્ટા મહર્ષિ (Seer, Great sage) ઘઈ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં પડે પડે નિર્ઝરતી પરા સ્તુતભક્તિ એ દિવ્ય આત્માના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારૂં દર્પણ છે. એમની આ પરાભક્તિનું પ્રતિબિંબ પાડતી આ ‘લલિત વિસ્તરા’ એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે, અને તેનો આશય એટલો બધો પરમાર્થગંભીર

છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ હોવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. તથાપિ ‘પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે યથાશક્તિ-યથામતિ આ ‘લલિત વિરતરા’ ન્યાયરત્નાકરમાં ‘ચિદ્દેહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ દુબકી ભારી અર્થરત્નો જોળવાનો ચતુર્કિચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે હંસદંષ્ટિ સજ્જનોના મનને આનંદિત કરે !

ભક્તશિરોમણિ મહાશુર હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ ભક્તિરસથી ભણાવેલી આ ‘લલિત વિરતરા’ મહાપૂલમાં થે સમર્પેલી આ સ્વદેપ ‘ચિદ્દેહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ ભક્તિ-કુસુમાંજલિ, ચિદ્દેહેમધાતુનો મલ નિર્વાસિત કરી, સંતજનોના અંતરાત્માઓને સદ્ભક્તિ-સીરભથી સુવાસિત કરે ! એ જ અભ્યર્થના !

ઐતન્યમૂર્તિ સહબાત્મસ્વરૂપ સ્વામી,

જે શુદ્ધ બુદ્ધ ભગવાન્ જિન શિવગામી,

તત્ત્વજ્ઞ ભક્તિકુસુમાંજલિ ભક્તિભાવે,

આ અર્પી દાસ ભગવાન્ પરિતોષ પાવે,

સ્વરેચ્છિન (આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ)

આશો શુ. ૮, ૨૦૧૫

૫, ચૌપાટી રોડ,

મુંબઈ-૭.

—ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા

એમ. બી. બી. એસ.

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લેધેલા ગ્રંથોની મુદ્રિ (Bibliography)

[illegible]

ગદ્યસૂત્રો અને તેના વિવેચનની વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના (સૂત્રો ૧-૪, ગદ્યસૂત્ર ૧-૨૬) ૧-૬૮	
૧. મંગલ અભિધેય પ્રયોજનાદિ (સૂત્રો ૧-૪) ૧-૧૨	
મંગલભાવનમરકારનો મહિમા ૩	
શુભનાલોક જિનોત્તમ મહાવીર ૪	
વક્તા-શ્રોતાનું અનંતર-પરંપર પ્રયોજન ૫	
'સુત્ર' નો પરમાર્થ ૭	
વીતરાગનો વિનયભાગ ૯	
હરિભક્તની લક્ષુનાઃઅહંત્વવિશેષન ૧૦	
સ્ત્વહિનાર્થ પ્રવૃત્તિનો સદૃશ પરિશ્રમ ૧૧	
માર્ગપૂર્તિ હરિભક્તની વિનમ્રતા ૧૨	
મહામતિ હરિભક્તનો કલ્પનાતીત મહાપરિશ્રમ ૧૨	
૨. સાકલ્ય ને સમ્યક્કરણની મીઠાંસા (સૂ. ૧-૩) ૧૩-૨૦	
શુભશ વહેતું ચૈત્યવન્દનનું સાકલ્ય ૧૪	
આત્માર્થ-પરમાર્થરૂપ આ બ્યાખ્યાનું સાકલ્ય ૧૫	
આનાભોજ-માતૃચાનાદિથી વિષય ૧૬	
અનનુષ્ઠાન ને વિષયનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ ૧૬	
દશી માયાવીને શોક્ષમાર્ગમાં સ્થાન નથી ૧૭	
સમ્યક્કરણમાં વિષયયજ્ઞભાવઃ ૧૭	
લાભાદિઅર્થે માયાથી કરવું તે સમ્યક્કરણ નથી ૧૮	
નિરાકલ્પ કલિતમત સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ સમ્યક્કરણ ૧૮	
'માતૃચાન' અર્થાત્ માયા દંભ ૧૯	
આત્માને વિષય વિષ-ગર અનુષ્ઠાન ૧૯	
આત્માને અશ્વતરૂપ અશ્વન-તહેલું અનુષ્ઠાન ૨૦	
અનાધિકારીનું સમ્યક્કરણ નથી ૨૦	
૩. અધિકારી-અનાધિકારી વિવેક (સૂ. ૪-૮) ૨૮-૩૦	
આવશ્ય તે શું પાઠ આ. પણ અધિકારીઓ શોધ્ય ૨૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
અધિકારી લક્ષણઃધર્મગુહમાની વિધિપરા ૪૦	૨૩
અધિકારીને ઝોળખવાના લિંગ-ચિહ્ન ૨૫	
અચિંત્ય ચિંતામણિસમુ ચૈત્યવન્દન ૨૭	
વિધિઅનાસેવને લાખવથી મહાઅકલ્યાણ ૨૮	
ધર્માતુષ્ઠાનવૈતથ્યથી મહાપ્રત્યવાય ૨૮	
યોગ મહા પ્રયોગ ૨૯	
અનાધિકારીપ્રયોગે પ્રયોગતુકત મહા અકલ્યાણ ૨૯	
અધિકારીપ્રયોગ કરનારે વચન આરાધ્યું ૪૦ ૩૦	
અનાધિકારીપ્રયોગે જોથી જીયદું ૩૦	
૪. આગમવિકૃત એથોમાર્ગની ઉદ્દેશપણા સ્વરઆધક અપવાદનો તિરસ્કાર (સૂ. ૧-૧૧) ૩૧-૩૭	
વચનોક્તપંચ શિવાય હિતપ્રાપ્તિઉપાય નથી ૩૨	
સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી લાખવઆપાદનઆદિ ૩૩	
અપવાદ પણ સુત્રઅપાધાથી કેવા હોય ૩૩	
સુત્રઆધાથી અપવાદસેવન તે પરમશુભલાખવકારિ ક્ષુદ્રસ્વચ્છેષિત ૩૪	
તેવું અપવાદમહણ સંસારસરિત્સોતમાં તણખલાને બાજવા જેવું ૩૪	
જિનપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલના ૩૫	
૫ એથોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્ગન્ધકાદિ સુચુક્ષ્માઃ લવાભિનંદી અનાધિકારી (સૂ. ૧૦-૧૪) ૩૮-૪૫	
એથોમાર્ગ અપુનર્ગન્ધકાદિના બ્યવસ્થિત ૩૯	
અન્યોનો બાદી અનાધિકાર જ, શુદ્ધદેહનાઅયોગ્યતા ૩૯	
શુદ્ધદેહના ક્ષુદ્રસ્વ ગ્રમ્યપને સિંહનાદ ૪૦	
સાચા વીરપુત્ર હરિભક્તની વીરવાણી ૪૧	
અવાભિનંદી અનાધિકારીનો અનાદર ૪૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
ભવાભિનંદી લક્ષણ:નિષ્કારણી ધ.	૪૩
લોકપંગતમાં બેસનારી ભવાભિનંદી	૪૪
૬. વ્યાખ્યા અને સુત વ્યાખ્યાંગ	૪૫-૪૮
(સુ. ૧૫-૨૨)	
વ્યાખ્યા, સુત વ્યાખ્યાંગ	૪૬
ચિન્તાસા પહેલું વ્યાખ્યાંગ:શુરયોગ બીજું	૪૭
યથાર્થનામા શુરુશુરુ 'શુરુ'	૪૮
સ્વસમય-પરસમય આત્મસં 'ગીતાસં' શુરુ	૪૯
આથી ઊલટો શુરુઆયોગ વા અશુરુયોગ	૫૦
વિધિપરતા ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ:ભોધપરિણતિ ચોથું	૫૨
સ્થેય પચિસ: જ્ઞાનમકલિનો અતુલેકઆદિ	૫૩
સંયમપાત્રતા વિગ્રહવતી સમગ્રી આદિ	૫૪
જીકતાક્રિયા હજી વ્યાખ્યાંગ	૫૪
જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય	૫૬
અર્થપ્રભવતા સાતત્ય વ્યાખ્યાંગ	૫૭
દીર્ઘદોષીત્યભાગીને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ ન હોય	૫૭
૭. ચૈત્યવન્દનવિધિ: પ્રહિપાતકલ્પક	
સૂત્રાવતાર (સુ. ૨૩-૨૬)	૫૮-૬૮
ચૈત્યવન્દનનો દ્રવ્યભાવ પૂર્વવિધિ	૫૮
✓ પ્રહિપાતકલ્પક ધન	૬૨
આ ધનના ૩૨ કે ૩૩ આભાષકનું	
નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ	૬૪
કલિલક્ષણું અદ્યુત મૌલિક સંશોધન	૬૬
અનંતધર્મીત્વ વસ્તુમાં જ ચિત્રસંપદધટના	૬૭

પ્રથમ અધિકાર: સ્તોતવ્ય સંપદ	
(સુ. ૧-૧૯ : ૨૬-૪૭)	૬૯-૧૦૯
૧. અહીં: 'નમોઽર્હવ્ય: પદ	
વ્યાખ્યાન (સુ. ૧-૧૦૨૬-૩૬)	૬૯-૯૯
તત્ત્વધર્મપણુને લીધે ભાવનમસ્કાર ફલ	૭૦
ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય	૭૧
સંતોષકલ્પાદિ ધર્મીય: ધર્મચિંતા અંકુર	૭૨

* અને ગૂચરતી અંકમાં છે તે ગણસૂત્રનો વિભાગવાર અંક અને બાળયોધ અંકમાં છે તે સળંગ અંક સમજવો.

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મભીમમાંથી અંકુરોદિ ચાવત મોક્ષદ્વ	૭૩
યોગાવચક, ક્રિયાવચક, ફલાવચક	૭૪
પર્મતલ્લભ મોક્ષાભાવ ક્રિયાતુ જ માન્યપણું	૭૫
શ્યાવાદ અગ્રે ચંકા સમાધાન	૭૬
ભાવનમસ્કારનો જીતકર્મઆદિ ભેદ	૭૭
ચતુર્વિધ પૂર્ણમાં પ્રતિપત્તિપૂર્ણ પ્રાધાન્ય	૭૮
ભાવપૂર્ણમાં પ્રતિપત્તિશ્વપણું	૭૯
પ્રતિપત્તિ પૂર્ણમાં સ્વરૂપ	૭૯
અદ્વૈતતત્ત્વચ્છેદાર્થે-ફલાતિશ્ચયપાપનાથે બહુવચન	૮૧
આ ભાવનમસ્કારની ક્રમજોગમાં ધટના	૮૨
ક્રમજોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યજોગનું	
સ્વરૂપ	૮૩-૯૭
ક્રમજોગોગાદિનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૮૩
ક્રમજોગનું સ્વરૂપ	૮૪
શાસ્ત્રજોગનું સ્વરૂપ	૮૬
સામર્થ્યજોગનું સ્વરૂપ	૮૮
સામર્થ્યજોગભેદ: ધર્મસંન્યાસ, યોગસંન્યાસ	૯૧
બીજા અપૂર્વકરણમાં 'તાર્ત્વિક' ધર્મસંન્યાસ	૯૩
યોગસંન્યાસયોગ: અયોગ પરમ યોગ	૯૫
ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિરોધે ક્રમજોગોગાદિમાં	
ધટના	૯૭
પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાન અરુણોદય સત્ય	૯૯

૨. ભગવંત: 'મગવલ્લ્ય: પદવ્યાખ્યાન	
(સુ. ૧૧-૧૯ : ૩૬-૪૪) . ૧૦૦-૧૦૯	
ભાવઅર્હવતા અર્હવાર્થે 'ભગવત્' પદ	૧૦૦
'ભગ' નો પદ્ધતિ-પ્રયોગ:	
- સમગ્ર જૈનપરંપરા ભગ	૧૦૧
રૂપ, સ્વરૂપ ભગ: યદ્યપ ભગ	૧૦૩
આત્મગદાવીરત્વ	૧૦૪
કેવલશીરૂપ ભગ: પરમધર્મરૂપ ભગ	૧૦૫
સુલભગદ્ગદાદિપ ધર્મ: જ્ઞાનાદિધર્મ	૧૦૬
સાચન-અનાચન અઠાધોગાત્મક ધર્મ	૧૦૬

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રયત્નરૂપ ભગ : પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭
એવંશૂત 'ભગ' એઓને છે તે 'ભગવતો'	૧૦૯

દ્વિતીય અધિકાર : પ્રધાન સાધારણ-	
અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ	
(સ. ૧-૧૬ : ૪૫-૬૦)	૧૧૦-૧૩૭
૩. આદિકર 'આદિકરમ્' : પદ્મવ્યાખ્યાન	
(સ. ૧-૬ : ૪૫-૫૦)	૧૧૦-૧૧૮
'આદિકર' થી 'મોક્ષિ' સાંખ્યોનું નિરાકરણ	૧૧૦
આત્માદિગાનિ બ્રહ્માદિપ્રપચ્ય આદિકરપણું	૧૧૧
આત્મસાધક પદ્ધતિકર ચક્ર	૧૧૨
આદિકરત્વ ન મનવામાં બ્રહ્માદિપ્રપચ્ય અસંભવ	૧૧૩
કર્મ-આત્મા ઉભયની સંબંધયોગ્યતા	૧૧૫
અલોકકાંક્ષા દર્શીત : આત્માની સંબંધયોગ્યતા	૧૧૬
સામગ્રીનું ફલહેતુપણું : સ્વભાવનું તદર્થતરતપણું	૧૧૭

૪. તીર્થકર : 'તીર્થકરમ્' : પ્ર વ્યા.	
(સ. ૭-૧૧ : ૫૧-૫૫)	૧૧૯-૧૨૮
'તીર્થકર' પદ્ધતી આગમખાત્રિ'કેનો નિરાસ	૧૧૯
'તીર્થકર'પદ્ધતિનો ઉપક્રમ	૧૨૦
જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થ	૧૨૧
સંસારસાગર : સુંદર રૂપકથડના	૧૨૨
પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંધ તે તીર્થ	૧૨૩
ઉત્તમ પ્રવચન જહાજ	૧૨૪
ઉપમતીર્થથી ભગ્યોના અનુગ્રહકર તીર્થકરો	૧૨૫
તીર્થકર નામકર્મ : કર્મતીર્થસ્થાપન	૧૨૭
તીર્થકર કેવળો પરમ વિશ્વોપકાર	૧૨૮

૫. સ્વયંસંયુક્ત : 'સ્વયંસમ્યુક્તમ્' : પ્ર વ્યા.	
(સ. ૧૨-૧૬ : ૫૬-૫૯)	૧૨૮-૧૩૬
આથી મહેસઅનુગ્રહથી મોક્ષવાદનો નિરાસ	૧૨૯
પ્રથમ સમોષિ પશુ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાનથી સ્વયંસંયુક્ત	૧૩૦
સંયુક્ત આત્માનો તાર્ત્વિક વિકાસક્રમ	૧૩૧
કર્મયોગ્યતાઅભાવે કિંવા તે કિંવા નથી	૧૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્યમાં સદાશિવઅનુગ્રહ ન હોય	૧૩૪
તીર્થકર-અતીર્થકરનો મોક્ષિબેદ ન્યાય્ય જ	૧૩૫
સ્તો. સં. ની જ સાધારણ સાધારણ હેતુસંપદ	૧૩૬

તૃતીય અધિકાર : સ્તોતવ્યસંપદનો જ	
અસાધારણ હેતુસંપદ	
(સ. ૧-૨૧ : ૬૧-૮૩)	૧૩૮-૧૬૭
૬. પુરુષોત્તમ : પુરુષોત્તમેત્તમ્ :	
(સ. ૧-૫ : ૬૧-૬૬)	૧૩૮-૧૪૪
સર્વસ્ત્રવ્યેવંભાવવાદી બોદ્ધોનો નિરાસ	૧૩૮
'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે ?	૧૩૯
'પુરુષોત્તમ' (ક્રીડામાઓનો) વિપરીત ભાવ	૧૪૦
અશુદ્ધ અત્યંત પશુ અભાવરત્ન પશુ	
અભાવરત્ન સમાન નથી	૧૪૧
એ તેટલા સંસ્કરણોએ કાચ પથરાગ ન થાય	૧૪૨
પ્રત્યેકશુદ્ધિ આગમ વચનથી સમર્થન	૧૪૩
દરિદ્રનું કે ધનવાનનું શુદ્ધ અવિશિષ્ટ	૧૪૪

૭. પુરુષસિદ્ધિ : 'પુરુષસિદ્ધિમ્' : પદ્મવ્યા.	
(સ. ૬-૧૦ : ૬૬-૭૦)	૧૪૫-૧૫૧
માણસ્યસંવાદિ-સત્ત્વાદીનો નિરાસ	૧૪૫
ભગવતો પુરુષસિદ્ધિ કેવા પ્રકારે ?	૧૪૭
ઉપમાનું સત્તાપણું : ઉપમાદાર અસાધારણ	
ગુણકથનથી શિખ્યવિરોધાનુગ્રહ	૧૪૮
મહાપુરુષોનો વ્યાપક અનુગ્રહવિધિ	૧૫૦
ગણધરપ્રણીત આ પ્રણિપાતદ્વચક્ર સૂચને	
હરિશ્ચંદ્રની ભવ્ય અંબલિ	૧૫૧

૮. પુરુષવરપુરુષરીક :	
'પુરુષવરપુરુષરીકમ્' :	
પદ વ્યા. (સ. ૧૧-૧૫ : ૭૨-૭૬)	૧૫૨-૧૫૯
અશ્વિનનભતીય ઉપમા જ ચેત્ત્વ એ મતનો	
	નિરાસ ૧૫૭
પુરુષરીક ઉપમાની યથાવત્ થડના	૧૫૪

विषय	पृष्ठ
अक्षकमलवत् निर्देयं अक्षवतो	१५५
'अक्ष' कमल कमला वसे २'	"
ऐकानेकस्वभावी वस्तुः अक्षं न्यायमुद्रा	१५७
सत्त्वनी विशिष्टता इति-ओ भतनुं निरसन	१५६

६. पुरुषवरगन्धहस्तः	
'पुरुषवरगन्धहस्तः' पृष्ठ व्या.	
(सं. १६-२०: ७६-८०) १६०-१६६	
अक्षकमलविधानवादनो निरास	१६०
'अक्षकमल' अक्षत् ओ भतनुं निरसन	१६१
पुरुषवरगन्धहस्ती विपयानी यथाधर्ता	१६२
वस्तुतुं ऐकानेक स्वरभावपक्ष	१६२
सर्वशृङ्खलां अन्योन्य संप्रवर्तितपक्षः	
पूर्वोत्पूर्वोत्प्रादि	१६३
अक्षिपिष पक्ष अक्षकमल अक्षत् नथी	१६४
संसारंभी भद्रापुरपप्रणीत आ स्तव	१६५
स्तोतव्यसंप्रदीनी न असाधारण्य हेतुसंप्र	१६७

स्व

अनुर्थं अक्षिकारःस्तोतव्य संप्रदीनी	१६८-१६९
साभान्यधी उपयोगादपक्ष	
(सं. १-२३: ८२-१०४)	
१०. लोकोत्तमः 'लोकोत्तमेत्यः' प. व्या.	
(सं. १-३: ८२-८४) १६८-१६३	

लोकोत्तमप्रादि पञ्चसत्रनु प्रयोगन	१६८
सकल अव्यसत्त्वशोकां उत्तम	१६६
सकलसंस्थापुहेतु तयाव्यवस्थी उत्तमपक्ष	१७०
तयाव्यवस्थ विभिन्न केम? तेषु भीमसत्त	१७१
अव्यवस्थ सिद्धिगमनयोग्यत्व	१७२
सर्वथा योग्यतामगते	
क्षालादिभेदे भीमनि सिद्धिअभाव	१७३

११. लोकनाथः 'लोकनाथेत्यः' पृष्ठ व्या.	
(सं. ४-७: ८६-८८) १७४-१७४	
भीमधानादिथी संविलसत अव्यवस्थीना नाथ	१७५
योग-क्षेम अन्ने करे तेन अरेभरे 'नाथ' १७७	
विशिष्ट उपकारकतुं न तत्त्वथी नाथपक्ष	"

विषय	पृष्ठ
औपचारिकताथी पारमार्थिक स्तवपक्षुं न धरे १७८	
भीमधानादिथी योग-क्षेम नाथ तेन अरे अन्ने "	
कुचण भाषातुं दर्शितः भीमधानादि उपदेश	१७८
योग्य मितश्रुतिगर्भा भीमप्रक्षेपः सद्गुपदेशअथ	१८०
वृत्ति-वास आदि रक्षाविधि	१८१
आ योगक्षेम कोटि तीर्थकरने सकलविषयी नथी १८३	
भीमधान पक्ष अपुनर्न-धकने	१८४

१२. लोकहितः 'लोकहितेत्यः' पृष्ठ व्या.	
(सं. ८-१२: ८७-९३) १८४-१८५	
अव्यवस्थितः पञ्चास्तिकतात्मक लोकहित	१८६
पञ्चास्तिकताय अन्ने आगदित	१८७
तत्त्वथी हित केचु? ने केवी रीति?	१८६
सपरिष्कारां दिन ते प्रष्टः केथी विवदुं अनिष्ट	१८१
अहितकतातुं तो अहित याव न	१८२
अनात्मपक्षे पापहेतुधर्मी पापभाव	१८२
धर्मतत्त्वरापेक्षी कर्तव्यप्रकार	१८४
पुनरात्मकर्मकपक्षु नरे अहितयोग	१८५

१३. लोकप्रदीपः 'लोकप्रदीपेत्यः' पृष्ठ व्या.	
(सं. १३-१६: ९४-९७) १८६-२०४	
लोक=विशिष्ट संज्ञीशोः अक्ष-प्रदीप दर्शित १८७	
अक्ष सभा अज्ञानलोक प्रत्ये	
लोकप्रदीप अक्षवतो पक्ष अप्रदीप न	१८६
लोकदर्शि अनुसारतुं प्राधान्य	२००
अनुसारवर्तिनपेक्ष-तर-अन्य प्रवृत्ति	२००
दर्शितयो प्रत्ये अक्षवतो पक्ष अप्रदीप	२०१
सम्प्रगृह्णन् माटे सम्प्रगृह्ण योगदर्शितनी नरे	२०२
अक्षवतितुं अक्षवतपक्षु धरे न छे:	२०३
वस्तुस्वरभाव अन्यथा न याव	२०३

१४. लोकप्रद्योतकः 'लोकप्रद्योतकरेत्यः' पृष्ठ व्या.	
(सं. १७-२२: ९८-२०३) २०५-२१६	
लोक=लोकप्रभृति अक्षधरपञ्चयोग्य अक्ष	२०६
योद्धुर्नविद्वेता पक्ष स्वरथने	
मक्षान दर्शनभेदे प्रकाशमगते न होय	२०८

વિષય	પૃષ્ઠ
મોહપૂર્ણાંગીનો પશુ પદ્ધત્યનપતિતપણે	
ક્ષયોપશમની તરતમતાથી મહાન દર્શનભેદ	૨૦૯
ક્ષયોપશમપ્રકાશના સ્વભાવભેદ દર્શનભેદ	૨૧૧
મહુધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વધરો	૨૧૨
પ્રલોત્ય તે સત્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ	૨૧૩
જ્ઞાનયોગ્યતાજી અહીં અન્યઅપેક્ષાએ પ્રલોતન	૨૧૪
‘લોક’ કહ્યું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી	”
લોકોત્તરતાદિથી ભગવતોનો પરમ લોકોપકાર	૨૧૫

સ્ત્ર

૫૪મ અધિકાર : ઉપયોગસૂક્ષ્મની જ
હેતુકંપદ (સ. ૧-૨૪ : ૧૦૫-૧૦૮)
૨૧૯-૨૧૦

૧૫. અભયક : ‘જામવેદ્ય’ પદ વ્યા.
(સ. ૧-૪ : ૧૦૫-૧૦૮) ૨૧૯-૨૩૩

ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ	૨૧૮
અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય :	૨૧૯
નિઃશ્રેયસ ધર્મશ્રમિકાની નિમગ્નનશૂન ‘ધૃતિ’	
પ્રલોકોદિ સત્ત ભય	૨૨૦
આત્મસ્વાસ્થ્યવિના નિઃશ્રેયસધર્મસિદ્ધિ ન હોય	૨૨૧
નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને	
ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ	”
અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ :	
તેના ચાર સંકલનાળક કારણો	૨૨૩

૧૬. ચાકુદ : ‘ચાકુદેવ્ય’ પદ વ્યા.
(સ. ૫-૮ : ૧૦૯-૧૧૨) ૨૨૩-૨૨૯

દ્રોણ અને કાવેદિય : પ્રયેકના જે પ્રકાર	૨૨૪
અને શ્રદા એજ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ	૨૨૫
શ્રદાવિહીનને તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
માર્ગોત્સારિણી શ્રદા સતે જ તત્ત્વદર્શન હોય જ	૨૨૭
અને કાળપ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ	૨૨૮
વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું તથાપરિણતિ-સ્વભાવવળું	”
આ શ્રદા ધર્મકલ્પવૃક્ષનું અવધાનીજ	૨૨૯

વિષય પૃષ્ઠ

૧૭. માર્ગદેવ્ય : ‘માર્ગદેવ્ય’ પદ વ્યા. (સ. ૯-૧૩ : ૧૧૩-૧૧૭) ૨૩૦-૨૩૯	
માર્ગ તે ચિત્તનું અવકાશ મન :	
શુભગમનન નલિકાયામ તુલ્ય ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
આ ક્ષયોપશમમાર્ગવિના અણુસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી	૨૩૩
સનુમંધ ક્ષયોપશમયદ્દી અણુસ્થાનપ્રાપ્તિ	”
સાનુમંધ કર્મ જ અણુસ્થાનપ્રાપ્તિ પ્રતિબંધક	
ઠિલક કર્મ	૨૩૪
માર્ગપ્રાપ્તિ સતે અતિસંકલિષ્ટ ન હોય	૨૩૫
અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગ-ક્ષયોપશમનો ભેદ	૨૩૬
વયાપ્રવૃત્તકરણ આદિનું સ્વરૂપ	૨૩૭
જેન અને ચોમદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ	૨૩૮
આ માર્ગ ભગવંતોથકી જ, માટે ભગવંતો	
માર્ગદેવ્ય	૨૩૯

૧૮. શરણુદ : ‘શરણુદેવ્ય’ પદ વ્યા.
(સ. ૧૪-૧૮ : ૧૧૮-૧૨૨) ૨૪૦-૨૫૦

ભારતરૂપમાં સમાધાનસ્થાન સમુ શરણુ :	
તત્ત્વચિંતા-વિવિધિયા એ જ શરણુ	૨૪૧
વિવિધિયા સતે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ આદિ અણુ	૨૪૩
અતાર્તિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અપેક્ષા	૨૪૪
વિવિધિયા વિના માનાર્થઆદિ	
વસ્તુતર-ઉપાયપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવ	૨૪૫
પ્રબલ મોહનિદ્રાસુક્રાંતપણને લીધે પ્રબોધ દૂર	૨૪૬
સુત-ચિંતા-જાવના જ્ઞાનબલ-ક્રૂધ-સુધાસમુ	૨૪૭
લૌકિક શુશ્રૂષાદિ ‘શયિત સુણે જિમ શૂપ’ જેવા	૨૪૮
વિષયવૃષ્ટ્યાપકારિ જ મન : શરણુદ ભગવંતો	૨૪૯

૧૯. બોધિદેવ્ય : ‘બોધિદેવ્ય’ પદ વ્યા.
(સ. ૧૯-૨૩ : ૧૨૩-૧૨૮) ૨૫૦-૨૫૯

બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ	૨૫૦
બોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
અશિભેદ, સમ્યગ્દર્શન : સમ્યક્ત્વના સિંગ	૨૫૨
આ અભ્યાસિ પચક અપુનર્નયકને જ હોય	
અને તે નિયમથી ક્ષતરેતરકલવાણું હોય	૨૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
આવા ન હોય તેને તત્ત્વથી અભ્યાસિએ	૨૫૫
આત્મિક અભ્યાસ અનેકવાર પ્રાપ્ત, નિષ્ફળ	"
ફલપ્રાપ્તિપત્ત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ તે યોગ્યતા:	
યોગ્યતર ભાવશુભતાસ્વાદ્યેષા	૨૫૬
ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોગિએ	૨૫૮
ભગવતો શ્રી અભ્યાસનાદિથી હેતુસંપદ	૨૫૯

છઠ્ઠો અધિકાર:સ્તોત્રીય સંપદની જ ૨૬૧-૩૦૨
વિશેષથી ઉપયોગસંપદ

(સ. ૧-૨૫ : ૧૨૧-૧૫૩)

૨૦. ધર્મક્રમ: 'ધર્મક્રમ' પદ વ્યા.

(સ. ૧-૩ : ૧૨૧-૧૩૧)

વસ્તુસ્વભાવ ધર્મ: આરિયધર્મ ૨૬૧-૨૬૮

આત્મપરિણામરૂપ આવકધર્મ અને સાધુધર્મ ૨૬૫

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ "

ભગવદ્ગુણકવિના ધર્મ નથી: તેનું જ પ્રાધાન્ય ૨૬૭

૨૧. ધર્મક્રમ: 'ધર્મક્રમ' પદ વ્યા.

(સ. ૪-૯, ૧૩૨-૧૩૭)

ભગવતની ધર્મક્રમનાનો હરિભક્તિએ

યુગેસા ઉત્તમ નમ્રો ૨૬૯

પ્રદીપ્ત ગ્રંથોદર સમો ભગ: સુદૃઢ મનુષ્ય ૨૭૧

ભવાન્નિશ્ચય સિદ્ધતાવસાનાસાર ધર્મમેષ જ ૨૭૨

અનિત્યાસિદ્ધતા: આત્માપ્રધાનપણુનો ને

વિધિમાર્ગનો સદુપદેશ "

નિમિત્તસાપેક્ષ આત્માય પ્રવૃત્તિનો ભોધ ૨૭૩

વિશ્વોત્તરસિદ્ધાન્ત પ્રતિવિધાન ૨૭૩

ધર્મનું ફલ કર્મનાસ: સોપકમ કર્મનો નાશ,

નિરુપકમ કર્મના અનુબંધનો વ્યવસ્થે ૨૭૪

૨૨. ધર્મનાયક: 'ધર્મનાયક' પદ વ્યા.

(સ. ૧૦-૧૪, ૧૩૮-૧૪૨)

ભગવતના ધર્મનાયકપણુના આર મૂળહેતુ ૨૭૫

ધર્મવશીકરણભાવ: આર ઉત્તરહેતુ ૨૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અભ્યાસોદય તીર્થની ઉત્પત્તિનો ક્ષતિ	૨૭૮
ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ: આર ઉત્તરહેતુ	૨૮૦
ધર્મક્રમપરિણામ: આર ઉત્તર હેતુ	૨૮૨
ધર્મવિધાતઅભ્યાસ આર ઉત્તર હેતુ	૨૮૪

૨૩. ધર્મસારથિ: 'ધર્મસારથિ' પદ વ્યા.
(સ. ૧૫-૧૯ : ૧૪૩-૧૪૭) ૨૮૬-૨૯૭

ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગથી

ભગવાનનું ધર્મસારથિપણું ૨૮૭

સમ્યક્ પ્રવર્તનના અષ્ટ કારણ ૨૮૮

સમ્યક્પરિપાકઅપેક્ષા: ઉવદનો નિશ્ચયલક્ષ્ય ૨૮૯

અપુનર્મુલકપણું અને પ્રવૃત્તિનું આભિમુખ્ય ૨૯૦

ધર્મસારથિપણુનો ખીએ હેતુ-પાલનયોગ ૨૯૧

ધર્મસારથિપણુનો ત્રીએ હેતુ-દમનયોગ ૨૯૨

રથનું દર્શાવ ૨૯૩

પરભાવવિભાવર્મા ન જવારૂપ અવ્યભિચાર ૨૯૪

આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકર્મર્મા નિયોગ ૨૯૪

સ્વાત્મીયાર પમાડેસો ધર્મ ૨૯૫

ધર્મનો પ્રકર્ષ યથાભ્યાસવારિય આત્મારૂપ ૨૯૫

ભાવધર્મનું આલસ્યાન પક્ષ અવધ્ય ખીએ ૨૯૬

સુસંચિત કમિત-સ્વનકરનું દર્શાવ ૨૯૭

૨૪. ધર્મવશ્યતુસ્તથ્યકવર્તી: ૨૯૭-૩૦૨

'ધર્મવશ્યતુસ્તથ્યકવર્તિત્ત્વ' પદ વ્યા.

(સ. ૨૦-૨૪ : ૧૪૮-૧૫૨)

અકવર્તીયક વા અન્ય ધર્મવશ્યકવર્તિત્ત્વ

વર ધર્મવશ્ય ૨૯૯

ત્રિમિટિપરિણુદતા વડે વર ધર્મવશ્ય ૩૦૦

૩૫-છેદ-તાપ પરિક્ષા ૩૦૧

સ્તોત્રીયસંપદનીજ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ ૩૦૨

૭. અધિકાર:સ્તોત્રીય સં. ની સકારણુ સ્વરૂપ-

સંપદ (સ. ૧-૧૦ : ૧૫૪-૧૬૩) ૩૦૩-૩૧૯

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર્મ:

'અપ્રતિહતવરજ્ઞાન-દર્શનધર્મ' પદ વ્યા.

(સ. ૧-૫ : ૧૫૪-૧૫૮) ૩૦૩-૩૧૩

विषय	पृष्ठ
आ पदुं अयोजन-भौद्धोतो निरास	३०३
सर्वज्ञानदक्ष-स्वरभावपक्षुः निरावरणपक्षुः	३०४
साभान्यथी सर्व अवबोधनी सिद्धि	३०५
ज्ञानमां ज्ञेयप्रतिनिभनो निषेध	३०७
साभान्य-विशेषनो अविनाशापी स'अ'ध	२०८
आत्मानो सर्वज्ञानदक्षेन स्वरभाव	३०८
आवरणक्षुक्षे निरावरणपक्षुः सर्वज्ञपक्षुः	३०९
प्रतिपक्षभावनाथी तानवउपक्षाब्ध	३११
आवरणक्षुक्षे सर्वज्ञान-तत्त्वभावपक्षाथी	३११
त्रैलोक्यज्ञानस्वरभावी आत्मा अद्वय स्थित	३१२
अविकेस परार्थसंपादन	३१३

२६. व्यावृत्तलक्षः 'व्यावृत्तलक्षस्य' प. व्या.
(सू. ६-८ : १६९-१६२) ३१४-३१८

आ पक्षी आशुविक भतनो निरास	३१४
'लक्ष' अष्टमे धातिभ' वा अवाधिकार	३१५
धातिभ'तुं स्वरभः कभ'राज्य भौद्धनीय	३१६
'व्यावृत्तलक्ष' भतनुं निरसन	३१७
'व्यावृत्तलक्ष' तुं प्रतिष्ठापन	३१८
स्तोतव्यसंपादनी अ सकारण स्वरपक्षपक्ष	३१९

८. अधिकारा आत्मतुल्य परस्परकर्तृत्वसंपाद
(सू. १-१६ : १६४-१८२) ३२०-४८

२७. (अन-अपक्षः 'जिनेम्यः ज्ञापकेम्यः' प. व्या.
(सू. १-४ : १६४-१६७) ३२०-३२७

आ पक्षी कल्पितअविद्यावादी भौद्धोतो निरास	३२०
भौद्धभेदेः भाष्यभिक्षा कल्पितअविद्यावादी	३२१
असत् ज्ञेया राजादिनो ज्ञय न हेतु	३२३
अतिभाजनक्षपना पक्षु असंगता अ	३२४
निमित्त असत् नथी	३२४
अतिभाजनथी अ अतिभा अतिभौक्षप्रसंग	३२४
अतिभाजनो असत्त्वमां अनुभावनामा	३२५
अनुभावनादिअनुभव तत्त्वज्ञेये असत् नथी	३२६
अनुभावनादिअनुभव पुत्रप्रभाजननिमित्त नथी	३२६

विषय	पृष्ठ
राधादि अतिभाजननिर्बन्धनवाणा नथी	३२७
राज-दिना अतापक्षायुधरी तारिके जिनादि	३२७

२८. तीर्ण-तारकः 'तीर्णम्यः तारकेम्यः'
(सू. ५-८ : १६८-१७२) ३२८-३३५

आ पक्षी आवर्तलक्षकारणवादीनो निरास	३२८
ज्ञान-दक्ष-न-आरिण पोतथी अवाधुवतीक्षु	३२९
तीक्षुने अवितातावत् अवावर्त नथी	३३०
तीक्षुने आशुभान्तरवत् अवाधिकारान्तर नथी	३३१
अवाधिकारान्तर सते युक्तिअसिद्धि	३३२
युत ते अयुत भावे नथी	३३३
अनुभावर्तना इष्टानुं युक्तिथी निरसन	३३३
युक्त पुनः अवर्तन हेतो नथी	३३४
सर्वथा अवाधिकारनिवृत्ति अ युक्ति	३३५

२९. शुद्ध बोधकः 'शुद्धेम्यः बोधकेम्यः'
(सू. १०-१४ : १७३-१७७) ३३६-३४२

परिक्षानानवादी श्रीभासकोनो निरास	३३६
अ परापरस्थी स्वसंविहित ज्ञानपक्ष शुद्धो	३३७
अस्वसंविहित शुद्धि अनुमानादियुद्धिनो अविषय	३३८
ज्ञानव्यक्ति के तत्त्वसाभान्य तत्त्वविषय नथी	३३९
अर्थप्रत्यक्षता विभे नथी	३४०
अद्वयवत् अर्थप्रत्यक्षता संकोतुं निवारण	३४१
न्यायथी शुद्ध-बोधक सिद्धि	३४२

३०. सुक-भोचकः 'सुक्तेम्यः मोचकेम्यः' प. व्या.
(सू. १५-१८ : १७८-१८१) ३४२-३४८

अगतकर्तृत्वात्सुक्तवादीभोतो निरास	३४३
अगतकर्तृत्वात् लये निष्ठिताक्षपक्षु नथी	३४४
अगतकर्तृत्ववाद्यां महाज्ञेय	३४५
निमित्तकर्तृत्व मानवार्मा तत्त्वथी अकर्तृत्व	३४६
लय मानवार्मा ज्ञेयनो अभाव वा उपपन्न	३४६
भौद्धविषयप्रसरकटकजधः युक्त-भोचकसिद्धि	३४७

- વિષય

પૃષ્ઠ

નવમ અધિકાર : પ્રધાનશુભ અપરિ-
ક્ષયથી પ્રધાનશુભ પ્રાપ્તિરૂપ
અભયસ'પદ (સુત્ર ૧ ૩૦ : ૧૮૩-૨૧૨)

૩૫૦-૩૬૬

૩૧. સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી :

'સર્વજ્ઞમ્ સર્વદર્શિમ્' પદ વ્યા. ૩૫૦-૩૬૪

(સુત્ર. ૧-૭ : ૧૮૩-૧૮૯)

શુદ્ધિયોગદ્વાનવાદી સાંખ્યોનો નિરાસ

૩૫૦

સાંખ્ય પ્રક્રિયા

૩૫૧

સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી સ્વભાવપણું

૩૫૨

'મતોડન્યે મદર્થશ્ચ ગુણાઃ' એ વચનનો પરમાર્થ

૩૫૩

નિરાવરણપણું : સર્વગ્રસ્તભાવજ્ઞાવિભોવ

૩૫૪

આત્મ-ચેદ્ર, જ્ઞાન-ચ દ્રિકા, તદાવરણ્ય-મેષ

"

કરણ્યભાવે કત્તા તત્ત્વસાધક નથી,

"

એ ઐકાતિક નથી : દ્વંધ્યાવિના તારતુ દૃષ્ટાંત

૩૫૬

ઐકાદિકભાવશક્તિને જ્ઞાનમાનથી જ દુઃખાદિ નથી

૩૫૭

જ્ઞાનતું ને દર્શનતું સર્વોર્થવિષયપણું

૩૫૮

સામાન્યપ્રધાન દર્શન : વિશેષપ્રધાન જ્ઞાન

૩૫૯

વિષયપ્રકલ્પપરિણામનું આકારપણું

૩૬૦

અને તેનું અપૂર્ણતા પણું અવિરોધપણું

૩૬૨

વિષયાકારજ્યપ્રતિષ્ઠા અદિ

૩૬૩

પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિષ્ઠેપનો રદીઓ

૩૬૪

સાકાર જ્ઞાન : અનાકાર દર્શન

"

૩૨. શિવ-અમલસાદિ નિદ્ધિગતિસ્થાન

સ'પ્રાપ્ત 'શિવાચલ્લાવિસિદ્ધિ- ૩૬૫-૩૭૪

ગતિસ્થાનર્જ્જ્ઞાપ્તેભ્યઃ' પદ વ્યા

(સુત્ર. ૮-૧૬ : ૧૯૦-૧૯૮)

સર્વજ્ઞતાત્મવાદી વૈશેષિકોનો નિરાસ

૩૬૫

સ્થાત તે બ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર,

૩૬૭

નિશ્ચયથી આત્મરવરૂપ

૩૬૭

શિવ, અમલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય પદોનો

૩૬૮

પરમાર્થ

૩૬૮

અન્ય.બાધ, અપુનરાવૃત્તિ પદોનો પરમાર્થ

૩૬૯

સિદ્ધિગતિ સ્થાનસ'પ્રાપ્ત પદોનો પરમાર્થ

૩૭૧

વિશુદ્ધોને ને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો અસંભવ

૩૭૨

વિષય

પૃષ્ઠ

એવંશૂત સિદ્ધસાત્પણ સિદ્ધોને નમસ્કાર

૩૭૩

એવંશૂતો જ પ્રેક્ષાવૃત્તોને નમસ્કારાદ

"

નમસ્કારક્રિયાયોગ સર્વપદબ્યાપી

૩૭૪

૩૩. જિનો જિતભયો :

'જિનેમ્યઃ જિતમયેમ્યઃ' પ.વ્યા. ૩૭૪-૩૮૯

(સુત્ર. ૧૭-૨૯ : ૧૯૧-૨૧૧)

અદ્વૈતયુક્તાવાદનો બ્યવચ્છેદ

૩૭૪

પરમબ્રહ્મના વિસ્ફુલ્ભિત સમા ક્ષેત્રો

૩૭૫

બ્રહ્મસત્તાશુદ્ધી જ પૃથક્કર્તાવ

૩૭૬

બ્રહ્મલયે પુનઃ પૃથક્કર્તાવૃત્તિથી જિતભયપણું નથી

૩૭૭

સહજ ભવભાવક્ષયે 'અર્થ' જિતભયપણું

"

શુદ્ધભાષી કે અશુદ્ધભાષી વિચરનમાં કોય

૩૭૯

અદ્વૈતનું સર્વેશ અધ્યત્માનપણું

"

ક્ષેત્રો અગિસ્તુલિંગસમા, સમુદાયવજ્રોપમ

૩૮૧

પૃથક્કર્તા સાદિ અનાદિ ધ્ર. અચિંત્ય :

કૂપપતિતનું ઉદાહરણ

૩૮૨

દૃષ્ટ-ધ્રુવથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું

૩૮૩

વચનોની વિરુદ્ધતા : વિશેષનું દુર્લક્ષપણું

૩૮૪

એકલકી પ્રશ્નિતું અપરથી આધિતપણું

૩૮૫

પ્રમાણુસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણુ

"

દુષ્ટાદુષ્ટ અ.ભણાદિ વિચાર યુક્તિગર્ભ, તેમ જ્ઞાત્ર

૩૮૬

યુક્તિયુક્તા પ્રમાણુસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણુ

૩૮૭

કૂપપતિતતા ઉદાહરણમાં ન્યાય નથી

૩૮૮

ઉપામમાર્ગ પણું વિચારરૂપ નથી એમ નથી

૩૮૯

અતીદ્રિયાઈમાં પણું આગમ ને યુક્તિની વિષયતા

"

ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિથી પ્રરતનું ચેત્ય

૩૯૦

તરવપ્રાપ્તિ ઉપાય : આગમ, અનુમાન,

ચોગાચાર

૩૯૧

આપ્તવચન ને આગમ : સર્વજ્ઞ વીતરાગ, આપ્ત

૩૯૨

'વાક્યચક્ષુઃ ક્ષિ ચક્ષુરો'

"

બહુવચનથી આસપસ્કાતિથી ક્ષણાતિશય

૩૯૩

'બહુ ભ્રમણોને એક રૂપીઆનું' દાન -

એ કુદૃષ્ટાંત

૩૯૪

અમલવદ્યમન ચિત્તવૃત્તિથી ભયવતી શુદ્ધી જ

તત્ત્વલ : ચિન્તામથિરનાદિ દૃષ્ટાંત

૩૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ :	
સર્વ ભગવતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭
અહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન	૩૯૮
પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૯૯

‘ઉપસંહાર : નવવિભાગવિભક્ત	
સંપદાની સુક્તિસુક્ત સંકલના	૪૦૦-૪૦૭
(સૂત્ર. ૧-૧૦ : ૨૧૩-૨૨૨)	
સ્તોતબ્યસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૨
ઉપયોગસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૩
સકારણી સ્વરૂપસંપદ, આત્મતુલ્ય પરલક્ષણત્વ	
સંપદ, અભયસંપદ	૪૦૪
વિશેષ પ્રશ્નપ્રાપ્તિનીયી ગુણઅહુમાનસાર	
સમગ્ર અનુષ્ઠાન	૪૦૪
હરિશ્વરના કીર્તિકલશરૂપ સુવર્ણગય	
લલિત વિસ્તાર	૪૦૫
નવવિભાગવિભક્ત ૩૩ સત્રપદોનું કોષ્ટક	૪૦૬

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮-૪૨૨
(સૂત્ર ૧૧-૧૭ : ૨૨૩-૨૨૮)	
એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુમાં જ વિત્ર સંપદ થતે	૪૦૮
અનેકાન્તસિદ્ધિ : પુરુષ ને યદ દષ્ટાત	૪૧૦
વાસનાભેદ થકી જ આ અવહાર એમ	
કહેવું અચુકત	૪૧૩
બૌદ્ધોની હાસ્યારૂપ દલીલોનો સમાવેશ રહીઓ	૪૧૫
ઉપાદાનભેદ તે વાસનાભેદનો હેતુ નથી	૪૧૬
અનેકાન્તમાં અવિરોધ	૪૧૮
એકસ્વભાવી એક થકી અનેક ફલ નથી	૪૧૯
અનેકકાર્યકારિ એકસ્વભાવકલ્પના તે અનેકાન્ત	૪૨૧
જય અનેકાન્તઅવપતાકા ।	૪૨૨

॥ इति प्रणिपातवण्डकसूत्र ॥

ચૈત્યવન્દનગોચરભૂમિકા સંપદાનવિધિ	૪૨૫-૪૩૧
(સૂત્ર. ૧-૫ : ૨૩૦-૨૩૬)	
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કામ એકપ્રત્યા	૪૨૬

આવા મહાસ્તોત્રો ભાવશુદ્ધિ અર્થે	
ભાવસાર્થયોગે પદે	૪૨૭
સ્તોત્રોપયોગી શુભચિત્તવાહ :	
એ જ વંદના પ્રયોજન રા.પક	૪૨૯
ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન :	
અભાવિત અનુષ્ઠાન આગમપ્રમાણ	૪૨૯
ચૈત્યવન્દનનો ઉપહાસ કરનારાઓનો ઉપહાસ	૪૩૦
સહસ્ર નદ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના	૪૩૧
—	
વંદના કાચોત્સર્ગ સૂત્ર :	
અર્હત ચૈત્યવન્દનસૂત્ર	૪૩૨-૫૦૪
(સૂત્ર. ૬-૪૮ : ૨૩૫-૨૭૭)	
ચૈત્યવન્દનાર્થ કાચોત્સર્ગ પ્રતિસા	૪૩૨
વિધિથી વંદનાશ્રુમિકાઆરાધનનું ફલ સુક્તિ	૪૩૩
કૂટનટંટન જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
અર્હતચૈત્યવન્દનપ્રતિભા : કાચોત્સર્ગપ્રતિસા	૪૩૫
વન્દન-પૂજન-સકાર પ્રત્યયનો ભાવાર્થ	૪૩૭
આ કાચોત્સર્ગનો વિષય કોણ ? સાધુ કે શ્રાવક ?	૪૩૮
સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવા-અતુનોદવાનો નિષેધ	
નથી	૪૩૮
દ્રવ્યસ્તવનું ઉપદેશન અનર્વચ	૪૪૦
નાયભાષી પુત્રને આવામથી એમવાનું	
દર્શાવે	૪૪૧
માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી	૪૪૨
ઓચિત્ય આ રામઅચતથી	
આરંભીને પૂજન-સકાર ઉચિત	૪૪૩
પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવ ભાગ્યસ્તવઅંગે જ કહે	૪૪૫
પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
અસહઆરંભાનિવૃત્તિરૂપ જ આ દ્રવ્યસ્તવ	૪૪૭
કૃપઉદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ શુચીકારી	૪૪૮
આરામઅચનયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણ	૪૪૯
સન્માન-બોધિલાભ-નિરુપસંગપ્રત્યયનો અર્થ	૪૫૦
વંદનાદિ બોધિલાભાર્થ : બોધિલાભ નિરુપસંગીયે	૪૫૧
બોધિલાભપ્રત્યયે પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે	૪૫૩
અકાથી, અકા = નિઃ અભિલાષ, ચિત્તપ્રસાદ	૪૫૪
ચિત્તકલ્પઅકર ધર્મ : ઉદકપ્રસાદકમણિ દર્શાવે	૪૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ
મેધાથી. મેધા = મધ્યમહત્વપૂર્ણ તદુપાદેવ પરિણામ :	
રેગાતુરને ઔષધઉપાદેયતાનું દર્શાવત	૪૫૬
સદ્ગુણ-ચર્ચા જ ઉપાદેયભાવ : સતસાત્ત્વપ્રશંસા	૪૫૮
ધૃતિથી. ધૃતિ = મનપ્રશ્નિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ	૪૫૯
‘દુઃખદોહન દૂરે દબ્યા રે’ : ચિંતામણિ દર્શાવત	૪૬૦
ધારણા અવિરત્યતિ : માળા પરોવનારનું દર્શાવત	૪૬૧
અનુપ્રેક્ષા = તત્ત્વાચાર્ય અનુચિંતા :	
રત્નશોધક અમિદર્શાવત	૪૬૩
અદ્વાદિ ‘અપૂર્વકરણ’ મહાસમાધિના બીજો	૪૬૫
કૃત્તિ અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
ઉપધાશુદ્ધ સદ્ગુણધાન	૪૬૬
અદ્વાદિ વર્ધમાન : એઓનો લાભ-શુદ્ધિકર એ જ	૪૬૭
અભ્યુત્થાનપૂર્વક અદ્વાદિ સંયુક્ત સદ્ગુણધાન	૪૬૯
અદ્વાદિવિદ્યાનનું એવું ઉચ્ચારણ મુખાવાહ	૪૭૦
અદ્વાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદ, આદરાર્થિ વિનય	૪૭૧
ધૃતિ-રક્ષાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તપ્રતી	૪૭૨
કથાવાદિ કેટલકપણે ને કથમાધુર્ય	૪૭૩
આદરાર્થિયુક્તપણે આનું અનુદાન એ જ ઉપમા	૪૭૪
સદ્ગુણાનુભવશ્ચ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
અધુરેથી અપ્રેક્ષાવંતને તો અપાવાહ	૪૭૫
મિથ્યા આત્મસત્યાધીનો મિથ્યાત્વ અલંકાર ।	૪૭૬

અન્નત્યસૂત્ર : કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા	
આગાર	૪૭૭-૫૦૪
(સૂત્ર. ૨૯-૪૮ : ૨૫૮-૨૭૭)	
કાયોત્સર્ગના આગારો-અપવાદપ્રકારો	૪૭૯
આગારોથી અલગ-અવિરોધિત કાયોત્સર્ગ	૪૮૧
‘આગારોનું’ પંચ અનિવાર્યભૂતિર્થા વર્ગીકરણ	૪૮૨
ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુદાન મોક્ષકેતુ	૪૮૩
સુપરિશુદ્ધ અનુદાન : આગાર પ્રયોજન	૪૮૪
ઉચ્છ્વાસનિરોધનો નિષેધ : સંયમરક્ષાર્થે કેરક્ષા	૪૮૫
બદ્ધ-કાયોત્સર્ગપણ અર્થ ઉચ્છ્વાસપ્રમાણ	૪૮૬
સ્થાન-મોન-ધ્યાનથી તત્ત્વવચન-મન નિરોધ	૪૮૭
પ્રમાદીઓના પૂર્વપરિવરુદ્ધ વચનનો સ્વીકાર	૪૮૯
એષ્ટાકાયોત્સર્ગ ને ‘અસિલવકાયોત્સર્ગ’	૪૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમાદમહુલવાદીની દલીલોનો સ્વીકાર	૪૯૩
આચરિતનું લક્ષણ : ‘અશક્તિ સમાપ્તિ’ પ.	૪૯૪
આ-અમારે આચરિત સાવલ નથી	૪૯૫
મેતન-અમેતન વસ્તુ ધ્યેય : પંચપરમેષ્ઠિ ધ્યેય	૪૯૬
અર્હત-સિદ્ધ ધ્યેય, આચાર્યોદિ ધ્યેય, આત્મા	
ધ્યેય	૪૯૭
પિંડસ્થાદિ ચાર આન	૪૯૮
આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાભ્યાસથી પારમેશ્વર	૪૯૯
સુવચ્છપટ્ટાદિ ભેમ અવધ :	
‘સેતુ’ તે વિશ્વસે નહિ’	૫૦૦
કાયનું કારણાનુરૂપપણું યુક્તિ-આગમસિદ્ધ	૫૦૧
વિદ્યાભ્યાસની યુક્તકંઠે પ્રશંસા : સુભાવિતો	૫૦૧
કાયોત્સર્ગ પારવાનો ઈ. શેષ વિધિ	૫૦૩
卐	
લોગસ્સસૂત્ર : અનુવિંશતિસ્તવ	૫૦૫-૫૩૮
(સૂત્ર. ૧-૨૧ : ૨૭૮-૨૯૮)	
લોકના ઉચોત્કર, ધર્મતીર્થકર પ. નો અર્થ	૫૦૭
ચોવીસે કેવલીનું કીર્તન : નામસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૯
લોકના ઉચોત્કર-ધર્મતીર્થકર	
એ આ શંકાસમાધાન	૫૧૧
અર્હતોને-કેવલીઓને એ આ-શંકાસમાધાન	૫૧૩
ચોવીસ તીર્થકરનું નામસ્તવનરૂપ કીર્તન	૫૧૫
ચોવીસ જિનનાગોનું અન્યથાપણું	૫૧૭
ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રશ્નિધાન	૫૧૯
આવા વિશિષ્ટ તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરે ।	૫૨૦
આ પ્રશ્નના નથી : અપ્રસાદ દાળવા પ્રશ્નના	૫૨૧
અપ્રયોજન કે સપ્રયોજન ? : સુભાવિતો	૫૨૨
વીતરામ પ્રસાદ નહિ પામવા હતા	
સ્તવ વ્યર્થ નથી	૫૨૩
ભવશીત દૂર કરી સિદ્ધપ્રાપ્તિ	૫૨૪
અર્ચિત્યંતિતામણિ ભવવતોની શુદ્ધ સ્તુતિથી સિદ્ધિ	૫૨૫
આરોગ્ય-આપલક્ષણ ને ઉત્તમ સમાધિવંદની	
માયના	૫૨૬
ત્રણ મનોરથ	૫૨૭
આ નિદાન છે કે નથી ? એ અર્થે શંકાસમાધાન	૫૨૮
આ નિદાન નથી : નિદાન દૂષ-રાગ-મોહકર્મ	૫૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મોર્થે હીન કુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ	૫૩૦
ઋદ્ધિઅભિવ્યંજી ધર્મપ્રાર્થના પશુ મોહ	૫૩૧
તીર્થકરપણા આ. પશુ ઋદ્ધિઅભિવ્યંજી	૫૩૨
ધર્મ પ્રાર્થના નિષિદ્ધ : નિદાન છટકાવને બાધકર	
નિદાન અતરતરશન : મહત્ત્વઆપાસાધન	૫૩૩
અવિરોધતા ગદિતા પ્રાકૃતજ્ઞનેને પશુ સિદ્ધ	૫૩૪
અતુલ્યભાષાપ્રપણાથી ભજના	૫૩૫
ભગવત્પુણ્યજ્ઞાન કર્મવનદવાનજ	૫૩૬
અદ્વૈતી નિર્મલ, સુરોથી અધિક સિદ્ધો સિદ્ધિ જો	૫૩૭
સર્વલોકે અદ્વૈત ચૈતન્યવન સૂત	
(સ. ૨૨ : ૨૧૧)	૫૩૮-૫૪૦

પ્ર

પુંખરવરહીપાદ્મસૂત : સુતસ્તવ	૫૪૧-૫૮૦
(સૂત. ૧-૨૨ : ૩૦૦-૩૨૧)	
અઢી દીપમા ધર્મોદિકરોને નમસ્કાર	૫૪૧
અદીપરથાનીય આગમ સ્તુત	૫૪૨
સુતજ્ઞાનના પિતૃજનપણાથી તીર્થકરસ્તુતિ	૫૪૩
સર્વથા અપોરુષેયવચન નિરાસની મુક્તિ	૫૪૪
અપોરુષેય વચન વહતાઆધાતરૂપ	૫૪૫
આપોઆપ અવાજ કરતા વચનની અનુપલબ્ધિ	૫૪૬
અતીંદ્રિયાઈશીસિદ્ધિ અપોરુષેય વચન અર્થ	૫૪૭
અદ્વૈતપણું વચનપૂર્તક ધ. વાદીની કથીર	૫૪૮
પુરુષઆપારઅભાવે વચનઅનુપપતિ	૫૪૯
બીજ-અકરવત્ અદ્વૈતવચન અનાદિસિદ્ધ	૫૫૦
સર્વ વચનનું વકતુઆપારપૂર્તકપણું જ	૫૫૦
વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-અદ્વૈતપણું	૫૫૧
અનાદિ શુદ્ધવાદની આપતિ નથી	૫૫૨
વચનાર્થપ્રતિપતિથી સર્વપણાની સિદ્ધિ :	
અરુદ્ધેયવત્	૫૫૩
મોહજલ ફેલાનારા સીમાધર શ્રુતધર્મની સ્તુતિ	૫૫૫
સીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬
સ્વભાવ તે ધર્મ, વિભાવ તે અધર્મ-અપોદ્ધર્મ	૫૫૭
જન્માદિનાશક ધર્મસાર પાત્રી કાણુ ગ્રાહક કરે	૫૫૮
શ્રુતધર્મ-આરિયધર્મના ઉચત મુચ્છુ	૫૬૦
આવા મુચ્છુની સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧
હું આ સિદ્ધ ધર્મના પ્રપત છું	૫૬૨
જેથી સંયમના સદા નંદી હોય છે તે શ્રુતધર્મ	૫૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
આવો શ્રુતધર્મ સાચત વિજયથી વૃદ્ધિ પામે	૫૬૩
આ પ્રશ્નિધાન અનાર્થસાધાવતું બીજ	૫૬૪
મોહપ્રતિયંધથી આ પ્રશ્નિધાન અપ્રતિયંધ	૫૬૫
વચોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી મોહ :	
અસંગ્રહસવેદન	૫૬૬
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ ભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭
એમ સદ્ભાવોરાપણું : શાલિબીજનોરાપણું દર્શત	૫૬૭
વિવેકની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા	૫૬૮
શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકમહાશ્વ જલ	૫૬૮
વિવેક ચક્રી અવિજઅશ્રુત અસવાદન	૫૬૯
અવિજ્ઞાતશુણ્યાના ચિંતામણિમાં	
વન હોતો નથી	૫૭૦
આ વિવેક ગોચોનિર્વાનો એકાન્તે અવિષય	૫૭૦
આ વિવેક ચોચાજ્ઞોનો પરમ મહર્	૫૭૧
શ્રુત અને વિવેક એમ ભૂલ મહાશ્વનું રહસ્ય	૫૭૨
મહાનિત્યાદિષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પશુ અપ્રાપ્તિ	૫૭૩
અભાવને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ અકલ	૫૭૪
નિત્યાદિષ્ટિને દ્રવ્યજનપ્રાપ્તિ	૫૭૫
નિત્યાદિષ્ટિ ને મહાનિત્યાદિષ્ટિને ભેદ	૫૭૫
આ શ્રુત અભાવોથી પશુ અનેકવાર પ્રાપ્ત	૫૭૬
પશુ નિષ્કલપણને લોધે ન કિંચિત્	૫૭૭
શ્રુત 'ભગવત' ને સમગ્ર ઐશ્વર્યોદયોગ	૫૭૮
શ્રુત 'ભગવત' નું સિદ્ધપણું અને શુદ્ધપણું	૫૭૯

પ્ર

'સિદ્ધાણું છુદ્ધાણું' સૂત :	
સિદ્ધસ્તવ	૫૮૧-૬૧૩
(સૂત. ૧-૩૦ : ૩૨૨-૩૫૧)	
અનુષ્ઠાનપરપરાના કલચૂન સિદ્ધો	૫૮૧
અને તત્ત્વજ્ઞાના પ્રયોજક સિદ્ધોને નમસ્કાર	૫૮૨
'સિદ્ધ-સુદ્ધ' પદ બ્યાખ્યા	૫૮૩
'પારગત-પર' પરગત પદ પ્રયોજન, બ્યાખ્યા	૫૮૪
ચોદ ગુણસ્થાનોના આત્મગુણવિકાસ કર્મ	૫૮૫
'લોકમહાશ્વ' પદ બ્યાખ્યા	૫૮૬
કર્મમુક્તની લોકાતપવ્યંત યતિ કેમ ?	૫૮૭
નમઃ સદા 'સર્વ' સિદ્ધોને : પદર ભેદે સિદ્ધ	૫૮૮
તીર્થસિદ્ધ આદિ અગ્રમ ચાર ભેદનું સ્વરૂપ	૫૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયંશુદ્ધસિદ્ધ આદિ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ	૫૯૦
ભીલિંગસિદ્ધ આદિ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ	૫૯૧
સ્વલિંગસિદ્ધ-અન્યલિંગસિદ્ધ આદિ પંચ ભેદ	૫૯૧
આસન્નઉપકારી ભગવાન્ મહાવીરની સ્તુતિ	૫૯૨
મહાવીરનું મહાવીરપણું	૫૯૩
નર વા નારીને સંસારતારક	
‘પક્ષોચિ જમોક્ષારો’	૫૯૪
ભગવદ્ભક્તિના ફલાતિસય	૫૯૫
ભી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?	૫૯૬
એ ભગે પંદર મુદ્રાવાળું ચાપનીયત્ર વચન	
‘ભી નથીજ અશ્વ પં.’ પ્રથમ ત્રણ મુદ્રાની ચર્ચા	૫૯૭
ભી ‘નથી અપાતુષી’ ઇ. ૪-૫-૬ મુદ્રાની	૫૯૮
મીમંસા	
ભી ‘નથી અતિ કૂરમતિ’ એ સાતમા	
મુદ્રાની ચર્ચા	૫૯૯
મુદ્રા રોદ્રધ્યાન સાથે મુદ્રા શુભ ધ્યાનની	
આપિત નથી	૬૦૦
ભી ‘નથી ન ઉપસાતમોહા’ ઇ. ૮ થી ૧૩	
મુદ્રાની ચર્ચા	૬૦૧
ભી ‘નથી લખિઅયોગ્યા’ એ ચોદમા	
મુદ્રાની ચર્ચા	૬૦૨
ભીને ભાવથી દૃઢશાળ લખિ	૬૦૩
ભીને પણ શુદ્ધધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને મુક્તિ	૬૦૪
ભી ‘નથી અક્ષયાણુ ભાજન’ એ પંદરમો મુદ્રો	૬૦૪
ભી સર્વથા ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય	૬૦૫
કેવલસાધક આ નમસ્કાર ને તેથી મુક્તિ	૬૦૬
આ સ્તુતિઅર્ચવાદ કે વિધિવાદ પૂર્વપક્ષ	૬૦૭
ઉત્તરપક્ષ આ વિધિવાદ જ છે	૬૦૮
સમ્યગ્દર્શનાદિ સતે જ ભાવનમસ્કારભાવ	૬૦૯
‘દીનારાદિ ચક્રી આ ભૂતિન્યાય’	૬૦૯
સમ્યક્તવાદિભાવ નમસ્કારભાવનો અવધ્ય હેતુ	
અને ભાવનમસ્કાર મોક્ષધર્મનો અવધ્ય હેતુ	૬૧૦
મંદ મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર અને	
‘પક્ષોચિ જમોક્ષારો’નું રહસ્ય	૬૧૦
એક જ વા એક પણ ભાવનમસ્કારનો મહિમા	૬૧૧
ભગવત્તનમસ્કાર ઉપમાતીત ત્રણ સુભાષિત	૬૧૨
કલ્પદ્રુમ ચિંતામણિ આદિ ઉપમા દીન	૬૧૩

વિષય	પૃષ્ઠ
‘વેયાવચ્ચગરાણુ’ સૂત્ર	૬૧૪-૬૧૭
(સૂત્ર. ૩૧-૩૩ : ૩૬૨-૩૬૪)	
વેયાવચ્ચકર ઇ. દેવતાને ઉદ્દેશી કાયોત્તમ	૬૧૫
તેના અપરિચિતને પણ શુભસિદ્ધિ	૬૧૬
આ કાયોત્તમથી વિદ્યોપસમાદિ સિદ્ધિ	૬૧૭
જ્ઞ	
પ્રશ્નિધાનસૂત્ર : ‘ભય વીયસય’ સૂત્ર ૬૧૮-૬૩૯	
(સૂત્ર. ૧-૧૪ : ૩૫૬-૩૫૮)	
સંવેતથી સકલયોગક્ષેપાર્થે પ્રશ્નિધાન :	
વિવિધ મુદ્રાનું સ્વરૂપ	૬૧૮
યથાશય તીવ્રસવેગહેતુ તે પ્રશ્નિધાન	૬૧૯
તીવ્ર સવેગવેગને સમાધિ નિષેધ	૬૨૦
પ્રથમ ભૂમિકાવાળાને ઉચિત પ્રશ્નિધાન	૬૨૧
ભગવિવેક-માર્ગાનુસારિતા ચાતુર્યાનો મર્મ	૬૨૨
સંસારથી અવિરક્ત મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી	૬૨૩
છત્રસિદ્ધિઆદિ આર ચાતુર્યાનો ભાવાર્થ	૬૨૪
આટલું લૌકિક સૌંદર્ય સતે	
લૌકોત્તરધર્મઅધિકારી	૬૨૫
શુભચર્યોભાવ-તદ્વચનસેવનાનો પરમાર્થ	૬૨૬
‘ભાવપત્તં અખંડ’ પ્રાર્થનારૂપ પ્રશ્નિધાન	૬૨૭
આ અચિન્ત્ય ચિંતામણિ ભગવંત મહી	
ફળે જ છે	૬૨૭
મોક્ષધર્મવાળું આ પ્રશ્નિધાન નિદાન નથી	૬૨૮
પ્રશ્નિધાન સિવાય અત્રે અ.દી નથી	૬૨૮
ધર્મ ‘ચિત્તપ્રભવ’ અને પ્રુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ ચિત્ત	
તે ધર્મ	૬૨૯
પ્રશ્નિધાન આદિ પંચવિધ આશયનું સ્વરૂપ	૬૩૦
વન્દનાના અધિકારી તે જ પ્રશ્નિધાનઅધિકારી	૬૩૨
વિશુદ્ધ ભાવનાદિ પ્રશ્નિધાનલિંગ	૬૩૩
પ્રશ્નિધાન ચક્રી પ્રધાન ધર્મક્રમાદિ લાભ	૬૩૪
ત્યા મહા-વીરોદ્ધિદિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ	૬૩૫
સમગ્રસુખભાગી તદ્વચીન હોય નહિ	૬૩૬
મહાત્માવાદિતા : પ્રશ્નિધાનરૂપ નોકા	૬૩૬
આવાને અઘાતના યાપનદશવળો	
આ સદુપદેશ હૃદયનિર્દેશી પરિશુદ્ધે છે	૬૩૭
ઘાત સતે ભાવથી અખંડન જ	૬૩૭

વિષય

નં

ભણતા-અભણતા સહન-નાયથી માર્ગમન ૬૩૭
કુમ્ભે 'વિરહ'ની ભવામણ ૬૩૮
કૃતક વિષમ ગ્રહ ૬૩૯

卐

ચલિકા વ્યાખ્યાન : મહર્ષિ
હરિભદ્રાચાર્યજીનો અતિમ સદ્બોધ ૬૪૦-૬૫૫
(સૂત્ર. ૧-૬ : ૩૭૦-૩૭૬)

આદિકર્મમાં યત્ન ૬૪૨
અકલ્યાણમિત્યાગ, કલ્યાણમિત્તસેવન ઇ. ૬૪૨
દાન-પૂજાદિ, ધર્મશાસ્ત્ર અવણભાવનાદિ ૬૪૩
ગુરુજનસેવા, યોગપદ્ધતિ, જ્ઞાનધારણાદિ ૬૪૪
ભગવત્પ્રતિભાકારણ : જીવનેશ્વરવચન લેખન ૬૪૫
મંગલ ભવ : ચક્રિયરણ્ય અતિપતિ ૬૪૫
કુમ્ભતમ્હાઃસુકૃતઅનુચોદના ઇ. ૬૪૬
સન્મેષિત શ્રવણ : ઉત્તમ દર્શનથી વર્તન ૬૪૭
એવંશૂત દશાવંતની સર્વજ્ઞ પ્રવૃત્તિ સાધ્વી ૬૪૭
અને તે અપુનર્જન્મકાદિ જ હોય ૬૪૮
આદિથી અપુનર્જન્મકાદિની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ ૬૪૯
કુકારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્મોલપ્રવૃત્તિ જ ૬૪૯
ધર્મભાષિની નહિ પણ ધર્મગામિની જ પ્રવૃત્તિ ૬૪૯
આ અપુનર્જન્મકાદિ હવે તરવાવિરોધક :

વિષય

પૃષ્ઠ

તે થકી સમન્તશક્તતા એમ
સમન્તશક્ત હરિભદ્રજીનું કથન ૬૫૦
સુપ્રેતમગિત-પ્રભોધ દર્શનાદિ દર્શન ઇત્યાદિ ૬૫૧
જાન પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્જન્મક ૬૫૨
આ એવંશૂત અપુનર્જન્મક અંગે
અન્ય દર્શનો સાથે જોનદર્શનનો સમન્વય ૬૫૨
ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીની ઉવટની ભલામણ ૬૫૩
આના આદરથી શ્રવણની અને
સક્ત શુદ્ધિથી પરિભાવનની ભલામણ ૬૫૪
અર્થ ભવના વિનાનું અધ્યયન
શુદ્ધ ઇશ્વરજી સમુદય : રસ તુલ્ય અર્થ ૬૫૪
તે અર્થે આ પ્રયાસ ચિંતામણિ સમુદય
આ સંવેગકાવ્ય ૬૫૫
અને અદ્વાઈતમિત્તશબ્દાવધી
અવિધિ 'વિરહ'થી મહાકલ્યાણ સિદ્ધિ ૬૫૫

卐

ઉપસંહાર :
હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ્ ૬૫૬-૬૫૮
મહાવિશ્વતિ હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ્ ૬૫૭
સર્વસત્ત્વોનો પરમ માતૃસર્થ 'વિરહ' હો !

ટીકાકે ૨-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ ૬૫૯

卐

અંથ-વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલઃશાવનમસ્કારનો મહિમા	૩	હરિ-ધનવાનનું મૃત્યુ અવિશિષ્ટ	૧૪૪
શુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીર	૪	ભગવતો 'પુરુષસિદ્ધિ' કેવા પ્રકારે ?	૧૪૭
'સત્' નો પરમાર્થ	૭	મણુધરપ્રણીત આ મુત્રને હરિભદ્રજીની અંબાસિ	૧૫૧
હરિભદ્રજીની લઘુનાનીતરામનો વિનયમાર્ગ	૬	'ચરણકમલ કમલા વસે રે'	૧૫૫
હરિભદ્રજીનો કલ્પનાતીત પરિશ્રમ	૧૨	ચોગ-શેગ કરે તે જ ખરેખરો 'નાથ'	૧૭૭
શુભભાવનિબંધન ચૈત્યવંદનનું સાક્ષ્ય	૧૪	કુશળ માળીનું દર્શાતઃ શીખધાનાદિ	૧૭૯
વિષ-ગર અનુષ્ઠાનઃ અશુભ-તદ્દેશુઅનુષ્ઠાન	૧૬	શીખધાન પશુ અપુનર્બંધકને	૧૮૪
'માતૃસ્થાન' અર્થાત્ માયા, દંભ	૧૮	જીવલોકહિતઃ પંચાર્તિકાવહિત	૧૮૬
અધિકારીલક્ષણઃ ધર્મબહુભાની વિધિપરાધ	૨૩	સપરિણામ હિત કષ્ટઃ કોથી જીલું અનિષ્ટ	૧૯૧
અચિંત્ય ચિંતામણિસહુ ચૈત્યવંદન	૨૮	અનામમપણે પાપહેતુયદી પાપભાવ	૧૯૩
ચોગ મહા પ્રયોગ	૨૯	પુનરાગમકર્મકપણાથી અદિનયોગ	૧૯૫
વચનોક્તાપંથ સિવાય હિતઉપાય નથી	૩૨	અધમદીપ દર્શાત	૧૯૭
અપવાદપણ મુત્રઅપાધારથી કેવો હોય ?	૩૩	ભગવદ્વચનથી પશુ પ્રયોધઅભાવ	૧૯૯
અપવાદપણ સંસારસરિત્માં તણાવબન	૩૪	લોકદષ્ટિપ્રાધાન્યઃ તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રણીત	૨૦૦
મિત્રપ્રવચન ને અન્યવચનની તુલના	૩૫	દષ્ટિઅધી અતિ ભગવતો પશુ અમદીપ	૨૦૧
ત્રેયોમાર્ગ અપુનર્બંધકહિતો ભવસ્થિત	૩૬	સમગ્ર ચોગદષ્ટિની ભરૂ	૨૦૨
સામા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીની વીરવાણી	૪૧	ચૌદપૂર્વવિદ્યોના પશુ મહાનુ દર્શનભેદ	૨૦૮
ભવાભિનંદી લક્ષણઃ નિષ્ફસારબી ધ.	૪૩	ભગવતોનો પરમ લોકપ્રકાર	૨૧૫
સ્વ-પરસ્પરવચ આત્મજ 'ગીતા'નું ગુરુ	૪૬	ભગવતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ	૨૧૮
આથી ઉલટો ગુરુઅયોગ વા અગુરુયોગ	૫૦	અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વસ્થ, ધૃતિ	૨૧૯
જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાઃ આપધ્યાનનું દર્શાત	૫૫	નિઃત્રેપસધર્મ ચિત્તસ્વસ્થથી સાધ્ય	૨૨૧
હરિભદ્રજીનું અદ્વૈત્યત્ત મૌલિક સંશોધન	૬૬	અભયાદિસિદ્ધિ ભગવતોયદી જઃ ચાર કારણ	૨૨૩
ધર્મબીજઆથી અંકુરાદિ યાવત્ શોક્ષલ	૭૩	શ્રદ્ધાવિહીનો તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
ચોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, કલાવંચક	૭૪	માર્ગ તે ચિત્તનું અવકમન, ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
અતિપત્તિપૂર્ણ પ્રાધાન્ય ને સ્વરૂપ	૭૮	જેન-ચોગદર્શનની પરિકાષાનો મુમેળ	૨૩૮
ક્રિયાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામ્યયોગ	૮૩-૮૭	શરણુ=વિવિધિયા સતે તાત્ત્વિક મુદ્ધેષાદિ	૨૪૩
કેવલશ્રીરૂપ 'ભગ' પરમધર્મરૂપ 'ભગ'	૧૦૫	તે વિના વસ્તુવત્તરઉપાધિપણે શુશ્રૂષાદિ	૨૪૫
ભગવંતનું પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭	શ્રુત-ચિંતા-ભાવનામાન જલ-દ્વંપ-સુધા સહુ	૨૪૭
આત્મસાધક પટ્ટકારકચક્ર	૧૧૨	વિષમતુષ્ટાપહારિ જ જ્ઞાન	૨૪૯
તીર્થકરપદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ	૧૨૦	જોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
સંસારસાગરપ્રકઃ પ્રવચન બહાજ	૧૨૨	અભયાદિવંચક અપુનર્બંધકને જ હોય	૨૫૪
તીર્થકરદેવનો પરમ વિશ્વોપકાર	૧૨૮	ક્ષયોપશમયદિઃ લેખિતર ભાવાશ્રુતાસ્વાદ	૨૫૭
સંશુદ્ધ આત્માનો તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ	૧૩૧	આત્મપરિણામરૂપ આવકમર્મ સાધુધર્મ	૨૬૩
ભગવંતો 'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે ?	૧૩૯	ધર્મનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ	૨૬૫
મને તેટલા સંસ્કારથી કાચ પથરાય ન શાય	૧૪૨	ભગવદ્અનુક્રમવિના ધર્મ નથી	૨૬૭
		ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીને શ્રીચેલો ઉત્તમ નયનો	૨૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ
વિશ્વોત્તરિકાનું પ્રતિવિધાન	૨૭૩
ભગવંતના ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળહેતુ	૨૭૫
ધર્મરથના સમગ્રપ્રવર્તન-પાલન-દમનનો	૨૮૭
ધર્મસારથિ ભગવંતઃ રથનું દર્શાવત	૨૯૩
પરભાવ-વિભાવમાં ન જવારખ અભ્યસિચાર	૨૯૪
આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકાર્યમાં નિવેશ	,,
ધર્મનો પ્રકર્ય યથાખ્યાતચારિત્ર આત્મારૂપ	૨૯૫
ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાવડે વર ધર્મચક્ર	૩૦૦
કથ-કેદ-તાપ પરીક્ષા	૩૦૧
સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણુંનિરાવરણપણું	૩૦૪
કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા ચંદ્રવત્ સ્થિત	૩૧૨
ધ્યાતિકર્મનું સ્વરૂપઃકર્મરૂપ મોહનીય	૩૧૬
રાગાદિ ચિત્તિમાત્ર નિબંધવાળા નથી	૩૨૭
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી ભવાણુંવ તીણું	૩૨૯
જગત્, તત્ત્વવાદમાં મહાદોષ	૩૪૫
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી આત્મસ્વભાવપણું	૩૫૨
‘સત્તોડ્ગ્યે મદ્યર્થસિ ગુણા.’ એનો પરમાર્થ	૩૫૩
આત્મચંદ્ર, જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, તદાવરણ-મેષ	૩૫૪
જ્ઞાનનું ને દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું	૩૫૮
સ્થાન તે બ્યવહારથી સિદ્ધિલેત્ર, નિશ્ચયથી રત્નરૂપ	૩૬૭
એવંશુત સિદ્ધો જ નમસ્કારક	૩૭૩
અદૈતનું સર્વથા અમટમાનપણું	૩૭૯
લેત્રો અગ્નિરક્ષુલિંગશમા, સમુદ્રલવણોપમ	૩૮૧
દષ્ટ-કષ્ટથી અવિરુદ્ધનું જ વચનપણું	૩૮૩
શુદ્ધિયુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	૩૮૭
આત્મવચન તે આગમઃ સર્વગ્રંથીતરાગ આપે	૩૯૨
‘વાક્યચ્છિન્ના દિ વચ્ચારો’	,,
આશયરક્ષાતિથી કલાતિશય	૩૯૩
તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો ચક્રી જ તત્કલ	૩૯૫
‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ :	
સર્વ ભગવંતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭
નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની અદ્વિતીય સંકલના	૪૦૦
વિશેષ પ્રશ્નિધનનીતિથી સમગ્ર અનુષ્ઠાન	૪૦૪
હરિભક્ષણના કીર્તિકલશરૂપ સુવચ્છંભય લ. વિ.	૪૦૫
અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮
જય અનેકાન્તજયપતાકા !	૪૨૨
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કાચ એકામતા	૪૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અન્ય સ્થાન	૪૨૯
સકલ્લવ નદ જેમ મુહૂર્તભાવ ચર્મ વદના	૪૩૧
કૃદ નદ વૃત જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
ઔચિત્ય આચાર અચૂત	૪૪૩
પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
કૂપકેદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ ગુણકારી	૪૪૮
આચારાચરનયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણ	૪૪૯
‘મદ્યર્થી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૪
‘મેધાર્થી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૬
‘ધૃતિધી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૯
‘ધારણ્યથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૧
‘અનુપ્રેક્ષાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૩
અદાદિ અપૂર્વકરણ મહાસમાધિના બીજો	૪૬૫
ક્રમ્બા અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
ઉપધાશુદ્ધ સદ્અનુષ્ઠાન	૪૬૬
ઈશુ-રક્ષાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તવર્તો	૪૭૨
કથાવાદિ કટુકપણું ને શપમાધુર્ય	૪૭૩
સદ્અનુષ્ઠાનલક્ષણ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
કથોત્સર્ગઆચારોનું સુંદર વર્ગીકરણ	૪૮૨
ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષહેતુ	૪૮૪
આચરિતનું લક્ષણ : ‘અર્થકથી સમાચીણું’ ઇ	૪૯૪
પંચ પરમેષ્ઠિઆદિ વિવિધ ધ્યેય	૪૯૬
પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યાન	૪૯૮
આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાજનનબીજ અવધ્ય	૪૯૮
વિદ્યાજનનની યુક્તકહે પ્રશંસા	૫૦૧
નમસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૯
એવીશ જિનનાઓનું અનવધ્યપણું	૫૧૭
ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રશ્નિધાન	૫૧૯
વીતરાગસ્તવ બ્યર્થ નથી : તે ચક્રી શિવપ્રાપ્તિ	૫૨૩
ત્રણ મનોરથાચારાગ-ઓધિલાભ સમાધિ યાચના	૫૨૭
નિદાન સ્વરૂપ : દ્વેષ-રાગ-મોહગર્ભ	૫૨૯
નિદાનની નિંદા	૫૩૨
ભગવત્ ગુણગુહ્યમાન કર્મવનદવાનક	૫૩૬
મદીપસ્થાનીય આજમ સ્તુત્ય	૫૪૨
અપોરુભેય વચન નિરાસ	૫૪૮
વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-અવરૂપપણું	૫૫૧
સીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વભાવ તે ધર્મ, નિભાવ તે અધર્મ, -મર્મોદ્ધર્મ	૫૫૭	સમગ્રદુઃખનાદિ સતે જ ભાવનમસ્કરભાવ	૬૦૯
મુશ્કુલી સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧	‘દીનારાદિવધી આ શ્રુતિ-નાથ’	૬૦૯
આ શ્રુતધર્મ શાશ્વત વિજયથી વૃદ્ધિ પામે।	૫૬૩	‘યજ્ઞો વિ જમોક્ષારો’નું રહસ્ય	૬૧૦
આ પ્રશ્નિધાન અનાશ્વસાભાવનું ગીજ	૫૬૪	એક જ વા એક પથ ભાવનમસ્કરનો મહિમા	૬૧૧
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭	ભગવત્તમસ્કર ઉપમાતીત : સુભાષિત	૬૧૨
સદ્ભાવદોષપથ : યદિગીર્જાપથ દર્શત	૫૬૭	સવેગથી સકલચોગાક્ષેપાર્થ પ્રશ્નિધાન	૬૧૮
વિવેકની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા	૫૬૮	યથાશય તીવ્રસવેગહેતુ તે પ્રશ્નિધાન	૬૧૯
શ્રુતશાસ્ત્રિવૃદ્ધિમાં વિવેકમંડળ જલ	૫૬૮	સંસારથી અવિરક્ત ચોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી	૬૨૩
વિવેકયુક્તિ સવેગ અચૂત આસ્વાદન	૫૬૯	આ અગ્નિ-તપાંતરમાંથી ભગવંત થકી	
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમગર્ભ	૫૭૧	ફળે જ છે	૬૨૭
મહામિથ્યાદૃષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પથ આપ્રાપ્તિ	૫૭૩	ધર્મ ચિત્તપ્રસન્ન અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમય ચિત્ત	
શ્રુત ‘ભગવંત’નું સિદ્ધપથ અને શુદ્ધપથ	૫૭૯	તે ધર્મ	૬૨૯
અનુષ્ઠાનપરંપરાના કથચૂત સિદ્ધો	૫૮૧	પ્રશ્નિધાનઆદિ પંચવિધ આશયનું સ્વરૂપ	૬૩૦
ચોદ ગુણુસ્થાનનો આત્મગુણવિકાસક્રમ	૫૮૫	વિશુદ્ધભાવનાદિ પ્રશ્નિધાનસિંગ	૬૩૩
તીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર બેદ સિદ્ધ	૫૮૮	પ્રશ્નિધાનયુક્તિ પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ	૬૩૪
મહાવીરનું મહાવીરપથ	૫૯૩	ત્યાં મહા-નીયોદિ વૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ	૬૩૫
નર વા નારીને સંસારતારક		પ્રસાદવાહિતા પ્રશ્નિધાનરૂપ નૌકા	૬૩૬
‘યજ્ઞો વિ જમોક્ષારો’	૫૯૪	અચાતના ગાપનકેલવાળો આ સદુપદેશ	૬૩૭
ભગવદ્ભક્તિનો દ્વારપાત્ર	૫૯૫	કુમ્ભ ‘વિરલ’ની ભલામણ : કુનર્કવિપત્તમલ	૬૪૮
ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?	૫૯૬	મહર્ષિ હરિભદ્રાદેવનો અંતિમ સદ્ગોષ્ઠ	૬૪૦
મુશ્કેલોદ્ધાન સાથે મુશ્કેલ શુભધ્યાનની		આદિથી અપુનર્મધકની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ	૬૪૬
આપ્તિ નથી	૬૦૦	ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રાદેવની	
ત્રીને ભાવથી દ્વારદ્વાર લગ્નિધ	૬૦૩	ઉવદની ભલામણ	૬૫૩
ત્રીને પથ શુદ્ધધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને મુક્તિ	૬૦૪	અર્થવિનાનું અધ્યયન શુદ્ધ પદ્ધતિ : રસતુલ્ય અર્થ	૬૫૪
ત્રી સર્વથા ઉત્તમધર્મસાધિકા-હોય	૬૦૫	મહા વિદ્યુત હરિભદ્રાદેવની મંગલ આશિષ	૬૫૬
કેવલસાધક આ નમસ્કાર ને તેથી મુક્તિ	૬૦૬		
આ સ્તુતિઅર્થવાદ કે વિધિવાદ ? વિધિવાદ જ	૬૦૭		

卐

शुद्धि पत्रक

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८	१५	कत्स्न्येन	कात्स्न्येन	१६६	१६	उत्तमत्वात्	उत्तमत्वात्
२६	१६	विज्ञानाना	विज्ञानाना	१६८	५	वेङ्कितम्	वेङ्कितम्
५४	२३	समता	समता	”	”	नेषा	नेषा
८६	५	यथाशक्तिय	यथाशक्त्य	”	१८	पव्यत्व	भव्यत्व
८६	२७	आये	आये	१७२	२०	परिष्ठाभिः	पारिष्ठाभिः
६०	२१	भाटे	भाटे	१७७	”	अश्वर्ष	अश्वर्ष
६०	२४	मेभ ने	मेभ न	१७६	३४	प्राशुत	प्राशुत
६३	१३	डे डे	डे डे	१८२	१०	वीजाषानि	वीजाषानादि
६४	२८	आशुष्य	आशुष्य	१८३	१२	अङ्कितवत्	शङ्कितवत्
१०३	१५	पराक्रम	पराक्रम	१८३	३०	गम्य	गम्य
१०३	३१	ढेर्ध	ढेर्ध	१८५	१४	विशष्ट	विशिष्ट
११०	४	अयात्म	अयात्म	१८६	१४	असाध्यवहादिः	असाध्यवहादिः
११०	६	तद्व्यपोहेन	तद्व्यपोहेन	१८७	२१	प्रशुना	प्रशुना
१११	१०	गामिनो	गामिनो	”	४	वधु	वधु
११५	२८	द्वयाभ्य	द्वयाभ्य	१८८	१०	इति	इति
११६	१६	अलोकाकोशेन	अलोकाकोशेन	१६८	३	भगवन्तो	भगवन्तो
११८	१४	व्यतिरिक्त	व्यतिरिक्त	”	३४	अनिपेक्षित	अनपेक्षित
१२०	२६	शुचैः	शुचैः	२०२	उत्थी जे बी'डी न	चैवमपि ७० २० भी बी'डी	
१३१	२६	धर्म	धर्म			पहेला वयो	
१३५	१०	स्वयं	स्वयं	२०४	१६	व्यतिरिक्त	व्यतिरिक्त
१४१	१७	उपपत्ति	उपपत्ति	२१०	३०	क्षय	क्षय
१४२	२७	तद्व्यमेदा	तद्व्यमेदा	२११	३२	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
१५३	१८	धर्मीक्ष	धर्मीक्ष	२१२	१०	उत्तरापेक्षी	उत्तरपेक्षी
१५४	२५	कलापेन	कलापेन	२१३	२७	प्रवोत	प्रवोत
१५६	१	अतिप्रसन्न	अतिप्रसन्न	२१४	२	सिद्ध	सिद्धि
१६२	१३	प्रवृत्तः	प्रवृत्तेः	२१५	२४	अभ्यशौ	भौमशौ
”	१५	सर्व	सर्व	२१६	१	प्रवोत	प्रवोत
”	२५	स्वभाव	स्वभाव	२२०	१३	विरूपस्थायी	विरूपस्थायी
१६३	६	अनानुपूर्वीथी	अनानुपूर्वीथी	२२१	४	धृति	धृति
”	३१	अक्रमत्वा	अक्रमत्वा	”	८	मिभमवात्	मिभमवात्
१६४	४	धुम्रोपद्रवा	धुम्रोपद्रवा	२२४	१४	वर्त	वर्ते
१६८	५	वेङ्कितम्	वेङ्कितम्	२२७	१६	भागानुसारि	भागानुसारि
१६५	२	स्तवैय्य	स्तववैय्य	२३३	८	सम्भू	सम्भू

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३४	१६	क्षम	क्षम	३११	२०	तदभावः	तदभावः
"	२१	श्रुत	श्रुत	३१२	२५	विषयकारा	विषयकारा
२३५	२३	यथे	यथे	३१४	२७	अनाकार	अनाकार
२३६	१६	कर्ममोगः	कर्मयोगः	३७७	१६	कर्म	कर्म
२४०	१३	शेगादिथी	शेगादिथी	३७३	५	अधिकार	अधिकार
२४१	१	कान्तार	कान्तार	"	१४	अगवतो	अगवतो
"	३२	अधियुतं	अधियुतं	३७५	२१	Starks	Sparks
२४३	६	क्षुं	क्षुं	"	२६	पृथग्भावेन	पृथग्भावे न
२४६	२८	अभ्यानक	अभ्यानक	"	"	पृथग्भावथी ध.	पृथग्भावभा न
२४७	१८	तृषा	तृषा हूर	३७६	१७	सुहाय	सुहाय
२४८	४	अथे' छे	अथे' छे	३७७	१८	अवे	अवे
२४८	३२	तच्च	तच्च	३७८	१३	विमटने	विमटन
"	२५	गिन	गिन	३८०	४	परमगत	परमगत
२४८	३२	तच्च	तच्च	"	१५	कर्तु	कर्तु
२४८	२१	साधन्या	साधन्या	"	२८	असगत	असगत
२६३	२६	धर्माभिलाष	धर्माभिलाष	३८१	६	रक्षिष	रक्षि'ग
२६६	२४	तत्त्व	तत्त्व	"	३१	अक्षे	अक्षे
२६७	१०	प्रधान्य	प्रधान्य	३८३	२०	आशय	आशय
२७५	२७	सक्ष	सक्ष	"	२२	पारक्षुथी	हारक्षुथी
२७८	२०	विशिप्त	विक्षिप्त	३८४	१४	उपादननी	उपादननी
२७८	२१	समभूत	समभूत	३८७	१७	कर्तु	कर्तु
२८४	१८	विधात	विधात	३८८	१०	हृवाभा	हृवाभा
२८६	१६	अभेोध	अभेोध	"	२६	कर्तु'म्	कर्तु'म्
३२१	२१	अर्थ	अर्थ	३८८	२२	विचारशुद्ध	विचारशुद्धि
३२२	१०	सधे	सधे	३८२	१४	भव	भव
३३१	१	अवाधिकान्तर	अवाधिकान्तर	३८३	२६	कर्तुः	कर्तुः
३३३	१८	अनुपति	अनुपति	४२१	१६	तो तो	ते तो
३३६	२०	निराकारश्च	निराकारश्च	४२५	२०	आडिर'भश्च	आडि' र'भश्च
३३८	६	विषयः	विषयः	४२६	२६	उपयोग	उपयोग
३३८	१३	अधियुत	अधियुत	४३५	१८	दृष्टैवेत्यानि	दृष्टैवेत्यानि
३४१	४	अधर्म्याद्	अधर्म्याद्	"	२२	अह'तोना	अह' तोना
"	२४	अनुमानिनी	अनुमानादिनी	४३६	२४	अवशरना	अवशरना
३४४	४	धृम्भ	धृम्भ	४४३	१६	धर्म	धर्म' अवशु
३५१	८	सुद्धयोग	सुद्धियोग	४४७	१६	'अधि'	अभे 'अधि'
"	१६	स्कटिक	स्कटिक	४४८	४	अधिव्यत'र	अधिव्यत'र
"	२६	विभक्ति	विभक्ति	४५०	२०	सेनना	सेनना
३६०	३२	योगतो	योगतो	४५१	२६	दयवहोच	दयवहोच

४५४	१४	योग
४५६	१५	समुप
४५८	११	परधु
४६१	२०	क्षयोपसमर्थी
४६२	८	क्षयोपसमर्थी
४६३	१३-१४	आपादन
"	२१	रक्षु
४६४	३०	सदनुष्ठानं
४६७	२३	विपन्नास
४७५	२६	पत्परितोष
"	३४	तेजोभा
४७६	२२	पमानाशे
४७६	१४-१६	सुहृन्मैः
४८०	३०	स्वना
४८४	५	बधु
४८६	१६	ताम्र क्षय
"	२०	पक्ष
४८८	१८	मित्य
४८६	१०	कडी
४८५	१५	आ सेवन
४८८	६	अवगन्त
४८८	७	तथी के
४८६	३२	विपत्त
५०३	२५	अरहताण
५०५	२	अनुविंशति
५०६	१	धर्मवीर्य
"	५	सनुविंशति
"	"	सङ्ख्या
५०८	३१	शोपीस
५१०	१	३
५१०	२८	मवारहु
५१३	१५	इति
५१५	२०	जिण्य दर्ण
५१६	२४	धर्मापक्ष
५२०	१४	करवाण
५२०	३०	आशंक्षिप
५२८	८	यदनिदान

योग अशु	
सेधुप	
परधु	
क्षयोपसमर्थी	
क्षयोपसमर्थी	
आपादन	
रक्षो	
सदनुष्ठानं	
विपन्नास	
पत्परितोष	
तेजोभा	
पमानाशे	
सुहृन्मैः	
स्वनी	
बधु	
ताम्र	
पक्ष	
मित्य	
कडी	
आसेवन	
अवगन्त	
तथीके	
विपत्त	
अरहताण	
अनुविंशति	
धर्मवीर्य	
सनुविंशति	
सङ्ख्या	
शोपीस	
३	
मवारहु	
इति	
जिण्य दर्ण	
धर्मापक्ष	
करवाण	
आशंक्षिप	
यदनिदान	

"	२०	त्रेनेद्वप
५३०	८	करपक्षु
५३२	१५	क्षुभना
५३४	२६	अय
५३६	३४	निषेधवागे
५३२	३४	अत सम्यक
५४६	२४	हृष्टु
५५१	१०	वयनपूर्वक
५५२	३४	अतिपतिषु
५५४	७	ममपि
५५५	१३	बद्धलुप्य
५५७	१६	स्वभाव
५५८	३	अनेक
५५८	६	प्रमार्द कर्तुं
५५६	३१	युक्त इति
५६०	१६	अनय
५६०	२२	सकमज
५६२	६	वयाचक
५६४	३३	त्रेनेक्षप
५६८	८	६५
५७३	७	मलम
५७७	३२	दण्डिः
५७८	२१, २६	अतना
५८०	८	नहनाभा
५८०	१२, १३	धृष्टपक्षु
५८१	२	अनेक क्षुदोने
५८१	२२	पुलिंश
५८२	२०	भाटे क्षिपि
५८६	२१	धृष्ट भाटे
६०५	१५	हर्षनो
६०८	२५	तथा
६०६	५	अद्वयसम्ये ४०
६१३	११	आपवन्तु
६१८	२०	मुक्ताशुक्तिथी
६१६	२६	अह

अनेद्वप	
करपक्षु	
क्षुभना	
अय	
निषेधवागे	
अत सम्यक	
हृष्टु	
वयनपूर्वक	
अतिपतिषु	
ममपि	
बद्धलुप्य	
स्वभाव	
अनेक	
प्रमार्द कर्तुं	
युक्त इति	
अनय	
सकमज	
वयाचक	
त्रेनेक्षप	
६५	
मलम	
दण्डिः	
अतना	
नहनाभा	
धृष्टपक्षु	
अनेक क्षुदोने	
पुलिंश	
भाटे क्षिपि	
धृष्ट भाटे	
हर्षनो	
तथा	
अद्वयसम्ये ४०	
आपवन्तु	
मुक्ताशुक्तिथी	
अह	

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૧	૩	લોહિક	લોહિક
„	૨૦	વચનથી	વચનની
૧૩૪	૧૩	ક્ષયોપચમા	ક્ષયોપચમા
૧૩૫	૧	શ્રદ્ધિની,...વાહિતા શ્રદ્ધિયા...વાહિતા	શ્રદ્ધિની...વાહિતા
„	૩૩	તથા	તત્તા
૧૩૮	૨૬	ભારી	ભારી
૧૩૯	૧	અરેઅર	અરેઅર
૧૪૫	૧૯	પ્રતિપ્રતિ	પ્રતિપ્રતિ
૧૪૮	૩	જન્ધકારી:	જન્ધકારી
૧૪૯	૯	નમ્રમે	નમ્રમે
૧૫૪	૪	સુતરક	સુતરક
૧૫૬	૧૩	મયોર્ના	મયોર્ના

શુદ્ધિપત્રકનો વધારો

૩૨	૩૨	કરણમ્વ	કરણમ્વ
૧૪	૯	સ્તોતવ્યમ્વ	સ્તોતવ્યસમ્વ
૧૬	૧૧	પ્રત્યાદિના	એમ આદિના
૯૯	૨૩	કરણાદુર્ધ્વ	કરણાદુર્ધ્વ
૧૨૩	૨૨	નિરાધાર અવચનના અર્થઅવને લીધે એટલું સંપ છે (પછી ઉમેરો)	
૧૩૫	૪	નિર્વર્તન	નિર્વર્તન
૧૪૫	૧૯	સંવાચવ	સંવાચવ
૨૧૧	૯	પશુ	પશુ વિશિષ્ટ
૨૧૩	૯	આસવ	આસવ
૨૧૦	૨	અક્ષુદ્ધન	અક્ષુદ્ધન આર્થક્ષન
૨૮૧	૧૬	યશોવિજયજી	યશોવિજયજી
૨૮૨	૪	સુષ્પે	સુષ્પે
૩૦૨	૨૧	પૂરે	પૂરે
૩૧૪	૨	છજ્યમ્વ:	છજ્યમ્વ:
૩૨૩	૨૦	નિમિત્ત	નિમિત્તમાત્ર
૩૬૬	૨૦	જોર્દિ	જોર્દિ
૩૭૫	૧૦	નિતભરો	નિતભરો
૪૩૪	૧૦	પ્રતિદ્યાર્થ	પ્રતિદ્યાર્થ
૪૪૫	૯	તદ્વ્યોત્તું	તદ્વ્યોત્તું

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૫૮	૨૫	ક્ષયોપચમાવિવૃતા ક્ષયોપચમાવિવૃતા	
૪૬૨	૨૮	યથાહ	યથાહ
૪૭૯	૧૭	આમારેરિ	આમારેરિ
૪૮૨	૩	નિચત	નિચત
૪૮૫	૩૦	અયોજનથી	અયોજનની
૫૦૦	૨	સિદ્ધે:	શુદ્ધે:
૫૦૧	૫૦૨ ૧૦-૧૨	કૃતિપણાની	મહાપણાની
૫૪૧	૨૬	તસ્વા	તસ્વારે
૫૫૨	૧૨	દેવચંદ્રજી	રાજચંદ્રજી
૫૫૩	૩	બીજાકુરવત	બીજાકુરવત
૬૦૭	૧૨	સંસારપ્રત્યથી	સંસારપ્રત્યથી
૬૧૬	૨૩	આ છંદ	આદિષ્ટ

૬૧૮, ૬૧૯ ૨૦-૯	પ્રશ્નિપાત-	પ્રશ્નિપાત,
૬૨૪	૨૩	જેવું
૬૨૯	૬	કે
૬૨૯	૨૪	નિનિયોમ
૬૩૦	૧૫	અવન્ય
૬૩૦	૨૬	દયાણિગુણ
૬૪૫	૬	જવને
૬૪૮	૩	-દપુનર્વન્ધકારી:-દપુનર્વન્ધકારિ:

આશુઆદિનું શુદ્ધિપત્રક

૬	૬	મ્વ	મ્વ
૧૩	૫	સ્વમ	સ્વમ
૧૩	૨૬	બીજ	બીજ
૧૭	૩૨	ધર્મો	ધર્મો
૪૭	૩૨	સ્તવમેવ	સ્તવમેવ

મુખપૃષ્ઠ બદલોનું શુદ્ધિપત્રક

અક્ષુદ્ધાણ	અક્ષુદ્ધાણ
અભવ (પછી ઉમેરો)	અભવ
જુ (હોય ત્યાં) જુ	
ચોથી પાંખડીની નીચે ઉમેરો	
અભવ, અક્ષુદ્ધ, આર્થ, શરણ, યોધિશ	

ॐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

સહિત વિસ્તરા

ચૈત્યવન્દન સુત્ર વૃત્તિ

સવિવેચન

ધર્મ પ્રતિ મૂલમૂતા વન્દનાં-પ્રસ્તુત ગ્રંથ

વિવેચનકર્તા ('ચિદ્દેવવિશોધિની' ટીકાકર્તા)

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા,

એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચૌપાટી રોડ, મુંબઈ-૭.

વિવેચનકર્તાનું (ટીકાકારનું) મંગલાચરણ

માલિની—

જય સહજસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ!
 ઓમદ ભગવદ્દર્શ ચૈત્ય તે યાતં મૂર્તિ ।
 કરતું ચિત સમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ,
 હરતું ભવ ઉપાધિ કાપતું મોહપ્રાંતિ. ૧

લલિત અમૃત વાક્યે સત્યદે વિસ્તરેલી,
 લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે શુભેલી;
 પ્રતિપદ જ પરોઘ્યા ન્યાય મોક્ષિતક અંગે,
 અપિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સર્વેગ રંગે. ૨

કુઅહવિરહકારી દ્રેષમાત્સર્યહારી,
 લલિત વિસતરા જે 'ધર્મસદ્ગોષધકારી';
 સ્તવો અતિ ત્રકપિ સિદ્ધે ચુકતક'ઠે ઉલાસે,
 વિવરણ કરવા તે દાસ ભગવાન્ વિમાસે. ૩

અનુષ્ટુપ—

ચિન્મૂર્તિ ભગવદ્ દર્શત, ભક્તિ સૂત્ર સંબંધિની;
 વ્યાખ્યાની કરતી વ્યાખ્યા, ચિદ્ભક્તિરસવર્ધિની. ૪
 ચિદ્દેહ્ય ધાતુનો શેલ, શોધની તત્ત્વગોધની,
 આ દાસ ભગવાન્ યૂથે ટીકા 'ચિદ્ દેહ્યશોધની.' ૫
 (ચુગ્મ)

ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત
લલિત વિસ્તરા
સવિવેચન

પ્રસ્તાવના

૧

મંગલ-અભિધેય પ્રયોજનાદિ

અંધારલે મંગલ, અભિધેય, પ્રયોજનાદિ દર્શાવવારૂપ શિષ્ટ સંપ્રદાયને અતુલની
શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રથમ મંગલ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે —

યજ્ઞમ્ય હ્રુવનાલોકં, મહાવીરં જિનોત્તમમ્ ।
ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય, વ્યાખ્યેયમમિધીયતે ॥૧॥

કોહરા

(કાવ્યાનુવાદ) પ્રભુશ્રી હ્રુવનાલોક શ્રી, મહાવીર જિનરાય;
ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા એક કથાય. ૧

અર્થ:-હ્રુવનાના આલોક એવા જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રભુશ્રીને ચૈત્યવન્દન સૂત્રની
આ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન* અથવા 'ચિદ્રહેમવિશોધિની' ટીકા

“યક્ષોવિ નમોક્કારો જિજ્ઞવસ્વસદ્વસ્ત વક્ત્રમાણસ્ત ।

સંસારસાગરાઓ તારેઈ નરં વ નારિં વા ॥”-શ્રી ચૈત્યવન્દનસૂત્ર.

અંધારલો મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય અને સંબંધ કહેવા બોધ્યો એવો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. તેનું અનુસરણ અત્રે આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ કર્યું છે.

સહબંધનરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ બહદ્ર ભગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય ને તેની નિર્વિકાર પ્રતિભારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્ય ચૈત્ય, તે પ્રત્યે વન્દન ભ્યાં કરવામાં આવે છે, એવું અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમું આ ચૈત્યવન્દન ગોત્રે જ પરમ મંગલરૂપ છે; અને તેવા બહદ્ર જેવા ‘સત્યં શિવં સુન્દરમ્’ સત્ય શિવ અને સુંદર એવા પરમ લલિત વિષયના ગોચરપણાથી તત્ત્વ-ચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તર આખ્યા પછુ તેવી જ છે. છતાં

શ્રી મુનિચન્દ્રસ્રરિકૃત પક્ષિકાનો અનુવાદ.—

અનુચોગવૃદ્ધોને નમી કું ચૈત્યવન્દનવિષયી લલિતવિસ્તરો વૃત્તિની ક્વચિત્ કિંચિત્ આખ્યા કરે છુ. જેને (લલિતવિસ્તરોને) બળીને, -સર્વ આખ્યાતાઓમાં ચૂકામણિ એવા સિદ્ધ સાહુ (સિદ્ધિ ગણી) સુગતપ્રણીત સમયના (બોદ શાસ્ત્રના) અભ્યાસથી ચલાયમાન ચૈતનાવાળા હોતા, -સમ્યુદ્ધ થયા હતા, અને જેના કતીને (શ્રી હરિભદ્રસૂત્રને) પુનઃ તેમણે સ્વમૂર્તિમાં (ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં) શુરુપણે નમસ્કાર કર્યો છે, -એવી આ વિવૃત્તિને કોણ વિરરે વાર ? તથાપિ આત્માની સ્મૃતિને અર્થે શાસ્ત્રાન્તર દર્શનથી, સ્વયં પછુ બોધથી (તક વિચારથી), અને શુરુકપટેશથી મ્હારાથી દુર્ગમ એવા કેટલાક પદોની અપંગિકાનો આ આરંભ કરવામાં આવે છે. ૧-૩.

તેમાં આચાર્ય શિષ્ટ સમાચારપણાથી અને વિદ્યાપદમકપણાથી મંગલ, પ્રેક્ષાવંત પ્રવૃત્તિ અર્થે અભિધેય, સપ્રસન્ન પ્રયોજન અને સામર્થ્યમય સંબંધ કથવાને ઇચ્છતા સતા કહે છે:— તેમાં,—

પ્રણમ્ય-પ્રણયીને, પ્રકર્ષથી નમીને, સુવનાલોકમ્-શુવનાલોકને, સુવર્ણ-શુવર્ણને- જગતને, જા એટલે વિશેષ-સામાન્યરૂપ વિષયબેદના સામર્યથી લોકતે-જેવલ જ્ઞાન-દર્શનથી જે લોકે છે, બાણે છે, તે શુવનાલોક, તેને એવા કોને ? મહાવીર-મહાવીરને, અપક્ષિમ (જેની પછી કોઈ નથી તે, છેલ્લા) તીર્થપતિને, જિનોત્તમ-જિનોત્તમને, અવધિ આદિ જિનોમાં પ્રધાનને, ચૈત્યવન્દનહૃત્સ્વ-પ્રતીત (આશ્રીતા) એવા ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા-આખ્યા, વિવરણ, ફર્ય-આ, અનન્તરજ કહેવામાં આવતી, અમિતીયતે-કહેવામાં આવે છે.

અપંગિકાકાર શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ ગોત્રે જ કહ્યું છે તેમ આ પંગિકા ‘દુર્ગમ કેટલાક પદોની આખ્યા’ છે, એટલે આ પંગિકા સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરો વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી, પછુ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સામાન્ય પદ્ધતિઆખ્યાનરૂપે સ્પર્શે છે; અને તે સુંદર તેમજ તે તે સ્થળે પ્રવૃત્તિ અર્થે યોગી હોઈ, તેના અક્ષરસઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અભ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અન સૂચી છે.—સમવાનંદાસ.

× આ મહત્ત્વ વિવેચન કે જેનું નામાભિધાન મ્હારા યુ. સફ. માતૃશ્રી શ્રીહેમવેદીની પુદ્ગ સ્મૃતિમ. (તેમજ પરમાર્થ અર્થમાં પછુ) ‘ચિદ્રહેમવિશોધિની ટીકા’ રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરો વૃત્તિને આવી લેતા વિવરણપ્રથમ વિનમ્ર પ્રસાદ હોઈ, તેના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ બહદ્ર ભગવત્તરી ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્રહેમ હેમની વિશોધિની છે, એટલે પછુ હકા નામાભિધાન તત્ત્વસિક્ક આત્માર્થાંશોને પરમાર્થથી પ્રમાર્થ પ્રતીત થવા યોગ્ય છે. —સમવાનંદાસ.

બ્રેયાંસિ વહુવિષ્ણાનિ મવન્તિ મહતામપિ—મહાજનોને પણ શ્રેયકાર્યોમાં ધણા વિઘ્નો હોય છે, એટલે આવા સમ્યગ્જ્ઞાનના હેતુરૂપ તાત્વિક ભક્તિમય શ્રેયકાર્યમાં ‘વિઘ્ન મ હો’ તેટલા માટે વિઘ્નની ઉપશાંતિને અર્થે, શિષ્ટ પ્રણાલિકાના પરિપાલનને અર્થે, એઈ વિચારી વર્તનારા વિવેકી પ્રેક્ષાવંતોની પ્રવૃત્તિને અર્થે, અને મંગલ-પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદનને અર્થે આ શિષ્ટ આચાર્યવર્થે આ મંગલરૂપ શ્લોકસૂત્રનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અને ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણમી’ એ ઉપરથી ઇષ્ટ દેવતાસ્તવરૂપ મંગલ કહ્યું; અને ‘ચૈત્યવન્દન સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે’ એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રય કહ્યું. આમ સમુચ્ચયાર્થ છે, વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

અને ‘પ્રણમીને’—પ્રકૃષ્ટ ભાવે નમીને; ‘નમી’ એમ કહેતાંની સાથે જ આત્મઉપયોગનું તથારૂપ પરિ-શુભન કરીને, અને મન-લચન-કાયાના યોગનું તદ્દ્રૂપ તન્મય પરિનમન કરીને, અમલ વિમલ શુશ્રુષા ધામરૂપ પ્રણા સહજાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વરૂપને જોળખી, તે આદર્શ જિનસ્વરૂપ જ નિજ ‘સ્વરૂપનું સાધ્ય’ લક્ષ્ય છે એમ સાધ્ય દૃષ્ટિના સાધકપણે જે એક વાર પણ પ્રણુને આગમ રીતે વન્દના કરે, તે આત્મસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સાધી ભવસાગર તરી બંધ છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—“જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.” આમ ભાગવતના તત્ત્વસ્વરૂપને જોળખીને કરવામાં આવેલા એક પણ સાચા ભાવનમસ્કારનો આવો મહાપ્રભાવ છે, તો

અનેકનું તો પૂછવું જ શું? એમ આ સુભાષિતના# ‘જપિ’ પણ ભાવનમસ્કારનો શબ્દથી સૂચિત થાય છે. આ પરથી એ ફલિત થાય છે કે આ મહિમા નમસ્કારની પાછળ ભાવનું જેવું બળ તેવું ફળ શીઘ્ર મળે છે; ઇષ્ટાચોગની દશાનું કે શાસ્ત્રચોગની દશાનું બળ હોય તો તે

સમ્યગ્દૃષ્ટિઆદિ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર પરંપરાથી ભવસાગરથી તારે છે, અને સામર્થ્યચોગની દશાનું બળ હોય તો તે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના પરમ ભાવઉલ્લાસવાળો એક જ ભાવનમસ્કાર ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ હોય છે. અને આ ભાવિતામા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ પણ પોતાના આત્મગત પ્રકૃષ્ટ ભાવથી તેવો જ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે, એ ‘નમીને’ સાથે એટલા ‘મ’ પ્રત્યયથી પ્રદર્શિત કહ્યું છે, અર્થાત્ પોતાનો જેટલો ને જેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિરૂપ આત્મભાવ છે, તે વડે સર્વાત્માથી પ્રકૃષ્ટ ભાવથી આ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

“એક વાર પ્રણુ વન્દના રે, આગમ રીતે થાય;

કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રીસંભવ જિન.

પ્રણુપણે પ્રણુ જોળખી રે, અમલ વિમલ શુશ્રુગેહ;

સાધ્ય દૃષ્ટિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....

જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાર;—

જગતશરણુ જિનચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ.....”

તત્ત્વરંગી મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રભ

* આ અંગે વિશેષ ખુલાસો આ ગ્રંથમાં જ યથાસ્થાને આગળ ઉપર ચર્ચા થશે. — ભગવાનદાસ

કેને પ્રભુત્વીને ? ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને’ ભુવનાલોક-કેવલજ્ઞાન-દર્શન-રૂપ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ વડે કરીને જે ભુવનને-સમસ્ત જગતને ‘આ’-તે તે વસ્તુની સ્વભાવમર્યાદા પ્રમાણે આલોકે છે-અવલોકે છે, પ્રત્યક્ષ દેખે છે-અણે ભુવનાલોક જિનોત્તમ છે, તે ભુવનાલોક. અથવા ભુવનને-સમસ્ત લોકોના ભાવને જે પ્રકૃષ્ટ મહાવીર પ્રકાશમય દિવ્ય કેવલાલોક વડે આલોકે છે, વિશ્વપ્રકાશક કેવલજ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે ભુવનાલોક. આ વિશેષણથી ભગવાનના જ્ઞાનાતિશય અને વચનાતિશય સૂચવ્યા, અને ઉપલક્ષણથી તેમના સિદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ પણ કયું”. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના પ્રગટપણથી આ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીનો જ્ઞાનાતિશય શુષ્ક સર્વથી અતિશાયી-ચઢીયાતો આસાધારણ વર્તે છે; અને તે કેવલજ્ઞાન-દર્શનના પ્રકાશપૂર્વક વિશ્વદર્શન કરાવનાર વચનના પ્રકાશકપણથી તેઓનો વચનાતિશય શુષ્ક પણ સર્વાતિશાયી સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તે છે.

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે;

ચિદાનંદન તત્ત્વવિદ્યાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....શ્રી મુખાહુ.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

જિનોત્તમ-અને ખીલું વિશેષણ ‘જિનોત્તમ’ કહ્યું. ઉત્તરોત્તર આત્મશુદ્ધના પ્રગટપણા પ્રમાણે જિનના શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનાપર્યાયજ્ઞાન જિન, કેવલીજિન એમ લેઈ છે; આ જિનોમાં પણ આ ભગવાન્ મહાવીર ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, ખાટે જિનોત્તમ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમજ તીર્થંકર પણ છે. આ ‘જિન’ એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાજ-દેવ-મોહ આદિ સર્વ આંતર શત્રુઓને છૂતી, કર્મરિપુનો સર્વનાશ કરી, જે શુદ્ધ સહજાતમસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે જિન અર્થાત્ વીતરાગ. આ ‘જિનોત્તમ’ વિશેષણથી ભગવાનના અપાયાપગમાતિશય ને પૂજાતિશયનું સૂચન કયું”. અર્થાત્ તેઓ જિન હોઈ આત્મશુદ્ધને અપાય-હાનિ કરનારા સાતિકર્મોના અપગમ થયેા હોવાથી, એમનો અપાયાપગમાતિશય જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત શુષ્ક વર્તે છે; કર્મનાશ અને કર્મપ્રકાશને દીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તે છે.

“શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ છૂતી જયપઠક વાચો.”

“પૂજના તો કીલે રે ખારમા જિન તણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

મહાવીર-આવા ભુવનાલોક જિનોત્તમ આ મહાવીર છે; વર્તમાન યોગીશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા છેલ્લા તીર્થંકર દેવ છે. તેઓ ‘વીર’ શબ્દના વ્યુત્પત્તિ અર્થે પ્રમાણે ખરેખરા મહાવીર છે. કારણ કે આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં અપૂર્વ આત્મવીર્ય દાખવી તેઓ કર્મકટકનો સંહાર કરી કેવલજ્ઞાનલક્ષ્મીરૂપ વિજયશ્રી વર્ધે છે; એટલે આવું મહા આત્મપરાક્રમ દાખવનારા આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ મહા આત્મવીરને ‘મહાવીર’ નામ યથાર્થપણે ઘટે છે. આ ‘મહાવીર’ નામ પરથી તે પરમ પુરુષોત્તમની સાકાર દેહધારી સંયોગી અવસ્થાનું સ્મરણ કયું છે,-કે જ્યારે દેહ છતાં દેહાતીત એવી

કાયોત્સર્ગ-જીવન્યુક્ત દશાએ વિચરતા આ નિષ્કારણકરુણાસ્વચ્છાગર પરમકૃપાળુ દેવ પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેધની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવોને પરમ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ઉપદેશી રહ્યા હતા.

“વીરપણું તે આતમકાણે, બધું તુમચી વાણે રે;

ધ્યાન નિજાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિચાણે રે....

વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માણું રે....” — શ્રી આનંદધનજી

“દેહ છતાં જેની દયા, વરો દેહાતીત;

તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત !” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત
શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ગિર્યા રે શુષ્ક તુમ તણા, શ્રી વર્દમાન જિન રાયા રે;

સુધુતાં શ્રવણે અમી ઝરે, ચોરી નિર્મળ થાયે કાયા રે.” — શ્રી યશોવિજયજી

આમ ભુવનાલોકાદિ શુષ્કનિષ્પન્ન વિશેષણથી ભગવાન્ મહાવીરના જેવા છે તેવા થયાભૂત અસાધારણ અનન્ય શુણેતું સંકીર્તન કરી ઇષ્ટદેવતાની સ્તુતિરૂપ ભાવસ્તવ કર્ણ. કારણ કે ભગવંતનું આ ઇષ્ટદેવપણું ઉક્ત વિશેષણથી ફલિત થતા અતિશયવંત એવા અનંત જ્ઞાન, અનંત હર્ષનં, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય’ કો દિવ્ય આત્મશુણેના સ્વામીપણાથી છે. એટલે જ આવા ખરેખરા ઇષ્ટદેવરૂપ ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણામ કરી અને શાસ્ત્રારંભે આ ભાવસ્તવરૂપ મંજલ કર્ણું છે.

અને આમ મંગલોચરણ કરીને અને ‘ઐત્યવન્દન સૂત્રની આ બ્યાખ્યા કથાય છે’ એ પરથી અભિધેય વિષય, સંબંધ ને પ્રયોજન એ ત્રણેનો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. ઐત્યવન્દન નામના પ્રસિદ્ધ સૂત્રની બ્યાખ્યા કરવી, અર્થ-ભાવ-તત્ત્વ રહેલ્ય આદિ સમજાવવા, એ આ લલિતવિસ્તરશ વૃત્તિનો અભિધેય-કહેવાનો વિષય છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે, ઐત્યવન્દન તે સાધ્ય છે, અને તે કેવી રીતે સમ્યક્પણે થયાવિધિ તત્ત્વસમજણ-પૂર્વક કરવું એઈએ તે પ્રદર્શિત કરવાનું આ સાધન છે.

“નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તબવાં નોંધ;

નિશ્ચય શણી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોચ.” — શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને પ્રયોજન તો ‘ઐત્યવન્દન’ એ પદ પરથી જ સૂચિત થાય છે. અને શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન, આ ભક્તિપ્રધાન ઐત્યવન્દન સૂત્રની લલિત

પદોથી બ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પદે પદે તેના પરમ સુંદર-લલિત વિષયભૂત ભાવઐત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ઐતન્યમૂર્તિ અર્હંત ભગવંતની તાત્ત્વિક ભક્તિમાં પ્રવર્ધમાન ભાવે લીન થવું, અને અન્ય સુસુક્ષ્મ જીવોને પણ તેમાં પ્રેરવા, — એ છે. અને આમ માન-પૂર્વક-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માએ નિર્મળ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી ભક્તિપ્રવૃત્તિથી ચોક્કસ અવન્ય-અચૂક બીજરૂપ યોગબીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુકરને અંકુરદિ ભાવ

વક્તા-શ્રોતાનું

અનંતર-પરંપર

પ્રયોજન

પ્રમાણી, અનુપમ મોક્ષકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) છે. શ્રોતાનું પણ પરંપરાપ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ સૂત્રનું અર્થ-તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ કરવી એ છે, કે જેથી તે ભક્તિરૂપ અવન્ય-અપ્રોધ યોગનીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષકૃષ્ણ આપે જ.

“એહતું કૃણ દોય લેહ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;

આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનજી

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો, કે પુણ્યે ભક્તિ સધે;

આતમ અનુભવની હો, કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ મહાશુર આચાર્યજી આવા પરમ પરમાર્થગંભીર સૂત્રની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું પોતાનું અસમર્થપણું નિનમ્ર સરલ ભાવે નિવેદન કરી આત્મલજ્જ્વાલા ધાખવે છે—

અનન્તગમપર્યાયં, સર્વમેવ જિનાગમે ।

સૂત્રં યતોઽસ્ય કાત્સ્ન્યેન, વ્યાખ્યાં કાઃ કર્તુમીશ્વરઃ ? ॥૨॥

સર્વજ્ઞ સૂત્ર જિનાગમે, અનંતગમ પર્યાય;

વ્યાખ્યા કરવા પૂર્ણ તમ, સમર્થ કોણ જ થાય ?

અર્થ:-જિનાગમમાં સર્વજ્ઞ સૂત્ર અનન્ત ગમ-પર્યાયવાળું છે, જેથી કરીને એની કાત્સ્ન્યથી-સંપૂર્ણતાથી વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ થાય ?

વિવેચન

“અનંત અનંત ભાવ લેહથી ભરેલી ભલી,

અનંત અનંત નય નિશ્ચયે વ્યાખ્યાની છે.”—શ્રીમદ્દરાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

પણિકા:-હવે આચાર્ય પ્રતિજ્ઞાત વ્યાખ્યાના સંપૂર્ણ પક્ષે અક્ષરપણું (અસમર્થપણું) આત્મામાં આવિષ્કૃત કરતાં (પ્રગટ કરતાં) કહે છે: અનન્તા:- અનંત નામક સંખ્યા વિશેષ અનુગત, ગમા:- ગમે, અર્થમાંગે, પર્યાયાશ્ચ-અને પદોયો,-હિત્તાઆદિ અનુદિતરૂપ અને પરંપરાઅભવનસ્વભાવી વ્યવહારરૂપ-જ્યાં છે તે અનન્તગમપર્યાય-અનંતગમપર્યાયવાળું, સર્વમેવ-સર્વજ્ઞ, અંગગતાદિ નિરવરોધ, જિનાગમે-જિનાગમમાં, અહંત શાસનમાં, સૂત્ર-સૂત્ર, શબ્દસંહારરૂપ, યત:-જે હેતુથી, તેથી એમ સમજાય છે. અસ્ય-આની, સૂત્રની, કાત્સ્ન્યેન-કાત્સ્ન્યથી, સામસ્તયથી, વ્યાખ્યા-વ્યાખ્યા, વિપરશ્ચ, કાઃ-કોણ, કર્તુ-કરવાને, રચવાને, રચ્ચર:-ઈશ્વર, સમર્થ થાય ? આ ‘કિં’ શબ્દ (૧) ક્ષેપના અર્થમાં હેય છે. જેમકે-તે શું સખા છે ? કે જે સામે દ્રોહ કરે છે ? (૨) પ્રશ્નના અર્થમાં-હું ત્હારું શું પ્રિય કરું ? (૩) નિવારણ અર્થમાં-ત્હારા રહન કર્યાંથી શું ? (૪) અપેક્ષાપ અર્થમાં-મહારે શું ત્હારું કરું ? (૫) અનુનયના અર્થમાં-હું ત્હારે કાળે શું કરું ? (૬) અવગાન અર્થમાં-તને કોણ બોલાવે છે ? અહીં તો અપેક્ષાપ અર્થમાં છે. એવો કોઈ છે નહિ કે જે સૂત્રની કાત્સ્ન્યથી વ્યાખ્યા કરવાને સમર્થ હોય,-શિવાય કેયતુર્દશપૂર્વધર એમ અભિપ્રાય છે. કહ્યું છે કે-“શ્વકનોત્તિ કર્તું શ્રુતકેવલિખ્યો, ન વ્યાસતોઽન્યો નિ કવાચનાપિ ।” શ્રુતકેવલોઓથી અન્ય કદી પણ વ્યાસથી (વિસ્તારથી) વ્યાખ્યા કરવાને શક્તિમાન નથી. અને ચૈત્યવદન સૂત્ર જિનાગમ સૂત્ર અનંતગત છે, એટલે કૃત્તન (સમસ્ત) વ્યાખ્યાનું અશક્ય છે.

જિનાગમમાં-જિન જેવા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી આત્મપ્રણીત આગમમાં સર્વજ્ઞ સૂત્ર અનંત ગમવાળું-અર્થસાગરવાળું અને અનંત પર્યાયવાળું છે. અર્થાત ઉદાત્ત-સ્વરિત આદિ અનુવૃત્તિરૂપ અને અન્ય રૂપથી વ્યાવર્તક વ્યાવૃત્તિરૂપ એવા અનંત 'અનંત અનંત હાવ પર્યાયો એકેક સૂત્રના હોય છે, અને એટલેજ એના ગમ-અર્થપ્રકાર સેદ્ધી ભરેલી ભલી' પણ અનંત હોય છે. એ પ્રત્યેક સૂત્ર એવું અર્થગંભીર છે કે તેમાં અનંત નય અપેક્ષાઓ વ્યાપ્ત છે અને અનંત ભાવો સંભૂત છે. એટલે કાત્સ્ત્યથી-સામસ્ત્યથી એની વ્યાખ્યા કરવાને કોણ ક્ષમ હોય? કેળના પત્રની અંદર પત્રની જેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેના સંપૂર્ણપણે વિસ્તાર કોણ કરી શકે? વાચકવર્થે શ્રી ઉમાસ્વામિનિર્ણય પછી આવા જ લઘુત્વભાવનું નિવેદક વચન છે કે- 'અનંત જગમ, પર્યાય, અર્થ, હેતુ, નય ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞશાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અઘડુશ્રુતોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-શ્રુદ્ધિ વિભવથી પરિહીણ એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેશઈ ગયેલા કાણાના કણ (ઉચ્છક) વીણવા ઇચ્છતા રંક ભીખારી જેવો છું.'

" શુભ પર્યાય અનંતતા રે, વહી સ્વભાવ અગાહ;

નય ગમ ભંગ નિરોધના રે, હેચાદેય પ્રવાહો રે....કુંચુ."-શ્રી દેવચાન્દ્રજી

નિજ બુદ્ધિ મંથ વડે ભુધથી મંથિત થાતાં,

સ્ફુટ બધાં જ્ઞાનાદિ રતન ગણ્યા ન ગણાય છે;

પ્રજ્ઞાવ્યોપકારી એવો જિનધર્મ તેથી,

પંકિતરત્નોથી રત્નાકરજ બહુાય છે.-પ્રજ્ઞાવ્યોધ મોક્ષમાળા (સ્વચ્ચિત)

" જૈસે કેલે કે પાતમે, પાત પાતમે પાત;

તૈસે જ્ઞાનીકી બાતમે, બાત બાતમે બાત. "

અને 'સૂત્ર' શબ્દના અર્થે પરથી પણ એ જ રહસ્ય દર્શિત થાય છે. કારણ કે સૂત્ર એટલે સંક્ષેપ છતાં સંપૂર્ણ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંગ્રહરૂપ સમાવવાનું છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહવાની-સમાવવાની શક્તિ છે, તેમ જિનાગમના પ્રત્યેક સૂત્ર-સમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની અદ્ભુત સમાસશક્તિ છે. આમ આ સૂત્ર-વચન અદ્વયશબ્દ છતાં મહાઅર્થસંભારથી સંભૂત એવું પરમ આશયગંભીર છે; અને સમુદ્રની જેમ તે આશયગંભીરતાની પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતારીએ, અવગાહન કરીએ તેમ તેમ થતી જાય છે. કારણ કે આ સૂત્ર

" યદાપ્યનન્તગમપર્યાયદેહુનયશબ્દરત્નાદ્યમ્ ।

સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેદુમવહુશુતૈર્દુઃખમ્ ॥

શ્રુતબુદ્ધિવિભવપરિહીણક્લેશપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।

પ્રમદાદ્વાચયવોચ્છકમન્વેષ્ટું તત્ત્વવેદોપ્સુઃ ॥"-પ્રશમરતિ

ખરેખર ! ‘સૂત્ર’-દોરા જેવું છે. સૂત્રનો-દોરાનો મજબામાં મૂકી શકાય એવો નાનો દડો ઉકેલી બે વિસ્તારીએ તો ગાઉના ગાઉ સુધી પહોંચે છે; તેમ સ્વરૂપશબ્દપ્રમાણ સંજ્ઞેપ સૂત્રાત્મક વચનનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા અથોના અથો ભરાય એટલો ઉદાર આશય એમાં ભરેલો છે. વળી સૂત્ર-દોરા જેમ મધ્યગિન્દુરૂપ દ્રેઢકણાની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ જિનાગમ પણ આત્મ-સ્વભાવ-યુજનમય યોગરૂપ મધ્યગિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. અને સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલે જાયે ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત નીચે પડી જાય છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક જિનાગમનો સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલો જાયે-જીધ્વં જીધ્વં યોગ-ભૂમિકાઓ પર્યંત ચગાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં, સ્વરૂપલક્ષ્ય સૂકવારૂપ ઉત્સૂન થતાં, તરત યોગબ્રહ્મતારૂપ અધઃપતન થાય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ‘સૂત્ર’ શબ્દનો ધણો પરમાર્થ સમભય છે.

અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગંભીર અનંત આશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમનું અંગ છે, એટલે આ પણ એવું જ પરમ આશયગંભીર હોઈ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને ડોણ સમર્થ હોય ? કત્સ્વ્યેન વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વર ? અર્થાત્ અતુલશ-પૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય એવું સામસ્યથી-સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું બીજાનું ગણું નથી. એટલે આ પરમ ‘લલિત’ વિષયની અમે ગમે તેટલી ‘વિસ્તરા’ કરીએ તોપણ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ ?

“ધરતીકા કાગજ કડે, કલમ કડે વનરાય;

સાત સસુદ્રકી શાહી કડે, પણ પ્રણુ ગુણુ લિખા ન જાય.”-સંત કબીરજી

આમ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનું અસમર્થપણું છતાં, શુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત પોતાનું આંશિક વ્યાખ્યાનું સમર્થપણું હરિભદ્રજી લઘુત્વભાવે નિવેદન કરે છે-

યાવત્તયાપિ વિજ્ઞાતમર્ચજાતં મયા ગુરોઃ ।

સકાશાદ્વપમતિના, તાવદેવ જીવીમ્યદમ્ ॥૩॥

તો પણ અદ્યમતિ જ એ, અર્થેનાત જેટલો જ;

ભર્યો શુરુની પાસથી, કહું છું હું તેટલો જ. ૩.

અર્થ:-તોપણ જેટલો અર્થેનાત (અર્થસમૂહ અથવા અર્થ પ્રકાર) શુરુની પાસેથી હું અદ્યમતિના બહુવામાં આવ્યો છે, તેટલો જ હું કહું છું.

પણિકા:-આમ ફક્ત વ્યાખ્યા પક્ષમાં અશક્તિ સતે, ઈતર પક્ષ (અકૂત્તન, અજમરત) અશ્વપણુ પણ સંજ્ઞતાથી કહેવાને ઇચ્છના સત્તા સ્વીકાર્ય કહે છે:-

યાવત્-જેટલું, જે પરિભાષ્યવાળું, તથાપિ-તથાપિ, તો પણ, ફક્ત વ્યાખ્યાન અશક્તિલક્ષણુ જે પ્રકાર તે સતે પણ, વિજ્ઞાત-વિદ્યાત, અવજુહ, અર્ચજાતમ્-અર્થેનાત, અલિધિય પ્રકાર, વા અલિ-ધેય સમૂહ,-પ્રકમથી ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો. મયા-સ્કારાથી, એ પોતાના નિર્દેશ પરત્વે છે. ગુરોઃ-શુરુની, વ્યાખ્યાતાની, સકાશાત્-પાસેથી, સનિધિ આશીને. કેવાથી ? તે માટે કહું-અદ્યમતિના-અદ્યમતિથી, શુરુની મતિઅપેક્ષાએ અદ્ય-ગુરુ મતિ-શુદ્ધિ છે એની તે અદ્યમતિ, તેનાથી. તાવદેવ-તેટલું જ,

વિવેચન

“જે સ્વરૂપ સમન્થા વિના, પામ્યો હંખ અનંત;

સમન્થા તે પદ નહું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પોતાના ગુરુના પરમ ઉપકારનું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરવારૂપ ભાવનમસ્કાર કરી લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્ર લઈ છે કે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કરવાની મ્હારી અશક્તિ છે, તોપણ વ્યાખ્યાતા એવા ગુરુની પાસેથી જેટલો અર્થજાત, જેટલો અર્થસમૂહ, મહાગુરુ હરિભદ્રની જેટલી જાતનો અર્થપ્રકાર હું અદ્યપમતિના બાણવામાં આપ્યો છે, લઘુતા તેટલો જ હું કહું છું,—તાવદેવ જ્ઞવીમ્યદં, કદાચિત્ આંખા દીવાથી પણ પ્રગટેલો દીવો સ્વયંભ્યતાથી અધિક પ્રકાશવાળો પણ હોય, તેમ અધિકબુદ્ધિવાળો શિષ્ય ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેનાં કરતાં અધિક પણ બાણે; સમ-બુદ્ધિવાળો તેની સમાન બાણે; પણ હું તો અદ્યપમતિ હોવાથી, ગુરુએ નિરૂપણ કરેલા અર્થથી જે હીન જ અર્થજાત બાણ્યો છે, તે જ કહું છું,

અથવા અદ્યપમતિ એ શબ્દનો આશય બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય છે: ગુરુ કરતાં અધિકબુદ્ધિવાળો પ્રજ્ઞાવાન શિષ્ય પોતાની પ્રજ્ઞાના બળે અધિક પણ બાણે, તોપણ તે તો ગુરુની અપેક્ષાએ પોતાને અદ્યપમતિ જ માને. જેમ બાળક પોતે વીતરાગનો વિનય ગમે તેવો મોટો માણસ થાય, તો પણ પોતાના પિતાની પાસે તો માર્ગ તે પોતાને બાળક જ સમજે છે; તેમ પ્રજ્ઞાવાન શિષ્ય પણ પ્રબળ ક્ષયોપશમ બળથી ગમે તેવો જ્ઞાનવાન થાય, તોપણ પોતાના ધર્મ-પિતા સમા ગુરુની પાસે તે પોતાને કાસાનુકાસ ચરણરેણુ બાલ શિષ્ય જ ગણે, ગુરુનું પરમ ગૌરવ કરી પોતાનું લાઘવ જ દાખવે, અને ઔદત્યનો પરિહાર ને સ્વહંનો પરિત્યાગ કરી વિનય જ આપે, — અરે! કેવલી ભગવાન પણ જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતે કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે ગુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય તો પણ તેનો વિનય કરે, — એવા આ વીતરાગભાસિત વિનયમાર્ગનું અનુસરણ જ કરે.

“જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવલજ્ઞાન;

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વિરાટપ્રમાણ જ, — અવિરાટના કહેવાનું અશક્યપણું છે માટે. જ્ઞવીમિ—કહું છું, અહં—હું કરતાં. અને ‘અદ્યપમતિય’ એ ઉપરથી આ કહું—કદાચિત્ અધિકબુદ્ધિવાળો ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેના કરતાં અધિક પણ બાણે છે,—“ધ્યામલાવપિ વીપાસુ નિર્મલઃ સ્વાસ્ત્વહેતુતઃ.”—આમલ—આંખા દીવા થકી પણ સ્વહેતુથી નિર્મલ હોય, એ ઉદાહરણથી; તેનો સમબુદ્ધિવાળો તત્સમ બાણે; પણ મેં તો અદ્યપમતિપણાને લીધે ગુરુનિરૂપિત થકી પણ હીન જ અર્થજાત વિરાટ કયો, તે જ કહું છું.

એટલે વિનયાન્વિત એવો શિષ્ય પોતાને અદ્વપમતિ માની સાચા ભાવથી એમ જ ભાવે છે કે-હું જે આ કંઈ બાહ્ય છું તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; એક પદ્ધતી મારી દ્વાદશાંગી પર્યંત જે કંઈ આ જીવે બધુ હતું, બધું અહંત્વ વિલોપન છે, બા બધુએ તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ કૃપાપ્રસાદ છે; એ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુપ્રસાદ વિના ત્રણે કાળમાં હું એક અક્ષર પણ બધુવા સમર્થ નથી. એવી વિનયાન્વિત ભાવનાથી હું પોતે કંઈ બધુતો નથી એમ અહંત્વનો વિલોપ કરી સતશિષ્ય સત્તી પ્રાપ્તિ અર્થે સતપ્રાપ્ત સદ્ગુરુના શરણને જ ભજે છે, અને ત્યારે જ તે જે કંઈ બધું છે તે બધું છે. આમ ‘અહં’નું વિલોપન એ જ આ વીતરાગના વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ છે.

“માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દેહ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈજ બધુતો નથી એવો દેહ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી ‘સત’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યાં છે તે સર્વ મુસુકુને પરમ બંધવરૂપ છે; પરમ રક્ષકરૂપ છે; અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે; એમાં નિઃશંક પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, પદ્દશનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના યોધનું બીજ સંકેપે કહ્યું છે.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અ. ૧૮૧.

અને એવી જ વિનયાન્વિત ભાવનાથી ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજી પોતે પ્રજા-નિર્ધાન મહામતિ છતાં પોતાને માટે ‘અદ્વપમતિ’ ચળદનો પ્રયોગ કરી કહે છે કે-હું જે કંઈ જેટલું બાહ્ય છું તે શુભગણશુરુ ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; અને આ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુના પ્રભાવે જેટલો જ અર્થભત મેં બધ્યો છે, તેટલો જ અર્થભત હું કહું છું, સૂત્રમાં ગૂંથું છું. આમ ગુરુસંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલ આ અર્થવસ્તુનો ગુરુપરંકમ સંબંધ દર્શાવવા સાથે અભિધેય વિષયરૂપ વ્યાખ્યા અંગેની પોતાની અપૂર્ણપણા રૂપ ઉક્ત મર્યાદા દર્શાવી, આ સૂત્રકર્તાએ પોતાની કૃતિનો સર્વ થથ ગુરુચરણે સમર્પણ કરતાં, ‘અહં’નો વિલોપ કરી લઘુતાની પરાકાષ્ઠા દાખવી છે; અને આ લઘુતામાં જ આ ‘ગુરુણાં ગુરુ’ની ગુરુતા રહેલી છે.

આમ અભિધેય-સંબંધ દર્શાવી, આ અંધ-પ્રયોજનનું સફલપણું પ્રદર્શિત કરે છે-

ये सत्त्वाः कर्मवशात्; मत्तोऽपि जडबुद्धयः ।

तेषां हिताय गदतः, सफलो मे परिश्रमः ॥ ૪ ॥ इति ॥

કર્મવશે જે પ્રાણીઓ, મુજથી પણ જડબુદ્ધિ

વદતાં હિતાર્થે તેહના, સફલ પરિશ્રમ સુબ. ૪.

અર્થ:-જે સત્ત્વો કર્મવશે કરીને મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ છે, તેઓના હિતાર્થે વદતાં મહારો પરિશ્રમ સફલ છે.

વજ્રિકા:-જે-જે અનિર્ણિત નામ-ભૂતિ આદિ ભેદવાળા, સત્ત્વા-સત્ત્વો, પ્રાણીઓ, કર્મવશાતઃ-કર્મવશથી, જ્ઞાનાવરણાદિ અદ્વજના પારતન્ત્રથી, મત્તોઽપિ-મહારા કરતાં પણ-અન્ય પ્રાણે મહારા કરતાં જડબુદ્ધિ નથી એમ સંજ્ઞાવનાઅર્થવાળો ‘અપિ’-પણ. શબ્દ છે. જાદુબુદ્ધિ-જડબુદ્ધિવાળા, રચૂલબુદ્ધિ-

વિવેચન

“અમમવિચિન્ત્યાત્મગતં તસ્માચ્છ્રેયઃ સવોપદેષ્ટવ્યમ્ ।

આત્માનં ચ પરં ચ દિ દિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણતિ ॥” શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્ય

નિષ્કાકરણ કરુણાથી-પરમાર્થપ્રેમથી પરહિતનિરત એવા આ સૂત્રકર્તા આત્માર્થજી આ અંથનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં વહે છે કે-આમ ગુરુ પાસેથી જે અલ્પમતિએ જેટલું બધુ તેટલું જ હું કહું છું, તે પણ જે પ્રાણીઓ જ્ઞાનાવરણાદિ સત્ત્વહિતાર્થ-કર્મના વશે કરીને મ્હારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા છે તેઓના પ્રવૃત્તિનો સંકલ હિતાર્થે કહું છું; અર્થાત્ ગુરુ પાસેથી જે અર્થલાભ મને પ્રાપ્ત થયો પરિશ્રમ તેનો આત્મકલ્પવાણકારી લાભ તેઓને પણ મળે એ અર્થે હું ‘ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે એની ચિન્તા કર્યા વિના આ સૂત્ર ચૂંચું’ છું.

અને આમ શુદ્ધ આશયથી સત્ત્વહિતાર્થે આ મ્હારો પરિશ્રમ અવશ્ય સફલ જ છે; કારણકે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામના મને છે નહિ, એટલે શુદ્ધ આત્માર્થે જ આ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરી હું મ્હારા આત્મામાં ભક્તિ-બીજ રાખું છું, કે જે અવન્ય બીજનું ફળ અવશ્ય મોક્ષ જ છે. આમ આ મ્હારો પરિશ્રમ મ્હારા પોતાના આત્માર્થે તો સફલ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘કામ એકે આત્માર્થનું, બીજે નહિ મનરાગ’ એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ શ્રોતાબન આ ભક્તિઅંથનું પરિશીલન કરશે, તે પણ અવન્ય ભક્તિબીજ આત્મામાં રાખી અવશ્ય મોક્ષફળ પામશે જ. એટલે આ અંથનું પ્રયોજન પરાર્થે પણ સફળ હોવાથી મ્હારો પરિશ્રમ સર્વથા સફલ જ છે એમ મ્હારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

અત્રે આ પરોપકારપરાયણ માર્હવમૂર્તિ મહર્ષિએ ‘મ્હારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા’ ‘મત્તોડપિજલ્લુલ્લયઃ’ એ પદથી પોતાની પરમ લઘુતા સરલ વિનમ્રભાવે કર્શાવી છે; કારણકે એ પદમાં ‘પણ’ શબ્દથી સૂચવ્યું છે કે હું તો જડબુદ્ધિ-માર્હવમૂર્તિ મંદમતિ છું જ, છતાં કર્મવશથી જે મ્હારા કરતાં વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેઓના હિતને અર્થે આ મ્હારો પરિશ્રમ છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, એટલે હું એ કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો

વાળા, કારણ કે કર્મ નિમિત્તફલવાળું છે, તેથી શું નથી સંભવતું? તેમાં-તેઓના, જડબુદ્ધિઓના, હિતાય-હિતાર્થે, પથ અર્થે, ગદ્ગત-વદ્ગતાં, વિવરતાં, સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ, ગોષ્ઠક્ષણ તદુપકાર ફલવાન, અધિક-સદ્દશ બુદ્ધિવાળાઓને તો પ્રબોધ-માધ્યમગોચરતાથી આ ચક્રી અનુપકાર છે માટે, એ-મ્હારો, પરિશ્રમઃ-વ્યાખ્યાનરૂપ પરિશ્રમ.

અને અહીં ઈષ્ટિવંતા નમસ્કાર તે મંગલ છે. ચૈત્યવંદન અર્થે અભિધેય છે-તેના જ વ્યાખ્યાય-માનપણને લીધે; કર્તાનું તથાવિધ સત્તાનુકૂળ અનંતર પ્રયોજન છે, અને શ્રોતાનું તદ્દર્થે અધિગમન-તેના અર્થનું બહુપણું (અનંતર પ્રયોજન) છે; પરંપર (પ્રયોજન) તો બનેલું નિઝેયસલાહ છે; અભિધાન-અભિધેય, વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેય લક્ષણ સંગ્રહ સમજવા યોગ્ય છે. ઇતિ-એ મંત્રવાદિ નિરૂપણની સમાપ્તિ અર્થે છે.

હું, છતાં મ્હારા કરતાં પણ મંદતર ક્ષયોપશમવાળા જે આત્મજન્મુચ્ચો હોય, તેઓને આ મ્હારી કૃતિ થકી આત્મલાભ થવો સંભવે છે, એટલે તેઓના ઉપકાર અર્થે આ મ્હારો પ્રયાસ છે. આમ સાચા અધ્યાત્મચરંબી હોયોહો રંગાયેલા આ સવેશરંગી મહાસુનિએ નમ્રભાવે આત્મલલુપ્તા બતાવી પોતાની જરેજરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણકે ‘લલુપ્તાયે’ પ્રભુતા વસે, પ્રભુતાસે પ્રભુ ફરે’

અને આ સત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિમાં આ મહાત્માને કેટલો જાધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિષુધાએ (દેવેએ) મંદશયલ વડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો કલ્પનાતીત જેમ તે વિષુધા જ જાણે; તેમ આ મહા વિષુધ શાસ્ત્રકારે નિજ-પરિશ્રમ બુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસુદૃઢ મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો કલ્પનાતીત સર્વોપી તત્ત્વજ્ઞમૂત વલ્લોભ્યુ, તેમાં તેમને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે તો આ મહા વિષુધનો અંતરાત્મા જ જાણે. તથાપિ અત્રે કથણે કથણે પ્રતિ-પદે દર્શમાન થતા પ્રજાચમત્કારોથી જાલભલા પ્રજાવતોને પણ આશ્ચર્યગુપ્ત કરી છક કરી છે એવા ન્યાય-મોક્ષિકો જે આ પ્રાણશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ સૂત્રમાં ગૂંધ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ તત્ત્વસર્વોધન કાર્યમાં આ મહાવિભૂતિને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સંકેત જ્ઞાનુમાન માત્ર જ સફળ પ્રાપ્તજનો કરી શકે છે. અને પરોપકારાય સર્તા વિસૃતય :—સંત પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે એનું આ જ્ઞાનંત ઉદાહરણ પેળી સાનંદાશ્ચર્ય જ્ઞાનુભવે છે.

આમ ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે તો પણ ‘આત્મજન્ય શ્રમ ચિંતાવ્યા વિના શ્રેય સદા ઉપદેશવા યોગ્ય છે, કારણકે હિતોપદેશ્યા આત્માને અને પરને જ્ઞાનુબદ્ધ કરે છે. હિત-શ્રવણથી X સર્વ શ્રોતાને એકાન્તથી ધર્મ હોય નહિ, પણ જ્ઞાનુબદ્ધબુદ્ધિથી વક્તાને તો એકાન્તે ધર્મ હોય જ છે;’—એવી ભાવનાથી ભાવિતાત્મા આ પરોપકારના વ્યસની મહાત્મા પરોપકારાય સર્તા વિસૃતય : એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતાં વડે છે કે—હું મ્હારા પરિશ્રમની ચિંતા કર્યા વિના મ્હારા મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી સર્વાત્માથી આ સત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવા કટિબદ્ધ થયો છું. એટલે શુદ્ધ આશયથી પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવેલો આ મ્હારો પરિશ્રમ સફલ કેમ નહિ થાય ? સફલ થશે જ થશે.

સ્વ

× “ ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્વીકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।

બુદ્ધતોઽનુપ્રવહુચ્ચા વક્તુસ્સ્વેકાન્તતો ભવતિ ॥ ”—શ્રી ઉમાસ્વામિનિ કૃત તત્ત્વાર્થભાષ્ય

૨

સફલપણા અને સમ્યક્કરણની મીમાંસા

હવે ચૈત્યવન્દનની જ સફલતા અંગેનું નિરાકરણ કરી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભભાવ-કર્મફલ ધ. ઉપજે છે એમ કહે છે—

અગ્રાહ—ચિન્ત્યમત્ર સાપક્ત્યં, ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્ इति । अत्रोच्यते—નિષ્ફલ-
ત્વાદિત્યસિદ્ધં, પ્રકૃષ્ટશુભાષ્યવસાયનિબન્ધનત્વેન જ્ઞાનાવરણીયાદિલક્ષણકર્મસંપ્રદાયોદિફલ-
ત્વાત્ । उक्तं च—

“ચૈત્યવન્દનતઃ સમ્યગ્, શુભો માવઃ પ્રજાયતે ।

તસ્માત્કર્મસંપ્રદાયઃ સર્વં, તતઃ કલ્યાણમન્નુજે ॥ ૧ ॥ इत्यादि ”

અર્થ—અગ્રે શંકા—અગ્ર સાક્ષ્ય (સફલપણું) ચિન્તવવા યોગ્ય છે; ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે. અગ્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે, કારણકે પ્રકૃષ્ટ શુભ અષ્યવસાયના નિબન્ધનપણાએ (કારણપણાએ) કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ લક્ષણ કર્મના કયાદિરૂપ ફલપણું હોય છે, આટલે કહ્યું છે કે—

(કોહર) સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી, ઉપજે છે શુભ ભાવ;

તેથી કર્મફલ થતે થકી, સર્વ કલ્યાણ પ્રભાવ. ઇત્યાદિ

પણિકા—અગ્ર-અગ્રે, મંભાદિ નિષ્પણા સવે, ગ્રાહ-કહે છે, પ્રેરે છે, ચિન્ત્ય-ચિન્ત્ય છે. છે નહિ એમ અભિપ્રાય છે. અગ્ર-અગ્રે, ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન પરિશ્રમમાં, સાપક્ત્ય-સાક્ષ્ય, સફલ ભાવ. કયા કારણથી ? તો કે-ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્-ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે અગ્રે ‘પણ’ શબ્દ ‘અપિ’ના અર્થમાં છે. તેથી પુરુષોપયોગી ફલની અનુપલબ્ધિને લીધે ચૈત્યવન્દન પણ નિષ્ફળ છે, તો પછી તદ્વિષયતાથી વ્યાખ્યાનપરિશ્રમનું તો પણું જ શું ? તેથી જે નિષ્ફલ છે તે આરંભવા યોગ્ય નથી, જેમકે કંટકસાખામર્દન; અને તથા પ્રકારે ચૈત્યવન્દનવ્યાખ્યાન છે, એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે. इति-એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

અગ્ર ઉચ્યતે—અગ્રે કહેવામાં આવે છે, પ્રતિવિધાન કરવામાં આવે છે. નિષ્ફલત્વાદિતિ અસિદ્ધ-‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે. ‘પ્રતિ’ એ હેતુસ્વરૂપ માત્ર ઉપલક્ષ્યનાર્થે છે, તેથી જે નિષ્ફલપણું, હેતુપણું ઉપન્યસત કહ્યું (મુકવામાં આવ્યું) તે અસિદ્ધ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના હેતુદોષથી દૂષિત છે. કયા કારણથી ? તો કે-‘પ્રકૃષ્ટ’ ઇત્યાદિ. અગ્રે આ ભાવ છેઃ ચૈત્યવન્દન લોકોત્તર કુસલ પરિણામના હેતુ છે, અને તે પરિણામ યથાસંભવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સ્વભાવરૂપ કર્મના ફલ-સંયોગસમ-ઉપક્રમ ફલવાયો છે, તેનું કર્મોદાન (કર્મગ્રહણરૂપ) અષ્યવસાયથી વિરુદ્ધપણું છે યાટ. તેથી કરીને ફલનકર્મફલપણા પરમ પુરુષાર્થરૂપ મેક્ષફલપણાએ કરીને, ચૈત્યવન્દનની નિષ્ફળ વ્યાખ્યેય અર્થવિષયતાથી તેના વ્યાખ્યાનના અનારંભનું આસંજન અનુક્રા છે. (અર્થાત્ વ્યાખ્યેય એવું આ ચૈત્યવન્દન જ નિષ્ફળ છે, તો પછી તેના વ્યાખ્યાનનો આરંભ પણ નિષ્ફળ છે એમ કહેવું અનુક્રા છે, કારણ કે ચૈત્યવન્દનનું ફળ સર્વ-કર્મફલરૂપ પરમ પુરુષાર્થ મેક્ષ જ છે.)

વિવેચન

“શુભ શીતળતામય છાંય રહી, મનવાંछિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી;

જિનભક્તિ ગ્રહો તરુ કંઈપં અહો ! ભણને ભંજવંત ભવંત હોહો.”—શ્રી ચોક્ષમાળા

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે—અહો આચાર્યજી ! આપ આ ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા કરવાનો પરિશ્રમ લેવા છું છો છો એ તો ઠીક, પણ આપના પરિશ્રમનું સફલપણું જ પ્રથમ ચિંતવવા યોગ્ય છે. આ આપનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ છે, કારણ કે મૂળ ચૈત્યવન્દનનું જ નિષ્ફળપણું છે, પુરુષોપયોગી કંઈ પણ ફળવાનપણું પરિશ્રમના અનુભવાતું નથી, તો પછી એવા નિષ્ફળ ચૈત્યવન્દનવિષયી આપના વ્યાખ્યાન—પરિશ્રમનું પણ નિષ્ફળપણું હોય એમાં પૂછવું જ શું ? માટે કંટકશાખાના મહાન જેવો આ નિષ્ફળ પરિશ્રમ આરબચાથી શું ? જ્યાં સફલપણુ-રૂપ આપકની અનુપલબ્ધિ—અપ્રાપ્તિ છે, ત્યાં પરિશ્રમરૂપ વ્યાખ્યાનું શું કામ ?

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં પરહિતનિરત આચાર્યજી વદે છે—અહો મહાનુભાવ ! તમે ‘નિષ્ફલપણુને લીધે’ એમ જે હેતુ કહ્યો તે અસિદ્ધ હેતુ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના હેતુદોષથી દૂષિત છે. જે કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી શુભભાવનિબંધન આ તમારી કલ્પિત પોષળ છે, કારણકે ચૈત્યવન્દન છે, તે પ્રકૃત-મહાપ્રભાવી જુમાઘ્યવસાયનિબંધનત્વેન—પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયનું નિબંધન હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયાદિરૂપ ફલવાળું છે, એટલે તેનું પરમ સફલપણું સફલપણું પ્રગટ છે. અર્થાત્ લોકોત્તર કેવ સંબંધી જે આ ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન છે, તે લોકોત્તર કૃશલ પરિણામના હેતુ છે; એટલે તેથી

ઉત્તરોત્તર અનુબંધથી શુભ આત્મપરિણામનું નિબંધન થઈ પ્રકૃષ્ટ—સર્વોત્કૃષ્ટ શુભ ભાવ ઉપજે છે. અને જેમ જેમ આત્મપરિણામની વિશુદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષય—ક્ષયોપશમ—ઉપશમરૂપ થયાસંભવ ફળ નીપજે છે; અને આમ પ્રકૃષ્ટ આત્મશુદ્ધિ થતાં સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિમય ચોક્ષ મહાફળ સાંપડે છે; અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ ઉપજે છે, તેથી કરીને કર્મક્ષય થાય છે ને તેથી કરીને સર્વ કલ્યાણને પામે છે.” અર્થાત્ આ ચૈત્યવન્દન જેના અવલંબને કરવામાં આવે છે, તે અર્હત પ્રણું શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય સ્વરૂપ ચિંતવતાં આત્મા-‘સિંહને જેખી અજકલગત કેસરીની જેમ, નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામી ‘જિનપદ નિજપદ એકતા’ ભણે છે; અને ‘કર્મણુ જિમ અવિકાર’ પ્રભુતા આદર્શ શુદ્ધ સ્વરૂપને નિરંતર દષ્ટિ સન્નુષ રાખી સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢે છે. અને દીવાની ઉપાસના કરતાં વાટ દીવો બને છે તેમ આ પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં આત્મા પરમાત્મા થાય આત્માર્થ પરમાર્થ છે. આમ આ અર્હત પ્રણુતા અવલંબને આત્માની શુભરાશિરૂપ નિજ પ્રણુતા પ્રગટી અવિચલ સુખવાસરૂપ મહા ચોક્ષફલ મળે છે. માટે ચોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થફલની પ્રાપ્તિથી આ ચૈત્યવન્દનનું સફળપણું હોવાથી, અહો મહાનુભાવ ! તમે અત્રે આરોપણુ કરેલું નિષ્ફળપણું :

મિથ્યા છે. અને એટલા માટે જ અમે પણ આ મહાન્ મોક્ષદાના કારી સુસુક્ષ્મ હોવાથી આ શુદ્ધ ભક્તિમય ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા વડે ચિત્તશુદ્ધિ કરી, શુદ્ધ આત્મભાવની વૃદ્ધિ કરી, કર્મનિર્જરા કરવા ઈચ્છીએ છીએ; એટલે શુદ્ધ આત્માર્થ અને અન્ય સુસુક્ષ્મ જીવેના હિતરૂપ શુદ્ધ પરમાર્થ કરવામાં આવતો આ અમારો વ્યાખ્યારંભ પ્રયાસ પણ સર્વથા સફળ જ છે એમ તમે નિઃશંકપણે બાણો !

“પ્રભુજીને અવલંબતાં, નિજ પ્રભુતા હો પ્રગટે શુભરાશ;

દેવચંદ્રની સેવના, આપે મુજ હો અવિચલ મુખવાસ...”-શ્રીદેવચંદ્રજી.

અનામોગ-માતૃસ્થાનાદિ કારણે ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવનો વિપર્યય પણ દેખાય છે, એ આશંકાનું સમાધાન કરતાં, સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ હોય છે ને એ અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે, એમ પરહિતનિરત આત્માર્થજી રખત કરે છે—

આદ્ય-માયમેકાન્તો, યદુત-તતઃ શુભ પલ ભાવો મયતિ, અનામોગમાતૃસ્થાનાદે-વિપર્યયસ્થાપિ દર્શનાદિતિ. નમ્રોચ્ચતે-સમ્યક્કરણે વિપર્યયામાવાત્, તત્સમ્પાદનાર્થમેવ જ નો વ્યાખ્યારંભપ્રવાસ इति, न द्रविदिततदर्थः प्रायस्तत्सम्यक्करणे प्रभविष्णव इति ॥ ૧”

અર્થે :—સાંકે-આ એકાન્ત નથી કે તે થકી શુભ જ ભાવ થાય છે, અનામોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું પણ દર્શન હોય છે માટે.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ છે; અને તેના સંપાદનાર્થે જ અમારો વ્યાખ્યારંભ પ્રયાસ છે, કારણ કે તેનો અર્થ જેને અવિદિત છે એવાઓ તેના સમ્યક્કરણમાં સમર્થ થતા નથી.^૨

પણિકા-પ્રકાન્ત-એક નિશ્ચય અનામોગ ઈત્યાદિ. અનામોગ-સંબંધિતપણાથી વ્યક્ત ઉપ-યોગનો અભાવ; દેખાપ્રગટપણાને લીધે અથવા સાંસારિક જન્મના હેતુપણાને લીધે માતા જેવી માતા-માયા તેતુ સ્થાન-વિશેષ તે માતૃસ્થાન-માતૃસ્થાન; અદિ શબ્દથી અલખિતતાથી પ્રકૃત સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન ઉપયોગથી અન્ય ઉપયોગનું ગ્રહણ છે; તે થકી, વિપર્યયસ્થાપિ-વિપર્યયના પણ, અશુભ ભાવના પણ, શુભ ભાવ તો તે થકી દસ્ય ગાય જ છે એમ સ્વયં. ‘અપિ’-પણ શબ્દ છે, ‘દર્શનાદ્’ દર્શનથી, ઉપલબ્ધી.

જાજ-અને, શુભ ભાવના અનેકાંતની પ્રેરણા બાળતમાં, ટચ્ચતે-આ એકાંત નથી એવો કિતર કહેવામાં આવે છે. કેવા પ્રકારે ? સમ્યક્કરણે વિપર્યયામાવાત્-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ છે માટે. પણ બન્ને ‘સમ્યક્કરણે વિપર્યયામાવ’ એવા પાઠ છે લાં હેતુ પરત્વે પ્રથમા જ (વિભક્તિ) છે. બધે સમ્યક્કરણમાં શુભ અધ્યવસાય ભાવથી ચૈત્ય વન્દન વિવક્ષિત ક્ષવણું હો, પણ તેનું વ્યાખ્યાન અક્રિયિકર છે એમ આશંકાને કહ્યું-તત્સમ્પાદન ઈત્યાદિ. તેના સંપાદનાર્થે, ચૈત્યવન્દનના સમ્યક્કરણના સંપાદન અર્થે.

* નોંધ:—અમે આ ગ્રંથમાં ગદ્ય સૂત્રોના મથાવેગ્ય વિભાગ ગ્રંથો પારિગ્રહ પાડવાની અને આ પારિગ્રહોને બાંક (નંબર) આપવાની આ યોજના મેં દાખલ કરી છે, કે જેથી સુદ વાંચકને વિષય સુગમ અને સુગમ બની તે તે વિષય સોધવાની સરળતા-અનુકૂળતા પડે. આજ (૩૭૫) પારિગ્રહમાં અમે ગદ્ય સૂત્ર વિભાગ કરવાની છૂટ મેં લીધી છે. (તે તે બાંક પારિગ્રહોને અતે અથાથે મૂકેલ છે.)—લેખવાનદાસ.

વિવેચન

“ અવશુષ્ણ ઢાંકણ કાજ કરૂં જિનમત કિયા !

છંડું ન અવશુષ્ણ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા !....વિહરમાન ભગવાન.”

“ દ્રવ્ય કિયા રુચિ ભવલ રે, ભાવધર્મ રુચિ હીન;

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે ભવ નવીન !....ચંદ્રાનન જિન ! ”—શ્રી દેવચંદ્ર

અને જિજ્ઞાસુ વળી બીજી શંકા કરે છે—આપે જે કહ્યું કે આ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ થાય છે, તે એકાન્તે તેમ નથી, એથી શુભ ભાવ જ ઉત્પત્તિ થાય એવો એક

નિયમ કે નિશ્ચય નથી. કારણ કે અનામોગમાતૃસ્થાનાદે વિપર્યય-અનાલોગ-માતૃસ્થાના સ્થાપિ દર્શનાત-અનાલોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું એટલે દ્વિધી વિપર્યયનું દર્શન કે આપે કહ્યા તેથી વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પણ દર્શન થાય

છે. જુઓ ! કેઈ સંમૂર્છિતમની જેમ સંમૂઢ ચિત્તથી તત્ત્વસમજણ વગર અનુપયોગપણે—યત્રવત્ કિયાજડપણે પ્રસ્તુત કિયા કરે છે; પણ આવી આ સમજણ વગરની અનાલોગરૂપ ઉપયોગવિહીન કિયાથી તથારૂપ કેઈ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ થતી હોયતી નથી. તેમજ—કેઈ સંસારની જે જન્મહાત્રી ‘માયા’—માતા છે એવી માતૃસ્થાનરૂપ માયાથી પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવા—પોતાના અવશુષ્ણ ઢાંકવા, અથવા ધર્મને ડોળ કે ધર્મ ઢોંગીપણું હાથવવા પ્રસ્તુત જિનમત કિયા કરે છે. પણ આવો માયાચાર હાથવનારા કાંબિક ભગલા ભગતો તે તે જિનમત કિયા કરતાં છતાં તેમનામાં શુભભાવને આશ પણ હોયતો નથી, એટલું જ નહિ પણ દંભરૂપ માતૃસ્થાનથી ઉલટો અશુભ ભાવની જ ઉત્પત્તિ હોય છે. અથવા કેઈ વળી આ લોકસંબંધી ધન-કીર્તિ—પૂજા આદિ લાભની કામનાથી કે પરલોક સંબંધી હોવાદિ ગતિના સુખની કામનાથી તે તે ધર્મકિયા કરે છે; પણ આવી વિષની જેમ શુભ આત્મભાવને હણી નાંખનારી વિષક્રિયામાંથી પણ શુભ ભાવના ઉદ્ભવની આશા કુત્રાંથી રાખી શકાય.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યશ્રી પ્રકાશે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ! તમે ઉપસ્થિત કરેલી શંકા બરાબર છે. અમે પણ એમજ કહીએ છીએ. સંમૂર્છિતજ જેમ સંમૂઢપણે તત્ત્વસમજણ વગર ઉપયોગ રહિતપણે કરાતી કિયા તે કયાં ન અનુષ્ઠાન ને કયાં બરાબર હોઈ વાસ્તવિક રીતે કિયા જ નથી,—અક્રિયા જ છે, વિષ અનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ અનુષ્ઠાન જ છે. અને આ લોક-પરલોક સંબંધી આશ-સાથી ફલકામનાથી કરાતી કિયા તે તો હાલાહલ વિષની જેમ આત્મઘાતક હોવાથી વિક્રિયા જ છે,—વિષક્રિયા વિષઅનુષ્ઠાન જ છે. એટલે તો માતૃસ્થાનથી—માયાચારથી—દંભથી જે ધર્મકિયા કરે છે, તેને તો સૂત્રમાં ‘અરોધ્ય ઉત્કર’ની—વિદ્યાના ઉત્ક

* અનામોગવતઐતદનુષ્ઠાનમુચ્યતે ।

સંપ્રસૂર્ગ મનોડ્યસ્યેતિ તતઐતલ્લભ્યોદિતમ્ ॥ —શ્રી હરિભક્તસૂરિપ્રકૃત યોગબિન્દ.

“ મિથ્યાવારફલમિદં જાપરૈરપિ ગીતમશ્રુમભાવસ્ય ।

દુષ્ટેડ્યવિકલમેતત્પ્રોક્તમધ્યોત્કરસ્યાપિ ॥ ”—શ્રી હરિભક્તસૂરિપ્રકૃત યોગશક, ૧

રક્ષાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ માયા અંગે શ્રી સૂચકગ્રંથ સૂત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે 'દુર્ગંદ નશ્ત્ર ને માસ ઉપવાસી, પશુ ભે માયા દંભી-માયાવીને ભોક્ષ- રંગ રે; તો પશુ ગર્ભ અનંતા લેશે, ઘોલે ઘીભું અંગ રે.' ધર્મમાં માર્ગમાં સ્થાન નથી માયા એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે. માયા એ આત્માને સુક્ષ્મસુખથી વંચિત કરનારી વંચના છે. કારણ કે માયાની ગતિ ભુજંગની જેમ વક્ર છે ને સુક્ષ્મની ગતિ ઋણ-સરલ છે; એટલે તેમાં વક્રગામી માયાવીનો પ્રવેશ સ્વપ્ને પશુ સંભવતો નથી. માટે સુક્ષ્મકામી સુસુપ્તએ દ્રવ્યથી અને ભાવથી માયાનો પરિત્યાગ કરી, સાચા ભાવથી નિર્દોષપણે નિષ્કપટ ધર્મારાધન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મારાધન એવું શુદ્ધ હોવું એમને કે તેમાં લેશ પશુ માયાકપટ કે દંભ ન હોય, મગલા ભગત જેવી કુટિલતા કે માયાચાર ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપ ધર્મના ડોળ કે ધર્મ-ઢોંગીપણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, 'હાથમાં ભળા ને મનમાં લાળા' જેવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, આમ અનાલોગ-માતૃસ્થાન આદિનો તો શાસ્ત્ર-કાર ભેરશોરથી નિષેધ કર્યો છે. અને આ અનાલોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી શુભ ભાવથી વિપર્યયનું—વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પશુ દર્શન હોય છે એ તમારી વાત ખરી છે. પશુ અત્રે એટલું સમજી લેવું યોગ્ય છે કે ભે પ્રસ્તુત ક્રિયા સમ્યક્કરણું કરવામાં આવે તો તમે ભય રાખો છો એવા વિપર્યયનો અભાવ છે—સમ્યક્કરણે સમ્યક્કરણમાં વિપરિયામાવાત, અર્થાત્ અશુભ ભાવના ઉદ્ભવના સંભવ નથી. અને વિપર્યય અભાવ આ ચૈત્યવન્દનનું સમ્યક્કરણ કેમ થાય તેના સંપાદન અર્થે જ અમારો ને તે અર્થે આ બ્યાખ્યાનરંભ પ્રયાસ છે, કારણ કે એનો અર્થ બે બાજુતા ન હોય, આ પ્રયાસ તેઓ આનું સમ્યક્કરણ કરી શકે નહિ એ સહેજે સમજી શકાય એવી વાત છે.

“કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણારે, આનંદલન પદ રેહું.”—મી આનંદલનજી

આ લોક-પરલોક ધર્મથી લાભાર્થે માયાથી ચૈત્યવન્દન કરવું તે કંઈ સમ્યક્કરણું નથી, એમ સ્પષ્ટ કરી, નિરાશાદિ ગુણગુપ્ત સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિવંતનું જ સમ્યક્કરણું છે,—અનધિકારિપણને લીધે આનું નહિ, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

આદ્ય—છન્દ્યાદિનિર્મિત માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેડપિ શુભમાવાનુપપચિરિતિ ।

ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । તથાહિ—પ્રાયોડધિકૃતસૂત્રોક્તેભિઃ વિધિનોપયુક્ત-સ્વાડડાંલાલોચરહિતસ્ય સમ્યગ્દષ્ટે પ્રક્રિયત પચ સમ્યક્કરણં, નાન્યસ્ય, અનધિકારિત્વાદ્, અનધિકારિણઃ સર્વત્રેવ કૃત્યે સમ્યક્કરણમાવાત ॥ ૩

અર્થ :—શકા—હૃદય આદિ નિર્મિતે માતૃસ્થાન થકી સમ્યક્કરણમાં પશુ શુભ ભાવની અનુપપત્તિ (અવદાનપણું) છે.

સમાધાન—એમ નથી, તેના સમ્યક્કરણપણાની અસિદ્ધિ છે માટે. તે આ પ્રકારે પ્રાચે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસાદોષ રહિત, એવા સમ્યગ્દંષ્ટિ ભક્તિમંતવું જ સમ્યક્કરણ છે, નહિ કે અન્યનું, —અનધિકારીપણું છે માટે, (અને) અનધિકારીના સર્વત્ર જ કૃત્યમાં સમ્યક્કરણ અભાવ છે માટે.^૩

વિવેચન

“જિનશુભુ અમૃત પાનથી રે...મન. અમૃત ક્રિયાને મુપસાય...રે ભવિ.

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે...મન. આતમ અમૃત થાયરે...ભવિ.”શ્રી દેવચંદ્રણ

ત્યાં જિનશુભુ વળી ત્રીણ શંકા કરે છે—આપ કહો છો તેમ ભલે હો, પણ લબ્ધિ આદિ નિમિત્તે માતૃસ્થાન થકી (માયાથી) આના સમ્યક્કરણમાં પણ શુભ ભાવ ઘટતો નથી; કારણ કે આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભની ફલકામનાથી, માયાથી-દંભથી ભલે સમ્યક્ કરવામાં આવે, તોપણ તેવી વિષક્રિયાથી શુભ ભાવ ઉપજવો સંભવતો નથી; માટે સમ્યક્કરણથી શુભ ભાવ જ ઉપજે છે એમ જે આપે કહ્યું તે શંકાસ્પદ છે.

એટલે તેનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વહે-છે—મહાનુભાવ! તમે કહો છો તેમ નથી, કારણ કે જે ક્રિયા આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભને અર્થે માયાથી—દંભથી

કરવામાં આવે, તેનું મૂળ તો સમ્યક્કરણપણું જ નથી,—તત્ત્વ

લાભાદિ અર્થે સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધિ:” એટલે તેમાં તમે અંતર્લેહ વિનાની માત્ર

માયાથી કરવું બાહ્ય વિધિના ઉપલક્ષ્ય દેખાવથી જાતિ પામી જે સમ્યક્કરણ કદ્યો

તેવું સમ્યક્-છો, તે જ ભૂલભર્યું છે. કારણ કે પ્રાચે અધિકૃત—પ્રસ્તુત સૂત્રમાં

કરણપણું જ નથી અને ઉપલક્ષ્યથી તેના અંગભૂત આ સૂત્રવ્યાખ્યાનમાં જે વિધિ

કહ્યો છે, તેમાં જે ઉપયુક્ત-ઉપયોગવંત-ચતનાવંત હોય; આ લોક-

પરલોક સંબંધી આશંસા-ફલકામનારૂપ દોષ-વિષથી જે રહિત હોય; જે સમ્યક્કરણ

વસ્તુતત્ત્વ દેખનારો સમ્યગ્દંષ્ટિ હોય; અને જે નિષ્કામ નિર્હંભ સ્વામી અંતરંગ ભક્તિ

ધરાવતો હોય;—એવો શુભસંપન્ન સમ્યગ્દંષ્ટિ ભક્તિમંત પુરુષ

નિરાશંસ સમ્યગ્દંષ્ટિ આ ચૈત્યવ-દનરૂપ ભક્તિક્રિયા કરે તેનું જ સમ્યક્કરણપણું છે,—

ભક્તિમંતવું જ નહિ કે બીજનું; કારણકે તથાપ્રકારના શુભવિહીન અન્યનું અત્ર

સમ્યક્કરણ અનધિકારીપણું છે, અને અનધિકારીનો તો સર્વત્ર જ—સર્વ

કૃત્યમાં જ સમ્યક્કરણ અભાવ છે,—અનધિકારિણ. સર્વત્રેય કૃત્યે

સમ્યક્કરણમાવાવ!

અર્થાત્ આ લોક-પરલોકસંબંધી લોભલાલચરૂપ લબ્ધિ આદિ અર્થે વા દંભથી કરાવી ધર્મક્રિયા સમ્યક્ નથી, અસમ્યક્-મિથ્યા જ છે. કારણ કે આ લોક સંબંધી

પણિકા-પ્રાયોડધિકૃતસૂત્રોક્તેય વિધિના-અધિકૃત સૂત્ર-ચૈત્યવ-દન સૂત્ર જ. તેમાં સાક્ષાત્ અનુક્ત (નહિ) કહેવામાં આવેલા) છતાં તેના વ્યાખ્યાનોક્ત વિધિ તદ્વત એમ ઉપચાર્ય છે,—વ્યાખ્યાનવું સૂત્રાચંપદ્યરૂપપણું છે માટે. પ્રાય: મહાશ્વેતી માર્ગાનુસારી તીવ્ર ક્ષોષસંભવંત કોઈને અન્યથા પણ દેવ.

ધન-કીર્તિ-પૂજ સત્કાર આદિ લાભરૂપ ફલકામનાથી જે કરવામાં આત્માને વિષરૂપ આવે તે તો વિષઅનુષ્ઠાન * છે; એટલે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું વિષ ને ગર હોવાથી અને તુચ્છ લાભની સ્પૃહા વડે કરીને મહત્ત્વે જોવા સત્ અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાનનું લઘુત્વઆપાદનરૂપ-અશ્વત્થનારૂપ થતું હોવાથી, તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરૂં વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (sorrow Poison) પરિણમી, કાલાંતરે હણી, ગરઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે.

અને આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી લબ્ધિ આદિ અર્થે જે કરવામાં આવે તે એક પ્રકારે માતૃસ્થાન-માયા જ છે. કારણ કે ‘પરભાવાનુગત ચૈતનારે તેહ વક્તા ચાલ’ એ શ્રી દેવચંદ્રજીના સુભાષિત પ્રમાણે પરભાવ પ્રત્યે આત્માનું વકે ‘માતૃસ્થાન’ અર્થાત્ ગમન, કુટિલ આચરણ તે માયા છે; અને આવી માયા તે જગતરૂપ માયા દંભ માયાની (સંસારની) માયા (માતા) હોવાથી તેને ‘માતૃસ્થાન’ નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે. એટલે પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ-ક્રિયાનું સેવન કરવું તે પણ માયાચારરૂપ કપટ આચરણ છે; અથવા ધર્મીમાં ખપવા ખાતર કે પોતાના દોષના આચ્છાદન ખાતર જે ધર્મક્રિયાનો રોગ વા દંભ કરવામાં આવે તે પણ માયાચાર જ છે. આમ જે ક્રિયા લબ્ધિ આદિ કામનાથી આત્માને વિષરૂપે પરિણમે છે અને ત્યાં માયાચારરૂપ દંભની કપટકળા હૃદયમાં રમે છે, તે ક્રિયાનું સમ્યક્પણું હોઈ જ કેમ શકે? અને ક્રિયાનું સમ્યક્પણું ન હોય ત્યાં પછી શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ પણ કેમ સંભવે? અર્થાત્ લબ્ધિ આદિ ખાતર માયાથી-દંભથી જે કરવામાં આવે છે ત્યાં સમ્યક્-કરણનું હોવાપણું જ નથી, એટલે ત્યાં શુભભાવની આશા રાખવી તે શશ્યમૃગ સમાન છે.

અને આ પરથી અર્થોપત્તિન્યાયે એ ફલિત થાય છે કે—જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનારહિતપણે, નિષ્કામપણે, નિર્દંભપણે કરવામાં આવે તે ક્રિયાનું જ સમ્યક્-કરણપણું છે, અને તેવી સમ્યક્પણે કરવામાં આવતી સત્ક્રિયા થકી અમૃત અને તદ્વેદ જ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ હોય છે એ નિઃસંદેહ છે. જેમકે—આ અનુષ્ઠાન બિન ભગવાને કહ્યું છે એમ ભણી ભાવસારપણે સવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન આત્માને અમૃતપણે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અથવા સદ્અનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-મદુમાનથી કરવામાં

* “વિષં લઙ્ઘ્યાદ્યપેક્ષાતઃ રૂદં સચ્ચિત્તમારણાત્ ।

મહતોડલ્પાર્થનાજ્ઞેયં, લઘુત્વાપાદનાત્પથા ॥

વિજ્યભોગામિલાષેષ, ગરમાહુર્મનીવિષઃ ।

પત્તિક્ષિપ્તિનીત્યૈવ, કાલાન્તરનિપાતનાત્ ॥” શ્રી યોગમિત્ર

આવતું અનુષ્ઠાન શુભ ભાવના અંશને લીધે સદ્નુષ્ઠાનનો હેતુ-તહેતુ^x થઈ પડે છે. એટલા માટે આત્માથી^૧ સુચક્ષુ તો આ સત્ક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તહેતુ અનુષ્ઠાન એકાન્ત શુદ્ધ આત્માથી જ આદરે છે; અને અક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, વિક્રિયારૂપ વિષ-ગર અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક બાણી ફરથી જ ત્યજે છે એમ તાત્પર્ય છે.

“અમૃતાનુષ્ઠાને રહ્યો રે લાલ. અમૃતકિયાને ઉપાય રે;
દેવચંદ્ર રજે રજે રે લાલ, તે સુખતિ દેવ પસાય રે...” શ્રી દેવચંદ્રલ.

અને એટલા માટે જ અત્રે ‘પ્રાયે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસા-દોષ રહિત એવા સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિમંતરું જ સમ્યક્કરણું’ કહ્યું છે, નહિ કે તેથી વિલક્ષણ એવા બીજાનું. કારણકે તેવા પ્રકારના વિધિઉપયોગ, અનધિકારીનું નિરાશંસા, સમ્યગ્દષ્ટિ અને ભક્તિ એ યથોક્ત શુભ જેમાં છે નહિ, સમ્યક્કરણ નથી તે અત્ર અનધિકારી જ છે, અને અનધિકારીનું તો કોઈ પણ કાર્યમાં સમ્યક્કરણ હોતું જ નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્રોક્ત વિધિમાં જે ઉપયોગવંત-ચતનાવંત ન હોય, આ લોક-પરલોક સંબંધી ફલાકાંક્ષા-આશંસા જે રાખતો હોય, સમ્યક્ તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી એવો જે મિથ્યાદષ્ટિ હોય, અને સાચી નિર્દોષ ભક્તિ અંતરમાં બળી નથી એવો જે અભક્તિમંત હોય, તે અત્ર આ ચૈત્યવન્દનક્રિયાનો અધિકારી જ નથી, અને તેનું તે ક્રિયાનું કરવું તે સમ્યક્ નથી.

૬

૩

અધિકારી-અનધિકારી વિવેક

અનધિકારીપ્રયોગમાં ઉલટો અનર્થસંભવ છે એટલા માટે અધિકારીશોધન પર આવ્યાથી હરિભદ્રજી આશ ભાર થકે છે—

ધ્રાવણેડપિ તર્જ્વેત્યાધિકારિણો મૃગ્યાઃ ? કો વા કિમાહ ?

પવમેષૈતત્, જ કેવલં ધ્રાવણે, કિં તર્જ્વે ? પાટેડપિ, અનધિકારિપ્રયોગે પ્રત્યુત્તરથ-સમ્ભવાત્, ‘અહિતં પચ્યમપ્યાતુરે’ इति वचनप्रामाण्यात् । तथा ‘अर्थी समर्थः शास्त्रेणापयुंदस्तो धर्मोऽधिक्रियते’ इति विद्वत्प्रवादः, धर्मश्चैतत्पादादि, कारणे कार्यो-पचारात् ॥^૪

x “પત્રાગાદિવં હેતુઃ શ્રેષ્ઠો યોગવિદો વિદુઃ ।

સદનુષ્ઠાનભાવસ્ય, શુભમાર્શાશયોગતઃ ॥

જિનોદિતમિતિ ત્વાહુર્માવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુલ્કવાઃ ॥ ” શ્રી યોગબિન્દુ

અર્થ :- પ્રશ્ન—ત્યારે આના આવણુમાં (અવણુ કરાવવામાં) પણ શું અધિકારીઓ મુગ્ધ-શોધવા યોગ્ય છે? વા કોણુ શું કહે છે એમ?

ઉત્તર—જો એમ જ છે. નહિ કે કેવલ આવણુમાં. ત્યારે શું? પાઠમાં પણ (આના અધિકારી શોધવા યોગ્ય છે.) અનધિકારી પ્રયોગમાં ઉલટો અનર્થ સંભવ છે માટે,— ‘આતુરને (રોગીને) પથ્ય પણ અહિત છે’ એવા વચનપ્રામાણ્યથી. તથા—‘અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો (પુરુષ) ધર્મમાં અધિકારી હોય છે’ એમ વિદ્વત્પ્રવાહ છે; અને આના પાઠાદિ તે ધર્મ છે, કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી.^૪

વિવેચન

“પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્ર આત્મિક જ્ઞાન”...શ્રી શેક્ષમાળા

એટલે જિજ્ઞાસુ યોથી શંકા કરે છે—અહો આચાર્ય! ત્યારે આ ચૈત્યવન્દનના આવણુમાં—અવણુ કરાવવામાં પણ આ કોણુ છે? શું કહે છે? એમ શું એના અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે?

એનો ઉત્તર આપતાં આચાર્ય! કહે છે—મહાતુભાવ ! જો એમ જ છે, અર્થાત્ આ પાત્ર કોણુ છે? ને આ કહેવાની વસ્તુ શી છે? જો વિચારી, માત્ર આવણુમાં—અવણુ કરાવવાની બાબતમાં જ નહિ, પણ પાઠ બાબતમાં પણ ‘પાટેડપિ’ આ ચૈત્ય-આવણુ તો શું પાઠ બા. વન્દનના અધિકારીઓ અવસ્થા શોધવા યોગ્ય છે. કારણ કે ‘અનર્થિ-પણુ અધિકારીઓ કારિપ્રયોગે પ્રત્યુતાનર્થસમ્મલાત્ ।’ આના અનધિકારીમાં જો શોધવા યોગ્ય આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ઉલટો અનર્થનો સંભવ છે, માટે. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે ।’ ‘આતુરને-રોગીને પથ્ય પણ અહિત છે.’ એટલે આ ચૈત્યવન્દન યોગ્ય પાત્રરૂપ અધિકારીને પથ્ય—આત્મ લાભકારી છતાં, અપાત્ર એવા અનધિકારીને તો તેની ચોતાની અયોગ્યતાને લીધે અહિતકારી થઈ પડે છે. તેમજ—‘અર્થી સમર્થઃ શાસ્ત્રોપયુદ્ધસ્તો ધર્મેડવિક્રિયતે અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વત્પ્રવાહ છે. અર્થાત્ જે ધર્મના ખરેખરે ખપી નિર્દોષ ધર્મીક અર્થી હોય, ધર્મ શિવાય બીજી કંઈ અપેક્ષા વિના જે નિર્ભયપણે ધર્મના પાલનમાં સમર્થ હોય, અને અપાત્રના લક્ષણુ નહિ હોવાથી જેનો શાસ્ત્રથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો ન હોય, એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વજનો વડે છે. અને આ ચૈત્યવન્દનના જે પાઠ—આવણુ આદિ છે તે ધર્મના કારણરૂપ છે એટલે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી કારણે કાર્યોપચારાત્ તે પાઠાદિ પણ ધર્મ છે, ધર્મસ્તૈત્વપ્રાપ્તાદિ, એટલા માટે એની બાબતમાં પણ અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે.

વૈજ્ઞાનિકા :- અર્થી કયાદિ, અર્થી-અર્થી-ધર્મોધિકારી, પ્રસ્તાવથી તેનો અભિલાષાતિરેકવાન, સમર્થ-સમર્થ, નિરપેક્ષતાથી ધર્મ અનુષ્ઠાન કરતો (આચરતો), કચલથી પણ તેના અનભિસંધી રતો નથી શાસ્ત્રો-શાસ્ત્રી, આગમથી, અપયુદ્ધસ્તો—અપ્રતિકુષ્ટ, અનિષિદ્ધ.

આના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિ એવા જે હોય તે જ આના અધિકારીઓ છે એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

યથેવમુચ્યતાં કે પુનરસ્યાધિકારિણ इति ।

ઉચ્યતે—પ્રત્યક્ષહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ । ન હિ વિશિષ્ટકર્મક્ષયમન્તરે-
જૈવંમૃતા ભવન્તિ, ક્રમોઽપ્યમીશમયમેષ । ન સ્કલુ તત્ત્વત પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા નામ,
ભાવસારસ્વાદિધિપ્રયોગસ્ય, ન ચાર્યં વહુમાનામાવે इति । ન ચામુખિકવિધાવપ્યનુચિત-
કારિણોઽન્યત્રોચિતવૃત્તય इति । વિષયમેદેન તદૌચિત્યામાવાદ્, અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજુન્મિતં
હિ તત્ । તદેતેઽધિકારિણઃ પરાર્થપ્રવૃત્તૈલ્લક્ષ્ણતોઽવસેયાઃ, મા મૃદનધિકારિપ્રયોગે
લોષ इति ॥ ૬

પત્નિકા-અને તે એવા લક્ષણવાળો જે ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થચિંતામાં ધર્મને જ બહુમાને છે,
ઈદેલોક-પરલોકની બાબતમાં વિધિપર અને પ્રાક્ષણિક સ્વવશોચિત વિશુદ્ધવૃત્તિમાન એવો હોય છે.
વિધિપરા-વિધિ એટલે ઈદેલોક-પરલોકમાં અવિરુદ્ધ રૂઢવાણું અનુધાન તે છે પર-પ્રધાન જેઓને તે
વિધિપરા. ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વક્રવાદિને ઉચિત શુદ્ધ શ્રવનોપાયવાળા.

શંકા—વાર, ગાનાવરણાદિ કર્મવિશેષ ઉપમાતક સતે સમ્યક્ચેત્સવદન લાભના અભાવને લીધે તેનો
ક્ષયવાન જ અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે, આ બહુમાનાદિ ગ્રવણાથી શું? એટલા માટે કહ્યું—‘નહિ’
ઈત્યાદિ. ન-ન જ, હિ-કારણકે, વિશિષ્ટકર્મક્ષય-વિશિષ્ટ કર્મક્ષય. વિશિષ્ટ-અંતર્ગતોદ્ગોષ્ટિથી અધિક
સ્થિતિવાળા, કર્મના-ગાનાવરણાદિના ક્ષય-વિનાશ, તે અન્તરેણ-વિના, દૂર્યશ્રૂતા-એવા પ્રકારના. એના
બહુમાનાદિ પ્રકારને પામેલા, ભવન્તિ-વર્તતા. તેથી એના બહુમાનાદિથી બાંધે કર્મક્ષયવિશેષવાન જ
અધિકારી છે, નહિ કે બીજો.

બલે એમ હો, તથાપિ આમ એઓનો ઉપન્યાસ નિયમ કેમ? તે માટે કહ્યું—ક્રમોઽપિ ઈત્યાદિ.
ન ચાર્યમ્ ઇતિ. ન જ-ન જ, અર્ચ-આ ભાવ-ચેત્સવદનાવિષય શુદ્ધ પરિણામરૂપ સવેગાદિ-
વિધિપ્રયોગનો હેતુ એવો.

ન ચામુખિક ઈત્યાદિ. ન જ-ન જ, જ શબ્દ ઉચિત વૃત્તિના વિધિપૂર્વકપણાની ભાવનાના સૂચનાર્થે
છે. ચામુખિકવિધી-ચામુખિક-પરલોક સંબંધી વિધિમાં, પરલોકક્ષયવાળા કૃત્યમાં, તે પછી ઐહિક
વિધિની બાબતમાં તે પૂર્ણ જ શું? એમ ‘અપિ’-પણનો અર્થ છે. અનુચિતકારિણો-અનુચિતકારી,
વિરુદ્ધવૃત્તિવાળાઓ, અન્યત્ર-ઈદેલોકમાં, ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વક્રવાદિને ઉચિત પરિશુદ્ધ
સમાચારવાળા હોય છે. પરલોકપ્રધાનની જ અહીં પણ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિને લીધે. તેથી કહ્યું છે કે—

“ પરલોકોચિત્સન્ધિનિ કુર્વાણ વૃત્તસ્થજેત્ ।

આત્માનં ચોઽતિસન્ધત્તે, સોઽન્યસ્મૈ સ્યાત્ કર્થં હિતઃ? ॥ ”

અર્થાત્-પરલોક વિરુદ્ધ (કૃત્યો) કરનારને દૂરથી તજવો; જે આત્માનું અતિસંધાન (છેતરપીડી)
કરે છે, તે અન્ય અર્થે હિત કેમ હોય?

આ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વિષયમેદેન-વિષયભેદથી, શિન્ન વિષયતાથી, તદૌચિત્યા-
માવાત્-તેના ઔચિત્યના અભાવને લીધે; તયોઃ-તેના, ઈદેલોક-પરલોકના, ઔચિત્યસ્ય-ઔચિ-
ત્યના, દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ અપાયપરિકારપ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યના, અમાવાત્-અભાવને લીધે કારણ કે જે
પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઈદેલોકમાં પણ છે. इति-એમ વિધિપરતા. વિધિપૂર્વક જ
ઉચિતવૃત્તિ છે. પ્રકારાન્તરના નિરસનાર્થે કહ્યું—અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજુન્મિતં હિ તત્-અપ્રેક્ષા-
પૂર્વકારીઓ એમ વિનૃબે છે-એટલા કરે છે કે એકત્ર અનુચિતકારિ પણ અન્યત્ર ઉચિતકારી હોય.

અર્થઃ-જો એમ છે તો પુનઃ આના અધિકારીઓ કોણ છે તે કહો.

(આચાર્ય)-કહેવામાં આવે છે:—

પતઃક્રુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ.

આના બહુમાની, વિધિપરા અને ઉચિતવૃત્તિવંત તે (આના અધિકારીઓ છે). વિશિષ્ટ કર્મલક્ષ્ય વિના એવંભૂત (એવા પ્રકારની દશાવાળા) હોતા નથી. કંમ પશુ એઓના આ જ છે. ખરેખર! તત્વથી આના અબહુમાનીઓ વિધિપરા હોતા નથી,—વિધિપ્રયોગનું ભાવસ્મારપણું છે માટે, આ (શાવ) બહુમાન અભાવે હોતા નથી માટે.

અને પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ જે અનુચિતકારી હોય, તે અન્યત્ર (આ લોક સંબંધી વિધિમાં) ઉચિતવૃત્તિવાળા હોતા નથી,—વિષયલેક્ષ કરીને તેના ઐશ્વર્યનો અભાવ છે માટે. (એથી ઉલટું માનવું તે) અપ્રેક્ષાપૂર્વકારી વિનૃસિત (વિલસિત-ચેષ્ટા) છે.

તેથી કરીને આ અધિકારીઓ પરાર્થપ્રવૃત્તોએ લિંગથી ઝાળખી લેવા શામ્ય છે,—અનધિકારીપ્રયોગે કોષ મ હો અટલા માટે. ^૫

વિવેચન

“મીઠી હો પ્રભુ! મીઠી સૂરત તુજ, દીઠી હો પ્રભુ! દીઠી રુચિ બહુમાનથીલ;
તુજ શુભ હો પ્રભુ! તુજ શુભ ભાસન પ્રક્રમ, સેવે હો પ્રભુ! સેવે તમુ ભવભય નથીલ.”
શ્રી દેવચંદ્રલ

હવે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે—આચાર્યજી! આપ જો અધિકારીપણા પર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, તો આના અધિકારીઓ કોણ છે? તે આપ કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્યજી ઉત્તર આપતાં વહે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ભગ્ય! અધિકારીના સ્પષ્ટ અધિકારીના સ્પષ્ટ લક્ષણ અને અત્ર કહીએ છીએ. (૧) આના ત્રણ લક્ષણ . (ધર્મના) બહુમાની, (૨) વિધિપરા, અને (૩) ઉચિતવૃત્તિવાળા તે આના અધિકારીઓ છે. આમ ‘પતઃક્રુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ’—આ ત્રણે લક્ષણ વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થમાં ધર્મને જ બહુમાને, ધર્મને જ વધારે મહત્વનો ગણે, એટલે કવચિત્ અર્થ—કામના ભોગે ધર્મ સાધે, પણ ધર્મના ભોગે

અર્થ—કામ સાધવાની ઇચ્છા પણ ન કરે. આવું ધર્મ પ્રત્યેનું બહુમાન ધર્મબહુમાની જેના હૃદયમાં વસ્યું છે તે અત્ર અધિકારીનું સૌથી ‘હેલ્થ’ લક્ષણ વિધિપરા ઉચિતવૃત્તિ છે. (૨) આ લોક—પરલોક સંબંધી અવિરુદ્ધ ફલવાળું જે કદ્યાણુકારિ અનુષ્ઠાન—સદાચરણ સુવિહિત પુરુષોએ વિહિત કર્યું છે તે વિધિ.

આ વિધિ જેને મન પર છે, પ્રધાન છે, તે વિધિપર. અર્થાત્ સુશીલરૂપ સદાચરણમાં તત્પરપણું તે અધિકારીનું બીજું લક્ષણ છે. (૩) બ્રાહ્મણાદિ પોતપોતાના વર્ણને ઉચિત એવી વિશુદ્ધ વૃત્તિવાળા તે ઉચિતવૃત્તિ. પોતપોતાના કુલ આદિને ઉચિત શુદ્ધ છવનો—પાંચ જેનો છે, અર્થાત્ જે પોતાની આજીવિકા પણ શુદ્ધ મુખ્યિક નીતિમાન નિર્દોષ

ઉચિત ઉપાયથી રળે છે તે ઉચિતવૃત્તિમાન, લોકોને દત્તીને, ચૂંસીને, ગળાં કાપીને, અન્યાયી અપ્રમાણિક રીતિથી આજીવિકા ચેળવે તે ઉચિતવૃત્તિ નહિ, પણ અનુચિતવૃત્તિ છે. આમ ન્યાય નીતિ અનુસાર ઉચિતવૃત્તિ-શુદ્ધ જીવનોપાય તે અધિકારીનું ત્રીભું લક્ષણ છે.

“ વીતરાગ યુષ્કરાગ, ભક્તિ રુચિ નેગમે હો લાલ.

યથાપ્રવૃત્તિ ભવ્ય જીવ, નય સંગ્રહ રમે હો લાલ.

અમૃતક્રિયા વિધિયુક્ત, વચન આચારથી હો લાલ.

મોક્ષાર્થી” જિન ભક્તિ, કરે વ્યવહારથી હો લાલ....શિવગતિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મઆવરણના સદ્ભાવે સમ્યક્ ચૈત્યવન્દનના લાભનો અભાવ હોય, એટલે તે જ્ઞાનાવરણાદિનો ક્ષયવાન જ અત્ર અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે. તો પછી આ બહુમાનાદિ લક્ષણની વિચારણાથી વિશિષ્ટ કર્મ ક્ષય વિના શું ? આ શંકાનું અત્ર સમાધાન કહ્યું છે કે-અંતઃકોટાકોટિથી આવી દશાવાળો ન હોય અધિક સ્થિતિવાળો એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષય વિના એવંભૂત-એવા પ્રકારની બહુમાનાદિયુક્ત દશાવાળો હોતા નથી. ન હિ વિશિષ્ટકર્મક્ષયમન્તરેણેવંચુતા મવન્તિ. એટલે તેવા બહુમાનાદિથી કર્મવિશેષનો ક્ષય વ્યંગ્ય થાય છે, તેથી જ બહુમાનાદિવંતને અધિકારી કહ્યો છે તે યુક્ત છે.

એટલે શંકાકાર કહે છે-સલે એમ હો, તો પણ આ લક્ષણોનો ઉપન્યાસ આ અનુક્રમે કેમ કર્યો ? તેનું સમાધાન અત્રે કહ્યું છે-કે આ લક્ષણોનો ક્રમ પણ આ જ છે, ક્રમોડ્વયનીવામયમેવ. કારણ કે તત્ત્વથી જે આ કર્મના ને તેના ઉકેત લક્ષણોનો ક્રમ અંગભૂત આ ચૈત્યવન્દનના બહુમાની ન હોય, તે એ અંગે વિધિપરા પણ આ જ ન હોય, કારણ કે વિધિપ્રયોગનું ભાવસારપણું-ભાવપ્રધાનપણું છે, અને આ ભાવ બહુમાન અભાવે હોતા નથી. અર્થાત્ બહુમાન ભાવ હોય તો જ ભાવપ્રધાન એવા વિધિપ્રયોગ હોય; અને વિધિપ્રયોગ હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિ હોય. કારણ કે પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ અનુચિતકારી હોય, વિરુદ્ધ વૃત્તિ-વર્તનવાળા હોય, તે આ લોક સંબંધી વિધિમાં પણ ઉચિતવૃત્તિવાળા-વર્તનવાળા ન હોય-

‘ ન વાસુદ્ધિકવિધાવપ્યુચિતકારિણોડ્યજ્જોચિતવૃત્તયઃ ’

આનું કારણ શું ? તે માટે અત્રે કહ્યું-વિષયલોકથી ઇંદ્રલોક-પરલોક સંબંધમાં દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ અપાયપરિહારની પ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યનો અભાવ છે તે. અર્થાત્ પરલોક સંબંધી વિધિમાં જે અનુચિતકારી છે, તે આ લોક-પરલોકમાં દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ બાધાવાળી અનુચિત પ્રવૃત્તિ છોડતા નથી. જે પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઇંદ્રલોકમાં પણ છે. માટે વિધિપૂર્વક જ ઉચિતવૃત્તિપણું હોય છે. આથી ઉલટું, અર્થાત્ એકત્ર અનુચિતકારિ તે અન્યત્ર ઉચિતકારિ હોય એમ માનવું તે તો અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિનૃશિત ‘અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિ વિજુન્મિતં હિ તત્’ અર્થાત્ જોઈ વિચારી નહિં વર્તનારા અવિચારી જનોનું ચેષ્ટિત છે. આમ બહુમાન હોય તો જ વિધિપરાયણપણું ઘટે ને વિધિપરાયણપણું હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિપણું ઘટે. માટે ઉક્ત ક્રમે જે આ ત્રણ લક્ષણોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે તે સહેલુંક છે.

આ ઉપરથી એ તત્પર્ય ક્ષિત થાય છે કે સૌથી પ્રથમ ધર્મ પ્રત્યે અને આ ધર્મ-ક્રિયા પ્રત્યે બહુમાન-પરમાદર ભાવ હોવો જોઈએ. આ બહુમાન હોય તો ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું પ્રાપ્ત થાય; અને ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું હોય, તો ધર્મબહુમાન, વિધિ-ઉચિત વૃત્તિ હોય, અર્થાત્ આ લોક-પરલોક સંબંધી કલ્યાણકારિ પરતા, ઉચિતવૃત્તિ એ કંઠ એવી ઉચિત વર્તના-આચરણ હોય. જેમકે-અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર આદિના અને અશુદ્ધ અપ્રમાણિક અનુચિત વૃત્તિના-આજીવિકાના પરિયાગરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિનું સેવન હોય. પણ આની ઉચિત વૃત્તિ જેને ન હોય, ને જે અન્યાયથી અપ્રમાણિકતાથી અર્થોપાર્જન વડે વૃત્તિ-આજીવિકા કરતો હોય, જે બૂઠ-વ્યભિચાર આદિ દુરાચરણ સેવતો હોય, તે તો અનુચિતવૃત્તિ હોઈ અત્ર અનધિકારી જ છે. આવા અનધિકારી પ્રયોગે દોષ મ હો, ‘માનુદનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति’ એટલા માટે પરાધર્મવૃત્ત જનોએ આ કહેવામાં આવતા લિંગથી-ચિહ્નોથી તે અનધિકારીઓ ઓળખી લેવા યોગ્ય છે.

ઉક્ત લક્ષણસંપન્ન અધિકારીને ઓળખવાના લિંગ-પ્રમટ ચિહ્ન દર્શાવે છે—

લિજ્ઞાનિ ચૈવાં તત્કથા પ્રીત્યાદીનિ । તથા—

તત્કથાપ્રીતિઃ, નિન્દાઽભવણમ્, તદનુકમ્પા, ચેતસો ન્યાસઃ, પરા જિજ્ઞાસા । તથા-શુરેવિનયઃ, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિતાસનં, યુક્તસ્વરતા, પાઠોપયોગઃ । તથા-લોકપ્રિયત્વં, અગદ્ધિતા ક્રિયા, વ્યસને ધૈર્યં, શક્તિસ્ત્યાગો, લબ્ધલક્ષત્વં चेति ॥

અભિસદધિકારિતામવેત્યેતદવ્યાપને પ્રવર્તેત, અન્યથા દોષ इत्यુक्तं । ૬

અર્થઃ—અને એઓના લિંગ (ચિહ્નો) તત્કથાપ્રીતિ આદિ છે. તે આ પ્રકારે—તત્કથાપ્રીતિ, નિન્દા અભવણ, તદનુકંપા, ચિત્તનો ન્યાસ, પરા જિજ્ઞાસા; તથા-શુરેવિનય, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિત આસન, યુક્ત સ્વરતા, પાઠોપયોગ; તથા-લોકપ્રિયત્વ, અગદ્ધિતા ક્રિયા, વ્યસનમાં ધૈર્ય, શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ, અને લબ્ધલક્ષત્વ.

એઓથી તેની અધિકારિતા બાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે, અન્યથા (નહિં તો) દોષ છે એમ કહ્યું છે. ૬

પંક્તિકાઃ—તૈષ્ણુકમ્પા—તેઓ-જૈનવદનનિન્દા પ્રત્યે અનુકંપા-હવા. જેમકે-અહો કબ્દ ! કે આ બિચારા રબસ-તમસ્વી આવેશિત (વિટેલા), વિવશ, હિંતોમાં મૂકો આમ અનિષ્ટ ચેષ્ટા કરે છે । ચેતસો ન્યાસઃ—ચિત્તનો ન્યાસ, અભિધાપાતિરેકથી જૈનવદનમાં જ પુનઃ પુનઃ મનનું સ્થાપન. પરા જિજ્ઞાસા—પરા-વિશેષવતી એવી જૈનવદનની જ જિજ્ઞાસા-બાણીવાની ઈચ્છા. સત્કાલાપેક્ષા—સત્કાલ અપેક્ષા, સંધ્યાત્રયરૂપ સુંદર કાલનું આશ્રયણ. યુક્તસ્વરતા—યુક્તસ્વરતા, પર યોગને અનુપધાતિ શબ્દતા. પાઠોપયોગઃ—પાઠોપયોગ, પાઠમાં-જૈનવદનાદિ સંગત પાઠમાં જ ઉપયોગ, નિસ ઉપયુક્તતા. લબ્ધલક્ષત્વં—જ-અને લબ્ધલક્ષણ; લબ્ધ-લબ્ધ-નિર્ણીત છે સર્વ અનુષ્ઠાનમાં લક્ષ્ય-લક્ષ, પર્વત સાધ્ય, ચેત-જેનાથી તે લબ્ધલક્ષ, તેના ભાવ તે લબ્ધલક્ષત્વ. જેમ કે—

“જો ડ ગુણો દોસકરો, ન સો ગુણો દોસમેષ તં જાણ ।

અગુણોવિ હુ હોઈ ગુણો, વિગિચ્છાઓ સુન્દરો સત્ય ॥”

અર્થાત્—જે ગુણ દોષકર હોય તે ગુણ નથી, તેને દોષ જ બળ; અગુણ પણ ગુણ હોય, કે જ્યાં વિનિશ્ચય (પરવસન) સુંદર હોય.

વિવેચન

“સુમતિનાથ શુભશુભ મિલીલ, વાધે સુખ મન પ્રીતિ;
તેલ બિન્દુ બિમ વિસ્તરેલ, બલમાંહે લલી રીતિ...”

સોભાગી બિનશુભ લાગ્યો અવિહ્વલ રંગ.” શ્રી યશોવિજયજી

ઉક્ત અધિકારીઓ જે તેના વિંગ પરથી-પ્રગટ ચિહ્ન પરથી ઓળખી શકાય તે અન્ય કહ્યા છે:-

(૧) તત્કથાપ્રીતિ-ચૈત્યવંદન સંબંધી કથા પ્રત્યે પ્રીતિ. જ્યાં કથાંય પણ આ ભક્તિક્રિયા પરત્વે વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યાં તે પ્રત્યે અધિકારીને અંતરપ્રેમ સ્ફુરે. (૨) નિન્દા અશ્વવણુ-કૌર્ભ તે સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે તો તે સાંભળે નહિ, કાન ધરે નહિ. (૩) તદ્દત્કથા-તે ચૈત્યવંદનના નિન્દક પ્રત્યે અતુકંપા-દયા. જેમકે-આ પામર મૂઠ્ઠાઓ આવી સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે છે, તે ગિચારાની શી દુર્ગતિ થશે? (૪) ચિત્તનો ન્યાસ-આ સત્ક્રિયામાં એવો ઇચ્છાતિરેક વર્તે કે પુનઃ પુનઃ ચિત્તનું તેમાં સ્થાપન થાય. (૫) પરા જિજ્ઞાસા-ચૈત્યવંદન સંબંધી પરમાર્થને જાણવાની પરમ ઇચ્છા વર્તે. આ પ્રથમ પાંચ ચિહ્નો પરથી પ્રથમ બહુમાન લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૬) ગુરુવિનય-ધર્મશિક્ષાદાતા ગુરુપ્રત્યે વિનય, નમ્રભાવે નમન-વંદનાદિ ઉપચાર. (૭) સત્કોલાપેક્ષા-આ સત્ભક્તિક્રિયાને ઉચિત સંધ્યાત્રયરૂપ સત્કાલનો આશ્રય કરવો તે. (૮) ઉચિતાસન-શુરથી ઉચ્ચ આસન કે સમ આસન નહિ, પણ નીચું આસન. (૯) શુક્તસ્વરતા-યથાયોગ્ય સ્વર કાઢવો તે, બીબના યોગમાં ઉપધાત કે વિક્ષેપ થાય એવો ઘોષાટ કે કોલાહલ ન કરતાં કે રાગકા ન તાણતાં, ઉચિત સ્વરે પાઠ કરવો. (૧૦) પાઠોપયોગ-ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રના પાઠમાં ઉપયોગ, ચિત્તનું સાવધાનપણ. આ બીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી બીજા વિધિપરતા લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૧૧) લોકપ્રિયત્વ-પોતાના સુશીલપણનો એવો પ્રભાવ પડ્યો હોય કે જેથી લોકપ્રિયપણું પ્રાપ્ત હોય. (૧૨) અગર્હિતા ક્રિયા-અનિંદ્ય આચરણ હોય. (૧૩) વ્યસનમાં ધૈર્ય-વ્યસન-સંકટ-આપત્તિ આવી પડે એ ધૈર્ય-ધીરપણું ન છોડે. (૧૪) શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ-અહંત્વ-મમત્વભુલિ છોડી, ફૂલણુ થઈને ગળ ઉપરવટ નહિ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ કાનાદિરૂપ વા વ્રતનિયમાદિરૂપ ત્યાગ. (૧૫) લબ્ધલક્ષ્મ્ય-પર્યંત સાધ્ય-છેવટનો લક્ષ ભૂલવો નહિ તે લબ્ધલક્ષ્મ્ય. જેમ સધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ સધાની ક્ષીરી પર જ હોય તેમ આ બધી આત્મસાધન ક્રિયા કરીને પણ મહાદેવે એક આત્માર્થ જ સાધવો છે, આત્મશુદ્ધિ કરી એક આત્મસિદ્ધિ જ સાધવી છે, એ લક્ષ નિરંતર લક્ષમાં રાખવો તે લબ્ધલક્ષ્મ્ય. આ ત્રીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી ત્રીજા ઉચિતવૃત્તિત્વ લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે-આ પંદર ચિહ્નો પરથી અધિકારીપણું પરીક્ષીને આના અધ્યાપનમાં અર્વર્ત, નહિ તો દોષ છે એમ કહ્યું છે.

“હવે જિન વચન પ્રસંગથી, જાણી સાધકે નીતિ;

શુદ્ધ સાધ્ય રૂચિપણું, કરીએ સાધન રીતિ...નમિ નમિ.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

અચિંત્ય ચિંતામણિસમુદાય ચૈત્યવન્દન પામીને પણ અનધિકારી વિધિઅસેવનાદિથી મહા અકલ્યાણ પામે છે, ને તેના કારણિક પોતે થાય છે, આટે અધિકારીમાં જ પ્રયોગ કરવાની અધ્યાપકને લાગણી કરે છે—

આદ્ય—ક હવાનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति ।

કહ્યતે—સ હાચિંત્યચિંતામણિકલ્પમનેકમવશાત્તદ્વસોપાત્તાનિદુષ્ટાદ્યકર્મસાશિજનિ-
તદૌર્ગત્યવિચ્છેદકમપીદમયોગ્યત્વાદવાપ્ય ન વિધિવદાસેવતે, લાઘવં વાત્યાપાદયતીતિ ।
તતો વિધિસમાસેવકઃ કલ્યાણમિવ મહદકલ્યાણમાસાદયતિ । ડકં ચ—

‘ધર્માનુષ્ઠાનવૈતથ્યત્, પ્રત્યપાયો મહાન્મવેત્ ।

રૌદ્રદુઃશૌવલ્લનકો, દુષ્યયુક્તાદિવૌષધાદ્ ॥ इत्यादि’

અતોડનધિકારિપ્રયોગે પ્રયોગત્કૃતમેવ તત્ત્વતસ્તદકલ્યાણમિતિ લિંગૈસ્તદધિકારિતા-
મવેત્યૈતદવ્યાપને પ્રવર્તેત ।^૭

અર્થ :—શંકા—અનધિકારિપ્રયોગમાં એવો તે કથો દોષ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—તે (અનધિકારી),—અનેક લવશતસહસ્રથી મહેલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મસાશિજનિત ઔર્ગત્યત્ (દારિદ્યત્) વિચ્છેદનાદ્, એવું અચિંત્ય ચિંતામણિ સમુદાય (ચૈત્યવન્દન) પણ પામીને, અયોગ્યપણાને લીધે, વિધિવત્ આસેવતા નથી, અને આપું લાઘવ આપાદન કરે છે; તેથી કરીને તે થકી વિધિસમાસેવક જેમ કલ્યાણને, તેમ તે મહત્ અકલ્યાણને પામે છે. કહ્યું છે કે—

‘ધર્માનુષ્ઠાન વૈતથ્યથી, પ્રત્યપાય મહા થાય;.

ન્યમ દુષ્ટપ્રયુક્ત ઓસડે, રૌદ્ર દુઃખોષ પ્રકાય.’

અર્થાત્—‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્ય થકી (વિતથપણાથી—ખોટાપણાથી) રૌદ્ર દુઃખઓશનો બનકે એવો મહાન્ પ્રત્યપાય (ઉલટી હાનિ) હોય,—દુષ્ટપ્રયુક્ત ઔપધ થકી જેમ હોય છે તેમ.’

એથી કરીને અનધિકારિપ્રયોગમાં તત્ત્વથી પ્રયોગત્કૃત જ તેવું અકલ્યાણ છે, એટલા માટે દિગ્ગાથી તેની અધિકારિતા જાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે.^૭

વિવેચન

“લાવ હો પ્રભુ ! લાવ ચિંતામણિ એહ, આતમ હો પ્રભુ ! આતમસંપત્તિ આપવાણ;
એહિ જ હો પ્રભુ ! એહિ જ શિવમુખ ગેહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ ! તત્ત્વાલંબન થાપવાણ...
મુરતિ હો પ્રભુ ! મુરતિ અનંત જિજ્ઞાસુ.”—શ્રી દેવચંદ્રલ.

“કામિત પૂરણ મુરતરુ, સખી. આનંદલન પ્રભુ પાય-સખી.”—શ્રી આનંદલનલ.

એટલે જિજ્ઞાસુ પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—એહો આચાર્યજી ! અનધિકારીમાં આ ચૈત્ય-
વન્દનનો પ્રયોગ કરવામાં એવો તે કથો દોષ છે, કે જેથી કરી
અચિંત્ય ચિંતામણિ આપ ફરી ફરી અનધિકારીપ્રયોગના નિષેધ પર આટલો બધો ભાર
મૂકે છે ? એનો ઉત્તર આપતાં લાવિતાત્મા આચાર્યજી વહે છે—
આ ચૈત્યવન્દન જેનો મહિસા ન ચિંતવો શકાય એવું અચિંત્ય

ચિન્તામણિ સમાન છે, ‘અચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પમ્.’ એટલે જ લાખો કોટા ભવોમાં ઉપાજન કરેલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મરાશિથી ઉપજેલ દૌર્ગત્યનું—આત્માના શુભદારિયનું તે વિચ્છેદક છે, “દૌર્ગત્યવિચ્છેદકં”, અર્થાત્ કર્મઆવરણ દૂર કરી તે આત્માની અનંત શુભસમૃદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. આત્મ દૌર્ગત્યનું વિચ્છેદક અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમું ચૈત્ય-વન્દન પામીને પણ અનધિકારી જીવ પોતાના અયોગ્યપણાને લીધે વિધિવત્ આસેવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આત્મ લાઘવઆપાદન કરે છે, લાઘવ-હલકાપણું ઉપજાવે છે, જેમ તેમ પ્રયોગ કરી આ મહાન ક્રિયાના ગૌરવની હાનિ કરે છે. એટલે વિધિસમસેવક—વિધિથી સમ્યક્ આસેવન કરનાર જેમ મહત્ કલ્યાણને પામે છે, તેમ આ અવિધિ-

સમાસેવક અવિધિથી આસેવન કરનાર અનધિકારી જીવ મહત્ અકલ્યાણને વિધિઅનાસેવન થકી પામે છે. અર્થાત્ આત્મસંપત્તિ આપવા માટે અચિન્ત્ય ભાવ-ચિન્તામણિ લાઘવઆપાદનથી અહત્ભાગવંત જેવા મહત્ વિપથપણાએ કરીને જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ મહા અકલ્યાણ સમું આ ચૈત્યવન્દનરૂપ મહત્ ભક્તિઅનુષ્ઠાન છે, તે જે ઉક્ત ભાવ-વિધિથી એટલે કે ઉપયોગથી, નિરાશંસાથી, સમ્યક્દષ્ટિથી, ભક્તિથી, ખડુમાનાદિથી સમ્યક્પણે કરે તે મહાકલ્યાણનું ભાવન થાય; અને જે ઉક્ત વિધિથી વિપરીતપણે અવિધિથી એટલે કે અનુપયોગથી, આશંસાથી, મિથ્યાદષ્ટિથી, અભક્તિથી, અખડુમાનાદિથી અસમ્યક્પણે કરે તે મહાઅકલ્યાણનું ભાવન થાય. કારણ કે જેમ મહત્ એવા સત્ પ્રત્યેની આનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, ભક્તિથી, ખડુમાનથી, આરાધનથી મહાભક્ષરૂપ સત્ કૃપા મળે; તેમ તે પ્રત્યેની આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અભક્તિથી, અખડુમાનથી, વિરાધનથી મહાસંસારરૂપ અસત્ કૃપા મળે. જેમ રાજા રીંછે તો ન્યાહ કરી છે ને ખીજે તો ઘરબાર પણ જાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહા અકલ્યાણ થાય.

“જાણું હો પ્રભુ જાણું જન્મ કયત્ય, જો હું હો પ્રભુ! જો હું તુમ સાથે મિલ્યાણું સુરમણિ હો પ્રભુ! સુરમણિ પામ્યો હત્ય, આંગણ હો પ્રભુ! આંગણ સુજ સુરતર કલ્યાણ.”
શ્રી. યશોવિજયજી.

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંક્યું છે કે ‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્યથી-વિતથપણાથી મહાન પ્રત્યપાથ થાય છે કે જે રોદ દુઃખસમૂહનો જનક-ઉપજાવનાર હોય છે, દુઃખચુકત ઔપધની પેઠે.’ અર્થાત્ શુભકારી ઔપધનો પણ જો દુઃખપ્રયોગ કરવામાં આવે, તો દુષ્ટ વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં આવે, તેથી શુભને બદલે ઉલટી ચોટી હાનિ થાય. તે જ પ્રકારે મહાન પ્રત્યપાથ આત્મશુભકારી ધર્માનુષ્ઠાનનો પણ જો દુઃખપ્રયોગ કરવામાં આવે, દુષ્ટ વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી આત્માને શુભને બદલે ઉલટી મહાન હાનિ થાય. કારણ કે આ ધર્માનુષ્ઠાન ઔપધ ભવરોગનો નાશ કરનાર મહા યોગ-રસાયન હોઈ પૌષ્ટિક રસાયન જેમ પચાવવું સહેલું નથી. એટલે જેમ રસાયનનો પ્રયોગ થોડો ઉદીપ્ત જ કરાગિવાળા અધિકારી પર કરવામાં

આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બહે છે; પણ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી હુર્બળ મનુષ્ય પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેને જીવવાની શક્તિના અભાવે ભારે પડી જાય છે અને પ્રાણાંત વિપરીત પરિણામ પણ આપે છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ ઉદ્વિગ્નશક્તિસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી પર કરવામાં આવે તો તેને બરાબર પડે છે અને લાવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરપણું આપે છે; પણ મંદશક્તિવાળા અરોગ્ય અનધિકારી જીવ પર આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે તેને આત્મપરિણામપણે જરતું-પચતું નથી, અને આ સૂત્ર તો મને આવડે છે, આ ક્રિયા તો હું કરું છું, આમાં તે શું છે? ઇત્યાદિ પ્રકારે ઉલટું મિથ્યાભિમાન રૂપ અજીર્ણ-‘જ્ઞાનનો અપયો’ ઉપજાવી મહાઅનર્થકારી થઈ પડે છે, યાવત્ જ્ઞાનાદિ-ભાવપ્રાણહરણરૂપ ભાવ-મૃત્યુ કરે છે, આમ જે જ્ઞાન નિર્જરાનો હેતુ થઈ મહાકલ્યાણકારી મોક્ષનું કારણ થવું જોઈએ, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને માનનો હેતુ થઈ મહાઅનર્થકારી લાવળ-ધનનું કારણ થઈ પડે છે !

“જે જ્ઞાન મહાનિર્જરાનો હેતુ થાય છે, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને અહિતકારી થઈ ઘણું કરી પરિણમે છે.”-શ્રીમદ્ રાઘવચંદ્ર, અં. ૬૬૫

આ ધર્માનુષ્ઠાન યોગ ખરેખર! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિનો મોટો અખ-તરો (Great & grand experiment) છે. એટલે તે બે સવળો ઉતરે તો બેઠો પાર

થઈ જાય, જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય; અને અવળો પડે તો થોગ જીવનું નાવડું ટૂંકી જાય! મહેફ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશા-મહા પ્રયોગ તનાથી અકલ્યાણ થઈ મહા હાનિ થાય, નિજનાના પ્રયોગની પેઠે. એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે

છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગપ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને હરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! હા. ત. આત્માને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ આત્મધર્મ ‘યમાઠનાઈ’ ધર્માનુષ્ઠાન જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી સ્થિતપણે કેવલ શુદ્ધ આત્માથે જ નિર-હંકારપણે કરવાનું છે એવું વિધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે; તે ધર્માનુષ્ઠાન પણ બે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી, પરભાવ-વિભાવની આકાંક્ષાથી અહંકારપણે કરવામાં આવે,

તો તે આત્માના શુભની ઘાત કરનાર આત્માને ઝેરરૂપ વિષઅનુષ્ઠાન અનધિકારીપ્રયોગ થઈ પડે છે. આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી કરવામાં

પ્રયોક્તકૃત આવતું વિષઅનુષ્ઠાન ભાવઅવિધિરૂપ હોઈ આત્માને મહા-મહા અકલ્યાણ અકલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે; અને તત્ત્વથી આ અકલ્યાણનું કારણ પણ અનધિકારીમાં પ્રયોગ કરનાર ઉપદેશક જ થઈ પડે છે. એટલા

માટે ઉપરમાં કહેવામાં આવેલા દિગો-પ્રગટ ચિહ્નો પરથી તેની અધિકારિતા બાહ્યને આ શૈત્યવન્દનના અધ્યાપનમાં તે ઉપદેશક પ્રવર્તે, એ જ તાત્પર્ય છે.

એમ અધિકારીપ્રયોગ કરતા અધ્યાપકે વચન આપ્યું ઈ, એથી ઉલટું કરતાં ઉલટું જ કર્યું, એમ કહે છે—

પર્વં હિ કુર્વતા આરાધિતં વચનં, બહુમતો લોકનાથઃ, પરિત્યક્તા લોકસંજ્ઞા, અક્ષીકૃતં લોકોત્તરયાનં, સમાસેવિતા ધર્મચારિતેતિ । અતોઽન્યથા વિપર્યય इत्यालोचनीय-
મેતદતિવૃદ્ધમામોગેન ॥ ૮

અર્થ :-કારણ કે એમ કરતાં તેનાથી (અધ્યાપકથી) વચન આરાધિત થયું, લોકનાથ બહુમત થયા, લોકસંજ્ઞા પરિત્યક્ત થઈ, લોકોત્તર યાન (માર્ગગમન) અંગીકૃત થયું, ધર્મ-ચારિતા સમાસેવિત થઈ; આનાથી અન્યથા (ઉલટા પ્રકારે) વિપર્યય (વિપરીતપણું) છે, એમ આ અતિ સૂક્ષ્મ આલોગથી (મતિવિસ્તારથી) આલોચવા યોગ્ય છે. ૮

વિવેચન

“અરમ નયણુ કરી મારગ ભેવતો રે, બહુઓ સયલ સંસાર;

જિણુ નયણુ કરી મારગ ભેઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.”—શ્રી આનંદધન

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ અનધિકારીપ્રયોગે પ્રયોક્તકૃત જ તેનું અકલ્યાણ હોય છે, એટલા માટે અધ્યાપક શુરુ પોતાની ભોખમહારી બરાબર સમજી ઉક્ત લિંગો પરથી અધિકારિપણની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી આના અધ્યાપનમાં—શિક્ષણમાં પ્રવર્તે. કારણ કે ‘પર્વં હિ કુર્વતા આરાધિતં વચનં’ ૮. એમ કરતાં ખરેખર !

અધિકારીપ્રયોગ તેણે (૧) વચનનું—ભગવાનની આગમરૂપ આજ્ઞાનું આરાધન કર્યું.

કરે તેણે વચન (૨) અને એમ આજ્ઞા આરાધવાથી તે લોકના નાથનું બહુમતપણું—આરાધ્યું ૮. પરમ સંમતપણું—માન્યપણું કર્યું, બહુમાન કર્યું. (૩) અને એમ

આ લોકોત્તર કેવળા અને તેની આજ્ઞાના બહુમતપણાથી લોકસંજ્ઞાને પરિત્યાગ કર્યો; લોકદંષ્ટિએ ધર્મ માનવારૂપ લોકસંજ્ઞાને, ગતાનુગતિક ગાહરીઆ પ્રવાહ જેવી બોધદંષ્ટિરૂપ લોકદંષ્ટિને સર્વથા ત્યાગ કર્યો; જનમનરજનરૂપ લોકપંક્તિમાં બેસવાનું છોડી દીધું. (૪) અને એમ અધ્રમદ્વારૂપ લૌકિક માર્ગ છોડી, અલૌકિક—લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરવાનું અંગીકાર કર્યું. (૫) અને એમ લોકસંજ્ઞા છોડી લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરવાથી તેણે સાચેસાચા ધર્મચારિપણાનું સમ્યક્ આસેવન કર્યું, ખરેખર નિર્દોષ ધાર્મિકપણું આચર્યું.

પણ આનાથી અન્યથા એટલે કે અનધિકારિપ્રયોગ કરે તો વિપર્યય હોય, ઉપર કહ્યું તેથી બધું ઉલટું જ હોય. અર્થાત્ તેણે ભગવાનનું આજ્ઞરૂપ વચન આરાધ્યું નહિં,

એટલે ભગવાન લોકનાથને બહુમત કર્યા નહિં, એથી લોકસંજ્ઞા છોડી અનધિકારિપ્રયોગે નહિં ને લોકોત્તર માર્ગે ગમન કર્યું નહિં અને સાચું ધર્મચારિપણું

એથી ઉલટું આચર્યું નહિં. આ બધુંય વિવેકી વિચારકે અતિ સૂક્ષ્મ આલોગથી

એટલે કે પોતાનો યુદ્ધિવિસ્તાર જેટલો પોંચે ત્યાંસુધી સૂક્ષ્મપણે વિચારવા યોગ્ય છે. આમ જ્ઞાની પુરુષે જીવના એકાંત હિતહેતુએ આ અધિકારીપ્રયોગની એટલે કે અધિકારી જીવને જ આ આપવાની વાત કહી છે.

પંક્તિકાઃ—કેવા ? લોકસંજ્ઞા—લોકસંજ્ઞા, ગતાનુગતિકલક્ષણ લોકહેરિ. લોકોત્તરયાનમ્—લોકોત્તર પ્રયતિ.

“ લોક સંસાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“ આદ્યો આચરણુ લોક ઉપચારથી શાશ્વ અચ્ચાસ પશુ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કેન સીધો. ” શ્રી દેવચંદ્રણ

卐

૪.

આગમવિહિત ટ્રેયામાર્ગની ઉદ્ધોષણા: સૂત્રબાધક અપવાદનો તિરસ્કાર

વચનોક્ત પંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય નથી, એમ આગમવિહિત વિધિમાર્ગની સુવિહિત-
શેખર હરિભદ્રણ ઉદ્ધોષણા કરે છે—

ન हि वचनोक्तमेव पन्थानमुद्धंष्यापरो हिताप्स्युपायः । न चानुमवाभावे पुरुषमात्र-
प्रवृत्तेस्तथेष्टफलसिद्धिः, अपि च लाघवापादनेन शिष्टप्रवृत्तिनिरोधतस्तद्विधात एव ॥ ૧

અર્થ:—ખરેખર ! વચનોક્ત જ પંથ ઉદ્ધેષીને (શિવાય) હિતપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય
નથી. અને અનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિ થકી તથાપ્રકારે ઇષ્ટફલસિદ્ધિ નથી, એટલું
જ નહિ પશુ લાઘવઆપાદન વડે શિષ્ટ પ્રવૃત્તિના નિરોધ થકી તેનો (ઇષ્ટફલસિદ્ધિનો)
વિધાત જ હોય છે. ૯

વિવેચન

“ તે માટે ઊભા કર ભેડી, જિનવર આગળ કહિયે કે;

સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ હોય, જિમ આનંદબન લહિયે રે...૫૪ હરિશણુ.” શ્રી આનંદબનણ

અને કોઈ શંકા કરે કે—અને શુભ કૃત્યમાં પુરુષ માત્ર પ્રવૃત્તિ એજ હિતનો
ઉપાય છે, એમાં વચનની અપેક્ષા શી ? તેનો ઉત્તર આપતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ લલિત

પક્ષિકા—પુરુષ માત્ર પ્રવૃત્તિ પશુ હિતપ્રાપ્તિ ઉપાય હોય, નહિ કે વચનોક્ત જ પંથ એમ
આશંકાને કહ્યું—ન ચાનુમવેત્યાદિ.—આ અભિપ્રાય છે—પૂર્વે સ્વયમેવ હૃષ્ટફલવાળા કૃષિ આદિમાં
તેના ઉપાયપૂર્વક, અને અદૃષ્ટફલવાળા નિધાનખનનાદિ કર્મમાં આપ્તોપદિષ્ટ ઉપાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ
સ્વાભિલષિત ફલસિદ્ધિ અવસ્થા હોય છે, નહિ કે અન્યથા. એટલા માટે અતીન્દ્રિય ફલવાળા ચૈત્યવન્દનમાં
ફલ પરતે સ્વાનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિના આશ્રયજુથી વિવક્ષિત ફલસિદ્ધિ નથી, વ્યભિચાર
સંબંધને ધીમે; એથી કરીને શાસ્ત્રોપદેશ થકી તેમાં પ્રવર્તવું ગેરચા છે અપિ ચ—એ દૃષ્ટાન્તરના
સમુચ્ચય અર્થમાં છે. ચદચ્છા પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર ચૈત્યવન્દન વિધિના લાઘવઆપાદને—લાઘવઆપાદન વડે,
લઘુકરણ વડે, શિષ્ટપ્રવૃત્તિનિરોધત:—શિષ્ટ પ્રવૃત્તિના નિરોધ થકી, પૂણ્ય પૂજારૂપ શિષ્ટાચારના
પરિહાર થકી, તદ્વિષાત ષ્ઠ-તેના વિધાત જ, ઉપાયાન્તરથી પશુ સંભવતી તથાપ્રકારની ઇષ્ટફલ-
સિદ્ધિનો વિષ્કંભ જ હોય છે. કહ્યું છે કે—“પ્રતિવજ્જાતિ हि भैयः पुण्यपूजाव्यतिक्रमः”—પૂણ્ય
પૂજાનો વ્યતિક્રમ એવો પ્રતિબંધ કરે છે.

સુભાષિત વડે છે કે- ‘ન હિ વચનોકમેવ પન્થાનમુલ્લંઘ્યાપરો હિતા-
 ‘વચનોકત જ પંથ પ્ત્યુપાયઃ’ ખરેખર ! વચનોકત જ પંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો
 શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય છે નહિં. કારણ કે જેણે પરમ આત્મહિત પ્રાપ્ત
 બીજો કોઈ ઉપાય કયું છે, એવા પ્રાપ્ત આપ્ત પુરુષનું વચન તે જ આગમ છે; એટલે
 છે નહિં’ આવા આત્માનુભવી આપ્તનું આગમવચન જ જીવને આત્મહિતનો
 એક અને અદ્વિતીય ઉપાય છે; અને આ જીવને તો તથાપ્રકારનો
 અનુભવ છે નહિં, એટલે અનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિ થકી ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ નથી.
 જેનું ફલ દષ્ટ છે એવા કૃષિ આદિમાં તેના ઉપાયપૂર્વક પ્રવર્તે તો ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય,
 પણ જેનું ફલ અદષ્ટ છે એવા નિધાનખનન (ખજાનો ખોદવો) આદિમાં તો તેના તત્કા
 આપ્તના ઉપદેશપૂર્વક પ્રવર્તે તો જ નિધાનપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય. તેમ અદષ્ટ
 અચિંત્ય અતીંદ્રિય ફલવાળા પરમનિધાનરૂપ ચૈત્યવન્દન વિષયમાં પણ પરમ આત્માનુભવી
 આપ્તના ઉપદેશપૂર્વક પ્રવર્તે તો જ મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય. એટલા માટે
 સુમુક્ષુએ આપ્ત પુરુષના આગમવચન અનુસાર જ પ્રવર્તવા શોચ્ય છે.

આમ વચનોકત પંથ શિવાય—આગમવિહિત વિધિમાર્ગ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો બીજો
 ઉપાય નથી, એટલે આ ઉપયોગાદિ—ખડ્ગમાનાદિરૂપ ઉક્ત વિધિમાર્ગ છોડી સ્વચ્છંદ
 પ્રવૃત્તિ કરતાં ઇષ્ટફલસિદ્ધિ નથી. એટલું જ નહિં પણ ખોટી પ્રજ્ઞા-
 સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિથી લોકારૂપ સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન પ્રવૃત્તિના લાઘવ-
 લાઘવઆપાદન આદિ આપાદાન—લાઘવકરણ (હલકાપણું કરવા) વડે કરીને સાચી
 શિષ્ટ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, એથી કરીને ઇષ્ટફલસિદ્ધિનો
 ઉલ્લટો વિધાત જ—અટકાયત જ—અંતરાય જ હોય છે. માટે અધિકારી—અનધિકારીના
 વિવેક વિના આ અચિંત્ય ચિન્તામણિ સમા ચૈત્યવન્દનનો અનધિકારીમાં પ્રયોગ કરવો, તે
 ‘લેસ આગળ ભાગવત’ની જેમ અથવા ‘ડુક્કર પાસે ચોતીનો ચારી નાંખવા’ની જેમ
 (Casting pearls before swine) આવી મહેત વસ્તુને બ્યાં/ત્યાં ફેંકી દેવારૂપ હોઈ, તે
 સતક્રિયાનું લાઘવ—હલકાપણું કરવા બરાબર ને યથાસૂત ક્રિયાનું વિલોપન કરવા બરાબર
 છે, એટલે તેથી ઇષ્ટફલનો અંતરાય હોય એમ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે.

અપવાદ પણ સૂત્રબાધાર્થી હોય, પણ સૂત્રબાધાર્થી અપવાદનું સેવન તો પરમગુરુનું લાઘવકારિ
 ક્ષુદ્રસત્યચેષ્ટિત છે ને તેનું પ્રહણ તે સંસારસરિત્સ્યોતમાં તણખલાને પકડવા જેવું છે, એમ માર્ગિક
 કથન કરે છે—

અપવાદોડપિ સૂત્રાબાધયા ગુરુલાઘવાલોચનપરોડધિકદોષનિવૃત્તયા શુભઃ શુભાનુબન્ધી
 મહાસત્ત્વાસેવિત ઉત્તર્ગમેવ ષવ, ન તુ સૂત્રાબાધયા । ગુરુલાઘવચિન્તાડમાવેન હિતમહિતા-
 નુલબ્ધ્યસમ્મલસં, પરમગુરુલાઘવકારિ ક્ષુદ્રસત્યવિનુમ્મિતમિતિ ॥

પત્તવક્ત્રીકરણપ્યનાત્મજ્ઞાનાં સંસારસરિત્સ્યોતસિ કુશકાશાવલમ્બનમિતિ પરિમાવનીયં
 સર્થથા ॥^{૧૦}

અર્થ:—અપવાદ પશુ-સૂત્રઅબાધથી શુરભાષવ આલેખનપર, અધિક દોષ નિવૃત્તિથી શુભ, શુભાતુબધી, મહાસત્ત્વ આસેવિત એવો-ઉત્સર્ગભેદ જ છે, નહિ કે સૂત્રબાધથી. શુરભાષવચિન્તાના અભાવથી અહિતાતુબધી હિત અસમજસ હોઇ, પરમ શુરત્વ ભાષવકારિ એવું ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું વિનૃણિત (વિલસિત-ચેષ્ટિત) છે.

આતું અંગીકરણ પશુ અનાત્મજ્ઞાનું સંસારસરિત-સ્ત્રોતમાં કુશકાશઅવલંબન છે, એમ સર્વથા પરિભાવન કરવા થોડા છે.^{૧૦}

વિવેચન

“પાપ નહિ કોઇ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસે, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખા;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખા. ધાર તરવારની.”

—શ્રી. આનંદધનજી.

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે આપ આ સૂત્રોક્ત વિધિ અનુસાર વર્તવાની ને અધિકારી-પ્રયોગની વાત કરે છે, તો તેમાં શું અપવાદ નહિ હોય ? તેનો અત્ર જવાબ આપ્યો છે કે અપવાદ પશુ ‘સૂત્રાભાવવા’ સૂત્રઅબાધથી હોવો જોઈએ, અપવાદ પશુ સૂત્ર અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ. કારણકે ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ જે જે આશા જ્ઞાનીએ કરી છે, તે કેવલ જીવના કલ્યાણહેતુએ, જેમ આત્માર્થ ઉત્પન્ન થઈ વર્ધમાન થાય ને સુરક્ષિત બને એમ એક સ્વરૂપાતુસંધાન લક્ષ્યના એકસૂત્રપણે કરી છે. એટલે સૂત્રથી અવિરુદ્ધ એવો અપવાદ પશુ ‘શુરભાષવ આલેખનપર’ ‘શુરભાષવાલોચનપર’ અર્થાત્ જેમાં શુભ અધિક અને દોષ અલ્પ હોય, લાભ વિશેષ ને હાનિ લેશ હોય એવા શુરભાષવનો વિચાર પ્રધાન હોય,—એવો સાચી વાણીયાગતવાળો હોવો જોઈએ. એટલા માટે જ અત્રે કહ્યું કે તે ‘અધિક દોષ નિવૃત્તિ વડે કરીને શુભ (મશસ્ત) અને શુભાતુબધી’—શુભભાવનો અતુબધ કરનાર હોવો જોઈએ, અને આવો જે સૂત્રઅબાધક, શુરભાષવ ચિન્તાવાળો, શુભ અને શુભાતુબધી અપવાદ છે, તે તો કારણવિશેષે મહાસત્ત્વ મહાત્માઓએ આત્મ-સંયમની રક્ષાથે સેવન કરેલો ઉત્સર્ગનો ભેદ જ છે; કારણકે આ અપવાદ પશુ ઉત્સર્ગના ભંગ માટે નહિ, પશુ ઉત્સર્ગની રક્ષા અર્થે જ સેવવામાં આવે છે, એટલે તે ઉત્સર્ગફલહેતુ હોઈ ઉત્સર્ગવિશેષ જ છે.

પણિકા—અપવાદોડપિ-ધંપાદિ. ઉત્સર્ગમિદ પવ-ઉત્સર્ગભેદ જ. ઉક્તલક્ષણવાળો અપવાદ ઉત્સર્ગરથનાપત્રપણાએ કરીને ઉત્સર્ગફલહેતુ છે એટલા માટે ઉત્સર્ગવિશેષ જ છે. પત્તદક્ષીકરણ-મપિ-આતું એટલે ક્ષુદ્રસત્ત્વવિનૃણિતનું અપવાદપણે અંગીકરણ પશુ, આદરણ પશુ, તો પછી અનંગીકરણનું તો પૂછું જ શું ? આલંબન નથી થતું એમ ‘આપિ’ પશુ સ્પષ્ટનો અર્થ છે. કુશ-કાશાલ્પન્નમ્-કુશ અને કાશ તે કુશ-કાશ, તેઓનું આલંબન-આશ્રયણ તે અનાલંબન જ છે,—અપુષ્ટ આલંબનપણાને લીધે.

આમ સૂત્રઆધારી જે અપવાદ છે તે ઉત્સર્ગબિદ જ છે, નહિં કે સૂત્રઆધારી હોય તે. એટલે સૂત્રઆધારી જે અપવાદ સેવવામાં આવે તે ભલે કદાચ તાત્કાલિક કંઈક લાભ કરતો હોય તો પણ પરિણામે તો મહાહાનિ કરે છે એટલે જ અત્રે સૂત્રઆધારી કહ્યું છે કે- ‘શુરુદાઘવચિંતાના અભાવથી અહિતાનુબંધી હિત અપવાદસેવન તે અસમંજસ છે.’-‘શુરુદાઘવચિન્તાડમાવેન હિતમહિતાનુવચ્ચસમગ્નસ’, પરમશુરુ દાઘવકારિ અર્થાત્ જેમાં લાભ અધિક છે ને હાનિ અલ્પ છે એવી શુરુદાઘવ ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત ચિંતા ભયાં નથી, એવું હિત પણ અહિતનો અનુબંધ કરનાર હોવાથી અસમંજસ-અસચ્ચિત છે. અને આવા શુરુદાઘવચિંતા રહિત અહિતાનુબંધી અપવાદનું સેવન કરવું, તે પરમશુરુનું દાઘવ (લઘુપણું-હલકાપણું) કરનારું એવું ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું-જંતુનું વિલસિત-ચેષ્ટિત છે. અર્થાત્ આખા જગત કરતાં પણ જેનું શુભગૌરવ શુરુ (ભારી) છે એવા પરમ જગદ્દશુરુ વીર્ય કરનું દાઘવ (લઘુપણું) તે ક્ષુદ્ર પ્રાણી પોતાના અવિધિયુક્ત અપવાદસેવનથી કરે છે; તે પરમશુરુને ને તેના સંબંધી ચૈત્યવંદન ક્રિયાને જેને તેને આપવાથી કે ગમે તેમ ચઢા તઢા લૌકિક રીતે કરવાથી તે નીચી-હલકી-લઘુ પશ્ચિત્તે ઉતારી મૂકી તેની આશાતના કરે છે; અને આમ પરમશુરુનું દાઘવ કરવું તે ક્ષુદ્ર-પામર જીવનું ચેષ્ટિત છે.

આનું—ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતનું અપવાદપણે અંગીકરણ પણ અનાત્મજ્ઞોનું સંસાર-સરિત્સોતમાં કુશકાશાવલંબન છે, ‘સંસારસરિત્ચ્છોતસિ કુશકાશા-તેતુ’ અપવાદઅહંભુ ચલન્નનમ્’। જેને તેને આપવારૂપ અવિધિપ્રયોગનું અથવા ચઢા સંસારસરિત્સોતમાં તઢા ગમે તેમ ગાડરીઆ પ્રવાહ પ્રમાણે લૌકિક રીતે પ્રયોગનું તણખલાને ખાલવા અપવાદરૂપે અહંભુ તે તો ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું ચેષ્ટિત છે જેમ ઉપરમાં જેવું! કહ્યું. આવા રૂઢિ પ્રમાણે હાંકયે રાખવારૂપ કે જેમ થાલે છે તેમ ચલાવ્યે રાખવારૂપ અપવાદનું અહંભુ તે તો સંસારસરિતાના પ્રવાહમાં કુશકાશના-તણખલાના અવલંબન જેવું છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણખા તો મનુષ્ય તણખલાને ખાંચે, તો તેનો નિસ્તાર થાય નહિં, તેમ આવા તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનરૂપ અપવાદને જે અનાત્મજ્ઞો આલબે, તેનો સંસારસરિત્થી નિસ્તાર થાય નહિં, એટલું જ નહિં પણ તે સંસારસરિતાના સોતમાં તણખા જ કરે. અર્થાત્ આ અનાત્મજ્ઞ જીવોને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જ નથી, એટલે તે બિચારા પામર જીવો રૂઢિગતપણે કે લૌકિકપણે ક્રિયા કરતા રહી અમે તરશું એમ મિથ્યા આત્મસતોષ માને છે, પણ તે તેમનું જ્ઞાનનું વંચક ઠગની પેઠે ઠગારૂં જ થઈ પડે છે. કારણ કે મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી, લક્ષ્ય વિનાના ખાલુની પેઠે, તેના સર્વ યોગ-ક્રિયા-ફળ યોગફળથી વંચિત કળનારા વંચક-આત્મવચક થાય છે; એટલે તેઓ ચારે ગતિમાં રખડતા રહી સંસારસરિત્સોતમાં તણખા જ કરે છે. આમ આત્મસ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન નથી એવા અનાત્મજ્ઞો ભલે ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતરૂપ અપવાદનું આલંબન અહિં, પણ તે તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનથી તેઓ સંસારસરિ-

તાના સ્ત્રોતમાંથી રૂબતા થયે નહિં. એટલે એવા આલંબનનું અંગીકરણ મિથ્યા છે, એમ સર્વથા પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

“ વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર બૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફેલ, સાંભળી આદરી કંઈ રાચો...ધાર.”

શ્રી આનંદધનજી

જિનપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલનાત્મક સ્થિતિ વિચારી, ઉત્તમ નિદર્શનોમાં યત્ન કરવો, એમ શ્રેયોભાગ દર્શાવે છે—

નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્મીર્યં, વિલોકનીયા તન્ત્રાન્તરસ્થિતિઃ, દર્શનીયં તતોડ્ઽયાધિકત્વં, અપેક્ષિતવ્યો વ્યાપ્તીતરવિમાગઃ, ચતિતવ્યંમુત્તમનિદર્શનેષ્વિતિ શ્રેયોમાર્ગઃ ॥^{૧૧}

અર્થઃ—નિરૂપણીય છે પ્રવચનગાંભીર્ય, વિલોકનીય છે તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ, દર્શનીય છે તેનાથી આલું અધિકત્વ, અપેક્ષિતવ્ય છે વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ, ચતિતવ્ય છે ઉત્તમ નિદર્શનોમાં,—એમ શ્રેયોભાગ છે. ^{૧૧}

વિવેચન

“ઉદઘાવિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ સર્વદૃશ્યઃ ।

ન ચ તાસુ ભવાનુવીક્ષ્યતે, પ્રવિમક્તાસુ સરિત્સ્વિવોદયિઃ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વાત્રિંશત શ્લોક ૪

આમ અપુષ્ટ અપવાદનો નિષેધ કર્યો, તેની પુષ્ટિરૂપે અને શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ સુદર લલિત સુભાષિત સૂત્રો ઉપન્યસત કર્યા છે : ‘નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્મીર્યં ।’ ઇ (૧) ‘પ્રવચન-ગાંભીર્યં નિરૂપણીય છે.’ જિનપ્રવચન ઉપરછછું કે કુદલક નથી, પ્રવચનગાંભીર્ય ને થણુ સાગરવરગંભીર આશયવાણું છે, એમ આ પ્રવચનનું ગંભીર-તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ થણું નિરૂપવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ પ્રવચન અદેખર ! ‘પ્રવચન’—ખીજા બધા વચન કરતાં ચઢીયાતું એવું પ્રકૃષ્ટ વચન છે. જ્યાં સૂત્રોરૂપી અર્થગંભીર મધુર નિર્મલ જલ ભર્યા છે, સિદ્ધાન્તોરૂપી મોટા મોટા પ્રબળ તરંગો જ્યાં ઉછળી રહ્યા છે, સુક્રિતઓરૂપી સરસ સરિતાઓનું બે સંગમસ્થાન છે, મહા-

પંજિકા—દર્શનીયં તતોડ્ઽયાધિકત્વમ્—તેનાથી આલું અધિકત્વ દર્શનીય છે; દર્શનીય-દર્શનીય, દર્શાવવા યોગ્ય છે પરોને, વા સ્વયં દૃષ્ટવ્ય-દેખવા યોગ્ય છે. તતઃ—તેનાથી, તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ કરતાં, અસ્ય-આલું, પ્રકૃત તન્ત્રનું, અધિકત્વ—અધિકપણ, અધિક ભાવ,—કે અધિયો શુદ્ધ જીવાદિ તત્ત્વના અભિધાવકપણાને લીધે. વ્યાપ્તીતરવિમાગઃ—વ્યાપ્તિ, આનો સર્વતન્ત્રાનુગમ,—સર્વ નયમતાનુ-રોધિપણાને લીધે; અને ઇતર, અવ્યાપ્તિ તન્ત્રાન્તરોની,—એકનયરૂપણાને લીધે; તે વ્યાપ્તીતર-અવ્યાપ્તિ અને ઇતર, તયોઃ—તે બન્નેનો, વિમાગઃ—વિશેષ, અને અહીં ઇતરા ચબ્દનો પુંવદ્ભાવ છે, “વૃત્તિમાત્રે સર્વાદીનાં પુંવદ્ભાવઃ” શ્રુતિમાનમાં સર્વ આદિનો પુવદ્ભાવ (હેતુ) એ વચનથી. ઉત્તમનિદર્શનેષુ-આચાનુસાર પ્રજ્ઞ મહાપુરુષ દૃષ્ટાન્તોમાં.

મતિવંતોની મતિ પણ જેનો તાગ લાવી શકતી નથી, અને જ્યાં શુભગણરૂપ રત્નો દેખીને ચિત્ત પ્રસક્ત થઈ જાય છે, એવા આ પરમ ગંભીર શ્રુતસંમુદ્રને વર્ણવવા કોણ સમર્થ છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રવચનનું ગાંભીર્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થે ગંભીર ચીકં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રખળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીકા;
દેખીને જ્યાં શુભગણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારુ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવવા કોણ શક્ત ?—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વચિત)

તથા—(૨) ‘તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ વિલોકનીય છે,’ અન્ય તંત્રનું—વચનનું તેલું ગંભીરપણું નથી એમ અન્ય તંત્રની સ્થિતિ વિલોકવા યોગ્ય છે. કારણ કે ઉપરછલા છુલ્લક ભાવવાળા વચનો જ્યાં હિંસાદિ દોષથી દૂષિત હોઈ ખારા જલ સમા છે, એકાન્તવાદથી દૂષિત અપસિદ્ધાન્તોરૂપ ઉલ્લસતા કલ્પનાતરંગો જ્યાં ક્ષુદ્ર તરંગો જેવા છે, યુક્તિસરવાણીનો પણ જ્યાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી, અલ્પમતિવંતો પણ ‘આમાં તે શું છે ?’ એમ જેનો તાગ લાવી શકે છે, અને જ્યાં હિંસા-કપાયાદિ પોષક દુર્વિધાનોરૂપ કાંકરા દેખી ચિત્ત અપ્રસન્ન થાય છે, એવા આ ક્ષુદ્ર સામાન્ય જલાશયો જેવા તન્ત્રાન્તરોની લૌકિક માર્ગપ્રરૂપણાદિ સ્થિતિ અવલોકવા યોગ્ય છે.

તથા—(૩) ‘તેનાથી આનું અધિકત્વ દર્શનીય છે.’—તન્ત્રાન્તરથી—અન્ય દર્શનોથી આ જિનપ્રવચનનું અધિકપણું (Superiority) કય-છેદ-તાપથી શુદ્ધ તત્ત્વના પ્રકાશકપણા વડે કરીને કેવી રીતે છે તે સ્વયં દેખવા યોગ્ય છે ને બીજાઓને જિનપ્રવચનનું દેખાડવા યોગ્ય છે. જેમકે—કયાં કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન લોકોત્તર અધિકપણું માર્ગપ્રરૂપક આ સાગરવરગંભીર જિનપ્રવચન ? ને કયાં જનમન-રંજનપ્રધાન લૌકિક માર્ગપ્રરૂપક ક્ષુદ્ર જલાશયો સમા અન્ય વચન ? જલાશયોનું જલ ઉપરની સપાટી (Surface) ભેતાં ભલે સમાન લાગે, પણ તેના જિંડા-ણની (Depth) ખબર તો જેમ જેમ તેમાં જિંડા ઉતરીએ તેમ તેમ જ પડે છે. તેમ ઉપર ઉપરથી ભેતાં તન્ત્રાન્તર વચન ભલે જિનપ્રવચન સમાન લાગે, પણ તેના ગાંભીર્યનો અનુભવ તો જેમ જેમ મધ્યસ્થ ભાવે કય-છેદ-તાપ પરીક્ષાથી તે તે દર્શનના તત્ત્વનું અવગાહન કરીએ તેમ તેમજ થાય છે.

“બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃત સિંધુ આગળ એક જિન્દુરૂપ પણ નથી. XXX એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું ? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્દિતેષિતા.”—

શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રશ્ય પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ) પાઠ ૯૫.

તથા—(૪) ‘વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ અપેક્ષિતબ્ય છે,’ અપેક્ષવા યોગ્ય છે. અને આમ સર્વનયમાં વ્યાપકપણાથી તાપશુદ્ધિને લીધે જિનપ્રવચનનું સર્વ તન્ત્રાન્તરોમાં

વ્યાપકપણું છે, પણ એકંથાતુસારિ તન્નાન્તરેતુ' જિનપ્રવચનમાં જિનપ્રવચનતું વ્યાપકપણું નથી, એમ જિનદર્શનની વ્યાપ્તિ (Pervasion) અને વ્યાપકપણું, ઇતર દર્શનોની અવ્યાપ્તિનો (non-pervasion) વિભાગ-વિશેષ ઇતરેતુ' નહિ' હેંચણ (Distinguishing division) અપેક્ષવા યોગ્ય છે. કારણ કે જિનદર્શનતું સર્વદર્શનવ્યાપકપણું તેના સ્યાદ્વાદદર્શી'પણાને લઈને છે. એટલે યથાયોગ્ય નયવિભાગ પ્રમાણે તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ કથચિત્-હોઈ અપેક્ષાએ સાચા છે એમ 'સ્યાત્' પદનો ન્યાસ કરીને તે સમાધાન-સમન્વય (Reconciliation) કરે છે. આમ જિનદર્શન સર્વ દર્શનોમાં વ્યાપક (all-pervading) થાય છે ને સર્વ દર્શનો જિનદર્શનના અંગભૂત બને છે. પણ અન્ય દર્શનો એકાન્તવાદના આગ્રહરૂપ દૂષણથી દૂષિત હોવાથી એકદેશીય હોઈ સર્વદેશીય જિનદર્શનમાં વ્યાપક થઈ શકતા નથી. સાગરમાં સર્વ સરિતાઓ સમાય છે, પણ સરિતામાં સાગર સમાતો નથી; તેમ જિનદર્શન-સાગરમાં સર્વદર્શન-સરિતાઓ સમાય છે, પણ સર્વદર્શન-સરિતામાં જિનદર્શન-સાગર સમાતો નથી. આમ સર્વ દર્શનોને પોતાના વિશાલ પટમાં સમાવવાને જિનદર્શન સમર્થ છે, કારણ કે સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહી એવી સર્વસમન્વયકારી પરમ ઉદાર અનેકાન્ત દષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વ મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે.

“જિનવરમાં દર્શન સઘળાં છે, દર્શન જિનવર ભજના રે...

સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજના રે...

પદ દરિસણુ જિનઅંગે ભણીજી.” શ્રી આનન્દમંથ

“રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિતુ કાળ;

ઇનમે સખ મત રહત હે, કરેતે નિજ સંભાળ.” શ્રીમદ્ રાજવ્યંદણ.

તથા-(૫) ‘ઉત્તમ નિદર્શનોમાં ચતિતબ્ય છે,’-ચત્ત કરવા યોગ્ય છે. આમ આ બધા વિચાર કરી, ઉંચા ભેણુ રાખી, ચઢતા પરિણામની ધારાએ ચઢવા ઉંચા દાખલા લેવા યોગ્ય છે, એમ સમજી, હોઠોત્તર પ્રકારે યથાસૂત્ર આદર્શ ક્રિયા ઉંચા દાખલા લઈ કરનારા સંત જનોના ઉત્તમ નિદર્શનોમાં-ઉદાહરણોમાં ચત્ત કરવા પ્રવર્તવું યોગ્ય છે,-કે જેથી કરીને સુક્રિતપંથને વિષે પોતાના આત્માની યાત્રા ભિર્વગામી થાય. ‘એમ શ્રેયોમાર્ગ છે,’-એમ ઉક્ત પ્રકારે કહ્યાણુ-માર્ગ છે, મોક્ષરૂપ શ્રેય-કહ્યાણુ પામવાનો રસ્તો છે.

સદ્વિદ્યાના પુષ્પપ્રિય જ એ શુભ સંસ્કાર ઝીલી,
પૂર્ણેન્દ્રવત્ સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવે ય ખીલી;
આત્માર્થી હે ! વિજય વરજે ધર્મ ને મોક્ષકામી !
યાત્રા ત્હારી સુગતિપથમાં હો સદા ભિર્વગામી !

—સ્વરચિત (પ્રસાવબોધ મોક્ષમાળા).

“ઉત્તમ શુભ અનુરાગથી....સાહે, લહીએ ઉત્તમ કામ રે....શુભ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહે. દીપે ઉત્તમ ધામ રે....શુભ.’ શ્રીયશોવિજયભ

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોભ નેમિ.” શ્રી દેવચંદ્રભ.

૬

૫

શ્રેયોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્જન્ધકાદિ મુમુક્ષુઓ! ભવાભિનંદી અનધિકારી

આ શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્જન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યનો અહીં અનધિકાર જ છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે—

વ્યવસ્થિતશ્ચાયં મહાપુરુષાણાં ક્ષીણપ્રાયકર્મ્મણાં વિશુદ્ધાશ્રયાનાં ભવાભુમાનિનાં અપુનર્વન્ધકાદીનામિતિ । અન્યેષાં પુનરિદ્ધાનધિકાર યથ, શુદ્ધદેશનાડનદેત્વાત ॥^{૧૨}

અર્થ:—અને આ (શ્રેયોમાર્ગ) મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશથી, ભવઅભ્યુદ્ધાની, એવા અપુનર્જન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે; અન્યોનો પુનઃ અહીં અનધિકાર જ છે,—શુદ્ધ દેશનાના અનહીંપણને (અયોગ્યપણાને) લીધે.^{૧૨}

વિવેચન

“કૃપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર ચોક્ષ અભિલાષ;

ભવે એક પ્રાણી કયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.

કશા ન એવી બ્યાં લગી, છવ લહે નહિં ભેગ;

ચોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને કેઈ એમ શંકા કરે કે—વારુ, આચાર્યભ ! આપ તો આદર્શવાદી (Idealistic) હોઈ, આપશ્રીએ આવી પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણ આદિ ઉચ્ચ કક્ષાની આદર્શવાદી વાત કહી શ્રેયોમાર્ગનો નિર્દેશ કર્યો. પરંતુ વાસ્તવવાદી (Realistic) દષ્ટિએ ભેતાં આપની આ શ્રેયોમાર્ગની વાત તો ‘તક્ષક દ્વિધિધરના ચૂંકામણિને ગ્રહવા જેવી’ અશક્ય અતુષ્ઠાનરૂપ લાગે છે.

આ શંકાને નિર્મૂલ કરતાં ભાવિતાત્મા મહર્ષિ શાસ્ત્રકાર વહે છે—મહાતુભાવ ! તમારી શંકા અસ્થાને છે. આ શ્રેયોમાર્ગ તો મહાપુરુષ—અપુનર્જન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત જ છે.

પંક્તિકા—આ પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણાદિ ઉત્સર્ગ—અપવાદ સ્વરૂપ પરિણામ હેતુ શ્રેયોમાર્ગ ભલે હો, પરંતુ નવરહર તક્ષકના (નાગના) ચૂંકારત્ત અલંકારના ઉપદેશવત્ (તે) અશક્ય અતુષ્ઠાન થશે એમ આશંકીને કહ્યું—વ્યવસ્થિતત્ત્વ ધર્માદિ.

વ્યવસ્થિતત્ત્વ—અને વ્યવસ્થિત, અને સ્વયમેવ પ્રતિષ્ઠિત,—અપુનર્જન્ધકાદિ મહાપુરુષોથી અસુષ્ઠિતપણાને લીધે.

આ શ્રેયોભાગી મહાપુરુષ અપુનર્જન્મકાંદિનો વ્યવસ્થિત
આ શ્રેયોભાગી મહાપુરુષ અપુનર્જન્મકાંદિનો વ્યવસ્થિત

વ્યવસ્થિતમાર્ગ મહાપુરુષાણાં—અપુનર્જન્મકાંદિનો વ્યવસ્થિત. આ X અપુન-
ર્જન્મકાંદિ કેવા છે ? —(૧) મહા ધર્મપુરુષાર્થપણીને લીધે તે
મહાસત્ત્વરંત ‘મહાપુરુષો’ હોય છે. (૨) જોટલા માટે જ આત્મ-
પુરુષાર્થ વડે કરીને અંતઃકોટકોટિ સાગરોપમ જેટલી કર્મસ્થિતિ
શેષ હોઈ, કર્મ લગભગ સીધું કરી નાંખ્યા હોવાથી તેઓ ‘ક્ષીણપ્રાય
કર્મવાળા’ હોય છે. (૩) આમ કર્મમલ ઘણો સીધું થયો હોઈ, તેઓના ચિત્ત-આશયની
અત્યંત શુદ્ધિ થઈ હોવાથી તેઓ ‘વિશુદ્ધ આશયી’ હોય છે. (૪) અને આમ
આશયવિશુદ્ધિને લીધે તેઓનું સંસાર પ્રત્યેનું મહુમાન ઉતરી ગયું હોવાથી, ભવાભિનંદિપણું
મટી ગયું હોવાથી તેઓ ‘ભવ અભહુમાની’ હોય છે. આવા લક્ષણસંપન્ન ખરેખરા
મુમુક્ષુ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દોષ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા જે છે, તે અપુનર્જન્મકાંદિનો જ
આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગ વ્યવસ્થિત (Well-established) છે. અને આદિ શબ્દથી જોના
કરતાં ઉંચી દશાવાળા સત્યગૃહસ્થિ, ચારિત્રી આદિ સમજવા; જોટલે અપુનર્જન્મક જેમાં
આદિ છે તે અપુનર્જન્મકાંદિ. અર્થાત્ અપુનર્જન્મક દશાવાળો જ મોક્ષમાર્ગનો પ્રાથમિકમાં
પ્રાથમિક અધિકારી હોઈ, અપુનર્જન્મકથી માંડીને જ આ મોક્ષમાર્ગના અધિકારની શરૂઆત
થાય છે; અને પછી તો સત્યગૃહસ્થિ આદિ દશામાં તો તે અધિકાર ઉત્તરોત્તર વધતો જાય
છે. તાત્પર્ય કે—જેને કયાયની ઉપસાંતતા થઈ છે, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા
જેને વર્તી નથી, ભવ પ્રત્યે જેને અંતરંગ વેરાગ્ય ઉપજ્યો છે અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે
જેને અનુકંપા વર્તે છે, જોવા સાથા આત્માથી, —અપુનર્જન્મકાંદિ દશાવાળા સાથા મુમુક્ષુ
જોગીને જ આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગના યોગ્ય અધિકારી છે.

“અપુનર્જન્મકથી માંડીને, જાવ સરમ શુભકાલુ;
ભાવ અપેક્ષાએ જિન આણા, મારગ ભાપે બલુ.”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત. સા. ત્ર. ગા. રત્ન.
પણ અન્યોનો સકુદ્જન-ધર્મકાંદિનો તો અહીં મોક્ષમાર્ગમાં અનધિકાર જ છે. ‘જન્મેષાં
પુનરિદ્ધાનધિકાર વતઃ’, અર્થાત્ ઉક્ત લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણવાળા જોવા હીનસત્ત્વ, ભારેકર્મી,
મલિનઆશયી અને ભવભહુમાની (ભવાભિનંદી) જીવો આ
અપોનો અહીં મોક્ષમાર્ગના પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક અધિકારી પણ નથી. કારણ કે
અનધિકાર જ સંસાર ભલો છે, રૂઠો છે, જોમ સંસારથી રાચનારા, ભવને
શુદ્ધ દેશના અધોઽપહુ અભિનંદનારા જોવા ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ યામવા ધારે
તોપણ પામી શકે નહિ. ભવબંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ

X અપુનર્જન્મક લક્ષણ—

મવાભિનન્વિદોષાણાં પ્રતિપક્ષગુણૈર્મુતઃ ।

વર્ષમાનગુણપ્રાયો અપુનર્જન્મકો મતઃ ॥ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગબિન્દુ. ૧૭૮

“પાર્વ ન તિલ્લમાવા કુણ્ડ જ જહુમણઈ મર્વ વોરં ।

રવિચરિયં ચ સેવઈ સવ્વરવિ અપુનર્જન્મોત્તિ ॥” શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત પંચાશક.

અર્થાત્—જે પાપ તીવ્રભાવથી ન કરે, ધૈર્ય સંસ્કારને ન મહુમાને, અને સર્વત્ર ઉચિત સ્થિતિને
સેવે, તે અપુનર્જન્મક છે.

છૂટે, પણ રાણપુશીથી બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે ? એટલે ખરેખર છૂટવા જ ન માગતા હોય અને શ્લેષમાં માંખીની જેમ આસક્તિથી ભવમાં બંધાવા માંગતા હોય તે ભવાભિનંદી સકુદ્ગ્રંથકાદિ દર્શાવાળા એવા ચોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. કારણ કે તેઓનું શુદ્ધ દેશનાનું અનહંપણું-અયોગ્યપણું છે, માટે; શુદ્ધદેશનાનર્હત્વાત્. અર્થાત્ શુદ્ધ દેશના ઝીલી શકવાનું કે છૂટવી શકવાનું તેમનામાં બીલકુલ સામર્થ્ય નથી, એટલે આ અનધિકારી એવા શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવાને સર્વથા નાલાયક છે.

શુદ્ધ દેશના શુદ્ધસત્ત્વ મૃગયૂથને સંત્રાસન સિંહનાક છે, એમ હરિભદ્રજી હરિજનના કરે છે—

શુદ્ધદેશના હિ શુદ્ધસત્ત્વમૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાકઃ । ધ્રુવસ્તાવદતો શુદ્ધિમેવસ્તદ્ગુ
સત્ત્વલેચાચ્છન્નં કરિપત્ત્વફલાભાવાપર્યા દીનતા, સ્વમ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ, તત્તોઽધિકૃતક્રિયા-
ત્યાગકારી સંત્રાસઃ ॥ ૧૨

અર્થઃ—શુદ્ધ દેશના ખરેખર ! શુદ્ધસત્ત્વવાળા મૃગયૂથને સંત્રાસન (સંત્રાસ ઉપભવનાર) સિંહનાક છે. આ થકી પ્રથમ તો ધ્રુવ યુદ્ધિભેદ, તે પછી સત્ત્વલેશયન યલન, કંદિપત ફેલની અભાવઆપત્તિથી દીનતા, સ્વભ્યસ્ત (સારી પેટે અભ્યાસેલ) મહામોહની વૃદ્ધિ, તેથી કરીને પછી અધિકૃત ક્રિયાનો ત્યાગકારી સંત્રાસ (હોય છે). ૧૩

વિવેચન

“હરિનો મારગ છે શૂન્યો, નહિં કાયરનું કામ બોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ બોને.”—મી પ્રીતમ ભટ્ટા

આ ઉક્ત અનધિકારી ભવાભિનંદી એવા શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવા શા માટે અયોગ્ય છે ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં હરિભદ્રજી હરિજનના કરે છે કે—શુદ્ધદેશના હિ શુદ્ધસત્ત્વ-
મૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાકઃ । ’ આ જે શુદ્ધ દેશના છે તે શુદ્ધસત્ત્વવાળા

શુદ્ધ દેશના મૃગયૂથને સંત્રાસ ઉપભવનાર સિંહનાક છે. ’ એટલે આ થકી (૧) શુદ્ધસત્ત્વ મૃગયૂથને પ્રથમ તો ‘ધ્રુવ યુદ્ધિભેદ’—ચોક્ષસ યુદ્ધિભેદ ઉપજે છે. અર્થાત્ અધિકૃત સંત્રાસન સિંહનાક ક્રિયામાં આસ્થા નથી અને શુદ્ધસત્ત્વપણાથી શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, એટલે ક્રિયા કરવાના તેના પરિણામ જ સચોટા છૂટી જાય છે.

(૨) એટલે પછી ‘સત્ત્વલેશયલન’ થાય છે; સત્ક્રિયા કરવાનો અવધ પણ ઉત્સાહ હોય

પત્તિકા—ધ્રુવ ઈચાદિ ધ્રુવ, નિશ્ચિત. તાવત્ શબ્દ વક્ષ્યમાણ અનર્થકેમ અર્થે છે. અતઃ—આ થકી, શુદ્ધ દેશના થકી, શુદ્ધિમેવો—શુદ્ધિમેદ,—યથાકથયિત્ (જેમ તેમ) કરાતી અધિકૃત ક્રિયામાં અનાસ્થાથી અને શુદ્ધસત્ત્વતાથી શુદ્ધકરણના અસામર્થ્યથી કરણપરિણામનું વિષદન. તદનુ—તે પછી, તે શુદ્ધિમેદ થકી ક્રમથી, સત્ત્વલેચાચ્છન્ન—સત્ત્વલેશનું યલન, સુકૃતના ઉત્સાહલવનો પ્રંથ, કરિપત-
ફલાભાવાપર્યા—કંઈપત ફેલના અભાવની આપત્તિથી, સ્વયુદ્ધિથી સંભાવિત ફેલની—અયથાસ્થિતકરણે પણ ‘ન કિંચિત્’ (કંઈ નથી) એમ દેશનાકર્તાના વચનથી—અસત્ત્વ સંભાવનાથી, દીનતા—દીનતા, મૂલથી જ સુકૃતકરણ શકિતક્ષય, સ્વમ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ—મહામોહ—મિથ્યાત્વમોહ તેથી પ્રતિભવ અભ્યાસથી સ્વભ્યસ્ત એવા મહામોહની વૃદ્ધિ—ઉપચય.

છે તે હગી બધ છે. (૩) એટલે પછી આમાં કંઈ નથી એમ દેશના કર્તાના વચનથી ‘કહિપત ફલની અભાવ આપતિથી હીનતા’ ઉપજે છે; પોતે કહેલા ફલના અભાવ પ્રસંગથી ક્રિયા કરવાની શક્તિનો જ સચોટો સ્વયં યવારૂપ લાગ્યારી ઉપજે છે. (૪) એટલે ચિરકાળથી સારી પેઠે અભ્યાસેલ—‘સ્વભ્યસ્ત મહુચોહની વૃદ્ધિ’ થાય છે. (૫) એટલે પછી પ્રસ્તુત ક્રિયા સર્વથા છોડી દેવારૂપ ‘સંત્રાસ’ ઉપજે છે. આમ અનુક્રમે અનર્થપરંપરા નીપજે છે. માટે શુદ્ધસત્ત્વવાળા અનધિકારી જીવો શુદ્ધ દેશનાને અપાત્ર જ છે.

શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સલા—ઓતાપરિષદ્ કહી છે. તે પ્રમાણે ઓતાના શુભ—અવશુભ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી છે. અપાત્ર ઓતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને જોષા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ બધ છે. આ ઓતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી બાહ્યવા યોગ્ય છે.

“સલા ત્રણ ઓતા શુભ અવશુભ, નંદીસૂત્રે લીસેલ;
એ બાણી આ પ્રથમ યોગ્યને, દેવો મુશુભ જાણીશેલ.
શુદ્ધ ભાવ એ તેહને કહિએ, જેહનું અંતર લાંબેલ;
જેહનું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહનું શુદ્ધ ન છાંબેલ.
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહંતો, કરશે મોટી વાતોલ;
ખમશે તે પડિત પરવહમાં, સુષ્ટિ પ્રહાર ને લાતોલ.”

શ્રી યશોવિજયજીવૃત્ત યોગદર્શિસંબંધાય.

તેમાં જે મૃગપરિષદ્ જેવા હીનસત્ત્વ ઓતાજનો છે તે, સિંહનાક સાંભળી મૃગલાંના ટોળાની જેમ, સિંહનાક જેવી ચોક્કસીયટ નમનસત્ત્વરૂપ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે ! ને બાહકીને લાગે છે ! એટલે ગતાનુગતિક ગાહરીઆ ટોળા જેવા ફઠ ને મૂઠ મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો આ સત્ત્વ તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે ? આ મહર્ષિ હરિભદ્રા જેવા સાચા વીરપુત્રની સિંહનાક જેવી વીરવાણી શ્રવણ કરવાને કેમ યોગ્ય હોય ? કારણ કે અહીં તો તથાભાવરૂપ અપુનર્જન્મકાદિ દશાવાળી ‘નગહનારાયણ’ની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા તત્ત્વસમજપૂર્વક કરવાની વાત છે, નિષ્કામ શુદ્ધ ભક્તિરૂપ સાચા આત્મપુરુષાર્થથી કર્મફલ કરી આશયશુદ્ધિ કરવાની વાત છે, ભવાભિનંદી-પણું ત્યજી સાચું મુશુભપણું ભજવાની વાત છે, માનાર્થ વિષયાન છોડી આત્માર્થ અમૃતપાન કરવાની વાત છે, પ્રથમ અહંકારરૂપ માથું મૂકીને નિષ્કપટ આત્માર્ષણપણે પ્રભુનું નામ લેવાની વાત છે. આવો આ ‘હરિ’નો—કર્મને હરનારા વીર પ્રભુનો માર્ગ શૂરનો માર્ગ છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. એમ આ હરિભદ્રાની હરિગજના પોકારે છે —ત્રાસ પાડે છે.

ભવાસિન'દી અનધિકારીઓને અનાદન કરી, અધિકારીઓને અધિકૃત કરી, પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

મવાસિનનિદનાં સ્વાનુભવચિદ્રમપ્યસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામય્યાદિતિ, ન
નલ્લેતાનધિકૃત્ય ચિદ્રુપા શાસ્ત્રસદ્માવઃ પ્રતિપાદનીયો, દોષમાવાદિતિ ॥

તર્કે ચ—

“અપ્રશાન્તમનો શાસ્ત્રસદ્માવપ્રતિપાદનમ્ ।

દોષાયાસિનવોદીયો, અમનીયમિવ ત્વરે ॥” x

इति कृते विस्तरेण । अधिकारिण पञ्चाधिकृत्य पुनोदितान् अपलपातत्र पञ्च
निरस्येतरान् प्रस्तुतमभिधीयत इति ॥^{१४}

અર્થ:—ભવાસિન'દીઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છતાં અસિદ્ધ છે,—અચિન્ત્ય મોહસામય્યને લીધે. એટલા માટે ખરેખર! એઓને અધિકૃત કરી (આશ્રી) વિદ્વાને શાસ્ત્રસદ્માવ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય નથી,—દોષમાવને લીધે. કહ્યું છે કે—

“અપ્રશાન્તમનિતત્ પ્રત્યે શાસ્ત્રના મુદ્ધવાવતું પ્રતિપાદન દોષાર્થે હોય છે,—અસિનવ હોહીયું! નવરમાં શમન કરનારા ઔપધની જેમ.

એટલે વિસ્તરણથી મરુ! પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી, અપલપાતથી જ દંતરેને (બીજાઓને) નિસ્તર કરી, પ્રસ્તુત કહેવામાં આવે છે:—^{૧૪}

વિવેચન

“ મૂળ મારણ સાંભળો જિનનો દે, કરી વૃત્તિ અખંડ મુન્નમુ...મૂળ મારણ.

નોંધ પૂલકિની જો કામના દે, નોંધ બહુ અંતર ભવ દુઃખ...મૂળ મારણ. ”

—શ્રીમદ્ રાજન્ય'દ્રષ્ટ

આ જે ચિંહનાકથી મૂળયુક્તચંચાન આદિ વસ્તુ કહી તે ‘ભવાસિન'દીઓને સ્વાનુભવસિદ્ધ’ છે, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે ‘અચિન્ત્ય મોહસામય્યને લીધે અસિદ્ધ’ છે । ‘અસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામય્યાન્.’ અર્થાત્ ભવને અસિન'દનારા આ ભવાસિન'દીઓ અને ભવાસિન'દી હોવા મોહમાં મોટલા બધા દૂંધેલા છે, કે તેઓ તે તે અચિન્ત્ય મોહસામય્ય અનર્થપરંપરા સ્વાનુભવથી બાણતા છતાં બલે ન બાણતા હોય એમ ભવાસિન'દીપણું ત્યજતા નથી અને ગ્રાસમાર્ગ પરને મૂળ જેવું હીનચત્ત્ર કથરપણું બાજે છે । એ ખરેખર ! મહામોહકું જ વિલસિત છે !

મુન્નાર જેને મીઠો લાગે છે એવા સંચારથી રાચનારા આ ભવાસિન'દીનું લક્ષણ શ્રી યોગદૃષ્ટિમુચ્ચયમ્ આ કહ્યું છે—‘ભુદ્ર, લાલચ, લીન, મન્નસ્વંત, કથવાળો, ચક્ર, અજ્ઞાની એવો ભવાસિન'દી નિષ્કર્ષ આરંભથી સંયુક્ત એવો હોય ભવાસિન'દી લક્ષણ છે.’ અર્થાત્ તે ક્ષુદ્ર એટલે કૃપણ, પામર, નુચ્છ હોય છે; કારણ કે નુચ્છ—પામર સાંચારિક વિષયોને તે બદુમાનનારા હોઈ, તેના

x શાકતરવનિચ્છય (દરિદ્રપ્રસન્ન કૃત) ૨૦. ૭

આદર્શો ને વિચારણાઓ પછી તુચ્છ, પામર, કંબુચ બેવા અનુદાર ને છીંછરા હોય છે. તે લાભરતિ-લૌભી-લાલચુ હોય છે, અને આવો લૌભી-લાલચુ હોવાથી તે યાંચારીલ, ચાચના કરવાના સ્વભાવવાળો, માગણુ વૃત્તિવાળો, વિષયનો ભીખારી હોય છે. તે દીન-સદાય અકલ્યાણદર્શી* હંમેશાં ભૂડું જ દેખનારો (Pessimistic) નિરાશાવાદી જ હોય છે. તે મત્સરવંત-અદેખો હોય છે, એટલે તે પરની ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દ્વેષવાળો, પુણ્યદ્વેષી, ગુણદ્વેષી હોય છે, પારકાનું લાલું દેખી કે પારકાનો ગુણ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ ભેડે છે. તે ભયવાન હોય છે, ચઢા ભયાકુલ-ભયથી ફરફરતો રહ્યા કરે છે. તે શક-માયાવી, કપટી, કાંભિક હોય છે. તે અજ્ઞ-અજ્ઞાની મૂર્ખ સારાસારના ભાન વિનાનો હોય છે.

“હ્યુદ્ધો લાભરતિર્દીનો મત્સરી મયવાન્ શઠઃ ।

અહો મવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારન્મસંગતઃ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૬

“લૌભી કૃપણ કથામણ્ણી, માર્ગી મચ્છર કાણુ;

ભવાભિનન્દી ભય ભયેલી, અદેલ આરંભ અચાણુ.” શ્રી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

અને આવો લક્ષણવાળો હોઈ તે નિષ્ફેદારંભી હોય છે; અર્થાત્ અતત્વાભિનિવેશને લીધે તેનો મૂળ આરંભ જ ખોટો હોવાથી તેના સર્વ આરંભ-બધા મંકાણુ નિષ્ફળ-અફળ બન્ય છે. કારણ કે તેનો ગોષ્ઠ ‘અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ય’— અસત્ પરિણામ સંકળાયેલો-એકાચેલો હોય છે, એટલે તે ‘વિષમિશ્રિત અન્ન’ની જેમ નિષમથી ‘અસત્’ હોય છે. આ ઉપરથી કપટ દ્વિત થાય કે ભવાભિનંદી છવ ભલે ગમે તેટલો પંક્તિ હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, તોપણ તેના પરિણામ અસત્-મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી તેનો તે સર્વ ગોષ્ઠ ‘વાસિત ગોષ્ઠ આધાર’ હોઈ વાસ્તવિક રીતે અગોષ્ઠ જ છે, અજ્ઞાન જ છે; અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ અક્રિયા વા વિક્રિયા જ છે. આમ ‘આંધળો વણુ ને પાડો ચાવે’ તેની જેમ ભવાભિનંદીનું સર્વ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે ને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિં પણ તેની સર્વ યોગક્રિયા પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્ફળ હોય છે. કારણ કે તેની મતિના યોગ વિષયવિકારચુકત હંવાસનામય છે, અંતરંગ પરિણતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ તેને યોગ પણ ‘અયોગ’ થઈ પડે છે, એટલે જ ભવાભિનંદીના બધા મંકાણુ નિષ્ફળ હોવાથી તેને ‘નિષ્ફેદારંભી’ કહ્યો છે તે ચચાર્થ છે.

“વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;

પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

* હૃત્યસત્પરિણામાનુવિદ્યો વૌધો ન સુંદર. ।

તત્સંગાદેવ નિયમાદ્વિષસંપૂર્ણકાજવત્ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૭

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિલ્લે નવિ થાયે સાચી.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“આગેકો હુંકત ધાય પીછે બહરા ચરાય, જેસે દેગહીન નર જેવથી વટતુ હે;
તેસે મૂઠ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરી, ચેવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હે.”

—શ્રી બનારસીદાસભ.

વળી યોગભિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ ભવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો—લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ ‘લોકપંક્તિ’માં *—લોકની પંગતમાં બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ—લોકને રીઝવવા ખાતર મહિન અંતરાત્માથી સત્ક્રિયા કરે છે, અને લોકપંગતમાં બેસનારો તેથી તે જોને મહાઅનર્થકર—દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે ભવાભિનંદી જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર ભવાભિનંદી જીવ, આત્માર્થેજ કરવા ચોગ્ય જોવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ જોવા લૌકિક માન—પૂજા—સત્કારાદિ ખાતર મહત્ત્વ જોવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હોન ઉપયોગ કરે છે, અને આમ તેનું પુલ્હું અપમાન કરી ઘોર આશ્વાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર જોતું આત્મકલ્યાણ જોને કંઠી મળતી પાછું આવે નહિ. અને ધરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. છતાં મહદ્ આત્મર્થ છે કે જોકે ભવના તુચ્છ કલિપત લાભની ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ બહાલું ગણી ‘ભવાભિનંદી’ પોતાના નામને સાર્થક કરે છે ! એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને લોભાદિની ને પૂજાદિની કામના બન્યા કરે છે, છતાં યુગેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અનાસક્ત’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, તે સદ્ચોગરહિત વિક્ષાનોની—પઠિતમન્યોની પણ એ જ કથા છે ! યોગભિન્દુમાં શ્રી હરિ-ભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઠજનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ચોગરહિત વિક્ષાનોનો * ‘શાશ્વતસંસાર’ છે ! આમ મૂઠ હોય કે વિક્ષાનું હોય,—જેને અંતરમાં ભવ-દુઃખ બહાલું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળમાર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય ?

“જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિબ્રમણ અને પરિબ્રમણના હેતુઓ હવ્ય પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. જોકે ભવ એ આત્માનું રૂડું

* “લોકારાધનહેતોર્યાં મહિનેનામ્તરાત્મના ।
ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિરુદ્ધાહતા ॥

મવાભિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।
મહતો દીનચ્છેદોર્થેનુંરત્નાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥” યોગભિન્દુ

* “પુત્રદારાદિસંસારઃ પુત્રાં સંનૃદહેતસામ્ ।
વિદુષાં શાશ્વતસંસારઃ સચોગરહિતાત્મનામ્ ॥”—યોગભિન્દુ.

થાય તેમ બચીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે; એમ હું લઘુ-ભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અ. ૪૮

અને એટલા માટે જ આચાર્યજી અત્ર સંગેહ વહે છે કે ખરેખર ! આ ભવાસિનંદી અનધિકારીઓને આશ્રીને તત્ત્વજ્ઞ વિક્ષાને શાસ્ત્રનો સદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય નથી, ન સ્વલ્લેતાનચિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવો પ્રતિપાદનીયો, કારણ ભવાસિનંદી કે તેથી તેને દોષ ઉપજે છે માટે. આ અંગે તેઓશ્રીએ અત્રે અનધિકારીનો અનાદર સ્વરચિત લોકેતત્ત્વનિષ્ણુયનું સુભાષિત ટાંક્યું છે કે—‘જેની મતિ પ્રસાંત થઈ નથી એવા પ્રત્યે શાસ્ત્રના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન કરવું તે દોષનું કારણ થાય છે,—જેમ તાના ઉભરી આવેલા તાવમાં શમન કરનાર ઔષધ દોષ કરે છે તેમ.’ એટલે વિસ્તરથી સચું ! સુસ વિચક્ષણ જનો આટલું કહ્યું છે તે પરથી થોડું કહ્યું અંતું કરી બાબુશે ! અમને અધિકારી છવો પ્રત્યે રાગ નથી ને અનધિકારી છવો પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પણ સર્વ છવો પ્રત્યે અમને સમભાવયુક્ત સદ્ભાવ છે, એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે જ પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી અને ઇતરને—અનધિકારીઓને અનાદૃત કરી, પ્રસ્તુત અન્યનો વિષય હવે કહીએ છીએ :—

૬.

બ્યાખ્યા અને સપ્ત બ્યાખ્યાંગ

હવે બ્યાખ્યા અને બ્યાખ્યાંગો જાણવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

અથાસ્ય વ્યાખ્યા —

તલ્લક્ષણં ચ સંહિતાદિ । યયોક્તમ્ —

“સંહિતા ચ પર્વં સૈવ, પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ ।

ચાલ્ક્યા પ્રત્યવસ્થાનં, વ્યાખ્યા તન્ત્રસ્ય વહ્વિધા ॥ ” રૂતિ.

પ્રત્યવસ્થાનિ તુ જિજ્ઞાસા ગુરુયોગો વિધિ રૂત્યાદીનિ । અગ્રાગ્યુક્તમ્ —

“જિજ્ઞાસા ગુરુયોગો વિધિપરતા બોધપરિણતિઃ સ્થાયમ્ ।

ઠક્રિક્રિયારૂપમવતા, વ્યાખ્યાજ્ઞાનીતિ સમયવિદઃ ॥ ”

તત્ર —

‘નમોસ્તર્વદેવ્યઃ’ રૂતિ સંહિતા । પદાનિ તુ નમઃ, અસ્તુ, અર્હદ્વ્યઃ । પદાર્થસ્તુ — ‘નમ’ રૂતિ પૂજાર્થ, પૂજા ચ દ્રવ્યમાવસક્તોચઃ, તત્ર કરશિરઃપાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસક્તોચઃ, માવસક્તોચસ્તુ વિશુદ્ધસ્ય મનસો નિયોગ રૂતિ । ‘અસ્તિવતિ’ મવતુ પ્રાર્થનારૂથોરૂત્યેતિ । ‘નમિતિ’ વાક્યાલક્ષારે, પ્રાકૃતરૂથ્યા રૂતિ ચેદ્દોષન્યસ્તઃ । ‘અર્હદ્વ્ય’ રૂતિ દેવાદિવ્યોરૂતિશય-પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેવ્યો, નમઃશબ્દયોગાચ્છતુર્યો ।

પદવિગ્રહસ્તુ થાનિ સમાસમાક્ષિ પદાનિ તેષામેવ ભવતીતિ નેદોચ્યતે ।

ચાલના તુ અધિકૃતાનુપપત્તિઃ સ્તોદના । યથા-અસ્તિવતિ પ્રાર્થના ન યુજ્યતે, તન્માત્રાદિષ્ટાસિદ્ધેઃ ।

પ્રત્યવસ્થાનં તુ નીતિતસ્તજ્જિરાસઃ । યથા-યુજ્યત પદ, इत्यमेवदृष्टिसिद्धेरिति ।

પદયોજનામાત્રમેતદ્, માવાર્થ' તુ વક્ષ્યામઃ ॥^{૧૬}

અર્થ' :—હવે આની વ્યાખ્યા-અને તેનું લક્ષણ સંહિતાદિ છે. કહ્યું છે કે—

“સંહિતા, પદ, પદાર્થ', પદવિગ્રહ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન,—એમ તંત્રની વ્યાખ્યા પદવિગ્રહ-છે પ્રકારની છે.”

અને એના અર્થો તો જિજ્ઞાસા, શુર્યોગ, વિધિ ઇત્યાદિ છે. અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“જિજ્ઞાસા, શુર્યોગ, વિધિપરતા, યોધપરિણતિ, સ્થૈર્થ', ઉક્ત ક્રિયા, અલપભવતા-એ વ્યાખ્યાઅર્થો છે, એમ સમયવિદો (શાસ્ત્રજ્ઞો) વદે છે.”

તેમાં—

(૧) નમોસ્ત્વર્હવમ્ય :—નમસ્કાર હો અહીં'તોને !—એમ સંહિતા છે.

(૨) પદો તો નમઃ, અસ્તુ, અર્હવમ્ય :—નમસ્કાર, હો, અહીં'તોને.

(૩) પદાર્થ' તો :—નમઃ—નમસ્કાર, એ પૂજાર્થ' છે. અને પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેષ છે. તેમાં કર-શિર-પાદ આદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્-ન્યાસ-સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેષ છે; અને ભાવસંકેષ તો વિશુદ્ધ મનનો નિયોગ છે.

અસ્તુ—હો ! આનો પ્રાર્થનાઅર્થ' છે,

જં—એ પ્રાકૃત શૈલીથી વાક્યાલંકાર પરત્વે છે અને એટલા આદે અહીં' ઉપન્યસ્ત (મૂકેલ) છે.

અર્હવમ્ય'—દેવાદિથકી અતિશય પૂજને અહીં' (યોગ્ય) છે તે અહીં'તો, તેઓને. નમઃ શખના યોગથી ચતુર્થી (વિભક્તિ) છે.

(૪) પદવિગ્રહ' જે સમાસવાળા પદો છે તેઓનો જ હોય છે, એટલે અહીં' કહેવામાં આવતો નથી.

(૫) ચાલના' તો અધિકૃતની અનુપપત્તિની ગ્રંથા. જેમકે—‘અસ્તુ’—એમ પ્રાર્થના યુક્ત નથી,—તે માત્રથી ઇછની અસિદ્ધિને લાધે.

પણિકા—‘પ્રાકૃતશૈલ્યેતિ ચેદોપન્યસ્ત इति’—અને અહીં' પ્રાકૃત શૈલીથી ઉપન્યસ્ત છે,—પ્રાકૃતશૈલ્યા—પ્રાકૃત શૈલીથી' પ્રાકૃત અથવા સ્વાભાવ્યથી इति—એમ, વાક્યાલંકારતાથી, જ-સમુચ્ચ અર્થમાં, હવે-અહીં', મત્રમાં ઉપન્યસ્ત—ઉપન્યસ્ત છે,—સંસ્કૃતમાં વાક્યાલંકારતાથી આના પ્રયોગના અદર્શને લાધે.

૧. પદવિગ્રહ-પદ છૂટા પાડવા તે. ૨. ચાલના-અસ્તુત વાત ધરતી નથી એવી શંકા ઉદ્ભવતી તે.

(૬) પ્રત્યવસ્થાન* તો નીતિથી તેના (અનુપપત્તિ ટ્રેસવાનો) નિરાસ (નિરાકરણ). જેમકે-યુક્ત છે જ, આમ જ ઇશ્વરસિદ્ધિને લીધે.

આ પદ્યોજના માત્ર છે. ભાવાર્થ તો અગ્રે કહીશું.^{૧૫}

જિજ્ઞાસાદિ સમ વ્યાખ્યાંગ મધ્યે પ્રથમ જિજ્ઞાસા અંગનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

વ્યાખ્યાજ્ઞાનિ તુ જિજ્ઞાસાદીનિ, તદ્વચતિરેકેષ તદ્વપ્રવૃત્તેઃ। તત્ર—

ધર્મે પ્રતિ સ્વલ્પતા વન્દના, અથ કોડસ્વાર્થઃ इति જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા। જ સમ્યગ્જ્ઞાનાદત્તે સમ્યક્ક્રિયા, ‘પદમં નાળં તત્ત્વો દયા’તિ વચનાત્। વિશિષ્ટક્ષય-ક્ષયોપશમનમિત્યેવ નાસમ્યગ્દૃષ્ટેર્મંવતીતિ તન્નવિવદઃ॥^{૧૬}

અર્થઃ—વ્યાખ્યાઅંગે તો જિજ્ઞાસા આદિ છે,—તેના વિના તેની (વ્યાખ્યાની) અપ્રવૃત્તિ છે માટે, તેમાં—

ધર્મે પ્રતિ સ્વલ્પતા વન્દના।

ધર્મ પરત્વે સ્વલ્પભૂત વન્દના છે.

(૧) હવે આનો અર્થ શો છે? એમ બાલુવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ ક્રિયા નથી,—‘પદમં નાળં તત્ત્વો દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—એ વચનથી. વિશિષ્ટ ક્ષય-ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળી આ (જિજ્ઞાસા) અસમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતી નથી, એમ તન્નવિવદો (વરે છે).^{૧૬}

વિવેચન

“ જિનપતિ ભક્તિ સુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ ક’હો રે. ”

—મહાસુનીચર શ્રી દેવચંદ્રજી.

જિજ્ઞાસા આદિ જ્ઞાત જે કદા તે વ્યાખ્યાના અંગ છે, કારણ કે તે ન હોય તો વ્યાખ્યાની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. અત્રે ‘ધર્મે પ્રતિ સ્વલ્પતા વન્દના।’—ધર્મની બાબતમાં વંદના છે તે સ્વલ્પભૂત છે, વંદના—મહુભક્તિ તે ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે.

“ ભક્તિ વિના નવિ સુક્તિ, હવે કોઈ ભક્તને હો લાલ. ”—શ્રી રૂપવિજયજી.

(૧) આનો અર્થ શો છે? એમ બાલુવાની ઇચ્છા—ઉકંઠા તે જિજ્ઞાસા. તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમ્યક્પણે ન બાંધ્યું હોય ત્યાંલગી ક્રિયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી.

એટલે જ અત્રે શ્રી દશવૈકલિકે સૂત્રનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત

જિજ્ઞાસા ટાંક્યું છે કે ‘પદમં નાળં તત્ત્વો દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—પહેલું વ્યાખ્યાંગ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે, અને જ્ઞાન પણ સાચી

અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિના ઉપજવું સંભવતું નથી, એટલે સૌથી પ્રથમ જિજ્ઞાસાની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયથી વા ક્ષયોપશમથી

* પ્રત્યવસ્થાન—યદનું નથી એવી શંકાનું સ્થાપન કરી ત્થા વાતનું પ્રતિ-પાણું અવસ્થાન—જેમ છે તેમ સ્થાપન કરવું તે, અર્થાત્ જે કદા છે તે જગત્તર જ છે એમ શંકાનું નિવારણ કરવું તે.—વિવેચક.

આ સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, જોટલે તે અસમ્યક્દષ્ટિને હોતી નથી, એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે.

હું છું કેાણુ સ્વરૂપ સુખ શું ? બાણુવા તત્ત્વ ગંગે,
ઉત્કંઠાથી તરસ યુજવા આતકે જેમ કંગે—શ્રી યોગદષ્ટિકેળશ (સ્વરચિત)

શુરુયોગ—એ બીજું વ્યાખ્યાંગ પ્રદર્શિત કરે છે—

તથા—

શુરુણા—યથાર્થાભિજ્ઞાનેન સ્વપરતન્ત્રવિદા પરહિતનિરતેન પરાશયવેદિના સમ્યક્ સમ્ભવ્યઃ, યતદ્વિપર્યયાદ્વિપર્યયસિદ્ધેઃ । તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ, અમહ્યાસ્પર્શનીય-ન્યાયેનાનર્થફલમેતદિતિ પરિભાવનીયમ્ ॥^{૧૭}

અર્થ :—(૨) તથા—શુરુ સાથે—યથાર્થ અભિધાનવાળા, સ્વપરતન્ત્રવિદ, પરહિતનિરત, પરાશયવેદી એવા શુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ (તે શુરુયોગ),—આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યયની (ઉલટા પ્રકારની) સિદ્ધિ (હોય છે) માટે. તેનું (વિપરીત શુભવાળા શુરુનું) વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે; અભાસ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી આ (વ્યાખ્યાન) અનર્થકલવાળું છે, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૧૭}

વિવેચન

“આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વ વાણી પરમ શ્રુત, સદ્શુરુ લક્ષણ યોગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

શુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે ‘શુરુયોગ’ નામનું બીજું વ્યાખ્યાંગ છે. સાચો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોય તે તબ્બત જ્ઞાની સદ્શુરુને શોધે, જોટલે જિજ્ઞાસા પછી શુરુયોગ એ બીજું અંગ કહ્યું. આ શુરુ કેવા હોવા જોઈએ ? તેનું સ્પષ્ટ

યથાર્થનામા લક્ષણ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યું છે—પ્રથમ તો તે શુરુ ‘યથાર્થ’ અભિ-
શુભગણુશુરુ શુરુ ધ્યાનવાળા’ હોય. અર્થાત્ ‘હત્તીસ ગુણો શુરુ મલ્લ’ ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે શુભગણુચૌરવથી ‘શુરુ’ હોય, તો જ તેનું યથાર્થ ‘શુરુ’ નામ કહી શકાય. જોટલે જેનામાં આચાર્ય આદિમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ ભાવ-શુભ વર્તે છે, અંતરમાં યોગરૂપ ભાવ-દીવે પ્રગટ્યો હોવાથી જે સાચા ભાવયોગી આત્મજ્ઞાની છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુને જ ‘શુરુ’ નામ ઘટે છે, નહિ કે માત્ર દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરનારા વેષધારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ આદિને. કારણ કે દ્રવ્યઆચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ આદિ તો ખોટા રૂપીઆ

પણિકા—યતદ્વિપર્યયેત્યાદિ’—આવા શુભવાળાથી વિપરીત શુરુ થકી, વિપર્યયસિદ્ધેઃ—વિપર્યયની સિદ્ધિને લીધે, અવ્યાખ્યાનની સિદ્ધિને લીધે. એની ભાવનાર્થે કહ્યું—‘તદ્વ્યાખ્યાનમિત્યાદિ’ અમહ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેનેતિ—અભાસ્ય-અસ્પર્શનીય—ન્યાયથી. ભક્ષ પણ ગોત્રસિદ્ધિ કૃત્સિતપણુને લીધે અમહ્યાસ્પર્શનીય છે તથા સ્પર્શનીય પણ અપ્રમાદાદિ કોઈના કૃત્સિતપણુને લીધે અસ્પર્શનીય-અસ્પર્શનીય છે, તે વડે ન્યાય-ન્યાય, દષ્ટાન્ત, તેથી કરીને.

જેવા છે, તેને શુરુ માનવા તે તો કૂઠાને ફા માનવા જેવું છે, અને તે રૂઢું નથી, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રીયોગદંષ્ટિસુચ્યયમાં સ્વયં કહ્યું છે; અને આવશ્યક નિયુક્તિમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ આ જ વસ્તુ ધાતુ અને છાપના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતે સ્પષ્ટપણે સમર્થિત કરી છે. મહાગીતાર્થ યોગિરાજ શ્રી આનંદધનજી પણ ગર્ભના કરી ગયા છે કે—

“આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.”—શ્રીઆનંદધનજી.

એટલે જ અત્રે શુરુનું બીજું લક્ષણ ‘સ્વપરતન્ત્રવિદ્’ કહ્યું છે. અર્થાત્ તે સ્વ-પર શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય, સ્વસમય-પરસમયને બાબુનારા હોય, આત્મા-અનાત્માના શેઠજાનને પામેલા હોય. આવા ‘ગીતાર્થ’ જ્ઞાની પુરુષને જ સ્વ-પર સમયના બાબુ શુરુપણનો અધિકાર ઘટે છે. ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ, ગીત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં એકતાર આત્માતુલ્યમય કર્યો છે તે ગીતાર્થ; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ આત્મતત્ત્વ ગીત કહ્યું છે, અનુભૂત કહ્યું છે, તે ગીતાર્થ. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ચરણકરણપ્રધાન જેવા જેઓ સ્વસમય-પરસમયનો (ચિંતન) વ્યાપાર છોડી બેઠા છે, તેઓ ચરણ-કરણનો નિશ્ચયશુદ્ધ સાર જ બાબુતા નથી.’ એટલા માટે સ્વ-પર સમયના બાબુ જેવા ગીતાર્થ આત્માતુલ્યની જ્ઞાની પુરુષ જ શુરુ થવાને યોગ્ય છે.

“સમભાષી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લલિયે રે;
આતમ અરથી શુભમતિ સબજન, કહો તે વિણ કિમ રહિયે રે ?”
“અંક અંક પડિત જે હોવે, તે નવિ કહિયે નાણી;
નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સમતિની સહિનાણી....

રે જિનજી ! વિનતકી અવધારો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આવા સ્વસમય-પરસમયના બાબુ બાબુનારા વિચક્ષણ હોય, પણ પરહિત કરવા તત્પર ન હોય તો બીજાને તેથી શું લાભ થાય ? એટલા માટે તે ‘પરહિત નિરત’ હોય જેવું ખાસ ત્રીજું વિશેષણ મૂક્યું. અર્થાત્ બીજા જીવોનું પરહિતનિરત; હિત-પારમાર્થિક કલ્યાણ કેમ થાય ? એની અહોનિશ ચિંતા પરશાયવેદી કરતા રહી તે હિત જેમ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત રત, સ્વ્યા પમ્યા રહેનારા, આનંદ માનનારા પરોપકારપરાયણ હોય; અને એટલે જ પદ્મદર્શનના રહસ્યને બાબુનારા તે પરમશ્રુત જ્ઞાની પુરુષ જગજીવોને અપૂર્વ વાણી વડે સદ્ગુપ્તેશ જ્ઞાન કંઈ સાચો ‘મર્મલાભ’ આપે છે. અને આવા જે પરહિતનિરત

* ચરણકરણપ્રધાણ સતમયપરસમયમુક્ષાવાવારા ।

‘ચરણકરણસ્થ સારં ચિચ્છયસુદ્ધં જ વાળતિ ।’—શ્રી સમતિતકં

ઉપદેશ શુરુ હોય તે પરના આશયને બાજુનારા વિચક્ષણ હોવા ભેઈએ, નહિં તેા પાત્ર-વિશેષ પ્રમાણે યથાયોગ્ય બોધ આપવાનું બની શકે નહિં, એટલા માટે અને એણે વિશેષણ ‘પરાશયવેદી’ એમ મૂક્યું.

આમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ આત્મશુભની ઉચ્ચ દશાને પામેલા જે સમ્યગ્-દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સમઠર્શી વીતરાગી પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ધ્વિજા-રહિતપણે સર્વત્ર અપ્રતિબંધ ભાવથી ભવ્ય જનોનું હિત કરતાં વિચરતા હોય, અને જે પરમ કૃપાળુ પરમશ્રુતની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, એવા સદ્ગુરુઓએ શુભલક્ષણસંપન્ન જે હોય, તે જ સાચા શુરુ છે, અને તેવા સાચા સદ્ગુરુ સાથે જે યોગ સમ્યક્ સંબંધ-અવંચક યોગ તે જ ‘શુરુ યોગ’ છે. ગુરુના સમ્યક્ સંબંધ,

“આમમધર શુરુ સમક્રિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;

સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુભિ અનુભવ આધારે....

શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ.”—શ્રી આનંદધનૃ

પણ આથી જે વિપર્યય-વિપરીત છે, તેથી તો વિપર્યયની વિપરીતની જ સિદ્ધિ હોય છે; યતત્રિપર્યયાદિપર્યયસિદ્ધિઃ. અર્થાત્ આવા શુભસંપન્ન જે શુરુ ન હોય, તેની સાથેનો યોગ-સંબંધ તો શુરુઅયોગ અથવા અશુરુયોગ છે, આથી ઉલ્લેખી જેનામાં શુરુમાં હોવા યોગ્ય યથોક્ત શુભ નથી અથવા તેથી વિપ-શુરુઅયોગ અથવા રીત શુભ છે, તે અશુરુ અથવા કુશુરુ છે; અને તે ‘શુરુ’ એવું અશુરુયોગ અથવાયે’ જોડું નામ ધરાવી શુરુ બનવાની એટલા કદે, તો તે કર્મ-ભારથી ‘શુરુ’ (ભારી) બની મહાગેહિનીય કર્મથી ભવસાગરમાં ડૂબી ભાય છે. એટલે જેને સ્વ-પર તન્ત્રનું ભાન નથી, સ્વ-પર સમયનું કે આત્મા-અનાત્માનું જેને જ્ઞાન નથી, પરહિતની જેને કંઈ એવના નથી, પણ પોતાના માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિની જ જેને એવના છે, અને પરના આશયનું જેને બાજુપણું નથી, એવા અગીતાથે અજ્ઞાની અસમયક તે અશુરુ જ અથવા કુશુરુ જ છે; અને તેનો યોગ તે તો સતકલથી વંચિત કરનારા-ભવને છેતરનારા વંચક યોગ હોઈ, ટેલિફોનમાં જોડા નંબર ભેડાઈ જવાની જેમ અયોગ જ છે, અર્થાત્ શુરુયોગ જ નથી.

“અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લહે લાભ બે કંઈ;

મહા ગેહિનીય કર્મથી, ખૂડે ભવજળ માંડિ.” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ’—એવા વિપરીત શુભવાળા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે. અર્થાત્ તેવા અગીતાથે કુશુરુ કવચિત્

* “જહ જહ બહુસ્તુભો સમ્મતો ય સિસ્સગણર્સપરિવુદો જ ।

અવિગિચ્છિતો ય સમપ તદ તદ સિદ્ધંતપદિણીઓ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેન દ્વાકર કૃત સન્મતિતર્ક

સૂત્રાર્થેનું વ્યાખ્યાન કરવાની બાલવેષ્ટા કરે, તોપણ તેના વ્યાખ્યા-
અગુરુનું વ્યાખ્યાન નને 'વ્યાખ્યાન' નામ જ ઘટતું નથી. અને સિદ્ધાંતના નિશ્ચય-
પણ અવ્યાખ્યાન જ: તત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં તે અજ્ઞાની પોતે બહુશ્રુત આગમધર
અભાક્ષ્ય અરૂપશરીય હોવાનો કુંકે સખી, ભલે મોટો શિષ્યપરિવાર * ધરાવી પોતાની
ન્યાય પાછળ માંડરીઆ પ્રવાહ જેવું મોટું ટોણું ચલાવતો હોય અને
બહુજનસંમત બની વાચરૂપિતિ થઈ ભલે વક્તાબાણ વડે વ્યાખ્યાન-
ધરાયો મૂકવતો હોય, તો પણ તે જોડતું ચોડ વેતરી અર્થનો પણ અનર્થ કરે છે,
એટલે તેનું કહેવાતું વ્યાખ્યાન પણ અનર્થકલવાળું હોય છે. 'મમક્યાસ્પર્શનીયન્યાયે-
માનર્થફલમેતદ્.' એટલા માટે આત્મઅજ્ઞાની અગીતાઈ ગુરુનો સૂત્રાર્થ પણ અવજુને
યોગ્ય નહિ હોઈ, એનું વ્યાખ્યાન પણ અભાક્ષ્ય-અરૂપશરીય ન્યાયથી ત્યજવા યોગ્ય છે;
અર્થાત્ માંસાદિ અભાક્ષ્ય જેમ રૂપશરીય યોગ્ય નથી, અથવા ચાંદાલાદિ અરૂપશરીય જેમ
રૂપશરીય યોગ્ય નથી, તેમ આવા કુગુરુને અને તેના વ્યાખ્યાનને દૂરથી પણ રૂપશરીય
યોગ્ય નથી, નવ ગળના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે !

"અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન, જો પણ ચલવે ટોણું;
ધર્મદાસ ગણી વચન વિચારી, મન નવિ કીએ સોણું....રે જિનજી !
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરીઓ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વચરી, જો નવિ નિશ્ચય ફરિઓ....રે જિનજી !"

શ્રી યશોવજયજી કૃત સા. મ. ગા. ૨૮.

વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાન વણવે છે—

તથા વિધિપરતા—

મળદક્ષિનિષ્ણાક્ષાદૌ પ્રયત્નો જ્યેષ્ઠક્રમાનુપાલનં ઉચિતાસનક્રિયા સર્વથા વિક્ષેપસ-
ત્યાગઃ ઉપયોગપ્રધાનતેતિ અવજનવિધિઃ । હેતુરયં કલ્યાણપરમ્પરાયાઃ । અતો દિ નિષમતઃ
સમ્યગ્જ્ઞાનં, ન હુપાય ઉપેયવ્યમિચારી, તદ્ભાવાનુપપત્તેરિતિ ॥^{૧૮}

અર્થ :—(૩) તથા વિધિપરતા—

મંડલિનિષ્ણા, અક્ષાદિમાં પ્રયત્ન, જ્યેષ્ઠ ક્રમનું અનુપાલન, ઉચિત આસન ક્રિયા,
સર્વથા વિક્ષેપસંત્યાગ, ઉપયોગપ્રધાનતા એમ અવજનવિધિ છે.—આ કલ્યાણપરંપરાનો
હેતુ છે. આ થકી જ નિયમથી સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ઉપાય ઉપેયથી વ્યસિચારી
હોય નહિ,—તદ્ભાવની (ઉપાય ભાવની) અનુપપત્તિ હોય, માટે.^{૧૮}

પંક્તિકા—તદ્ભાવાનુપપત્તેરિતિ—તદ્ભાવની અનુપપત્તિને લીધે. ઉપેયમાં વ્યસિચારી ઉપાયનું
ઉપાયપણું ઉપપન્ન થતું નથી એમ ભાવ છે.

વિવેચન

“ વિનય વધે શુરુ પામે વસતાં, જે જિનશાસન મૂલો રે;
દર્શન નિર્મલ ઉચિત પ્રવૃત્તિ, સુભ રાગે’ અનુકૂલો રે ”....

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગા. સ્તવન.

સાચા શુરુનો યોગ થાય, તો પછી તેની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવી લોઈએ,
એટલા માટે વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાયંગ મૂક્યું. તે વિધિપરતા આ આ પ્રકારે
હોય: (૧) મંડલિનિવધા-વિનયપૂર્વક મંડલિમાં બેસવું તે. (૨)

વિધિપરતા અક્ષાદિમાં પ્રવત્ન-નોકારવાળી વગેરેની અણુનામાં ચત્તવંતપણું. (૩)
ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ જ્યેષ્ઠ કેમનું અનુપાલન-નાના મોટાનો વિનય સાચવવો વગેરે. (૪)
ઉચિત આસનક્રિયા-ચથાચોગ્ય આસન લેવું, વિનયાન્વિતપણું બેસવું.

(૫) સર્વથા વિશ્લેષસંત્યાગ-ચિત્તવૃત્તિના આસાઅવળા જવારૂપ સર્વ પ્રકારના વિશ્લેષનો
પરિત્યાગ કરી, અખંડપણે સન્નિપ્રવૃત્તિ ધારવી. (૬) ઉપયોગપ્રધાનતા-શ્રવણમાં ઉપયોગ
રાખી, સાધનપણે સાંભળવું.-એમ શ્રવણવિધિ છે. અને તે કલ્યાણપરંપરાનો હેતુ છે.-
હેતુરયં કલ્યાણપરંપરાયા:। આવા વિધિપૂર્વક સમ્યક્ શ્રવણ થકી જ નિયમથી ચૌકસ
સમ્યક્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ‘ન જ્ઞાપય ઉપેયવ્યમિચારી।’ જે અરેઅરો ‘ઉપાય’ હોય
તે ‘ઉપેય’થી-સાધ્યથી બ્યભિચારી હોય નહિ, આઠો અવળો બય નહિ; નહિ તો તેનો
ઉપાય ભાવ જ થતે નહિ; સાચું સાધન સાધ્યને સાધ્યા વિના રહે નહિ, તેમ સમ્યક્શ્રવણરૂપ
સાચા ઉપાયનું ફલ સમ્યક્બોધ હોય જ.

બોધપરિણુતિ એ મોક્ષ વ્યાખ્યાન કહે છે—

તથા બોધપરિણતિ:—

સમ્યક્ જ્ઞાનસ્થિરતા રહિતા કુતર્કયોગેન સંવૃત્તરત્નાધારાત્મિકલ્પા, યુક્તા માર્ગાનુસારિ-
રિતયા તત્ત્રચુક્તિપ્રધાના। સ્તોકાયામપ્યસ્યાં ન વિપર્યયો ભવતિ। અનામોગમાર્ગ, સાધ્ય-
વ્યાધિકલ્પં તુ તદ્, વૈશ્વવિશેષપરિજ્ઞાનાવિતિ॥^{૧૯}

અર્થ:—(૪) તથા બોધપરિણુતિ—સમ્યક્ જ્ઞાનસ્થિરતા, કુતર્કયોગથી રહિત, સંવૃત
રત્નઆધારપ્રાપ્તિ ઉદય, માર્ગાનુસારિતાથી યુક્ત, તત્ત્રચુક્તિપ્રધાન એવી. આ થોડી પણ સતે
વિપર્યય (વિપરીત ભાવ) હોતો નથી. અનામોગમાત્ર તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે,-
વૈશ્વવિશેષના પરિજ્ઞાનને લીધે.^{૧૯}

વિવેચન

“ થોડા આર્થ અનામય જનથી, જેન આર્થમાં થોડા;

તેમાં પણ પરિણુત જન થોડા, શ્રમણ અલપ બહુ મોડા રે.”

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગાસ્ત.

પંક્તિકા—વૈશ્વવિશેષપરિજ્ઞાનાત્-વૈશ્વવિશેષ જેમ પરિજ્ઞાન તે થકી. આ અત્રે ભાવ છે-જેમ
વૈશ્વવિશેષથી સાધ્ય વ્યાધિ નિવર્તે છે, તેમ પરિજ્ઞાનથી અનામોગ માત્ર (નિવર્તે છે.)

જે સમ્યક્ વિનયાર્થિ વિધિપૂર્વક સદ્ગુરુ સમીપે બોધ અવધુ કરે છે, તેને બોધ ઉપજે છે, એટલે બોધપરિણતિ એ ચોથું વ્યાખ્યાન કહ્યું. આ બોધપરિણતિ એટલે સત્-પુરુષના ઉપદેશનું આત્મામાં પરિણમવું, અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાનસ્થિરતા. આ બોધપરિણતિ-સમ્યક્જ્ઞાનસ્થિરતા કેવી હોય ?—(૧) ‘રહિતા કૃતકંયોગેન ।’ જેમાં કોઈ પ્રકારના કૃતકને યોગ હોય નહિં એવી તે કૃતક યોગથી રહિત હોય; (૨) ‘સંવૃતરત્નાધારાત્તિકલ્પા’—સંવૃત-ઠાંકેલા રત્ન આધારની પ્રાપ્તિ તુલ્ય હોય; (૩) માર્ગાનુસારિષણ્ણી યુક્ત એવી હોય—યુક્ત માર્ગાનુસારિતયા; (૪) આગમને અનુકૂળ એવી મુયુક્તિથી પ્રધાન હોય, તન્મયુક્તિપ્રધાના.

આવી સાચી બોધપરિણતિ થોડી પણ હોય—સ્તોકાયામપ્યસ્યાં અર્થાત્ સત્-પુરુષ સદ્ગુરુને બોધ આત્મામાં લેશ પણ પરિણમે હોય, તો વિપર્યય-વિપરીત ભાવ-વિપર્યાસ હોતો નથી—ન વિપર્યયો મવતિ; અને અનાયોગ માત્રથી—‘અનાયોગમાત્રં’ અભણતાં પણ જે હોય તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે, સાધ્યવ્યાધિકલ્પં તુ તદ્; અર્થાત્ સાચા નિપુણ વૈદનો જોગ જો મળ્યો હોય તો વ્યાધિ અવશ્ય જાય જ, તેમ સાચા ‘સદ્ગુરુ વૈદ મુખણ’ જે પ્રાપ્ત થયા છે, તો જીવનો અભાવરૂપ વ્યાધિ અવશ્ય જવાનો જ છે, સાધ્ય હોઈ બોલ્લસ મટવાનો જ છે.

સ્થૈર્ય એ પાંચમું વ્યાખ્યાન વિવરે છે—

તથા સ્થૈર્ય—

જ્ઞાનર્થ્યનુત્તેકઃ, તદ્જ્ઞાનુપહસનં, વિવાદપરિત્યાગઃ, અજ્ઞબુદ્ધિભેદાકરણં, પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ, સંયમપાત્રતા નામ જદ્વસતા ગુણજ્ઞાનાં, વિગ્રહવતી શમયીઃ, સ્વામયો ભાવ-સ્વપદામિતિ ॥૨૦

અર્થઃ—(૫) તથા સ્થૈર્ય—જ્ઞાનશુદ્ધિનો અનુત્તેક (અગ્રવં), તેનાથી અજ્ઞાનું અનુપહસન, વિવાદ પરિત્યાગ, અજ્ઞાના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, શુદ્ધજ્ઞાને બહુમત એવી સંયમપાત્રતા, વિગ્રહવતી શમયી, ભાવસંપદાઓનો સ્વામય. ૨૦

વિવેચન

“ બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ....” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

બોધ જેના આત્મામાં સમ્યક્પણે પરિણમે છે, તે સ્થિરતાને પામે છે, એટલા માટે ‘સ્થૈર્ય’ એ પાંચમું વ્યાખ્યાન કહ્યું. આ સ્થૈર્ય—સ્થિરપણું—ઠરેલપણું કેવા કેવા પ્રકારે

પણિકા—તદ્જ્ઞાનુપહસનમ્—તેનાથી અજ્ઞાનું અનુપહસન, સ્વયં જ્ઞાત એવથી અનભિજનું અનુપહસન. વિવાદપરિત્યાગઃ—વિવાદનો પરિત્યાગ, તેનાથી અનભિજો સાથે, એમ સમજાય છે. અજ્ઞબુદ્ધિભેદાકરણમ્—અજ્ઞાના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, સમ્યક્ચૈત્ત્યવન્દનાદિ નહિં બળુનારતુ ત્યાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું અનાપાદન. પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ—પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, પ્રજ્ઞાપનીયને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુજે છે.

વ્યક્ત થાય ? તે માટે કહ્યું—(૧) ઠરેલ પુરુષ જ્ઞાનમુદ્ધિનો જ્ઞાનમુદ્ધિનો અનુભવેકે અનુભવેકે ધરે—પોતાના બહુપણનો ગર્વ ન કરે, પોતાના જ્ઞાન આદિ વૈશવતું ધમંડ ન રાખે. એટલે—(૨) અજ્ઞાનું અનુપહસન—શીબ અખૂઝ અજ્ઞ જીવનો ઉપહાસ ન કરે, હાંસી-મસ્કરી ન કરે. એટલે—(૩) વિવાદપરિત્યાગ—અનભિજ્ઞ-અજ્ઞ જનો સાથે વાદવિવાદમાં કે મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરે નહિં. એટલે—(૪) અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ—અજ્ઞજનનો બુદ્ધિ-ભેદ ન કરે; બુદ્ધિભેદ કરવાથી સમ્યક્ચૈત્યવન્દનાદિ નહિં બહુનારને તેમાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું ઉપજવાપણું થાય, માટે તેવો બુદ્ધિભેદ ન કરે. પરંતુ—(૫) પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ—જે સમબળો સમબળી શકાય એવો પ્રજ્ઞાપનીય સરલાત્મા યોગ્ય જીવ હોય તેમાં જ તેનો નિયોગ કરે, તેને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુજે.

અને આમ—(૬) સંયમપાત્રતા—જેનામાં યોગ્ય પરિણમીને સ્થિર થયો હોય, તે અવશ્ય સંયમનું પાત્ર બને, કારણ કે જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ—જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ, એટલે ઠરેલ આત્મા સંયમની પાત્રતા પામે જ,—જે શુભજ્ઞ જનોને બહુમત એવી હોય છે. એટલે—(૭) વિગ્રહવતી શમશ્રી—વિગ્રહવતી શમશ્રી ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી.’—અને જે સ્થિર સંયમપાત્ર બને તે જેહ-ધારિણી-મૂર્તિમાન શમશ્રી બને, શમનો સાક્ષાત અવતાર શાંતમૂર્તિ બને. (૮) ભાવસંપદાઓનો સ્વાશ્રય—‘સ્વાશ્રયો ભાવસમ્પદા’—અને આવો જે શાંતમૂર્તિ બને તેને ભાવસંપદાઓ પોતાનું સ્વઆશ્રયસ્થાન અથવા સહીસલામત સુઆશ્રયસ્થાન બહી તેનો આશ્રય કરે. અર્થાત્ દર્શન-આરિત્રાદિ સર્વ ભાવસંપદાઓ આવીને તે ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી’ સ્વરૂપ પુરુષમાં નિવાસ કરે. આમ સ્થાયનું લક્ષણ છે.

“ ધિરતાથી ધિરતા વાધે, સાધક નિજ પ્રભુતા સાધે લાલ.

પ્રભુ શુભને રંગે રમતા, તે પામે અવિચલ સમલા લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉક્તાક્રિયા એ જહું વ્યાખ્યાન પ્રપે છે—

તથા—

ઉક્તસ્ય-વિજ્ઞાતસ્ય તત્તત્કાલયોગિનઃ તદાસેવનસમયે તથોપયોગપૂર્વે શક્તિ સ્તયાક્રિયાં. નૌષધજ્ઞાનમાત્રાદારોગ્યં, ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્. ન ચેયં યાદચ્છિકી શસ્તા, પ્રત્યપાયસમ્મવાદિતિ ॥^{૨૧}

અર્થઃ—(૬) તથા ઉક્તાક્રિયા—તત્ તત્ કાલયોગી એવા ઉક્તાના-વિજ્ઞાતના તદ્આસેવન સમયે તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિ પ્રમાણે તથાક્રિયા, ઓપધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી. ક્રિયોપયોગી જ તે (જ્ઞાન) છે; અને આ (ક્રિયા) યાદચ્છિકી શસ્ત્ર નથી,—પ્રત્યપાયના સંલવને લીધે. ^{૨૧}

વિવેચન

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક ચક્રે ચલાવીએ ? એક પાંખે કેમ ભરીએ ?

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત).

એને બોધપરિણતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે એમ ક્રિયા કરવાની કહી છે તેમ કરે છે, એટલા માટે ઉક્ત ક્રિયા એ બ્યાખ્યાનું છૂં અંગ કહ્યું. એ જે ક્રિયા એ જે પ્રકારે વચનથી ઉક્ત છે, શાસ્ત્રમાં કહી છે, તેને વિજ્ઞાત કરી-જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: વચનાનુસાર જ તેના વિષયવિભાગ વિનિશ્ચિત કરી, તે તે ક્રિયાને ઔપધજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત ચોગ્ય કાળે તેના આસેવનસમયે તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિબલુસાર તે તે ક્રિયા કરવી, તે તથાક્રિયા છે. જેવા પ્રકારે એ જે કાળે એ જે ક્રિયા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે તે પ્રકારે તે તે કાળે તે તે ક્રિયા તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક કરવી તે તથાક્રિયા છે. આ ક્રિયાનું પ્રયોજન શું છે ? તે માટે દૃષ્ટાંત કહ્યું—
'ન જ્ઞૌષધજ્ઞાનમાત્રાદારોગ્યં । ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્ ।' ઔપધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી થતું, પણ ઔપધ બાણીને તેનું સેવન કરે તો જ રોગ મટે છે; ચિકિત્સાક્રિયામાં ઉપયોગી થવું-ઉપયુક્ત થવું એટલું જ તે જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે. તેમ ક્રિયાનું સ્વરૂપ માત્ર બાધ્યાથી કલ્યાણ કાર્ય સરતું નથી, પણ તથારૂપ જ્ઞાન બલુસાર ક્રિયા કર્યાથી જ આત્મઆરોગ્ય થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે જ્ઞાન શું નિર્ણયક છે ? ના, નિર્ણયક નહિ, પણ પરમ સાર્થક છે. જ્ઞાન પણ ક્રિયામાં ઉપયોગી-ઉપયુક્ત છે. યાદચિત્તરી સ્વચ્છંદક્રિયા પ્રશસ્ત નથી. 'ન ચેયં યાદચ્છિકી શસ્તા'. કારણ કે તેવી સ્વચ્છંદક્રિયાથી પ્રત્યપાથનો સંભવ છે, 'મત્યપાથસંભવાત્' લાભને બદલે ઉલટો હાનિ થવાનો સંભવ છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વક જ

વજ્રિકા—હક્કસ્ય-પ્રત્યાદિ. હક્કસ્ય-ઉક્તના, વચનથી ઋત્યસેવનનાદિના. તેને જ વિશિષ્ટ કરે છે-વિજ્ઞાતસ્ય-વિજ્ઞાતના, વચનાનુસાર જ વિનિશ્ચિત વિષયવિભાજનાના, તત્તત્કાલયોગિન:-તે તે કાલયોગિના, તે તે ચિત્તરૂપ કાળથી-તદ્બલવશર લક્ષણ કાળથી સંબંધવંતના. આમ વિશેષણ કહ્યું; ક્રિયાને વિશેષિત કરતાં કહ્યું-તદાસેવનસમયે-તેના ઉક્તના કરણકાળે, તયોપયોગપૂર્વે-આસેવનમાનને અનુરૂપ ઉપયોગ પૂર્વ-હોય બ્યા છે તે તથા-ઉપયોગપૂર્વ હોય છે. શક્તિ-શક્તિથી, સ્વશક્તિને અપેક્ષીને, તેના અનતિક્રમથી પણ, તથાક્રિયા-તથાક્રિયા, ઉક્ત અનુરૂપ પ્રકારવાન બ્યાપાર.

સંકા-ઉક્ત ક્રિયાથી શું ? બ્યાખ્યાનના ફલભૂત ઉક્ત જ્ઞાન થઈ જ ઈન્દ્રિયસિદ્ધિના સંભવને લીધે, -એમ આશંકાને કહ્યું-ન-ન જ, ઔપધજ્ઞાનમાત્રાત્-ઔપધના જ્ઞાન માત્રથી, કિયારહિત કેવલ ઔપધ જ્ઞાનથી, આરોગ્ય-આરોગ્ય, રોગાભાવ. કયા કારણથી ? તો કે-ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્-ક્રિયોપયોગી જ તે છે, કારણ કે ચિકિત્સાલક્ષણ ક્રિયામાં ઉપયુક્ત થાય છે, ઉપકાર કરે છે, તત્તરીલવાળું જે છે તે તથા-ક્રિયોપયોગી જ છે, ન આરોગ્યઉપયોગવત્ પણ એમ 'એવ' કરનો અર્થ છે. તદ્ તે-, ઔપધ જ્ઞાનમાત્ર, -ક્રિયાનો જ આરોગ્યઉપયોગ છે માટે.

ત્યારે ક્રિયા જ ઉપાદેય છે, નહિ કે જ્ઞાન, એમ આશંકાને કહ્યું-'ન ચેયમ્' इत्यादि. ન જ-ન જ, રૂચ-આ, વન્નાદિ ક્રિયા યાદથી તાદૃશી-એવી તેવી યથા તથા એમ તેમ કરેલી, શસ્તા-શસ્ત, ઈન્દ્રિયાધિકા અત. કિંતુ જ્ઞાનપૂર્વકજ શસ્ત હોય છે.

ક્રિયા પ્રશસ્ત છે. જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ ને ક્રિયાનું સ્થાન પછી છે. ‘પદ્મં નાળં તત્તો દયા।’ ‘પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા’ એ સૂત્રનો ફલિતાર્થ એ જ છે. જ્ઞાન ને ક્રિયાના યથાયોગ્ય સહકારથી જ ઈષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે.

“ધન્ય ધન્ય તે છવ, પ્રભુ પદ વંદી હો જે દેશના સુભે;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે.” —શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

કારણ કે ‘જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે.’ ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષ।’ જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ બાહ્ય, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે, એમાંનું એક પશુ જ્ઞાન-ક્રિયાનો ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિ. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા સમન્વય આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. હાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને હોકતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પશુ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો બે તેના સૂચન સુબળ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી બચ. તેમ બાવ-હાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો ભેદબો, અને જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂકવું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્વિક સમજણવાળી હોવી ભેદબો. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુષ્ઠાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે-છાજે એમ રાગાક્રિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મઆશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ પર્યાવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને તથાપ્રકારે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના નિરંતર લક્ષ્ય-પૂર્વક-આત્માના જ્ઞાનઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવે તે જ તથાક્રિયા છે. અને એટલા માટે જ—

‘જેમ રાધાવેદ સાધનાના બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ આરાધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે, તે તે અવરથ કરવા યોગ્ય પદાવશ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે ઊંડા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ગાળે. જેમકે-સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્ચળે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ બાવ ચિંતવે, સદ્ચરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારાશીપણું ભાવે, પ્રતિકંભણ કરતાં સ્વરૂપાતિકંભ દોષની ક્ષમા ચાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાછું કેમભુ-ગમન કરે, અને કાચેત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે; આમ સર્વ ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ, તથાપ્રકારનો આત્મોપયોગ રાખી અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવ-ક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે;’ (અને આમ તથાક્રિયા કરી આત્માર્થ સાધે).

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષભાગા પાઠ ૨૮ (સ્વચિત).

અદ્વૈતભવતા એ સાતથું વ્યાખ્યાંગ દર્શાવે છે—

તથા અલ્પભવતા—

વ્યાખ્યાન્ પ્રદીર્ઘતરસંસારિણ સ્તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્ । તન્નાલ્પ-પુદ્ગલપરાવર્ત્તદારતો ભવઃ-
સંસારો यस્ય તદ્જ્ઞાતઃ અલ્પભવતા । ન હિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ર ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિદેતુઃ ।
યવમેવ નાનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાજો વ્યાખ્યાન્નમિતિ સમયસારવિદઃ ॥

અતઃ સાકલ્યત પતેષાં વ્યાખ્યાસિદ્ધિઃ, તસ્યાઃ સમ્યગ્જ્ઞાનદેતુત્વાદિતિ સૂક્ષ્મધિયાડ-
લોચનીયમેતત્ ॥ ૨૨

અર્થઃ—(૭) તથા અદ્વૈતભવતા—વ્યાખ્યાંગ છે,—પ્રદીર્ઘતર (અતિ અતિ દીર્ઘ) સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો અધોગ છે માટે. તેમાં અદ્વૈત એટલે પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી નિકટવર્તી ભવ-સંસાર જેનો છે તેનો ભાવ તે અદ્વૈતભવતા. ખરેખર ! દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગી (હારિશ્વભાગી) ચિન્તા-મણિરત્નપ્રાપ્તિનો હેતુ નથી. એમજ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તભાગીઓ વ્યાખ્યાંગ નથી, એમ સમયસારવિદો કહે છે.

એથી કરીને એઓના (આ સપ્ત વ્યાખ્યાઅંગોના) સાકલ્યથી (સકલપણાથી-સંપૂર્ણ-પણાથી) વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે,—તેલું (વ્યાખ્યાતું) સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુપણું છે માટે, એમ આ સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી આલોચવા યોગ્ય છે. ૨૨

વિવેચન

“ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;

દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ પૂલે ભલી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક....સંભવ.”—શ્રી આનન્દધનૅ

આ બધા વ્યાખ્યાઅંગો કદા તે પણ કાર્યકારી ફળવાનું ક્યારે અને ? કે એ જીવ લલુકમી* અદ્વૈતસંસારી હોય તો જ; એટલા માટે અદ્વૈતભવતાને સાતથું વ્યાખ્યાંગ કણું, કારણ કે અતિ દીર્ઘતર સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ સંભવતો ‘દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગીને નથી. પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી પણ કંઈક ન્યૂન જેનો સંસાર શેષ હોય, ચિન્તામણિ રત્નની એવા ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તવતી* જીવની જ અદ્વૈતભવતા છે. પ્રાપ્તિ હોય નહિ.’ ‘નહિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ર ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિદેતુઃ ।’—દીર્ઘદૌર્ગત્ય-ભાગી લાંબા વખતના હારિશ્વનું ભાજન રહેવાનો છે એવો દરિદ્રી

પણિકા—‘ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિદેતુરિતિ’—ચિન્તામણિરેવ રત્ન-ચિન્તામણિ એ જ રત્ન-મણિ જાતિમાં પ્રધાનપણાને લીધે તે ચિન્તામણિરત્ન, વા પૃથક્ ચિન્તામણિ અને રત્ન; તસ્ય વા તયોર્વા-તેનો વા તે બન્નેનો, અવાપ્તિદેતુઃ—અવાપ્તિ હેતુ,—અભાગ્ય છે એટલા માટે.

* ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તવતી જીવનું આ લક્ષણ કણું છે—

“કુઃશિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।

ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિરોધતઃ ॥”—શ્રી યોગદશિશ્ચુઅચ

(અર્થાત્) કુઃખિઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને શુણ્વતો પ્રત્યે અદ્વેષ, અને સર્વત્ર જ અવિરોધથી ઔચિત્ય પ્રમાણે સેવન આ ઉદ્ધવા પુદ્ગલપરાવર્ત્તનું લક્ષણ છે. (એટલે આ શુણ્વ જેનામાં હોય તે જ વ્યાખ્યાઅંગ છે.)

ચિન્તામણિ રત્નની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં. એમ અનેક પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર જેને શેષ છે, જેને હળુ ઘણું ઘણું લાંબું ભવભ્રમણ બાકી છે, તે દીર્ઘસંસારીઓ પશુ આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં, એટલે તેઓ પશુ વ્યાખ્યાઅંગ નથી, એમ શાસ્ત્રના રહસ્યજ્ઞાતાઓ કહે છે.

“તે અપરાધી હો જે તુજથી દૂર કે, ભૂરિ ભ્રમણ દુઃખના ધણી;

તે માટે હો તુજ સેવા રંગ કે, હોબો એ ઇચ્છા ધણી.” —શ્રી દેવચન્દ્રશ

આમ આ વ્યાખ્યાના સખ્ત અંગ કહ્યા, તેના સાકલ્યથી—તે સકલના મિલનથી જ વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે, કારણ કે આ વ્યાખ્યા છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો હેતુ છે. ઇત્યાદિ આ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિવેકી વાંચકે વિશેષે વિચારણીય છે.

“મરુધરમે હો મુરતરુ બ્રુંબ કે, સાગરમે પ્રવહણ સંગો;

ભવ ભમતાં હો ભવિજન આધાર કે, પ્રભુ હરિશણ સુખ અનુપમે.” —શ્રી દેવચન્દ્રશ

૭.

ચૈત્યવન્દનવિધિ અને પ્રણિપાતદ્વંદ્વક સૂત્રાવતાર

હવે પરમ સ્વેચ્છાથી ભાવિતાત્મા આચાર્ય હરિભદ્રશ અને ચિન્તામણિ અને કસ્પદ્રુમથી અધિક મહિમાવાળા ચૈત્યવન્દનનો ઉત્તમ ભક્તિભાવનિર્ભર દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ સુંદર હૃદયંગમ શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરી સૂત્રાવતાર કરે છે—

इह प्रणिपातदण्डकपूर्वकं चैत्यवन्दनमिति स पञ्चादौ व्याख्यायते। तत्र चार्थ विधिः—

इह साधुः आचक्रो वा चैत्यगृहादावेकान्तप्रयतः परित्यक्तान्यकर्तव्यः प्रदीर्घतरतन्ना-
जगमनेन यथासम्भवं भुवनशुरोः सम्पादितपूजोपचारः,

ततः, सकलसत्त्वानपायिनीं મુર્ધં નિરીક્ષ્ય પરમશુભપ્રણીતેન વિધિના પ્રયુજ્ય જ
ક્ષિતિનિશ્ચિતજાનુકરતલઃ,

પ્રવર્દ્ધમાનાતિતીવ્રતરશુભપરિજામો મલયતિશયાત મુદ્ધપરિપૂર્ણોચનો રોમાઞ્ચ-
શ્ચિતવપુઃ,

મિથ્યાત્વલનિલયાનેકકુપ્રાહનક્રચક્રાકુલે અવાઘ્વાવનિત્યત્વાશ્ચાશુપોઽતિદુર્લભમિદં
સકલકલ્યાણેકકારણં ચાષઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદુષોપમં ભગવત્પાદવન્દનં કથાશ્ચિદવાર્ષં ન
ષાતઃ પરં કૃત્યમસ્તીતિ અનેનાત્માનં કૃતાર્યમમિન્યમાનો,

મુઘનશુરૌ વિનિવેશિતનયનમાનસો,

અતિચારમીરૂતયા સમ્યગસ્વલ્લિતાદિગુણસમ્પદુપેતં તદ્દર્શોન્મરણગર્ભમેષ પ્રણિપાત-
દણ્ડકસૂત્રં પઠતિ। ૨૩

તત્ત્વેદમ્—

અર્થ:-અહીં પ્રણિપાતદ્વંદ્વકપૂર્વક ચૈત્યવન્દન છે, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. અને તેમાં વિધિ આ છે—

અહીં સાધુ વા શ્રાવક,—

૧. ચૈત્યગૃહાદિમાં એકાંત પ્રયત થઈ, અન્ય કર્તવ્ય પરિત્યક્ત કરી,
પ્રદીર્ઘતર તદ્દભાવગમનથી યથાસંભવ ભુવનગુરુનો પૂજોપચાર સંપાદિત કરી,
૨. પછી સકલસત્ત્વઅનપાધિની (કેઈ પણ પ્રાણીને બાધા નહિં ઉપગવનારી) ભૂમિ નિરખીને અને પરમ ગુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણેને,
પૃથ્વી પર જાતુ (ગોઠણ) અને કરતલ સ્થાપન કરી,
૩. પ્રવર્ધમાન થતા અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશય થકી હૃષીકૃષ્ણી પરિપૂર્ણ લેખ્યને, રોમાંચિત દેહે,

૪. મિથ્યાત્વ જલ નિલયવાળા અનેક કુમાર નકચકંથી આકૃલ ભવાગ્નિને વિષે અને આશુપ્તના અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ દુર્લભ, અને સકલ કલ્યાણનું એક કારણ, એણે ચિન્તામણિ-કલ્પદ્રુમની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું ભગવતપાદવન્દન કેમે કરીને માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી પર કૃત્ય છે નહિ,—એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થે અભિમાનતા સેતો,

ભુવનગુરુમાં નયન-માનસ વિનિવેશિત (સ્થાપિત) કરી,

૫. અતિચારણીરૂપાથી સમ્યક્ અરખસિત આદિ શુભસંપત્તી યુક્તપણે, તેના અર્થના અનુસ્મરણગુણિયે જ, પ્રણિપાતદ્વંદ્વક સૂત્ર પઠે છે.^{૨૩}

અને તે આ છે—

વિવેચન

“દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઈએરે;

દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઇકિમના ધુરિ થઈએ રે.

....સુવિધિ જિનેસર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીરેરે.”—શ્રી આનંદધનજી

અત્રે ચૈત્યવન્દનની પૂર્વતૈયારીરૂપ પૂર્વવિધિ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારથી પ્રદર્શિત કર્યો છે. ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદ્વંદ્વક સૂત્ર (નમુત્યુષ) પઠવું જોઈએ, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદ્વંદ્વક સૂત્ર પઠતાં પહેલાં પણ કેવા પૂર્વવિધિથી ભાવવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે પણ સાંગોપાંગ ક્રમથી દર્શાવ્યું છે:—

આ અર્હદ્ભક્તિમય ચૈત્યવન્દન કરવા ઇચ્છતો સાધુ વા શ્રાવક હોય, તે—

(૧) પ્રથમ તો ચૈત્યગૃહાદિમાં ‘પ્રકાન્તપ્રયત્ન’—એકાંત પ્રયત થઈ, એક માત્ર આ ચૈત્યવન્દન ભક્તિકૃત્યમાં પ્રયત્નવંત-સમુદય થઈ, એક એમાં જ ઉપયોગ જોડી, બીજાં બધું કર્તવ્ય સર્વથા છોડી, ‘પ્રદીર્ઘતરતદ્દમાવગમનેન’—પ્રદીર્ઘતર તદ્દભાવગમનથી યથાસંભવ

ભુવનગુરુને પૂજેપચાર સંપાદિત કરે,—‘યથાસમ્ભવં સુવનગુરોઃ સમ્પાદિતપૂજોપચારઃ,’
 ‘યથાસંભવ’—સાધુને વા શ્રાવકને જેને જેવો સંભવતો હોય તેવો પૂજેપચાર
 આચરે; સાધુ યુગપૂર્ણદિ દ્રવ્યપૂર્ણ ન કરે, પણ સ્તોત્રપૂર્ણદિ ભાવપૂર્ણ તો કરે જ, અને
 શ્રાવક દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પૂર્ણ કરે. અને તે પણ કેવી રીતે કરે ? ‘પ્રતીર્ઘતર તદ્ભાવ-
 ગમનથી’ કરે; અર્થાત્ ઝટપટ પ્રસ્તુત ભક્તિકૃત્ય આટોપી લેવાની અણુઘટતી ઉતાવળ કે
 દોડાદોડ નહિ કરતાં, કે વેઠ નહિ કાઢતાં, અત્યંત શાંતિથી-સ્વસ્થતાથી હેઠા મને,
 ‘પ્રતીર્ઘતર’—અતિઅતિ દીર્ઘ-લાંબા ‘તદ્ભાવગમનથી’—ભક્તિક્રિયાના અંગભૂત તે તે
 ભાવોમાં ભક્તિતત્ત્વયપણે ગમનથી-પરિણમનથી કરે, અને તે તે દ્રવ્યના * આલંબનથી પણ
 ભાવનું આરોહણ કરતો જાય. જેમકે—

“પૂજું કલશ શુચિ ઉદકની ધારા, જિનવર અંગે નામે;
 આતમ નિર્મલ ભાવ કરતાં, વધતે શુભ પરિણામે.
 સમક્રિત બીજ નિજ આત્મ આશેપતા,
 કળશ પાણી મિષે ભક્તિજલ સિંચતા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાનપૂર્ણ.
 “પૂજા ને પરિણામ હોઈ, કરો અંદનકી રીતિ;
 શીતલતા ને સુગંધતા, જિણે ભાંજે ભવભીતિ.
 જોણી પરે ધૂપ પૂજા કરી, જિન આગળ શુભ ભાવ;
 ટાળી વિભાવની પરિણુતિ, ફર કરો પરભાવ.
 ઇંસો રૂપ નિહારત ઘટમાં, તોરત કર્મ જ’જીર રે;
 જિન ઉત્તમ પદ પૂજા લહત ભાવિ, નિજ આતમશુષ્ક ધીર રે.
 નિજ શુષ્ક રિક્તિ તિરેભાવે થઈ, પ્રહણ કરતાં પરભાવો;
 પ્રભુ શુષ્ક આન ધ્યાનમાં રહેતાં, હોવત આવિરભાવે રે.”

—શ્રી ખિમાવિજયજી કૃત અષ્ટપ્રકારી પૂર્ણ

ઈત્યાદિ પ્રકારે તદ્ભાવગમનથી ભક્તિતત્ત્વયપણે યથાસંભવ પૂજેપચાર કરી,

(૨) કોઈ પણ જીવને કંઈપણ અપાય-હાનિ-બાધા ન ઉપજાવે જોવી ‘સકલસત્ત્વ
 અનપાયિની’ શુદ્ધ ભૂમિ નિરખીને અને પરમ ગુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણને,
 ભૂમિ પર જાનુ-ગોઠણ અને કરતલ-બાન્ને હથેળી સ્થાપન કરી,

* જલપૂર્ણદિ અષ્ટપ્રકારી પૂર્ણ અંગે અપૂર્વ ભાવધટના કરતાં પરમ ભાવિતાત્મા ભક્તશિરોમણિ
 મહામુનીશ્વર શ્રી પદ્મનદિ આઆર્યજી પદ્મનદિપંચવિંશતિકો અન્તર્ગત પૂર્ણપદ્ધતિ વદે છે કે—

“જાતિર્જરામરણમિત્યનલક્રયસ્ય, જીવાશ્રિતસ્ય બહુતાપકૃતો યથાવત્ ।
 વિચ્ચાપનાય જિનપાદયુગાગ્રમુખો, ચારાત્રયં પ્રવરવારિકૃતં ક્ષિપામિ ॥
 ઉચ્ચેઃફલાય પરમામૃતસંજ્ઞકાય, નાનાફલૈ જિનપતિં પરિપૂજયામિ ।
 તદ્ભક્તિરેવ સકલકાનિ ફલાનિ દસે, મોહેન તત્ત્વદપિ યાચત યવ લોકઃ ॥”—ઈત્યાદિ.

(૩) પ્રવર્ધમાન-પ્રકૃષ્ટપણે વર્ધમાન થતા-ચઢતા જતા અતિ અતિ તીવ્ર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશયથી (Excessive devotion) હર્ષાશ્રુથી પરિપૂર્ણ—છલકતા લેવાને, ત્યાં રોમાંચ ઉલ્લસે છે—રૂંવાડા ઉભા થાય છે એવા રોમાંચિત દેહે,

(૪) ‘મિથ્યાત્વજલનિલયાનેકકુમારનકવકાકુલે મવાળ્યૌ—મિથ્યાત્વજલ નિલયવાળા અનેક કુમાર—નકચકેથી. આકુલ ભવાજિધને વિષે અને આશુખ્ના અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ હર્લંભ, અર્થાત્ ‘મિથ્યાત્વજલનિલય’—મિથ્યાત્વ-જલ જેનું નિલય-નિવાસસ્થાન છે, અથવા મિથ્યાત્વજલમાં નિલય-નિતાન્ત લય પામી—લપાધને જે રહ્યા છે એવા કુમાર—અસદૃશરૂપ નકચકેથી—ગોટા મગરમચ્છોના સમૂહથી આકુલ—ખીચીખીચ ભરેલા અથવા આતુર—હઃખી સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે, તેમજ ડાહની અણી પર રહેલા ઝાકળાગિન્દુ જેવા આશુખ્ના અનિત્યપણાને લીધે પરમ હર્લંભ એવું આ સકલ કલ્યાણનું એક-અદ્વિતીય કારણ ‘સકલકલ્યાણેકકારણ’, ચિન્તામણિ—કદપદ્મમની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું—નીચે પાડતું—હેઠે પાડતું ‘અજ્ઞાતચિન્તામણિકલ્પદુષોપમં’, આ ભગવત્પાદવન્દન કેમે કરીને (Somehow) માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી—આ ભગવત્પાદવન્દનથી પર કૃત્ય છે નહિં. ‘ન વાત્તઃ પરં કૃત્યમસ્તિ’ એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થ—કૃતકૃત્ય અભિમાનતો સતો, હું ધન્ય છું—કૃતપુણ્ય-કૃતાર્થ છું’ એમ સાત્ત્વિક હર્ષથી પ્રશસ્ત આત્મભૌરવ માનતો સતો,

‘ભુવનશુરમાં નયન-માનસ વિનિવેશિત કરી,’—ચક્ષુ અને મનને ત્યાંથી ખસે નહિં એવી રીતે એકીટસે અને એકીરસે વિશેષે કરીને નિતાંતપણે સ્થાપિત કરી,

(૫) ‘અતિચારભીરુતાથી સન્મદ્—પ્રભિપાતદણ્ડકે સૂત્ર પઠે છે’ અર્થાત્ રૂખેને ઠોઈ અતિચાર ન લાગી જાય એવી બીકથી—ભીરુતાથી તકેહારી રાખીને—ઉપયોગબળગતિ રાખીને, સ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ દોષ ન આવી જાય એમ સન્મદ્પણે—થથાવત્પણે અસ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ શુણ્ઠપદ્ધતી શુકતપણે, અને તેના સૂત્રના અર્થનું અંતરમાં અનુસ્મરણ—અનુકરે સ્મરણ થયા કરતું હોય એમ અર્થાનુસ્મરણગર્ભપણે જ આ વક્ત્રમાણુ કહેવામાં આવતું પ્રભિપાતદણ્ડકે સૂત્ર પઠે છે.

અને તે સૂત્ર આ છે—

प्राणिपातदण्डक सूत्र

- I नमोऽस्त्यु णं अरहंताणं १, भगवंताणं २;
II आइगराणं ३, तित्थयराणं ४, सयंसंबुद्धाणं ५;
III पुसिसुत्तमाणं ६, पुसिसीद्दाणं ७, पुसिबपुंडरीयाणं ८,
पुसिसवरगंधहत्थीणं ९;
IV लोघुत्तमाणं १०, लोगनाहाणं ११, लोगहियाणं १२,
लोगपईवाणं १३, लोगपज्जोअगराणं १४;
V अमयदयाणं १५, चक्खुदयाणं १६, मग्गदयाणं १७,
सरणदयाणं १८, बोहिदयाणं १९;
VI धम्मदयाणं २०, धम्मदेसयाणं २१, धम्मनायगाणं २२,
धम्मसारहीणं २३, धम्मवरचाउरंतचक्कवटीणं २४;
VII अप्पडिहयवरनाणदंसणधराणं विअट्ठउमाणं २५;
VIII जिणाणं जावयाणं २६, तिण्णाणं तारयाणं २७, बुद्धाणं
बोहयाणं २८, मुत्ताणं मोयगाणं २९;
IX सव्वण्णूणं सव्वदरिसीणं ३०,
सिवमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वावाहमपुणरावित्तिसिद्धिगइ-
नामधेयं ठाणं संपत्ताणं ३१,
णसो जिणाणं जिअभयाणं ३२ ॥

પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર

- (૧) નમસ્કાર હો અર્હતોને ! ૧, ભગવંતોને ૨;
- (૨) આદિકરોને ૩, તીર્થંકરોને ૪, સ્વયંસંબુદ્ધોને ૫;
- (૩) પુરુષોત્તમોને ૬, પુરુષસિંહોને ૭, પુરુષવરપુંડરીકોને ૮,
પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને ૯;
- (૪) લોકોત્તમોને ૧૦, લોકનાથોને ૧૧, લોકહિતોને ૧૨,
લોકપ્રદીપોને ૧૩, લોકપ્રદ્યોતકરોને ૧૪;
- (૫) અભયદાતાઓને ૧૫, ચક્ષુદાતાઓને ૧૬, માર્ગદા-
તાઓને ૧૭, શરણુદાતાઓને ૧૮, બાધિદાતાઓને ૧૯;
- (૬) ધર્મદાતાઓને ૨૦, ધર્મદેશકોને ૨૧, ધર્મનાયકોને ૨૨,
ધર્મસારથિઓને ૨૩, ધર્મવરચાતુરંતચક્રવર્તીઓને ૨૪;
- (૭) અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરોને વ્યાવૃત્તછન્દોને ૨૫;
- (૮) જિનોને જાપકોને ૨૬, તીર્થોને તારકોને ૨૭,
બુદ્ધોને બાધકોને ૨૮, મુક્તોને મોચકોને; ૨૯;
- (૯) સર્વજ્ઞોને સર્વદર્શીઓને ૩૦,
શિવ અચલ અરુઝ અનંત અક્ષય અવ્યાબાધ અપુન-
રાવૃત્તિ સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાન સંપ્રાપ્તોને ૩૧,
નમસ્કાર હો જિનોને જિતભયોને ! ૩૨.

卐

आ सूत्रना षत्रीश (वा तेत्रीश) आलापकं

नव विभागमां वग्विंशत्य

इह द्वात्रिंशदालापकाः, त्रयस्त्रिंशदित्यन्ये 'वियदृच्छमाणमि'त्यनेन सह ।

इह च—

आद्यालापकद्वयेन स्तोतव्यसम्पदुक्ता, यतोऽर्हतामेव भगवतां स्तोतव्ये समग्रं निबन्धनं ।

तदन्यैस्तु त्रिभिः स्तोतव्यसम्पद एव प्रधाना साधारणासाधारणरूपा हेतुसम्पत्, यत आदिकरणशीला एव तीर्थकरत्वेन स्वयंसम्बोधिताश्चैते भवन्ति ।

तदपरैस्तु चतुर्भिः स्तोतव्यसम्पद एवासाधारणरूपा हेतुसम्पत्, पुरुषो-
त्तमानामेव सिंहपुण्डरीकगन्धहस्तिधर्मभाक्त्वेन तद्भाषोपपत्तेः ।

तदन्यैस्तु पञ्चभिः स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येनोपयोगसम्पत्, लोको-
त्तमत्वलोकनायकत्वलोकहितत्वलोकप्रदीपत्वलोकप्रद्योतकरत्त्वानां परार्थत्वात् ।

तदपरैस्तु पञ्चभिरस्या एवोपयोगसम्पदो हेतुसम्पत्, अभयदानचक्षुर्दान-
मार्गदानशरणदानबोधिदानैः परार्थसिद्धेः ।

तदन्यैस्तु पञ्चभिः स्तोतव्यसम्पद एव विशेषेणोपयोगसम्पत्, धर्मदत्त-
धर्मदेशकत्वधर्मनायकत्वधर्मसारयित्वधर्मवरचातुरन्तचक्रवर्तित्वेभ्यस्तद्विशेषो-
पयोगात् ।

तदन्यद्वयेन तु स्तोतव्यसम्पद एव सकारणा स्वरूपसम्पत्, अप्रतिहतवर-
ज्ञानदर्शनधरा व्यावृत्तज्ञानश्चार्हन्तो भगवन्त इति हेतोः ।

तदपरैश्चतुर्मिरात्मतुल्यपरफलकर्तृत्वसम्पत् जिनजापकत्वतीर्णतारकत्वबुद्ध-
बोधकत्वमुक्तमोचकत्वानामेवंप्रकारत्वात् ।

तदन्यैस्तु त्रिभिः प्रधानगुणापारम्पयप्रधानफलाप्त्यभयसम्पदुक्ता, सर्वज्ञसर्व-
दर्शिनामेव शिवाचलादिस्थानसम्प्राप्तौ जितमयत्वोपपत्तेः ॥^{३४}

અહીં બત્રીશ (૩૨) આલાપકો છે, તેત્રીશ (૩૩) છે એમ બીજાએ કહે છે—‘વિરુદ્ધમાર્ગ’ એની સાથે. અને અહીં—

૧. આદ્ય બે આલાપકથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે અહીં તો ભગવતોના જ સ્તોતવ્યમાં સમગ્ર નિબંધન છે.

૨. તેનાથી અન્ય એવા ત્રણથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ પ્રધાન એવી સાધારણ—અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે આદિકરણ-શીલ જ એવા એઓ તીર્થંકરપણાથી સ્વયંસંબોધિત હોય છે.

૩. તેનાથી અંપર ચારથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ અસાધારણ-રૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—પુરુષોત્તમોને જ સિંહ-પુણ્ડરીક-ગન્ધહસ્તી-ધર્મભાગીપણાએ કરીને તદ્દલાવની ઉપપત્તિને લીધે.

૪. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—લોકોત્તમત્વ, લોકનાથત્વ, લોકહિતત્વ, લોક-પ્રદીપત્વ, લોકપ્રદ્યોતકરત્વના પરાર્થપણાને લીધે.

૫. તેનાથી અંપર પાંચથી આ જ ઉપયોગસંપદ્ધની હેતુસંપદ્ધ કહી,—અભયદાન, ચક્ષુર્દાન, માર્ગદાન, શરણદાન, બોધિદાન વડે પરાર્થસિદ્ધિને લીધે.

૬. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—ધર્મદત્ત, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મ-સારથિત્વ, ધર્મવરચાતુરન્તચકવર્તિત્વ થકી તેના વિશેષ ઉપ-યોગને લીધે.

૭. તેનાથી અન્ય દ્વયથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્ધ કહી,—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને વ્યાવૃત્તશ્રમ એવા અહીં ત ભગવતો છે એવા હેતુને લીધે.

૮. તેનાથી અંપર ચારથી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ્ધ કહી,—જિન-જ્ઞપકત્વ, તીર્થ-તોરકત્વ, બુદ્ધ-બોધકત્વ, મુક્ત-ભાગ્યકત્વના એવં પ્રકારપણાને લીધે.

૯. તેનાથી અન્ય ત્રણથી પ્રધાનગુણઅપરિક્ષય થકી પ્રધાન ફલ આપ્તિ વડે અભયસંપદ્ધ કહી,—સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિઓને જ શિવઅચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્તિ સતે જિતભયપણાની ઉપપત્તિને (ધટમાનપણાને) લીધે. ૨૪

વિવેચન

“નિર્માણ તત્ત્વરુચિ યદ્ રે....મન. કરચ્છે જિનપતિ ભક્તિ રે....ભવિ.
દેવચંદ્ર પદ પામયો રે....મન. પરમ મહોદય યુક્તિ રે....ભવિ.”—શ્રી. દેવચંદ્રજી

અત્રે આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રશ્નપાત્રદશકની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુયુક્તિયુક્ત પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે જ્ઞાનદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે.

અત્રે ૩૨ આલાવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછંદ’ એ આલાવો બૂદો ગણતાં ૩૩ આલાવા છે. તેની સંકલના આ પ્રકારે : (૧) પ્રથમ જે આલાવા—અહંત અને ભગવંત એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા ચૈત્યની સંપદ્ (ભાવલક્ષ્મી—ભાવચૈત્યવર્ત) હાખવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી બધી સંપદાઓનું નિગમન થતે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમ હોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું ? અસાધારણ કારણ શું ? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નો બીજા જીવોને—લોકોને શું ઉપયોગ ? શું ઉપકાર ? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ અને તેનું કારણ, તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ એ કથન કર્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અહંત ભગવંતની સ્વરૂપસંપદ્ શી છે ને શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રથમ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ફલ આપનારા છે, એમ તેના મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ-અચલાદિ સ્થાનને પામેલા એઓ અભયસંપદ્ને પ્રાપ્ત છે એ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે ચોલેલી આ અંધના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ અંધના પ્રારંભમાં મૂકેલી છે તે પરથી—સુર વાયકને સુગમપણે જાણ આપશે.

પત્નિકા—સાધારણસાધારણરૂપેતિ—સર્વ જીવોની સાથે સાધારણ એવું જાદિકરત્વ—બાદિકરત છે,—મેક્ષ અપેક્ષાએ, આદૌ—ભવમાં,—સર્વ જીવોનું જન્મબાદિકરણશીલપણું છે માટે.

તીર્થકરત્ત્વસ્વચંસમ્બોધૌ—તીર્થકરપણું અને સ્વચંસબોધ અસાધારણ એ એ અહંતોને જ હોય છે વસ્તે—એઓ,—અહંત ભગવંતો.

‘પ્રધાનગુણપરિક્ષયપ્રધાનફલાત્યમયસમ્પદુકેતિ।’ પ્રધાનગુણયોગ—પ્રધાન ગુણના—સર્વસર્વદર્શિત્વના, અપરિક્ષયેણ—અપરિક્ષયથી, અવ્યાપ્તિથી, પ્રધાનસ્વ—પ્રધાન એવા, શિવાચલાદિસ્થાનસ્વ—શિવ-અચલાદિ સ્થાનની, આપ્તૌ—આપ્તિમાં, લાભ સતે, અમયસમ્પદ્—અભયસંપદ્—અત્યંતલક્ષ્ય, સ્વચા—કહી છે.

અને શંકા થવી સંભવે છે કે એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેકસ્વભાવી આ સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ ચિત્ર સંપદ્ કેમ થતે ? નો થતે તો ઉપચારશ્રુતિથી થતે, મુખ્યપણે નહિ, એવી શંકાને નિરસ્ત કરતાં કહે છે—

इयं च चित्रा सम्पत् अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि मुख्ये मुख्यवृत्त्या, स्तवप्रवृत्तिश्चैवं प्रेक्षापूर्वकारिणामिति संदर्शनार्थमेवमुपन्यासोऽस्य सूत्रस्य, स्तोतव्यनिमित्तोपलब्ध्यौ तन्निमित्ताद्यन्वेषणयोगाद् ॥^{૨૫}

॥ इति प्रस्तावना ॥

અર્થ:—અને આ ચિત્રસંપદ્ અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્યવૃત્તિથી છે, અને એમ સ્તવપ્રવૃત્તિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની હોય છે, એવા સંદર્શનાર્થે આ સૂત્રનો એવા પ્રકારે ઉપન્યાસ છે,—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે.^{૨૫}

॥ ઇતિ પ્રસ્તાવના ॥

વિવેચન

“ ઇત્યાદિકે બહુ ભાગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ર દેતી રે;

અચરિતકારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ લેતી રે. શ્રી આનંદધનજી.

ઉપરમાં જે આ સ્તોતવ્ય આદિ ચિત્ર-નાના પ્રકારની સંપદ્ વર્ગીકરણ કરીને દર્શાવી, તે કાંઈ ઉપચરિત નથી, પણ ‘અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્ય-વૃત્તિથી’ છે. અનંતધર્માત્મક વસ્તુનિ મુખ્યે મુખ્યવૃત્ત્યા. અર્થાત્ વસ્તુ છે તે પરમાર્થથી જેનું અસ્તિત્વ છે એવી પરમાર્થસત્ છે; અને આ વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે, એક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ રક્ષા છે એવી છે; એટલે આવી અનંતધર્માત્મક પરમાર્થસત્ મુખ્ય વસ્તુમાં આ જે નાના પ્રકારની સંપદ્ કહી તે મુખ્યવૃત્તિથી છે, પરમાર્થસત્પણે—નિરુપચરિતપણે છે. અને એમ એવા પ્રકારે પરમાર્થસત્ નિરુપચરિત મુખ્યવૃત્તિથી જ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની—પ્રકૃષ્ટપણે ભેદ વિચારી પ્રવર્તનારા સત્પુરુષોની સ્તવપ્રવૃત્તિ છે, એના સંદર્શનાર્થે—સમ્યગ્સંદર્શનાર્થે આ પ્રસ્તુત સૂત્રનો એવા પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ વિભાગથી ઉપન્યાસ છે. કારણકે ‘સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિનો અન્વેષણ યોગ’

પક્ષિકા—વારુ, વસ્તુના એકસ્વભાવાધીનપણાને લીધે અનેક સ્વભાવાક્ષેપિકા સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિક ચિત્ર સંપદ્ એક કેમ ? નો હોય તો ઉપચારશ્રુતિથી હોય એમ આસંકોને કહ્યું—‘इयं च चित्रेत्यादि’

સ્તોતવ્યનિમિત્તોપલબ્ધાવિતિ—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે. સ્તોતવ્યના:—સ્તોતવ્ય, સ્તવાદિ, અહંતો, ત ઇવ નિમિત્ત—તેજો જ નિમિત્ત, કર્મકારકપણાને લીધે સ્તવક્રિયાના હેતુ, તસ્યો-પલબ્ધૌ—તેની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન સતે, ‘તન્નિમિત્તાદ્યન્વેષણયોગાદિતિ’—તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે. તસ્ય—તેનું, સ્તોતવ્યશ્ચ અહંતલક્ષણ નિમિત્તયુ, નિમિત્ત—નિમિત્ત, આદિકસ્તવાદિ. આદિ—આદિ શબ્દથી ઉપયોગાદિના સંગ્રહ છે, તસ્ય—તેના, અન્વેષણાત્—અન્વેષણથી, થતંતથી.

હોય છે માટે. અર્થાત્ સ્તોત્રવ્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય-સ્તવાર્હં એવા અર્હંતોરૂપ નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તે સ્તોત્રવ્ય અર્હંતલક્ષણ નિમિત્તનું પણ નિમિત્ત કારણ થું છે ? તેના ઉપયોગ થું છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે તેના તત્વઅ-વેશણનો-સંશોધનનો યોગ થટે છે.

“સ્થાદ્વાદીં વસ્તુ કહીએ, તસુ ધર્મ અનંત લહીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

“અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પદ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી સૂતિં નિત્યમેવ પ્રકાશતાય ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રીકૃત સ્તબચસાર કળશ

॥ इति महर्षिग्रीहरीभट्टाचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवान्नृदासेन
हैमदेवीसुजातेन चिद्देवविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन
सविस्तरं विवेचितायां कलितविस्तरायां प्रस्तावना ॥

પ્રથમ અધિકાર : સ્તોતવ્ય સંપદ્

૧. અર્હંત

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : દુર્લભ ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય છે એમ જણાવવા માટે છે, એ દર્શાવે છે—

૧તત્—

નમોસ્ત્વર્હદ્મ્યઃ

इत्यत्रास्तु भवत्स्वित्वाद्यौ प्रार्थनोपन्यासेन दुरापो भावनमस्कारः, तत्त्वधर्मत्वात्, अत इत्थं बीजाधानसाध्य इति ज्ञापनार्थे ॥ २६*

૧અર્થ :—તેમાં—

નમોસ્ત્વર્હદ્મ્યઃ—નમસ્કાર હો અર્હંતોને !

એમાં અસ્તુ-મવત્તુ-હો ! ઇત્યાદિમાં પ્રાર્થનાના ઉપન્યાસથી દુરાપ (દુર્લભ) એવો ભાવનમસ્કાર છે,—તત્ત્વધર્મપણાને લીધે; આ થકી આમ બીજાધાન વડે સાધ્ય છે એમ જાપનાર્થે. ૨૬

વિવેચન

“અંદ્રમમ સુખઅંદ રે સખી ! હેમણુ હે, ઉપશમ રસનો કંઠ રે સખી.

સેવે સુરનર ઈંદ રે સખી. ગત કલિમલ દુઃખ કંઠ રે સખી.” શ્રી આનંદધનજી

* ઉપરના પ્રશ્નિપાતદ્વયક સૂત્રના ૩૨ આલાપાત્રું ને નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કર્યું, તે એક એક વિભાગનું હવે અનુક્રમે બ્યાખ્યાન કરાય છે. તે તે વિભાગનું વક્તવ્ય વિસ્તૃત હોઈ તે તે વિભાગ અત્ર વિષયની વિશદતા અને વાંચકની સુગમતાઈે પ્રથમ અધિકાર-દ્વિતીય અધિકાર ઈ. શીર્ષક હેઠળ નવ પ્રકરણોમાં (Chapters) વિભક્ત કરેલ છે. —ભગવાનદાસ

* અને પારિગ્રહના પ્રારંભે ગદ્યાને શ્રેયો અંક તે તે અધિકાર અંતર્ગત ગદ્યસૂત્રોનો નવો ખાસ અંક સમજવો અને પારિગ્રહના અંતે ગદ્યાને આપેલો અંક આ ગ્રંથના સમગ્ર ગદ્યસૂત્રોનો સળંગ અંક (Serial No.) સમજવો. એટલી સામાન્ય સૂચના સર્વત્ર લક્ષ્યમાં લેવી. આ વિવેચકે પ્રયોગેલી આ દ્વિવિધ ચોખ્ખાથી સુદ વાંચકને ગ્રંથનો વિષય સુગ્રાહ્ય અને સરળ બનશે. તેમજ—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્ર અને તેને લગતું વિવેચન પૂર્ણ થાય છે ત્યાં આપું છું ચિહ્ન મૂકેલ છે.

—ભગવાનદાસ.

‘નમસ્કાર હો અર્હતોને!’ એમાં ‘હો!’ એ ઉપરથી પ્રાર્થનાનો ઉપન્યાસ-રજુઆત કરી, ‘દુરાપો માવનમસ્કારઃ’ દુરાપ-દુષપ્રાપ્ત-દુર્લભ એવો ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમા આ અર્હત ભગવંતનો આ ભાવ-ભાવનમસ્કારની નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવો ખરેખર! પરમ દુર્લભ છે. કારણકે દુર્લભતા આહાર-નિદ્રા-લય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ એવા જીવને સૂક્ષ્મ નિર્ગોદથી ઝાંડીને દેવ પર્યંત ચારે ગતિમાં જમણ કરતાં આ ભગવંતનું દર્શન પણ મહાદુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એટલે ‘પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત’ થયેલો આ અખૂલ જીવ, ગમાર ગામડીઆ આચર-ભરવાડની જેમ, આ ભવારુચમાં આ ભગવંતના દર્શન વિના અનંતકાળ ભમ્યો છે, પણ પ્રભુ મળ્યા નથી; ને કદાચિત્ મળ્યા હોય, સાંભળ્યા હોય, પૂજ્યા હોય, કેળ્યા હોય, પણ ચિંતને વિષે ભક્તિથી ધારણ કર્યા નથી, તેથી જ આ જીવ ભવદુઃખનું પાત્ર-ભાજન બન્યો છે. કારણ કે ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફલવતી થતી નથી. * “ચરમાત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ”, આમ અનંતકાળના પરિજમણમાં આ ભાવનમસ્કાર જીવને પ્રાપ્ત થયો નથી, એટલે જ તેના આ પરિજમણદુઃખનો અંત આવ્યો નથી. આમ આ ભાવનમસ્કાર પરમ દુર્લભ છે.

“ સુદૂષ નિર્ગોદ ન દેખિયો....સખી.	ખાદર અતિહિ વિશેષ રે સખી.
પુલ્કવી આઈ ન પેખિયો....સખી.	તેહ વાઈ ન લેશ રે સખી. ચંદ્રપ્રભ.
વનસપતિ અતિ ઘણુ દીહા....સખી.	દીઠો નહિંય દીહાર રે સખી.
જિ તિ અતુરિહિ જલ દીહા....સખી.	ગતિ સંગી પણ ધાર રે સખી. ચંદ્ર.
સુર તિરિ નિશ્ય નિવાસમાં....સખી.	મનુજ અનારજ સાથ રે સખી.
અપજજતા પ્રતિભાસમાં....સખી.	અતુર ન અદિયો હાથ રે સખી. ચંદ્ર.
એમ અનેક થલ ભણિયે....સખી.	હરિસણુ વિહુ જિન દેવ રે સખી.
આગમથી મતિ આણિયે....સખી.	કીજે નિર્મલ સેવ....રે સખી. ચંદ્ર.”

શ્રી. આનંદધનજી

“ જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;

તુજ હરિસણુ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અંત અપાર રે....જગ.

આચર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મર્યા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે.

પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત રે;

પરઆહંક રક્ષકપણે, પરભાગે આસક્ત રે જગ.”—શ્રી. દેવચંદ્રજી

“ જિનપે ભાવ વિના કંખ, છૂટત નહિં દુઃખભાવ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

* “ આર્કણિતોઽપિ મદ્ધિતોઽપિ નિરીક્ષિતોઽપિ,

જનં ન ચેતસિ મયા વિષ્ણુતોઽસિ ભક્ત્યા ।

જ્ઞાનોઽસ્મિ તેન જનવાન્ધવ દુઃખપાત્રં,

ચરમાત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ॥”— શ્રી કથ્યાણમંદિર સ્તોત્ર

આને ભાવનમસ્કાર શા માટે કહ્યો ? ‘તત્ત્વધર્મત્વાત્’ — તત્ત્વધર્મપણાને લીધે. અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર છે તે તત્ત્વધર્મરૂપ-પરમાર્થધર્મરૂપ છે, આત્મામાં તથાપ્રકારનો સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવધર્મ-તત્ત્વધર્મ-પરમાર્થધર્મ પ્રગટવારૂપ છે. આ પરમાત્મ પ્રભુનું તત્ત્વધર્મરૂપ જેવું જિનસ્વરૂપ છે તેવું જ મ્હારા આત્માનું નિજસ્વરૂપ છે, એમ ભાવનમસ્કાર આમ ભાવી મ્હોરું નિજસ્વરૂપ આ જિનસ્વરૂપથી અલેહ ભાવને પામેા ! બીજાધાનથી સાધ્ય મને પણ આ પ્રગટ જિનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાઓ ! ઇત્યાદિ પ્રકારે રુચિરૂપ-ભક્તિરૂપ ભાવથી-આત્મભાવથી નમસ્કાર કરવો તે ભાવનમસ્કાર છે; અને આવો આ રુચિરૂપ ભાવ જ્યાં પ્રગટે છે, ત્યાં સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મ-ભાવનું પ્રગટપણું હોય છે. અને આ ભાવનમસ્કાર ‘દૃઢ્ય’ બીજાધાનસાધ્ય’ — આમ ‘નમસ્કાર હો અહીં તોને’ એવા પ્રાર્થ પ્રાર્થના વડે બીજાધાનથી સાધ્ય હોય છે, અર્થાત્ એવા પ્રાર્થનારૂપ નમન પ્રકારથી આત્મામાં ધર્મબીજનું આધાન-રોપણ હોય છે. એટલે તે બીજાધાન વડે કરીને આ ભાવનમસ્કાર સધાય છે.

ધર્મબીજમાંથી અંકુરાદિ થાવત્ ફલસિદ્ધિ વણવતું સુભાવિત શ્લોકપંચક અવતાર છે—

૨ હક્ત વ—

“વિચિનોપ્તાદય્યા બીજાદુરારુણ્યઃ કમાત્ । ફલસિદ્ધિસ્તવા ધર્મબીજાદપિ વિદુર્બુધાઃ ॥૧॥
 જપનં ધર્મબીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિ તદ્વતમ્ । તચિન્તાદુરારાદિ સ્વાત્ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥૨॥
 ચિન્તા સત્સુત્યનુષ્ઠાનં, દેવમાનુષસમ્પદઃ । ક્રમેજાદુરસત્કાળજ્ઞનાહુગ્ણસમા મતાઃ ॥૩॥

(કાવ્યાનુવાદઃ) “વિવિધી વાવેલ બીજથી, અંકુરાદિ ક્રમે જેમ;
 ફલસિદ્ધિ ધર્મબીજથી, બાણ છે છુપ તેમ. ૧
 ધર્મબીજવાવણી ધર્મગત, સત્પ્રશંસાદિ બાણ;
 તત્ચિન્તાદિ અંકુરાદિ ને, ફલસિદ્ધિ નિર્વાણ. ૨
 ચિન્તા સત્સુતિ અનુષ્ઠાન ને, દેવ મનુષ્ય સંપદ;
 ક્રમે અંકુર સત્કાંઠ ને, નાલ ફલ સમ સંભવ. ૩

પંક્તિકા—જપનં ધ્રુવાદિ શ્લોક. જપનં-નિષ્પેષણ, ધર્મસ્થ-શ્રુતાચારિત્રધર્મનું, બીજ—ફલનિષ્પત્તિદેવ ધર્મબીજ, તેવું,—આલેખનમાં જેમ સમજવા ચોખ્ખું છે. તે શું ? તે કે-સત્પ્રશંસાદિ—સત્પ્રશંસાદિ, સત્-સંશુદ્ધ અને તે આવા લક્ષણવાળું છે :—

“ઉપાદેયચિયાડત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કરમણાન્વિતમ્ ।

ફલામિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં જોતવીદુશમ્ ॥”

અર્થાત્—અનંતપણે ઉપાદેયશુદ્ધિ વડે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંબન-નિરોધ સહિત, અને ફલાભિ-સંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ હોય છે.

પ્રશંસાદિ—વર્ણવાદ, કુશલ ચિત્-હિચિત્ કૃત્ય કરણ લક્ષણ, તદ્વત—તદ્વત, ધર્મગત, તચિન્તાદિ—તેની-ધર્મની ચિન્તા-અભિધાન, આદિ જાળથી સત્સુતિ આદિ કહેવામાં આવશે તે. અંકુરાદિ—અંકુર, સત્કાંઠ આદિ કહેવામાં આવશે તે જ. ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ—અને ફલસિદ્ધિ તો નિવૃત્તિ (નિર્વાણ-મોક્ષ) છે, એ પ્રતીતાર્થ જ છે.

૨અર્થ:— અને કહ્યું છે કે—“જેમ વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિનો ઉદય કરીને હોય છે, તેમ ધર્મબીજ થકી પણ ફલસિદ્ધિ યુધા જાણે છે. ૧.

ધર્મબીજની વાવણી તે તદ્દગત સતપ્રશંસાદિ છે, તત્તચિન્તાદિ તે અંકુરાદિ છે, અને નિર્વૃત્તિ (નિર્વાણ-મોક્ષ) તે ફલસિદ્ધિ છે. ૨.

ચિન્તા, સતશ્રુતિ, અવધાન, દેવ-માનુષ સંપર્ક, એ કરીને અંકુર, સતકાંડ, નાલ અને પુષ્પ સમા કરા છે. ૩.

વિવેચન

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે, લાલ. પસરે જૂ-જલ યોગ રે;

સિમ સુખ આતમસંપદા રે લાલ. પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે....પદપ્રલ” શ્રી. દેવચંદ્રણ

અત્રે બીજમાંથી ફલની ઉત્પત્તિ જેમ, ધર્મબીજમાંથી મોક્ષફલની સિદ્ધિ હોય છે, તે પ્રતિપાદન કરનાર પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત વર્ણવનારા સુભાષિત પદો અંશકર્તા મહર્ષિએ ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ જેમ છે કે સત્સ્રોત્રમાં વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી વિચિનોપ્તાદ વચ્ચા બીજાત્ જેમ અનુક્રમે અંકુરાદિનો ઉદય થઈ છેવટ ફલસિદ્ધિ હોય છે, તેમ સત્પાત્રમાં વિધિથી વાવવામાં આવેલ ધર્મબીજમાંથી પણ અનુક્રમે ફલસિદ્ધિ હોય છે. તેમાં-ધર્મસંજ્ઞા સત્પ્રશંસાદિ છે તે ધર્મબીજની વાવણી છે, ધર્મસંજ્ઞા ચિન્તાદિ છે તે અંકુરાદિ છે અને નિર્વૃત્તિ-નિર્વાણ-મોક્ષ તે ફલસિદ્ધિ છે. અત્રે ધર્મ સંજ્ઞા સત્પ્રશંસાદિ તે ધર્મબીજ છે; અર્થાત્ ધર્મસંજ્ઞા સત્પ્રશંસા-પ્રશસ્ત ભાવ, પરમ ઉપાદેયયુદ્ધિથી નિષ્કામ કુશલચિત્ત, વર્ણવાદ આદિ તે આતમસ્રોત્રમાં શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મના બીજની વાવણી સમાન છે. અત્રે ‘સત્’ પ્રશંસાદિ જેમ કહ્યું, તેમાં સત્ જોટલે સંશુદ્ધ અને તેનું

લક્ષણ x શ્રી. યોગદર્શિસમુચ્ચયમાં આ કહ્યું છે:— (૧) અત્યંત

સતપ્રશંસાદિ ઉપાદેય યુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ (૩) ફલોક્ષિસંધિરહિતપણું—

ધર્મબીજ નિષ્કામપણું. અર્થાત્ પ્રથમ તો સત્ધર્મ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય યુદ્ધિ

હોવી જોઈએ. જોટલે કે આ ધર્મ બીજ બધાય કરતાં વધારે

આદરવા યોગ્ય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે, એવી તેને સૌથી પ્રથમ ત્યાન આપતી પરમ ઉપાદેય યુદ્ધિ તે પ્રત્યે ઉપજવી જોઈએ. સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે—તેમાં આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, જોષ અને લોક એ દશ સંજ્ઞાનો નિરોધ-કેવલઅભાવ હોવો જોઈએ. સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ ફલોક્ષિસંધિ રહિતપણું છે; અર્થાત્ સંશુદ્ધમાં ફલની કામના, નિહાન, આશંસા ન હોય. આમ જ્યાં ધર્મ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેયયુદ્ધિ, સંજ્ઞાઅનુદય અને નિષ્કામપણું વર્તે છે, એવું સંશુદ્ધ-સત્ પ્રશંસાદિ જ ધર્મબીજ હોય છે અને તે જ યોગસિદ્ધિનું સાધક

x “ઉપાદેયાધિયાત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્મણાન્વિતમ્ ।

ફલામિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં જોતદીદશમ્ ॥—શ્રી યોગદર્શિસમુચ્ચય, ૨૬

થાય છે, નહિ કે અસંશુદ્ધ. કારણ કે જે શાલિતું બીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને શાલિબીજ હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુરો ફૂટ્યા વિના રહે નહિં; તેમ ધર્મબીજ ન હોય તેમાંથી મોક્ષસાધક યોગનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને ધર્મબીજ હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિં. આ ધર્મબીજ-યોગબીજ મોક્ષના અવન્ય-અમોઘ કારણ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે ને કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ ચિત્તભૂમિમાં જે સત્ ધર્મબીજ-યોગબીજ સેવાય છે, તે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલી ફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપે જ છે. એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલે ફૂલે છે? એક નાની સરખી આંબાની ગોટલી વાલી હોય, તે પણ વખત જતાં કેવા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ આત્મક્ષેત્રમાં સતપ્રયત્નસાદિરૂપ જે ધર્મબીજે અહાય છે, તે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરે વડે અંકુરોદિ ભાવ પામી આગળ જતાં મોક્ષતરુમાં પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપે જ છે, અને તેમાં—ધર્મની ચિન્તા તે અંકુરો, →સતશ્રુતિ તે સતકર્મ (યત્ન), →તથાપ્રકારે અનુષ્ઠાન તે નાલ, →દેવમનુષ્યની સંપદા તે પુષ્પ-ફુલ, →અને મોક્ષ તે ફલ એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે.

મિત્રાચોગી ચિત્તભૂમિ મહીં યોગના બીજ વાવે,
વૃદ્ધિ પામી ફલ અરૂઢ જે મોક્ષરૂપી જ લાવે,
જેવી રીતે વડ બીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
થાયે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા બીજ આવા સ્વભાવે.

શ્રી યોગદષ્ટિકેલશ (ડૉ. ભગવાનદાસ, સ્વચ્ચિત)

મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફળ એ જ ફળ, નહિં કે આતુષંગિક એ સ્વપ્ન કષ્ટ છે—

ફલે પ્રધાનમેવાહુર્નાનુષંગિકમિત્યપિ ।

પદ્માલાદિપરિત્યાગાત્, કૃષ્ણો ધામ્યાપ્તિવદ્ભુવાઃ ॥૩૫॥

મત યવ જ મન્યન્તે, તત્સ્વભાવિતકુદ્ભયઃ ।

મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં, પર્યન્તપલ્લવાચિનીચ ॥૩૬॥ કન્યાદિ ।” ૨૭

ફલ પ્રધાનને જ યુધ કહે, આતુષંગિક પણ નાંહિં;

પરાળાદિ જ્યમ છોડીને, ધાન્યપ્રાપ્તિ કૃષિમાંહિ. ૪

તત્ત્વસાવિતયુદ્ધિઓ, એથી જ માને છેક;

છેવડનું ફલ આપતી, મોક્ષમાર્ગ ક્રિયા એક. ૫

“કરોતિ યોગવીજાનામુપાધાનમિહસ્થિતઃ ।

અવન્યમોક્ષદેવનામિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૨૨.

આ યોગબીજના સમિતર પ્રિયાનાર્થે તત્ત્વસંધિ બિચાસુએ અદ્વૈત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્થો. ૨૩-૨૯ પ. ૧૧૦-૧૪૫) અવલોકનું. —ભગવાનદાસ

અર્થઃ—શુધોએ પ્રધાનને જ ફલ કહ્યું છે, નહિં કે આનુષંગિકને પણ—પરાળઆદિના પરિત્યાગથી કૃષિમાં ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ ધ.

એટલા માટે જ તત્ત્વભાવિત શુદ્ધિવાળાઓ પર્થતક્ષદાયિની (ઉવટલું ફલ આપનારી) એવી એક શોધમાર્ગક્રિયાને માને છે. પ. ઇત્યાદિ. ” ૨૭

વિવેચન

“માત્ર શોધની ઈચ્છા મન વિષે, ણીજ કોઈ ગમે નહિં વાત....જીવ્ય ધન્ય તેહનું.
જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રેલોક....જીવ્ય.”—મનોરદાસ.

અત્રે જે પ્રધાન છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેને જ શુદ્ધજનોએ ફલ કહ્યું છે, ‘ફલં પ્રધાનમેવાહુઃ’ નહિં કે આનુષંગિકને પણ ‘નાનુષંગિકમિત્યપિ’ કૃષિમાં—ખેતીમાં જેમ પરાળ આદિને છોડીને પલાઠાદિપરિત્યાગાત્ ધાન્યની પ્રાપ્તિને જ ફલ કહ્યું છે, કુઠૌ ધાન્યાન્તિવદ્વુષાઃ, તેમ અત્રે ધર્મની બાબતમાં પણ પરાળ જેવું, બરની પાછળ ચાંકા જેવું જે દેવલોકાદિ સુખરૂપ આનુષંગિક રૂળ તે રૂળ નથી, પણ ધાન્યની જેમ માત્ર શોધપ્રાપ્તિ એ જ રૂળ છે.

આ અંગે બાણુની લક્ષ્યક્રિયાનું દંષ્ટાંત પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે, જેમ લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિષે, ચૂકે નહિં, ખાલી—અરૂળ બાળ નહિં; તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ શોધ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને યોગાવચ્ચક કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને રૂળ અવચ્ચક હોય, અવશ્ય પોતાના ક્રિયાવચ્ચક સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે. પણ બાણુનું નિશાન—લક્ષ્ય એક જ હોય છે; ફલાવચ્ચક તે નિશાનથી આડું અવશ્ય; વાંકુંચુકું, ઉપર નીચે બાણુ બાળ, તો નિશાન વિષાતું નથી, ખાલી—અરૂળ બાળ છે, અથવા આઠાઅવળા અલક્ષ્ય વિધવારૂપ અનેક રૂળ થાય છે. તેમ પરમાર્થમાં પણ શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા શોધ એ જ એક લક્ષ્ય છે, એ જ એક નિશાન છે; એટલે એ જ એક સ્વરૂપલક્ષ્યના

પણિકા—ફલં ઈત્યાદિ શ્લોક. ફલં—ફલ; સાધ્ય. તે શું ? તો કે પ્રધાનમેવ—પ્રધાન જ, બીજું જ, ફલ એમ પુનઃ સંજ્ઞિત થાય છે, તેથી પ્રધાન ફલને જ ફલ કહ્યું છે. અવધારણ ફલ કહ્યું—‘નાનુષંગિકમિત્યપિ’—આનુષંગિકને પણ નહિં,—ઉપસન્નનજન્યને પણ નહિં. દંષ્ટાંત કહ્યું—પલાઠાદિપરિત્યાગાત્—પંલાઠાદિના પરિત્યાગથી, પલાઠ—પુષ્પ પરિવશને, કુઠૌ—કૃષિમાં, ધર્મણમાં, ખેતીમાં,—ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ, વુષાઃ—શુધો, સુધીઓ.

‘ઝત યવ’ ઈત્યાદિ ઝત યવ—એટલા માટે જ, ફલ પ્રધાન જ છે ઈત્યાદિ જ હેતુ થઈ, સ્વકાર અર્થપ્રાપ્તિ આ કહેવામાં આવે છે એ સ્વભાવે છે, મન્યન્તે—માને છે, પ્રતિપન્ન કરે છે,

તત્ત્વભાવિતશુદ્ધયઃ—તત્ત્વભાવિત શુદ્ધિવાળા, પરમાર્થદર્શી શુદ્ધિવાળા, શોધમાર્ગક્રિયા—શોધ-માર્ગક્રિયા, સમ્યગ્દર્શનાદિ અવસ્થા, પર્વા—એક, અદિતીમાદિરૂપ,—શોધમાર્ગપણ્યોએ કરીને, પર્યન્ત-ફલદાયિનીમ્ ઈત્યાદિ, પર્થતક્ષદાયિની, શોધરૂપ ચરમાર્ગકારિણી, શેલેશી અવસ્થા એમ અર્થ છે, અન્ય અવસ્થાઓ થઈ અનંતર જ ફલાતરભાવથી શોધઅભાવ છે માટે.

અનુસંધાનવાળી જે યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષ ફળ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ અવચક-નહિ ચક્રનારી હોવાથી સફળ છે; બાકી તે એક સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકીને કરવામાં આવતી યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષરૂપ સત્ફળથી ચૂકાવનાર-વચક હોવાથી અફળ છે, અથવા ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ સંસારપ્રત્યથી અનેક ફળ * આપનાર છે. આવા વચક યોગ, વચક ક્રિયા ને વચક ફલરૂપ અનંત સાધન સાધવામાં આ છવે મહા શાળી નથી. ‘પણ મૂર્તિમાન સત્સ્વરૂપ સત્પુરુષના યોગ વિના, ‘સંત ચરણ આશ્રય વિના’ સ્વરૂપનો લક્ષ્ય નહિ થયો હોવાથી, તે સર્વ સાધનો લક્ષ્ય વિનાના બાહ્યની જેઠે, પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે; ઠગની જેમ છવે ઠગનારા-વચનારા ‘વચક’ બન્યા છે. તે તે સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, છવેની ઊંધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે છવેને બંધન થઈ પડ્યા છે ! ‘સૌ સાધન બંધન થયા !’ પણ સાચા સદ્ગુરુની સ્વરૂપ-ઓળખાણરૂપ અવચક યોગથી સ્વરૂપનો લક્ષ્ય પામી, તે સ્વરૂપની સાધક બેવી સત્ અવચક યોગ-ક્રિયા કરે, યોગાવચક-ક્રિયાવચક કરે તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઈ જતા મોક્ષપ્રત્યથી સાનુબંધ ફલની-ફલોપચકની પ્રાપ્તિ થાય; સ્વરૂપ યોગથી, સ્વરૂપ સાધે, તે સ્વરૂપ પામે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફળ અનેકાંત લોચન ન દેખે;
ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રહવડે ચાર ગતિમાંકે લેખે.—ધાર.

“નિર્મળ સાધુ ભગતે લહી સખી. યોગ અવચક હોય....રે સખી.

કિરિયાવચક તિમ સહી સખી. ફલ અવચક ભેચ....રે સખી.”—શ્રી આનંદધનજી.

“સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;

સત્ સાધન સમજ્યો નહિ, ત્યાં બંધન શું બય ?”—ક્રીમદ્ શબ્દદ્રશ્ય.

અને આમ આ વચક-અવચકનું સ્વરૂપ જે સમજ્યા છે તે સાચા યુગુક્ષ આત્માથી સંત જનો, એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત યોગ-ક્રિયાનું ફલ અવચક હોય છે એમ બહુ, જેમ અને તેમ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ પ્રગટે એ રીતે માત્ર શુદ્ધ આત્માથી જ સર્વ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે, ને માત્ર એક મોક્ષ ફળને જ જંગે છે. બાકી ઈદ્ર-ચકવર્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે નિષ્કામ સંતજનો કદી ઈચ્છતા જ નથી, છતાં અચિત્ત ચિતામણિ સમા ધર્મરત્ના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઈ હલંકા નથી. યોગરૂપ ધર્મરત્નની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો બારની પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા

* “જે અબુલા મહામાગા વીરા અસમત્તર્દસિણો ।

અસુહં તેહિ પરક્ષતં સપહં દોદ સબ્વસો ॥

જે જ બુદ્ધા મહામાગા વીરા સમ્મત્તર્દસિણો ।

સુહં તેહિ પરક્ષતં અપહં દોદ સબ્વસો ॥”—શ્રી સુયગદાશસત્ર.

આનુષંગિક ફળમાં રાચતા નથી, અને તેથી લોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકતા નથી. કારણકે પશુ હોય તે સાંકા-કડળ ઇચ્છે, પણ મનુષ્ય તો બાર જ અહણુ કરે; તેમ સાંકા જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે થતા ફળને પશુ જેવા બાલભૂવ જ ઇચ્છે, પણ પંડિત સંતબન તેથી ફેાસલાય નહિ; તે તો 'પાકા વાણીઆ' જેવા સ્વાર્થપટુ હોઈ આત્માર્થરૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી ભૂલે નહિ ! અને એટલા માટે જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જેની યુદ્ધિ લાવિત છે એવા આ લાવિતાત્મા પરમાર્થદર્શી પ્રાસજનો 'પર્થ'તફલદાયિની'—છેવટનું ફલ આપનારી એવી એક શોક્ષમાર્ગક્રિયાને જ માન્ય કરે છે, મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં પર્યંતફલદાયિની; માત્ર 'અકમેવાદિતીયં એક શોક્ષકલને અર્થે' જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ સમસ્ત શોક્ષમાર્ગક્રિયા-પ્રવૃત્તિ પરમાદરથી આદરે છે.

એમ પાઠ યુક્ત નથી વા મુખવાદ છે, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧૬આદ્ય—યથેવં ન સામાન્યેનૈવ પાઠો યુક્તો, માવનમસ્કારવતસ્તદ્ભાવેન તત્સાધનાયોગાત્ ।
પ્રથમપિ પાઠે મુખવાદઃ, 'અસદ્મિધાનં મૃષેતિ' વચનાત્, અસદ્મિધાનં ચ ભાવતા
સિદ્ધે તત્પ્રાર્થનાવચનં, તદ્ભાવેન તદ્ભવનાયોગાદિતિ ॥

અર્થતે—યત્કિશ્ચિદેતત્ તત્તત્વાપરિજ્ઞાનાત્, માવનમસ્કારસ્યાપિ તત્કર્ણાદિમેદોઽ-
સ્ત્યેવેતિ તત્ત્વં । एवं च भावनमस्कारवतोऽपि तथातयोत्कर्षादिभावेनास्य तत्साधना-
योगोऽसिद्धः, तद्वत्कर्षस्य साध्यत्वेन तत्साधनत्वोपपत्तेरिति ।

અવ ચૈવમપિ પાઠે મુખવાદઃ; ઇત્યાષપાર્થકમેવ, અસિદ્ધે તત્પ્રાર્થનાવચન ઇતિ ન્યાયોપપત્તેઃ ।
તત્પ્રકર્ષવાંસ્તુ વીતરાગો ન ચૈવ પઠતીતિ ॥ ૨૮

૨૮અર્થઃ—શંકા—એ એમ છે, તો સામાન્યથી એમ પાઠ યુક્ત નથી,—ભાવનમસ્કાર-
વંતને તદ્ભાવ (ભાવનમસ્કારભાવ) વડે તત્સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અર્થોગ
છે માટે, એમ પણ પાઠમાં મુખવાદ છે—'અસદ્મિધાન તે મુખ' એ વચનથી; અને ભાવથી
સિદ્ધ આપ્તમાં તેનું પ્રાર્થનાવચન તે અસદ્ અભિધાન છે,—તદ્ભાવ વડે કરીને તદ્ભાવનો
અર્થોગ છે માટે.

પણિકા—તત્સાધનાયોગાત્—તસ્ય—તેનું, સિદ્ધ નમસ્કારનું, યત્સાધન—જે સાધન, નિર્વર્તન-
પ્રાર્થનાથી, તસ્ય—તેના, અયોગાત્—અર્થોગને લીધે, અધતનને લીધે, અસદ્મિધાનમ્—અસત્વું—
અયુગ્યમાનનું અભિધાન—ભાવન તદ્ભાવેન ઇત્યાદિઃ—તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, ભાવનમસ્કાર ભાવથી,
તદ્ભવનાયોગાત્—તદ્ભાવનનો અર્થોગથી. આશ્ચર્યનીય એવા ભાવનમસ્કારના ભવનનો અર્થોગને લીધે
અનાગત એવા છંદ અર્થના લાભ વડે આનિષ્કરણ તે આસિધ્, અને તે પ્રાર્થના છે.

માવનમસ્કારસ્યાપિ—ભાવનમસ્કારનો પણ, તો પછી નામાદિ નમસ્કારનું તો પૂરું જ શું ?
એમ 'અપિ'—પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્સાધનત્વોપપત્તેઃ—તેના સાધનપણે ઉપપત્તિને લીધે. તેના—
ઉત્કર્ષથી અનન્યરૂપ નમસ્કારની પ્રાર્થના વડે સાધનભાવના ધટનને લીધે.

ન ચૈવં પઠતિ—એમ એવું પ્રાર્થન પઠતો નથી,—'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નમસ્કાર હો । એમ
એમ નિરાશંસ જ તેનાથી પ્રાપ્તને લીધે.

(સાધાન) કહુવામાં આવે છે—આ યતિકિયિત છે (આ વાતમાં કંઈ માલ નથી), તેના તત્ત્વનું અપરિણામ છે માટે. ભાવનમસ્કારનો પક્ષ ઉત્કર્ષ આદિ લેક છે જ એ તત્ત્વ છે. અને એમ ભાવનમસ્કારવંતને પક્ષ તથાતથાપ્રકારે ઉત્કર્ષાદિ ભાવ વડે કરીને આનો તત્ સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અધોગ અસિદ્ધ છે,—તેના (ભાવનમસ્કારના) ઉત્કર્ષના સાધ્યપણાએ કરીને તેના સાધનપણાની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને આમ એમ પાઠમાં પણ મૃપાવાદ છે ક્યાંક નિરર્થક જ છે,—અસિદ્ધ બાબતમાં તેલું પ્રાર્થનાવચન છે એવા પ્રકારે ન્યાયની ઉપપત્તિ છે માટે, અને તેના પ્રર્થવાનું એવો વીતરાગ તો એમ પઠેલો નથી માટે. ૨૮

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ નિત પદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાણ;

આત્મ અનુભવ શુણ્ઠી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાળુ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે-જો એમ ભાવનમસ્કાર છે તો સામાન્યથી એવા પ્રકારે પાકં યુક્ત નથી; કારણ કે જોને ભાવનમસ્કાર વર્તે છે, તેને ભાવનમસ્કાર ભાવ વડે ભાવ નમસ્કારનું સાધન ઘટતું નથી; અર્થાત્ જો ભાવનમસ્કાર છે, તો પછી તેને સાધવાનું કયાં રહ્યું ? વળી એવા પ્રકારે પાકંમાં મૃધાવાદનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે ‘મત્તવ્ જમિધાનં મૃધા’ અસદ્ અભિધાન તે મૃધા એમ વચન છે; અને અત્રે જો ભાવથી નમસ્કારની સિદ્ધિ છે, તો પછી તે ભાવ માટેનું પ્રાર્થનાવચન અસત્ અભિધાન છે, કારણ કે તે ભાવનમસ્કારનો ભાવ હોવાથી તદ્દભવનનો અયોગ છે, અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર હો ! એમ અનાગત કષ્ટલાભની આશંસારૂપ-પ્રાર્થનારૂપ વચન ઘટતું નથી.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વહે છે કે—આ તમારી શંકામાં કાંઈ માલ નથી, કારણ કે તમે અત્ત તત્ત્વ સમજ્યા નથી. અત્તે તત્ત્વ એ છે કે ભાવનમસ્કારનો પણુ ઉત્પન્ન આદિ થોડ છે ન; ‘ભાવનમસ્કારસ્યાપિ ઉત્કર્ષાદિમેદોસ્ત્યેષ્વ’ ભાવની તત્ત્વમતા પ્રમાણે ભાવ-

नमस्कारना पक्ष जघन्य-मध्यम-उत्कृष्ट आदि यकता-उत्तरता प्रकार

ભાવનમસ્કારનો

મકારે ઉત્તરોત્તર ચઢીયાલી કેટિના આવનમસ્કાર વડે તેનો જી.કૃષ્ણ

આદિ ભાવ હોય છે; એથી કરીને ભાવનમસ્કાર વડે ભાવનમસ્કારનં.

नथी, अपित धटे न छे-तवत्कर्षस्य साध्यत्वेन तत्साधनत्वोपपत्तेः-

કારણ કે ઉત્તરોત્તર ભાવના અનુબંધથી ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ-ઉત્તરોત્તર ચઢતી દશા પ્રાપ્ત કરવી એ જ સાધ્ય છે, એટલે તે ભાવશ્રેણીએ ચઢવા માટે તેના સાધનપણે ભાવનમસ્કારનું પણ ઘટમાનપણે જરૂર છે જ.

“કારણુ જાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ જાવોજી;

કારણ સિદ્ધ કારણતા વ્યય, શુચિ પરિણામિક ભાવો...શ્રીચંદ્ર." શ્રી દેવચંદ્ર

અને આમ ઉપરમાં સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું તેમ, એવા પ્રકારે પાઠમાં પણ સુધાવાદ-અસત્ય ભાવણ છે એ આદિ જે શંકા ઊઠાવી તે વ્યર્થ જ છે, ફાગટ જ છે. કારણ કે જે વસ્તુ હજી સિદ્ધ નથી થઈ, તે માટેનું સાધનરૂપ આ પ્રાર્થનાવચન છે, એમ ન્યાયની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે. પરંતુ તે ભાવનમસ્કારનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા (છેલ્લી હદ) જેને પ્રાપ્ત છે, એવો જે વીતરાગ છે તે તો તેવા પ્રકારે પાઠ કરતો નથી; કારણ કે તે તો 'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નમસ્કાર હો !—એમ નિરાસંક જ પાઠ કરે છે.

ચાર પ્રકારની પૂજામાં પ્રતિપતિપૂજનું પરમ પ્રાધાન્ય પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૫ ચાન્વસ્તત્પ્રકર્ષવાન્, માવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્, તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાત્। ઠંકં ચાન્થૈરપિ—“પુષ્પામિષસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનાં ચથોત્તરં પ્રાધાન્યં।” પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે। પૂજાર્થે ચ નમ इति। ‘પૂજા દ્રવ્યમાવસક્રોચઃ’ इत्युक्तम्।

અતઃ સ્થિતમેતવનવથં ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્યમ્’ इति॥ ૨૧

૧૬ અર્થઃ—અને અન્ય તેના પ્રકર્ષવાન્ નથી,—ભાવપૂજનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેનું (ભાવપૂજનું) પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અને અન્યાએ પણ કહ્યું છે કે—“પુષ્પ, આમિષ, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ પૂજનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે.” અને પ્રતિપત્તિ વીતરાગમાં (હોય છે.) અને પૂજાર્થે નમસ્કાર છે. ‘પૂજા દ્રવ્યમાવસક્રોચઃ’ પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવસંકાય એમ કહ્યું છે.

અર્થી કરીને આ અનવલ સ્થિત છે કે ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્યમ્’ ‘નમસ્કાર હો અહીં તોને !’ ૨૯

વિવેચન

“તુરિય શ્લેઢ પઠિવત્તિ પૂજા, ઉપશમ ખીણ સચેાગિ રે,
થઉહા પૂજા ઉત્તરજથ્થે, ભાખી કેવલ લોગી રે”...અંથી આનંદધનજી.

પણિકા—પુષ્પામિષસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનામ્ ઈત્યાદિ. તેમાં આમિષ શબ્દથી—(૧) માંસ, (૨) ભોજ્ય વસ્તુ, (૩) રુચિર વજીરિ, (૪) લોભ, (૫) સંગમ, (૬) લાભ, (૭) રુચિર રૂપાદિ, (૮) શબ્દ વૃત્તાદિ કામગ્રુથ, (૯) ભોજનાદિ અર્થો યથાસંભવ યોગ્ય છે.

દેશવિરતિમાં ચતુર્વિધા પણ (ચારે પ્રકારની) અને સરાજ સર્વવિરતિમાં સ્તોત્ર-પ્રતિપત્તિ એ જે પૂજા સમુચિત છે. ભલે એમ ચથોત્તર (ઉત્તરોત્તર) પૂજાઓનું પ્રાધાન્ય હો, તથાપિ વીતરાગમાં કઈ સંભવે છે ? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે—અને પ્રતિપત્તિ (પૂજા) વીતરાગમાં. પ્રતિપત્તિ—પ્રતિપત્તિ એટલે અવિકલ આપ્ત ઉપદેશની પાલના, જ—સમુચ્ય અર્થમાં, વીતરાગે—વીતરાગમાં, ઉપશાન્તભોક્ષ આદિ પૂજાકારકમાં.

જો ખરેખર એમ પૂજકમ છે અને વીતરાગમાં તેના સંભવ છે, તોપણ નમસ્કારવિચારમાં તેનો ઉપન્યાસ અચુકત છે તે માટે કહ્યું—પૂજાર્થે ચ ઈત્યાદિ. પ્રતિપત્તિ પણ દ્રવ્ય-ભાવસંકાય જ છે, એમ ભાવ છે.

“ પરમ શુભી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેલુ;
શુદ્ધાતમ અતુલવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેલુ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તે વીતરાગથી અન્ન તો તેના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત છે નહિ; અર્થાત વીતરાગ શિવા-
ચના બીજને ભાવનમસ્કારની પરાકાષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત નથી, એટલે તેને તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના-
રૂપ નમસ્કાર કરવામાં અવિરોધ છે. ‘ માવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્, તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાત્ । ’

કારણ કે ભાવપૂજનું જ પ્રધાનપણું છે, અને આ ભાવપૂજનું
ભાવપૂજનું પ્રધાનપણું પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અર્થાત ભાવપૂજ છે તે જ પ્રધાન છે અને
અને પ્રતિપત્તિરૂપપણું તે પ્રતિપત્તિરૂપ છે. આ અંગે અન્ન-ચોન્ન પણ કહ્યું છે કે—‘ પુષ્પ,
આમિષ (નૈવેદ્યાદિ), સ્તોત્ર અને પ્રતિપત્તિ પૂજનનું ઉત્તરોત્તર
પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે. ’ અર્થાત પુષ્પપૂજથી આમિષપૂજ ચઢીયાતી, આમિષ પૂજથી
સ્તોત્રપૂજ ચઢીયાતી અને સ્તોત્રપૂજથી પ્રતિપત્તિપૂજ ચઢીયાતી છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ
પ્રકાર દ્રવ્યપૂજના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર-પ્રતિપત્તિપૂજ ભાવપૂજરૂપ છે.

“ દ્રવ્ય સેવ વન્દન નમનાદિકં, અર્ચન વળી શુભગ્રામોલુ;
ભાવ અલોક થવાની ઈંદ્રા, પરભાવે નિઃકામોલુ....

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાલુ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રતિપત્તિ પૂજા એટલે શું ? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ
અંશ સુધીના પ્રહુલ-અંગીકરણ વડે નિજસ્વરૂપનું આવિર્ભાવન-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિ
પૂજ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ભાવથી માંડીને કેવલજ્ઞાન ભાવ પર્યંત
પ્રતિપત્તિ પૂજનનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મભાવનું અંગીકરણ-પ્રગટપણું
તે પ્રતિપત્તિપૂજ છે. સમ્યગ્દર્શિપણું પ્રગટવું તે પ્રણતાનો અંશ
આત્મામાં પ્રગટવા બરાબર હોઈ પ્રતિપત્તિપૂજના મંગલ પ્રારંભ સમાન છે. તે પછી
અતુલકે સાચું ભાવશ્રાવકપણું પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દર્શિ દેશવિરતિપણું, સાચું ભાવસાધુપણું-
અરેખરૂં સુનિપદ પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દર્શિ સર્વવિરતિપણું, અખંડ શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં
અપ્રમત્ત ભાવતપણારૂપ અપ્રમત્તપણું, અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના સસુલ્લાસરૂપ અપૂર્વકરણપણું,
શુદ્ધ આત્મધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ધ્યાનથી ઋણીઆરોહણપણું, સર્વ ચોહના ઉપશમનરૂપ
ઉપશાંતિમોહપણું વા ક્ષીણકરણરૂપ ક્ષીણમોહપણું-વીતરાગ યથાજ્ઞાતચારિત્રપણું, અને
છેવટે વીતરાગ સર્વસર્વદર્શિપણું,—આમ ઉત્તરોત્તર આત્માની શુભદશા વલતાં પૂર્ણતા
પર્યંત આત્માની પ્રણતા પ્રગટતી જતી તે પ્રતિપત્તિ છે. અને જેને એ પૂર્ણ પ્રણતા
પ્રગટી છે એવા પ્રણતા સ્વરૂપધ્યાનાવલંબને આત્મા જેમ જેમ આત્મભાવના
અવલંબનવાળી આ શુભદશાની ઊર્ધ્વસુખી યાત્રામાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની
આ પ્રતિપત્તિપૂજની માત્રા પણ વધતી જાય છે. અને આમ પ્રણતા આલંબને અપવાદથી
અને આત્માના આલંબને કિત્સર્ગથી આત્મા ઉત્તરોત્તર દેવી રીતે ચઢતી દશા પામે છે,

તેની સપ્ત નયમાં પરમ સુંદર હૃદયંગમ ઘટના ભક્તશિરોમણિ મહાસુનીશ્વર શ્રીદેવ-
ચંદ્રભાગે તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરી છે. જેમકે—

“ભાવ સેવ અપવાદે નૈગમ, પ્રભુ શુષ્ણને સંકલ્પેણ;
સંશ્રદ્ધ સત્તા તુલ્યારોપે, સેદાભેદ વિકલ્પેણશ્રી ચંદ્રપ્રભાં
વ્યવહારે બહુમાન જ્ઞાન નિજ, ચરણે જિન શુષ્ણ રમણાણ;
પ્રભુ શુષ્ણ આલંબી પરિણામે, ઝલુપદ ધ્યાને રમરણાણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં
શબ્દે શુક્લ ધ્યાનારોહણ, સમભિરૂઢ શુષ્ણ દશરેણ;
બીએ શુક્લ અવિકલ્પ જ્યોત્સ્વે, જ્યેષ્ઠત તે અમરેણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં
ઉત્સર્ગે સમકિત શુષ્ણ પ્રગટ્યો, નૈગમ પ્રભુતા અશૈણ;
સંશ્રદ્ધ આતમ સત્તાલંબી, સુનિપદ ભાવ પ્રશસેણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં
ઝલુપદે જે શ્રેણી પદસ્થે, આતમ શક્તિ પ્રકાશેણ;
યથાખ્યાત પદ શબ્દ સ્વરૂપે, શુદ્ધ ધર્મ ઉલ્લાસેણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં
ભાવ સયોગિ અયોગિ શૈલેશ, અંતિમ દુઃખ નય બાણેણ;
સાધનતાએ નિજ શુષ્ણ વ્યક્તિ, તેહ સેવના વખાણેણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં
કારણુ ભાવ તેહ અપવાદે, કાર્યરૂપ ઉત્સર્ગેણ;
આત્મભાવ તે ભાવ દ્રવ્યપદ, બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિસર્ગેણ....શ્રી ચંદ્રપ્રભાં”

શ્રી દેવચંદ્રભાગે

આ ઉક્ત ચાર પ્રકારની પૂજા મધ્યે સમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતિમાં ચારે પ્રકારની પૂજા સમુચિત છે; સરામ સર્વવિરતિમાં છેલ્લી જે—સ્તોત્રપૂજા અને પ્રતિપત્તિપૂજા સમુચિત છે; વીતરાગમાં એક પ્રતિપત્તિપૂજા જ સંભવે છે, અર્થાત્ ઉપશાંતભાહ, કીણુભાહ, સયોગી કેવલી એ ત્રણે વીતરાગ શુષ્ણસ્થાનમાં પરિપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્વરૂપના—આત્મભાવના અંગીકરણરૂપ પ્રતિપત્તિપૂજા જ ઘટે છે.

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે ભલે જોમ પૂજકમ છે અને વીતરાગમાં તેનો સંભવ છે, તોપણ બહીં તે નમસ્કારની વાત પ્રસ્તુત છે, તેમાં તે પૂજાની વાત મૂકવી અસ્થાને છે. તે માટે સમાધાન કહ્યું કે આ નમસ્કાર છે તે પૂજા અર્થે છે, અને ‘પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત’ છે એ અગાઉ કહેવામાં આવી ગયું છે. એથી કરીને ‘નમોઽર્હવ્ય’— ‘નમસ્કાર હો બહુંતોને !’ એ અનવધ-નિર્દોષ સ્થિત છે.

“જોમ પૂજા બહુ ભેદ સુષીને, સુખદાયક શુભ કરણી રે;
ભવિક જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધન પદ ધરણી રે. “સુવિધિ.” શ્રી આનાંદધનજી

પ્રાકૃતશૈલી અને બહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન સચવે છે—

“હૃદ વ પ્રાકૃતશૈલ્યા સત્તુર્યર્થે વપ્તી । ઉક્તં ચ—“બહુવચનેજ દુવચનં, છટ્ટિવિમત્તીય મળજ્ઞ ચરત્તી । જહ દત્ત્યા તદ પાયા, નમોઽસ્તુ દેવાદિદેવાણ ॥”

બહુવચનં 'તુ' અદ્વૈતવ્યવસ્થાદેનાર્હદ્વહુત્વજ્ઞાપનાર્થે, વિષયવહુત્વેન નમસ્કર્તૃઃ ફલા-
તિશયજ્ઞાપનાર્થે ચ, હત્યેતચ્ચરમાણપકે 'નમો જિણાણં જિમમયાણં'મિત્યન્ન સપ્રતિપક્ષં
ભાવાર્થમધિકુલ્ય દર્શયિષ્યામઃ ॥ ૨૦

‘અર્થ’—અને અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી ચતુર્થી અર્થમાં છઠ્ઠી (વિભક્તિ) છે. અને
કહ્યું છે કે—“બહુવચન વડે દ્વિવચન, અને છઠ્ઠી વિભક્તિ વડે ચૌથી વિભક્તિ કહેવામાં
આવે છે; જેમકે—જેવા હાથો તેવા પાદો, નમસ્કાર હો દેવાધિદેવોને !”

બહુવચન તો અદ્વૈતના વ્યવસ્થા વડે અર્હદ્વહુત્વના જ્ઞાપન અર્થે અને વિષય-
બહુત્વવડે નમસ્કારકર્તાને ક્ષાતિશયના જ્ઞાપનઅર્થે છે,—એમ આ ચરમ (ઉક્ત) આ-
લાપકમાં—‘નમો જિણાણં જિમમયાણં’ જિનોને જિતલયોને નમસ્કાર હો!—એમાં
સપ્રતિપક્ષ ભાવાર્થને અધિકૃત કરી અમે દર્શાવીશું. ૩૦

વિવેચન

“જે સિલબ સિલબંતિ જે, સિલબંચંતિ અણુંતં;
જસુ આલંબન કવિચ મણુ, સો સેવો અરિહંત.”

—શ્રી દેવચંદ્ર ૬૭ કૃત રનામધૂના.

અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે અદ્વૈત મતના વ્યવસ્થા અર્થે છે. અહીં
અદ્વૈત એટલે આત્માદૈત મત સમજવો. આ આત્માદૈત મતની માન્યતા પ્રમાણે
એક જ આત્મા જૂદા જૂદા દેહધારીઓમાં રહ્યો છે,—જેમ ચંદ્ર એક છતાં
જૂદા જૂદા જલભાગનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતાં બહુપ્રકારનો દેખાય છે તેમ.
અદ્વૈતવ્યવસ્થાદેન અર્હદ્વહુત્વજ્ઞાપનાર્થે—આવા એકાત્મવાદી અદ્વૈતમતનું નિરસન કરી અર્હંતનું
બહુત્વ—અનેકપણું જ્ઞાપન કરવા માટે અને બહુવચન પ્રયોજેલ છે; તેમજ—વિષયના બહુત્વ
વડે કરીને નમસ્કાર કરનારને ક્ષાતિશયની પ્રાપ્તિહોય છે, તે જ્ઞાપન કરવા માટે પણ તે
પ્રયોજેલ છે; વિષયવહુત્વેન નમસ્કર્તૃઃ ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે ચ, આ બધું ‘નમો જિણાણં’

પણિકા—અદ્વૈતવ્યવસ્થાદેન—અદ્વૈતવ્યવસ્થા વડે કરીને. જો પ્રકારો ફક્ત ફક્ત તત્ત્વ
માત્રો દ્વૈત—જે પ્રકારને પામેલ તે હિત, તેનો ભાવ તે દૈત, તેના વિપર્યયથી અદ્વૈત, એકપ્રકારપણું.
તે કાઈ કહે છે કે—

“एक एव हि भूतात्मा देहे देहे प्रतिष्ठितः ।

एकधा बहुधा चापि, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”

(અર્થાત) એક જ જૂતાત્મા દેહ દેહમાં પ્રતિષ્ઠિત છે; તે એક પ્રકારનો છતાં જલમાં ચંદ્રની જેમ
બહુ પ્રકારનો દેખાય છે.

રાત—શબ્દ આદિ અદ્વૈત બહુવર્તી પણ આત્માદૈત જ અહીં વ્યવસ્થા છે,—અર્હદ્વહુત્વ વડે
કરીને તેના જ વ્યવસ્થાપણની ઉપપત્તિને લીધે.

ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે ચ—અને ક્ષાતિશયના જ્ઞાપન અર્થે. ફલાતિશય—જાપના ઉત્કર્ષ.

સિદ્ધમયાર્ણ'—'જિનોને જિતકથોને નમસ્કાર હો !'—એ છેલ્લા આલોપકમાં અંધકર્તા મહર્ષિ વિવરી બતાવશે. શેષ સુખમ છે.

હવે આચાર્યજી હરિવાદ્રજી અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાયે આ ધ્વનની ઇચ્છાઓમાં ઘટના કરે છે—

^૬અન્યે ત્વાહુ :—

'નમોઽર્હદ્યમ્' : 'इत्यनेन प्रार्थनावचसा तत्त्वतो लोकोत्तरयानवर्ता तत्साधनं प्रथम-
मिच्छायोगमाह, ततः शास्त्रसामर्थ्ययोगभावात् । सामर्थ्ययोगं ज्ञानान्तर्गणं महाफलहेतुरिति
योगाचार्याः ॥ ૨૧

^૬અર્થ:—અન્યો તો કહે છે—

'નમોઽર્હદ્યમ્' :—'નમસ્કાર હો અર્હતોને'—એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોનો (લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાનો તત્સાધનરૂપ પ્રથમ ઇચ્છાયોગ કહ્યો છે,—તેના થકી શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગનો ભાવ છે માટે. અને સામર્થ્યયોગ જ્ઞાનન્તર્ગથી (અનન્તરપણે—તરતર) મહાફલહેતુ છે એમ યોગાચાર્યો કહે છે.^{૭૧}

વિવેચન

“પ્રશ્નરો શ્રી ભરનાથ, શિવપુર સાથ ખરેરી;

ત્રિશુવન જન આધાર, ભવનિસ્તાર કરેરી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ 'નમોઽર્હદ્યમ્' : એમાં 'નમોઽસ્તુ'—નમસ્કાર હો એ પરથી સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે, એમ પોતાનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પ્રતિપાદન કરી, હવે આચાર્ય

શ્રી હરિવાદ્રજી અન્યો તો કહે છે 'અન્યે ત્વાહુ' : એમ કહી વિવક્ષા

વિવક્ષાવશે આ વશે 'બીજાઓને' અભિપ્રાય પણ નોંધે છે; અર્થાત્ એ એકાંતે ભાવ નમસ્કારની એમ જ છે એમ નહિ, પણ આ પ્રકારે જેમ બીજાઓ કહે છે તેમ ઇચ્છાયોગમાં ઘટના વિવક્ષા વશે (ઇચ્છાયોગ આદિમાં) પણ તે ભાવનમસ્કારની ઘટના

કરી શકાય છે એમ આશય છે. બીજાઓના અભિપ્રાય પરમાણુ—

'નમસ્કાર હો અર્હતોને' એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વતઃ લોકોત્તરયાનવર્તા તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોનો—પરમાર્થથી લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાઓનો તે લોકોત્તર માર્ગના સાધનરૂપ પ્રથમ એવો ઇચ્છાયોગ કહ્યો છે; કારણ કે તે ઇચ્છાયોગ થકી જ શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ ઇચ્છાયોગ પ્રાપ્ત હોય તો જ પછી અનુક્રમે શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને આ જે સામર્થ્યયોગ છે, તે જ્ઞાનન્તર્ગથી—અનન્તરપણે તરતમાં જ મહાફલહેતુ—મોક્ષરૂપ મહાફલનો હેતુ છે, એમ યોગાચાર્યો વડે છે.—સામર્થ્યયોગજ્ઞાનન્તર્ગ્યેન મહાફલહેતુરિતિ યોગાચાર્યાः.

ધ્રુવયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ

ધ્રુવયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગ શું છે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ કયું છે.

અથવા કયો તે હિચ્છાઓગાદય : ?

સ્વચ્ચતે—અમી રવલુ ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધા હિચ્છાદિપ્રધાનાઃ ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકા-સ્તત્ત્વધર્મન્યાપારાઃ । ૩૨

અર્થઃ—હવે આ ધ્રુવયોગાદિ કયા છે ?

કહેવામાં આવે છે—આ નિશ્ચયથી ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધિ એવા ધ્રુવયોગપ્રધાન, (અને) ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મન્યાપારો છે. ૩૨

વિવેચન

ધ્રુવયોગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્ય યોગ શ્રંગને;

પાત્રી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પાત્રે ભોક્ષ અસંગને.—શ્રીયોગદષ્ટિ કલશ

(હૈ. ભગવાનહાસ કૃત)

ત્યારે નિશ્ચયને નિશ્ચાસા ઉપર છે કે—અહો આચાર્ય! આ ધ્રુવયોગાદિ તે વળી કયા ? તે કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્ય! કહે છે—અહો નિશ્ચય ! ધીરજ ધરીને સાંભળો, કહીએ છીએ—

આ ધ્રુવયોગાદિ ‘ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધિ’ છે; સૂત્રથી આગમમાં કયાંય પણ અવલુ થતા નથી, તથાપિ તે ન્યાય તંત્રથી—યુક્તિઆગમથી સિદ્ધિ—પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ધ્રુવયોગાદિ છે તે ધ્રુવયોગપ્રધાન છે, હિચ્છાદિપ્રધાનાઃ, અર્થાત્ ધ્રુવ એમાં પ્રધાન છે તે ધ્રુવયોગ, શાસ્ત્ર એમાં પ્રધાન છે તે શાસ્ત્રયોગ, અને સામર્થ્ય એમાં પ્રધાન છે તે સામર્થ્યયોગ.

આ ધ્રુવયોગાદિ ‘ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મ ન્યાપારો છે.’ ‘ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકાસ્તત્ત્વધર્મન્યાપારાઃ’, અર્થાત્ યથાસૂત્ર અધ્યાત્મક્રિયાની

અવેક્ષાએ ધ્રુવયોગ છે તે વિકલ-બોધમાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે, ધ્રુવયોગાદિનું શાસ્ત્રયોગ છે તે અવિકલ-બોધમાંપણુ વિનાનો-સંપૂર્ણ છે, અને સામાન્ય સ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ છે તે યથાસૂત્ર ક્રિયાથી પણ આગળ વધી જતો એવો

અધિક છે. આમ આત્મપરિણતિરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અનુકરમે વિકલ-અવિકલ અને અધિક એવા આ ધ્રુવયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મહથાળા તત્ત્વધર્મ ન્યાપારો તત્ત્વધર્મન્યાપારાઃ છે; સન્મુદર્શન-જ્ઞાન-આદિરૂપ જે તત્ત્વધર્મ-પરમાર્થધર્મ-શાવધર્મ છે તેના પ્રવૃત્તિરૂપ ન્યાપારો છે.

પરિણામ—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધાઃ—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધિ, સ્વાયઃ—ન્યાય, યુક્તિ, સ યથ તન્ત્રમ્—તે જ તંત્ર, આગમ, તેજ સિદ્ધાઃ—તે વડે સિદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિત છે,—સૂત્રથી સમયમાં કવચિત્ પણ તેના અશ્વલુને થીંધે. અને કહેશે ‘આગમબોધપસિદ્ધિ’ ધ્રુવયોગ.

ધ્મ્જાયોગતું સ્વરૂપ—

સત્ત્વં ચ*

“કર્તુમિच्छોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મયોગો યઃ, સ ઇચ્છાયોગ ઋચતે ॥ ૧ ॥

કાવ્યાલુવાહ (દોહરા)—ધ્મ્જક શ્રુતસ્ય જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;
વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ધ્મ્જાયોગ કથાય, ૧.

અર્થ—ધર્મ કરવાને ધ્મ્જતા અને આગમ—અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા શ્રુતાર્થ જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ (અસંપૂર્ણ) ધર્મયોગ, તે ધ્મ્જાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ધ્મ્જ છે જે ભોળીજન, અતંત સુખ સ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

અહીં ધ્મ્જાયોગતું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી નિર્દોષ અંતરંગ ધ્મ્જાતું પ્રધાનપણ—સુખ્યપણું છે તેનું નામ ‘ધ્મ્જાયોગ’ છે. તેવા ધ્મ્જાયોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેદા અને સમ્યક્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજી

પણિકા—‘કર્તુમિત્યાદિ પ્રલોકનવર્કઃ’ હવે આની વ્યાખ્યા—

કર્તુમિच्छોઃ—કરવાના ધ્મ્જુ—ધ્મ્જક, તથાપ્રકારના કર્મકોષોપશમ ભાવથી નિબ્બાળપણે જ (નિર્દોષપણે જ) કરવાને ધ્મ્જતા એવા કહેવામાં આવે છે. અને જ વિશેષણ આપે છે—

“શ્રુતાર્થસ્ય”—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે આગમ શ્રુત કર્યું છે એવો. અર્થશબ્દ આગમવચન છે. ‘અર્ચયતે અનેન તત્ત્વં’—આના વડે કરીને તત્ત્વ અર્થાય છે, શોધાય છે એટલા માટે. આ (શ્રુતાર્થ—શ્રુતસાની) પણ કદાચિત્ અચાની જ હોય—સુયોપશમના વૈચિત્ર્યને લીધે. એટલા માટે કહ્યું—

“જ્ઞાનિનોઽપિ”—જ્ઞાનીનો પણ. અનુકાન કરવા યોગ (આચરવા યોગ) તત્ત્વ જેણે ભણેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવંશુત (એવા પ્રકારની હથાવાળો) હોવા છતાં પણ શું ? તો કે—

“પ્રમાદતઃ”—પ્રમાદને લીધે, વિકલ આદિ પ્રમાદ કરીને, “વિકલ”—વિકલ, કાલ આદિ વિકલતાને આશ્રીને વિકલ—અસંપૂર્ણ, “ધર્મયોગઃ”—ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, ય—ને, વન્દનાદિ વિષયી,

સ ઇચ્છાયોગ ઋચતે—તે ‘ધ્મ્જાયોગ’ કહેવાય છે. અને આતું ધ્મ્જાપ્રધાનપણું તથાપ્રકારે, અકાલઆદિમાં પણ કરવા અર્થ છે.

* આ ધ્મ્જાયોગ—જ્ઞાતયોગ—સામ્યયોગનો વિષય આત્માર્થવર્થ હૃરિભદ્રજીને અતંત પ્રિય હોય એમ જણાય છે. કારણ કે તેઓશ્રીએ ‘સત્ત્વં ચ’ એમ કહીને આ ૯ શ્લોક સ્વરચિત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચયમાંથી અત્ર અવતાર્યો છે; પાત્રિકાકારે પણ એ શ્લોક પર શ્રીહૃરિભદ્રજીની સ્વોપદા દ્વિતીની જ અત્ર અવતારણા કરી છે (કવચિત કિચિત્ શબ્દાંતર જણાય છે); અને અતએવ આ વિવેચકે પણ તે અંથ પરના પોતાના સ્વરચિત વિવેચનમાંથી કિચિત્ પ્રાસંગિક ભાગ અત્ર યથાસંભવ અવતાર્યો છે.

—ભગવાનદાસ

વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેના તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ જોટલે કે ખોટાપાપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે. આમ ધર્મશાસ્ત્રી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે: (૧) ધર્મ કરવાની ઈચ્છા, (૨) શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાનીપણ; (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણ-સમ્યગ્દષ્ટિપણ (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણ.

ધર્મ કરવાની ઈચ્છા—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાંચ કરવાની સાચેસાચી ખરેખરી નિર્લેપ નિષ્કપટ અંતરંગ ઈચ્છાવાળો હોવો જોઈએ. જોટલે 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' રૂપ શુદ્ધ ધર્મની—જ્ઞાણની પ્રાપ્તિ શિવાય બીજી ઈચ્છા જ્યાં સુસૂક્ષ્મ આત્માથી જોગીજનને હોતી જ નથી, એવો ઈચ્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્શાસ્ત્રમુખે તેણે શ્રુતનું—અર્થનું અવલોકન કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું બહુપણું હોવું જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ બહુતો હોય, છતાં કેદાયને અજ્ઞાની પણ હોય; જોટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રી 'જ્ઞાની' હોવો જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું. ધર્મશાસ્ત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થએલ આત્મજ્ઞાની હોય, સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધુંયે જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિક્લાવ-વિગ્રહ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આશય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન બહુયું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય.

“જે હોય પૂર્વ બહુલ નવ પણ, જીવને ભણ્યો નહિ,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કદા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બળ્યો સાંભળો.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

પ્રમાદજન્ય વિકલતા—આમ આ ધર્મશાસ્ત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શનચોક્ક તો ફર થયો છે, પણ ચારિત્રગોહની હતી સંભાવના છે, જોટલે હતી તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી. કારણકે પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-અશ્રુત થઈ જવાય છે, વિકલા વગેરે પ્રમાદના પ્રસંગથી તેના ચારિત્રભાવમાં વિકલપણું—ખારી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મવ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિચાર-દોષથી તેની રખેલના થાય છે. આ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (જોલાશ) પ્રમાણે આ ધર્મશાસ્ત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞના ત્રણ વિભાગ પડે છે: (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવપ્રાપ્ત), સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ.)

આમ સંક્ષેપે આ ધર્મશાસ્ત્રીનું લક્ષણ છે. આ પરમ રસપ્રદ જોષપ્રદ ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સંવિસ્તર સ્વરૂપ આ વિવેચકે રચેલી તે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

અંથની 'સુમનોનંદની યૃહત ટીકા'માં વિવેચિત કથું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે સવિવેચન અંથના ભૂમિકા પ્રકરણનું (પૃ. ૧૨-૫૩) અવલોકન કરવું. અને તો તેના અંશમાત્ર સાર ભાગ સસુદ્ધૃત કર્યો છે.

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ—

શાસ્ત્રયોગસ્તિવહ જ્ઞેયો, યથાશક્તિયગ્રમાદિનઃ ।

આદ્યસ્ય તીવ્રબોધેન, વચસાઽવિકલસ્તથા ॥ ૨ ॥

બીજો આદ્ય અપ્રમાદીને, શક્તિતથે અનુસાર;
તીવ્રબોધયુત સુતથકી, વળી તે અવિકલ ધાર.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તો અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા આદ્યને—અદ્વાવંતને બાણુવો; અને તે તીવ્રબોધવાળા આગમ—વચન વડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે.

વિવેચન

“જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;

દ્રવ્યભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે. શ્રી સુબાહુજિન.”—શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ.

અહીં શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતગોષ્ઠનું એટલું બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, કે તે વડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપટુપણાને લીધે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં બાણુપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મભગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્ર-ચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર એ પાંચ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ બરાબર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, ખોડખાંપણુ વિનાનો નિરતિચાર હોય છે.

પંક્તિકા—શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઇચ્છાથી કહ્યું —“શાસ્ત્રયોગસ્તિવિ” શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (ચાલુ વિષયમાં) ધર્મઆપાર જ તે પુનઃ, હૃદ—અહીં, ચોક્કસતંત્રમાં, જોચા—બાણુવો. કોનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે, અગ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિકથાદિ પ્રમાદ રહિતનો. આનું જ વિશેષણ આપે છે—

આદ્યસ્ય—આદ્યને—અદ્વાણુનો, તેવા પ્રકારનો મોઢ દૂર થવાથી સમ્યક્માત્રિક (સમ્યક્ પ્રતીતિ-વાળી) આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો—અદ્વાવંતનો.

તીવ્રબોધેન—હેતુયુત એવા તીવ્રબોધવાળા, વચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલઃ—અવિકલ, અખંડ, તથા—તેમજ કાલાદિ વિકલતાની અબાધાએ કરીને પણ (અવિકલ-અખંડ), કરણ કે અપદ્ (અકુક્ષણ) હોય તે અતિચાર દોષના યોગ—બાણુનાર હોય નહિ, એટલા માટે કાલાદિ વૈકલ્પથી અબાધામાં તીવ્રબોધ હેતુપણે ઉપન્યસ્ત કર્યો.

આવે આ શાસ્ત્રયોગ જેને હોય છે એવો શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવશાસ્ત્ર-
બોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો
તીવ્રબોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે; શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વસ્થભૂત ગૂઢ જ્ઞાન હોય છે;
બાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે,
અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે.

આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. આમ તે સમ્યગ્દર્શની
પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક કષ-કેદ-તાપ
પરીક્ષાથી સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આસાપ્રધાન હોય છે.

અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે; અર્થાત્ જેના
વડે કહીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી બ્રહ્મ-પ્રમત્ત થાય તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે, તે પ્રમાદ
જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, એવો અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે.
આવે અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કથાય, વિકથા, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રમાદપ્રકારથી
પર હોય છે. એટલે જ આવે આત્માશાસ્ત્રી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત
આત્મભગ્વતિમય હોઈ, પંચ મહોત્તના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સંબંધના
આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચવિષયમાં
રાગ-દ્વેષ રહિત વર્તે છે, પંચસમિતિ-ત્રિશુષ્પિતિ આદિ બરાબર સાચવે છે, કોષાદિ ચાર
કથાયનો પરાભય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વળે છે, અને સર્વજ્ઞ સમભાવ
ભાવતો રહી યથાસૂચ સર્વ આચરણ કરે છે. અને આવે આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્મલ
અપ્રમત્ત યોગી આદિત્યોદયનો પરાભય કરવાને માટે અપૂર્વ શૂરવીરપણે યથાશક્તિ-પૌતાની
સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો સંહાર
કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે, ‘સેઠ બાંધીને’ ‘રઠ લગાડીને’ ચંડી પડે છે. જેમકે—

“આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત ભે;
ઘોર પરીવહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત ભે.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે બિન આસા આધીન ભે;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી બતી સ્થિતિમાં, અતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન ભે....અપૂર્વ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ

હવે સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે—

શાસ્ત્રસંવર્ધિતોપાયસ્તદતિશ્ચાન્તગોચરઃ ।

શાસ્ત્રયુગ્મેકાભિચોષેણ, સામર્થ્યાન્વ્યોડયમુત્તમઃ ॥૩॥

શાસ્ત્રમાંદિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;
ને તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહનો ભય;
અબળપણથી શક્તિના, વિશેષે કરી આભ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય,—શક્તિના ઉદ્વેગને લીધે (પ્રબલપણાને લીધે) પર છે,—તે આ 'સામર્થ્ય' નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

“અલખ અગોચર અતુલ્ય અર્થનો, કેણુ કહી જાણે રે લોદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અતુલ્ય વચણુ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

અહીં 'સામર્થ્ય'યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું—આત્માના સમર્થપણાનું જેમાં પ્રધાનપણું છે તે સામર્થ્ય યોગ. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે. આના બે લક્ષણ કહ્યા—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવેલો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણાને લીધે. શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવેલો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવેલો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગદર્શન—દિશાદર્શન પૂરતું છે, કે જુઓ! આ આ ઉપાય કરશે તો આગળનો માર્ગ પામશે. પછી વિશેષપણે તો સામર્થ્યયોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ જાણી આગળ વધવાનું રહે છે. અને આ સામર્થ્યયોગીમાં આત્મ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્વેગ—પ્રબલપણું છે. આ ઉભયાર્થ જતી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યારસુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે—શક્તિ જમા કરી છે તે છે. અંગમાં નહિં સમાવી તે ઉદ્વેગવંતી શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

અને આવા આ સમર્થ યોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે 'ચોક્ષની સાથે યોજે—જોડે તે યોગ' જેમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે, એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, ચોક્ષરૂપ પ્રધાન રૂલ સાથે યોજે છે, શીઘ્રપણે સુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગ પર્વતનું શિખર છે.

પસિકા—શાસ્ત્રસંવર્ણિતોપાય:—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે, કહ્યો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં સામાન્યથી તેનું અભિધાન છે માટે તત્કલિકાન્તગોચર:—તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાંત છે—પર છે (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

શક્ત્યુદ્વેગાદ્—શક્તિના ઉદ્વેગથી, શક્તિના પ્રાપ્ત્યથી—પ્રબલપણાથી, વિક્રોધેન—વિશેષથી,—નહિં કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી અતિક્રાંત—પર છે, કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ક્ષયપર્વસાનપણું છે. સામર્થ્યવ્યોદય—'સામર્થ્યયોગ' નામનો આ યોગ, ઉત્તમ:—ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે.—અક્ષેપે કરીને (અવિલંબે જ—શીઘ્રપણે) પ્રધાન રૂલના કારણપણાને લીધે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે—

સિદ્ધ્યાભ્યપદસંપ્રાપ્તિરેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।
જાહ્વાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૪ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંધિ;
માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાહિ.

અર્થ—‘સિદ્ધિ’ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્ર દ્વારા જ, સર્વથા જ બહુવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

“દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;
કારજ સાધકે બાધકે રહિત બે, અનુભવ મિત્ર વિખ્યાત....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે—પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે—શોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વ ગેર હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને—સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્ર દ્વારા જ સર્વ પ્રકારે થઈ શકે નહિં. હા, કેટલાક પ્રકારે શાસ્ત્રથી અવસ્થ બાણી શકાય, પણ બધાય નહિં. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાહિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે, કે જે વાણીને અગોચર છે, ‘વતો જાવો નિવર્તે’ બન્યાથી વાણી પાછી વળે છે. માટે યુક્તિ પ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ અર્થ પણ નથી. અનુક્રમમાંથી સુધી તેનું દિગ્દર્શન છે. શાસ્ત્રમંથાદા બધાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્ય યોગનું—આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને કેહ કેવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે, તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વામી બનાવે છે.

સર્વથા તેનો પરિચય (પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્ર થકી જ માનવામાં આવતાં, હેય કહે છે—

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।
તત્સર્વજ્ઞાત્વસંસિદ્ધેસ્તાદા સિદ્ધિપદાપ્તિતઃ ॥૫॥

પરિચ્છેદ—સિદ્ધચારભ્યપદસંપ્રાપ્તિરેતુભેદા—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, શોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો—સમ્યગ્દર્શનાહિ. શું? તો કે—ન તત્ત્વતઃ—નથી તત્ત્વશાવથી, પરમાર્થથી, જાહ્વાદેવ—જાત્ર થકી જ, આમ જ કહી જ, અવગમ્યન્તે—બહુવામાં આવતા, અને એમ છતાં પણ શાસ્ત્રનું વૈયર્થ—અર્થપણું—ફોટપણું નથી એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—સર્વથા જ અહીં યોગીઓથી, એટલે સર્વે જ પ્રકારથી અહીં—લોકમાં સાધુઓથી, તેઓના (સમ્યગ્-દર્શનાહિના) અનંતભેદપણને લીધે.

સર્વથા જ જો શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;
તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોય તેહને રહેય;
તેથી સર્વજ્ઞત્વની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઈ જાય !

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્ર દ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-
પણનો (પ્રત્યક્ષપણનો) યોગ થયે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણની સંસિદ્ધિને લીધે
ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે ! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

“ શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડા નથી, પણ અનુભવ જ્ઞાનથી નીવેડા છે. ”

શ્રીમદ્ શબ્દચંદ્રણ

હવે જો શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય
જોમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) જો
જોમ થાય તો સર્વ બાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે,
(૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે અવધુ થતાં જ સુકૃતિ પણ મળશે ! પણ તેમ બનતું દેખાતું
નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ઠ છે, દૃષ્ટદિશાધિત છે. કારણ કે (૧)
શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વભાવો સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષ-
પણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું નથી. (૩) તેમજ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ
પણ થતી દેખાતી નથી. માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ શોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વ
પ્રકારે બાણી શકાય નહિ, એ સિદ્ધાન્ત હલ થયો.

જો હશે, જોમ પણ બધે હો, જોમાં અમને શી બાધા છે ? એટલા બાટે અમ કહે છે—

ન ક્ષેતદેવં યત્સત્માત્પ્રાતિમજ્ઞાનસજ્જતઃ ।

સામર્થ્યયોગોડવાચ્યોડસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

ને આ જોમ ને—તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;

સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિહન.

પણિકા—સર્વથા—સર્વથા, અક્ષેપે—અવિવળે ક્ષણસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારોથી,
તત્પરિચ્છેવાત્—શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિ નાખના પદની સપ્રાપ્તિના હેતુભેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિ-
જ્ઞાનને લીધે, શું ? તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગત—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી-
કારણથી, તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધિ—તે શ્રોતા યોગીના સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે,—પ્રસૂત હેતુભેદોનો
આના વડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદ્ય યોગ થશે એટલા માટે; અને તેથી કરીને તદા—ત્યારે જ,
અવધુકાળે જ, સિદ્ધિપદાવિત્ત—સિદ્ધિપદની—સુકૃતિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે,—અયોગિકેવલિપણાના
પણ શાસ્ત્રથકી જ અયોગિકેવલિ સ્વભાવભવન વડે બધુપણાના પ્રચરને લીધે, અવિષયમાં પણ શાસ્ત્ર-
સામર્થ્યના અભ્યુપગમમાં આમ પણ શાસ્ત્ર-સામર્થ્યના અસંગને લીધે.

અર્થ:—અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય—ન કહી શકાય એવો છે,—કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

“અહો ! ચતુરાઈ રે અનુભવ મિત્તની, અહો ! તસ પ્રીત પ્રતીત;
અંતરબાની સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્ર શું રીત....વીર.”

શ્રી આનંદધનશુ

અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કેઈ તેથી કરીને સાક્ષાત્ અયોગીપણું—હેલે રહિત યુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીઠો કે સાંભળ્યો નથી, એટલે કે શાસ્ત્રથી જ કેઈ યુક્તિ પામે એમ બનતું દેખાતું નથી.

અને આમ છે એટલા માટે જ સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, શાસ્ત્રવાણીને અયોગ્યર છે; આત્માનુભવયોગ્યર છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસ્વવેદન-સિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કહ્યો છે. આ યોગ એટલે ક્ષપકશ્રેણિગત યોગીનો ધર્મવ્યાપાર જ છે; અર્થાત્ ક્ષપકશ્રેણી જેણે આરંભેલી છે એવા સમર્થ યોગીનો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું—સ્વસ્વવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે. આવો આ સામર્થ્યયોગ ‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞપણા આદિના સાધનરૂપ—કારણરૂપ થાય છે.

જેમાં પ્રતિભા—અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે, ચમકે છે, એવું પ્રતિભા-સંપન્ન જ્ઞાન તે પ્રાતિભજ્ઞાન. એને માગાનુસારી પ્રકૃષ્ઠ ‘જીહ’ (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે, ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્ય-યોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધરે છે. અને આમ પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી તે શ્રેણીના અંતે કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન ભાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે, અને પછી આ છેટલા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે તે અયોગી કેવલી—સિદ્ધ થાય છે, “દેહિક પાવ મટી બાય છે.”

પંક્તિકા—ન ચૈતવેર્વ—અને આ—કમણાં જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી, કારણ કે શાસ્ત્ર યદી અયોગિકેવલિપણાનો બોધ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે—પ્રાતિભજ્ઞાનસજ્જત,—પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માગાનુસારી પ્રકૃષ્ઠ ‘જીહ’ નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું ? તો કે—સામર્થ્યયોગ:—સામર્થ્યપ્રધાનયોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી—આશુ વિષયમાં ક્ષપકશ્રેણિગત ધર્મવ્યાપાર જ અહીં છે. આ અવાચ્યોઽસ્તિ—અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી,—તેના યોગીને સ્વસ્વવેદનસિદ્ધ અર્થાત્ આત્માનુભવગમ્ય છે, સર્વજ્ઞતાવિસાધનમ્—સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે,—અશ્વેરે કરીને (વગર વિલંબે) આના યદી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે એટલા માટે.

સામર્થ્યોગના બેદ કહી જતાવવા માટે કહે છે—

ત્રિધાર્થ ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંક્ષિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા યોગાઃ કાર્યાદિકર્મ તુ ॥ ૭ ॥

એહ સામર્થ્યોગના, પ્રકાર બે આ ખાસ;
પહેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.
ક્ષાયોપશમિક હોય બે, ધર્મો તેહ કહાય;
કામ આદિતું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય.

અર્થઃ—સામર્થ્યોગ, ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (યથાર્થ નામે) કરીને બે પ્રકારનો છે. ક્ષાયોપશમિક (ક્ષાયોપશમભાવથી ઉપજતા તે ધર્મો છે, અને કામ વગેરેનું 'કર્મ' તે યોગો છે.

વિવેચન

“વીર બિનેશ્વર પરચેશ્વર જયો, જગજીવન બિન ભૂપ;

અનુભવ મિત્તરે હિત કરી, હાજુ તાસ સ્વરૂપ....વીર.” શ્રી આનંદધનજી

આ સામર્થ્યોગના બે લેહ છે— (૧) 'ધર્મસંન્યાસ' એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) 'યોગસંન્યાસ' એવી સંજ્ઞાવાળો. અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ—વ્યાપાર. એટલે જેમાં ધર્મોના-ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો સંન્યાસ—ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ યોગ ને જેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સંન્યાસ—ત્યાગ હોય છે તે યોગસંન્યાસ યોગ. જેમાં ક્ષાયિક ભાવો ઉપજે છે એવા ધર્મસંન્યાસ યોગથી ક્ષપકએણી પર ચઢી કેવલજ્ઞાન પામી સયોગી કેવલી થાય છે; ને યોગસંન્યાસ યોગથી અયોગી અવસ્થા પામી અયોગી કેવલી થાય છે.

તેમાં જે ન્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી જતાવવા માટે કહે છે—

ત્રિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદુષ્ટર્થ, ત્રિતીય ઇતિ તદ્વિધઃ ॥ ૮ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાત્ત્વિક હોય;
આયોજ્યકરણની પછી, તબક્કો બીજો બેય.

પંક્તિકા—ત્રિધા—જે પ્રકારનો, અર્થ—આ, સામર્થ્યોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંક્ષિતઃ—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી) યુક્ત. સંન્યાસ, નિવૃત્તિ, ઉપરમ જે એક અર્થ છે; તેથી આની 'ધર્મસંન્યાસ' સંજ્ઞા ઉપજ છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસ સંક્ષિત. 'તારકાદિમ્ય ઇતજ્ઞ' એમ યોગસંન્યાસ' સંજ્ઞા આની ઉપજ છે એટલા માટે યોગસંન્યાસસંક્ષિત. આ ધર્મો કયા? વા યોગો કયા? તે માટે કહ્યું—

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા.—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષાયોપશમથી નીપજેલા એવા કામા આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાર્યાદિકર્મ તુ—અને યોગો તે કામ આદિના વ્યાપારો છે,—કાચોત્સર્ગકરણ આદિ. એમ આ સામર્થ્યોગ બે પ્રકારનો છે

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ—ધર્મસંન્યાસયોગ હોય, અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ—યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ—જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

“અનુભવ સંગે રે પ્રભુ મહ્યા, સફળ ફળ્યાં સર્વિ કાળ;
નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે રે, આનંદલન મહારાજ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

તે સામર્થ્યયોગના બે લેહમાં—(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—તાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પછી તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક ક્રોડિનો ધર્મસંન્યાસ બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં ‘બીજા’ અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સંકેતુક છે. કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે છે અંધિલોકનું કારણ ‘બીજા’ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિ, એટલા માટે અપૂર્વ કરણમાં ‘બીજા’માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વ કરણ જે છે: (૧) અંધિલોકના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપક્રમેણી વેળાનું.

પંક્તિકા—ત્રિતીયાપૂર્વકરણ—બીજા અપૂર્વ કરણમાં, અંધિલોકના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના બ્યવભેદ—અપવાદ અર્થે બીજાનું પ્રકરણ કયું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વ કરણમાં પ્રસ્તુત સામર્થ્યયોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ જે તો શુભ એવા અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે,—કે જે અનાદિ સંસારમાં પશુ તે તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફલ અંધિલોક આદિ છે. તેમાં—આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં અંધિલોક તે ફલ છે, અને આ અંધિલોકનું ફલ સમગ્ગૃહસ્થાન છે. અને સમગ્ગૃહસ્થાન છે તે પ્રથમ આદિ લિંગ-ચિહ્નવાળો આત્મપરિણામ છે. કહ્યું છે કે—
“પ્રથમસ્ત્વિગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્વામિવ્યકિલક્ષણં તત્ત્વાર્થઅદ્વાનં સમ્યગ્વર્ણનમ્.” પ્રથમ, સ્વેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટથા) એ જેનું લક્ષણ છે, એનું તત્ત્વાર્થઅદ્વાન તે સમ્યગ્વર્ણન છે. યથાપ્રધાન્ય—પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુકંપે ગોઠવણી) છે અને લાભ પથાનુપવીથી છે એમ સમયવિદિ—જ્ઞાત્રો કહે છે.

અને આ બીજું અપૂર્વકરણ,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેવા સંખ્યેય સાગરાપમ અતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું ? તે કે—અથમસ્તાત્ત્વિકો મતેત્—પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ સંપ્રિત સામર્થ્યયોગ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક એવો હોય,—ક્ષપક્રમેણિત યોગીને ક્ષાયોપશમિક ક્ષાંતિઆદિ ધર્મોની નિશ્ચિતને લીધે. એટલા માટે આ આત્મ ઉપન્યાસ—રજૂઆત છે. અતાત્ત્વિક તો પ્રવ્રજ્યા કળે પછી સાવલ પ્રવ્રતિલક્ષણ ધર્મસંન્યાસ યોગ હોય છે,—પ્રવ્રજ્યાના યાગયોગપ્રતિપતિરૂપણને લીધે. આયોજ્યકરણાદ્યર્થ—આયોજ્ય કરણથી આગળમાં. કેવલાભોગથી અચિત્સવીરપણાએ કરીને ભાવોગ્ય—આયોજ્યને, તેવા પ્રકારે તત્કાલ ખપાની દેવાય એમ જાવોપ્રમાહી કર્મની તથાપ્રકારના અવસ્થાન લાવે કૃતિ,—તે આયોજ્યકરણ છે,—જેવેથી અવસ્થામાં આના લાવને લીધે. તેથી આયોજ્ય-કરણથી બિંધ (આગળમાં) દ્વિતીય હોય છે.

આ અપૂર્વકરણુ જોટલે શું ? 'અપૂર્વ' જોટલે અનાદિકાળના ભવબ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી એવો શુભ-પ્રથસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણુનું કળ અંધિલેહ છે અને તે અંધિલેહનું કળ સમ્યગ્દર્શન છે, જેના પ્રથમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુ-કંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ લિંગ-પ્રકટ થિહ છે. પશ્ચાત્તપૂર્વીથી જે સુંદર છે અથવા જેનો લાભ થાય છે એવા આ પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણુના પ્રતાપે અંધિલેહ થયે સાંપડે છે.

અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વ-કરણુ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક 'તાત્ત્વિક' ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે; ધર્મસંન્યાસ યોગ કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવ-ત્યો છે, અને કોઘાદિ કષાયરૂપ સર્વ 'કર્મપ્રકૃતિઓને જલમૂળથી અપાવવારૂપ ક્ષાયિકભાવ લણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના ત્યાગ કરવારૂપ 'ધર્મસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખર તાત્ત્વિક પારમાર્થિક 'ધર્મસંન્યાસ યોગ' છે. અતાત્ત્વિક 'ધર્મસંન્યાસ' તો પ્રત્યક્ષ-હીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં (સાવધ) પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ-હીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં પ્રજન-ગમન તે 'પ્રત્યક્ષ' છે; વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું સુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ 'હીક્ષા' છે, આ પ્રત્યક્ષ (હીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે, જોટલે તે અહણુ કરવાને યોગ્ય પાત્ર પણ શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તમ વિશિષ્ટ લક્ષણસંપન્ન હોવો જોઈએ. આવી જ્ઞાનયોગપ્રતિ-પત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષા સમયે અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે; અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે, —જેના યોગે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપણુ કરતો કરતો, કર્મ-પ્રકૃતિઓને સર્વથા અપાવતો અપાવતો સામર્થ્યયોગી ૮-૬-૧૦-૧૨ શુશુસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ શુશુસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે.

અને બીજો જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે તે આયોન્યકરણુની પછી હોય છે. અચિંત્યવીર્યપણુએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી યોગસંન્યાસ યોગ કેવલી ભગવાન સસુદ્ધાત કરે છે, તે પહેલાં આયોન્યકરણુ કરે છે. જોટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં ભોગવવાના-ભવોપગ્રાહી જે બકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જે વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આચુર્ય કરવાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણુઆવલિમાં નાંખવારૂપ આયોન્યકરણુ કરે છે, —કે જેથી કરીને સસુદ્ધાત વડે તે તે કર્મોને જલદી અપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય. આણું આયોન્યકરણુ કરીને કેવલી ભગવાન સસુદ્ધાત કરે છે. આ કેવલિસસુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી—વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ વડે આખો લોક હંદ-કપાટ-અતર

આકારે પૂરી જેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી
 કેવલી શીઘ્ર લોગવી લઈ ખેરવી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મ-
 સમુદ્ઘાત પ્રદેશોનો ઉલટા કર્યો ઉપસંહાર કરાય છે. આ બધો વિધિ માત્ર આઠ
 અને શૈલેશીકરણ સમયમાં પૂરો થાય છે ! આવું પરમ અદ્ભુત અચિંત્ય સામર્થ્ય
 આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે ! !

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ઘાતનું રૂળ-પરિણામ શૈલેશીકરણ છે, એટલે કે
 તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા
 નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી ચોક્કસ શુદ્ધધ્યાન ધ્યાવતો સતો, શૈલેશ-મેરુ પર્વત
 જેવી નિબપ્રકંપ અટોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા સર્વસંવરૂપ-સમાધાનરૂપ
 જે શીલ, તેનો ઇશ અને છે. આમ આ સ્વરૂપશુભ પરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી
 નિબંધ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ; અથવા પરમ આત્મસમાધિ પામેલા
 આ શૈલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર
 (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે, અને તેના છેલ્લા સમય પછી
 તરત જ આ પરમ અયોગી યોગી ભિન્નગમન કરી સિદ્ધપદમાં બિરાજે છે.

“મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણ, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ ને;

એવું અયોગી શુદ્ધસ્થાનક ત્યાં વર્તેતું, મહાભાગ્ય મુખદાયક પૂર્ણ અબંધ ને....અપૂર્વ.

—કીમ્બ રાજચંદ્રજી

યોગસંન્યાસ યોગ: અયોગ પરમ યોગ—

અતસ્ત્વયોગો યોગનાં યોગ: પર ઉવાહૃત: ।

મોક્ષયોજનમાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણ: ॥૧॥ इत्यादि ३३

(યોગવૃદ્ધિસમુચ્ચય—૩-૧૧)

અર્થી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ સાથે યોજન થકી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ.

અર્થ:—એટલા માટે તો જે ‘અયોગ’ છે, તેને યોગમાં પરમ યોગ કહ્યો છે, (કારણ કે)
 મોક્ષ સાથે તે યોજન—જોડાણ કરે છે; અને તે સર્વસંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

પંક્તિકા—અત एव—એટલા માટે જ, શૈલેશી અવસ્થામાં યોગસંન્યાસરૂપ કારણને લીધે,
 અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ), યોગનાં—ત્રિના આદિ
 યોગીની મધ્યે, શું ? તો કે—યોગ: પર:—પરમ યોગ, પ્રધાન યોગ, ઉવાહૃત:—કહ્યો છે. કેવી રીતે ?
 તે માટે કહ્યું—

મોક્ષયોજનમાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન-ભાવરૂપ હેતુથી, ‘યોજનાદ્ યોગ:’—યોજનને લીધે
 યોગ, એમ સમજીને. આહું સ્વરૂપ કહે છે—

સર્વસંન્યાસલક્ષણા—સર્વસંન્યાસલક્ષણવાળો,—ધર્મસંન્યાસ ને અધર્મસંન્યાસ કરતાં પણ અત્ર
 પરિશુદ્ધિના ભાવને લીધે.

વિવેચન

“એક પરમાણુ માત્રની ન મળે સ્પર્શતા, પૃથ્વી કલંકરહિત અટોલ સ્વરૂપ ભે; શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરુલ્લુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ ભે....અપૂર્વ.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંકજી

આમ ‘યોગ સંન્યાસ’ નામનો સામાર્થ્યયોગ જૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરાશ કરવામાં આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે, અને આ ‘અયોગ’ યોગ સર્વ યોગોમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, કારણ કે તે ‘મોક્ષેણ યોજનાય્ યોગઃ’ ભોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો અદેખર અર્થમાં ‘યોગ’ છે, અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમાં અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે. એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે.

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી. સંપૂર્ણ નિઃકલંક એવું અટોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે. અશુરુલ્લુ એવું અમૂર્ત સહભાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ સહભાત્મસ્વરૂપ પદને શ્રી સર્વજ્ઞ દેવે જ્ઞાનમાં દીઠું છે, પણ તે શ્રી ભગવાન પણ તેનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતા નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન અન્ય વાણી તો કેમ કરી શકે? તે જ્ઞાન તો માત્ર જ્ઞાનીને અનુભવગમ્ય છે.

“જે પદ દીઠું શ્રી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન ભે તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે? અનુભવ યોગર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન ભે. અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંકજી

આદિ શબ્દથી—

“પતત્ત્રયમનાશ્રિત્ય, વિરોધેજૈતદુઝવાઃ ।
યોગદૃષ્ટય ડલ્યન્તે, ઝષ્ટૌ સામાન્યતસ્તુ તાઃ ॥
મિત્રા તારાજા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરઃ ।
નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિબોધત ॥”
इत्यादि ग्रन्थो (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ૨૨-૨૩) વૃદ્ધયઃ ।

(અર્થાત્) એ ત્રણને આશ્ર્યા વિના, વિરોધથી તબળન્ય;
યોગ દૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્ય થકી અન્ય.
મિત્રા તારા ને ખલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રમા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદૃષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;
લક્ષણ તેનું સંજ્ઞા, હવે અહીં કમવાર.

(કાવ્યાનુવાદ-ભગવાનદાસકૃત)

આમ ઇચ્છાયોગીએ શરૂ કરેલી ચોક્ષરૂપ ઈષ્ટ સ્થાન લાણીની મુસાફરી અહીં પૂરી થાય છે. યોગમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં, કવચિત્ મંદ - કવચિત્ તીવ્ર વેગે ચાલતાં ચાલતાં યોગી, શુભેચ્છાથી માંડી શૈલેશીકરણ પર્વતની સમસ્ત યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈને, અયોગ એવા શૈલેશીકરણરૂપ ચોક્ષનગરના લઘ્ય દરવાજે આવી ઊભા છે, અને પછી તત્ક્ષણ ચોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઇચ્છાયોગે શ્રુત યુત અને જ્ઞાની તોયે પ્રમાણી
શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપદ્મ અતિ શ્રાદ્ધ ને અપ્રમાણી;
સામર્થ્યે તો અનુભવ બલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે,
શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ તે;
સુચશા ભગવાન્ પાયે, પ્રદક્ષાનંદ અનૂપ તે.—શ્રી યોગદંડિકેલશ (સ્વચિત)

ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિશેષે ઇચ્છાયોગાદિમાં થટના પ્રદર્શિત કરે છે—

‘તદ્વત્ત્વ ‘નમોઽર્હદ્યમ્’ :’ હત્યનેનેચ્છાયોગાભિધાનં । ‘નમ્રો જિનેમ્યો જિતમયેમ્ય’
હત્યનેન તુ વક્ત્યમાણેન શાસ્ત્રયોગસ્ય, નિર્વિશેષણસરૂર્ણનમોમાત્રાભિધાનાત્, વિશેષપ્રયોજનં
વાસ્ય સ્વસ્થાને પદ વક્ત્યામ્ इति ॥ तथा—

‘इकोऽपि नमुकारो, जिणवरवसहस्त वद्धमाणस्त संसारसागराजो, तारेद् नरं व नारिं वा ॥’
—હત્યનેન તુ પર્યન્તવર્તિના સામર્થ્યયોગસ્ય, કારણે કાર્યોપચારાત્, ન સંસારતરણ
સામર્થ્યયોગમન્તરેણેતિ કૃત્વા ॥ ૩૬

‘અર્થ:—તેથી અત્રે ‘નમોઽર્હદ્યમ્’ :—‘અહીં’તોને નમસ્કાર હો ।’ એ વડે ઇચ્છાયોગાદિ
અભિધાન (કથન) છે. અને ‘નમ્રો જિનેમ્યો જિતમયેમ્ય’ :—‘જિનોને જિતલયોને
નમસ્કાર હો ।’ એ વક્ત્યમાણ વડે શાસ્ત્રયોગાદિ (અભિધાન) છે,—નિર્વિશેષણ સંપૂર્ણ
નમ્રો માત્ર અભિધાનને લીધે; અને આણું વિશેષ પ્રયોજન અત્રે સ્વસ્થાને જ કહીશું,

તથા—

‘इकोपि नमुकारो जिणवरवसहस्त वद्धमाणस्त ।

संसारसागराजो तारेद् नरं व नारिं वा ॥’

‘જિનવરવસહ સર્વમાણેને એક પણ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે, -

એ પર્યન્તવર્તિ (નમસ્કાર) વડે સામર્થ્યયોગાદિ (અભિધાન) છે,—કારણમાં કાર્યના
ઉપચારને લીધે—સંસારતરણ સામર્થ્યયોગ વિના નથી એમ સમજીને. ૩૬

વિવેચન

“એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;

કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રી સંભવ.” શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું હિંગુદર્શન કરી, તેમાં પ્રસ્તુત ભાવ-
નમસ્કારની ઘટના અન્ય આચાર્યો કેવા પ્રકારે કરે છે તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. કારણકે
‘નમોઽર્હદમ્યઃ’ એ પદમાં સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે એમ
વિવક્ષાવશે પ્રથમ પોતાનો * અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજીએ
ભાવનમસ્કારની પછી ‘અન્યે તુ’ એમ કહી ‘બીજા’ આચાર્યોના અભિપ્રાય
ઇચ્છાયોગ નોંધવા માટે આ ઉપક્રમ કર્યો છે; એટલે તેઓના અભિપ્રાયે
શાસ્ત્રયોગ વિવક્ષાવશે આ નમસ્કારની ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના કેવી રીતે કરી
સામર્થ્યયોગમાં શકાય છે તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તેમાં-(૧) ‘નમોઽર્હદમ્યઃ’-
ઘટના ‘અહીં’ તોને નમસ્કાર હો !’ એ પદ વડે ઇચ્છાયોગનું કથન છે.
(૨) ‘નમો જિણાણં જિભમયાર્ણં’- જિનેનોને જિતભયેને નમસ્કાર
હો !’ એ પદથી શાસ્ત્રયોગનું કથન છે. (૩) અને ‘ઇક્ષોવિ નમુકારો’ ઇચ્છાસિ પદથી
સામર્થ્યયોગનું કથન છે; અને એમ એક પછી નમસ્કારથી સંસારતરણુ તે કારણમાં
કાર્યના ઉપચારથી છે. ‘ન સંસારતરણં સામર્થ્યયોગમસ્તરેણ’ અર્થાત્ સામર્થ્યયોગ શિશ્ય
સંસાર તરતો નથી, એટલે સંસારસાગરથી તારવાને સમર્થ એવો કેાઈ પણ એક
નમસ્કાર હોય તો તે સામર્થ્યયોગ જ છે, સામર્થ્યયોગની દશારૂપ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર જ છે.

આમ અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાયે કથંચિત્-કેાઈ અપેક્ષાએ આ નમસ્કારની
વિભાગરૂપ યોજના કરી છે, તે એકાંતિક નથી, ને તે ઉપરથી એમ પણ નથી સમજવાનું
કે એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારણુ માત્રથી તેવા પ્રકારનો નમસ્કાર થઈ જાય છે; પણ તથારૂપ
ઇચ્છાયોગની યથોક્ત શુશ્રુલક્ષણુવાળી ‘તત્ત્વધર્મ’ વ્યાપારરૂપ દશા હોય તો ઇચ્છાયોગનો-
ઇચ્છાયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય છે, શાસ્ત્રયોગની યથોક્ત શુશ્રુલક્ષણુવાળી દશા હોય
તો તે શાસ્ત્રયોગનો-શાસ્ત્રયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય છે, અને સામર્થ્યયોગની યથોક્ત
શુશ્રુલક્ષણુવાળી દશા હોય તો તે સામર્થ્યયોગનો-સામર્થ્યયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય
છે. એટલે ઉત્તરોત્તર ભાવની તરતમતાવાળા આ ત્રણે ભાવનમસ્કાર પ્રકાર આત્મભાવરૂપ
કેાઈ આત્માની તથારૂપ દશાને આધીન છે, એમ આશય અત્ર સમજાય છે.

પ્રાતિભ જ્ઞાન અંગે શંકા સમાધાન કરે છે—

૧૦ આદ્ય—અર્થ ‘પ્રાતિભજ્ઞાનસજ્જત’ इत्युक्तं, तत्किमिदं प्रातिसं नाम ? असदेतत्,
मत्यादिपञ्चकातिरेकेणास्याश्रवणाद् ।

उच्यते—चतुर्ज्ञानप्रकरोत्तरकालमावि कैवलज्ञानादधः तद्गदये सवित्रालोककल्पमिति
न मत्यादिपञ्चकातिरेकेणास्य श्रवणं, अस्ति चैतत्, अधिकत्वावस्थोपपत्तेरिति एतद्विशेष
एव प्रातिभमिति कृतं विस्तरेण । ३५

* આમ આચાર્યવર્ચ હરિભદ્રજીએ આ સામાન્યપણે ભાવનમસ્કાર છે એમ પોતાનો અભિ-
પ્રાય વ્યક્ત કરી, ‘અન્યે તુ’ એમ કહી અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાય નોંધ્યો છે. એટલે અમુક
નમસ્કાર ઇચ્છાયોગને જ કે અન્ય યોગને જ લગતો છે એમ એકતિ આગ્રહરૂપ કથન કરી ન શકાય; છતાં
સમજદેશથી કે અસમજસ ભાવથી કેાઈ અન્યથા સમજે તો તે શાસ્ત્રકારના આશયને અનુરૂપ નથી.

૧૦ અર્થ—શંકા—આ ‘પ્રાતિભ જ્ઞાન સંગત’ એમ કહ્યું, તો આ પ્રાતિભ તે શું વારુ ? આ અસત છે,—મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આતું અશ્વલ્લ છે માટે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અતુર જ્ઞાન પ્રકર્ષના ઉત્તરકાલે હોનારું એવું તે કેવલ જ્ઞાનથી નીચે હોઈ, ઉચ્ચ વેળાએ સૂર્યના આલોક સચું છે, એટલા માટે મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આતું શ્વલ્લ નથી. અને આ (જ્ઞાન) છે,—અધિકત્વ અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે. એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે. એટલે વિસ્તરથી સચું. ૧૩૫

વિવેચન

“યોગજાદ્વજનિતઃ, સ તુ પ્રાતિભસંક્ષિતઃ ।

લંચ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥” —શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

અને કેઈ શંકા કરે કે—આ સારાઅર્થેજ ‘પ્રાતિભજ્ઞાનસંગત’ એમ કહ્યું, તો આ છડું જ્ઞાન—પ્રાતિભ જ્ઞાન વળી કયાંથી કહ્યું ? તે તો ઘટે નહિ, એટલે આ અસત છે, કારણ કે જ્ઞાન તો મતિ આદિ પંચ પ્રકારના જ છે, તેનાથી બૂઠું એવું આ જ્ઞાન તો સાંભળ્યું નથી.

એ શંકાનું અત્ર સમાધાન કયું છે કે—મતિ-શ્રુત-અવધિ ને મનઃપર્થવ એ ચાર જ્ઞાનના પ્રકર્ષના ઉત્તરકાલે હોનારું એવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનથી નીચે-હેડેની ભૂમિકામાં હોય છે. એટલે કે ‘ઉચ્ચવેળાએ સૂર્યના આલોક સચું’ અર્થાત્ અનુભૂતિ સચું છે. જેમ અનુભૂતિ રાત-દિવસથી બૂઠો નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી; તેમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે બેથી બૂઠું પણ નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી. એટલા માટે મતિ આદિ પંચકથી બૂઠું એવું શ્વલ્લ થતું નથી. અને આ અસત નથી, પણ સત છે,—‘અધિકત્વની ઉપપત્તિને લીધે’ અર્થાત્ તે અતુરજ્ઞાનપ્રકર્ષથી અધિકપણાની-વિશિષ્ટપણાની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે, અને ‘એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે,’ એટલે જલ્લ વિસ્તરેજ !

॥ इति वसोऽहंद्म्यः ॥ १ ॥

૨. ભગવંત : 'ભગવદ્મયઃ' પદ વ્યાખ્યાન

ભાવઅર્હતના ગ્રહણાર્થે 'ભગવત્' પદનો ઉપન્યાસ છે એમ આ સૂત્રનું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

૧૧ પતે ચાર્હિન્તો નામાચનેકમેદા;—નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્ન્યાસઃ” ઇતિ (તત્ત્વાર્થે
અ. ૧, સૂ. ૫) વચનાત્ । તત્ર ભાવોપકારકત્વેન ભાવાર્હત્સરૂપિરિદ્ધાર્થમાહ—૩૬

‘ભગવદ્મયઃ’ ઇતિ ।

૧૧ અર્થઃ—અને આ અર્હન્તો નામ આદિ અનેક લેહવાળા છે,—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવથી તેનો ન્યાસ’ એ વચનથી. તેમાં ભાવઉપકારકપણાએ કરીને ભાવઅર્હતના સંપરિગ્રહાર્થે કહ્યું—૩૬

‘ભગવંતોને’

વિવેચન

“જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણુ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;

અતીન્દ્રિય ગુણગણ મણિ આમરુ, ઇમ પરમાત્મ સાધ”....શ્રી આનંદધનજી,

આ અર્હંતો કહ્યા, તેના નામઅર્હત, સ્થાપનાઅર્હત, દ્રવ્યઅર્હત અને ભાવ-અર્હત એમ અનેક લેહ છે. અર્થાત્ જેમાં અર્હતના ગુણ નથી, પણ જે માત્ર ‘અર્હત’ નામ ધરાવે છે તે નામ અર્હત; જેમાં ‘અર્હત’નું આરોપણ કરી આ ‘અર્હત’ એમ સ્થાપવામાં આવે છે તે સ્થાપનાઅર્હત; જેમાં વર્તમાનમાં અર્હતના ગુણપર્યાય નથી પણ ભવિષ્યમાં જે અર્હત થશે તે દ્રવ્યઅર્હત; અને જેમાં વર્તમાનમાં અર્હતના ગુણપર્યાય વર્તે છે, જે અર્હતભાવરૂપ એવંભૂત ભાવઅર્હત દશાને પામેલા છે, તે ભાવઅર્હત. આમાં ભાવઅર્હતના આલંબનપ્રત્યય વિનાના નામ માત્ર કહેવાતા અર્હતથી કે કહેવાતા સ્થાપનાઅર્હતથી કંઈ ઉપકાર થવાનો સંભવ નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં થનારા દ્રવ્યઅર્હતથી પણ વર્તમાનમાં કંઈ ઉપકાર થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ જેમાં અર્હતપણાનો એવંભૂત ભાવ વર્તે છે એવા ભાવઅર્હત થકી જ ભાવઉપકાર થવાનો સંભવ છે, અને તે ભાવઅર્હતના આલંબનપ્રત્યયે તે ભાવઅર્હતનું સ્મરણ કરાવનાર તેના નામથી કે તેની પ્રતિકૃતિરૂપ સ્થાપનાથી (પ્રતિમાથી) પણ ઉપકાર થવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ કહેવાતા નામઅર્હતથી કે સ્થાપનાઅર્હતથી ઉપકાર નથી, પણ મહાવીરાદિ જેવા ખરેખરા ભાવઅર્હતના પવિત્ર નામથી ને ચાંતમૂર્તિ સ્થાપનાથી (વીરરાજ મુદ્રાથી) તો જરૂર ઉપકાર થાય જ છે. તથાપિ મુખ્ય ભાવઉપકાર તો ભાવઅર્હત થકી જ સંભવે છે.

એટલે ‘ભાવઉપકારકપણાએ કરીને ભાવઅર્હતા સંપરિગ્રહાર્થે’—સમગ્ર પરિગ્રહણ અર્થે
અત્રે ‘મગવદ્મયઃ’—‘ભગવંતોને’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

‘ભગ’ શબ્દનો અર્થ અને તેનો પુરુવિધ પ્રયોગ નિર્દેશ છે—

૧૨ સત્ત્વ મગઃ—સમગ્રૈશ્વર્યાદિલક્ષણઃ । ઉત્તમ ચ—

“એશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશ્ચાસઃ ક્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાય પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ઘાં મગદ્ગીઙ્ગના ॥” ૩૭

૧૨ અર્થઃ—તેમાં ભગ તે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો. અને કહ્યું છે કે—“સમગ્ર
એવા ઐશ્વર્યની, રૂપની, યશની, શ્રીની, ધર્મની અને પ્રયત્નની—એમ છની ‘ભગ’ એવી
સંજ્ઞા છે.” ૩૭

વિવેચન

“એવો ઇશ્વર દેવ, જિણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે, હો સહુ પ્રગટ કરી.” —શ્રીદેવચંદ્રણ

આ ‘ભગવંત’ એ પદમાં ‘ભગ’ એ શબ્દ સમગ્ર ઐશ્વર્ય આદિ લક્ષણવાળો છે.
સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને એ છના સંબંધમાં ‘ભગ’ એવી યથાર્થ
સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. આત્માનું અનંત જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને
પામેહું હેતું, તે જેણે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિદ્યારણ કરી આવિર્ભાવ પમાડ્યું,
અને આમ સર્વ વિભાવના પરિત્યાગથી આત્માની સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ પ્રગટ કરી જે
સહજાતમસ્વરૂપ સ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું—ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત કયું, તે જ
પરેપરો ઇશ્વર છે, ને તે જ ભગવંત છે.

ભગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ ભગ વર્ણવે છે—

૧૩ સમગ્ર ચૈશ્વર્ય—મક્ષિનવ્રતયા ત્રિદશપતિભિઃ શુભાનુવન્ધિમહાપ્રાપ્તિદાર્ધ્યકરણ-
છક્ષણ । ૩૮

૧૩ અર્થઃ—અને સમગ્ર ઐશ્વર્ય—લક્ષિતનઅત્યાથી ત્રિદશપતિઓથી (ઇંદ્રોથી) શુભાનુબંધિ
મહાપ્રાપ્તિદાર્ધ્યકરણ લક્ષણવાળું. ૩૮

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ, તું ત્રિભુવન શિરતાજ;

આજ હો સજે રે કંકરાઈ, તુજ પદ તણીલ.” —શ્રી યશોવિજયજી

આ ભગવંતનું સમગ્ર-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તે ઇંદ્રોથી ભક્તિનમ્રપણે કરવામાં આવેલ મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે. દિવ્ય ધ્વનિ, સુરયુગ્મવૃદ્ધિ, આમર, છત્ર, ભામંડલ, દેવદંડભિ, અશોક અને સિંહાસન એ આદ્ય મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ 'ભગ' સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાતિહાર્ય એટલે શું ? પ્રતિહારીનો ભાવ તે પ્રાતિહાર્ય. રાજદ્વારે બેઠેલો પ્રતિહારી જેમ રાજાનું સૂચન કરે છે, તેમ આ આદ્ય મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિ આ ત્રિભુવનશિરતાજ ત્રિભુવનરાજરાજેશ્વર ભગવાન આત્ર ભિરાજમાન છે એમ તેના મહામહિમાની છઠી પોકારે છે. ત્રિભુવનની ઠંકુરાઈ સૂચવતા આ પ્રાતિહાર્યની શોભા કેવી અનુપમ ને કેવી અદ્ભુત હોય છે, તેનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન આદિ પુરાણમાં મહાકવિ શ્રી જિનસેનાચાર્યજીએ અને કલ્યાણમંદિર-ભક્તામર આદિ સ્તોત્રરત્નોમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી-માનતુંગાચાર્યજી આદિ મહાકવિઓએ અપૂર્વ ભક્તિરસથી લલકાર્યું છે, અને પોકાર્યું છે કે 'હે ભગવન ! ધર્મોપદેશન વિધિમાં X આવી જે ત્હારી વિભૂતિ થઈ છે, તેવી ધીબની થઈ નથી; અધિકારને હણનારી જેવી દિનકરની પ્રભા છે, તેવી વિકાશી એવા ગ્રહગણની પણ ક્યાંથી હોય ?' મહાસુનિ યશોવિજયજી-દેવચંદ્રજી આદિ મહાભક્તા કવિઓએ પણ પ્રીતિ થઈ ગાયું છે કે—

“દિવ્ય ધ્વનિ સુર ફૂલ, આમર છત્ર અમૂલ;
આજ હો રાજે રે, ભામંડલ ગાજે દંડભિલ.
સિંહાસન અશોક, મેઠા ચોહો લોક;
આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાચક યશ ચુષોલ.” શ્રીયશોભવજયજી

“પ્રાતિહારજ અતિશય શોભા, તે તો કહિય ન બવે રે;
ધૂક બાલકથી રવિ કર ભરનું, વર્ણન કેણિ પરે આવે રે ?” —શ્રીદેવચંદ્રજી

ભગવંતનું અનુપમ રૂપસ્વરૂપ ભગ દર્શાવે છે.

૧૪ રૂપ પુનઃ—સકલસુરસ્વપ્રભાવવિનિર્મિતાકુલ્લરૂપાદ્વારનિદર્શનાતિશયસિદ્ધિ. ૩૧

૧૪ અર્થ:—રૂપ પુનઃ સકલ સુરોથી સ્વપ્રભાવ વડે વિનિર્મિત અશુભરૂપ અને અંગારના નિદર્શનના (દૃષ્ટાંતના) અતિશયથી ભક્ત એવું. ૩૬

વિવેચન

“રૂપ અનુસાર દેવથી, અનંત શુભ અભિરામ.....પ્રભુજી !
એતાં પણ જગિ જંતુને, ન વધે વિષય વિરામ.....પ્રભુજી !
બાહ્ય જિજ્ઞાસું દયામયી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

X “इत्थं यथा तव विभूतिरभ्युज्जिनेन्द्र,
धर्मोपदेशनविधौ न तथा परस्य ।
यादृक् प्रमा दिनकृतः ग्रहतान्त्रकारा,
तादृक् कुतो गृहगणस्य विकाशिनोऽपि ॥” શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર.

સર્વે દેવતાઓ સાથે મળીને પોતાની સુંદર રૂપ નિર્માણ કરવાની સમસ્ત શક્તિથી એ અંગૂઠા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે—વિશિષ્ટ નિર્માણ કરે, તોપણ તે જિન ભગવંતના પગના અંગૂઠાની પાસે, અંગાર (કોલસા) જેમ ન થોભે; અર્થાત્ સર્વ દેવોએ નિર્માણ કરેલું પરમ સુંદર કલામય રૂપ પણ ભગવંતના પાદાંગુલ પાસે કોલસા જેવું લાગે; એ પ્રસિદ્ધ દ્વાંત પરથી આ ભગવંતનું રૂપ કેતું અતિશયવંત હશે તે સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. આ અંગે શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“સત્ત્વસુરા જઙ્ઘં કુર્વં અંગુલપમાણયં વિઠલ્લિજ્જા ।

જિણપાયંગુલં પદ્મ ન સોદય તં જહિગાલો ॥—શ્રી આવશ્યક સૂત્ર, ૫૬૯

અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ ભગવંતનું રૂપ અનંતગણ અભિશમ-પરમ સુંદર હોય છે, એ ઉપરથી પણ આ ભગવંતનું રૂપ કેતું અનુપમ હશે તેના ખ્યાલ આવે છે. આમ અનુપમ રૂપસ્વરૂપ ‘ભગ’થી પણ આ ‘ભગવંત’ હોય છે.

“રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરું;

છંડી અપળ સ્વભાવ ઠપ્પું મન માહરું.”—શ્રી રૂપવિજયછ

ભગવંતનું કાચિત્ત યશરૂપ ભગ સંબંધિત કરે છે—

૧૫ યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીવહોપસર્ગપરાક્તસમુત્થં ત્રેલોકયાતન્વકાપાંકાલપ્રતિષ્ઠં । ૪૦

૧૫ અર્થ:—યશ તો રાગ-દ્વેષ-પરીવહ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ત્રેલોક્ય આનંદકારી અને આકાંક્ષાપ્રતિષ્ઠ એવો. ૪૦

વિવેચન

“નિર્મળ શુભ્ર મણિ ચેદ્દશબૂધરા, સુનિબન માનસ હંસ;

ધન્ય તે નગરી જે ધન્ય વેળા ધરી, માતપિતા કુલવંશ....જિનેશ્વર ।”

—શ્રી આનંદધનછ

જાતમાં જેમ પ્રતિપક્ષી શત્રુને છતવામાં દાખવેલ પરાક્રમથી યશ ઊઠે છે, તેમ આ ભગવંતનો યશ પણ રાગ-દ્વેષ શત્રુને અને પરીવહ-ઉપસર્ગને છતવામાં તેમણે દાખવેલ અદ્ભુત પરાક્રમથી ઊઠ્યો છે.—યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીવહોપસર્ગપરાક્તસમુત્થં. અર્થાત્ આખા જગતને પાદાકાંત કરનારા રાગ-દ્વેષ મહાશત્રુનો આ ભગવંતે સર્વદાને માટે સર્વથા સંહાર કરી નાંખ્યો; અને બીજાઓ જેનું નામ સાંભળતાં પણ કંપાયમાન થાય એવી ઘોર પરીવહ-ઉપસર્ગની સેનાથી પણ આ ભગવંતે, યેરુની જેમ નિપ્રકંપ રહી, આત્મસ્વરૂપ સ્થિરતાથી દૈશ પણ ચલાયમાન થયા નહિ—આવા અદ્ભુત આત્મ-પરાક્રમથી આ ભગવંતનો અંદકિરણ સરો ઉજ્જવલ મહાચય ઉદ્ભવ્યો.

જગતમાં બાકી શત્રુસંહારમાં દાખવેલ પરાક્રમથી ઊઠેલો યશ મહાહિંસાદિથી મલિન કલંકિત હોઈ, કંઈ સર્વલોકનાપી હોતો નથી, ને સર્વ લોકને આનંદ ઉપભવતો નથી;

પણ ભગવંતોનો આ આભ્યંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો યશ તો પરમ અહિંસાદિથી નિર્મલ-શુભ નિષ્કલંક હોઈ, ત્રણે લોકમાં વ્યાપક બની, 'સુષુતાં શ્રવણે અમી ઝરે' એવો 'ત્રૈલોક્યાનન્દકારિ' —ત્રણે લોકને આનંદ ઉપજાવે એવો હોય છે.

આજ્ઞા શત્રુસંહાર પરાક્રમજન્ય લૌકિક યશ સ્વણીય હોઈ, કાંઈ સર્વકાળ સ્થિતિ કરતો નથી. પણ અસુક મર્યાદિત કાળ જ ટકે છે; પણ ભગવંતોનો આ આંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો અલૌકિક મહાયશ તો 'આકાલપ્રતિષ્ઠ' છે,—'આકાલપ્રતિષ્ઠ', જ્યાંલગી કાળનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંલગી તેની પ્રતિષ્ઠા છે, અર્થાત્ તે કાંઈ કાળે નાશ નહિ પામનાર એવો શાશ્વત છે.

“દેવ મહાજનસ્ય શુભ્ર અવલંબન, નિર્ભય પરિણતિ વ્યક્તિ રે;
જ્ઞાને ધ્યાને અતિ બહુમાને, સાધે યુનિ નિજ શક્તિ રે....” શ્રી દેવચંદ્રણ
“મંદ્રકિરણ ઉજ્જવલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી દીપેણ,
જે પ્રભુ ભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણ બહુ પ્રતાપી ઝીપેણ.” શ્રી યશોવિજયણ

શ્રીમદ્ ભગવંતનું 'કેવલશીરપ ભગ પ્રદર્શિત' કરે છે—

૧૬શ્રી: પુનઃ—વાતિકર્મોચ્છેદવિક્રમાવાપ્તકેવલાલોકનિરતિશયસુખસમ્પત્તમશ્વિતતા
પરા | ૪૧

૧૬અર્થ:—શ્રી પુનઃ વાતિકર્મ ઉચ્છેદના વિક્રમથી (પરાક્રમથી) પ્રાપ્ત કેવલાલોકરૂપ
નિરતિશય સુખસંપત્ત સમન્વિતતા પરા. ૪૧

વિવેચન

“અરણ્ય કમલ કમલા વસે રે, નિરમલ શિર પદ દેખ;
સમલ અશિર પદ પરિકરી રે, પંકજ પામર પેખ....વિમલબિન.”—શ્રી આનંદધનણ

આ ભગવંતે વાતિકર્મોના ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખસંપત્ત-સમન્વિતતા થઈ, જો જ આ ખરેખરા 'શ્રીમદ્' ભગવાનનું શ્રીરૂપ 'ભગ' છે.

કર્મ ને આત્માના વેાર સંગ્રામમાં અપૂર્વ વીરત્વ દાખવતાં આ ભગવંતે પ્રથમ તો સમગ્રદર્શનરૂપ 'સુદર્શન' ચક્ર વડે અનંતાનુબંધી ચંદ્રાણ ચોકડીથી વિંટાયેલા 'દર્શન-ગોહ' નામધારી ત્રિધ્યાદર્શન સેનાપતિનું મસ્તક ઉઠાવી દીધું. આત્મ-મહાવીરત્વ એટલે કર્મની સેનામાં ગોદું ભાંગણ પડતાં આરિત્રગોહે સરહારી લીધી; તેની સાથે આ ભગવંતે આરિત્રધર્મ મહાયોદ્ધાને રણમાં ઉતાર્યો, અને તેણે આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ વ્રત-સુદ્ધર વડે તે આરિત્રગોહના અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ જો જ પગ ભાંગી નાખી તેને લંગડો બનાવી દીધો.

એટલે ભાગ એઈને અમરમાં ધનુષદે આત્મભક્તિરૂપ બાણ તાકીને તે મોહના મર્મસ્થાનમાં માર્યું, એટલે તે મોહ મૂંઝીત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. પણ શત્રુનો વિશ્વાસ શો ? માટે મૃતપ્રાય છતાં સંભવલન કપાયથી જરાક સંભવલી રહેલો આ મહામોહ મહાશત્રુ કદાચને પાછો ઉછળે એમ બાણી, એને ક્ષય કર્યા વિના જરાય રેઠા ન મૂકવો, એમ સતત અમરમતપણે બાગતા રહી આ ભગવંતે અપૂર્વકરણે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યયોગથી મોહને ખતમ કરવા માટે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજ પર આરૂઢ થયા; અને તેના ૮-૬-૧૦-૧૨ એ શુભસ્થાનરૂપ ચાર પગ તળે તે મોહના સંભવલન-નોકપાયાદિ રક્ષા સદ્ધા અવશેષને છૂંદી નાંખી, આ આત્મપરાક્રમી વીરે મોહને રત્નત્રયી ત્રિશૂલથી મારી નાંખ્યો.

આમ ધર્મનો અનંદાંતા અને જગત્ત્રય પર એકછત્રી રાજ્ય અલાવનારો મહામોહ ચક્રવર્તી^{૧૭} મરાયો, એટલે પછી જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય એ બાકીના ત્રણેય ઘાતિ મહારથી પણ તત્ક્ષણ જ ટપોટપ પડયા. એટલે આવા શત્રુસંહારથી ત્યારે જેવું આત્માનું આત્મસ્વભાવરમણુતામય ચારિત્ર ખ્યાત છે અથવા જ્ઞાનિઓથી આખ્યાત છે તેવું 'સમાખ્યાત' ચારિત્ર તેમને પ્રગટયું, અને આમ પરમ સુખમય-આનંદધનમય આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી આ પરંતપ ભગવંતનું અનુપમ સ્વરૂપ તેજ પ્રતપી રહ્યું, અને આ ભગવંતના આવા અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી રીઝી કેવલશ્રીએ આવી આ શ્રીમદ્ ભગવંતના કંઠમાં વિજયમાલ આરોપી અને લાલમાં ત્રિભુવનસ્વામીપણાનું તિલક કયું.

ધર્મચૂંતિ ભગવંતનું પરમ ધર્મરૂપ ભગ પ્રકાશે છે—

^{૧૭} ધર્મસ્તુ—સમ્યગ્દર્શનાદિકુપો દાનશીલ-તપોભાવનામય: સાશ્રવનામયો મહા-યોગાત્મક:।^{૪૨}

^{૧૭} અર્થ:—ધર્મ તે સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, દાન-શીલ-તપો-ભાવનામય, સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક એવો.^{૪૨}

વિવેચન

“ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પરવહી છાંવહી જ્યાં પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ ભગવંતોનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. ભગવંતોનો આ ધર્મ^(૧) સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, (૨) દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય, (૩) સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક છે. તે આ પ્રકારે—

આ ભગવંતોનો જે ‘સમ્યગ્દર્શનાદિકુપ:’ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ નિઃશયસ્ક ધર્મ છે, તે ક્ષાયિકભાવે છે. એટલે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શને લીધે સ્વપરચેદનિજ્ઞાન જે તેમને ઉપજ્યું

છે, તેમાં કેઈ કાળે કંઈ પણ ક્ષતિ થવાનો સંભવ નથી; સકલ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેલું તેમજુ કેવલજ્ઞાન સંકોહિત રહે એવું ઉલ્લેખ છે; અને મોહનીયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિરંતર રમણતા વર્ત્યા કરે એવું પરમોત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત ચારિત્ર એમને પ્રગટ્યું છે. આમ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અલેહ રત્નત્રયીથી આ ભગવંતો સદા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મમાં વર્તતા હોવાથી, શુદ્ધ આત્માનો સદા અનુભવ કરવારૂપ-સ્વસમચલિતાસરૂપ આ ભગવંતોનો ધર્મ પરમ છે.

આ ભગવંતોનો જ્ઞાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મ પણ બ્યવહારથી ને નિશ્ચયથી બંને પ્રકારે પરમોત્તમ છે. જ્ઞાનાતરાવનો કાય થયો હોવાથી આ ભગવંતો પોતાના અનંત જ્ઞાનસંપત્તિમય શુદ્ધ સહેજ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જ્ઞાન-શીલ-તપ સ્વ આત્માને કરે છે; પરભાવ-વિભાવરૂપ અધર્મમાં ગમનરૂપ ભાવનામય ધર્મ બ્યભિચારથી શીલનો ભંગ ન થવા હેતાં, આ ભગવંતો આત્મ-સ્વભાવ ધર્મમાં વર્તવારૂપ આખંડે શીલનું પાલન કરતા સતા અનુપમ શીલ-સૌરભથી શોભે છે. જેનું દ્વાદશવિધ તપનું સેવન અનન્ય છે એવા આ પરંતપ ભગવંતો અનુપમ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી પ્રતપે છે. જેણે દ્વાદશ વૈરાગ્ય ભાવ-નાનું પરમ ભાવન કર્યું છે એવા આ ભગવંતો આત્મભાવનાથી પરમ ભાવિતાત્મા વર્તે છે. આમ જ્ઞાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મનું પણ આ ભગવંતોને ઉલ્લેખપણું છે.

તેમજ જ્યાં કપાયજન્ય-સાંપરાયિક આશ્રવ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતો જતો હોય છે એવો સાશ્રવ યોગ આ ભગવંતોએ દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય શુષ્કસ્થાન પથંત સાધ્યો; અને પછી સર્વથા કપાય અભાવે માત્ર યોગપ્રત્યથી દિસમયિકે (એ સમયની સાશ્રવ-અનાશ્રવ સ્થિતિવાળો) બંધે શિવાય જ્યાં કર્મઆશ્રવનો સર્વથા અભાવ છે મહાયોગાત્મક ધર્મ એવો અનાશ્રવ યોગ આ ભગવંતોએ આરમા-તેરમા શુષ્કસ્થાને સાધ્યો, આમ આ ભગવંતોનો પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારરૂપ મહાયોગાત્મક ધર્મ પણ ઉલ્લેખ છે.

અને આમ સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને જ્ઞાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવો આ ભગવંતોનો ધર્મ પરમોત્તમ હોવાથી સર્વપ્રકારે આ ભગવંતોનું ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

* “મલ્યેષ સાક્ષવઃ પ્રોકો બહુજન્માન્તરાવદઃ।

“પૂર્વવ્યાવર્ણિતન્યાયાદેકજન્મા ત્વનાજવઃ।।

સાક્ષવો બન્ધહેતુત્વાદ્બન્ધ પવેહ યન્મતઃ।

સ સાંપરાયિકો મલ્યસ્તદેવોઽર્થોઽસ્ય સંગતઃ।।

પદં શરમદેહસ્ય સંપરાયવિયોગતઃ।

સ્ત્વેરાજવમાવેઽપિ સ તથાનાજવો મતઃ।।”

—શ્રી યોગબિન્દુ, સ્લોક ૩૩૫

“સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ ગ્રહી, શુદ્ધ આત્મિક આનંદ પદ સંગ્રહી”
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાધ્યે, આપણો આત્મા તેહનો ભાવિયે.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

પરમ આત્મપરાક્રમી ભગવંતેનું અનન્ય પ્રયત્નરૂપ ભાગ કીર્તન કરે છે—

૧૮ પ્રયત્ન: પુનઃ—પરમવીર્યસમુત્પન્ન પુનઃપ્રવિશ્યાદિમહાપ્રતિમાભાવદેતુઃ સમુદ્ઘાતશૈલેર્ય-
વસ્યાવ્યક્તઃ સમગ્ર ઇતિ।^{૪૨}

૧૯ અર્થ:—પ્રયત્ન પુનઃ પરમવીર્ય સમુત્પન્ન, એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમા ભાવનો
હેતુ, સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય એવો સમગ્ર.^{૪૩}

વિવેચન

“અનંત વીરજ જિતરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;

નિજ આત્મ ભાવે પરિણમ્યો, શુભ વૃત્તિ વર્તનાવંતરે....

મન મોહી આમારૂં પ્રભુ શુભે.”.... શ્રી દેવચંદ્રભ.

આ ભગવંતેનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભાગ’ પશુ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન (૧) ‘પરમવીર્યસમુત્પન્ન’
પરમ વીર્યથી સમુત્પન્ન-ઉત્પન્ન થયેલ, (૨) એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમાભાવનો હેતુ,
(૩) સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-વ્યક્ત થતો એવો છે. તે આ પ્રકારે:—

એટલું અને એવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ
ભગવંતેનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલે આ ભગવંતેનો પ્રયત્ન-
પ્રકૃષ્ટ ચત્ત-આત્મપુરુષાર્થ પશુ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ભગવંતેનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે,
એટલું જ નહિ પશુ યરભાવ-વિભાવનો સ્પર્શલેશ નહિ હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર
છે, તેમજ ક્ષાયિક ભાવે હોવાથી તેનો કોઈ કાળે અંત ન આવે એવું અનંત છે, કારણ કે આ
ભગવંતેનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મભાવમાં પરિણમ્યું છે અને નિજ શુભવૃત્તિમાં વર્તનાવંત
વર્તે છે.

“શુદ્ધ પરિણામતા વીર્યકર્તા ધર્મ પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો,

....સહેજ શુભઆગરો સ્વામી સુખસાગરો.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

આ ભગવંતેનો આ વીર્યસંચય આ પ્રકારે કહેવો:—મન-વચન-કાયાના પ્રયત્ન યોગથી
આત્માની વેકફાઈ જતી-ચારે કોર વેરણ છેરણ થતી શક્તિને તેમણે અટકાવી;
અને ધરભાવ-વિભાવમાં ન જવા દેતાં જેમ અને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંચયન
કરી, આત્માને સંચયી રાખી—રોડી રાખી, તેમણે આત્મવીર્યની અત્યંત ઉચ્ચ જમાવટ
(Mobilisation) કરી, અને આમ વીક્ષુ આયોધયોગવંત સ્ત્રી સમયે સમયે અનંતા
સંચય વર્ધમાન કરતાં આ અપ્રમત્ત ભગવંતેનો સામર્થ્યયોગની શ્રેણીએ ચઢી અનંત એવું
ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટાવ્યું.

“સંયમના યોગે વીર્યં તે, તુમે ક્રીધા પંડિત દક્ષ દૈ;
 સાધ્યરથી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ દે....મન મોહ્યું.
 અભિસંધિ અભાધક નીપને, અનભિસંધિ અભાધક થાય દૈ;
 સ્થિર એક તત્ત્વતા વસ્તુતો, તે ક્ષાધિક શક્તિ સમાય દે....” શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ સંયમના યોગે જેણે અપૂર્વ આત્મવીર્ય સંયમ કર્યો, એવા આ ભગવંતોએ એકરાત્રિકી આદિ મહા દુષ્કર પ્રતિભાઓની અનન્ય સાધનામાં અપૂર્વ પ્રયત્ન-આત્મ-પુરુષાર્થ દાખવ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ? તેમજ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમરૂપ અપૂર્વકરણથી ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના સંન્યાસરૂપ (ત્યાગરૂપ) ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યધોગની શ્રેણીએ ચઢી જેણે ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવ્યું, એવા આ ભગવંતોએ આશ્ચર્યપ્રતિ કર્યોના સમી-કરણાર્થે કેવલસમુદ્ધતામાં પણ અનન્ય પ્રયત્નવિશેષરૂપ અપૂર્વ આત્મવીર્ય દાખવ્યું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ? અને આ સમુદ્ધતાના ફળરૂપ શૈલેશીકરણમાં મન-વચન-કાયાના યોગના સંન્યાસરૂપ યોગસંન્યાસ સામર્થ્યધોગ અર્થાત્ પરમ અયોગ યોગ સાધી, શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્પ્રકંપ અડોલ આત્મસ્થિરતારૂપ પરમ યોગારૂઢ દશા પામવામાં પણ આ ભગવંતોએ પરમ આત્મવીર્યનો પરમ અદ્ભુત અમરકાર દાખવ્યો હોય એમાં પણ આશ્ચર્ય શું ?

“વીર્યં ક્ષાધિક ખલે અપળતા યોગની, રોધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
 ભાવ શૈલેશીમે’ પરમ અક્રિય ચર્ધ, ક્ષય કરી ચાર તલુ કર્મ શોષી.”—શ્રીદેવચંદ્રણ
 “ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ પેસે દે;
 યોગતણી મુવતા શૈલેશે, આતમશક્તિ ન જેસે દે વીરજ.” શ્રી આનંદધનજી

એવંભૂત ‘ભગ’ જેઓને છે તે ભગવંતો, તેઓને નમસ્કાર—એમ અપૂર્વ ભક્તિભાવ દાખવે છે—

૧૨મયમેર્ધમૂતો મગો વિચ્છતે ચેષાં તે મગધન્તઃ, તેષાં મગધદ્ભ્યો નમોઽસ્તિવિતિ ।
 પર્વ સર્વત્ર ક્રિયા યોજનીયા ।

॥ઈતિ (નમો) મગધદ્ભ્યઃ ॥૨॥ .

તદેર્ધમૂતા પર્વ પ્રેક્ષાવતાં સ્તોતવ્યા ઇતિ સ્તોતવ્યસરૂપત્ ॥ ૧ ॥ ૪૪

૧૯અર્થઃ—આ એવંભૂત ભગ વિદ્યમાન છે જેઓને તે ભગવંતો, તે ભગવંતોને ‘નમોઽસ્તુ’ નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર ક્રિયા યોજવા ચોખ્ખા છે.

॥ ઇતિ નમઃ ભગવંતોને ॥૨॥

તેથી એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય (સ્તુતિ કરવા ચોખ્ખા) છે. ૪૪

॥ ઇતિ સ્તોતવ્યસરૂપત્ ॥૧॥

વિવેચન

“ઇષ્ટવિધ પરખી મન વિચારામી, જિનવર શુષ્ક જે ગાવે રે;
દીનખંધુની મહેર નજરથી, આનંદધન પદ પાવે રે.” —શ્રી આનંદધનજી

આમ ઉપરમાં વિવરી ખતાબ્યુ તેમ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છબ્બે પ્રકારનું આ સમગ્ર-સંપૂર્ણ ‘ભગ’ એવંભૂત—એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાણું જેને વિવમાન છે, તે ભગવંતો છે; તે ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર—સર્વ સૂત્રપદોમાં નમસ્કાર ક્રિયા યોજવા યોગ્ય છે. જેમકે—નમો આદ્યગણ, નમો તિત્થવરાણ, નમો સયંસંબુદ્ધાણ, નમો અમયદયાણ, નમો ધમ્મદયાણ ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રશ્નિપાતસૂત્ર દંકેકના પ્રત્યેક પદની સાથે નમસ્કાર જોડવા યોગ્ય છે.

તેથી ‘પર્વસ્થતા યવ પ્રેક્ષાવતાં સ્તોતવ્યા’—એવંભૂતો જ—એવા પ્રકારની અહંત ભગવત્સ્વરૂપ જેની તથારૂપ પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, એવા અહંત ભગવંતો જ સ્તવાર્હ હોઈ, બેઈ વિચારી વર્તનારા પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

“માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણેા હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તભ્યો સુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભકતે ભવિક સકલ સચો.”

— તત્ત્વરંગી મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति स्तोतव्यसम्पद् ॥ १ ॥

દ્વિતીય અધિકાર પ્રધાન સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ ૩. આદિકર : ' આદિકરેમ્ય : ' પદ વ્યાખ્યાન

‘આદિકર’ સૂત્રનું પ્રયોજન: પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી બૌદ્ધિક સાંખ્યોતું નિરાકરણ—

૧વત્તેડપિ મગવન્ત: પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિમિ મૌલિકસાહચર્યૈ: સર્વથાડકર્તારોડ્યુપ-
મન્યન્તે ‘અકર્તારોડ્ડમેતિ’ વચ્ચનાવ, તદ્વયપોદ્દેન કયચ્છિત્ત્વ કર્તૃત્વામિધિત્ત્વયાડ્ડહ—૪૫

‘આદિકરેમ્ય:’ ઇતિ ।

૧અર્થ:—આ ભગવતો પશુ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી એવા બૌદ્ધિક સાંખ્યોથી સર્વથા
અકર્તા માનવામાં આવે છે,—‘અકર્તા આત્મા’ એ વચનથી,—તેના અપોહથી (નિરાકરણથી)
કથચિત્ કર્તૃત્વ કથવાની કચ્છાથી કહ્યું—૪૫

‘ આદિકરોને ’

વિવેચન

“ કર્તા લોકતા ભાવ, કારક ગ્રાહક હો જ્ઞાન આસ્થિતા;
શુણુપર્યાય અનંત, પામ્યા તુમચા હો પૂર્ણ પવિત્રતા. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ભગવતો ‘ આદિકર ’ છે. આ વિશેષણ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ‘ મૌલિક ’ સાંખ્યોતું
નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. ઉત્તર સાંખ્યો તો સર્વ આત્માઓમાં એક નિત્ય એવું
પ્રધાન (પ્રકૃતિ) માને છે—‘ ઈકં નિત્યં સર્વાત્મસુ પ્રધાન ’ એ વચનથી; તેના અવચ્છેદ
અર્થે અત્રે મૌલિક (મૂળ, અસદ્, Original) સાંખ્ય એમ કહ્યું છે. આ મૌલિક સાંખ્યો
પ્રત્યેક આત્મા દીક પ્રધાન-પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી છે એમ વદતા હોઈ ‘ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ’

પંક્તિકા—પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિમિ:—સત્-રજ-તમસ્વી સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, તેજ
પ્રધાન. તેથી આત્માનં આત્માનં પ્રતિ પ્રધાનં વદિતું શીલં ચેષાં તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિન:તૈ-
આત્મા આત્મા પ્રતિ (પ્રત્યેક આત્મા દીક) પ્રધાન વદવતું શીલ છે એઓતું તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદીઓ,
તેઓથી. ઉત્તર સાંખ્યો તો ‘ ઈકં નિત્યં સર્વાત્મસુ પ્રધાન ’ એક નિત્ય એવું સર્વ આત્માઓમાં
પ્રધાન છે એમ પ્રતિપન્ન છે, (માને છે), તેના અવચ્છેદર્થે ‘ મૌલિક સાંખ્યૈ: ’ બૌદ્ધિક સાંખ્યોથી એમ
કહ્યું. તેતું ગ્રહણ પશુ પ્રત્યાત્મકમંબોદવાદી (પ્રત્યેક આત્મા અને કમનો ભેદ વદનારા) જોતોની કર્તૃત્વાન
વિષયા જ તેઓની સાથે વિપ્રતિપતિ (વિરુદ્ધ માન્યતા) છે એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે.

કહેવાય છે, અને તેઓ આત્માને સર્વથા એકંતે અકર્તા માને છે—‘અકર્તાઽત્મા’ इति वचनात्—આત્મા અકર્તા છે એમ તેઓનું વચન છે માટે. જૈનો પણ, તેમની જેમ, પ્રત્યેક જૂઠા જૂઠા આત્મા દીકં જૂઠી જૂઠી પ્રકૃતિ (કર્મ) માને છે, પરંતુ તેઓ (જૈનો) આત્માને કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ કર્તા માને છે. એટલે જ કર્તૃત્વમાત્રવિષયી જ—કર્તૃત્વમાત્ર સંબંધી જ મૌલિક સાંખ્યો સાથે જૈનોનો માન્યતાભેદ (વિપ્રતિપત્તિ) છે. એટલે કોઈ અપેક્ષાએ કર્તૃત્વ કથવાની ઇચ્છાથી અને ‘આદિકરેમ્ય’—આદિકરેને એ અર્થ-ગર્ભ વિશેષ પદ મૂક્યું છે.

આત્માદિગામિ સર્વ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર આ ભગવતો છે એમ રહસ્ય દર્શાવે છે—

૨૬૩૧૦ કરણશીલા આદિકરાઃ, અનાદાવપિ ભવે તદા તદા તત્તત્કર્માર્ણવાદિસમ્બન્ધયોગ્યતયા ચિશ્વસ્યાત્માદિગામિનો જન્માદિપ્રપન્નસ્યેતિ હૃદયં.^{૪૬}

૨અર્થ:—અહીં આદિમાં કરણશીલ તે આદિકરે,—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્મી આદિની સંબંધયોગ્યતા વડે કરીને વિશ્વ (સમગ્ર) આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના (આદિકરે)—એમ હૃદય છે.^{૪૬}

વિવેચન

“ચેતન એ નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
વતે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અહીં ‘આદિકર’ એટલે શું? આદિમાં કરણશીલ તે આદિકર, અર્થાત્ આદિમાં—આદિ પરત્વે—આદિ સંબંધમાં કરવાનું થીલ—સ્વભાવ છે જેનો તે આદિકર, પ્રવાહ અપેક્ષાએ અનાદિ ભવમાં પણ આ ભગવતો આદિકર છે; તો પછી પ્રતિનિયત—ચોક્કસ અમુક વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંત ભવમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દનો અર્થ છે.

તે આદિકર કેના વડે કરીને છે? તો કે ‘તદા તદા’ ત્યારે ત્યારે—તે તે કાળે ‘તત્ તત્’ તે તે ચિત્રરૂપ—નાના પ્રકારના કર્મીઓ સાથેના અને આદિ શબ્દથી તે

પણિકા—અન ઇલાદિ. અનાદાવપિ—અનાદિ પણ,—પ્રવાહ અપેક્ષાએ; તો પછી પ્રતિનિયત વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંતું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ભવે—ભવમાં, સંસારમાં, તદા તદા—તે તે કાળે, ‘તત્તત્કર્માર્ણવાદિસમ્બન્ધયોગ્યતયા’—તત્ તત્—તે તે ચિત્રરૂપ, કર્માર્ણવઃ—કર્મીઓ, શાનાવરણાદિ કર્મપરિણામ અર્હ (યોગ્ય) પુદ્ગલો, આદિ—આદિ શબ્દથી તેઓના જ બન્ધ-હૃદય-ઉદરિણાદિહૃદય દ્વ્ય-સ્રેત-કાલ-ભાવ પ્રકાશ છે, તેન સમ્બન્ધઃ—તેની સાથે સંબંધ, પરસ્પર અનુરૂપિ એષ્ટાદશ સંયોગ, તસ્ય યોગ્યતા—તેની યોગ્યતા, તે પ્રતિ પ્રજ્ઞતા, તયા—તે વડે કરીને. વિશ્વસ્ય—વિશ્વ, સમગ્ર,—એવંવિધ યોગ્યતા જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, આત્માદિગામિનઃ—આત્માદિગામિ, આત્મ-પર-તદુભયત એવા, જન્માદિપ્રપન્નસ્ય—પ્રતીત એવા જન્માદિ પ્રપંચના, इति હૃદયં—એમ હૃદય છે, આ મુત્તગર્ભ છે.

કર્માણુઓના જ બંધ-ઉદય-ઉદીરણાદિના હેતુરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ સાથેના સંબંધની યોગ્યતા વડે કરીને — કર્માણિવાદિસંબંધયોગ્યતાવા, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપરિણામને યોગ્ય એવા યુક્તગદો—કર્માણુ અને તેના બંધ-ઉદયાદિરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના સંબંધની એટલે કે 'પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ'ની યોગ્યતા વડે કરીને તેઓ આદિકર છે. આમ કર્મસંબંધયોગ્યતા એ જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, અને તેના વડે કરીને તેઓ આદિકર છે.

અને તે આદિકર કોના છે ? તે માટે કહ્યું કે—'વિશ્વસ્યાત્માદિગામિનો જન્માદિ-પ્રપञ्चस्य ।' —વિશ્વ (સમસ્ત) આત્માદિગામિ જન્માદિપ્રપંચના; અર્થાત્ આત્મગત, પરગત, ઉભયગત જન્માદિપ્રપંચના—એમ આ સૂત્રનું હૃદય-ગર્ભાર્થ.

આત્માદિગામિ રહસ્ય છે આમ ભગવાન જેમ પોતાના આત્માદિગામિ જન્માદિ જન્માદિ પ્રપંચનું પ્રપંચના આદિકર છે તેમ પ્રત્યેક આત્મા પણ પોતપોતાના આદિકરપણું આત્મગત, પરગત ને ઉભયગત જન્માદિ વિશ્વપ્રપંચનો આદિકર છે, પોતપોતાના કર્મ-જગતનો કર્તા છે, પોતપોતાના જન્માદિ પ્રપંચરૂપ વિશ્વનો સર્જક-સ્રષ્ટા આદિકર (Creator of his own individual universe) છે. અર્થાત્ જેમ ભગવંત પોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, તેમ અન્ય સર્વ આત્માઓ પણ પોતપોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, એટલે આ આદિકરપણું સર્વ-સાધારણ હોઈ સ્તોતવ્યસંપદ્ધતું સાધારણહેતુસંપદ્ધરૂપ છે. કારણ કે આ ચેતન એ નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં વર્તે તો આત્મસ્વભાવનો કર્તા હોય, ને નિજ જ્ઞાનમાં ન વર્તે તો કર્મના પ્રભાવનો કર્તા હોય. આમ જ્યાંલગી આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય, ત્યાંલગી કર્તા-કર્મ ઈ. ષટ્કારકચક્રે પરભાવપ્રત્યયી હોઈ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે જન્મપ્રપંચનું-સંસારનું કારણ થાય છે; પણ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયે એ જ ષટ્કારકચક્રે સ્વભાવપ્રત્યયી થઈ આત્મસાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે ભવપ્રપંચના ક્ષયનું-મોક્ષનું કારણ થાય છે. તે આ પ્રકારે—

કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાઠાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ ષટ્કારકચક્રે જે પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વિના આત્મબાધકપણે ચાલતું હતું, વિપરીતપણે-ઉલટું ઊંટું (Anti-Clockwise) ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન આવ્યે આત્મસાધક આત્મસાધકપણે અવિપરીતપણે ચાલતું સીધું (Clockwise) ચાલવા ષટ્કારક ચક્ર માટે છે. પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવ રૂપ કરતો હતો, કરણ પર વસ્તુનું પ્રયોજનો હતો, અહંભૂત સંપ્રદાન પરતું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાઠાન સ્વનું કરતો હતો અને અધિકરણ પણ પર વસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહંભૂત સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાઠાન પરભાવનું કરે છે અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર શક્તિ, પરચાં રહીને કરતો હતો, તે હવે

સ્વઆત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વામાં રહીને કરે છે. અર્થાત્ આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્માના આત્મને આત્મનઃ આત્મનિ સાધયતિ। આ પ્રમાણે તે સાધકે જોવા કારકેપદકે વડે આત્મશુષ્કની સાધના કરે છે. ભક્તરાજ દેવચંદ્રણએ ગાયુ છે કે—

“મદ્વિનાથ જગનાથ ચરણ યુગ ધ્યાઈએ રે,

શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ પરમ પદ પાઈએ રે;
સાધકે કારકે પદકે કરે શુષ્ક સાધનારે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાભાધનારે.
કર્તા આતમ દ્રવ્ય કારજ નિજ સિદ્ધતારે, ઉપાદાન પરિણામ પ્રયુક્ત તે કરણુતારે;
આતમ સંપદ્દાન તેહ સંપ્રદાનતા રે, હાતા પાત્ર ને દેય ત્રિભાવ અલેહતારે.
સ્વપર વિવેચનકરણુ તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથીરે;
બાધકે કારકે ભાવ અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી તે સમારવારે. મદ્વિ.”

મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ અનાદિથી આ પદકારકે ચક્રે જે આત્મબાધકપણે વર્તી જન્માદિ પ્રપંચનું કારણ થઈને પ્રવર્તતું હતું, તેને આ આદિકર ભગવતોએ આત્મસાધકપણે પ્રવર્તાવી, શોક્ષની સિદ્ધિ કરી. અને આમ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર તેઓ પોતે જ હતા તેમજ શોક્ષના આદિકર પણ તેઓ પોતે જ થયા.

આદિકર ન માનવામાં જન્માદિ વિશ્વ પ્રપંચનો અસંભવ પ્રદર્શિત કરે છે—

અન્વયાઽધિકૃતપ્રપञ्चाસम्ભવઃ, પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્યે પ્રક્રાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ, અતિપ્રસન્ન-
જ્ઞદોષવ્યાધાતાત્, શુક્લાનામપિ જન્માદિપ્રપञ્ચસ્યાપત્તેઃ, પ્રસ્તુતયોગ્યતાઽભાવેઽપિ પ્રક્રાન્ત-
સમ્બંધાવિરોધાદિતિ પરિભાવનીયમેત્ત ॥ ૪૭

પશ્ચિકા—વિપક્ષમાં બાધકે કહ્યું—અન્વયા—નદિં તો, કર્તૃત્વ અનધિકૃત સતે, પ્રપજ્ઞાસમ્ભવઃ પ્રપંચનો અસંભવ હોય, વિશ્વ-સમગ્ર આત્માદિયામિ જન્માદિ પ્રપંચની અનુપપત્તિ (અધઃમાનતા) હોય. કયા કારણથી તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્યે—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્યે, પ્રસ્તુત—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્મણુ આદિ સંબંધનું નિર્મિત જોવી કર્તૃત્વલક્ષણુ યોગ્યતાના અભાવે, પ્રક્રાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ—પ્રક્રાન્ત—પ્રતિવિશિષ્ટ કર્મણુ આદિ સાથે ઉક્તરૂપ સંબંધની અનિષ્પત્તિને લીધે. આ પણ કયા કારણથી ? માટે કહ્યું. અતિપ્રસન્નજ્ઞદોષવ્યાધાતાત્—એમ અભ્યુપગમ સતે, યઃ અતિપ્રસન્નઃ—એ અતિપ્રસન્ન અતિઆર્પિત, સ યવ દોષઃ—તે જ અનિષ્ટપણુને લીધે હોય, તેન—તે વડે, વ્યાધાતઃ—આધાત, પ્રકૃત યોગ્યતા વૈકલ્યે પ્રસ્તુત સંબંધનું અનિવારણ, તસ્માત્—તે થઈ. અતિપ્રસન્ન જ ભાવે છે—શુક્લાનામપિ—શુક્લોને—નિર્ઘંતોને પણ, બીજાની વાત તો દૂર રહે ! જન્માદિપ્રપજ્ઞાપત્તેઃ—અનિષ્ટ જોવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ-આર્પિતને લીધે. કયા કારણથી ? તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાઽભાવેઽપિ—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ, પ્રસ્તુત યોગ્યતા વિના પણ, પ્રક્રાન્તસંવંધાવિરોધાત્—પ્રક્રાન્ત સંબંધના અવિરોધને લીધે, તે તે કર્મણુઓ આદિ સાથે સંબંધના અહોપને લીધે,—આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના (મતે)—એમ આ અન્વય-અતિરેકથી ભાવવા યોગ્ય છે.

૩અર્થઃ—અન્યથા (નહિં તે) અધિકૃત પ્રપંચનો અસંભવ હોય,—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્પે (અભાવે) પ્રકાંત સંબંધની અસિદ્ધિને લીધે, અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે, સુક્રોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિને લીધે, પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધના અવિરોધને લીધે,—એમ આ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. ૪૭

વિવેચન

“કનકોપલવત્ પથહિ પુરુષતણી, ભેડી અનાદિ સ્વભાવ.

અન્યસંયોગી જ્યાંલગી આતમા, સંસારી કહેવાય.” —શ્રી આનંદધનજી

અન્યથા—નહિં તે ભે કર્તૃત્વ ન માનવામાં આવે તો આત્માદિગામિ જન્માદિ વિશ્વ-પ્રપંચનો અસંભવ—અઘટમાનપણું થાય—અધિકૃતપ્રપચ્ચાસમવઃ. કયા કારણથી ? તો કે—(૧) પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્પે—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્માણુ આદિ સંબંધના નિમિત્તરૂપ કર્તૃત્વલક્ષણા યોગ્યતાના અભાવે પ્રસ્તુત સંબંધની અસિદ્ધિ હોય, કર્માણુઆદિ સાથે આત્માના ‘પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચૈષ્ટાદૃપ સંયોગ’ની નિષ્પત્તિ થાય નહિ.

આદિકરેપણું પ્રકાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ, આનું કારણ પણ શું ? તે માટે કહ્યું (૨) ન માનવામાં જન્માદિ ‘અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે’. અર્થાત્ અતિપ્રસંગ—પ્રપંચનો અસંભવ અતિવ્યાપ્તિરૂપ અનિષ્ટ દોષ વડે પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પ્રકૃત સંબંધનું અનિવારણ થાય; એટલે કે પ્રકૃત યોગ્યતા વિના પણ પ્રસ્તુત કર્માદિ સંયોગનું નિવારણ થઈ શકે નહિ, યોગ્યતા અભાવે પણ કર્માદિસંયોગનો પ્રસંગ આવે,—આ અતિપ્રસંગ દોષથી બાધા થાય. આ અતિપ્રસંગ દોષ કેવી રીતે આવે છે ? તો કે—બીજાની વાત તો દૂર રહો, પણ સુક્રોને—નિર્વાણપ્રાપ્તઃ આત્માઓને પણ અનિષ્ટ એવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ થશે. સુક્તાનામપિ જન્માદિપ્રપચ્ચાપત્તેઃ શાને લીધે ? ‘પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધના અવિરોધને લીધે,’ એમ તો આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના અભિપ્રાયે પ્રસ્તુત કર્મસંબંધ યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધનો અવિરોધ છે—અદોષ છે માટે. અર્થાત્ તેની કર્મસંબંધયોગ્યતા નહિં છતાં સિદ્ધોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની પ્રાપ્તિ થશે ! આ અતિપ્રસંગ દોષ છે,—જે અનિષ્ટ છે. એમ આ અન્યથા—અતિરેકથી સર્વ પ્રકારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

કર્મ—આત્માના સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ ઉભયાશ્રયી છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

ધન ચ તત્ત્વકર્માણ્વાદેરેષ તત્ત્વમાવતયાડડત્પનસ્તથાસમ્બન્ધસિદ્ધિઃ, ત્રિષ્ટલ્લેગ અસ્યોમયોસ્ત્થાસ્વમાવાપેક્ષિત્વાત્, અન્યથા કલ્પનાવિરોધાત્ ન્યાયાનુપપત્તેઃ। ૪૮

* “પલ્લે ચાનાદિમાનુજ્ઞો યોગ્યતાવિકલ્પોડપિ હિ।

હસ્યેત કર્મના ન્યાયાત્તદન્યાસુકવુન્દવત્ ॥” —યોગબિંદુ સ્તો. ૧૬૬.

૪અર્થ:—અને તે તે કર્મોં આદિની જ તત્ત્વસ્થાવતાએ કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ નથી,—આના (સંબંધના) દ્વિષપણથી ઉભયત્વ તથાસ્વભાવ અપેક્ષિયત્વ છે માટે, અન્યથા કલ્પનાવિરોધ છે માટે, ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે. ૪

વિવેચન

“ છુવ કર્મ સંયોગ આ, બાહ્ય અનાદિ અનંત;

કોઈ ન કર્તા તેહનો, ભાષે જિન ભગવંત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

અને કોઈ શંકા કરે કે—તે તે કર્મોં આદિની જ તત્ત્વસ્થાવતાએ કરીને જોટલે કે આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવ વડે કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ કેમ ન હોય? તેનું સમાધાન એ છે કે—ના, તેમ નથી. માત્ર તે તે

કર્મોં આદિની જ તત્ત્વસ્થાવતા—તેવા પ્રકારની સ્વભાવતાએ કરીને કર્મ-આત્મા આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે આ સંબંધ ઉભયની છે તેનું ‘દ્વિષપણ’ છે—‘દ્વિષ્ટત્વનાસ્થ’ અર્થાત્ આ પરસ્પર સંબંધયોગ્યતા સંબંધ કર્મ અને આત્મા ઉભય આગ્રથી છે, જોટલે તેમાં કર્મ અને આત્મા ઉભયના તથાસ્વભાવની અપેક્ષા રહે છે—‘કમયોસ્ત-

શાસ્વમાવાપેક્ષિત્વાત્’. કર્મની આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતા અને આત્માની કર્મ સાથે સંબંધયોગ્યતા એમ કર્મ અને આત્મા એ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતા હોવી આવશ્યક છે, તો જ તે કર્મ-આત્માનો સંબંધ બની શકે. નહિં તો આત્માના સંબંધ-યોગ્ય સ્વભાવના અભાવે કલ્પનાનો વિરોધ આવે, અર્થાત્ કેવલ કર્મોં આદિની જ સંબંધ-યોગ્યતાથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પના બ્યાધાતને—બાધા પામે. અને તેથી ન્યાયની અનુપપત્તિ—અમરમાનતા હોય, શાસ્ત્રસિદ્ધિ દષ્ટાંત થતે નહિં. માટે જોકલા કર્મોં આદિ માત્રની જ સંબંધયોગ્યતાથી સંબંધસિદ્ધિ કલ્પવા યોગ્ય નથી. પણ આત્મા અને કર્મ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતાથી જ સંબંધસિદ્ધિ માનવા યોગ્ય છે.

પણિકા—હવે પરની આશંકા પરિહરતા કહે છે—જ જ—ન જ તે કે, તત્ત્વકર્માણવાદેરજ ઉકાતરૂપ તે તે કર્મોં આદિની જ, તત્ત્વમાવત્તયા—તત્ત્વસ્થાવતાથી, જ્ઞા—તે આત્મા સાથે સંબંધ-યોગ્યતા બક્ષણ, સ્વભાવઃ ચસ્ય તત્ તથા—સ્વભાવ છે એના તે તથા—તત્ત્વસ્થાવ, તત્ત્વમાવઃ—તેના ભાવ તે તત્તા, તથા—તે વડે કરીને, આત્મનઃ—આત્માની, છુવની, તથા—તથા પ્રકારે, જ્ઞમે અનુપપત્તિ કરેથી સંબંધયોગ્યતા જ્ઞમે, સમ્યગ્ચસિદ્ધિઃ—સંબંધસિદ્ધિ—કર્મોં આદિ સાથે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—દ્વિષ્ટત્વેન—દ્વિષપણથી, દ્વાશ્રયપણ્યએ કરીને, અસ્ય—આના, સંબંધના, કમયોઃ—ઉભયના, આત્માના અને કર્મોં આદિના, તથાસ્વમાવાપેક્ષિત્વાત્—તથા સ્વભાવના અપેક્ષિયતાને લીધે. વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—અન્યથા—નહિં તો, આત્માના સંબંધયોગ્ય સ્વભાવના અભાવે, કલ્પનાવિરોધાત્—કલ્પનાના વિરોધને લીધે, કર્મોં આદિના જ સ્વસંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પનાના બ્યાધાતને લીધે. કયા કારણથી? તો કે—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. ન્યાયની—શાસ્ત્રસિદ્ધિ દષ્ટાંતની અનુપપત્તિને લીધે. અને તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ છે એમ યોગ્ય (યોગ્યતા યોગ્ય) નથી.

અલોકાકાશનું દર્શ્યતાઃ આત્માના પશુ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની સિદ્ધિ દર્શાવે છે—

“ન हि कर्मण्वादेस्तथाकल्पनायामप्यलोकाकाशेन सम्बन्धः, तस्य तत्सम्बन्धस्वभावत्वायोगात्, अतस्त्वभावे चालोकाकाशे विरुध्यते कर्मण्वादे स्तत्स्वभावताकल्पनेति न्यायानुपपत्तिः। तत्स्वभावताङ्गीकरणे चास्यास्मदभ्युपगतापत्तिः॥”^{૪૧}

^{૪૧}અર્થઃ—કારણકે કર્મણુઆદિની તથા પ્રકારે કલ્પનામાં પશુ અલોકાકાશની સાથે સંબંધ નથી,—તેના તત્સંબંધ સ્વભાવપણાનો અયોગ છે માટે; અને અતત્સ્વભાવી અલોકાકાશમાં કર્મણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના વિરોધ પામે છે. એમ ન્યાયની અનુપપત્તિ છે. અને આના તત્સ્વભાવતાના અંગીકરણમાં અમારાથી અભ્યુપગતની (માનવામાં આવેલ કર્તૃત્વની) આપત્તિ થાય છે.^{૪૯}

વિવેચન

“જહ દ્રવ્ય અતુષ્ટે હો કે કર્તા ભાવ નહિ, સર્વ પ્રદેશે હો કે વૃત્તિ વિલિન્ન કહી; ચેતન દ્રવ્યને હો કે સકલ પ્રદેશ મિલે, શુણ્વર્તના વર્તે હો કે વસ્તુને સહજ બલે.”

—શ્રીદેવચંદ્ર

ન્યાયની અનુપપત્તિ—અષ્ટમાનતા કેવા પ્રકારે છે? તો કે—કર્મણુ આદિની તથા પ્રકારે સંબંધયોગ્ય સ્વભાવની કલ્પના કરો, તો પશુ અલોકાકાશની સાથે તેના સંબંધ

પણિકા—ન્યાયની અનુપપત્તિ જ ભાવતાં કહ્યું—જ—ન જ, હિઃ—કારણ કે, કર્મણ્વાદે—ઉક્તરૂપ કર્મણુ આદિની, તથાકલ્પનાયામપિ—તથાકલ્પનામાં પશુ, અલોકાકાશમાં સંબંધયોગ્ય સ્વભાવની કલ્પનામાં પશુ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પશુ શબ્દનો અર્થ છે. શું? તો કે—અલોકાકોચેન—અતીત એવા અલોકાકાશ સાથે, સમ્બન્ધઃ—અવગાહ—અવગાહક લક્ષણ સંબંધ. એમ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—‘તસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્વભાવત્વાયોગાત્’; તસ્ય—તેનું, અલોકાકાશનું તેન—તે કર્મણુ આદિ સાથે, સમ્બન્ધસ્વભાવત્વ—સંબંધસ્વભાવપણું. તત્ત્વાયોગાત્—તેના અયોગને લીધે. ભલે એમ હો, તો પશુ પ્રકૃત કલ્પનાનો વિરોધ છે તે માટે કહ્યું—

અતત્સ્વભાવે ચ—અને અતત્સ્વભાવી, કર્મણુ આદિ સાથે સંબંધ અયોગ્ય સ્વભાવવાળા, અલોકાકાશો વિરુદ્ધયતે—અલોકાકાશમાં વિરોધ પામે છે. અસંબંધદારા આવેલી અતત્સ્વભાવતા કલ્પનાથી કર્મણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના નિરાકૃત થાય છે. હિતિ—એમ, ન્યાયાનુપપત્તિઃ—ઉક્તલક્ષણ ન્યાયની અનુપપત્તિ છે. અને પ્રયોગ—જે જેની સાથે સ્વયં અસંબંધયોગ્ય સ્વભાવી હોય છે, તે તેની સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પશુ સંબંધિત થતો નથી. જેમ—અલોકાકાશ કર્મણુઆદિ સાથે, અને તેમ આત્મા કર્મણુ આદિ સાથે જ, એમ વ્યાપક અનુપપદ્ધિ છે.

એમ તારે તત્સ્વભાવ પશુ આ અંગીકાર કરવામાં આવશે, તે માટે કહ્યું—તત્સ્વભાવતાઙ્ગી-કરણે ચ—અને તત્સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, કર્મણુ આદિ સાથે સંબંધયોગ્ય રૂપનો અભ્યુપગમ સતે, અસ્ય—આની, આત્માની, અસ્મદભ્યુપગતાપત્તિ—અમારાથી અભ્યુપગત કર્તૃત્વની આપત્તિ—પ્રસંગ થશે.

થતો નથી, (તો પછી તેના-કલ્પનાના અભાવે તો પૂછવું જ શું ? એકલા કર્માણી એમ ‘પણ’ શબ્દનો અર્થ છે); કારણકે તે અલોકાકાશના તે સંબંધયોગ્યતાનું કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધસ્વભાવપણુનો અયોગ છે માટે. અઘટમાનપણું એટલું જ નહિં પણ તેવો કર્માણુ સાથે સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ જેમાં છે નહિં એવા અતત્સ્વભાવી અલોકાકાશમાં કર્માણુ આદિની જે તત્સ્વભાવતાની-સંબંધયોગ્યતાસ્વભાવપણુની કલ્પના કરવી તે જ વિરોધ પામે છે. એમ એકલા કર્માણુ માત્રમાં જ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં ન્યાયની અનુપપત્તિ-અઘટમાનતા છે; અર્થાત્ તેવી કલ્પના ન્યાયયુક્ત વા યુક્તિયુક્ત નહિં હોવાથી ઘટતી નથી. અત્રે ન્યાયપ્રયોગ આ પ્રકારે—‘જે જેની સાથે સ્વયં સંબંધયોગ્ય સ્વભાવી ન હોય, તે તેની સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પણ સંબંધિત થતો નથી. જેમ અલોકાકાશ કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધ પામતું નથી; તેમ આત્મા પણ કર્માણુ આદિ સાથે. એમ બ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે.’

હવે જો આ આત્માની તત્સ્વભાવતાનો અંગીકાર કરો, એટલે કે કર્માણુ આદિ સાથે આત્માના સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરો, તો અમારા અભ્યુપગતની—અમે માન્ય કરેલ અક્ષિપ્રાયની એટલે કે આત્માના કંટૃત્વની આપત્તિ થશે-અસ્મદ્વ્યુપગતા-પત્તિ; અમે જે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તેનો જ તમે સ્વીકાર કર્યો એમ થશે.

સામગ્રીનું ફલહેતુપણું અને સ્વભાવનું તદ્દતર્ગતપણું સિદ્ધ કરે છે—

‘ન ચૈવં સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ, તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામગ્ર્યાઃ ફલહેતુત્વાત્, સ્વભાવસ્ય જ તદ્દતર્ગતત્વેનેષ્ટત્વાત્, નિર્લોઢિતમેતદન્યથા ।’^{૫૦}

॥ इति आदिकरत्वसिद्धिः ॥३॥

પણિકા—અત્રે જ શંકાશેષના નિરાકરણથી કહ્યું—ન જ—ન, પર્વ—એમ, એની સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ—સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ.—

“ कः कण्टकानां प्रकरोति तैर्हृण्यं ? विचित्रभावं नृगपक्षिणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं, न कामचरोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ ”

(અર્થાત્) કંટકોનું તીક્ષ્ણપણું અને નૃગ-પક્ષીઓનો વિચિત્ર ભાવ કોણે કરે છે ? આ સર્વ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત છે, કામચાર છે નહિં, પ્રયત્ન જેનો ?—એવા લક્ષણવાળા સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાપેક્ષિત્વેન—તદન્યના અપેક્ષિપણથી, સ્વભાવથી અતિરિક્ત કાલ આદિના અપેક્ષિતપણુએ કરીને, સામગ્ર્યાઃ—સામગ્રીના, કાલ સ્વભાવ નિયતિ પૂર્વકૃત અને પુરુષ એવા લક્ષણવાળી સામગ્રીના, ફલહેતુત્વાત્—ફલહેતુપણુને લીધે. તો પૂર્વે સ્વભાવને ફલહેતુ કેમ ઉપન્યસ્ત કર્યો ? તે માટે કહ્યું—સ્વભાવસ્ય જ તદ્દતર્ગતત્વેન—અને સ્વભાવના તદ્દતર્ગતપણુએ કરીને, સામગ્રીના અંતર્ગતપણુ, ફલ્લત્વાત્—ફલહેતુપણુને લીધે, ફલહેતુતાથી, નિર્લોઢિત—નિર્બળિત, પતત્—આ, સામગ્રીનું ફલહેતુપણું, અન્યથ—અન્યથ, ઉપદેશપદ આદિમાં.

૧અર્થ:—અને એમ સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ નથી,—તદન્યઅપેક્ષિપણાએ કરીને સામગ્રીનું ફેલહેતુપણું છે માટે, અને સ્વભાવનું તદ્દતર્ગતપણાએ કરીને ઇષ્ટપણું છે માટે. આ અન્યત્ર નિર્દોષિત છે. ૫૦

॥ ઇતિ આદિકરત્વસિદ્ધિ ॥ ૩ ॥

વિવેચન

“ જે જે કારણ જેહું રે, સામગ્રી સંયોગ;

મળતાં કારણ નીપજે રે, કર્તા તણે પ્રયોગ....અજિત જિન.” શ્રીદેવચંદ્રજી.

શંકા—એમ તો આત્માની તત્ત્વભાવતાનું અંગીકરણ કરવામાં આવ્યે તો સ્વભાવ-માત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. જેમકે— ‘કંટકોનું’ તીક્ષ્ણપણું કોણ કરે છે ? અને પશુ-પક્ષી-જોનો નાના પ્રકારનો વિચિત્ર ભાવ કોણ કરે છે ? આ બધુંય સ્વભાવથી આવી રહ્યું છે, એમાં આપણી ધ્રુષ્ટિનું ચલન છે નહિ, તો પછી પ્રચલન શાનો ?’ એવા પ્રકારનો સ્વભાવ-માત્ર વાદ સિદ્ધ થશે.

સાધાન—ના, એમ નહિ થાય. ‘તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામગ્ર્યાઃ ફલહૈતુત્વાત્ ।’ કારણ કે તે સ્વભાવથી વ્યક્તિરિક્ત-મૂઢા એવા કાલ આદિના સાપેક્ષપણાએ કરીને સમગ્ર સાધનના સંમિલનરૂપ સામગ્રીનું ફેલહેતુપણું છે માટે. અર્થાત્ કાલ, સામગ્રીનું ફેલહેતુપણું સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરુષ એ ચાંચ સમવાયકારણરૂપ-અને સ્વભાવનું સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રી મળે, ત્યારે જ ફળની સિદ્ધિ થાય, તદ્દતર્ગતપણું કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય—એ નિશ્ચય સિદ્ધાંત અચળ અખંડ અને અગાધિત જ છે. અને સ્વભાવસ્ય ચ તદ્દતર્ગતત્વેન ફલત્વાદ સ્વ-

ભાવ પણ તે સામગ્રીમાં જ અંતર્ગત છે, એટલે તેનું ફળહેતુપણું ઇષ્ટપણું છે. આમ સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રીનું જ ફળહેતુપણું છે, આ અમે શાસ્ત્રવાર્તાસુચ્ચય, યોગબિન્દુ, ઉપદેશપદ આદિ ગ્રંથોમાં સવિસ્તર નિર્દોષિત-નિષ્ણીત કર્યું છે, નિષ્તુષપણે સારી રીતે ચત્ચુ” છે, એટલે અત્રે વિસ્તારભયથી તે ઉલ્લેખતા નથી, એમ આચાર્ય શ્રી હરિશંકરજી વદે છે. એમ આદિકરત્વની સિદ્ધિ થઈ.

॥ ઇતિ આદિકરત્વસિદ્ધિઃ ॥૩॥

૪. તીર્થકર : 'તીર્થકરેમ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

તીર્થકર પદ્યું પ્રયોજનઃ આગમધાર્મિકોનો નિરાસ—

૭૭૫માદિકરા અપિ કૈવલ્યાવાપ્ત્યનન્તરાપવર્ગવાદિભિરાગમધાર્મિકૈરતીર્થકરા પવેષ્યન્તે,
'અકૃત્સ્નકર્મ્મક્ષયે કૈવલ્યાભાવા'દિતિ વચનાત્. તન્મિરાસેનૈષાં તીર્થકરત્વમ્પ્રતિપાદનાયાદ્—^{૬૧}

‘તીર્થકરેમ્યઃ’ ઇતિ ।

૭૭૫મર્થઃ—એમ આદિકરો પણ કેવલ્યપ્રાપ્તિ અનંતર અપવર્ગવાદી એવા આગમધાર્મિકોથી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે,—‘અકૃત્સ્ન કર્મ્મક્ષયે કૈવલ્ય અભાવને લીધે’— એ વચનથી,—તેના નિરાસથી એઓના તીર્થકરપણાના પ્રતિપાદનાર્થે કહ્યું—^{૫૧}

‘તીર્થકરોને’

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથ તથો, તીરથ ફળ તત્ત્વ સાર રે;

તીરથ સેવે તે હલે, આનંદધન નિરધાર રે.”—શ્રી આનંદધનજી

એમ આદિકરો કહ્યા, તે પણ કેવલ્યપ્રાપ્તિ પછી તરત જ શોક્ષ માનનારા આગમ-ધાર્મિકોથી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે. આગમ જ જેને મન પ્રધાન છે એવા આ ‘આગમધાર્મિકો’થી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે. આગમ જ જેને મન પ્રધાન છે એવા આ ‘આગમધાર્મિકો’—વેદવાદીઓ ધર્મ—અધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થમાં આગ-મને જ પ્રમાણ માને છે, પણ પ્રત્યક્ષાદિને પ્રમાણ માનતા નથી. કારણ કે તેઓના વચન પ્રમાણે ‘અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાત્ દષ્ટા છે નહિ, નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.’ આ આગમધાર્મિકોની માન્યતા પ્રમાણે ‘અકૃત્સ્નકર્મ્મક્ષયે કૈવલ્યાભાવાત્’ સમસ્ત કર્મ્મનો ક્ષય થયા વિના કેવલ્ય ન હોય, અને કેવલ્યપ્રાપ્તિ ચર્ધ કે તરતજ શોક્ષ-પ્રાપ્તિ હોય, એટલે તીર્થ સ્થાપવારૂપ તીર્થકરપણાનો અવકાશ જ કયા રહ્યો ? આ આગમધાર્મિકોની માન્યતાના નિરાસ અર્થે અને ‘તિત્થયરાણં’—તીર્થકરેમ્યઃ—તીર્થકરોને એ વિશેષ પદ મૂક્યું છે.

પંક્તિકા—આગમધાર્મિકઃ—આગમધાર્મિકો; આગમપ્રધાન ધાર્મિકો—વેદવાદીઓ, તેઓથી; કારણ કે તેઓ ધર્મ—અધર્મ આદિક અતીન્દ્રિય અર્થમાં આગમને જ પ્રમાણ માને છે,—નહિ કે પ્રત્યક્ષાદિને પણ. જે તેઓએ કહ્યું છે—

“મતીન્દ્રિયાણામર્યાનાં સાક્ષાદ્દૃશ્યં ન વિદ્યતે ।

વચનેન દિ નિત્યેન ચઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥”

(અર્થાત્) અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાત્ દૃશ્ય વિવ્રગાન નથી; નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.

તીર્થકર નામકર્મવિપાક થકી તીર્થકરો હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

‘તત્ર—તીર્થકરણશીલાઃ તીર્થકરાઃ, અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંક્ષિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ, તસ્યાન્યથા વેદનાયોગાત્’ ૧૨

‘અર્થઃ—તેમાં તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો, અચિન્ત્યપ્રભાવી ‘મહાપુણ્ય’ સંક્ષિત તત્ત્વામકર્મના વિપાક થકી (હોય છે)—તેનો અન્યથા વેદનો અયોગ છે મારે. ૧૨

વિવેચન

“ત્રીજે ભવ વર ચાનક તપ કરી, જેણે બાંધ્યું જિન નામ....

રે ભવિકા ! સિદ્ધચક્રે પદ વં હો.”—શ્રી યશોવિજયજી (શ્રી શ્રીપાળરાસ).

તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો, અર્થાત્ તીર્થનું સ્થાપન કરવું એ જેવું શીલ છે—સ્વભાવ છે, તે ‘તીર્થકરો’ કહેવાય છે. અચિન્ત્ય છે પ્રભાવ જેનો અને ‘મહાપુણ્ય’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે જેને, એવા ‘તીર્થકર’ નામકર્મના વિપાક થકી—ઉદય થકી આ તીર્થકરો હોય છે, કારણ કે તેનાથી અન્ય પ્રકારે આ તીર્થકર નામકર્મનું વેદન થઈ શકતું નથી. ‘અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંક્ષિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ.’ ૧૨

તે તીર્થકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી—તથા—ભગવત્તાથી આકર્ષાઈને ઉત્તમ યોગિષ્ઠીજ તેને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત તીર્થકરપદ પ્રાપ્તિનો થાય છે. અને ત્યારે અર્હંત્સાક્ષિત-પ્રવચનવાત્સલ્ય આદિ ઉત્તમ ઉપક્રમ સ્થાનકોની તે ઉત્તમ સેવના કરે છે, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરે છે.

તથા ‘આ યોગાધિકારથી મહન સંસારમાં પરિભ્રમણ હું પામી રહેલા આ બિચારા પ્રાણીઓને હું આ ધર્મરૂપ તેજ-પ્રકાશ વટે કરીને આ હુંબસાથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું,’ હું આ સર્વ જીવને સદ્ગુણશાસનરસિક કરું ‘સર્વિ જીવ કરું શાસનરસી’ એવા પ્રકારે તે વર યોગિ પામેલા યોગિસત્ત્વ ભાવના ભાવે છે. અને પછી તથા રૂપ લોકકલ્યાણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે પરાશંભ્યસંગી-પરાપકારનો બંધાણી પરમ પુણ્યરાશિ ને શુભરાશિના સંચયરૂપ વર્ધમાન મહોદયને પામી, તીર્થકર નામ કર્મ બાંધે છે; અને તે મહાપુણ્યનો ઉદય થતાં તે તીર્થકર પદ પામી જગજીવો પ્રત્યે નિષ્કારણ કરુણાથી ચરમ પરાપકાર કરે છે.

“ભવ ત્રીજે સમક્ષિત શુભ રમ્યા, જિનસાક્ષિત પ્રચુષ્ણ શુભ પરિણમ્યા;
તજી ઇંદ્રિય સુષ્ણ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના;

* “મોહાન્ધકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સ્તવાઃ પરિભ્રમન્ત્યુદ્ધૈઃ સત્યસ્મિન્વર્મતેજસિ ॥

મહમેતાનતઃ કચ્છાવયાયોગં કર્યવન ।

અનેનોત્તારયામીતિ ધરબોધિસમન્વિતઃ ॥—કૃત્યાદિ.” શ્રીગણેશ.

અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
સવિ ભવ કર્મ શાસ્ત્રનસી, ઈસી ભાવ દયા મન ઉલ્લસી. ”

શ્રી દેવચંદ્રભ કૃત સ્નાનપૂજા

જેનાથી જીવે સંસારસાગર તરે છે તે તીર્થ, જેમ રૂપકથના દર્શાવે છે—

‘તત્ર—યેનેહ જીવા જન્મજરામરણસલિલં મિથ્યાદર્શનાવિરતિગમ્भीરં મહામીષળકવા-
ચપાતાલં સુદુર્લભમોદાવર્તરોદ્રં વિચિત્રદુઃસૌષ્ઠુષ્ટઆપદં રાગદ્વેષપવનવિક્ષોમિતં સંયોગ-
વિયોગબીચીયુક્તં પ્રબલ્લમનોરથવેલાકુલં “સુદીર્ઘં સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમિતિ ।’^{૧૨}

‘અર્થ—તેમાં—જેના વડે કરીને અહીં જીવે,—જન્મ-જરા-મરણરૂપ જલવાળા,
મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર, મહાભીષણ કપાયરૂપ પાતાલવાળા, સુદુર્લભ મોહ-
આવર્તથી રૌદ્ર, વિચિત્ર દુઃખઓણરૂપ દુષ્ટ આપદવાળા, રાગ-દ્વેષ પવનથી વિક્ષોભિત,
સંયોગ-વિયોગરૂપ વીચીથી (ભાગ)થી યુક્ત, પ્રબલ મનોરથવેલાથી આકુલ એવા—સુદીર્ઘ
સંસારસાગરને તરે છે તે તીર્થ.’^{૧૩}

વિવેચન

“ શ્રી અરવિન ભવજલનો તાર, લાગે ઝુજ મન વારુ રે....મનમોહન સ્વામી.
બાંહા બહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન. ”

—શ્રી યશોવિજયભ

જેના વડે કરીને અહીં જીવે સંસાર સાગરને તરે છે, તે ‘તીર્થ’ છે.
યેનેહ જીવા સુદીર્ઘ સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમ્ । સંસાર સાગર કેવો છે ? તેનું તાદૃશ્ય
ચિત્ર રજૂ કરતી સુંદર રૂપક કથના આત્ર કરી છે. સસુદ્ર જેમ જલથી
સંસાર સાગર : ભરપૂર ને જલમય છે, તેમ આ સંસાર સસુદ્ર જન્મ-જરા-મરણરૂપ
રૂપકથના જલથી ભરપૂર ને તન્મય છે. સસુદ્ર જેમ તાગ ન લઈ શકાય એવા
અગાધ જલથી ગંભીર છે, તેમ આ સંસાર સસુદ્ર તાગ ન લઈ
શકાય એવા અગાધ મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર છે. સસુદ્ર જેમ ચારે દિશામાં
પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત ને પાતાલ એવા ઊંડા આશયવાળા લક્ષ યોજન પ્રમાણુ ચાર મહા

પંક્તિકા—મહામીષળકવાપાતાલમ્—મહાભીષણ કપાય-પાતાલવાળા. પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત-
પણથી અને તેની જેમ મંજીરપણથી પાતાલો તે યોજનલક્ષ પ્રમાણુ ચાર મહાકલશો છે. જે પ્રકારે
હજુ છે કે—

“ પળનડઈ ઠ સહસ્તા, ઝોગાહિતા ચરહિંસિ જ્વળં ।

ચરરોડજિજ્ઞરસંઘણસંઘિયા હૈંતિ પાવાહા ॥ ”

(અર્થ) ‘પંચાણુ હજાર યોજન ચારે દિશામાં લવણસુદ્રને અવગાહીને અધિજર (કાંડી)
અંશનાથી સંસ્થિત એવા ચાર પાતાલો છે. તેથી—મહામીષળાઃ કવાયા પથ પાતાલાનિ યજ્ઞ
સ તથા તમ્ મહાભીષણુ એવા કપાયો જ જ્યાં પાતાલો છે, તે મહાભીષણ કપાયપાતાલવાળો, તેને.

કલશોથી યુક્ત છે, તેમ આ સંસાર સસુદ્ર પશુ પાતાલ કલશો જેવા ભિંદા મહાલીપશુ-મહા ભયંકર ચાર કષાય પાતાલોથી યુક્ત છે.

“ ચઉ કષાય પાતાલ કલશ બિહાં, તિસના પ્રવન પચંદ્ધ;

ખહુ વિકલ્પ કલ્લોલ ચઢતું હે, આરતિ ફેન ઉડંડ....

ભવસાથર લીપશુ તારીએ હો, અહો મેરે લલના પાસણ !

ત્રિભુવન નાથ દિલમેં એ વિનંતિ ધારિયે હો....” શ્રી યશોવિજયભટ્ટ.

સસુદ્ર જેમ ફલ્ક-ઉલ્લંઘવા ફુધ્કર એવા ધૂમરીઓ અવહાવતા આવર્તથી-વમળથી રોદ્રભયાનક છે, તેમ આ સંસાર સસુદ્ર પશુ વિજ્રમરૂપ ધૂમરીઓ અવહાવતા એવા ફલ્ક-મોહરૂપ આવર્તથી રોદ્ર છે. સસુદ્ર જેમ વિચિત્ર પ્રકારના મગરમત્સ્ય આદિ દુષ્ટ શ્યાપદોથી-જલચરોથી વસેલો છે, તેમ આ સંસારસસુદ્ર પશુ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના દુઃખ-સમૂહરૂપ દુષ્ટ જલચરોથી વસેલો છે. સસુદ્ર જેમ પવનના હીલોળાથી ખળભળી ભેંસે-વિશ્લોભિત થાય છે, તેમ આ સંસારસસુદ્ર પશુ રાગદ્વેષરૂપ પવનથી વિશ્લોભ પામી રહ્યો છે, ખળભળી રહ્યો છે. સસુદ્ર જેમ ભેંસતા અને લય પામતા મોભથી-નીચીથી ભીષળી રહ્યો છે, તેમ આ સંસારસસુદ્ર પશુ ઉપજતા અને વિષ્ણુસતા સયોગવિયોગરૂપ મોભથી ઉલ્લસી રહ્યો છે. સસુદ્ર જેમ વેલાકુલ-ભરતીઓટથી આકુલ છે, તેમ આ સંસારસસુદ્ર પશુ પ્રબલ મનોરથરૂપ વેલાથી-ભરતીઓટથી આકુલ-ભરપૂર છે. સસુદ્ર જેમ પાર ન પાતી શકાય એવો સુદીર્ઘ-અતિ લાંબો છે, તેમ આ સંસારસસુદ્ર પશુ પાર ન પમાય એવો સુદીર્ઘ છે.

“ જરત ઉદ્દામ કામ વઠવાનલ, પરત શીલ ગિરિ શૃંગ;

ફિરત બચ્સન ખહુ મગર તિમિંગલ, કરત હે નિમગ ઉમંગ....ભવસાથર લીપશુ.”

શ્રી યશોવિજયભટ્ટ.

“ સંસારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક મહાસસુદ્રની ઉપમા પશુ આપે છે. સંસારરૂપી સસુદ્ર અનંત અને અપાર છે. અહો હોહો ! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો ! ! આમ એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સસુદ્રની ઉપમા છાજતી પશુ છે. સસુદ્રમાં જેમ મોભની છોળો ઉછળ્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોભઓ ઉછળે છે. જળનો ઉપરથી જેમ સપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર પશુ સરળ દેખાવ દે છે. સસુદ્ર જેમ કયાંક ખહુ ઉંડો છે, અને કયાંક ભમરીઓ અવરાવે છે, તેમ સંસાર કામ વિષય પ્રપંચાદિકમાં ખહુ ભેંસે છે. તે મોહરૂપી ભમરીઓ અવરાવે છે. થોડું જળ છતાં સસુદ્રમાં જેમ ઉભા રહેવાથી કાઢવમાં શુચી જઈએ છીએ, તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાઢવમાં ઘુંચવી દે છે. સસુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા, અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સસુદ્રરૂપી અસખા, અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સસુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વઠવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે, તેમ સંસારમાં માયારૂપી

આધારભૂત સંઘ, — 'અવિર્લવાદિ પરમબોદિત્યકર્ણ પ્રવચનં સજ્જેવા',
 પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર અપાર સાગર જેમ ઉત્તમ જહાજથી પાર ઉતારી શકાય છે, તેમ
 સંઘ તે તીર્થઃ આ અપાર ઘેર સંસારસાગર પશુ પ્રવચનરૂપ પ્રવહસુથી પાર ઉતારી
 પ્રવચન જહાજ શકાય છે. એટલે પ્રવચન—પ્રવહસુ એ જ સંસારસાગરથી તારનારું
 તીર્થ છે. સાગરથી પાર ઉતારનારું જહાજ પ્રથમ તો દિશા આદિ
 દર્શક ચંત્રોથી સુસજ્જ હોવું જોઈએ. ચંત્રસજ્જ છતાં ગતિક્રિયા ન કરે તો શું કામનું ?
 એટલે બીજું તે ગતિ-ક્રિયાવંત હોવું જોઈએ. આનું જહાજ પશુ તેના પ્રેરક—ચલાવનાર
 નિર્માત્રક કપ્તાન વગેરે બરાબર ન હોય તો કેમ ચાલે ? એટલે ત્રીજું તેના આશ્રય—
 આધારરૂપ ઉત્તમ કપ્તાન આદિ હોવા જોઈએ. આ બધું ય હોવા છતાં જહાજ મજબૂત
 સુદૃઢ ન હોય તો વચ્ચે જ ભાંગી પડે, એટલે ચોથું તે શક્તિસંપન્ન હોવું જોઈએ. આવા
 લક્ષણવાળું ઉત્તમ જહાજ સાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે, તેમ તેવા જ યથોક્ત
 લક્ષણવાળું પ્રવચન જહાજ પશુ સંસારસાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ શોધ સ્થળે પહોંચાડે છે.
 આમ આ રૂપકની ભૂમિકા સમજવા માટે આટલો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો, એટલે બને
 બુદ્ધિનિધાન આચાર્યજીએ પ્રવચનના જે ઉત્તમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) લક્ષણ
 પ્રયોજ્યા છે, તેની અમરૂપિ હવે આ તુલનાત્મક અર્થઘટના (Comparison) પરથી સુસ્ત
 વાંચકથી સમજી શકાશે—

ઉત્તમ જહાજ પ્રથમ તો દિશા-કાળ-ગતિ આદિ તત્ત્વ જેમ છે તેમ બરાબર
 દર્શાવનાર ચંત્રોથી સુસજ્જ (Well-equipped) હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ
 પશુ જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સકલ જીવાદિ પદાર્થનું પ્રરૂપણ કરનાર વચન-તંત્રોથી
 સુસજ્જ છે. 'વચાવસ્થિતસકલજીવાદિપદાર્થપ્રરૂપકં' ।

ઉત્તમ જહાજ જેમ આડું અવળું નહિ એવું અનવલ અને અન્ય હોડકાં વગેરેની
 બા. માં અવિજ્ઞાત એવું શીઘ્ર સતત ચલન-કરણ કરતું ઇષ્ટ દિશામાં ગતિમાન—ક્રિયા-
 શીલ હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પશુ અત્યંત અનવલ—સર્વથા પરમ નિર્દોષ
 અને અન્યોને અવિજ્ઞાત—ગીઝઓને બાલુવામાં નથી એવી ચરણ-કરણક્રિયાના આધાર-
 રૂપ હોઈ, શોધરૂપ ઇષ્ટ નિશ્ચય દિશામાં ઉગ્ર સવેગથી સતત ગતિમાન—ક્રિયાશીલ હોય
 છે.—'અત્યન્તાનવચાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણક્રિયાડ્ડવારં' ।

અપાર સાગરને ઉલ્લંઘી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જોઈતી ધીરજ ને તમસા
 જેઓમાં છે, એવા ધીર મહાસત્ત્વ સંપત્તિમાન ઉતારુઓ જ (Passengers) જેમ ઉત્તમ
 જહાજનો આશ્રય કરે છે; તેમ આ અપાર સંસારસાગરને ઉલ્લંઘી
 શોધરૂપ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જેઓમાં અપાર ધૈર્ય અને
 અનન્ય લગની છે, એવા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મસંપદસંપન્ન
 ત્રિભુવનવર્તી મહાસત્ત્વવંત મહાસત્ત્વો જ આ પરમ પ્રવચન
 જહાજનો આશ્રય કરે છે. 'ત્રેલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પન્નકમહાસત્ત્વાશ્રયં' ।

મહાસત્ત્વ
 આશ્રયવાળું
 પ્રવચન જહાજ

૧૧ અર્થઃ—અને તેથી આ કહેવાયું થયું—

વાતિકર્મનો ક્ષય થયે, જ્ઞાનકેવલ્ય યોગ થકી તીર્થકર નામકર્મના ઉદ્ધવને લીધે, તત્ત્વભાવતા વડે કરીને આદિત્યાદિ પ્રકાશના નિર્દર્શનથી શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનને લીધે, યુક્ત-કેવલ્યમાં તેના અસંભવથી આગમની અનુપપત્તિને લીધે,—લબ્ધજનોના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને પરંપરાઅનુચલકર તીર્થકરો છે. એમ તીર્થકરપણાની સિદ્ધિ છે. ૫૫

॥ ઇતિ તીર્થકરવસિદ્ધિ ॥ ૪ ॥

વિવેચન

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરબગી;

ચિદાનંદધન તત્ત્વવિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....પ્રભુ સુખાહુ.

“કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય....પ્રભુ છ !

નામાદિ સંભારતાં, મિથ્યા દોષ વિલાય....પ્રભુ છ !....ખાહું બિશુદ્ધ કથામથી....

—શ્રીદેવચંદ્રછ

પણિકા—વાતિકર્મ ઇત્યાદિ. વાતિકર્મશ્લેષ—વાતિકર્મનો ક્ષય થયે, જ્ઞાનાવરણાદિ અવર અનુદ્ધવનો પ્રથમ થયે, જ્ઞાનકેવલ્યયોગાત્—જ્ઞાનકેવલ્યના યોગથી, કેવલજ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ જ્ઞાનકેવલ્યનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરી, તીર્થકરનામકર્મોદયાત્—તીર્થકર નામકર્મના વિપાકરૂપ હેતુ થકી, તત્ત્વ-ભાવતયા—તત્ત્વભાવતાથી, તીર્થકરણ સ્વાભાવથી. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—આદિત્યાદિમકાશ-નિર્દર્શનતઃ—આદિત્યાદિના પ્રકાશના નિર્દર્શનથી.

“તત્ત્વામાભ્યાદેવ પ્રકાશયતિ માસ્કરો યથા લોકમ્ |

તીર્થમવર્તનાય મવર્તતે તીર્થકર યથમ્ ॥” (તત્ત્વાર્થશાખે કારિકા, ૧૦)

(અર્થાત્) તત્ત્વાભાવથી જ સૂક્ષ્મ જો કોને પ્રકાશે છે, એમ તીર્થપ્રવર્તનારે તીર્થકર પ્રવર્તે છે. આદિ શબ્દથી ચંદ્ર-મણિ આદિના નિર્દર્શનનું ગ્રહણ છે. શું ? તે માટે કહ્યું—

શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાત્—શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયન થકી, માતૃકાપદ્ધત્યલક્ષણ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયનથી—ઉપદેશનથી. તીર્થકરો એમ વક્ષ્યમાણ (કહેવામાં આવશે તે) સાથે સંબંધ છે. વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—મુક્તકેવલ્ય—મુક્તકેવલ્યમાં, અપવર્ગલક્ષણ યુક્ત કેવલ્યમાં, તદસમ્પ્રવેન—તેના અસંભવથી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનના અધઃનથી,—અશરીરતાથી પ્રણયનહેતુરૂપ સુખાદિના અભાવને લીધે, જાગમાનુષયસ્ત્ર—આગમની અનુપપત્તિ થકી—અયોગ થકી. અને તે શાસ્ત્રાર્થ અકેવલિપ્રણીત નથી,—આભિમાદના સંભવને લીધે; અપૌરુષેય પણ નથી;—તેના નિર્ણયમાનપણાને લીધે. કેવા હોતા તે માટે કહ્યું—

મન્યજનધર્મપ્રવર્તકલ્લેન—લબ્ધજનોના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને, યોગ્ય જીવના ધર્મમાં અવતારકપણાએ કરીને, પરમ્પરાનુચલકરાઃ—પરંપરાઅનુચલકર, પરંપરાથી—અવધાનથી અનુચલકર—ઉપકારકર. કારણ કે કલ્યાણયોગ્યતા લક્ષણ એવો જીવોના ક્ષાયોપશમિત્યાદિ સ્વપરિણામ જ અનંતરપણે અનુચલકર છે, અને તત્ત્વહેતુતાથી (તે પરિણામની હેતુતાથી) ભગવતે અનુચલકર છે. અથવા પરંપરાથી—અનુબંધથી સ્વતીર્થના અનુચલકલ્લેન પવંત સુદેવત-સુમાનુષ્ય આદિ કલ્યાણલાભલક્ષણ પરંપરાથી અનુચલકર.

અને આ ઉપરથી સ્વર્ગ ની ના-પર્યંતે એ સ્વરૂપે—'સર્વિજ્ઞનાથને'—સા.પા.પૃ-૧૩૦-૧૩૧
 મીઠાનીય એ સ્વર્ગસ્થ એ સાન ધાનિકમંત્રા ૧૫૫ સુધે, જાનકીય સર્વોનાદ—૧૩૧૫-૫-૧૩૧૫
 ૩૫ જાનકીયસ્થને, યેન ધાન્ય નાદે 'તીર્થ' સ્થ નામકના ૬૬૫૬૧૧ સર્વોજ્ઞનાથના—સર્વ-
 નીર્થકીને, તેવઃ પ્રકાશઃ તીર્થ' સ્થ સ્વસ્થાપ્ત્ય, એ સ્થિતિ ૧૪૫-૧૪૬
 તીર્થ' સ્થનામકર્ષઃ ધર્મ'તીર્થ' સ્થ ૩૫૫૫૫ સ્થે એ સ્વરૂપે—૬૬૬૬૬ સ્થે, તેન નેન
 ધર્મ'તીર્થ' સ્થાપન સ્થનાપ્ત્યથી જ યોગને પ્રકાશ, તે, તેન તીર્થ' સ્થ ૩૫૫૫૫૫૫-૧૪૬૫૫
 જ સર્વજ્ઞનાથના ધર્મ'તીર્થ' સ્થ સ્થસ્થાપ્ત્ય એ સ્થિતિ ૧૪૬-૧૪૭
 'સ્વર્ગને જા વિગતે જા ધૂયે જા'—૬૬૬૬-૧૪૫-પ્રીત્યસ્થ, વિગતે—૬૬૬૬, સાથેન ૧૪૬-૧૪૭
 થી—'જ્ઞાનાગ્રંથજ્ઞનાથ' ઉપરસ્થાન પડે સ્થિતિ જગત્પાં ૩૫૫૫૫૫, એ જે જે

[illegible][illegible]

कायदा-अनुसंधान विभाग, अजमेर, सूचि क्रम २३५ : "—श्रीदिवस १२२

[illegible][illegible]

ભવ-ચુકત દશાએ વિચરે છે. નિષ્કારણ કરુણાસસાગર એવા તીર્થંકર દેવના આ પરમ કૃપાળુ દેવ પરમાર્થમિથની વૃદ્ધિ કરી, સંસારતાપથી પરમ વિશોપકાર સંતપ્ત જગજ્જનુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે. “ભવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ” એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રદીપી, આ ભગવાન ધર્મભૂતિ વિશ્વબંધુ દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થમાર્ગે ચઢાવી સર્વ જગત્જનુતુ પરમાર્થ હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુબંધ આચરે છે. અને સર્વ શોકનો નાશ કરનારા એવા ખરેખરા ‘અશોક’ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે પરમ લોકોપકાર કરે છે. આવા વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય અહોત ભગવંતોને દેવચંદ્રા-આનંદધન-યશોવિજય-આદિ સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામાહેષ્વ, નિર્યામક, સાર્થવાહ આદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી અનન્ય ભક્તિથી એમને મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“ભવઉપાધિ ગઠ ટાળવા, પ્રભુ છો વૈદ્ય અર્થોદય રે;
સ્તનત્રયી ઔષધ કરી, તમે તાર્યા ભવિજન જોષ રે.
દેવ વિશાલ જિહ્વાદની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.

ભવઅદવી અતિ ગહનથી, પારગ પ્રભુ સત્યવાહ રે;
શુદ્ધ માર્ગ દેશકપણે, યોગ ક્ષેમંકર નાહ રે....દેવ. ઇત્યાદિ.”
—શ્રી દેવચંદ્રા

॥ इति तीर्थंकरत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

પ. સ્વયંસંખુદ્ધ :

‘સ્વયંસમ્બુદ્ધેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘સ્વયંસંખુદ્ધ’ પદનું પ્રયોજન: મહેસ અનુમદથી જોધવાદનો નિરાસ—

૧૨ પત્તેવ્યપ્રત્યયાનુગ્રહબોધતન્ત્રૈઃ સદાશિવવાદિમિસ્તદનુગ્રહબોધવન્તોઽમ્યુપગમ્યન્તે, ‘મહે-
શાનુગ્રહાત્ બોધનિયમા’વિતિ વચનાત્, પત્ત્વ્યપોદાયાહ—૫૬

‘સ્વયંસંયુક્તમ્યઃ’ ।

મહેશાનુગ્રહ-બોધ-પદ્ય-અપ્રત્યયા (મહેશના) અનુગ્રહ-થી બોધ (ઉપજે છે) એવું જેવું તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓથી તેના અનુગ્રહથી બોધવૃત્તિ માનવામાં આવે છે—મહેશના અનુગ્રહથી બોધ-નિયમ હોય છે’ એ વચનથી, એના નિરૂપણાથી કહ્યું છે.

સ્વયંસંયુક્તોને

વિવેચન

“ સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી,

પ્રજ્ઞા સ્વયંબુ યુક્તં યુગ્યાથી.”—શ્રીમદ્માવબોધ-બોધમાળા. (સ્વચિત)

જો ભગવતે પેલું ‘સદાશિવવાદીઓથી મહેશાનુગ્રહ’ થકી બોધવંત માનવામાં આવે છે; તેના નિરૂપણથી, અને ‘સ્વયંસંયુક્ત’ એ ખાસ વિશેષણ મૂક્યું છે. હેતુ-નિરપેક્ષ-નિરૂપણ આત્મલાભપણાએ કરીને પ્રત્યય વિનાના જે ‘અપ્રત્યય’ કહેવાય છે, એવા મહેશના અનુગ્રહ થકી એટલે કે ‘બોધયોગ્ય સ્વરૂપ’ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર થકી, કૃપાપ્રસાદ થકી બોધ ઉપજે છે, એવું જેવું આગમ-તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓ ઇશ્વરકારણિકા કહે છે કે—‘મહેશના અનુગ્રહ’ થકી બોધ-નિયમ હોય છે.’ ‘મહેશાનુગ્રહાદ્ બોધનિયમો’ અર્થાત્ સતપ્રવૃત્તિ અને અસતવૃત્તિનો હેતુ એવા જ્ઞાનવિશેષરૂપ બોધ, અને સદાચારપ્રવૃત્તિ અસદાચારનિવૃત્તિરૂપ નિયમ—જે ઇશ્વરના અનુગ્રહ થકી નીપજે છે; અથવા (‘બોધનિયમાત્’ એ પાઠાંતરે) ઉક્તરૂપ બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું ઇશ્વરના અનુગ્રહ થકી નીપજે છે. આવી આ ઇશ્વરને જગતનું કારણ માનનારા ઇશ્વરવાદીની માન્યતાનું નિરસન અહીં ‘સ્વયંસંયુક્ત’ એ વિશિષ્ટ પદથી કર્યું છે.

શ્રીમદ્ભિક્ષા-અપ્રત્યયાનુગ્રહબોધતન્ત્ર—અપ્રત્યય—અપ્રત્યય—હેતુનિરપેક્ષ આત્મલાભપણાએ કરીને, મહેશ તત્ત્વ—તેના, અનુગ્રહ—અનુગ્રહ, બોધયોગ્ય સ્વરૂપ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર, તેન—તે વડે કરીને, બોધ—બોધ, સતપ્રવૃત્તિ અને અસતનિવૃત્તિના—હેતુરૂપ જ્ઞાનવિશેષ, તત્ત્વધ્યાનસ્તન્ત્રઃ આગમઃ વેદો—તત્ત્વધ્યાન તંત્ર-આગમ છે એવો. તે તથા—તે તથા—અપ્રત્યય અનુગ્રહ બોધતંત્રવાળા, તે—તેઓથી, સદાશિવવાદિમિ—સદાશિવવાદીઓથી, ઇશ્વરકારણિકાથી. તંત્ર જ કહો છે—મહેશાનુગ્રહાદ્બોધનિયમો—મહેશના અનુગ્રહ થકી બોધો નિયમમય—ઉક્તરૂપ બોધ અને નિયમ—સદાચારપ્રવૃત્તિ, અસદાચારનિવૃત્તિ, લક્ષણ (હોય છે.) ‘બોધનિયમાત્’—બોધનિયમથી જે પાઠાં તે બોધસ્વ નિયમ—બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું, તે થકી.

આ ભગવંતો સ્વયંસંયુક્ત કેવી રીતે ? તે પ્રશ્નિત કરે છે—

૧૩ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ પ્રથમસમ્બોધેડપિ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્, ત્રૈલોક્યા-
ધિપત્યકારણાચિન્ત્યધર્માભવીતીર્થકરનામકર્મયોગે ચાપરોપદેશન સ્વયં-આત્મર્ત્વ સમ્યક્ષર-
બોધિપ્રાપ્ત્યા બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાપગમસમ્બોધેન સ્વયંસંયુક્તાઃ ।^{૧૩}

૧૩ અર્થઃ—તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ
સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે, અને ત્રૈલોક્યઆધિપત્યના કારણપણે અચિન્ત્યપ્રભાવી
તીર્થકર નામકર્મના શોભે, અપરોપદેશથી (પરના ઉપદેશ ત્રિના) સ્વયં-સ્વયં-આત્મર્ત્વ ન
સમ્યક્-સમ્યક્ વરણોધિપ્રાપ્તિથી બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાના અપગમરૂપ (દૂર થવા રૂપ) સંબોધ
વડે યુક્તો,—તે સ્વયંસંયુક્ત.^{૧૪}

વિવેચન

“પરમ ઈષ્ટ વાલ્કા ત્રિભુવન ધણી રે,
વાસુપુત્ર સ્વયંયુક્ત....”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આ ભગવંતો સ્વયંસંયુક્ત કેવી રીતે ? તેનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છેઃ પ્રથમ તો
ભગવંતનું તથાભવ્યત્વ જ એવું હતું, તેમના આત્માનું ભવ્યપણું-યોગ્યપણું જ તથા-
પ્રકારનું વિશિષ્ટ હતું; અને તેને કાળ આદિ સહકારી કારણકલાપનો જોગ આવી મળ્યો.
આમ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ—સ્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવી સમગ્ર કારણ-
સામગ્રીના પરિપાક થયો, એથી કરીને પ્રથમ સંબોધ-વેળાએ પણ—‘પ્રથમસમ્બોધેડપિ’
પહેલી જ વાર જ્યારે સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થયો ત્યારે પણ તેઓ
સ્વયોગ્યતા પ્રાધાન્યથી સ્વયં-યોગાની એળે સંયુક્ત-સમ્યક્પણે યુક્ત-જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયા
સ્વયંસંયુક્ત હતા; તો પછી તીર્થકર ભવમાં તો પરોપદેશ વિના અપ્રથમ સંબોધ
વેળાએ તો પૂછ્યું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ ચળકેનો અર્થ છે.
અને આમ આ ભગવંતો તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ
પણ સ્વયંસંયુક્ત થયા તે ‘સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે’ જ ‘સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્’

પણિકા—તથા ઈલાદિ તથા—તે પ્રકારે પ્રતિવિશિષ્ટ, અવ્યત્વમેવ—અચલ જ, તે તથા-
અન્યત્વ—તથાભવ્યત્વ, આદિ—આદિ ચળકેથી તેનાથી અન્ય એવા કાલાદિ સહકારી કારણનો પરિપાક
છે, તેવાં—તેઓની, સામગ્રી—સંકલિત, તત્ત્વાઃ—તેનો, યઃ—એ, પરિપાકઃ—વિપાક, અન્યાકતે
સ્વકાર્યકરણશક્તિ, તત્ત્વાત્—તે કંઈ. પ્રથમસમ્બોધેડપિ—પ્રથમ સંબોધમાં પણ, પ્રથમ સમ્યક્ત્વાદિ
લાભમાં-પણ. તો પછી તીર્થકર ભવની પ્રાપ્તિમાં અપરોપદેશથી અપ્રથમ સંબોધમાં તો પૂછ્યું જ શું ?
એમ ‘અપિ’ પણ ચળકેનો અર્થ છે. સ્વયંસંયુક્ત એમ યોગ-સંબંધ છે. કયા કારણથી ? તે મારે કર્યું—
સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્—સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે. સ્વયોગ્યતાનો પ્રકર્ષ ભગવંતોના પ્રથમ સંબોધમાં
પ્રધાન હતો છે,—‘હ્યતે કૈદારઃ સ્વયમેવ’—કેદારાદિ કપાત્, કેદાર (કેળ) સ્વયમેવ કપાત્ છે,
ઈલાદિની જેમ.

અર્થાત્ ભગવંતના આત્માની સહજ સ્વભાવરૂપ સ્વયોગ્યતા જ એવી છત્કૃષ્ટ હતી કે એ જ તેમના પ્રથમ સંબોધમાં પ્રધાન હેતુરૂપ થઈ પડી. કેળ વગેરે કોઈ કાંપે છે, છતાં ‘કેળ સ્વયમેવ કપાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે કેળની કામળતારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે તે કાપવું એટલું બધું સહેલું છે કે તેમાં કાપનારનો બ્યાપાર ગૌણ હોવાથી તેની ગણના થતી નથી. તેમ બોધદાતા કોઈ શુરુ બોધ આપે છે, છતાં ભગવંતો ‘સ્વયંસંયુક્ત યાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે ઉપાદાનરૂપ તેમના આત્માની સુલભબોધિપણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે સંયુક્ત થવું એટલું બધું સુકર છે, કે તેમાં બોધદાતા શુરુ આદિ તો સાક્ષીરૂપ સ્વરૂપ નિમિત્ત માત્ર હોવાથી તેની વિવક્ષા કરાતી નથી. અર્થાત્ ભગવંતનું ઉપાદાન જ એટું બળવાનું હતું કે તેમાં સદ્ગુરુ આદિના સ્વરૂપ નિમિત્તથી તેમને અપ્રત્યાસથી સમ્યક્ તત્ત્વદર્શનરૂપ બોધ થઈ ગયો; બોધરૂપ આત્માનું ઉપાદાન પ્રગટાવવા માટે સદ્ગુરુ આદિ નિમિત્તની અનિવાર્ય જરૂર હોઈ, સદ્ગુરુબોધ નિમિત્તની એક જ ચીન-ગારી તેમના ઉપાદાનને જલ્દત કરવા-પ્રગટાવવા-પેટાવવા માટે (To kindle, ignite) બસ હતી. આમ આ અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ સ્વયંસંયુક્ત હોય છે.

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજો !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજો !” શ્રી દેવચંદ્રશ

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે જો તજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જાતિમાં ક્ષિયત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ત્રૈલોક્યબોધિપત્યના—ત્રિભુવનસ્વામીપણાના કારણરૂપ એવા અગ્નિત્યપ્રભાવી તીર્થંકર-નામકર્મનો જ્યારે યોગ થાય છે, ત્યારે તો ‘અપરોપદેશથી’ પરના ઉપદેશરૂપ નિમિત્ત વિના જ, સ્વયં-આત્માથી જ સમ્યક્ વર બોધિ પ્રાપ્તિ વડે કરીને તેઓ મિથ્યાત્વ મિદ્ધા દૂર થવા રૂપ સંબોધથી-આત્મભ્રમરૂપિથી યુક્ત હોવાથી સ્વયંસંયુક્ત હોય જ છે. શુદ્ધા મિથ્યાત્વનિવ્રાપગમસન્બોધેન । ઈ. ભેમકે—

આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં અનાદિની પરભાવમાં આત્મભાવની ભૂલ નહ થઈ, અને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રમાદની નિદ્રા છાંડી દઈ ‘સમ્યક્ જ્ઞાનસુધારસ ધર્મ’ એવો આત્મા બળ્યો.

એટલે સ્વ-પર ભાવનો સહજ વિવેક પ્રગટયો, અને અતરૂ આત્મા સંયુક્ત આત્માનો સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધનમાં સ્થિર રહ્યો. આત્માની પ્રાયશ્ચિત્તા સર્વથા તાર્ત્વિક વિકાસક્રમ આત્મસ્વરૂપ સાધ્યના આલંબનવાળી થઈ, એટલે સ્થિરપણે પ્રવહતી નિજ પરિણતિ નિજ ધર્મસ્થ સ્થાપના લાગી—જમા કરવા લાગી.

આમ સર્વ પરપરિણતિ રસની રીઝ ત્યાગી દઈ, નિજ આત્મ અનુભવની ઈષ્ટતા બાગી; અને આશ્રન ભાવની આલ સહેજે છૂટી જઈ બદીમ-ઉગ્ર સંવર શિષ્ટતા પ્રગટી. અને

આમ આત્મસ્વરૂપમાં સંબુદ્ધ આત્માને સ્વાદ્વાદી એવી નિજ પ્રભુતાનું, એકત્વ પ્રયત્ન, શુદ્ધ આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિજ સ્તનયથી ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થઈ, પરભાવ માંથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પ્રત્યાહાર કરી, શુદ્ધ આત્મભાવમાં ધારણરૂપ આરણ્ય બરી, એટલે તત્વાનંદી એવી પૂર્ણ સમાધિમાં લયમયી આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. અને આ કહે-આત્મ-સ્વરૂપના કર્તા-લોકતાભાવે અને તેમાં રમણપણે અવ્યાબાધ-સ્વશુભની પૂર્ણ રીતિ, ધારી, એટલે આ સહેજાત્મસ્વરૂપી સ્વયંસંબુદ્ધ ભાગવતો સહેજ, અકૃત્રિમ, નિર્મળ જ્ઞાતાનંદને પ્રાપ્ત થયા. સંબુદ્ધ આત્માનો આ તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ મહાગીતામાં દેવચંદ્રણ સહા-સુનિએ અપૂર્વ લાક્ષણિક શૈલીથી સંગીત કર્યો છે.

“જગત્તિવાકર ધી નમિશ્વર સ્વામ એ, તુજ સુખ દીઠે નાહી ભૂલ અનાદિને રે હો,
જાગ્યો સત્યજ્ઞાન સુધારણ ધામ એ, છાંડિ દુર્જય મિથ્યા નિહ પ્રમાદની રે હો,
સહેજે પ્રગટ્યો નિજ પર ભાવ વિવેક એ, અંતર આતંત્ર કંઠયો સાધન સાધવે રે હો,
સાધ્યાલંબી થઈ જાગૃકતા છેક એ, નિજ પરિણતિ થિર નિજ ધર્મરસ કવે રે હો,
ત્યાગીને સાર પર પરિણતિરસ રીઝ એ, જાગી છે નિજ આતંત્ર અનુભવ ઉછિતા રે હો,
સહેજે છૂટી આશ્રય ભાવની, ચાલ એ, જલમ એ, પ્રગટી સંવર, શિષ્ટતા રે હો,
સ્વાદ્વાદી નિજ પ્રભુતાને, એકત્વ એ, ક્ષાયક ભાવે ધારે નિજ સ્તનયથી રે હો,
પ્રત્યાહાર કરીને ધારે ધારણ શુદ્ધ એ, તત્વાનંદી પૂર્ણ સમાધિલયમયી રે હો,
અવ્યાબાધ સ્વશુભની પૂરણ રીત એ, કરતા લોકતા ભાવે રમણપણે ધરે રે હો,
સહેજ અકૃત્રિમ નિર્મળ જ્ઞાતાનંદ એ, દેવચંદ્ર એકેવે સેવનથી ચરે રે હો.”

—ધી દેવચંદ્રણ.

કર્મની ચોખ્ખતાના અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી, એમ શુક્રિથી પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૬ ન હૈ કર્મણો યોગ્યતાદમાત્રે તત્ત્વ ક્રિયા ક્રિયા, સ્વફલાપસાધકત્વાત્, પ્રયાસમાત્ર-
ત્વાત્, અશ્વમાધાદો શિક્ષાપચ્યાષપેક્ષયાં.

સકલલોકસિદ્ધમેતદિતિ નામન્યે સદાશિવાનુગ્રહઃ, સર્વજ તત્પ્રસન્નહૃદઃ, અમન્યત્વા-
વિચોવાદિતિ આશનીય ॥

૧૬ અર્થ :—અરેખર! કર્મની ચોખ્ખતાના અભાવે તેમાં (તે સંબંધમાં) ક્રિયા તે ક્રિયા નથી,—સ્વફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે, (અને તે પછી) પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે, અશ્વ-
માધ આદિમાં શિક્ષા-પક્ષિ (પચાનક્રિયા) આદિ અપેક્ષાએ.

આ સહેજે લોકને સિદ્ધ છે. એટલે અલભ્યમાં સદાશિવનો એનુગ્રહ ન હોય,—સર્વજ તેના પ્રસંગને લીધે, (અને તે પછી) અલભ્યતાના અવિશેષને લીધે,—એમ ભાવના થાય છે. ૫૮

વિવેચન
“તુજાં કરુણાં મહુ કિરુ દે, સરખી છે મહાસાજ”
પણ અવિરાધક એવને દે, કારણ સફલો થાય...ચંદ્રાનન મિન !
—શ્રી દેવચંદ્ર—

હવે મહેશની અનુગ્રહક્રિયા થશે બોધ-નિર્મળની વાત કેમ થતી નથી ? તેના પુલાસો કરે છે—“જે કર્મણો યોગ્યતાડમાવે તજે ક્રિયા ક્રિયા.” કર્મની ચોખ્ખતાની અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી. એટલે કે મહેશની કર્મચોખ્ખતા અભાવે અનુગ્રહક્રિયાની હેતુબદ્ધ એવી એવી તથાંરૂપ પરિણતિ સ્વભાવરૂપે ક્રિયા તે ક્રિયા નથી ચોખ્ખતા જે એ ન હોય, તે સદાશિવની અનુગ્રહક્રિયા ક્રિયા તે અદેશની ક્રિયા નથી, પણ ક્રિયાભાસ જ છે. કારણ કે સ્વફલામસાધકત્વાત્ તે બોધાદિ ઇષ્ટ સ્વર્ણની પ્રસાધક થતી નથી, એટલે તે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું હોય છે-પ્રયાસમાત્રત્વાત્. આની સંમર્ધનમાં એને અચ્ચક્ષિય-માર્ગધિક્તિ આદિ દષ્ટાંત ધટે છે—જન્મમાર્ગાદો શિક્ષાપચ્ચાષપેક્ષયાં. ગમે તેવી અચ્ચક્ષિય, જેનામાં ચોખ્ખતા નથી એવા અધિયેલ ઘોઠામાં નિષ્ફલ-પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે. કૌરવે મગને પકાવવા માટે ગમે તેટલી પચનક્રિયા પણ નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે.

પક્ષિકા—જ વૈ-પ્રમાદિ. જ વૈ-ન જ, કર્મણઃ—કર્મની ક્રિયાવિધી. કર્મ-કારકની એમ અર્થ છે. યોગ્યતાડમાવે—ચોખ્ખતાના અભાવે, ક્રિયાપ્રતિ વિષયતાથી પરિણતિ સ્વભાવના અભાવે, તજ-તેજ, કર્મમાં, ક્રિયા—સદાશિવ-અનુગ્રહક્રિયા. ક્રિયા—ક્રિયા હોવી, ક્રિયા-ક્રિયાભાસ જ હોય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વફલામસાધકત્વાત્—સ્વલના, અપ્રસાધકપણાને લીધે, અભિલષિત બોધાદિ ફળના અપ્રસાધકપણાને લીધે. આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રયાસમાત્રત્વાત્—ક્રિયાના પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે આ કેવી રીતે સિદ્ધ છે ? તે કહ્યું—જન્મમાર્ગાદો—અથ-આપ આદિ કર્મમાં, આદિ શબ્દથી કપાસ આદિનો પરિચય છે, શિક્ષાપચ્ચાષપેક્ષયાં—શિક્ષા-પક્તિ આદિ અપેક્ષાએ, આદિ શબ્દથી ભાષારામે આદિ અપેક્ષાને.

સકલલોકસિદ્ધમેતત્—આ ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે. ભલે અપરકર્ષક ક્રિયાનું આમ અક્રિયાપણું હો, પણ સદાશિવકર્ષક ક્રિયાનું ન હોય, તેના અચ્ચક્ષિયક્રિયાપણાને લીધે, એમ આશંકાને કહ્યું—ઈતિ-એમ, કર્મના ચોખ્ખતા ભાવે ક્રિયાનું ક્રિયાપણું-ઐકાન્તિક અને સાધનિક એવું સકલલોકસિદ્ધ સતે, જ-ન જ, અમન્યે-અભાવમાં, નિર્વીણ અયોગ્ય પ્રાણિમાં, સદાશિવાનુગ્રહ-સદાશિવતા-અનુગ્રહ. કારણકે એ સ્વચોખ્ખતા વિના પણ સદાશિવતા અનુગ્રહ હોય, તે તે અભાવને પણ અનુગ્રહ કરે; અને તે અનુગ્રહ કરતો નથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞ, અભયમાં, તત્ત્વસદ્ગત્—સદાશિવ અનુગ્રહના પ્રસંગને લીધે, આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અમવ્યત્વા-વિચોવાત્—અભયતાની અવિરોધને લીધે, અભાવત્ સત્-સતે પણ વિશેષ શાંતિ વૈરાગ્યની એકતા અનુગ્રહ ને અભયતા નહિ, ઈતિ-એમ, એ, પરિમાવનીચ—પરિમાવનીચ છે. એમકે સ્વચોખ્ખતા જ સર્વજ્ઞ ફલદેતુ છે.

ઇત્યાદિની જેમ, અનુબ્રહ્મક્રિયાની હેતુભૂત એવી જીવની પરિણતિસ્વભાવરૂપ તથારૂપ યોગ્યતા ન હોય તો મહેશની (ઇશ્વરની) ગમે તેવી અનુબ્રહ્મક્રિયા પણ કાર્યકારી થતી નથી, નિષ્ફળ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થઈ પડે છે. આમ યોગ્યતાના અભાવે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે. એટલે કલ્પિત ઇશ્વરની કલ્પિત અનુબ્રહ્મક્રિયાની નિષ્ફળતા આમત વિશેષ પ્રમાણની જરૂર નથી.

ત્યારે કેઈ કહેશે કે આમ ભલે જીવને કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું હોય, પણ સદાશિવે કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું ન હોય, કારણ કે તે ઇશ્વરનું તો અચિન્ત્યશક્તિપણું છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે—કર્મની યોગ્યતાનો ભાવ—હોવાપણું હોય તો જ ક્રિયાનું ક્રિયાપણું હોય—આ એકાન્તથી સર્વત્ર લાગુ પડતો નિયમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ સકલ લોકને સિદ્ધ છે, એટલે અભવ્યમાં—સુક્તિને અયોગ્ય પ્રાણીમાં સદાશિવનો અનુબ્રહ્મ ન હોય. કારણ કે જો જીવની સ્વયોગ્યતા વિના પણ સદાશિવનો અનુબ્રહ્મ હોય, તો અભવ્યમાં સદાશિવ અભવ્યપણાના અવિશેષથી તેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે અનુબ્રહ્મ ન હોય ઈં સુક્તિગમનઅયોગ્યપણારૂપ અભવ્યત્વના અવિશેષથી—તદ્ભવત વિના તેને અભવ્યમાં પણ અનુબ્રહ્મ કરવો પડે. કારણ કે યોગ્યતા વિના જ જો અનુબ્રહ્મ થતો હોય તો તે કહેવાતો ઇશ્વર પક્ષપાત કરી, ભવ્ય-અભવ્યનો ટાળો પાલી, એકનો અનુબ્રહ્મ કરે ને બીજાનો નહિ, એમ બને નહિ. માટે તે તે જીવની યોગ્યતાની યોગ્યતા જ કાર્યકારિણી છે એટલે અનુબ્રહ્મ કરનાર એવા કેઈ કલ્પિત કર્તારૂપ ઇશ્વરનું પ્રયોજન છે નહિ ને તેવી કલ્પનમાં કંઈ સાર નથી. છતાં અપેક્ષાવિશેષે ઇશ્વરનો અનુબ્રહ્મ માનવો જ હોય તો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મા એ જ ઇશ્વર છે, તેને તો સર્વત્ર સમચુદ્ધિ જ હોય, ને તેની કરુણા તો સર્વ જીવ પર એકસરળી જ હોય; પણ જે આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ રૂઢવારૂપ વિશદના ન કરે એવા અવિશદક જીવને જ, આરાધકપણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે જ, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ ઇશ્વરની કરુણા—અનુબ્રહ્મતા સંકળ થાય છે, એમ યોગ્યતાના અહંકાર-સ્વચ્છંદાદિના વિલોપનાથે આરોપિત—ઉપચરિત રીતે કહો તો તેમાં ભાષ નથી. આમ આત્માની સ્વયોગ્યતા જ સર્વત્ર ફલહેતુ છે એ સારભૂત તત્ત્વ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

તીર્થંકર—અતીર્થંકરોઃ મોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે, એમ કહે છે—

૧૫ બોધિભેદોડપિ તીર્થંકરાતીર્થંકરચો ન્યાય્ય યવ। વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાહેત્વોરપિ મેદાત, પ્તદમાવે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ।

મગવદ્બોધિકામો હિ પરમ્પરયા મગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવો, ન ત્વન્તક્રૂરકેવલિભોધિ-
લામ્બવદત્તસ્વભાવઃ, તદ્વત્તત્તદ્ભાવાસિદ્ધેરિતિ, તત્તત્કલ્પાગાક્ષેપકાનાદિતથામન્યતામાજ
પત્તે। इति स्वयंसम्युद्धत्वसिद्धिः॥ ૧ ॥ ૫૯

૧૫ અર્થ :—તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે, —વિશિષ્ટ-અવિશિષ્ટ એ બે ફક્તના પરંપરા હેતુઓના પણ ભેદ છે માટે, એના અભાવે તેના વિશિષ્ટપણા-અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ છે માટે,

કારણ કે ભગવંતોના બોધિલાભ સ્ફુટપણે પરંપરાથી ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન (સર્જન) સ્વભાવવાળો છે, પણ અત્યંત કેવલીના બોધિલાભની જેમ અતતસ્વભાવી નથી, —તેની પેઠે તેના થકી તદ્દભાવની અસિદ્ધિ છે માટે. એટલે તે તે કલ્યાણની આક્ષેપક (આકર્ષક) એવા અનાદિ તથાસત્યતા ભાવના ભાગી એઓ છે. એમ સ્વયંસંયુક્તવની સિદ્ધિ છે. ૫૬

॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિ ॥ ૫ ॥

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને બાઈ ભામણે, હરખે વાર હભરુ
વસ્તુ ધર્મ પૂરણુ જમ્મુ નીપને, ભાવ કુપા કિરતાર. સ્વામી ૦” —શ્રી દેવચંદ્ર ૯૭
હવે ‘વરબોધિની પ્રાપ્તિથી’ એમ જે કહ્યું હતું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—
‘બોધિમેદોડપિ તીર્થંકરાતીર્થંકરચોન્યાવ્ય ઇવ’ — ‘તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે.’ સમ્યક્ત્વાદિ શોધમાર્ગભેદ પણ યુક્તિયુક્ત જ છે, તો તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો પછી તદ્દાશ્રયી વિભૂતિ આદિની વાત તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’ બોધિભેદ પણ શબ્દનો અર્થ છે. આ તીર્થંકર-અતીર્થંકરના બોધિભેદ અંગે યુક્તિ આ પ્રકારે—વિશિષ્ટ ફલ અને તેથી ઇતર અવિશિષ્ટ ફલ એ બન્નેના પરંપરાહેતુઓના પણ ભેદ હોય, તો પછી અનંતર હેતુઓના ભેદનું તો

પણિકા—વરબોધિની પ્રાપ્તિથી એમ કહ્યું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—બોધિમેદોડપિ—બોધિભેદ પણ, સમ્યક્ત્વાદિ શોધમાર્ગભેદ પણ, તદ્દાશ્રયી વિભૂતિ આદિના ભેદની વાત તો દૂર રહે, તીર્થંકરા-તીર્થંકરચો—તીર્થંકર ને અતીર્થંકરનો, ન્યાય્ય ઇવ—ન્યાય જ, યુક્તિયુક્ત જ છે. યુક્તિ જ કહે છે—

વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાહેત્વોરપિ—વિશિષ્ટ ફલના અને ઇતર (અવિશિષ્ટ) ફલના પરંપરાહેતુના—વ્યવહિત કારણના; તો પછી અનંતર કારણનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. મેવાત્—ભેદથી, પરસ્પર વિશેષથી, ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પત્તદમાવે આના અભાવે, પરંપરા હેતુઓના ભેદ અભાવે. તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ તસ્ય—તેનું ફલનું જે વિશિષ્ટત્વ—વિશિષ્ટવ અને ઇતરત્વ—ઇતરત્વ-અવિશિષ્ટવ, તથા—તે બન્નેના અયોગાત્—અયોગને લીધે, એ જ ભાવે છે.

મગવત્ત્વોધિલાભ—ભગવંતોના બોધિલાભ, પરમ્પરયા—પરંપરાથી, બનેક ભવબંધાનથી, મગવત્ત્વાવનિર્વર્તનસ્વભાવ—ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન સ્વભાવવાળો છે. ભગવદ્ભાવ-તીર્થંકરપણું. અતિરેક કહો—ન તુ ન પુનઃ, અત્યંતકેવલિબોધિલાભવત્—અત્યંત-અરુદેની આદિ કેવલિના બોધિલાભની જેમ, અતત્સ્વભાવો—અતતસ્વભાવી, ભગવત્ત્વાવ અનિર્વર્તન સ્વભાવી. એ પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—તદ્દાત્—તેની જેમ, અત્યંત કેવલિના બોધિલાભાદિની જેમ, તત્ત્વા—તેના અર્થ, તીર્થંકર બોધિલાભ થકી, તદ્દાવાસિદ્ધેઃ—તદ્દભાવની-તીર્થંકરભાવની અસિદ્ધિને લીધે. ॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિઃ ॥

પ્રકૃતિ જ શુદ્ધિ એમ હોય છે. — પણ શબ્દથી સ્વયંચું છે. 'વિશિષ્ટેતરફલયો' પરમ્પરા-
દેવોરસિંધુએવત્. કારણ કે અનંતર—પરંપર હેતુઓનાં એવાં એ લોક ન હોય' તે
તેના વિશિષ્ટપણા—અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ હોય, —અતદંભાવે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તિ:
સેના-ફલના વિશિષ્ટપણા, અને અવિશિષ્ટપણા એ બન્નેનો યોગ થયે નહિ, —અર્થાત
વિશિષ્ટ-અવિશિષ્ટ હેતુલોક વિના વિશિષ્ટ-અવિશિષ્ટ ફલલોક સંભવે નહિ.

એટલે જ મંગલદર્શિણાનો જ મંગલવંતનો યોધિલાલ સ્કુટપણ પરંપરાથી ભગવદ્-
ભાવનાં મિલનને (સંઘર્ષને) સ્વભાવવાળો છે, —પરંપરાથી મંગલદંભાવનિવર્તેતસ્વભાવ,
ભગવદ્ભાવ નીખલવવાના સ્વભાવવાળો છે; પણ અરુદેવી આત્મા આદિ અનતકૃત કેવલિના
યોધિલાલની જેમ અતત સ્વભાવી નથી, જ સ્વન્તકૃતકેવલિયોધિલાલમવદતસ્વભાવ, તે
ભગવદ્ભાવ નહિ નીખલવવાના સ્વભાવવાળો, નથી, કારણ કે 'તદ્ભવ' તેની પેટે—અનતકૃત
કેવલિના યોધિલાલાદિની જેમ અતત: તે તીર્થંકર યોધિલાલચક્રી; સદ્ભાવની—અનતકૃત
કેવલિભાવની અસિદ્ધિ છે, માટે, —તદ્ભાવસિદ્ધિ આમ ભગવંતનો યોધિલાલ તીર્થંકર
ભાવનું સર્જન કરેનારો હોવાથી, તથાપ્રકારે વિશિષ્ટ છે, પણ જીવનના અંતે જે કેવલરાગ
પ્રાપ્તિ, સાક્ષે ભવ છે, એવા અનતકૃત કેવલિનો યોધિલાલ તીર્થંકરભાવનું સર્જન કરેનારો
નહિ હોવાથી અવિશિષ્ટ છે, આમ તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો વિશિષ્ટ-અવિશિષ્ટ યોધિલોક
સિદ્ધિ થાય છે.

એટલે તત્ત્વસ્કલ્યાણાક્ષેપક—તે તે કલ્યાણપરંપરાનાં 'આક્ષેપક'—આકર્ષક—એવી
આણુનારાં એવા અનાદિતયામંચ્યતામાસ યતે અનાદિ તથાભંચ્યતા ભાવના ભાગી' એ
તીર્થંકર છે; અર્થાત તીર્થંકરના આત્માની અનાદિ જ એવી કોઈ તથાપ્રકારની વિશિષ્ટ
તથાભંચ્યતા—આમભગવદ્ભાવયોગ્યતા છે, કે-તે તે તે કલ્યાણપરંપરાને એવી ભાવી
તેમની પાસે ઉપવત્ત કરે છે, હાજર કરે છે, એમ સ્વયંસંશુદ્ધિપણની સિદ્ધિ છે.

॥ इति स्वयंसंवृद्धत्वसिद्धिः ॥ ६ ॥

એમ સ્તોત્રમંડપદ્મી જ અધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદે કહી, એમ ઉપસંહાર
કરે છે—

સ્તોત્રમંડપદ્મી, તીર્થંકરત્વમ્યાસાધારણસ્વયંસમ્વોધેનેતિ સ્તોત્રમંડપદ્મી યવ
અધાના સાધારણાસાધારણરૂપા હેતુસમ્પદિતિ ॥ ૨ ॥ ૧૦

અર્થ:—એમ આદિકર્તાઓ તીર્થંકરપણ, અન્યને અસાધારણ એવા સ્વયંસંયોધ
વેડે કરીને છે, એમ સ્તોત્રમંડપદ્મીના અધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપા
હેતુસંપદ: ૧૦ ॥ इति ॥

વિવેચન

“અનંતસૂત્રી હો અનંતદર્શની, અનાકારિ અવિરુદ્ધ;
લોકાલોક હો સાથક સુહૃદ્, અનાહારી સ્વયંબુધ.”

—શ્રી દેવચંદ્ર

એમ—ઉક્ત પ્રકારે વિવરી બતાવ્યું તેમ, જેઓ આત્માદિમાત્રી જન્માદિ પ્રપંચના આદિકરો છે આદિકર્તૃણાં એવા આ અર્હત ભગવતેાનું શુદ્ધ આત્મધર્મરૂપ તીર્થેનું સ્થાપન કરવારૂપ તીર્થંકરપણું તીર્થંકરત્વે અન્યને અસાધારણ (સાધારણ નહિ) એવા) સ્વયંસંબોધ વડે કરીને છે, અન્યાસાધારણસ્વયંસંબોધેન.

આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવોને સાધારણ અને સ્વયંસંબુદ્ધ—તીર્થંકરપણા વડે અન્ય જીવોને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્ કર્યાવી, સ્તોત્રવ્યસંપદ્ની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્ ઠહી.

॥ इति प्रधाना साधारणाधारणरूपा हेतुसम्पद ॥ २ ॥

તૃતીય અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસંપદ

૬. પુરુષોત્તમ :

‘પુરુષોત્તમેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘પુરુષોત્તમ’ પદનું પ્રયોજન: સર્વસત્ત્વએવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોના નિરાસ—

^૧પદે ચ સર્વસત્ત્વેવંભાવવાદિમિ બૌદ્ધવિશેષૈઃ સામાન્યગુણત્વેન ન પ્રધાનતયાઽઙ્ક્રીક્રિયન્તે
‘નાસ્તીહ કશ્ચિદમાનનં સત્ત્વઃ’ इति वचनात्, तदेतन्निराचिकीर्षयाऽऽह ॥ ^{૧૧}

‘પુરુષોત્તમેભ્યઃ’

^૧અર્થ:—અને એઓ—સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી સામાન્યગુણપણાએ કરીને પ્રધાનતાથી અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી,—‘અહીં કોઈ સત્ત્વ અભાજન નથી’ એ વચનથી,—તેથી આના નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—^{૧૨}

‘પુરુષોત્તમેને’

નિવેચન

“ પરમ પુરુષ મણુ સદ્ગુરુ, પ્રમ સ્ત્રાપ્ત સુખ ધામ;
જેણે આપું જ્ઞાન નિજ, તેને સદા અણુમ...” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પણિકા—સર્વસત્ત્વ ક્રત્યાદિ. સર્વસત્ત્વાનાં—સર્વ સત્ત્વોના, નિખિલ જીવોના, ધર્મમાર્ગ—એવંભાવ, વિવક્ષિત એકપ્રકારપણું, ઘડન્તીત્વેવંચીલાઃ—વહે છે એવું શીલ છે જેઓનું, તે—તે, બૌદ્ધવિશેષૈઃ—બૌદ્ધવિશેષોથી, સૌમતભેદોથી. વૈભાવિકોથી એમ સમગ્ર છે,—તેઓના જ નિરૂપચરિત અસ્તિત્વના અભ્યુપગમને લીધે.

સામાન્યાઃ—સામાન્ય, સાધારણ, ગુણાઃ—પરોપકરણાદિ ગુણો, ચેવાં—છે જેઓના, તે તથા—તે તથા, સામાન્ય ગુણ, તદ્માવસ્તત્ત્વ—તેના ભાવ તે તત્ત્વ, સામાન્યગુણત્વ, તેન—તેના વડે કરીને, ન—ન જ, પ્રધાનતયા—પ્રધાનતાથી, અતિશાવિતાથી ઝઙ્ક્રીક્રિયન્તે—અંગીકાર કરાતા, માનવામાં આવતા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—નાસ્તિ—છે નહિ, નિવશાન નથી, હૃદ—અહીં, લોકમાં, કશ્ચિત—કોઈ, નર—નારકાદિ, અમાનનમ્—અભાજન, અપાત્ર, અપોહ્ય એમ અર્થ છે, સત્ત્વ—સત્ત્વ, પ્રાણી, इति वचनात्—એવા વચનથી, એવંશ અપાત્ર ઉપદેશથી, પુરુષોત્તમેભ્યઃ—પુરુષોત્તમેને.

અને આ ઉપરાંત વિશેષણો જેને ઘટાવ્યા તે આ અર્હંત ભગવતો, સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી પ્રથમ પથે અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી; તેના નિરાકરણથી અત્રે 'પુરુષોત્તમેભ્યઃ'—પુરુષોત્તમોને એ બ્રાહ્મ વિશેષણ મૂક્યું છે. સર્વ સત્ત્વોનો—સર્વ જીવોનો એક સરખાપણરૂપ એવો એક પ્રકારનો ભાવ છે, એમ વઢનારા આ 'સર્વસત્ત્વ-એવંભાવવાદી' બૌદ્ધવિશેષો (વૈશાલિક બૌદ્ધો) કહે છે કે—'અહીં લોકમાં કોઈ પણ સત્ત્વ પ્રાણી અભાવ્ય નથી,' અર્થાત્ અપાત્ર અયોગ્ય નથી. કોટલે સામાન્યગુણપણાએ કરીને સર્વ જીવને સમાન ચોખ્ખતાવાળા માનતા હોવાથી તેઓ કોઈનો પ્રધાનપણે, અતિશાયિપણે, ચઢિવાતાપણે સ્વીકાર કરતાં નથી. આ તેઓની માન્યતાનું નિરાસન અને 'પુરુષોત્તમ' એ વિશિષ્ટ પદથી ક્યું છે.

પુરુષોત્તમ કેવા પ્રકારે ? તે દર્શાવે છે—

^૨પુરિ શ્યમત્ત પુરુષાઃ—સત્ત્વા યજ, તેષાં ઉત્તમાઃ—સદ્ગતયામવ્યત્વાદિમાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ । તથાદિ—

આકાલમેતે પરાચર્યસનિન, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા, ઉચિતક્રિયાવન્તા, અદીનમાષાઃ, સ્વકારસ્મિન્ન, અદ્વાનુશયાઃ, કૃતક્રતાપતયાઃ, અનુપદતવિષ્તા, દેવપુરુષદુમાનિનસ્તયા ગમ્મીરાશયા હિતિ ।

જ સર્વ પર્વવિષ્તાઃ, સુહુક્કાનાં વ્યત્યયોપલબ્ધેઃ, અન્યથા સુહુક્કામાવ હિતિ । ^૩૨૨

^૨અર્થઃ—પુરુષોત્તમોને શકી પુરુષો-સત્ત્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ—સહજ તથાભવ્યત્વાદિ લક્ષણથી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમો. તે આ પ્રકારે—

આકાલ એઓ પરાચર્યસની, સ્વાર્થને ઉપસર્જન (ગોષ્ઠ) કરનારા, ઉચિત ક્રિયાવંત, અદીન ભાવવાળા, સ્વકારથી, અદ્વ અનુશયવાળા, કૃતક્રતાપતિ, અનુપદત ચિત્તવાળા, દેવપુરુષદુમાની, તથા ગમ્મીર આશયી એવા હોય છે.

સર્વ એવા પ્રકારના નથી હોતા—પુરુષોત્તમ (ઠોલીઆઓના) વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે માટે, અન્યથા પુરુષોત્તમો અભાવ હોય. ^{૨૨}

પંજિકા—અદ્વાનુશયી હિતિ અદ્વઃ—અદ્વ, અપકારી પ્રત્યે પણ એનિમિત્ત, અનુશયઃ—અનુશય, અપકાર શુદ્ધિ, ચેષાં—છે જેઓનો, તે તથા—તે તથા, અદ્વાનુશયવાળા.

જ સર્વ પર્વાદિ જ—જ, સર્વ યજ—સર્વે જ, સત્ત્વાઃ—સત્ત્વો, પર્વવિષ્તાઃ—એવંવિષ્, એવા પ્રકારના, ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સત્ત્વ સર્ગા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સુહુક્કાનાં—પુરુષોત્તમના, સમાજ સિદ્ધા અનહીની, વ્યત્યયોપલબ્ધે—અત્યંત ઉપલબ્ધિને લીધે, પ્રકૃતથી વિપરીત ગુણના દર્શનને લીધે. બ્યતિરેક કંઠો—અન્યથા—હિં તો, પ્રકૃતથી અંશવૈપરીત્યના અભાવે, સુહુક્કામાવઃ—ઉચિત લક્ષણવાળા પુરુષોત્તમો અભાવ હોય, સ્વલક્ષણના જ કંભારને લીધે અને તેઓ (પુરુષોત્તમ) નથી એમ નથી, સર્વોના અવિજ્ઞાનને લીધે.

વિવેચન

“પરમ પુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરમાન....લલના;

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન....લલના....શ્રીસુપાસ. ”શ્રી આનંદધનજી

પુરુષોત્તમ એટલે શું ? પુરુષા—શરીરમાં રાચન કરે તે પુરુષો, સત્ત્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમો, અર્થાત્ તથાપ્રકારના સહજ સ્વાભાવ્યોચ્ચતારૂપ તથાભવ્યવાદિ ભાવ થકી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમ. સહજતથામવ્યત્વાદિમાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ, તે આ પ્રકારે—આકાલમેતે પરાર્થવ્યસનિન, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થાં । ઈ. કાળની આદિથી માંડીને એઓ પરાર્થવ્યસની—પરોપકારના બંધાણી, સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા, ઉચિત ક્રિયા આચરનારા, અહીન ભાવ ધરનારા, સદ્દેહારંભી, અદેહ અનુરાગી—અપકારી પ્રત્યે પણ દહ માહ રોષ નહિં રાખનારા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, અનુપહત—અકુઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-શુર પ્રત્યે બહુમાન ધરનારા, તથા મંભીર આશયવાળા હોય છે.

પણ સર્વે સત્ત્વો એવા પ્રકારના એટલે કે તે ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સત્ત્વો સમા નથી હોતા, કારણ કે ‘સુહૃદ્વાનાં વ્યત્યયોપલભ્યેઃ ।’ ‘પુરુ’કેના વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે, માટે.’ અર્થાત્ સત્યશ્ચ શિક્ષા અનર્હ—

‘પુરુ’કે’નો અર્થોચ્ચ એવા ‘પુરુ’કેના’—જરૂર હોલીઆઓના પ્રકૃતથી વિપરીત વિપરીત ભાવ શુણ્ણુ’ (હોષો’ણુ) પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે. જેમકે—તેઓ પરાર્થની ઉપેક્ષા કરનારા, સ્વાર્થને પ્રધાન કરનારા, અનુચિત ક્રિયા

આચરનારા, હીન ભાવ ધરનારા, નિષ્દેહારંભી, દહ અનુરાગી—મહા રોષીલા ખારીલા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, ઉપહત—કુઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-શુરના અબહુમાની, તથા અમંભીર-સુદેહક આશયવાળા પ્રગટ દેખાય છે. નહિં તો આમ પ્રકૃતથી વિપરીત શુણ્ણુને અભાવ હોય તો ઉક્ત લક્ષણવાળા ‘પુરુ’કેના’—શિક્ષાને અર્થોચ્ચ હોલીઆઓને અભાવ હોય. અને આ ‘પુરુ’કે-હોલીઆઓ નથી એમ નથી, કારણ કે સર્વે અવિગાનથી એકી અવાજે તેનો સ્વીકાર કરે છે.

અને આમ આ વિચિત્ર જગતમાં જીવેલું સહજ સ્વાભાવિક યોગ્યતારૂપ તથા-ભવ્યત્વ વિચિત્ર—નાના પ્રકારનું હોય છે, એ ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની યોગ્યતાવાળા સત્ત્વોનું અસમાનપણું સિદ્ધ થાય છે, અને ઉત્તમ યોગ્યતાવાળા સત્ત્વોનું પુરુષોત્તમપણું પણ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે.

અને દર્શાવે : અશુદ્ધ જાત રત્ન પણ અશુદ્ધ રત્ન સાથે સમાન નથી—

૧૧નાશુદ્ધમપિ જાત્યરત્નં સમાનમજાત્યરત્નેન, ન ચેતરવિતરેણ, તથા સંસ્કારયોગે સત્યુત્તરકાલમપિ તદ્દેશોપપત્તઃ । ન હિ કાચઃ પક્ષરાગીમવતિ જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષા-માવાત ॥ ૬૩

૩મર્થ :- અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન પણ અજાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી, અને ઈતર ઈતર સાથે (સમાન નથી) :- તથાપ્રકારે સંસ્કાર થોગ સતે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના ભેદની ઉપપત્તિ છે માટે. કાચ ખરેખર ! પદ્મરાગ થતો નથી, જાતિના અનુચ્છેદથી શુભ્રપ્રકર્ષના અભાવ છે માટે. ૧૩

વિવેચન

“તેજઃ સ્ફુરન્મણિષુ યાતિ યથા મહત્ત્વં,

નૈવં હુ ક્વાચશકલે કિરણાકુલેઽપિ ॥”-શ્રી ભક્તામરસતોત્ર

અત્રે કેઈ કહેયે કે-તીર્થંકરપણના હેતુને લીધે બોધિલાભ પરવે ભગવંતોની અજાત્ય સાથે અસમાનતા કાલે હો, પણ બીજી અવસ્થામાં અસમાનતા કેમ થટે ? તેનું સમાધાન અત્રે જાત્ય-અજાત્ય રત્નની પ્રતિવસ્તુપ્રમાથી બતાવ્યું છે- અશુદ્ધ જાત્યરત્ન પણ જાત્યરત્ન જાત્યરત્ન સમાનમજાત્યરત્નેન । ન ચૈતરદિતરેણ । અજાત્યરત્ન સાથે ‘અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન (પદ્મરાગાદિ) પણ અજાત્ય રત્ન (કાચાદિ) સમાન નથી સાથે સમાન નથી’ હોતું, (તો પછી શુદ્ધ તો સમાન ક્યાંથી જ હોય ? એમ ‘અપિ’-પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે); અને ઈતર-અજાત્ય રત્ન જાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી હોતું. કારણ કે તથાપ્રકારે અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક આદિના સંસ્કારયોગે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના-જાત્ય અજાત્ય રત્નના ભેદની ઉત્પત્તિ છે, જાત્ય અજાત્ય રત્નનો ભેદ થટે છે.

ખરેખર ! ગમે તેટલા સંસ્કારયોગે પણ કાચ પદ્મરાગ બનતો નથી, ‘ન હિ ક્વાચઃ પદ્મરાગીમવતિ ।’ કારણ કે કાચ આદિ જાતિના અનુચ્છેદે કશી શુભ્રપ્રકર્ષના અભાવ છે માટે, જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષાભાવાત્; અર્થાત્ કાચ આદિની જાતિનો ઉચ્છેદ (ઉલ્લંઘન) થતો નથી, કાચ કાચ મટી જતો નથી અને તેને ગમે તેટલો ઘસી ઘસીને ચક્રચક્રિત કરો

પણિકા-ન-ન જ, અશુદ્ધમણિ-અશુદ્ધ પણ, મહત્ત્વ પણ, જાત્યરત્ન-જાત્ય રત્ન, પદ્મરાગાદિ, સમાન-સમાન, તુલ્ય, સજાત્યરત્નેન-અજાત્ય રત્ન સાથે, કાચ સાદિ સાથે. શુદ્ધ તેની સમાન હોતું જ નથી, એમ ‘અપિ’-પણ શબ્દનો અર્થ છે. ન ચૈતરદ-અને ઈતર, અજાત્ય રત્ન, ઈતરેણ-ઈતર સાથે, જાત્ય રત્ન સાથે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું :- તથા-તથા, અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે, સંસ્કારયોગે-સંસ્કારયોગે. શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક સથોગે, સત્તર-કાલમણિ-ઉતર કાળે પણ, તો પણ પૂર્વકાળે તો પૂર્ણ જ શું ? એમ ‘અપિ’-પણનો અર્થ છે. તદ્મેદોપપત્તે-તેના ભેદની ઉપપત્તિને લીધે. ને બન્નેના જાત્ય-અજાત્ય રત્નના અસાદૃશ્યમયી ભેદ ઉપપત્તિ છે. તે જ ભાવે છે-

ન હિ ક્વાચઃ પદ્મરાગીમવતિ-કાચ પદ્મરાગ થતો નથી, સંસ્કારયોગે પણ એમ સમજાય છે. હેતુ કહો-જાત્યનુચ્છેદેન-જાતિઅનુચ્છેદથી, કાચ આદિ સ્વભાવના અનુલ્લંઘન વડે કરીને, ગુણપ્રકર્ષાભાવાત્-શુભ્ર પ્રકર્ષના અભાવને લીધે, કાન્તિઆદિ શુભોના શ્દિઅભાવને લીધે.

તો પણ તે કાન્તિ આદિ શુભની વૃદ્ધિને પ્રકર્ષ પામતો નથી. ગમે તેટલા સંસ્કાર અથવા 'ગુણપ્રકર્ષમાવાત' (?) જે પાઠ લેતાં બીજી રીતે ઘટાવીએ તો ચોગ કાચ પકાશાન બાતિના અનુચ્છેદથી શુભપ્રકર્ષનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ કોઈ કાચ ન થાય આદિ વસ્તુ વધી વધીને શુભપ્રકર્ષ પામે તે પણ પોતાની સ્વભાવિને ઉચ્છેદ-ઉલ્લંઘન કર્યા વિના જ, એટલે કે પોતાની ભાવિની અર્થાભામાં-હૃદમાં રહીને જ તે પોતાના વંધારેમાં વધારે કાન્તિ આદિ શુભનો પ્રકર્ષ પામી શકે છે, તેથી આગળ નહિં. આમ શુદ્ધ-અશુદ્ધ ગમે તે અવસ્થામાં ભત્ય-અભત્ય રત્નો પ્રગટ લેઈ સિદ્ધ છે.

“સુભતિનાથ સાચા હો....

પરિ પરિ પરંભત હિ ભયા, નૈત્યા હીરો ભયા હો;

ઔર દેવ સંવિ પરિકર્યા, મેં ભણી કાંચા હો....સુભતિ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અનુ જ પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ આગમવર્ચનથી સંબંધન કરે છે—

૬. “સ્ત્યૈષૈતદેવ પ્રત્યેકશુદ્ધાદિવચનપ્રામાણ્યાત, તદ્દાનુપપત્તે, ન તુલ્યમાનતાયાં તદ્દમેદો ન્યાય્ય” इति । ૧૪

૬. અર્થ :—અને આમ આ એમ પ્રત્યેકશુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્ય થકી છે, (અન્યથા) તેના લેહની અનુપપત્તિ છે માટે; તુલ્ય ભાજનતામાં તેનો ભેદ ન્યાય નથી એટલો માટે. ૧૪

વિવચન

“નાથ ! તુમોંથી ભેદ, નં કો ત્રિહુ લોક મેં દે;

પ્રભુજી પરમ આધાર, અછો ભવિ થાકને દે....અનિલજન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પરિકા—આ જ તત્ત્વશક્તિથી સંબંધને કહ્યું—સ્ત્યૈષ્—આમ જ ભાવિ અનુચ્છેદ વડે કરીને જ, જે કારના અવધારણાએ પાંચને લીધે, ઘટત—આ, શુભ પ્રકર્ષભવને લક્ષણે વસ્તુ. કયા કારણથી તે માટે કહ્યું—પ્રથમ—એમ, આ ભાવિઅનુચ્છેદ વડે કરીને શુભપ્રકર્ષભાવલક્ષણ પ્રકારથી, પ્રત્યેકશુદ્ધાદિવચનપ્રામાણ્યાત—પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ—પૂર્ણ-શિન્નરવંદથી એવા પ્રત્યેકશુદ્ધ; શુદ્ધભાવિત, સ્વયંશુદ્ધ બાદિના, વર્ચમાનિ-વચનો, નિરપેક્ષ અનિજો, તેષાં—તેઓનું; પ્રામાણ્ય—પ્રામાણ્ય, આપો-પરિષ્પવાએ કરીને અભિધિવ અર્થનો અભ્યભિચારી ભાવ, તસ્માત્—તે થકી. અંતિરેકથી બાના જ સમર્થન અર્થે કહ્યું—તદ્દમોદાનુપપત્તે—તદ્ભેદની-તેના ભેદની અનુપપત્તિને લીધે, ભણી જગ્યલા શબ્દના અધારોપથી ‘અર્ચયા તદ્દમેદાનુપપત્તે’ એમ ચોજવા ચોગ્ય છે તદ્ભેદાનુપપત્તિ જ ભાવે છે-ન-ન જ; તુલ્યમાનતાયાં—તુલ્યભાજનતામાં, તુલ્યભાજનતામાં, તદ્દમેદ—તેઓના ભેદ, પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ ભેદ, ન્યાય્ય—ન્યાય, શુદ્ધિસંબંધ, इति એમ.

અત્ય-અબત્ય રતનના ઉકત દર્શાત પરથી ક્ષણિત થતી ચોચતાલેકરૂપ વસ્તુનું અને શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિથી સમર્થન કથું છે—

અને આમ જ આ બાંધિતબુદ્ધિથી શુભપ્રકરણના ભાવ હોય છે, એ વસ્તુ એમ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્યથી-પ્રમાણપ્રમાણી સમર્થિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક-બુદ્ધ, બુદ્ધબોધિત, સ્વયંબુદ્ધ આદિ જિન્ન જિન્ન સ્વરૂપવાચક શબ્દો આગમમાં કહ્યા છે, તેના પ્રમાણથી આ એમ જ છે, નહિં તો તેના લેહની અનુપપત્તિ-અઘટમાનપણું હોય. કેવા પ્રકારે? તો કે 'ન તુલ્યમાજનતાયાં તદમેવો ન્યાય્ય ઇતિ' 'તુલ્ય લાભનતામાં તેના લેહ ન્યાય્ય નથી. અધાની તુલ્ય-સરખી પાત્રતા ચોચતા હોય તો આવો પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ લેહ ન્યાય્ય-યુક્તિયુક્ત નથી

અને આ ઉપરથી યુક્તિમાં પણ વિશેષ છે એમ નથી, એ જામળાવવા દરિદ્ર અને ધનવાનના અવિશિષ્ટ મૃત્યુનું દર્શાત રમુ કરે છે—

‘ન ચાત પવ મુક્ષાવપિ વિશેષઃ કૃત્સ્નકર્મફલકાર્યત્વાત, તસ્ય અવિશિષ્ટત્વાત્ ।

હૃદય દરિત્રેશ્વરયોરવિશિષ્ટો મૃત્યુઃ, આયુઃ ક્ષયાવિશેષાત્ । જ ચૈતાવતા ત્વયોઃ પ્રાગવ્યવિશેષઃ, તદન્યદેતુવિશેષાત્ । નિર્દર્શનમાત્રમેતદ્ ॥૧૬

પણિકા—એમ સત્ત્વભેદસિદ્ધિ અને યુક્તિમાં પણ તેના બેદનો પ્રશ્ન આવશે એમ પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન જ ન જ, અત્ પવ—આ થઈ જ, અહીં સત્ત્વભેદસિદ્ધિરૂપ હેતુ થઈ જ, મુક્ષાવપિ—યુક્તિમાં પણ, મોક્ષમાં પણ, કેવળ અહીં નહિં, વિશેષ—વિશેષ, ભેદ—ત્યાં પણ સત્ત્વમાત્રના આવને લીધે ક્યા કારણથી? તો કે—કૃત્સ્નકર્મફલકાર્યત્વાત—કૃત્સ્ન કર્મફલના કર્મપણને લીધે, નિર્મિલ કર્મફલાન્તર યુક્તિના ભાવિપણને લીધે, એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું—તસ્ય જ—અને તેના, કૃત્સ્ન કર્મફલના, અવિશિષ્ટત્વાત—અવિશિષ્ટપણને લીધે, અર્થે યુક્તોના એકાદશપણને લીધે, તે જ અર્થાન્તર દર્શનથી આવે છે—

હૃદય—અને હૃદ છે, ઉપલબ્ધ છે, દરિત્રેશ્વરયોરવિ—દરિદ્ર અને ધનવ (ધનવાન) એવા બે પુરુષવિશેષનું પણ, તો પછી અન્ય બે અવિશિષ્ટનું તો પૂછું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. અવિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ, એકરૂપ, મૃત્યુ—મૃત્યુ પ્રાણપરમ, ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—આયુઃક્ષયાવિશેષાત્—પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુઃફલસ્ય—આયુઃફલના, અવિશેષાત્—અવિશેષને લીધે, અભેદને લીધે, કારણવિશેષપૂર્વક જ કારણવિશેષ હોય છે એટલા માટે. ત્યારે તે બનેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ હશે? તે માટે કહ્યું—ન ચૈતાવતા—અને એટલાથી જ, મૃત્યુના અવિશેષથી, તવો—તે બનેનો, દરિદ્ર-ધનરનો, પ્રાગપિ—પૂર્વે પણ, સ્વક્રમથી પૂર્વે પણ, અવિશેષ—ઉકારૂપ અવિશેષ. ક્યા કારણથી? તો કે—તદન્યદેતુવિશેષાત્—તત્ત્વાત—તેનાથી, આયુઃફલથી, અન્યે—અન્ય જે વિભવ-સત્ત્વ-અસત્ત્વાદિ હેતવઃ—હેતુઓ, તૈઃ—તે વડે કરીને, વિશેષાત્—વિશેષને લીધે, નિર્દર્શનમાત્રમેતદ્ ઇતિ—આ નિર્દર્શનમાત્ર છે. ક્ષીણકર્મવાળા યુક્તોનું ક્ષીણ આયુઃકર્મોંય વિશેષવાળા દરિદ્ર-ધનર સાથે પ્રમાણથી કિંમિત સામ્ય નથી એમ આ દર્શાવત માત્ર છે.

॥ इति पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥

^૫અર્થઃ—અને (એટલા માટે જ) મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી.—(તે મુક્તિનું) કૃત્તનકર્મકાયનું કાર્યપણું છે માટે, અને તેનું (કૃત્તનકર્મકાયનું) અવિશિષ્ટ-પણું છે માટે.

અને હરિદ્રનું તેમજ ઈશ્વરનું (ધનવાનનું) મૃત્યુ અવિશિષ્ટ દૃષ્ટ છે,—આયુક્ષયના અવિશેષને લીધે. અને એટલા પરથી તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,—તદન્ય (તેનાથી અન્ય) હેતુવિશેષને લીધે. આ નિર્જનમાત્ર છે. ૬૫

॥ ઈતિ પુરુષોત્તમ ॥ ૬ ॥

વિવેચન

“નિર્મમ નિઃસંગી હો નિર્ભય અવિકારતા, નિર્મલ સહજ સમૃદ્ધિ;

અપ્પ કરમ હો વનદાહથી, પ્રગટી અન્વય નહિ....શ્રી શુદ્ધમતિ. ” શ્રીદેવચંદ્રણ

એમ યોગ્યતાલેદથી સત્ત્વોના લેદની સિદ્ધિ સતે, મુક્તિમાં પણ તેઓના લેદનો પ્રસંગ આવશે એવી કોઈ આશંકા કરે, તેના પરિહારાર્થે કહ્યું—અહીં સત્ત્વલેદની સિદ્ધિ યદ્ય એટલે જ કોઈ ‘મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી.’

મુક્તિમાં પણ લેદ નથી કારણ કે મુક્તિ છે તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ કર્મના ક્ષયાનન્તર હોય છે, એટલે તે સર્વકર્મક્ષયના કાર્યરૂપ છે; અને તે આ સર્વકર્મનો ક્ષય છે તેનું તો અવિશિષ્ટપણું છે, અર્થાત્ સર્વ મુક્તોને આ સર્વકર્મ-

ક્ષયરૂપ કાર્યનું એકાદ્યપણું, એકસરખાપણું છે, એટલે મુક્તોમાં કોઈ લેદ નથી. આમ પૂર્વે સંસારી અવસ્થામાં યોગ્યતાલેદ છતાં મુક્તોમાં લેદ નથી, એ વસ્તુના સમર્થનમાં અત્રે બીજી બૌદ્ધમતિના દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે—‘હઠ્ઠસ દરિદ્રેશ્વરયોરપ્યવિશિષ્ઠો મૃત્યુ:.’

હરિદ્ર ને ધનવાન-એ બે પુરુષવિશેષોનું પણ મૃત્યુ અવિશિષ્ટ-એકરૂપ દૃષ્ટ છે, (તો પછી અવિશિષ્ટોનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે); કારણ કે પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુક્ષયનો અવિશેષ-અલેદ છે માટે, આયુક્ષયવિશેષાતઃ

હરિદ્ર આયુ ક્ષયથી ભરી ગયો તેમજ ધનવાન પણ આયુક્ષયથી હરિદ્ર-ધનવાનના મૃત્યુમાં ભરી ગયો, એમ આયુક્ષયરૂપ કારણમાં લેદ નથી, માટે. ત્યારે કોઈ તર્કાવત નથી કહેશે—તે બન્નેનો મૃત્યુકાળ પૂર્વે પણ શું અવિશેષ-અલેદ હશે?

તે માટે કહ્યું—‘જ ચૈતાવતા તયોઃ પ્રાગપ્યવિશેષ:.’ ‘એટલાથી તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,’ અર્થાત્ મૃત્યુનો અવિશેષ છે એટલાથી જ તે હરિદ્ર-ધનવાંત બન્નેનો મૃત્યુકાલ પૂર્વે પણ અવિશેષ-અલેદ છે એમ નથી; કારણ કે આયુક્ષયથી અન્ય એવા વિભવ-સત્ત્વ આદિ હેતુવિશેષ યકી તે બન્નેનો વિશેષરૂપ-લેદરૂપ પ્રગટ તર્કાવત દેખાય જ છે. આ તો ઉક્ત અક્તઅલેદ સમબલવા માટેનું ‘નિર્દય્ય માત્ર છે’; યાકી જેના સર્વ કર્મ ક્ષીણ થયા છે એવા મુક્તોનું, ક્ષીણ આયુઃકર્મોપાશાળા હરિદ્ર-ધનવાન સાથે પરમાર્થથી કંઈ સાર્ય નથી, એમ આ દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે.

॥ ઈતિ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૬ ॥

૭. પુરુષસિંહ

‘પુરુષસિંહેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘પુરુષસિંહ’ યત્ન પ્રયોજનઃ બ્રાહ્મઅર્થસંવાદિ-સત્યવાદીનો નિરાસ—

‘પદે ચ બ્રાહ્મ્યર્થસંવાદિસત્યવાદિભિઃ સાદૃશ્યરૂપમાવૈતચ્ચેન નિરુપમસ્તવાદર્હો પલેખ્યતે,
‘હીનાધિક્કામ્યામુપમા મૃષંતિ વચનાદ્, પતદ્વચ્યત્રચ્છેવાર્યમાહ—૬૬

‘પુરુષસિંહેમ્યઃ’ રતિ ।

‘અર્થ’—અને એઓ—બ્રાહ્મ અર્થસંવાદિ-સત્યવાદી એવા સાદૃશ્યોથી ઉપમાના વિતથપણાએ (અસત્યપણાએ) કરીને નિરુપમ સ્તવાહું જ માનવામાં આવે છે, ‘હીન અધિકથી ઉપમા મુખા’ એ વચનથી; એના વ્યવસ્થે અર્થ કથું—૬૬

‘પુરુષસિંહાને’

વિવેચન

“વામાનંદન જિનપર મુનિમહે વડો રે,
જિમ સુરમાહિ સોહિ સુરપતિ પરવડો રે;
જિમ ગિરિમાહિ સુરાચલ મુગમાહિ કેસરી રે,
જિમ ચંદન તરુમાહિ મુશટમાહિ મુર અરિ રે”—શ્રી યશોવિજયજી

અને ઉગ્રા વિશેષણસંપન્ન એવા એઓ—અહીં ત ભગવતો, બ્રાહ્મ અર્થ સાથે સંવાદિ તે સત્ય એવું વહનારા સાદૃશ્યોથી નિરુપમ સ્તવાહું જ—ઉપમા રહિત સ્તવને જ

પણિકા દાદા ઈવાદિ, કમ્પ્લેક્ષ ગુણભાવપ્રવર્તક અને ઈતરનિવર્તક એવું સત્ય વા અસત્ય વચન નિશ્ચયથી સત્ય છે. તેના પ્રતિષેધથી—દર્શ્યાર્થસંવાદિ—બ્રાહ્મ અર્થને સંવાદી જ, અભિવિષ્ય અર્થથી અભ્યભિચારી જ, સત્યવાદિભિઃ—વ્યવહારરૂપ સત્ય—સત્ય વક્તવ્ય છે. હવે વધિતું ચીલું ચેર્ષા—એમ વલ્લભું થીલ છે એઓ, તે તથા—તે તથા, સત્યવાદીઓ, તૈ—તેઓથી સાદૃશ્ય—સાદૃશ્યોથી, સાદૃશ્ય નામના પ્રવાદીના શિષ્યોથી સપમાવૈતચ્ચેન—ઉપમાના વૈતથથી—વિતથપણાથી, સિંહ—પુરુષરીકે આદિ સાદૃશ્યના અધીકપણાથી—એટાપણાથી નિરુપમસ્તવાદર્હો પલ—નિરુપમ સ્તવાહું જ, સર અસાદૃશ્યથી વણું ન થોડા માનવામાં આવે છે. કયા કારણથી ? તે માટે કથું—હીનાધિકામ્યા—હીન—અધિક વડે, હીનેન—હીનથી, ઉપમેય અર્થથી નીચથી, અધિકેન—અને અધિકથી, ઉપમેય અર્થથી જ ઉચ્છેદથી, સપમા—સાદૃશ્ય, મુખા—અસત્ય છે, હવે વચનાત્ એ વચનથી, એવા પ્રકારના આગમથી.

શેષ્ય માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણાર્થે અત્ર 'પુરુષસિંહોઽયઃ'—
 બાહ્ય અર્થે સાથે પુરુષસિંહોને એ વિશેષ પદ મૂકવું છે. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે
 સંવાદી તે જ સત્ય, તો સમ્યક્ શુભ ભાવમાં પ્રવર્તાવનારું અને અશુભ ભાવથી નિવ-
 એમતત્વું નિરસન ર્તાવનારું એવું જે સત્ય વા અસત્ય વચન હોય, તે નિશ્ચયથી—
 પરમાર્થથી સત્ય છે. પણ તેનો નિષેધ કરતાં સંકૃત્યો એટલે કે
 'સંકૃત' નામના વાહીવિશેષના શિષ્યો એમ વહે છે કે—બાહ્ય અભિપ્રેય અર્થ સાથે
 સંવાદી-સંવાદ પામતું, શેષ બાતું એવું અવ્યભિચારી તે જ વ્યવહારરૂપ સત્ય છે,
 કારણ કે સિંહ, પુરુષરીક આદિના સાદૃશ્યનું અલીકપણું—અસત્યપણું—ગોટાપણું
 હોવાથી તે તે ઉપમાનું વૈતથ્ય-વિતથપણું—ગોટાપણું છે, એટલે ઉપમાવૈતથ્યેન-ઉપમાના
 વિતથપણાથી એ ભગવતો નિરુપમ હોવાથી ઉપમા સંહિત સ્તવને જ શેષ્ય છે—
 'નરુપમસ્તવાર્હાં યવ, હીન-અધિકથી ઉપમા મૃષા' છે એ વચન છે, મારે; કીનાધિકાન્મા-
 મુપમા મૃવૈતિવચનાત્. અર્થાત્ જેને ઉપમા આપવામાં આવે છે તે ઉપમેયથી હીન-નીચી-
 ઉત્તરતી ઉપમા ને આપવામાં આવે, તો તે ઉપમેયનો યથાર્થ ભાવ નહિ
 દર્શાવતી હોવાથી મૃષા-ગોટી છે; અને ઉપમેયથી ને અધિક-અહીંયાતી
 ઉપમા આપવામાં આવે, તો અતિશયોક્તિરૂપ હોવાથી તે પણ મૃષા-ગોટી છે. આમ
 બાહ્ય અર્થ સાથે સંવાદી-શેષ ભાવ તે જ સત્ય એમ વહનારા આ સંકૃત્યોના વ્યવસ્થે
 અર્થે અહીં 'પુરુષસિંહોને' એ ખાસ પદ કહ્યું છે.

આ ભગવતો પુરુષસિંહો કેવા પ્રકારે છે ? તે પ્રદર્શિત કરે છે—

૭ પુરુષાઃ પ્રાત્ય્યાવર્ણિતનિરુક્તાસ્તે સિંહા इव प्रधानशौर्यादिगुणभावेन क्ख्याताः પુરુષસિંહાઃ ।
 ક્ષ્યાતાઃ કર્મશૂન્રાન પ્રતિ સૂરતયા, તદુચ્છેદનં પ્રતિ ક્રોર્યેળ, ક્રોધાદીન્ પ્રતિ
 અસહનતયા, શાનાવીન્ પ્રતિ વીર્યયોગેન, તપઃકર્મ પ્રતિ વીરતયા ।
 અવજ્ઞેવાં પરીવજ્ઞેષુ, ન મયમુપસર્ગેષુ, ન ચિન્તાડપીન્દ્રિયવર્ગે, ન લેદઃ સંયમાચ્ચનિ,
 નિષ્પકમ્પતા સદ્ગુણાનં હતિ । ૬૭

૭ અર્થ :—પુરુષો—પૂર્વે વ્યાખ્યાનિત નિરુક્તવાળાં (વ્યુત્પત્તિવાળાં) તેઓ, સિંહો જેવા
 પ્રધાન શૌર્યાદિ શુભભાવથી ખ્યાત, તે પુરુષસિંહો.

અને કર્મશૂન્રો પ્રતિ સૂરતાથી, તેઓના ઉચ્છેદન પ્રતિ ક્રૂરતાથી, ક્રોધાદિ પ્રતિ
 અસહનતાથી, શાનાદિ પ્રતિ વીર્યયાગથી, તપઃકર્મ પ્રતિ વીરતાથી તેઓ ખ્યાત છે.

પરીવજ્ઞોમાં એઓને અવજ્ઞા છે, ઉપસર્ગોમાં ભય નથી, ઇન્દ્રિયવર્ગોમાં ચિંતા પણ
 નથી, સંયમભાગોમાં ખેદ નથી, સદ્ગુણમાં નિબ્રકમ્પતા છે. ૬૭

વિવેચન

“યસ્ય ચ શુદ્ધં પરમતપોઽગ્નિ—ધ્યાનમનન્તં કુરિતમધાક્ષીત્ ।
તં સિનસિદ્ધં કૃતકરણીયં, મહિમશલ્યં શરણમિતોઽસ્મિ ॥”

—શ્રી સમન્તસાધાચાર્યશ્ચ કૃત વૃહત્તત્ત્વચંદ્ર સ્તોત્ર.

પુરુષા—શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષ જોમ પૂર્વે જેની નિરુક્તિ—અત્યુત્તિ સ્વચ્છ કહેવામાં આવી હતી તે પુરુષો; તેઓ, સિદ્ધો જેમ, પ્રધાન શૌર્ય આદિ શુભના ભાવથી—હોવાપણથી ખ્યાત—પ્રસિદ્ધ છે તે પુરુષસિદ્ધો. અને તેઓના શૌર્ય આદિ શુભગુણની ખ્યાતિ આ પ્રકારે જગત્પ્રસિદ્ધ છે: ‘ઘવાતાઘ કર્મમશૂન્ર પ્રતિ શૂરતયા, તદુચ્છેદનં પ્રતિ ક્રૌંચેળ ૯’.

કર્મશૂન્રો સાથે આત્માના સનાતન યુદ્ધમાં તેઓ અદ્ભુત શૂરતા દાખવે છે, તે કર્મરિપુઓના ઉચ્છેદનમાં—નિર્મૂલ નાશમાં તીક્ષ્ણ કૂરતા બતાવે છે, ક્રોધ—માન આદિ કપાઓની હાજરી સહુ પણ ન સહી શકે એવી ઉત્કટ અસહનતા પુરુષસિદ્ધ જાગ્યવંતો ધરાવે છે, રાગ—દ્વેષાદિ વિભાવોના ઉન્મૂલનમાં અપૂર્વ નીચંચોગ—આત્મસામર્થ્ય સ્ફુરે છે, અને તપઅનુષ્ઠાનમાં અનુપમ વીરતા પ્રદર્શાવે છે. આમ સિદ્ધ જેમ શૌર્યોદિ શુભોથી તેઓ પ્રખ્યાત છે.

તેમજ ‘અવકૈપાં પરીપદેડુ, ન મયમુપસર્ગેષુ’ ઇન્દ્રોક્ષમાર્ગે પરમ શૂરવીરપદો વિચરતા આ અવધૂત પુરુષસિદ્ધોને ગમે તેવા ઘોર પરીપદો આવી પડે, તોપણ તે પ્રત્યે અવજ્ઞા હોય છે—બીલકુલ પરવાહ હોવી નથી; ભયંકર ઉપસર્ગો થાય તોપણ પરિણામની ચંચલતારૂપ લેશ પણ ભય ઉદ્ભવતો નથી; ઇન્દ્રિયશ્રામની વિષયપ્રસિદ્ધ ચિન્તા હોવી નથી; આત્માને સ્વરૂપમાં સંયતી રાખવારૂપ સંયમમાર્ગમાં ખેદ—થાક—કંટાળો ઉપજતો નથી; અને આત્મસ્વરૂપના અનન્ય જોકાશ્ર ચિન્તાનરૂપ સદ્ચાત્મમાં નિમગ્નપતા હોવાથી યોગનું લેશ માત્ર કંપાશમાનપણું હોતું નથી. આમ સિદ્ધની જેમ નિર્ભયતા, નિશ્ચિંતાતા, નિષ્કંપતા આદિ શુભોથી પણ તેઓનું સિદ્ધ સાથે સામ્ય ઘટે છે.

“સૂર જગદીશની તીક્ષ્ણ અતિ શૂરતા, જિજ્ઞે ચિરકાળનો મોહ છોડી;
જાવ સ્યાદ્વાહતા શુદ્ધ પરગાશ કરી, નીપનો પરમ પદ જગ વહિતો”....

—શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ

ઉપમા દ્વારા તત્ત્વથી અસાધારણ શ્રુતું કથન ને તેથી સિદ્ધાવિરોધનો અનુગ્રહ દર્શાવે છે—

‘ન ચૈવમુપમા મૃષા, તદ્દ્વારેણ તત્ત્વતઃ તદ્વસાધારણગુણાભિધાનાત્ ।

વિનયવિરોધાનુપ્રદાર્યમેતત્, હત્યમેવ કેવાશ્ચિદ્ધુક્કગુણપ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ । ચિત્રો હિ સત્તાનાં ક્ષયોપશમઃ, તત્ત્વ કસ્યચિત્કલ્પશિદ્ધાશયશુદ્ધિમાવાત્ ।’

‘અર્થ’ :—અને એમ ઉપમા મૂવા નથી, કારણ કે તે દ્વારે તત્ત્વથી તેઓના અસાધારણ-ગુણનું અભિધાન (કથન) છે, માટે.

આ વિનયવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે છે,—આમ જ કેઈને ઉક્ત ગુણની પ્રતિપત્તિનું (પ્રતીતિ-અહુણુ) દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે સત્ત્વોના ક્ષયોપશમ ચિત્ર છે, તે થકી કેઈને કથયિત (કોઈ અપેક્ષાએ) આશયશુદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે. ૬૮

વિવેચન

“ નદીયામાંહિ જિમ ગંગ અનંગ સુરૂપમાં રે,

કુલમાંહિ અરવિંદ ભરતપતિ ભૂપમાં રે;

ઐરાવત ગજમાંહિ ગરૂડ બગમાં રયા રે,

તેજવંતમાંહિ ભાણુ વખાણુમાંહિ જિનકથા રે....વામાનંદન.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ અનેક પ્રકારે સિંહ સાથે શુભસામ્ય થતે છે, એટલે આ ભગવંતોને ‘પુરુષસિંહો’ એમ જે ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે મૂળ-અસત્ય નથી, સ્વાર્થ છે. કારણ કે તે સિંહની ઉપમા દ્વારે તત્ત્વથી-ઉપમાનું સત્યાર્થપણું પરમાર્થથી તેઓના અસાધારણ ગુણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ સિંહ આદિમાં પણ કયાંય સાધારણ નથી એવા અસાધારણ-અસામાન્ય (Extra-ordinary) શૌર્યાદિ ગુણોની તે સિંહ ઉપમાથી એકદમ પ્રતીતિ ઉપજે છે. એટલે તેનું સત્યાર્થપણું-સ્વાર્થપણું જ છે.

પણિકા—જ ન—ન જ, ઇવમ્—એમ, ઉક્ત પ્રકારે, ઉપમા—સિંહસાદરભક્ષણ ઉપમા, મૂવા—અલીક, ખોટી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદ્દ્વારેણ—તે દ્વારે. સિંહઉપમા દ્વારથી, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થને આશીને,—નહિ’ કે શબ્દ બ્યવહારથી; તદ્દસાધારણગુણાભિધાનાત્—તેઓના અસાધારણ ગુણના અભિધાનને લીધે. તેષાં—તેઓના, ભગવંતોના, અસાધારણાઃ—અસાધારણ, સિંહ આદિમાં કથયિત અન્યત્ર અપ્રદ્યત એવા જે, ગુણાઃ—ગુણો, શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના, અભિધાનાત્—અભિધાન થકી, પ્રત્યાયન થકી. વારુ, તેના અસાધારણ ગુણાભિધાની એવા ઉપાયાન્તર સતે પણ થું અર્થે આમ ઉપન્યાસ કર્યો ? તે માટે કહ્યું—

વિવેચવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્—વિવેચવિશેષોને અનુગ્રહવાને આ ઉપન્યસ છે એ જ ભાવે છે —દ્વયમેવ—આમ જ, પ્રકૃત ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ, કેષાચ્ચિદ્—કેઈ વિવેચવિશેષોને, ઉક્તગુણપ્રતિ-પત્તિદર્શનાત્—ઉક્તગુણાઃ—ઉક્ત ગુણો, અસાધારણ શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના પ્રતિપત્તિદર્શનાત્—પ્રતીતિદર્શનને લીધે. કયા કારણથી આ એમ છે ? તે માટે કહ્યું—ચિત્રો—ચિત્ર, ન એકરૂપ, દિ-કારણ કે, સત્ત્વાનાં—સત્ત્વોનો, પ્રાણીઓનો, ક્ષયોપશમઃ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના ક્ષયવિશેષક્ષણ ક્ષયોપશમ, તતઃ—તે થકી, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્ય થકી, કસ્યચિદ્—કેઈ વિવેચના (સિદ્ધાન્ત), કયચિત્—કથયિત પ્રકૃત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી, આશયશુદ્ધિભાવાત્—આશયશુદ્ધિભાવને લીધે, ચિત્-પ્રસાદભાવને લીધે—એમ ઉપમા મૂવા નથી એમ ચોગ (સંબંધ) છે.

ત્યારે કેઈ કહેશે કે અસાધારણ શુણ્કનો વાચક એવો ગ્રીએ કેઈ ઉપાય છતાં આમ ઉપમાનો ઉપન્યાસ શું કામ કર્યો ? આમ ઉપમા શું અર્થે મૂકી ? તેનો અન્ને શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ ખુલાસો કર્યો છે કે—‘વિનેયવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્ ।’ આ શિષ્યવિશેષનો વિનેયવિશેષોના-શિષ્યવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે—ઉપકારાર્થે આ એમ અનુગ્રહહેતુ મૂકવામાં આવેલ છે,—આમ જ ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ કેઈ શિષ્ય-વિશેષોને ઉચ્ચ અસાધારણ શૌર્યાદિ શુણ્કોની પ્રતિપત્તિ—મનથી શીઘ્ર ગ્રહણરૂપ પ્રતીતિ ઉપજતી હોય છે, માટે, કારણ કે ‘ચિત્તો હિ સત્તાનાં ક્ષયોપશમઃ’ સત્ત્વોનો પ્રાણીઓનો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો ક્ષયવિશેષલક્ષણ ક્ષયોપશમ ચિત્ત નાના પ્રકારનો હોય છે, અને તે ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે કેઈ શિષ્યને કથંચિત્-કેઈ અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી આશયશુદ્ધિનો-ચિત્તપ્રસાદનો ભાવ હોય છે. માટે એવા પ્રકારે ઉપમા મૂવા નથી, પણ પરમાર્થથી સત્ય જ છે.

નિષ્કારણ કરુણાનુ મહત્પુરુષોનો અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક હોય છે, એ સમજાવે છે—

‘યથામલ્યં વ્યાપકં જ્ઞાનુગ્રહવિધિઃ, ઉપકાર્યાત્પ્રત્યુપકારલિપ્ત્વાડમાવેન મહતાં પ્રવર્તમાત્ ।’^{૬૯}

અર્થઃ—અને અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે,—ઉપકાર્ય પાસેથી પ્રત્યુપકારની લિપ્ત્વાના (પામવાની ઈચ્છાના) અભાવે મહતોત્તું પ્રવર્તન હોય છે, માટે.^{૬૯}

વિવેચન

“નિષ્કારણ કરુણારણ સાગર,

અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી હો....મલિલ જિન ।”—શ્રી આનંદધનંજી.

ત્યારે આશંકા થશે કે—વારુ, સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી કેઈ શિષ્યવિશેષોને ભલે ભગવદ્શુણ્કની પ્રતિપત્તિ થતી હોય, તો પણ તે ઉપમા હીન-ઉત્તરતી હોવાથી સુંદર

પક્ષિકા—વારુ, એ સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી પણ કેઈને ભગવદ્શુણ્કની પ્રતિપત્તિ થાય, તથાપિ તે સુંદર નથી, તે માટે કહ્યું—યથામલ્યં (ઈત્યાદિ) યો યથા મલ્યોડનુગૃહીતું યોગ્યો—એ જેમ ભવ્ય-અનુગ્રહવાને યોગ્ય તે યથામલ્યં—યથાભવ્ય, યોગ્યતત્ત્વસાર, તેન—તે વડે, વ્યાપકક્રમ—અને વ્યાપક, પુનઃ સર્વાતુયાથી, અનુગ્રહવિધિઃ—અનુગ્રહવિધિ, ઉપકારકરણ છે, અન્ને હેતુ—

ઉપકાર્યાદ્—ઉપકાર્યાણુ—ઉપકાર કરાઈ રહેલા તરફથી, પ્રત્યુપકારલિપ્ત્વાડમાવેન—પ્રત્યુપકારની લિપ્ત્વાના (લેવાની ઈચ્છાના) અભાવે. ઉપકાર્યને આશીને ઉપકાર્યતો અનુગ્રહકરણ તે પ્રત્યુ-પકારઃ—પ્રત્યુપકાર, તેમાં લિપ્ત્વાડમાવેન—લિપ્ત્વાના અભાવથી, અસિદ્ધાપનિવૃત્તિથી મહતાં—મહતોના સતોના, પ્રવર્તમાત્—પ્રવર્તનને લીધે, અતઃ—એથી કરીને, આમ જ કેઈ અનુગૃહીત થાય છે, એટલા માટે એમ પણ ઉપમાપ્રવૃત્તિ અનુષ્ઠ છે.

નથી, તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—'યથામર્થ્યં વ્યાપકશ્ચાનુગ્રહવિધિઃ' । 'આ અનુગ્રહ વિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે.' અર્થાત્ યથાભવ્ય એટલે જે જે જેવા યથાભવ્ય વ્યાપક જેવા પ્રકારે ભવ્ય-અનુગ્રહયોગ્ય હોય, તેને તેને તેવા તેવા પ્રકારે અનુગ્રહવિધિ તેની યોગ્યતાનુસારે અનુગ્રહ-ઉપકાર કરવો, એમ આ અનુગ્રહવિધિ વ્યાપક-સર્વગ્રાહી (All-embracing) છે. એટલે જેવા જેવા શિષ્યરૂપ પાત્રવિશેષ હોય, તેવો તેવો તેને અનુકૂળ પડે, માફક આવે, તેના આત્માને ગુણ કરે, એવા પ્રકારે બોધ કરી, સર્વનો ઉપકાર થાય એમ પ્રવર્તવાની સત્પુરુષોની ઈચ્છા છે. 'સપકાર્યાત્મસ્યુપકારલિપ્તાઽમાર્ચન મહતાં પ્રવર્તનાત્ ।' જેના પ્રત્યે ઉપકાર કરાઈ રહ્યો છે તે ઉપકાર્ય તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યુપકાર-વળતો બદલો લેવાની ઈચ્છા વિના જ મહત્પુરુષો-સાચા સંત સત્પુરુષો કેવલ નિષ્કારણ કરુણાથી જ-નિષ્કામ પરમાર્થ-પ્રેમથી જ સર્વનો ઉપકાર કરે એવી તે વ્યાપક સર્વગ્રાહી અનુગ્રહપ્રવૃત્તિ કરે છે. એથી કરીને એમ જ કોઈ અનુગ્રહીત થાય છે. એટલા માટે એમ પણ ઉપમા મૂકવામાં કોઈ પણ કોષ નથી, પણ ગુણ જ છે.

ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને આચાર્યવર્ણ હરિભદ્રજી ભાવપૂર્ણ ભવ્ય અંબધિ અર્પે છે—

૧૦ મહાપુરુષપ્રણીતઆધિકૃતવળકઃ, આદિભુનિમિરદેચ્છિયૈ નળધરૈઃ પ્રણીતત્વાદ્ ।
અત પર્વૈપ મહાગન્ધીરઃ સકલન્યાયાકરઃ, મવ્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્પરૂપો, નિર્દર્શનમન્યવામિતિ
ન્યામ્યમેતદ્ ચક્રુત 'પુરુષસિદ્ધા' ઇતિ ॥ ૭૦

૧૦ અર્થ :—અને અધિકૃત વળક મહાપુરુષપ્રણીત છે—આદિ ભુનિમો અહત્તશિષ્યો ગણધરોથી પ્રણીતપણું છે માટે. અત એવ (એટલા માટે જ) આ મહાગંધીર, સકલ ન્યાયાકર, ભવ્યપ્રમોદહેતુ, પરમાર્પરૂપ (હોઈ) અન્યોને નિર્દર્શન છે. એટલા માટે આ ન્યાય છે કે 'પુરુષસિદ્ધિ' ॥ ૭૦

વિવેચન

તત્ત્વના તરંગ જેમાં, હસ્તર ઉદ્ભવે એવા,
અગમ આગમ વારિ, મિષ્ટ ન્યાં મણિય છે;
નિજ શુદ્ધિ મંથ વડે, શુદ્ધથી મથિત ધાતાં,
ચક્રુટ ન્યાં જ્ઞાનાદિ રત્ન, ગણ્યા ન મણિય છે

— પ્રજ્ઞાવપ્રોથ્થ ભોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

પણિકા—પરમાર્પરૂપ—પરમાર્પરૂપ. પરમ—પરમ, પ્રમાણસૂત, જે આર્ષ—આર્ષ, અપિપ્રણીત, તદ્વપ. ઇતિ—એવા પ્રકારે, 'પુરુષસિદ્ધા'—'પુરુષસિદ્ધિ' એવું આ ઉપમા ન્યાય-સુત્રપ્રકા છે.

અને આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન દ્વંક સૂત્ર પણ તેવા જ ‘નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર’ પરમકૃપાળુ મહંત્ પુરુષોથી પ્રણીત છે;—મહાપુરુષપ્રણીતશ્રાધિકૃતવળ્દકઃ. કારણ કે અહંત્ ભગવાનના—તીર્થંકરદેવના અતેવાસી સાક્ષાત્ શિષ્યો એવા આદિ સુનિઓ—ગણધરોથી તેનું પ્રણીતપણું છે, માટે.—આદિસુનિમિરહંચ્છિઞ્ચૈર્ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાત. આ મહાસુનિ ગણધરપ્રણીત ચૈત્યવન્દન સૂત્ર માટે મહા અર્થગર્ભ વિશેષણો ચોજી મહા-સુનિ હરિભદ્રજીએ તેની અત્રે સુકૃત કંઠે પ્રશંસા કરી ભવ્ય અંબલિ અર્પી છે:—

અને આમ આ આદિ સુનિ અહંત્શિષ્ય ગણધરો જેવા મહાજ્ઞાની પરમ પ્રજ્ઞા-નિધાન મહંત્ પુરુષોથી પ્રણીત છે—‘જત પથ પથ મહાગમ્ભીરઃ, સત્કલ્પાયાકરઃ, મહ્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્થરૂપો, નિદર્શનમન્વેષાં.’ જોટલા માટે જ આ ચૈત્યવન્દન કંઠક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો—તત્ત્વ-ગણધરપ્રણીત જીંઠાણનો તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. જોટલે આ સૂત્ર જ તે ‘સકલ ન્યાયાકર’ છે, સર્વ ન્યાયનો-દર્શનવિષયક સકલ ન્યાયાકર છે પ્રમાણભૂત ચર્ચાનો આકર—ખાણ છે; રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ જોહો તેમ તેમ રત્નો નિકળ્યા જ કરે, તેમ આ ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ અવગાહો—જીંઠા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય-રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યા જ કરે. આનું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘ભવ્ય પ્રમોદ હેતુ’ છે, સર્વ ભવ્યજનોને—યોગ્ય સુપાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ ભવ્ય જનો આના જીંઠાણમાં ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં જોર ને જોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને શુદ્ધપ્રેમરૂપ પ્રમોદની—પરમ આનંદની લહરીઓ ઉલ્લસે છે. આનું તે ‘પરમાર્થ-રૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્થવચનરૂપ છે. અને આનું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર પરમાર્થ વચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર આવા પ્રકારે ન્યાયસુકૃત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ ખીખજોને પણ તેના નિદર્શનરૂપ—દિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે, સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા કરનારો ધડો એસાડે એવો ઢાખલો છે. જોટલા માટે ‘પુરુષસિંહા:’—પુરુષસિંહો એમ જે કહ્યું તે ન્યાયસુકૃત જ છે.

॥ इति पुरुषसिंहाः ॥ ७ ॥

૮. પુરુષવરપુણ્ડરીક

‘પુરુષવર પુણ્ડરીકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સત્ત્વ પ્રયોજનઃ અભિન્નજાતીય ઉપમા જ આપવા ગોચ્ય છે એ વાદનું નિરસન —

૧૧ પદે આવિરુદ્ધધર્માભ્યાસિતવસ્તુવાદિભિઃ સુચારુશિષ્યૈઃ વિરુદ્ધોપમાડ્યોગેનાભિન્ન-
જાતીયોપમાદ્વાં યજ્ઞાન્યુપગમ્યન્તે, ‘વિરુદ્ધોપમાયોગે તદ્ધર્માવસ્યા તદવસ્તુત્વમિતિ વચનાત,
પણદૂષ્યપોહ્યાદા — ૭૧

‘પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ’

૧૧ અર્થઃ—અને એઓ—અવિરુદ્ધધર્માભ્યાસિત વરતુવાદી સુચારુશિષ્યોથી વિરુદ્ધ
ઉપમાના અયોગે કરીને—અભિન્નજાતીય ઉપમાને જ અહીં (ગોચ્ય) માનવામાં આવે છે,
—‘વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી તેણું અવસ્તુત્વ હોય’ એ વચનથી; એના
વ્યપાહુ (નિરાકરણ) અર્થે કહ્યું— ૭૧

‘પુરુષવરપુણ્ડરીકાને’

પણિકા—પદે આ ઈત્યાદિ અને આ પૂર્વ સૂત્રોક્ત શુષુભાગી પણ અભિન્નજાતીય ઉપમાદ્વાં જ
માનવામાં આવે છે એમ ગોચ (સંબંધ) છે. કેનાથી ? તે માટે કહ્યું—અવિરુદ્ધઃ—અવિરુદ્ધ, એકજાતીય,
ધર્મીઃ—ધર્મોથી, સ્વભાવોથી, અધ્યાસિત—અધ્યાસિત, અધ્યાસના, વસ્તુ—ઉપમાદિ વસ્તુ, વવિતું
છીલું ચેષાં તે તથા—વદવાનું શીલ છે એઓનું તે તથા—અવિરુદ્ધધર્માભ્યાસિત વરતુવાદી, તૈ.—તેઓથી,
સુચારુશિષ્યૈઃ—સુચારુશિષ્યોથી, પ્રવાદિવિરોધના અન્તેવાસીઓથી.

વિરુદ્ધોપમાડ્યોગેન—વિરુદ્ધ ઉપમાના અયોગથી; વિરુદ્ધાયા.—વિરુદ્ધ, ઉપમેય અપેક્ષાથી
વિભજીય એવી પુણ્ડરીકાદિક, ઉપમાયાઃ—ઉપમાના—ઉપમાનના, અયોગેન—અયોગથી, અપદ્યનથી, શું ?
તો કે—અભિન્નત્યાદિ. અભિન્નજાતીયાયા યવ—અભિન્નજાતીય જ એવી ભગવત્ તુલ્ય મનુષ્યાન્તરણ,
ઉપમાયા અર્થઃ—ઉપમાને અહીં—ગોચ્ય, દૂષ્યન્તે—માનવામાં આવે છે. કયા કારણથી ? તો કે—

વિરુદ્ધોપમાયાઃ—પુણ્ડરીકાદિક વિરુદ્ધ ઉપમાના, યોગે—સંબંધે, તદ્ધર્માવસ્યા—તત્ત્વધર્મોપતિથી,
વિભજીય ઉપમાના ધર્મની આપત્તિથી, તસ્ય—તેણું, અહીંદાદિ લક્ષણ ઉપમેયનું, અવસ્તુત્વ—અવસ્તુ વ,
—તાદૃશધર્મી વસ્તુના અસંભવને લીધે, इति વચનાત્—એ વચનથી. તે પૂર્વવત, અને એમ કહેવા
ગોચ્ય નથી કે પૂર્વ સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવચ્છેદ અભિપ્રાયના—સિદ્ધઉપમાના પણ, વિભજીયપણથી—
વ્યવચ્છિતપણાને લીધે, શું અર્થે આનો ઉપમાસ છે ? એમ. કારણ કે ‘નિરુપમસ્તવ’ એટલા માર્ગ
વ્યવચ્છેદકપણાએ કરીને ચરિતાય એવા તેનું વિવક્ષિતપણું છે માટે ?

વિવેચન

“જિન સેવનથે” પાઈયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ.....લલના,
તરવપ્રવીત વસંત ઋતુ પ્રગટી, ગર્ધ સિથિર કુપ્રવીત.....લલના.
ફરમતિ રમની લઘુ ભઈ હો, ચદ્દભોધ દિવસ વર્ધિત. લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

અને પૂર્વોક્ત શુભવિશેષસંપન્ન આ અર્હત ભગવતો ‘અભિજ્ઞાનતીય ઉપમાને જ યોગ્ય’ છે એમ અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી સુચારુશિષ્યોથી માનવામાં આવે છે, તેના નિરાસ અર્થે ‘અહીં’ ‘પુરુષવરપુણ્ડરીકેચ્ચ’—‘પુરુષવર-અભિજ્ઞાનતીય પુંડરીકોને એ વિશિષ્ટ પદ કહ્યું છે. અર્થાત્ વસ્તુ અવિરુદ્ધ—એક-ઉપમા જ યોગ્ય છે, ભતીય ધર્મોથી—સ્વભાવોથી અધ્યાસિત છે એમ એ વહે છે, તે આ એ મતનું નિરસન ‘સુચારુ’ નામના પ્રવાદીવિશેષના શિષ્યો માને છે કે—એ ભગવતોને ‘અભિજ્ઞાનતીય’ એટલે કે જૂદી ભતિની નહિં એવી સમાનભતીય મનુષ્યાન્તરની જ ઉપમા આપવા યોગ્ય છે; કારણ કે વિરુદ્ધ ઉપમાનો અયોગ છે, અર્થાત્ ઉપમેય અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ—વિભતીય એવા પુંડરીકાદિવી ઉપમાનું અઘટમાનપણું છે. આ અંગે તેઓનું વચન છે કે—‘વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્દર્શની આપત્તિથી તેનું અવસ્તુત્વ હોય’ એટલે કે પુંડરીકાદિ વિરુદ્ધ—વિભતીય ઉપમા યોગ્યવામાં આવે, તો તે અર્હકાદિ ઉપમેયને તે વિભતીય ઉપમાના ધર્મની આપત્તિ થાય, વિભતીય વસ્તુના ધર્મ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે; અને એમ વિભતીય ધર્મની આપત્તિથી તે અર્હકાદિ ઉપમેયનું અવસ્તુત્વ—અવસ્તુપણું હોય; અર્થાત્ નિજધર્મસંપન્ન ધર્મીરૂપ વસ્તુનો અસંભવ હોય, વસ્તુને યોતાના નિજ વસ્તુપણા જેવું કાઈ રહે નહિં. એટલા માટે અભિજ્ઞાનતીય ઉપમા જ આપવા યોગ્ય છે આમ એ વાદીઓનું મંતવ્ય છે, તેઓના વ્યપોહાથે—નિશકરણાથે અને ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એ ખાસ વિશેષણ યોગ્ય છે.

અને હોઈ એમ શંકા કરે કે—સિદ્ધ ઉપમા પણ વિભતીય છે, એટલે આગલા સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવચ્છેદ અભિપ્રાયનું અવચ્છિન્નપણું—અંકિતપણું થઈ ચૂક્યું છે, તો પત્રી આ સૂત્રનો ઉપ-ખાસ શું અર્થે ? તેના ઉત્તર એ છે કે—એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આગલા સૂત્રનું વ્યવચ્છેદકપણું ‘નિરુપમ સ્તવ’ એટલા પૂરતું જ ચરિતાર્થ છે, એટલે આ સૂત્રનું વ્યવચ્છેદક પ્રયોજન પણ ‘અભિજ્ઞાનતીય ઉપમા’ અંગેનું હોઈ શકે છે.

પુણ્ડરીક ઉપમાનું ધટમાનપણું નિર્ગ-પ્રતિનિર્ગ ભાવથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨ પુસ્વાઃ પૂર્વવત્ તે વરપુણ્ડરીકાણીય સંસારજલાસક્તાદિવા ચર્મ્મકલાપેન પુરુષ-વરપુણ્ડરીકાણિ ।

યથા પુણ્ડરીકાણિ પદ્મે જાતામિ જલે વર્ષિતામિ તત્ક્રમયં વિદ્યાપ વર્તન્તે, પ્રકૃતિ-સુન્દરાણિ ચ મવન્તિ, નિશાસી મુવનકલ્પ્યા, આયતનં ચમ્પુરાધાનન્દસ્વ, પ્રવરગુણયોગતો

વિશિષ્ટતિર્યગ્નરામરૈઃ સેવ્યન્તે, સુખદેવ્ત્વનિ મયન્તિ ચ,
તથૈતેડપિ મગવન્તઃ કર્મપદ્મે જાતાઃ દિવ્યભોગજલેન વર્ધિતાઃ સમયં વિહાય વર્તન્તે,
સુન્દરાઃ પ્રાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદઃ, હૈતવો દર્શનાધાનન્દસ્થઃ, કેવલાદિગુણભાવેન
મધ્યસત્ત્વૈઃ સેવ્યન્તે નિર્વાણનિવન્ધનં ચ જાયન્તઃ।

इति नैव भिन्नजातीयोपमायोगेऽप्यर्थतो विरोधाभावेन यथोदितदोषसम्भव इति।^{७१}

^{૧૨}અર્થ:—પુરુષો પૂર્વવત્ તે વરપુણ્ડરીકીની જેમ સંસારજલ-અસંગ આદિ ધર્મકલાપથી પુરુષવરપુણ્ડરીકો.

જેમ પંકમાં જન્મેલા (ને) જલમાં વૃદ્ધિ પામેલા પુંડરીકો તે ઉભયને છોડીને વર્તે છે, અને પ્રકૃતિમુદ્ગર એવા તેઓ ભુવનલક્ષ્મીના નિવાસ (ને) ચક્ષુઆદિ આનંદનું આયતન હોય છે, પ્રવર શુભયોગ થકી વિશિષ્ટ તિર્થસ્થ-નર-અમરોથી સેવાય છે અને મુખહેતુઓ હોય છે;

તેમ આ ભગવતો પણ કર્મપંકમાં જન્મેલા (ને) દિવ્ય ભોગ-જલથી વર્ધિત થયેલા એવા (હોઈ) ઉભયને છોડીને વર્તે છે, અને અતિશય યોગથી મુદ્ગર એવા તેઓ શુભસંપદનો નિવાસ (ને) દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ હોય છે, કેવલ આદિ શુભભાવે કરીને ભવ્ય સત્ત્વોથી સેવાય છે, અને નિર્વાણનિબંધન થાય છે.

એટલા માટે ભિન્નભાતીય ઉપમાયોગે પણ અર્થથી વિરોધ અભાવે કરીને યથોક્ત કોષનો સંભવ નથી જ.^{૭૨}

વિવેચન

“ભોગપંક તણ ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારાઃ

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે.”—શ્રી યશોવિજયજી

પુરુષવરપુણ્ડરીકો એટલે શું ? પુરુષો તે અગાઉ કદા પ્રમાણે ‘પુરમાં શયન થકી પુરુષ; તેઓ વર પુણ્ડરીકીની (ત્રેલક પ્રવેત કમલની) જેમ, સંસારરૂપ જલ સાથે અસંગ આદિ ધર્મકલાપ-ધર્મસમૂહ વડે કરીને પુરુષવરપુણ્ડરીકો. સંસારસલાસક્કારિષર્મ કાપેન પુરુષવરપુણ્ડરીકાનિ. પુણ્ડરીકો જેમ સર્વ કમલભાતિમા વર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ પુરુષોમાં વર પુણ્ડરીક સમાન સર્વત્રેલક તે પુરુષવરપુણ્ડરીકો. આ ઉપમાનો જિંબ-પ્રતિ જિંબ ભાવ આર્ષ દષ્ટા મહાકવિ હરિભદ્રજીએ અત્રે સાંગોપાંગ ઘટાવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે:—

પુણ્ડરીકો પંકમાં-કાલવમાં જન્મે છે ને જલમાં વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે જન્મેને છોડીને અસંગ નિર્દોષપણે વર્તે છે; તેમ આ ભગવતો પણ કર્મપંકમાં જન્મ્યા છે ને

દિવ્ય ભોગરૂપ જલથી વૃદ્ધિ પામ્યા છે, છતાં તે જન્મેને છોડીને અસંગ નિર્દોષ પણે વર્તે છે. મોહમયી માયા મધ્યે પણ સદા અમોહરૂપથી નિર્દોષ ભગવતો એવા દુઃખરૂઢરકારી જ્ઞાની તો ભોગપંક મધ્યે પણ જલમાં કમલની જેમ લેપાતા નથી, ખરકાતા નથી, જોડું ઉત્તમ દષ્ટાંત આ તીર્થંકર

ભગવંતો છે. તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યવાસિન હતા, લોગપંક મધ્યે પણ જલકમલવત્ અલિપ્ત હતા.

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;
ચિત્ત તમારા રે ચસુદ્રને, કોઈ ન પામે હો તાગ.
શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“યદા મહનરેન્દ્રપ્રીસ્ત્વયા નાયોપમુચ્યતે ।
યત્ર તત્ર રતિર્નિમિરિત્વં તદાપિ તે ॥”—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

પુણ્ડરીકો એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યભૂતિ^૧ ભુવનલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આચતન-ધામ થઈ પડે છે. તેમ અતિશયયોગે કરી આ ભગવંતો એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી ‘ચરણ કમલ આલી શુભસંપદ આવીને તેમનામાં નિવસ કરે છે ને તેમના ઈર્ષ્યાનાદિ કમલા વસે રે’ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સુન્દરાશ્વાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસ્મરતઃ’^૨ આ અંગે કવિવર શ્રી આનંદધનજીએ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે-હો ભગવંત ! આપ શ્રીમદ્દના ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અશિર પદ્મ પંકજને પામર તુલ્ય હોળી ને તમારા ચરણકમલને નિર્મલ સ્થિર પદ્મ પદ્મીને જાણે તેમ કરતી હોયની ! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત ! મ્હારો આ મન મધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવા મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંક ગણી, તમારા શુભ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ચરણકમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ દેખ;
સમલ અશિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર પેળ....વિમલ જિન.

મુજ મન તુજ પદ તુજ પદ પંકજે રે, લીનો શુભ મકરંદ;
રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન.”—શ્રી આનંદધનજી

અને આમ પ્રવર-ઉત્તરે તમ શુણેથી પુંડરીકો જેમ વિશિષ્ટ તિર્થ^૩થી મનુષ્યો ને દેવોથી સેવાય છે અને સુખના હેતુ હોય છે; તેમ આ ભગવંતો પણ કેવલજ્ઞાનાદિ પરમાત્મ શુણના હોવાપણથી સર્વ પ્રાણીઓથી સેવાય છે અને પરમ સુખધામ નિર્વાણના-મોક્ષના નિર્બંધન-નિશ્ચય કારણરૂપ થઈ પડે છે.

“પુષ્કલાવર્ધ વિજયે હો, કે વિચરે તીરથપતિ,
પ્રભુચરણને રોવે હો, કે સુર નર અસુરપતિ;
જસુ શુભ પ્રગટ્યો હો, કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આતમ શુભની હો, કે વિકસી અનંત રમા”....

“જસ નામે હો પ્રગટે શુભરાશ કે, ધ્યાને શિવસુખ વિલસીએ”

—શ્રી દેવચંદ્રશ

આમ જિંબ-પ્રતિજિંબ ભાવથી આ ઉપમા સંજોષાંગ થતે છે એટલે મિનનભરીય ઉપમાના ચોગે પણ અર્થથી-પરમાર્થથી-તત્ત્વથી વિરોધનો અભાવ હોવાથી અથોદિત-બે કહ્યો તે દોષનો સંભવ નથી જ.

એક-અનેક સ્વભાવી વસ્તુ અને ન્યાયમુદ્રા દર્શાવે છે—

૧૩. ‘एकानेकस्वभावं च वस्तु, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धे: । सत्त्वाभूर्तत्वचेतनत्वादिधर्मरहितस्य जीवत्वाद्ययोग इति न्यायमुद्रा ।’^{૭૩}

૧૩. અર્થ :—અને વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે, અન્યથા તત્ત્વતત્ત્વની (વસ્તુતત્ત્વની) અસિદ્ધિ હોય, ખરે. સત્-અભૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો અયોગ છે, —એમ ન્યાયમુદ્રા છે. ^{૭૩}

વિવેચન

અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્વાદ્વાદર્શુ શાસન એકછત્ર ;

સ્વાદ્વાદ મુદ્રા જન બેઠે લોપે, સર્વસ્વ તેલું તૃપ લે જ કેપે.—(સ્વચિત)

વિરુદ્ધ ઉપમાયોગે તદ્દર્મની આપત્તિથી અવસ્તુત્વ હોય એમ બે ઉપરમાં વાંદીની કલીલ કહી, તેના નિષેધાર્થે ‘અહીં’ વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર ઠાખવો છે : ‘एकानेकस्वभावं च वस्तु ।’ વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ જીવાદિ

એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ હોઈ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક સ્વભાવ-વસ્તુ : ન્યાયમુદ્રા ધર્મવાળી છે; ધર્મી જોવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ એક અખંડ પિંડરૂપ અલેહ છે, પણ ધર્મ-શુભપર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક ખંડ

ખંડ લેહરૂપ છે. ‘अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धे: ।’ ‘अन्यथा तत्तत्त्व- (વસ્તુતત્ત્વની) અસિદ્ધિ

પસિકા—एकानेकस्वभावं—એક-અનેક સ્વભાવી, ચ કાર પ્રકૃત ઉપમાના અવિરોધની ભાવનાના અન્યાર્થ છે,—દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપપણાને લીધે, વસ્તુ—જીવાદિ વસ્તુ,—એમ પણ છે. અને હેતુ—अन्यथा—નહિં તો, એક-અનેક સ્વભાવના વિના, તત્ત્વ—તેલું, વસ્તુનું, તત્ત્વ—તત્ત્વ, વસ્તુત્વ, તત્ત્વાસિદ્ધિ—તેના અસિદ્ધિને લીધે. એના જ ભાવન અર્થે કહ્યું—

સત્ત્વાભૂર્ત્ત્વચેતનત્વાદિધર્મરહિતસ્ય—સત્-અભૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મરહિતને, સત્ત્વ—સત્, સત્ પ્રકૃત-અધિધાનકારિપણું, અભૂર્ત્ત્વ—અભૂર્ત્ત્વ, અભૂર્ત્ત્વપણું, રૂપાદિરહિતપણું, ચેતનત્વ—ચેતનત્વ, ચેતન્યવંતપણું, આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રમેયત્વ-પ્રદેશવત્ત્વ આદિ ચિત્ત ધર્મનું સંકલ્પ છે, તે રહિતસ્ય—તેનાથી રહિત—અવિશ્લિષ્ટીકૃત વસ્તુને, જીવત્વાદ્યયોગ—જીવત્વઆદિનો અયોગ, પરસ્પર વિશિન્ન જીવત્વાદિ ચિત્તરૂપનો અભાવ, इति—એમ, આ ન્યાયમુદ્રા—ન્યાયમુદ્રા, મુક્તિપ્રમાણ વર્તે કે,—પ્રસાધન પરાથી પણ ઉલ્લંઘવાના અસહ્યપણાને લીધે.

હોય માટે, નહિં તો તે તે જીવાદિ વસ્તુનું વસ્તુતત્ત્વ-વસ્તુત્વ જ સિદ્ધ ન થાય.

કારણ કે ‘સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો, અયોગ છે એમ ન્યાયમુદ્રા છે’ અર્થાત્ સત્ત્વ-અસ્તિત્વ, અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ, ‘આદિ’ શબ્દથી અયોગ્ય પ્રદેશવત્ત્વ) એ આદિ ચિત્ર-નાના પ્રકારના ધર્મોથી વિશિષ્ટ નહિં કરવામાં આવેલી ધર્મીરૂપ વસ્તુને જીવત્વ આદિનો યોગ નહિં થટે. કારણ કે ‘સત્ત્વ’ (અસ્તિત્વ) જોટલું માત્ર કહ્યાથી આ જીવ છે એમ કહી શકાતું નથી,—તે અસ્તિત્વ અજીવમાં પણ છે, માટે. ત્યારે અમૂર્તત્વ કહેવામાં આવે તો પણ આ જીવ એવો યોગ ધર્મ શકતો નથી—અમૂર્તત્વ અજીવ એવા આકાશમાં પણ છે, માટે. ત્યારે ચેતનત્વ કહેવામાં આવે તો આ જીવ એવો યોગ ધર્મ શકે છે, પણ અજીવનો યોગ થતો નથી, કારણ કે તે ચેતનત્વરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણ કેઈ પણ અજીવ દ્રવ્યમાં નથી. આમ સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ આદિ અનેક ધર્મોથી વિશિષ્ટ કરવામાં આવે તો જ જીવાદિ વસ્તુનો યોગ ધર્મ શકે છે, નહિં તો નહિં,—એમ આ ન્યાયમુદ્રા છે, ન્યાયની છાપ છે,—કે જે રાજસુદ્રાની (Royal Seal) જેમ ભુદ્ધિધન એવા અન્યદર્શનીઓથી પણ ભિદ્ધિથી શક્ય એમ નથી.

“સ્વાદ્વાહી વસ્તુ કહીએ, તસુ ધર્મ અનંત લહીએ,
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિત્વ પરિણામ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સત્ત્વ જ અમૂર્તત્વાદિ નથી, એ દર્શાવે છે—

૧૬ ન સત્ત્વમેવામૂર્તત્વાદિ, સર્વત્ર તત્ત્વસજ્જાત પર્વં ચ સૂક્ષ્મત્વાયોગ:। ૭૪

૧૬ અર્થ:—સત્ત્વ જ અમૂર્તત્વાદિ નથી, —સર્વત્ર તેના પ્રસંગે આવશે માટે; અને એમ મૂર્તત્વાદિનો અયોગ ધરે. ૭૪

વિવેચન

“એકવા પરમાત્મ પ્રભુ દે, પરમાનંદ સ્વરૂપ

સ્વાદ્વાહી સત્તારસી દે, અમલ અખંડ અનૂપ....અભિત બિન !”—શ્રીદેવચંદ્રજી

પણિકા—વારુ, અમૂર્તત્વાદિના સત્ત્વરૂપ-અનતિકરથી સત્ત્વ સતે જીવત્વ આદિનો અયોગ કેમ ? એમ આશંકાને કહ્યું:—ન—ન જ, સત્ત્વમેવ—સત્ત્વ જ, શુદ્ધ સંતત્ત્વ-અભિયત સત્તા માત્ર જ, અમૂર્તત્વાદિ—અમૂર્તત્વાદિ, જીવાદિયત અમૂર્તત્વ-ચેતન્યાદિ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર—સર્વત્ર, ધરાદિ સત્ત્વમાં, તત્ત્વસજ્જાત—તેના પ્રસંગેને લીધે, અમૂર્તત્વ-ચેતન્યાદિ પ્રાપ્તિને લીધે,—સત્ત્વના એકરૂપથી સર્વથા અભ્યતિરેકને લીધે. જે અરેખર એમ છે તેથી શું ? તે માટે કહ્યું:—પર્વં ચ—અને એમ, સત્ત્વમાત્રના અભ્યુપગમમાં, સૂક્ષ્મત્વાયોગ:—મૂર્તત્વાદિનો અયોગ, મૂર્તત્વ-અચેતન્યાદિનો અભાવ ધરે; અને તદ્ભાવે—મૂર્તત્વાદિના અભાવભાવે તેના અતિપરસ્પરપણાથી અમૂર્તત્વાદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ ધરે, અને તથાપ્રકારે લોક-પ્રતીતિઆધા ધરે.

ત્યારે કેઈ આશંકા કરશે કે—વારુ, અમૂર્તત્વાદિ છે તે સત્ત્વનો અતિક્રમ કરતા નથી, એટલે અમૂર્તત્વાદિ હોય ત્યાં સત્ત્વ હોય જ, તો પછી સત્ત્વ સતે ઇત્યત્ આદિનો અયોગ કેમ હોય ? તેનું અત્ર સમાધાન કહ્યું છે.—‘સત્ત્વ જ અમૂર્તત્વાદિ નથી,’ અર્થાત્ શુદ્ધ સંગ્રહ નયના અભિપ્રાયે સત્તામાત્ર જ સત્ત્વ કહ્યું એટલે કાંઈ ઇવાદિગત અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ આવી જતું નથી,—કારણ કે ‘સર્વત્ર તેના પ્રસંગને લીધે’—સર્વત્ર તેના પ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ ‘સત્ત્વ’ માત્ર કહેવાથી એ અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ બ્રહ્મ, તો પછી ઘટાદિ પણ સત્ત્વ છે, એટલે તેને પણ અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પ્રસંગ આવશે, (જે અનિષ્ટ છે), કારણ કે સત્ત્વ એકરૂપ હોવાથી સર્વથા તેનો વ્યતિરેક—ભૂદાપણું નથી.

એ ખરેખર ! એમ છે તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—‘અને એમ મૂર્તત્વાદિનો અયોગ થશે.’ અર્થાત્ એમ સત્ત્વમાત્ર જ (અસ્તિત્વ માત્ર જ) એ માનવામાં આવશે, તો મૂર્તત્વ-અચેતનત્વ આદિનો અભાવ થશે; અને તે મૂર્તત્વાદિનો અભાવ હોવા હોતાં તેના તેના પ્રતિપક્ષરૂપણથી અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ થશે; અને તથા પ્રકારે લોક-પ્રતીતિબાધા થશે, કારણ કે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે મૂર્ત-અમૂર્ત, ચેતન-અચેતન ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી પણ તે-દૃષ્ટ છે, આ બંનેની બાધા ઉપજશે.

સત્ત્વની વિશિષ્ટતા હશે, એ મતનું નિરસન કરે છે—

૧૬ સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન, વિશેષણમન્તરેણાતિપ્રસજ્ઞાત । યદ્ વામિન્નનિમિત્તત્વાદત્તે વિરોધઃ । ૭૬

॥ इति पुरुषवरपुण्डरीकाणि ॥ ८ ॥

પણિકા—અત્ર જ મતાન્તરનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—

સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન—સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ નથી. વિશિષ્ટ એનું સ્વપરપક્ષવ્યાજ્ઞ સત્ત્વસરિ—બૌદ્ધઅભિગત સત્ત્વ પણ, ન—નથી જ, અમૂર્તપણુને લીધે એ અનુવર્તે છે. અવિશિષ્ટ સત્ત્વ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અમૂર્તત્વાદિ નથી હોતું જ, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિશેષણ—વિશેષણ, ભેદક, અન્તરેણ—વિના, અતિપ્રસજ્ઞાત—અતિપ્રસંગને લીધે, વિશિષ્ટતાની અતિવ્યાપ્તિને લીધે. સત્ત્વ એકરૂપ હોવામાં ભેદક રૂપાન્તર અભાવે, ચેતનાદિ વિશિષ્ટરૂપ કલ્પના સતે, અહ્યવમાં પણ તત્કલ્પનાની પ્રાપ્તિને લીધે.

યદ્—એમ, એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેક કોષોના ઉપનિપાતથી વિચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં ન વિરોધઃ—વિરોધ નથી; વિભાતીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મનો પરસ્પર નિરાકરણલક્ષણ વિરોધ નથી. વિભાતીય ઉપમાએ પણ શું સર્વથા ? ન—ના. એટલા માટે કહ્યું—અમિન્નનિમિત્તત્વાદત્તે—અભિન્ન-નિમિત્તપણા શિવાય. એ ઉપમેય વસ્તુમાં એક ધર્મરૂપ નિમિત્તમાં સદશી અને વિસદશી ઉપમા પ્રયોગ્ય, તો વિરોધ હોય પણ ખરા,—પણ નહિ કે વિસદશ ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. પુરુષવરપુરુરીક એ વડે કરીને સદશી અને વિસદશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

૧^મ અર્થ :—સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી,—વિશેષણ વિના પ્રતિપ્રસંગને લીધે. એમ અભિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી. ૭૫

॥ ઇતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકા ॥ ૮ ॥

વિવેચન

“ઈદ્ર ચંદ્ર રવિ ગિરિ તણા, શુણુ લઈ ઘડિયું અંગ લાલરે;
લાભ્ય કિહાં થકી આવિયું ? અચરિજ એહ ઉત્તંગ લાલરે.” શ્રી યશોવિજયજી

અન્ને વળી કોઈ (બૌદ્ધ) એમ કહેશે કે—સ્વપરપક્ષથી વ્યવૃત્ત એવું વિશિષ્ટ સત્ત્વ કેમ ન હોય ? તેનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—‘સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી’ અવિશિષ્ટ સત્ત્વ તો પૂર્વોક્ત સુક્તિથી અમૂર્તત્વાદિ નથી હોતું જ એટલું જ નહિ, સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ વિશિષ્ટ સત્ત્વ અમૂર્તત્વાદિ નથી જ, કારણ કે ‘વિશેષણ વિના પણ નથી ઈ. અતિપ્રસંગને લીધે’ અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે, માટે. અર્થાત્ લેઈ કરનારે એવું લેઈક વિશેષણ જ ન હોય તો વિશિષ્ટતા કહેવી તે અતિપ્રસંગ છે, અતિવ્યાપ્તિ છે; સત્ત્વએકરૂપ જીવમાં વિશેષણ વિના એ ચેતનાદિ વિશિષ્ટ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવે, તો પછી અજીવમાં પણ તેવી વિશિષ્ટતાની કલ્પનાની પ્રાપ્તિ થશે, —આમ અતિપ્રસંગ દોષ આવશે. તેમ જ—વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા કહેવી તે તો વહતોવ્યાધાત છે, કારણ કે વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા શી ?

એમ એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેક દોષની આપત્તિ થાય છે, એટલે વિચિત્રરૂપ—અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં વિરોધ નથી, અર્થાત્ વિભતીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મોના ઘંટમાનપણામાં પણ દ્રુપણરૂપ વિરોધ નથી. શું સર્વથા વિરોધ નથી ? તે માટે અન્ને અપવાદ કહી કે—‘એમ અભિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી.’ અર્થાત્ એ ઉપસેય વસ્તુગત એક જ ધર્મરૂપ અભિન્ન નિમિત્તમાં સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા પ્રયોજવામાં આવે, તો વિરોધ હોય પણ ખરો; પણ નહિ કે વિસદૃશ (બૂદ્ધા બૂદ્ધા) ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. આમ ‘પુરુષવરપુણ્ડરીકે’ એ વડે સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

॥ ઇતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકેન્દ્રા ॥ ૮ ॥

૯. પુરુષવરગન્ધહસ્તી

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તિભ્યઃ ’ ૫૯ વ્યાખ્યાન

આ પદ્ધતું પ્રયોજનઃશુષ્કમભિધાન વાદનો નિરાસ—

૧૬ પતે ચ યથોત્તરં ગુણક્રમાભિધાનવાદિભિઃ સુરશુરુચિનેયૈ હીનગુણોપમાયોગં યવાધિક-
ગુણોપમાદાં દૃષ્યન્તે, અભિધાનક્રમામાવેડમિથેયમપિ તથા, ‘અક્રમવદસદિ’તિ વચનાત,
પતન્નિરાસાયાદ—૭૬

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તિભ્યઃ ’ રતિ ।

૧૬ અર્થઃ—અને એઓ—યથોત્તર શુષ્કમભિધાનવાદી સુરશુરુચિનેયોથી હીનશુષ્ક
ઉપમા થોગે જ અધિકશુષ્ક ઉપમાહું માનવામાં આવે છે,—અભિધાન ક્રમના અભાવે
અભિધેય પશુ તથાપ્રકારે,—‘અક્રમવત તે અસત્’ એ વચનથી,—એના નિરાસ અર્થે
કહ્યું—૭૬

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તીએને ’ વિવેચન

“ શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં,

અલિય વિધન સવિ નાશેલ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

પણિકા—યથોત્તરં ઇસાદિ. યથોત્તર—યથોત્તર, ઉત્તરોત્તર, ગુણનાં—પ્રયોગો, પુરુષાર્થોપયોગી છવ-
અછવ ધર્મોને, શુષ્કસ્થાનકોની જેમ ક્રમઃ—ઉત્તરોત્તર પ્રકારે શક્ષણ ક્રમ, તેમ—તે વડે, અભિધાન—અભિધાન,
અશુન, કથન, વદન્તીત્યેવંચીલાઃ—વદે છે એવંચીલ, જો—તેઓથી, સુરશુરુચિનેયૈ—સુરશુરુ-
ચિનેયોથી બૃહસ્પતિશિષ્યોથી, હીનગુણોપમાયોગ યવ—હીનશુષ્ક ઉપમાના થોગે જ, હીનશુષ્કની ઉપમાથી
ઉપમિત જ શુષ્કમાં, હીનશુષ્કમાં એમ અર્થ છે, અધિકગુણોપમાદાં દૃષ્યન્તે—અધિક શુષ્ક ઉપમાદાં
માનવામાં આવે છે. અધિક શુષ્કની ઉપમાના ઉપન્યાસ વડે અધિક શુષ્ક ઉપમિત કરવા યુક્ત છે એમ
અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—અન્યગ્જની ઉપમા વડે ભવવદ્વિહારત્તું મહાપ્રભાવ સહાદિ પુરુષ માનથી સામ્ય
એવા મારી—ઈતિ, દુર્ભિક્ષ આદિ ઉપદેવેતું નિવર્તકપણું સાધિત સતે, પુરુષીકે ઉપમાથી ભુવનાદશુતથત
અતિશયસંપત્—કેવલજ્ઞાનશ્રી પ્રકૃતિ નિર્વાણપ્રાપ્તિ પર્વેવસાન ભગવંતોના શુભો ઉપમિત કરવા યુક્ત છે.
કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અભિધાનક્રમામાવે—અભિધાન ક્રમના અભાવે, વાયક જ્ઞાનની પરિપાટીના અન્યથા,
અભિધેયમપિ—અભિધેય પશુ, વાચ્ય પશુ, તથા—તેમ, અભિધાનવત્ અક્રમવત્—અક્રમવાળું,
પરિપાટિરહિત, અસત્—અસત્, અવિવેચન,—કમટ્ટ જન્મવાળા અભિધેયની અક્રમ ઉકિતમાં તદ્દપે
અસ્થિતપશુને લીધે.

અને ઉક્ત ગુણ વિશેષણો જેને સાંગોપાંગપણે ઘટે છે એવા આ અર્હત ભગવંતો, ‘યથોત્તર ગુણક્રમઅભિધાનવાદી સુરશુરવિનેયોથી (શિષ્યોથી) હીનગુણ ઉપમાયોગે જ અધિકગુણ ઉપમાર્હ માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાકરણ અર્થે અહીં ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તિમ્ય:’ — ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને’ એ ખાસ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે; અર્થાત્ યથોત્તર-ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકોની જેમ પુરુષાર્થોપયોગી ગુણોનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષરૂપ ચલતો ક્રમ, તે વડે અભિધાન-કથન કરવા યોગ્ય છે એમ જે માને છે, તે આ યથોત્તર-ગુણક્રમ-અભિધાનવાદી એવા ગૃહસ્પતિશિષ્યો વડે છે કે—પ્રથમ હીન-ઉત્તરતા

ગુણની ઉપમાનો યોગ-ઘટના કર્યા પછી જ અનુક્રમે અધિક-ચલીયાતા અક્રમવત્ અસત્ ગુણની ઉપમા આપવા યોગ્ય છે. એટલે સરખામણીમાં ઉત્તરતી એ મતલું નિરસન એવી ગંધગજની ઉપમા વડે ભગવદ્વિહારનું દુર્ભિક્ષાદિ ક્ષુદ્રઉપદ્રવ-

નિવારણનું સમર્થપણ પ્રથમ સાધ્યા પછી જ, તેનાથી ચલીયાતી એવી પુંડરીકની ઉપમા વડે કેવલજ્ઞાનશ્રીથી માંહી નિર્વાણપ્રાપ્તિ પર્યંતની ભગવાનની ભુવનાદ્ભુત અતિશયસંપદ સાધવા યોગ્ય છે. માટે અને પ્રથમ પુંડરીકની ઉપમા આપ્યા પછી ગંધગજની ઉપમા આપી, તે ક્રમભંગરૂપ હોય છે. કારણ કે ‘અભિધાન ક્રમના અભાવે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ છે,’ અર્થાત્ અભિધાનનો-વાચક શબ્દનો ક્રમ જો ન હોય, તો તેનાથી વાચ્ય અભિધેય પણ તે અભિધાનની જેમ તેવા પ્રકારે અક્રમવત્ હોઈ અસત્ હોય. કારણ કે ‘અક્રમવત્ અસત્’ એ વચન છે. આમ જે ચોતાનો મત સ્થાપવા માટેની કલીલ રજૂ કરે છે, તે યથોત્તર-ગુણક્રમઅભિધાનવાદીઓના નિરસન અર્થે ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તી’ એ ખાસ વિશેષ પદ અત્ર કહ્યું છે.

“જિહ્વાં રવિ તેજે જળહળે, તિહાં કિમ રહે અધકાર હો;

કેસરી જિહ્વાં કોના કરે, તિહાં નહિં ગજ પરિચાર હો....” શ્રી યથોવિજયજી

પુરુષવરગન્ધહસ્તી ઉપમાનું ધટમાનપણું દર્શાવે છે—

૧૭ પુરુષાઃ પૂર્વવદેય, તે વરગન્ધહસ્તિન इव गजेन्द्रा इव ક્ષુદ્રગજનિરાકરણાદિના ધર્મસામ્યેન પુરુષવરગન્ધહસ્તિન: ।

યથા ગન્ધહસ્તિનાં ગન્ધેનૈવ તદ્દેશવિહારિણ. ક્ષુદ્રગેષગજા મચ્યન્તે, તદ્દેવેતેऽપિ પર-વકદુર્મિસમારિપ્રમુતયઃ સર્થ યથોપદ્રવગજા અચિન્ત્યપુણ્યાનુભાવતો મગધદ્વિહારપવનગન્ધાદેવ મચ્યન્તે इति ॥ ૭૭

૧૭ અર્થ:—પુરુષાઃ—પુરુષો પૂર્વવત્ જ, તે વરગન્ધહસ્તિન: વરગન્ધહસ્તીઓ જેવા, —ગજેન્દ્રો જેવા—ક્ષુદ્ર ગજના નિરાકરણાદિ વર્મસામ્યથી, તે પુરુષવરગન્ધહસ્તિન: પુરુષવર-ગન્ધહસ્તીઓ.

જેમ ગન્ધહસ્તીઓના ગન્ધથી જ તદ્દેશવિહારી ક્ષુદ્ર શેષ ગજો ભાગી ભય છે, તેની જેમ આ પણ પરચકે, દુર્ભિક્ષ, આરિ પ્રમુખ સર્વજ ઉપદ્રવ ગજો અચિન્ત્ય પુણ્યાનુભાવ થકી ભગવદ્વિહારના પવનની ગન્ધથી જ ભાગી ભય છે. ૭૭

વિવેચન

“પુરુષવંત જ્યાં પદ ધરે, પગ પગ નહિ રસાળ.” શ્રી વિનયવિજયશુક્રત શ્રીપાળરાસ
યથેક્ત લક્ષણવાળા પુરુષો જે, શુદ્ધ-તુષ્ઠ ગજના નિરાકરણાદિ ધર્મસામ્યથી-ધર્મ-
સમાનતાથી-સમાનધર્મપણાથી વરગન્ધસ્તીઓ—ગંધજલેન્દ્રો જેવા છે, તે પુરુષવરગન્ધ-
હસ્તીઓ કહેવાય છે. જેમ ગંધજલેન્દ્રોના ગંધથી જ તે દેશમાં વિહરતા શુદ્ધ-તુષ્ઠ
પામર ગળે ભાગી ભાય છે, પદાયન કરી ભાય છે; તેમ પુરુષવરગન્ધહસ્તી ભગવાન
તીર્થંકર જેવા પરમ પુરુષસ્ત્રોત પુરુષ જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભગવદ્દના
અચિન્ત્ય પુરુષપ્રભાવથી પચકે—પરપ્રાપ્ત્યાકેમણ, હુર્ભિક્ષ-હુષ્કાળ, મારિ-મરકી વગેરે
સમસ્ત ઉપદ્રવરૂપ શુદ્ધ હાથીઓ ભગવદ્વિહારના પવનની ગંધથી જ ભાગી ભાય છે-
કયાંય પદાયન કરી ભાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે.

૧૧૭

વસ્તુનુ એકાનેક સ્વભાવપણું સતે એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ નથી, એ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮ ન જ્ઞાનેકસ્વભાવત્વે વસ્તુનુ એવમપ્યભિધાનક્રમાભાવઃ, સર્વગુણાનામન્યોડપ્યસંવલિ
ત્વાતઃ, પૂર્વાનુપૂર્વાર્થમિધેયસ્વભાવત્વાતઃ, અન્યથા તથાડમિધાનાપ્રવૃત્તઃ । ૭૮

૧૮ અર્થઃ—અને વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ
નથી,—સાર્વથ્યુલ્લાના અન્યોન્ય સંવલિતપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેય-
સ્વભાવપણું છે, માટે; અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. ૭૮

પત્તિકા—ન જ પ્ર્યાદિ. ન જ—જ, યકાનેકસ્વભાવત્વે—એકાનેકસ્વભાવપણાં, યકઃ
—એક—દ્રવ્યતાથી, અનેકજ્ઞ—અને અનેક—પર્યાયરૂપતાથી, સ્વભાવઃ—સ્વભાવ, સ્વરૂપ, યસ્ય તત્ત્વ તથા
—જેનો છે તે તથા—એકાનેક સ્વભાવ, તદ્ભાવઃ તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ—એકાનેકસ્વભાવનું,
તસ્મિન્—તેમાં, વસ્તુનઃ—વસ્તુનું, પદાર્થનું, એવમપિ—એમ પણ, અધિકશુષ્ણ ઉપમાના થોડે
હીનશુષ્ણ ઉપમાના ઉપન્યાસમાં પણ, અભિધાનક્રમાભાવઃ—અભિધાનક્રમનો અભાવ, વાચક શબ્દ-
પરિપાટિનો વ્યત્યય ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

સર્વગુણાં પં ૦ સર્વગુણાનાં—સર્વ શુભોના, યથાર્થ શબ્દ—અશ્રવ્યત સર્વ પાપોના,
સંવલિતત્વાત—સંવલિતપણાને લીધે, સંસ્પર્શપણાને લીધે. શું ? તે માટે કહ્યું—પૂર્વાનુપૂર્વાર્થમિધેય-
સ્વભાવત્વાત—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેયસ્વભાવપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વાર્થમિધેય—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી,
વ્યવહારનયમત આદિથી, આદિ શબ્દથી પશ્ચાત્પૂર્વી—અનાનુપૂર્વીનું અહણું છે, અમિધેયઃ—અભિધેય,
અભિધાન વિષયભાવ પરિણુતિમાન, સ્વભાવઃ સેર્વા—સ્વભાવ છે જેઓનો, તે તથા—તે તથા,
તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે. કારણ કે શુભોનું સંવલિતપણું સતે કદાં એક
નિશ્ચિત ક્રમાદિનો અભાવ છે, માટે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—નહિ તો, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ શુભોની અનભિધેય સ્વભાવતા સતે, તથા—તથા—
પ્રકારે, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી, અભિધાનાપ્રવૃત્તે—અભિધાનની અપ્રવૃત્તિને લીધે, અભિધેયક
ધનિજોની અપ્રવૃત્તિને લીધે, એમ પણ અભિધાનક્રમ અભાવ નથી એમ ચોત (સંબધ) છે, કારણ કે
અભિધેયતાપરિણુતિ અપેક્ષાવાળા અભિધાનવ્યવહાર છે.

વિવેચન

“બહો ! શ્રી સુમતિ બિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુભ પર્વાય પરિણામ રામી;

એકતા નિત્યતા અસ્તિતા ઇતર ચુત, લોચ્ય લોગી થકે પ્રભુ અકામી....અહો. ”

શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને આગલા સૂત્રના આખ્યાનમાં વિવરી જતાવું તેમ—દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી
અનેકરૂપ એવી 'વસ્તુનું' એક-અનેક સ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનકેમના
અભાવ વધી.—ન જોનાકેસ્વભાત્વે વસ્તુન પદમયમિધાનક્રમામાવા.

સર્વશુભોતું' અન્યોન્ય અર્થાત્ એવા પ્રકારે અધિકગુણવાળી ચઢીચઢી ઉપમા ચોક્કસ પછી સંવલિતપણું હીનગુણવાળી ઉતરતી ઉપમા મૂંઝવામાં પણ અભિધાનકંમને અને પૂર્વાતુપૂર્વી આદિ અભાવ નથી હોતો, વાચક શબ્દની પરિચાટિને બચતથ—(ઉલટા અભિધેય સ્વભાવપણું સુલટાપણું) નથી હોતો. કારણ કે સર્વગુણાનામન્યોન્યસ્વસ્થિત્વાત 'સર્વશુભોના અન્યોન્ય સંવલિતપણુને લીધે પૂર્વાતુપૂર્વી આદિથી અભિધેયસ્વભાવપણું છે, માટે—પૂર્વાતુપૂર્વ્યાદિભિયેસ્વમાવત્વાત. અર્થાત્ જીવ-અજીવના પાતપાતાના સર્વ શુભોતું—પર્યાયિતું અન્યોન્ય-પરસ્પર એતું સંવલિતપણું, સંસૃષ્ટપણું સંશ્લિષ્ટપણું, અથિતપણું, એતપ્રોતપણું છે, કે કયો શુભ પહેલો ગણવો ને કયો પછી ગણવો એ અશક્ય છે, અને એટલે જ તે શુભ-ધર્મેતું પૂર્વાતુપૂર્વી આદિથી અભિધેય-સ્વભાવપણું છે, એટલે કે અભિધાનના વિષયભાવરૂપ પરિણતિવાળા અભિધેયનો સ્વભાવ એવો છે, કે તેતું કથન પૂર્વાતુપૂર્વીથી—સુલટા કંમથી, પશ્ચાતુપૂર્વીથી—ઉલટા કંમથી કે અનાતુપૂર્વીથી—અનતુકંમથી કરી શકાય છે, તાત્પર્ય કે—એકનોકસ્વભાવવાળી વસ્તુના સર્વ શુભો એક બીજા સાથે એવા સંવલિત-ગાઢ પરોવાયેલ (Interwoven) છે કે તેઓ કોઈ એક નિશ્ચિત કંમે જ કહી શકાય એતું કોઈ નથી, પણ પૂર્વાતુપૂર્વીથી સુલટા કંમે. પશ્ચાતુપૂર્વીથી ઉલટા કંમે, કે અનાતુકંમથી અનતુકંમે કહી શકાય છે.

આમ કેમ ? તે માટે કહ્યું—‘અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. —જન્યથા તથાઅભિધાનાપ્રવૃત્તિઃ. પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી શુદ્ધિની અભિધૈયસ્વભાવતા ન હોય, તેા તથાપ્રકારે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કેમથી અભિધાનની—કથનની પ્રવૃત્તિ ન હોય, અર્થાત પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાન્નુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી એ અભિધાયક—વાચક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ ન હોય. આમ અભિધાન—અભિધૈયનો—વાચ્ય—વાચકનો પરસ્પર સંબંધ છે, એટલે અભિધાન-કેમનો અભાવ નથી.

એમ અભિપ્રેય પણ તથાપ્રકારે ગ્રહ્યમાત્ર અસત નથી, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

११ नैवमभिधेयमपि तथाऽक्रमवदसदित्युक्तवद् अक्रमःत्वासिद्धेः, क्रमाक्रमव्यवस्था-
न्युपगमाच्च । ७९

૧૯અર્થ:—એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ ઉક્તવત્ અક્રમવત્પણીની અસિદ્ધિ છે માટે, અને ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે માટે. ૧૯

વિવેચન

સ્વરાષ્ટ્રવરરાષ્ટ્રેભ્યો ચત્સુઘ્રોપદ્રવા દ્રુતમ્ ।

વિદ્રવન્તિ ત્વત્પ્રમાવાત્ સિંહનાદાદિષ ક્રીપા ॥”

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય૯૭ કૃત વીતશમરતવ

આ ૫૨થી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—‘એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી;’ એમ અભિધાન-ન્યાયથી જોટલે કે અક્રમવત્ (ક્રમ વિનાનું)

અભિધાન એમ અસત્ નથી, તેમ અક્રમવત્ અભિધેય એમ અભિધેય પણ પશુ તથાપ્રકારે અસત્ નથી. કારણ કે—(૧) ‘ઉક્તવત્ અક્રમ-અક્રમવત્ અસત્ નથી વત્પણીની અસિદ્ધિ છે, માટે;’ અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ ન્યાયથી, અભિધાન-અભિધેયના—વાચ્ય-વાચકના પરસ્પર ગાઠ સંબંધને હીધે, અભિધાનના ક્રમથી અભિધેયની ક્રમ-ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારે કહી શકાય એવી સ્વભાવપરિણુતિ હોવાથી સર્વથા અક્રમવત્પણીની-ક્રમરહિતપણીની અસિદ્ધિ છે માટે. એમ પરિણુતિને અપેક્ષીને અભિધાનદ્વારે ગુણોના ક્રમ-અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—(૨) ‘ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે, માટે;’ અર્થાત્ ક્રમથી અને અક્રમથી સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની છવાડિ ગુણોમાં વ્યવસ્થાનો સ્વાદ્વાહવાદીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે માટે.—આ અને કારણ ૫૨થી લેખિત થાય છે કે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી. જોટલે પુંડરીક ઉપમાથી અત્યંત અતિશયવત્ ગુણસિદ્ધિ કર્યા પછી, મન-ગજની ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

પંજિકા—ન—ન જ, યવમ્—એમ, અભિધાન-ન્યાયથી, અભિધેયમપિ—અભિધેય પણ, તથા—તથાપ્રકારે, અક્રમવત્ અસત્, इति—અક્રમવત્ અસત્ એમ પ્રેરણાન્યરત. ક્રી રીતે? ઉક્તવત્—ઉક્તવત્, પ્રતિપાદિત નીનથી, અક્રમવત્વાસિદ્ધે—અક્રમવત્પણીની અસિદ્ધિને લીધે. અભિધાનક્રમથી આક્ષિપ્ત ક્રમવત્ અભિધેયના ક્રમ-ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારથી અભિધાનાહ૯૯ સ્વભાવપરિણુતિવત્પણી સર્વથા ક્રમરહિતપણીની અસિદ્ધિને લીધે. એમ અભિધેયપરિણુતિને અપેક્ષીને અભિધાન દ્વારે ગુણોના ક્રમ-અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—

ક્રમાક્રમવ્યવસ્થામ્યુપગમાત્—ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અભ્યુપગમને લીધે. ક્રમેવાક્રમેણ ચ—ક્રમથી અને અક્રમથી, સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની છવાડિ ગુણોમાં વ્યવસ્થાવાત્—વ્યવસ્થાના, સ્વસ્થાસ-લક્ષણા વિશિષ્ટ અવસ્થાના, અમ્યુપગમાત્—અભ્યુપગમને લીધે, સ્વાદ્વાદીઓથી અપેક્ષાને લીધે. જ કાર પૂર્વ સુદિની અપેક્ષાએ સમ્યગ્ અર્થમાં છે. નામિધેયમપિ તથાક્રમવદસત્ इति યોગ:—અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી એમ થેલ (સંબંધ) છે. પુંડરીક ઉપમાથી ઉપનીત અત્યંત અતિશયિ ગુણસિદ્ધિ સતે, મન-ગજ ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે પરાભિપ્રેત હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ થાય છે.

એમ ન માનવામાં શો કોષ આવે ? તે બ્યતિરેકથી કહે છે—

૨૦ અન્યથા ન વસ્તુનિબન્ધના શબ્દપ્રવૃત્તિરિતિ સ્તવૈયથ્યમેવ । તત્ત્વાન્ધકારજ્ઞતાનુકારી પ્રયાસ इति । ૮૦

॥ પુરુષવરગન્ધહસ્તિન इति ॥ ૯ ॥

૨૦ અર્થ:—અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબન્ધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય, એટલે સ્તવવૈયથ્ય જ (વ્યર્થપણું જ) હોય; અને તેથી અધિકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સદૃશ) પ્રયાસ હોય. ૮૦

॥ ઈતિ પુરુષવરગન્ધહસ્તીઆ ॥ ૯ ॥

વિવેચન

“ यस्य पुरस्ताद् विगलितमाना

न प्रतितीर्य्यां भुवि विवदन्ते ”—શ્રીસમન્તભદ્રાચાર્યજીકૃત બૃહત્સ્વયંભૂતોત્તમ

ઉપરમાં જે વાત કહી, તે જ બ્યતિરેકથી સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘ અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબન્ધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય.’ અર્થાત્ ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો

અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવનો જો અભાવ હોય, તો નહિં તો વસ્તુનિબંધના વાચ્ય શુદ્ધનિમિત્ત પ્રસ્તુત ઉપમાના ઉપન્યાસરૂપ વાચક શબ્દની શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય પ્રવૃત્તિ જ ન હોય; અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ જો તેનું અભિધેય-સ્વભાવપણું હોય અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો પૂર્વાનુ-પૂર્વી રૂપ જ શબ્દવ્યવહાર હોય, તો આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ મુકત હોય ?

આમ વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય, ‘ એટલે સ્તવવૈયથ્ય જ હોય,’ સ્તવનું વ્યર્થપણું જ હોય. કારણ કે અસત્ અર્થના કથનથી સદ્ભૂત શુદ્ધની

પંક્તિકા—આ જ અર્થ આ જ ઉપનાસર્થો બ્યતિરેકથી સાધવાને કહ્યું:—અન્યથા—નહિં તો, ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવનો અભાવ, ન—ન જ, શબ્દપ્રવૃત્તિ:—શબ્દપ્રવૃત્તિ,—પ્રસ્તુત ઉપમાઉપન્યાસરૂપ, વસ્તુનિબન્ધના—વાચ્યશુદ્ધ નિમિત્તા. કોનાદિ ક્રમથી જ શુદ્ધજન્મનિયમ અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ અભિધેયસ્વભાવપણું સતે, અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો શબ્દ વ્યવહાર સતે, આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ મુકત હોય ?

इति—એટલે, આ હેતુ થકી, વસ્તુનિબંધન શબ્દપ્રવૃત્તિઅભાવ લક્ષણ હેતુ થકી સ્તવવૈયથ્યમેવ—સ્તવનું વ્યર્થપણું જ, સ્તવસ્વ—અધિકૃત સ્તવનું, વૈયર્થ્યમેવ—વૈયર્થ્ય જ, નિષ્લક્ષણું જ,—અસદ્ અર્થોભિધાયિતા વડે સ્તવ ધર્મના અતિક્રમથી સ્તવધર્મના અકરણને લીધે.

तत्तत्—અને તેથી કરીને, સ્તવવૈયર્થ્યથી, અન્ધકારજ્ઞતાનુકારી—અધિકારમાં નૃત્ત જેવો, શંતમસ્માં કરેલા નર્તન સદૃશ, પ્રયાસ—સ્તવલક્ષણ પ્રયાસ. અને આ એમ નથી, સદ્સારંગી મહાપુરુષથી આના પ્રણીતપણાને લીધે. એટલે પુરૂષીક વડે ઉપમેય કેવલમાનાદિની સિદ્ધિ સતે, અધર્મજ વડે ઉપમેય વિદ્યારશુદ્ધની સિદ્ધિ અનુષ્ટ છે.

સ્તવનારૂપ ભાવસ્તવના ધર્મનું ઉલ્લંઘન થાય, એટલે સ્તવનું શુભપ્રતીતિ ઉપભવવારૂપ ફળ-કાર્ય નીપજે નહિ. અને આમ સ્તવનું નિષ્ફળપણ-અર્થપણ હોય, 'તેથી અધિકારમાં નુત્તરો અનુકારી (સદૃશ) પ્રયાસ હોય'—તતશ્રાવ્યકારનુત્તાનુકારી પ્રયાસ,—અધારમાં નાચ કરવા જેવો આ સ્તવ પ્રયાસ થઈ પડે.

અને આ એમ તો કૌઈ કાળે જાને નહિ, કારણ કે સફેલારેલી મહાપુરુષથી આનું પ્રણીતપણું છે માટે. અર્થાત્ જેના સર્વ આરંભ—બધા મંડાણ પરમાર્થ અર્થ.

સાધકપણાથી સર્વથા સર્વદા સફલ જ હોય છે, એવા સફેલારેલી સફેલારેલી મહાપુરુષ શ્રી ગણધર દેવ જેવા મહાજ્ઞાની મહત્ પુરુષથી અર્હત ભગવંતના પ્રણીત આ સ્તવ સદ્ભૂત શુભનું સંકીર્તન કરનાર આ ભાવસ્તવ પ્રણીત કરાયું છે,

એટલે આ સ્તવ અક્ષરે અક્ષરે પરમ પરમાર્થસ્ત્ પદોથી સંકલિત હોવાથી પરમ સાર્થ—પરમાર્થસંપન્ન જ છે.

એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિસતે, અધગજ વડે ઉપમેય વિહારશુભની સિદ્ધિ સર્વથા નિર્દોષ છે, એટલું જ નહિ પણ પરમ પરમાર્થશુભ સંપન્ન જ છે.

॥ इति पुरुषवरगन्धस्तिभ्यः ॥ १ ॥

એમ પુરુષોત્તમપણા આદિ પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ કહી એમ ઉપસંહાર કરે છે—

॥ ૨ ॥ ૧૬૨૧૬ પર્વ પુરુષોત્તમસિદ્ધિપુણ્ડરીકગન્ધસ્તિધર્માતિશયયોગત યથા યકાન્તેનાદિમધ્યાવસાનેપુ સ્તોતવ્યસમ્પત્તિસિદ્ધિઃ, इति स्तोतव्यसम्पद- पवासाधारणरूपा हेतुसम्पदिति ॥ ૩ ॥

૧૬૨૧૬ એમ પુરુષોત્તમ-સિદ્ધિ-પુણ્ડરીક-ગન્ધસ્તી ધર્મ-અતિશયોના યોગ થકી જ, યુક્તાન્તથી આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં સ્તોતવ્યસંપત્તી સિદ્ધિ છે, એટલા માટે સ્તોતવ્ય સંપદની જ અસાધારણરૂપા (આ) હેતુસંપદ છે.

॥ ૬તિ સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ ॥ ૩ ॥

પણિકા—યકાન્તેન ધર્માદિ. યકાન્તેન—એકાન્તથી, અંત્યભિચારથી, આદિમધ્યાવસાનેપુ—આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં; આદ્ય—આદિમાં, અનાદિમાં—ભવેમાં પુરુષોત્તમતાથી, મધ્ય—મધ્યમાં, મતવિધિમાં 'સિદ્ધિ-અર્થસ્તિધર્મ'ભાગીપણાથી, અવસાને જ—અને અવસાનમાં (અંતમાં)—મેક્ષમાં પુંડરીક ઉપમાનતાથી, સ્તોતવ્યસમ્પત્તિ સિદ્ધિ—સ્તોતવ્યસંપત્તી સિદ્ધિ છે; સ્તવનીથીના સ્વભાવની સિદ્ધિ છે. ॥ ૩ ॥

વિવેચન

“પરમાત્મ પરમેસરુ, ભાવકયાદ્યતાર,
સેવો ધ્યાવો એહને, દેવચંદ્ર સુખકાર....ગાહુ જિણુંક કયામચી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ પુરુષોત્તમ—પુરુષસિંહ—પુરુષવરપુણ્ડરીક—પુરુષવરગન્ધર્વસીના તે તે વિશિષ્ટ ધર્મરૂપ અતિશયયોગધર્મી જ એકાન્તથી આદિ—મધ્ય—અંતમાં આ સ્તોત્રવ્ય અહંત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદ્ની સંસિદ્ધિ—સમ્યક્પ્રકારે સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ આદિમાં—અનાદિ ભવોમાં એમનું પુરુષોત્તમપણું સિદ્ધ છે, મધ્યમાં—સુનિ દશામાં એમનું સિંહસમાનપણું ને ગંધર્વસીમાનપણું સિદ્ધ છે, અને અંતમાં—મોક્ષમાં એમનું પુરુષવરપુણ્ડરીકપણું સિદ્ધ છે;—એટલે આમ આ આ હેતુથી આ સ્તોત્રવ્ય—સ્તવવાચોવ્ય સ્તવાહં અહંત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદ્ની—સહજાત્મસ્વરૂપી શ્રીમદ્વપ્સ્યાની—આત્મવૈભવની હેતુભૂત હેતુસંપદ્ સિદ્ધ થઈ.

॥ इति स्तोत्रव्यसम्पद पञ्चासाधारणरूपा हेतुसम्पद ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અધિકાર

સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ

સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્

૧૦. લોકોત્તમઃ ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

હવે ‘લોકોત્તમ’ આદિ સૂત્રપંચકું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

‘સામ્પ્રતં’ સમુદાયેષ્વપિ પ્રવૃત્તાઃ શબ્દા અનેકઘાડયવેષ્વપિ પ્રવર્તન્તે, ‘સ્તવેષ્વલ્લેખમેષ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ ન્યાયસંદર્શનાર્થમાહ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् ।^૧

^૧અર્થઃ—હવે—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે,’ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાર્થ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

—इत्यादि सूत्रपञ्चक . ૬૬.^૨

વિવેચન

“નાથ ! તુમારી બેઠી ન કે તિહું બેઠમે’ રે,
પ્રભુજી પરમ આધાર અછે લાવિથોકને રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પણિકા—અનેકઘા—અનેક પ્રકારના, અવયવેષ્વપિ—અવયવોમાં પણ,—નહિ’ કે દેવક સમુદાયમાં, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, શબ્દો—શબ્દો, પ્રવર્તન્તે—પ્રવર્તે છે—એમ ‘સતર્પિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિઓમાં લખ્યપ્રવૃત્તિ (પ્રવૃત્તિ પામેલો) હોઈ, ‘એક સતર્પિ’, એ સતર્પિ’ જોયા’, ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં તેના નાનારૂપ એક દેશોમાં અવિજ્ઞાનથી વર્તે છે, તેમ અસ્તુત સ્તવમાં ‘લોક’ શબ્દ છે એમ લાવ છે.

૧. પાઠોત્તર—સૂત્રેષ્વપિ.

હવે સમુદાયોમાં-સમગ્ર વસ્તુસમૂહોમાં પણ જે શબ્દો પ્રવૃત્ત છે, વપરાય છે, પ્રયોજાય છે, તે વિવિધ પ્રકારે તેના અવયવોમાં—એકદેશાદિ વિભાગોમાં પણ પ્રવર્તે છે, પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ કે-સપ્તર્ષિ, ‘સપ્તર્ષિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિ-‘લોકોત્તમ’ આદિ ઓમાં-સપ્ત તારકના બૃથ સંબંધમાં વપરાઈ રહેલો છે; છતાં એક પંચસૂત્રો પ્રયોજન સપ્તર્ષિ, એ સપ્તર્ષિ, ત્રણ સપ્તર્ષિ ભિન્ના ઈ. પ્રકારે તેના એક આદિ દેશમાં તેનો પ્રયોગ સર્વસંમતપણે કરાય છે. અથવા ‘અંગ’ શબ્દ શરીરના સંબંધમાં વપરાય છે, છતાં તે શરીરના અવયવાદિ ભાગમાં પણ અંગ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. તેમ પ્રસ્તુત સ્તવમાં પણ ‘લોક’ શબ્દ લોકના અવયવભૂત-અંગભૂત વિભાગમાં પ્રયોજિત છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાર્થે અત્રે ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ લોકોત્તમેભ્યોને ઈત્યાદિ સૂત્રપંચકે કહ્યું છે.

સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ તે લોકોત્તમ, એમ ‘લોકોત્તમ’ પદની બ્યાખ્યા કરે છે—

૧૬૬ થપયિ લોકશબ્દેન તત્ત્વતઃ પંચાસ્તિકાયા ઉચ્ચન્તે—

“ધર્મ્માદીનાં વૃત્તિર્દ્રવ્યાપાં ચત્ર તત્ત્વ સેત્રમ્ । તૈર્દ્રવ્યૈઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં જ્ઞલોકારબ્યમ્ ॥”
—ઈતિ વચનાત, તથાપ્યત્ર લોકધ્વનિના સામાન્યેન મધ્યસસ્વલોક એવ શુદ્ધતે, સમાતીયોત્કર્ષ યવોત્તમત્વોપપન્ને: ।

અન્યથાડતિપ્રસજ્જોડમબ્યાપેક્ષયા સર્વમબ્યાનામેવોત્તમત્વાત, યં ચ નવામતિશય ઉકઃ સ્વાદિતિ પરિમાલનીયોઽયં ન્યાયઃ ।

તતઃચ મધ્યસસ્વલોકસ્ય લકલકલ્યાણિકનિવચન તથાલબ્યત્વમાવેનોત્તમાઃ ॥૮૨

૨ અર્થ:—અહીં થપયિ ‘લોક’ શબ્દથી તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાઓ કહેવાય છે,—“ધર્મ્માદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ ભ્યાં હોય છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત ‘લોક’ છે, તેથી વિપરીત તે ‘અલોક’ કહેવાય છે,”—એ વચનથી; તથાપિ અત્રે ‘લોક’ ધ્વનિથી સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વલોક જ અહાય છે,—સભતીયમાં ઉત્કર્ષમાં જ ઉત્તમપણાની ઉપપત્તિ (જટમાનતા) છે, મારે.

અન્યથા અતિપ્રસંગ છે,—અભવ્ય અપેક્ષાઅ સર્વ ભવ્યોર્ણ જ ઉત્તમપણું છે, મારે; અને એમ એઓનો અતિશય ઉક્ત ન થાય. એમ આ ન્યાય પરિણાવનીય છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં સકલ કલ્યાણના એક નિબન્ધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને ઉત્તમ (તે લોકોત્તમે) ॥૮૩

વિવેચન

“તુરંત પ્રભુ તુરંત તારક વિભુલ, તુમ સગો અવર ન કોય....વિમલ.”

—શ્રી દેવચંદ્રલ.

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી જો કે તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાઓ કહેવાય છે,—‘ધર્મ્માદિ દ્રવ્યોની ભ્યાં વૃત્તિ હોય છે તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક છે, તેથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય

છે' એ વચનથી,—તોપણ અને 'લોક' શબ્દથી સામાન્યપણે સંકલ્પે ભવ્ય સર્વ- 'ભવ્ય સર્વલોક જ' ભવ્ય પ્રાણીવર્ગ જ ગ્રહણમાં આવ્યો છે. તેનું લોકમાં ઉત્તમ 'કારણ આ છે : 'સજ્જાતીયોત્કર્ષ યજ્ઞોત્તમત્વોપપત્તે : ' સજ્જાતીયમાં— પોતાના સમાન જાતિવાળામાં ઉત્કર્ષ—ઉચ્છ્રષ્ટપણું' હોય તો જ ઉત્તમ પશુની ઉપપત્તિ—ઘટમાનતા છે; નહિં તો અતિપ્રસંગ છે, કારણ કે અભવ્યની અપેક્ષાએ તો સર્વ જ, જાણીતું ઉત્તમપણું છે; અને એમ અભવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તમપણું કહો કાંઈ આ ભગવંતોનો અતિશય—અસાધારણ શુભવિશિષ્ટપણું ઉક્ત થાય નહિં, કહેવાય નહિં. એમ આ ન્યાય પરિભાષન કરવા ચોખ્ખું છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સર્વલોકમાં—ભવ્ય પ્રાણીગણરૂપ લોકમાં જે ઉત્તમ છે, તે લોકોત્તમ. ભવ્ય લોકમાં ભગવંતનું આ ઉત્તમપણું શી રીતે છે ? તે માટે કહ્યું—'સકલ કલ્યાણના એક નિમન્ધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને—' સકલકલ્યાણનિમન્ધન 'સકલકલ્યાણેકનિ બન્ધનતયામવ્યત્તમાવેન'—અર્થાત્ આ ભગ- તથાભવ્યત્વભાવ વડે વર્તેલું તથાભવ્યત્વ—તથાપ્રકારનું ભવ્યપણું—વિશિષ્ટ ચોખ્ખપણું ઉત્તમપણું એનું ઉત્તમ છે કે તે ઉત્તરોત્તર સર્વ કલ્યાણપરંપરાનું એક- અનન્ય—અદ્વિતીય નિમન્ધન—સાનુગ્રહ કારણ થઈ પડે છે. આથી ઉત્તમ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને આ ભગવંતો સર્વ ભવ્યલોકમાં ઉત્તમ છે, એટલે જ તેઓને અને 'લોકોત્તમ' એ યથાર્થ વિશેષ પદ અપ્યું છે.

“પારિણામિક કારણ તથા, કર્તા શુભકરણે નાથ રે;

અકિંચ અક્ષય ક્ષિતિમંયી, નિકલંક અનંતી આથ રે. શ્રી એવાંસ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ.

તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર કેમ છે ? તેની કારણપરંપરાનું સંક્ષેપ ગીર્વાણ કરે છે—

૧. અવ્યત્વ નામે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વસ, અનાદિપારિણામિકો માંબ : । તથા અવ્યત્વમિતિ ચ વિચિત્રમેતત્, કાલાદિમેદનાત્મનાં વીક્ષાદિસિદ્ધિમાવાત સર્વથા યોગ્યતાઽમેદે તદમાવાત, ત્ત્સદ્ધકારિણામપિ મુલ્યત્વપ્રાપ્તેઃ અન્યથા યોગ્યતામેદાયોગ્યાત, તદુપનિપાતાક્ષેપસ્યાપિ તત્તિ બન્ધનત્વાત । નિમ્નયનયમતમેતદતિસૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્યમ ॥

॥ इति लोकोत्तमा ॥ १० ॥

પણિકા—અવ્યત્વ ધર્મ્યાદિમાં. અવિષ્યતિ વિવક્ષિતપર્યયિણ इति मन्वः—વિવક્ષિત પદોપશો અશે તે. ભવ્ય, તદ્માવઃ—તેનો ભાવ તે ભવ્યત્વ, નામ—જે સંજ્ઞા અર્થમાં છે, તેથી 'ભવ્યત્વ' નામક છંદપર્યાય છે. સિદ્ધિચન્તિ—સિદ્ધ થાય છે, નિષ્ક્રિયાઈ થાય છે, જીવા-છવો, અસ્થામિતિ સિદ્ધિ—આમાં તે સિદ્ધિ, તે સકલકર્મકલ્પલક્ષણા છંદની અવસ્થા જ છે, તત્ત્વ ત્વ, ગમન—ગમન, તદ્માવ-પ્રવિશુદ્ધન લક્ષણ ગમન, તે સિદ્ધિગમન—સિદ્ધિગમન, તસ્ય—તેનું, યોગ્યત્વ—યોગ્યત્વ. યોગ્યતે

૩અર્થ:—‘ભવ્યત્વ’ નામ સિદ્ધિગમન યોગ્યત્વ છે, તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. અને ‘તથાભવ્યત્વ’ એવું આ વિચિત્ર છે,—કાલાદિ ભેદથી આત્માઓના બીજાદિ સિધ્ધિના ભાવ હોય છે, માટે; સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે તેના (કાલાદિ ભેદે બીજાદિ સિધ્ધિના) અભાવ હોય, માટે; તેના સહકારીઓના પણ દુષ્ટપણુની પ્રાપ્તિ હોય માટે; અન્યથા યોગ્યતાઅભેદનો અયોગ્ય હોય, માટે; તેના (સહકારીના) ઉપનિપાત આક્ષેપનું પણ તન્નિબન્ધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે. આ નિશ્ચયનયમત અતિ સૂક્ષ્મધુધિગમ્ય છે.

॥ ઇતિ લોકેત્તમે ॥ ૧૦ ॥

સામગ્રીસમ્મત્ત્વે સ્વસાધ્યેનેતિ યોગ્યં. સામગ્રી સંભવે સ્વસાધ્ય સાથે યોગ્યો તે યોગ્ય, તદ્દર્શન:—તેના ભાવ, યોગ્યત્વ—તે યોગ્યત્વ અનાદિ:—અનાદિ, આત્મિકિત, અને તે પરિ—સત્ત્વભાષી, નામ:—પ્રતીભાવ, તે પરિણામ:—પરિણામ—સ પક્ષ પારિણામિકસ—અને તે જ પારિણામિક. અનાદિ પારિણામિકો માવ:—અનાદિ પારિણામિક ભાવ, જીવસ્વભાવ જ. એમ સામંન્યથી ભવ્યત્વ કહી, કહે તે જ પ્રતિવિશિષ્ટ હોઈ તથાભવ્યત્વ છે એમ કહે છે—

તથાભવ્યત્વમિતિ ચ—તથા—તથા પ્રકારે, તે અનિયત (નિયત ?) પ્રકારે, મઘ્યત્વમ્, ઉત્કાર્ષ ભવ્યત્વ, ક્ષતિ શબ્દ સ્વરૂપ ઉપદર્શનાર્થ છે, ચ કાર અવધારણાઈ સિન્ક્રમવાળો છે અને તેથી કરીને જે આ તથાભવ્યત્વ છે, તે શું ? તે માટે કહ્યું—વિચિત્ર—વિચિત્ર, નાનારૂપ હોઈ, પત્તદેવ—આ જ ભવ્યત્વ ‘તથાભવ્યત્વ’ કહેવાય છે. કયા કારણથી તે માટે કહ્યું—કાલાદિભેદેન—કાલાદિ ભેદથી, સહકારી એવા કાલ-ક્ષેત્ર-ગુરુ આદિ દ્રવ્યવર્ગિભાષી, આત્મના—આત્માઓના, જીવોના, બીજાદિવિક્ષિમાવાત—બીજાદિ સિધ્ધિના ભાવને લીધે; વીર્જ—ગીજ ધર્મપ્રસંસાદિ, આદિ—શબ્દથી ધર્મવિતા—અવશ્ય આશ્નું મહણુ છે, તેષાં—તેઓના, સિદ્ધિમાવાત—સિદ્ધિ ભાવ થકી, સત્ત્વ થકી (હોવાપણા થકી).

વ્યતિરેક કલો—સર્વથા યોગ્યતાડમેદે—સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે, સર્વ પ્રકારે એકાકાર યોગ્યતા સતે, તદ્દર્શનવાત—કાલાદિ ભેદે બીજાદિ સિધ્ધિના અભાવને લીધે કારણભેદપૂર્વક કાર્યભેદ એમ ભાવ છે: પારિણામિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વના અભેદે પણ સહકારી ભેદ થકી કાર્યભેદ હોય, એવી આશંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું—તત્સહકારિણામપિ—તેના, સહકારીઓની પણ; તસ્ય—તેના, ભવ્યત્વના, સહકારિણ:—સહકારીઓ, અતિશય આધારક એવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ, તેષાં—તેઓની,—નાદિ કે કેવલ ભવ્યત્વની એમ ‘અપિ’—પણ સમ્બંધેના અર્થ છે શું ? તે માટે કહ્યું—તુલ્યત્વમાપ્તે—તુલ્યત્વ—પ્રાપ્તિને લીધે, સાદૃશ્યપ્રસંગને લીધે. અત્રે પણ વ્યતિરેક કલો—

અન્યથા—અન્યથા સહકારી સાદૃશ્યના અભાવે, યોગ્યતાયા:—યોગ્યતાના, ભવ્યત્વના અમેદા-યોગાત્—અભેદઅયોગને લીધે, એકરૂપતાના અધ્યતનને લીધે આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્તુપનિપાતાક્ષેપસ્યાપિ—તેના ઉપનિપાતના આક્ષેપના પણ; તેષાં—તેઓના, સહકારીઓના, ઉપનિપાત:—ઉપનિપાત, ભવ્યત્વની સ્વીય રૂપ, તસ્યાક્ષેપ—તેના આક્ષેપ—નિશ્ચિત સ્વકાલભવન, તસ્ય—તેના,—નાદિ કે કેવલ પ્રકૃત બીજાદિ સિદ્ધિભાવના એમ ‘અપિ’—પણ સમ્બંધેના અર્થ છે. તન્નિબન્ધનત્વાત—તન્નિબન્ધનપણુને લીધે, યોગ્યતાહેતુપણુને લીધે તેથી યોગ્યતાના અભેદે તેના સહકારીઓના પણ નિશ્ચિત અભેદ હોય, એમ મુગપત્—એકી સાથે તેના ઉપનિપાત પ્રેક્ષ થાય છે.

નિશ્ચયનયમત—નિશ્ચયનય મત, પરમાર્થનય અભિપ્રાય, પત્તદ્—આ છે કે, ભવ્યત્વ ચિત્ર છે; વ્યવહારનય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યત્વ હોય પણ અર્થ—તેનું (વ્યવહાર નયનું) સાદૃશ્ય માત્ર આશ્રયથી જ પ્રવૃત્તપણું છે માટે.

વિવેચન

“સિદ્ધિ નિવાસ લહે ભવિસિદ્ધિ, તેમાં થો પાઠ તમારો ?

તો ઉપગાર તમારો લહીએ, અભવ્યસિદ્ધને તારો હો પ્રસુભા! એલંભડે મત ખીન્ન”

—શ્રી મોહનવિજયભ

અવ્ય એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્ય. ‘મવિવ્યતિ વિવક્ષિતપર્યાયેણ इति मव्यः’-‘નિવક્ષિત પર્યાયથી યથે તે અવ્ય, તેનો ભાવ તે અવ્યત્વ. એટલે ‘મવ્યત્વ નામ સિદ્ધિગમન-યોગ્યત્વં.’ અવ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ છે. અર્થાત અવ્યત્વ એવો જેમાં સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિતાર્થ-કૃતકૃત્ય થાય છે, સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ એવી સકલકર્મસ્ય લક્ષણ સિદ્ધિ તે આત્માની શુદ્ધ સંહતાત્મ-સ્વરૂપલાભ અવસ્થારૂપ સિદ્ધિ, ત્યાં ગમન-તદ્ભાવ પરિણુમનરૂપ ગમન તે સિદ્ધિગમન; અને તેનું યોગ્યત્વ-યોગ્યપણું તે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ. પશ્ચિમ કારે સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે તેમ ‘ચોક્ષ્યતે સામગ્રીસમ્યવે સ્વભાષ્યેનેતિ ચોક્ષ્ય’ સામગ્રી સંભવે સ્વસિદ્ધિરૂપ સામ્ય સાથે ચોભશે તે યોગ્ય ને તેનો ભાવ તે યોગ્યત્વ. અર્થાત સામગ્રી મળ્યે જે સિદ્ધિપરિણુમનરૂપ આત્મહથાને પામશે-પામવા યોગ્ય છે તે અવ્ય, અને તેનો ભાવ તે અવ્યત્વ.

“પારિણામિક સત્તા તણે, આવિર્ભાવ વિલાસ નિવાસરે;

સહજ અકૃત્રિમ અપરાશ્રયી, નિર્વિકલ્પ ને નિઃપ્રચાસરે....શ્રી શ્રેયાંસ.”શ્રી દેવચંદ્રભ

આ અવ્યત્વ તે એવનો ‘અનાદિ પારિણામિક ભાવ’ છે. ‘અનાદિપારિણામિકો ભાવ.’ અર્થાત અનાદિ-આદિરહિત, પરિ-સર્વથા-સર્વાર્થાથી, નામ-‘પ્રહીભાવ’-નમન તે પરિણામ; તે જ પરિણામિક ભાવ. જલ જેમ ઢોળાવવાળી જગ્યા પર નીચે પરિણુમ્યા જ કરે, ઠંડ્યા જ કરે, તેમ અવ્યત્વરૂપ આ પારિણામિક ભાવ સિદ્ધિગમનયોગ્યપણાની દિશામાં પરિણુમ્યા જ કરે, ઠંડ્યા જ કરે, એવા વલણવાળો (Bent, Inclination) હોય. આ પારિણામિક ભાવ એવનો સ્વભાવભૂત ભાવ જ છે.

જેમ સામાન્યથી અવ્યત્વ છે, છતાં પ્રત્યેક આત્માનું તે અવ્યત્વ પ્રતિવિશિષ્ટ-ભાસ જૂદું જૂદું તથાતથાપ્રકારનું હોવાથી તે ‘તથાભાવ્યત્વ’ કહેવાય છે. એટલા માટે જ એત્ર કહ્યું-‘તથામવ્યત્વમિતિ જ વિચિત્રમેતત્. ૧’-‘તથાભાવ્ય તથાભાવ્યત્વ વિચિત્ર એવું આ વિચિત્ર છે. અર્થાત તથાતથાપ્રકારે-તેવા તેવા પ્રકારે પ્રતિનિયત એવું અવ્યત્વ તે તથાભાવ્યત્વ વિચિત્ર-નાના પ્રકારનું હોય છે. કયા કારણથી વિચિત્ર હોય છે? તો કે ‘કાલાદિ લેહથી આત્માઓનો બીજા સિદ્ધિને ભાવ હોય છે, માટે; કાલાદિભેદનાત્મનાં વીજાવિસિદ્ધિમાવાદ’. અર્થાત જૂદા જૂદા આત્માઓને જૂદા જૂદા કાળે, જૂદા જૂદા ક્ષેત્રે, જૂદા જૂદા ગુરુ આદિ દ્રવ્ય ચોગે બીજા સિદ્ધિ ભાવની સિદ્ધિ હોય છે; ધર્મપ્રચારાદિરૂપ ધર્મબીજની, ધર્મચિંતા-શ્રવણાદિરૂપ ધર્મઅંકુર આદિની બિન્ન બિન્ન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળમાં પ્રાપ્તિ હોય છે; તે જ જોમ સૂચવે

છે કે જૂઠા જૂઠા જીવોની યોગ્યતા-તથાભવ્યતા જૂઠા જૂઠા પ્રકારની છે, અને આત્માની આ સહજ સ્વભાવભૂત યોગ્યતાનાજ લેહને લીધે જ કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે.

આમ ન હોય તો શેા વિરોધ આવે ? તે માટે વ્યતિરેક કહ્યો—‘ સર્વથા યોગ્યતાના અલેહ તેનો (કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો) અભાવ હોય, માટે, ’ સર્વ પ્રકારે યોગ્યતાનો અલેહ—જોકાકારપણું હોય, તો ઉપર વિવરી જતાવું તેમ કાલાદિ સર્વથા યોગ્યતાઅલેહ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ થટે નહિ, કારણ કે કારણલેહપૂર્વક કાલાદિલેહે કાર્યલેહ હોય. ત્યારે કેઈ કહેશે—પારિણામિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વનો બીજાદિ સિદ્ધિઅભાવ અલેહ છતાં, સહકારીલેહથી કાર્યલેહ કેમ ન હોય ? તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘ તેના સહકારીઓની પણ તુલ્યવપ્રાપ્તિ હોય, માટે, ’ તે ભવ્યત્વના સહકારી જોવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-જોત્રાદિની પણ (નહિ) કે કેવલ ભવ્યત્વની જોમ ‘ અપિ ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે) તુલ્યપણાની—સમાનપણાની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે માટે.

અત્રે પણ વ્યતિરેક કહ્યો—‘ અન્યથા યોગ્યતાઅલેહનો અયોગ હોય, માટે, ’ અર્થાત સહકારીના સાદૃશ્યનો—સમાનપણાનો જો અભાવ હોય, તો ભવ્યત્વના અલેહનો—જોકરૂપ-પણાનો અયોગ—અષ્ટમાનપણું હોય આ પણ કયા કારણથી ? ‘ તેના (સહકારીના) ઉપનિષાત આક્ષેપનું ’ પણ તન્નિબંધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે, ’ અર્થાત તે સહકારીઓના ઉપનિષાત-ભવ્યત્વની સમીપે ઉપસ્થિત થવું-હાજર થવું, તેના આક્ષેપ-સ્વકાલે જેચાઈ આણવારૂપ આકર્ષણ, તેનું પણ તન્નિબંધનપણું યોગ્યતાહેતુપણું છે, માટે, નહિ કે કેવલ પ્રકૃત બીજાદિ સિદ્ધિ ભાવનું તન્નિબંધનપણું છે માટે, જોમ ‘ અપિ ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે જીવની તથાભવ્યતા-તથાપ્રકારની યોગ્યતા જ તે તે સહકારીઓને સ્વકાલે જેચી લાવીને હાજર કરે છે. જોટલે યોગ્યતાના અલેહે તેના સહ-કારીઓનો પણ નિશ્ચિત અલેહ-જોમ જોડી સાથે તેના ઉપનિષાત પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ જો કહ્યું તે ‘ આ નિશ્ચયનય મત અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય છે. ’ આ નિશ્ચય-નય મત-પરમાર્થનય અભિપ્રાય આ છે કે—ભવ્યત્વ ચિત્ર-નાના પ્રકારનું છે. બ્યવહાર નય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યપણું હોય પણ ખરું, કારણ કે તે બ્યવહાર નય માત્ર સાદૃશ્ય-સમાનપણાને આશીને પ્રવર્તે છે, માટે, આ સર્વ વસ્તુ અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ગમ્ય-સમભાજ્ય જોમ છે.

॥ इति लोकोक्तमा : ॥ ૧૦ ॥

* “ યોગ્યતા સેહ વિક્રેયા બીજસિદ્ધ્યાપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સદ્જ્ઞા ચિત્રા તથામવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ ”—શ્રીધોગબિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત—બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જો સહજ જોવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

૧૧. લોકનાથ

‘લોકનાથેભ્યઃ’ પંદ વ્યાખ્યાન

‘લોકનાથ’ પદમાં લોક એટલે બીજાનાનાદિથી સવિભક્ત એવા વિશિષ્ટ ભવ્યલોક એમ દર્શાવે છે—

૪ તથા—

‘લોકનાથેભ્યઃ’

इति । इह तु लोकशब्देन तथेतरमेवाविशिष्ट एव तथा रागाद्युपद्रवरक्षणायतया बीजाधानादिसंविभक्तो भव्यलोकः परिगृह्यते, अनीदृशि नाथत्वानुपपत्तेः । ८५

૪ અર્થઃ—તથા—

‘લોકનાથેને’

અહીં તે ‘લોક’ શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર લેઈથી વિશિષ્ટ જ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને બીજાધાનઆદિથી સવિભક્ત, એવા ભવ્યલોક પરિગ્રહાય છે,—અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણાની અનુપપત્તિ (અવસ્થાનતા) છે, આદિ. ૮૫

પંક્તિકા—તથા—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રદત્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્ર વાચ્ય છે, એમ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ છે. એમ ઉત્તર સૂત્રોમાં પણ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ વાચ્ય છે.

તથેતરમેદાત્—તથાપ્રકારના ઇતર લેઈથી; તથા—તત્પ્રકારનો, ભવ્યજ્ઞ જ, જે હતરમેદ—ભવ્ય સામાન્યનો ઇતર લેઈ,—બીજાધાન આદિ વડે સવિભક્ત કરવો અશક્તિ, તસ્માત્—તેનાથી, વિશિષ્ટ એ—વિશિષ્ટ જ, વિભક્ત જ.

તથા—તથાપ્રકારે, તે તે પ્રકારે, રાગાદ્યુપદ્રવરક્ષણીયતયા—રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીયતા વડે, રાગાદય એ તેમ્વો જા ઉપદ્રવો રાગાદ્યુપદ્રવ.—રાગાદિ જ વા તે ચક્રી ઉપદ્રવ તે રાગાદિ ઉપદ્રવ, તસ્માત્—તેમાંથી, રક્ષણીયતા—તેના વિષયભાવમાંથી અપસારણતા, તથા—તે વડે, બીજાધાનાદિ-સંવિભક્તો—બીજાધાનઆદિથી સવિભક્ત; ધર્મબીજવપન, ચિંતા, સતશ્રુતિ આદિ સર્વથા સ્વાયત્તીકૃત, (સ્વાધીન કરાયેલા) કુશલ આશ્રયવિરોધથી, સંવિભક્ત;—સવિભક્ત, કશ્ય અપેક્ષાએ સંગત વિભાગવાન કરાયેલો,—કુશલ આશ્રયના ભગવત્પ્રસાદથી લભ્યપણાને લીધે; ભવ્યલોકઃ—ઉત્કારસ્વરૂપ ભવ્યલોક, પરિગ્રહ્યતે—પરિગ્રહ કરાય છે, આશ્રય કરાય છે. કયા કારણથી ? તે આદે કહ્યું—

અનીદશિ—અનીદશમાં, આવો ન હોય એમાં, બીજાધાનઆદિથી અસવિભક્ત એવા અવિષયશૂન્ય, નાથત્વાનુપપત્તેઃ—નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, ભગવતોના નાથભાવના અધ્યતનને લીધે.

વિવેચન

“ બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે ભૂંજલ યોગ રે;
તિમ સુજ આતમ સંપદારે લાલ, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે. ” શ્રી દેવચંદ્રજી
તથાપ્રકારે એટલે સસુદાયમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે તેના અવયવોમાં
પણ પ્રવર્તે છે, તે જ આગલા સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયે ‘લોકનાયેમ્યઃ’—‘લોકનાથોને’ એ
વિશિષ્ટ પદનો ઉપન્યાસ છે.

અને ‘અહીં’ તો લોક શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર લેહથી વિશિષ્ટ જ એવો બાંધ્ય
લોક પરિગ્રહાય છે.’ અર્થાત્ તથાપ્રકારનો ઇતર લેહ—બાંધ્યસામાન્યરૂપ લેહ કે જે
બીજાધાનાદિ વડે સંવિભક્ત કરવો અશક્ય છે, તેનાથી વિશિષ્ટ, વિભક્ત, બુદ્ધો તરી
આવતો એવો બાંધ્યલોક જ અહીં ‘લોક’ શબ્દથી વિવક્ષિત છે; એટલે કે બીજાધાના
આદિ યોગ્ય દશાવાળી કોઈ પણ કોટિમાં (Category) જે આવી શકતા નથી એવા
બાંધ્યસામાન્યથી વિશિષ્ટ બાંધ્યલોકનું જ અહીં અહલ છે.

આ વિશિષ્ટ બાંધ્યલોક કેવો હોય ? તે માટે કહ્યું—‘તથા રાગાદિપદ્મવરણનીયતયા
વીજાધાનાદિર્લક્ષ્યમિત્તો’ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને બીજાધાના
આદિથી સંવિભક્ત એવો; તથાપ્રકારે—તેવા તેવા પ્રકારે રાગાદિરૂપ
બીજાધાનાદિથી ઉપદ્રવોથી વા રાગાદિબાંધ્ય ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરવા યોગ્યપણાએ
સંવિભક્ત વિશિષ્ટ કરીને જે બીજાધાના આદિથી સંવિભક્ત છે એવો. અર્થાત્ ધર્મ-
બાંધ્ય લોકના નાથ બીજવપન, ધર્મચિંતા, સતશ્રુતિ આદિરૂપ કુશલ આશયવિશેષ વડે
જે બીજ-અંકુર-કાષ્ઠ આદિ પૂર્વેક્ષિત શાસ્ત્રસંગત વિભાગમાં બહેલા-
યેલ છે, એવો વિશિષ્ટ દશાસંપન્ન હોય, તે જ બાંધ્યલોક અત્ર સમજવો. સાદા શબ્દોમાં
કહીએ તો ધર્મબીજનું (યોગબીજનું) ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થવું, ધર્મચિંતાઆદિ અંકુ-
રાદિનું ઉપજવું, એ આદિ કુશલ આશયવિશેષરૂપ દશાવિશેષ ભગવતપ્રસાદ થકી લભ્ય—
પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; એટલે ભગવતપ્રસાદ થકી તે ધર્મબીજવપન આદિ દશાવિશેષ જેને
વર્તે છે, એવા બીજાધાનાદિ ભૂમિકાવાળા વિશિષ્ટ બાંધ્ય જ અને ‘લોક’ શબ્દથી
અહેલ છે. (ભુજો પૃ. ૭૧ થી ૭૩)

આમ લેહરૂપ ટાંગો પાઠવાનું કારણ શું ? તો કે—‘અનીદશિ નાયત્વાનુપપત્તે. —
‘અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણની અનુપપત્તિ (અવદ્ધમાનતા) છે, માટે.’
આવો—બીજાધાનાદિથી જે સંવિભક્ત ન હોય એટલે કે બીજાધાના આદિ કોઈ પણ
યોગ્ય દશાવાળા વિભાગમાં જે હજી આબો નથી, તે પસરે ભગવતોનું નાથપણું ઘટે
નહિ, માટે. અર્થાત્ ધર્મબીજનું આધાન થવા યોગ્ય યોગ્યતા આદિ જેને હજી સાંપડી
નથી, એવા ભુજો અગે ભગવતોનું નાથપણું ઘટતું નથી.

યોગ—ક્ષેમ કરે તે જ અરેખરે નાથ, એમ સંકલનાબદ્ધ શુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

^૬યોગક્ષેમક્રુદયમિતિ વિદ્વત્પ્રવાદઃ, ન તદુભયત્યાગાત્ આશ્રયણીયોઽપિ પરમાર્થેન તદ્વક્ષણાયાગાત્, इत्यमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, महत्त्वमात्रस्येहाप्रयोजकत्वात्, विशिष्टोपकारकृत एव तत्त्वतो नायत्वात्, औपचारिकवाग्बृहत्तेषां पारमार्थिकस्तवत्व-सिद्धिः।^{૮૬}

^૫અર્થ :—યોગ—ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે, તદુભયના (યોગ-ક્ષેમના) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણ (નાથ) નથી,—પરમાર્થથી તત્ત્વક્ષણનો અયોગ છે માટે, આમ પણ તેના અભ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, મહત્ત્વમાત્રનું અહીં 'અપ્રયોજ્ય' છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપકારકરતું જ તત્ત્વથી નાથપણું છે માટે. અને ઔપચારિક વાગ્બૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે.^{૮૬}

પણિકા—ક્યા કારણથી ? કારણ કે—યોગક્ષેમક્રુદ—યોગ—ક્ષેમ એ બંનેનો કલ્પ, અર્થ—આ, નાથ, इति—એમ, વિદ્વત્પ્રવાદઃ—વિદ્વત્પ્રવાદ, પ્રાપ્તપ્રસિદ્ધિ છે. યોગ અને ક્ષેમ એ બેમાંથી કોઈ એકનો કલ્પો વા સર્વથા તેના અકલ્પો નાથ કરો ? એવી આશંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું :—ન—ન જ, તદુભયત્યાગાત્—તદુભયત્યાગથી; તદુભય—તદુભય, યોગ—ક્ષેમ ઉભય, સર્વથા તત્પરિહારાત્—સર્વથા તેના પરિહારથી વા આ બેમાંથી કોઈ એકના આશ્રયણથી, આશ્રયણીયોઽપિ—આશ્રયણીય પણ, અર્થિત્વસાથી આશ્રય પણ નાથ. તો પછી અનાશ્રયણીયનું તો પૂછ્યું જ શું ? એમ 'અપિ' પણ કહ્યુંનો અર્થ છે ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થેન—પરમાર્થથી, નિશ્ચયપ્રવૃત્તિથી, તદ્વક્ષણાયાગાત્—તત્ત્વક્ષણના અયોગથી, નાથક્ષણના અયોગથી, ઉભયકરપણું જ તત્ત્વક્ષણ છે એ ઉક્તિ જ છે. વિપક્ષે પાપક કહ્યું—इत्यमपि—આમ પણ, તત્ત્વક્ષણઅયોગે પણ; તત્ત્વક્ષણયોગે તો પ્રસંગિત છે જ, એમ 'અપિ'—પણ કહ્યુંનો અર્થ છે; અતિપ્રસંગાત્—અતિપ્રસંગને લીધે. અકિંચિત્કર એવા કુટી (પાર્શ્વતરઃકુટી) આદિને પણ નાથપણાની પ્રાપ્તિ થશે, તે માટે ત્યારે ગ્રન્થ-ઔપચારિક આદિથી મહાન જ નાથ છે એટલે અતિપ્રસંગ નથી એમ આશંકાને કહ્યું—

મહત્ત્વમાત્રસ્ય—મહત્ત્વમાત્રના, યોગ—ક્ષેમરહિત કેવલ મહત્ત્વના જ, इह—અહીં, નાથતર્પણ, અપ્રયોજકત્વાત્—અપ્રયોજકપણાને લીધે, અહેતુપણાને લીધે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટોપકારકૃત એવ—વિશિષ્ટ ઉપકાર કરનારના જ, યોગક્ષેમલક્ષણ ઉપકાર કરનારના જ—નહિ કે અન્યના, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયથી, નાથત્વાત્—નાથપણાને લીધે. ત્યારે ઉપચારથી મહાન નાથ કરો ? એમ આશંકાને કહ્યું—

ઔપચારિકવાગ્બૃહત્તેષાં—ઔપચારિક વાગ્બૃત્તિના. ઉપચારથી અનાથમાં આધિક્યસામર્થ્યથી નાથધર્મના અધ્યારોપથી ઉપજેલી તે ઔપચારિકી—ઔપચારિકી, અને તે વાગ્બૃત્તિ—વાગ્બૃત્તિ, તસ્યાઃ—તેના, ચ—યુગ્મઃ અર્થમાં છે. પારમાર્થિકસ્તવત્વાસિદ્ધિ.—પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે. સદ્બૃહત્ અર્થ સ્તવધર્મની અસિદ્ધિ છે. 'અનીદદશિ નાથત્વાનુપપત્તેઃ'—અનીદદશમાં નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, એમ પૂર્વ સાથે યોગ—સંબંધ છે.

વિવેચન

“આચારિજ ઉવઝાય, સાધક સુનિવર હો દેશવિરત ધરૂં;

આતમ સિદ્ધ અનંત, કારણરૂપે રે યોગ ક્ષેમકરૂં....મહાભદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્રણ

ત્યારે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આવો વિશિષ્ટ ન હોય એમાં ભગવાનનું નાથપણું ઘટતું નથી એમ કહેવાનું કારણ શું ? તેનું સમાધાન કરવા માટે અત્રે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરેત્તર ચુકિતચુકત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે. તે યોગ-ક્ષેમ કરે આ પ્રકારે—‘યોગક્ષેમકૃદયમ્’ ઈ. યોગ-ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ એમ વિદ્વત્પ્રવાહ છે. અર્થાત્ વિદ્વજ્જનો વહે છે કે ખરો નાથ હોય તે આપ્રાપ્તનો યોગ ને પ્રાપ્તનું ક્ષેમ (કુશલ) કરાવે એવો હોય; એટલે આમ યોગ-ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ છે. ત્યારે આશંકા થશે કે યોગ-ક્ષેમ એ બેમાંથી એકનો કે બન્નેનો કરનારો ન હોય તે શું નાથ નથી ? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘તદુભયના (યોગ-ક્ષેમના) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણુ (નાથ) નથી;’ ‘ન તદુભયત્યાગાદ્ આશ્રયણીયોડપિ’, અર્થાત્ યોગ-ક્ષેમ એ બન્ને વા બેમાંથી એક પણુ જે ન કરતો હોય હોય, એવો ભલે આશ્રયણીય—આશ્રય કરવા યોગ્ય—ભજવા યોગ્ય હોય, તોપણુ તે પણુ નાથ નથી, તો પછી અનાશ્રયણીયનું—આશ્રય નહિં કરવા યોગ્યનું તો પૂછતું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણુ શબ્દનો અર્થ છે. એમ કયા કારણથી કહો છો ? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થથી તતલક્ષણનો અયોગ છે, માટે;—પરમાર્થેન તત્ત્વજ્ઞાનોગત, પરમાર્થથી—નિશ્ચયથી યોગ-ક્ષેમ એ ઉભય કરે તે નાથ એવું ઉક્ત નાથલક્ષણુ ઘટતું નથી, માટે. એમ ન માનીએ તો શું બાધા આવે ? તો કે—‘આમ પણુ તેના અવ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે, માટે;’ આમ નાથલક્ષણુનો યોગ-ઘટમાનપણું નહિં છતાં નાથ તરિકે માનવામાં અતિપ્રસંગ હોય આવે, માટે. તો તો પછી કૃદ્ધી (લીંત), કૃદ્ધી (ઝૂંપદી) આદિ પણુ આશ્રયરૂપ છે, તેને પણુ નાથપણુની પ્રાપ્તિ થશે ! એમ લક્ષ્ય પહાર લક્ષણુના જવાથી (Beyond the mark) અતિઆપ્તિરૂપરૂપ અતિપ્રસંગ ઉપજશે.

ત્યારે વળી કોઈ કહેશે—ગુણ-અર્થ આદિ વહે કરીને મહાન્ હોય તે જ નાથ છે, માટે અતિપ્રસંગ નથી. તેના અત્ર રહીએ આપ્યો છે કે—‘મહત્ત્વમાત્રનું અહીં અપ્રયોજકપણું છે, માટે;’ યોગ-ક્ષેમ રહિત એવા કેવલ મહત્ત્વમાત્રનું વિશિષ્ટ ઉપકારકરૂં જ અત્રે નાથપણુની બાબતમાં અપ્રયોજકપણું છે, અહેતુપણું છે. તત્ત્વથી નાથપણું અર્થાત્ જેના થકી ભક્તજનનું યોગ-ક્ષેમરૂપ પરમાર્થ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, તે મહત્ત્વમાત્ર અપ્રયોજક છે. આમ અપ્રયોજકપણું કયા કારણથી કહો છો ? તે માટે કહ્યું—‘વિચિત્રોપકારકૃત પવ તત્ત્વતો નાથત્વાત્.’—વિશિષ્ટ ઉપકારકરૂં જ તત્ત્વથી નાથપણું છે, માટે; યોગ-ક્ષેમરૂપ વિશિષ્ટ-ભાસ ઉપકાર કરે તેનું જ તત્ત્વથી-નિશ્ચયથી નાથપણું—નાથભાવ છે, માટે.

ત્યાં વળી આશંકા થશે કે મહાન્ શું ઉપચારથી નાથ હશે ? તેના નિવારણથી કહ્યું—‘ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણી અસિદ્ધિ છે.’—‘ઔપચારિક વાગ્વૃત્તેષ્વ પારમાર્થિકસ્તવત્વાસિદ્ધિઃ’. અર્થાત્ જે અનાથ છે, જે નાથ ઔપચારિકતાથી પાર જ નથી, તેમાં માત્ર મહત્ત્વના કાનજી ઉપચારથી નાથપણું આરોપણ માર્થિક સ્તવપણું ન થઈ કરવારૂપ ઔપચારિકી વચનવૃત્તિ કરવામા આવે, તે થકી પારમાર્થિક સ્તવપણી અસિદ્ધિ છે, સદ્ભૂત અર્થસ્તવરૂપ ભાવસ્તવપણી સિદ્ધિ નથી. માટે આવો યોગ-ક્ષેમ કરે એવો ન હોય એમાં નાથપણું ઘટતું નથી એમ જે કહ્યું હતું તે ચર્ચાર્થ જ છે.

“પ્રભુ છે ત્રિભુવન નાથ, ફાસ હું તાહરો હો લાલ.

કરુણાનિધિ અભિલાષ, અછે મુજ એ ખરો હો લાલ.

આતમ વસ્તુ સ્વભાવ, સદા મુજ સાંભરો હો લાલ.

ભાસન વાસન એહ, ચરણ ધ્યાને ધરો હો લાલ હીઠો સુવિધિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

ખીખાનાદિથી જેઓનું યોગ-ક્ષેમ થાય, તે જ અન્યો અહીં વિવક્ષિત છે—

‘તદિદ્ધ ચેષામેષ વીજાધાનોદમેદપોષણયોગઃ ક્ષેમં ચ તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન, ત પવેઽ મધ્યાઃ પરિગૃહ્યન્તે ।’

‘અર્થ :—તેથી અહીં જેઓને જ ખીખાના-ઉદ્દેશ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં અન્યો પરિગ્રહાય છે.’

વિવેચન

“યસ્ય ચેન પ્રકારેણ, વીજાધાનાદિસંમયઃ ।

સાનુવન્ધો ભવત્યેતે, તથા તસ્ય જગૃસ્તતઃ ॥”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક. ૧૩૫.

આ યુક્તિયુક્ત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી, તે પ-ચી શું કલિત થયું તેનું નિમ્નમન (Conclusion) કરતાં કહ્યું—‘ચેષામેષ વીજાધાનોદમેદપોષણયોગઃ ક્ષેમંચતત્તદુ-

પણિકાઃ—તત્—તેથી કરીને, ફહ—અહીં, સત્તા ચેષામેષ—જેઓને જ, વિદ્યમાણ ક્યાના વિષયભૂતોને જ, નહિ કે અન્યોને, વીજાધાનોદમેદપોષણ—ખીખાના-ઉદ્દેશ-પોષણ-વડે; ધર્મ-વીજસ્ય—ધર્મખીખાના, આધાનેન—પ્રશંસાદિથી આધાન વડે, ઉદ્દમેદન—ચિંતા અંકુર કરણથી ઉદ્દેશ વડે, પોષણેન—સત્કૃતિ આદિ કામ-નાથ આદિ સંપાદનથી પોષણ વડે, યોગઃ—યોગ,—આપ્રાપ્તવાભ-લક્ષણ; ક્ષેમં ચ—અને ક્ષેમ,—લખપાલન લક્ષણ. તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન. તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવ વડે; તત્તદુપદ્રવાઃ—તે તે ઉપદ્રવો, વિત્રરૂપ નરકાદિ વ્યસનો, આદિ—આદિ સમુદ્ધિ તેના નિવર્તનના રાગાદિનું ગ્રહણ છે, તેષામભાવેન—તેઓના અભાવ વડે, અન્યત ઉચ્છેદ વડે; ત યવ—તેઓ જ, નહિ કે અન્ય, મધ્યાઃ—અન્યો-ઉકારૂપ, પરિગૃહ્યન્તે—પરિગ્રહાય છે.

પદ્મવાચમાવેત,' તેથી અહીં જેઓને જ બીજાના-ઉદ્દેશ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં લાભો પરિમહાય છે. તે આ પ્રકારે—

યોગ-ક્ષેમ કરનારા ખરેખરા 'નાય' એવા આ નિષ્કારણ કરુણારસસાગર લોકનાથો ખરેખર ! લવભ્યાધિના સિધ્ધવરો—સંસારરોગના વૈવરાળો છે. એટલા માટે જ જે જે લાભ

પ્રાણીને જે જે પ્રકારે સાનુબંધ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળો બીજાના-કુશળ માળીનું દૃષ્ટાંતઃ આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશળ માળીની પેઠે, તેના પ્રત્યે બીજાનાદિ ઉપદેશકાર્ય કર્યું. કુશળ માળી ઉપર ભૂમિમાં વાવેલું બીજ નિષ્કળ

જાય છે એમ જાણી પ્રથમ તો યોગ્ય કૃત્રિમ ભૂમિ શોધે છે; તેમ આ સિધ્ધવરો પ્રથમ તો યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ લાભ્ય ભૂમિ શોધે છે. પછી કુશળ માળી જેમ તે યોગ્ય ભૂમિમાં બીજાના થાય, બીજ રોપાય, ઊગી નીકળે એવું ખાતર નાંખે છે; તેમ આ કુશળ સિધ્ધવરો પણ યોગ્ય ક્ષેત્રરૂપ લાભ્યલોકની ચિત્ત ભૂમિમાં સમયગ્ યોગ્યબીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેનું ભવોદ્દેગ ઉપર એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે. જેમકે—

હે જીવ ! આ સર્વ પ્રકારે લાભકુલ સંસારમાં ચારે ગતિમાં જન્મણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. 'ભીષણ' નરક ગતિમાં, તિર્થંચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય

ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે.' હે જીવ ! અશુચિ ઉપદેશરૂપ ખાતર બીજાને ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું

ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે ખાતાના ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણ સમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુકા તારી

ખાતાઓએ સાર્યા છે. આમ અનંત જન્મ મરણ કરતાં હે જીવ ! આ ત્રિભુવન મધ્યે તે' સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાંચે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તે'

અનેકવાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુદ્ગલો તે' ફરી ફરી શ્રવ્યા છે ને શ્રુત્યા છે, જગત્ની એક તે' વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી !

'તુષ્ણાથી પીડિત થઈને તે' ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તુષ્ણાનો છેદ થયો નથી !' માટે હે જીવ ! હવે તો તું વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

—આર્દ્ર પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે ધોળે અંકુરા જે રીતેથી;

તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ થાવે.

ખાશ પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વ શ્રુતિ નિષ્ઠ વારિ સખાણી;

કદ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, ગુરુલક્ષિત સૌજન્ય દહાવો મળે છે.”

—શ્રી યોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

* મીસનનરચર્ગર્પ તિરિયર્ગર્પ કુદેવમણુગર્પ ।

પત્તોસિ તિલ્લુલ્લં આવદિ જિણમાવળા જીવ ॥

તિલ્લુયણ સલિલં સયલં પીયં તિણ્દા પીલિણ તુમે ।

તો વિણ તણ્દા હેવો જામો ચિત્તેહ મવમહણ્પ ॥”

મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણચર્યજી પ્રણીત શ્રી લાવપ્રાભુત.

ખાતર નાખી માળી જેમ તે ચોખ્ય જૂનિમાં સારા ચોકખા શુદ્ધ બીજ નાંખે છે, વાવે છે, તેમ આ કુશળ ભિખુવરે પણ સત્કર્મપ્રશંસાદિરૂપ ધર્મબીજનું ભવ્ય જીવેલી ચિત્તભૂમિમાં આધાન થાય એવાં બોધ-બીજ વાવે છે, રોપે છે. જેમ કે—સદ્દેવભક્તિ, સદ્દ્યુરભક્તિ ને સત્કર્મભક્તિ એ આ અપાર સંસારસમુદ્ર તરવાના ચોખ્ય ચિત્તભૂમિમાં સુખ્ય સાધન છે. કારણ કે 'પૂર્ણ' સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શસ્થાને બીજપ્રદેય હોઈ, જીવને આત્મસિદ્ધિરૂપ ઈષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્દ્યુર, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા ભગતા ભેગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ ઈર્ષ પડી પ્રેરણાબદ્ધ આપે છે, અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આરાગે સત્કર્મપ્રરૂપક સત્સાત્ત્વ પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે. માટે આ સત્સાધન પ્રત્યે પ્રીતિ-ભક્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરો ! વૃદ્ધિ કરો !

“પ્રભુ શુણ્વે ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે....તે.

ધરમ રુચિ ચિત્તભૂમિ માંહિ નિશ્ચલ રહી રે....માહિ

શ્રીનમિ જિનવર સેવ ધનાધન ઉનગ્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માળી જેમ બીજાધાન થયા પછી પણ, બીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર-ફણ્વેળો ફૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈદ્યરાએ પણ તે તે ભવ્યને તે બોધબીજ ભેગી નીકળી તેમાંથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશ જલ સદુપદેશ જલસિંચન સિંચે છે. જેમ કે—અહો ભવ્યો ! તમને પ્રધાન ધર્મબીજરૂપ ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું છે, ભરતક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્થક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું છે, પણ એ ધર્મબીજને વાવી, ઉગાડી, તેમાંથી સત્કર્મરૂપ જેલી ન કરો, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરો ને બીજ વેડફી નાંખો તો શું કામનું ? આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કૌંક્ષેત્રમાં—કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુધ્ધ ચાલ્યા કરે છે; તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી—આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી ઈર્ષ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાયથી ધર્મબીજની જેલી શરૂ થાય છે, એમ સમજી, આ કર્મભૂમિમાં જન્મેલા હે ભવ્યજનો ! તમે સત્કર્મરૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો ! પ્રયત્ન કરો ! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા કર્મયોગી બનો ! આ ઉત્તમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ જેલી કરો !

“અશુભાચાર નિવારણ તુલ્ય અંકુરતા રે....તુલ્ય.

વિરતિ તણું પરિણામ, તે બીજની પૂરતા રે. તે....શ્રીનમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એ ઈચ્છે પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;

ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેડો નહિં આત્માર્થ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

* ધર્મવીર પરં પ્રાપ્ય માલુપ્યં કર્મમિષિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય પ્રયતન્તેડ્વપમેષ્વતઃ ॥”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચ શ્લોક. ૮૩.

પછી માળી તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ-વાહ કરે છે, ક્યારે બાંધે છે અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિષ્ણાત વૈદ્યવરો ભવ્યબનના ભિગતા યોધરૂપ છોડને રક્ષવા માટે યત-વૃત્તિરૂપ વાહનો પ્રયોગ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સદ્ગોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધ પમાડે છે. જેમ કે—અહો ભવ્ય વૃત્તિ-વાહ આદિ જનો ! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે પંચ-રક્ષાવિધિ મહાત્મતરૂપ ધાન્યની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે શુભરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદરૂપ સુખિક્ષ-સુકાળ વર્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંત-કાળ આત્મસુખ યોગવશો.

“ પંચ મહાત્મત ધાન્ય, તણાં કર્ણુ વધ્યાં રે....તણાં.
સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યાં રે....સાધન.
ક્ષાયિક હરિસણુ જ્ઞાન, ચરણુ શુભ ઉપન્યા રે....ચરણુ.
આદિક બહુ શુભ સત્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે....આતમ....શ્રીનમિ જિનવરસેવ,
મણુ હરિસણુ મહામેઠ, તણે પરવેશમે' રે....તણે.
પરમાનંદ સુખિક્ષ, થયા સુખ દેશમે' રે....થયા.
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, તણો અનુભવ કરો રે....તણો.
સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે....આતમ શ્રી નમિ.”—શ્રીદેવચંદ્રશ્રી

અને પછી યશુ-પક્ષી આદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણુ કરી કુશળ માળી જેમ ખૂબ કાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને તે ફલ-ફલથી શોભતું વૃક્ષ યાવ તેવું કરે છે; તેમ આ ભવરોગના ભિષગવરો પણ રાગદ્વેષાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણુ કરી આ યોધરૂપ વૃક્ષને ઉછેરી શોભવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. જેમ કે—જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં જ સર્વદા ડલેશ છે, ને તે રાગદ્વેષથી પર એવી ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ છે ત્યાં સર્વ દુઃખનો નાશ છે, ને ત્યાં દેહ છતાં નિર્વાણ એવી જીવન્મુક્ત દશા વર્તે છે. માટે સર્વ રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરી, તમે આત્માના સચ્ચંદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરવા પુરુષાર્થ કરો ! પુરુષાર્થ કરો !

“ જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો ડલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.
સર્વ કાલનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રી.

ઈત્યાદિ પ્રકારે સત્પરમપ્રજ્ઞાસાદિરૂપ ધર્મગીજના આધાનથી, ધર્મચિંતારૂપ અંકુર ઉદ્ભવેલથી, અને સત્શ્રુતિ આદિરૂપ કંઈ-નાલ આદિ સંપાદનરૂપ ચોપણથી જેઓને અપ્રાપ્તના લાભરૂપ યોગ હોય છે, અને તે તે નરકાદિ વ્યસનોરૂપ નાના પ્રકારના

ઉપદ્રવોના અથવા તેના નિર્બંધનભૂત રાગાદિ ઉપદ્રવોના અભાવથી પ્રાપ્તના પાલનરૂપ ક્ષેમ ઉપજે છે. તેઓ જ અહીં ભવ્યો પરિગ્રહવામાં આવ્યા છે એ સિદ્ધ થયું.

“ત્રિવિધ યોગ ધરી આદર્યો દે, નેમિનાથ ભરતાર;

ધારણ પોષણ તારણો દે, નવરસ મુકતાહાર; મનરા વાલા.

કારણરૂપી પ્રભુ ભલ્યો દે, અણ્યો ન કાજ આકાજ;

કૃપા કરી મુજ હીજીએ દે, આનંદધન પદ રાજ....મનરા.” શ્રી આનંદધનજી.

આ યોગ-ક્ષેમ કેઈ પણ તીર્થકરને સકલભવ્યવિષયી કેમ નથી હોતા ? એ યુક્તિથી જ્ઞાની, બીજાધાન પણ અપુનર્નંધકને હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે—

૭ ન ચૈતે કસ્યચિત્સકલમન્યવિષયે, તતસ્તત્પ્રાપ્ત્યા સર્વેષામેવ મુક્તિપ્રસજ્ઞાત । મુલ્ય ગુણા દ્વૈતે પ્રાયેણ, તત્ત્વ ચિરતરકાલાતીતાદ્યતરસ્માદ્ગમ્યતો વીજાધાનિસિદ્ધે રત્યેનૈવ કાલેન સકલમન્યમુક્તિઃ સ્યાત, વીજાધાનમપિ જાપુનર્વંધકસ્ય, ન ચાસ્યાપિ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર इति કૃત્વા ।”

॥ તત્ત્વ લોકનાથાઃ ॥ ૧૧ ॥

પંક્તિકા—એવા મત થાય કે અગિન્ય શક્તિવંત ભગવતો સર્વ ભવ્યોને ઉપકાર કરવાને ક્ષમ-સમર્થ છે, તોઃઆ વિશેષ કેમ ? તે માટે કહ્યું:—ન જ ન જ પતે—આ યોગ-ક્ષેમ, કસ્યચિત્-ગર્ભના, તીર્થકૃતના, સકલમન્યવિષયે—સકલભવ્યવિષયી, સર્વ ભવ્યોને આશીને પ્રવૃત. વિપક્ષે બાધક કહ્યું-તતઃ—તે થકી, વિશિષ્ટ તીર્થકર થકી, તત્પ્રાપ્ત્યા—તેની પ્રાપ્તિથી, યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિથી—યોગ-ક્ષેમપ્રદ સકલભવ્યવિષયપણું સતે, સર્વેષામેવ—સર્વે જ ભવ્યોના, મુક્તિપ્રસજ્ઞાત—યુક્તિના પ્રસંગને લીધે, યોગ-ક્ષેમથી સાધ્ય મેક્ષની પ્રાપ્તિને લીધે. એ જ ભાવર્તા કહ્યું—

મુલ્યગુણાઃ—દુસ્થ શુભગુણા, સદશ યાનાદિ શક્તિગુણા, દ્વિ-કારણ કે અર્થમાં, પતે—આ, તીર્થ-કરો, પ્રાયેણ—પ્રત્યે કરીને, બાહુલ્યથી,—શરીર-શુવિત આદિથી તો અન્યથાપણું પણ હોય એટલા માટે ‘પ્રાયે’ એમ પ્રહણું છે. તતઃ—તેથી કરીને, દુસ્થશુભપણારૂપ હેતુથી, ચિરતરકાલાતીતાત્ ચિરતર કાલાતીત, પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં થયેલા. અન્યતરસ્માત્—કેઈ પણ એક, ભરતાદિ કર્મશ્રમિ—ભાવી, ભગવતઃ—ભગવત થકી, તીર્થકર થકી, વીજાધાનાદિસિદ્ધે—ઉક્તારૂપ એવી બીજાધાન-દૃઢભેદ-પોષણની સિદ્ધિને નિષ્પત્તિને લીધે, અણ્યેનૈવ કાલેન—પુદ્ગલપરાવર્ત અધ્યતન જ—અદ્ય જ કાળમાં, સકલમન્યમુક્તિઃ સ્યાત—સકલ ભવ્યોની મુક્તિ થાય, સર્વે જ ભવ્યો સિદ્ધ થાય. વાર, આનાદિ કાળમાં પણ બીજાધાન આદિના સંભવથી અદ્ય જ કાળમાં સર્વ ભવ્યની મુક્તિનો પ્રસંગ કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું—

વીજાધાનમપિ—બીજાધાન પણ; ધર્મપ્રશંસાદિક પણ,—સમ્યક્ત્વાદિ તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે, દ્વિ-કારણ કે, અપુનર્વંધકસ્ય—અપુનર્નંધકને. ‘પાપં ન તીવ્રમાષાત કરોતિ’ પાપ તીવ્ર ભાવથી નથી કરતો ધર્મવાદિ લક્ષણગુણા અપુનર્નંધકને; ન જ ન જ, અસ્યાપિ—આનો પણ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિનો તો દૂર રહે, પુદ્ગલપરાવર્ત—સમયસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત, સંસારઃ—સંસાર, સંસાર કાળ, इति કૃત્વા—એવા હેતુ થકી,—અદ્ય જ કાળમાં સર્વ ભવ્ય મુક્તિ થાય એમ યોગ (સંબધ) છે.

૭ અર્થ:—અને આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલભવ્યવિષયી નથી,— તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિ સર્વેના જ સુક્તિપ્રસંગને લીધે. કારણ કે એઓ (તીર્થંકરો) પ્રાચે તુલ્યશુભવાળા છે, અને તેથી કરીને ચિરતર કાલાતીત કોઈ પણ ભગવંત થકી બીજાનું આદિની સિધ્ધિને લીધે અદ્ય જ કાળમાં સકલ ભવ્યોની સુક્તિ થાય,—કારણ કે બીજાનું પણ અપુનર્જન્મકને હોય અને આનો પણ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે.”

॥ તેથી એમ લોકનાથો. ॥ ૧૧ ॥

વિવેચન

“જો તુમ ધ્યાતાં શિવસુખ લહીએ, તો તુમને કોઈ ધ્યાવે;
પણ ભવસ્થિતિ પરિપાક થયા વિણ, કોઈ ન સુક્તિ ભવે.

હો પ્રભુલ! એલંબકે મત ખીલો.” શ્રી મોહનવિજયજી

અને કોઈ એવો મત વ્યક્ત કરે કે—ભગવંતો તો અચિન્ત્ય અક્ષિતવંત છે, એટલે તેઓ તો સર્વ ભવ્યોનો ઉપકાર કરવાને ક્ષમ છે, સમર્થ છે, તો પછી આવા વિશિષ્ટ ભવ્ય લોકના જ નાથ એમ ટાળો કેમ પાડ્યો ? તેનું સમાધાન એ છે આ યોગ-ક્ષેમ કોઈના કે—‘આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલભવ્યવિષયી નથી નથી, —‘ન ચૈત્તે કસ્થચિત્તસકલમવ્યવિચયે.’ અર્થાત્ કોઈ પણ તીર્થંકરને આ યોગ-ક્ષેમ સર્વ ભવ્યને આશ્રીને પ્રવર્ત્યા નથી. એથી વિપરીત માનવામાં ચી ખાધા આવે ? તે માટે કહ્યું—‘તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિ સર્વેના જ સુક્તિપ્રસંગને લીધે.’ અર્થાત્ તે કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થંકર થકી સર્વ ભવ્યને એ યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સર્વે ભવ્યોને સુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, યોગક્ષેમથી સાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે,—જેમ જનતું જેખાતું નથી. એનું જ ભાવન કરતાં કહ્યું—‘તુલ્યશુભા એતે પ્રાચેન.’—‘એઓ (તીર્થંકરો) પ્રાચે તુલ્ય-શુભવાળા—સદૃશ જ્ઞાનાદિસુક્તિવાળા, સરખા આત્મશુભસામર્થ્યવાળા છે; છતાં શરીર-લુપિત આદિ બાહ્ય પ્રકારેથી તો અસદૃશપણું પણ હોય એટલા માટે ‘પ્રાચે’નું મહત્ત્વ છે. તેથી તુલ્યશુભપણુને લીધે ‘ચિરતરકાલાતીત’—પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં ભરતાદિ કર્મભૂમિમાં થયેલા ‘કોઈ પણ એક ભગવંત (તીર્થંકર) થકી બીજાનું આદિની સિધ્ધિને લીધે અદ્ય જ કાળમાં સકલ ભવ્યોની સુક્તિ થાય;’ અર્થાત્ તે પુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યગત જ અદ્ય જ કાળમાં ઉક્તરૂપ બીજાનું—કંદુસેદ-પોષણની સિદ્ધિ થકી સર્વ ભવ્યોની સુક્તિ થાય, સર્વે ભવ્યો સિદ્ધ થઈ જાય.

“અક્ષય પદ દેતાં ભવિજનને, સંકીર્ણતા નવિ ભય;

શિવ પદ દેતાં એ સમસ્થ છે, તો જરા લેતાં શું ભય ?....હો પ્રભુલ !”

શ્રી મોહનવિજયજી

ત્યારે વળી આશંકા થશે કે—અનાદિ કાળમાં પણ બીજાધાન આદિનો સંભવ છે, તો પછી અહીં જ કાળમાં સર્વ જાતોની સુક્રિાનો પ્રસંગ કેમ ? તેનું સમાધાન કહ્યું—
 'વીજાધાનમપિ જાપુનર્વન્ધકસ્ય, ન ચાસ્ય પુદ્ગલપરાવર્તઃ સંસારઃ'
 બીજાધાન પણ કારણ કે બીજાધાન પણ અપુનર્બન્ધકને હોય, અને આનો પણ અપુનર્બન્ધકને પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે.' અર્થાત્ સમ્યક્ત્યાદિ તો દૂર રહે, પણ ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ બીજાધાન પણ 'પાપં ન તીવ્ર-ભાવાત્ કરોતિ' પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો. ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધકને જ હોય. અને સમ્યગ્દષ્ટિ આદિની વાત તો દૂર રહે, પણ આ અપુનર્બન્ધકનો પણ સંસાર કાળ શાસ્ત્રસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત એટલો ન હોય, પણ તેથી પણ કંઈક ન્યૂન હોય. એટલે તે પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં થયેલા કેઈ તીર્થંકરે રોપેલા બીજાધાન આદિ થકી તે અહીંપ્રકાશરૂપ પુદ્ગલપરાવર્ત દરમ્યાન જ સર્વ જાતોની સુક્રિાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, કે જેમ જનતું દેખાતું નથી ને સંભવતું પણ નથી.

‘પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
 છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણા અત્ર આવર્ત આવે;
 ત્યારે પ્રાચે મનુજ ગતિમાં યોગબીજો ગ્રહે આ,
 બીજા આવું મહેત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ ?’ શ્રીચોગદષ્ટિકેલશ (સ્વર્ણચિત)

॥ इति लोकहितमायाः ॥ ११ ॥

૧૨. લોકહિત

‘લોકહિતેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘લોકહિત’ પદમાં લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકો જેમ વ્યાખ્યા કરે છે—

‘તથા—

‘લોકહિતેમ્યઃ’

इह लोकशब्देन सकलसांव्यवहारिकादिभेदभिन्ना प्राणिलोको वृक्षते, पञ्चास्ति-कायात्मको वा सकल एव। एवं चालोकस्यापि लोक एवान्तर्भावः, आकाशास्तिकायस्यो-भयात्मकत्वात्। लोकादिव्यवस्थानिवन्धनं तृकमेव।

તદેવંવિધાય લોકાય દિતાઃ ચયાવસ્થિતવર્ણનપૂર્વકં સમ્યક્પરૂપણાવેદ્યા તદાયત્વ-વાધનેનેતિ ચ । ૮૧

અર્થ:-તથા—

‘લોકહિતોને’

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી સકલ જ સાંખ્યવહારિક આદિ લેહથી વિષ્ણુલોક અહાય છે, વા પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક અહાય છે, અને એમ અલોકને પશુ લોકમાં જ અન્તર્ભાવિ (થાય છે),—આકાશાસ્તિકાયાત્મક ઉલ્લાસાત્મકપણું છે, માટે. લોકાદિવ્યવસ્થાનું નિબંધન (કારણ) તેા ઉક્ત જ છે.

તેથી એવાવિધ (એવા પ્રકારના) લોક અર્થે હિત,—ચથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રત્યક્ષા—એવા વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (આવિકાળે) અભાધન વડે કરીને. ૮૬

વિવેચન

“ભવઉપાધિ અદ દાળવા, પ્રભુછ છે વેદ અમેાદ રે;

રત્નત્રયી ઓપધ કરી, તમે તાર્યા ભવિજન ઓધ રે....

હેવ વિશાલ જિહ્વાની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.”—કી દેવચંદ્રજી

તથા એટલે તથાપ્રકારે સમુદાયવાચક શબ્દો તેના અવયવોમાં પશુ પ્રવૃત્ત થાય છે એ જ પૂર્વોક્ત ન્યાયે ‘લોકહિતેભ્યઃ’—‘લોકહિતોને’ એ વિશષ્ટ પદ મૂક્યું છે.

‘અહીં લોક શબ્દથી સકલ જ સાંખ્યવહારિક આદિ લેહથી ભિન્ન લોકહિત લગવાનાને પ્રાણિલોક અહાય છે.’ અર્થાત્ મનુષ્ય-તિર્થંચ આદિ વ્યવહાર-નમસ્કાર સંશિમાં વર્તતા તે સાંખ્યવહારિક, અને અનાદિથી નિત્યનિગોદ

અવસ્થામાં પડેલા જે હજુ વ્યવહારસંશિમાં આભ્યા નથી તે અસાંખ્યવહારિક,—એ જે જ લેહથી ભિન્ન સમસ્ત જ જીવલોક અને ‘લોક’ શબ્દથી અહાય છે. અથવા ‘પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક અહાય છે, અને એમ અલોકને પશુ લોકમાં જ અન્તર્ભાવિ થાય છે,’ એમ અલોક પશુ લોકની અંદર આવી ભય છે, કારણ કે તે આકાશાસ્તિકાયા તે લોક-અલોક ઉલ્લાસમય છે. આ લોક-અલોકની લેહરૂપ વ્યવસ્થાનું કારણ અગાઉ કહેવાય ચૂક્યું છે. (જુઓ ૪) તેથી એવાવિધ લોકાર્થે હિત—‘તદેવંવિષાય લોકાય હિતાઃ’ એવા પ્રકારના સકલ પ્રાણિલોકને અર્થે અથવા સકલ લોકાલોકને અર્થે જે હિતરૂપ તે લોકહિત.

પણિકાઃ—સાંખ્યવહારિકાદિમેદમિત્તઃ—નર-નારકાદિ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર તે સંખ્યવહારઃ—સંખ્યવહાર, તત્ત્વ અવાઃ—તેનાં ધરેલા તે સાંખ્યવહારિકા.—સાંખ્યવહારિક, આદિ—આદિ શબ્દથી તેથી વિપરીત—નિત્યનિગોદ અવસ્થાવાળા અસાંખ્યવહારિક જીવો પ્રકાશ છે, ત ઇવ મેદૌ—તે જે જ બેસે—પ્રકાશ, તામ્યાં મિત્તઃ—તે વડે ભિન્ન.

ચથાવસ્થિત ઈલાદિ, ચથાવસ્થિત—ચથાવસ્થિત, અવિપરીત, દર્શન-દર્શન, વસ્તુબોધ, પૂર્વ-કારણ, ચત્ત—અર્થ છે તે, ચથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વક-ચથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક,—આ ક્રિયાવિશેષણ છે. સમ્યક્પરૂપણાત્વેષ્ટયા—સમ્યક્ પ્રત્યક્ષા—એવાથી, સમ્યક્ પ્રકાશના—આપારથી, તદાવત્યવાધનેન તેના આયતિમાં અભાધનથી; તસ્વ—તેના સમ્યક્દર્શનપૂર્વક પ્રચાપિતના, આયતો—આયતિમાં, આભાગિ કાળે, અભાધનેન—અભાધનથી, અપીકનથી, ઇતિ ચ—અને આ લેહથી, હિતાઃ—હિત એમ ચોગ (સંબંધ) છે.

આ હિત કેવી રીતે હોય છે ? તે માટે કહ્યું—‘થયાવસ્થિતવર્ણનપૂર્વકં સમ્યક્ પ્રરૂપણાચેત્દયા તથાવસ્થાવચનેન’,-અથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (ભાવિકાએ) અભ્યાસન વડે કરીને અર્થોત્થાવ-આ હિત કેવી રીતે સ્થિત—જેમ છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક-સમ્યક્ હોય છે ? યોધપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે વડે કરીને અને આયતિમાં-લાંબા ગાળે ભવિષ્યમાં તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલાના અભ્યાસન—અપીડન વડે કરીને હિત હોય છે. આમ પ્રથમ તો થયાવસ્થિત-જેમ છે તેમ થયાર્થ વસ્તુયોધરૂપ સમ્યગ્દર્શન હોય, અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા-યોધ હોય, અને તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે પશુ એવી હોય કે આભામિ કાળે પશુ તેનું ભંગરૂપ બાધન ન થાય; આમ હોય તો જ લોકને હિત થાય આ પરથી સ્પષ્ટ સમભાવ છે કે લોકહિત થવામાં પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન હોવું જોઈએ, એટલા માટે એક પ્રથમ ‘સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક’ એ પદ મૂક્યું છે; અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ એવી ભાવિકાએ પશુ અબાધક સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે હોવી જોઈએ; તો જ પ્રસ્તુત લોકહિત થાય, તેમાં—

જીવલોકહિત—જીવલોક પરવેહિત આ પ્રકારે—અસાંબ્યલોકહિત અને સાંબ્યલોકહિત એ બે વિભાગમાં વિભક્ત જોકેન્દ્રિયાદિ સકલ સંસારી જીવલોકનું જે સ્વરૂપ જેમ છે, તેમ પ્રથમ તો સમ્યક્પણે દેખે; અને આ સર્વ જીવો ચૈત-ચરુદિત એકસ્વરૂપ છે, એટલે આ ચૈતાના ચૈત-ચસ્વરૂપ આત્માના સમાનધર્મી સાધર્મિક બંધુઓ છે એમ લેખે; અને આમ સર્વ આત્મમાં આત્મ સમાન સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી, ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ સર્વભૂતોમાં આત્મવત્ શુદ્ધિ ઉપજવાથી, ચૈતાના આત્માની રક્ષા અર્થે જેવી બળવણી-ચતના રાખે; તેવી બળવણી-જયણા સકલ જીવની રક્ષા અર્થે રાખે. એટલે તે તે જોકેન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના સ્વરૂપનું જે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન કર્યું છે, તે પ્રકાર લક્ષમાં રાખી યુગ્મધર્મામંદી પશુ ન દૂભાય એવા કેમળ આત્મપરિણામથી તે તે જીવોને તત્કાળ અને આયતિમાં-લાંબા ગાળે આલમ્બન ન ઉપજે એવી સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે કરે. આમ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ત્રિકાળવિષયક સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એટલે કરી જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-રૂપ રતનત્રયીની એકતા કરે, તે સર્વ જીવને એકાંતે હિતરૂપ હોય, સકલ જીવલોક—હિત હોય.

“સર્વ જીવનું ધનજો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા સુખ્ય”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

“દ્રવ્ય થકી છ કાચને, ન હણે જેહ લગાર...પણજી !

ભાવહયા પરિણામનો, જોહી જ છે વ્યવહાર...પણજી ! બાહુબલિયુંક દયામયી.

એમ અહિં સકતામયી, લીકો તું બિનરાજ...પણજી !

રક્ષક નિંજ પર જીવનો, તારણ તરણ બિહાજ...પણજી ! બાહુ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

પંચાસ્તિકાચારમકે લોકહિત—પંચાસ્તિકાચારમકે લોક પરવેહિત આ પ્રકારે—આ લોક ધર્માસ્તિકાચ, અધર્માસ્તિકાચ, આકાશાસ્તિકાચ, પુદ્ગલાસ્તિકાચ ને જીવાસ્તિકાચ

જોમ પંચાસ્તિકામય છે. વસ્તુઅસ્તિસ્વરૂપ ‘અસ્તિ’થી અને પ્રદેશઅહત્વરૂપ ‘કાય’થી આ પાંચ અસ્તિકામ કહેવાય છે; આ પ્રત્યેક અસ્તિકામ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ ભાવથી અસ્તિ છે, પણ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિ છે, કોટલે એક અસ્તિકામ બીજા અસ્તિકામના સ્વરૂપમાં અત્યવશેષ કરતા નથી, પણ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાપક અણુરહસ્ય શુદ્ધથી પોતપોતાના સ્વસ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત રહે છે. આ પાંચ અસ્તિકામ મધ્યે ધર્માસ્તિકામ આદિ પ્રથમ ચાર અણુવ-અચેતન છે, એક છવ્વે એ જ ચેતન છે; અણુવમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને છવ્વે એ ચાર અમૂર્ત-અરૂપી છે, એક પુદ્ગલ જ મૂર્ત-શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ-મય રૂપી છે. આમ આ પંચાસ્તિકામ મધ્યે અણુવથી આ છવ્વે વિશિષ્ટ એવા સ્વ ચેતન-લક્ષણથી પ્રગટ લિન્ન છે.

આમ નિશ્ચયતત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપના ભેદગૂણરૂપ સમ્યગ્દર્શન જે કરે છે તે ભાવે છે કે-અને ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ અચેતન વિભતિ હોવાથી ચેતન આત્માને અશ્રાદ્ય છે-અહંકુ કરવા ચૈત્ત્ય નથી; અને પુદ્ગલ અહંવાથી કર્મકલંકતા પંચાસ્તિકામ અને ઉપલે છે અને આત્મસ્વરૂપને બાધક એવા બાહ્ય ભાવ વધે છે, આત્મહિત કોટલે આત્મસ્વરૂપને હાનિ કરનાર તે પુદ્ગલ તે અત્યંત હેય છે. અને ચેતન છવ્વેમાં પણ જે રાગી છવ્વે છે તેના સંગે રાગદયા વધે છે, ને તેથી ભવજનમણરૂપ સંસાર થાય છે, માટે તેના સંગે પણ વળે છે; પણ નિરાગી વીતરાગ સાથે રાગ એહવાથી ભવનો પાર થાય છે, માટે એ લોકહિતરૂપ વીતરાગ આત્મા જ પરમ આદેય છે, કારણ કે તેના વિનય-બુદ્ધિ આદિરૂપ સંગથી આત્માના અપ્રશસ્ત ભાવ ટળી પ્રશસ્ત ભાવ વધે છે, અને જોમ કરતાં નવાં કર્મોના આગમનરૂપ આશ્રવ નહતે થઈ શુદ્ધ આત્મભાવરૂપ સંવર વધે છે ને નિર્જંક સધે છે. આમ આત્મભાવ પ્રકાશિત થઈ લોકહિત વીતરાગ પુણ્યના એકત્વધ્યાને નિજ તત્ત્વમાં એકતાન બની શુદ્ધ ધ્યાનની ઝેણીએ ચહતાં પૂણે આત્મસ્વભાવરૂપ શોભ પ્રગટે છે.

“ ધર્મ અધર્મ આકાશ અચેતના, તે વિભતિ અશ્રાદ્યોભ્ય;
પુદ્ગલ અહંવે જે કર્મકલંકતા, વાધે બાધક બાહ્યોભ્ય....નેમિ જિજ્ઞેસર.
રાગી સંગે જે રાગ દયા વધે, થાયે તિજ્ઞે સંસારોભ્ય;
નિરાગીથી જે રાગનું એહત્વ, લહીએ ભવનો પારોભ્ય....નેમિ.
અપ્રશસ્તતા જે ટાળી પ્રશસ્તતા, કરતાં આશ્રવ નાસેભ્ય;
સંવર વાધે જે સાધે નિર્જંક, આતમભાવ પ્રકાશેભ્ય....નેમિ.
નેમિ પ્રભુ ધ્યાને જે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતનોભ્ય;
શુદ્ધ ધ્યાને જે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે સુક્ષિત નિદાનોભ્ય.” શ્રી દેવચંદ્રભ
ધર્ત્યાદિ પ્રકારે વિવેક ભાવનાથી અન્ય અસ્તિકામોથી આત્માના તત્ત્વથી લિન્નપણું સમ્યગ્દર્શન કરી, તત્ત્વથી તેણું લિન્નપણું પ્રગટે ને ભાવિકાળે તેને બાધા ન આવે એવી રૂપણા-ચેષ્ટા-રૂપણા આચરણા જે કરે છે, તે તત્ત્વથી તે પંચાસ્તિકાઆત્મક લોક પ્રત્યે હિત એવા લોકહિત છે.

અને આ ભગવંતોએ તો તેવું બન્ને પ્રકારનું લોકહિતપ્રપણું સ્થાપ્યુંથી સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું જ છે, તે અને સમ્યક્ 'પ્રરૂપણાચેષ્ટવા'—પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાથી. એમ એક વચની પ્રયોગ ચરથી સૂચિત થાય છે. કારણ કે આ લોકહિત ભગવંતોએ જેવી પ્રરૂપણા કરી તેવી જ ચેષ્ટા—આચરણ કરી છે. અર્થાત્ તેઓએ વસ્તુસ્વરૂપનું જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સમ્યગ્દર્શન કરી, તેને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા ને સમ્યક્ આચરણ કરી છે, એટલું જ નહિં પણ આચરિત્માં—લાંબા ગાળે પણ તે પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાનું ભંગરૂપ યાદન ન થાય એવી અવિકલ ચોખ્ખા કરી છે. એટલે તેઓ બરબરા 'લોકહિત' છે એમ અત્ર ખ્વનિ છે.

તત્ત્વથી હિત કાણુ ? તે દર્શાવે છે—

‘इह यो यं यायात्म्येन पश्यति तदनु रूपं च चेष्टते भाव्यपायपरिहारसारं, स तस्मै तत्त्वतो हित इपि हितार्थः, इत्यमेव तद्विष्टोपपत्ते:।’^{૧૧}

‘અર્થ:—અહીં જે જેને યાયાત્મ્યથી (જેમ છે તેમ) રૂપે છે અને તેને અનુરૂપ એવું ભાવિ અપાયપરિહારથી સાર એટ છે (આચરે છે), તે તે અર્થે તત્ત્વથી હિત છે, એમ હિતનો અર્થ છે,—આમ જ તેના ઇષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે.’^{૧૦}

વિવેચન

‘इह यो यं यायात्म्येन पश्यति तदनु रूपं च चेष्टते भाव्यपायपरिहारसारं, स तस्मै तत्त्वतो हित इपि हितार्थः, इत्यमेव तद्विष्टोपपत्ते:।’

—શ્રી હેમચંદ્રજી.

અહીં—લોકમાં ‘જે જેને યાયાત્મ્યથી રૂપે છે’ ‘યો યં યાયાત્મ્યેન પશ્યતિ’—જેમ છે તેમ યથાર્થ સ્વસ્વરૂપથી અવલોકે છે, અને ‘તદનુરૂપં ચ ચેષ્ટતે’ ‘તેને અનુરૂપ’—સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ—અનુકૂળ છાજે એવું ‘ચેષ્ટે છે’ (આચરે છે), અને તે પણ ‘ભાવિ અપાય પરિહારથી સાર’—માવ્યપાયપરિહારસાર એવું ચેષ્ટે (આચરે છે) ‘તે તે અર્થે તત્ત્વથી હિત છે’, ‘સ તસ્મૈ તત્ત્વતો હિત:’, એટલે કે તે યાયાત્મ્ય દર્શનાદિના

પત્તિકા—એ જ ભાવતાં કહે છે—‘इह—અહીં, બળતમાં, ય:—જે કર્તા, યં—જેને કર્મતણને યાયાત્મ્યેન—યાયાત્મ્યથી, સ્વસ્વરૂપગતિકમથી, પશ્યતિ—રૂપે છે, અવલોકે છે, તદનુરૂપં ચ—અને તેને અનુરૂપ, દર્શનને અનુરૂપ, ચેષ્ટતે—ચેષ્ટા કરે છે, અવલોકે છે; માવ્યપાયપરિહારસાર—ભાવિ અપાયના પરિહારથી સાર એવું—અનુરૂપ ચેષ્ટનમાં પણ ભાવિ અપાયને પરિહારતા એમ અર્થ છે; નહિં કે પુનઃ સત્યભાષી લૌકિક કૌશિક યુનિની જેમ ભાવિ અપાયના હેતુ: સ:—તે, એવરૂપ, તત્ત્વ—તેને, યાયાત્મ્ય દર્શનાદિના વિષયરૂપ કારણેને, હિત:—હિત, અનુચ્છેદનું, इति—એમ, હિતાર્થ:—તેને, શબ્દનો અર્થ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—इत्यमेव—આમ જ, આ જ યાયાત્મ્ય દર્શનાદિ હિત શબ્દનો અર્થ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—इत्यमेव—આમ જ, આ જ યાયાત્મ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી, તત્ત્વ—તેના, સદૃશત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાની, इष्टोपपत्ते:—છટ્ટ ઉપપત્તિને લીધે, इष्टस्य—છટ્ટના, ક્રિયાક્ષણના, ચેતના વા અચેતનોરૂપ વિષયના ક્રિયા સત્ સ્વચત અને ચેતનવિશેષોનાં (પાર્શ્વતર-ચેતન વિષયોનાં) સ્વપરગત ક્રિયાક્ષણના ઘટનને લીધે.

વિષયરૂપ કરાયેલ પ્રત્યે તે હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે. અર્થાત્ બાવિધ્યમાં લાંબા ગાળે પણુ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીથી ચારભૂત એવી જે સમ્યક્ તત્ત્વથી હિત કોણુ ? એટલું કરે છે, તે તેને હિતરૂપ હોય છે; નહિં કે સત્યભાષી ને કેવી રીતે ? લૌકિક કૌશિક યુનિની પેઠે બાવિધ્યમાં-લાંબા ગાળે પણુ અપાય હાનિ થાય એવી એટલું કરે છે તે. કૌશિક યુનિએ રસ્તામાં મુગલાં લીકાં. તેને પારધિએ પૂછ્યું—તમે આ રસ્તે મુગલાં લીકાં ? સત્યભાષી કૌશિકે કહ્યું—હા, આ માર્ગે મુગલાં ગયાં છે. આમ તે સાચું તો બાલ્યો, પણ તેથી તો બિચારાં મુગલાંઓના પ્રાણહરણનો ભાવિ અપાય આવી પડ્યો, અને તે યુનિ પોતે પણુ સાચું બાલતાં છતાં મહાપાપનો ભાગીદાર બની ભાવિ નરકાદિ મહા અપાયનું ભાજન ભન્યો, તાત્પર્ય કે—સમ્યક્ વિવેકપૂર્વક ભાવિ અપાયને-હાનિને પરિહરતો સતો જે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ આચરણ કરે છે, તે તે 'સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપ કરાયેલને હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે, એમ 'હિત' શબ્દનો અર્થ છે.

કારણ કે 'આમ જ તેના ઈર્ષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે માટે'—'इत्यमेव तवित्तोपपत्तेः', અર્થાત્ આમ જ—ચાચાત્મ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી તેના—સદ્ભૂત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાના ઇર્ષ્ટ-ઇર્ષ્ટ ક્રિયાફલની ઉપપત્તિ છે, માટે; એટલે કે અચેતન વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વમત ઇર્ષ્ટ ક્રિયાફલનું અને ચેતન વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વપરમત ઇર્ષ્ટ ક્રિયાફલનું ઘટમાનપણું છે, માટે.

અપરિણામ હિત તે ઇર્ષ્ટ એમ સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦. इष्टं च अपरिणामं हितं, स्वादुपचयान्नवदतिरोगिणः । ૧૧

૧૦. અર્થ—અને ઇર્ષ્ટ તે અપરિણામ હિત છે,—અતિરોગીને સ્વાદુ-પચ્ય અન્નની જેમ. ૧૧

પંજિકા—ઇર્ષ્ટની જ બાબત કરે છે—इष्टं पुनः अपरिणामं—ઇર્ષ્ટ પુનઃ અપરિણામ, ઉત્તરોત્તર શુભફલનુપધિ હિત—હિત, સુખકારિ; પ્રકૃત હિતયોગથી સાધ્ય અનુગ્રહ એમ ભાવ છે. દષ્ટાન્ત કહ્યું—સ્વાદુપચ્યાન્નવત—સ્વાદુ-પચ્ય અન્નની જેમ. સ્વાદુ—નિલોદ્રિગપ્રીયક (પ્રસન્ન કરનાર), પચ્યા જ્વ પચ્યા—પચ્ય જેવો પચ્ય—સતત ઉર્લ્લંધનીયપણાથી, બાવિધ્યકાળ, તજ સાધુ—તેમાં સાધુ, કહ્યું તે, પચ્ય જ—અને પચ્ય તે સ્વાદુપચ્ય—સ્વાદુ-પચ્ય, તદન્ન—તે અન્ન, તદ્વત—તેની જેમ. અતિરોગિણઃ—અતિરોગીને, અંતીતગ્રાથ રોગવાળાને. અભિનવ રોગમાં તો 'અહિતં પચ્યમપ્યાતુરે'—આતુરમાં પચ્ય પણુ અહિત છે એ વચનથી પચ્યના અનધિકાર જ છે. इतिरोगिणः એ પાઠમાં इति—एवमकार—એવા પ્રકારનો, સ્વાદુ-પચ્ય અન્નઅર્થ જે રોગ, તદ્વત—તદ્વત—સ્વાદુ-પચ્ય તત્કાળે પણુ સુખહેતુપણુ વિવક્ષિતપણુને લીધે, અને અસ્વાદુત્વમાં પચ્યના પણુ અતયાભૂત-પણુને લીધે એકાન્તથી ઇર્ષ્ટપણું નથી. અને ઉપચારથી સ્વાદુ-પચ્ય અન્નનું ઇર્ષ્ટપણું છે,—તાત્પર્ય અનુગ્રહના જ ઇર્ષ્ટપણુને લીધે. કહ્યું છે કે—

“क्वञ्च इच्छन्तेऽणं अणतरं कारणं हि इहति ।

अह आहारजतिरिति इच्छन्तेऽणोह आहारो ॥”

(અર્થાત્) કાર્યને ઇર્ષ્ટઆરને અનન્તર કારણ પણુ ઇર્ષ્ટ છે,—એમ આહારજન્ય તૃપ્તિ ઇર્ષ્ટનારને આહાર અર્હો ઇર્ષ્ટ છે.

એમ ઇર્ષ્ટપણુને લીધે આ હિતયોગલક્ષણ ક્રિયા પણુ અત એવ ઇર્ષ્ટ સિદ્ધ થઈ.

વિવેચન

“ભવરોગના વૈલ જિનેશ્વર, ભાવૌપધ તુમ ભક્તિ....જિણુંદણ !

દેવશંકરને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....જિણુંદણ !” —શ્રી દેવશંકરજી

આ ‘ઇષ્ટ’ની વ્યાખ્યા શી ? તે અત્ર કહી છે—‘ઈષ્ટં ચ સપરિણામં હિતં’—‘ઇષ્ટ તે સપરિણામ હિત છે.’ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર શુભ ફલનો અનુબંધ કરનાર, શુભ ફલની અર્થે પરંપરા ચાલુ રાખનાર, એવું જે સપરિણામ હિતરૂપ હોય, પરિણામે પણ સુખદ હોય તે ઇષ્ટ. અત્રે દર્શાવેલ—અતિરોગીને સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ, ‘સ્વાદુપથ્યાન્નવદતિરોગિનઃ।’ અતિરોગી એટલે જે રોગને લગભગ અતીત કરી, વડાવી જઈ, લગભગ સામે થઈ ગયેલો (Convalescent) છે, તેને સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન જેમ સપરિણામ હિતરૂપ હોય છે તેમ. અને સ્વાદુ અને પથ્ય એ બંને વિશેષ સાર્થક ઇષ્ટ તે સપરિણામ હિત છે. સ્વાદુ એટલે છાશને ગમતું-મસાન કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, અને અતિરોગીને પથ્યની જેમ સતત ઉલ્લંઘવો પડતો હોવાથી લાભિયકાળ એ જ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ પથ્ય, તે પ્રત્યે જે રૂઝું-ભણું તે પથ્ય, અર્થાત્ લાભિયમાં પરિણામે પણ જે શુભકારી તે પથ્ય. આણું સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન અતિરોગીને—સાબ રોગીને હિતરૂપ હોય છે, પણ અલિનવ-તાબ રોગીને તે ‘અહિતં પથ્યમવ્યાહતં’ આતુરમાં-રોગાતુરમાં પથ્ય પણ અહિત છે એ વચનથી પથ્ય પણ હિતરૂપ નથી, ‘ઇતિ રોગી’ એ પાઠમાં એવા પ્રકારે સ્વાદુ-પથ્ય અન્નને રોગ્ય રોગવાળાને એમ અર્થ કરવો.

અત્રે પથ્ય છતાં અસ્વાદુ હોય તે સુખહેતુ થતું નથી, પણ જિહ્વેન્દ્રિયને પ્રસન્ન કરતું એવું સ્વાદુ હોય તે તત્કાલ (Immediately) પણ સુખહેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘સ્વાદુ’ વિશેષણ ઇષ્ટ છે. અને સ્વાદુ છતાં અપથ્ય હોય તે પરિણામે (Ultimately, in the long run) સુખહેતુ હોતું નથી, પણ પથ્ય હોય તે જ પરિણામે સુખહેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘પથ્ય’ વિશેષણ પણ ઇષ્ટ છે. આમ તત્કાલ અને લાંબા પરિણામે ઇષ્ટ સુખદાશનું કારણ થતું હોવાથી સ્વાદુ-પથ્ય અન્નનું પણ ઉપચારથી ઇષ્ટપણું છે. કહ્યું છે કે—‘કાર્ય ઇચ્છનારને અનંતર કારણ પણ ઇષ્ટ છે—જેમ આહારબળ તૃપ્તિ ઇચ્છનારને અહીં આહાર ઇષ્ટ છે તેમ.’ આ દર્શાવેલ ફલિતાર્થ એ છે કે—તત્કાલ ને પરિણામે સુખદ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ અતિરોગીને ઇષ્ટ છે, તેમ તત્કાલ ને પરિણામે જે હિત હોય, તે હિતક્રિયા જ હિતકર્તાને ઇષ્ટ છે.

એથી ઉપરું તે અનિષ્ટ એવ અતિરોગી કહે છે—

૧૧ અતોડન્યથા તદનિષ્ટત્વસિદ્ધિઃ તત્કર્તુરનિષ્ઠાપ્તિહેતુત્વેન, અનાગમં પાપહેતોરપિ પાપમાવાત। ૧૨

૧૧ અર્થ:—આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે, તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિ-
હેતુપણાએ કરીને; કારણ કે અનાગમપણે પાપહેતુયથી પણ પાપભાવ છે, માટે. ૬૨

વિવેચન

“પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધન અને હિતકારી એવો કૌઈ ઉપાય હોય
તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

આમ સપરિણામ હિત તે કષ્ટ એમ બે ન માનવામાં આવે તો શો વિદોષ આવે ?
તે અહીં જ્યોતિરેકથી દર્શાવે છે—‘આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે.’
—‘સતોડ્વચા તદનિષ્ટત્વસિદ્ધિ:’. અર્થાત્ જે જેને ચાધાત્મથી દેખે છે, અને ભાવિ
અપાય પરિહારથી ચાર એવી રીતે તેને અનુરૂપ યોધા કરે છે, એમ જે ઉપરમાં કહ્યું એનાથી
અન્યથા—પ્રકારાન્તરે જે યોધા કરે છે તે યોધાના અનિષ્ટપણાની—અસુખકારિપણાની સિદ્ધિ
હોય છે. એટલે કે જેમ છે તેમ વસ્તુને દેખ્યા વિના અને ભાવિ હાનિ ન થાય એવી
તકેદારી રાખ્યા વિના જે અનુરૂપ યોધા કરવા બાય છે, તે કષ્ટ નથી, પણ સપરિણામ
હિતરૂપ નહિ હોવાથી અનિષ્ટ છે.

પણિકા—એમ અતિરેક કહે છે—સત:—આનાથી, ‘યો યં યાયાત્મ્યેન વચ્યતિ’ જે જેને
ચાધાત્મથી દેખે છે હંમદાદિ ઉકારૂપ પ્રકારથી અન્યથા—અન્યથા, પ્રકારાન્તરે યોધામાં, તદનિષ્ટત્વ-
સિદ્ધિ:—તેની અનિષ્ટસિદ્ધિ છે; તત્ત્વા:—તે યોધાનું, અનિષ્ટત્વ—અનિષ્ટત્વ, અનિષ્ટપણું,
અસુખકારિપણું, તત્ત્વ સિદ્ધિ:—તેની સિદ્ધિ—નિષ્પત્તિ, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—તત્કારુ:—તેના
કર્તાના, પ્રકારાન્તરે યોધાકર્તાના, અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુત્વેન—અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણાએ કરીને. અનિષ્ટ વ
—અને અહીં અનિષ્ટ, અસુખ કર્મ, તત્ત્વાપ્તિ:—તેની પ્રાપ્તિ, બંધ, તત્ત્વા:—તેના, પ્રકારાન્તર-
યોધાના, હેતુત્વેન—હેતુપણાએ કરીને.

આ અસિદ્ધિ છે—વિપર્યસ્ત ઓધવાનો વિપરીત પ્રતાપનાસ્થિ ચેતનોમાં વા અચેતનોમાં અનુરૂપ
યોધા કરીને, (અને) અનુરૂપ યોધામાં પણ ભાવિ અપાય અપરિહારો સતો નિયમથી અસુખ કર્મથી
બંધાય છે. પરો પ્રત્યે તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુ હોય વા ન હોય એમ અનોકાત છે—અચેતનો પ્રત્યે
ન હોય, ચેતનો પ્રત્યે તો હોય પણ ખરો એમ ભાવ છે.

વારુ, પરો પ્રત્યે અહિતયોગનું ‘અનૈકાન્તિકપણું’ સતે, પ્રકારાન્તર યોધાનાના તેના કર્તાનું અનિષ્ટ-
પ્રાપ્તિહેતુપણું ‘નૈકાન્તિક’ કેમ ? એમ આશંકાને કહ્યું—અનાગમમય—અનાગમપણે, અંભામના આદિ
સિવાય, પાપહેતોરપિ—પાપહેતુયથી પણ, અવશ્યવચિત્તે હંમદાદિ અકુચક કર્મકારણ થકી, પાપમાત્રાત્
—પાપમાત્રાને લીધે, અકુચક કર્મભાવને લીધે. પાપહેતુથી કરામેલા પરો પ્રત્યેના અપાય થકી પુનઃ
પાપભાવ જ (હોય), એમ ‘અપિ’—પણ કહ્યોના અર્થ છે.

આ અસિદ્ધિ છે—અંભામના આદિથી કવચિત્ અપવાદે છવંદવાદિ પાપહેતુઓમાં અચેતને
પાપભાવ ન હોય, પણ અન્યથા અચિત્માં તો પરો પ્રત્યે પ્રવચાય અભાવે પણ સ્વપ્રમાદ દેવતા ભાવયકી
નિયમથી પાપભાવ હોય. એટલે તેના કર્તાનું અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું ‘નૈકાન્તિક’ છે.

આ અનિષ્ટપણું કેવી રીતે હોય છે ? 'તત્કર્તૃરનિષ્ઠાપ્તિહેતુત્વેન' 'તેના કર્તાને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણાએ કરીને.' અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ વિનાની પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટા કરનારને તે ચેષ્ટા અશુભ કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનો હેતુ થઈ બીજાનું અહિત થાય પડે છે, એટલે તે ચેષ્ટા પણ અનિષ્ટ છે. તાત્પર્ય કે—જે એમ કે નહિ, પણ અહિતકર્તાનું છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપને દેખવારૂપ સમ્યગ્દર્શનના અભાવે અસત-તો થાય જ. મિથ્યા પ્રરૂપણાઆદિથી ચેતનો વા અચેતનો પ્રત્યે અવનુરૂપ-અણુ-છાજતી ચેષ્ટા કરે છે, અને અનુરૂપ ચેષ્ટા કરે તોપણ પરિણામે ભાવિ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીવાળી કાળજી રાખતો નથી, તે પોતે જ અશુભ કર્મથી બંધાઈ પોતાને તો એકાંતે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ અવશ્ય થઈ જ પડે છે, પરંતુ—બીજાઓને તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય કે ન હોય એમ ભજનારૂપ અનેકાંત છે,—અચેતનોને ન હોય, ચેતનોને તો હોય પણ ખરો. અર્થાત્ 'ખાટો ખોદે તે પડે' એ ન્યાયે બીજાનું અહિત થાય વા ન થાય, પણ અહિતકર્તાનું પોતાનું અહિત તો થાય જ થાય. અત્રે કેઈ શંકા કરશે—વારુ, આમ બીજાઓને અહિતયોગ અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુરૂપ થાય વા ન થાય એમ વિકલ્પરૂપ અનેકાંત છે, તો પછી પ્રકારાન્તર ચેષ્ટન વડે અહિત-કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક કેમ હોય ? એ આશંકાના અનાગમપણે પાપહેતુ સમાધાનાર્થે અત્રે કહ્યું—'જ્ઞાનાગમં પાપહેતોરપિ પાપભાવ' થકી પણ પાપભાવ 'અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ છે માટે.' અર્થાત્ અનાગમપણે—આગમના આદેશ વિના, આગમથી નિરપેક્ષપણે અયથાવસ્થિત દર્શન-મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા-અસત્ પ્રરૂપણા અને અસત્ આચરણા આદિ પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ-અકુશલ કર્મભાવ હોય છે; તો પછી પાપહેતુથી પરા પ્રત્યે કરાયેલ અપાય-હાનિ થકી પાપભાવ જ હોય એમાં પૂછવું જ શું ? એમ 'અપિ' પણ શબ્દથી સૂચ્યું છે. તાત્પર્ય કે—આગમના આદેશથી ક્લેશિત જીવવધાદિ પાપહેતુ એમાં પણ પ્રવૃત્તિને પાપભાવ ન હોય, પણ આગમ આદેશથી નિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિમાં તો બીજાઓ પ્રત્યે અપાય-હાનિ ન થતી હોય, તોપણ પોતાના પ્રમાદદોષના ભાવને લીધે નિયમથી પાપભાવ હોય જ. એટલા માટે તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક છે.

ઇતરેતરપેક્ષી કર્તા-કર્મ પ્રકાર છે, ઇં યુક્તિથી લેખિતપણું નિરુપચરિત છે એમ સિદ્ધ કરે છે—

૧૨ ઇતરેતરપેક્ષઃ કર્તૃકર્મપ્રકારઃ, નાચેતનાહિતયોગ સપચરિતઃ, પુનરાગમકર્મકત્વેન, સચેતનસ્યાપિ પર્વવિધસ્યૈવ નાયમિતિ દર્શનાર્થઃ ।

કર્તૃવ્યાપારપેક્ષમેવ તત્ર કર્મત્વં, ન, પુનઃ સ્વવિકારપેક્ષં, કદ્દુકપકાવિત્યમપિ દર્શનાત । ૧૩

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

૧૨ અર્થઃ—ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મ પ્રકાર છે. અચેતન પ્રત્યેના અહિતયોગ ઉપચરિત નથી, પુનરાગમકર્મકપણા વડે કરીને. અચેતનને પણ—એવંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી, એમ દર્શનાર્થ છે.

તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારપેક્ષી જ છે,—નાહિ કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી—કાંગડ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે, માટે. ૯૩

॥ ઇતિ લોકહિતો ॥ ૧૨ ॥

પણિકા:—વારુ, આ પણ કેમ નિશ્ચિત છે કે અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવસ્થા પાપભાવ છે? એમ આશંકાને કહ્યું: **સ્વરેતરાપેક્ષ:**—ઈતરેતર અપેક્ષાવાળો, પરસ્પર આગ્રિત, કર્તૃકર્મમંત્રકાર—કારકભેદ સંકલ્પ કર્તા—કર્મપ્રકાર કર્તા કર્મને અપેક્ષીને વ્યાપારવાન અને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને, એમ ભાવ છે. જેમ પ્રકાશ્ય ઘટાદિકને અપેક્ષીને પ્રકાશક પ્રદીપાદિ, અને તે પ્રકાશક સતે પ્રકાશ્ય (હાથ); તેમ વિષયરેત ગોષ્ઠ આદિ પાપહેતુમાન પાપકર્તા પુરમ અવસ્થા તથાવિષ કાર્યરૂપ પાપભાવ સતે જ હોય, પાપભાવ પણ તે પાપકર્તા સતે હોય. એટલે આ ઉપરથી આ સ્થિત છે—પ્રકારાન્તર ચેષ્ટનની અનિષ્ટવસિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણાને લીધે; અને વિષય પ્રતિ અહિતયોગપણું છે.

વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ? તેનાથી સાબ્ય એવા ક્રિયાસ્વરૂપ અપામના તેઓમાં કઈ પણ અભાવને લીધે, જે ઉપચરિત હોય, તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓમાં હિતયોગ પણ તાદશ જ (તેવા જ) પ્રસંગિત થાય, અને સ્તવમાં તાદશનો પ્રયોગ નથી,—સ્તવના સદ્ભૂતાર્થવિષયપણાને લીધે. તો પછી ભવવતો સર્વચોકહિત કેમ? એમ આશંકાને કહ્યું:—

જ—ન જ, અચેતનાહિતયોગ—અચેતનેષુ—અચેતનોમાં, ધર્માસ્તિકાપાદિમાં, અહિતયોગ:—અહિતયોગ, અપાપહેતુ મિથ્યાદર્શનાદિ વ્યાપાર, ઉપચરિત:—ઉપચરિત, અભ્યારોપિત ‘અગ્નિમાંજવક:’—માણુવક અગ્નિ છે ઇલાદિમાં અગ્નિતત્ત્વની જેમ, અને હેતુ કથી—

પુનરાગમકર્મકાલેન—પુનરાગમકર્મકપણા વડે કરીને. **પુનરાગમર્મ**—પુનરાગમન,—પ્રત્યઘટ થઈને કર્તામાં જ ક્રિયાસ્વરૂપ અપામના સાબનીકરણ વડે, કર્મર્મયસ્થ સ:—કર્મ છે જેનું તે પુનરાગમકર્મક:—પુનરાગમકર્મક, એવા અચેતન અહિતયોગ, તત્ત્વ માવ:—તેના ભાવ તે તત્ત્વ—તત્ત્વ, પુનરાગમકર્મકત્વ, તેમ—તે વડે કરીને.

ઉપચરિત અહિત ભાવ અપ્યભાવ કાર્યકારી નથી,—માણુવકના અગ્નિતત્ત્વવત, પણ અચેતન અહિતયોગ તો પ્રત્યઘટ થઈ સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાસ્વરૂપ અપામ ઉપચરિતો સતો પરવર્ધાર્થે કુશિકિતના સ્થભ્યાપારની જેમ, તેને જ હણવો સતો ઉપચરિત કેમ હોય?

એમ તો ત્યારે અચેતનોમાં પણ અહિતયોગ પુનરાગમકર્મક જ પ્રાપ્ત થયો, એમ પરવચનનો અવકાશ આશંકાને કહ્યું:—સચેતનસ્થાપિ—અચેતનનો પણ, છવાસ્તિકામનો એમ અર્થ છે, અહિતયોગ એમ અનભવ છે; અચેતનનો તો છે જ એમ ‘અપિ’—પણ અવેતનો અર્થ છે, વર્તવિધસ્ત્રિય——એવવિધનો જ, અચેતન સમનો જ, ક્રિયાસ્વરૂપ અપામથી રહિતનો જ એમ અર્થ છે, જ—ન જ, અર્થ—આ, પ્રકૃત અચેતન અહિતયોગ, इति—આ પૂર્વોક્ત અર્થના, દર્શનાર્થ:—દર્શનાર્થ છે, વ્યાપક છે, એમ ભાવ છે,—અહિતયોગ થકી કોઈ અચેતનમાં ક્રિયાસ્વ અપામના પણ ભાવને લીધે.

વારુ, જે અચેતનોમાં ક્રિયાસ્વરૂપ અપામ છે નહિ, તો તેના આશંકાને (પાર્શ્વતર. તથાપ્રકારે) પ્રઘટ અહિતયોગથી આશિષ્ત જેવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ? તે માટે કહ્યું:—**કર્તૃવ્યાપારપેક્ષમેષ**—કર્તૃવ્યાપારપેક્ષ જ, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ, તત્ત્વ—તેમાં, અચેતનોમાં, કર્મર્મત્ત્વ—કર્મપણું છે. અવધારણ્યક કહ્યું—જ પુનઃ સ્વવિકારારોપેક્ષ—નાહિ કે પુનઃ સ્વવિકારારોપેક્ષ, ન સ્વચેત અપામ અપેક્ષ, વારુ, આમ કર્મભાવ કેવી રીતે? એમ આશંકાને કહ્યું:—

કાઠ્ઠકુપકાવિત્યમપિ દર્શનાત્—કંઠક (કાંગડ) પક્ષિમાં (પકાવટમાં) આમ પણ દર્શનને લીધે. **કાઠ્ઠકુકાર્ના**—કંઠક, પાકઅનહિં મજ આદિની, વક્ત્રી—પક્ષિમાં, ખચનમાં, હત્યમગિ—આમ પણ, સ્વવિકાર અભાવે પણ, દર્શનાત્—કર્મત્ત્વના દર્શનને લીધે; ‘કાઠ્ઠકુકાગ્ન્યચતિ’—કંઠકોને (કાંગડોને) ખચાવે છે, એવા પ્રયોગના આભાસને લીધે અને એમ અચેતનોમાં હિતયોગ પણ અપ્ય જ કર્તૃવ્યાપાર અપેક્ષાએ છે, એટલા માટે તેના કારણિકપણાએ કરીને સ્તવવિરોધ નથી.

વિવેચન

" મહાવીરની તુલ્ય ત્રણબદેવ જેવા જે જે સર્વસં તીર્થ'કરો થયા છે તેમણે નિરૂપિતાથી ઉપદેશ આપીને જગદ્દિતૈષિણી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાણીત ભાવનાબોધ

ત્યારે શંકા થશે—અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવશ્ય પાપભાવ છે એમ નિશ્ચિત કેમ કહી શકાય ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—'ઇતરેતરાપેક્ષઃ કર્તુકર્મમ્પ્રકારઃ।' 'ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મપ્રકાર છે.' અર્થાત્ કર્તા-કર્મનો

ઇતરેતરાપેક્ષી જે પ્રકાર છે, તે પરસ્પર આશ્રિત હોઈ એકબીજાની અપેક્ષાવાળો કર્તૃકર્મપ્રકાર છે; એટલે કર્તા કર્મને અપેક્ષીને ને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને પ્રવર્તે

છે. જેમ પ્રકાશ (પ્રકાશાવા યોગ્ય) એવા ઘટાદિકને અપેક્ષીને પ્રતીપાદિ પ્રકાશક છે અને તે પ્રકાશક એવા પ્રતીપાદિને અપેક્ષીને ઘટાદિ પ્રકાશ છે; તેમ પાપકર્મને અપેક્ષીને પાપકર્તા છે ને પાપકર્તાને અપેક્ષીને પાપકર્મ છે. એટલે પ્રકૃતમાં વિપરીત હર્શન-અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુવાળો પાપકર્તા પુરુષ અવશ્ય તથાપ્રકાશના પાપભાવરૂપ કર્મવાળો જ હોય, અને તથાપ્રકારતું પાપભાવરૂપ કર્મ પણ તેવા પાપકર્તા પુરુષને આશ્રીને જ વર્તે. આમ અન્યોન્યઆશ્રયી કર્તા-કર્મ સંબંધ પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે—મિથ્યાહર્શન-અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુ વડે કરીને વિપરીત ચૈતન્યના અનિબટપણાની સિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણું અને અહિતયોગપણું છે, માટે.

અત્રે કોઈ આશંકા કરશે—વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ ઘટશે ? કારણ કે તે અહિતયોગથી સાંધ્ય એવા ક્રિયાફલરૂપ અપાયનો (હાનિનો) તેઓમાં કદી પણ સંભવ નથી, માટે. હવે જો અહિતયોગ ઉપચરિત છે એમ કહે, અચેતન અહિતયોગ તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓ પ્રત્યેના હિતયોગને પણ તાદરશ જ-ઉપચરિત નથી ઉપચરિત જ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; અને ફતવું તો સદ્બુદ્ધાર્થવિષયપણું છે, એટલે તેમાં તેવા ઉપચરિતનો પ્રયોગ છે નહિ. તો પછી ભગવતો સર્વલોકહિત શી રીતે ? એ આશંકાના સમાધાનાર્થે કહ્યું—

'અચેતનો પ્રત્યેનો અહિતયોગ ઉપચરિત નથી.' અર્થાત્ અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાચ આદિમાં અહિતયોગ—અપાપહેતુરૂપ મિથ્યાહર્શનાદિભ્યાપાર ઉપચરિત નથી, 'અગ્નિ-માણુવકની' જેમ અધ્યારોપિત નથી; માણુવક અગ્નિ છે, ઇત્યાદિમાં અગ્નિપણું જેમ ઉપચરિત છે, તેમ અત્રે નથી.

આ અહિતયોગ ઉપચરિત કેમ નથી ? તેનું કારણ હર્શાલ્યું—'પુનરાગમકર્મકલ્પેન' 'પુનરાગમ કર્મકપણા વડે કરીને.' અર્થાત્ પુનરાગમન કર્મ એટલે પ્રત્યાગૃહ થઈને—પાછું વળીને (Rebounding) કર્તાને જ ક્રિયાફલ

પુનરાગમકર્મકપણા વડે અપાયતું (હાનિતું) ભાજન કરવા વડે પાછું આપવું તે પ્રત્યાગમન કરીને અહિતયોગ કર્મ જેવું છે, તે પુનરાગમકર્મક (અચેતન અહિતયોગ છે), ઉપચરિત નથી તેનો ભાવ તે પુનરાગમકર્મકપણું, તે વડે કરીને, એટલે કે અચે

તન પ્રત્યેનો અહિતયોગ છે તે પુનરાગમકર્મક છે, એટલે તે અચેતનમાંથી પાછો વળીને તે અહિતકર્તામાં જ આવી તેને જ અહિતવું—અપાયતું

ભાજન બનાવે છે. હવે જો આ અહિતયોગ માણવક-અગ્નિની જેમ ઉપચરિત હોય, તો તે સુખ્યભાવ કાર્યકારી હોય નહિ; પણ આ અચેતનઅહિતયોગ તો પ્રત્યાવૃત્ત થઈ-પાછો વળી સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાકલરૂપ અનિષ્ટ-અપાય નીપબ્ધવે છે; એટલે પરવધાર્થે હનશિકિતનો શમ્ભ્યાપાર તેને પોતાને જ હણે છે, તે જેમ ઉપચરિત નથી, તેમ આ પુનરાગમનકર્મવાળો અચેતન-અહિતયોગ પણ પાછો વળી તે અહિતકર્તાને પોતાને જ હાનિ ઉપબ્ધવતો હોવાથી ઉપચરિત નથી.

ત્યારે એમ તો સચેતનોમાં પણ પુનરાગમનકર્મક જ પ્રાપ્ત થયે, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘સચેતનને પણ—એવંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી એમ દર્શનાર્થ છે.’ અર્થાત્ એવંવિધ જ એટલે અચેતનની સમ જ, શંકા-સમાધાન ક્રિયાકલરૂપ અપાયથી રહિત જ એવા સચેતનને—જીવાસ્તિકાચને પણ આ પ્રકૃત અચેતન-અહિતયોગ નથી, એમ આ પૂર્વેક્ષિત અર્થના દર્શનાર્થ છે, ખ્યાપક છે, કારણ કે અહિતયોગ થઈ કોઈ સચેતનમાં ક્રિયાકલરૂપ અપાયનો ભાવ હોય છે, માટે.

ત્યારે વળી શંકા થયે કે—વારુ, જો અચેતનોમાં ક્રિયાકલરૂપ અપાય (હાનિ) છે નહિ, તો તથાપ્રકારે તેના આલંબને પ્રવૃત્ત અહિતયોગથી આક્ષિપ્ત એવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ ? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેષ તત્ર કર્મત્ત્વ । વ પુનઃ સ્વવિકારારોક્ષે’—તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષી જ છે. અર્થાત્ તેમાં-અચેતનોમાં કર્મપણું તે કર્તાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ છે, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ છે. આમ ‘જ’ કારણ અવધારણું રહ્યું કહ્યું—‘નહિ’ કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી;’ પોતાના સ્વવિકારને—સ્વચલ અપાયને અપેક્ષીને નહિ.

વારુ, આમ કર્મભાવ શી રીતે ? તો કે ‘કાંગડૂ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે માટે’—‘કઙ્કડુકપક્ષાવિત્યમપિ વર્ણનાત્’; અર્થાત્ પાકને અથોઅ એવા કાંગડૂ મગ આદિના પચનમાં આમ પણ સ્વવિકારના અભાવે પણ કર્મપણું દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે ‘કાંગડૂને પકાવે છે’ એવા પ્રયોગનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે; કાંગડૂ પોતે પાકતા નથી, છતાં કર્તા પચનની ક્રિયા કરે છે, તેને અપેક્ષીને તેવો પચન-કર્મપણુનો પ્રયોગ થાય છે.

જો એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ જેમ સુખ્ય જ છે, તેમ હિતયોગ પણ કર્તૃ-વ્યાપાર અપેક્ષાએ સુખ્ય જ છે, એટલે તે હિતયોગના કારણકપણુ વડે કરીને સ્તવમાં વિરોધ નથી.

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

૧૩. લોકપ્રદીપ

‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અને લોક એટલે વિશિષ્ટ જ સંક્ષિપ્ત એ રૂપ કહી, એના ન હોય તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણું થતું નથી, એમ અધ-પ્રદીપ દર્શાવતી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૩ તથા—

લોકપ્રદીપેભ્યઃ

અત્ર લોકશબ્દેન વિશિષ્ટ એવ તદ્દેશનાંયશુભિર્મિથ્યાત્વતમોઽપનયનેન યથાર્થે પ્રકાશિત-
હોયમાયઃ સંક્ષિપ્તલોકઃ પરિગ્રહ્યતે । યસ્તુ નૈવંચૂતઃ તત્ત્વ તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્ધ-
પ્રદીપદૃષ્ટાન્તેન ।

યથા જ્ઞાન્યસ્ય પ્રદીપસ્તત્ત્વતઃ અપ્રદીપ એવ, તે પ્રતિ સ્વકાર્યાકરણાદ્, તત્કાર્યજ્ઞ
એવ ચ પ્રદીપત્વોપપત્તેઃ, અન્યથાઽતિમસજ્ઞાત્ ।^{૧૪}

૧૭ અર્થઃ—તથા—

‘લોકપ્રદીપાને’

અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી,—તેના દેશના આદિ કિરણ વડે મિથ્યાત્વ તમસ્ના દૂર થવાથી
યથાર્થ (યથાર્થપણે) જેના જ્ઞેયભાવ પ્રકાશિત છે,—એવા વિશિષ્ટ જ સંક્ષિપ્ત પરિગ્રહ્ય
છે,—પણ જે એવંચૂત નથી તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણુનો અયોગ છે, માટે;—અધ-પ્રદીપ
દૃષ્ટાન્તથી.

જેમ અધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અપ્રદીપ જ છે,—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે,
અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણુની ઉપપત્તિને લીધે; અન્યથા અતિપ્રસંગ છે, માટે^{૧૫}

વિવેચન

“સાહેબાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નપ્રદીપક અતિ લીપતો હો લાલ;
સા. સુજ મન મંદિર માંહી, આવે જો અરિભલ છપતો હો લાલ...
સા. મિટે તો ગોઠ અંધાર, અનુભવ તેજે જળહળે હો લાલ;
સા. ધૂમ કપાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણુ નવિ ચલે હો લાલ. શ્રી યશોવિજયજી
તથા એટલે તથાપ્રકારે ‘લોક’ શબ્દનો લોકના એક દેશમાં વળી બીજે વિશિષ્ટ

પ્રયોગ કર્યો છે—‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’—લોકપ્રદીપોને. અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી તે કેવલજ્ઞાન-ભાસ્કર ભગવંતીના દેશનારૂપ કિરણો વડે મિથ્યાત્વ તમસ્-મિથ્યાત્વ અત્રે લોક એટલે અધિકાર ટળવાથી યથાર્થ-યથાયોગ્યપણે જેનો જ્ઞેયભાવ પ્રકાશ વિશિષ્ટ જ સંક્ષિપ્ત લોક પામ્યો છે, એવો વિશિષ્ટ જ સંક્ષિપ્તલોક ગ્રહવામાં આવ્યો છે—‘વિશિષ્ટ પવ સંક્ષિપ્તલોકઃ’. અર્થાત્ ભગવંતના દેશનાકિરણોથી મિથ્યાત્વ અધિકાર દૂર થવાથી, જેને પોતપોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર યથાયોગ્યપણે છુવ-અછુવાતિ જ્ઞેય તત્ત્વના ભાવ-પરમાર્થ બહુવારૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો છે,—એવો સમ્યક્જ્ઞાનવાન્ સમ્યક્જ્ઞાનસંપન્ન વિશિષ્ટ જ ‘સંક્ષિપ્ત’લોક અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી અભિપ્રેત છે.

કારણ કે—‘વસ્તુ નૈવંમૃતઃ તત્ત્વ તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્ધપ્રદીપહૃષ્ટાન્તેન ।’—‘જે એવંભૂત નથી, તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણાનો અયોગ છે માટે,—અધ-પ્રદીપ દ્વંદ્વતથી.’ અર્થાત્ જે એવા પ્રકારની—એવંભૂત સમ્યક્જ્ઞાનદશાને પામેલા જ્ઞાની સમ્યક્દૃષ્ટિ નથી, જેના અંતરમાં સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ રત્નદીપકે પ્રગટ્યો નથી, તેના સંબંધમાં તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવંતનું પ્રદીપપણું થતું નથી. અર્થાત્ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતના યોગે મનોમંદિરમાં ભે સમ્યક્દર્શન-ગોધરૂપ રત્નદીપકે પ્રગટ્યો, તો જ શોક અધિકાર વિલય પામે છે, ‘મિટે તો શોક અધિકાર’; અને આત્મઅનુભવ તેજનો ઝળહળાટ વ્યાપી રહે છે, ‘અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ;’ આમ ગોધ-રત્નદીપકે જેના અંતરમાં પ્રગટે, તે વિશિષ્ટ સમ્યક્દૃષ્ટિ લોકને જ આ ભગવંત પ્રદીપરૂપ થાય છે. પણ જેના અંતરમાં તેવો ગોધદીપકે પ્રગટતો નથી ને શોકઅધિકાર વિવટતો નથી, તેને આ ભગવંતી પ્રદીપરૂપ થતા જ નથી.

“દેવજશા દરિયાન કરે, વિષ્ટે શોક વિભાવ....લાલ રે;

પ્રગટે શુદ્ધ સ્વભાવતા આનંદ લહેરી હાવ લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે અધ-પ્રદીપનું દ્વંદ્વત થતે છે. યથા જ્ઞાનસ્વ પ્રવીપસ્તત્ત્વતઃ અપ્રદીપ પવ । ઇ. જેમ અધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અપ્રદીપ જ છે.—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે, અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણાની ઉપપત્તિને લીધે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. અર્થાત્ આંધળાને હીવો નહિ હીવા એવો જ છે, કારણ કે જોકે તો તેના પ્રત્યે તે હીવો પ્રકાશ વડે વસ્તુદર્શનરૂપ સ્વકાર્ય કરતો નથી, અને બીજી તે પ્રકાશરૂપ કાર્ય કરનારને જ અરેઅરૂં પ્રદીપપણું થતે છે, નહિ તો અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિ હોય આવે છે.

અધ સમા અજ્ઞાન લોક પ્રત્યે લોકપ્રદીપ ભગવંતી પણ અપ્રદીપો જ છે, જેમ સંકલનામદ્ યુક્તિથી માર્ગિકે કથન કરે છે—

૧૬ અન્ધકલ્પસઃ ચથોદિતલોકવ્યતિરિક્તસદ્વ્યલોકઃ, તદ્દેશનાદંશુભ્યોઽપિ તત્ત્વોપરુ-
મ્મામાવાત, સમવસરજેઽપિ સર્વેષાં પ્રવોધાશ્વળાવ, હૃદ્યાનીમપિ તદ્વચનતઃ પ્રવોધાદર્શનાત,

તદન્યુપગમવતામપિ તથાવિધલોકદૃષ્ટ્યનુસારપ્રાધાન્યાદ્, અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલક્ષ-
શૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેરિતિ ।

તદેવંશ્વતં લોકંપ્રતિ મગન્તોઽપિઅપ્રદીપા યથ, તત્કાર્યકરણાદિત્યુક્તમેતત્ ૧૫

૧૪અર્થઃ—અને યથોક્તિ લોકથી વ્યતિરિક્ત (બહુ) એવો તેનાથી અન્ય લોક અર્થ
તુલ્ય છે,—તેના (લોકપ્રદીપ ભગવંતના) દેશનાદિ કિરણો થકી પણ તત્ત્વોપલક્ષણનો અભાવ
છે માટે, સમવસરણમાં પણ સર્વેના પ્રયોધનું અશ્વનણ છે માટે, હંમણાં પણ તેના વચન
થકી પ્રયોધનું અદર્શન છે માટે, તેના અવ્યુપગમવંતોને (માન્ય કરનારાઓને) પણ
તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે માટે, ગુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપલક્ષ-
શૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.

તેથી એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવતો પણ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અકરણને
લીધે, એમ આ ઉક્ત છે. ૬૫

પણિકાઃ—તદન્યુપગમ—પ્રમાદિ. તદન્યુપગમવતામપિ—તેના અનુપગમવંતોને પણ,
ભગવતો સર્વપ્રદીપો છે,—નહિ કે વિવક્ષિત સંજિમાત્રના જ એમ અંગીકારવંતોની પશું.—નહિ કે કેવલ
પૂર્વોક્ત અર્થકથ્થ લોકના એમ 'અપિ' પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્ત્વોપલક્ષશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધે—
તત્ત્વોપલક્ષશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને લીધે એમ ઉત્તર સાથે યોગ (સંબંધ છે). કયા કારણથી ?
તે માટે કહ્યું :—

તથાવિધલોકદૃષ્ટ્યનુસારપ્રાધાન્યાદ્—તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારના પ્રાધાન્યને લીધે. તથાવિધઃ
—તથાવિધ, પરમાર્થથી અસત્ એવી તથાવિધ વસ્તુમાં પણ બહુરૂપ વ્યવહાર પ્રવૃત્ત, સ જાણી લોકો—
અને તે લોક તે તથાવિધલોકો—તથાવિધ લોક, તત્ત્વ દૃષ્ટિ—તેની દૃષ્ટિ, અભિપ્રાય,—અવહાર
નય એમ અર્થ છે, તત્ત્વાનુસાર—તેનો અનુસાર, અનુવૃત્તિ, તત્ત્વ—તેના, પ્રાધાન્યાદ્—પ્રાધાન્યને
લીધે. આ કહેવાનું થયું—ભગવંતોના સર્વપ્રદીપત્વ અન્યુપગમમાં લોકઅવહાર જ પ્રાધાન્યથી અનુપગમત
થાય છે, નહિ કે વસ્તુતત્ત્વ. કારણકે લોકઅવહારથી પ્રદીપ પ્રદીપ જ છે, નહિ કે અપ્રદીપ પણ,
કુટુંબી આદિના જ અપ્રદીપપણે રૂપપણને લીધે. તેમ ભગવતો પણ સર્વપ્રદીપો જ છે, નહિ કે પ્રદીપો
અનુપયોગ થકી અપ્રદીપ પણ. પણ ઋણુસત્તાદિ નિશ્ચયનય અતથી તો એ બધાં ઉપયોગનુ નથી, તે
તેની અપેક્ષાએ ન કિંચિત્ જ છે. એમ મંગલને કહેશીને ભાષ્યકારે કહ્યું છે—

“બલજુહુયસ્ત્વ સયં સંપયં ચ જં મંગલં તયં પક્કં ।

નાર્દયમણુપ્પન્નં, મંગલમિદં પરક્કં વા ॥

નાર્દયમણુપ્પન્નં, પરકીયં વા પયોયણામાવા ।

દિઢંતો સરસિંગં, પરઘણમહવા જહા વિહલં ॥”

(અર્થાત્) ઋણુસત્તને મતે સ્વયં અને સંપ્રિત એ તે જ એક મંગલ છે,—અતીત અનુપગમ વા
પારકું (પરકીય) મંગલ ધૃષ્ટ નથી. (૧) અતીત, અનુપગમ વા પરકીય પ્રયોજનઅભાવને લીધે ધૃષ્ટ
નથી. દૃષ્ટાન્ત—અરશુંગ અથવા પરધન એમ વિશ્લ છે. (૨)

તેથી ભગવતો પણ સંવિવિશેષ શિવાય અન્ય અનુપયુક્ત યતા સતા અપ્રદીપો જ છે. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું :—અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં—ગુરુલાઘવ અનપેક્ષિતપણે ગુરુ—ગુરુ, નિશ્ચયનય, તેનાથી
ધતર તે લઘુ—લઘુ. તત્ત્વોપલક્ષણ—તે બન્નેનો ભાવ તે ગુરુલાઘવ—ગુરુલાઘવ. સદ્ભૂતાથવિષ્ણો
સમગ્ભાવપ્રાહ્લકે તેથી ગુરુપક્ષે તેમાં આશ્રય કરવો યુક્ત છે, નહિ કે ધતર, એમ તત્ત્વપક્ષના ઉપેક્ષણથી,
અનપેક્ષિત ગુરુલાઘવં યત્ત્વ તથા સવતીતિ ક્રિયાવિશેષગમેતત્—ગુરુલાઘવ બધાં અનપેક્ષિત છે,

વિવેચન

"પુનઃ પરંપર અનુભવ ભેષતાં દે, અધીઅંધ પલાય;

વરુ વિનાદે' દે ભે આનંદે મરી દે, ચરકુ ધરણુ નદિ' કાય."—શ્રી આનંદધનજી

અને 'અપરપ્રકર યદોદિતલોભ્યનિર્ગિઃ સ્વદ્વચ્ચયોઃ।' યથોદિત લોકથી
અનિર્ગિઃ—તેનાથી અન્ય લોક અંધ નુગ છે. અર્થાત ભેષો કર્યો તે અભ્યક્ષાનસંગા-
મંધા સંગે જાણી અભ્યક્ષાણિ લોકથી અનિર્ગિઃ—જુદો પડતો, એવો તે શિવાયનો જે
અન્ય અમંજો અગ્ની મિથ્યાણિ લોક છે તે નાં અંધા સમાન છે. એમ શાને લીધે
કરો છે. ? તે માટે બાનિનાભા મદર્ધિ' દરિભદ્રજી ઉત્તરોત્તર

અંધ મંજો

મુનિમંજીનાવાળી મદર્ધપરંપરા (Chaitānī parāṇāṇī) દર્શાવે

અગ્નીની સાદ

ઉ : (૧) 'તદેતન્નાત્ત્વમ્વોદિતિ તત્ત્વમ્વમાત્માત્'—તેના દેશનાદિ

અગ્નિઓ (દિર્ગ, ૧) થકી પણ તત્ત્વપતંબનો અભાવ છે માટે; તે

લોકપ્રતીપ બ્રમવનોના જાનમંજી દેશનાદિ દેશનાદિ દિર્ગાથી પણ તે દિર્ગાંધ
અંધાંજી અગ્ની લોકેને તત્ત્વપતંબનો-તત્ત્વમાત્માનો—તત્ત્વઅનુભવનો અભાવ છે માટે.

આમ શા અંધાંજી કરો છે. ? તે માટે કરું—(૨) 'તત્ત્વમ્વમ્વોદિતિ તત્ત્વમ્વમાત્માત્

ધર્મતા' । 'અમવસરકુમાં પણ તત્ત્વના પ્રતોધનું અમરજી છે માટે અમવસરકુમાં-દેશના-
પરિદર્શમાં દે અંધાંજી અભવતો ધર્મજી અમરજીને મિથ્યાગ્રહારજી એવી કુદ

વાળી પ્રકારે છે, આં પણ અંધાંજી મંજો પ્રતોધ-પ્રતિભેદ વા

બગર; વચનકિરક આત્માભૂતિ પામે છે એમ માન્યમાં સંભળાતું નથી, પણ કેઈ

થકી પડ

કેઈ નધાત્વ થોઅનાવાળા બળ છવો જ પ્રતોધ પામે છે એમ

પ્રતોધના અભાવ અંધકાય છે. અમવસરકુમાં 'પણ' એમ કરું, એટલે અન્યથ શું

તેવો પ્રકાર દરેક થાય છે ? તે માટે કરું—ના, જુઓ ।—(૩)

'જ્ઞાનીમણિ તત્ત્વમ્વમ્વોદિતિ તત્ત્વમ્વમાત્માત્' । 'હમાયું પામું તેના વચન થકી પ્રતોધનું

અદર્શન છે માટે.' તત્ત્વનાતમાં પણ તે ભગવંતના વચન થકી પ્રતોધનું દર્શન થતું નથી,

અર્થાત આધુનિક કાળમાં—દાતર્યાં પણ ભગવંતના પદોક્ત વચનકે આગમવાળી પણ

છવો અવજ દરે છે, વાંચન-આખ્યાનાદિ પણ દરે છે, નધાપિ તેઓને તેથી પ્રતોધ

ઉપજતો દેખાતો નથી

તે જેમ દોષ તે, આ કિપારિંગજી છે. અથવા કુપુરોત્તરિયો કુપુરપર અપેક્ષીને પ્રેક્ષાવંતી પણ કવિત્વ
અવલોકી તત્ત્વપતંબના પ્રતિ દોષ. અને તે અંધે આપ નથી એટલા માટે તેના નિર્ધાર્ય કર્યું—
અનંધિતનુચ્છાપત્તિમિ । તેથી શું ? તે મટે કર્યું—

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ તત્ત્વોપલક્ષ્યમ્વોદિતિ

ભગવંતના વચનના શ્રવણાદિ કરતાં છતાં આમ કેમ ? તેનું કારણ દર્શાવ્યું—(૪)
 'તદમ્યુપગમવતામપિ તથાવિચલોકદષ્ટચતુસારપ્રાધાન્યાત્ ।' 'તેના અમ્યુપગમવતેને
 પણ તથાવિષ લોકદષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે, માટે;' તે ભગવંતોને
 લોકદષ્ટિ અનુસારનું ને તેના વચનામૃતોના અમ્યુપગમ-માન્યપણું કરનારાઓને પણ
 પ્રાધાન્ય ! લોકદષ્ટિ અનુસારનું-લૌકિક વૃત્તિ અનુવૃત્તિનું પ્રધાનપણું છે, માટે.
 અર્થાત્ આ ભગવંતને અને તેના શાસન-વચનને માનવાનો જે
 હાવો કરે છે, શાસનના નામની વાત પોકારે છે, તેવાઓ પણ તથાપ્રકારની પરમાર્થથી
 અસત્ એવી રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકદૃષ્ટિથી પ્રવર્તતી ગાંડરીયા પ્રવાહ જેવી લોકદષ્ટિને
 પ્રધાનપણે અનુસરે છે. તે પણ સૂચવે છે કે ભગવદ્વચનને માનનારા છતાં, આ ગતાનુ
 ગતિક લોકદષ્ટિ અનુસારને પ્રાધાન્ય આપનારા જનોને ભગવંતનો યોષદેહો દિવ્ય જ્ઞાન
 પ્રકાશ હજી સાંપડ્યો નથી; નહિ તો એ ભગવંતનો અલૌકિક જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો હોત,
 તો અલૌકિક દષ્ટિ છોડીને આમ લોકદષ્ટિને અનુસરવારૂપ આવી દશા તેમની હોત નહિ.
 એટલે તેઓ પણ અલૌકિક પરમાર્થદષ્ટિશૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનઅંધ જ છે.

એઓનું આ લોકદષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય શી રીતે છે ? તે માટે કહ્યું—
 'જનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલક્ષમશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ ।' શુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપ
 લંબશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.' નિશ્ચયનય સદ્બ્રૂતાર્થવિષયી
 શુરુલાઘવનિરપેક્ષ હોવાથી શુરુ (પ્રધાન) છે ને વ્યવહારનય અબ્રૂતાર્થવિષયી હોવાથી
 તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ ! લઘુ (ગૌણ) છે; એટલે તત્ત્વપ્રદર્શક નિશ્ચયનું શુરુપણું ને વ્યવહારનું
 લઘુપણું છે એવા પ્રકારના શુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના,
 અથવા જેમાં શુણ્ણ શુરુ (હારી) છે ને હોય લઘુ (હળવો) છે એવા પ્રકારના શુણ્ણોપ-
 વિષયી શુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, ત વોપલંબશૂન્ય—તત્ત્વપ્રાપ્તિ વિનાની પ્રવૃત્તિની
 સિદ્ધિ છે માટે. અર્થાત્ રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકદષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપી તેને અનુસરતા
 રૂઢિચુસ્ત જડ લોકો નિશ્ચયનયથી સાધ્ય એવું તત્ત્વ જે શુરુ-પ્રધાન છે, તેને લઘુ-ગૌણ
 કરે છે, ને બાહ્ય સાધન જે લઘુ-ગૌણ છે તેને શુરુ-પ્રધાન કરે છે ! અને આમ શુરુ-
 લાઘવ ચિંતાની અપેક્ષા-દરકાર વિનાની તેઓની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ સિદ્ધ દેખાતી હોવાથી,
 તેઓને તત્ત્વપ્રાપ્તિને નામે મોડું 'મીંડું' જ દેખાય છે ! તત્ત્વઅનુભવનું નામ નિશાન
 પણ દેખાતું નથી ! કારણ કે જે વ્યવહારપ્રધાન લોકદષ્ટિવાદો છે અને વ્યવહારમાં જ
 જેની દષ્ટિ રદ્ધા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો થયો, તે તો વ્યવહારમાં
 અનંત લેદરૂપ કુંડાળામાં જ રચ્યા કરે છે, યોગ યોગ ચક્રવામાં જ લખ્યા કરે છે, પણ
 તેને એક નિશ્ચયરૂપ અખંડ વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“ પરમારથ યથે વહે, તે રહે એક તંત્ર રે;
 વ્યવહારે લખે જે રહે, તેહના લેદ અનંત રે....ધરમ પરમ અનાથનો.
 વ્યવહારે લખે દોહિદો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;
 શુદ્ધ નય આપના સેવતાં, રહે ન દુવિધા સાથ રે....ધરમ. ”—શ્રી આનંદધનંજી

તેથી આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે—‘યશ્વન્નં લોકં પ્રતિ ભગવન્તોડપિ અપ્રદીપા યવ, તત્કાર્યાકરણાદ્’ એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવતો પશુ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અકરણને લીધે.’ આમ ઉપરમાં વિવરી દેખાડ્યું તેમ જેઓને એવા અજ્ઞાનાંધ લોક ભૂતકાળને વિષે ભગવંતના સાક્ષાત્ વચનથી પશુ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોધ પ્રતિ ભગવતો પશુ ઉપજ્યો નથી, અને વર્તમાન કાળને વિષે પશુ તે જ ભગવંતોના અપ્રદીપો જ પરોક્ષ વચનથી જેને યોધ ઉપજતો દેખાતો નથી, અને એટલે જ તત્ત્વને નામે ચોટા મીંઠાવાળી જેની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ દેખાય છે, એવા અજ્ઞાનઅંધ લોક પ્રતિ આ લોકપ્રદીપ ભગવતો પ્રદીપ જ નથી, કારણ કે તેઓના સંબંધમાં જ્ઞાનપ્રકાશથી તત્ત્વયોધરૂપ જે કાર્ય તે તેઓ કરતા નથી કારણ કે ઋણ-સૂત્રાદિ નિશ્ચયનય મતથી જે જ્યાં ઉપયુક્ત થતું નથી, તે તેની અપેક્ષાએ ન કિંચિત્ જ છે, આ અંગે જે મંગલને ઉદ્દેશીને લાખ્યકારે—શ્રી જિનભદ્રદ્ર ગણી સુમાશ્રમણશ્રીએ કહ્યું છે તે લાણુ પહે છે—‘ઋણસૂત્રને મતે સ્વયં અને સાંપ્રત (વર્તમાનમાં) જે મંગલ છે તે જ એક મંગલ છે, અતીત અનુત્પન્ન કે પારકું મંગલ દષ્ટિ નથી. કારણ કે અતીત અનુત્પન્ન વા પારકું છે તે પ્રયોજનઅભાવથી દષ્ટિ નથી. દર્શાત—ખરચૂંબ અથવા પરધન જેમ વિકલ છે તેમ.’ તેથી ભગવતો પશુ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશને પામેલા ઉક્ત સંજ્ઞિ-વિશેષો શિવાય અન્યત્ર ઉપયુક્ત નહિં થતા હોઈ, તે અજ્ઞાનઅંધ અસંજ્ઞી લોકો માટે તો અપ્રદીપ જ છે.

પશુ આમાં કોઈ તે ભુવનપ્રદીપ ભગવંતોનો દોષ નથી, પશુ તે તે અજ્ઞાનઅંધ-જનોના દષ્ટિઅંધપણાનો જ દોષ છે, કે જેથી ત્રિભુવનને પ્રકાશિત કરતો ભગવંતોના જ્ઞાનપ્રકાશ ઝીલવાને તેઓ સમર્થ થતા નથી. કારણ કે અંધ-પ્રદીપ અંધ લોકના દર્શાત પ્રમાણે પદ્મધંદર્શનમાં જેટલી પ્રકાશની તેટલી દષ્ટિની દષ્ટિઅંધપણાનો જ દોષ આવશ્યકતા છે, તેમ દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શનમાં જેટલી જિનવચન પ્રકાશની તેટલી તે પ્રકાશને ઝીલનારી દિવ્ય યોગદષ્ટિ—સમ્યગ્-દષ્ટિની આવશ્યકતા છે. એટલે પ્રથમ પ્રકાશશક્તિવાળો પ્રદીપ હોય, પશુ તે પ્રકાશને ઝીલનારી દષ્ટિ જ આંધળાને ન હોય, તેમાં પ્રદીપનો શો દોષ ? દોષ તો કેવળ આંધળાની દષ્ટિશૂન્યતાનો જ. તેમ આ અર્ગત જ્ઞાનપ્રકાશશક્તિસંપન્ન ભગવંત લોકપ્રકાશક લોકપ્રદીપ છે, પશુ તેમના દિવ્ય પ્રકાશને ઝીલવાની સમ્યગ્દષ્ટિ-યોગદષ્ટિ જ ન હોય, તો તેમાં લોકપ્રદીપ ભગવંતોનો શો દોષ ? દોષ તો કેવળ દષ્ટિઅંધ જન્મેની દષ્ટિશૂન્યતાનો જ.

કારણ કે દષ્ટિ વિના દર્શન હોય નહિં ને દષ્ટિશૂન્ય આંધળો માર્ગ દેખે નહિ, તેમ આંતરદષ્ટિ વિના આભ્યંતર દર્શન હોય નહિં ને આંતરદષ્ટિશૂન્ય અજ્ઞાનઅંધ અધ્યાત્મ-માર્ગ દેખે નહિં. એટલે અધ્યાત્મપ્રધાન દિવ્ય જિનમાર્ગજુ' દર્શન સમ્યગ્દષ્ટિથી-દિવ્ય યોગદષ્ટિથી જ થાય. ‘નિષ્ણે નયણે કરી મારગ ભોઈએ રે, નયન સમ્યગ્દર્શન માટે સમ્યગ્ યોગદષ્ટિની જરૂર તે દિવ્ય વિચાર’ આ પરમાર્થદષ્ટિ વિના તો બહુ ચ અંધારૂં છે. ‘આંખ વિનાનું અંધારૂં રે’ એ લોકપ્રકિત અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. આ કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ આધ્યાત્મિક અંતરંગ જિનમાર્ગજુ' દર્શન ગાહરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ

જોઈદષ્ટિ-લોકદષ્ટિથી ન જ થઈ શકે. જોટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાંઠરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક જોઈદષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગના ચાર્થ કર્મનાથે આધ્યાત્મિક યોગદષ્ટિ અર્પવા માટે જ આર્ષ દષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય' જેવા યુગપ્રવર્તક (Epoch-making) અંથનું નિર્માણ કરેલું દૃશ્ય થાય છે. કારણ કે તેવી યોગદષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દષ્ટિએ-જોઈદષ્ટિએ દેખે છે. મહાત્મા આનંદધનજી પોકાર કરી ગયા છે કે 'અરમ નયણ કરી મારમ જોવતો રે, ભૂદ્યો સચલ સંસાર' તેમ જ- 'પુરુષ-પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અધોઅધ પલાય' તેમ અને શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પણ વર્તમાન જિનમાર્ગાનુચારી હોવાનો ફાવો કરનારાઓનું 'લોકદષ્ટિ પ્રાધાન્ય અનુસારિ પણુ' જેની માર્મિક રીતે અંતરંગ ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે કે-અરે! આ લોકાંતર જિન માર્ગને પણ આ અધ સમા ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દષ્ટિએ દેખતા રહી તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે! જોટલે જ આ લોકપ્રવીણ ભગવતો પણ વચનકિરણથી જોમને પ્રબોધ નહિ ઉપજાવતા હોવાથી જોમના માટે તો અપ્રદીપ થઈ પડ્યા છે!

“અરમ નયન કરી મારમ જોવતો રે, ભૂદ્યો સચલ સંસાર;

જિજ્ઞે નયણે કરી મારણ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

....પંથડો નિકાળું રે બીબા જિન તણો રે.” શ્રી આનંદધનજી

“આદ્યો આચરણ લોકઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી તત્ત્વઅવલંબ વિનુ, તેહવો કાર્ય તિજે કો ન સીધો.”

શ્રી દેવશંકરજી.

૧૬ ન ચવમપિ ભગવતાં ભગવત્વાયોગઃ, વસ્તુસ્વભાવવિવચત્વાદસ્ય તદ્વન્યાકરણે તત્ત્વત્વાયોગાત્ ।

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા, સ જ્ઞાન્યથા ચેતિ જ્યાહતમેતત્ ।^{૧૬}

૧૫ અર્થઃ—અને એમ પણ ભગવતોના ભગવતપણુનો અયોગ નહિ થાય—આનાં વસ્તુસ્વભાવવિવચપણુને લીધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્ત્વત્વનો (તેના વસ્તુસ્વભાવપણુનો) અયોગ છે માટે.

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા । ૨૫ ભાવ તે સ્વભાવ—આત્મીય સત્તા, અને તે (સ્વભાવ) અને અન્યથા, એમ આ વ્યાહત છે. ^{૧૬}

પણિકા—તદન્યથાકરણે તત્ત્વત્વાયોગાવિતિ । તત્ત્વ—તેના, જીવાદિ વસ્તુસ્વભાવનાં, અન્યથાકરણે—અન્યથાકરણમાં, ભગવતો દ્વારા અસ્વભાવકરણમાં, તત્ત્વત્વાયોગાત્—તેના ભવનાં અયોગને લીધે. તત્ત્વ—તેના, વસ્તુસ્વભાવના સ્વભાવત્વઅયોગને લીધે.

x “લોકઃ સ્તાદ્ યોગલોચનાઃ” શ્રી હરિભદ્રશંકરજીય યોગચિન્દુ

એમ પણ ભગવતોનું ભગવતપણું થતું નથી એમ નથી, બટે જ છે, એમ વસ્તુસ્વભાવ અન્યથા ન થાય એ શુદ્ધિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

વિવેચન

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વભાવિ તેહનો, મૂલ્ય અભાવ ન થાય;
પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કઈં તે અવસાય રે....શ્રી સીમંધર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી
અને કેઈં કહેશે કે એમ આ વિશિષ્ટ સંસિદ્ધાંતને જ બે ભગવંતો પ્રદીપ છે, તો
પછી તેઓનું અચિન્ત્યશક્તિસંપન્ન ભગવત્પણું કેમ થટશે ? તે માટે અને કહ્યું—
‘અને એમ પણ ભગવંતોના ભગવત્પણાનો અયોગ નહિ થાય’
વસ્તુસ્વભાવ એવા પ્રકારે પણ સંસિદ્ધિયોગે પરત્વે જ પ્રદીપપણું હોવાથી કંઈ
અન્યથા ન થાય ભગવંતોનું ભગવંતપણું નહિં થટે એમ નથી. કારણ કે—‘આના
વસ્તુસ્વભાવ વિષયપણાને છીંધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્તત્તવનો
અયોગ છે માટે.’ અર્થાત્ આ ભગવંતના પ્રદીપપણાદ્વય સ્તવનો વિષય વસ્તુસ્વભાવ છે,
એટલે જીવોનું જે તથાભાવ્ય—તેવા તેવા પ્રકારના યોગ્યાયોગ્યપણાદ્વય વસ્તુસ્વભાવ છે,
તેના અન્યથાકરણમાં—જુદો જ પ્રકાર કરવામાં તો તત્તત્તવનો અયોગ થાય, તે વસ્તુ-
સ્વભાવપણું જ થટે નહિં. અને વસ્તુસ્વભાવમાં તો ક્યારેય પણ કોઈથી પણ કંઈ પણ
ફેરફાર કરી શકાય નહિં. કારણ કે ‘સ્વો માયઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા ।’ સ્વ ભાવ તે
સ્વભાવ, આત્મીય સત્તા; અને તે ને અન્યથા એમ આ બાહ્ય છે.’ અર્થાત્ સ્વ-પોતાનો
ભાવ તે સ્વભાવ, આત્મીય વસ્તુની પોતાની સ્વરૂપસત્તા. અને આવો જે સ્વભાવ તેને ‘તે’
કહેવો અને વળી ‘અન્યથા’—અન્ય પ્રકારનો કહેવો તે સ્વયં ખંડિત થાય છે. કારણ
કે એ ‘તે’ છે તો તે ‘અન્યથા’ કેમ હોય ? ને ‘અન્યથા’ હોય તો ‘તે’ કેમ
હોય ? એમ વહતોબાધાત થાય છે.

ઉક્તના સમર્થનમાં વિશેષ યુક્તિ દર્શાવી નિગમન કરે છે—

૧૧૬ કિં જ—પ્રથમચેતનાનામપિ ચેતનાડકરણે સમાનમેતદિત્યેવમેવ મગલસ્વાયોગઃ ।તત્રે-
તરકરણેડપિ સ્વાત્મન્યપિ તદન્યવિધાનાત્ ।યત્કિંચિદેતદિતિ ચયોદિત્લોકાપેક્ષયૈવ
લોકમવીપાતઃ । ૧૭

॥ इति लोकप्रवीपाः ॥ १३ ॥

પણિકા—કિં જ પ્રવાદિ. કિં જ—એ અબ્યુપયગ અર્થમાં છે. પ્રવું—એમ, અનિયમમાં
અસામર્થ્યથી, અભગવત્તત્ત પ્રસંગન સતે, અચેતનાનામપિ—અચેતનોના પણ, ધર્મસ્તિકાયાદિના,—
તો પછી પ્રવૈક્ત વિપરીત લોકની અપ્રદીપત ભાગ્યતામાં તો પૂછવું જ શું ! એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો
અર્થ છે; ચેતનાડકરણે—ચેતનઅકરણમાં, ચેતન્યવંતના અવિધાનમાં, સમાન—સમાન, તુલ્ય, પૂર્વ
પ્રસંગન સાથે, પત્રવ્—આ, અભગવત્ત પ્રસંગન, इति—આ હેતુ થઈ, પ્રથમેવ—એમ જ અપ્રદીપત
પ્રકારે જ, મગલસ્વાયોગઃ—ઉક્તદ્વય ભગવત્ત અયોગ છે. અબ્યુપયગ કરીને પણ (અબ્યુપયગને પણ ?)
જાણ્ય દેતાં કહ્યું—

इतरेतरकरणेऽपि—પ્રતરેતરકરણમાં પણ; इतरस्य—પ્રતરના, જીવાદિનાં, इतरकरणेऽपि—
અજીવાદિકરણમાં પણ. ‘અપિ’—અબ્યુપયગ અર્થમાં છે. स्वात्मन्यपि—સ્વાત્મામાં પણ, स्वर्वां પણ
तदन्यस्य—તદન્યના, व्यतिरिक्तानां, भङ्गाभिध्वाद्दृष्टि आदिना, विधानात्—વિધાનથી, કરણથી, न
आ (એમ) નથી, जैथी કરીને ચત્તિકિંચિદેતત્—જા—અભગવત્ત પ્રસંગન ચત્તિકિંચિદ છે. ॥ इति ॥

૧૬ અર્થઃ—તેમ જ—એમ અચેતનોના પશુ ચેતન-અકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવતપણાનો અયોગ (થશે),—ઇતરેતકરણમાં પશુ સ્વાત્મમાં પશુ તદન્યવિધાન (તેનાથી અન્યનું વિધાન) થશે માટે. આ ચતુર્ક્રિયિત છે. એટલે યથોક્ત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપા. ૬૭

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપા ॥ ૧૩ ॥

વિવેચન

‘શુભવંત અનંત મહંત સ્તવૈ, ભવતાશ્ચ ભગવંત ર.’—શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે વળી બીજી સુક્તિ દર્શાવે છે—‘એમ અચેતનોના પશુ ચેતનઅકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવતપણાનો અયોગ છે.’ અર્થાત્ એમ અવિષયમાં અસામર્થ્યથી અભગવંતપણાનો પ્રસંગ જો કહેશે, તો ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોના પશુ ચેતન નહિ કરવામાં પશુ આ અભગવંતપણાનો પ્રસંગ સમાન જ—સરખો જ પ્રાપ્ત થશે. શાને લીધે? તો કે ‘ઇતરેતકરણમાં પશુ સ્વાત્મમાં પશુ તદન્ય વિધાનને લીધે.’ અર્થાત્ ઇતરેતકરણમાં એટલે એકનું બીજું કરવામાં,—જીવનો અજીવ ને અજીવનો જીવ કરવામાં, લોકોનો અલોક ને અલોકોનો લોક કરવામાં પશુ, એટલે કે ભગવાન્ લોકોનો અલોક ને અચેતનનો ચેતન કથી શકે એમ જો માનવામાં આવે, તો સ્વ આત્મામાં—તેના પોતાના આત્મામાં પશુ તદન્યના—પોતાનાથી વ્યાપ્તિરિત (જૂઠા) એવા મહામિથ્યાદૃષ્ટિ આદિનું વિધાન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડશે! એટલે સ્વભાવ દેશવવાનું માનવાથી ભગવતપણાનો પશુ અયોગ થશે, જે સર્વથા અનિષ્ટ છે. એથી કરીને ‘આ ચતુર્ક્રિયિત છે’—આ અભગવંત-પણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાની વાતમાં કંઈ માલ નથી, કારણ કે વસ્તુસ્વભાવ કહી દેસો નથી ને કોઈ દેશવતું નથી, ‘એટલે યથોક્ત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપા,’ જેવો કહ્યો તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞાલોકની અપેક્ષાએ જ આ ભગવંતો લોકપ્રદીપો છે, એમ સિદ્ધ થયું.

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપાઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૪. લોકપ્રદ્યોતકર

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અને લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ ભવ્યસત્ત્વલોક—અણુધરવર્ગ એમ આત્માર્થે વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૭ તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’

इह यद्यपि लोकशब्देन प्रक्रमाद्भव्यलोक उच्यते,
‘भव्यानामालोको वचनांशुभ्योऽपि दर्शनं यस्मात् । पतेषां भवति तथा तदभावे व्यर्थं आलोकनाम् ।’
इति वचनात्, तथाप्यत्र लोकश्चमिन्नोत्कृष्टमतिः भव्यसत्त्वलोक एव गृह्यते, तत्रैव तत्त्वतः
प्रद्योतकरणशीलत्वोपपत्तेः ॥ १८

પણિકા—પ્રક્રમાદ્—અણુધર, આલોક શબ્દથી વાચ્ય પ્રદ્યોતના. ઉપન્યાસની અન્યથાઅનુપપત્તિને
દીધી. ભવ્યાના—ઈત્યાદિ. ભવ્યાના—ભવ્યોના, નહિ કે અભવ્યોના પણ. આલોક—આલોક, પ્રકાશ,
સદૃશનહેતુ શ્રુતાવરણકર્થોપશમ. આ જ અન્ય-અતિરેકથી ભાવતાં કહ્યું—‘વચનાંશુભ્યોઽપિ—
વચનાંશુધરી પણ, પ્રકાશના અધાનહેતુઓ થકી, તે પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તે પૂછુ જ શું ?
એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દના અર્થ છે. દર્શન—દર્શન, પ્રકાશનું અવલોકન, ચંસ્માત્—જે કારણથી,
એ હેતુ અર્થમાં. પતેષાં—એઓને, ભવ્યોને, ભવતિ—હોય છે, વર્તે છે, તથા—એમ દર્શન વસ્તુ સ્થિત છે
તથાપ્રકારે. વાર, આમ નિયમ કેમ ? ભવ્યોને પણ વચનાંશુઓ થકી આલોકમાત્રના અભાવને દીધી
તે માટે કહ્યું—તદભાવે—તેના અભાવે, તથાદર્શનના અભાવે, વ્યર્થ.—વ્યર્થ, અકિંચિત્કર છે તેઓનો
આલોક; તે આલોક જ નથી હોતો, સ્વકર્મકારિનું જ વસ્તુત્વ છે માટે; इति વચનાત્—એવા વચનથી,
એવંભૂત શ્રુતપ્રાપ્ત થકી.

તથાપિ—એમ પણ, અગ્ર—પૂર્વમાં, લોકપ્રવિનિ—લોક શબ્દથી, ઉત્કૃષ્ટ
મતિવાળો, બૌદ્ધપણી આદિ વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાન એવા અણુધરપદમાવેગ એમ અર્થ છે, ભવ્યસત્ત્વલોક
—ભવ્ય સત્ત્વલોક જ, નહિ કે પુનઃ અન્ય. કારણ કે જે પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવત્થી ઉપન્યસ
ભાવકોપદ્રવ્યના અણુધરથી પ્રદ્યોત પ્રવૃત્તિ થતે, સમસ્ત અભિલાષરૂપ પ્રવેશ એવા છવાદિ સત્ત્વ
દેખનારા અને સકલ શ્રુતપ્રથ રચનારા એવા શીલિ થઈ જાય છે, તે અર્હાં અહાય છે. આ એમ ક્યા
કારણથી છે ? તે માટે કહ્યું—

તત્રૈવ—ત્યાં જ, ઉત્કૃષ્ટમતિવાળા જ ભવ્ય લોકમાં તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચય રીતથી, પ્રદ્યોતકરણ
—શીલ્ત્વોપપત્તે—પ્રદ્યોતકરણશીલત્વની ઉપપત્તિને દીધી. હવ્યન્વેષ વા ૧, વિગમેદ વા ૨ છુવેદ વા ૩,
—ઉપન્ય, વિગમ, વા ધ્રુવ—એમ પદ્મચના ઉપન્યાસ વડે, પ્રદ્યોતસ્ય—અણુ પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોતના,
તચ્છીલતયા—તત્ત્વશીલતાથી, વિધાનપદ્ધતી,—ભગવતોની પ્રદ્યોતક શક્તિનો તે જ ભવ્યલોકમાં કાલ્પનથી
(સંપૂર્ણપણે) ઉપયોગ છે એટલા માટે.

૧૭અર્થ:-તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’

અહીં યદપિ ‘લોક’ શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે,—‘ભવ્યોનો આલોક વચનાંશુ (વચન કિરણો) થકી પણ હોય છે,—જે થકી એઓને તથાપ્રકારે દર્શન હોય છે, તેના (તથાદર્શનના) અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ એ વચનથી,—તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળો ભવ્ય સત્ત્વલોક જ ગ્રહાય છે,—ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રદ્યોતકરણ શીલપણાની ઉપપત્તિ (વ્યવસ્થા) છે, માટે.

વિવચન

“પ્રવચન સમુદ્ર ગિન્દુમાં ઉલટી આવે જેમ;

ચોક્કસ પૂર્વની લખિધનું, ઉદાહરણ પણ તેમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ

તથા એટલે તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ સમુદાયોમાં પ્રવૃત્ત શબ્દ તેના અવશ્યેમાં પણ પ્રવર્તે છે, એ જ ન્યાયે ‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’—લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ એ વિશિષ્ટ

સૂત્રપદ અત્ર મૂક્યું છે. અહીં પ્રક્રમથી—ચાલુ સંબંધથી આલોક આલોક (પ્રદ્યોત) શબ્દથી વાચ્ય ‘પ્રદ્યોત’ શબ્દ મૂક્યો તે ધીલુ કાઈ રીતે અને તથાદર્શન ઘટતો નથી, એટલે ‘લોક’ શબ્દથી ભવ્ય લોક કહેલો છે. આ અંગે અત્રે વચન ટાંક્યું છે, તેના ભાવાર્થ એ છે કે:—‘ભવ્યોનો

આલોક’—પ્રકાશ, સદ્દર્શનહેતુરૂપ શ્રુતાવરણસંયોગપશમ હોય છે, તે ‘વચનાંશુ’થી પણ હોય છે,’ પ્રકાશના પ્રધાનહેતુરૂપ આત્મ આગમના વચનકિરણો થકી પણ ઉપજે છે, તો પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. ‘જે આલોકથી એઓને તથાદર્શન હોય છે,’ અર્થાત્ વચનકિરણોથી પણ ઉપજતા આ આલોકથી આ ભવ્યોને તથાદર્શન હોય છે, જેવા પ્રકારે દૃશ્ય વસ્તુ સ્થિત છે, તેવા પ્રકારે દર્શન હોય છે. ‘તેના અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ તથાદર્શનના અભાવે શ્રુતાવરણસંયોગપશમરૂપ પ્રકાશ આલોક ‘વ્યર્થ’ છે, અકિંચિત્કર છે; તે આલોક આલોક જ નથી, કારણ કે સ્વકાર્ય કરે તેનું જ વસ્તુત્વ છે, માટે.

આ વચન પ્રમાણે પ્રદ્યોતવાચક આલોક શબ્દની અર્થઘટના પરથી ‘યદપિ લોક શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે. તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટમતિવાળો ભવ્યસત્ત્વલોક જ ગ્રહાય છે—‘ઉત્કૃષ્ટમતિઃ મન્યસત્ત્વલોક ધવગૃહ્ણતે’; અર્થાત્ આ સૂત્રમાં લોક શબ્દથી ઔરુપત્તિકી આદિ વિશિષ્ટ ભુદિનિધાન એવા ગણધરપદમાયોગ્ય ભવ્ય સત્ત્વલોક જ ગ્રહવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવંતના અત્રે ‘લોક’ એટલે શ્રીમુખે ડપન્નેદ્ વા વિચન્નેદ્ વા ધુવેદ્ વા’—ઉત્પન્ન વા વિન્ન વા ઉત્કૃષ્ટમતિ-ગણધરપદ-ધ્રુવ એ ત્રિપલીના ગ્રવણમાત્રથી પ્રદ્યોત-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ સતે, સમસ્ત અભિલાષરૂપ (કહી શકાય-એવા) પ્રદ્યોત્ય એવા જીવાદિ સત્ત્વ તત્ત્વનું દર્શન કરી, જેઓ દ્વાદશાંગીની રચના કરવા માટે શીઘ્ર સમર્થ થઈ ગયા હતા, એવા પ્રકૃષ્ટ મતિમાન ગણધરદેવો જ અત્ર ‘લોક’ શબ્દથી

વિવક્ષિત છે, નહિ' કે અન્ય કારણ કે 'ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રધોતકરણીલત્વની ઉપપત્તિ છે માટે.'—'તત્ત્વ તત્ત્વતઃ પ્રધોતકરણશીલ્ત્વોપપત્તેઃ' અર્થાત તે ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળા જ ભવ્ય-લોકમાં તત્ત્વથી-નિશ્ચયવૃત્તિથી પ્રધોતકરણીલત્વપણાની ઘટમાનતા છે. ઉત્પાદ-અથ ને ધ્રોવ્ય એ ત્રિપદી વડે પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ પ્રધોત કરવાનું શીલપણું-સ્વભાવપણું ઘટે છે,— ભગવંતોની પ્રધોતક શક્તિને સંપૂર્ણપણે ઝીલવાને સમર્થ તેવા મહાપાત્રો જ હોય છે, માટે, આ અંગે પરમતત્ત્વદંષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ્લોચે 'મોક્ષમાળા' નામકે મહા દર્શનપ્રભાવકે અંથમાં ભાખ્યું છે કે—

“દ્રવ્યાર્થિક ભાવાર્થિક નયે આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે, તેનો વિચાર કોઈકે જ કરે છે; તે સદ્ગુરુપ્રાપ્તિ પવિત્ર લખિરૂપે જ્યારે આવે ત્યારે દ્વાદશાંગી જ્ઞાન શા માટે ન થાય ? જગત એમ કહેતાં જ મનુષ્ય એક ઘર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી હઈ અસંખ્યાત ક્ષીપ સમુદ્રાદિથી ભરપૂર વસ્તુ કેમ સમજી શકે છે ? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તે એ શબ્દની બહોળતાને સમજ્યું છે, કિંવા એનું લક્ષ્ય એની અસુક બહોળતાએ પહોંચ્યું છે; જેથી જગત એમ કહેતાં એવો મોટો મર્મ સમજી શકે છે; તેમજ ત્રણ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિર્ઘં અરુચી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા હઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ), પાક ૬૧

‘અનેકાંત એવી પ્રત્યેક વસ્તુનું ઉત્પાદ-અથ-ધ્રોવ્ય મુક્ત એનું ‘સત્’ સ્વરૂપ છે. આવા એકાક્ષરી ‘સત્’ સ્વરૂપમાં જ આખા વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન શમાય છે. આ ઉત્પાદ-અથ-ધ્રોવ્ય એ જ ગણધરોને દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય પમાડનારી સુપ્રસિદ્ધ ‘ત્રિપદી’ છે, અને એ જ અપેક્ષાવિશેષે રૂપકરૂપે ઘટાવીએ તો પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ ને મહેશ એ ‘ત્રિમૂર્તિ’ છે.’

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત), પાક ૨૩

ચૌદપૂર્વવિક્ષેનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનમેદ સર્વથા પ્રકાશજ્યોતિ હોય નહિ, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૮ અસ્તિ ચ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદ્યામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનમેદઃ, તેષામપિ પરસ્પરં પદસ્થાનપતિતત્ત્વપ્રવણાત્ ।

ન ધ્યાયં સર્વથા પ્રકાશમેદે, અમિત્તો હોવાન્તેનૈકસ્વમાવઃ, તન્નાસ્ય દર્શનમેદ-
હેતુતેતિ । ૧૯

૧૮ અર્થઃ—અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે,—તેઓના પણ પરસ્પર પદ્ધત્યાનપતિતપણાતું અવલુ થાય છે માટે.

અને આ (મહાન્ દર્શનભેદ) સર્વથા પ્રકાશઅભેદે હોય નહિં, કારણકે અભિન્ન તે એકાન્તથી એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અભેદની) દર્શનભેદહેતુતા હોય નહિં. ૯૮

વિવેચન

“અદ્યપવીર્થ ક્ષયોપશમ અછે, અવિભાગ વર્ગણરૂપ રે,
પરશુલુ એમ અસંખ્યથી, થાય ચોગ્રસ્થાન સ્વરૂપ રે.”—શ્રી દેવચંદ્ર

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદોમાં જ આ પ્રદ્યોતકરપણું થટે છે, તેના જ સમર્થનમાં હવે યુક્તિ દર્શાવે છે—‘અસ્તિ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ વર્ણનમેવા’ અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે.’ અર્થાત્ ધીમા અદ્ય ક્ષયોપશમની વાત તો દૂર રહે, પણ ચૌદ પૂર્વો જેને જ્ઞાન છે એવા મહાક્ષયોપશમી ચૌદપૂર્વોનો પણ ચૌદપૂર્વની લબ્ધિરૂપ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે; ચૌદપૂર્વના બધાપણારૂપ એક સામાન્ય સ્થાને—કક્ષાએ સ્થિતિ કરતા ચૌદ પૂર્વોઓના દર્શનમાં પણ તાવતરય હોય છે, એક જ દ્રશ્ય વિષયમાં પણ પ્રતીતિવિશેષરૂપ ઓટો ભેદ પડે છે. આ મહાન્ દર્શનભેદ શાને લીધે છે ?

પરજ્ઞિકા—અસ્તિ—છે, વર્તે છે, જ કાર પૂર્વોક્ત અર્થની ભાવનાએ છે, ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ—ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ, તેનાથી ઈતરની વાત તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’—પણ કહ્યોનો અર્થ છે, સ્વસ્થાને—ચતુર્દશપૂર્વલબ્ધિલક્ષણ સ્વસ્થાને, મહાન્—ગૃહત્, દર્શનમેવા—દર્શનભેદ, દ્રશ્યપ્રતીતિવિશેષ છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તૈષામપિ—તેઓનો પણ, ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ, પુનઃ અસકલ શ્રુતપ્રચરત એવા અન્વૈતું તો પૂછું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ કહ્યોનો અર્થ છે, પરસ્પર—પરસ્પર, અન્યોન્ય, વદ્ધ્યાનબ્રવણાત—પદ્ધત્યાન અવલુથી. અનંતભાગ, અસંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ગુણ, અસંખ્યેય ગુણ, અનંતગુણ લક્ષણ છ શ્લોકસ્થાનોના અને હાનિસ્થાનોના શાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધે લીધે, બે એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચાયં—અને આ મહાન્ દર્શનભેદ ન હોય, સર્વથા પ્રકાશાભેદે—સર્વથા પ્રકાશ અભેદે એકાકાર જ શ્રુતાવરણાદિ ક્ષયોપશમલક્ષણ પ્રકાશ સતે, એમ અર્થ છે. એ જ ભાવે છે—અભિન્નો—અભિન્ન, અનાનારૂપ, હિં—કારણ કે, પદાન્તેન—એકાન્તથી, નિમગ્નતીથી, પદસ્વભાવઃ—એકસ્વભાવી, એકરૂપ પ્રકાશ એમ પ્રકૃત છે. એકાન્તથી એકસ્વભાવી જ પ્રકાશમાં દ્વિતીયાદિ સ્વભાવનો અભાવ છે એ ભાવ છે. પ્રયોજન કહ્યું—

ત્—તેથી કરીને, એકસ્વભાવપણાને લીધે, ન—અર્થ, સ્વસ્થ—આની, દર્શનમેવાહેતુતા—દર્શન-હેતુતા, દ્રશ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષની નિબંધનતા.

તો કે 'તેઓના પણ પરસ્પર પરસ્થાનપતિતપણું' શ્રવણ થાય છે માટે,'
તેવામપિ પરસ્પરવટ્ટસ્થાનપતિતત્ત્વશ્રવણાત્—ગીબનું તો શું, પણ તે ચતુર્દશપૂર્વ-
વિદોનું પણ પરસ્પર પરસ્થાનપતિતપણું આગમમાં સંભળાય
ચૌદપૂર્વીઆનો પણ છે, તેને લીધે. અર્થાત્ અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ,
પરસ્થાનપતિતપણું સંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યેયશુદ્ધ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયશુદ્ધ વૃદ્ધિ, અનંત-
ક્ષયોપશમની તરતમ- શુદ્ધ વૃદ્ધિ—એમ છ વૃદ્ધિસ્થાનોનો; અને અનંતભાગ હાનિ, અસંખ્યેય-
તાથી મહાન દર્શનલેહ ભાગ હાનિ, સંખ્યેયભાગ હાનિ, સંખ્યેયશુદ્ધ હાનિ, અસંખ્યેય-
શુદ્ધ હાનિ, અનંતશુદ્ધ હાનિ—એમ છ હાનિસ્થાનોનો પરસ્પર
નિયમ જે પ્રત્યેક શુદ્ધ-સ્થાનમાં પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઘિસ્થાનમાં
પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઘિસ્થાનમાં પણ લાગુ પડે છે. કેહી એક
અસુક સ્થાનના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ
(Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે હાનિ—વૃદ્ધિના
અનંત સંયોગો થતાં (Permutations & Combinations) થતાં તે સ્થાનના
અનંત દર્શનલેહ થાય છે; તેમ અત્રે ચૌદપૂર્વ લઘિરૂપ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાન સ્થાનમાં
પણ અનંત દર્શનલેહ પડે છે તેનું રહસ્યકારણ મતિજ્ઞાનની તરતમતારૂપ ક્ષયોપશમ
લેહ છે. જેમ કેચેરનો પડદો (Diaphragm) ઓછાવતો ખુલે, તેમ દષ્ટિમર્્યાદાનું ક્ષેત્ર
(Field of vision) વધુ થાય છે તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધુ થત—તરતમતા
હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસુ હોય, તેટલું ઓછુંવતું દર્શન થાય છે. આમ એક જ
ચતુર્દશપૂર્વ લઘિસ્થાનમાં મતિજ્ઞાન વરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાના કારણે અનંત
દર્શનલેહ પડે છે.

આવે મહાન દર્શનલેહ પડે છે તેથી શું કલિત થાય છે ? તો કે—આ (મહાન દર્શન
લેહ) સર્વથા પ્રકાશઅલેહ હોય નહિ.—જ કાયં સર્વથા પ્રકાશામેદે' સર્વથા—સર્વ પ્રકાર
પ્રકાશનો અલેહ—એકાકારપણું હોય, શ્રુતાવરણહિના ક્ષયોપશમરૂપ
પ્રકાશઅલેહ જ્ઞાનપ્રકાશ એકાકાર—અલેહ હોય, તો આવે દર્શનલેહ ઘટે નહિ.
દર્શનલેહ હોય નહિ 'અમિન્નો લોકાન્તેનૈકસ્વમાનઃ'. ૧૦ કારણ કે અભિન્ન તે એકાન્તથી
એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અલેહની) દર્શનલેહ
હેતુતા હોય નહિ.—'તત્ત્વાસ્વદર્શનમેદહેતુતા'. અર્થાત્ જે અભિન્ન હોય, શિન્ન પ્રકારનો—
નાનારૂપ ન હોય, તે એકાન્તથી—નિયમથી એકસ્વભાવવાળો હોય આ સર્વત્ર લાગુ પડતા
સાર્વત્રિક નિયમ પ્રમાણે જો તે ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ અભિન્ન હોય તો તે એકસ્વભાવી
હોવો જોઈએ, અને આમ એકસ્વભાવીપણું હોતાં આ પ્રકાશઅલેહનું દર્શનલેહહેતુપણું
હોય નહિ, કસ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષણું કારણપણું હોય નહિ.

પ્રકાશઅભેદ દર્શનભેદ કેમ ન હોય ? તે ચુકિતથી જાનન કરે છે—

૧૯ સ દિ ચેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી તત્ત્વમેવ દર્શનમકુર્વન્ન તેનૈવાપરસ્ય, તત્ત્વ-
વિરોધાદિતિ શાવનીયં । ૧૦૦

૧૯ અર્થ:—કારણ કે તે (પ્રકાશ) જે સ્વભાવ વડે એકનો સહકારી હોતાં તત્ત્વ
જ (પ્રથમ દૃશ્ય સમ જ) દર્શન નહિં કરતો સતો, તે 'વડે કરીને જ અપરનો (દ્વિતીય
દૃશ્યનો) સહકારી નથી,—તત્ત્વત્વના વિરોધને લીધે, એમ જાનન કરવા યોગ્ય છે. ૧૦૦

વિવેચન

“લોકલોક પ્રકાશક નાણી, ભવિજન તારણ જેહની વાણી;

પરમાનંદ તણી નીશાણી, તમ્મ ભગતે મુજ મતિ કંઠરાણી....

કુસુમાજલિ મેલો નેમિ બિજુલા.” શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકાશઅભેદ હોય તો દર્શનભેદેતુણ્ણ હોય નહિં એમ જે ઉપરમાં કહ્યું,
તેનું જ અંગે જાનન કહ્યું છે: કારણ કે 'સ દિ ચેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી' તે પ્રકાશ
જે આત્મગત સ્વભાવ વડે કરીને એક દૃષ્ટાને સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાયરૂપ સહ-
કારી છે, તે 'તત્ત્વત્વ જ દર્શન નહિં કરતો સતો', તત્ત્વમેવ દર્શનમકુર્વન્ન—તે પ્રથમ
દૃષ્ટા ત્વ જ—સમાન જ વસ્તુબોધ નહિં કરતો સતો, 'તે વડે કરીને જ અપરનો સહ
કારી નથી'—ન તેનૈવાપરસ્ય—તે પ્રથમ દૃષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે જ ખીજ દૃષ્ટાનો
સહકારી નથી.

પણિકા:—એ જ ભાવે છે:—સ દિ—કારણ કે તે પ્રકાશ, ચેન સ્વભાવેન—જે આત્મગત
સ્વભાવ વડે કરીને, એકસ્ય—એક દૃષ્ટાનો, સહકારી—સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાય, તત્ત્વમેવ—
તેની ત્વ જ, પ્રથમ દૃશ્ય સમ જ, દર્શન—દર્શન, વસ્તુબોધ, અકુર્વન્—નહિં કરતો, અવિદ્ધાન, ન—
તેનૈવ—તે વડે જ, પ્રથમ દૃષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે, અપરસ્ય—અપરનો, દ્વિતીય દૃષ્ટાનો, સહકારી
એમ સમજાય છે. કયા કારણથી ? તે મટે કહ્યું—

તત્ત્વવિરોધાત—અત્ત્વ દર્શનકરણમાં તેના તત્ત્વના વિરોધને લીધે; તસ્ય—તેનું, અપર
દૃષ્ટસહકારિ એકસ્વભાવત્, તત્ત્વ—તત્ત્વ, પરાશ્રયગત એનું પ્રથમ દૃષ્ટસહકારિણું, તસ્ય—તેના,
વિરોધાત—વિરોધને લીધે, અપર દૃષ્ટાના સહકારિણા વડે કરીને જ નિરાકૃતિને લીધે. इति—એમ,
આ, શાવનીયં—શાવનીય છે, આની જાણના કાળ છે કારણકે કારણભેદપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યભેદ છે.
તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ સહી પણ વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિના અશ્રયપત્રમાં જગત્પ્રતીત કારણવૈભવ
અર્થ જ થાય. અને તથાપ્રકારે કહ્યું છે—

“નાકારણ મવેત્કાર્ય, જાન્યકારણકારણય ।

અન્યથા ન જ્યવસ્થા સ્યત્, કાર્યકારણયોઃ ક્વચિત્ ॥”

(અર્થાત) અકારણ કાર્ય ન હોય, અન્યકારણરૂપ કારણવાળું કાર્ય ન હોય; નહિં તો ક્યવિત્
કાર્ય—કારણની અવસ્થા ન હોય.

આમ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—‘તત્તત્ત્વના વિરોધને લીધે.’ ‘તત્ત્વવિરોધાત્’.
અતુલ્યઅસમાન દર્શનકરણ સતે, અપર દષ્ટાના સહકારી એવા તે એકસ્વભાવનું તત્ત્વ-
પરે માનેલું એ પ્રથમ દૃષ્ટસહકારિપણું, તે અપર દષ્ટાના સહકારિ-
ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશના પણા વડે કરીને જ વિરોધ પામે છે. અર્થાત્ તે પ્રકાશ એ તુલ્ય
સ્વભાવલેહ દર્શનલેહ દર્શન નથી કરતો, તો પ્રથમ દષ્ટા પ્રત્યે તે પ્રકાશના સહકારી
સ્વભાવનું દ્વિતીય દષ્ટા પ્રત્યેના તે પ્રકાશના સહકારી સ્વભાવ થકી
નિરાકરણ થાય છે. જૂદા જૂદા દષ્ટાનું દર્શનરૂપ કાર્ય એ જૂડું છે, તો તેના કારણરૂપ
પ્રકાશસ્વભાવ પણ જૂદો જૂદો જ છે. કારણ કે કારણલેહપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યલેહ છે.
તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ થકી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિએ માનવામાં આવે, તો જગતપ્રતીત કારણવૈચિત્ર્ય
વ્યર્થ જ થાય, અથવા કાર્યકારણના નિયમની કેઈ વ્યવસ્થા રહેવા પામે નહિં. આ અગે
શ્રી સુનિસ્યંદરસૂરિએ પંચિકામાં ટાંકેલા સ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ ‘અકારણ-કારણ
વિનાનું કાર્ય ન થાય, અને અન્યના કારણરૂપ કારણપણું કાર્ય ન થાય, નહિં’ તો
કવચિત્ કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા ન હોય ’ તાત્પર્ય કે-એ જૂદા જૂદા દષ્ટાને તુલ્ય-સમાન
દર્શન નહિં ઉપભવતો ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશસ્વભાવ અવશ્ય જૂદો જૂદો જ હોવો જોઈએ.
આમ ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશનો સ્વભાવલેહ છે, એટલે જ દર્શનલેહ હોય છે ‘એમ ભાવ-
નીય છે’—એમ એ આ કહ્યું તે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

પરસ્પર અપેક્ષાવાળો કાર્ય-કારણરૂપ વસ્તુસ્વભાવ ને તેને આધીન ફલસિદ્ધિ દર્શાવે છે—

૨૦. **ઇતરેતરાપેક્ષો હિ વસ્તુસ્વભાવઃ, તદાયત્તા ચ ફલસિદ્ધિરિતિ, ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વ-
વિલ્લોકમેવાધિકૃત્ય પ્રઘોતકરાઃ.** ૧૦૨

૨૦ અર્થઃ—કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષી વસ્તુસ્વભાવ છે અને તદાયત્તા (તેને આધીન) ફલ-
સિદ્ધિ છે. એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રી) પ્રઘોતકરો છે. ૧૦૧

પંજિકાઃ—ભાવનિકા સ્વયં પણ કહે છે—**ઇતરેતરાપેક્ષો**—ઇતરેતરાપેક્ષી, **હિ-કારણ** કે અર્થમાં,
ઇતરઃ—ઇતર, કારણ વસ્તુસ્વભાવ, **ઇતરં**—ઇતરને (કાર્યવસ્તુ-સ્વભાવને), અને **કાર્ય** વસ્તુસ્વભાવ કારણ
વસ્તુસ્વભાવને કપેક્ષતે—અપેક્ષે છે, આશ્રે છે, તે **ઇતરેતરાપેક્ષઃ**—ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવઃ—વસ્તુસ્વભાવ,
કાર્ય-કારણરૂપ પદાથર્થ સ્વતત્ત્વ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—**તદાયત્તા ચ**—અને તેને આપત, કાર્યોપેક્ષ
કારણસ્વભાવને આપત, **ફલસિદ્ધિઃ**—ફલસિદ્ધિ, **કાર્યસિદ્ધિ**, **કાર્યનિર્ણય**. જેવા પ્રકાશરૂપ કારણસ્વભાવ છે,
તેનું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે **ઇતિ**—એટલા માટે, આ પ્રકારેલેહ દર્શનલેહરૂપ હેતુ થકી,
ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિલ્લોકમેવ—ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ, નહિં કે અન્ય પદ્ધતિનાહીન
અતલભિવાળાને, અધિકૃત્વ—અધિકૃત કરી, આશ્રીને પ્રઘોતકરાઃ—પ્રઘોતકરા **ઇતિ** ।

અને એમ આ આપન થયું કે ભગવત્ની પ્રજ્ઞાપનારૂપના પ્રલોભી જેણે નિખિલ અલિધાયક ભાવ-
કલાપ પ્રતિપન્ન કર્યો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હેમ છે. ગણધરોને જ ભગવત્ની
પ્રજ્ઞાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશલક્ષણ પ્રલોભના સંપાદનનું સામ્ય છે માટે ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય
અન્યોને ભગવત્તત્ત્વન થકી અપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે એમ બે કહો, તો તેમ નથી.—ભગવત્તત્ત્વનથી
સાધ્ય પ્રલોભના એક દેશના એઓમાં ભાવને લીધે, પૃથક્ પૂર્તિદિ દિશાઓમાં દિગ્દર્શક પ્રકાશની જેમ,

વિવેચન

“કારણ બેગે હો કારણ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે, એ નિજ મત ઉન્માદ....સંભવદેવ.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશલેદે દર્શનલેદની વાત સિદ્ધ કરી, તેની જ અગ્રભાવના કરી છે—‘હતરેતરાપેક્ષો દિ વસ્તુસ્વભાવ:’।’ ઈં કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ છે અને તદાચત (તેને આધીન) ફલસિદ્ધિ છે.’ અર્થાત્ ઇતરેતરાપેક્ષી વસ્તુસ્વભાવ ઇતર—કારણવસ્તુસ્વભાવ ઇતરને—કાર્યવસ્તુસ્વભાવને, અને કાર્યવસ્તુસ્વભાવ કારણવસ્તુસ્વભાવને અપેક્ષે છે, આશ્રય કરે છે, એવો ઇતરેતરાપેક્ષી વસ્તુસ્વભાવ છે, કાર્યકારણરૂપ પદાર્થનું સ્વતત્ત્વ છે; અને ‘તદાચતા વ ફલસિદ્ધિ:’ તેને—કાર્યપેક્ષ કારણસ્વભાવને આધીન ફલસિદ્ધિ છે; એવો પ્રકાશરૂપ કારણસ્વભાવ છે તેવું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે. ‘એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશ-પૂર્વવિદ્ઢ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રીને) પ્રયોતકરો છે. ‘ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિદ્ઢલોક-મેવાધિકૃત્ય પ્રયોતકરા:’; અર્થાત્ એટલા માટે આ સર્વ ન્યાયચર્યા પરથી ફલિત થાય છે કે પ્રકાશલેદે દર્શનલેદરૂપ હેતુથી ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ઢ લોકને જ—નહિ’ કે અન્ય પદસ્થાનહીન શ્રુતલક્ષિધર્મતને—અધિકૃત કરીને, આશ્રીને, ભગવંતો ‘પ્રયોતકરો’ છે.

અને એમ આ ઉપરથી આ પણ ફલિત થયું કે—ભગવંતના પ્રજ્ઞાપનારૂપ પ્રયોતકી-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશથી જેણે સકલ અભિલાષ્ય-કહી શકાય એવો ભાવકલાપ પ્રતિપન્ન—અંકજી કયો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હોય છે. ગણધરો જ કારણ કે ગણધરોને જ ભગવંતની પ્રજ્ઞાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો પ્રકાશરૂપ પ્રયોતના સંપાદનનું સામર્થ્ય છે માટે; અર્થાત્ ગણધરો જ તે ભગવંતોના ‘પ્રયોત’—પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ પૂર્ણપણે ઝીલવાના પૂર્ણ પાત્ર (Receptacle) છે. ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય બીજાને ભગવત્વચન થકી અપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બે શંકા કરે, તો તેમ નથી કારણ કે ભગવત્વચનથી સાધ્ય એવા પ્રયોતના એક દેશનો એઓમાં ભાવ—હોવાપણું છે,—એમ સર્વદિશપ્રકાશક પ્રકાશનો પૂર્વ આદિ એક વા વધારે દિશામાં પ્રકાશભાવ હોય છે તેમ.

પ્રયોત્ય તે સ્પષ્ટ પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ, એ સ્પષ્ટ કરે છે—

૨૧ પ્રયોત્યં તુ સપ્તપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં, સામર્થ્યગમ્યમેતત્, તથાશાબ્દન્યાયાત । અન્યથા અચેતનેષુ પ્રયોતનાયોગઃ, પ્રયોતતર્ન પ્રયોત્ત્વમ્ ઇતિ ભાવસાધનસ્યાસમ્ભવાત્ । અતો જ્ઞાનવૈગ્ય-તૈવેદ પ્રયોતનમન્યાપેક્ષ્યેતિ । તદેષં સ્તવેષ્વપિ યવમેવ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૦૧

૨^મ અર્થ:-પ્રચોત્ય તે સપ્ત પ્રકારનું છવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથા-પ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી. અન્યથા (નહિં તે) અચેતનોમાં પ્રચોતનનો અયોગ હોય,—પ્રચોતન તે પ્રચોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. એથી કરીને જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રચોતન છે. તેથી એમ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે એમ સ્થિત છે—इति स्थितं. ૧૦૨

વિવેચન

“ છવ અછવ પદાર્થો, પુણ્ય પાપ આસવ તથા મંધ;

સંવર નિર્જરા મોક્ષ, તત્ત્વ કલાં, નવ પદાર્થ સંગેષ.

છવ, અછવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;

વસ્તુ વિચાર વિશેષે, શિન પ્રબોધ્યા મહાન મુનિસ્થ.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રછ

એમ પ્રચોતકરની સિદ્ધિ કરી, પ્રચોતનીય-પ્રચોતન કરવા યોગ્ય વસ્તુના નિર્ધારણાથે કહ્યું—‘પ્રચોત્ય તુ સત્ત્વપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં’ ‘પ્રચોત્ય તે સપ્ત પ્રકારનું છવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી.’ અર્થાત્ પ્રચોત્ય-પ્રચોતવિષય તેા છવ-અછવ-આશ્રવ-મંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ સાત પ્રકારનું તત્ત્વ છે. એ સુત્રમાં અનુપાત-મંદકમાં નહિં આવેલ છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે, તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી-બ્યાકરણનિયમથી સમજી શકાય છે. તે શાબ્દ-માય એ છે કે ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તે પ્રકારના કર્મનો ભાવ હોય છે, એટલે ‘પ્રચોત્’ ધાતુમાં એ નિયમ લાગુ પડે છે, માટે.

પણિકા:-એમ પ્રચોતકરની સિદ્ધિ સતે પ્રચોતનીયના નિર્ધારણાથે કહ્યું:-પ્રચોત્ય તુ-પ્રચોત-વિષય પુનઃ, સત્ત્વપ્રકારં-સપ્ત પ્રકારનું, સપ્તમેકવાળું, જીવાદિતત્ત્વં-છવ-અછવ-આશ્રવ-મંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ લક્ષણ વસ્તુ સામર્થ્યગમ્યમેતત્-એ સુત્રમાં અનુપાત છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું-તથાશાબ્દન્યાયાત્-તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી, ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તત્પ્રકારના કર્મના ભાવને લીધે,

સંકા-છવાદિ તત્ત્વ પ્રચોતધર્મવાળું પણ કેમ ન હોય ?—એથી કરીને ભગવંતોના સંપૂર્ણ જ શેઠના પ્રચોતકરપણાની સિદ્ધિ હોય. એમ આશંકાને વ્યતિરેક કહ્યો:-અન્યથા-પ્રચોતત્ત્વ છોડીને, અચેતનેષુ-અચેતનોમાં, ધર્મોસ્તિકાય આદિમાં પ્રચોતનાયોગ:-પ્રચોતનનો અયોગ હોય, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું-પ્રચોતર્ક પ્રચોત इति આવસાધનસ્વાસમ્પ્રવાત્-પ્રચોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. આત્મવચનથી સાખ એવા મુનાવરણ ક્ષયોપરામ તે માવ:-ભાવ છે, સાધન તુ-સાધન તેા પ્રચોત છે, (પાર્શ્વતરઃ આવસાધનઃ પ્રચોતઃ-ભાવસાધન પ્રચોત છે). તે અચેતનોમાં કઈ રીતે હોય ? એટલા માટે કહ્યું:-

અતઃ-આથી કરીને, અચેતન જેવા ધર્મોસ્તિકાયાદિમાં ભાવસાધન પ્રચોતના અસંભવને લીધે, જ્ઞાનયોગ્યતૈવ-જ્ઞાનયોગ્યતા જ, મુત્તજ્ઞાનસાત્ત્વપારરૂપ (પાર્શ્વતરઃ મુત્તજ્ઞાનલક્ષણ સાત્ત્વપારરૂપ) જ્ઞાનપ્રતિ વિષયભાવ-પરિણતિ જ, દૃઢ-અહીં, અચેતનોમાં પ્રચોતન-પ્રચોતન, પ્રકાશ, અન્યાપેક્ષયા-અન્ય અપેક્ષાએ, તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક જેવા આત્મવચનને અપેક્ષીને. જેમ સુદૃપણે પ્રદીપપ્રસાદિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને અશુભત દૃષ્ટાને દૃષ્ટ એવા ધર્માદિની દર્શનવિષયભાવ પરિણતિ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ યોગ્ય છે,—નહિં કે મુતાવરણ ક્ષયોપરામલક્ષણ.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જીવાદિ તત્ત્વ પ્રધોતધર્મવાળું પણ કેમ ન હોય ? જેથી કરીને ભગવંતોના સંપૂર્ણ જ લોકના પ્રધોતકરપણાની સિદ્ધિ હોય. એના નિવારણુએ વ્યતિરેક કહ્યો—'અન્યથા અચેતનોમાં પ્રધોતનો અથોગ હોય.'—અન્યથા અચેતનેષુ પ્રચોતનાયોગઃ'. અર્થાત્ અન્યથા—નહિં તે, પ્રધોત્યપણું છેાડીને, ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોમાં પ્રધોતનો અથોગ હોય, પ્રધોતન—પ્રકાશ પામવાપણું ઘટે નહિં. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

‘પ્રધોતન તે પ્રધોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે’ અર્થાત્

જ્ઞાનયોગ્યતા જ આત્મવચનથી સાધ્ય એવો જીતાવરણુક્ષયોપશમરૂપ જે ભાવ, અહીં અન્ય અપેક્ષાએ તેનું સાધન પ્રધોત છે; એટલે જીતાવરણુક્ષયોપશમ ભાવના સાધન-પ્રધોતન રૂપ પ્રધોતનો અચેતનોમાં સંભવ શી રીતે હોય ? ‘જેથી કરીને

જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રધોતન છે.’ અતો જ્ઞાનયોગ્યત્વ-

વેદ પ્રચોતનમન્યાપેક્ષવા એટલા માટે જ—અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ક્ષયોપશમ ભાવસાધનરૂપ પ્રધોતના અસંભવને લીધે જ, જ્ઞાનયોગ્યતા એટલે કે જીતાવરણુ વ્યાપારરૂપ જ્ઞાન પ્રતિ વિષયભાવપરિણુતિ એ જ અહીં—અચેતનોમાં અન્ય અપેક્ષાએ એટલે કે તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા આત્મવચનને અપેક્ષીને પ્રધોતન—પ્રકાશ છે,

તત્ત્વર્થ કે—અચેતનોમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ પ્રધોતન—પ્રકાશન અશક્ય છે, પણ જ્ઞાનયોગ્યતારૂપ-જેયપણુરૂપ પ્રધોતન—પ્રકાશન જ શક્ય છે. ‘જેમ પ્રતીપ્રભાસિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને ચક્રુખંત દષ્ટાને દશ્ય એવા ઘટાદિની દર્શન-વિષયભાવપરિણુતિ એ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ યોગ્ય છે, નહિં કે જીતાવરણુ-ક્ષયોપશમ લક્ષણ પ્રકાશ.’ અર્થાત્ ઘટાદિ જેમ દર્શનનો વિષય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે, તેમ અચેતનો જ્ઞાનનો વિષયભાવ પામે—જેય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે.

આવા વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયુક્ત લોકશબ્દનું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી, એમ સમજે છે—

૨૨. ‘પ્રતેન ‘સ્તવેડપુષ્કલશબ્દઃ પ્રત્યવાયાય’ इति प्रत्युक्तं, तत्त्वेनेदृशस्यापुष्कलत्वा-
योगाद् ॥ ૧૦૩

॥ इति लोकप्रचोतकराः ॥ ૧૪ ॥

૨૨. અર્થ—આ વડે કરીને ‘સ્તવમાં અપુષ્કલ શબ્દ પ્રત્યવાયાય’ હોય છે’ એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો,—તત્ત્વથી આવના અપુષ્કલપણુનો અથોગ છે, માટે.

॥ इति लोकप्रचोतकराः ॥ ૧૪ ॥

પણિકા—પ્રતેન—આ વડે, લોકાત્મક આદિ પદપંચક વડે, અપુષ્કલશબ્દ—અપુષ્કલ શબ્દ, લોકશબ્દ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનભિધાયક.

તત્ત્વેન—છતાંદિ તત્ત્વેન—તત્ત્વથી, વાસ્તવી સત્ત્વનિષ્ઠિને અ.શ્રીને, રૂદ્રાસ્થ—આવાના, નિલ ગથી પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના સંપૂર્ણ સ્વઅર્થ અનભિધાને પણ, અપુષ્કલત્વાયોગાત્—અપુષ્કલપણુના અથોગને લીધે, ન્યૂનત્વા અધત્વને લીધે. લોકશબ્દ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુષ્કલત્વ યુક્ત હોય પણ ખરું; એટલા માટે તત્ત્વનું પ્રલંબ છે.

વિવેચન

‘ફલ વિસંવાદ બેઠમાં નહિ, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે.’—શ્રી આનંદધનજી.

આ ઉપરથી ‘સ્તવમાં અપુષ્કલ શબ્દ પ્રત્યવાય (અપાય-હાનિ) અર્થે હોય છે એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો. લોકમાં રૂઢ એવા સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનભિધાયક—વાચક નહિ તે ‘અપુષ્કલ’ શબ્દ કહેવાય છે. આવો અપુષ્કલ—અસંપૂર્ણ અર્થવાચક શબ્દ જો સ્તવમાં પ્રયોજાય, તો તે પ્રત્યવાયનું—અપાયનું—હાનિનું કારણ હોય છે, એવી ફલીલનો રહીયો ઉપર કહેલી સુક્તિઓથી આપી દેવાયો. કારણ કે ‘તત્ત્વથી આવના અપુષ્કલપણનો અર્થોગ છે માટે.’ ‘તત્ત્વેનેદ્વયસ્યાપુષ્કલત્વાયોગાત્’, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનું અનભિધાન—અકથન છતાં પણ સ્તવપ્રવૃત્તિને આશ્રીને આવના એટલે કે આમ વિભાગથી પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના અપુષ્કલપણનો—અસંપૂર્ણપણનો અર્થોગ છે, ન્યૂનપણનું અઘટમાનપણ છે માટે. લોકરૂઢ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુષ્કલપણ સુકા હોય પણ ખરૂં, એટલા માટે ‘તત્ત્વથી’ એમ કહ્યું છે.

॥ इति लोकप्रचोतकराः ॥ ૧૪ ॥

એમ લોકોત્તમાદિ પ્રકારે ભગવતોનું પરમ લોકોપકારપણું સિદ્ધ થયું, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૩^{ર્વ} લોકોત્તમતયા લોકનાયમાવતો લોકહિતત્વસિદ્ધેલોકપ્રદીપમાવાત્ લોકપ્રચોત-
કરત્વેન પરાર્થકરણાત્ સ્તોતવ્યસમ્પદ પચ સામાન્યેનોપયોગસમ્પદિતિ ॥ ૪ ॥ ૧૦૪

॥ इति स्तोतव्यसम्पद पच सामान्येन उपयोगसम्पत् ॥ ૪ ॥

૨૪^{અર્થ}—એમ લોકોત્તમતાથી, લોકનાયકતાથી, લોકહિતત્વસિદ્ધિથી, લોકપ્રદીપભાવથી, લોકપ્રચોતકરપણથી, પરાર્થકરણ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ (કહી). ૧૦૪

॥ इति स्तोतव्यसंપदनी ज सामान्यधी उपयोगसंपद ॥ ૪ ॥

વિવેચન

“ઉપકારી શિર સેહરો, શુણનો નવિ આવે પાર;

શ્રી નયવિભય સુશિખ્યને, હોબે નિત્ય મંજળમાળ.”—અયશોવિભયજી

એમ ‘લોક’ શબ્દના બૂઠા બૂઠા અર્થમાં પ્રયોગ કરવા પૂર્વક ઉપરમાં વિવરી
બતાવ્યું તેમ, ભગવંતનું પદોપકારકરણ આ લોકોત્તમ આદિ સૂત્રપંચકથી વણ્યું છે:

(૧) પરમ પદોપકારપણયણતા આદિ ઉત્તમ શુણગણથી સકલ ભવ્ય-
અહિંત ભગવતોનો સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમતારૂપ લોકોત્તમતાથી આ ભગવંતોનું સર્વ
પરમ લોકોપકાર લોક પ્રત્યે પરમ પદોપકારકરણનું સમર્થપણું દાખલું છે. (૨)

બીજાધાન આદિને યોગ્ય વિશિષ્ટ ભવ્યસત્ત્વોના યોગ—ક્ષેમ કરવારૂપ
ખરેખરા નાથપણાથી—લોકનાયકતાથી આ ભગવંતોનો તે તે ભવ્ય જીવો પ્રત્યેનો

નિષ્કારણ કરુણાજન્ય પરમ પરોપકાર જ હાખવ્યો છે. (૩) સર્વં લુપ્તલોક પ્રત્યે વા પંચાસ્તિકાયમય અખિલ લોક પ્રત્યે પૂર્વાપર સપરિણામ હિત કરવારૂપ લોકેહિતત્વસિદ્ધિથી આ ભગવંતોનો સર્વં લોક પ્રત્યેનો પરમ પરોપકાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. (૪) ભગવંતના જ્ઞાનપ્રકાશને ઝીલનારા વિશિષ્ટ સંસિદ્ધિકાના હૃદયમાં હીવામાંથી હીવો પ્રગટે જેમ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રગટાવવારૂપ લોકેપ્રદીપભાવથી પણ આ લોકપ્રદીપો તે તે યોગ્ય લુપ્ત પ્રત્યે અનન્ય પરમ ઉપકાર જ કરે છે. (૫) અને ઉત્કૃષ્ટમતિવાળા ગણધરોરૂપ વિશિષ્ટ ભવ્ય લોકને પ્રદોત-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ કરવારૂપ લોકેપ્રદોતકરપણાથી પણ આ ભગવંતો તે મહાતુભાવ મહામતિ મહાત્માઓ પ્રત્યે પણ અનુપમ પરમ ઉપકાર કરે છે, આમ આ પાંચે વિશેષણ વડે ભગવંતોનું પરમ પરાધર્મકરણ-પરોપકારકરણ હાખવી, આ ભગવંતોની સ્તોતવ્યસંપદની જ બીજાઓને-પરોને પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્યથી ઉપ-યોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येन उपयोगसंपद ॥ ४ ॥

પંચમ અધિકાર ઉપયોગસંપદ્ની જ હેતુસંપદ્

૧૫. અભયદ

‘અભયદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ભગવતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્વકલ્યાણહેતુઓ છે, એ પ્રદર્શિત કરવા અભયાદિ સૂત્રપંચકોનો ઉપન્યાસ—

‘સામ્પ્રતં ભવનિર્વેદદ્વારેણાર્યતો મગવદ્બ્રહ્માનાદેવ વિચિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમમાવાદ્ અભયાદિધર્મસિદ્ધિસ્તદ્વ્યતિરેકેણ નૈઐયસધર્મસમ્ભવાદ્ મગવન્ત યવ તથા તથા સત્ત્વકલ્યાણહેતવ
ઈતિ મતિપાદ્યન્માહ—

‘અભયદયાણં’

ઈત્યાદિ સૂત્રપંચકમ્ ૧૦૬

પંજિકાઃ—ભવનિર્વેદ ધર્માદિ. ભવનિર્વેદઃ—સંસારોદય. જેમકે—

“કાચઃ સંનિહિતાપાયઃ સમ્પદઃ પદમાપવામ્ ।

સમાગમાઃ સાપગમાઃ, સર્વમુત્પાદિ મજુરમ્ ॥”

(અર્થતઃ) કાચ સંનિહિત અપાયવાળો છે, સંપદો આપદઓનું પદ છે, સમાગમો અપગમ સહિત છે, ઉત્પત્તિમંત સર્વ અંશુર (નાશવંત) છે, એમ ચિન્તાલક્ષણ ભવનિર્વેદ, સ યવ દ્વારમ્—તે જ દાર, ઉપાય, તેન—તે વડે, ભગવતો તથાતથા સત્વકલ્યાણહેતુઓ છે એમ ઉત્તર—આગળ સાથે સંબંધ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

અર્થતઃ—અર્થથી, તત્ત્વજ્ઞતિથી, મગવદ્બ્રહ્માનાદેવ—ભગવદ્બ્રહ્માના અર્થ જ, અર્હંતપક્ષપાત થકી જ,—ભવનિર્વેદના જ ભગવદ્બ્રહ્માનાપણાને લીધે. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિચિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમમાવાદ્—વિચિષ્ટકલ્પ—નિશિષ્ટ, મિત્યાત્વગોહાદિ, કર્મ્મણઃ—કર્મનો ક્ષયોપશમઃ—ઉકારપ ક્ષયોપશમ, તદ્ભાવાત—તેના ભાવને લીધે. તેથી પણ શું ? તે માટે કહ્યું—અભયાદિધર્મસિદ્ધિઃ—અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિને લીધે, અભય—અશુ-માર્ગ—શરણુઆદિ ધર્મના ભાવને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી, અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિના અભાવથી, નૈ ઐયસધર્મસમ્ભવાત—નૈઐયસ ધર્મના અસંભવને લીધે, નિઐયસ કલ્પવાળા સમ્બન્ધનાદિ ધર્મોના અપદનને લીધે. મગવન્ત યવ—અર્હંતલક્ષણ ભગવતો જ, તથા તથા—તથાતથાપ્રકારે, અભયદનાદિ પ્રકારથી, સત્ત્વકલ્યાણ—હેતવઃ—સત્વકલ્યાણહેતુઓ, સમ્યક્તાદિ કુશલપરંપરાકારણ.

‘અર્થ’ :—હવે—ભવનિર્વેદ દ્વારા અર્થથી ભગવદ્બહુમાનથી જ વિશિષ્ટ કર્મફલોપશમ ભાવને લીધે અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય છે, (તે) તે શિવાય નૈઃક્રેયસ ધર્મનો અસંભવ હોય છે—માટે, ભગવતો જ તથાતથાપ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ છે, એમ પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—

‘અભયદોને’

ધર્ત્યાદિ સૂત્રપંચક, ૧૦૫

વિવેચન

“સંભવ દેવ તે પુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન લેઈ;

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ.” શ્રી આનાંદધનજી

હવે આ ઉક્ત શુણ્વલક્ષણસૂત્રપન્ન ભગવતો જ તથાતથાપ્રકારે—અભયદોનેઆદિ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ—જગજીવોના કલ્યાણકારણો છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે અત્ર ‘અમયદયાણ’—અમયદેવ્યઃ—અભયદોને એ આદિ સૂત્રપંચક સૂત્રો છે; અને તેનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરતાં વૃત્તિકાર મહર્ષિએ આ ભગવતો સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ કેવી રીતે ને કેવા ક્રમે હોય છે, તેની ચુક્રિતસંબંધ કારણસંકલનાર્ણ સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. ‘મવનિર્વેદદ્વારેણાર્યતો મગવદ્બહુમાનાદેવ’ ઇ.તે આ પ્રકારે:—પ્રથમ તો ભવનિર્વેદ-ભવઉદ્દેગ, સંસાર પ્રત્યે ખરેખરો અંતરંગ સહજ વૈરાગ્ય ઉપજે, નહિ કે છટવિરોધ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગણિત ‘મસાણીઓ’ વૈરાગ્ય, કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આત્મધ્યાનનો પ્રકાર છે. માટે જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોકઆદિ દુઃખમય સંસારતું ભગવતે ભાગ્યેજ સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ ભાવતાં જે સહજ સ્વાભાવિક ભવવૈરાગ્ય ઉપજે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે. જેમકે—

“જન્મ જરા મરણે કરી જો, જો સંસાર અસાર તો;

કર્તા કર્મ સહુ અનુભવે જો, કેઈ ન રાખણહાર તો.”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સત્ત્વન

અને (૧) આવા આ ભવનિર્વેદ—ભવવૈરાગ્ય દ્વારે અર્થથી—તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવદ્બહુમાન જ વ્યક્ત થાય છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય એ ભગવંતના વૈરાગ્યમય ઉપદેશનું આચરણરૂપ આસાપાદન છે, જોટલે ભવનિર્વેદ ઉપજવો એ ભગવંતનું ભગવંતો જ અતિમાન્યપણરૂપ બહુમાન કર્યા બરાબર છે. (૨) આમ ભવનિર્વેદ તેવા તેવા પ્રકારે દ્વારે અર્થથી ભગવદ્બહુમાન થકી જ ચિત્તશુદ્ધિ ઉપજતાં શિશ્યાત્ત-સત્ત્વ કલ્યાણહેતુઓ ઓહાદિ વિશિષ્ટકર્મોના સ્વરૂપશમ ભાવ ઉપજે છે. (૩) અને આ વિશિષ્ટ કર્મફલોપશમ થકી અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય છે. (૪) આ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ શિવાય નૈઃક્રેયસધર્મ—નૈઃક્રેયસ સંબંધી—મોક્ષસંબંધી ધર્મનો અસંભવ હોય છે, ‘તત્ત્વવ્યતિરેકેણ નૈઃક્રેયસત્ત્વમર્લભવાત’—અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનાદિ પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષધર્મની પ્રાપ્તિ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ પછી જ સંભવે છે. આમ

ભવનિર્વેદ થકી ભગવદ્બહુમાન, ભગવદ્બહુમાન થકી વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ, વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ થકી અભયાદિધર્મસિદ્ધિ ને અભયાદિધર્મસિદ્ધિ થકી નૈઋયસધર્મસિદ્ધિ હોય છે. તેથી કરીને ‘મગવન્ત યવ તયાતયા સત્ત્વકલ્યાણહેતવ’ આ સુકેલ કલ્યાણપરંપરાના મૂળ હેતુ શ્રી ભગવતો જ છે, એટલે જ તેવા તેવા પ્રકારે તેમનું સત્ત્વકલ્યાણહેતુપણું દર્શાવવા ‘અભયદ’ એ આદિ પાંચ સૂત્ર અત્ર કહ્યા છે.

“શુદ્ધાતમ સંપત્તિતણા તમે કારણ સાર, દેવચંદ્ર અરિહંતની સેવા સુખકાર.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત્ નિઋયસધર્મશ્રમિકાની નિબન્ધનશૂત ધૃતિ એમ બ્યાખ્યા કરે છે—

૧૨ મયં સપ્તધા—દ્વપરલોકોડ્ડાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘામેદેન, યતત્પ્રતિપક્ષ-
તોડમયમિતિ વિશિષ્ટમાત્મનઃ સ્વાસ્થ્યં, નિઋયસધર્મશ્રમિકાનિબન્ધનશૂતા
ધૃતિરિત્યર્થઃ. ૧૦૬

૨અર્થ :—અહીં ભય સપ્ત પ્રકારે—ઇહલોક, પરલોક, આદાન, અકસ્માત્, આશ્વ, મરણ, અસ્લાધા ભેદથી. એના પ્રતિપક્ષથી અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય; નિઋયસ ધર્મશ્રમિકાની નિબન્ધનશૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે. ૧૦૬

પક્ષિકા—દ્વ ઇત્યાદિ. દ્વપરલોકોદાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘામેદેન—ઇહ—પરલોકાદિ ઉપાધિઓથી મેદઃ—ભેદ, વિશેષ, તેન—તે વડે. તેર્ગા—મનુષ્યાદિકને સમતાયાદિ અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ ને ભય તે ઇહલોકભય ઇહ અધિકૃત—ભીતિમંત ભાવલોક તે ઇહલોક, તતઃ મયં—તેના થકી ભય એમ બ્યુપતિ છે. તથા વિભતીય તિર્થમ—દેનાદિ થકી મનુષ્યાદિને ને ભય તે પરલોકભય. ઝાવીયતે હતિ આદાન—અર્થ લેવાય છે તે આદાન, તે અર્થે ચોર આદિ થકી ને ભય તે આદાનભય. અકસ્માદેવ—અકસ્માત્ જ આજીવન નિમિત્ત અનપેક્ષપણે ગૃહાદિર્મા જ રચિતને રાત્રી આદિર્મા મયમ્—ભય તે અકસ્માત્ ભય આજીવન. આશ્વ, વતનોપાય, તે અનર્થે ઉપરુદ્ધ થતાં મયમ્—ભય, તે આશ્વ ભય. મરણ ભય પ્રતીત છે. અશ્લાધામયં—અસ્લાધા ભય, અકીર્તિ ભય. એમ કરવાર્મા આવતાં મોટા અયશ થાય એમ તેના ભયથી પ્રવર્તે નહિ.

યતત્પ્રતિપક્ષતઃ—યતસ્ય—આ ઉકત ભયના, પ્રતિપક્ષતઃ—પ્રતિપક્ષથી, પરિકારથી, અમયં—અભય; ભયાભાવરૂપ, હતિ—એના લક્ષણવાળું. પમાયથી પણ કહ્યું—વિશિષ્ટ—વિશિષ્ટ, વક્ષમાણુ ગુણના નિબન્ધનપણા વડે કરીને પ્રતિનિયત, આત્મનઃ—આત્માનું, શત્રુ, સ્વાસ્થ્ય—સ્વાસ્થ્ય, સ્વરૂપ-અવસ્થાન, તાપરથી પણ કહ્યું—

નિઋયસધર્મશ્રમિકાનિબન્ધનશૂતા ધૃતિરિત્યર્થઃ હતિ। નિઋયસ ધર્મની શ્રમિકાની નિબન્ધનશૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે. નિઋયસાય—નિઋયસાર્થે, મોક્ષાર્થે, ધર્મઃ—ધર્મ, તે નિઋયસધર્મઃ—નિઋયસ ધર્મ, અન્યગ્રંથનાદિ, તસ્ય—તેની, શ્રમિકા—શ્રમિકા, બીજીજીત માર્ગબહુ-માનાદિ શુદ્ધ, તસ્ય—તેની, નિબન્ધનશૂતા—કારણશૂત, ધૃતિઃ—ધૃતિ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણ, હતિ—આ, અર્થઃ—અર્થ, પરમાર્થ છે.

વિવેચન

“ સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલના;
 સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિનપદ સેવ....લલના. ” શ્રી આનંદધનજી
 અહીં ભય ઇલોક આદિ ભેદથી સાત પ્રકારે છે: (૧) ઇલોકભય—આ લોકસંગ્રહી
 ભય. આ લોકમાં મનુષ્યાદિને સળતીય એવા અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ જે ભય તે. (૨)
 પરલોક ભય—વિભતીય એવા તિર્યંચ-દેવાદિ થકી મનુષ્યાદિને જે
 ઇલોકાદિ ભય તે. (૩) આદાનભય—‘ આદીયતે’ એટલે ‘આદાન’ લઈ લેવાય,
 સપ્ત ભય આંચકી લેવાય તે આદાન. ચોર-રાત આદિ થકી લૂંટાવાનો ભય તે
 આદાન ભય. (૪) અકસ્માત ભય—વિના કારણ આકસ્મિકપણે વિષ-
 શસ્ત્રઘાત આદિથી ભય આવી પડે તે. (૫) આજીવ ભવ—આજીવિકા કેમ આવશે, પેટ
 કેમ ભરાશે એમ આજીવિકાનો-વૃત્તિનો ભય (૬) મરણ ભય—રખેને હું મરી જઈશ,
 તો પાછળ શું થશે ઇત્યાદિ પ્રકારે. (૭) અસ્વાધા ભય—લોકો મ્હાફે વાકું ભાસશે, ઇત્યાદિ
 પ્રકારે અપકીર્તિભય. એ સપ્ત ભયના પ્રતિપક્ષથી-વિદ્વંસણથી ભયનો અભાવ તે અભય.
 આ અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય, ‘અમયમિતિ વિશિષ્ટ
 માત્મનઃ સ્વાસ્થ્ય’, અર્થાત્ કહેવામાં આવશે તે શુભના કારણપણાથી વિશિષ્ટ એવું આત્માનું
 સ્વાસ્થ્ય-સ્વસ્થપણું, સ્વરૂપઅવસ્થાન તે અભય. અને એનો તાર્પણ
 અભય એટલે વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે ‘નિઃશ્રેયસધર્મ’ ભૂમિકાની નિશંકનભૂત ધૃતિ તે
 એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય અભય. ‘નિઃશ્રેયસધર્મમુમિકાનિવલ્લનમૂતા ધૃતિઃ ।’ અર્થાત્ નિઃશ્રે-
 યસાધર્મ-શ્રેયાર્થ ધર્મ તે સમ્યક્દર્શનાદિ શ્રેયમાર્ગરૂપ નિઃશ્રેયસધર્મ,
 તેની ભૂમિકા—ખીજભૂત માર્ગમહુમાનાદિ જે શુભ, તેની નિશંકનભૂત-કારણભૂત ધૃતિ-
 ધીરજ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણ તે અભય.

“ તુજ સરિખો સાહિબ મિલ્યો, ભાંજે ભવ બ્રમ ટેવ લાલ રે;

યુગ્તાલંબન પ્રભુ લહી, કાણુ કદે પરસેવ લાલ રે ?.....હેવયશા કરિશણ કરો.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આત્મસ્વાસ્થ્યરૂપ અભય વિના નિઃશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિ, એ શુક્રિયા સપથિત કરે છે—

જે જ્ઞસ્મિન્નસતિ યયોદિતધર્મસિદ્ધિઃ, સન્નિહિતમયોપદ્રવ્યેઃ પ્રકામં ચેતસોઽમિમવાત,
 ચેતઃસ્વાસ્થ્યસાધ્યસ્યાધિકૃતો ધર્મઃ, તત્સ્વમાવત્વાત્ । ચિરુદ્ધ મયપરિણામેન, તસ્ય તથા
 સ્વાસ્થ્યકારિત્વાત્ । ૧૦૭

અર્થઃ—કારણ કે આ (સ્વાસ્થ્ય) નહિ સતે યથોદિત ધર્મની સિદ્ધિ નથી,—
 સન્નિહિત ભયક્રોધપ્રવૃત્તિ અત્યંતપણે ચિત્તાના અભિભવને લીધે; અને આ અધિકૃત ધર્મ
 ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે,—તત્સ્વમાવત્વાત્ લીધે; અને ભયપરિણામથી ચિરુદ્ધ છે,—તેના
 તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિણ્યને લીધે. ૧૦૭

વિવેચન

“પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વસાયણુ પાયે રે;
પણ ભકતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોજ મિટ બાયે રે....શ્રીસુખાહુ જિન.” શ્રી દેવચંદ્રભ
ઉપરમાં અભયનો અર્થ આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય અથવા ધતિ એમ કવવામાં
આવ્યો, ને તેને નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાને નિબંધનભૂત કહ્યો, તે શા કારણે ? તેની શુક્તિનું
અહીં દર્શન કરાવ્યું છે : (૧) આ સ્વાસ્થ્ય ન હોય, તો યથોક્ત નિઃશ્રેયસધર્મની—
સમ્યગ્દર્શનાદિ શોભધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિ; કારણ કે
આત્મસ્વાસ્થ્ય વિના ‘સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ પ્રકામં ચેતસોડમિમમવાત્ ।’ સન્નિહિત-સન્નિ-
નિઃશ્રેયસધર્મ સિદ્ધિ ધાનમાં રહેલ-સૂત્રીપવત્તી^૧ ભયરૂપ ઉપદ્રવોથી અત્યંતપણે ચિત્તનો
ન હોય અભિભવ-રૂપાર્થ જવાપણું હોય છે; અર્થાત્ ભયઉપદ્રવો ચિત્તભૂમિમાં
એટલો બધો ફોલ-ખળભળાટ મચાવે છે, કે ચિત્તનું લેશ પણ
સ્વાસ્થ્ય રહેવા પામતું નથી. એટલે ચિત્તની આવી અસ્વસ્થ ભયભીત સ્થિતિમાં તેમાં
નિઃશ્રેયસધર્મનો પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય ?

અને (૨) જ. આ અધિકૃત પ્રસ્તુત નિઃશ્રેયસધર્મ તો ચેત.સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય—
સાધી શકાવા યોગ્ય છે, ‘ચેત.સ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતોધર્મઃ ।’ કારણ કે તેનું તત્ત્વભાવપણું
છે, માટે. અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતા એ જ ધર્મ છે, એટલે આ ધર્મનો સ્વભાવ જ
એવો છે કે તે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી જ સાધી શકાય. (જ) અને બીજું—આ ધર્મ છે તે
‘ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ છે,—તેના તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિપણાને
નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્ત-લીધે.’ અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતારૂપ ધર્મ તે ચંચલતારૂપ
સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ-પ્રતિપક્ષી છે, ‘ભય ચંચલતા હો બે
ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ પરિણામની રે’ (આનંદવનભ), કારણ કે તે ભયપરિણામ તથા-
પ્રકારે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી વિપરીત એનું અસ્વાસ્થ્ય ઉપજાવે છે. આમ

૧ પંક્તિકા—એ જ ભાવે છે:—ન હીતિ ન—ન જ, હિ:—કારણ કે, અસ્મિન્—આ સ્વાસ્થ્ય,
અસતિ—અસતે, અવિષમાન હોતાં, યથોદિતધર્મસિદ્ધિઃ—યથોદિત ધર્મસિદ્ધિ, નિઃશ્રેયસ ધર્મ
નિષ્પત્તિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ—સન્નિહિત ભયોપદ્રવોથી. સન્નિહિતૈઃ—
સન્નિહિત, ચિત્તમાં વર્તમાન, મયાન્યેષ—ઉપરના ભયો જ, ઉપદ્રવાઃ—ઉપદ્રવો, તે મયોપદ્રવાઃ—
ભય-ઉપદ્રવો, બ્યસનો, તૈઃ—તે વડે, પ્રકામમ્—અત્યંતપણે, ચેતસો—ચિત્તના, ખનના, અમિમવાત્—
અભિભવને લીધે, પીઠને લીધે. અને પ્રકામનું પ્રકણ ભયોપદ્રવોના અંતરગપણાએ કરીને આત્મતિક
અભિમપહેતુપણાના આપનારો છે. એ ખરેખર એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ચેત.સ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતો ધર્મઃ—અને અધિકૃત ધર્મ ચેત.સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. અને
ચતસ્રાધાનહેતુ અધિકૃતો ધર્મઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વમાવ-
સ્વાત્—તત્ત્વભાવપણાને લીધે. ધર્મનો તે સ્વભાવ જ છે કે તે ચેત.સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. વારુ, ભય-
પરિણામે પણ આના સંહરને લીધે અભયહેતુકપણું કેમ ? તે માટે કહ્યું—વિરુદ્ધજ્ઞ—અને વિરુદ્ધ છે,
નિરાકૃત છે, મયપરિણામેન—ભયપરિણામથી કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વ—તેના, ભય-
પરિણામના, તથા—તથા પ્રકારે, ધર્મસાધક ચેત.સ્વાસ્થ્યથી વિરુદ્ધ એવા અસ્વાસ્થ્યના વિધાયકપણાને લીધે.

જ્યાં ભય છે ત્યાં અસ્વાસ્થ્ય છે ને જ્યાં અભય છે ત્યાં સ્વાસ્થ્ય છે, એમ બનેનો અવિનાશાય સંબંધ હોવાથી અભયનો અર્થ આત્માનું સ્વાસ્થ્ય કહ્યો તે યથાર્થ છે. અને આનું અભયરૂપ જ્યાં સ્વાસ્થ્ય છે ત્યાં નિઃશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ છે ને જ્યાં તેનું સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યાં તેની સિદ્ધિ નથી, એ પણ અત્ર અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થયું.

આવી અભયસિદ્ધિ ભગવંતો થકી જ હોય છે, એ સિદ્ધ કરતા આર સંકલનામક કારણો ઉચિત્કથા હશેવે છે—

૪ અતોઽસ્ય ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, તથામાવેનાવસ્થિતેઃ, સર્વથા પરાર્થકરણાત્, ભગવદ્વ્ય પથ સિદ્ધિરિતિ । તદિત્યંતમમયં વદતીત્યમયવાઃ ॥૧૫॥^{૧૦૮}

૪ અર્થ :—એથી કરીને—શુભપ્રકર્ષરૂપપણાને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાને લીધે, તથાભાવે અવસ્થિતિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે, આની (અભયની) ભગવંતો થકી જ સિદ્ધિ છે. તેથી એવંભૂત અભય હીએ છે તે અભયદો^{૧૦૮}

વિવેચન

“તેહની ભક્તિ ભવભય ભાળે, નિર્ગુણ પિણુ ગુણ શક્તિ ગાળે;
હાસભાવ પ્રભુતાને આપે, અંતરંગ કલિમલ સવિ કાપે....હીઠો ફરિશન.”

શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનરૂપ ધૃતિ અથવા વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય જેનું સ્વરૂપ છે, એવા આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે. તેના આ સંકલનામક આર કારણો અત્ર દર્શાવ્યા છે—(૧) ‘ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્’ શુભપ્રકર્ષ-રૂપપણું—સમ્યગ્દર્શનાદિ સર્વ શુભનો પ્રકર્ષ-પરાક્રાન્ધા-છેલ્લી હક

અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે. (૨) ‘અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, આ ભગવંતો થકી જ અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું’—ચિંતવી ન શકાય એવી અનંત આત્મશક્તિના સ્વામી આ ભગવંતો છે, માટે. (૩) ‘તથામાવે-’

પક્ષિકા—અતઃ—એથી કરીને, નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનરૂપ ધૃતિરૂપપણાને લીધે, અસ્ય—આની, અભયની, ‘ભગવદ્વ્ય પથ સિદ્ધિઃ’ એમ ઉત્તર સાથે સંબંધ છે.

ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્ ઇત્યાદિ. અત્રે આર પરપરાક્રમશૂત હેતુઓ છે, —શુભપ્રકર્ષરૂપત્વ, અચિન્ત્ય-શક્તિયુક્તત્વ, તથાભાવઅવસ્થિતિ, સર્વથા પરાર્થકરણ એ લક્ષણવાળા. તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું શુભપ્રકર્ષપૂર્વક અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું છે, —શુભપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાના અભાવને લીધે. (૨) અને અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું સતે તથામાવેન—તથાભાવથી, અભયભાવથી અવસ્થિતિ છે,—અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાના અશક્યપણાને લીધે. (૩) અને તથાભાવથી અવસ્થિતિ સતે સર્વથા—ગીર્જાધનાદિ સર્વ પ્રકારે પરાર્થકરણ—પરાક્રમરૂપ, પરલિતવિધાન છે,—સ્વયં તથારૂપ શુભસ્વથી પરોમાં શુભાધાનના અશક્યપણાને લીધે. ભગવદ્વ્ય પથ—ભગવંતો થકી જ, —ન સ્વયં, ન અન્યોથી પણ, એમ એવકારનો અર્થ છે.

નાવસ્થિતે' તથાભાવે અવસ્થિતિ—તથાપ્રકારના પરમ અભય સહજ સ્વરૂપસ્થ ભાવે સદા જોમ છે તેમ આ ભગવંતોની સ્વસ્થ સ્થિતિ છે, માટે. (૪) 'સર્વથા પરાર્થકરણાત્' સર્વથા પરાર્થકરણ—સર્વપ્રકારે બીજા છવો પ્રત્યે પરોપકાર કરવો જોવો ભગવંતોના નિષ્કારણ કરુણાશીલ સ્વભાવ છે, માટે.

આ ચાર કારણોની પશ્ચ પૂર્વાપર સંબંધયુક્ત સંકલના છે, તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું શુભપ્રકર્ષપૂર્વક છે, શુભપ્રકર્ષને લઈને છે, કારણ કે શુભપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાનો અભાવ હોય, માટે. (૨) અને અચિન્ત્ય-શક્તિપણું હોય, તો જ તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, કારણ કે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાનું સામર્થ્ય સંભવતું નથી. (૩) અને તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, તો જ સર્વથા પરાર્થકરણ—બીજાધાન આદિ સર્વ પ્રકારે પરોપકારકરણ હોઈ શકે, કારણ કે પોતે તથાસ્વ શુભથી શૂન્ય હોય તે બીજાઓમાં તે શુભોનું આધાન કરી શકે નહિં.

આમ આ ચાર પરપરાકલ્પત હેતુઓથી આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે,—નહિં કે સ્વતઃ આયોઆપ, કે નહિં કે અન્યો થકી પણ. તેથી આવા પ્રકારનું જો અભય હીજો છે, તે 'અભયદ' , જોમ જો વિશેષ પદ આપ્યું તે થથાર્થ જ છે.

“જન્મ ભગતે નિરભય પદ લહીએ,

તેહની સેવામાં ધિર રહીએ.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति अमचदाः ॥ १५ ॥

૧૬. ચક્ષુર્દે

‘ચક્ષુર્દેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચક્ષુરિન્દ્રિય અને તેના જે પ્રકાર—દ્રવ્યેન્દ્રિય—ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

“તથા—

‘ચક્ષુરુદયાણં’

ઈદં ચક્ષુઃ ચક્ષુરિન્દ્રિયં, તથા દિશા દ્રવ્યતો આવતમ્ । દ્રવ્યેન્દ્રિયં—વાદ્યનિર્વૃત્તિસાધ-કતમકરણરૂપં, “નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિય” મિતિ વચનાત્ । આવેન્દ્રિયં તુ ક્ષયોપશમ ઉપયોગમ્, “લબ્ધ્યુપયોગો આવેન્દ્રિય” મિતિ વચનાત્ ।^{૧૦૧}

પ્રશ્ન:—તથા—

‘ચક્ષુર્દેવિ’

અહીં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને તે બે પ્રકારે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યેન્દ્રિય—બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે, “નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય” —એ વચનથી, અને ભાવેન્દ્રિય તો ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગ છે, —“લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે” —એ વચનથી. ૧૦૯

વિવેચન

“બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત;

એવે સદશુરકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ

તે જ પ્રકારે આ ભગવંતો ચક્ષુ દેનારા છે, માટે ચક્રુર્દે પદ કહ્યું. અહીં દ્વિત્રિય એટલે ઇંદ્ર સંબંધિની. સર્વ વિષયની ઉપલક્ષિય અને ભોગઅનુભવનું સામર્થ્ય—અર્થ—સ્વામિત્વ આત્માનું છે, એટલે આત્મા એ જ ઇન્દ્ર છે. આમ ઇંદ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય; અથવા જે ચોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અહમિન્દ્રની જેમ સર્વ-સત્તાધીશ થઈને વત્ત છે તે ઇન્દ્રિય. એટલે તેના ક્ષેત્રમાં બીજાનું કંઈ ચાલતું નથી ને બીજાના ક્ષેત્રમાં તેનું કંઈ ચાલતું નથી. જેમકે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર શ્રવણ પરતું જ છે, ઇત્યાદિ. આમ સામાન્યપણે ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા છે.

અહીં—આ સૂત્રમાં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય અને તે બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી તેમાં ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે.’ અર્થાત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે: (૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને ઉપલક્ષણથી આસ્થંતર દ્રવ્યેન્દ્રિય અને નિર્વૃત્તિરૂપ. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, આકૃતિ, ઘાટરચના. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ—ભાવેન્દ્રિય આકૃતિ અનેક પ્રકારની છે; અને શ્રોત્રાદિની આસ્થંતર નિર્વૃત્તિ—આકૃતિ અનુક્રમે કદંબ પુષ્પ, ધાન્ય મસૂર, અતિમુક્ટાપુષ્પ-અન્નિક્ષે,

પક્ષિકા:—ચક્રુ:—ચક્ષુ, બાહ્યનિર્વૃત્તિસાધકતમકરણરૂપમ્—વાત્સા—બાહ્ય, બહિર્વર્તિની, અને આના ઉપલક્ષણપણથી અભ્યંતર, નિર્વૃત્તિ:—નિર્વૃત્તિ, વક્ષ્યમાણરૂપા, સાધકતમ કરણે જ—અને સાધકતમ કરણ, ઉપકરણેન્દ્રિય, તેથી તે રૂપ ચક્ષુ તત્ત્વ તથા—તે બે છે રૂપ એનું તે તથા.

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે ઇત્યાદિ સંતદ્વયનો અભિપ્રાય આ છે—અહીં હિન્દનાદિન્દ્ર:—ઈન્દ્રની ઇન્દ્રિય, —સર્વ વિષયના ઉપલક્ષિય-ભોગલક્ષણ પરમેશ્વરના યોગને લીધે, તસ્ય લિङ્ગમિન્દ્રિય—તેનું લિંગ તે દ્વિત્રિ, શ્રોત્રાદિ તે અનુવિંધ છે—નાભાદિ બેદથી. તેમાં નામ-સ્થાપના એ બે સૂત્રાન (સમજવા સુખ) છે. નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે; લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે. તેમાં—નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, અને તે બાહ્ય અને અભ્યંતર છે. તેમાં બાહ્ય અનેક પ્રકારની છે. અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ એટલે શ્રોત્રાદિની (૧) કદંબપુષ્પ, (૨) ધાન્ય મસૂર, (૩) અતિમુક્ટા પુષ્પ, ચટ્ટાકા, (૪) હાર, (૫) મુન: કમળી શ્રોત્રાદિની (૬) કદંબપુષ્પ, (૭) ધાન્ય મસૂર, (૮) અતિમુક્ટા પુષ્પ, ચટ્ટાકા, (૯) હાર, (૧૦) નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયલક્ષણમાં સમર્થ, હેઠના હેઠનામાં અસ્પર્શધારાની જેમ, —જે ઉપલક્ષ સતે નિર્વૃત્તિસદ્ભાવે પણ વિષય ગ્રહીતી નથી. લબ્ધિરેન્દ્રિય—જે તદાવરણનો હવે-પશ્ય છે તે. ઉપયોગેન્દ્રિય—જે સ્વવિષયમાં જ્ઞાનઆપાર છે તે.

હુરમ (ચુરપો) અને નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. (૨) ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયશ્રદ્ધામાં સમર્થ, ઉપકારી તે ઉપકરણેન્દ્રિય. છેલ્લા છેલ્લામાં ખડગધારાની જેમ તે જ વિષયના શ્રદ્ધામાં સાધકતમ—પરમ સાધક છે, કારણ કે જો આ ઉપકરણેન્દ્રિય ઉપકૃત હોય, તો નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના (આકારના) સદ્ભાવે પણ તે વિષય ગ્રહીતી નથી. એટલા માટે જ એને અહીં સૂત્રમાં ‘સાધકતમ કરણરૂપ’ કહી છે.

અને ભાવેન્દ્રિય છે તેના પણ બે પ્રકાર છે—(૧) લઘિઇન્દ્રિય, (૨) ઉપયોગેન્દ્રિય. તે તે ઇન્દ્રિયના આવરણોના ક્ષયોપશમ તે લઘિઇન્દ્રિય છે; અને સ્વવિષયમાં ઉપયોગરૂપ (Application) જ્ઞાનવ્યાપાર તે ઉપયોગેન્દ્રિય છે. માવેન્દ્રિયનું ક્ષયોપશમ ઉપયોગશ્ચ.

આમ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયની સામાન્ય વ્યવસ્થા છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોની જેમ અત્રે વિવક્ષિત ચક્ષુને—ચક્ષુરિન્દ્રિયને પણ લાગુ પડે છે; અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય બે બે પ્રકારે છે.

અત્રે અહા એ જ આમધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ છે ને તે વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

તત્ત્વ ચક્ષુ.—વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપં તત્ત્વાવબોધનિવચ્છનઅઘ્નાસ્વમાદં શુદ્ધતે, અઘ્નાવિહીનસ્વાચક્ષુષ્મત્ત્વ દ્વ્ય રૂપમિત્ત તત્ત્વદર્શનાયોગાત્ । ન.ચેયં માર્ગાનુસારિણી સુખમવાપ્યતે, સત્યાં ચાત્યાં મ્મત્ત્યેવનિયોગતા, કલ્યાણચક્ષુવીચ સદ્વપદર્શનમ્ ।^{૧૧૦}

પણિકા:—તત્ ઇત્યાદિ. કારણકે ઇન્દ્રિયપણીથી સામાન્યથી આવું ચક્ષુ છે, તત્—તેથી કરીને, અઘ્ન—સૂત્રમાં, ચક્ષુર્વિશિષ્ટમેવ—ચક્ષુ વિશિષ્ટ જ છે, નહિ કે સામાન્ય, આત્મધર્મરૂપં—આત્મધર્મરૂપ, ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને શ્વેતુ સ્વભાવશૂત એવું. વિશેષ જ કહ્યું—તત્ત્વાવબોધનિવચ્છન—તત્ત્વાવબોધનું નિવચ્છન, શ્વેતિ પદાર્થનું પ્રતીતિકારણ, એવી ચા અઘ્ના—જે અઘ્ના, ધર્મપ્રજ્ઞાસાદિ રૂપ મિત્ત, સા સ્વમાવો લક્ષણ વસ્ય તત્ત્વચા—તે સ્વભાવ છે લક્ષણ એવું તે તથા, શુદ્ધતે—શુદ્ધ છે, અગીકાર કરાય છે.

વાદ, ચાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુરૂપ છે કહેવો શુકત છે, તેના જ દર્શનહેતુપણને લીધે, નહિ કે મિથ્યાવશોભના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય એવી તત્ત્વમિત્ત અઘ્ના. એમ આશયીને કહ્યું—અઘ્નાવિહીનસ્ય—અઘ્નાવિહીનને, તત્ત્વમિત્તવિત્તને, અચક્ષુષ્મત્ત્વ દ્વ્ય—અચક્ષુષ્મત્ત્વની જેમ, અધની જેમ, રૂપમિત્ત—રૂપની જેમ, નીલાદિ વર્ણની જેમ, જે તત્ત્વ—તત્ત્વ, શ્વેતિ લક્ષણ, તત્ત્વ—તેવું દર્શન, અવલોકન, તત્ત્વ—તેના, અયોગાત્—અયોગને લીધે, અનુપપત્તિને લીધે.

ભવે એમ હો, તથાપિ તે અન્ય હેતુથી સાધ્ય હોય, નહિ કે ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય, એટલા માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ, હ્યં—આ, તત્ત્વમિત્ત અઘ્ના, માર્ગ—માર્ગને, સમ્યગ્દર્શનાદિકે શુક્તિવચ્ચને, અનુકલતયા—અનુકલપણે, સરતિ—સરે છે, અમન કરે છે, રત્યેવંચીલા—એમ એવંચીલા, તે માર્ગાનુસારિણી—માર્ગાનુસારિણી, સુખમ—સુખેથી, અપરિકલેષપણે, યથાકથયિત્—એવી તેવી રીતે, અવાપ્યતે—પ્રાપ્ત થતી, એમ અર્થ છે.

ભવે આ ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય હો, પણ સ્વસાધ્ય પ્રતિ જ્ઞાનો (અદ્વાનો) નિપત્ત હેતુભાવ નથી, એટલા માટે કહ્યું—સત્યાં ચ—અને સતે, વિષમાન સતે, અસ્યામ્—આ, ઉક્તરૂપ અઘ્ના, મ્મત્તિ—યાય છે, ઉપજે છે, પતત્—આ, તત્ત્વદર્શન, નિયોગતા—નિયોગથી, અવસ્થાવાથી. નિર્દર્શન કહ્યું—

કલ્યાણચક્ષુવીચ—જેમ કલ્યાણચક્ષુ સતે, નિરૂપકતા દષ્ટિ સતે, સદ્વપદર્શન—સદ્વપદર્શન. સત્—સત, સદ્ભૂત, રૂપસ્ય—રૂપનું, દર્શન—દર્શન, અવલોકન, નહિ કે કાચકાચલાદિથી ઉપકૃત ચક્ષુની જેમ અન્યથા.

અર્થ :- તેથી કરીને અત્રે ચક્ષુ તે વિશિષ્ટ જ આત્મધર્મરૂપ એવું, તત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું ગ્રહવામાં આવે છે, —કારણ કે શ્રદ્ધાવિહીનને, અચક્ષુષ્મતને રૂપની જેમ, તત્વદર્શનનો અયોગ છે, માટે; અને માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્વ દર્શન) નિયોગથી હોય છે, — કહ્યાણુ ચક્ષુ સતે સદ્વ્યવસ્થાનની જેમ. ૧૧૦

વિવેચન

“શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષ્ણુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિ'પણે તેહ ભણે.”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ ઇન્દ્રિયપણે સામાન્યથી ચક્ષુનું આવું સ્વરૂપ છે, પરંતુ 'અથ ચક્ષુઃ વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપં' — અત્ર સૂત્રમાં તે ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને જીવનું સ્વભાવભૂત એવું આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ ગ્રહવામાં અત્ર શ્રદ્ધા એ જ આવ્યું છે, — નહિં કે ઉક્તવત્ સામાન્ય ચક્ષુ. આ આત્મધર્મરૂપ આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ કેવું છે ? તે માટે કહ્યું — 'તત્વાવબોધનિબંધન-ભાવચક્ષુ શ્રદ્ધાસ્વભાવં' 'તત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું; અર્થાત્ જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વઅવબોધના નિબંધનરૂપ — નિશ્ચય-કારણરૂપ એવી જે શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ-ધર્મપ્રદાનકારિરૂપ રચિતે તે જ સ્વભાવ છે એનો એવું. આમ તત્ત્વજ્ઞાનના કારણરૂપ શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ અત્ર વિવક્ષિત છે.

અત્રે કેાઈ આશંકા કરશે — જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુષ્યણે કહેવો મુકત છે, કારણ કે તેનું જ દર્શનહેતુપણું છે, — નહિં કે મિથ્યાત્વચોક્ષીયના ક્ષયોપશમથી સંધ્ય એવી તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા એ આશંકાના નિવારણાથે કહ્યું — 'શ્રદ્ધા-વિહીનને, અચક્ષુષ્મતને રૂપની જેમ તત્ત્વદર્શનનો અયોગ છે, માટે.' 'શ્રદ્ધાવિહીનસ્થાવજ્ઞાનમત્ત્વ રૂપમિવ તત્ત્વદર્શનાયોગાત્' અર્થાત્ અચક્ષુષ્મતને — ચક્ષુવિહીણા અધને જેમ રૂપનું દર્શન મળતું નથી, તેમ તત્ત્વરુચિરૂપ-શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ વિહીનને તત્ત્વદર્શનનો યોગ હોતો નથી, તત્ત્વ દર્શન ઘટતું નથી. એટલા માટે શ્રદ્ધાને ચક્ષુ × કહ્યું તે સ્વાર્થ જ છે.

અને 'સદ્ધા પરમ વુલ્લહા' એ સૂત્ર પ્રમાણે આવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા પરમ હૃદય હોઈ, ભગવદ્અનુગ્રહ થકી જ સાધ્ય છે એમ ગર્ભિતપણે દર્શાવતાં કહ્યું — 'માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી.' — 'જ જેમ માર્ગાનુસારિણી સુખમવાચ્યતે, અર્થાત્ માર્ગાનુસારિણી એટલે અચ્ચગ્રહર્શનાદિ શોક્ષમાર્ગને અનુકૂળપણે અનુસરતી, તત્ત્વદર્શનના માર્ગ પ્રત્યે લઈ જતી, એવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા સુખેથી-સહેલાઈથી, વિના પરિક્ષેષે

x સરખાવે : — “સત્શ્રદ્ધાસદ્ગતો બોધો દષ્ટિરિત્યમિધીયતે ।

અસત્પ્રવૃત્તિભ્યાષાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ” શ્રીશિવદષ્ટિસમુચ્ચય

—વિના પરિશ્રમે, સુગમતાથી કાંઈ જેવી તેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી, એ જ સૂચવે છે કે તે જીવની તથા રૂપ યોગ્યતા થયે પરમ દુર્લભ એવા ભગવદ્વ્યત્યુત્ક્રંધ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે.

આવી માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી એમ વ્યતિરેકથી કહી એ જ વસ્તુ હવે અન્વયથી દઢ કરતાં કહ્યું—‘સત્યાં વાસ્યાં ભવત્યેતન્નિયોગતઃ’—અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્ત્વદર્શન) નિયોગથી હોય છે, કદ્યાણુ-માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા ચક્ષુ સતે સદ્વૃપદર્શનની જેમ. ‘કલ્યાણચક્ષુર્લોક સદ્વૃપદર્શનમ્.’ સતે તત્ત્વદર્શન હોયજ અર્થાત્ આ તત્ત્વરુચિરૂપ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા હોય, તો પછી આ તત્ત્વદર્શન નિયોગથી—નિયમથી અવશ્યમેવ થાય છે. અત્રે દર્શાવતા જેમ કદ્યાણુ ચક્ષુ—નિરુપહત ખોડખાંપણુ વિનાનું અવિકલ ચક્ષુ હોય તો સદ્વૃપદર્શન થાય છે, સદ્બલૂત પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપદર્શન થાય છે, તેમ આ શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ હોય તો તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે અઘો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....કયાલરાય.” શ્રી દેવચંદ્રશ.

આ શ્રદ્ધાજન્ય તત્ત્વદર્શનમાં કાળ સિવાય બીજો પ્રતિબંધ નથી અને આ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે, એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

‘જ જ્ઞાત્ર પ્રતિબંધો નિયમેન ઋતે કાલાદિતિ નિપુણસમયવિદઃ। અયં વાપ્રતિબંધ યંબ, તથા તદ્ભ્રમનોપયોગિત્વાત્, તમન્તરેણ તત્ત્વસિદ્ધયસિદ્ધેઃ વિશિષ્ટસ્વોપાદાનહેતોરેવ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્।’^{૧૧૧}

પણિકા—જ હિ—જ, અર્થ—અત્રે, માર્ગાનુસારિ શ્રદ્ધાથી સાખ્ય એવા દર્શનમાં પ્રતિબંધ—વિષ્કંભ—નિયમેન—નિયમથી, અવસ્થાભાવથી, કાર્યાથી એમ સમગ્રજ છે શું સર્વથા ? ના, એટલા માટે કહ્યું—ઋતે—વિના, કાલાત્—કાલ. કારણ કે કાલ જ જ્ઞાત્ર પ્રતિબંધ છે એમ ભાવ છે, હિતિ—એમ, નિપુણસમયવિદો—નિશ્ચયનયવ્યવહારીઓ વદે છે.

વારુ, કાલ પણ પ્રતિબંધક સતે એમ કેમ કહેવામાં આવે છે કે—અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ ? તે માટે કહ્યું—અર્થ જ—અને આ, કાર્યપ્રતિબંધ, અપ્રતિબંધ યવ—અપ્રતિબંધ જ છે, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા—તથાપ્રકારે, દર્શનરૂપતાથી, તસ્યા—તેનું, શ્રદ્ધાનું, ભવન—ભવન, પરિશ્રમન, તે તદ્ભ્રમન—તદ્ભ્રમન, તત્ર ડપયોગિત્વાત્—તેના ઉપયોગિત્વાને લીધે, કાળના આપારવંતપણાને લીધે વ્યતિરેક કહ્યો—

સં—તે, કાળ, અન્તરેણ—વિના, તત્ત્વસિદ્ધયસિદ્ધેઃ—તસ્ય—તેની, દર્શનની સ્વભાવભાષ અનિબંધિતે લીધે, વિશિષ્ટસ્ય—વિશિષ્ટ, વિચિત્ર સહકાર કારણથી જેનો સ્વભાવોત્પત્તિ આદિત છે એવા ઉપાદાનહેતોરેવ—ઉપાદાનહેતુના જ, પારિણામિક કારણના જ, તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્—તથાપરિણતિ સ્વભાવને લીધે. તથાપરિણતિઃ—કાર્યાભિપ્રાય પરિણામ, સા યવ સ્વભાવઃ યસ્ય સ તથા—તે જ છે સ્વભાવ જેનો—કાળનો તે તથા, તદ્ભ્રમવસ્તત્ત્વ—તદ્ભ્રમવ તે તત્ત્વ, તત્ત્માત્—તેથી, કાળના દ્વ્ય-પ્રતિબંધપણાને લીધે.

ઉપર્યઃ—કારણ કે અત્ર કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વહે છે. અને આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે; કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે માટે, તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુત્વ જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે માટે.૧૧૧

વિવેચન

“ કાળલઙ્ગિધ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;

એ જન છવે રે જિનજી નાણજે રે, આનંદધન મત અંબ.

પંથડો નિહાળું રે બીબા જિન તણા રે. ” શ્રી આનંદધનજી.

આ ભાગાનુસારી શ્રદ્ધાથી નિયમથી તત્ત્વદર્શન થાય છે એમ જે કહ્યું તેમાં—‘અત્રે કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વહે છે;’ ‘ન જાત પ્રતિવન્ધો જ્ઞાતે કાલાત્’; અર્થાત્ એક કાળ-સમય શિવાય બીજો અત્રે કાળ શિવાય કયાંયથી પણ પ્રતિબંધ-અટકાયત-રૂકાવટ અવશ્યપણે નથી જ; અત્રે પ્રતિબંધક-અટકાયત કરનાર બે ઠેકાં પણ હોય તો તે માત્ર કાળ જ છે, એમ કુશલ શાસ્ત્રપટુ સમયવિદો-નિશ્ચયસિદ્ધાંત-જ્ઞાતાઓ કહે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે-કાળ બે પ્રતિબંધક હોય તો પછી અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ એમ કેમ કહ્યું ? તેનો ખુલાસો કર્યો કે ‘આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે, ’—અર્થ જાપ્રતિવંધ એવ, આ કાળપ્રતિબંધ તે પ્રતિબંધ જ નથી. આ કાળપ્રતિબંધ ‘કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે અપ્રતિબંધ જ માટે’, ‘તથા તદ્ભવનોપયોગિત્વાત્’; અર્થાત્ તથાપ્રકારે દર્શનરૂપ-પણે, તે શ્રદ્ધાના ભવનમાં-પરિણમનમાં કાળનું ઉપયોગિપણું છે માટે. Only it is a question of time. એટલે પ્રતિબંધરૂપ અવાની વાત તો ફર શકી, પણ શ્રદ્ધાને દર્શનરૂપપણે પરિણમાવવામાં કાળ પણ ઉપયોગી ભાવ ભજવી શકો છે. કારણ કે ‘તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે’, ‘તત્ત્વતરંગ તત્ત્વિજ્ઞાસિદ્ધિઃ’; અર્થાત્ કાલલઙ્ગિધપરિણામ થયા વિના તે દર્શનની સિદ્ધિ હોતી નથી.

“ ઉપાદાન ઉપાદાન નિજ પરિણતિ વસ્તુની રે, પણ નિમિત્ત આધીન....સુનિસુવત. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે પણ કયા કારણથી ? તો કે ‘વિશિષ્ટસ્વોપાદાનહેતોરેવ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્’ ‘વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુત્વ જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે, માટે;’ અર્થાત્ વિશિષ્ટ એટલે નાના પ્રકારના કાળ આદિ સહકારી કારણથી સુક્ત એવા ઉપાદાન વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુત્વ જ—પારિણામિક કારણત્વ જ તથાપ્રકારે પરિણતિસ્વભાવપણું છે, માટે. એટલે કે કાળ આદિ સહકારી નિમિત્તકારણો પણ જ્યાં આવી મળ્યા છે, એવું વિશિષ્ટ ઉપાદાન જ તેવા તેવા પ્રકારે કાર્યાભિસુખ પરિણતિ-પરિણામ પામે એવો તેનો સ્વભાવ છે; અને

દ્રવ્યના પરિવર્તન-પર્યાય કરવારૂપ વર્તનાધર્મપણાને લીધે કાળ પણ તે કાર્યાભિમુખ પરિણતિમાં પોતાનો ભાગ ભજવતો હોઈ ઉપયોગી છે.

“ કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણેા, ભાવલબ્ધિ તુમ હાથે રે;

લલચકનું પણ ગજબન્યું, બાળે ગજવર સાથે રે....સંભવ જિન.” શ્રી યશોવિજયજી.

આ શ્રદ્ધા ધર્મકલ્પવૃક્ષના અવધ્ય બીજરૂપ છે, એમ પ્રસંગે છે—

‘તત્રેવાડવન્યવીજમૃતા ધર્મ્મકલ્પદ્રુમસ્યેતિ પરિભાવનીયં । इयं चेह चक्षुरिन्द्रियं चोक्त-
वज्रगवदभ्य इति चक्षुर्देवतीति चक्षુर्दाः ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૨

‘અર્થ:—તેથી આ (શ્રદ્ધા) ધર્મકલ્પદ્રુમની અવધ્ય બીજભૂત છે એમ પરિભાવ-
નીય છે.

અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવતો થકી છે, એટલે ‘વજ્ર-
દેવતીતિ ચક્ષુર્દા:’ ચક્ષુ હીએ તે ચક્ષુર્દો. ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૨

વિવેચન

“ કાર્યરુચિ કર્તા થયે રે, કારક સર્વિ પક્ષટાય રે....હયાલરાય !

આતમધર આતમ રમે રે, નિજ ધર મંગલભાલ રે. હયાલરાય ! ” શ્રીદેવચંદ્રજી

તેથી—આ બધુંય ઉપરમાં કહ્યું તે પરથી સિદ્ધ થયું કે—‘પવાડવન્યવીજમૃતા ધર્મ્મ-
કલ્પદ્રુમસ્ય’,—આ (શ્રદ્ધા) ધર્મ-કલ્પદ્રુમની અવધ્ય બીજભૂત છે, એમ પરિભાવનીય છે.
આ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા જે કહી, તે ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષની અવધ્ય-અચૂક બીજભૂત છે,—
કે જેમાંથી અવશ્ય ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ ફાલીફૂલીને મુમુક્ષુને શ્રોક્ષરૂપ મનોવાંચિષ્ઠત ફલ
આપશે જ. એમ આ પરિભાવન-સર્વપ્રાદે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

‘અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવતો થકી છે.’ આ શ્રદ્ધા છે
તે જ અહીં આ સૂત્રમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિવક્ષિત છે; અને આ ચક્ષુની પ્રાપ્તિ પણ, અભયની
જેમજ, ભગવતોના શુભપ્રકર્ષરૂપપણાથી, અચિન્ત્યશક્તિચુક્તપણાથી, તથાભાવે અવસ્થિ-
તિથી, અને સર્વથા પરાધંકરણથી આ ભગવતો થકી જ હોય છે. એટલે ચક્ષુર્દેવતિતિ ચક્ષુર્દા:—
ચક્ષુ હીએ છે તે ચક્ષુર્દો એવા આ ભગવતો છે.

॥ इति चक्षुर्दाः ॥ ૧૬ ॥

૧૭. માર્ગદેશ્ય 'માર્ગદેશ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે માર્ગ' તે ચિત્તનું અવક ગમન, ક્ષયોપશમવિશેષ, અર્થાત્ 'સુખા' એમ વ્યાખ્યા કરે છે—
તથા—

'મગ્ગદયાણં'

इह मार्गः—चेतसोऽवक्रमनं, भुजङ्गमगमननलिकायामतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषः । हेतुस्वरूपफलशुद्धा सुखेत्यर्थः ।^{११३}

અર્થ:-તથા—

'માર્ગદોને'

અહીં માર્ગ—ચિત્તનું અવક ગમન તે, ભુજંગમની ગમનનલિકાના આધારે ઉલ્લેખ, વિશિષ્ટ ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ એવા સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષ છે; હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી શુદ્ધ એવી 'સુખા' એમ અર્થ છે.^{૧૧૩}

વિવેચન

“કપટરહિત થઈ આનંદ અરપણા દે,
આનંદધન પદ દેહ.”—શ્રી આનંદધનજી.

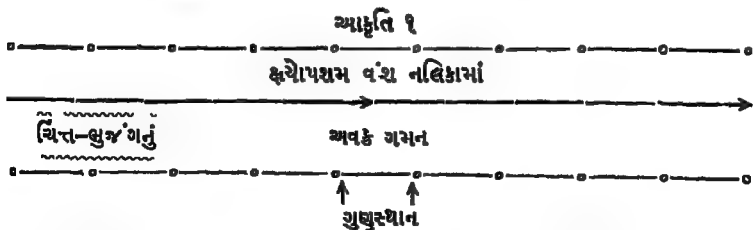
તથાપ્રકારે માર્ગની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવતે થયી હોય છે, એટલા માટે અહીં
'મગ્ગદયાણં'—માર્ગદેશ્યઃ—માર્ગદોને એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદ કહ્યું છે. અહીં—આ સૂત્રમાં

પંજિકા—મગ્ગદયાણં । માર્ગમ્ इह—અહીં. इह—અહીં, સૂત્રમાં, માર્ગઃ—માર્ગ, પંથ, તે શું લક્ષણવાળો છે ? તે માટે કહ્યું—चेतसो—ચિત્તનું, ગતનું, અવક્રમનમ્—અવક ગમન, અકુટિલા પ્રવૃત્તિ. કેવો ? તે માટે કહ્યું—भुजङ्गमस्य—ભુજંગમની, સર્પની, ગમનનલિકા—શુષિર વંશ (પોલી વાંસ) આદિ લક્ષણવાળી ગમનનલિકા,—એ વડે તે અંતઃપ્રવિષ્ટ જઈ શકે છે, તસ્યા—તેનો, આયામઃ—દેશ, તેન—તેની સાથે, તુલ્યઃ—તુલ્ય, ક્ષયોપશમવિશેષ એમ થયેલ છે. કેવા પ્રકારનો ? તે માટે કહ્યું—

विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः—વક્ષ્યમાણ વિશિષ્ટ ગુણલાભહેતુ, સ્વરસવાહી—નિગ્નસિદ્ધાપ્રવૃત્ત, ક્ષયોપશમઃ—દુઃખહેતુ એવા દશનગ્રોહાદિનો ક્ષયવિશેષ. તે આ પ્રકારે—એમ નલિકાની અંદર પ્રવૃત્ત ભુજંગમના ગમનમાં અવક જ નલિકાયામ સમીકિત સ્થાનની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે.—વક્રમાં સાં જવાના અશક્યપણાને લીધે, એમ તે પણ નિશ્ચાત્વગ્રોહનીઆદિ ક્ષયોપશમ ચિત્તને. તાત્પર્ય કહ્યું—हेतुस्वरूपफलशुद्धा—હેતુના—પૂર્વોક્તિ અલ્પલક્ષણ હેતુથી, સ્વરૂપેણ—સ્વચત જ સ્વરૂપથી, ફલેન—નિવિરોધાદિ ફલથી, શુદ્ધા—નિર્દોષા, સુખા—ઉપશમસુખરૂપા સુખાસિકા એમ અર્થ છે. આ માર્ગના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે.

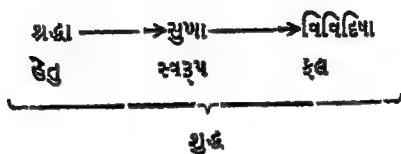
‘માર્ગઃ ચૈતત્તોઽવક્રગમનં ।’ ‘માર્ગ—ચિત્તત્વં અવકે ગમન, ’ માર્ગ તે ચિત્તત્વં અવકે ગમન અકુટિલ પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ચિત્તત્વં આકું-અવળું-વાંકું-ચુંકું નહિ ચાલવું, સીધું સરલપથે-સભ્યપથે ચાલવું તે માર્ગ છે. આ ચિત્તના અવકે ગમનરૂપ માર્ગ તે ‘સુલક્ષ્મગમનનલિકાયામતુલ્યો ક્ષયોપશમ-વિશેષઃ’ ‘ભુજંગમની ગમનનલિકાના આયામ તુલ્ય એવો ક્ષયોપશમવિશેષ છે.’ અર્થાત્ ભુજંગમની-સર્પની ગમનનલિકા એટલે પોલો વાંસ વગેરે નળી જેની અંદર પ્રવેશી તે ગમન કરી શકે છે, તેનો આયામ-દૈર્ઘ્ય-લંબાઈ, તેની સાથે તુલ્ય-સમાન એવો ક્ષયો-પશમવિશેષ-દર્શનમોહાદિનો ક્ષયવિશેષ છે. આ ક્ષયોપશમવિશેષ કેવો છે? તો કે ‘વિશિષ્ટગુણસ્થાનાશ્રાન્તિપ્રશુભઃ સ્વરસવાહી ।’ ‘વિશિષ્ટ શુભસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રશુભ એવો સ્વરસવાહી;’ અર્થાત્ કહેવામાં આવશે એવા વિશિષ્ટ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રશુભ-અનુકૂળ, એવો સ્વરસવાહી એટલે સ્વરસથી આપોઆપ સહજ સ્વભાવે વહેન કરતો—પ્રવર્તતો.

તાત્પર્ય કે-સર્પની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ પોલા વાસની નળીમાં પેઠા એટલે તે વકે ગમન છોડી હઈ આપોઆપ સહસ્રકાટ સીધો ચાલ્યો જાય છે, ને વાંસના આગળ આગળના ભાગરૂપ શુભને સ્પર્શતો આગળ ખસે છે; આવા તેના ભુજંગમગમન અવકે સીધા સહસ્રકાટ ગમનમાં અવકે-સરલ વાંસની નળીત્વં નલિકાયામ તુલ્ય અવકેપથું ને હીર્ષપથું જ કારણભૂત છે તે જ પ્રકારે ચિત્તરૂપ ભુજંગની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ દર્શનમોહાદિના ક્ષયવિશેષ-રૂપ-ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ વંશનલિકામાં જીવનો પ્રવેશ થતાં વકે ગમન છોડી હઈ ચિત્ત સ્વરસથી આપોઆપ જ સીધું સરલપથે સહસ્રકાટ ચાલ્યું જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર આગળતું શુભસ્થાન સ્પર્શતું સ્પર્શતું આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરે છે. ચિત્ત-ભુજંગના આ અવકે ગમન યુક્ત પ્રગતિમાં-છેડસ્થાન પ્રાપ્તિમાં અવકે સરલ વાંસની નળીની લંબાઈ સુભો ક્ષયોપશમવિશેષ જ કારણભૂત છે, કારણ કે સ્વરસથી આપોઆપ પ્રવર્તતો તે જ ઉત્તરોત્તર શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રશુભ-અકૂળ શુભ કરનારો અનુકૂળ છે.

આમ ચિત્તના અવકેગમનરૂપ માર્ગ તે જીવનો ક્ષયોપશમવિશેષ જ છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો ‘દૈત્યસ્વરૂપફલશુદ્ધા સુલેત્યર્થઃ’—હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી

શુદ્ધ એવી 'સુખા' એમ અર્થ છે. અર્થાત પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધારૂપ હેતુથી, ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતા જતા સ્વગત સ્વરૂપથી, અને વિવિદિષાદિ ફલથી શુદ્ધ-નિર્દોષ એવી સુખા-ઉપશમસુખરૂપ સુખાસિકા અથવા સુખરૂપ પ્રગતિ છે. આમ શ્રદ્ધા થકી ઉપજતી, સ્વરૂપશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતી ને વિવિદિષા નીપજાવતી એવી આ સુખેથી પ્રગતિ કરવારૂપ સુખા એ જ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે.

આ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ વિના યથોક્ત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિ નથી. સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી જ હોય છે, એમ અન્યથા-વ્યતિરેકથી સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦ નાસ્મિન્માન્તરેऽતતિ યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિર્માર્ગવિષમતયા ચેતઃસ્વલનેન પ્રતિ-
બન્ધોપપત્તેઃ । સાનુવન્ધક્ષયોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ, અન્યથા તદયોગાત્ ક્લિપ્ત-
દુઃખસ્ય તત્તત્ત્વો વાધકત્વાત્ । ૧૧૪

૧૦ અર્થઃ—આ (ક્ષયોપશમ) આન્તર (હેતુ) નહિ સતે, યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ નથી, કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચેતઃસ્વલન વડે પ્રતિબન્ધની ઉપપત્તિ છે માટે. સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, અન્યથા તેના અયોગ છે માટે, ક્લિષ્ટ દુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી વાધકપણું છે માટે. ૧૧૪

પશ્ચિમ—વ્યતિરેકથી ભાવતાં કહે છેઃ—જ—ન જ, અસ્મિન્—આ, ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગ, આન્તરે—અન્તરંગ હેતુ સતે,—અહિરંગ ગુરુઆદિ સહકારિ સહભાવે પણ, યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિ—સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણલાભ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યુંઃ—માર્ગવિષમતયા—માર્ગવિષમતાથી, ક્ષયોપશમનિસંશુદ્ધતાથી, ચેતઃસ્વલનેન—ચેતઃસ્વલન વડે, મનોવ્યાધાત વડે, પ્રતિબન્ધોપપત્તે—પ્રતિબન્ધની ઉપપત્તિને લીધે, યથોદિત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિના નિષ્ફલસંભવને લીધે. કયા કારણથી ? કારણ કે સાનુવન્ધક્ષયોપશમાત્—સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી, ઉત્તરોત્તર અનુગ્રંથથી પ્રથમ ક્ષયોપશમ થકી, ગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ—પૂર્વોક્ત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિ ઉપજે છે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—સાનુબંધ ક્ષયોપશમના અભાવે, તદયોગાત્—તેના અયોગને લીધે યથોદિત ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ક્લિષ્ટ—ક્લિષ્ટ, દુઃસ્વપ્તીતિ દુઃસ્વ—દુઃખ દે છે તે દુઃખ, કર્મ, તેથી ક્લિષ્ટ કર્મના, તત્ત્વ—તેમાં, નિરુગ્રંથ ક્ષયોપશમમાં, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, અન્તરંગ વૃત્તિથી, વાધકત્વાત્—પ્રેરૂત ગુણસ્થાનના વાધકપણને લીધે,

विवेचन

“સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો લાલ.

સત્તા સાધન માર્ગ લક્ષી એ અંતર્યો હો. લાલ. દીઠો સુવિધિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

આમ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે એમ અન્વયથી કહ્યું તે જ વસ્તુ હવે વ્યતિરેકથી અહીં દેહ કરી છે : ‘વાસ્મિનાન્તરે’ડસતિ સયોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ ।’—આ (ક્ષયોપ-

[illegible]

પ્રતિવંધોપપત્તેઃ । ‘કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચિત્તરુખલન વડે પ્રતિવંધની ઉપપત્તિ છે માટે.’ વિષમ-અરુખચક્ષુ આગે ગમન કરતાં રુખલન થવાથી-કોઈક દાગવાથી જેમ પ્રતિવંધ-અટકાયત થાય, તેમ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગની વિષમતાથી ચિત્તરુખલન-મનોન્યાયાત વડે કરીને થયેલા શુદ્ધસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિવંધ-અવરોધ-રૂકાવટ હોય, માટે.

તે પણ ક્યા કાશુથી? તો કે 'સાનુબન્ધકર્યોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાભાવિતિ, અન્યથા તવ્યોગાત।' 'સાનુબંધ ક્ષરોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે,

અ-યથા તેનો અર્થોગ છે, માટે. 'સાતુખંધ-ઉત્તરોત્તર અતુખંધવાળા સાતુખંધ ક્ષયોપશમ-સંકલનામદ્ર ક્ષયોપશમ થકી યથોક્ત ગુણસ્થાન લાભ ઉપજે છે,

श्री गुरुभ्यां नमः । नहिं' तो तेवा सातुण'च क्षयेपशमना आत्मावे क्षयेपशम उत्तरा-
 नहिं' तो नहिं' तर संहलनामद्ध न होय, कोट्ये हे उत्तरांतर संहलना विहीन

નિરનુબંધ હોય તો પ્રસ્તુત શુભસ્થાન પ્રાપ્તિનો યોગ વરતો નથી. કારણ કે ‘ક્લિષ્ટબુદ્ધ્યસ્ય તત્ત્વતો વાચકત્વાત્ ।’ ક્લિષ્ટ હુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી બાધકપણું છે માર્દે.’ અર્થાત્ ‘હુઃખયતીતિ હુઃખ’-હુઃખ એ તે હુઃખ, અને કર્મ હુઃખ એ છે, માર્દે બીજે હુઃખ શબ્દથી કર્મ કહ્યું છે. આ કપરથી ક્લિષ્ટ હુઃખનું જોટલે ક્લિષ્ટ કર્મનું તેમાં-નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં તત્ત્વથી-અંતરંગ વૃત્તિથી પ્રસ્તુત શુભસ્થાનનું બાધકપણું છે; જોટલે કે નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં જે ક્લિષ્ટ કર્મનું હોવાપણું છે, તે ક્લિષ્ટ કર્મ જ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં બાધકરૂપ-અંતરાયરૂપ યથા પડે છે. આ આકૃતિથી સ્ફુટ થશે—

આકૃતિ ૨

ઉત્તરેતર

શુષ્કસ્થાન પ્રાપ્તિ

----- द्विष्ट कर्म बाधक

निरतमं ध्वंयोपशम

સાનુબંધ કર્મ તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લ કર્મ છે, અને માર્ગપ્રાપ્તિ સતે છવ્ઠ તેવો અતિસંકિલ્પ નથી હોતો, ધ્રુવાદિ પરમ પ્રવચનરહસ્ય પ્રકારો છે—

૧૧ સાનુબંધ ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ, તદ્વાચિતસ્યાસ્ય તથાગમનામાવાત, મૂયસ્તદનુ-
મ્વોપપત્તેઃ । ન ચાસૌ તથાઽતિસંકિલ્પસ્તત્પ્રાપ્તાવિતિ પ્રવચનપરમગુહ્યં, ન જ્ઞાતુ મિન્નગ્રન્થે-
મ્વ્યસ્તદ્બન્ધ ઇતિ તન્નયુક્તયુપપત્તેઃ । ૧૧૬

૧૧અર્થ :—સાનુબંધ એવું આ (કર્મ) કિલ્લ છે એમ તન્નગર્ભ છે, તેનાથી પ્રાપ્તિ
એવા આના (ચિત્તાના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે, પુનઃ તેના (કિલ્લ દુઃખના)
અનુભવની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને તે (પ્રકૃત છવ્ઠ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્પ નથી
હોતો, એમ પ્રવચનપુ' પરમ ગુહ્ય છે,—નિશ્ચયે કરીને લિન્નગ્રન્થિને પુનઃ તેના બંધ નથી
એવી તન્નયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૧૫

વિવેચન

“ધાતિ કુંગર આઠા અતિ ઘણા, તુજ ફરિયાણુ જગનાથ.” કી આનંદધનજી

ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લ કર્મ છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. આ કિલ્લના
સ્વરૂપનું જ વ્યાખ્યાન આત્ર કહ્યું છે : ‘સાનુબંધ ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ ।’ સાનુબંધ
એવું આ (કર્મ) કિલ્લ છે એમ તન્નગર્ભ છે. સાનુબંધ એટલે ઉત્તરોત્તર પરંપરાથી

પત્રિકા—સાનુબંધ—પરંપરાનુબંધવાળું, ક્લિષ્ટ—કિલ્લ, કલેશકારિ, યત્ન—આ, કર્મ—
નહિ કે પુનઃ તવકાળે જ પરમ કલેશકારિ પશુ,—સ્વકલેશકારીના શિષ્યોના કર્મ જેમ, અથવા
મહાવીરના કમ જેમ, ઇતિ તન્નગર્ભઃ—આ પ્રવચનપરંપરા છે. આ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—
તદ્વાચિતસ્ય—તેનાથી પ્રાપ્તિ, કિલ્લકર્મથી અવિશ્રુત, અસ્ય—આના, ચિત્તાના, તથાગમનામાવાત—
તથાપ્રકારે ગમનના અભાવને લીધે, અવકાતાથી વિક્લિષ્ટ ગુણસ્થાનગમનના અભાવને લીધે. કયા કારણથી ?
તે માટે કહ્યું—મૂયસ્તદનુમ્વોપપત્તે—પુનઃ તેના અનુભવની ઉપપત્તિને લીધે, તસ્ય—તેનો, કિલ્લ દુઃખનો,
અનુભવ ઘણ ઉપપત્તિ—અનુભવ જ ઉપપત્તિ, તસ્યા—તેને લીધે. અવશ્ય અનુભવનીય એવું તે
(કિલ્લ કર્મ) સતે અવક ચિત્તાગમન કેમ હોય ? એમ ભાવ છે.

વારુ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પશુ કલેશના નિત્યાત્વગમનને લીધે અત્રે કિલ્લ દુઃખનો અભાવ
કેમ ? તે માટે કહ્યું—ન જ્ઞાન જ, જસૌ—તે, પ્રકૃત છવ્ઠ, તથા—તથાપ્રકારે, પૂર્વની જેમ, અતિસંકિલ્પ—
—અતીવ સાનુબંધ કલેશવાળો, તત્પ્રાપ્તો—માર્ગપ્રાપ્તિ થયે, ઇતિ—આ, પ્રવચનપરમગુહ્ય—
પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય, સાસનનું હંદ્ય છે. અને હેતુ—

ન જ્ઞાન—ન જ, મિત્રગ્રન્થે—લિન્નગ્રન્થિવંતે, સમ્યક્ત્વવંતે, મૂયઃ—પુનઃ, તદ્બન્ધ—
પ્રતિબંધ, ઇતિ—એમ, તન્નયુક્તયુપપત્તે—તન્નયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે, પુનઃ તેના બંધ વડે કદી પણ
અવલોન થતો નથી ધ્રુવાદિ શાસ્ત્રીય યુક્તિના મોખે લીધે.

સાનુબંધ કર્મ તે કિલ્લ અને તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ પ્રતિબંધક

જેનો અનુબંધ-સંકલના થયા કરે છે, એવું જે આ કર્મ તે જ 'કિલ્લ'—કલેશકારિ છે, (પણ સ્કંદકાર્યાવના શિખેના કર્મની જેમ કે મહાવીરના કર્મની જેમ તત્કાલ જ પરમ કલેશકારિ કર્મ તે કિલ્લ નથી,) એમ તંત્રગર્ભ-અવચનપરમાર્થ છે કારણ કે 'તેનાથી બાધિત એવા આના (ચિત્તના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે; ' તે કિલ્લ કર્મથી બાધિત-પીડિત-કલેશિત ચિત્તના તથાપ્રકારે અવકંપણે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનનો અભાવ હોય છે, માટે; અર્થાત્ કિલ્લ કર્મથી કલેશિત ચિત્ત વાંકું ચાલે છે, એટલે તેનું તેવા પ્રકારે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમન હોતું નથી.

અને તે પણ કયા કારણથી ? તો કે ' પુનઃ તેના (કિલ્લ દુઃખના) અનુભવની ઉપપત્તિ છે, માટે; પુનઃ કિલ્લ દુઃખનો-કર્મનો અનુભવ એ જ તેની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે, માટે. એટલે કિલ્લ દુઃખરૂપે-કલેશરૂપે અવશ્ય અનુભવમાં આવતું એવું તે કિલ્લ કર્મ સતે અવકં ચિત્તગમન કેમ હોય ? ને અવકં ચિત્તગમન ન હોય તો ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનરૂપ પ્રગતિ કેમ હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય. આથી ઉલટું અકિલ્લ (નિરનુબંધ) કર્મ હોય તો જ ચિત્તનું અવકં ગમન હોય ને ગુણસ્થાન પ્રત્યે પ્રગતિ હોય. તાત્પર્ય કે-સાનુબંધ એવા કિલ્લ કર્મથી નિરનુબંધ ક્ષયોપશમને લીધે ચિત્તના અવકં ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય નહિ; પરંતુ નિરનુબંધ એવા અકિલ્લ કર્મથી સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષને લીધે જ ચિત્તના અવકં ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય.

અત્રે કોઈ શંકા કરશે-સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પણ પતન થવાથી કોઈને મિત્રાત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે, તો પછી અત્રે કિલ્લ કર્મનો અભાવ કેમ ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું :—' ન ચાલો તથાગતિર્લક્ષ્મિન્દસ્તનપ્રાપ્તાવિતિ પ્રવચનપરમગુણાં ' માર્ગપ્રાપ્તિ સતે ' તે (પ્રકૃત છવ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્લ ન હોય અતિસંકિલ્લ નથી હોતો એમ પ્રવચનનું પરમ શુદ્ધ છે ' અર્થાત્ તે પ્રકૃત છવ માર્ગની પ્રાપ્તિ થયે, પૂર્વની જેમ તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્લ-સાનુબંધ કિલ્લ કર્મવાળો-અતિ કલેશિત નથી હોતો, —એમ આ પ્રવચનનું-જિનશાસનનું પરમ શુદ્ધ, પરમ રહસ્ય છે.

તે અતિસંકિલ્લ કેમ નથી હોતો ? તોકે ' ન જલ્લ મિત્રગ્રન્થે શ્ર્વસ્તદવન્ધા । ' ' નિશ્ચયે કરીને સિન્નઅંધિને પુનઃ તેનો બંધ નથી એવી તંત્રચુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે ' અર્થાત્ જેણે અંધિનો લેદ કર્યો છે, એવા સમ્યગ્તત્વવંતને પુનઃ તેનો તેવા પ્રકારે બંધ નથી હોતો. તે અંધિ એકવાર ત્રી એટલે બસ ત્રી ! ખલાસ ! તે દ્રીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઊભી થવા પામે જ નહિ, અંધાય નહિ; એવો તેનો લેદ હોય છે, —એવા પ્રકારે શાસ્ત્રીય ચુક્તિનું ઘટમાનપણું છે માટે.

એમ અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો બીજા ક્ષયોપશમનો ભેદ છે, અને આ અંગે યોગાચાર્ય પતંગલિની પણ સમજાવે છે, એમ સમન્વય સાધે છે—

૧૨ પવમનિવૃત્તિગમનેનાસ્ય ભેદઃ । સિદ્ધં ચૈતત્ પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા યોગાચાર્યાણાં, પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયનન્દક્રતસ્મરભેદઃ કર્મયોગ इत्यादिविचित्रवचनप्रवणादिति । ૧૧૬

૧૨ અર્થઃ—એમ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે, અને આ પ્રવૃત્તિઆદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાચાર્યોને સિદ્ધ છે,—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ક્રતભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે, ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના પ્રવણને લીધે. ૧૧૬

વિવેચન

“ શુદ્ધ માર્ગે વધેલો સાધ્ય સાધન સધ્યો,

સ્વામી પ્રતિષ્ઠા સત્તા આરાધે....અહો શ્રી મુખતિ જિન । ” શ્રી દેવચંદ્ર

આ અર્થ જે ઉપરમાં કહ્યું તેનો ફલિતાર્થ શું ? તે માટે એમ કહ્યું—‘ પવમનિવૃત્તિગમનેનાસ્ય ભેદઃ । ’ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે. અર્થાત

પણિકા—તેથી શું સિદ્ધ થયું ? તે માટે કહ્યું—પરં—એમ, સાતુભવતાથી, અનિવૃત્તિગમને—અનિવૃત્તિગમનથી, અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિથી, અસ્ય—આનો, માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો, ભેદઃ—ભેદ, વિશેષ,—શય ક્ષયોપશમનો. પરતં વડે પણ આ સાધતાં કહ્યું—સિદ્ધં ચ—અને સિદ્ધ છે, પ્રાપ્ત છે, પતત્—આ સાતુભવ ક્ષયોપશમવત્તુ અન્યભેદાદિ લક્ષણ વસ્તુ, પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા—અર્થાત આદિ શબ્દવાચ્યતાથી, નામાન્તરથી એમ અર્થ છે, યોગાચાર્યાણાં—યોગાચાર્યોને, પતંગલિપ્રભૃતિને, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયનન્દક્રતસ્મરભેદઃ કર્મયોગઃ—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ક્રતભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે. પ્રવૃત્તિઃ—અરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ શુદ્ધિલક્ષણા પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્ત માર્ગે એમ અર્થ છે, પરાક્રમેણ—પરાક્રમથી, વીર્યવિશેષ શક્તિથી, અપૂર્વકરણ વડે એમ અર્થ છે, જયઃ—જય, વિજયક્રમે અભિલેખ, વિજય, અનિવૃત્તિકરણ એમ અર્થ છે. આનન્દઃ—આનંદ—સમગ્રહર્ષનાશરૂપ, ‘તમોમન્યમેવાદાનન્દઃ’—તમેમનિના ભેદ થઈ આનંદ એ વસ્તુનાં પણ વચનથી, ક્રતસ્મરઃ—ક્રતના, શલના, મરણાત્—શરણથી, અને તેથી તે તે પ્રવૃત્ત્યાદયો એવા ચર્ય સ્વ તયા—તે પ્રવૃત્તિ આદિ ભેદ છે જેના તે તથા, કર્મયોગઃ—ક્રિયાલક્ષણ કર્મયોગ. કર્મતુ ગ્રહણ ક્રમચાલકણ પ્રવૃત્તિધાનયોગના વ્યવસ્થેદાર્થે છે. સામાન્યથી અન્યત્ર યોગ પંચ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે—

“ પ્રણિધિપ્રવૃત્તિચિહ્નજયસિદ્ધિવિનિયોગમેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મહૈરાક્યાતઃ શુભાશય પચ્છાઽઽઽઽ યિચ્છો ॥ ” (પા. ૩૩૩, ૩-૬).

(અર્થાત) પ્રણિધિ, પ્રવૃત્તિ, વિજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગના ભેદથી પ્રાયે ધર્મસોથી પંચ પ્રકારનો શુભાશય અત્ર વિધિમાં કલો છે અને શુભાશય તે યોગ છે. ઇત્યાદિ—આદિ શબ્દથી ક્રમચાલક આદિ વચનતુ ગ્રહણ છે.

એવા પ્રકારે સાતુખંધપણે અનિવૃત્તિગમનથી—પાછું વળવારૂપ અનિવૃત્તિગમને કરી નિવૃત્તિ ભ્યાં નથી (No turning back) એવા ગમનથી આ માર્ગરૂપ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો લેદ છે, શેષ ક્ષયોપશમોથી વિશેષ છે; આ ક્ષયોપશમનો લેદ અનિવૃત્તિગમનરૂપ લક્ષણથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમ બાકીના બીજા ક્ષયોપશમોથી જુદો પડે છે. વાંસની નળીમાં પેઠેલા લુબ્ધગને જેમ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાતુખંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; તેમ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષને પામેલા ભવ્ય-લુબ્ધગને પણ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાતુખંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ આગળની શુભભૂમિકાને સ્પર્શતા જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કશાંત્રા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ એવું અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. પરંતુ આવે! માર્ગરૂપ સાતુખંધ ક્ષયોપશમવિશેષ જેને નથી, પણ નિરતુખંધ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેને તો તેવું અનિવૃત્તિગમન હોતું નથી. આમ અનિવૃત્તિગમન વડે કરીને માર્ગરૂપ સાતુખંધ ક્ષયોપશમવિશેષનો શેષ નિરતુખંધ ક્ષયોપશમોથી પ્રગટ લેદ છે. અને આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષની પ્રાપ્તિથી અનિવૃત્તિગમન વડે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે—

‘ભવ્યોને યથાપ્રવૃત્ત કરણ, અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણ એમ ત્રણેય કરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને પહેલું યથાપ્રવૃત્ત કરણ જ હોય છે, બીજા કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. અત્રે કરણ એટલે યથાપ્રવૃત્ત કરણ પરિણામ. ‘આગ્રસે યદી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં અવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે કચિત્ કિચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાવૃત્ત કરણ તે યથાપ્રવૃત્ત કરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંતવાર કરે છે ને અનંતવાર અંધિની નિકટ આવે છે, પણ તે માત્ર સામાન્ય સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે અંધિલેદ કયાં વિના પાછો વળી જાય છે. અને ભવ્ય પણ ભવ્યલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરારી, અનન્ય પ્રયત્નથી—અસાધારણ (Extra-ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) શૂરવીરપણે ‘ચાહોમ કરીને,’ અધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગંતો લેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્તે તો નથી, ત્યાંલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. પણ જીવ ન્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તે તો હોય છે ને તેમાં પણ ભાવમલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય જીવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંધિલેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉલ્લાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વ કરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયે નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ;

અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ, તે અનિવૃત્તિકરણુ, અર્થ કરણથી અશિલેહ થાય છે અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જો તીવ્ર સવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો પદ્મોપમ—સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, અપાટાખંધ ભાવપાત્ર, ભાવસાધુ આદિ દશાને પામે, અને ઉપશમ—સપકાએલી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, થાવત તે જ ભવે પણ ચોક્ષ પામે. જો જીવના પુરુષાર્થમાં મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે ચોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય. એટલે ચોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થજ્ઞાને આધીન છે.”

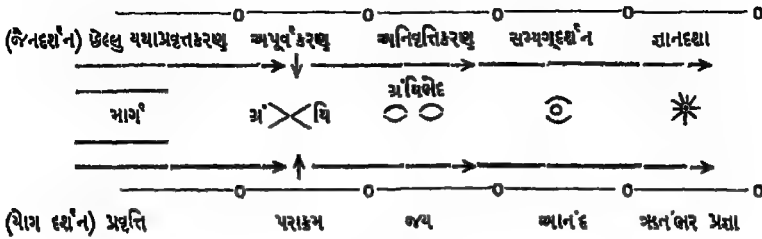
—શ્રી યોગદશિસુચ્ય વિવેચનમાંથી (સ્વરચિત) પૃ. ૪૬-૪૮

એમ અનિવૃત્તિગમન વડે માર્ગરૂપ સાનુખંધ ક્ષયોપશમનો લેહ જિનાગમની શુદ્ધિથી સિદ્ધ છે. ‘અને આ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાચાર્યોને સિદ્ધ છે.’ અર્થાત સાનુખંધ ક્ષયોપશમવર્તને અનિવૃત્તિગમનથી અશિલેહાદિ પ્રાપ્ત જન દર્શન હોય છે, એ જિનદર્શનસંમત વસ્તુ, પંતજલિઆદિ યોગાચાર્યોને અને યોગદર્શનની પણ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી—નામાન્તરથી સિદ્ધ છે, પ્રતીત પરિભાષાનો સુમેળ છે—‘પ્રવૃત્તિપરાક્તમજ્યાનન્દ્યત્તમ્ભરમેવઃ કર્મયોગઃ।’ ‘પ્રવૃત્તિ પરાક્રમ, જ્ય, આનંદ ને ઋતંભર લેહવાળો કર્મયોગ છે ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના શ્રવણને લીધે.’ અર્થાત જે જિનદર્શનસંમત વસ્તુ છે, તેને માટે તે યોગદર્શનપ્રણેતાઓ જૂદો શબ્દ પ્રયોગ કરી તેને નામાન્તરથી જોળાવે છે, પણ તેમાં માત્ર શબ્દલેહ છે, અર્થલેહ નથી. આ ખન્ને પરિભાષાલેહનો સમન્વય આ પ્રકારે—

(૧) શુદ્ધિલક્ષણ પ્રવૃત્તિ તે ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણુ બરાબર છે, પ્રકૃત માર્ગ જો જ પ્રવૃત્તિ છે. (૨) વીર્યવિશેષવૃદ્ધિરૂપ પરાક્રમ તે અપૂર્વકરણુ બરાબર છે. (૩) વિઘ્નજયરૂપ જ્ય તે અનિવૃત્તિકરણુ બરાબર છે. (૪) આનંદ તે સમ્યગ્દર્શન-લાભ બરાબર છે, ‘તમોઽગ્રિયમેવાદાનન્દઃ’—તમોઽગ્રિયમેવ શક્તિ આનંદ જો વચનથી. (૫) ઋતતા—સત્યતાં ભરણથી—ધારણથી ‘ઋતંભર’ પ્રસાવિશેષ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની સાચી જ્ઞાનદશા બરાબર છે.

અને પ્રથમ તો પ્રવૃત્તિ કરે, એટલે માર્ગ પામે; પછી તે માર્ગે અપૂર્વ ઉત્સાહથી આગળ વધવાનું પરાક્રમ ફાળવે, અને વચ્ચે વિઘ્ન આવે તેનો જ્ય કરે; એટલે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આનંદ ઉપજે અને પછી તથારૂપ સાચી વીતરાગ દશા થતાં ઋતંભર ભુદ્ધિ પ્રગટે. આમ પ્રવૃત્તિઆદિ લેહવાળો કર્મયોગ છે, આધ્યાત્મિક ક્રિયારૂપ અતરામ-પરિણુતિવાળો કર્મયોગ છે. ઇત્યાદિ વિચિત્ર—નાનારૂપ વચન પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ક્રુત થાય છે, ‘તે પરથી પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુ પરિપુષ્ટ થાય છે. આ આકૃતિથી કપાલ સમજશે—

આકૃતિ ૩

અને આ માર્ગ ભગવંતો થકી જ હોય, માટે ભગવંતો માર્ગદર્શક છે, એમ નિગમન કરે છે—

૧૩ જ્ઞેવં યથોદિતમાર્ગમાયે, સ જોક્ષવત્ સગવદ્મ્યં ઇતિ માર્ગે વદતિ માર્ગદા: ॥ ૧૭ ॥ ૧૧૭

૧૩ અર્થ:—અને આ (અનિવૃત્તિગમન) યથોદિત માર્ગના અભાવે ન હોય, અને તે માર્ગ ઉક્તયત્ ભગવંતો થકી છે. એટલે માર્ગ દીએ છે તે માર્ગદા: ॥ ૧૭ ॥ ૧૧૭

“ માર્ગદેશક ચોક્ષનો રે, કેવલજ્ઞાન નિધાન;

ભાવદયાસાગર પ્રભુ રે, પર ઉપગારી પ્રધાનોરે....વીર પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

અને આ જે અનિવૃત્તિગમન-પાછા વળ્યા વિનાનું-નિવૃત્તિ વિનાનું ગમન કહ્યું તે યથોદિત ક્ષયોપશમવિશેષણીય માર્ગના અભાવે ન હોય, —જ જ્ઞેવં યથોદિતમાર્ગમાયે; અને તે માર્ગ પશ્ચ અભયાદિ અધિકારમાં અગાઉ કહ્યા સુજ્ઞ સુસુપ્રકર્ષદ્વયપણા આદિ ચાર કારણકલાપથી ભગવંતો થકી જ હોય. એટલે માર્ગ દીએ તે માર્ગદર્શક એવા આ અર્હંત ભગવંતો છે.

॥ ઇતિ માર્ગદા: ॥ ૧૭ ॥

૧૮. શરણદે

‘શરણદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અને ભવારુપગત આર્ત છવોને સમાધાસનસ્થાન સમુ તત્ત્વચિન્તામધ્યવસાન—વિવિધિયા (તત્ત્વ-
નિતાસા)એ જ શરણુ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૪ તથા—

‘સરણદયાણં’

દ્વહ શરણે—મયાત્તજ્ઞાણં, યતઃ સંસારકાન્તારગતામાં અતિમવહરાગાદિપીઠિતાનાં
દુઃખપરમ્પરાસદ્દુઃશવિક્ષોમતઃ સમાધાસનસ્થાનકલ્પં તત્ત્વચિન્તારૂપમધ્યવસાનં
વિવિધિપેત્યર્થઃ । ૧૧૮

૧૪ અર્થ—તથા—

‘શરણુદોને’

અહીં શરણુ ભવાર્તુ’ ત્રાણુ છે અને એ,—દુઃખપરંપરા ને સંકલેશના વિક્ષેપ થકી
અતિપ્રબલ રાગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાન્તારગતોને સમાધાસનસ્થાન સમુ—તત્ત્વ-
ચિન્તારૂપ મધ્યવસાન છે; વિવિધિયા એમ અર્થ છે. ૧૧૮

વિવેચન

‘ત્રાણુ શરણુ આધાર છો રે, પ્રશુલ્લ બન્ધ સહાય રે....દયાલરાય ।

દેવચંદ્ર પદ નીપજે રે, જિનપદ કજ સુપસાય રે....દયાલરાય ।” —શ્રી દેવચંદ્રેણ

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ ભગવંતો શરણુ દેનારા છે એટલા માટે અને ‘સરણદયાણં’
—શરણદેભ્યઃ—શરણુદોને એ પદ મૂક્યું. અહીં આ સુત્રમાં ‘શરણુ એટલે ભવાર્તુ’ ત્રાણુ
છે, ‘શરણં મયાત્તજ્ઞાણં’ ।’ ભયથી બે આર્ત-હઃખી છે તેવું ત્રાણુ-રક્ષણ-મયાવતું તે શરણુ
છે, અને એ શરણુ ‘તત્ત્વચિન્તારૂપમધ્યવસાનં’—‘તત્ત્વચિન્તારૂપ મધ્યવસાનં’—
આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ છે. અર્થાત્ તત્ત્વચિન્તારૂપ ને ચિન્તાપરિણુતિ, સંકલ્પરૂપ
મનોવ્યાપાર, આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ તે જ ભવભયથી આર્તવૃં-હઃખીતું ત્રાણુ-રક્ષણ
કરનાર શરણુ છે.

આ શરણુ કેવું છે ? તો કે—દુઃખપરમ્પરાસદ્દુઃશવિક્ષોમતઃ—દુઃખપરંપરા ને
સંકલેશના વિક્ષેપ થકી અતિપ્રબલ રાગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાન્તારગતોને

પણિકા—દુઃખપરમ્પરાસદ્દુઃશવિક્ષોમતઃ—દુઃખપરમ્પરાયા—નરકાક્ષિવશ્ય દુઃખપરંપરાના,
સદ્દુઃશસ્ય જ—અને કોપાદિ લક્ષણ સંકલેશના, વિક્ષોમતઃ—વિક્ષેપ થકી, સ્વરૂપદ્વાસલક્ષણ ચલનશીલ.

ભવારૂપમાં

સમાધાસન સ્થાન સમું

શરણુ

અતિપ્રબલરાગાદિપીડિતાનાં સંસારકાતારણતાનાં-સમાધાસનસ્થાન

સમું છે, 'સમાધાસનસ્થાનકલ્પ'—અર્થાત્ નરક-તિર્થ'આદિ ચારે

ગતિમાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખપરંપરાથી અને ક્રોધાદિ

કષાયજન્ય સંકલેશથી ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલન રૂપ વિશેષ થકી

જે અત્યંત બળવાન રાગ-દ્વેષાદિથી પીડાઈ રહ્યા છે, એવા સંસાર-

કાંતારગત—ભવારૂપવર્તી જીવોને સમાધાસનસ્થાન સમું છે, આત્મશાંતિ અર્પનારૂં

આશ્રયસ્થાન છે. આ સંસારરૂપ કાંતાર-ભવરૂપી ભયંકર અટવી છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપનું

બાન ભૂલેલા આ જીવો નરક-તિર્થ'આદિ ચારે ગતિમાં ગોમાં ખાતાં જન્મ-જરા-મરણાદિ

અનંત દુઃખપરંપરા પામી રહ્યા છે, અને ક્રોધાદિ કષાયઅગ્નિથી ઉપજતા અતંતસ્તાપથી

સંકલેશ-મહાકલેશ અનુભવી રહ્યા છે એટલે આવી દુઃખપરંપરાથી ને કષાયજન્ય

સંકલેશથી તેના આત્મામાં વિશેષ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપની અસ્વસ્થતારૂપ ભારી

ખળભળાટ જોડે છે; અને આવા સ્વરૂપચલનરૂપ વિશેષથી પરભાવમાં આત્મપ્રુદ્ધિને લીધે

તે અતિપ્રબલ રાગ-દ્વેષાદિ દોષથી પીડાય છે આમ દુઃખપરંપરાથી ને સંકલેશથી

ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલનરૂપ વિશેષને લીધે રાગાદિથી પીડાતા આ સંસારકાંતારગત-ભયંકર

ભવાટવીમાં ભટકતા જીવો જે ગિચારા 'ત્રાહિ મામ્' પોકારતાં મહાભય અનુભવી રહ્યા છે,

તેઓને આ તત્ત્વચિંતન સમાધાસનસ્થાન સમું છે, પરમ આત્મશાંતિ અર્પનારૂં

હીલાસાનું કેકાણું છે, હૈયાધારણુ દેનારૂં આશ્રયસ્થાનરૂપ શરણુ છે.

અત્રે તત્ત્વચિંતા અધ્યવસાનને જ શરણુ કહેવાનું કારણ શું ? તે આમ વિચારવા

યોગ્ય છે: આ જીવને અનંત ભવભ્રમણુ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ તે

તત્ત્વચિંતા 'વિવિધિયા' નિજ સ્વરૂપના તત્ત્વચિંતન વિના જ થઈ છે, શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં

એજ શરણુ કહ્યું છે તેમ 'જે સ્વરૂપ સમન્વયા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત;'

એટલે આ ભવભયદુઃખ ટાળવું હોય તો જેથી નિજ સ્વરૂપનું બાન

થાય એવું તત્ત્વચિંતન જ એક તેમાંથી ત્રણ કરનાર એક શરણુ છે.

"શ્રી સુખાહુ જિન અંતરભગી, સુજ મનનો વિશરાગી રે....પ્રભુ અંતરભગી,

આતમ ધર્મતણો આરાગી, પરપરિણુતિ નિખાગી રે....પ્રભુ."—શ્રી દેવચંદ્રશ

અને આ જે તત્ત્વચિંતાનું અધ્યવસાન-મનોવૃત્તિ છે, તે જ 'વિવિધિયા' એમ

પર્યાયનામથી ઓળખાય છે. 'નિદ્' (To know) ધાતુ પરથી વિવિધિયા એટલે તત્ત્વ

બાણવાની ઇચ્છા-તત્ત્વજિજ્ઞાસા એમ અર્થ છે. તત્ત્વ બાણવાની અંતરજ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા,

ઇતેભરી, તમસા, તાલાવેલી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા X વિનાનું જે બાણવું

છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલું હોય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. જેમ તૃપ્તાતુર પુરુષ પાણી

x કિં તદ્ભક્ષ ? કિમધ્યાત્મ ? કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ? ।

અષિમૃતં ચ કિં પ્રોકમપિદૈવકિમુચ્યતે ? ॥

અધિયજ્ઞઃ કર્ય કોઝ દેહેઽસ્મિન્મણુસદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કર્ય જ્યોઝિ નિયતાત્મમિઃ ॥"—ગીતા, ૮-૧,૨

માટે ચોતરફ ઝાંઝા નાંખે, જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, તેમ તત્ત્વ બાણ્યની તરસ લાગે, ઉત્કંઠા બાળે, તાલાવેલી ઉપબે, એવી તત્ત્વપિપાસા તે જ સાચી જિજ્ઞાસા અથવા વિવિદિષા છે. જેમકે—

“હું કેણુ છું ? કયાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મ્હારું ખરું ?

કોના સંબંધી વળમણુ છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે એ કયાં,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યાં.”—શ્રી મોક્ષમાળા

“હું છું કેણુ ? સ્વરૂપ મુજ શું ? બાણ્યવા તત્ત્વ ઝંખે.

ઉત્કંઠાથી તરસ બુઝવા ચાતકો જેમ કંખે.”—શ્રી યોગદંડિકેળશ (સ્વચિત)

વિવિદિષા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) સતે તત્ત્વજોત્સર શુશ્રૂષાદિ બ્રાહ્મ પ્રજ્ઞાશુષ્ક પ્રગટે, પણ તેનાથી બન-બનાતરિક એવા બિનબળતીય તદાભાસરૂપ શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ ન હોય, એમ શુક્રિની પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૬ સત્ત્વાં જ્ઞાત્યાં તત્ત્વગોચરાઃ શુશ્રૂષાશ્રવણગ્રહણધારણાવિજ્ઞાનોદ્દાપોદત્ત્વાભિ-
નિવેદ્યાઃ પ્રજ્ઞાગુણાઃ પ્રતિગુણમનન્તપાપરમાણવપગમેન્તેતે ઇતિ સમયવૃદ્ધાઃ, તદન્યેભ્યસ્તત્ત્વ-
જ્ઞાનાયોગાત્, તદાભાસતત્ત્વતેષાં ભિન્નજાતીયત્વાત્ વાઙ્માકૃતિસામ્યેડપિ ફલમેવોપપત્તેઃ ૧૧૧

પણ્નિકા—શુશ્રૂષા ક્રત્યાદિ. શુશ્રૂષા—શ્રવણ કરવાની ક્રત્યા. શ્રવણ—શ્રોતનો ઉપયોગ. ગ્રહણ—શાબ્દના અર્થગ્રાહનું ઉપાધાન. ધારણમ્—અવિરમરણ, મોહ-સન્દેહ-વિપર્યયના બુદ્ધાક્ષથી, જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન—વિજ્ઞાન. વિજ્ઞાત અર્થને અવલંબી અન્યોમાં વ્યાપ્તિથી તથાવિષ વિતર્કણ તે કહ્યું—ભેદ-ઉક્તિ અને શુક્રિથી વિરુદ્ધ અર્થથી પ્રત્યક્ષ સંભાવનાથી વ્યાવર્તન તે ક્ષપોહ—અપોહ; અથવા સામાન્ય જ્ઞાન તે ભેદ, વિશેષ જ્ઞાન તે અપોહ. વિજ્ઞાન, ભેદ, અને અપોહના અનુગમથી વિશુદ્ધ એવું આમ જ એવે નિશ્ચય તે તત્ત્વાભિનિવેદ્યા—તત્ત્વાભિનિવેશ. પશ્ચાત્ પશ્ચાદ્દેવો કંઈ સમાપ્ત છે. પ્રજ્ઞાગુણાઃ—પ્રજ્ઞાના ગુણો, શુક્રિના ઉપકારીઓ એમ અર્થ છે. કેવા વિસિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિગુર્ય—પ્રતિશુભે, એકેક શુશ્રૂષાદિક ગુણોને અપેક્ષીને ઉત્તરોત્તરમાં, મનન્તપાપરમાણવપગમેન—અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમથી, મનન્તાનામ્—અનંત, અતિબહુ, પાપપરમાણુનાં—જ્ઞાના-વરણાદિ ક્ષિપ્ત કર્મોશ્લક્ષણ પાપપરમાણુઓના, અપગમેન—અપગમથી, પ્રલયથી, યત્તે—આ તત્ત્વજોત્સર શુશ્રૂષાદિ ઇતિ—એમ, આ સમયવૃદ્ધાઃ—સમયવૃદ્ધો, બહુશ્રુતો કહે છે. આ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદન્યેભ્યઃ—તેનાથી અન્યો થયી, ઉત્કંઠાથી નિવલ્લણ હેતુઓથી પ્રભવ પામેલ (શુશ્રૂષાદિ) થઈ, તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્—તત્ત્વજ્ઞાનના અયોગને લીધે, ભવનેર્મુલ્લય આદિ પરમાર્થના અપરિજ્ઞાનને લીધે. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તદાભાસતયા—તદાભાસતાથી, તત્ત્વજોત્સર શુશ્રૂષાદિની સદશતાથી, યત્તેષાં—એઓના, પ્રતિશુભે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ વિના જ-એલ (શુશ્રૂષાદિના), મિલ્લજાતીયત્વાત્—બિનબળતીયપણને લીધે, અન્યભતિસ્વભાવપણને લીધે. વારં, આકારસમતા સતે પણ આ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વાઙ્માકૃતિસામ્યેડપિ—તત્ત્વજોત્સર અને ધૃતર શુશ્રૂષાદિના બાહ્ય આકૃતિ સામ્યે પણ, ફલમેવોપપત્તેઃ—ફલભેદની ઉપપત્તિને લીધે. ફલત્વ—ફલનો, ભવાનુરાગનો અને તેના વિરાગનો, જે મેદઃ—મેદઃ, આત્મલિંગ વૈલક્ષણ્ય, સ યવ ડપપત્તિઃ—તે જ ઉપપત્તિ, શુક્રિ, તત્ત્વાઃ—તે થઈ એ-સ્વભાવી એવા બને પ્રકારના શુશ્રૂષાદિનાં બહિર્ આકારસમતા સતે આજ ફલભેદ કેમ શુકત હોય ? વારં એમ ભાવ છે.

૧૫ અર્થ :—અને આ (વિવિદિષા) સતે, તત્ત્વગોચર એવા શુદ્ધિ, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહ, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ એ પ્રજ્ઞાશુભ હોય છે, પ્રતિશુભે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ (દૂર થવા) વડે કરીને આ (શુભ) હોય છે, એમ સમયવૃદ્ધો કહે છે, તેનાથી અન્ય એવા (શુદ્ધિષાદિ) થકી તત્ત્વજ્ઞાનના અયોગ છે માટે, તદ્વાસતાથી એઓનું લિપ્તઅતીયષણું છે માટે, બાહ્ય આકૃતિના સામે પણ ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે. ૧૧૯

વિવેચન

“ સુનિસુમન જિનરાજ ! સુજ એક વિનતિ નિસુભો !

આતમ તત્ત્વ કશું” જાણુ જગતચર ! એહ વિચાર સુજ કહિયે;

આતમ તત્ત્વ જાણ્યા વિષુ નિર્મલ, ચિત્તસમાધિ ન લહિયો.” શ્રી આનંદધનજી

અને આવી તત્ત્વપિપાસા-જિજ્ઞાસાનું ફલ-પરિણામ ફર્યાવતાં કહ્યું—‘સત્યાં વાત્યાં’

આ (વિવિદિષા) સતે તત્ત્વગોચર એવા શુદ્ધિ, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહ, અપોહ, તત્ત્વાભિનિવેશ એ પ્રજ્ઞાશુભ હોય છે, —તત્ત્વગોચર:

વિવિદિષા સતે શુદ્ધિસાધનમહાનિષાદિવિજ્ઞાનોદ્ધારણાભિનિવેશાઃ પ્રજ્ઞાશુભાઃ તત્ત્વગોચર શુદ્ધિષાદિ અર્થાત્ આ વિવિદિષા-તત્ત્વજિજ્ઞાસા ન્યારે ઉપજે છે, સત્ તત્ત્વને આઠ પ્રજ્ઞાશુભ પ્રગટે જાણવાની અંતરંગ ધૃષ્ટિ, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમન્ના ન્યારે જાગે છે, ત્યારે જ તત્ત્વગોચર-તત્ત્વસંબંધી-તત્ત્વવિષયક શુદ્ધિ આદિ આ આઠ બુદ્ધિશુભ અનુક્રમે પ્રગટે છે: (૧) જિજ્ઞાસા હોય, તો શુદ્ધિ-તત્ત્વ સાંભળવાની ઉત્કંઠ ધૃષ્ટિ ઉપજે છે. (૨) શ્રવણ હોય, તો પછી શ્રવણ-સત્તત્ત્વને સાંભળવાનું બને છે. (૩) શ્રવણ થાય, તો પછી ગ્રહણ-શાસ્ત્રના અર્થમાત્રનું ઉપાદાન હોય છે. (૪) ગ્રહણ થાય એટલે પછી તે અર્થની ધારણા-અવિરભરણરૂપ ધારણ હોય છે (૫) ધારણા થાય એટલે પછી તેનું વિજ્ઞાન-સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાયથી રહિત એવું વિશેષ જ્ઞાન-જોષ ઉપજે છે. (૬) વિજ્ઞાન થાય એટલે પછી વિજ્ઞાત-જાણેલા અર્થને અન્યત્ર લાગુ પાડવારૂપ વ્યપ્તિથી તેવા તેવા વિતર્ક કરવારૂપ ઊહ હોય છે (૭) ઊહ થાય, એટલે પછી જ્યાં જ્યાં તે વિજ્ઞાત અર્થ ઉક્તિ અને સુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાથી લાગુ પડતો નથી, ત્યાંથી વ્યપર્તનરૂપ અપોહ હોય છે. (૮) અને આમ અવ્યયથી ઊહ ને વ્યતિરેકથી અપોહ કરવાથી વિજ્ઞાત અર્થ સુવિનિશ્ચિત થાય છે, એટલે ‘આ તત્ત્વ આમ જ છે’ એવા નિશ્ચયરૂપ તત્ત્વાભિનિવેશ હોય છે. આમ પ્રજ્ઞાને-શુદ્ધિને વિકસિત કરવારૂપ શુભ કરનારા આ સંકલના-બદ્ધ શુદ્ધિષાદિ આઠ પ્રજ્ઞાશુભ, સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટ્યે ઉત્તરોત્તર પ્રગટે છે.

અને તે પણ કેવી રીતે ને ક્યારે પ્રગટે છે ? તો કે—પ્રતિશુભમન્તપાપપરમાણવ્ય મનેનેતે—પ્રતિશુભે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ (દૂર થવા) વડે કરીને આ હોય છે ‘એમ સમયવૃદ્ધો કહે છે.’ અર્થાત્ શુદ્ધિષાદિ પ્રત્યેક શુભમાં જ્ઞાનાવરણાદિ ફલેષ્ઠ કર્મીશરૂપ અનંત પાપપરમાણુઓના દૂર થવા વડે કરીને તે તે પ્રજ્ઞાશુભ ઉપજે છે.

દા. ત. શુશ્રૂષા શુભમાં જ્ઞાનવરણાદિ કર્યાના અનંત પાપપરમાણુનો પ્રલય થાય એટલે શ્રવણ શુભ પ્રાપ્ત થાય, એથી અનંત પાપપરમાણુ શ્રવણ શુભમાં દૂર થાય એટલે શ્રદ્ધ શુભ પ્રાપ્ત થાય, આવત તત્ત્વભિન્નિવેશ—એમ સમયવૃદ્ધો—શાસ્ત્રવિદ્ જ્ઞાનવૃદ્ધ બહુશ્રુતો કહે છે. તાત્પર્ય કે—આ શુશ્રૂષાદિ પ્રજ્ઞાશુભ પ્રાપ્ત થતાં જીવનો જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ ઉત્તરોત્તર અનંતગણો વધતો જાય છે.

આ શુશ્રૂષાદિ કહ્યા તે 'તત્ત્વગોચર' તત્ત્વવિષયક—તાત્ત્વિક હોવા એઈએ, એમ અત્રે 'તત્ત્વગોચર' વિશેષણ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે 'તેનાથી અન્ય ગેણ (શુશ્રૂષાદિ) થકી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે.'—તત્ત્વચેત્યસ્તત્-અતાત્ત્વિક જ્ઞાનયોગાત્, અર્થાત્ ઉક્ત તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય-વિલક્ષણ પ્રકારના અતત્ત્વગોચર-અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ સંભવતો નથી, પરમાર્થપરિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી કારણ કે 'તદમાસતત્ત્વ મિત્રજાતીયત્વાત્.' 'તદાભાસતાથી એજોનું ભિન્ન-ભતીયપણું છે માટે.' અર્થાત્ તે અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ ઉપર ઉપરથી તો તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ જેવા કેખાતા હોઈ ભલે તદાભાસ—તેનો આભાસ આપતા હોય, તોપણ પ્રતિશુદ્ધે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ વિના હૃદયેલ હોવાથી તેનું ભિન્નભતીયપણું—અન્યભતિત્વભાવપણું છે, એટલે કે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી વિલક્ષણ—અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિની ભતિ જૂડી છે.

આમ ઉપલક્ષ કેખાવથી તદાભાસ—તેનો આભાસ આપતાં છતાં તેનું ભિન્નભતીયપણું છે, કારણ કે 'બાહ્ય આકૃતિના સામ્યે પણ ફલસેહની ઉપપત્તિ છે માટે.'—જાણ-કૃતિસામ્યેડપિ ફલમેહોપપત્તે, તત્ત્વગોચર અને ઇતર-અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિનું બાહ્ય આકૃતિનું સમાનપણું છતાં બન્નેનો ફલસેહ ઘટે છે, માટે. તત્ત્વગોચર તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું ફલ ભવવૈરાગ્ય ને તત્ત્વઅપરિજ્ઞાન છે, ઇતર-અતત્ત્વગોચર અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું ફલ ભવાનુરાગ ને તત્ત્વઅપરિજ્ઞાન છે. આમ ફલસેહ એ જ અત્ર ઉપપત્તિ-યુક્તિ છે. કારણ કે બન્ને પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ એ એકસ્વભાવી હોય તો બાહ્ય આકારસમતા છતાં આમ ફલસેહ કેમ ઘટે ? એટલે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ અને અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ એ બન્નેનું ભિન્નભતીયપણું સિદ્ધ છે.

વિવિધિયા વિના માનાર્થોદિ વસ્તુન્તરોપાયાપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવે છે, પણ તે આત્માર્થસાધક નથી, એમ વ્યનટકાર કરે છે—

૧૬ સમ્મવન્તિ તુ વસ્તુન્તરોપાયતયા તદ્વિવિધિયામન્તરેણ, ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન ભાવ્યશ્ચારાઃ, અન્યેષાં પ્રવોચવિપ્રકર્ષેણ પ્રબલમોહનિદ્રોપેતત્વાદ્. ૧૨૭

૧૬અર્થે :—અને એ (શુદ્ધપાદિ) વસ્તુવતરક્રિયાપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે, પણ (એ) સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી.—અન્યોત્તુ પ્રયોધ-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂર ભાવથી) પ્રબલ મોહનિદાઉપેતપણું છે, આટ. ૧૨૦

વિવેચન

“વૈરાગ્યરક્ત. પરવચ્ચનાય, ધર્મોપદેશો જનરંજનાય ।

ઘાદાય વિલાધ્યયનં વ મેઽમૃત, કિયદ્ બ્રુવે દાસ્યકરં સ્વમીશ ॥” શ્રી રત્નાકરપંચીશી

અત્રે પ્રશ્ન થયે—તત્ત્વગોચરતા વિના શુદ્ધપાદિ કેમ સંભવે ? તેનો ઉત્તર આપ્યો—
‘આ (શુદ્ધપાદિ) વસ્તુવતરક્રિયાપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે.’ ‘સંભવન્તિ વસ્તુવન્તરોપાયતયા તદ્વિવિધિયામન્તરેણ ।’

વિવિધિયા વિના અર્થાત્ તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ માન-પૂજાદિની કામના તે તેનાથી શુદ્ધપાદિનો માનાર્થઆદિ વસ્તુવતર-બૂદ્ધી જ વસ્તુ છે. હું લોકમાં મોટો વિકાન્ પંડિત અન્યહેતુએ સંભવ કહેવાઈય, તત્ત્વજ્ઞાનીમાં જાપીય, વાદીઓને હરાવીય, બ્યાખ્યાન-વાચયપતિ બનીય, ધર્મનો ચાંભલો ગણાઈય, લોકો સ્હારી વાહ-વાહ કરશે, સ્હારો પૂજાસંકાર કરશે, ઈત્યાદિ પ્રકારે માન-પૂજાદિને અર્થે જગતમાં ઘણા લોકો સાચી તત્ત્વવિવિધિયા-અંતરંગ તત્ત્વજિજ્ઞાસા નહિ ઉપજાયા છતાં પણ શાસ્ત્રોનો-તત્ત્વજ્ઞયોનો અધ્યાય અભ્યાસ કરતા દેખાય છે, તે સૂચવે છે કે શુદ્ધપાદિ આત્માર્થથી અન્ય કોવા માનાર્થાદિ હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના પણ હોઈ શકે છે. પણ (એ) સ્વાર્થ-સાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી. ‘—’ ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન માવસારા ।’ અર્થાત્ શુદ્ધપાદિહું ખડું સ્વાર્થ પ્રયોજન તો તત્ત્વ જાણતું એ છે અને તે જાણીને પણ તથાગ્નિ ભાવ-આત્મભાવ પ્રગટાવવો એ જ એનો સાર છે, અને એ જ એનું સ્વાર્થસાધકપણું—આત્માર્થસાધકપણું છે; પણ આત્માર્થ શિવાય માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના કરતા જે અતત્ત્વગોચર શુદ્ધપાદિ છે, તે તો સ્વાર્થસાધકપણા-આત્માર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર-તથાગ્નિ આત્મભાવથી સારગ્નિ-પરમાર્થગ્નિ હોતા નથી.

પત્તિકા—ત્યારે તત્ત્વગોચરતા વિના શુદ્ધપાદિ સંભવશે જ નહિ એમ આશંકાને કહ્યું—સન્મવન્તિ તુ—સંભવે છે, નહિ કે નથી સંભવતા, તુ—પૂર્વોથી એઓના વિશેષણાએ છે. તે જ દર્શાવે છે—વસ્તુવન્તરોપાયતયા—વસ્તુવતરક્રિયાપણતાથી, વસ્તુવન્તર—વસ્તુવતર,—તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ, પૂજાભિલાષાદિ, તદુપાયઃ—તેનો ઉપાય, કારણ છે, ઘણાં—એઓનું, તે તથા—તે તથા, તદ્ભાવ. તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે કરીને. અત એવ કહ્યું—તદ્વિવિધિયામન્તરેણ—તદ્વિવિધિયા વિના, તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના. બ્યવચ્છેચ કહ્યું—

ન પુનઃ—નહિ કે પુનઃ, સ્વાર્થસાધકત્વેન—સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને, માવસારાઃ—ભાવસાર, પરમાર્થગ્નિ. વારં, એઓ સ્વાર્થસાધક કેમ નથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યોવાં—અન્યોના, વસ્તુવતરક્રિયાપણતાથી પ્રવૃત્તાના, (શુદ્ધપાદિના) પ્રલોભવિપ્રકર્ષેણ—પ્રલોભવિપ્રકર્ષથી, તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દિશાવર્ષ હેતુ વડે, પ્રવલ્લમોહનિદ્રોપેતત્વાત—પ્રબલ મોહનિદા ઉપેતપણાને લીધે, બિલ્લિધિયાત્મક સ્વાર્થથી અવબાધપણાને લીધે.

કારણકે-‘અન્યેષાં પ્રબોધવિપ્રકર્ષેણ પ્રબલમોહનિદ્રોપેતત્વાત ।’ ‘અન્યેભ્યુ’ પ્રબોધ-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂરભાવથી) પ્રબલ મોહનિદ્રાઉપેતપણું છે માટે. ‘અન્યેભ્યુ’ એટલે માનાર્થાદિ વસ્તુ-તરહિયાયપણે તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિનાના જે શુદ્ધપાદિ છે તેઓભ્યુ; પ્રબોધવિપ્રકર્ષના-તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂર ભાવ વડે કરીને, પ્રબલ મોહયુક્તપણું છે માટે. અર્થાત્ શુદ્ધપાદિ આત્માર્થ શિવાય અન્ય કોઈ હેતુએ હોવા ન જ બેધકો, છતાં માનાર્થાદિ અન્ય તુચ્છ હીન હેતુએ તે ઉપજતા દેખાય છે, તે જ તેભ્યુ

પ્રબલ મિથ્યાત્વમોહરૂપ અજ્ઞાનનિદ્રાથી યુક્તપણું હાથે છે. અને તે મોહનિદ્રાચુક્તપણુને લીધે અજ્ઞાનનિદ્રાચુક્તપણું પ્રબોધવિપ્રકર્ષ વડે કરીને એટલે કે તત્ત્વપરિ-પ્રબોધ દૂર જ્ઞાનના દૂરભાવ વડે કરીને છે. પ્રબોધનો ભગુતપણુનો વિપ્રકર્ષ-દૂરભાવ હોય, ભગવાનું દૂર હોય, ત્યાં લગી જેમ ગાઢ નિદ્રામાં

ઘોર્યા કરે; તેમ જેને પ્રબોધનો-તત્ત્વપ્રબોધનો વિપ્રકર્ષ-દૂરભાવ હોય, તત્ત્વજ્ઞાન પામવાનું હજી દૂર હોય, ત્યાંલગી ગાઢ મોહનિદ્રામાં જ ઉઠવાનું હોય. એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને ભોગાદિની ને માન-પૂર્ણાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં સુષેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અના સક્તા’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, ને સાચી તત્ત્વવિવિદિષા વિનાના શુદ્ધપાદિ બને છે, તે સદ્દયોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિતમન્યોની પણ એ જ મોહનિદ્રામૂલ દશા છે । કારણ કે યોગભિન્દમાંશ્રી હરિભક્તસૂરિજીનું માર્ગિક વચન છે તેમ ‘સૂદબ્દનોનો જેમ પુત્રદાસાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્દયોગરહિત વિદ્વાનોનો શાસ્ત્રસંસાર છે ।’ તાત્પર્ય કે-વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય, પણ આત્માર્થ શિવાયના માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિનાના જે શુદ્ધપાદિ છે, ત્યાં ‘દિલ્હી ખડોત દૂર હે’ એ ન્યાયે તત્ત્વપ્રબોધ હજી ઘણો દૂર, લાંબો છેટે છે, એટલે જ તેભ્યુ પ્રબલ-ગાઢ મોહનિદ્રાથી યુક્તપણું છે.

આ અંગે અવધૂતાચાર્યનું વચન ટાંકી અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોની સખતિ દર્શાવે છે—

૧૭ ઉક્તં ચૈતદન્યૈરપ્યધ્યાત્મચિન્તકૈઃ, ચદાહાવધૂતાચાર્યઃ—

“નાપ્રત્યયાનુગ્રહમન્વરેણ તત્ત્વશુદ્ધપાદયઃ; ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાનર્જનકત્વાત, લોક-સિદ્ધાસ્તુ સુપ્તનૃપાલ્યાનકગોચરા ઇવાન્યાર્યાં પવેતિ ।” ૧૨૧

૧૭ અર્થ :-અને આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અવધૂત આચાર્ય કહ્યું છે કે—

“અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુમૂલ વિના તત્ત્વશુદ્ધપાદિ નથી,—ઉદક-પય-અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણુને લીધે. લોકસિદ્ધ (શુદ્ધપાદિ) તો સુપ્ત નૃપના અધ્યાનકગોચર શુદ્ધપાદિ જેવા અન્યાર્થ જ છે. ” ૧૨૧

* પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંશ્રદ્ધચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાશ્વસંસારઃ સયોગરહિતાત્મનામ્ ॥ —શ્રી યોગભિન્દુ

વિવેચન

“ કથા સુષી સુષી કૃટયા કનઃ,
તોચ ન આબ્યું ઘઘા જ્ઞાન. ”—શ્રી અખાભક્ત

ઉપરમાં તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય એવા અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ હોય છે, એમ જે કહ્યું તે ‘આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આબ્યું છે;’ અર્થાત્ અમારાથી અન્ય એવા અન્યદર્શનીય-જેનેતર અધ્યાત્મચિન્તકોથી—આત્મતત્ત્વગ્રવેષકોથી પણ અમે પ્રતિપાદન કરેલી આ વસ્તુનું સમર્થન કરવામાં આબ્યું છે. કારણ કે ‘અવધૂત’ આચાર્ય નામના અધ્યાત્મચિન્તકે—યોગમાર્ગપ્રભુતાએ કહ્યું છે કે ‘અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુગ્રહ વિના તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી.’ અર્થાત્ અપ્રત્યયના—સદાશિવના અનુગ્રહ વિના, કૃપાપ્રસાદ વિના ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી જ, હોતા. શાને લીધે? તો કે—‘ઉલ્કપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્ ।’ ઉલ્ક=પથ-અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણુને લીધે; ઉલ્ક=જલ, પથ=ક્ષીર, અમૃત=મુધા તે સમા જ્ઞાનના અનુત્પાદક-પણુને લીધે.

જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે : શ્રુત, ચિંતા અને ભાવના. તેમાં શ્રુતજ્ઞાન છે તે જલ સમુ છે, જલ જેમ અદ્ય સમય માટે તૃપા ફર કરે છે, પણ શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી; તેમ શ્રુતજ્ઞાન અદ્ય સમય માટે વિષયતૃષ્ણા ફર કરે છે, પણ આત્મ-શ્રુત-ચિંતા-ભાવના ધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી. ચિંતાજ્ઞાન છે તે દ્વિ સમુ છે. જ્ઞાન અનુક્રમે એટલે દ્વિ જેમ થોડો વખત તૃપા કરે છે ને શરીરની કંઈક પુષ્ટિ જલ-દ્વિ-મુધા સમુ પણ કરે છે; તેમ ચિંતાજ્ઞાન થોડો વખત વિષયતૃષ્ણા ફર કરે છે ને આત્મધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે છે. અને ભાવનાજ્ઞાન છે તે

પક્ષિકા—પરમતથી પણ આને સમર્થિત કરતાં કહે છે—‘ઉલ્ક ચ—અને ઉક્ત છે, નિર્ણયિત છે, પતત્—આ, તદ્વ્યો થકી તત્ત્વજ્ઞાન અભાવ લક્ષણવાળી વસ્તુ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, અમારી અપેક્ષાએ બિન્નભતીયોથી પણ; અમારાથી તો પૂછવું જ શું? કોનાથી? તે માટે કહ્યું—અધ્યાત્મ-ચિન્તકૈઃ—અધ્યાત્મચિન્તકોથી, આત્મતત્ત્વગ્રવેષકોથી. કથા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ઘદ્—જે કારણથી, કાદ—કહ્યું છે, અવધૂતાચાર્ય—અવધૂતાચાર્યે, યોગિમાર્ગપ્રભુભક્તે. ઉક્ત જ દર્શાવે છે—

ન—ન જ, અપ્રત્યયાનુગ્રહ—અપ્રત્યયના અનુગ્રહ, સદાશિવકૃત ઉપકાર, અન્તરેણ—વિના, તત્ત્વશુશ્રૂષાદયઃ—ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ. કથા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

ઉલ્કપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્—ઉલ્ક=જલ, પથ=ક્ષીર, અમૃત=મુધા, તત્ત્વકલ્પાનિ—તેના સમાન, વિષયતૃષ્ણાના અપકારિપણા વડે કરીને શ્રુત-ચિન્તા-ભાવનારૂપ જ્ઞાન છે, તત્ત્વજનકત્વાત્—તેના અજનકપણુને લીધે. કારણ કે મુદ્-અથ-અધિમાત્ર અવસ્થાવાળા એવા તત્ત્વગોચર જ શુશ્રૂષાદિ એવરૂપ જ્ઞાનના જનક છે. તે જ ક્ષત્રેણે (શુશ્રૂષાદિને) અવબશૂતા કહે છે—

લોકસિદ્ધાસ્તુ—લોકસિદ્ધ તો, સામાન્યથી લોકપ્રતિષ્ઠિત, તુ—પુનઃ, શુશ્રૂષાદિ, સુપ્તનૃપાલ્યાનગોચરા દ્વ—સુપ્ત નૃપના આખ્યાનક ગોચરની જેમ, જેમ સુપ્તસ્ય—સુપ્ત, સંખ્યાગત, નૃપસ્ય—રાજાના નિદ્રાલાક્ષણે આખ્યાનનિષયા શુશ્રૂષાદિ અન્યાર્થ જ હોય છે, નહિ કે આખ્યાનના પરિચાનાર્થ, ક્ષતિ-એમ, અવધૂતાચાર્યની સમાપ્તિ અર્થે છે.

૧૮ અર્થ:—કારણ કે વિષયતુષ્ણાનું અપહારિ (હરનાર) જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મ-ક્ષયોપશમનનું છે, નહિ કે અન્ય, અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અને આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય, અને તે (શરણુ) પૂર્વવત ભગવતો થકી હોય છે, એટલે શરણુ હીએ તે શરણુક. ॥ ૧૮ ॥ ૧૨૨

વિવેચન

“પણ શુભવંતા રે ગોઠે આલયે, મોટા એ વિશ્રામલ; વાચક યથ કહે જોહ જ આશરે, સુખ લહું કાગોઠામલ....પદમણુ.”—શ્રીયશોવિજયભટ્ટ ઉપરમાં તાત્વિક એવા તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ થકી જ ઉદ્ધ-પદ-અમૃત સમું જ્ઞાન ઉપજે છે, અન્ય પ્રકારના-અતાત્વિક શુશ્રૂષાદિ થકી નહિ જ, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ‘કારણકે વિષયતુષ્ણાનું અપહારિ જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમનનું વિષયતુષ્ણાઅપહારિ જ છે.’ અર્થાત્ ‘વિષયતુષ્ણાવિહિ જ્ઞાન’-વિષયતુષ્ણાને જે અપહરે-જ્ઞાન ફર કહે તે જ જ્ઞાન છે, ને એવું વિષયતુષ્ણાને હરનાર જ્ઞાન જ ચિત્તાત્મકોના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થકી ઉપજે છે, વિશિષ્ટજ્ઞાનો. પદમણ, ‘નહિ’ કે અન્ય, નાન્યવ્. અર્થાત્ વિષયતુષ્ણાને અપહરતું નથી, ફર કરતું નથી, એવું જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ નથી ને તે વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમનનું નથી. શાને લીધે? ‘અભક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયોગજ્ઞાનત્વાત્.’ અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અર્થાત્ ગોમાંસાદિ જેમ અભક્ષ્ય છે ને ચંડાલાદિ જેમ અસ્પર્શનીય છે, તેમ વિષયતુષ્ણા નહિ કરતું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ હોઈ અભક્ષ્ય-અગ્રાહ્ય અને અસ્પર્શ્ય છે, સ્પર્શવા શોભ્ય નથી.

“સંસાર ક્ષયટ પ્રીતિથી કવવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યા નથી. અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.”

—શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૩૭૧.

અને આ સર્વ અર્થોના ફલિતાર્થ એ છે કે—આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય. ન સર્વે યથોદિતશરણાભાવે. અર્થાત્ આ—વિષયતુષ્ણાને હરનાર એવું વિશિષ્ટ

પણિકા—સર્વતું તાત્પર્ય કહે છે—વિષયતુષ્ણાવિહિ જ્ઞાન—વિષયતુષ્ણાનું અપહારિ જ, વિષયાભિલાષ નિવર્તક જ, હિ-જે કારણથી જ્ઞાન—જ્ઞાન, તત્ત્વગોષ છે. કેવું? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટકર્મક્ષયોપશમન—વિશિષ્ટાત્—વિશિષ્ટ, ચિત્તાત્મકોના વિશિષ્ટ, ક્ષયોપશમાત્—ક્ષયોપશમ થકી, જાતે—જન્મે એવું. અનભિમતનો પ્રતિષેષ કલો—જન જ, અન્યવ્—અન્ય, વિષયતુષ્ણા અનપહારિ, જ્ઞાન એમ સમગ્ર છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અભક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયોગ—પૂર્વે બ્યાખ્યાત અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી, અજ્ઞાનત્વાત્—અજ્ઞાનપણાને લીધે, તત્ત્વચિન્તામાં અભાવરૂપપણાને લીધે. ને ખરેખર એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન જ—ન જ, ફર્દ—આ, જ્ઞાન, યથોદિતશરણાભાવે—પૂર્વોદિત વિવિધિવાવિરહક્ષય યથોદિત શરણુના અભાવે. એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વ—અને તે, શરણુ, પૂર્વવદ્—અભ્યાસિપર્વત, ભગવદ્ભ્યઃ—ભગવતો થકી હોય છે.

કર્મક્ષયોપશમજન્ય જે જ્ઞાન કહ્યું, તે સ્થાવર વિવિધપદ્ય તત્ત્વ શરણુદ ભગવતો ચિંતાલક્ષણ શરણુના અભાવે ન હોય; 'અને તે (શરણુ) પૂર્ણત ભગવતો થકી હોય છે,' તે શરણુ અગાઉ કહ્યું હતું તેમ અભ્યાસિ ધર્મની જેમ શુદ્ધપ્રકર્ષપદ્યો આદિ ચાર કારણથી ભગવતો થકી જ હોય છે 'જેટલે શરણુ હીએ છે તે શરણુદો', અર્થાત્ આ ભગવતો સ્વયં જ્ઞાનન્ય તત્ત્વચિંતામણિસ્વરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપનું ચિંતાન કરતાં તથાપ્રકારનું તત્ત્વચિંતારૂપ જ્ઞાનન્ય શરણુ હીએ છે, જેટલે આ અહીંત ભગવતો જ શરણુદો છે.

“સુખ સંયત્તા પરસ્મી રે લાલ, પર તુષ્ટાએ તપ્ત રે,
તે સમતારસ અનુભવે રે લાલ, સુમતિ સેવન વ્યાપ્ત રે,”—શ્રીદેવચંદ્ર,

॥ રૂપિ શરણદાઃ ॥ ૨૮ ॥

૧૯. બોધિદ

‘બોધિદેવ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, અર્થાત્ સ્થાવર લક્ષણવાળું સમ્યક્જ્ઞાન અથવા વિરતિ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૯ તથા—

‘બોધિદયાણં’

૧૯ બોધિ—જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ, इयं पुनर्यथाप्रवृत्तापूर्वामिष्टिकरणव्यव्यापार-
મિશ્રવજ્રમમિશ્રપૂર્વપ્રતિષેદતઃ પશ્યાનુપૂર્વા પ્રથમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્ષ્યામિશ્રવજ્રમ-
તત્ત્વાર્થપ્રજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન, વિદ્યતિરિત્યર્થઃ । ૧૨૩

૧૯ અર્થ—તથા—

‘બોધિદાને’

અહીં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ. આ પુનઃ સ્થાવર-અપૂર્વ—અનિવૃત્તિ એ કારણત્રયના વ્યાપારથી અભિવ્યંજ્ય એવું, અભિવ્યંજ્ય અભિનિ શેદ થકી, પશ્યાનુપૂર્વા પ્રથમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અવગ્રહ—આસ્તિક્યની અભિવ્યંજિતલક્ષણવાળું તત્ત્વાર્થપ્રજ્ઞાન સમ્યક્-દર્શન છે; વિરતિ એમ અર્થ છે. ૧૨૩

પાંક્તિકા—બોધિદયાણં—બોધિદાને.

વિવેચન

“ દીઠો સુવિધિ જિજ્ઞાસુ સમાધિરસે સર્વો હો લાલ.

ભાસ્વો આત્મસ્વરૂપ આનાદિનો વિસર્ગો હો લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રણ.

તથા—તે જ પ્રકારે આ સમજવેલો યકો બોધિની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલા માટે અને ‘બોધિદયાજ’—‘બોધિદેવ્ય’—બોધિદોને એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું. અહીં—આ સૂત્રમાં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, ‘બોધિ: જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ: ।’

બોધિ એટલે રાગાદિ આંતર યત્નઓનો બેજો જય કર્યો છે એવા જિન વીતરાગ સમ્યગ્દર્શનનું રૂપે પ્રણીત કરેલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ જિનધર્મ—વીતરાગધર્મની પ્રાપ્તિ થવી, બોધ થવો તે બોધિ. આ બોધિ એ જ ‘તત્ત્વાર્થ’—મહાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા વિસ્ફાપિત છે. —તત્ત્વાર્થમજ્ઞાન

સમ્યગ્દર્શન, વિજ્ઞપ્તિ.

આ સમ્યગ્દર્શન કેવું છે?—અભિજ્ઞપૂર્વકમિત્યેવતઃ અભિન્નપૂર્વ અધિના લેહ યકો યથાપ્રવૃત્ત-અપૂર્વ-અનિવૃત્તિ એ કરણત્રયના બ્યાપારથી અભિભ્યંજ્ય એવું, ‘યથાપ્રવૃત્તાપૂર્વાભિવૃત્તિકરણત્રયબ્યાપારાભિભ્યંજ્ય’; બે કદી પૂર્વે ભિન્ન થઈ નથી—લેહાઈ નથી એવી અભિન્નપૂર્વ અધિના લેહ યકો યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી અભિભ્યંજ્ય—અભિભ્યંજ્યત યથા ચોગ્ય, પ્રગટ યથા ચોગ્ય એવું. અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી કદી પૂર્વે નહિં લેહાયેલી એવી અધિના લેહ થાય છે, ને તે અધિલેહ યકો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. તેમ જ—‘પશ્ચાત્પૂર્વીથી પ્રથમ-સંવેગ-નિવેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળું’, ‘પશ્ચાત્પૂર્વો પ્રથમસંવેગ-નિવેદવાનુકમ્પાસ્તિક્યામિભ્યવકિલક્ષણ’, પશ્ચાત્પૂર્વીથી—ઉલટા કંઠે પ્રથમાદિની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટપણું એ જ એવું લક્ષણ છે એવું. આમ આ સમ્યગ્દર્શન યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી પૂર્વે કદી નહિં લેહાયેલી એવી અધિના લેહ યકો પ્રગટે છે, ને ઉલટા અનુકંઠે પ્રથમાદિ પાંચ શુણ્ણુ પ્રગટવું એ એવું લક્ષણ છે. તે આ પ્રકારે—

અધિલેહ—આ અધિ એટલે અત્યંત દુર્લેહ, લેહવી ધણી કંઠણ એવી ગાંઠ, ‘કંઠશ, ઘન, રૂઠ ને ચૂઠ એવી વાંસળી ગાંઠ જેમ’ લેહવી મુરકેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ લેહવી ધણી દુષ્કર છે. એવી ગાંઠ રાગદ્વેષ-પરિણામરૂપ ગાંઠ જ્યાં લેહાય છે, તેવું નામ અધિલેહ છે. અને ‘આ દુર્લેહ × કર્મઅધિરૂપ મહાજલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ્રથી લેહાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાનરૂપને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે,’—એવો રોગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાઢ્યો

× “તથા જ મિન્ને જુમેવે કર્મગમ્મિમહાબલે ।

તીક્ષ્ણે માવવજ્રેણ વહુસંક્કેશકારિણિ ।

આનન્દો માયતેજ્યન્તરે તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

સવ્યાખ્યાભિમતે ચગ્રહ વ્યાધિતસ્ય સહોષધાત્ ।” હયાદિ—શ્રી ચોગ્ગમિન્દુ

આવતાં ઉપજે છે તેવો. અને આ અધિનો લેદ પણ એવો હોય છે કે તેણે પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતું નથી. તે એકવાર ત્રૂટી જોટલે ખસ ત્રૂટી ! ખલાસ ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી જીવી થવા પામે જ નહિ, સંધાય જ નહિ, તેણું નામ લેદ છે; કારણ કે તેવો અશિલેદ થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અશિલેદ સદાય કલ્યાણનો-નિર્વાણનો હેતુ થાય છે. જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુનો લાભ થયે સદ્દર્શન થાય છે (ખરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અધિનો લેદ થતાં સદ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, જોટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે.

સમ્યગ્દર્શન—આમ અશિલેદના રૂળ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને શોક એ નવ તત્ત્વ છે. તેના ભૂતાર્થનું-પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન થતું, શ્રદ્ધાન ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. 'આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ * સુવર્ણસૂત્ર-સોનાનો દોરો પરાવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઈને રહેલો છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દર્શિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અનુભવ કરે છે.' આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેણે કારણ પુણ્ય-પાપ છે; પુણ્ય-પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગમનને સંવરથી રોકી શકાય છે, ભૂતા કર્મોને નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ શોક થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ શોકરૂપ અને છે;—આવી તાત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી શિન્ન, ઉપયોગવત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું લેદજ્ઞાન થતું, અનુભૂતિ થવી, 'આત્મખ્યાતિ' થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એણું બીજું નામ સમક્ષિ છે. 'ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, યસ્યક્ષત્વ સર્વ પ્રાણીઓનું કંઈ શ્રેય નથી અને મિથ્યાત્વ સર્વ કંઈ અશ્રેય નથી.'

સમ્યક્ત્વના લિંગ—આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ જોટલે પ્રગટ વિદ્ય છે: (૧) પ્રશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપ, (૫) આસ્તિક્ય. પ્રથમ તો પ્રશમ જોટલે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેકવિચારનો અવકાશ થતાં સંવેગ જોટલે માત્ર શોભાસિદ્ધિ પામે, તેથી નિર્વેદ જોટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે અને પછી

* 'ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીચમાનમ્,
કનકમિવ નિમગ્ન વર્ણમાલાકલાપિ ।
અથ સતતવિવેક દૃશ્યતામેકરૂપમ્,
પ્રતિપદમિદમાત્મન્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥”

મહર્ષિ શ્રી અમૃતસંદ્યાચાર્યજીવિત સમયસાર કલશ.

* “ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્ત્રિકાલ્યે ત્રિજગત્પિ ।
ત્રેયોજગ્રેયસ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તદ્વત્તામ્ ॥”—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી.

સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર શુષ્ક જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો આસ્તિકય શુષ્ક પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા અનુકંમે છે).

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર શોષ અભિલાષ;
ભવે એક પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિ ભોગ;
શોષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા ઉલટા ક્રમે આસ્તિકય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવાપણની આસ્થા-અંતરપ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ બંધે, તો અનુકંપા ઉપજે; આ જીવાદિ બાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પ્રેતાના આત્માની અનુકંપા ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું ! એવો શોભ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા, જેમકે-

“હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,

હીલ્યો ભલટ આણી વિષય તુલ્યાજલે....વિહરમાન.” શ્રી દેવચંદ્રજી

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ-સંસારથી અત્યંત કેંટાળો આવી બંધ, ‘આ કાળજીની કોટડી જેવા સંસારમાં મહારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઉઠાગે. અને આવો નિર્વેદ-કેંટાળો ઉપજતાં સંવેગ એટલે શોષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસારબંધનથી હું ક્યારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે દેહ ઝુઝુકુ બને અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રશાંતપણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ બંધ.

—શ્રી યોગદષ્ટિસમ્યચ વિવેચનમાંથી (સ્વચિત) પૃ. ૩૬-૪૨.

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં બાત્યંતર થઈ જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કદયાણુમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ ઉક્ત સ્વરૂપાણું અભ્યાસિ પંચક અપુનર્જનકને જ હોય અને તે નિયમથી ધંતરેતર ક્ષણાણું હોય, પણ આહું ન હોય તેને તાત્ત્વિક અભ્યાસિપણું થતું નથી, ઈ. તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૨૦ પञ्चकमप्येतदपુनर्वन्धकस्य, यथादितस्य अस्य पुनर्वन्धके न्यरूपेणाभावान् ।

इतरेतरफलमेतदितिनियम, अनौदशस्य तत्त्वायोगान् । न ह्यचक्षुःफलमभयं. चक्षुर्वाऽ-
मार्गफलमित्यादि ।

યર્થે ચોનૃપ્તસ્થિતેરાગનિવ્રાપ્તિમેતે મયન્તોઽપ્યસકૃન્ન તદ્રૂપતામાસાદયન્તિ, ત્રિયક્ષિત-
ફલયોગ્યતાધિકલ્યાત્ ॥૧૨૪

૨૦ અર્થ :—આ (અભયાદિ) પંચક પશુ અપુનર્જન્ધકને હોય, કારણ કે યથોક્ત એવા આનો (અભયાદિનો) પુનર્જન્ધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.
 આ (પંચક) ઇતરેતર ફેલાવાળું છે એવો નિયમ છે,—અનીદશના તત્ત્વઅયોગને લીધે. કારણ કે અચક્ષુફેલાવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અ-માર્ગફેલાવાળું નથી, ઇત્યાદિ.
 અને એમ ઉદ્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી અધિપ્રાપ્તિ પર્થત આ અનેકવાર હોતાં છતાં તદ્દપતા પામતા નથી,—વિવક્ષિત ફેલાયોગ્યતાના વૈકલ્પને લીધે, ૧૨૪

વિવેચન

“ ભવ અનંતમાં દરશન હીકું, પ્રભુ એહવા દેખાડેછ; ”

વિકટ અંધ જે પોણ પોળિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેછ....સેવો ભવિયાં વિમલ ત્રિલોચર. ”

શ્રી યશોવિજયછ.

આ બોધિની વાત તો દૂર રહો, પણ ‘પચ્ચકમપ્યેતદપુર્વજ્ઞકસ્ય’ ‘આ પંચક (અભયાદિ) પશુ અપુનર્જન્ધકને હોય.’ આ અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને બોધિ એ પંચક પણ, જે મોહનીયાદિ કર્મની ઉદ્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ—
 આ અભયાદિ પંચક ફરીને બાંધતો નથી એવા હેતુકર્મી ‘પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો’ અપુનર્જન્ધકને જ ઇત્યાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા અને ભવાભિનંદીના હોયથી વિપરીત હોય શુણ્ણવાળા એવા અચક્ષુ અપુનર્જન્ધકને હોય. કારણ કે યથોક્ત એવા આનો (પંચકનો) પુનર્જન્ધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.

પક્ષિકા—પચ્ચકમપિ—અભય-ચક્ષુ આદિ પંચક પશુ,—પ્રસ્તુત બોધિની વાત તો દૂર રહો, યતદ—આ, અનંતરોક્ત, અપુનર્જન્ધકસ્ય—ઉક્ત લક્ષણવાળા અપુનર્જન્ધકને, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—યથોક્તસ્ય—યથોક્ત, ઉક્ત નિર્મચનવાળા, અસ્ય—આના, પંચકના, પુનર્જન્ધકે—વિલક્ષણ એવા પુનર્જન્ધકમાં, સ્વરૂપેણ—સ્વરૂપથી, સ્વરસભાવથી, અમાવાત—અભાવને લીધે. આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—અનીદશસ્ય—અનીદશના (આવા ન હોય તેના), ઇતરેતર અક્ષ એવા પંચકના, તત્ત્વાયોગાત—તત્ત્વસ્ય—તત્ત્વના, અભયાદિ ભાવના, અયોગાદ—અયોગને લીધે, અધકનને લીધે. એ જ ભાવે છે—

ન હિ—ન જ, અચક્ષુષ્ફલે—અચક્ષુફલાળું, નાસ્તિ ચક્ષુઃ ફલમસ્ય તત્ત્વા—ચક્ષુ રૂપ આતું નથી તે તથા, અમયઃ—અભય, ચક્ષુઃ—પૂર્વોક્તારૂપ ચક્ષુ, અમાર્ગફલમ્—અ-માર્ગફલ, માર્ગલક્ષણ ફલરહિત. આદિ શબ્દથી માર્ગ અ-શરણુફલ અને શરણુ અ-બોધિફલ. જે ખરેખર એમ છે, તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

एवं च—અને એવી, ઇતરેતર ફેલાતા સતે, ઉત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ—ગિત્યાદિવાદિત ઉદ્કૃષ્ટ સ્થિતિથી, આ-પ્રારંભી, અધિપ્રાપ્તિ—સમયસિદ્ધ અધિરચાન મુખી, યત્તે—આ, અભયાદિ, ભવન્તોડપિ—હોતાં પણ, ઉપજતાં પણ, અસકૃદ્—અનેક વાર, ન-ન જ તદ્દપતા—તદ્દપતાને, ભાવરૂપ અભયાદિપતાને, આસાદ્યન્તિ—પામતા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિવક્ષિતફલયોગ્યતાવૈકલ્યાત્—વિવક્ષિત ફેલાની યોગ્યતાના વૈકલ્પને લીધે. વિવક્ષિત ફલે—વિવક્ષિત ફલ-અભયપુર્વ ચક્ષુ, ચક્ષુર્વ માર્ગ પ્રયાદિરૂપ, તજ્જનનસ્વભાવામાવાત—તેના જનનસ્વભાવના અભાવને લીધે.

—અસ્ય પુનર્વન્ધકે સ્વરૂપેનામાવાત. અર્થાત્ જે શાહનીયાદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ—
ફરીને ભાષિ છે એવા શુરુકર્મી તીવ્રભાવથી પાપ કરનારા પુનર્નયક જીવનું સ્વરૂપ જ
એવું છે, ભારેકર્મીપણરૂપ આત્મદશા જ એવી છે કે, હજીકર્મી અપુનર્નયકને જ પ્રાપ્ત
થવા યોગ્ય એવા ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આ અભયાદિની પ્રાપ્તિ તેને સંભવતી નથી.

તેમજ—‘હતરેતફલમેતવિતિ નિયમઃ’ આ (પંચક) ઇતરેતર ફેલવાળું છે એવો
નિયમ છે. ‘ઇતરનું—પૂર્વપૂર્વનું ઇતર—ઉત્તરોત્તર ફેલ—કાર્ય છે એવું’ એવું આ અભયાદિ
પંચક છે એવો નિયમ છે, નિશ્ચયરૂપ વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ આ પંચકમાં જે આગહું
આગહું છે તેનું ફેલ પાછહું પાછહું છે. જેમકે—અભયનું ફેલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફેલ માર્ગ,
માર્ગનું ફેલ શરણુ ને શરણુનું ફેલ ગોધિ હોય જ,—એવી નિયમરૂપ અરૂર વ્યવસ્થા છે.

એમ શાને લીધે ? તોકે ‘ઝનીદશસ્ય તત્ત્વાવોગાત્’—‘ઝનીદશના
આવા ન હોય તેને તત્ત્વઅયોગને લીધે.’ ઝનીદશના—આવા ન હોય એટલે કે ઇતર-
તત્ત્વથી અભયાદિ તર ફેલવાળા ન હોય એવા પંચકના તત્ત્વના—તત્ત્વસ્યુના—અભયાદિ
ભાવનો અયોગ ભાવના અયોગને લીધે, અઘટનને લીધે. અર્થાત્ અભયનું ફેલ ચક્ષુ,

ચક્ષુનું ફેલ માર્ગ, માર્ગનું ફેલ શરણુ, ને શરણુનું ફેલ ગોધિ,—
એમ પૂર્વપૂર્વનું ઉત્તરઉત્તર ફેલ જ્યાં નથી એવા આ અભયાદિ પંચકને અભયાદિ ભાવ જ
ઘટતો નથી. ‘કારણ કે અચક્ષુફેલવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અ-માર્ગફેલવાળું નથી,
કત્યાદિ.’ ન હિ જ્ઞવજ્ઞાનફલમમયં ઇ. ચક્ષુફેલવાળું નથી તે અભય નથી, માર્ગફેલવાળું નથી
તે ચક્ષુ નથી, શરણુફેલવાળું નથી તે માર્ગ નથી, ગોધિફેલવાળું નથી તે શરણુ નથી.
આમ પૂર્વાપર તે તે ફેલ વિનાના અભયાદિ તે ભાવથી અભયાદિ જ નથી.

અને એટલા માટે જ ‘એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી અભિપ્રાપ્તિ પર્થત આ
અનેકવાર હોતાં છતાં તદ્દપતા પામતા નથી’—‘ન તદ્દપતામાલાવ્યન્તિ’ એમ—ઇતરેતર-
ફેલનો નિયમ છે એટલે, શાહનીયાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી

અત્તાત્વિક અભયાદિ માંડીને અર્થિ યાસે આવે ત્યાંસુધીમાં આ અભયાદિ અનેકવાર
અનેકવાર પ્રાપ્ત હોતાં છતાં તદ્દપતા—ભાવરૂપ અભયાદિરૂપતાને પામતા નથી. અર્થાત્
પણ નિષ્ફલ જીવ અર્થિ સુધી આવે છે ત્યાંસુધીમાં તેને અનેકવાર અભયાદિની

પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ તે અભયાદિ ભાવરૂપ નથી હોતા, તાત્વિક
નથી હોતા. શાને લીધે ? ‘વિવક્ષિતફલયોગ્યતાવેકલ્યાત્’—‘વિવક્ષિત ફેલયોગ્યતાના
વેકલ્યને લીધે,’ અભયનું ફેલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફેલ માર્ગ, માર્ગનું ફેલ શરણુ ને શરણુનું ફેલ
ગોધિ—એમ વિવક્ષિત ફેલની યોગ્યતાના અભાવને લીધે. અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફેલસંકેલનાની
યોગ્યતાનો અભાવ છે, એટલે તે અનેકવાર પ્રાપ્ત અભયાદિ ભાવરૂપ નથી.

૧૧
ફલયોગ્યતા તે ફલપ્રાપ્તિર્થત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અને લેક્ષિતર ભાવાચ્ચતાસ્વાદરૂપા તે અપુનર્નયકાદિ
વિના હોય નહિ એમ હરિભક્ષ્ય ટિપ્પિનાથી ઉદ્ધોષે છે—

૨૨ યોગ્યતા વાકલપાતેસ્તથા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિઃ છોકોતરમાધામૃતાસ્વાદરૂપા હેમુલ્ય-
કારિણી વિષયવિષામિકાવલ્ય, ન ચેયમપુનર્વન્ધકમત્તરેતેતિ આવતીયં. ૧૨૬

૨૧ અર્થ :—અને ચૈગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,—
લોકોત્તર ભાવામૃતઆસ્વાદરૂપા એવી જે વિષયવિધામિલાપની વૈમુખ્યકારિણી છે; અને આ
(ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ) અપુનર્નિવંધક વિના નથી એમ ભાવનીય છે. ૧૨૫

વિવેચન

“વિષય કયાજ બહાર ટળી, અમૃત થાયે એમ....નાથ રે;
જે પર સિદ્ધ રુચિ હુંવે, તો પ્રભુ સેવા ધરી પ્રેમ....નાથ રે....નમિ નમિ.”
—શ્રી હેવચંદ્રશ્ચ.

આ ક્ષયોચ્યતા તે શું? તે સ્પષ્ટ કરે છે ‘ચોગ્યતા ચાકલપ્રાપ્તેસ્તવાસ્યોપશમ-
વૃદ્ધિઃ.’ ‘અને ચૈગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,’ અભ-
યાદિની ચૈગ્યતા તે ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે—તેવા
ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તેવા પ્રકારે ચેતાને આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ છે.
ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર આગળ આગળના ફલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંમુખી
તે ચૈગ્યતા ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થયા કરે એ જ અભયાદિની ચૈગ્યતા છે, અને
આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિરૂપ ચૈગ્યતા એ જ ઉત્તરોત્તર ચક્ષુઆદિ ફલની
પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે.

આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ કેવી છે? ‘લોકોત્તરમાવામૃતસ્વાદરૂપા’—‘લોકોત્તર
ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા’, લોકોત્તર ભાવરૂપ અમૃતના આસ્વાદરૂપ છે; અને એટલે જ
તે ‘વૈમુખ્યકારિણી વિષયવિધામિલાપસ્ય’ ‘વિષયવિધામિલાપની વૈમુખ્યકારિણી’
હોય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ કર્મના આવરણ ઘટે ને ક્ષયોપશમ વધે, તેમ તેમ જીવને
શમ—સંવેગ—નિવેદન લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ—અનુભવ થાય છે, અને જેમ જેમ
તે લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ—અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ તેને વિષયવિધા
વાંચાણું વિમુખપણું વર્તે છે. “આખ્યો રે જોણે અગી લવ લેય, બાકસ યુક્તસ તસ ન

પક્ષિકા—ચૈગ્યતા જ કહે છે:—ચોગ્યતા જ—અને પૂર્વે ઉપન્યસત એવી અભયાદિની ચૈગ્યતા,
આફલપ્રાપ્તે:—ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત, તથા—તથાપ્રકારે, ફલપ્રાપ્તિ એવી ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ:—
સ્વઆવારક કર્મના ક્ષયવિશેષની વૃદ્ધિ, લોકોત્તરમાવામૃતસ્વાદરૂપા—લોકોત્તર ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા;
લોકોત્તરમાવા:—લોકોત્તર ભાવો, નિહિત એવા ઔદાય—દાક્ષિણ્યાદિ, ત યથ સમૃત—તે જ અમૃત—મુખા
તવાસ્વાદરૂપા—તેની આસ્વાદરૂપા. અતએવ વૈમુખ્યકારિણી—વિમુખતા હેતુ, વિષયવિધામિલાપસ્ય
—વિષયવિધામિલાપની, વિધાકર નિસ્ખર્વાચારૂપની. તેથી શું! તે માટે કહ્યું—

ન જ—ન જ, હયમ્—આ ઉક્તરૂપા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ, અપુનર્નિવંધક—અપુનર્નિવંધક, “પાપં ન
તીવ્રમાવાત કરોતિ” પાપ તીવ્રમાવથી નથી કરતો પ્રત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્નિવંધક, અતરેણ—વિના
—અન્યના લવનહુમાનિપણુને લીધે. તેથી શું! તે માટે કહ્યું—इति—આ, માવનીય—ભાવના ચૈગ્ય છે,
કે આ પંચક પલ્લ અપુનર્નિવંધકને હોય છે,—એમ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફલને અપેક્ષીને વિચારણીય છે.

વિવેચન

“મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ.

અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ. હીઠો સુવિધિ જિણુંદ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે ‘આ અપર સુસુક્ષ્મોથી પણ માનવામાં આવ્યું છે,’ જોનેતર સુસુક્ષ્મોથી પણ સંભત કરવામાં આવ્યું છે. જેમ ભગવદ્ ‘ગોપેન્દ્ર’

નામના પરિભાષકે કહ્યું છે—નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતૌ—‘નિવૃત્ત-
નિવૃત્તાધિકારા પ્રકૃતિ અધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખ, વિવિધિયા, વિસ્મૃતિ
સતે ધૃતિઆદિ એ તત્ત્વધર્મયોનિઓ હોય છે’, ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિધિયા વિસ્મ-
તત્ત્વધર્મયોનિઓ ત્તિરિતિ તત્ત્વધર્મયોનયઃ, નહિ કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી સતે,

ન અનિવૃત્તાધિકારાયાં. અર્થાત્ સત્ત્વ-રજસ-તમે લક્ષણ પ્રકૃતિ
જ્યારે નિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય, એટલે કે પુરુષના અભિભવરૂપ સ્વભ્યાપારથી બ્યાવૃત્ત
થાય, પુરુષને હબાવવારૂપ અધિકારથી પાછી વળે, ત્યારે ધૃતિ આદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—
પારમાર્થિકધર્મના ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય; પણ તે પ્રકૃતિ અનિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય
એટલે કે પુરુષના અભિભવરૂપ સ્વભ્યાપારથી બ્યાવૃત્ત ન હોય, પુરુષને હબાવવારૂપ
અધિકારથી પાછી વળી ન હોય, ત્યારે તે ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—પારમાર્થિકધર્મના
જન્મસ્થાનો ન હોય. ‘કારણ કે થતી એવીઓને પણ તદ્દૂપતાનો અથોગ છે માટે.’
મવન્તીનામપિ તદ્દૂપતાયોગત. કેાઈ પણ કારણે ઉદ્ભવતી એવી તે ધૃતિઆદિ ધર્મયોનિઓને
પ્રકૃતિના અનિવૃત્તાધિકારપણાએ કદીને તદ્દૂપતાનો—તાત્ત્વિક ધૃતિઆદિ સ્વભાવપણાનો
અભાવ હોય છે, માટે.

તાત્પર્ય કે—જ્યાંલગી પુરુષને હબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઝોણું થયું નથી, એટલે કે
જોનપરિભાષા પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો તથારૂપ ક્ષયોપશમ ઉપજ્યો નથી, ત્યાંલગી ઉપજતા
ધૃતિઆદિ એટલે કે અભયઆદિ તાત્ત્વિક નહિં હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવ-
સ્થાન હોતા નથી; પણ જ્યારે પુરુષને હબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઝોણું છે, એટલે કે
જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ઉપજે છે, ત્યારે ધૃતિઆદિ એટલે કે અભયઆદિ
તાત્ત્વિક હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન હોય છે. આમ જોન—જોનેતર
જોને પરિભાષાનો ઉક્ત વસ્તુમાં સુમેળ મળે છે.

વિસ્તૃત તે જ બોધિ અને તેની પ્રાપ્તિ ભગવતો થકી જ હોય છે, એટલે ભગવતો જ બોધિ છે,
જેમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

રવેવિજ્ઞપ્તિઃ શોધિઃ પ્રજામાદિલક્ષણમેવાત્ । પતત્પ્રાપ્તિઃ ચયોક્ષમપજ્ઞતો મગવદ્ભય
‘પવેતિ શોધિ દયતીતિ શોધિદાઃ ॥૧૧॥’^{૧૨૭}

૨૩અર્થ :—અને વિસ્તૃતિ તે યોધિ છે,—પ્રથમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે; અને એની પ્રાપ્તિ યથોક્ત પ્રપચથી ભગવતો થકી જ છે, એટલે બોધિ દીઠ છે તે યોધિદો. ॥૧૮॥ ૧૨૭

વિવેચન

“દર્શન કીઠે જિનતણા રે, સંશય ન રહે વેધ;

દિનકર કરભર પસરતાં રે, અધકાર પ્રતિવેધ....વિમલ જિન દીકા લોચણ આજ.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને ઉપરમાં જૈન-જૈનેતર પરિભાષાનો મુમેળ જતાવ્યો, તેમાં ‘વિજ્ઞપ્તિશ્ચ યોધિઃ પ્રથમાદિલક્ષણમેવાત્.’ ‘વિસ્તૃતિ તે યોધિ છે,—પ્રથમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે.’ જૈનેતરે જૈને વિસ્તૃતિ કહે છે, તેને જૈનો યોધિ કહે છે, એટલે વિસ્તૃતિ તે જ યોધિ છે, કારણ કે જે પ્રથમાદિ વિસ્તૃતિના લક્ષણ છે તે જ યોધિના લક્ષણ છે, એટલે ભેદ નથી.

‘અને એની પ્રાપ્તિ યથેકત પ્રપચથી ભગવતો થકી જ છે, એટલે યોધિ દીઠે છે તે યોધિદો. ‘બોધિ વદતીતિ બોધિદા’, અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી યોધિની પ્રાપ્તિ અમાક વિસ્તારથી કહ્યા મુજબ શુભપ્રકર્ષપણા આદિ ચાર કારણોથી ભગવતો થકી જ હોય છે, એટલે આમ આ ભગવતો યોધિ દેનારા હોવાથી યોધિદ છે.

“તુજ દરિયણ મુજ વાલકું રે લાલ, દરિયણ શુદ્ધ પવિત્ર રે;

દરિયન શબ્દનચે કરે રે લાલ. સંપ્રદ એવંભૂન રે. પદમલ.”....શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति बोधिदाः ॥ १९ ॥

એમ અભયદાનાદિ થકી ઉપયોગસંપદની હેતુસંપદ કવી, એમ આચાર્યજી આ અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે—

૨૪અર્થમયદાનવક્તુર્વાનમાર્ગવાનશરણવાનબોધિદાનેમ્યં યથં ચચોવિતાપયોગસિદ્ધે-
રૂપયોગસમ્યદ યથં હેતુસમ્યવિતિ ॥૫॥ ૧૨૮

૨૪અર્થ :—એમ અભયદાન, અક્ષુદ્ધાન, માર્ગદાન, શરણદાન, બોધિદાન થકી જ યથો-
ક્તિ ઉપયોગસિદ્ધિને લીધે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ. ॥૫॥ ૧૨૮

વિવેચન

“તું ગતિ તું મતિ આશરો, તું આલંબન મુજ ખ્યારો રે;

વાચકે યથ કહે માહરે, તું જીવ જીવન આધારો રે....જિઠ્ઠા રે શુભ તુમતણા.”

—શ્રી યશોવિજયજી

પત્રિકા—એમ પણ શું ? તે માટે કહ્યું :—વિજ્ઞપ્તિશ્ચ—અને વિસ્તૃતિ, પચથી ધર્મચોનિ, બોધિ—જિનોક્ત ધર્મપ્રાપ્તિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રથમાદિલક્ષણમેવાત્—પ્રથમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે. પ્રથમ-અભેદાદિ લક્ષણો થકી અભેદને લીધે, વિસ્તૃતિથી અન્યતિરેકને લીધે.

ખીબા જીવોને ઉપયોગી-ઉપકાર કરનારી એવી જે લોકનાથપણ, લોકહિતપણ, લોકપ્રદીપપણ આદિરૂપ ઉપયોગસંપદ કહી, તેની સિદ્ધિ અભયદાન, અક્ષુદાન, શરણુદાન અને ભોધિદાન થકી જ હોય છે, એટલે એમ ઉપયોગસંપદની જ કારણતા દર્શાવનારી હેતુસંપદ કહી.

“જગતવત્સલ મહાવીર પ્રભુ સાંભળી, ચિત્ત પ્રભુચરણને શરણુ વાસ્યો,
તારને આપણ ! બિરુદ નિજ રાખવા, દાસની સેવના રખે બેથો....

તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી, જગતમાં એટલું મુજથ લીને.”

— શ્રી દેવચંદ્રણ

॥ इति उपयोगसम्पद पद हेतुसम्पद ॥ ५ ॥

૫૪ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્

૨૦. ધર્મદ

‘ધર્મદેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

હવે આત્માપંથ ‘ધર્મદ’ આદિ સૂત્રપંચકના ઉપન્યાસનું પ્રયોજન હાખવે છે—

‘સદેશનાયોગ્યતાવિધાયનુગ્રહસંપાદનાદિના તાત્ત્વિકધર્મસંપાદનાદિમકારેણ પરમ-
શાસ્ત્રત્વસમ્પત્તિસમ્વિતા મગવન્ત્વમ્મિતિ ન્યાયતઃ પ્રતિપાદયન્નાહ—

‘ધર્મદયાર્ણ’

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् । १२९

‘અર્થ’—સદેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુગ્રહસંપાદનાદિ વડે તાત્ત્વિક ધર્મસંપાદન
આદિ પ્રકારથી પરમ શાસ્ત્રત્વસંપદ સમન્વિત એવા ભગવતા છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન
કરતાં હશે—

‘ધર્મદોને’

इत्यादि सूत्रपञ्चक. १२९

निवेदन

“તેણે નિર્માત્રક આહોવા વે, વેલ જોપ આધારુ

દેવચંદ્ર સુખસાગરુદે, શાવધરમ કાતાર....અભિત જિન।” —શ્રી દેવચંદ્રશુ.

પંક્તિઃ—સદેશના ઈલાદિ આ જન હસ્ય છે—સદેશનાયા—સદેશનાના, યોગ્યતાવિ-
ધાયિની—યોગ્યતાવિધાવિ, અનુગ્રહેત્વ—સ્વનિષય અનુગ્રહના અનુગ્રહના, પૂર્વે સંપાદનેન—
સંપાદન વડે, આદિ—આદિ સંપદથી તે પછી સદેશના ચક્રી જે તાત્ત્વિકધર્મસંપદ સંપાદન—તાત્ત્વિક
ધર્મસંપાદન, આદિ—આદિ સંપદથી પરિપાલન, તેન—તે વડે, પરમયા—પરમ આવશ્યક, શાસ્ત્રત્વ-
સમ્પત્તિ—ધર્મસંપત્તિ, તત્ત્વ શાસ્ત્રત્વસંપદથી, સમન્વિતા—સંગત, સુક્રા, મગવન્ત્વ—ભગવતા, એમ
પચાકમ સૂત્રપંચકથી પ્રતિપાદન કરતાં હશે—‘ધર્મદયાર્ણ’ ઈલાદિ સૂત્રપંચક.

અને 'પરમશાસ્ત્રત્વસમ્પત્તસમન્વિતા યમવન્તઃ।' આ ભગવતો પરમ શાસ્ત્રત્વ-સંપત્ત સમન્વિત છે, અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ શાસ્ત્રા પશુની-શાસક પશુની-પરમેશ્વર પશુની સંપત્તથી-આત્મલક્ષ્મીથી યુક્ત છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન કરતાં 'ધર્મવેશ્યઃ' પરમ શાસ્ત્રત્વસંપદ્ધ ધર્મવેશ્ય-ધર્મદોને આદિ સૂત્રપંચક કહ્યું. આ શાસ્ત્રત્વસંપદ્ધ કેવા સમન્વિત ભગવન્તો પ્રકારે છે? તે માટે કહ્યું- 'તાત્ત્વિકધર્મવાત્તાવિકારકારણ'—તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારથી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક ધર્મદાતૃત્વ-ધર્મપરિપાલન આદિ પ્રકારે. આ દાતૃત્વ આદિ પશુ શા વટે? તે કે- 'સદ્દેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુગ્રહસંપાદનાદિ વટે,'—સદ્દેશનાયોગ્યતાવિચાર્યનુગ્રહસ્પાદનાદિના, સદ્દેશનાની-સદ્ગુણદેશશ્રવણની યોગ્યતા ઉપભવનારા અનુગ્રહના-કૃપાપ્રસાદના સંપાદન આદિ વટે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપભવનારો અનુગ્રહ આ ભગવતો કરે છે, તે વટે કરીને તેઓનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ હોય છે, અને આ તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારે જ તેઓની 'ધર્મવકેવર્તિ'પશુરૂપ' પરમ શાસ્ત્રત્વસંપદ્ધ છે.

તાત્પર્ય કે-ધર્મદેશનાની યોગ્યતા હોય તો જ ધર્મદું દાન થઈ શકે, અને ધર્મદેશનાની યોગ્યતા પશુ આ શાસ્ત્રાના અનુગ્રહ થકી જ-કૃપાપ્રસાદ થકી જ આવી શકે. અત્રે ભગવંત પ્રત્યે બહુમાન ઉપજવું એ જ એનો અનુગ્રહ છે, ધર્મદેશનાયોગ્યતા અને અને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ ભવવૈરાગ્ય તે જ અર્થથી ભગવંત પ્રત્યે ભગવદનુગ્રહ બહુમાન છે. એટલે સાચો અંતરંગ ભવવૈરાગ્ય એ જ ભગવંતનું બહુમાન હોવાથી તેનો અનુગ્રહ છે, અને આ ભગવદ્બહુમાન-જન્મ અનુગ્રહથકી જ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે છે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે ત્યારે જ તે પાત્ર છવ ભગવંતના તાત્ત્વિક-પરમાર્થસત્ત ધર્મના દાનને યોગ્ય બને, અને ત્યારે જ ભગવંતનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકાર હોય. આવા તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વાદિ પ્રકારથી જ ભગવંતનું શાસન છે, અને એવા પરમ પરમાર્થશાસન થકી જ ભગવંતની પરમ શાસ્ત્રત્વસંપત્તિ છે. તે દર્શાવવા માટે અને 'ધર્મવેશ્યઃ'—ધર્મવેશ્ય-ધર્મદોને આદિ પંચ સૂત્ર-પદોનો ઉપ-ગ્રાહ છે.

અહીં ધર્મ તે આદિધર્મ અને તેના આવકધર્મ ને સાહુધર્મ એ બંને ભેદ ધ્રુવપણે આત્મ-પરિણામરૂપ છે, બ્રહ્માદિ પ્રકારે ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

૨૬૬ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ પરિચ્છતે, સ ચ જ્ઞાવકસાધુધર્મમેવેવ જિજ્ઞાસુઃ । જ્ઞાવક-ધર્મોઽનુવ્રતાપુણસક્રપ્રતિમાગતક્રિયાસાધ્યઃ સાધુધર્મોઽભિજ્ઞાપાશયરૂપઃ । આત્મપરિણામઃ, સાધુધર્મઃ પુનઃ સામાયિકાદિગતવિચુદ્ધક્રિયામિચ્છન્નુચઃ । સકલસત્ત્વહિતાશયાઽમૃતલક્ષણઃ । જ્ઞાવક-ધર્મઃ, જ્ઞાવકપરિણામ ધર્મ, જ્ઞાવકપરિણામિકાદિમાવસ્વરૂપત્વાદર્શનસ્ય । ૨૬૭

૨અર્થ:—અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ પરિમહાપ છે અને તે આવક અને સાધુધર્મના લેહથી બે પ્રકારનો છે. આવકધર્મ અણુમતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો સાધુધર્મશિલાપ આશયરૂપ આત્મપરિણામ છે; સાધુધર્મ પુનઃ સામાયિકાલિગત વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અભિવ્યંજ્ય (અભિવ્યક્ત-પ્રગટ થાય એવો) સકલ સત્ત્વિત આશયરૂપ અનૃત-લક્ષણ સ્વપરિણામ જ છે,—ધર્મરૂં ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવસ્વરૂપપણું છે, માટે, ૧૩:

વિવેચન

“ચારિત્તં જલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમોત્તિ નિરિદ્ધો।

મોહલ્લોહવિદીનો પરિભાસો અપ્પણો હુ સમો ॥”

—અહરિં શ્રી કુંકુંદમ્યાર્થેણ પ્રણીત પ્રવચનસાર

અહીં—આ સૂત્રપંચકમાં ‘ધર્મ’ તે ચારિત્રધર્મ પરિમહાપ છે, ૧૪ ધર્મ: ચારિત્રધર્મ:—કારણ કે આગલા સૂત્રમાં ‘ગેમિ’પદથી સમ્યગ્દર્શન (સમ્યગ્જ્ઞાન) ધર્મરૂં ગ્રહણ થઈ ચૂકયું છે, એટલે દર્શન તેલું સર્જન ને દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ એ ન્યાયે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનથી જેવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ બાકયો—પ્રતીત્યો તેવો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મસ્વભાવ ધર્મ પ્રગટે એલું આચરણ કરવારૂપ ચારિત્રધર્મ અને ‘ધર્મ’ પદથી વિવક્ષિત છે.

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, “વત્યુલ્લહાવો ધમ્મો”—એ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર પ્રમાણે આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટંકેટકીણું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તેલું તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ વાસ્તવિક અશ્વશ્ચે ધર્મ છે. એટલે જ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તે ધર્મ તેમ “ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે શ્રોત-શ્રોત્ર વિનાનો આત્મપરિણામ છે.” આમ આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે—સ્વસ્વરૂપમાં ચરણ કરે, તે જ ચારિત્ર છે ને તે જ ધર્મ છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રધર્મ ‘આવક અને સાધુધર્મના લેહથી બે પ્રકારનો છે.’

તેમાં—‘આવકધર્મ’ તે આત્મપરિણામ છે, આત્મપરિણામ:—પ્રત્યાજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપ-શમથી ઉપજતા આત્મપરિણામરૂપ છે, સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની મંદકપાથી આત્મલક્ષ વદશરૂપ છે. આ આત્મપરિણામ કેવો છે? ‘અણુમતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો,’ આત્મપરિણામરૂપ સાધ્ય:—‘અણુમતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો,’ આવકધર્મ—સમ્યક્ત્વમૂલ અણુમતાદિ આવકની પ્રતિમા સંબંધી ક્રિયાથી—આત્મપરિણુતિમય આધ્યાત્મિક ક્રિયાથી સાધી શકાય એવો. વળી તે કેવો છે? ‘સાધુધર્માશિલાપાચયરૂપ:—‘સાધુધર્માશિલાપ આશયરૂપ,’ અર્થાત્ દેશવિરતિપણે જે આત્મધર્મની સાધના કરી રહ્યો છે, તે સર્વવિરતિ સાધુધર્મ—વીતરાગ નિર્ઝંધ ધર્મ અમને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય? “અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે? ક્યારે

યર્થ્યુ બાધ્યાંતર નિર્ઝંઘ નો ?” એવા પ્રકારે સાધુધર્મનો અભિલાષ જ્યાં ધારે છે, એવા આશયરૂપ-ચિત્તદશારૂપ આ આત્મપરિણામ હોય છે.

‘આ દેશવિરતિ ધર્મનું ગ્રહણ સમ્યગ્દર્શન હોય તો જ ન્યાય છે, નહિ’ તો નહિ; કારણ કે ઉપર શ્રેત્રમાં નાંખેલા ધાન્યની જેમ, સિધ્ધાત્વવાસિત જીવમાં ઋતો કદી પણ ઊગી નિકળતા નથી. માટે દેશધર્મમાં સમ્યગ્દર્શન સૌથી પ્રથમ હોવું જોઈએ. પ્રશ્નાદિ ચિહ્નથી વ્યક્ત થતું રત્નદીપક સચું સમ્યગ્દર્શન જેવા અંતરમાં પ્રગટ્યું છે, તે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષ જ દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો યોગ્ય અધિકારી છે. X X X (આવે: સમ્યગ્દર્શિ દેશવિરતિ પુરુષ) પરભાવ-વિભાવથી યથા-શક્તિ વિરામ પામતો જઈ, તે આત્મસ્વભાવ ધર્મની આંશિક સાધના કરતો-પહે પહે કરીને પણ આદિધર્મ પર્વત પર આરોહણ કરતો જાય છે.’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ ભોક્ષમાળા, પા. ૨૬ (સ્વચિત)

અને ‘સાધુધર્મ: પુન:’—સાધુધર્મ પણ ‘સ્વપરિણામ યવ’—સ્વપરિણામ જ છે, આત્મપરિણામ જ છે. અર્થાત્ સાચા ભાવસાધુશુભસંપન્ન આત્માની સાધુ દશા,

આત્માનો સાધુ શુભભાવ જ્યાં વર્તે છે, એવો આત્મપરિણામ તે જ

સાધુધર્મ પણ

સાધુધર્મ છે. આ આત્મપરિણામ કેવો છે ? તો કે—‘સામાયિકા.

અત્મપરિણામ જ

વિગતવિશુદ્ધક્રિયામિવ્યક્ત:’—‘સામાયિકાદિ વિશુદ્ધ ક્રિયાથી

અભિવ્યંજ્ય’; સામાયિકચાદિત્રથી માંડી યથાખ્યાતચાદિત્ર પર્થત

વિશુદ્ધ-નિષ્ક્રિયા ક્રિયાથી-વિશુદ્ધ આત્મપરિણામરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અભિવ્યંજ્ય થતો,

પ્રગટતા પામતો એવો. અર્થાત્ સર્વત્ર રાગદ્વેષાદિ રહિત સમભાવ જ્યાં અખંડપણે વર્તે

છે, એવા સામાયિકથી માંડી, જ્યાં આત્માનો જેવો શુદ્ધ વીતરાગ સ્વભાવ આખ્યાત વા

ખ્યાત છે તે પ્રગટે છે—એવા તત્ત્વરમણતારૂપ ‘યથાખ્યાત’ આદિત્ર પર્થત, ઉત્તરોત્તર

વિશુદ્ધ થતી જતી નિષ્ક્રિયા નિર્મળ આત્મપરિણતિ તે જ સાધુધર્મ છે. અને સાધુનો

આ આત્મપરિણામ વળી કેવો છે ? તો કે—‘સકલસત્ત્વહિતાશયાઽમૃતલક્ષણ:’—‘સકલ

અત્ત્વહિત આશયરૂપ અમૃત લક્ષણ.’ સકલ સત્ત્વોનું—જગજીવોનું હિત હો !

એવા પ્રકારની નિર્મલ ભાવનાવાળો સત્ત્વકલ્યાણકારી આશય-ચિત્તપરિણામ જેમાં વર્તે

છે એવા આશયરૂપ આ આત્મપરિણામ છે; અને તે અમૃત લક્ષણ છે, શુદ્ધ આત્માર્થ

ક્રિયાથી અમૃતઅનુષ્ઠાનરૂપ હોઈ, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતો સતો, અમૃત પદને આપે

એવો છે. જેને પંચપરમેષ્ઠિ મધ્યે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એવા આ

વીતરાગદશાસાધક નિર્ઝંઘ સાધુની દશા કેવી અદ્ભુત હોય, તેનું પરમ હૃદયંગમ સ્વરૂપ

“અપૂર્વ અવસર એવો કયાં આવશે ?” —એ પરમતત્ત્વદંડા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના

અમર કાવ્યમાં અનન્ય ભાવથી લલકારવામાં આવ્યું છે. જેમકે—

“સર્વ ભાવથી ઔદાસ્ય વૃત્તિ કરી,

માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય ને;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કર્યું નહીં,
 દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ ભોય ભો....અપૂર્વ અવસર.
 દર્શનગોઠ બપોલી થઈ ઉપભયો ભોધ બે,
 દેહ બિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન ભો;
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રગોઠ વિલોકિયે,
 વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન ભો....અપૂર્વ.
 આત્મસ્થિતતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત ચોગની,
 સુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્વત ભો;
 ઘોર પરીપક્ષ કે ઉપસર્ગ બારે કરી,
 આવી શકે નહીં તે સ્થિતતાનો અંત ભો....અપૂર્વ.
 સંયમના હેતુથી ચોગ પ્રવર્તના,
 સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન ભો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ વટતી ભત્તી સ્થિતિમાં,
 અતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન ભો....અપૂર્વ.” ઈ.

—શ્રીમદ્ શાજન્યદ્રઽ

આમ આવકર્મ ને સંકુલધર્મ—એ ચારિત્રધર્મના બન્ને પ્રકારે આત્મપરિણામરૂપ છે, તે તે શુભસ્થાનને અનુરૂપ મંદક્રમાય-નિષ્ક્રમાય આત્મદશરૂપ છે. અને આત્મપરિણામને જ સુખ્યપણે ધર્મ શા માટે કહ્યો તેના ખુલાસો કર્યો છે કે—
 ધર્મનું ‘ક્ષાયોપશમિકાદિભાવસ્વરૂપત્વાદર્શનસ્ય ।’ ‘ધર્મનું ક્ષાયોપશમિ-
 વાસ્તવિક સ્વરૂપ કાઠિ ભાવસ્વરૂપપણું છે, માટે;’ ક્ષાયોપશમિક-ક્ષાયિક-ઉપશમ
 ભાવ એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે, માટે. અર્થાત્ જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વભાવમાં—આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે; એટલે ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ શુભનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થાને નીપળાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમક્રિત શુભથી માંડીને શૈલેથી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત—અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર-નિર્જરાના હેતુ થઈ પડી ઉપાઠાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધા જ ધર્મના પ્રકાર છે. આમ ઉપશમ-ક્ષાયોપશમ-ક્ષાયિકભાવે આત્મા આત્માના જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવમાં વર્તે તે ત્રત અથવા સ્વરૂપમાં ચરણરૂપ ચારિત્ર છે, અને તે જ ધર્મ છે.

“જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પાયે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પાયે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી.”

શ્રીમદ્ શાજન્યદ્રઽ, પત્રાંક. ૩૨૬.

“ઉપશમ ભાવ હો મિત્ર સાચિકપણે, જે નિજ શુભ પ્રાગ્ભાવ;
 પૂર્ણસ્થાને હો નીપજવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને બઈ ભામણે.
 સમકિત શુભથી હો શેલેથી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
 સંવર નિર્ભરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન હાવ....સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.
 “જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમ જ જીવ સ્વભાવ;
 તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રણવ કથાય અભાવ.—શ્રી સીમંધર.
 જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે અંશે રે ધર્મ;
 સમ્યગ્દષ્ટિ શુભકાણા મળી, ભાવ લહે શિવશર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ભગવદ્અનુમલ વિના ધર્મ હોતો નથી તે ભગવદ્અનુમલ જ સર્વ ધર્મહેતુઓમાં પ્રાધાન્ય છે, એ શુદ્ધિથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્ત્વ ધર્મદાયકપણ પ્રતિષ્ઠાપિત કરે છે—

૩ નાર્ય ભગવદનુમલમત્તરેણ, વિચિત્રહેતુપ્રમલત્વેડપિ મહાનુભાવતયાડસ્યૈવ પ્રાધાન્યાત્ । મલત્યેવૈતવાસજ્ઞસ્ય ભગવતિ બહુમાનઃ, તતો હિ સદેશનાયોગ્યતા, તતઃ પુનરર્થ નિયોગતઃ । ઇત્યુભયતત્ત્વમાવતયા તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ, કારણે કાર્યોપચારાદ્યર્મ્મૈ દવતીતિ ધર્મદાઃ ॥ ૨૦ ॥ ૧૩૧

૩ અર્થઃ—આ (ધર્મ) ભગવતના અનુમલ વિના હોતો નથી—વિચિત્ર હેતુઓ થકી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આવું જ (ભગવદ્અનુમલજીવ જ) પ્રાધાન્ય છે, મારે, આને (ધર્મને) આસન્ને (નિકરવર્તીને) ભગવત પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે, કારણ કે તે થકી જ સ્ફુટપણે સદેશનાની યોગ્યતા હોય છે, અને તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે,—એમ ઉભયની તત્ત્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્અનુમાનના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, મારે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી, ધર્મ દીએ છે તે ધર્મદા. ૧૩૧

પણિકાઃ—નાયમ્ ધર્માદિ ન—ન જ, અર્થઃ—આ, ઉચાર્ય ધર્મ, ભગવદનુમલ—ભગવદ્ અનુમલરૂપ સહકારી, અન્તરેણ—વિના. કથા કારણથી ? તે મારે કહ્યું—વિચિત્રહેતુપ્રમલત્વેડપિ—વિચિત્રાઃ—વિચિત્ર, સ્વયોગતા—શુરધયોગ આદિ, હૈતવઃ—હેતુઓ, પ્રમલઃ—જન્મસ્થાન, ચસ્ય—તે જેનું, તદ્માવસ્તાત્ત્વ—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્મિન્નપિ—તે સતે પણ, ધર્મની મહાનુભાવતયા—મહાનુભાવતાથી, અગ્નિનસકિતતાથી, અસ્યૈવ—આના જ, ભગવદ્અનુમલના, હેતુઓમાં પ્રાધાન્યાત્—પ્રાધાન્યને લીધે, જ્યૈષ્ઠતાથી, તે જ ભાવે છે—

મલત્યેવ—યામ જ છે, નથી થતો એમ નહિ, યતવાસજ્ઞસ્ય—આને આસન્ને, ધર્મને આસન્ને, ભગવતિ—ભગવતનાં, પરમ ગુરુમાં, બહુમાન.—બહુમાન,—અવનિર્વેદ્ય, તત્તો—તે થકી, ભગવદ્બહુમાન થકી, હિઃ—સ્ફુટ, સદેશનાયોગ્યતા—સદેશનાયાઃ—વક્ત્રમાણરૂપ સદેશનાની, યોગ્યતા—ઐયિત્ય, તતઃ—તે થકી, સદેશનાયોગ્યતા મળી, પુનરર્થ—પુનઃ આ, નિયોગતઃ—નિયોગથી, અવસ્થાવથી, ઇતિ—એમ, પરંપરાથી, ડમયતત્ત્વમાવતયા—ડમયસ્ય—ભગવદ્બહુમાન અને પ્રકૃત ધર્મલક્ષણ એ ઉભયની, તત્ત્વમાવતયા—કાર્યકારણ સ્વભાવતાથી, તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ—તત્ત્વ—તેની—ભગવદ્બહુમાનની મહાનુભાવતાથી અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાનભાવની સિદ્ધિને લીધે. કારણે—સદેશનાયોગ્યતારૂપ કારણમાં, કાર્યસ્ય—કાર્યના, ધર્મના, ઉપચારાત્—ઉપચારથી, અધારોપથી, વર્મ દવતીતિ ધર્મદાઃ—‘ધર્મ’ દીએ છે તે ધર્મદા.

વિવેચન

“તરસ ન આવે હો ભરણુ જીવન તણે. સીઝે જો હરિશયુ કાળ;
હરિશયુ ફલેલ સુલલ કૃપા થકી, આનંદવન મહારાજ !....”

અંભિનંદન જિન હરિશયુ તરસિયે.”—શ્રી આનંદવનજી.

આ ધર્મના હાયક ભગવંતો શી રીતે છે ? તે હવે યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—‘નાય મગવલુગ્રહમન્તરેણ.’ ‘આ (ધર્મ) ભગવંતના અનુગ્રહ વિના હોતો નથી.’ આ જો ધર્મ—ચારિત્રધર્મ કહ્યો તે ભગવંતના અનુગ્રહરૂપ-કૃપાપ્રસાદરૂપ ભગવદ્ગુપ્ત વિના સહકારી વિના સંભવતો નથી. ‘મહાનુભાવતયાડલ્યેવ પ્રાધાન્યાત.’ ધર્મ હોતો નથી કારણ કે વિચિત્ર હેતુઓથી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આતું જ (ભગવદ્ગુપ્તઅનુગ્રહનું જ) પ્રાધાન્ય છે, માટે; સ્વયોચ્ચતા, સદ્ગુરુચોગ આદિ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના હેતુઓ થકી આ ધર્મનું ઉત્પન્ન થવાપણું છે, છતાં મહાનુભાવતાથી—અચિન્યશક્તિયુક્ત મહાપ્રભાવપણાથી આતું જ—ભગવદ્ગુપ્તઅનુગ્રહનું જ સર્વ હેતુઓમાં પ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણું—જ્યેષ્ઠપણું છે, માટે.

તે આ પ્રકારે—‘મગત્વેવૈતદાસત્ત્વ મગવલિ જહુમાન.’—‘આને (ધર્મને) આસક્તને ભગવત પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે.’ આ ધર્મને જે આસન્ન-નિકટવર્તી વર્તે છે, જે સમીપમાં જ ધર્મને યામવાનો છે, તેને પરમશુર ભગવત પ્રત્યે ભગવદ્ગુપ્તમાનનું જ બહુમાન-પરમાદર હોય જ છે; અને તે બહુમાન પણ ભવનિર્વેદરૂપ-ભવવૈરાગ્યરૂપ છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય જો જ ભગવાનના વૈરાગ્ય-ઉપદેશનું બહુમાન્યપણું હોવાથી અર્થથી ભગવાનનું બહુમાન જ છે. કારણ કે ‘તે થકી જ સદ્દેશનાયોચ્ચતા હોય છે;’ સ્ફુટપણે આ

ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્ગુપ્તમાન થકી જ સદ્દેશનાયોચ્ચતા—ભગવંતના ઉપદેશ-અવણનું ચોખ્ખપણું હોય છે. “નોય પૂબહિની જો કામનારે, નોય બંહાલું અંતર ભવહુંખ” —માનપૂબહિની કામના ન હોય ને અંતરમાં ભવહુંખ બંહાલું ન હોય, એમ જ્યારે હોય ત્યારે જ “મૂળ મારણ ચાંબળો જિનનો રે” જો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલા ટંકોટીજી અમર પદમાં કહ્યા પ્રમાણે જિનમાર્ગઅવણનો સાચો અધિકારી બને છે. આમ ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્ગુપ્તમાન થકી જ સદ્દેશનાયોચ્ચતા હોય છે; અને ‘તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે,’ તે સદ્દેશનાયોચ્ચતા થકી આ ધર્મ નિયોગથી—નિયમથી—અવશ્યપણે હોય છે. ‘એમ ઉલ્લયની તત્સ્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્ગુપ્તમાનના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, માટે’ અર્થાત એમ ઉલ્લયની એટલે ભગવદ્ગુપ્તમાન ને પ્રસ્તુત ધર્મ જો બન્નેની તત્સ્વભાવતા—તેવા પ્રકારની કાર્યકારણ સ્વભાવતા છે, તેથી કરીને તે ભગવદ્ગુપ્તમાનના જ આધિપત્યની સિદ્ધિ એટલે કે અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં અધિપતિપણાની—મહાનુભાવતાથી પ્રધાનપણાની સિદ્ધિ છે,—તદાધિપત્યસિદ્ધિ. એટલે ભગવદ્ગુપ્તમાન જો જ ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાન છે એમ

સિદ્ધ થયું, અને તે પણ 'કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી'—સદ્દેશનાયોગ્યતારૂપ કારણમાં ધર્મરૂપ કાર્યના ઉપચારથી—આધારોપથી સિદ્ધ થયું.

આમ આ ધર્મ ભગવદ્ગુણગ્રંથ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે, એટલા માટે 'ધર્મ' હીએ તે ધર્મદો'—ધર્મના દેનારા હોવાથી ભગવતો ધર્મદો છે.

“કારણ પદ કર્તાપણે દે, કરી આરોપ અલેહ;

નિજ પદ અર્થાં પ્રભુથકી દે, કરે અનેક ઉમેદ....

અજિત જિન ! તારને હીનદયાળ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति धर्मदाः ॥ ૨૦ ॥

૨૧. ધર્મદેશક

‘ધર્મદેશકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અને લલિતવિસ્તારકાર આચાર્ય શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભગવંતની ધર્મદેશનાનો સારશ્રુત વચનાશ્રુતમય ઉત્તમ નશ્રુતો સંકલનાત્મક સુમધુર લલિત પદોર્મા ગૂંચે છે—

૪ તથા—

‘ધર્મદેસયાણં’

તત્ર ધર્મઃ પ્રસ્તુત પચ, તેં યથામન્યમભિદધતિ, તત્તથા—

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન યુક્ત રૂઢ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । યતઃ અતિદુર્લભેયં પ્રાપ્તુમ્બ્યાવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયા, વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સંજ્ઞતાનિ, પાતમયાતુરભવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ । ૧૩૨

“તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય ચતિતત્ત્વં । પતન્ન સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મ-મેધો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ । અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ । ૧૩૩

૬ માવનીયં મુણ્ડમાલાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યા સત્ત્વસદપેક્ષા, અવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ડપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં પ્રયત્નમાલિન્યં । ૧૩૪

૭ પતન્ન વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રચરિતતત્ત્વં સ્વજાત । ૧૩૫

‘જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવ’, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, ચતિતંત્ર્યમસમ્પન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા ષિલોતસિકા, પ્રતિવિચેયજ્ઞનાગતમસ્થાઃ મયશરણાણુદાહરણેન । ૧૩૬

‘મયત્ત્વેવં સોપક્રમકર્મનાશઃ નિરુપક્રમાનુવન્ધવ્યવચ્છિત્તિરિત્યેવં ધર્મં દેશ્યન્તીતિ ધર્મદેશકાઃ ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

૪અર્થ:-તથા—

‘ ધર્મદેશકોને ’

૪તેમાં ધર્મ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકારે છે (કથે છે). જેમકે—

આ ભવ (સંસાર) પ્રતીત જુહોદર સંગે છે, શારીરાદિ દુઃખોનો નિવાસ છે. આહી વિદ્યાવંતે પ્રમાદ ચુકત નથી. કારણ કે આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે, પરલોકનું સાધન પ્રધાન છે, વિપથે પરિણમકું છે, સતસંગતો વિપ્રયોગઅતવાળા છે, પાતભયાદુર આશુ અવિજ્ઞાત પાતવાણું છે. ૧૩૨

૪તથી એમ વ્યવસ્થિત સતે આના વિધ્યાપનમાં (યુજવવામાં) યત્ન કરવો થોડા છે; અને આને યુજવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મભેદ જ યુજવે; એટલા માટે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો થોડા છે, તેની અભિજ્ઞાઓ (સ્મૃતિઓ) સમ્યક્ સેવવા થોડા છે. ૧૩૩

પંક્તિકા—મુળદમાલુકાજ્ઞાતમ્ । મુળદમાલુ—શિરઃસ્થ, આલુકા—ધુન્યી વાઈટિકા (પાણીની માટી), ત એ જ્ઞાતમ્—તે જ જ્ઞાત-સ્પર્શત. જેમ—

“અનિત્યતાકૃત્તુલ્લિઝ્ઝાનમાર્યો ન શોચતિ ।

નિત્યતાકૃત્તુલ્લિઝ્ઝુ મન્નમાણ્ડોપિ શોચતિ ॥ ”

(અર્થાત્) જેણે અનિત્યતાની શુદ્ધિ કરી છે, તે માળા ગ્ધાન થતા શોચતો નથી; જેણે નિત્યતાની શુદ્ધિ કરી છે તે હોડું ભાંગતા પશુ શોચે છે.

સૂત્ર ધર્યાદિ. સુત્રાદ્—સૂત્ર યથા, અસ્ત-દિષ્ટ આદિ લક્ષણ નિરૂપક એવા આગમ યથા, જ્ઞાતવ્યઃ—ભણવો થોડા છે, સમજવો થોડા છે, આત્મભાવઃ—આત્મભાવ, રામાદિરૂપ આત્મપરિણામ. જેમ કહ્યું છે કે—

“માવણસુવપાઠો તિરયસેવજ સમયં તયત્યમાર્ગમિ ।

તત્તો ચ માયપેહનમ્નિડળ ગુણદોસવિકલ્પાપ ॥ ”

(અર્થાત્) ભાવન, ગ્રંથપાઠ, તીર્થસેવન, સમય (સિદ્ધાન્ત), તત્ત્વજ્ઞાન, અને તે યથા ગુણદોષ અપેક્ષાએ અતિનિપુણ એવું આત્મપ્રેક્ષણ.

નિમિત્તાનિ—નિમિત્તો, ઈષ્ટ-અનિષ્ટસ્થક ચક્રપાદિ, વા સદ્કારિ કારણો.

મયશરણાણુદાહરણેન—ભવ-ચરણાદિ ઉદાહરણથી.

“સરર્ગ મય હવામો રોગે કિરિયા ચિલ્લમિ મંતોસિ । ”

(અર્થાત્) ભગનાં શરણુ, શેમનાં ક્રિયા, અને વિપર્ગ મંત્ર ઉપામ છે, એમ ઉદાહરણ છે.

૧ મુશ્કલાતા-આહુકેત્ર' જ્ઞાત (દૃષ્ટાંત) લાવવા ચોગ્ય છે, નિશ્ચયે કરીને અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા ચોગ્ય છે, આજ્ઞાપ્રધાન થવું ચોગ્ય છે, પ્રહિધાન ઉપાદેય છે, સાધુસેવાથી ધર્મશરીર પોષવા ચોગ્ય છે, પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા ચોગ્ય છે. ૧૩૬

૭ અને આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે, એથી કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થઈ પ્રવર્તેલું' ચોગ્ય છે. ૧૩૫

૮ આત્મભાવ બાણેવા ચોગ્ય છે, પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા ચોગ્ય છે, અસમગ્ર જોગોમાં ચલન કરવા ચોગ્ય છે; વિશ્વોત્તસિકા લક્ષમાં લેવા ચોગ્ય છે, આત્મ' (વિશ્વોત્તસિકાત્મ') અનગતપણે (આભ્યા પહેલાં) ભયશરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા ચોગ્ય છે. ૧૩૬

૯ એમ સોપાન કર્મના નાશ (અને) નિરુપક્રમના અનુભવની વ્યવસ્થિતિ હોય છે. એવા પ્રકારે ધર્મ દેશે છે તે ધર્મદેશકો. ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

વિવેચન

‘ભવદ્વ હો પ્રભુ! ભવદ્વ તાપિત છવ, તેહને હો પ્રભુ! તેહને અચૂતધન સમીલ; મિથ્યા હો પ્રભુ! મિથ્યા વિધની ખીવ, હરવા હો પ્રભુ! હરવા બંશુલિ મન રમીલ.... મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ અનંત ત્રિષુઠ — શ્રી દેવચંદ્રણ

તથા—તથાપ્રકારે જેમ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુબંધસંપાદનાદિ વડે આ ભગવંતો ‘ધર્મદેશકો’ છે, એટલે ‘ધર્મદેશચાર્ણ’—ધર્મદેશકેન્ય: એ સૂત્રપદ્ધતિ વ્યાખ્યાન અત્ર કયું છે. અત્રે ‘ધર્મ’ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકારો છે; અર્થાત્ જે ધર્મદેશના પૂર્વે કહ્યો હતો તે જ પ્રસ્તુત શ્રાવક-સાધુધર્મભિદેથી આત્મ-પરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ; તે યથાભવ્ય—જેવો જેવો ભવ્ય-ચોગ્ય યાત્ર છવ તેવો તેવો જ તેને ચોગ્ય ધર્મ પ્રકારો છે, ઉપદેશો છે. ભગવંતોની આ ધર્મદેશના કેવા પ્રકારની હોય છે, તેનો સારસંહોદરૂપ ઉત્તમ નમૂનો અત્રે લઘુ પદ્ય મહાઅર્થશુર મહાસૂત્રોરૂપ સુમધુર લલિત પદોમાં રચી કરી, આ યથાર્થનામા ‘લલિતવિવરણ’ના કર્તા પુરુષે અર્થગોસ્વયુક્તા પદલાલિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. તે અદ્ભુત અર્થસંકલનાવાળી ધર્મદેશના આ પ્રકારે—

‘અદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં મય: ।’

‘આ ભવ (સંસાર) અદીપ્ત ગૃહોદર સમા છે,’ આ સંસાર આજ લાગેલા ધરના અંદરના ભાગ જેવો છે, કારણ કે તે ‘નિવાસ: શારીરાદિદુ:સ્થાનાં:’ ‘શારીરાદિ દુ:ખેનો

નિવાસ છે', શારીરિક-માનસિક દુઃખોનો, આધિ-અધાધિ-ઉપાધિરૂપ પ્રદીપ્ત શૃંગોદર ત્રિવિધ તાપોનો નિવાસ છે. એટલે 'ન ચુકુ દદ્ધ વિદુષઃ પ્રમાદઃ।' સમા ભવ 'અહીં' વિદ્વાનને પ્રમાદ ચુકા નથી.' આગ લાગેલા ઘરમાં રહેલા મનુષ્ય બહાર નીકળવાની જરા પણ દીલ કરે તો માર્યો બચ, માટે તેને જેમ પ્રમાદ-આલસ્ય ચુકા નથી; તેમ આ આગ લાગેલા ભવગૃહમાં વસતા વિદ્વાનને-સમજદારને લેશ પણ પ્રમાદ ચુકા નથી, ઘટતો નથી.

કારણ કે 'ઘતિ દુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા।' 'આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે,' બીજા બધા દેહ કરતાં ઉત્તમ એવો આ મનુષ્ય દેહ મોટા પ્રયત્નશીથી પ્રાપ્ત થયો છે, "બહુ પ્રયત્ન કરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો," તે વિષયકયાદિ પ્રમાદમાં બે એળે શુભાન્યો તો દશ દષ્ટાંતના ભાવ પ્રમાણે પુનઃ અતિદુર્લભ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયો અતિદુર્લભ છે. માટે 'પ્રચારં પરલોકસાધનં'-'પર-લોકેતુ' સાધન પ્રધાન છે.' અન્ય કોઈ દેહમાં પૂણું સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ શોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, માત્ર માનવ દેહમાં જ થઈ શકે છે, એમ બાણી આત્માર્થે કાર્ય પડે નેટહું' અને તેટહું' આત્મગ્રેય સત્ત્વર હાંસલ કરી પરલોકેતુ' સાધન કરી લેવું એ જ પ્રધાન છે; આમ પરલોકપ્રધાન યોગસાધનમાં જ આ અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે, નહિં કે ભોગસાધનમાં.

કારણ કે 'પરિણામકલ્પો વિષયાઃ'-વિષયો પરિણામકેતુ છે; વિષયો ક્રિંપાક-ફળની પેઠે પ્રથમ મીઠા લાગે, પણ પરિણામે દારુણ વિપાક દેનારા હોવાથી કટુ-કઠવા છે. માટે તેમાં પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમજ-'વિષયોગાન્તાનિ સત્સંજ્ઞતાનિ'-'સત્સંજ્ઞતો વિષયોગ અંતવાળા છે.' પ્રેમાળ સ્વજનાદિના સુંદર સંયોગો વિયોગ-અંતવાળા છે, સંયોગ અંતે વિયોગ છે, માટે તે સ્વજનાદિ સંયોગમાં પણ પ્રતિબંધ કરવા યોગ્ય નથી.

કારણ કે 'પાતમયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ।' 'પાતભયાતુર આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાયુ છે.' પડયું કે પડશે એમ પડી જવાના ભયથી ભરેલું એવું આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાયુ છે, "ઉલ્લો છે શિકારી ચમ ધનુમહિં સાંધી શરને" એમ કાળની તલવાર સદા માથા પર લટકતી હોવાથી ક્યારે પડશે તેની ખબર પડે એવું નથી.

ઉલ્લો છે શિકારી ચમ ધનુ મહિં સાંધી શરને,
લીધો કાં લેશે કાં થતી ચટપટી સર્વ જનને;
નથી દેતો કેને ખબર નિજના આગમનના,

ધસી જોયિ'તો તે ઝટ ઝડપતો જાન જનના.—(ડૉ. ભગવાનદાસ, સ્વરચિત.)

તેથી 'एवं व्यवस्थिते विज्ञापनेऽस्य यतितव्य।' 'એમ વ્યવસ્થિત સત્તે આના નિઠ્યાપનમાં (ખૂલવામાં) ચલ્ન કરવો યોગ્ય છે.' એમ ઉપરમાં કહી તેવી વ્યવસ્થિતિ છે, એટલે આગ લાગેલા ઘરની આગ ખૂલવાને જેમ વગર દીલે—વિના પ્રમાદે લાગી જવું બેઈએ, તેમ આ આગ લાગેલા ભવઘરની આગ ખૂલવા વગર વિલંબે વિના પ્રમાદે શીઘ્ર ચલ્ન કરવો યોગ્ય છે.

અને 'પતત્ત સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેષો યદિ પરં વિચ્યાપયતિ।' આ વિશાલ લવગૃહને લાગેલી આગ એટલી બધી પ્રચંદ છે કે 'આને યૂગ્મવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મમેષ જ યૂગ્મવે;' એને યૂગ્મવાને માટે બે કોડ એ લવાગ્નિ યૂગ્મવા સમર્થ હોય, તો સિદ્ધાન્તની વાસનાથી સાર એવો ધર્મરૂપ મેષ જ સમર્થ સિદ્ધાન્તવાસના- છે. કારણ કે હાવાનહને યૂગ્મવા માટે જલસાર-જલસર્થો મેષ જ સાર ધર્મમેષ જ બેઈએ, તેમ આ ભુવનવ્યાપક ભવ-હાવાનહને યૂગ્મવા માટે સિદ્ધાન્તવાસનારૂપ જલથી સાર-ભરેલો ધર્મમેષ જ બેઈએ, એ જ "સંસારદાવાનલદાહનીર" વર્ષાવી શકે. એટલા માટે 'સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ' - 'સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો યોગ્ય છે'; ત્રણે કાળમાં ન યોગે એવો નિશ્ચય નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાન્ત-પરમ જ્ઞાનીએ પ્રણીત કરેલ આગમ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, શિરસાવંધ ગણી માથે ચઢાવવા યોગ્ય છે. અને એટલે જ 'સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદમિત્તાઃ,' 'તેની અધિક્ષાઓ સમ્યક્ સેવવા યોગ્ય છે;' જીવને સ્મૃતિ આપનારી એવી તેની સ્મૃતિઓ પ્રજ્ઞાપનાઓ, પ્રરૂપણાઓ, આજ્ઞાઓ સમ્યક્પ્રકારે સેવવા યોગ્ય, આશ્રયવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય છે.

જેમકે—'સુવડમાલા-આલુકારું જ્ઞાત (દર્શાત) ભાવવા યોગ્ય છે.' મુંડમાલા એટલે મસ્તકે મૂકવાની માળા ને આલુકા એટલે જલ ભરવાની નાની માટલી એ જ્ઞાત-બાણીતું દર્શાત ભાવન કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ "જેને અનિત્યતાની અનિત્યતાદિ બુદ્ધિ ઉપજી છે તે મૂલ્યવંતી માલા મ્હાન થતાં-કર્મમાતાં શોધતો ભાવના નથી; ને જેને નિત્યતાની બુદ્ધિ છે, તે સુષુપ્ત માટલી-હાંસલી ભાંગતાં પથ્થુ શોધ કરે છે!" એ દર્શાતનો પરમાર્થ વિચારી વૈરાગ્યભાવના પર અરૂંદ થવા યોગ્ય છે. અને આ બધું ય અનિત્ય છે એમ બાણી 'ત્યક્ત્વા સત્ત્વસદપેક્ષા'—'નિશ્ચયે કરીને અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે.' ક્ષણિક કીર્તિ, મનાવા-પૂજાવાની કામના, લોકેષણા આદિ અસત્ અપેક્ષાઓ છોડી દેવા યોગ્ય છે; અથવા નિશ્ચય તત્ત્વને લક્ષ્યમાં રાખી સર્વ સત્સાધન કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થે જ સેવવા યોગ્ય છે એમ બાણી, નિશ્ચય તત્ત્વના લક્ષ્ય વિનાની સર્વ અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે. અને એ અર્થે 'મવિતવ્યમાજ્ઞાપચાનેન'—'આજ્ઞાપ્રધાન થવું યોગ્ય છે,' પરમ જ્ઞાની ભગવાનની આજ્ઞાને જ સર્વત્ર પ્રધાન ગણી પ્રવર્તતું આજ્ઞાપ્રધાનપણાને યોગ્ય છે. એટલે જ 'કપાદેયં પ્રગિષાનં'—'પ્રણિધાન ઉપાદેય છે;' ને વિધિમર્ગના સકલ જગજીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય-હિત ધરાવતા વિશાળ આશયરૂપ પ્રણિધાન અથવા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આદિ સદ્ભાવનારૂપ પ્રણિધાન અહંભુ કરવા યોગ્ય છે. અને 'પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં'—'સાધુસેવાથી ધર્મશરીર યોગ્ય છે;' જે ધર્મરૂપ જ શરીર છે તેને સાધુસેવાથી-સાથા સાધુ સંતજનની સેવાથી યોગ્ય છે; અથવા "માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય બે" એમ ધર્મસાધનાર્થે જ જે શરીર છે તેને સાધુ-સમ્યક્ નિરવધ આહાર-

અન્ધાદનાદિથી પોષવા યોગ્ય છે. અને આમ સાધુસેવા-સમ્યક્ આચરણ કરીને ‘રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં’—‘પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા યોગ્ય છે;’ અતુલિધ સંઘર્ષ પ્રવચનનું, તીર્થનું, શાસનનું માલિન્ય-મલિનપણું ન થાય, ઝાંખપ ન લાગે, એમ તકેદારીથી રક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

અને આમ સાધુસેવાથી ધર્મશરીરનું પોષણ કરવું ને પ્રવચનમાલિન્યનું રક્ષણ કરવું તે ‘આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે,’—પત્તજ વિધિપ્રવૃત્ત: સમ્પાદયતિ; જ્ઞાનીઓએ વિહિત કરેલ વિધિ પ્રમાણે જે પ્રવૃત્ત છે તે જ તેમ કરી શકે છે. ‘એથી કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થકી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.’—‘સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત્.’

અને એમ સર્વત્ર સૂત્ર અનુસાર વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરતાં, ‘આત્મભાવ બહુવેલો યોગ્ય છે,’—જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવ:—પોતાનો આત્મભાવ, આત્મપરિણામ કેવો છે, પોતાનો

આત્મા કઈ દશામાં વર્તે છે, એ આત્મનિરીક્ષણથી (Introspection)

નિમિત્તસાપેક્ષ બહુવા યોગ્ય છે,—કે જેથી પોતે કયાં ભ્રમો છે તેનો કયાસ કાઢી આત્માર્થ પ્રવૃત્તિનો આગળ કેમ વધવું તેનો ખ્યાલ આવે, ને તથા રૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.

બીધ એટલે આમ પ્રગતિ કરવા માટે તે ‘પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા યોગ્ય છે,’—પ્રવૃત્તાવરેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ; આત્મહિતની પ્રવૃત્તિમાં

ઉપકારી એવા સદ્દેવ-સદ્ગુણ-સતશાસ્ત્ર આદિ નિમિત્તકારણોની અપેક્ષા (કરકાર) રાખવા યોગ્ય છે અને ‘અસંપન્ન યોગોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે’—યતિતત્ત્વ્યમસમ્પન્નયોગેષુ; તે તે ઉપકારી નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખી તેની સહાયપૂર્વક, અવલંબનપૂર્વક, નહિં સાંપડેલા-નહિં પ્રાપ્ત કરેલા યોગોમાં-આત્મસાધનોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.

અને એમ આત્માર્થરૂપ યોગસાધન કરતાં, ‘વિશ્વોત્તસિકા લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે’ —‘લક્ષયિતવ્યા વિશ્વોત્તસિકા’; વિશ્વોત્તસિકા—ચિત્તનો ઉલટો પ્રવાહ, ઉલટું વહેણ થાય તો ખગરદાર રહી તે એકદમ લક્ષમાં-ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

વિશ્વોત્તસિકાનું અને ‘આનું (વિશ્વોત્તસિકાનું) અનાગત (આવ્યા પહેલાં) ભય-પ્રતિવિધાન શરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા યોગ્ય છે.’—‘પ્રતિવિધેય.

મનાગતમસ્યા: મયકારણાનુદાહરણેત; આ વિશ્વોત્તસિકા—ચિત્તની

ઉલટી ગંગા—ચિત્તનું ઉલટું વહેણ આવી પડે તે પહેલાં જ, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની જેમ, ભયશરણાદિ ક્ષ્યાંત પ્રમાણે તેનું પ્રતિવિધાન-નિવારણ કરી લેવા યોગ્ય છે, કે જેથી આવતી વિશ્વોત્તસિકા—ચિત્તની વિરુદ્ધ દશા અટકી ભય ભય આવે ત્યારે જેમ હુગનું શરણ, રોગ ઉપરે ત્યારે જેમ ચિકિત્સા, વિષ ચઢે ત્યારે જેમ મંત્ર ઉપાય છે, તેમ વિશ્વોત્તસિકા ઉપરે તે પહેલાં જ ભગવતશરણ, સદ્વિચાર ક્રિયા, પ્રભુનામ મંત્ર આદિથી તેનો પ્રતીકાર થાય એવો ઉપાય કરી લેવો યોગ્ય છે.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આત્મહિતમાર્ગે અવર્તતાં ‘સોપકમ કર્મ’નો નાશ (અને) નિરુપકમ અનુબંધની વ્યવસ્થિતિ હોય છે;—‘મયત્વેવં સોપકમનાશ: નિરુપકમાનુવન્ધ-
૩૫

વ્યવચ્છિત્તિ: ', જેને ઉપક્રમ-ચિકિત્સા-ઉપાય અર્થ શકે છે એવા શિથિલ-હીલા કર્મેના નાશ-વિચ્છેદ હોય છે; અને નિરુપક્રમ-જેને ઉપક્રમ-ઉપાય-ચિકિત્સા નથી એટલે જે લોભવ્યા વિના છૂટકો નથી, એવા નિરુપક્રમ-નિકાચિત-ચીકણા કર્મેના અતુળ-ધની-ઉત્તરોત્તર સાંકળરૂપ (Chain) સંકલનાની વ્યવચ્છિત્તિ-વ્યવચ્છેદ હોય છે. આમ આજ્ઞા-પ્રધાનપણે સૂત્ર અનુસાર વિધિથી આત્મહિતમાર્ગે પ્રવર્તવારૂપ ધર્મ્યું ફલ છે. આવા પ્રકારે જે ધર્મ ઉપદેશે છે તે ધર્મદેશકો.

॥ इति धर्मदेशकाः ॥ २१ ॥

૨૨. ધર્મનાયક 'ધર્મનાયકેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

અન્ને ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળ હેતુઓનો ઉપનાય કરે છે—

૧૦ તથા—

‘ધર્મનાયગાણ’

इह धर्मः—अधिकृत एव, तस्य स्वामिनः, तद्वस्त्रणयोगेन, तद्यथा—तद्वशीकरण-भावात्, तदुक्तभावाप्तेस्तत्फलपरिमोगात्तद्विघातालुपपत्तेः । १३८

૧૦ અર્થઃ—તથા—

‘ધર્મનાયકૈને’

૧૦ અહીં ધર્મ—અધિકૃત જ, તેના સ્વામીઓ,—તેના લક્ષણના યોગે કરીને. તે આ પ્રકારે—(૧) તેના વશીકરણ લાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિણામને લીધે, (૪) તેના વિઘાતની અનુપપત્તિને લીધે. ૧૩૮

વિવેચન

“ નાયક તારક તું ધણી, સેવનથી આતમસિદ્ધિ રે;

દેવચંદ્ર પદ સંપન્ને, વર પરમાણ્વં સચ્ચિ રે...અનંત વીરજ.”— શ્રી દેવચંદ્ર૭

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ સગવંતો ધર્મનાયકો છે એટલા માટે અત્ર ‘ધર્મનાયકેન્ધ્યઃ’ —ધર્મનાયકોને એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં—આ સૂત્રમાં ‘ધર્મ’ અધિકૃત જ ’—પ્રસ્તુત જ, આવકનો વા સાધુનો આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ, ‘તેના સ્વામીઓ—તેના લક્ષણના યોગે કરીને,’ અર્થાત્ આ સગવંતો ધર્મના નાયકો—સ્વામીઓ છે, કારણકે તે નાયકપણાના—સ્વામીપણાના લક્ષણોનો તેઓમાં યોગ છે, ઘટમાનપણું છે. તે આ પ્રકારે— ‘તદ્વચીકરણમાવાદ્’ ઇ. (૧) તેના વશીકરણલાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિણામે લીધે, (૪) તેના વિધાતની અનુષ્ઠાપત્તિને લીધે.

અત્રે સગવંતનું આ સ્વામીપણું શી રીતે ઘટે છે તેના આ ચાર મૂળ હેતુ દર્શાવ્યા છે: (૧) જેને જે શુભનું સ્વામીપણું હોય, તેને પ્રથમ તો તેના વશીકરણ-લાવ હોવો જોઈએ; તે શુભ ચોતાને વશ—આધીન—પૂરેપૂરા ધર્મનાયકપણાના તાબામાં હોવો જોઈએ, તો જ તેનું સ્વામીપણું ઘટે. (૨) વશી-ચાર મૂળ હેતુ કરણલાવ હોય, પણ તે શુભનું ઉત્તમપણું—શ્રેષ્ઠપણું—ઉત્કૃષ્ટપણું ન હોય, તો તેનું ખરેખરું સ્વામીપણું (Mastery) કહી શકાય નહિ, માટે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે (૩) વશીકરણ હોય ને ઉત્તમપણું હોય, પણ તેનું લોકતાપણું ન હોય તો સ્વામીપણું શા કામનું? માટે તેનો ફલપરિણામ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે (૪) અને આ વશીકરણ, ઉત્તમપણું, લોકતાપણું એ ત્રણે વાનાં હોય, પણ તેમાં એ વિધાત—બ્રાહ્મ—અંતરાય ઉપજે એવું કંઈ પણ હોય

પરિક્ષા:—સગવંતના ધર્મનાયકપણારૂપ સાધનાં તદ્વશીકરણાદિ ચાર મૂળહેતુઓ,—પ્રત્યેકપણે સ્વપ્રતિષ્ઠાપક સભાવનિકે અન્ય ચાર જ હેતુઓથી અનુગત એવા, બ્યાખ્યૈય છે. તેમ—

તદ્વશીકરણ લાવણ મૂળહેતુના—(૧) વિધિસમાસાદન, (૨) નિરતિચાર પાલન, (૩) યથોચિત દાન, (૪) અને તેમાં અપેક્ષાઅભાવ—એ સભાવનિકે ચાર પ્રતિહેતુઓ છે.

અને તેની ઉત્તમ અવપ્રતિરૂપ દ્વિતીય હેતુના પુનઃ (૧) પ્રધાન શાયિકે ધર્મ અવપ્રતિ, (૨) પરાધર્મ સંપાદન, (૩) લીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ, (૪) અને તથાસમ્યવયોગ—એ લક્ષણચારણા (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

પુનઃ તેના ફલપરિણામલક્ષણ તૃતીય હેતુના—(૧) સકલ સૌંદર્ય, (૨) પ્રાતિહાસયોગ, (૩) ઉદાર ઋદ્ધિ અનુશ્રુતિ, (૪) અને તદાવિપત્ય લાવ,—એવરૂપ (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

અને તદ્વિધાત અનુષ્ઠાપતિરૂપ ચતુર્થ હેતુના—(૧) અવન્ય પુવ્વબીજત્વ, (૨) અધિકાનુપપત્તિ, (૩) પાપક્ષય લાવ, (૪) અને અહેતુક વિધાત અસિદ્ધિ,—એવસ્વભાવી સભાવનિકે ચાર જ પ્રતિહેતુઓ છે.

અને એઓ લાવના અમથી જ બ્યાખ્યાત છે, એટલા માટે પુનઃ પ્રયાસ નથી. પરંતુ—

તો તે પણ સ્વામીપણાની ન્યૂનતા ગણાય. એટલે ફલપરિણામમાં અવિધાત હોય તો જ અનિકલ સ્વામીપણું થટે. સ્વામીપણાના આ ચારે લક્ષણ ભગવંતમાં અનિકલપણે થટે છે, કારણકે આ ભગવંતોને આ ધર્મનો વશીકરણભાવ છે, ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે, ફલપરિણામ છે ને તેનો અવિધાત છે. આમ સ્વામીપણાના ચારે મૂળહેતુઓ આ ભગવંતોમાં પૂરેપૂરા સંગોપાંગ કેવી કેવી રીતે થટે છે, તે સિદ્ધ કરવા હવે તે પ્રત્યેક મૂળહેતુના (Main cause) ચાર ચાર પ્રતિહેતુઓ (Subordinate causes) અનુક્રમે દર્શાવી શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ તેનું ભાવન કરે છે:—

ધર્મવશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી તેનું ભાવન કરે છે—

૧૧ તથાદ્વિ—પતદ્વચિનો મગવન્તઃ વિધિસમાસાદનેન—વિધિનાડ્યમાપ્નો મગવદ્મિઃ ૧, તથા નિરતિચારપરિપાલનતયા—પાલિતજ્ઞાતિચારવિરહેણ ૨, પર્વં યથોચિતદાનતો—દત્તમ યથામત્યં ૩, તથા તત્રાપેક્ષાભાવેન—નામીષાં દાને વચનાપેક્ષા ૪ ॥ ૧૧ ॥ ૧૩૯

૧૧ અર્થ:—તે આ પ્રકારે—૧. ભગવંતો એના વશી (વશ કરનારા) છે—(૧) વિધિ-સમાસાદનથી,—વિધિથી આ ભગવંતોથી આપે છે; (૨) તથા નિરતિચાર પરિપાલનતાથી, —અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે; (૩) એમ યથોચિત દાનથી, —અને યથામત્ય હત (દીધેલ) છે; (૪) તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી, —એઓના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી. ૧૩૯

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો જાઉં ભામણે, હરખે વાર હંબાર....
વસ્તુ ધર્મ હો પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી..”

— શ્રી દેવચંદ્રભ

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના ચાર મૂળ હેતુ કહ્યા, તેમાં વશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી સાથે સાથે તેનું ભાવન કર્યું છે—‘પતદ્વચિનો મગવન્તઃ ૧’—ભગવંતો એના વશી છે.—આ અધિકૃત ચારિત્રધર્મ વશી—વશ્ય છે એઓને તે એતદ્વવશી, અર્થાત આ ધર્મ ભગવંતોને પૂરેપૂરો વશ્ય છે, વશ્યમાં—તામાં આવેલો, આત્માધીન છે.

પણિકા:—પતદ્વચિન:—એના વશી; ઇષઃ—જા, અધિકૃત ધર્મ, વશી—વશ્ય છે, ચેષાં—એઓનો, તે પતદ્વચી—તેઓ એના વશી,—વિધિસમાસાદનેન—વિધિસમાસાદનથી,—કારણકે વિધિ સમાસાદિત જ અર્થ અવ્યભિચારિતાથી વશ્ય હોય છે, ન્યાયોપાત વિતવત્. તત્ર—તેમાં, દાનમાં, વચનાપેક્ષા—વચનની અપેક્ષા; કારણકે ભગવંતો ધર્મદાનમાં, અન્ય સુનિઓની જેમ, પર આદાને અપેક્ષતા નથી,—‘ક્ષમાશ્રમણોના હસ્તે સમ્યક્ત સામાયિક આરોપુ ક્ષુ’ ઇત્યાદિના અનુચારણથી.

કયા હેતુથી કેવી રીતે વશ્ય છે ? ‘વિચિત્તમાત્સાદનેન ।’ ઇ૦ (૧) ‘વિધિ સમાસાદનથી—વિધિથી આ ભગવંતોથી આપ્ત છે.’ ભગવંતોએ વિધિપૂર્વક આ ધર્મ સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરેલો છે, એટલે વિધિપ્રાપ્તિ એ વશ્ય હોવાનું વશીકરણ ભાવરૂપ પહેલું કારણ છે. વિધિગ્રહણ છતાં યથાર્થ પાલન ન હોય તો વશ્ય પ્રથમ મૂળ હેતુના કેમ થાય ? એટલા માટે બીજું કારણ કહ્યું—(૨) ‘તથા ચાર ઉત્તર હેતુ નિરતિચાર પરિપાલનતાથી,’—અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે’ ભગવંતોએ વિધિપ્રાપ્ત ધર્મને તથાપ્રકારે સર્વથા અતિચાર-રહિતપણે પરિપાલન કર્યો છે, એટલે નિરતિચાર પરિપાલન એ વશ્ય હોવાનું બીજું કારણ છે.

નિરતિચાર પરિપાલન છતાં અન્યને દાનથી ઉપયોગી ન થઈ શકે તો વશ્યપણું શું કામનું ? એટલા માટે ત્રીજું કારણ કહ્યું—‘એમ યથોચિત દાનથી,—’ અને યથાભવ્ય હત છે.’ ભગવંતોએ યથાભવ્ય—જેવી જેવી જેની યોગ્યતા છે, તે ભવ્ય—યોગ્ય પાત્ર જીવોને તેવી તેવી તેની યોગ્યતા પ્રમાણે આ ધર્મનું યથોચિત-યથાયોગ્ય દાન દીધું છે. એટલે યથોચિત દાન એ વશ્ય હોવાનું ત્રીજું કારણ છે. યથોચિત દાન છતાં જો તે દેવામાં સ્વતંત્ર ન હોય ને અન્યના આદેશની અપેક્ષા સંખતા હોય તો ‘સાપેક્ષમસમર્થ’ એ ન્યાયે તે વશ્યપણું શાનું ? એટલા માટે ચોથું કારણ કહ્યું—(૪) ‘તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી—એજોના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી.’ ભગવંતો જે ધર્મદાન દીએ છે, તેમાં બીજાના વચનની—આદેશની અપેક્ષા નથી, અથવા આગમ પણ આ ભગવંતો થકી ઉદ્ભવતું હોઈ આગમવચનની પણ અપેક્ષા નથી, આત્માત્મભવનિધાન ભગવંતો સ્વતંત્ર-પણે જ દાન દેવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, એટલે દાનમાં અપેક્ષાઅભાવ એ વશ્ય હોવાનું ચોથું કારણ છે. આમ વશ્ય હોવાના ચારે પરસ્પર સંકલિત (Linked) કારણ ભગવંતમાં સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટતા હોવાથી, આ ધર્મ ભગવંતોને પૂરેપૂરા વશ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે જો કારણે આ ભગવંતોને ધર્મનાયક-ધર્મસ્વામી કહ્યા તે યથાર્થ છે.

“એહવો ધર્મ હો પ્રભુને નીચ-ચો, ભાખ્યો એહવો ધર્મ;

જે આદરતાં હો ભવિષ્ય શુચિ હુંવે, ત્રિવિધ વિદ્યારી કર્મ....સ્વામી સ્વયં પ્રભ.”

શ્રી દેવચંદ્રણ.

ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તર હેતુ વિવરી દેખાડે છે—

૧^૨ પર્વ સ્વ તદુત્તમાવાપ્તયશ્ચ મગધન્તઃ પ્રધાનક્ષાયિકધર્મમાવાપ્ત્યા—તીર્થકરત્વાત્પ્રધા-નોડ્યં મગધતાં ૧, તથા પરાર્થસમ્યાદનેન-સત્વાર્થકરણરીક્ષતયા ૨, પર્વ ક્રીનેડપિ પ્રવૃત્તેઃ-મચ્ચબોધાય ગમનાકર્ણનાદ ૩, તથા તથામચ્ચત્વચોગાત્—અત્યુદારમેતદેતેષામ્ ૪ ॥ ૨ ॥^{૧૪૦}

૧^૨ અર્થઃ—૨. અને એમ ભગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે—(૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની અવાપ્તિથી,—તીર્થકરપણા થકી આ (ક્ષાયિક ધર્મ) ભગવંતોનો પ્રધાન છે; (૨)

તથા પરાધર્મ પાદનથી,—સત્પર્યાર્થ કરણી સિતા વડે કરીને; (૩) એમ હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ થકી,—અર્થબોધાર્થે ગમનના શ્રવણને લીધે; (૪) તથા તથાભવ્યત્વ યોગથી,—એઓણું આ (તથાભવ્યત્વ) અતિ ઉદાર છે. ૧૪૦

पञ्जिकाः—अश्वघोषाय गमनाकार्षणात् । अश्वस्य—अश्वना, पुत्रगमना, बोधाय—बोधार्थे, संबोधार्थे, अगवत् श्रीभू मुनिमुपगत स्नाभीना वृष्ट्याम्बे (अम्ब) गमनप्रवणात्—गमननाश्रयवृष्ट्याम्बे, ते आ प्रक्षरे—

ભ્રમવાન, —ભુવનભ્રમને આનંદ ઉપભવનારા, દુઃસહ પ્રતાપથી જેણે સમસ્ત શત્રુ અગ્નિત્રોને પરિશૂન કર્યા છે એવા ‘સુમિત્ર’ નામ ભૂપાલના કુલકર્માલ મંડના મંડરૂષ અમલ રાજકંઠ, ભુવનત્રયથી અભિનંદિત પદ્માના પદ્મ પદ્માવતી દેવીની સ્તિય ઉત્તર મુક્તિના મુક્તાશ્લ સખા, —એવા શ્રી સુનિસુપ્રત તીર્થનાથ, —જેણે મધ્યમંડલના મંડનરૂષ રાજગૃહપુત્ર પ્રાણ્ય રાણ્ય પરિપાસિત કર્યું હતું; સારસ્વતાદિ જનકાર (દેવ) જનથી જેનો દીક્ષા અવસર અભિનંદિત હતો; તે કાળે મળેલા સમગ્ર ઈન્દ્રજાણી જેનો ઉદાર પૂરોપચાર વિરચિત હતો; તેમણે આદિખાના એવા સંસારમંથી નિઃસારનારી પ્રભાના અલ્પ કરી. તે પછી પવનવત અપ્રતિબદ્ધતાથી શૂતકને નિઃ ચરણકમલ ધૃષ્ટિપાતથી પૂત કરતાં કેટલોક કાળ ઉચ્ચરમ-પણે વિહરી, તેમણે તીર્થજી શુભલખ્યાન કંઠારધારાના આપારથી દુરન્ત મોહતરુની ચૂલનલ છેદી નાખી, સહસ્રકોલભાવિ ભાવોના સ્વભાવના અવભાસનામાં પ્રતિષ્ઠ (પરમ પદુ-નિપુણ) જેણે કેવલસાન ઉપભવ્યું.

અને આસન ચલનનાન્તર ભગવંતને જ્ઞાન સ્વરૂપના ચક્રેષ ભણીને, શક્તિભરનિર્ભર નિમિષ સરપતિએ સમવસરચાકિ રમણીય પૂજા કરી, પયોધથી ચક્રરથાને બેસી, ભગવંતને પદ્મપાસવા લાગ્યા.

અને લબ્ધ જાતુસંતાનશય શિખિમંગલને (ગોરને) ઉલ્લાસન-સ્વભાવવાળા, ભાસુર અભિનય
અનુભવજન જેવી કલાવાળા, કથા-ગ્રોમસમયથી સંતોષ પ્રાણીઓના સંતાપ દૂર કરવામાં ફક્ત, અધ-
કારને નિશ્ચિત કરતી ભાગ્યલક્ષણ વિવૃત્તતાથી અલગ, સુરચાલન ચતા ધન્યચક્ષુ ક્રાંતિકલાથી નવો-
ભવશુદ્ધિ ઈદ-ધનુષ્યનો આશર ઉત્પાદિત કરતા, સોધન-ઈશાન મુરખિતા કરપલ્લવથી પ્રેરાતા ધવલ
ચામરના ઉપનિપાતાથી બહાકાપંક્તિથી ઉપજતી શોકાને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા ભગવાન, સતીર નીરમી
(મેધની) જેમ, સકલ સત્ત્વોને સાધારણ એવી સદ્બંદિસનાશ નીરધારાઓ વડે નિરોધ પ્રાણીઓના
હૃદય-અપ્રેરણાને સ્વસ્થ કરતા હતા.

પછી તીર્થ પ્રવૃત્ત થયે અન્યાહા બાનુગાન (સૂર્ય) જેમ ભગવાન હવ્ય-પદ્માકરોને પ્રમેય કરતા સતા, દક્ષિણાપથના સુખમંડનરૂપ ભુક્રમ્ભ (પાર્શ્વતર-ભુક્રમ્ભ) નામના નગરે ગયા; અને ત્યાં પૂર્વીતર દિગ્ભાગવાળા (કંઈકાન ખૂણામાં) કોરિષ્ટક નામના ઉગ્ધાનમાં સમવસર્પા, આ અંતરે નિજ પરિવન પાસેથી જિનતું આગમન સાંભળી જેવું અને આન દિગ્ધર્મરે મહું, હતું એવો તે નગરનો નાયક જિતશત્રુ પાસેથી જિનતું આગમન સાંભળી જેવું અને આન દિગ્ધર્મરે મહું, હતું એવો તે નગરનો નાયક જિતશત્રુ નામા નરપતિ, જાત દુરંગમ (અથ) પર સમારોહી, મનુષ્યમૂર્ત્યથી અનુસરાતો સતો, જગદ્ગુરુના ચરણાવિન્દનન્દનાથેં આલ્લો; સકલ કમલાતું નિકેતન એવા જિનપતિ પદ્મમથને પ્રણિપાત કરી, અંજલિ બેઠી તે ભગવંતના ચરણ સંગીપે બેઠો; કથાચતુશ્રીત ભગવદ્દેશના સમગ્રપણે સાંભળી.

[illegible]

વિવચન

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ દિવે, ધર્મ ન બાણે હો મર્મ, બિણેસર !
ધર્મ જિનેસર ચરણુ અણા પછી, કોઈ ન બાધે હો કર્મ....બિણેસર !....

— શ્રી આનંદધનજી

હવે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણા અંગે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુનું આર ઉત્તર હેતુ દર્શાવી ભાવન કરે છે:— ‘અને એમ ભગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે.’

તે સર્વંત વચન સાંભળીને જિતશત્રુ ભૂપતિ યોલ્યો—હે ભગવન ! કૌતુકથી આકર્ષિત ચિત્તવાળો હું તુરંગનો દુતાન્ત ભણુવા ધ્રુજુ છું, તેમ જ વળી—હે ભગવન ! હું આ અધરતન પર આશોહી તમારા ચરણકમલને અભિવંદવાને આલ્યો; ત્રિલોકીતિલક પ્રુલ્લ સગવસરણુ વિલેણી તુરંગમ પરથી ઉતર્યો, પદથી જ આવવાને પ્રવૃત્ત થયો. તેટલામાં સકલ જંતુભૂતને ચિતાનંદદામિની, સજ્જલ જલદના નાદ સગી ગંભીર, ગંભીર ભવપયોધિમાં નૌકાઉપચારૂ એવી ભગવંતની દેશના સાંભળી, આનંદજલથી જેનું પવિત્ર નેત્રપાત્ર તરબોળ હતું, કણ્ઠયુગલને જેણે નિશ્ચય કયું હતું, જેના શેખરકૂપ (શેખર) સમુલ્લસિત થયા હતા, એવો આ અમ્મ મુકુલિત (અર્ધ ખીરિલ) ચમ્પુએ શુભાચાર્ય અવસ્થિત રહ્યો. તે પછી પુનઃ ધર્મશ્રવણમાં જેણે ઉપયોગ આપ્યો હતો એવો તે સમવચરણના તોરણુ સગીરે આલ્યો; અને ત્યાં અપૂર્વ પ્રયોદશસ જાનુભવતો તે ભૂમિ પર જાને જાનુ (એકલુ) મુકી, સકલ અશુદ્ધ કલિમલ ગળી રહેલો તે, જાણે નિજ આનસની વિશદ વાસના કથતો હોય, એમ સિરથી ભગવંતને અભિવંદી, તથાસ્થિત જ બેસવા લાગ્યો. એટલે તે એવા પ્રકારનું અમ્મવિલસિત વિલેણી વિરિમ્મત થયેલો હું, કદી પણ અદ્યત્તપૂર્વ આશ્ચર્યથી પૂરાતા આનસે, ભગવંતની સગીરે આલ્યો. તેથી મિથ્યાત્વને અસિત કરનારા ભગવાન આ શું ! તે કયો.

ભગવંતે કહ્યું—હે સૌમ ! સાંભળ !

સમસ્ત મેહિનીની પચ્છાતું (લક્ષ્મીતું) સમસ્ત પશિનીખેટ નાચતું નગર છે. ત્યાં—જેણે જિનધર્મ અભ્યસત કર્યો છે, એવો ‘જિનધર્મ’ નામનો મીસઅયનો સમાગમ એવો એક એકી વસે છે. તથા બીજો ‘સામગરત’ નામનો—પુષ્કળ ધનનિધાન ગિમ્મિલ જનપ્રધાન એવો જિનધર્મ આવકનો પરમ મિત્ર, કીન—આનાશાદિ પ્રત્યે દ્વાદાનપરામણુ એકી તે જ પુરમાં વસે છે; અને તે પ્રતિદિન જિનધર્મ આવક સાથે જિનાલયે જાય છે, પંચ પ્રકારના આચાર્યારી અમણોને પશુપાસે છે. એક દિવસ તેમના ચરણુ સગીરે ધર્મ સાંભળતાં તેણે આ માથા સાંભળી. જેમકે—

“જો કારવેદ પઢિર્મ, જિજાણ જિચરાગદોસમોદાજાં.

લો ધાવહ અજ્ઞમયે, મલમહર્ણ ધમ્મચરરવર્ણ ॥”

(અર્થાત) જે રાજ-દ્રૌપ-મોહને શ્રવનારા એવા જિનોની પ્રતિમા કરાવે, તે આન્ય ભગવાં ભવનું મથન કરનાર ધર્મવરૂન પાસે.

અને એણે આનો ભાવાર્થ જાણ્યો, ભવિતવ્યતાના નિયોજથી ચિત્તમાં સમારોપિત કર્યો, પરમાશુદ્ધિથી મુકીત કર્યો, સ્વઅભિપ્રાય આવકને નિવેદિત કર્યો; તેણે પણ તેના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરી. તે પછી તેણે સકલકલ્યાણકારિણી એવી કલ્યાણમયી (સુવર્ણમયી) જિનપતિપ્રતિમા કરાવી અને તે મોઢા વિભવથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરાવી.

—‘તદુત્તમાવાપ્તયશ્ચ મગવંતઃ’,—એમ ધર્મનો વશીકરણ ભાવ છે તેમ જ આ ભગવંતોને તે ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે કયા હેતુથી ? કેવી રીતે ? તો કે—પ્રધાનક્ષાયિક-ધર્માવાપ્ત્યા—પ્રધાન ક્ષાયિકે ધર્મની પ્રાપ્તિ થકી,—તીર્થંકરપણા થકી આ ભગવંતોને પ્રધાન છે.’ સર્વ ધર્મોમાં કર્મના ક્ષયથી ઉપજતો ક્ષાયિક

ધર્મની ધર્મ પ્રધાન છે, અને આ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મમાં પણ ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક ધર્મ આ ભગવંતોને તીર્થંકરપણાને બીજા મૂળ હેતુના લીધે પ્રાપ્ત છે. એટલે કેવલજ્ઞાનાદિ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ આર ઉત્તર હેતુ એ ભગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો પ્રથમ હેતુ છે. (૨) ‘તથા

પરાર્થસંપાદનેન પરાર્થસંપાદનથી—સત્વાર્થંકરણશીલતા વડે કરીને.’ સત્વાર્થંકરણ—અન્ય જીવો પ્રત્યે પરાપકારકરણ એ આ ભગવંતોના શીલરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, એટલે એ પરાપકારશીલ સ્વભાવપણાને લીધે આ “નિષ્કારણ કરુણારસ-સાગર” તીર્થંકર ભગવંતો બાલ્ય જીવોને તારનાર ધર્મતીર્થ સંસ્થાપન કરી પરમ પરાપકાર કરે છે. આમ પરાર્થસંપાદન એ આ ભગવંતોની ધર્મની ઉત્તમપ્રાપ્તિનો દ્વિતીય હેતુ છે.

અને તે સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિએ પૂર્વે જ નગરની બહાર રૂઢ આપતન કરાવ્યું હતું. એકદા ત્યાં પવિત્રકા (તુલસી) આશિષજ્ઞાને શઙ્કપ્રતિવાળા પ્રવ્રજિતો ષણ્ણપતિલિંગના પૂરણ નિમિત્તે જુનાદિ પૂજ્ય કુબો મઠોમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યા; અને તેના બધાભાગમાં ઘણી ઘણી ધૃતપિપીલિકાઓ (ધીમેલો) પિપ્પરીશ્વર હતી, અને તે (કુબો) બહાર કઢાતાં તેઓ (ધીમેલો) શૂતલે નાચે પડી, અને તેઓ (પ્રવ્રજિતો) માર્ગમાં પડેલી તેઓને નિર્દયતાથી મર્દતાં સચરવા લાગ્યા. તે (સાગરદત્ત) પણ કરુણાર્દ્ર ચિત્તવાળો (થઈ), તેઓના ચરણથી ચૂરતી તેઓને વચ્ચેના છેડાથી એક બાજુ ઉસેડવા લાગ્યો. અને તેને ઉસેડતા દેખી એક ધર્મમત્સરી જટાધારીએ ધૃતપિપીલિકા પુંજને ચરણથી આક્રમી, સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિનો ઉપહાસ કર્યો—અહો શ્રેષ્ઠિ! શ્વેતાબર જેમ તું દવાપર થઈ ગયો છે!

એટલે તે વશિકે વિદ્યામાં થઈને આ એમ શું કહે છે? એમ તેના આચાર્યના મુખ લાણી જોયું. તેણે પણ તેણે વચન અપકર્ણિત કયું- (કાને મયું નહિ). એટલે અતુરચિત સાગરદત્તે ચિંતવ્યુ-‘અર-અર! આ મૂર્ખચકવર્તીઓના મનમાં જીવલ્લા નથી, પ્રચરત ચેતોમૃતિ નથી, સુંદર ધર્માનુષ્ઠાન પણ નથી. એમ પરિભાવી, ઉપરોધથી તત્કાળ કરી, નિશિષ્ટ વીર્યના વિરહથી સમ્પ્રદત્તવત્સ-ઉપાશિત કયો વિના, તે મહારાજ પ્રવર્તિત કરતો, સમુપાશિત વિવત્તા રક્ષણમાં અક્ષયિક (ક્ષણની કુરસદ, -વિનાનો-તકેદારી-વાળો), ગૃહ-યુગ-કલત્રાદિ મમલ કરતો, પ્રકૃતિથી જ દાનરુચિ, અચુર દ્રવ્યની વાંચાથી-સાથે ક્યારે જાય છે? કયા શું કરિયાણું લોક વેચે છે? કયા મંડલમાં કેટલી શૂનિ છે? કમવિક્રમનો કાળ કયો છે? વા કઈ વસ્તુ પ્રાચુર્યથી ઉપયોગમાં આવે છે?—પ્રત્યાદિ અહર્નિશ ચિન્તવતો સતો, તિર્થંચગતિ-ચોગ્ય કર્મ ઉપાણ, મરીને તારા દુરગપણે (અધપણે) સમ્પ્રત્ન થયો છે, સ્વવાહનપણે સ્થાપિત થયો છે, આજ તો તેણે મહાર્ વચન સંભળી, પૂર્વજન્મમાં નિમોપિત અહર્તપ્રતિમાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત અવ-અ્ય બેધિબીજના ઉદ્ભવથી સમ્પ્રદત્ત પ્રાપ્ત કયું, નિશ્ચયે કરીને આત્માને શિવસુખેણે ભાંજન કર્યો. અને એના સંબોધનઅર્થે હું અને આવ્યો હતો. । કૃતિ મગવાનું ડવાચ. અને ત્યારથી મીડીને ‘અમ્વાવબોધ’ નામનું તીર્થ ભરકાંચ રૂઢ થયું.

અને (૩) 'એમ દીનમાં પણ પ્રવૃત્તિને લીધે.—જ્યાં લીનકપિ પ્રવૃત્તિ:—અથ
 યોધાર્ય' મનના મનાથી.' આ ભગવંતે ઉચ્ચ જાતિના છવે પ્રત્યે જ પરાધર્મપાલન
 કરે છે એમ નથી, પણ એમ-એ જ પ્રકારે નિયંત્રિત દીન દત્તકી જાતિના છવે પ્રત્યે
 પણ તેમની પરાધર્મપ્રતિ રોધ છે. એમ તેમની નિઃકાર્ય કષ્ટણ દીન છવે પ્રત્યે પણ
 પ્રવે છે. ૧૧. ૧. દીઘિનિદ્રુમન દવામીછ આમ કોઈ બધા અધના પ્રતિશોધાર્ય' લાંબો
 વિદાર કરીને જરૂર પધાર્યો દવા, અને નય' 'અપ્રાપ્તોધ' તોય' પ્રસિદ્ધ મયુ નનું
 એમ સંજ્ઞાય છે. આમ દીન પ્રત્યે પણ પરાધર્મનિ એ આ ભગવંતેના ધર્મની
 ઉત્તમ પ્રતિનિધિ: તૃતીય રેતુ છે (૨) 'નય—નયામદનમયોગાન તથાભ્યસ્ય—
 યોગથી—એકેનું આ નયામદન અનિ ઉદાર છે' ભગવંતેનું જે મદન સ્વાભાવિક
 નય. પ્રકારની યે. અપ. રૂપ તથાભ્યસ્ય છે, તે નાનિ ઉદાર-અનિ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. એટલે
 આ ઉત્તમ નય અપ. રૂપે, યે. એ આ ભગવંતેના ધર્મની ઉત્તમ પ્રતિનિધિ: અનુધંહેતુ છે.

આ કોઈ રેતુ ભગવંતેની ઉત્તમ ધર્મપ્રતિનિધિ પ્રતિનિધિ આદે ભગ છે, છતાં આ
 આદે ઉત્તર રેતુનું મનન મનિષ્ય એ ભગવંતેના ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિરૂપ દ્વિતીય મુજરેતુને
 પશ્ચિમ કરે છે, ત્રિતરે એ કારણે, પણ આ ભગવંતેને ધર્મરંગથી કલા તે મુક્તિયુક્ત છે.

“જિમ એ કામ વનુરવજાવથી, તિમ તુમણી મુમિ ઉપાય દોઃ
 દાયક નયક ઉપમા, બને એમ નામ કહેવાય દો....જિજુદા. શ્રી યશોવિજયપછ

ધર્મપ્રાપ્તિ, પ્રાપ્ત ધીમ મુજરેતુના ચાર ઉત્તરદેવને ઉપનામ કરી, તેનું આગન કરે છે—

૧૨મું મનુષ્યમિતિમુજરેતુ: મનુષ્યમિતિમુજરેતુ:—નિયમનું તથાદિ મનુષ્યનાં ૧, તથા પ્રાપ્તિ-
 દાયકોગામ—માનવમાનસ ૨, અને ઉદાર-ઉત્તમનો—મનુષ્યમિતિમુજરેતુ: ૩, તથા મનુ-
 શિષ્યવતી ભાવાન—મ દેવાનાં કામદેવ ૪ ૧૩૧^{૧૨}

૧૩મું:—૩. એમ તનુ: પ્રતિભાગયુક્ત.—(૧) કાલક બીજ્યથી.—ભગવંતેનું ઉપાદિ
 નિરૂપક છે: (૨) તથા પ્રાપ્તિદાયક યોગથી.—અન્યાને આ તૃતી: (૩) એમ ઉદાર અક્ષિની
 અનુભવિથી.—મનુષ્ય પુરુષનાં ભાવન્ય આ છે: (૪) તથા ભાવથી તેના (ઉદાર અક્ષિના)
 આદિપત્ય પ્રતિ,—નિદિ' કે દવાનંદથી દેવાના. ૧૪૧

* આ મેઘાંત પ્રમંથનું પશ્ચિમકાર મી મુનિભક્ષ્યદિશ્યે નંદર ચરેતુ ભાષામાં સવિસ્તર
 વર્ણન કર્યું છે, તેના અનુસાર આદે વ્યક્તો પશ્ચિમકાર—ભગવાનદાર
 ૩૬

વિવેચન

“સમવસરણુ ઘેસી કરી રે, બારહ પરપદ માંહે;
વસ્તુસ્વરૂપ પ્રકાશતા રે, કરુણાકર જગનાહો રે....કંઘુ બિનેસર....
નિર્મલ તુજ સુખ વાણી રે જે શ્રવણે સુજે, તેહિ જ શુભમણિ ખાણી રે.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના ત્રીજા મૂળ હેતુરૂપ તત્ત્વફલપરિભોગના આર ઉત્તર હેતુઓનો ઉપ-આસ કરી તેનું ભાવન કયું છે :— તત્ત્વફલપરિભોગરૂપ ત્રીજા ‘પદ્ય તત્ત્વફલપરિભોગયુક્તાઃ’ ‘એમ તત્ત્વ ફલપરિભોગયુક્તા,’—એમ-મૂળ હેતુના આર ઉત્તર હેતુ એ જ પ્રકારે આ ભગવંતો તે ધર્મના ફલપરિભોગથી યુક્ત છે. આ પરિભોગને માટે પ્રથમ તો સૌંદર્ય ભેઈએ, તે માટે પ્રથમ હેતુ કહ્યો-(૧) ‘અકલ સૌંદર્યથી’—‘ભગવંતોનું રૂપાદિ નિરૂપમ છે.’ આ ભગવંતોનું સૌંદર્ય સંપૂર્ણ છે, કારણ કે તેઓનું રૂપાદિ અનુપમ છે. “રૂપ અનુત્તર દેવથી, અનંત શુભ અભિરામ.” એટલે સંપૂર્ણ સૌંદર્યરૂપ હેતુથી આ ભગવંતને તેના ફલપરિભોગ થતે છે.

સૌંદર્ય હોય પણ ઐશ્વર્ય ઋદ્ધિ ન હોય તો શું કામ આવે ? એટલે બીજો હેતુ કહ્યો-(૨) ‘તથા પ્રાતિહાર્ય યોગથી-અન્થોને આ નથી.’ ભગવંતોને અષ્ટ પ્રાતિહાર્યઆદિ અદ્ભુત ઋદ્ધિનો યોગ હોય છે, બીજાઓને આ નથી હોતો. એટલે અદ્ભુત ઐશ્વર્યઋદ્ધિથી આ ભગવંતોને તેના ફલપરિભોગ થતે છે.

સૌંદર્ય ને ઐશ્વર્ય હોય પણ અનુભૂતિ ન હોય તો પરિભોગ ક્યાંથી હોય ? તે માટે ત્રીજો હેતુ કહ્યો-(૩) ‘એમ ઉદાર ઋદ્ધિની અનુભૂતિ થકી-સમગ્ર પુણ્યસંભાર-જન્ય આ છે.’ આ સર્વ ઋદ્ધિ જે પૂર્ણ પુણ્યસંશિથી ઉપજેલી છે, તે આ ઉદાર ઋદ્ધિનો ભગવંતો અનુભવ કરે છે. એટલે અનુભૂતિથી પણ આ ભગવંતોને તેના ફલપરિભોગ થતે છે.

ત્યારે આશંકા થશે કે ભલે આ ભગવંતો પ્રાતિહાર્યઋદ્ધિનો અનુભવ કરતા હો, પણ આ ઋદ્ધિ તો દેવકૃત છે-દેવોએ ઉપજાવેલી છે, એટલે તેનું આધિપત્ય-સ્વામીપણું દેવોનું છે, ભગવંતનું નથી. આ આશંકાનું નિવારણ કરતો થોથો હેતુ કહ્યો-(૪) ‘તથા ભાવથી તેના (ઉદાર ઋદ્ધિના) આધિપત્ય થકી-નહિ કે સ્વાતન્ત્ર્યથી દેવોના.’ ભગવંતના અચિન્ત્ય પુણ્યપરિપાકથી પ્રગટેલ તે ઋદ્ધિનું ભાવથી આધિપત્ય-સ્વામીપણું ભગવંતોનું છે, નહિ કે સ્વતંત્રપણે દેવોનું; કારણ કે દેવો ભલે દ્રવ્યથી તે પ્રાતિહાર્યાદિ ઋદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતા હો, પણ તે તો ભગવંતના પરમ પુણ્યપરિપાકને આધીન હોઈ પરતંત્રપણે કરે છે.

પણિકાઃ—તદાધિપત્યતો માવાજ દેવાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ—ભારથી તેઓના આધિપત્યથી,—નહિ કે સ્વતંત્ર્યથી દેવોના અધિપતિ એવા ભગવંતોમાં જ ઉદાર ઋદ્ધિ ઉપજે છે,—નહિ કે કર્તા એવા દેવોમાં પણ.

આમ અનુપમ સૌંદર્યથી, અદ્ભુત શ્રદ્ધિથી, ઉદાર અનુભૂતિથી ને ભાવથી તેના આધિ-
પત્યથી—એમ ચારે પ્રતિહેતુઓના અવિકલ સંકલનથી ભગવંતોના ધર્મફલપરિભાગરૂપ
તૃતીય મૂળહેતુનું સમર્થન થાય છે. એટલે આ કારણે ભગવંતોને ધર્મસ્વામી કહ્યા તે
સર્વથા સમર્થ છે.

ધર્મવિધાતઅભાવરૂપ યોથા મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુનું ભાવન કરી, આમ ભગવંતો ધર્મનાયકો છે
એમ નિશ્ચયન કરે છે—

૧૪ પદ્યં તદ્વિષાતરહિતાઃ—અવન્યપુણ્યવીજત્વાત—પ્રતેષાં સ્વાશ્રયપુષ્ટમેતત્ ૧, તથા
અધિકાનુપપત્તેઃ—નાતોઽધિકં પુણ્યં, ૨, પદ્યં પાપક્ષયભાષાત—નિર્દગ્ધમેતત્ ૩, તથાઽહેતુક-
વિધાતાસિદ્ધેઃ—સદા સત્વાદિભાવેન ૪ ॥ ૪ ॥

પદ્યં ધર્મસ્ય નાયકાઃ ધર્મનાયકા इति ॥ ૨૨ ॥

૧૪ અર્થઃ—૪. એમ તેના વિધાતથી રહિત,—(૧) અવન્ય પુણ્યબીજપણને લીધે,—
એઓનું આ સ્વાશ્રયથી (૧પદ્યંતરઃ સ્વાશ્રયથી) પુષ્ટ છે; (૨) તથા અધિકની અનુપપત્તિને
લીધે,—આનાથી અધિક પુણ્ય નથી; (૩) એમ પાપક્ષયભાવને લીધે,—આ (પાપ)
નિર્દગ્ધ છે; (૪) તથા અહેતુક વિધાતની અસિદ્ધિને લીધે,—સદા સત્વાદિ ભાવથી.

એમ ધર્મના નાયકો તે ધર્મનાયકો. ॥ ૨૨ ॥ ૧૪૨

વિવેચન

“ધરમ જિનેસર ગાઉં રંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર.
ખીજો મનમંદિર આણું નહિ, એ આમ કુલવટ રીત....જિનેસર !” —શ્રી આનંદધનજી.

અને ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણના તદ્વિધાત અભાવરૂપ યોથા મૂળહેતુના ચાર
પ્રતિહેતુઓ દર્શાવી તેનું ભાવન કર્યું છે: ‘એમ તેના વિધાતથી રહિત,—પદ્યં તદ્વિષાત—

પઞ્જિકા—અધિકાનુપપત્તે,—અધિકની અનુપપત્તિને લીધે. કારણકે અધિક પ્રવચના સંભવે
ઈતરની શ્રદ્ધિ હણાય.

સદા સત્વાદિભાવેન—સદા સત્વાદિ ભાવથી.

“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥”

(અર્થાત) અન્યાના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણકે અપેક્ષાથી
ભાવોના કદાચિત્કત્વનો (ક્યંચિત્ હોવાપણનો) સંભવ છે,

અને ‘તથા’ શબ્દો અને ‘એવ’ શબ્દો અનંતર હેતુ સાથે ઉત્તર હેતુના તુલ્ય સાધના
સૂચનાર્થે છે.

રહિતાઃ એમ એ જ પ્રકારે આ ધર્મસ્વામી ભગવતો તે ધર્મના વિઘાતથી રહિત છે. વિઘાત એટલે અંતરાય, પ્રત્યવાય, આવરણ, અંકિતપણું, વ્યાખાધા. એટલે આ ભગવંતો તે ધર્મના અંતરાયથી, પ્રત્યવાયથી, આવરણથી, અંકિતતાથી, વ્યાખાધથી, વિઘાતથી રહિત છે, અવ્યાખાધ છે.

તેમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિઘાત ભગવંતને કેમ નથી? તે દર્શાવતો પ્રથમ પ્રતિ-
હેતુ કહ્યો—(૧) 'અવન્ધ્યપુણ્યવીજત્વાત્'—અવન્ધ્ય પુણ્યબીજપણાને લીધે—'એઓનું આ
સ્વાશ્રયથી (પાર્શ્વતરઃ સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે.' અર્થાત્ અવન્ધ્ય એટલે
ધર્મવિઘાતઅભાવરૂપ અચૂક, નિષ્ફળ-ખાલી ન બન્ય એવા અગ્રેષ્ઠ ફલદાયિ પુણ્ય બીજના
ચોથા મૂળ હેતુના અવિકલ ફલરૂપ આ ધર્મ છે. એટલે આ પુણ્યબીજ અવન્ધ્ય છે.
આર ઉત્તર હેતુ કારણ કે તે સ્વાશ્રયથી (સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે. સુઆશ્રયમાં-સારા
આશ્રયસ્થાનમાં એટલે કે સુચોગ્ય ફળરૂપ ભૂમિમાં વિધિથી વાવેલું
બીજ જેમ અવન્ધ્ય હોય, અચૂક ફલ આપે જ; તેમ આ ભગવંતના સ્વાશયરૂપ
સ્વાશ્રયમાં એટલે કે શુભાશયરૂપ ચિત્તભૂમિમાં વાવેલું પુણ્યબીજ એવું અવન્ધ્ય છે કે તે
ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુભવી પુણ્યનો અનુભવ સાધી અવિકલ શુદ્ધ ધર્મરૂપ સંતુલ્ય આપે જ
છે. આમ અવન્ધ્ય પુણ્યબીજપણાને લીધે ધર્મપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિઘાતથી
રહિત આ ભગવંતો છે.

હવે કેઈ ઝાંખું પાડી કે એવું ચઢીયાતું હોય, તો તેથી આવરણરૂપ-ઢંકાઈ જવા-
રૂપ (Over-shadowing) વિઘાત ઉપજે, પણ તેવા આવરણરૂપ વિઘાત પણ ભગવંતને
નથી, તે દર્શાવતો બીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—'તથા અધિકાનુપપત્તેઃ—અધિકની અનુપપત્તિને
લીધે—આનાથી અધિક પુણ્ય નથી.' આ ભગવંતનું પુણ્ય પરમોત્તમ છે, એટલે આનાથી
કેઈ અધિક-ચઢીયાતું પુણ્ય નથી, કે જેથી રખેને તે ઢંકાઈ બન કે ઝાંખું પડી બન.
આમ પુણ્ય-ધર્મ ભાગત ભગવંતથી અધિક-ચઢીયાતું કેઈ પણ પુણ્ય ઘટતું નથી, એટલે
તેથી ઝાંખપ લાગવારૂપ કે ઢંકાઈ જવારૂપ (Eclipse) વિઘાત આ ભગવંતોને
સંભવતો નથી.

હવે કદાચ તે પુણ્યના પ્રતિપક્ષ-પાપથી પણ વિઘાત-અંકિતપણું સંભવે તેનો
નિષેધ કરતો ત્રીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૩) 'પર્વ પાપક્ષયસાવાત્' એમ પાપક્ષયસાવને
લીધે—આ (પાપ) નિર્દોષ છે' આ ભગવંતને જ્ઞાનાવરણાદિ સર્વ પાપ નિર્દોષ છે, સર્વથા
ભળી ગયેલ છે, ભસ્મીભૂત ગયેલ છે, એટલે પાપક્ષયના ભાવથી-હોવાપણથી ભગવંતને
પાપનો અભાવ છે. અને આમ ધર્મનું અંકિતપણું-વિઘાત કરનાર આ પાપના અભાવે
આ ભગવંતનો ધર્મ વિઘાતરહિત, અખંડ, અવ્યાખાધ છે.

આમ કેઈ પણ કારણે ભગવંતના ધર્મમાં વિઘાતનો સંભવ નથી, ત્યારે કેઈ કહેશે
કે-વિના હેતુએ વિઘાત કેમ ન હોય? તેના નિવારણાર્થે ચોથો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૪)

તથાડહેતુકવિવાતાસિદ્ધે—‘ તથા અહેતુકે વિવાતની અસિદ્ધિને લીધે—સદા સત્વાદિ ભાવથી, ’ અર્થાત્ અહેતુકે-નિષ્કારણ વિવાતની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તેનો સદા સત્વાદિ ભાવ હોય, એટલે કે કાં તો તે સદા હોય ને કાં તો તે સદા ન હોય. આ અંગે “ નિત્યં સત્ત્વં ” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ શ્લોક પંચિકાકારે ટાંક્યો છે: “ અન્યના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણ કે અપેક્ષા થકી ભાવોના કાદાચિત્કત્વનો (કદાચિત્ હોવાપણાનો) સંભવ છે. ” અર્થાત્ બીજાની અપેક્ષાને જ્યાં આધીનતા છે, ત્યાં કદાચિત્ જ હોવાપણાનો સંભવ છે. માટે અહેતુક વિવાત થતો હોય તો તે કાં તો સદાય થયા કરવો જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન થવો જોઈએ, પણ વિવાત તો આવરણાદિ તે તે કારણ થકી જ હોય છે, એટલે તે કદાચિત્ક જ છે, ક્વચિત્ હોય છે ને ક્વચિત્ નથી હોતો એટલે સિદ્ધ થાય છે કે અહેતુક વિવાત સભવતો નથી; અને ભગવંતને ધર્મવિવાતનું કોઈ પણ કારણ રહ્યું છે નહિં, એટલે એ રીતે પણ વિવાત સંભવતો નથી.

આમ ચારે ઉત્તર હેતુઓથી ‘ ધર્મ વિવાત રહિત ’ એ મૂલહેતુ સમર્થિત થાય છે, એટલે સિદ્ધ થયું કે—આ ભગવંતો સર્વથા તે ધર્મના વિવાત રહિત છે, અર્થાત્ અખંડ અન્યાયાધ શુદ્ધ આત્મધર્મથી સુક્ત છે. આમ ધર્મઅવિવાતરૂપ ચતુર્થ હેતુથી પણ ભગવંતનું ધર્મસ્વામીપણું સિદ્ધ થયું.

અને આમ ધર્મસ્વામીપણાની-ધર્મનાયકપણાની શિદ્ધિ અર્થે સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણામય ચાર મૂલહેતુઓનો ને તેના પ્રતિહેતુઓનો મૌલિક ઉપન્યાસ કરવામાં આ પ્રાણશિરોમણિ લલિતવિસ્તારકાર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પ્રાણ જનોને સાનંદાચ્ચય ઉપજાવનારો અદ્વૈત પ્રજ્ઞાતિશય દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ આ ભગવંતો ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં ધર્મસ્વામી-ધર્મનાયકો છે એમ સુચુકિતસુક્તપણે સિદ્ધ કરવામાં અત્ર અંથ મધ્યે સર્વત્ર પદે પદે નિર્જરતા ભક્તિઅતિશયનો વિશિષ્ટ અમલકાર દર્શાવ્યો છે.

“ શુદ્ધાશય ચિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;
અન્યાયાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ જિન ” શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति वर्मनायकाः ॥ २२ ॥

૨૩. ધર્મસારથિ

‘ધર્મસારથિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ભગવતોત્તુ ધર્મસારથિપદ્મં યી રતિ છે ! એ પ્રદર્શિત કરવા ધર્મ-સ્થના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગરૂપ તથા હેતુઓનો ઉપ-ન્યાસ કરે છે—

૧૬ તથા—

‘ધર્મસારથીણં’

इहापि धर्मोऽधिकृत एव, तस्य स्वपरापेक्षया सम्यक्प्रवर्तनपालनदमनयोगतः सारथित्वं । १४३

૧૫ અર્થ—તથા—

‘ધર્મસારથિઓને’

અહીં ‘યહુ ધર્મ’ અધિકૃત જ, તેના રૂપ-પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમન યોગ થઈ સારથિપદ્મ’ છે. ૧૪૩

વિવેચન

“શ્રી સીમંધર જિનવર સ્વામી, વિનવડી અવધારે;

શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમએ, પ્રગટો તેહ અમારો રે-સ્વામી ! વિનવિધે મનરથે.”

— શ્રી દેવશ્વંદ્રજી

તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુગ્રહસંપાદનાદિ બંદે આ ભગવતો ધર્મસારથિ છે એટલે અહીં ‘ધર્મસારથીણં’—ધર્મસારથિભ્યઃ—‘ધર્મસારથિઓને’એ સૂત્ર પદ્મું

પશ્ચિમ—इहापि धर्मोऽधिकृत, અહીં ‘પહુ, નહિ’ કે કેવલ પૂર્વ સૂત્રમાં, ધર્મોઽધિકૃત એ—ધર્મ અધિકૃત જ, આદિત્વમાં એમ અર્થ છે, તત્સ્ય—તેના, રથની જેમ, સ્વપરાપેક્ષયા—૨૧ પર અપેક્ષાએ, ૨૧ પરતે અને ૨૨ પરતે એમ અર્થ છે, પ્રવર્તનપાલનદમનયોગતઃ પ્રવર્તન પાલન અને દમનના યોગ થઈ, હેતુનિતયતાથી સાધવામાં આવવાપણું છે તેનાથી, સારથિત્વં—સારથિપદ્મું, સ્વપ્રવર્તકપદ્મું.

ધર્મસારથિ ળગવાન ળવે કરવામાં આવે છે, ‘અહીં પણ ધર્મ અધિકૃત જ છે,’ માત્ર આગલા સૂત્રમાં જ નહિં પણ અહીં પણ ધર્મ પ્રસ્તુત જ— ચારિત્રધર્મ જ છે, ‘તત્ત્વ સ્વપરાપેક્ષયા સમ્યક્પ્રવર્તનપાલનવચનયોગતઃ સારથિત્વયા’ ‘તેના સ્વ પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમન યોગ થકી સારથિપણ છે,’ રથની જેમ, તે ધર્મના સ્વ પરત્વે અને પર પરત્વે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ થકી, પાલનયોગ થકી અને દમનયોગ થકી—જેમ ત્રણ હેતુથી સારથિપણ—રથપ્રવર્તકપણ છે.

અર્થાત્ રથ ચલાવનારો સારથિ પોતાને ને પરને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેનું સારથિપણ જેમ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે, તેમ ધર્મરથ ચલાવનારા આ ધર્મસારથિ લગવંતો પોતાને તેમ જ પરને ઇષ્ટ યોગ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેમનું સારથિપણ પણ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે.

આ સારથિપણ આ ત્રણ કારણના યોગે થટે છે : (૧) સમ્યક્ પ્રવર્તન—ઇષ્ટ સ્થાન લાચી લઈ જતા સમ્યક્ સાચા માર્ગે રથને સમ્યક્પણે-જરાબર પ્રવર્તાવે, ચલાવે; (૨) પાલન—જેમ ઠેઠ સુધી ચલાવે સાર્થી પાર ઉતારે, નિર્વહણ સમ્યક્પ્રવર્તન-દમન-કરે; અને (૩) દમન—રથને જોવો દમનમાં-નિયંત્રણમાં-કાબૂમાં પાલન યોગથી (Control) રાજે કે તે આડેઅવળો અથ નહિં ને સીધે માર્ગે લગવાનું વહાા કરી ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે. આમ રથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, ધર્મસારથિપણ પાલન, ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી—સુયોગ થકી જેમ સારથિનું સારથિપણ થટે છે, તેમ ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, પાલન ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી લગવંતું ધર્મસારથિપણ સાંગોપાંગ થટે છે.

“પારિણામિકે જે ધર્મ તુમારો, તેહવો અમરો ધર્મ;

અહા ભાસન રમણ વિરોગે, વળગ્યો વિશાવ અધર્મ.....રે સ્વામી !”—શ્રીદેવઅંદ્રજી

તેમાં—ધર્મસારથિપણના પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તન યોગ કેવી રીતે છે ? તે પ્રશ્નનિધાન આવ્યાર્થજી હરિભક્ષજી અહમુત સંકલનાત્ક અષ્ટ કારણપરંપરા રખૂ કરી ધરાવે છે—

૧૬ તથા—

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન પરિપાકાપેક્ષણાત્ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધે અપુનર્વન્ધકત્વાત પ્રકૃત્યા-મિમુલ્યોપપત્તેસ્તયાગામ્મીયંયોગાત્ સાસુસહકારિપ્રાત્તેરનુબન્ધપ્રધાનત્વાત અતીચારમી-ત્વોપપત્તે : ૧ । ૧૬૪

૧. અર્થ:—તે આ પ્રકારે—

૧. સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ વડે—પરિપાક અપેક્ષા થકી પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે, અપુનર્બંધકપણાને લીધે પ્રકૃતિના આભિયુજ્યની ઉપપત્તિને લીધે; તથા ગાંભીર્યધોગને લીધે, સાદુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે, અનુબંધપ્રધાનપણાને લીધે, અતિચારભીરત્વની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૪૬

નિવેચન

નોંધ

“ સમકિત હુણ્ણથી હો શેલેશી હગે, આતમ અનુગત ભાવ;

સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભાને બાંકે ભામણે ”—શ્રી દેવચંદ્ર. ૧૭.

અને સારથિપણાને પ્રથમ હેતુ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ કહ્યો, તેનું વિવરણ કયું છે. સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન— ‘સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ-૨૩’—જેની મૂલ આરંભપ્રવૃત્તિ જ—પ્રવર્તનની

પણિકા—તે જ તથા ધ્યાનિથી ભાવે છે, તેનું સાર મિપણું જેમ હોય તેમ પ્રતિપાદવાપ્રાં આવે છે એમ અર્થ છે.

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન—સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગથી, અવધ્યમધવાળા આરંભઆપારથી ધર્મસારમિપણું જેમ સંદંક છે. આ પણ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પરિપાકાપેક્ષણાતર—પરિપાકસ્વ—અર્થપર્પત લક્ષણ પરિપાકના, અપેક્ષણા—અપેક્ષણ થકી, સાધ્યપણે આશ્યપણ થકી. એ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધિ.—પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે. અર્થત્વભવણી પ્રકૃતિ જેનું ક્ષેત્ર છે એવા જ્ઞાનના ભાવ થકી,—પ્રદંક આદિ અન્ય જ્ઞાનથી પ્રકૃતિના અધોગોળે લીધે. તે પણ જેવી રીતે ! તે માટે કહ્યું—

અપુનર્બંધકત્વાત—અપુનર્બંધકપણાને લીધે. ‘પ્રાપ્તિ ન તીવ્રભાવાત્કરોતિ’—પ્રાપ્ત તીવ્રભાવથી નથી કરતા ક્રિયાદિ લક્ષણવાળો અપુનર્બંધક—અપુનર્બંધક, તદ્વાચાત્—તેના ભાવને લીધે. તે પણ જેવી રીતે ! તે માટે કહ્યું—પ્રકૃત્યામિમુખાંપરપત્તે—પ્રકૃતિથી આભિયુજ્યની ઉપપત્તિને લીધે; સ્વાભાવજન એવી પ્રકૃતિથી નયાભવત્વના પરિપાકથી ‘ધર્મ’ પ્રતિ પ્રસાદિ વડે અનુકૂલ ભાવના ધરતને લીધે

તથા—તથા શબ્દ પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગની જ સિદ્ધિને અર્થે પરસ્પર અપેક્ષાવાળા વક્ષ્યમાણ દેવતર ચતુષ્ટવના સમુચ્ચયાર્થે છે. ગામ્ભીર્યયોગાચ—ગાંભીર્યયોગ થકી સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ; અને આનું ગાંભીર્ય તે ત્રિભુવનાનિરાશી કથણાહેતુની અચિન્ત્ય શક્તિસંપન્નતા. એ પણ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

સાધુસહકારિયાત્તે—સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે; ક્ષયઅભિચારી એવા ચારુ ગુરુઆદિ સહકારીના હાથને લીધે. આ પણ જેવી રીતે ! તે માટે કહ્યું—અનુબંધપ્રધાનત્વાત—અનુબંધપ્રધાનપણાને લીધે—નિરનુબંધને ઉપા સહકારીની પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે તે પણ જેવી રીતે ! તે માટે કહ્યું—અતિચારમીરુઓપપત્તે—અતિચારભીરત્વની ઉપપત્તિને લીધે, અતિચારથી ઉપકરને અનુબંધના અભાવને લીધે.

શરૂઆત જે અવધ્ય અચૂક હોવાથી સમ્યક્ છે એવા સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગવદે આ ધર્મ-સારથિપણું છે. જેમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જે સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે છે; તેમ આ ધર્મરથનું પ્રવર્તન-મૂળ પ્રારંભ જે સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે છે.

આ સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય ? તે માટે કહ્યું—‘ પરિપાકાપેક્ષનાત ’ પરિપાક અપેક્ષાબુને લીધે-પ્રકર્ષપથ’તરૂપ પરિપાકની અપેક્ષા રાખવાથી, એટલે કે એવટની પરાકાષ્ટારૂપ દશાને સાધ્યપણે આશ્રય કરવાથી. રથ સમ્યક્ પરિપાક અલાવવા ઇચ્છનાર સારથિ પોતાને એવટે કયે સ્થળે પહોંચવું છે, તે ઇષ્ટ સ્થાનને (goal) નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી, તેને અનુલક્ષીને જે રથ ચલાવવા માટે, તો જે તેનું સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય; અને આમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જે એવટના ઇષ્ટ સ્થાનને અનુલક્ષી સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે. તેમ ધર્મ રથ ચલાવનાર પણ ધર્મના પરિપાકને-એવટની દશારૂપ પ્રકર્ષને નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી તેને અનુલક્ષીને જે ધર્મરથ ચલાવવાનો પ્રારંભ કરે, તો જે સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય; અને આમ ધર્મરથનું પ્રવર્તન-મૂળ પ્રારંભ જે એવટની દશારૂપ ધર્મપરિપાકને અનુલક્ષીને સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે. આથી ઉદ્ભૂત નિશ્ચયરૂપ ઇષ્ટ અંતિમ સ્થાનની અપેક્ષા વિના રથ ચલાવવાની ચેષ્ટા કરે, તો તે પ્રવર્તન સમ્યક્ નથી. તેમ નિશ્ચયસાધ્યરૂપ ધર્મપરિપાકની-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ એવટની દશાની અપેક્ષા વિના ધર્મરથનું પ્રવર્તન તે સમ્યક્ નથી. કારણ કે ઇષ્ટ સાધ્ય ભણી એક હમણું પણ ચાલે તો ઇષ્ટની નિકટ આવે, પણ ઇષ્ટ સાધ્યથી વિરુધ્ધ લાગે માઠ ચાલે તો ઇષ્ટ દૂર ને દૂર ભાગતું બચ. માટે સમ્યક્ પ્રવર્તનનો યોગ પરિપાકરૂપ નિશ્ચય સાધ્યની અપેક્ષા રાખવા થકી જે હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં ટંકોટીથી વચનામૃત કહ્યું છે તેમ “ નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોચ.” અને ભગવંતને તો તેવો સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ પરિપાક અપેક્ષાબુને લીધે હોય જ છે.

તેઓને આ પરિપાક અપેક્ષા પણ શાને લીધે છે ? તો કે ‘ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે ’ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધિ;—અર્થિત્વભાવની પ્રવૃત્તિ એનું ફલ છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાનના હોવાપણાને લીધે, પ્રદર્શક આદિ અન્ય જ્ઞાન થકી પ્રવૃત્તિનો અયોગ છે, માટે. અર્થાત્ શ્રી આત્મસિદ્ધિના સુભાષિત પ્રમાણે “ કામ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ એક આત્માર્થનું, બીજી નહિ મનરાગ,” એમ આત્માર્થનું જ અર્થિત્વ-સુખ્ય પ્રયોજનમૃત ઇચ્છવાપણું જેમાં છે એવી પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રવર્તવે છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાન કહેવાય છે. પણ તેનાથી અન્ય એવું જે આત્માર્થના અર્થિત્વ

વિનાશુ જ્ઞાન છે તે તો માત્ર દેખાવ પૂરતું દેખાડા જેવું પ્રદર્શનભૂત હોઈ પ્રદર્શક જ્ઞાન છે; તેનાથી કંઈ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. ભગવંતને તો આ દેવળ શુદ્ધ આત્માર્થ પ્રયોજનભૂત પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ વર્તે છે, એથી કરીને તેઓને ઉક્તા પરિપાક અપેક્ષણ હોય છે,—જેથી પરમ નિશ્ચયરૂપ અતિમ સાધના લક્ષ્યપૂર્વક તેમને સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ હોય છે.

હવે આ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ 'અપુનર્બન્ધકપણુને લીધે' છે, અપુનર્બન્ધકત્વાત,—તીવ્ર ભાવથી પાપ નથી કરતો એવા હલુકમી હોવાથી જે પુનઃ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતો નથી, એવા અપુનર્બન્ધકને જ તેવા અપુનર્બન્ધકપણુ અને પ્રકારની આત્માર્થની ઇચ્છવાયાળી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તિવારૂં પ્રવર્તક પ્રકૃતિનું આભિમુખ્ય જ્ઞાન હોય છે, અને આ અપુનર્બન્ધકપણુ પણ 'પ્રકૃતિના આભિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે'—હોય છે; પ્રકૃત્યામિમુલ્યોપપત્તે; તથાભવ્યત્વરૂપ જે સ્વભાવભૂત પ્રકૃતિ છે, તેથી કરીને તેના આભિમુખ્યની-ધર્મસન્મુખ-પણુની ઉપપત્તિ-ઘટમાનપણુને લીધે હોય છે. અર્થાત્ તથાભવ્યત્વને પરિપાક થવાથી પ્રકૃતિનું-કર્મક્ષયોપશમનું આભિમુખ્ય-અનુકૂળપણુ સતે ધર્મપ્રશંસાદિ વડે જીવનું ધર્મ-સન્મુખપણુ ઘટે છે, ને તેથી કરીને અપુનર્બન્ધકપણુ ઉપજે છે.

આ પ્રકૃતિની આભિમુખ્ય ઉપપત્તિ પણ જ્ઞાને લીધે ? તો કે 'તથા ગાંભીર્યયોગને લીધે,' તથા ગામ્ભીર્યયોગાત્,—તથાપ્રકારે ગાંભીર્યના ઘટમાનપણુને ગાંભીર્યયોગ અને લીધે. અર્થાત્ ભગવાન્તા આત્માના જિંદાણમાં અંતર્ગતપણે ત્રણે સાધુ સહકારી પ્રાપ્તિ જીવનથી ચઢીયાતું કલ્યાણ પામવાની અચિન્ત્ય શક્તિ સત્તાપણે રહેલી છે તે જ ગાંભીર્ય છે. આ તામ ન લઈ શકાય એવી ગંભીર અંતર્ગત (Intrinsic) અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યના યોગને લીધે જ પ્રસ્તુત પ્રકૃતિ પણ આભિમુખ અને છે.

આ ગાંભીર્યયોગ પણ 'સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે' હોય છે—સાધુસહકારિપ્રાપ્તે: ક્ષણઅવ્યલિચારી એવા ચાર-રૂડા શુરુ આદિ સહકારીના લાભ થકી આ અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યયોગ પ્રગટે છે. આ સાધુસહકારીની અનુબંધપ્રધાનપણુ પ્રાપ્તિ પણ 'અનુબન્ધપ્રધાનપણુને લીધે' હોય છે, અનુબન્ધ-પ્રધાનત્વાત્, કારણ કે જે ઉત્તરોત્તર શુભ કર્મનો અનુબન્ધ કરે છે તેને આવો સુયોગ મળે છે, પણ નિરનુબન્ધને નહિ. અને આ અનુબંધપ્રધાનપણુ પણ 'અતિચારહીનત્વની ઉપપત્તિને લીધે'

હોય છે—અતિચારમીલ્ત્વોપપત્તે: રૂપેને પાપ થઈ જશે એમ અતિચારથી જે ભીરુત્વ-હરવાપણુ તેની ઉપપત્તિને-ઘટમાનપણુને લીધે આ અનુબંધપ્રધાનપણુ હોય છે. આમ—

૧. અતિચાર ભીરુત્વથી અનુબંધ પ્રધાનપણુ હોય છે.
૨. અનુબંધ પ્રધાનપણુથી સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિ હોય છે.

૩. સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિથી માંસીયયોગ હોય છે.
૪. માંસીયયોગ થકી પ્રકૃતિ અભિમુખતા હોય છે.
૫. પ્રકૃતિ અભિમુખતાથી અપુનર્જન્મકપણું હોય છે.
૬. અપુનર્જન્મકપણાથી પ્રવર્તક જ્ઞાન હોય છે.
૭. પ્રવર્તક જ્ઞાનથી પરિપાકવું (અતિમ સાધ્ય લક્ષ્યવું) અપેક્ષણ હોય છે.
૮. પરિપાક અપેક્ષણથી સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય છે.

આવી પરમ અદ્વિતીય સંકલનાબદ્ધ અષ્ટ કારણપરંપરાનો ઉપન્યાસ કરી પ્રજ્ઞાનિધાન આચાર્ય હરિભદ્રેશ્વરે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય છે, તેનું અપૂર્વ ઘટનાપણું દર્શાવ્યું છે.

ધર્મસારથિપણના બીજા હેતુરૂપ પાલનયોગ અર્થોપતિથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૭ પત્તેન પાલનાયોગઃ પ્રત્યુક્તઃ, સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય નિર્વહણફલત્વાત, નાન્યથા સમ્યક્-ત્વમિતિ સમયવિદઃ । ૧૭૧

૧૭અર્થઃ—૨. આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો,—સમ્યક્પ્રવર્તનના નિર્વહણ-ફલપણાને લીધે; અન્યથા સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્પણું) નથી એમ સમયવિદો વદે છે, ૧૪૧

વિવેચન

“શ્રી અનંત જિન શું કહે...સાહેલકિયાં, યોગ મળકનો રંગ....દે શુણ્વેલકિયાં; સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહે. બીજો રંગ પતંગ દે....શુણ્વ.”—શ્રી યશોવિજયશ્ચ હવે સારથિપણાનો બીજો હેતુ—પાલન, તેની વિચારણા કરે છે: ‘આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આ વડે એટલે કે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગના સાધન વડે પાલન-અયોગ (પાલનનું અઘટન) પ્રત્યુક્ત થયો, નિરાકૃત થયો. કેવી રીતે ? ધર્મ સારથિપણાને ‘સમ્યક્ પ્રવર્તનના નિર્વહણફલપણાને લીધે,’ ‘સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય નિર્વહણફલત્વાત’, ઉક્તરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તનના પાલનફલપણાને લીધે. બીજો હેતુ—પાલનયોગ અર્થાત્ એ સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય તો તેનું નિર્વહણ—પાલન ફલ હોય જ. જેમ નિશ્ચય સાધ્યને લક્ષ્યમાં સળી સારથિ રથને સાચી દિશામાં સમ્યક્પણે પ્રવર્તાવે-ચલાવે, તો તે ઠેઠ સુધી રથને નિર્વહણ કરે, ઇષ્ટ ધ્યેય

પણિકા—આમ પ્રથમ હેતુની સિદ્ધિ કરી દેખાડી, દ્વિતીયની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—પત્તેન—આ વડે, સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગના સાધન વડે, શું ? તે માટે કહ્યું—પાલનાયોગઃ—પાલનસ્થાવોગઃ—પાલનનો અયોગ-અઘટન, પ્રત્યુક્ત,—નિરાકૃત થયો. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય—ઉક્તરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તનના, નિર્વહણફલત્વાત—નિર્વહણફલપણાને લીધે, પાલનફલપણાને લીધે. હવે આ નિયમ જેમ કે સમ્યક્પ્રવર્તન પાલનફલપણું જ છે ? તે માટે કહ્યું—જ—ન જ, અન્યથા—પાલન અથાવે, સમ્યક્ત્વ—પ્રવર્તનનો સમ્યક્ ભાવ, इति એમ, સમયવિદઃ—પ્રવચનવેદીઓ વદે છે.

સ્થળે પહોંચાડે જ; તેમ ધર્મરથનો સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય, તો તેનું પાલન—નિર્વહણ પણ અવશ્ય હોય જ. આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન પાલનફલપાણું હોય એવો નિયમ કેમ ? તો કે—નાન્યથા સમ્યક્ત્વ—' અન્યથા સમ્યક્ત્વ નથી એમ સમયવિદો વદે છે,' અન્યથા—પાલનના અભાવે પ્રવર્તનનું સમ્યક્ત્વ—સમ્યક્પણું જ નથી, સમ્યક્ભાવ જ નથી, એમ સમયવિદો—શાસ્ત્રવેત્તાઓ વદે છે.

ધર્મને આત્મારૂપ કરી દઈ આ ભગવંતોએ કેવો દાનત કર્યો છે એ પ્રદર્શિત કરી, તેઓના ધર્મ-સારચિપણના ત્રીભ હેતુરૂપ દમનયોગનું સમર્થન કરે છે—

૧૮૫૧૦ દમનયોગેન । દાનતો હોવં ધર્મઃ—કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી, જનિવ-
ર્તકભાવેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે, સ્વાહ્નોપચયકારિતયા નીતઃ સ્વાત્મીમાવં, તત્પ્રકર્ષસ્વાત્મ-
રૂપત્વેન । ૧૪૬

૧૮૫૧૧ અર્થઃ—૩. એમ દમનયોગથી.—દાનત એવો ધર્મ આમ—કર્મવશિતાથી કરાયેલો
અવ્યભિચારી, અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્ય નિયુક્ત, સ્વાહ્ન ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મી-
ભાવનીત એવો હોય છે,—તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણુએ કરીને. ૧૪૬

વિવેચન

“ જેના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા, જે નિજ પરિણતિ વરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક શુણ્ન હરિયો રે...ગ્રીસીમંધર. ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

પણિકા—હવે તૃતીય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે:—પ્રથમ—એમ, એમ સમ્યક્પ્રવર્તન અને પાલન નામના હેતુરૂપથી ધર્મસારચિપણું છે તેમ દમનયોગથી પણ છે એમ અર્થ છે; દમનયોગેન—દમનયોગથી, સર્વથા સ્વાયતીકરણથી. આ જ સાધતા કહ્યું:—દાનતો—દાનત, વશીકૃત, હિન્દુટપણે, પર્વ—એમ, વક્ષ્યમાણ એવા અવ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીભાવનરૂપ પ્રકારનપથી, ધર્મઃ—ધર્મ, કેના વડે ? તે માટે કહ્યું—કર્મવશિતયા—કર્મવશિતાથી; કર્મ—ચારિત્રમોહાદિ, વશિ—અપાધક પણું વશ્ય છે, એવાં તે તથા—જેઓને તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તથા, તથા—તે વડે. તે જ પ્રકારનપ કહ્યું—

કૃતઃ—કરાયેલો, વિહિત, અવ્યભિચારી—અવિસંવાદક. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અનિવર્તક-
ભાવેન—અનિવર્તક ભાવથી, સ્વકાર્ય તથા અનુપરમ સ્વભાવથી, નિયુક્તઃ—વ્યાપારિત, સ્વકાર્યે
—કૃત્તનકર્મક્રમ લક્ષણ સ્વકાર્યમાં. કેના વડે ? તે માટે કહ્યું—સ્વાહ્નોપચયકારિતયા—સ્વાહ્નનાં—
સ્વજાના, અનુભવ, આર્થદર્શનાત્પન્નત્વ આદિ અધિકૃત ધર્મલાભના હેતુઓનો, ઉપચયઃ—પ્રકર્ષ, તત્-
કારિતયા—તેની કારિતાથી, નીતઃ—પમાસયેલ, સ્વાત્મીમાવં—નિજસ્વભાવરૂપ સ્વાત્મી ભાવ. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું—તત્પ્રકર્ષસ્વ—ધર્મપ્રકર્ષના, તથાપ્રાપ્તચારિત્રતાથી આત્મરૂપત્વેન—આત્મરૂપપણુએ
કરીને, શ્વસ્વભાવપણુએ કરીને.

હવે ભગવંતના ધર્મસારથિપણાના ત્રીજા હેતુનું-દમનયોગનું ભાવન કરે છે: 'એમ દમનયોગથી,'—પરં દમનયોગેન,—એમ સમ્યક્પ્રવર્તન અને પાલન એ બે હેતુથી ધર્મસારથિપણું થતે છે, તેમ દમનયોગથી—ધર્મના સ્વાયત્તીકરણથી—સ્વાધીનપણાના ધર્મસારથિપણાનો યોગથી પણ થતે છે. 'દાન્ત એવો ધર્મ આમ'—દાન્ત વશ કરાયેલ ત્રીજો હેતુ— એવો ધર્મ આમ કહેવામાં આવતા ત્રણ પ્રકારથી હોય છે; અર્થાત્ દમનયોગ અવ્યભિચારી કરાયેલો, સ્વકાર્યનિયુક્ત ને સ્વાત્મીભાવનીત એવો ધર્મ દાન્ત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી—'કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી.' ચારિત્રમોહાદિ કર્મ અબાધકપણે વશ બેઝોને છે તે કર્મવશિ, તેના ભાવ તે કર્મવશિતા, તે વડે કરીને કરાયેલો—આચરણેલો અવ્યભિચારી, અવિસંવાદક એવો હોય છે. અર્થાત્ ચારિત્રમોહાદિ કર્મ ભ્યાં બાધક ન થાય એમ વશપણે વર્તે છે એવી કર્મવશિતા વડે કરી આ ધર્મ અવ્યભિચારી—આડો અવળો જઈ અવ્યભિચાર ન પામે એવો કરાય છે, અને આમ અવ્યભિચારી કરાયેલો તે દાન્ત હોય છે. આ અવ્યભિચારી પણ કેવી રીતે? (૨) 'અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્ય' નિયુક્ત—અનિવર્તકમાત્રેન નિયુક્ત: સ્વકાર્યે—સ્વપ્રાપ્તિ પર્થત નિવર્તે નહિ' એવા અનિવર્તક ભાવથી સર્વકર્મસ્યરૂપ સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત—નિયોજાયેલ એવો ધર્મ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. તે સ્વકાર્યમાં કેના વડે નિયુક્ત હોય છે? 'સ્વાંગ ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મીભાવ નીત એવો',—સ્વ અંગેનો ઉપચય—પ્રકર્ષ તેના કારણથી નિજ સ્વભાવરૂપ સ્વાત્મીભાવ નીત—પ્રમાણાયેલ એવો હોય તે, સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત થઈ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. અને સ્વાત્મીભાવનીત પણ કેવી રીતે? 'તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને'—તે ધર્મના પ્રકર્ષના યથાભ્યાતચારિત્રપણાથી આત્મરૂપપણાએ કરીને—અવસ્થાભાવપણાએ કરીને.

આ વસ્તુ સમજવા માટે રથનું દંડાંત ભાવન કરીએ:—રથનું સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન પણ દમન વિના ન બની શકે. અર્થાત્ રથ એ સારથિના દમનમાં—બરાબર કાબુમાં (Control) હોય, તો જ સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન બની શકે. એટલે રથનું દંડાંત સારથિપણું હોવામાં દમનયોગની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. કારણ કે સારથિ રથને બરાબર માર્ગે ચલાવતો હોય, પણ બે તેનો કાબુ ગ્રામણી બેસે તો શું હાલ થાય? રથ ઉત્પથે ચઢી ભાંગી બચ ને સારથિ પણ માર્યો બચ. માટે સમ્યક્પ્રવર્તન—પાલન ઉપરાંત દમનની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. (૧) અને આ દમન માટે પ્રથમ તો તે રથ અવ્યભિચારી રહે, આડો અવળો આડમાર્ગે ઉત્પથે ચઢી જઈ અકસ્માત્ કરી ભાંગી ન પડે, તેવી તકેદારી રાખવી જોઈએ, અને તે અવ્યભિચારી રહે તે માટે તે સારથિમાં કર્મવશિતા હોવી જોઈએ, રથપ્રવર્તન—કર્મના કૌશલ્યની સ્વાધીનતા હોવી જોઈએ. અને આમ તે અવ્યભિચારી રહી આડોઅવળો ન બચ એટલું જ પૂરતું નથી, પણ તેને સીધો ચલાવવો બાઈએ. એટલા માટે (૨) બીજું તે રથને તેણે સ્વકાર્ય પૂર્ણતા પર્થત નિવર્તે નહિ' એવા અનિવર્તક ભાવથી ઇષ્ટ સ્થાને

ખેંડાયવારૂપ સ્વકાર્યમાં જ નિયુક્ત-વ્યાપારિત કરવો જોઈએ, ગમન કાર્યમાં જ રથને રોકી રાખી પાછું હઠેલા વિના ઠેઠ સુધી ચલાવ્યે રાખવો જોઈએ. (૩) અને આમ છદ્ધ સ્થાન સુધી હઈ જવા માટે રથ ક્ષમ-સમર્થ થાય એટલા માટે તે રથના સ્વચ્છગો-પોતાના ચક્રઆદિ અંગો બરાબર મજબૂત ટકાઈ રહે એવો તેનો ઉપચય-પુષ્ટિ કરતા રહી તે રથને સ્વાત્મીભાવ-સુંદર આત્મભાવ પમાડવો જોઈએ, —કે જેથી કરીને રથનું ગમન એટલું સહજ આત્મસ્વભાવરૂપ બની જાય કે તે આપોઆપ (Automatic) છદ્ધ સ્થાન પ્રવૃત્ત સહસકાટ ગમન કર્યા જ કરે. આમ સંક્ષેપમાં આ રથના હમનની અર્થ-ઘટના પરથી અત્રે હલિતવિસ્તરણકારે મહર્ષિએ અદ્ભુત કાર્યકારણ સંકલનાથી શુદ્ધેલા થોડા પણ પરમ અર્થગંભીર સૂત્રોનો તત્ત્વચમત્કૃતિમય ભાવ સમજવો હવે સુગમ થઈ પડશે.

અત્રે અભ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીભાવ એ ત્રણ હેતુઓ હમન-યોગના સાધનમાં ઉપન્યસ્ત કર્યા છે: તે આ પ્રકારે—(૧) 'કર્મવશિતવા કૃતોડ્યમિચારી.'

—કર્મવશિતાથી કરાચેલો અભ્યભિચારી. અર્થાત્ ચારિત્ર પરભાવ વિભાવમાં મોહાદિ કર્મનું ભગવંતને એવું વશ્યપણું (કર્મવશિતા) વર્તે છે ન જવારૂપ કે તેથી અબાધકપણે આચરવામાં આવતો ધર્મ અભ્યભિચારી હોય અભ્યભિચાર છે, આટોઅવળો ઉન્માર્ગે જતો નથી, પરભાવ-વિભાવરૂપ અભિચારને ભજવતો નથી. આમ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મને પરભાવ-વિભાવરૂપ અભિચારમાં ન જવા દેતાં અભ્યભિચારી જ રહે એવો ઉપયોગ-તકેદારી ભગવંત રાખે છે. અને એમ આ ધર્મસારથિએ ધર્મરથને અભ્યભિચારી કર્યો, પરભાવ વિભાવમાં આટોઅવળો ન જવા દીધો, એટલું જ એને જ્ઞાત કરવા માટે બસ નથી, પણ તેને સ્વભાવમાં રોકી રાખી સીધે માર્ગે ચલાવવો એ પણ તેટલું જ જરૂરનું છે, તે દર્શાવવા બીજો હેતુ કહ્યો—(૨) અનિવર્તકમાવેન નિયુક્ત: સ્વકાર્ય—

અનિવર્તકપણે અનિવર્તકે ભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત, અર્થાત્ ફલપ્રાપ્તિ આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ થયે ત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક ભાવથી-આત્મસ્વભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયોગ સર્વકર્મક્ષયરૂપ સ્વકાર્યમાં તે ધર્મને આ ભગવંતે નિયુક્ત કર્યો, નિયોગ દીધો. આમ ઠેઠ સુધી સ્વકાર્યમાં જ લગાડી દીધેલ ધર્મરથ આટો અવળો ચરતી અભિચાર ન પાતી શકે એટલું જ નહિં પણ સીધે માર્ગે ચાલી સ્વભાવમાં જ વર્ત્યા કરે, એવો જ્ઞાત આ ભગવંતે કરી દીધો.

અને આમ અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત કર્યા કરતાં છતાં શક્તિ ખૂટી જવાથી વચ્ચે લંગણુ ન પડે, અટકી પડતું ન પડે, ને સર્વકર્મક્ષય લક્ષણુ છદ્ધ ધ્યેય પ્રવૃત્ત ગમન કરવાને ધર્મરથ ક્ષમ-સમર્થ થાય, એવો પ્રબંધ કરવા માટે તેનો શક્તિસંચય કરી સ્વાત્મીભાવ કરવો જોઈએ, તે દર્શાવતો ત્રીજો હેતુ કહ્યો—(૩) સ્વાહ્ન ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મીભાવનીત. 'સ્વાહ્નોપચયકારિતયા જીતઃ સ્વાત્મીભાવં'.

સ્વાત્મીભાવ

પમાડેલો ધર્મ

અર્થાત્ તે ધર્મના સ્વઅંગોનો—સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રનો ઉપચય—પુષ્ટિ કરવા વડે કરીને આ ભગવતે આ ધર્મને સ્વાત્મીભાવ પ્રમાણે લીધો, સહજ આત્મસ્વભાવભૂત બનાવી લીધો. અને આમ ધર્મને સ્વાત્મીભાવ પ્રમાણે ‘તત્ત્વકર્ષસ્થાત્મરૂપત્વેન’ તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને આ ધર્મને પૂરેપૂરો જાનત-વશ કરી લીધો.

કારણ કે ધર્મનો પ્રકર્ષ—છેલ્લામાં છેલ્લી કહ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે અને તે આત્મારૂપ છે, અર્થાત્ જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તો જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કાચ સ્વરૂપ આખ્યાત છે, જ્ઞાનીઓએ ધર્મનો પ્રકર્ષ જાણ્યું છે, તે જ્યાં પ્રગટે છે તે ‘યથાખ્યાત’ ચારિત્ર આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આવું આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર જે ચારિત્રધર્મની પરાકાષ્ઠા આત્મારૂપ છે, તેનો સ્વાત્મીભાવ પ્રમાણે સહજાત્મસ્વરૂપને પામેલા આ ભગવતો પરિપૂર્ણ ધર્મસારથિપણાને પામ્યા. અથવા આ ધર્મસારથિ ભગવતો પોતે આત્મારૂપ છે, ને ધર્મના પ્રકર્ષરૂપ આ યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ આત્મારૂપ છે, જોટલે ધર્મસારથિ જ જ્યાં ધર્મમય તન્મય બને છે, ત્યાં સારથિ અને રથ એવી ઉપમાથી કહેલી કલ્પિત લેહકલ્પના પણ અદૃશ્ય થાય છે.

આમ અંતઃપ્રાપ્તિ ધર્મ જેને આત્મામય બની ગયો છે વા જેનો આત્મા જ ધર્મમય બની ગયો છે, એવા આ ભગવતોએ પરમ નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ દમનયોગ સાધ્યો છે. જોટલે આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગથી યાંત્રી આ દમનયોગની પરાકાષ્ઠા પર્યંત ભગવંતનું ધર્મસારથિપણું પૂરેપૂરું થટે છે.

“શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આત્મ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આત્મ ભાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ભાવધર્મપ્રાપ્તિનું આદ્ય સ્થાન પણ એમ ધર્મસારથિપણરૂપ પ્રવૃત્તિનું અવધ્ય બીજ છે અને આ બંને અન્ય દર્શનોંઓ પણ સંબંધિત છે એમ દર્શાવી, ભગવંતનું ધર્મસારથિપણું સિદ્ધ કરે છે—

૧૯ પ્રાવધર્મપ્રાપ્તિં હિ ભવત્યેવંતદેવં, તદાદ્યસ્થાનસ્થાપ્યેકમ્પ્રવૃત્તેરવધ્યવીજત્વાત, સુસં-
વૃત્તકાશ્ચનરત્નકરણકપ્રાપ્તિતુલ્યા હિ પ્રથમધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિરિત્યન્યૈરવધ્યમ્યુપગમાત્ ।

તદેવં ધર્મસ્વ સારથયો ધર્મસારથયઃ ॥ ૨૩ ॥ ૧૪૭

૧૯ અર્થ:—ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્ફુટાંજ્ઞે આ (ધર્મસારથિપણું) એમ જોાય જ છે, —તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ એવંપ્રવૃત્તિ થકી અવધ્યબીજપણું છે માટે; સુસંવૃત્ત કાંથન-રત્ન કરીઆની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી (બૌદ્ધોથી) પણ અભ્યુપગમ છે માટે.

તેથી એમ ધર્મના સારથિઓ તે ધર્મસારથિઓ. ॥ ૨૩ ॥ ૧૪૭

વિવેચન

“ નામધર્મ હો ઠવણુ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;

ભાવધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને બઈં ભામણે. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ ધર્મસ્થના સમ્યક્ પ્રવર્તનરૂપ પ્રારંભથી માંડીને પરિપૂર્ણ દમનયોગ પર્યંત ભગવંતના સારથિપણે ભવનમાં-પરિણમનમાં શો હેતુ છે ? તેનું

અહીં ભાવન કહ્યું છે—‘ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્ફુટપણે આ (ધર્મસારથિપણું) જોમ હોય જ છે.’ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનાદિ

ભાવધર્મનું આદ્ય સ્થાન પણ ધર્મસારથિપણાનું સમ્યક્પ્રવર્તન, યોગ આદિ પ્રકારે સ્ફુટપણે હોય જ છે. કારણ કે ‘તદાલ્પસ્થાનસ્યાપિ’ ‘તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ જોવ’પ્રવૃત્તિ થકી

અવન્યબીજપણું છે, માટે; ‘પર્વમ્પ્રવૃત્તેરવન્યવીજત્વાત’ તે ભાવ-

ધર્મનું જે આદ્ય સ્થાન-ધર્મપ્રશંસાદિ કાલભાવિ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ ધર્મવિશેષ, તેનું પણ જોવા પ્રકારે ધર્મસારથિકરણરૂપ પ્રવૃત્તિ થકી અવન્યબીજપણું છે માટે. અર્થાત્ ધર્મ-પ્રશંસાદિરૂપ જે ભાવધર્મનું પ્રથમ ભૂમિકારૂપ આદ્ય સ્થાન છે, તે પણ ભગવંતનું ધર્મ-સારથિપણું નીપજાવવામાં અવધ્ય-અચૂક-અગ્રોધ બીજરૂપ-કારણરૂપ થઈ પડે છે, કે જે અવધ્ય બીજમાંથી ધર્મસારથિપણારૂપ ફળ અવસ્થા નીપજાવતું છે. કારણ કે કારણમાં ન હોય એવું અસત્ કાર્ય ઉપજતું નથી જોમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે.

તેમજ અન્ય દર્શની (બૌદ્ધો) પણ આનું સમર્થન કરે છે.—‘સુસંવૃત કાચન-રત્ન કરંડની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાન પ્રાપ્તિ છે જોમ અન્યોથી (બૌદ્ધોથી) અન્યુપગમ

પંજિકા—શંકા—આમ ધર્મસારથિત્વના ભવનમાં શો હેતુ છે ? તે માટે કહે છે—માવચર્માપ્તૌ—ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ સતે, ક્ષાયોપશમિકાદિ ધર્મલાભ સતે, હિ—સ્ફુટપણે, સ્વત્યેવ—હોય જ છે, નથી હોતું જોમ નહિ, યતત્—આ, ધર્મસારથિપણું, પર્વ—જોમ, સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ આદિ પ્રકારથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદાલ્પસ્થાનસ્યાપિ—તેના આદ્ય સ્થાનના પણ, ધર્મપ્રશંસાદિ-કાલભાવિ ધર્મવિશેષના પણ, તો પછી વરોણિની પ્રાપ્તિ થયે તો પૂછવું જ શું ? પર્વમ્પ્રવૃત્તે—જોવપ્રવૃત્તિ થકી, ધર્મસારથીકરણ વડે ભગવંતોની પ્રવૃત્તિ થકી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અવન્યવીજત્વાત—અવન્યબીજપણાને લીધે, ધર્મસારથિત્વ પ્રતિ જનુપકૃત સક્રિયકારણપણાને લીધે. કારણકે સર્વથા કારણમાં અસત્ એવું કાર્ય ઉપજતું નથી જોમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે. પર તત્થી પણ સમર્થન કરતાં કહ્યું—

સુસંવૃત ઇત્યાદિ. સુસંવૃત—સર્વથા નહિં ઉધાડેલો, જોવા કાષ્ટનસ્ય રત્નાનાં જ—કાચનને અને રત્નોને, જે કરણદક—કરંડક, લાભનવિશેષ, તત્પ્રાપ્તિતુલ્યા—તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય, હિ—કારણકે, પ્રયત્નચર્મ્મસ્થાનપ્રાપ્તિ—પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ, —ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ. જેમ કોઈ કવચિત્ નહીં ઉધાડેલો કાચન-રત્ન કરંડીએ પ્રાપ્ત કરતાં તદન્તર્ગત કાચનાદિ વસ્તુ વિશેષથી નહિં જાણવા છતાં પામે છે; જોમ ભગવંતો પણ પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યંતની કથ્યાણુસંપદ ત્યારે અનવબોધે પણ પામે જ છે,—તે પ્રાપ્તિના તેના અવધ્યહેતુકપણાને લીધે, इति—જોમ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, બૌદ્ધોથી, અન્યુપગમાત્—અન્યુપગમને લીધે.

એ, માટે; — સુસંવૃતકાજ્જનરત્નકરણ્ડકપ્રાપ્તિતુલ્યા દિ પ્રથમ-
 સુસંવૃત ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિ; સુસંવૃત-સારી પેઠે સંવૃત-અંધ કરેલો, સર્વથા
 કાંચન-રત્ન નહિં ઉઘાડેલો (Closed or sealed Treasure) એવો જે
 કરંડનું દંષ્ટાંત કાંચન-રત્નનો કરંડીઓ તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ પ્રથમ
 ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી-બૌદ્ધોથી માન્યપણું કરાય છે,
 માટે. જેમ કોઈએ કવચિત્ નહિં ઉઘાડેલો એવો સારી પેઠે સંવૃત (અંધ કરેલો)
 સુવર્ણ ને રત્નોથી ભરેલો કરંડીઓ પ્રાપ્ત કર્યો, તેને તદન્તર્ગત-તેની અંદર રહેલા
 સુવર્ણ-રત્નોની ગાંઠી ખખર નથી, છતાં તે સુવર્ણાદિ પામે છે; તેમ ભગવંતે પણ પ્રથમ
 ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યંતની કલ્યાણસંપદ ત્યારે અનવબોધે પણ—નહિં
 ભણતાં છતાં પામે જ છે, કારણકે તે પ્રાપ્તિનું તેનું અવધ્યહેતુકપણું છે માટે.—એમ
 બૌદ્ધોએ પણ માન્ય કર્યું છે.

તેથી એમ-ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતે ધર્મના સારથિઓ છે એમ સિદ્ધ થયું.

“આલેકે વ્યાપકતા હો, કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,

આતમ અનુભવથી હો, કે પરિણતિ અન્ય વગી;

તુજ શક્તિ અનંતી હો, કે ગાતાં ને ધ્યાતાં,

તુજ શક્તિ વિકાસન હો, કે થાયે શુભ રમતાં....

પુરુષભાવઈ વિજયે હો, કે વિજયે વીરથપતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

॥ इति धर्मसारययः ॥ ૨૩ ॥

૨૪. ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી

‘ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચતુર્વર્તિને। ઉચ્છેદ કરનારા ધર્મચક્રથી વર્તે છે તે ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તી, એમ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ
 વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૦ તથા—

‘ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તીણં’

ધર્મોડધિકૃત’ એવ, સ પદ ચર-પ્રધાન, ચતુરન્તહેતુત્વાત ચતુરન્ત, ચક્રમિથ ચક્રં
 તેન ચર્તિતું શીલં એવાં તે તથાવિધા:। કદમત્ર હૃદયમ્ — ૧૪૮

૨૧ યથોદિતધર્મ એવ વરં-પ્રધાનં ચક્રવર્તિચક્રાપેક્ષયા લોકદ્વયોપકારિત્વેન કપિલાદિ-
પ્રણીતધર્મચક્રાપેક્ષયા વા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાયા । ૧૪૧

૨૨ ચત્તારો-ગતિવિશેષાઃ નારકતિર્યન્નરામરક્ષણાઃ તદુચ્છેદેન તદન્તહેતુસ્વાચતુરન્તં ।
ચતુર્ભિર્વાંસ્તો યર્મિસ્તચતુરન્તં । કૈશ્વતુમિઃ !—દાનશીલતપોભાવનાચ્ચૈદ્દમ્મૈઃ, અતઃ
પ્રકમાદ્ગવાન્તોઽભિગૃહ્યતે । ૧૫૦

૨૩ ચક્રમિષ ચક્રમતિરૌપ્રમહામિધ્યાત્વાદિલક્ષણભાવશબ્દબનાત, તથા જ હ્યન્ત
પવાનેન ભાવશબ્દો મિધ્યાત્વાદય इति પ્રતીતં, દાનાશમ્યાસાદાગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધેઃ,
મહાત્મનાં સ્થાનુભવસિદ્ધમેતત્ । ૧૫૧

૨૪ યત્નેન જ વર્તન્તે ભગવન્તઃ તથામવ્યત્વનિયોગતો વરસોધિલાભાદારમ્ય તથાતથૌચિ-
ત્વેન આસિદ્ધિપ્રાપ્તેઃ, પવમેષ વર્તનાદિતિ ।

તદેવમેતેન વર્તિતું શીલા ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિનઃ ॥ ૨૪ ॥ ૧૫૨

૨૦ અર્થઃ—તથા—

‘ ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તીઓને ’

ધર્મ અધિકૃત જ, તે જ વર-પ્રધાન, ચતુરન્ત હેતુપણા થકી ચતુરન્ત, ચક્ર જેવું ચક્ર,
તેથી વર્તવાનું શીલ છે જેઓનું તે તથાવિધ. આ અન્ન હ્રદય છે—૧૪૮

૨૧ યથોદિત ધર્મ જ વર-પ્રધાન,—ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ લોકદ્વયમાં ઉપકારિ-
પણા વડે કરીને; અથવા કપિલાદિથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા વડે
કરીને. ૧૪૯

૨૨ ચતુર્—નારક-તિર્યંચ-નર-અમર લક્ષણ ચાર ગતિવિશેષો, તેના ઉચ્છેદ વડે તેના
અન્તહેતુપણાને લીધે ચતુરન્ત; અથવા ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત. કયા ચાર
વડે ? દાન, શીલ, તપ, ભાવના આખ્ય ધર્મો વડે અન્ત—પ્રકંભથી ભવાન્ત અભિગ્રહાય
છે. ૧૫૦

૨૩ ચક્ર જેવું ચક્ર,—અતિ રોદ મહામિથ્યાત્વાદિ લક્ષણ ભાવશબ્દોના ઉચ્છેદનથી;
અને તથાપ્રકારે આના વડે મિથ્યાત્વાદિ ભાવશબ્દોના ઉચ્છેદાય જ છે એ પ્રતીત છે,—

પણિકાઃ—ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાયા । તિષ્ઠતુ—અથ, આદિ-મધ્ય-અન્ત આદિથી સંવાદ લક્ષણવાળી
વા કષ-છેદ-તાપરૂપ, કોટિમિઃ—કોટિઓથી, વિભાગોથી, પરિશુદ્ધ—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે, સ
તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તથા—તે વડે. અને કપઆદિનું લક્ષણ આ છે—

દાનાદિના અભ્યાસ થકી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે મહાત્માઓને આ સ્વાભાવસિદ્ધ છે. ૧૫૧

૨જાને આ વડે કરીને ભગવતો વર્તે છે,—તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વરણોધિ-
લાભથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તીને લીધે.

તેથી એમ એ વડે વર્તવાના શીલવાળા તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ. ૧૫૨

॥ ઇતિ ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ ॥ ૨૪ ॥

વિવેચન

“ ચક્રી ધરમ તીરથ તલેા, તીરથ કલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે....ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રીઆનંદધનજી.

તથા—તે પ્રકારે આ ભગવંતો ‘ ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તી ’ છે, એટલા માટે
અહીં ‘ ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી ’ એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં ધર્મ તે અધિકૃત જ-
પ્રસ્તુત જ આરિત્રધર્મ છે; તે જ વર-પ્રધાન અને ચતુરન્તકેતુપણા થકી ચતુરન્ત,
એટલું ચક્ર જેવું ચક્ર છે, તેથી વર્તવાનું શીલ (સ્વભાવ) છે જેઓનું તે તથાપ્રકારના
ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ છે. આ અંગે હૃદય-રહસ્ય-ગર્ભ છે—

શ્રાવક-સાધુ એ જે ભેદે જે આત્મપરિણામરૂપ આરિત્રધર્મ કહ્યો, તે જ વર
ચતુરન્ત ચક્ર છે, તે વડે વર્તે છે, તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી છે.

“ પાળવહાર્ણવાર્ણ, પાવહાણાળ જો ડ પહિલેહો ।

જાગજીવનગાર્ણ, જો ડ વિહી ઘસ ધર્મકલો ॥ ૧ ॥

જગ્યાણુકાળાળ, જેળ ન જાહિજાળ તવં નિવસા ।

સંભવ જ પરિચુક, લો પુળ ધર્મમિ છેઓસિ ॥ ૨ ॥

જીવાહ ભાવવાળો, જંચાહ પસાહનો રૂઈ તાવો ।

પપહિ છુપરિશુદ્ધો, ધર્મો ધર્મતણુવેહ ॥ ૩ ॥ ”

(અર્થ) પ્રાણવધ આદિક પાપરચાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ખ્યાન-અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે
ધર્મનો કષ છે. (૧) જે જાણ અતુષ્ઠાન વડે તે (વિધિ-નિષેધ) નિગમથી બાધિત ન થાય અને
પરિશુદ્ધ સંભવે, તે પુનઃ ધર્મ જાગતર્ના છે છે. (૨) જ્યાંદિનો પ્રસાધક એવો જે છવાદિ ભાવવાદ તે
અહીં તાપ છે.—એઓથી સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે. (૩)

આગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધે:—આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે આગ્રહ-મૂચ્છા-શુદ્ધિ એ
પયોગ છે. તેથી વિહિત એવા દાન-ચીલ-તપ-ભાવનાના અભ્યાસપરાવણ પુરુષના જાગ્યહસ્ય—આગ્રહની
—મૂચ્છાની, નિવૃત્તિ:—નિવૃત્તિ, ઉપરમ, આદિ—આદિ અવસ્થાથી યથાસંભવ શેષ દોષની નિવૃત્તિનું અહણ
છે, તત્ત્યા:—તેની, સિદ્ધે:—સિદ્ધિના ભાવને લીધે.

અત્રે ભગવંતનું આ ધર્મચક્ર ' વરં પ્રધાનં ' વર એટલે પ્રધાન, ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ છે, તે ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ ' ચક્રવર્તિચક્રાપેક્ષયા લોકઘ્નયોપકારિત્વેન ' અથવા કપિલાદિથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ, — ' કપિલાવિપ્રણીતધર્મ-ચક્રાપેક્ષયા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા ' ચક્રવર્તીનું ચક્ર બાહ્ય એવા વા ઇતર ધર્મચક્ર દ્રવ્ય શત્રુઓનો ઉચ્છેદ કરે છે ને કર્મનો બંધ કરી સંસારનો અતુભંધ કરે છે; પણ આ ધર્મચક્રવર્તીનું ધર્મચક્ર તો આન્તર એવા ભાવશત્રુઓનો ઉચ્છેદ કરે છે ને કર્મબંધનો ક્ષય કરી સંસારનો પ્રલય કરે છે. અથવા ચક્રવર્તીનું ચક્ર તેને પૌતાને આ લોકમાં ઉપકારી થાય, પણ આ ધર્મચક્રવર્તીનું ધર્મચક્ર તો સર્વ જીવોને ઉક્ષય લોકમાં ઉપકારી થાય એવું છે; આમ ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ ભગવંતનું ધર્મચક્ર વર-પ્રધાન છે. તેમજ અન્યદર્શનીઓથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ પણ એ ઉક્ષય-લોકમાં પરમ ઉપકારીપણાએ કરીને વર-પ્રધાન છે.

અત્રે કોઈ કહેશે—એમ તમે પક્ષતાપથી કહેતા હોશો એમ કેમ ન બને ? ના, એમ નથી. કારણ કે ' અમને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી ને કપિલાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી; જેનું વચન સુક્તિવાળું હોય, તેનું જ અહંત્વ કરવા યોગ્ય છે, ' એ અમારા ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધતા સુદ્રાલેખરૂપ ન્યાયની રીતિને માન્ય કરી અમે અનુસરીએ છીએ. વડે વર ધર્મચક્ર ત્યારે એમ તમે શા કારણે કહેા છો ? ' ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા '—

ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને; આદિ, મધ્ય ને અંત એ ત્રિકોટિમાં પૂર્વાપર અવિરુદ્ધતારૂપ પરિશુદ્ધતા વડે કરીને, અથવા કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિવિધ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિગત પરિશુદ્ધતા વડે કરીને. અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આશ્રયે પક્ષપાત વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર ભળવીને, કેવળ તત્ત્વગવેષકપણે સ્વચ્છ અંતઃકરણથી પરીક્ષા કરતાં અચેત્તેજો ને જોડે તે જોડે તો ભગવંતપ્રણીત ધર્મ આદિ મધ્ય ને અંત એ ત્રણે કોટિમાં, પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી, અથવા તે ઇતિ સુધી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ (Consistent) અને સુસંવાદવાળો (Most rational) પ્રતીત થાય છે. પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેવા પ્રતીત થતો નથી. તેમ જ—સોનાની જેમ કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિકોટિરૂપ ત્રિવિધ પરીક્ષાથી પણ અચેત્તેજી ચકાસણી કરી જોઈ, તો તે આગ્નિપરીક્ષામાંથી પણ ભગવંતપ્રણીત ધર્મ શુદ્ધ સુવર્ણવત સસુતારૂં થાય છે, પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેમ થતો નથી. આમ બન્ને પ્રકારે ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને અચેત્તેજી પરીક્ષાપ્રધાનપણે ડિફિનિટ નાદથી ઉદ્ધેષણીએ છીએ કે ભગવંતનું આ ધર્મચક્ર અન્ય અપેક્ષાએ વર છે.

* “ પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ધર્મનં ચસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિવ્રતઃ ॥ ” શ્રી હરિભદ્રચરિ.

વારુ, આ કથ-છેદ-તાપ-પરીક્ષા તમે કહી, તેનું ક'ઈક સ્વરૂપ દર્શાવવા કૃપા કરશો ? બુઝો આ પ્રકારે—(૧) કથ પરીક્ષા—સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પત્થર પર કરી બુઝો છે, તેમ કેઈ એક ધર્મશાસ્ત્રના કથ-છેદ-તાપ વિધિ-નિષેધ એક ચોક્કસતરને ગોચર અધિકારવાળા છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા પરીક્ષા કરવી તે કથ પરીક્ષા છે, દાખલા તરીકે—“પ્રાણુવધ આદિક પાપસ્થાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ધ્યાન-અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે ધર્મનો કથ છે.” (૨) છેદ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો ભસખર હોય, પણ અંદરમાં હથો કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય તો શું ખબર પડે ? એટલા માટે એનો છેદ (Cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં ચોક્કસ હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે તેનો ચોખ-સોમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ ? આ છેદ પરીક્ષા છે. અર્થાત્ “જે બાહ્ય અનુક્રાંત વડે તે વિધિ-નિષેધ નિયમથી બાધિત ન થાય અને પરિશુદ્ધ સહાયે, તે પુનઃ ધર્મ બાળતમાં છેદ છે.” (૩) તાપ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપરની બન્ને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હંબુ પૂછી થતી નથી, કારણ કે સેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુ બીજા ધાતુ (Alloy) લેખવી કે છે. આની પરીક્ષા સોનાને તપાવવાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું બાળવામાં આવે, તો તેની શેલાશની-અશુદ્ધિની ખબર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોક્કસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અભિવદે કરીને ધર્મશાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, ધર્મશાસ્ત્રને તાવી બુઝો છે, અને તેમાં તાપર્યની અશુદ્ધિ કે શેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપ પરીક્ષા છે. દાખલા તરીકે—“અધાદિના પ્રસાધક એવો જે જીવાતિ ભાવવાહ તે અહીં તાપ છે.—એઓથી (કથ-છેદ-તાપથી) સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે.” આમ કથ-છેદ-તાપ વડે ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા વિવેકશુ પુરુષો કરે છે. અસ્તુ ! અલં પ્રસંગેન !

હવે ‘ચતુરન્ત’ એટલે શું ? (૧) નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ એ ચાર ભતિનો ઉચ્છેદ કરવા વડે કરીને ધર્મ એ ચતુરન્ત અંત કરે છે, એટલે તવન્તહેતુસ્વાત્ જતુરન્ત—આમ ચતુરન્તના હેતુપણને લીધે તે ‘ચતુરન્ત’ કહેવાય છે. (૨) જતુર્ભિર્વાંડન્તો યસ્મિન્નજતુરન્ત—અથવા ચતુર-ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત; અર્થાત્ દાન-શીલ-તાપ-ભાવના એ ચાર ધર્મો વડે જેમાં અંત-ભાવંત છે તે ચતુરન્ત. આનું ચતુરન્ત ધર્મચક્ર તે ચક્ર જેવું ચક્ર છે. ચક્ર જેમ શત્રુઓના મસ્તક છેદે છે, તેમ આ ધર્મચક્ર ‘અતિ રૌદ્ર મહાભિચારવાદિ ભાવશત્રુઓનું ઉચ્છેદન’ કરે છે; અને આ ધર્મચક્ર વડે ‘મિચારવાદિ ભાવશત્રુઓ ઉચ્છેદાય જ છે, એ પ્રતીત છે,’ લોકોને અનુભવથી સારી રહે જાણીતું છે,—‘દાનાદિના અભ્યાસથી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે;’ અર્થાત્ દાન-શીલ-તાપ-ભાવ એ ધર્મના અભ્યાસ થકી આગ્રહ-મૂર્છા-મમત્વાદિની નિવૃત્તિ હોય છે, ‘મહાભાઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે.’

અને આમ ધર્મરૂપ વર ચતુરંત ચક્ર વડે કરીને ભગવંતો વર્તે છે,—‘તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વર યોધિ લાંબાથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તનને લીધે.’ અર્થાત્ તથાભવ્યત્વ જોટલે ભગવંતનું સહજ સ્વભાવભૂત તથાપ્રકારનું ચોગ્યત્વ જ જોવું છે કે, તેના નિયોગ થકી આત્માના વિકાસ કેમે વર યોધિની (ઉત્તમ સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્તિ થાય ત્યારથી માંડીને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ભગવંતનું તેવા તેવા પ્રકારે ઉચિતપણે એમ જ વર્તન હોય છે. તેથી એમ જો ધર્મવરચતુરંત ચક્ર વડે વર્તવાનું શીલ-સ્વભાવભૂત આચરણ છે જેજોવું તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિન્યો.

“ધર્મ પ્રાગ્ભાવતા સઠળ શુભ શુદ્ધતા, લોગ્યતા કર્તૃતા રમણ પરિણામતા;

શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ત વ્યાપક તથા આદ્ય આદ્યકગતા....

ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈયે, આપણો આતમા તેહવે ભાવિયે.” શ્રીદેવચંદ્રણ

॥ इति धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्तिनः ॥ २४ ॥

એમ બીજા છવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી એવા ધર્મરૂપણા આદિ પ્રકારથી સ્તોતવ્ય-સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી, એમ ઉપસંહરે છે—

૨૫ પદ્મ ધર્મદત્ત-ધર્મદેશકત્વ-ધર્મનાયકત્વ-ધર્મસારથિત્વ-ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વ-વિશેષોપયોગસિદ્ધેઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ યથા વિશેષોપયોગસમ્પદ્વિતિ ॥ ૧ ॥ ૧૫૩

૨૫ અર્થઃ—એમ ધર્મદત્ત, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મસારથિત્વ, અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વ વડે વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગ-સંપદ (કહી). ૧૫૩

વિવેચન

“નિશિ કિંન સુતાં ભજતાં, હૃદયથી ન રહે દૂર મે;

જાળ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદ પૂરે મે....

મુનિસુવત જિન વંદતાં અતિ ઉલ્લસિત તન મન થાય મે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મદ, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ

અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિ છે; જોટલે ધર્મરૂપણાથી, ધર્મદેશકપણાથી, ધર્મનાયક-પણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિપણાથી આ ભગવંતો બીજા છવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે; જોટલે આમ જો પંચ સૂત્રમાં દાખવેલ પાંચ પ્રકારથી વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसंपद यथ विશેषोपयोगसम्पद ॥ १ ॥

સપ્તમ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની સકારણા સ્વરૂપસંપદ્

—૦—

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર ‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર-વાદનો નિરાસ—

‘યતેષુ કેચિદિન્દ્રિયતત્ત્વદર્શનવાદિભિર્વૈકલ્યમેદૈરન્યથ પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા પવેષ્યન્તે
“તત્ત્વમિદં તુ પચ્યતુ”’ इति वचनाद्, पक्षान्निरासिकीर्षयाऽऽह—^{૧૫૪}

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’

‘અર્થ’—અને એઓ,—કેઈથી—છેતરવદર્શનવાદી જોડસેદાથી અન્યથ પ્રતિહત-
વરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,—‘છે તત્ત્વ ભણે દેખો’ એ વચનથી,—એની
નિરાસરજીઆથી કહ્યું—^{૧૫૪}

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેને’

વિવેચન

“સર્વ પ્રમેય પ્રમાણ, જસ કેવળનાણ પહાણ;

તિણે કેવળનાણી અભિહાણ, જસ ક્યાવે રે કાંઈ ધુનિવર લાણ રે....

જિણુંદા ! તોરા નામથી મન ભીનો.”—શ્રી કેવચંદ્રજી

અને આવા ઉક્ત શુદ્ધવિશેષણસંપન્ન આ અર્હંત ભગવતો વળી ‘કેઈથી—
છેતરવદર્શનવાદી જોડસેદાથી અન્યથ પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,’

પણિકા—તત્ત્વમિદં તુ પચ્યતુ—છે તત્ત્વ જ ભણે દેખો.

“सर्वं पच्यतु वा मा चा, तत्त्वमिदं तु पच्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदेते गृह्णानुपात्महे ॥”

—એમ સર્વજ્ઞ શ્લોક પાઠ છે.

(અર્થાત) સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણ છે તત્ત્વ જ ભણે દેખો. જો દૂરદર્શી તે પ્રમાણ હોય,
તો ચાલો આ આપણે ગ્રીધાને ઉપરાણી !

એના નિશ્કરણાર્થે 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ' 'અપ્રતિહતવર જ્ઞાનદર્શનધરેભ્યો' એ સૂત્ર મૂક્યું. ઇષ્ટ-પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનું દર્શન જ કામરૂં છે એમ જે વહે છે એવા આ ઇષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદીઓનું વચન છે કે—“સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણ ઇષ્ટ તત્ત્વ જ શહે દેખો. અને જો દૂરદર્શી-દૂર દેખનારો પ્રમાણ છે એમ માનતા હો, તો ચાલો આપણે ગીધાને ઉપાસીએ!” કારણ કે તે ગીધ પણ દૂરદર્શી છે, દૂર-લાંબે સુધી દેખી શકે છે! આમ તેઓ સર્વજ્ઞવાદીના ઉપહાસમાં કહે છે, તેનું નિરસન કરવા માટે અત્રે આ 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરે' એ પદ કહ્યું છે.

સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૨અપ્રતિહતે—સર્વવાપ્રતિસ્થલિતે ક્ષાયિકત્વાદ્વરે-પ્રધાને જ્ઞાનદર્શને-વિશેષસામાન્યાવબોધરૂપે ધારયન્તીતિ સમાસ', સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે નિરાવરણત્વેન, અન્યથા તત્ત્વાયોગાત્ । ૧૫૫

૨અર્થઃ—અપ્રતિહતે-અપ્રતિહત-સર્વત્ર અપ્રતિસ્થલિત, ક્ષાયિકપણાને લીધે, વરે-વર-પ્રધાન, એવા જ્ઞાનદર્શને-જ્ઞાન-દર્શન, વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ, ધારયન્તીતિ-ધારે છે એ એમ સમાસ છે, તે (અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો),—સર્વજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને,—અન્યથા તત્ત્વનો અયોગ છે, માટે. ૧૫૫

વિવેચન

“કેવલ કેવલ જ્ઞાનમહોદધિ હોણ, કેવલ દંશણુ યુદ્ધ;
વીરજ વીરજ અનંત સ્વભાવનો હોણ, ચારિત્ર ક્ષાયિક શુદ્ધ....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

અપ્રતિહત એટલે ક્ષાયિકપણાએ કરીને સર્વત્ર અપ્રતિસ્થલિત વર-પ્રધાન વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ જ્ઞાન-દર્શન જેઓ ધારે છે તે અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો.

અને એવા અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો 'સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે' સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે 'નિરાવરણત્વેન' નિરાવરણપણાએ કરીને હોય છે. અર્થાત્ પ્રથમ તો

પક્ષિકાઃ—સર્વજ્ઞાન પ્રમાદિ સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે—સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે; નયાન્તર અભિપ્રાયથી સાર્વદિક સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિત્વરૂપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે, નિરાવરણત્વેન—ધાતિક્ષયથી નિરાવરણપણાએ કરીને, અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર ભવવતો છે. વ્યતિરેક કલોઃ—અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના વ્યતિરેકે, તત્ત્વાયોગાત્—તત્ત્વના અયોગને લીધે, અપ્રતિહતજ્ઞાનદર્શનધરત્વના અયોગને લીધે. કારણકે નિરાવરણ પણું ધર્મસ્તિકાયાદિ ઉક્તરૂપ વિકલ (સર્વજ્ઞાદિ સ્વભાવરહિત) હોઈ, વા એકેન્દ્રિયાદિ ઉક્ત રૂપના યોગે પણ અનિરાવરણ હોઈ પ્રકૃત સ્વરૂપના અર્થભાગી નથી.

મૂળ હેતુબૂત સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણુરૂપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણુએ કરીને આ ભગવંતો અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો છે. સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું આમ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણુના સાધનમાં બે હેતુ દર્શાવ્યા— અને નિરાવરણપણું (૧) સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું, (૨) અને તે સતે નિરાવરણપણું, —અન્યથા તત્ત્વનો અયોગ છે માટે, અન્યથા તત્ત્વાયોગાત, એમ ન હોય તો તત્ત્વનો—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વનો અયોગ—અઘટમાનપણું છે માટે.

કારણ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ નિરાવરણ છે છતાં તેમાં સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ જ છે નહિ, એટલે તેને અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી; અને એકેન્દ્રિયાદિમાં સત્તાથી સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ છે, છતાં અનિરાવરણ છે, એટલે તેને પણ તે અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી. માટે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણુના સાધનમાં ઉક્ત બન્ને હેતુ-સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું અને તેના સદ્ભાવે નિરાવરણપણું એ બન્ને અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિ આદિ યુક્તિથી સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે—

૨૧ સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ, વિશેષાણામપિ જ્યેષ્ઠત્વેન જ્ઞાન-ગમ્યત્વાત્ । ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે, સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્ । ૧૫૬

૨૨ અર્થ:—અને સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને લીધે છે, વિશેષાણું પણ જ્યેષ્ઠપણુએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે, માટે; અને આ (વિશેષા) સાક્ષાત્કાર શિવાય ગમ્ય થતા નથી,—સામાન્ય રૂપના અનતિક્રમ છે, માટે. ૧૫૬

વિવેચન

“ઇમ દેવજ દર્શન નાણુ, સામાન્ય વિશેષનો બાણુ;

દિશુણુ આતમ શ્રદ્ધાએ ચરણાદિકે તસુ બ્યવસારે.

....સુંહંકરે ભવ્ય એ જિન ગાવો, જિમ પૂરણુ પહની પાવો.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

હવે પ્રથમ તો સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણુરૂપ જે હેતુવિશેષણુ કહ્યું તે કેવી રીતે ઘટે છે, તે સિદ્ધ કરે છે—સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને

પણિકા—હેતુવિશેષણુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ—અને હેતુવિશેષણુનાથી ઉપન્યસ્ત એવું સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યેન—મહાસામાન્ય નામના સત્તાલક્ષણુ સામાન્યથી સર્વાવ-બોધસિદ્ધેઃ—સર્વના અવબોધની સિદ્ધિને લીધે; સર્વેણાં—સર્વની, ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્યેષ્ઠાની અવબોધ-સિદ્ધેઃ—અવબોધસિદ્ધિને લીધે, પરિચ્છેદ સદ્ભાવને લીધે,—એવ વસ્તુના પ્રતિબિંબસંક્રમણા જ્ઞાનનું તો તદાકારપણું જ્ઞાનવામાં આવતા અનેક દોષના અસંબધી,—આતિની અનુપપત્તિને લીધે, ધર્માસ્તિકાયાદિમાં અર્થપણુએ કરીને આકારના અભાવે પ્રતિબિંબના અયોગને લીધે, તેના (પ્રતિબિંબના) ચૂર્તધર્મ-૩૯

લીધે છે—'સર્વજ્ઞસ્વભાવત્ત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ' સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું જે કહ્યું તે સામાન્યથી—સત્તારૂપ મહાસામાન્યથી ધર્માસ્તિકાદ્યાદિ સર્વ જ્ઞેયોના અવબોધની—અણુપણુની સિદ્ધિને લીધે છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ છે તે સત્સ્વરૂપ—અસ્તિત્વસ્વરૂપ—સત્તાસ્વરૂપ છે, અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક એવી તે સત્તા એકસ્વરૂપ હોવાથી મહાસામાન્ય કહેવાય છે. એટલે સત્રૂપ સત્તાનું ગ્રહણ કર્યું, એટલે મહાસામાન્યરૂપ

પણુને લીધે, તથા તત્પ્રતિબદ્ધ વસ્તુસંક્રમના અભાવે અજ્ઞાવને લીધે. (દા. ત.) અજ્ઞનાવહનના કાયા-આહુના સંક્રમ શિવાય આદર્શમાં (અરીસામાં) તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિ; વા અજ્ઞમાં ચંદ્રબિંબના (પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિ),—અન્યથા અતિપ્રસંગને લીધે. પરમ શ્રુતિઓએ (શ્રીભદ્રાદુરવાઓ) કહ્યું છે કે—

“સામા તુ વિદ્યા કાયા અભાસુરગયા નિસં તુ કાલામા ।
સન્નેવેષ માસુરગયા સદેહવળ્લા મુળેયન્વા ॥૧॥

જે આચરસસ્તંતો વેદાવયવા હર્ષતિ સંકંતા ।
તેસિ તત્પ્રવલહ્લી યગાસમોગા ન હચરેસિ ॥૨॥”

(અર્થાત્) દિવસે સ્થામ એવી અભાસવસ્તુતા કાયા નિશાએ તો કાલામા (કાળી આભાસાળી) હોય છે, અને તે જ ભાસવસ્તુતા કાયા સ્વદેહવણી અણુવી (૧). આદર્શની આદર્શમાં જ દેહાવયવો સંક્રંત હોય છે, તેઓની ત્યાં પ્રકાશયોગે ઉપલબ્ધિ હોય છે,—પ્રત્યક્ષ નહિ. (૨).

અને ચિત્ર, આસ્તરણ આદિ અનેક વસ્તુના ગ્રહણાવસરે એકત્ર અનેક પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન અજ્ઞાવને લીધે, વા સંભવ સતે પ્રતિબિંબના સાકર્યની ઉપપત્તિને લીધે, તે અનુસાર પરસ્પર સંકીર્ણ વસ્તુની પ્રતિપત્તિના પ્રસંગને લીધે, એક પછી બીજા સદૃશ પરિચિન્ન થયે તદ્દરૂપના અનતિક્રમને લીધે, શુદ્ધ સંગ્રહ નપના અભિપ્રાયથી સર્વસત્તાપરિવ્રજે સિદ્ધ થાય છે.

ચંકા—સત્તામાત્રના પરિવ્રજે પછી વિશેષોના અનવબોધને લીધે સર્વઅવબોધસિદ્ધિ શી રીતે ! એમ આશંકાને કહ્યું—વિદ્યોષાજામપિ-વિશેષોના પછી, નહિ કે કેવલ સામાન્યના, જ્યેષ્ઠત્વેન—જેવપણુ વડે કરીને, જ્ઞાનવિષયપણુએ કરીને, જ્ઞાનગમ્યત્વાત્—જ્ઞાનેન—અવગોષરૂપ જ્ઞાનથી અવબોધનીય-રૂપપણુને લીધે. જે એમ છે તે તૈથી શું ! તે માટે કહ્યું—

ન જ્ઞ—ન જ, પત્તે—આ, વિશેષો, સાક્ષાત્કાર—સાક્ષાત્કાર, દર્શનોપયોગ, અન્તરેજ—નિના, તેના વડે અસાક્ષાત્કૃત એમ અર્થ છે, ગમ્યન્તે—અણુવાર્ગ આવતા. કેવી રીતે ! તે માટે કહ્યું—સામાન્યરૂપાનલિકમાત્—સામાન્ય રૂપના અનતિક્રમને લીધે. કારણકે સામાન્ય રૂપના અતિક્રમે તો અસદ્રૂપતાથી અરવિષાણુહિત્વ વિશેષો અસંત જ હોય. આ કહેવાતુ ચક્ર—દર્શનોપયોગથી સામાન્યમાત્ર અવબોધે પછી તત્ત્વરૂપના અનતિક્રમથી સગ્રહનપના અભિપ્રાયે વિશેષોના પછી ગ્રહણને લીધે ક્રમશઃ પછી સર્વદા સર્વજ્ઞસ્વભાવી હોય; (અને) ધાર્તિકર્મજ્ઞેયે તો સર્વનવસંમતિથી નિરુપચરિત જ સર્વજ્ઞ-સ્વભાવતા હોય,—જ્ઞાનક્રિયાના મૌનપણની જ મોક્ષમાર્ગતા છે, માટે. સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય અવબોધ થકી જ સિદ્ધ છે, એટલા માટે તેની સિદ્ધિ અર્થે યત્ન કર્યો નથી.

સત્તામાં અંતર્ભાવથી સર્વ વસ્તુનું અહણુ આવી ગયું. દાખલા તરીકે—જેમ ‘જગત’ કહેતાં અસંખ્ય દેશ-ગ્રામ-નગર આદિ યુક્ત આપું વિશ્વ આવી જાય છે તેમ; અથવા ‘નગર’ કહેતાં હબરેા ઘરોથી વસેલું આપું શહેર આવી જાય તેમ. આમ સત્તારૂપ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થના અવબોધની-પરિચ્છેદની સિદ્ધિ થાય છે.

અને કોઈ કહેશે—સહે એમ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેયના બહુપણાની સિદ્ધિ હો, પરંતુ આ બહુપણું તો જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાનમાં પડવાથી જ્ઞાનના જ્ઞેયાકારપણાને લીધે સિદ્ધ થાય છે; તો તેમ કહેવું યુક્ત નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ થકી જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારપણું માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ જ્ઞેય પ્રતિબિંબનો આવે છે ને ઉક્ત હેતુની વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી. બુદ્ધિ, આ પ્રકારે:—
નિષેધ (૧) ધર્મસ્તિકાયાદિનું અમૂર્તપાત્ર છે એટલે આકારના અભાવે તેનું પ્રતિબિંબ ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ છે તે મૂર્તનો ધર્મ છે,

એટલે મૂર્તનું જ પ્રતિબિંબ પડી શકે, અમૂર્તનું નહિ. તેમ જ—તે મૂર્ત ધર્મ સાથે ભેદાયેલી વસ્તુનો સંકેત ન હોય, તો પ્રતિબિંબ પણ ન હોય. દા. ત. સ્ત્રીના મુખની છાયાના અણુનો અરીસામાં સંકેત ન હોય, તો તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ; અથવા ચંદ્રના આતપનો—પ્રકાશઅણુના જલમાં સંકેત ન હોય, તો જલમાં ચંદ્ર-પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ. એમ ન હોય એટલે કે અણુસંકેત વિના ભે પ્રતિબિંબ પડતું હોય, તો અતિપ્રસંગનો દોષ આવે આ અંગે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીશ્રીએ પણ કહ્યું છે કે—(બુદ્ધિ-પંચિકામાં ટાંકેલી ગાથા) "અભાસ્વર-અપ્રકાશમાન વસ્તુગત છાયા દિવસે સ્થાય હોય છે, તે રાત્રે કાળી આભાવાળી હોય છે; અને ભાસ્વરગત (પ્રકાશમાન વસ્તુગત) તે જ છાયા સ્વદેહવર્ણી બહુવી. આદર્શની (અરીસાની) અંદર દેહાવયો ભે સંકાન્ત હોય છે, તેઓની ત્યાં ઉપલબ્ધિ પ્રકાશયોગ થકી હોય છે,— ઇતરની નહિ. (૨) ચિત્ર, ચેત્રંજી વગેરે અનેક વસ્તુનું અહણુ થાય ત્યારે એક સ્થળે અનેક પ્રતિબિંબના અહણુનો અસંભવ હોય. (૩) અથવા સંભવ હોય તો પ્રતિબિંબનું સાંકર્ષ-સેનસેનપણું (ખીચકો) થઈ જશે, એટલે તે અનુસાર પરસ્પર સંકીર્ણ-સેનસેન વસ્તુની પ્રતિપત્તિના-અહણુનો પ્રસંગ આવશે. આમ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે....લાલ. જ્ઞાન ન બાએ તરથરે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત અગેયને રે લાલ. બહો ભે જિમ જઅરે.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે સામાન્ય અવબોધે પણ એક પણ ઘટાદિ સત્તરૂપ બહુવામાં આવે, સર્વ વસ્તુ તે સત્તરૂપનો અતિક્રમ-ઉલ્લંઘન નહિ કરતી હોવાથી સત્તરૂપ હોઈ તે સર્વનું બહુ-પણું હોય છે. આમ મહાસામાન્યગ્રાહક શુદ્ધ સંઅહનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક સત્ બધે સત્તાનું બહુપણું સિદ્ધ થાય છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—સત્તા માત્રનું બાહ્યપણું સતે વિશેષેના અનવગોષ્ઠ-પણાને—અબાહ્યપણાને લીધે સર્વ બાહ્યપણાની સિદ્ધિ શી રીતે? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—

‘વિશેષેનું’ પણ જ્ઞેયપણાએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે માટે,
વિશેષો પણ —‘વિશેષાણામપિ જ્ઞેયત્વેન જ્ઞાનગમ્યત્વાત્’. અર્થાત્ જ્ઞેય એટલે
જ્ઞેય હોઈ જ્ઞાનથી બાહ્યવા યોગ્ય વિષય, તે સામાન્ય અને વિશેષ જોમ
જ્ઞાનગમ્ય છે પ્રકારે છે; આમ સામાન્યનું જ નહિ, પણ વિશેષનું પણ
જ્ઞેયપણું—જ્ઞાનવિષયપણું છે, એટલે તે વિશેષેનું પણ જ્ઞાનગમ્યપણું

છે, બાહ્યપણારૂપ જ્ઞાનથી બાહ્યવાપણું છે. ‘અને સાક્ષાત્કાર વિના આ (વિશેષો) ગમ્ય થતા નથી,’—‘ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે;’ આ વિશેષો છે તે સાક્ષાત્કાર વિના —સાક્ષાત્ જોવા દર્શનોપયોગ વિના બાહ્યવામાં આવતા નથી; અર્થાત્ દર્શનોપયોગ વડે સાક્ષાત્ નહિ દર્શાયેલા જોવા વિશેષો બાહ્યવામાં આવતા નથી. પ્રથમ દર્શનથી સાક્ષાત્કાર થવાથી સામાન્ય બાહ્ય, પછી જ્ઞાનથી વિશેષ બાહ્ય.

આમ શાથી? ‘સામાન્ય રૂપનો અનતિકંમ છે માટે,’ —‘સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્’; અર્થાત્ વિશેષો પણ સામાન્ય રૂપનો અતિકંમ—ઉલ્લંઘન કરતા નથી, કારણ કે સામાન્ય હોઈને વિશેષ છે. મૂળ જો સામાન્ય હોય તો તેના આ વિશેષ સામાન્ય—વિશેષનો જોવો પ્રયોગ સંભવે છે. ‘જગત્’ જોમ સામાન્ય વસ્તુ કહી તો પછી અવિનાશાવિ તદન્તર્ગત દેશ-ગ્રામ-નગરાદિ વિશેષ સંભવે છે; પણ મૂળ સંબંધ સામાન્યરૂપ જગત્ જ ન હોય, તો તે તે વિશેષ પણ સંભવતા નથી. ‘સૂલં નાસ્તિ કુતો જ્ઞાત્તા’ જો ન્યાયે. ‘બગીચા’ જોમ સામાન્યપણે કહ્યું. તેમાં આ આ ઝાડ છે જોમ વિશેષથી કહેવાય છે, પણ તે વિશેષરૂપ ઝાડ બગીચારૂપ સામાન્યને છોડીને છે નહિ, એટલે તેનો-બગીચારૂપ સામાન્યનો અતિકંમ કરતા નથી. અથવા આ ઝાડ છે જોમ સામાન્યપણે લીડું, દર્શન કર્યું, પછી આ તો આંબાનું ઝાડ છે જોમ વિશેષપણે બાક્યું, જ્ઞાન થયું; તેમાં આંબો જોમ વિશેષ કહ્યાથી તે કાંઈ સામાન્યરૂપ—ઝાડ મટી જતું નથી, ઝાડપણાનો અતિકંમ કરતું નથી. કારણ કે સત્તારૂપ સામાન્યનો જો અતિકંમ હોય, અર્થાત્ સત્તા જ જો ન હોય, તો અસદ્વસ્તુપણાથી અરવિધાબાહ્યવિત્ વિશેષો અસત્ જ હોય, હોય જ નહિ. મૂળ ગ્રધેક્ષના શીંગડો જ જ્યાં નથી, ત્યાં પછી જો શીંગડો લાંબા કે ટૂંકા છે, સીધા કે વાંકા છે ઇત્યાદિ વિશેષનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.

માટે દર્શનોપયોગથી સામાન્ય માત્રના અવગોષ્ઠે પણ, તત્ત્વરૂપના અનતિકંમથી સંબંધનયના અભિપ્રાયે વિશેષેનું પણ અંકણ હોય છે; એટલે જો નયની અપેક્ષાએ છદ્મસ્થ પણ સત્તાથી સર્વજ્ઞ સર્વજંતુસ્વભાવી હોય છે; અને ઘાતિકર્મનો

આત્માનો
સર્વ જ્ઞાન-
દર્શનસ્વભાવ

પણ સત્તાથી સર્વજ્ઞ સર્વજંતુસ્વભાવી હોય છે; અને ઘાતિકર્મનો સ્થય થયે તો પંચિકાકારે કહ્યું છે તેમ ‘સર્વનયસંભતિથી નિરુપ-યસ્તિ જ સર્વજંતુસ્વભાવતા હોય, કારણ કે જ્ઞાન—ક્રિયાના સુગપત્ પણાની જ મોક્ષમાર્ગતા છે માટે.’ આમ સર્વજ્ઞાનસ્વભાવતા સિદ્ધ

અર્થ અને સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય અવગોષ્ઠ થકી સિદ્ધ જ છે, એટલે તેની સિદ્ધ કરવાની જરૂર રહી નથી. એટલે આમ આત્માનું * સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું.

આવરણક્ષયે નિરાવરણપણું અને ત્યારે સર્વજ્ઞાન સ્વભાવતુ પ્રગટપણું સિદ્ધ કરે છે—

‘નિરાવરણત્વં ચાવરણક્ષયાત્ । ક્ષયઃ પ્રતિપક્ષસેવનયા, તત્ત્વવોપલઢધે: । તત્ક્ષયે ચ સર્વજ્ઞાનં, તત્સ્વભાવત્વેન ।

દ્રવ્યતે ચાવરણહાનિસમુત્પાદ્યો જ્ઞાનાતિશય: , ન ચાસ્ય કશ્ચિદવિષય इति स्वार्था-
નતિલક્ષ્ણમેव ।’^{૧૫૭}

અર્થ:—અને નિરાવરણપણું આવરણક્ષય થકી છે; અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે,—તેના તાનવની ઉપલબ્ધિને લીધે. અને તેના ક્ષયે સર્વ જ્ઞાન છે,—તત્સ્વભાવપણાએ કરીને.

અને આવરણહાનિથી સમુત્પાદ્ય જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે; અને આનો (જ્ઞાનાતિશયનો) કોઈ અવિષય નથી, એમ સ્વાર્થઅનતિલક્ષણ જ છે.^{૧૫૭}

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ બાલ્યે રીતિ, સરખ જમ દેખતા, નિજ સત્તાએ શુદ્ધ સહુને લેખતા;
પર પરિણતિ અદ્રેષપણે ઉવેખતા, લોચ્યપણે નિજ શક્તિ અનંત ગવેખતા.
હીઠો સુવિધિ જિજ્ઞાસુ સમાધિરસે બાર્યો હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

આમ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણાદ્ય હેતુવિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી હવે તેના નિરાવરણપણાદ્ય વિશેષ્ય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે—‘નિરાવરણત્વં ચાવરણક્ષયાત્’.

પણિકા:—આમ વિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી વિશેષ્યની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—નિરાવરણત્વં ચ—અને પૂર્વ હેતુઓથી ઉપન્યસ્ત નિરાવરણપણું, આવરણક્ષયાત્—આવરણસ્ય—આવરણનાં, જ્ઞાનાવરણાદિના, ક્ષયાત્—ક્ષય થકી, નિર્મલ પ્રભવ થકી

વારુ, છપથી અવિભાગીભૂત આવરણનો ક્ષય જ દુરુષપાદ (ધટાવવા દુરુષ) છે એમ આશંકાને કહ્યું—ક્ષયઃ—અને ઉકાઠપ ક્ષય, પ્રતિપક્ષસેવનયા—ગિર્યાદર્શનાદિ સામાન્ય બંધહેતુઓના અને જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ-અંતરાય-ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષસ્ય—પ્રતિપક્ષી, વિરોધીની,—સમગ્ર-દર્શનાદિની અને જ્ઞાનબહુમાનાદિની, સેવનયા—સેવનાથી, અભ્યાસથી.

* “આદ્યા જાણપમાર્ણ જાણે જેવવ્યમાણસુદ્ધિફલે ।

જેયં લોગાલોચં તન્મહા જાણં તુ સવ્વગયં ॥” ઇત્યાદિ.

મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણસ્વામ્યર્ચનપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે, જ્ઞાન જેવપ્રમાણ છે; જેવ લોકલોક છે, તેથી જ્ઞાન સર્વગત છે. આ બંને વિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશના અર્થોએ પ્રવચનસારનો જ્ઞાનઅધિકાર અને તે પરની મહર્ષિ અમૃત-ચંદ્રસ્વામ્યર્ચનની અનન્ય અદ્વિત અલૌકિક દીક્ષાનું અવલોકન કરવું.

આવરણુક્ષય થકી એ નિરાવરણુપણું આવરણુક્ષય થકી છે. પૂર્વે હેતુપણે એ કહ્યું હતું તે નિરાવરણુપણું આવરણુના—જ્ઞાનાવરણુહિના ક્ષયથી—નિરૂપિત નાશથી હોય છે. અને શકે થવી સંભવે છે કે—જીવથી અનિલાગીભૂત—મૂઢા ન પાકી શકાય એવા આવરણુનો ક્ષય જ થતો

મુશ્કેલ છે. તેના નિવારણુએ કહ્યું—'ક્ષયસ્વ પ્રતિપક્ષસેવનયા'—અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે, અર્થાત્ ગિચ્છાદર્શનાદિ સામાન્ય બંધહેતુઓના અને જ્ઞાનપ્રત્યગીક—અંતરાય—ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષની—વિરોધી ભાવોની સેવનાથી, એટલે કે સમ્યક્દર્શનાદિની અને જ્ઞાનબહુમાનાદિની સેવનાથી—અભ્યાસથી ઉક્તરૂપ ક્ષય હોય છે.

અને પંચિકાકારે કહ્યાંવું છે તેમ પ્રયોગ આ પ્રકારે—'એ જેના કારણુ સાથે વિરુદ્ધ હોય, તે તેથી વિરુદ્ધમાનના સેવને ક્ષય પામે છે. જેમકે—રોમહર્ષ (રોમાંચ),

અને પ્રયોગ—એ જેના કારણુ સાથે વિરુદ્ધ હોય છે, તે તેનાથી વિરુદ્ધમાનના (વિશેષ પાખનારના) સેવને ક્ષય પામે છે. જેમ—શોભોદ્યુપણુહિના (રોમાંચ આદિના) કારણુરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના આસેવને શોભોદ્યુપણુહિ વિકાર. અને આવરણુ હેતુરૂપ ગિચ્છાત્વદર્શનાદિ સાથે સમ્યક્દર્શનાદિ શુદ્ધભાવ વિરુદ્ધ હોય છે, એમ કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ—કારણુવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ (કારણુથી વિરુદ્ધ હેતુની ઉપલબ્ધિ) છે.

વારુ, આવરણુક્ષયેના સ્વતીન્દ્રિયપણુને લીધે તે વડે હેતુની પ્રતિબંધસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ સિદ્ધિ) થી રીતે કે એમ આશંકાને કહ્યું—તત્ત્વજ્ઞાનવોપલબ્ધેઃ । તત્ત્વ—તેનું, આવરણુનું, તાનવં—તાનવ, દેશક્ષમ-લક્ષણુ પ્રત્યયથી વૃત્તભાવ,—પ્રતિપક્ષની સેવનાથી, તત્ત્વ—તેની (તાનવની), વપલબ્ધેઃ—ઉપલબ્ધિને લીધે. સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિષ્ટિકાની અન્યાઅનુપપત્તિને લીધે પ્રતિબંધસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ સિદ્ધિ) છે.

અને એમ કહેવા યોગ્ય નથી કે પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાનની ઉપલબ્ધિને લીધે સર્વ આવરણુ-ક્ષયનો નિશ્ચય કેમ થાય કે જે જેના થકી દેશથી ક્ષીપમાણુ દેખાય છે, તે પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાવાળા તે થકી સંભવતા સર્વક્ષયવાળા પણ હોય છે,—ચિકિત્સા—સર્ગીરણુઆદિ થકી શય—જલધરાદિની જેમ. અને એમ જીવથી અનિલાગીભૂત પણ આવરણુનો, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય અદ્યુષ્ટ છે; એટલે આવરણુક્ષય જ દુરુપપાદ છે તે આ યત્કિચિત્ છે.

હવે પ્રકૃત સિદ્ધિ કહી—તત્ત્વજ્ઞે ચ—અને આવરણુક્ષયે, સર્વજ્ઞાન—સર્વજ્ઞઅવગોષ છે. કયા કારણુથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વજ્ઞમાત્રત્વેન—તત્ત્વભાવપણુએ કરીને, તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે આવરણુક્ષયે સર્વ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. એ જ ભાવે છે: હરયતે ચ—અને દેખાય છે,—સ્વનુભવ, અનુભવાદિથી, કારવણહાનિસમુત્પત્ત્યો—આવરણુકાનિથી ઉપજેલો, નિર્દાદિ આવરણુના ક્ષયવિશેષથી બન્નેથી, જ્ઞાનાતિશયઃ—જ્ઞાનપ્રકર્ષ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ત્ત્વજ્ઞ—અને નથી જાનો, પ્રકૃષ્ટરૂપ જ્ઞાનાતિશયનો, કમિત્—કેમ, જેવવિશેષ, અવિષયઃ—અગોચર,—સર્વ સત્ત્વા જેવસ્વભાવના અનતિક્રમને લીધે, કેવલના નિરાવરણુપણુએ કરીને અપ્રતિ-રબલિતપણુને લીધે, ક્ષતિ—એમ ઉક્ત યુક્તિથી, સ્વાર્થાનતિલક્ષણમેવ—સ્વાર્થઃ—પ્રકૃત સત્ત્વનો સ્વાર્થ અપ્રતિહત—વરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ છે, તત્ત્વ—તેનું, અનતિલક્ષણમેવ—અનતિલક્ષણ જ, અનતિક્રમજીવ જ. કારણુકે ભગવતેનું અતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ સતે વિતથાર્થતાથી સત્ત્વનો સ્વાર્થાનતિલક્ષણ પ્રકરણ આવે.

ધૂળરી આદિના કારણરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના આસેવને રામાય-ધૂળરી આદિ વિકાર ક્ષય પામે છે. અને આવરણુહેતુરૂપ મિથ્યાદર્શનાદિ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણકલાપ વિરુદ્ધ હોય છે, એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુથી આવરણુનો ક્ષય હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. એમ કારણુવિરુદ્ધ ઉપસંધિ છે—કારણુથી વિરુદ્ધ હેતુની ઉપસંધિ છે.’

શંકા—વારુ, આવરણુક્ષયનું તો અતીન્દ્રિયપણું છે, એટલે આવરણુક્ષય થયો છે કે થાય છે, તેની ઉપસંધિ શી રીતે થશે? એટલે તે વડે હેતુની પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિ-

સિદ્ધિ કેમ થશે? તેના નિરાકરણુથે કહ્યું—‘તત્તાનવોપલબ્ધે.’

પ્રતિપક્ષ —તેના તાનવની ઉપસંધિને લીધે. તે આવરણુના તાનવની—

ભાવનાથી તનુપણુની,—શીલુપણુની—દેશક્ષયલક્ષણુ પ્રત્યક્ષથી તુષ્ણભાવની—

તાનવ ઉપસંધિ પાતળાપણુની ઉપસંધિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધિ છે. અને આમ

સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિ બીજી કોઈ રીતે થતી

નથી (અન્યથા અનુપપન્તિ) એટલે પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિસિદ્ધિ છે.

શંકા—આમ પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાત્રની ઉપસંધિ ભલે થતી હો, પણ તેથી સર્વ આવરણુનો ક્ષય થાય છે એમ નિશ્ચય કેમ થાય? સમાધાન—એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણુકે જે જેના થકી દેશથી ક્ષીયમાણુ-ક્ષય પામતું—શીલુ થતું દેખાય છે, તેનો તે પ્રકૃષ્ઠ અવસ્થાવાળા તે થકી સર્વ ક્ષય પણ સંભવે છે,—ચિકિત્સાથી રોગની જેમ, વાયુથી જલધરની જેમ. જે ચિકિત્સાથી રોગનો અશે અશે ક્ષય થતો દેખાય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાથી રોગનો સર્વથા સર્વથા ક્ષય પણ સંભવે છે. જે વાયુરાથી વાહળા થોડે થોડે વિખેરાતા ભય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ બળવાન વાયુરાથી વાહળા સર્વથા વિખેરાવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. એમ જીવથી અવિભાગીભૂત—અલગ ન પાડી શકાય એવા આવરણુનો પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, વાયુ થકી વાહળાની જેમ, અદુષ્ટ છે; એટલે આવરણુક્ષય જ થટવો દુષ્કર છે એવી જે મૂળ શંકા કરી હતી તે ચત્કિચિત્ત છે, એમાં કંઈ ભાલ નથી.

“કર્મ બંધ કોધાદિથી, હજી ક્ષમાદિક તેહ;

પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ?”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

હવે આમ સિદ્ધ થવાથી પ્રકૃતમાં—આજી વાતમાં શું સિદ્ધ થાય છે? તો કે ‘અને તેના ક્ષયે સર્વજ્ઞાન છે, ‘તત્સયે જ સર્વજ્ઞાન’, તે આવરણુનો ક્ષય થયે સર્વજ્ઞાન—સર્વજ્ઞય—

અવબોધ છે. કયા કારણુથી? ‘તત્સ્વભાવપણાએ કરીને’—

આવરણુક્ષયે ‘તત્સ્વમાવત્વેન’—તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે આવરણુક્ષયે

સર્વજ્ઞાન પ્રતીત થાય. ‘દૃશ્યતે જાવરણુદાનિસમુત્પો જ્ઞાનાતિશય;’

—‘અને આવરણુહાનિથી સમુત્પ જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે.’ આવરણુ-

હાનિથી ઉપજેલો, નિદ્રાદિઆવરણુના ક્ષયવિશેષથી જન્મેલો

જ્ઞાનાતિશય—જ્ઞાનપ્રકર્ષ દેખાય જ છે. અને આનો કોઈ અવિધય

અને આદિમાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગશુક્તને હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૧૫૮

॥ ઇતિ અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન

“શ્રી પદ્મપ્રભ જિન ગુણનિધિ રે લાલ. જગતારક જગદીશ રે....વાલ્હેસર;
જિન ઉપગાર થકી લહે રે લાલ. ભવિજન સિદ્ધિ જગીશ રે....વા.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.

હેવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘અને આ (અહંત્ લક્ષણ વસ્તુ) એમ જ છે;’
આ અહંત્ લક્ષણ વસ્તુ એમ જ—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર પ્રકારે જ છે. વિપક્ષમાં
બાધા કહી—‘અન્યથા, અવિકલ પરાધર્મસંપાદનનો અસંભવ હોય,—‘અન્યથા અવિકલ-
પરાધર્મસંપાદનાસમ્ભવ’; અન્યથા—ઉક્તા પ્રકારના અભાવે અવિકલ—પરિપૂર્ણ પરાધર્મનો—પરો-
પકારનો ભગવતોને ધટનાઅયોગ હોય. જ્ઞાને લીધે ? ‘તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે,
તદન્યોના—‘તદન્યાશયાઅપરિચ્છેદાત્’; તે પુરુષાર્થોપયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણ અન્યોના
આશયાદિના એટલે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના અપરિચ્છેદને લીધે—અપરિજ્ઞાનને લીધે. કારણ
કે સકલ હેમત્તું પરિજ્ઞાન સતે અવિકલ ઉપાદેય બાણત્વ શક્ય છે,—હેય-ઉપાદેયત્તું પરસ્પર
અપેક્ષાવાળું આત્મલાભપણું છે માટે,—હસ્ત-દીર્ઘની જેમ, પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે
સર્વને નહિં બાણતો શી રીતે અવિકલ પરાધર્મસંપાદન કરે ? એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ભાવન
કરવા યોગ્ય છે.

અને અહીં પહેલું જ્ઞાન મૂક્યું છે, તે સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગ શુક્તને હોય
છે એમ જણાવવા માટે છે,—સર્વા લબ્ધયઃ સાકારોપયુક્ત્યેતિ જ્ઞાપનાર્થ.

પત્રિકાઃ—હૃત્યૈ ચેતદ્—હૃત્યમેવ—આમ જ, અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શન પ્રકારે જ, યત્—આ,
અહંત્લક્ષણ વસ્તુ છે, વિપક્ષમાં બાધા કહી—અન્યથા—ઉક્તા પ્રકારના. અભાવે, અવિકલપરાધર્મ-
સંપાદનાસમ્ભવ—અવિકલ પરાધર્મ સંપાદનનો અસંભવ; અવિકલસ્ય—અવિકલ, પરિપૂર્ણ,
પરાધર્મસ્ય—પરાધર્મનો, પરોપકારનો, ભગવતોને ધટનાઅયોગ હોય. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાશયાઅપરિચ્છેદાત્—તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે. તદન્યેષાં—પુરુષાર્થો-
પયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણ તદન્યોના, આશયાદિના—આશયાદિના, અભિપ્રાય-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-
ભાવના, અપરિચ્છેદાત્—અપરિચ્છેદને લીધે, અનવબોધને લીધે. કારણકે સકલ હેમત્તું પરિજ્ઞાન સતે
અવિકલ ઉપાદેય બાણત્વ શક્ય છે,—હેયોપાદેયના પરસ્પરપેક્ષી આત્મલાભપણાને લીધે, હસ્ત-દીર્ઘની
જેમ, વા પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે સર્વને નહિં બાણતા (તેમાં) શી રીતે અવિકલ પરાધર્મ-
સંપાદન કરે ?

॥ ઇતિ અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો ॥ ૨૬ ॥

૨૬. વ્યાવૃત્તછન્ન

‘વ્યાવૃત્તછન્નમ્’ પદ વ્યાખ્યાન

તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્તછન્ન માનનારા આલ્લવિક્રમતાના નિરાસાર્થે આ પદનું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

‘એતેऽપ્યાજીવિકનયમતાનુસારિભિર્ગોઝાલશિષ્યૈસ્તત્ત્વતઃ સ્વસ્વવ્યાવૃત્તચ્છન્નમ્ એવેત્યન્તે,
“તીર્થનિકારદર્શનાદાગચ્છન્તીતિ” વચ્ચનાદ, ઇતન્નિવૃત્ત્યર્થમાહ—૧૫૧

‘વિયદ્દ્વચ્છુમાર્ણ’—વ્યાવૃત્તછન્નમ્ :

‘અર્થ’ :—એઓ પણ આલ્લવિક્રમ નયમતાનુસારી ગોશાલશિષ્યોથી તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્ત-
છન્ન જ માનવામાં આવે છે,—“તીર્થનિકારના દર્શનથી આવે છે” એ વચનથી,—એની
નિવૃત્તિ અર્થે કહ્યું—૧૫૬

‘વ્યાવૃત્તછન્નો’

વિવેચન

“તીર્થ” વિષય પંડિત વીર્યે હણી, પૂરણ પદવી ચોગી;
લોગોપલોગ હોય વિષય નિવારી, પૂરણ લોગ મુલોગી....

હો મલ્લિ જિન ! એ અજ શોભા સારી.”—ક્રી આનંદબનછ

એઓ પણ—ઉક્તગુણવિશેષણસંપન્ન અહંત ભગવંતો પણ, ‘આલ્લવિક્રમ નયમતાને
અનુસારનારા ગોશાલશિષ્યોથી તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્તછન્ન જ માનવામાં આવે છે,’ તેઓના
નિરાકરણાર્થે ‘વ્યાવૃત્તછન્નમ્’ વ્યાવૃત્તછન્નો એ સૂત્ર મૂક્યું છે.

‘વ્યાવૃત્તછન્ન’ પદનું આલ્લવિક્રમતાનુસારી ગોશાલશિષ્યોનું વચન છે કે ‘તીર્થનિકા-
રના દર્શનથી તેઓ આવે છે,’—તીર્થનિકારદર્શનાદાગચ્છન્તિ’;

પ્રયોજન

અર્થાત્ તીર્થહેલનાના-તીર્થકાનિના દર્શનથી તેઓ (તીર્થઝર)

મુક્તિમાંથી પાછા આવે છે એવું તેઓનું કહેવું છે. આમ તેઓ કહે છે તે પરથી ફલિત
થાય છે કે તેઓ પોતાના તીર્થકરને સહી શબ્દમાત્રથી અછન્નસ્થ માનતા હો, પણ તત્ત્વથી-
તો તેઓ ‘અવ્યાવૃત્તછન્ન જ’-જેવું છન્ન વ્યાવૃત્ત થયું નથી એવા-છન્નસ્થ જ માને છે.
એઓના આ મતના નિરસનાર્થે અત્રે વ્યાવૃત્તછન્ન એ પદ કહ્યું છે.

છન્ન તે ખાતિકર્મ અથવા ભાષિકાર, તે જેને વ્યાવૃત્ત છે તે વ્યાવૃત્તછન્ન, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

‘છાદયતીતિ છન્ન’—ઘાતિકર્મ્યામિધીયતે જ્ઞાનાવરણાદિ, તદ્વચ્ચયોગ્યતાલક્ષણમ્
મવાધિકાર इति, અસન્યસ્મિન્કર્મયોગમાવાન્ । અત एवाहुरपरं “असहजाऽविचेति” ।
एवं व्यावृत्तं छन्न येषां ते तथाविधा इति विग्रहः । ૧૬૦

અર્થ—છાદે છે તે છત્ર, ઘાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કહેવાય છે, અને તેના બન્ધ-યોગ્યતાલક્ષણ ભવાધિકાર (કહેવાય છે),—આ નહિ સતે કર્મયોગનો અભાવ હોય છે માટે. અતઃ એવ બીજાઓએ કહ્યું છે કે ‘ અવિધા અસહજ ’ છે. એમ બ્યાવૃત્ત છે છત્ર જેઓનું તે તથાવિધ, એમ વિશદ છે. ૧૬૦

વિવેચન

“ આર કર્મ ધનઘાતિ તે બ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાથ ભે;

સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા,

કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ ભે....અપૂર્વ અવસર.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

જાવયતીતિ છત્ર—છાદે છે, ઢાંકે છે તે છત્ર, જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મ : અને તે કર્મની બન્ધયોગ્યતારૂપે જે ‘ ભવાધિકાર ’ તે જ છત્ર કહેવાય છે; કારણ કે અસત્ય-

સ્મિન્ કર્મયોગમાવાત—આ કર્મબન્ધયોગ્યતારૂપે ભવાધિકાર ન હોય

છત્ર એટલે તે કર્મના યોગનો અભાવ હોય, કર્મનો સંબંધ હોય નહિં.

ઘાતિકર્મ એટલા માટે જ અન્યદર્શનીઓએ કહ્યું છે કે—‘ અસહજા અવિધા ’

અથવા—‘ અવિધા અસહજ ’ છે, અર્થાત અવિધા છે તે જીવની સહજન્મા-

ભવાધિકાર સહભાવિની નથી, જીવની સ્વભાવભૂત નથી એટલે કર્મકૃત આ

બુદ્ધિવિપર્યાયરૂપે અવિધા કૃત્રિમ-અસહજ હોઈ, તે કર્મ બ્યાવૃત્ત

થતાં (ટળતાં) બ્યાવૃત્ત થાય છે—ટળે છે, કર્મ દૂર થયે દૂર થાય છે. એમ બ્યાવૃત્ત છે

છત્ર જેઓનું તે બ્યાવૃત્તછત્ર; જેનું ભવાધિકારરૂપ-ઘાતિકર્મરૂપે છત્ર દૂર થયું છે,

દબ્યુ છે, તે બ્યાવૃત્તછત્ર

આ ઘાતિકર્મનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, ધોહનીય

અને અંતરય એ આર ‘ ઘાતિકર્મ ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત શુષ્કની

ઘાત કરે છે, માટે ‘ ઘાતિકર્મ ’—ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

ઘાતિકર્મનું આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવ શુષ્કને બ્યાવૃત્ત કરી તેની ઘાત કરે છે.

સ્વરૂપ દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન શુષ્કને બ્યાવૃત્તી તેની ઘાત કરે

છે. ધોહનીયકર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચયસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ શુષ્કને

પક્ષિકાઃ—તદ્વચ્છ ધત્યાદિ તસ્ય—તેની, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની, જન્મયોગ્યતા—કપાયથોમ પ્રવૃત્તિરૂપ, છત્રણ—સ્વભાવ છે, ચત્ત્વ સ તથા—જેનો તે તથા, સ્વકાર સમુત્પન્ન અર્થમાં અને ચિન્ન કમવાળો છે તેથી—અવાધિકારઅ-ભવાધિકાર,—છત્રકારણરૂપણને લીધે છત્ર કહેવાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસતિ ધત્યાદિ સુખમ છે.

અતઃ ધવ—એટલા માટે જ, ભવાધિકાર અભાવે કર્મયોગઅભાવને લીધે, આહુ—કહે છે, બોલે છે, અપરે—બીજાઓ, તીર્થો, અસહજા—જીવ સૌથી અસહભાવિની, જીવસ્વભાવ નથી હોતી એમ અર્થ છે, અવિધા—કર્મકૃત બુદ્ધિવિપર્યાય,—કર્મબ્યાવૃત્તિ સતે તેની બ્યાવૃત્તિને લીધે ધર્મ—એમ, કાર્ય—કારણરૂપ. બ્યાવૃત્ત છત્ર વેષાં—આટલ થયું છે છત્ર જેઓનું ધત્યાદિ આ સુખમ છે.

તથા જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર શુષ્ણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય શુષ્ણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ શુષ્ણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારે વ કર્મોને 'ઘાતિ કર્મ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પશુ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો બધારે આત્માના તે તે શુષ્ણને આવરણ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તો આત્માના તે તે કર્મરાજા મોહનીય શુષ્ણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના સમ્યક્ નિર્લેશ-અર્જુનરૂપ સમ્યક્ત્વ શુષ્ણને વિપરીત-મિથ્યા અર્જુનરૂપ સિધ્ધ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે; અને ચારિત્રમોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ શુષ્ણને વિશાવ-સ્થિતિપણીમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય શુષ્ણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાતું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાસુભાષ (1) મોહનીય કર્મ તો પોતાતું દોઢઠકાપણ વાપરી ઉલટો બગાડો કરી મૂકે છે! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુરમન (Ring-leader, arch enemy) છે. તે નાયકના ભેર પર જ બીજાં કર્મોનું બળ નમે છે; તેનું ભેર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પશુ ક્ષીણ થાય છે, આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-અજઘાતા' હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોનો 'રાજા' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં ગુખ્યે આઠ;
તેમાં ગુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય લેક છે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે જોયે વીતરાજતા,^૨ અચૂક ઉપાય આમ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રગ્રાણીત ઓ આત્મસિદ્ધિ

આમ સર્વ કર્મમાં ગુખ્ય એવા મોહનીયના દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીય એ છે લેક છે; તેમાં દર્શનમોહનીયને સમ્યક્બોધથી ને ચારિત્રમોહને વીતરાજતાથી હણી નાંખી આ ભગવતોએ મોહનીય ઘાતિકર્મનો ઘાત-સૂચ કર્યો, એટલે તત્સણ જ બાકીના ત્રણ ઘાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય પશુ સૂચ ચામચ. આમ ઘાતિકર્મરૂપ છય-આવરણ દૂર થતાં આ ભગવતો વ્યાવૃત્તજ્ઞાન થયા.

‘અવ્યાવૃત્તજ્ઞાન’ એ જોશાલક મતનું યુક્તિથી નિરસન કરે છે—

‘નાક્ષીણે સંસારેડપવર્ગે: ક્ષીણે ચ અન્મપરિગ્રહ इत्यसत्, હૈત્વભાવેન સદા તદાપત્તે’ ।
ન તીર્થેનિકારો હેતુઃ અવિષાડમાવેન. તત્સંભવામાવાત, તદ્ભાવે ચ છદ્મસ્થાસ્તે, કુતસ્તેષાં
કેવલપવર્ગો વેતિ? ભાવનીયમેતત્ । ૧૬૧

‘અથ’-સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી; અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ અસત છે,—હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે. તીર્થનિકાર એ હેતુ નથી—અવિદ્યા—અભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છદ્ધસ્થો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ કયાંથી હોય? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. ૧૬૧

વિવેચન

“પદ્મપ્રભ જિન તુજ મુજ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંતું?

કર્મ વિપાકે હો કારણ બોધને, કોઈ કહે મતિમંતી.”—શ્રી આનંદધનૃ.

હવે ‘અવ્યાવૃત્ત છદ્ધ’ જોમ જે ગોશાસ્ત્રમતાનુચારી માને છે તેતું નિરસન કરી ‘અવ્યાવૃત્ત છદ્ધ’ સ્થાપન કરવા માટે યુક્તિ દર્શાવે છે:—‘નાક્ષીણે સંસારેઽપવર્ગ’-સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ ‘અવ્યાવૃત્તછદ્ધ’ અસત છે,—‘ક્ષીણે વ જન્મપરિગ્રહ इत्यसत्’; અર્થાત્ સંસાર જો મતલું નિરસન ક્ષીણ થયો નથી તો મોક્ષ નથી, અને જો ક્ષીણ થયો છે જોમ કહેા તો જન્મ ગ્રહણ કરે જોમ કહેવું તે અસત છે, ખોટું છે.

કારણ કે ‘દૈત્વભાવેન સદા તદાપત્તે:’ હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે; અર્થાત્ હેતુના અભાવે તે સદા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જે નિષ્કારણ છે તે કાં તો સદા હોય ને કાં તો સદા ન હોય જો નિયમ છે; એટલે નિષ્કારણ-હેતુઅભાવે જન્મ ગ્રહણ થાય છે જોમ કહેા, તો સદાય તેને જન્મગ્રહણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

હવે જો જોમ કહેા કે તીર્થનિકાર-તીર્થઅવનતિ જો જન્મગ્રહણમાં હેતુ છે, તો તેમ નથી, ‘તીર્થનિકાર જો હેતુ નથી.’ કારણ કે ‘અવિદ્યાઅભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે;’ અર્થાત્ જો તેને મોહમત્ત્વરૂપ અવિદ્યાનો અભાવ છે, તો તેને ‘મારું તીર્થ’ જોમ પોતાના તીર્થપ્રત્યે મોહનો અભાવ ધટે છે, એટલે તીર્થનિકારહેતુથી તે જન્મના સંભવનો અભાવ છે. ‘અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છદ્ધસ્થો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ કયાંથી હોય? એ ભાવનીય છે.’ અર્થાત્ તે અવિદ્યા તેને છે જોમ કહેા તો તેઓ હેતુ છદ્ધસ્થો છે, એટલે તેઓ કેવલઅભાવે તીર્થંકર કયાંથી હોઈ શકે? ને તેઓને મોક્ષ પણ કયાંથી હોઈ શકે? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

ગોશાસ્ત્રમતની બીજી દલીલોનો રહીજો આપી, ભગવતો વ્યાવૃત્તછદ્ધ છે જોમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

‘ન ચાન્યયા મન્યોચ્છેદેન સંસારશૂન્યતેત્યસદાહમ્બનં પ્રાપ્તં, આનન્ત્યેન મન્યોચ્છેદા-સિદ્ધે:’, અનન્તાનન્તકર્યાનુચ્છેદરૂપત્વાદ્ । અન્યથા સકલપ્રક્રિમાવેનેષ્વસંસારિવદુષ્પચરિત-સંસારમાજ્ઞ: સર્વસંસારિણ इति વક્ષાદાપચતે, અનિષ્ટં ચૈતદિતિ, વ્યાવૃત્તછદ્ધમાન इति ॥ ૨૬ ॥ ૧૬૨

૯અર્થ—અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન ગ્રહવા યોગ્ય નથી,—અનન્તપણાએ કરીને ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકલું અનુચ્છેદ૩પપણું છે માટે. અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી છટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે, અને તે અનિષ્ટ છે, એટલા માટે વ્યાવૃત્તછાન્ય છે. ॥ ૨૬ ॥ ૧૬૨

વિવેચન

“સેવો ઇન્ધિર દેવ, જિજ્ઞે ઇન્ધિરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;
તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સહુ પ્રગટ કરી.”—શ્રીદેવચંદ્રભ.

હવે વાલીની બીજી દલીલનું પણ નિરસન કરે છે: ‘અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન ગ્રહવા યોગ્ય નથી.’ અન્યથા—નહિં તે, શોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમન ન હોય તો પછી ભળ્યોનો—
વ્યાવૃત્તછાન્ય પ્રતિષ્ઠાપન શોક્ષગમનયોગ્ય ભવોનો ઉચ્છેદ થશે, એટલે સંસારની શૂન્યતા થશે, એવું અસત્—એટલું—મિથ્યા આલંબન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—પકડવા યોગ્ય નથી કારણ કે ‘આનન્ત્યથી ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકલું અનુચ્છેદ૩પપણું છે માટે.’ અર્થાત્ અનન્તપણાએ કરીને ભળ્યોના ઉચ્છેદની સિદ્ધિ નથી, અને ભળ્યો તો અનન્તાનન્ત છે, તેથી તેનું અનુચ્છેદ૩પપણું છે. એટલે આપ મહાનુભાવોને રજોને ભળ્યો ખૂટી જશે ને ભળ્યોના ઉચ્છેદ થશે એવી ચિંતા કરવાની બીલકલ જરૂર નથી! અને ‘અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી છોટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે.’ અર્થાત્ આપ મહાનુભાવોને સંસારની જો આટલી બધી ચિંતા છે, તો ધારે કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે તીર્થનિકારદર્શનથી શોક્ષમાંથી આગમન કરી તે ભળ્યોના નિસ્તાર કરશે, એટલે બધાની મુક્તિ થઈ જશે; તો પછી તમે છોટ માનેલ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી થશે એવો પ્રસંગ બલથી—પરાણે આવી પડશે. ‘અને એ અનિષ્ટ છે,’ તમને—અમને છોટ નથી. માટે ‘વ્યાવૃત્તછાન્ય’ કહ્યું છે તે ચથાર્થ જ છે.

॥ इति व्यावृत्तछानः ॥ २६ ॥

પણિકા—ન જાન્યથા—ન જ ન જ, અન્યથા—શોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમનના અભાવે, હૃષ્ટસંસારિવત્—છટ સંસારીની જેમ, શોક્ષમાંથી વ્યાવૃત્ત વિવક્ષિત ગોલાલકાદિ સંસારીની જેમ.

એમ ઉક્ત પ્રકારે સ્તોત્રવ્યસંપદની જ સકારણુ સ્વરૂપસંપદ દર્શાવી, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૧૦ યથામત્રિહૃતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વેન વ્યાવૃત્તચ્છત્રાતયા ચૈતદ્રૂપત્વાત્ સ્તોત્રવ્યસમ્પદ
યથ સકારણા સ્વરૂપસમ્પદિતિ ॥૭॥ ૧૬૩

૧૦ અર્થ:—એમ અપ્રતિહૃતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વથી અને વ્યાવૃત્તછત્રાતથી એતદ્રૂપપણુ
થકી સ્તોત્રવ્યસંપદની જ સકારણુ સ્વરૂપસંપદ ॥ ૭ ॥ ૧૬૩

“નમિ નમિ નમિ વિનવું, સુશુષ્ઠ સ્વાગી નિહુંદં નાય ! રે;

એય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલ જ્ઞાન દિહુંદં નાય રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવતોનું અપ્રતિહૃતવરજ્ઞાનદર્શનધરપણું અને વ્યાવૃત્ત
છત્રપણું છે, એટલે એ વડે કરીને એઓનું એતદ્રૂપપણુ અર્થાત્ સ્તોત્રવ્ય અર્હત્ ભગવત્-
રૂપપણું છે. આમ આ ભગવતોનું સ્તોત્રવ્યપણું—સ્તવવાયોગ્યપણું કયા કારણે છે, તે કારણ
દર્શાવવાપૂર્વક અત્રે આ સ્તોત્રવ્યસંપદની જ સકારણુ સ્વરૂપસંપદ કહી.

॥ इति स्तोत्रव्यसम्पदः सकारणा स्वरूपसम्पद ॥ ७ ॥

અષ્ટમ અધિકાર આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ્

૨૭. જિન જાપક

‘જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરમાર્થથી અજિનાદિ માનનારા કલ્પિતઅવિद्याવાદી તત્વાન્તવાદીઓનું નિરસન—

‘એતેऽપિ કલ્પિતાવિद्याવાદિમિસ્તસ્વાન્તવાદિમિઃ પરમાર્થનાજિનાદય એવેત્યન્તે
“આન્તિમાત્રમસદ્વિષેતિ” વચનાદ, યતદવ્યપોહાયાહ—૧૬૪

‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્યો જાપકેમ્યઃ

૧ અર્થઃ—એઓ પશુ કલ્પિતઅવિद्याવાદી એવા તત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે,—“આન્તિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા” એ વચનથી, એના વ્યપોહારથી કહ્યું—૧૬૪

‘જિનોને—જાપકોને’

વિવેચન

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ ભોવે રે....પડ હરિચણ.” શ્રી આનાંદધનશુ

આ ઉક્ત સ્વરૂપલક્ષણસંપન્ન અર્હંત ભગવંતો વળી કલ્પિતઅવિद्याવાદી એવા તત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણ અર્થે અહીં ‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ જિનોને—જાપકોને (જિન કરાવનારા જોને) એ સૂત્ર કહ્યું છે. અર્થાત્ તત્વાન્ત-તત્ત્વનિષ્કારૂપ નિરાકાર સ્વસ્થ સંવેદન જ વસ્તુ છે એમ વહવાતું શીલ છે જેઓનું તે તત્વાન્તવાદીઓ કહેવાય છે; અને તેઓ બૌદ્ધના ચોથા લેહરૂપ આધ્યમિકો છે.

બૌદ્ધના ચાર લેહ છે, તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ દર્શાવતો સ્ત્રોત્ર પંચિકામાં ટાંક્યો છે, તે પ્રમાણે—(૧) વૈભાષિકો—તેમના મત અનુસાર પદાર્થ જ્ઞાનસમન્વિત છે. (૨) સૂત્રાન્તિકો—

તેમના મતે બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે તે બૌદ્ધના ચાર લેહ: આલંબનના પ્રત્યયથી-નિમિત્તથી ઉપર છે, એટલે સ્વજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કાળે તે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યવૃત્ત હોય છે, તેથી કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી કરીને તેના જ્ઞાનગત નીલઆદિ આકાર ખીલ કોઈ રીતે ઘટતો તત્વાન્તવાદી નથી, એટલે તે પરથી તે બાહ્ય વસ્તુ પાછળથી અનુભવ જ છે, અનુમાન કરવા ચોખ્ખ જ છે, એટલે તે પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી, જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વઆત્મા જ છે, કારણ કે તેનું સ્વસંવેદનરૂપપણું છે માટે. (૩) યોગાચાર-મત પ્રમાણે સાકાર બુદ્ધિ પરા છે. (૪) માધ્યમિકો-સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને જ માને છે. આ બૌદ્ધો પણ બુદ્ધને જિનપણે માને છે. તેઓએ કહ્યું છે કે- 'શૌદ્ધોદનિ (શુદ્ધોદન પુત્ર), દશબલ, શુદ્ધ, શાક્ય, તથાગત, મારજિત, અદ્વયવાદી, સમન્તભદ્ર, જિન અને સિદ્ધાર્થ' (એ બુદ્ધના નામો છે).'

આ બૌદ્ધોના ઉક્ત ચોથા લેહરૂપ માધ્યમિકો તે જ તત્વાન્તવાદીઓ છે. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર જ સત્ છે, બાકી ખીલ અર્થ સંવેદન પ્રાતિમાત્ર હોઈ એકાન્તથી અસત્ છે, એટલે અવિદ્યા પણ કલ્પિત હોઈ અસત્ છે. આમ અવિદ્યા કલ્પિત

પણિકા:-તત્વાન્તવાદિમિ: । તત્વાન્ત-તત્વાન્ત, તત્વનિષ્કારૂપ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન જ વસ્તુતાથી વર્ણિત શીલં ચેષાં-વક્ષણું શીલ છે જેઓનું, તે તથા-તે તથા, -તત્વાન્તવાદી, તૈ:-તેઓથી, અને એઓ સુગતશિષ્યોના ચતુર્થ પ્રસ્થાનવર્તી માધ્યમિકો છે એમ સંભાવાય છે. કારણકે તેઓનો જ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર શિવાય સંવેદનાન્તરોનો પ્રાન્તિમાત્રપણે એકાન્તથી જ અસત્વ અભ્યુપગમ (નહિં હોવાપણાની માન્યતા) છે માટે, અને તથાપ્રકાર સૌચત (બૌદ્ધ) પ્રસ્થાન-ચતુષ્થયનું આ લક્ષણ છે કે-

“અર્થા જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા કેમાપિકેળોચયતે,
પ્રત્યક્ષો ન હિ વાહ્યવસ્તુવિસરઃ સ્વચ્છાન્તિકૌરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરમિદિતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા,
મય્યન્તે વત મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વચ્છાં પરં સંવિદમ્ ॥”

(અર્થાત્) મતિમત વેળાપિકથી અર્થ જ્ઞાનસમન્વિત કહેવાય છે; સ્વચ્છાન્તિકથી આશ્રય કરવામાં આવેલો બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી; યોગાચાર મતાનુગામીઓથી સાકાર બુદ્ધિ પરા કહેવાઈ છે, કૃત-શુદ્ધિ મધ્યમા તો સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને ભાવે છે.

પ્રત્યક્ષો ન હિ વાહ્યવસ્તુવિસરઃ-બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી, કારણકે તે આલંબન-પ્રત્યયપણાથી સ્વજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકાળે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યવૃત્તપણાને લીધે તત્તજ્ઞાનગત નીલ આદિ આકારની અન્યાઅનુપપત્તિ વશે પાછળથી અનુભવ જ છે. તે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વાત્મા જ છે, -સ્વસંવેદનપણાને લીધે. તથા તેઓથી પણ બુદ્ધ જિનપણે માનવામાં આવે છે. તે કહ્યું છે કે-

“શૌદ્ધોદનિ ર્શવલ્લો, બુદ્ધઃ શાક્યસ્તથાગતઃ સુગતઃ ।
મારજિવદ્વયવાદી, સમન્તભદ્રો જિનઃ સિદ્ધાર્થઃ ॥”

છે એમ વદનારા આ કલ્પિતઅવિદ્યાવાદીઓનું વચન છે કે 'જ્ઞાન્તિમાત્રમસત્ અવિદ્યા'—
'આંતિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા;' અર્થાત્ અવિદ્યા આંતિમાત્ર-માત્ર વિભ્રમરૂપ હોઈ અસત્ છે,
અવિદ્યામાન છે. આવા કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી આ તત્વાન્તવાદી બોલે 'શૌલોદનિ' ઇ.
સ્લોકકર્તા કહ્યા પ્રમાણે ભલે શબ્દ માત્રથી જિનાદિ માનતા હો, પણ પરમાર્થથી-તત્ત્વથી
તો તેઓ અજિનાદિ જ છે એમ એઓના ઉક્ત વચન પરથી દ્વિત થાય છે. એટલે
તેઓના નિરસન અર્થે અને 'જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ'—જિનેનો-અપકેનો એ વિશિષ્ટ
સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

“શુદ્ધ નિમિત્તી પ્રભુ અહો, કરી અશુદ્ધ પર દેવ હો મિત્ત ।

આત્માલક્ષી શુભલથી, સહુ સાધકનો ધ્યેય હો મિત્ત !....કયું બાળું.

જિમ જિનવર આલંબને, સધે એકતાન હો મિત્ત ।

તિમ તિમ આત્માલંબની, અહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત !—કયું બાળું.” શ્રી દેવચંદ્રભ.

રાગાદિના જેતાપણુ થકી જિનો એમ વ્યાખ્યા કરી, અસત્ રાગાદિના જય હોય નહિ' ને જાતિ-
માત્ર કલ્પના પણ અસંગતા જ છે, કારણકે નિમિત્ત વિના જાતિ થતે નહિ, એમ પ્રકૃતિથી સિદ્ધ થયે છે—

“તત્ત્વ રાગદ્વેષકવાયેન્દ્રિયપરીષદોપસર્ગવાતિકર્મજેતૃત્વાજ્ઞિનાઃ । ન જલ્પેષામસતાં
જયઃ, અસત્વાદેવ હિ સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન જયવિષયતાડયોગાત્ । જ્ઞાન્તિમાત્ર-
કલ્પનાપ્તેષામસજ્જતૈષ, નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ જ્ઞાન્તેરયોગાત્ ।” ૧૬૫

૧૬૫.—તેમાં રાગ-દ્વેષ, કષાય-ઇન્દ્રિય, પરીષદ-ઉપસર્ગ, અને જાતિકર્મના જેતાપણુને
લીધે જિનો. ખરેખર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિનો) જય ન હોય,—અસત્ત્વપણુ થકી જ
દેહુટપણુ સકલ વ્યવહારગોચરાતીતપણુએ કરીને જયવિષયતાનો અયોગ હોય માટે; એઓની
(રાગાદિની) આંતિમાત્રની કલ્પના પણ અસંગતા જ છે,—નિમિત્ત વિના જાતિના અયોગ
હોય માટે. ૧૬૫

પંક્તિકાઃ—જ ઇત્યાદિ ન સ્વલ્પ—ન જ, ઘણાં—આનો, રાગાદિનો, અસતાં—અસત્ એવાનો,
અવિદ્યામાનોનો, જયઃ—જય, નિગ્રહ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસત્ત્વાદેવ—અસત્ત્વપણુ થકી
જ, અવિદ્યામાનપણુ થકી જ, હિ—સુટપણુ, સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન—સકલ વ્યવહાર
ગોચરથી અતીતપણુએ કરીને, નિમિત્ત લોકવ્યવહારની ચૈત્ત્યતાના અપેક્ષણુએ કરીને,—વા-અથ
(વંધાપુત્ર) આદિની જેમ, જયવિષયતાડયોગાત્—જયક્ષિપ્ત પ્રતિ વિષયભાવના અયોગને લીધે.

જ્ઞાન્તિમાત્રકલ્પનાડયિ—આંતિમાત્ર કલ્પના પણ,—‘જ્ઞાન્તિમાત્રમસદ્ અવિદ્યામાન’ આંતિ
માત્ર અસત્—અવિદ્યામાન એ વચનથી,—નહિ’ કે કેવલ જય એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે,
ઘણાં—એઓની, રાગાદિની, અસજ્જતૈષ—અસંગતા જ, અષ્ટમાના. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—
નિમિત્ત—નિમિત્ત,—છપથી પ્રથમ એકું કર્મરૂપ, જ્ઞાન્તેરેણ—વિના, જ્ઞાન્તેરયોગાત્—આંતિના
અયોગને લીધે.

વિવેચન

“જે તેં છત્યારે તિણે હું છતિયો રે,

પુરુષ કિરયું મુજ નામ ?....પથઠો નિહાણુ રે.”—શ્રી આનંદધનછ

જયતીતિ જિનઃ—છતે તે જિન એમ બ્યુત્પત્તિ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે ‘રાગ-દ્વેષ, કપાય-ધન્દ્રિય, પરીપહે-ઉપસર્ગ’ અને ઘાતિકર્મના જેતાપણુ થકી જિનો’—રાગાદિકના છતનારપણુ થકી જિનો છે. ‘જ સ્થલેષામસતાં જયા’ અસત્ એવા અરેખર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિકો) જય ન હોય,—રાગાદિકો જય અસત્પણુ થકી જ સ્ફુટપણે સકલ વ્યવહારગોચરાતીતપણુએ ન હોય કરીને જયવિષયતાના અયોગને લીધે.’ અર્થાત્ અસત છે, છે જ નહિ, અવિદ્યમાન છે, એવા આ રાગાદિકો જય હોય નહિ. કારણ કે ‘વધ્યાપુત્રની જેમ’ અસત્પણુ થકી જ તે સર્વ વ્યવહારના ગોચરથી—વિષયથી અતીત—પર છે, એટલે તેના જયવિષયપણુનો પણ અયોગ—અસંગત છે, તે જથનો વિષય પણ બની શકે એમ નથી.

ત્યારે વાહી કહેશે—આ રાગાદિકો શ્રાંતિમાત્ર છે, તેને નિરુત્તર કરવા માટે કહ્યું—‘જ્ઞાન્તિમાત્રકલ્પનાપ્યેવામસજ્જૈવ’—એઓની (રાગાદિકની) શ્રાંતિમાત્રની કલ્પના પણ અસંગતા જ છે—નિમિત્ત વિના શ્રાંતિના અયોગને લીધે,—શ્રાંતિમાત્ર નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ પ્રાપ્તેરયોગાત્; એ રાગાદિક શ્રાંતિમાત્ર છે કલ્પના પણ એવી એ કલ્પના કરી તો તે પણ અસંગત જ છે, અષ્ટમાન જ અસંગતા જ છે, ઘટતી જ નથી. કારણ કે છપથી પૃથક્—લિન્ગ એવા કર્મરૂપ નિમિત્ત કારણ વિના શ્રાંતિનો અયોગ—અષ્ટમાનપણું છે. નિમિત્ત વિના શ્રાંતિ થઈ ક્યાંથી ? માટે તમે માનેલી શ્રાંતિનું નિમિત્ત કારણ હોવાું જ એઈએ.

નિમિત્ત અસત્ નથી ને ચિત્તિમાત્રથી જ શ્રાંતિ નથી એમ કહી, તે શ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં—નહિ હોવાપણુમાં અનુભવગાથા દર્શાવે છે—

૩ જ ચાસદેવ નિમિત્તમ્, અતિપ્રસન્નાત્ । ચિત્તિમાત્રાદેવ તુ તદમ્યુપગમેડ્નુપરમ હત્ય-
નિર્મોક્ષપ્રસન્નઃ । તથાપિ તદસત્ત્વેડ્નુભવવાચા । ૧૬૬

૩ અર્થઃ—અને નિમિત્ત અસત્ જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે. પુનઃ ચિત્તિમાત્ર થકી જ તેના (શ્રાંતિમાત્રના) અવ્યુપગમમાં અનુપરમ હોય,—એમ અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે. તથાપિ તેના અસત્ત્વમાં અનુભવગાથા છે. ૧૬૬

વિવેચન

“નાથે ગાળે પરમ આહ્વાદ, પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ;
તેથી થાયે મતિ સુપ્રસાદ, સુષુતાં ભાળે રે કાંઈ વિષય વિષાદ....

રે જિહુંદા તોરા નામથી મન લીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

એટલે સુખાધને વાદી કહેશે—જો નિમિત્ત તો અસત છે. તે માટે રહીઓ આપ્યો—
'ન વાસદેવ નિમિત્ત' અને નિમિત્ત અસત જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે—અતિપ્રસંગાત;
અર્થાત્ ના, એમ નથી, કારણ કે જો એમ હોય તો તે અતિ-
નિમિત્ત પ્રસંગ હોય આવે. જે અહિંતુ હોય તેનું સદાય સત્ત્વ હોવાપણું
અસત નથી હોય, વા સદાય અસત્ત્વ—નહિં હોવાપણું હોય, આ નિયમ છે.
અર્થાત્ કારણ વગરનું જે છે તે કાં તો સદાય હોય ને કાં તો સદાય
ન હોય. એટલે તમે જો બ્રાંતિ કારણ વગરની—નિશ્ચય છે એમ કહો તો તે સદાય
હોવી જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન હોવી જોઈએ.

ત્યારે વાદી વદશે—ચિતિમાત્રથી જ તે બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે. તેના રહીઓ આપતાં
કહ્યું—'ચિતિમાત્રાદેવ તુ તદમ્યુપગમેઽનુપરમઃ' પુનઃ ચિતિમાત્ર થકી જ તેના (બ્રાંતિ-
માત્રના) અભ્યુપગમમાં અનુપરમ હાય, એમ અનિર્બોક્ષિને પ્રસંગ
ચિતિમાત્રથી જ આવે—'इत्यनिर्बोक्षप्रसङ्गः'; અર્થાત્ સ્વબ્યતિરિક્ત—પોતાથી જુદા
બ્રાંતિ માનવામાં એવા કમરૂપ સહકારીથી રહિત એવી ચિતિમાત્ર થકી જ તે
અનિર્બોક્ષિને બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે એમ માનો તો બ્રાંતિમાત્રનો ઉપરમ—ઉપજે
પ્રસંગ થશે નહિં, બ્રાંતિ કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, અટકશે નહિં;
કારણ કે અબ્રાંતિ જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તપણે પરિકલ્પિત ચિતિ

પરિકલ્પા—પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન જ ન જ, અસદેવ—અસત જ, ન કિંચિત્
જ એમ અર્થ છે, નિમિત્ત—નિમિત્ત, મૂળ બ્રાંતિનું હેતુ કહ્યો—અતિપ્રસંગાત—અતિપ્રસંગને લીધે.
અહેતુ થકી નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય એવી પ્રાપ્તિને લીધે. પુનઃ પણ આશંકાને કહ્યું—

ચિતિમાત્રાદેવ તુ—ચિતિમાત્ર થકી પુનઃ, સ્વબ્યતિરિક્ત કમરૂપ સહકારિરહિત એવા ચૈતન્ય-
માત્ર થકી જ, તદમ્યુપગમે—તેના—બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં, અનુપરમ—અનુપરમ, બ્રાંતિમાત્રનો
અનુવ્રેદ થશે,—અર્થાત્ જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તતાથી પરિકલ્પિત ચિતિમાત્રના ભાવને લીધે. તેથી
શું ! તે માટે કહ્યું—इति—એમ, અનિર્બોક્ષપ્રસङ्गः—અનિર્બોક્ષિને પ્રસંગ, સંસારના અનુવ્રેદની
આપતિ થશે,—ચિતિમાત્રના શોક્ષમાં પણ ભાવને લીધે.

અભ્યુપગમ કરીને પણ (પાર્શ્વતર : અભ્યુપગમમાં પણ) રૂપક કહ્યું—સદાપિ—ચિતિમાત્ર થકી
જ બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં પણ, તદસત્ત્વે—તેના અસત્ત્વમાં, બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં, અનુભવ-
લાક્ષણ—અનુભવલાક્ષણ, તેનું સ્વયં સ્વેદન પ્રાપ્ત થતું નથી, (જોઈએ) અસત્ સસન્નુશાદિ અનુભવણ
નથી.

મૃગતુષ્ણાદિઅનુભવ અનુભવસ્વરૂપે અસત્ નથી : રાગાદિ ચિતિમાત્રનિષ્પન્ન નથી ૩૨૫

માત્રનો ભાવ—હોવાપણું હોય માટે, એટલે કદી પણ મોક્ષ થવાનો પ્રસંગ આવશે નહિં, સંસારના અનુભ્વેહની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે ચિતિ થકી મોક્ષમાં પણ બ્રાંતિ ઉપલ્બ્ધ કરશે, એટલે મોક્ષ કયાં રહ્યો? એવી સ્થિતિ થશે. આમ બ્રંતિમાત્રપણાનું નિરસન કયું.

હવે દલીલની ખાતર ધારો કે વાહીના માનવા પ્રમાણે ચિતિમાત્ર થકી જ બ્રાંતિ-માત્ર છે, ‘તથાપિ તેના (બ્રાંતિમાત્રના) અસત્ત્વમાં અનુભવબાધા છે;—તથાપિ તદ્વસ્ત્વેન નુમવ, વાવા’, તે બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં—નહિં હોવાપણામાં બ્રાંતિમાત્રના અનુભવબાધા છે; અર્થાત્ બ્રાંતિમાત્ર કહો તો પણ તે બ્રાંતિમાત્ર અસત્—અવિદ્યમાન છે એમ કહેવામાં અનુભવબાધા ઉપજે છે, અનુભવબાધા તેવું સ્વયં સ્વેદન પ્રાપ્ત થતું નથી. બ્રાંતિમાત્ર નો અસત્—અવિદ્યમાન જ હોય તો તેનો અનુભવ ઉપજે નહિં, સ્વેદન થઈ શકે નહિં. એમ શશશૃંગાદિ અસત્ છે—છે જ નહિં, એટલે તેનો અનુભવ થઈ શકશે નહિં; તેમ બ્રાંતિમાત્ર નો અસત્ છે, તો આ બ્રાંતિમાત્ર છે એવો અનુભવ કેમ થઈ શકશે થાકે ?

મૃગતુષ્ણાદિ અનુભવના દર્શનથી રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિષ્પન્ન નથી એમ દર્શની, ઉક્ત મુક્તિથી જો અસત્ કે બ્રાંતિમાત્ર નથી એવા રાગાદિના બેતાપણુમયી તાત્ત્વિક બિનાદિની સિદ્ધિ કરે છે—

‘ન हि मृगतुष्णिकादावपि जहासनुभवोऽनुभवात्मनाऽप्यसन्नेव, आविह्वङ्गनादि-सिद्धमेतत् । न कार्यं पुरुषमात्रनिमित्तः, सर्वत्र सदाऽभावाच्चुपपत्तेः । नैव चित्तिमात्र-निवन्धना रागादय इति भावनीयम् ।

एवं च तथाभ्रव्यत्वादिसामग्रीसमुद्भूतचरणपरिणामतो रागादिज्ञेयत्वादिना तात्त्विक-सिनादिसिद्धिः ॥ ૨૭॥ ૧૬૭

‘અર્થ:—કારણકે મૃગતુષ્ણિકા આદિમાં પણ જહાસ અનુભવ અનુભવાત્માથી (અનુભવ સ્વરૂપથી) પણ અસત્ જ નથી. આ આ-વિદ્વદ્અંગનાદિને સિદ્ધ છે. અને આ (મૃગ-તુષ્ણિકાદિ અનુભવ) પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળો નથી, સર્વત્ર સદા અભાવની અનુપપત્તિ હોય માટે; અને એમ રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિષ્પન્નવાળા નથી, એમ ભાવન કરવા જોઈ છે.

અને એમ તથાભ્રવ્યવાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના બેતુલ્યતાદિ વડે તાત્ત્વિક બિનાદિની સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૭ ॥ ૧૬૭

વિવેચન

“પ્રભુનું ચરણ પરમશુદ્ધ બિનના, હંસ તે મુનિજન મનના,

વાસી અનુભવ નંદન વનના, લોચી આનંદમનના;

મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીને,

ધ્યાન ધરિને હો સિદ્ધિ વરીને, અનુભવ અમૃત પીને.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. કે 'એમ રાગાદિ' ચિતિમાત્ર નિજ-મનવાળા નથી એમ ભાવનીય છે—'ત્રેષ ચિતિમાત્રનિવચ્ચના રાગાદયઃ'; એમ મુગજલાદિ અનુભવ પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળા નથી, પણ અન્ય નિમિત્તવાળા પણ છે; રાગાદિ ચિતિમાત્ર તેમ રાગાદિ પણ ચિતિમાત્ર નિજ-મનવાળા—ચૈતન્યમાત્ર કારણવાળા નિર્મલમનવાળા નથી, નથી, પણ ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારિ નિમિત્ત-વાળા પણ છે. અર્થાત્ મુગજલ ભ્રંતિમાત્ર અસત્ છે, છતાં તેનો અનુભવ અનુભવરૂપે અસત્ નથી; અને આ અનુભવ પુરુષમાત્રનિમિત્તે જ ઉપજતો નથી, પણ પુરુષના તેમજ સૂર્યાકરણાદિ અન્ય સહકારી કારણના સંયોગે ઉપજે છે, પણ રાગાદિ છે તે તો ભ્રંતિમાત્ર પણ નથી ને અસત્ પણ નથી, તો પછી તેનો અનુભવ તો અસત્ કયાંથી જ હોય ? અને આ અનુભવ પણ માત્ર ચૈતન્યના જ નિમિત્તે ઉપજતો નથી, પણ ચૈતન્યના અને પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારી કારણના સંયોગે જ ઉપજે છે, એમ ભાવન કરવા શોભ્ય છે.

આમ રાગાદિ ભ્રંતિમાત્ર નથી, અસત્ નથી, પણ અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે તેના જેતા-પણાથી જિનો તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. એટલે જ ઉપસંહાર કર્યો—'અને એમ તથાભવ્ય-ત્વાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના જેતૃત્વ આદિ રાગાદિના વડે તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ છે.' એવા પ્રકારે તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીથી ઉપજેલા ચારિત્રપરિણામ થકી રાગાદિના જેતાપણા—તાત્ત્વિક જિનાદિ સિદ્ધિ ભાષકપણા વડે તાત્ત્વિક જિન-ભાષકની સિદ્ધિ છે. રાગાદિના જેતાપણાથી તેઓ પોતે તો જિનો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ બીજાના રાગાદિને જથ્થે કરાવવામાં પણ સ્વગત સ્વરૂપચિંતનાદિ ભક્તિપ્રકારથી ઉપકારી સહાય નિમિત્ત થઈ 'ભાષક' પણ છે. એમ 'જિનોને ભાષકોને' એ પદ સિદ્ધ થયું.

॥ इति जिनेभ्यः जापकेभ्यः ॥ २७ ॥

૨૮. તીર્ણ તારક

‘તીર્ણેભ્યઃતારકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજનઃ આવર્તકાલકારણવાદીનું નિરાકરણ—

“પતે આવર્તકાલકારણવાદિભિરનન્તશિષ્યૈર્માવતોઽતીર્ણાદય એવ્યન્તે “કાલ ઇવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતીતિ ષત્તનાદ, પ્તન્નિરાસાયાહ—૧૬૮

‘તીર્ણેભ્યસ્તારકેભ્યઃ’

અર્થઃ—અને એઓ—આવર્તકાલકારણવાદી અનંતશિષ્યોથી ભાવથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે, “કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે” એ વચનથી,—એના નિરાસ અર્થે કહ્યું—૧૬૮

‘તીર્ણિનિ-તારકાને’

વિવેચન

“તાહરે દરિશને નિસ્તરો,

સુજ સિદ્ધાં સવિ કામ રે....શાંતિ જિન....”—શ્રી આનંદધનજી

અને ઉક્ત સર્વ શુણ્ઢસ્રણ જેમાં સંગોપાંગ થટાવ્યા એવા આ અહિંત ભગવંતો ‘આવર્તકાલકારણવાદી અનંત-શિષ્યોથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાસ અર્થે—‘તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ’ એ સૂત્ર કહ્યું. મનુષ્ય-નારક આદિ પર્યાયના પરિવર્તરૂપ-ફેરારૂપ જે આવર્ત છે, ભવનો ફેરા છે, તેનું કારણ-નિમિત્ત કાળ જ એમ જે વહે છે તે આવર્તકાલકારણવાદી કહેવાય છે, અને તે ‘અનંત’ નામના ઋષિના શિષ્યો છે. આ આવર્તકાલકારણવાદીઓનું વચન છે કે—‘કાલ ઇવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતિ’—કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે, અર્થાત્ કાળ જ આખા જગતના ફેરા ફેરવે છે, એટલે તેઓના મતે તીર્ણ આદિને પણ પુનઃ આવર્ત હોય છે. આવી તેઓની માન્યતા પ્રમાણે

પંક્તિકા—પતે ચ આવર્તકાલકારણવાદિભિઃ। આવર્તસ્ય—તરનારકાદિ પર્યાયપરિવર્તરૂપ આવર્તનું, કાલ ઇવ કારણ—કાલ જ કારણ-નિમિત્ત છે હિતિ વાક્યદૂકે—એમ વાદ કરનારાઓથી તીર્ણાઃ—તીર્ણ, તરી ગયેલા.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પાતથી ભવાર્જવતીજી : તેને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી ૩૨૯

તીર્થાદિ યજ્ઞ ભાવથી-પરમાર્થથી અતીર્થાદિ જ હોય છે. જોના નિરાકરણ અર્થે અહીં
'તીર્થોત્તિ-તારકાને' એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

ભવાર્જવતીજીને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી, એમ કહાવે છે—

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન મવાર્જવં તીર્થવન્તસ્તીર્થાઃ । નૈતેષાં જીવિતાવર્તવદ્ભવાવર્તો,
નિવન્ધનામાવાત । ૧૧૯

અર્થ :—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ પાત (જહાજ) વડે ભવાર્જવને તરી ગયા તે તીર્થ. એઓને (તીર્થોત્તિ) જીવિતાવર્તવત ભવાવર્ત નથી, —નિવન્ધનના અભાવને કીધે. ૧૧૯

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ તુમ તારક વિભુજી, તુમ સમો અવર ન હોય;
તુમ હરિચંદ્ર થકી હું તર્યોજી, શુદ્ધ આલંબન હોય.... વિમલ.—શ્રી દેવચંદ્રજી

તીર્થ એટલે શું ? ‘જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન’—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ પાત (જહાજ) વડે ભવાર્જવને તરી ગયા તે તીર્થ, ‘મવાર્જવં તીર્થવન્તસ્તીર્થાઃ’ આ ભવ-સંસાર એ અર્જવ-સાગર સમાન છે. સાગરને તરવા માટે મજબૂત વહોણાં એઈ એ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તેમ આ ભવસાગરને તરવા માટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ કુદરત જહાજ એઈ એ. આ ઉપરોક્ત રૂપ અવિનાશી ચૈતન્યમય આત્મા, હેહાદિ સંકુલશુદ્ધ ભવાર્જવ તીર્થ વિનાશી અચૈતન જડ વસ્તુથી ભિન્ન છે, —એમ સમ્યક્ પછે બહુરું, લેહજાન થઈ, તે જ્ઞાન; તેમ જ્ઞાનથી એ બહુરું તેની શુદ્ધ પ્રતીતિ-સમ્યક્ નિશ્ચય વર્તે તે સમ્યક્દર્શન થવા સમકિત; અને જેમ આત્માની પ્રતીતિ આવી અને સર્વ અન્ય વસ્તુથી આત્માને ભિન્ન અસંગ બહુરું, તેવો સ્થિર સ્વભાવ ઉપજવો તે ચારિત્ર. આમ સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન અસંગ શુદ્ધ આત્માને બહુરું, સદૃહવો, અને આશરવો—એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જ્યારે અલેહ પરિણામને પામી આત્મારૂપ વર્તે, ત્યારે તે જિનનો માગ પામ્યો અથવા નિજ સ્વરૂપને પામ્યો. અને આવી આ જ્ઞાન-

પત્રિકા—નૈતેષાં પ્રત્યાદિ. ન—ન જ, પતેષાં—એઓને તીર્થોત્તિ, જીવિતાવર્તવત—પૂર્વ અનુભૂત જીવિતાના આવર્તવત—પુનર્જવન જેમ, મવાવર્ત—મવસ્વ—કર્મોપક્રમા ઉપર લક્ષણવાળા ક્ષીણ ભવનો, આવર્ત—ઉપરોક્ત આવર્ત. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—નિવન્ધનામાવાત—નિવન્ધનન્ય—નિવન્ધનના, વધુનાજી હેતુના, અમાવાત—અભાવને કીધે.
૪૨

દર્શન-ચારિત્રની અલેહ એકતા અને એકવચની પ્રયોગરૂપ 'પૌત 'થી—'પોતેત' એક અર્થે વહાણથી સૂચવી છે. અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અલેહ એકતારૂપ એક અર્થે વહાણથી આ સંસારસાગર તરાવ છે. આ ભગવંતો પણ આવા અનુપમ વહાણથી આ સંસારસાગર તરી ગયા હોવાથી તીર્થ છે. અને ઉપલક્ષણથી આ જિન ભગવંતોએ સ્વયં આચરેલા અને પ્રરૂપેલા એવા આ યથોક્ત જિનમાર્ગને—જિનના મૂળ માર્ગને જેઓ ભક્તિથી ભજે છે તેઓને પણ આ ભગવંતો તારનારા-તારક છે.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;

એમ બાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ
જે જ્ઞાને કરીને બાણિયુ રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રવીત....મૂળ
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમઘીત....મૂળ
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, બધથો સર્વેથી ભિન્ન અક્ષંભ....મૂળ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ
તે ત્રણે અલેહ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ

— શ્રીમદ્ શબ્દચંદ્ર

અને આમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પૌતથી એ ભવાર્ણવ તરી ગયેલા-તીર્થ છે, એવા 'એઓને જીવિતાવર્તવત ભવાવર્ત નથી,—નિજન્ધનના અભાવને લીધે.'—'નૈતેર્વાં જીવિતાવર્તવત ભવાવર્તો.'—અર્થાત્ પૂર્વે અનુભવેલ જીવિતાવર્તના આવર્તની જેમ, પુનર્ભવન જેમ, જીવિતાવર્તના ફેરાની જેમ એ તીર્થોને ભવનો આવર્ત નથી; અદ્ધ કર્મનો ઉદય જેનું લક્ષણ છે એવો ભવ ક્ષીણ થયો તો પછી પુનઃ ભવાવર્ત—ભવનો ફરી ફેરો હોતો નથી, કારણ કે નિજન્ધનનો—કહેવામાં આવતા હેતુનો

અભાવ છે માટે.

“શ્રી અરજિન ભવજલનો તારૂ, મુજ મન લાગે વારૂ રે....મનમોહન સ્વામી;
બાંધા ગ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન
તપ જપ મોહ મહા તોફાને, નાવ ન ચાલે માને રે....મન
પણું નવિ ભય મુજ હાથેહાથે, તારે તે છે સાથે રે....મન
પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાબ, અળગા અંગ ન સાબ રે....મન
વાચકે યથ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના શુભ ગાઈ રે.”....મન

— શ્રી યશોવિજયજી

તીર્થુને આયુષ્કાન્તર જેમ લવાધિકારાન્તર નથી તે લવાધિકારાન્તર હેમ તો અત્યંત મરણવત્ સુકિતની અસિદ્ધિ છે, એમ, મૃત તે અમૃતભાવે નથી એવી પ્રતિવસ્તુઉપમા રજૂ કરી અન્ય-અતિરેકથી પ્રતિપાદન કરે છે—

‘ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ભવાધિકારાન્તરં, તદ્ભાવેત્યન્તમરણવન્મુચ્યસિદ્ધેઃ । તત્સિદ્ધૌ ચ તદ્ભાવેન મવનામાવઃ, દેત્વમાયાત્ । ન हि मृतः तद्भावेन भवति, मरणभावविरोधात् ।’^{૧૭૦}

‘અર્થ :—કારણ કે આને (તીર્થુને) આયુષ્કાન્તરવત્ લવાધિકારાન્તર નથી,—તદ્ભાવે (આયુષ્કાન્તરના અને લવાધિકારાન્તરના ભાવે) અત્યંત મરણવત્ સુકિતની અસિદ્ધિને લીધે; અને તેની (અત્યંત મરણની વા સુકિતની) સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી (આયુષ્કાન્તરથી અને લવાધિકારાન્તરથી સાખ્ય ભાવથી) ભવનઅભાવ હોય,—હેતુ અભાવને લીધે. કારણ કે મૃત ખરેખર તદ્ભાવે (અતીત અમૃત ભાવે) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે.’^{૧૭૦}

વિવેચન

“શ્રીધર જિન નામ બહુ નિસ્તર્થા, અલ્પ પ્રધાસે હો જેકે;

સુજ સરિખો એટલે કારણ લહે, ન તરે કહેા કિમ તેહ ?”...શ્રી દેવચંદ્રભ

તીર્થુને—તરી ગયેલાને ભવાવર્ત નથી હોતો, કારણ કે આને (તીર્થુને) આયુષ્કાન્તરવત્ લવાધિકારાન્તર નથી, ‘—‘ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ ભવાધિકારાન્તરં.’

તીર્થુને નારકાદિ અન્ય આયુષ્યની જેમ લવાધિકારાન્તર—ખીભે તીર્થુને લવાધિકાર નથી, કે જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્ત કરે, આયુષ્કાન્તર જેમ ફરી લવફેરે ફરે. અર્થાત્ ભવિતાવર્તમાં—ખીભે જન્મફેરે થાય છે લવાધિકારાન્તર નથી તેમાં તો એક આયુષ્ય પૂરું થયા પછી નર-નારકાદિ ખીભે આયુષ્યવિશેષના હોવાપણાને લીધે ભવિતાવર્ત—ખીભે જન્મ હોય છે.

પણ તીર્થુ તો અષ્ટકર્મઉદય લક્ષણવાળા ભવને અને કર્મસંબધેયોગ્યતારૂપ લવાધિકારને

પણિકા—એ જ ભાવે છે—ન—ન જ, હિ—કારણ કે, અલ્પ—આનો, તીર્થુને, આયુષ્કાન્તરવત્—આયુષ્કાન્તર જેમ, નારકાદિ આયુષ્યવિશેષવત્ ભવાધિકારાન્તર—ક્ષીણ તદ્ભવાધિકારથી અન્ય લવાધિકાર,—જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્તે છે. વિપ્લવે ખાબા કહી—તદ્ભાવે—તદ્ભાવે; તત્ત્વ—તે આયુષ્કાન્તરના અને લવાધિકારાન્તરના, માવે—સત્ત્વ, અત્યન્તમરણવત્—સ્વર્ પ્રકારના અવિતક્ષેપથી મરણની જેમ, મુચ્યસિદ્ધે—મુક્તે—સુકિતની, તીર્થુતાની, અસિદ્ધે—અસિદ્ધિને લીધે, અયોગને લીધે. અતિરેક કહો—

તત્સિદ્ધૌ ચ—અને તત્ત્વ—તેની, અત્યંત મરણની વા સુકિતની, સિદ્ધૌ—સિદ્ધિ અમૃતપ્રગત સતે, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, આયુષ્કાન્તરથી સાખ્ય અને લવાધિકારાન્તરથી સાખ્ય ભાવથી, મવના-માવઃ—ભવનનો અભાવ, પરિણતિનો અભાવ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—દેત્વમાયાત્—દેતો—હેતુના, આયુષ્કાન્તર અને લવાધિકારાન્તરના, અમાયાત્—અભાવને લીધે. પુનઃ તે જ પ્રતિવસ્તુઉપમાથી ભાવે છે—ન હિ—નહિ, મૃતઃ—મરેલા, આણુ ચાલી ગયેલા, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, અતીત અમૃત ભાવથી, મવતિ—હોતો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—મરણમાવવિરોધાત્—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે, મરણ—મરણનો અત્યંતિક વિરોધ છે એટલા માટે.

ક્ષીણ કરી લીધું થયા છે, અને તેઓને તે ક્ષીણ ભવાધિકારથી અન્ય બીજો કંઈ ભવાધિકાર છે નહિ, કે જેથી કરીને તેને પુનઃ ભવાવર્ત-ભવફેર હોય. આમ લીધુંને ભવાધિકારાન્તર નથી, એટલે તેને પુનઃ ભવાવર્ત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ ભવાધિકારાન્તર શાને લીધે નથી ? તો કે—'તદ્ભાવે અત્યંત મરણવત્ સુક્તિની અસિદ્ધિને લીધે; '—'તદ્ભાવેऽત્યંતમરણવત્સુક્તયસિદ્ધિઃ'—આયુષ્કાન્તરના અને ભવાધિકારાન્તરના ભાવે (હોવાપણામાં) અત્યંત મરણની જેમ ભવાધિકારાન્તર સતે સુક્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. અર્થાત્ આયુષ્કાન્તર-બીજું આયુષ્ય અત્યંત મરણવત્ હોય તો જેમ અત્યંત મરણની—આત્મતિક કેવટના મરણની સુક્તિની અસિદ્ધિ સિદ્ધિ ન હોય, તેમ ભવાધિકારાન્તર-બીજો ભવાધિકાર હોય તો સુક્તિની સિદ્ધિ ન હોય. કારણકે આયુષ્કાન્તરથી જેમ જીવિતાવર્ત હોય, તેમ ભવાધિકારાન્તરથી ભવાવર્ત હોય, એટલે સુક્તિની સિદ્ધિ હોય નહિ, એમ વિપક્ષમાં ભવાધિકારાન્તર માનવામાં બાધા આવે છે.

હવે જો અત્યંત મરણની વા સુક્તિની સિદ્ધિ તો છે એમ કહે તો 'તેની સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી ભવનઅભાવ હોય,—હેતુઅભાવને લીધે.' આયુષ્કાન્તરથી વા ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય તદ્ભાવે ભવનનો અભાવ હોય; અર્થાત્ અત્યંત મરણની સિદ્ધિ જો હોય તો આયુષ્કાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે જેમ આયુષ્કાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ જીવિતાભાવ ન હોય; તેમ સુક્તિની સિદ્ધિ જો હોય તો ભવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ ભવાવર્ત ન હોય. આમ સુક્તિની સિદ્ધિ સતે ભવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે તદ્ભાવથી-ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવા ભવાવર્ત ભાવથી ભવન ન હોય.

અત્રે પ્રતિવસ્તુઉત્થમાથી આ વસ્તુ દહ કરી છે—'નહિ સૂતઃ તદ્ભાવેન ભવતિ'—મૃત ખરેખર ! તદ્ભાવથી (અમૃત ભાવથી) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે, 'મરણમાવવિરોધાત્'; અર્થાત્ પ્રાણુ ચાલી ગયા છે એવો જે મૃત તે અમૃત મૃત છે—તે તદ્ભાવે—તે અતીત અમૃત (નહિ મરણ) ભાવે નથી હોતો, કારણ કે તો તો મરણભાવનો વિરોધ આવે; અને મરણ-અમરણનો તો આત્મતિક વિરોધ છે, એટલે મૃત છે તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તે મૃત નથી; તેમ ભવાધિકાર જો મૃત છે તો તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તો મૃત નથી; અને ભવાધિકાર મૃત થતાં આત્મતિક મરણરૂપ અમૃત પદ (સુક્તિ) હોય છે. આમ ભવાધિકારાન્તર હોય તો સુક્તિ નથી ને સુક્તિ હોય તો ભવાવર્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું.

શ્રુત તે અશ્રુત બાવે નથી એ ઉક્ત દર્શનના ઉપનય પરથી ઋતુઆવર્તનું નિદર્શન પણ નિરસત થયું, એમ શુદ્ધિયુક્તપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

‘પતેન ઋત્વાવર્તનિદર્શનં પ્રત્યુક્તં, ન્યાયાનુપપત્તે, તદાવૃત્તૌ તદવસ્થાભાવેન પરિણામાન્તરાયોગાદ્ । અન્યથા તસ્યાવૃત્તિરિત્યુક્તં, તસ્ય તદવસ્થાનિવન્ધનત્વાત્ અન્યથા તદદેહુ-કત્વોપપત્તેઃ’ ૧૭૧

‘અર્થ’ :—આ વડે ઋતુઆવર્તનું નિદર્શન પ્રત્યુક્ત થયું, ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે,—તદ્અવૃત્તિમાં તદ્અવસ્થાભાવથી પરિણામાન્તરના અયોગ છે માટે. અન્યથા તદ્અવૃત્તિ એમ અમુક્ત છે,—તેનું તદ્અવસ્થાનિવન્ધનપણું છે માટે, અન્યથા તદ્અદેહુક-પણાની ઉપપત્તિ છે માટે. ૧૭૧

વિવેચન

“શુદ્ધતા પ્રજ્ઞ તણી આત્મભાવે રમે, પરમ પરમાત્મતા તાસ થાયે;
મિશ્ર ભાવે અછે ત્રિશુણ્ની શિલતા, ત્રિશુણ્ એકત્વ તુજ ચરણ આયે....
...સંકેજ શુણ્ આગરો સ્વામી સુખ સાગરો.”—કી દેવચંદ્રભાઈ

આ શ્રુત તદ્ભાવે—અશ્રુત ભાવે નથી એ કાળદ્વા પરથી ‘ઋતુઆવર્તનું’ નિદર્શન પ્રત્યુક્ત થયું, ‘—ઋત્વાવર્તનિદર્શનં પ્રત્યુક્તં,’—ઋતુના આવર્તનને જે કાળદ્વા દેવામાં

. પશ્ચિમ—પતેન—આ વડે કરીને, શ્રુતના અશ્રુત ભાવના પ્રતિષેધ વડે, ઋત્વાવર્તનિદર્શન—અતીત ઋતુ પુનઃ પરિવર્તે છે એનું દર્શન, પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયું. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. તે જ દર્શાવે છે:—તદાવૃત્તૌ—તસ્ય—તેની, વર્ષતાદિ ઋતુની, આવૃત્તૌ—આવૃત્તિમાં, પુનર્ભવનમાં, તદવસ્થાભાવેન—તસ્યા:—તે, અતીત વર્ષતાદિ ઋતુદેહુક આત્માદિની અંકુરાદિક અને પુરુષની માલ-કુમારાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, ભાવેન—ભાવથી, પ્રાપ્તિથી, પરિણામાન્તરામાવાત—પરિણામાન્તરના અભાવને લીધે. તે જ પૂર્વ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિ કે અપર-એવા ભાવ છે, વિપક્ષમાં જાયા કહી—

અન્યથા—પરિણામાન્તરે, તદાવૃત્તિ:—તસ્ય—તેની, ઋતુની, આવૃત્તિ:—પુનર્ભવન, इति—એ, અયુક્તમ્—અસંપ્રિત છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તસ્ય—તેના, ઋતુના, તદવસ્થાનિ-વન્ધનત્વાત્—તસ્યા:—તે, આત્માદિની અંકુરાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, નિવન્ધનત્વાદ્—નિવન્ધનપણાને લીધે. કારણ કે તદ્અવસ્થાબળન સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સન્નિધિમાં કેમ ન હોય વાર ? એ જ અતિરેકથી કહ્યું—

અન્યથા—તેના સન્નિધાને પણ અશનનમાં, તદદેહુકત્વોપપત્તેઃ—સ:—તે, અતીત ઋતુ-લક્ષણ, અદેહુ:—અદેહુ, ચત્વા: સા તથા—છે એનો તે તથા, તદ્માલસત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તદુપપત્તેઃ—તેની ઉપપત્તિને લીધે, તદ્દેહુક તે પ્રાપ્ત નથી થતી એમ ભાવ છે.

આવે છે તેનો પણ સ્વીચો અપાઈ ચૂક્યો,—'ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે,'—તેમાં ન્યાય ઘટતો નથી માટે. કારણ કે 'તદ્વ્યાવૃત્તિમાં તદ્વઅવસ્થાભાવથી પરિણામાન્તરનો અર્થોક્ત છે માટે,' અર્થાત્ તે વસંતાદિ ઋતુની આવૃત્તિમાં—પુનર્લંબનમાં તદ્વઅવસ્થાભાવથી—અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આગ્રાહિની અંકુરાદિક અને પુરુષની બાલ-કુમારાદિક અવસ્થાના ભાવથી—હોવાપણથી પરિણામાન્તરનો અભાવ હોય; તે જ પૂર્વે હેતુ તે અંકુરાદિક વા બાલકુમારાદિક પરિણામ પ્રાપ્ત થાય, નહિં કે બીજું.

વિપક્ષમાં બાધા કહી—'અન્યથા તદ્વઆવૃત્તિ એમ અચુક છે,—તેનું તદ્વઅવસ્થા-નિબંધનપણું છે માટે.' અર્થાત્ નહિં તો, પરિણામાન્તર સતે તદ્વઆવૃત્તિ—તે ઋતુની આવૃત્તિ થઈ એમ કહેવું અચુક છે, અણુઘટતું છે. કારણ કે તેનું નહિં તો તદ્વઆવૃત્તિ તે ઋતુનું તદ્વઅવસ્થાનિબંધનપણું—તે આગ્રાહિની અંકુરાદિક એમ કહેવું અચુક અવસ્થાનું નિબંધનપણું—કારણપણું છે માટે. તદ્વઅવસ્થા જન્માવવાના સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સ્થિતિમાં કેમ ન હોય ? તે જ વ્યતિરેકથી કહ્યું—'અન્યથા તદ્વઅહેતુકપણાની ઉપપત્તિ છે માટે;' અર્થાત્ તે અતીત ઋતુ લક્ષણ અહેતુ છે જેનો, તેનો ભાવ તે તદ્વહેતુકત્વ, તેની ઉપપત્તિને લીધે, તત્-ઋતુહેતુકા તે પ્રાપ્તિ નથી થતી એમ ભાવ છે

તાત્પર્ય કે—એ વસંતાદિ ઋતુની પ્રાપ્તિ હોય તો તેમાં તદ્વઅવસ્થા ભાવ હોય, એટલે અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આગ્રાહિની જે અંકુરાદિક અવસ્થા અને પુરુષની બાલકુમારાદિક અવસ્થા હોય, તેનો તે જ અવસ્થાભાવ ઋતુઆવૃત્તિમાં હોય, એટલે પરિણામાન્તર—અંકુરાદિક અવસ્થાના પરિણામમાં કોઈ પણ ફેરફારરૂપ બીજો પરિણામ ઘટશે નહિં. એટલે ગઈ ઋતુમાં જે અવસ્થા હતી તે જ આ બીજી ઋતુમાં પણ એમની એમ જ રહેશે (status quo); નહિ તો પરિણામાન્તર—અવસ્થાન્તર થાય છે એમ કહેા તો 'તદ્વઆવૃત્તિ'—તે ઋતુની આવૃત્તિ એમ કહેવું તે અચુક છે. કારણ કે તેનું તદ્વઅવસ્થાનિબંધનપણું છે, અર્થાત્ જે અવસ્થા હતી તે જ અવસ્થાનું કારણપણું તે આવૃત્તિનું છે. એમ ન હોય તો તદ્વઅહેતુકપણાની—તે આવૃત્તિના અહેતુકપણાની ઉપપત્તિ થશે, તે આવૃત્તિ અહેતુક છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થશે.

એમ હેતુ યુક્તિથી યુક્ત પુનઃ ભારમાં હોતો નથી, માટે ભાવથી તીર્થ—તારકની સિદ્ધિ છે એમ નિગમન કરે છે—

૧૫૬ ન મુક્ત: પુનર્મથે ભવતિ, મુક્ત્યવિરોધાત્. સર્વથા મવાધિકારનિવૃત્તિરેવ મુક્તિ-રિતિ, તદ્ભાવેન ભાવતસ્તીર્ણાદિસિદ્ધિ: ॥૨૮॥ ૧૭૨

૯અર્થ:—જોમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે, સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે, એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૮ ॥ ૧૭૨

વિવેચન

“જે અતિ દુસ્તર બલધિ સચો સંસાર જો, તે જોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો,
જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો, તિણું હમ રમથું નિજ શુષ્ક શુદ્ધ નંદનવને રે લો;
....જગત્કિવાકર શ્રી નમીધર સ્વામ જો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જોમ ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરેલી મુક્તિ પરથી ફલિત થાય છે કે—‘પવં ન મુક્તઃ પુનર્ભવે ભવતિ’—જોમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે,—‘મુક્તત્વવિરોધાત્’; મુક્ત થયો તે ફરી ભવમાં—સંસારદેશમાં હોય નહિ, કારણ કે તો તો મુક્તપણને જ વિરોધ આવે માટે ‘સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિરેવ મુક્તિ:’। ‘સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે.’ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે ભવાવર્ત્ત કરનારા ભવાધિકારની નિવૃત્તિ જો જ મુક્તિ છે. ‘એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે.’ આમ મુક્તિનો ભાવ હોય છે, તેથી કરીને ભાવથી—પરમાર્થથી—તત્ત્વથી તીર્ણ—તારકની સિદ્ધિ છે.

આ ભગવંતો પોતે તો સમ્યક્જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રરૂપ જહાજથી આ ભવસાગર તરી જઈ—તીર્ણ થઈ મુક્તિ પામ્યા છે; એટલું જ નહિ પશુ જો ભવનિર્વામકના સમ્યક્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ જહાજમાં એસી જેઓ ભક્તિથી જો ભગવંતનું અવલંબન લે છે, તે સર્વને પશુ આ મહાતાર સમર્થ નિર્વામક ભગવંતો ભવસાગરને તરી જવામાં અનુપમ સહાયક—ઉપકારી થઈ પડી તારક હોય છે. એટલે જોમના માટે જે ‘તિજ્ઞાણ તારયાણ’—તીર્ણ—તારક જો વિશેષ પદ આપ્યું તે સર્વથા યથાર્થ જ છે, इति स्थितं।

“ભવસમુદ્રજલ તારવા, નિર્વામક સમ જિનરાજ રે;

ચરણ જહાજે પામિયે, અશ્વય શિવનગરનું ગજ રે....

અરિહંત પદ વહિયે શુભવંત રે.”—મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति तीर्थेभ्यः तारकेभ्यः ॥૨૮॥

૨૯. બુદ્ધ બોધક

‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોદોલનું નિરસન—

૧૦ પદેડપિ પરોક્ષજ્ઞાનવાદિમિર્મીમાંસકમેદર્શતિવા અબુદ્ધાદય પવેષ્યન્તે, “અપ્રત્યક્ષા જ નો બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષોડર્થઃ” ઇતિ જ્ઞાનાદ, પતદવ્યવચ્છેદાર્થમાહ—૧૭૩

‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’

૧૦ અર્થ :—એઓ પશુ,—પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોદોલની નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ જ્ઞાનવામાં આવે છે,—“આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે” એ વચનથી,—એના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—૧૭૩

‘બુદ્ધોને બોધકોને’

વિવેચન

“જિન શુદ્ધ બેલમે બેલતે હો, પ્રગટયો નિજ શુદ્ધ બેલ....લલના.
આતમ ઘર આતમ રમે હો, સમતા સુખતિકે મેલ....લલના.
જિન સેવનથે પાઈએ હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એઓ—ઉદ્ધત લક્ષણસંપન્ન અહંત જાગવંતો પશુ ‘પરોક્ષવાદી મીમાંસકોદોલની નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ જ્ઞાનવામાં આવે છે,’ એના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’ જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ વદનારા આ મીમાંસકોદોલનું વચન છે કે—‘અપ્રત્યક્ષા જ નો બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષોડર્થઃ’—“આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે.” આમ એવા પ્રકારના નીતિથી—આમથી તેઓ જાગવંતોને અબુદ્ધાદિ જ જ્ઞાનતા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. એનું નિરાકારણ અત્રે ‘બુદ્ધોને બોધકોને’ એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદથી કહ્યું છે.

શુદ્ધની વ્યાખ્યા કરી, સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી શુદ્ધ છે, અન્યથા નહિ, કારણ કે અસ્વસંવિદિત શુદ્ધિ અનુમાનાદિ શુદ્ધિનો વિષય નથી, ધ. શુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે—

૧૧ જ્ઞાનવિદ્યાપ્રસુતે જગત્પરોપદેશેન જીવાજીવાદિકૃતં તત્ત્વં શુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સ્વસંવિદિતેન જ્ઞાનેન, અન્યથા બોધાયોગત્ । નાસ્વસંવિદિતાયા શુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ, અનુમાનાવિવુદ્ધેરવિષયસ્વાદ ૧૭૪

૧૧ અર્થ :—જ્ઞાનવિદ્યાથી પ્રસુત જગત્માં અ-પરોપદેશથી શુવાશુવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કંઈ (બદ્ધ) તે શુદ્ધો,—સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વરે કરીને, અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે અસ્વસંવિદિત શુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી,—અનુમાનઆદિ શુદ્ધિનું અવિષયપણું છે માટે. ૧૭૪

વિવેચન

“શ્રી સંભવ જિનસાચળ રે, વાહરૂં અકલ સ્વરૂપ...જિનવર પૂજે !
સ્વપરપ્રકાશક દિનમણિ રે, સમતા રસનો શૂન...જિન.”—શ્રી દેવચંદ્રન.

આ શુદ્ધો એટલે શું ? ‘જ્ઞાનવિદ્યાથી પ્રસુત જગત્માં અ-પરોપદેશથી શુવાશુવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કંઈ (બદ્ધ) તે શુદ્ધો;’ જ્ઞાનરૂપ વિદ્યાથી પ્રસુત—જેથી મયેલા આ જગતને વિષે બીજાના ઉપદેશ વિના જેણે શુદ્ધો શુવાશુવાદિ તત્ત્વ બદ્ધ તે શુદ્ધો—જ્ઞાન-અગુતિ પામેલા જ્ઞાનીઓ સ્વસંવિદિત છે. અને તે શુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિતજ્ઞાનેન’—‘સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વરે કરીને’ છે, અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે. ‘અન્યથા બોધા-યોગત્’; અર્થાત્ તે શુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિત’—પોતાથી સંવેદન કરાયેલ—સ્વઅનુભૂતિ કરેલ જ્ઞાનવરે કરીને હોય છે; નહિં તો, એમ સ્વસંવિદિત—સ્વઅનુભૂત જ્ઞાન ન હોય તો શુવાદિ તત્ત્વના બોધનો—સંવેદનનો અયોગ હોય, શુવાદિ તત્ત્વનું બદ્ધપણું જ વરે નહિં.

કોઈ આશંકા કરશે કે—શુદ્ધવંતર વરે શુદ્ધિસંવેદન માનવામાં આવતાં બોધનો યોગ કેમ ન થાય ? એ આશંકાના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—નાસ્વસંવિદિતાયા શુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ, ‘અસ્વસંવિદિત શુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી.’ એ સ્વસંવિદિત—પોતાથી સંવેદન—

પણિકા—અન્યથા બોધ પ્રમાદિ અન્યથા—શુદ્ધિનું અસ્વસંવિદિત સને, બોધાયોગત્—શુવાદિ તત્ત્વના સંવેદનઅયોગને લીધે એમ વક્તવ્ય (કહેવનું) થાય કે શુદ્ધવંતર વરે શુદ્ધિસંવેદનમાં પ્રકૃત સિદ્ધિ થશે, એમ આશંકાને કહ્યું—નાસ્વસંવિદિતાયાઃ નથી અસ્વસંવિદિત, બુદ્ધેઃ—પ્રત્યક્ષાદિ રૂપ શુદ્ધિના, અવગમે—અવગમમાં, કશ્ચિદુપાયો—કોઈ ઉપાય,—શુદ્ધવંતરવક્તવ્ય, ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અનુમાનાવિવુદ્ધેરવિષયસ્વાદ—અનુમાન-આગતઆદિ શુદ્ધવંતરની તેમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે.

એલી એવી પ્રત્યક્ષાદિરૂપ બુદ્ધિ નથી, તેના અવગમમાં—અવબોધમાં—અણુપણમાં બુદ્ધિચંતર-રૂપ—કોઈ બીજી બુદ્ધિરૂપ ઉપાય નથી. જ્યાં પોતાની જ ત્રેવડ નથી ત્યાં બીજાની ત્રેવડ શું કામ આવશે ? જે બુદ્ધિ પોતે સંવેદનરૂપ નથી, તેનું સંવેદન ઉપભવવામાં કોઈ બીજી બુદ્ધિરૂપ ઉપાય કાંમ આવે એમ નથી. કારણ કે 'અનુમાનઆદિ બુદ્ધિતું અવિષયપણું છે માટે;' અનુમાન—આગમાદિ બુદ્ધિચંતરનો તે બુદ્ધિ અવિષય છે માટે, અનુમાન—આગમાદિ અન્ય બુદ્ધિની તેમાં પ્રવૃત્તિ નથી માટે.

જ્ઞાનબ્યક્તિ એ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, તત્સામાન્ય એ પણ વિષય નથી, પ્રમાદિ ચિન્તવવાની હાલામણુ કરે છે—

૧૨ જ્ઞાનવ્યક્તિવિષયઃ, તદા તદસત્ત્વાત્ । ન તત્સામાન્યં, તદાત્મકત્વાત્ । ન ચ વ્યક્ત્યગ્રહે તદગ્રહ इत्यपि चिन्त्यं । ૧૭૫

૧૨ અર્થઃ—જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે; તત્સામાન્ય (વિષય) નથી, તદાત્મકપણને લીધે; અને વ્યક્તિઅગ્રહે તદગ્રહ (સામાન્ય અહુણુ) નથી,—એ પણ ચિન્ત્ય છે. ૧૭૫

વિવેચન

“શુદ્ધ પર્યાય વિચારતાં હો શક્તિ વ્યક્તિ અનુભૂતિ....લક્ષનાં;
દ્રવ્યાસ્તિકે અવલંબતાં હો, ધ્યાન એકત્વ પ્રસૂતિ....લક્ષના.
જિન સેવનથે પાઈએ હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લક્ષના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અનુમાનાદિ બુદ્ધિતું અવિષયપણું શી રીતે ? તે માટે કહ્યું,—‘જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય’ જ્ઞાન—વ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે.’ અર્થાત્ અમુક પ્રતિનિયત બાહ્ય

પરજ્ઞિકા—એ જ હાલે છે—જ્ઞાનવ્યક્તિ—નથી જ્ઞાનબ્યક્તિ,—પ્રતિનિયત બહિર્અર્થઆદિકા પ્રત્યક્ષાદિરૂપા, અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય—બાહ્ય. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદા—અનુમાનાદિ બુદ્ધિ કાલે, તદસત્ત્વાત્—તસ્યાઃ—તેના, આલેરૂપ જ્ઞાનબ્યક્તિના, અસત્ત્વાત્—અસત્ત્વને લીધે, મોગપણથી જ્ઞાનદયના અનબુધપગને લીધે. ત્યારે તત્સામાન્ય વિષય કશે ? એટલા માટે કહ્યું—જ્ઞાન તત્સામાન્ય—નથી પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુ સામાન્ય, વિષય એ અનુવર્તે છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદાત્મકત્વાત્—વ્યક્તિરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણને લીધે, સામાન્યના વ્યક્તિગતભાવે તદ્ગ્રહણાવને લીધે. અબુધવ્યમ કલો—

ન ચ—ન જ, વ્યક્ત્યગ્રહે—તેની આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચ્છિદ્ધભાવ સતે, તદગ્રહઃ—સામાન્ય અર્થ, इत्यपि—એ પણ, નિર્દે કે કેવલ વ્યક્તિગતભાવે સામાન્યભાવ, એમ ‘અપિ’ પણ સંબંધેનો અર્થ છે, ચિન્ત્ય—પરિભાષ્ય છે,—સ્પષ્ટાદિ શેષ પ્રમેયોર્થા એમ જ દર્શનને લીધે.

અર્થને ગ્રહણ કરનારી એવી જે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિ છે, તે જ્ઞાનવ્યક્તિ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી; કારણ કે ત્યારે—અનુમાનાદિ વિષય નથી બુદ્ધિ જે કાળે હોય તે કાળે ગ્રાહ્યરૂપ તે જ્ઞાનવ્યક્તિનું અસત્ત્વ-નહિં હોવાપણું છે, જે વખતે અનુમાનાદિ બુદ્ધિ છે તે જ વખતે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિનું હોવાપણું નથી. કારણ કે યુગપત્—એકી સાથે જો જ્ઞાનનો અવ્યુપગમ—સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય તો પરોક્ષ ન હોય ને પરોક્ષ હોય તો પ્રત્યક્ષ ન હોય માટે પ્રત્યક્ષ એવી જ્ઞાનવ્યક્તિ પરોક્ષ એવા અનુમાનાદિનો વિષય નથી.

ત્યારે કેઈ કહેશે—તે જ્ઞાનવ્યક્તિનો સામાન્ય તેનો વિષય હશે. તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘તત્સામાન્ય (વિષય) નથી,—તદ્વાત્મકપણને લીધે.’ પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુસામાન્ય પણ વિષય નથી,—તે સામાન્યનું પણ વ્યક્તરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણું છે માટે. કારણ કે વ્યક્તિઅભાવે તે સામાન્યનો પણ અભાવ છે માટે. અવ્યુપગમ્ય કહ્યો—‘અને વ્યક્તિ—તત્સામાન્ય અગ્રહે તદ્ગ્રહ (સામાન્ય ગ્રહણ) નથી જો પણ ચિન્ત્ય છે. ‘કથચિત્ વ્યક્તિઓ થકી એક માનવામાં આવે તોપણ તે વ્યક્તિઅગ્રહે—તેના આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચ્છિદમાન સતે, તે સામાન્યનો ગ્રહ—પરિચ્છેદન નથી, જો પણ,—નહિં કે કેવલ વ્યક્તિઅભાવે સામાન્યઅભાવ,—જો પરિમાવન કરવા યોગ્ય છે. વૃક્ષાદિ શેષ પ્રમેયમાં પણ એમ જ દર્શન છે માટે. ‘આગ્રવૃક્ષ’ જો વ્યક્તિવિશેષ કહ્યું, તેમાં વૃક્ષરૂપ સામાન્ય આવી ગયું; અને આગ્રરૂપ વ્યક્તિવિશેષ જ ન હોય, તો વૃક્ષરૂપ સામાન્ય પણ ન હોય, ધ્યાદિ વિચારવા યોગ્ય છે.

“કારણ્યે કારજ સુધે હો, એક અનાદિકી ચાલ....લલના.

દેવચંદ્ર પદ યાદ્યે હો. કરત નિજ ભાવ સંભાળ....લલના.

બિન સેવનથે પાંધ્યે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અર્થપ્રત્યક્ષતા તે બુદ્ધિગ્રાહક અનુમાનના હેતુરૂપ લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે, એ દલીલથી વ્યક્તિઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૩ નાર્યપ્રત્યક્ષતા લિંગં, યત્પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદોડર્યં પવાર્યપ્રત્યક્ષતા, પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતામાપ્નોડર્યં યવ । ન ચેયમસ્ય વિશિષ્ટાવસ્થા વિશેષણાપ્રતીતીં પ્રતીયત્ત્વં ઇતિ પરિમાવનીયમ્ । ૧૭૬

૧૩ અર્થ:—અર્થપ્રત્યક્ષતા તે લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે; પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો અર્થ જ છે. અને આ (પ્રત્યક્ષતા) આત્મી (અર્થની) વિશિષ્ટ અવસ્થા વિશેષણ અપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. ૧૭૬.

પણિકા—તેમજ—સાધ્યઅવિનાશાવિ નિશ્ચિત લિંગ થકી સાધ્યનિશ્ચાયક અનુમાન હોય, અને અને તથાવિષ લિંગ છે નહિ. અને તથાપ્રકાર કહે છે—ન—ન જ, અર્થપ્રત્યક્ષતા—લિંગાતર—અસંભવથી બીજાઓથી લિંગપણે કલ્પિત વક્ષમાણુરૂપા અર્થપ્રત્યક્ષતા, લિંગ—લિંગ, હેતુ,—બુદ્ધિગ્રાહક

વિવેચન

“સેય સકલ બ્રહ્મ જ તુમે, કેવલ જ્ઞાન દિણું નાથ રે....નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્ર
 સાધ્યઅવિનાશાપિ—સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે જોવા નિશ્ચિત લિંગ થકી
 સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવનારું અનુમાન હોય, અને અન્ન તથા પ્રકારનું સાધ્યનિશ્ચયક લિંગ છે
 નહિ, એટલે કોઈ કહેશે—અર્થપ્રત્યક્ષતા એ જ લિંગ છે. તેનો
 અર્થપ્રત્યક્ષતા નિષેધ કરતાં કહ્યું—‘અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ નથી.’ બીજા કોઈ
 લિંગ નથી લિંગનો અસંભવ છે, એટલે કહેવામાં આવતી જે અર્થપ્રત્યક્ષતાને
 બીજાઓ લિંગપણે કલ્પિત કરે છે, કલ્પે છે, તે અર્થપ્રત્યક્ષતા
 લિંગ—બુદ્ધિમાહક અનુમાનનો હેતુ નથી; ‘કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિણેષ અર્થ જ અર્થ-
 પ્રત્યક્ષતા છે;’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પરિણેષ અર્થ જ—નહિ કે તેનો પરિણેષ પશુ—તે
 લિંગઅભિમત અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. એ જ સ્પષ્ટ કરે છે—‘પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો
 અર્થ જ છે.’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષની—ઇદ્રિયજ્ઞાનની કર્મરૂપતાને—વિષયતાને પામેલો અર્થ જ છે,
 —નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત બૂદ્ધિ કંઈ તે અર્થપ્રત્યક્ષતા છે.

જે ખરેખર! એમ છે તો એથી શું? તો કે—‘અને આ આની વિશિષ્ટ અવસ્થા
 વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી એમ પરિભાવનીય છે.’ અર્થાત્ આ—પ્રત્યક્ષતા
 છે તે, આની—આ અર્થની વિશિષ્ટ અવસ્થા—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયભાવ-
 પરિણુતિરૂપ અવસ્થા છે, તે વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે અર્થાત્
 વિશેષણની—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અપ્રતીતિ—અસંવેદન સતે પ્રતીત થતી
 નથી, નિશ્ચય કરાતી નથી. કારણ કે પ્રકીય આદિ પ્રકાશની
 અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ થતી
 નથી. આથી ઉલટું પ્રકાશની પ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની
 પ્રતીતિ ઉપજે છે; તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ વિશેષણની પ્રતીતિ સતે અર્થની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
 વિષયભાવપરિણુતિરૂપ વિશિષ્ટ અવસ્થા પ્રતીત થાય છે. આમ અન્યથા—વ્યતિરેકથી પરિભાવન
 કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્યથા—વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

અનુમાનનું. કયા કારણથી, તે માટે કહ્યું—ચદ્—કારણ કે, પ્રત્યક્ષપરિણેષોર્જયે યથા—પ્રત્યક્ષ પરિણેષ
 અર્થ જ, નહિ કે તેનો પરિણેષ પશુ, સર્થપ્રત્યક્ષતા—અર્થપ્રત્યક્ષતા—લિંગાભિમત. એ જ સ્પષ્ટ
 કરે છે—પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતા—પ્રત્યક્ષસ્થ—પ્રત્યક્ષની, ઇદ્રિયજ્ઞાનની, કર્મરૂપતા—કર્મરૂપતાને, વિષયતાને,
 આપણ:—પામેલો અર્થ યથા—અર્થ જ, નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત કર્મ. જે ખરેખર! એમ છે તો તેથી
 શું? તે માટે કહ્યું—

જ સેય—અને નથી આ, પ્રત્યક્ષતા, અસ્થ—આની, અર્થની, વિશિષ્ટાવસ્થા—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની
 વિષયભાવપરિણુતિરૂપ, વિશેષણાપ્રતીતી—વિશેષણસ્થ—વિશેષણની, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની, અપ્રતીતી—
 અપ્રતીતિ, અસંવેદન સતે, પ્રતીયતે—પ્રતીત થતી, નિમ્મય કરાતી, ક્ષતિ પરિભાવનીય—એમ
 પરિભાવનીય છે. કારણ કે પ્રકીય આદિ પ્રકાશની અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ
 થતી નથી; અને અન્યથા—વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

આ અંગે બીજી દલીલોનો સ્વીકાર આપી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે એમ નિગમન કરી, ન્યાયથી બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ કરે છે—

૧૪૫૧ ચેન્દ્રિયવદ્જ્ઞાતસ્વરૂપેવેયં સ્વકાર્યકારિણીત્યપ્યયુક્તમેવ, તત્કાર્યપ્રત્યક્ષત્વેન વચમ્ચૈદં, અતોડર્થપ્રત્યક્ષતાડર્થપરિચ્છેદ પવેતિ નીત્યા બુદ્ધાદિસિદ્ધિઃ ॥૨૧॥ ૧૭૭

૧૪૫૨ અર્થઃ—અને એમ ઇંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપ જ આ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્ય-કારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે,—તત્કાર્યના (ઇંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે. આ થકી (ઇંદ્રિય થકી) અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે. એટલે નીતિથી (ન્યાયથી) બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૬ ॥ ૧૭૭

વિવેચન

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ ! જાણું તુમ ગુણઆમણ;
બીજી કાંઈ ન માણું સ્વામી ! એહી જ છે મુજ કામણ....શીતલ.”—કી દેવચંદ્રણ.

કેાઈ આશંકા કરશે કે—ઇંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તેથી ઉદ્ભવતી બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કેમ નહિં કરે ? તે આશંકા દૂર કરતાં કહ્યું—‘અને એમ ઇંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપ જ આ ઇંદ્રિયવત્ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્યકારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે.’ અર્થાત્ એમ અનુમાનાદિની વિષયતાના અઘટનથી ઇંદ્રિયની જેમ સ્વયં અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ સ્વકાર્યકારિણી એટલે કે વિષયના પરિચ્છેદપણારૂપ સ્વકાર્યની કરનારી છે એ પણ—નહિં કે કેવલ આતું અનુમાનાદિ વિષયપણું—અયુક્ત જ છે. શાને લીધે ? ‘તત્કાર્યના (ઇંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે.’ તે ઇંદ્રિયનું કાર્ય-વિજ્ઞાન, તેનું પ્રત્યક્ષપણું. તે વડે વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદરથને

પણિકા—વક્તાબ (કહેવાણું) થાય કે—જેમ ઇંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તદ્ભવના (તેથી ઉપજતી) બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કરશે એવી આશંકા પરિહરતાં કહે છે—‘યદ્ જ—આ પ્રકારે અનુમાદિની વિષયતાના અઘટનથી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ ચેન્દ્રિયવદ્ અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ, સ્વકાર્યકારિણી—સ્વકાર્ય—વિષયનું પરિચ્છેદન, તત્કારિણી—તેની કરનારી, इत्यपि—એ પણ, નહિં કે કેવલ આતું અનુમાનાદિ વિષયપણું, અયુક્તમેવ—અયુક્ત જ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—‘તત્કાર્યપ્રત્યક્ષત્વેન—તત્ત્વ—ઇંદ્રિયનું, કાર્ય—વિજ્ઞાન, તત્ત્વ—તેનું, પ્રત્યક્ષત્વ—પ્રત્યક્ષપણું, તેજ—તે વડે, વૈધર્મ્યાતિ—વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદરથને લીધે. કારણ કે ઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદય છે, બુદ્ધિનું અન્યાદય છે. એ જ કહ્યું—

અતઃ—આ થકી, ઇંદ્રિય થકી, અર્થપ્રત્યક્ષતા અર્થપરિચ્છેદ પણ—અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થ-પરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; બુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થ-પ્રત્યક્ષતા છે; અને સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દર્શાવચિદ્ધિ છે.

લીધે. ઇદ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદેશ-મૂઢા પ્રકારનું છે ને યુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ અન્યાદેશ-મૂઢા પ્રકારનું છે. તે જ કહ્યું—'અતોડર્થમત્યક્ષતાડર્થપરિચ્છેદ યથા।' 'આ થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે.' આ થકી-ઇદ્રિય થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; અને યુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. આમ બન્નેનું વૈધર્મ્ય-વિરુદ્ધધર્મપણું છે, એટલે એ દૃષ્ટાંત ઘટતું નથી; કારણ કે સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દૃષ્ટાંતસિદ્ધિ ઘટે છે.

આમ 'નીતિથી યુદ્ધાદિ સિદ્ધિ છે.' આમ ઉક્ત નીતિથી—યાથ પરથી સિદ્ધિ થાય છે કે યુદ્ધિ પ્રત્યક્ષબ્રાહ્મણી અને સ્વસંવિદિત છે. એટલે આ ભગવંતો યુદ્ધ છે અને યોધક છે એની પણ સ્વયંસિદ્ધિ થાય છે. જે ભવ્ય સુપાત્ર જીવો આ ભગવંતના યુદ્ધ ત્રેતાન્યધન સહજાત્મસ્વરૂપનું, ચિંતાન-ભાવન-ધ્યાવન કરે છે, તેને પણ યોધ ઉપભવી આ ભગવંતો યોધક હોઈ યુદ્ધ બનાવે છે.

“કેવલ કેવલ જ્ઞાન મહોદધિ હોજી, કેવલ હંશજી યુદ્ધ;
વીરજ વીરજ અનંત સ્વભાવનો હોજી, ચારિત્ર ક્ષાયિક યુદ્ધ....નમિપ્રભ.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति मुक्तेम्यः मोचकेम्यः ॥ २९ ।

૩૦. મુક્ત મોચક

‘મુક્તેમ્યઃ મોચકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ્ઞાનનારા જગતકર્તાની મુક્તવાદીઓનું નિરાકરણ—

૧૫ “યતેડપિ જગત્કર્તૃલીનમુક્તવાદિભિઃ સન્તપનચિનેયૈસ્તત્ત્વતોડમુક્તાદય યથેમ્યન્તે,
“બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મસંજ્ઞતાનાં સ્થિતિ”રિતિ વચનાદ્, યતન્નિરાચિકીર્વયાડ—૧૭૮

‘મુક્તાણં મોયગાણં’ - ‘મુક્તેમ્યો મોચકેમ્યઃ ।’

૧૫ અર્થ—એઓ પણ—જગતકર્તૃદીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે, “બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ” એ વચનથી, એની નિરાકરણુઓથી કહ્યું—૧૯

‘મુક્તોને મોચકોને’

વિવેચન

“ચિદાનંદ પ્રભુ પદ્મજ સેવત, બહુરી ન હોય ભવ ફેરા રે.”—શ્રી ચિદાનંદજી

એવા ગુણવિશેષણસંપન્ન આ બહુત ભાગવંતો પણ ‘જગતકર્તૃદીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એવું નિરાકરણુ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું— ‘મુક્તેમ્યઃ મોચકેમ્યઃ’ મુક્તો જગતકર્તામાં દીન થાય છે, લાય પામે છે, એમ જે વહે છે એવા આ જગતકર્તૃદીનમુક્તવાદી સન્તપનપ્રવિશિષ્ટોનું વચન છે કે— બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ છે—‘બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મસંજ્ઞતાનાં સ્થિતિઃ’—એમ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે, જગતકર્તૃ બ્રહ્મ અમુક્ત હોઈ તેમાં દીન થયેલા મુક્તો પણ અમુક્ત જ છે. એટલે તેઓ ભલે શબ્દથી મુક્ત માનતા હોય, પણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તો તેઓ અમુક્ત જ માને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એના નિરાસન અર્થે અને ‘મુક્તોને-મોચકોને’ એ સ્ત્ર મૂક્યું છે.

મુક્ત એટલે કર્મબંધમુક્ત, કૃતકૃત્ય, નિષ્કર્તાઈ એમ વ્યાખ્યા કરી, જગતકર્તામાં લય થયે, જગત-કર્તાતપશુની આપતિથી નિષ્કર્તાઈપણ—કૃતકૃત્યપણ—પશું નથી એમ ક્ષોની, જગતકર્તાત્વવાદના અઘાદોપ બેકાત કરે છે—

૧૬ ચતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મવન્ધમુક્તવાન્મુક્તાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્કર્તાયાં હિતિ યોડ્યઃ ।
ન જગત્કર્તરિ ક્યે નિષ્કર્તાયત્વં, તત્કરણેન કૃતકૃત્યસ્વાયોગાત્ । દીનાદિકરણે
વૈષ્ણાદિવાદિમસજ્ઞઃ, તદ્વ્યતિરેકેણ તથામવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ । પર્વ સામાન્યસંસારિણોઽવિશિષ્ટતરં
મુક્ત્વમિતિ ચિન્તનીયં । નિમિત્તકર્તૃત્વામ્યુપગમે તુ તત્ત્વતોઽકર્તૃત્વં, સ્વાતન્ત્ર્યાસિદ્ધેઃ ૧૭૯

પણિકા—ન પ્રત્યાદિ. ન—ન જ, જગત્કર્તરિ—આપારણ્ય એવા બ્રહ્મજ્ઞણ જગતકર્તામાં ક્યે—અભિન્નરૂપ અવસ્થાન સતે, મુક્તોનું નિષ્કર્તાયત્વં—નિષ્કર્તાઈપણ. ક્યા કરણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્કરણેન—તત્ત્વ—તેના, જગત્તા, કરણેન—કરણથી,—બ્રહ્મસંગતથી મુક્તોના, એથી કરીને કૃતકૃત્યસ્વાયોગાત્—કૃતકૃત્યના અયોગને લીધે. અને જ અભ્યુત્થય કહ્યો—

દીનાદિકરણે જ—દીન-અધ્ય-કૃતકૃત જગત્તા કરણમાં, મુક્તોને કૃષ્ણાદિવાદિમસજ્ઞઃ—સંકલ્પ-મત્સર-અભિન્નગતી પ્રાપ્તિ. ક્યા કરણથી ? તે માટે કહ્યું—તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી. ઇચ્છાદિ શિવાય, તથામવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ—ત્રૈવિચર્યા પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે પર્વ—એમ, જગતકરણમાં, સામાન્ય સંસારિણો—સામાન્ય સંસારીથી, મુખ્યાદિ કષ્ટપણુ એકથી, અવિશિષ્ટતરમ્—અતિબધન્ય, મુક્તત્વં—મુક્તવ છે, હિતિ ચિન્તનીયં—એની ભાષના કાપ છે, અન્યના જગત્ કરવાના અશક્ત-પણુએ કરીને પરિમિત ઇચ્છાદિ કષ્ટપણુને લીધે.

હવે જગદ્વૈચિત્ર કર્મોદ્ધિન છે, પુરમ તો નિમિત્તમાત્રવથી કર્તા છે, એ પણ નિરાસ કરતાં કહ્યું—નિમિત્તકર્તૃત્વામ્યુપગમે તુ—નિમિત્ત હોઈ તે કર્તા, ઇચ્છાદિ કષ્ટ પરિહરવાની ઇચ્છાથી એમ અંગીકરણમાં, તત્ત્વતો—નિરૂપચરિતાથી, અકર્તૃત્વં—પુરમું અકર્તાત્વ હેતુ કહ્યો—સ્વાતન્ત્ર્યાસિદ્ધેઃ—‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ ‘સ્વતન્ત્ર તે કર્તા’ એમ કર્તાશક્તિની અનુપપત્તિને લીધે.

૧૬ અર્થ :—અતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી સુકતપણાને લીધે સુકતો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ક્રિયાથી એમ બે અર્થ છે.

જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ક્રિયપણું નથી,—તત્કરણથી (જગત્કરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે; અને હીનાદિ કરણમાં ઇન્દ્ર દ્વેષાદિ પ્રસંગ છે,—તે શિવાય તથા પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. એમ સામાન્ય સંસારીથી સુકતપણું અવિશિષ્ટર છે એમ ચિન્તાનીય છે. નિમિત્તકર્તૃત્વના અવકુપગમમાં તો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતંત્ર્ય અસિદ્ધિ હોય માટે. ૧૭૯

વિવેચન

“કોઈ કંઠે લીલારે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આશ;

હોય રહિતને લીલા નવિ ધટે રે, લીલા હોય વિલાસ.” શ્રી આનંદધનજી.

સુકત એટલે શું ? ‘અતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મવન્ધસુક્તવાત્’—અતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી સુકતપણાને લીધે સુકતો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ક્રિયાથી એમ અર્થ છે. —‘સુકાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્ક્રિયાઈતિ યોડ્યઃ’, અર્થાત્ આર ગનિરૂપ સંસાર જેને વિપાક-ફલઉદય છે એવા ચિત્ર-નાના પ્રકારના કર્મબન્ધથી સુકતપણાને લીધે તેઓ સુકત છે; સર્વ કૃત્ય કરી લીધું હોવાથી કૃતકૃત્ય છે; અને સર્વ અર્થ-આત્મપ્રયોજન અથવા આત્મપદાર્થ નિષ્ક્રિય-પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ કર્યો હોવાથી નિષ્ક્રિયાઈ છે.

આવું સુકતનું બે યથાર્થ સ્વરૂપ કહ્યું તે ઉકત વાલીઓની માન્યતામાં ઘટતું નથી. કારણ કે ‘ન જગત્કર્તૃરિ લયે નિષ્ક્રિયાઈત્વં’—‘જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ક્રિયપણું

નથી.’ આધારભૂત એવા પ્રદાલક્ષણ જગત્કર્તામાં લય-અભિનિરૂપ

જગત્કર્તામાં લયે અવસ્થાન સતે, સુકતોનું નિષ્ક્રિયપણું નથી, આત્મપ્રયોજનરૂપ

નિષ્ક્રિયપણું અર્થનું નિષ્ક્રિયપણું—પરિપૂર્ણપણું નથી. શા માટે ? ‘તત્કરણથી

નથી (જગત્કરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે’—‘તત્કરણેજ

કૃતકૃત્યત્વાયોગાત્’; અર્થાત્ સુકતો પ્રદાસંગત થયા, જગત્કર્તા

પ્રદામાં લીન થયા, એટલે તેઓને પણ જગત્કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જગત્કરણ આવી

પડ્યું, તેથી કરીને તેમને કૃતકૃત્યપણાને અયોગ-અસંભવ થયો, તો પછી તેમનું

નિષ્ક્રિયપણું કયાંથી રહ્યું ?

આમ કૃતકૃત્યપણું ને નિષ્ક્રિયપણું નષ્ટ થયું એટલું જ નહિ પણ ‘હીનાદિ-કરણે ચેચ્છાદિવાદિપ્રસંગઃ’ । ૫. ‘હીનાદિ કરણમાં ઇન્દ્રા-દ્વેષાદિ પ્રસંગ છે,—તે શિવાય

તથા પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે; હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ એવા

જગત્કર્તૃત્વવાદમાં જગત્કર્તા કરણમાં સુકતોને ઇન્દ્રા-દ્વેષ-રાગ આદિના પ્રસંગ પ્રાપ્ત

મહાદોષ

થયે, કારણ કે તે ઇન્દ્રાદિ શિવાય તથા પ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર

જગત્કર્તૃત્વનારૂપ પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ થાય નહિ, તથા પ્રકારની વિચિત્ર

પ્રવૃત્તિને અયોગ હોય. અને ‘યર્થ સામાન્યસંચારિણોઽવિશિષ્ટતરં સુક્તત્વં’—એમ સામાન્ય સંસારીથી સુક્તપણું અવિશિષ્ટતર હોય એમ ચિન્તનીય છે. એમ ઇચ્છા-દ્રેષાદિને જેમાં પ્રસંગ છે એવા જગતકરણનો બાર આ સુકતોને માથે આવી પડ્યો, એટલે મનુષ્યાદિ કોઈ પણું સંસારીથી સુક્તપણાનું કંઈ વિશિષ્ટપણું રહ્યું નહિ; તેથી સુક્તપણું અતિ બદન્ય-હલકામાં હલકી કોટિનું થઈ પડ્યું. એમ ચિંતવવા યોગ્ય છે, બાવના કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્યનું તો જગત કરવાનું અશક્તપણું છે, એટલે તેનું ઇચ્છાદિ દોષપણું પરિમિત છે, પણું આપું જગત રચવાની જોખમદારી જેના શિરે છે તે જગતકર્તાનું તો અપરિમિત છે.

“જગત્ રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી? રચ્યું તો સુખ હાથ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે ચૂક્યું? એ લીલા કેને જતાવવી હતી? રચ્યું? તો ક્યાં કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી? ઇશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણમાં નાખવાની જરૂર શી હતી?” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજવંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા, પા. ૬૭.

આમ ઇચ્છા-દ્રેષાદિના પ્રસંગને લીધે જગતકર્તાને મહાદોષ આવી પડે છે, એટલે સુઝાઈને વાલી કહેશે—જગતનું વિચિત્રપણું તો કર્મકૃત છે, પુરુષ (ઇશ્વર) તો નિમિત્ત-માત્રપણે કર્તા છે. એનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘નિમિત્તકર્તૃત્વના અવ્યુપગમમાં તો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતન્ત્ર્યઅસિદ્ધિ હોય માનવામાં માટે, અર્થાત્ ઇચ્છાદિ દોષ ટાળવા તમે જે નિમિત્તકર્તૃત્વને તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ અવ્યુપગમ કરશો, ઇશ્વર નિમિત્તમાત્રપણે કર્તા છે એમ માનશો, તો તત્ત્વથી-નિરુપચરિતપણાથી તેનું અકર્તૃત્વ છે, ખરેખર કર્તૃત્વ જ નથી, કારણ કે તેના સ્વાતન્ત્ર્યની-સ્વતન્ત્રપણાની અસિદ્ધિ છે,—‘સ્વતંત્રઃ કર્તા’ ‘સ્વતંત્ર તે કર્તા’ એવું કર્તાનું લક્ષણ તેમાં થતું નથી માટે.

હવે માનવામાં એમથી કોઈ એકનો અભાવ હોય વા ઉપચય હોય, ક્યાંદિ પ્રકારે હવેમાન્યતાનું દૃષ્ય દર્શાવે છે—

૧૭ ન વ દ્વયોરેકીમાવોઽન્યતરામાલમસક્કાત । ન સત્તાયાઃ સત્તાન્તરપ્રવેશોઽનુપચયઃ, વપચયે વ સૈવ સેત્યયુક્તં, તદન્તરમાપન્નઃ સ ઇતિ નીતિઃ । ૧૮૦

૧૭ અર્થઃ—અને એના એકીલાવ નથી,—એમાંથી કોઈ એકનો અભાવપ્રસંગ હોય માટે. સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અચુક છે,—તદન્તરમાપન્ન તે એવી નીતિ છે. ૧૮૦

. વિવેચન

“પરમાત્મ પરચેત્થં, વસ્તુગતે તે અદિપ્ત હો મિત્ત ।

દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહીં, ભાવ તે અન્ય અભ્યાપ્ત હો મિત્ત ।”—શ્રી દેવચંદ્ર

હવે અન્યનો અન્ય લય પણ થટતો નથી એમ દર્શાવતી દલીલ કરે છે—
‘ન ચ દ્વયોરેકીમાવોઽન્યતરામાવપ્રસજ્ઞાત ।’—‘અને બેનો એકીભાવ નથી,—બેમાંથી કોઈ એકના અભાવપ્રસંગને લીધે.’ અર્થાત્ મુક્ત અને પરમ પુરુષ એ બેનો લયરૂપ એકીભાવ નથી, કારણ કે એમ ધાય તો બેમાંથી કોઈ એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે, બેમાંથી કોઈ એક—મુક્ત કે પરમપુરુષના અસત્ત્વની—નહિં હોવાપણાની પ્રાપ્તિ થયે. કારણ કે કોઈ એકની અન્ય સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણું—લય થટે છે માટે.

આમ લય થતાં બેમાંથી કોઈ એકનો અભાવ ધાય છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરે, તો આ બીજું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત યાય છે—‘સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અધુકત છે. તદન્તરઆપન્ન તે એવી નીતિ છે.’ અર્થાત્ મુક્ત સત્તાનો પરમપુરુષરૂપ સત્તાન્તરમાં પ્રવેશ સતે, એક સત્તા બીજી સત્તામાં પ્રવિષ્ટ થયે, અનુપચય (અવૃદ્ધિ-અપુદ્ધિ) નથી, પણ ધીમાં ધી જાળ્યાની જેમ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ છે; અને સત્તાનો ઉપચય સતે, તે જ પુરુષની વા મુક્તની અગતી સત્તા ‘તે’ સત્તા છે, એમ કહેવું અધુકત છે, અસંગત છે. કારણ કે તદન્તરને—તે સત્તાપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તરને આપજ્ઞ-પ્રાપ્ત થયેલો એવો તે ઉપચય છે, એમ નીતિ છે, ન્યાયશુદ્ધ છે,—કે જેનું ઉદ્દેશન કોઈ પણ કરી શકે એમ નથી.

પણિકા—તથા અન્યનો અન્ય લય પણ અનુપચય છે એમ દર્શાવનાં કહ્યું—ન ચ—અને નથી, દ્વયો—બેનો, મુક્ત—પરમ પુરુષને, પરીમાવ—અવલક્ષણ એકીભાવ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યતરામાવપ્રસજ્ઞાત—અન્યતરસ્થ—બેમાંથી કોઈ એકની—મુક્તની વા પરમપુરુષની મહત્ત્વ પ્રાપ્તિ;—અસત્ત્વપ્રાપ્તિને લીધે, કોઈ એકના ક્ષતર સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણાની ઉપપત્તિ લીધે, આના અણુપગમમાં દ્રવ્યુન્તર કહ્યું—

ન—ન, સત્તાયા—પરમ પુરુષલક્ષણ સત્તાના, સત્તાન્તરે—મુક્તલક્ષણ સત્તાન્તરમાં, પ્રવેશે—પ્રવેશમાં, પ્રવિષ્ટ સતે એમ અર્થ છે, અનુપચય—અનુપચય, કિંતુ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ, પૂતાદિ પદનો પદાન્તર પ્રવેશની જેમ. એ એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—ઉપચયે જ—અને સત્તાનો ઉપચય સતે, સૈવ—તે જ પ્રાપ્તની (પૂર્વની),—પુરુષની વા મુક્તની, સા—તે, સત્તા, इति અનુચ્છ—એ અધુકત, અસંગત છે. કયા કારણથી ? તદન્તર—તદ્વત્તાપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તર, આપજ્ઞ—(પાઠાન્તરે આસજ્ઞ)—પ્રાપ્ત, સા—તે, ઉપચય. કસિત્ ‘આસજ્ઞ’ એમ પાઠ છે ત્યાં તદન્તર એમ ચોલ્ય છે, इति નીતિ—એમ નીતિ છે, આ ન્યાયશુદ્ધ છે

એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી એમ નિગમન કરી, તત્તથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮૦ નૈવમન્યસ્વાન્યત્ર લયમ્ ઇતિ મોહવિષમસરકટકલબ્ધઃ । તદેવં નિમિત્તકર્તૃત્વપરમાવ-
નિવૃત્તિમ્ન્યાં તત્તવતો મુક્તાદિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

૧૮૦ અર્થઃ—એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષમસરનો કટકલબ્ધ છે. તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્તથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

વિવેચન

“વીતરાગથી હો જે સમ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ ભવભયવારણે;

જિનઅંદ્રની હો જે ભક્તિ એકત્વ કે, દેવઅંદ્ર પદ કારણે....

મુપ્રતીતે હો ચિર ઉપચોમ કે, હાચોહર જિન વંદીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

હવે આ ઉપદેશકત મુક્તિથી પ્રકૃતમાં—ચાહુ વિષયમાં શું સિદ્ધ થયું ? તો કે—
‘એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષમસરનો કટકલબ્ધ છે.—‘મોહવિષમસર-
કટકલબ્ધઃ’; અર્થાત્ એમ દ્રવ્યના એકીભાવમાં કોઈ એકના અભાવપ્રસંગથી અથવા ઉપચયમાં તદ્દન્તરાપતિથી, અન્યનો—સામાન્યથી મુક્તાદિનો અન્યત્ર—પરમપુરુષમાં લય નથી જ. એવા પ્રકારે લયનો નિષેધ સતે, કટકલબ્ધ બધો હોય તો એમ વિષ ન બહે—
ન પ્રસરે, તેમ મોહરૂપ વિષ ચઢતું નથી, પ્રસરતું નથી.

અને ‘તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્તથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે.’ એમ ઉક્ત નીતિથી નિમિત્તકર્તૃત્વની અને પરભાવની નિવૃત્તિ વડે કરીને તત્તથી—મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે. અથવા બીજી અર્થે બટાવીએ તો મુખ્ય કર્તૃત્વના અપેક્ષે ભગવતો ભાવ્યોને પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિના આલંબનપણે નિમિત્તકર્તૃત્વ પામે છે, અને તેઓની પરભાવમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે, —આમ આ અપેક્ષાએ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને આ મુક્ત ભગવતો મોચક પશુ સિદ્ધ થાય છે; અને તેવા પ્રકારે મહાસુનિ ભકાશિરોમણિ દેવચંદ્રભટ્ટ એ સંગીત કહ્યું છે—

પક્ષિકા—હવે પ્રકૃતસિદ્ધિ કહે છે—ન—ન જ પક્ષ—એમ, દ્રવ્યના એકી ભાવે, અન્યતર અભાવ પ્રસંગથી, અથવા ઉપચયે તદ્દન્તરાપતિથી, અન્યસ્વ—અન્યનો, સામાન્યથી મુક્તાદિનો, અન્યત્ર—અન્યત્ર, પુરમ—આકાશ આદિમાં, લયઃ—લય. આ લયનિષેધ મોહવિષમસરકટકલબ્ધઃ—મોહવિષમસરનો કટકલબ્ધ છે. એમ નિષેધ સતે કટકલબ્ધમાં વિષની જેમ મોહ પ્રસરતો નથી.

તત્—તેથી કરીને, પચમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, નિમિત્તકર્તૃત્વપરમાવનિવૃત્તિમ્ન્યાં—નિમિત્તકર્તૃત્વ—અને નિમિત્તકર્તૃત્વ, મુખ્યકર્તૃત્વના અપેક્ષે ભાવ્યોની પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિ આલંબનતાથી, પરમાવનિવૃત્તિઃ—અને પરભાવનિવૃત્તિ—લયચયોગવશક્રમ, તામ્યાં—તે બે વડે, તત્તવત—તત્તથી, મુખ્યવૃત્તિથી, મુક્તાદિસિદ્ધિઃ—મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે.

“પુષ્ટ કારણ અરિહંતણ, તારક જ્ઞાયક મુનિચંદ્ર રે;
મોચક સર્વ વિભાવથી, ઝીંપાવે મોહ અરીહ રે....

દેવ વિશાલ જિજ્ઞાંસી, તમે ધ્યાવે તત્ત્વસમાધિ રે
શુદ્ધ દેવ અવલંબન કરતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આતમ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આતમ ભાવ રે સ્વામી શ્રી સીમંધર.”

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

॥ इति मुक्तेभ्यः मोक्षकेभ्यः ॥ ३० ॥

એમ જિન-અપકાર પ્રકારે આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વસંપદ કલ્યાણ આવી, એમ ઉપસંહાર કરે—

૧૯૫૯ જિનજાપકર્તાતારકબુદ્ધબોધકમુક્તમોક્ષકમાત્રેન સ્વપરહિતસિદ્ધેરાત્મતુલ્ય
પરફલકર્તૃત્વસમ્પદિતિ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

૧૮૨અર્થ :—એમ જિન-અપક, તીર્થ-તારક, બુદ્ધ-બોધક, અને મુક્ત-મોચક ભાવથી
સ્વપરહિત સિદ્ધિ થકી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

વિવેચન

“આપ અકર્તા સેવનથી હુવે રે, સેવક પૂરણ ચિત્ત;
નિજ ધન ન દિયે આશ્રિત લહેરે, અક્ષય અક્ષર રિતિ....
પૂજના તો કીએ રે બારમા જિનતણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

એમ-ઉક્ત પ્રકારે જિન-અપક આદિ ભાવથી સ્વપરહિતની-સ્વપરહિત્યાણની સિદ્ધિ
થકી-‘સ્વપરહિતસિદ્ધે.’ આત્મતુલ્ય-ચોતાના આત્મા સમાન થરને-બીજાને ફલના કર્તૃત્વ
રૂપ સંપદ કહી. ‘આત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદ’, આ ભગવતો
એટલા બધા પરમ ઉદાર છે કે તેઓ બીજાઓ જેઓ તેમને
શુદ્ધ શક્તિભાવે લાગે છે, તે લોકોને ચોતાના તુલ્ય બનાવે છે,
ચોતાના બરોબરીઆ પરમ આત્મલક્ષ્મીસંપન્ન ભગવંત બનાવે છે.

આમ તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ભક્તોને આપી લે છે છતાં પોતાનું કંઈ શુભાવતા નથી !
ને ભક્તજનોનું પૂર્ણ સિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ! નિબંધન-આત્મસંપત્તિ હેતા નથી
છતાં તેના આશ્રિત ભવ્યજનો અક્ષય અક્ષર ઋદ્ધિ પામે છે, જો પરમ આશ્રય છે !
આવા પરમ ઉદાર ભગવતોનો મહિમા શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી આદિ
પરમ ભક્ત મહાત્માઓ પરમ ઉદ્દાસ ભાવથી લલકારી ગયા છે.

“સાહેબ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;
મન વિશરામી વાલહો રે, આતમચો આધાર....વિમલ જિન.” શ્રી આનંદધનજી

॥ इति आत्मतुल्यपरफलकर्तृत्वसम्पद् ॥ ८ ॥

૩૧. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી
'સર્વજ્ઞેભ્ય સર્વદર્શિભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

પણિકા:—બુદ્ધધર્મ્યવસિતમર્થં પુરુષક્રોતયતે । અત્ર સામ્ય પ્રક્રિયાઃ—સત્ત્વ, રજસ, તમસઃ લક્ષણુ ત્રયુ ળ્યો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, અને તે જ ‘પ્રધાન’ એમ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ યદી મહાન હોય હોય છે.—‘મહત્’ એમ ક્ષુદ્રિની આખ્યા છે. મહત્ યદી અઠકાર—આત્માસિધાન, તે યદી પંચ શ્રોત્રાદિ ક્ષુદ્રિધ્નિયો, વાક્-પાણિ-પાદ-પાનુ-ઉપર્ય લક્ષણુ પંચ જ કર્મેન્દ્રિયો, અગ્નિપ્રારસુ ઇન્દ્રાણ્ય મન, તથા પંચ તન્માનો—મન-રસ-રૂપ-રસ-કલ્પસ્થાવાવાળા—હોય છે; અને તન્માનોમથી યથાક્રમે ભૂપ્રભૃતિ પંચ મહાભૂતો પ્રવર્તે છે. અને અત્રે પ્રકૃતિવિકારપ્રણયો કરીને અચેતના છતાં ક્ષુદ્રિ ચૈતન્ય સ્વતત્ત્વવાળા પુરુષના ઉપગમ યદી અચેતના જેવી અવસ્થાએ છે. તેથી કહ્યું છે કે—

વિવેચન

“ નિજ જ્ઞાને કરી સેયનો, જાયકે જ્ઞાતા પદ ધરિરે;

દેખે નિજ કર્શન કરી, નિજ કસ સામાન્ય જગીશ રે....

શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તથો, અતિ અદ્ભુત સહજાનંદ રે. ” શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને એઓ-ઉક્ત ગુણલક્ષણ જેનામાં અગોપાંગ ઘટાડ્યા એ અહંત ભગવતો પણ ‘બુદ્ધિયોગ-જ્ઞાનવાદી કાપિલોથી અસર્વજ્ઞ અસર્વદર્શી’ માનવામાં આવે છે;’ એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ।’ બુદ્ધિના થોભે જ્ઞાન હોય છે એમ વદનારા આ બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી કાપિલોલું-કપિલના અનુયાયીઓનું આ વચન છે કે ‘બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ જાણે છે.’ ‘વુદ્ધયચ્ચવસિતમર્થે પુરુષચ્ચેતયતે.’ આ સમજવા માટે સાંખ્ય પ્રક્રિયા જાણવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ-રજસ-તમસ એ ત્રણ શુભો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન કહેવાય છે. પ્રકૃતિ થકી મહાન્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે. મહત્ (બુદ્ધિ) થકી અહંકાર ઉપજે છે. અહંકાર થકી એત્રાદિ પાંચ બુદ્ધિધન્નિય, સાંખ્ય વાદ્-પાણિ-પાદ-પાયુ-ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, ગંધ-રસ-પ્રક્રિયા રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દ સ્વભાવવાળા પાંચ તન્માત્રો,—એમ પોક્ષકે ગણ ઉપજે છે. અને તન્માત્રોમાંથી યથાક્રમે પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો પ્રવર્તે છે. આ પ્રકૃતિ અને તેની વિકૃતિ જડ-અચેતન છે, એટલે બુદ્ધિ પણ તે પ્રકૃતિના

“ પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ, સ્વનિર્માલમચેતનમ્ ।

મનઃ કરોતિ સાન્નિધ્યાવુષાધિઃ સ્ફટિકં યયા ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—પુરુષ—આત્મા, અવિકૃતાત્મૈવ—અવિકૃતાત્મા જ, નિત્ય જ, સ્વનિર્માલ—સ્વઆકારવાળું, અચેતન—ચેતન્યશૂન્ય હોતું, મનઃ—અન્તઃકરણ, કરોતિ—કરે છે, સાન્નિધ્યાત્—સાન્નિધ્યમાનથી. નિર્દેશન કહ્યું—ઉષાધિઃ—ઉષાધિ, પથરામાદિ, સ્ફટિકં—ઉપલવિશેષને લીધે. આનો આ ભોમ પણ મનોદારક જ છે. અને પણ કહ્યું છે કે—

“ વિમકૂતેવુકપરિણતૌ, વુદ્ધૌ મોગોઽસ્ય કચ્યતે ।

પ્રતિવિન્મોદયઃ સ્વચ્છે, યયા ચન્દ્રમસોઽસ્મસિ ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—વિમકા—આત્માથી વિભક્તિ એવી તે, અને રૂઢકપરિણતિઃ—આવી પરિણતિ,—પ્રતિભિન્નોદયપ્રા, એમ વિગ્રહ છે, તસ્યાં સત્યાં—તે સતે, તે જ ભોમ છે એમ અર્થ છે. જે પરિણતિ ક્યાં ? તે માટે કહ્યું—વુદ્ધૌ—અન્તઃકરણલક્ષણ બુદ્ધિમાં, મોગો—ભોમ,—વિપથગ્રહણ-રૂપ, અસ્ય—આનો, આત્માનો, કચ્યતે—કથાય છે,—આસુરિ પ્રભૃતિથી. કોની જેમ ? તે માટે કહ્યું—પ્રતિવિન્મોદયઃ—પ્રતિભિન્નપરિણામ, સ્વચ્છે—સ્વચ્છ, નિર્મલ, યયા—જેમ, ચન્દ્રમસો—વાસ્તવ એવા ચન્દ્રમાનો, અસ્મસિ—જયમાં,—તેની જેમ. હવે પ્રકૃત વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે—વુદ્ધ્યા—અન્તરંગકા બુદ્ધિથી, અધ્યવસિત—પ્રતિપત્ત, અર્થ—શબ્દાદિ વિષયને, પુરુષઃ—આત્મા, ચેતયતે—જાણે છે,—અર્થચેતનમાં બુદ્ધિના અન્તરંગ કરણપણને લીધે.

વિકારપણાએ કરીને અચેતના છે, છતાં ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષના (આત્માના) ઉપગમથી સચેતના બેવી અવશાસે છે. તેથી કહ્યું છે કે—“ચૈતનમય પુરુષ તો સદાય અવિકૃતાત્મા જ—અવિકૃતસ્વરૂપ જ રહે છે, અને સાન્નિધ્ય થકી તે અચેતન મનને સ્વનિર્ભાસવાળું—સ્વઆકારવાળું કરે છે,—પદ્મરાગદિ ઉપાધિ જેમ સ્ફટિકને કરે છે તેમ” અને આ પુરુષના ભોગનું દ્વાર પણ મન જ છે, એટલે આ મન દ્વારા જ—મનની મારફત જ પુરુષ ભોગ કરે છે. કહ્યું છે કે “આત્માથી વિભક્ત-બૂદ્ધી ને આવી પરિણતિવાળી બુદ્ધિમાં આ પુરુષનો વિષયશ્રદ્ધાસ્વરૂપ ભોગ કયાય છે,—સ્વચ્છ જલમાં જેમ ચંદ્રમાનો પ્રતિબિંબોદય હોય છે તેમ.” આમ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બુદ્ધિથી અધ્યવસિત-પ્રતિપક્ષ-શ્રદ્ધા કરાયેલ અર્થને પુરુષ-આત્મા ચેતે છે, સંવેદે છે, જાણે છે. કારણ કે અર્થચેતનમાં—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ આત્માનું અંતરંગ કરણ—‘અન્તઃકરણ’ છે માટે. આમ બુદ્ધિના થોડો જ્ઞાન હોય છે અને યુક્તને બુદ્ધિનો અયોગ છે, એટલે તેઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણુ ઘટતું નથી, માટે તેઓ અસર્વજ્ઞ-અસર્વદર્શી છે,—જેમ સાંખ્યો-કપિલાનુયાયીઓ માને છે, એના નિરસન અર્થે અને ‘સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી’ એ ખાસ સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

તત્ત્વભાવપણું સતે. નિરાવરણપણુ થકી સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણુની સિદ્ધિ પ્રદર્શિત કરી તેના સમર્થનમાં સ્વરચિત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયનો આત્માને ચંદ્રની ઉપમાવાળો સુપ્રસિદ્ધ સ્તોક અવતરે છે—

‘સર્વે જ્ઞાનન્તીતિ સર્વજ્ઞાઃ, સર્વે પરચન્તીતિ સર્વદર્શિશ્ચ’, તત્સ્વભાવત્વે સતિ વિરાવર-
ણત્વાત । મત્તોઽન્યે મદય્યાશ્ચ ગુણા इत्यतस्तત્ત્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । ઠંક વ—

“સ્થિતઃ ક્ષીતાંશુવક્ત્રીયઃ, પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધયા ।

ચન્દ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં, તદાવરણમશ્નવદ્ ॥” इत्यादि । ૧૮૪

પણ્નિકા—મત્તોઽન્યે મદય્યાશ્ચ ઇત્યાદિ. અહીં એકલા ભગવાન અર્હત દ્રવ્યોને-પર્યાયેને સિન્ન અને અસિન્ન (છે એમ) સ્વશિષ્યો પ્રત્યે વ્યાખ્યાન કરવા ઇચ્છતા સત્તા, આત્માને જ અતિ સન્નિધિ-તતાથી ઉદ્દેશીને વદા—

મત્તો—ઠહારાથી, અન્યે—અન્ય, પૃથક્, ગુણાઃ—ગુણો, જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ આદિ—લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોજન અને સંજ્ઞાના ભેદને લીધે. તે આ પ્રમારે—“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (તત્ત્વાયં જ. ૧, સૂ. ૩૭) ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય, એ લક્ષણવાળો હું છું. અને “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણા.” દ્રવ્યાશ્રયવાળા નિર્ગુણ ગુણો છે, એ લક્ષણવાળા ગુણો છે. હું એક છું, ગુણો અનેક છે. હું બન્ધ-મોક્ષાદિ, ક્રિયાફલવાળો છું, અને ગુણો વિષયાલગ્ન આદિ ફલવાળા છે. હું અહંત, તીર્થંકર, પારંગત આદિ શબ્દથી વાચ્ય છું, અને ગુણો ધર્મ—પર્યાય આદિ શબ્દોથી વાચ્ય છે. મદય્યાશ્ચ—અને અહમર્થઃ—હું અર્થ સાપ્ચંદ્ર્યે ચેષાં તે તથા—સાધ્ય છું જેઓનો તે તથા. ગુણવૃત્તિથી વિલક્ષણ એવી કાઈ એકાન્તિકી ઠહારી પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ,—તથા પ્રતિભાસને લીધે. इति—એ વાક્ય પરિભાષિત અર્થમાં છે. अतઃ—એ વાક્યથી, તત્ત્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—તેથી—તેઓની, ગુણોની તત્ત્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—દ્રવ્યસ્વભાવત્વની સિદ્ધિ છે

અર્થ—સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ; સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિજ્ઞ;—તત્ત્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે. “મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો” એ ઉપરથી તત્ત્વત્ત્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે.

(દાહર) “ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, રિચિત ચંદ્ર શું જીવ એહ;

જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તદાવરણ છે એહ.”—શ્રી ચૈવદંડિસસુચ્ય ૧૮૩

અર્થાત—જીવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી રિચિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અભ-વાદળા જેવું છે. ૧૮૪

વિવેચન

“સર્વ દ્રવ્ય પ્રદેશ અનંતા, તેહથી ગુણ પર્યાયજી;
તાસ વર્ગથી અનંતમણું પ્રણુ, દેવલસાન કહાયજી....ચીતલ જિનપતિ
દેવલ દર્શન એમ અનંતું, મહે સામાન્ય સ્વભાવજી;
સ્વપર અનંતથી ચરણ અનંતું, સમરણ સંવર લાયજી....”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું એટલે શું ? અને તે શી રીતે-ષ્ટ છે ? તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. ‘સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ; સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિજ્ઞ’—તત્ત્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે.—‘તત્ત્વભાવત્વે સતિ તિરાવરણત્વાત્.’ અર્થાત સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ પ્રથમ તો મૂળ તત્ત્વભાવપણું-સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવપણું હોય, સ્વભાવપણું તો થકી નિરાવરણપણું થયે સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ હોય છે. આમાં તત્ત્વભાવપણાકેપ મૂળ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘મત્તોજ્ઞ્યે મદર્થાન્ન ગુણા: ।’ ઇં ૦ ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે, એ ઉપરથી તત્ત્વતત્ત્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે.’ તે આ પ્રકારે—

એકલા તીર્થ’કર ભગવાન્ દ્રવ્યો અને પર્યાયો જિનન-અજિનન છે એમ સ્વશિષ્યોને સમજાવતાં, નિકટ ઉદાહરણપણે પોતાના આત્માને જ ઉદેશીને વધા—, ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે —’ મત્તોજ્ઞ્યે મદર્થાન્ન ગુણા: ।’ અર્થાત ‘મહારાથી અન્ય અને જ્ઞાન-દર્શન આદિ જે ગુણો છે તે મહારાથી-મહારા આત્માથી અન્ય છે, મહારા અર્થવાળા ગુણો’ પૃથક્-ભૂદા છે; કારણ કે એ બન્નેના લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોજન એ ભગવદ્વચનનો અને સંજ્ઞાનો ભેદ છે માટે જુઓ, આ પ્રકારે—(૧) ‘ગુણપર્યાય-પરમાર્થ વાણું તે દ્રવ્ય’ એ લક્ષણ પ્રમાણે હું ગુણપર્યાયવંત આત્મદ્રવ્ય—આત્મા છું. અને “દ્રવ્ય-અથવાળા નિર્ગુણ તે ગુણો” એ લક્ષણ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ગુણો મહારા આત્મદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલા છે (૨) હું આત્મા એક છું,

જ્ઞાનાદિ શુભો અનેક છે. (૩) હું આત્મા બધે-ભોક્ષાદિ ક્રિયાફલવાળો છું, અને જ્ઞાનાદિ શુભો વિષય બોધ આદિ ફલવાળા છે. (૪) હું આત્મા અર્કત, તીર્થંકર, પારગત આદિ શબ્દ વાચ્ય છું, યોગબાહિ છું; અને શુભો ધર્મ-પર્યાય આદિ શબ્દથી વાચ્ય છે, યોગબાહ્ય છે. આમ લક્ષણાદિ લેહની અપેક્ષાએ શુભો હું આત્મદ્રવ્યથી અત્ય-ભિન્ન છે. આમ છતાં આ શુભો 'મદર્થ' છે, મહારા અર્થવાળા છે, હું ના-આત્માના અર્થના જ વાચક છે. કારણ કે શુભથી એકાન્તે જૂદી પાડી શકાય એવી મહારા આત્માની કેઈ પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ; એટલે આ શુભો મહારા આત્માથી અભિન્ન પણ છે. આમ આત્માની ને તેના શુભોની ભિન્ન-અભિન્ન અવસ્થા છે. આ મહારાથી અત્ય અને મદર્થ શુભો છે એ ભગવાનના વચન પરથી તત્તત્ત્વ સ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે, અર્થાત્ તેની-શુભોની તત્ત્વસ્વભાવપણાની-દ્રવ્યસ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે; સર્વજ્ઞાનપણારૂપ શુભથી ભગવાન સર્વજ્ઞ છે અને સર્વદર્શિપણારૂપ શુભથી સર્વદર્શી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ સર્વજ્ઞાન-દર્શનપણું નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે; લાતિકમંડૂપ આવરણ દૂર થયું એટલે આત્માનો મૂળ સ્વભાવભૂત સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે,

આવિર્ભાવ પામે છે. આત્માનો આ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવ સ્થિત નિરાવરણપણું થયે જ છે, કાંઈ નવો સ્થાપિત કરવાનો નથી, આવરણ દૂર થયું કે તે સર્વજ્ઞાન દર્શન ખસ પ્રગટ જ છે. આના જ સમર્થનમાં અત્રે 'સ્થિતા ધીર્તાશુભાજીવર્થઃ' સ્વભાવનો પરમ પરમાર્થગંભીર સુંદર સુભાષિત ટાંક્યું છે કે-“ભુવ, ચંદ્રની અવિર્ભાવ જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અજ-વાદળા જેવું છે.” ઇત્યાદિ. આ સુભાષિતનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે: પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અત્રે ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સુવટપણે ઘટે છે: ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-કુદરતી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતાં ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મામાં જ્ઞાન-ચંદ્રિકા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે. પણ ચાંદનીથી ભૂમિમાહિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વપર અવલાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમ્યક્ સ્થિત જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે નિઃસ્વયવર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિતિ છે.

‘અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ શ્રેષ્ઠપદ-વાદળાં

આવરે છે, ઢાંકી છે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી છે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. પણ આ જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ* અગ્ર જેવું-વાહળા જેવું વર્તે છે, તે કર્મસંન્યાસયોગરૂપ પવનના સપાટાથી ત્યારે શ્રેણીની પરિસ્થિતિ સેળાયે વીખેશઈ બાધ છે, ત્યારે સુખ્ય એવા પરકર્મયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી— સર્વજ્ઞ થાય છે.

‘અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાહળા જેવા ચાર ઘાતિકર્મ દ્વારા થાય છે, કે તે તત્કષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત જળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાહળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ દળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિનશબ્-ચંદ્ર, સ્વયંપૂર્ણ કેવલ-જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે જળહળે છે.’

—શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૮૩-૧૮૪ વિવેચનમાથી (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

“આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર,
શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર,
સતચંદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન હેતુ,
તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું.
તે ઘાતિકર્મ થન છું વિખરે અપાટે,
સંન્યાસ કર્મરૂપ વાયુતણા સપાટે,
ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે,
તે જ્ઞાનકેવલી કહાય યથાર્થ નામે.”

—શ્રી યોગદષ્ટિ કળશ, ૧૫૩-૫૪ (સ્વરચિત)

શુદ્ધરૂપ કરણના અભાવે મુક્તને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણ સંભવતું નથી, તેમ જ બાહ્ય અર્થસંવેદન સેળાયે મુક્તને કુ:ખાદિના અનુભવ થયે.—એ બંને આશંકાનું શુદ્ધિથી સમાધાન કરે છે—

‘ન કરણાભાવે કર્તા તત્કલસાધક હત્યનૈકાન્તિકં, પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકા-
પ્ઠાભાવે પ્લવનસંવેદનાદિતિ । ન બૌદ્ધિકક્રિયામાધરહિતસ્ય જ્ઞાનમાત્રાદુ દુ:સ્ખાદયઃ,
તથાસુમત્તસ્તત્સ્વભાવત્વોપપત્તે: ।’ ૧૮૫

* ઘાતિકર્માન્નિકલપં તત્કયોગાનિલાહતે: ।

યદપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જ્ઞાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ’—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો. ૧૮૪.

અર્થઃ—કરણઅભાવે કર્તા તત્કલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે.—પરિનિષ્ઠિત તરનારનું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે, માટે. અને ઔદયિક ક્રિયાભાવથી રહિતને જ્ઞાનભાવ થકી દુઃખાદિ નથી,—તથાઅનુભવ થકી તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશની ઉપપત્તિ છે, માટે. ૧૮૫

વિવેચન

“અકરણ વીર્યં અનંતતા, નિજશુભ્ય સહકર અકામ રે.”—શ્રી દેવચંદ્ર
હવે વાલી કહેશે—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ પ્રગટપણે પુરુષનું કરણ-સાધન (Instrument) છે, અને પ્રકૃતિના વિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપ કરણના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞપણું વા સર્વદર્શિપણું સંભવતું નથી. આના નિરાકરણાર્થે કરણઅભાવે કર્તા તત્કલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે,—પરિનિષ્ઠિત ન હોય, તરનારનું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે માટે. એ એકાન્તિક નથી ‘પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકાણ્ડામાવે પ્લવનસંવર્ધનાત’—અર્થાત કરણ-સાધન વિના તત્કલ સાધવા ઇચ્છતો કર્તા તેનો સાધક નથી હોતો એ અનૈકાન્તિક છે, એકાન્તિક નથી. કારણ કે પરિનિષ્ઠિત-પારબ્રહ્મ-સારી પેટે નિષ્ક્રિય તરનારો તૂંબડા વિના તરતો દેખાય છે. એટલે તૂંબડારૂપ સાધન હોય તો જ તરી શકાય એવું કંઈ એકાન્ત નિયમરૂપ નથી; તેમ તમે માનેશું બુદ્ધિરૂપ કરણ હોય તો જ જ્ઞાન થાય ને ન હોય તો ન જ થાય એવો એકાન્ત નથી. એટલે જેમ પરિનિષ્ઠિત તારૂ જેમ તૂંબડા વિના પણ તરી શકે છે, તેમ પરિનિષ્ઠિત કેવલજ્ઞાની આત્મા તમે માનેલા બુદ્ધિરૂપ કરણ વિના કેમ સર્વ નહિ જાણી-દેખી શકે વારુ ? બાકી ખરી રીતે એજ એ તો બુદ્ધિને તમે અચેતન માની છે એ જ મૂળ તો બૂલ છે. છતાં તમારી માન્યતા અનુસારે પણ તમારું કહેવું ઘટતું નથી એ અમે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે.

હવે કોઈ શંકા ઊઠાવશે—લીલો, પીળો વગેરેની જેમ દુઃખ, દ્રેષ, શોક, વૈષયિક સુખાદિ બાહ્ય અર્થના ધર્મો છે; તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞપણું-સર્વદર્શિપણું ને માનશે,

પણિકાઃ—અર્થચેતનમાં પુરુષનું સ્ફુટપણે બુદ્ધિ કરણ છે, અને પ્રકૃતિવિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં કરણ અભાવને લીધે સર્વજ્ઞત્વ વા સર્વદર્શિત્વ સંભવતું નથી, એમ પર અભિપ્રાયના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—ન કરણ ઇત્યાદિ. અને એ સુખ છે.

વારુ, નીલ-પીતાદિ જેમ દુઃખ-દ્રેષ-શોક-વૈષયિક સુખાદિ બહિરુચ્ચર્ધર્મો છે, તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વ-સર્વદર્શિત્વનો અશુભ્યમ સતે બહિરુચ્ચર્ધર્મ વેળાયે તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી બાહ્યકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ઔદયિક ઇત્યાદિ. ન જ—ન જ, ઔદયિક ક્રિયાભાવરહિતસ્ય—અજ્ઞદેવેલ આદિ કર્મપાકજન્ય સ્વપરિણામરહિતને, જ્ઞાનમાત્રાત—પરિણામથી જ, દુઃખાદયઃ—દુઃખ દેખાદિ. હેતુ કહ્યો—તથાનુભવતઃ—જ્ઞાનમાત્રથી જ દુઃખાદિ અનુભવ થઈ, તત્ત્વભાવત્વોપપત્તેઃ—દુઃખાદિના ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વાભાવત્વની ઉપપત્તિને લીધે.

તો તે તે બાહ્ય અર્થના વેદન વેળાએ તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ ઔદયિકભાવ પ્રાપ્ત થયા કરશે. એટલે તેને મુક્તિમાં ચલુ મુજ નહિ રહે ! શ્લોકને જ્ઞાનમાત્ર થકી એ શંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ઔદયિક ક્રિયા ભાવરદિનને જ્ઞાનમાત્ર દુઃખાદિ નથી થકી દુઃખાદિ નથી,’—જ ચૌદયિકક્રિયામાવરદિતસ્ય જ્ઞાનમાત્રાદ્ દુઃખાદયઃ—‘તથાઅનુભવ થકી તત્ત્વભાવપણી ઉપપત્તિને લીધે,—તથાનુભવતસ્તનસ્થભાવસ્વોપપત્તે:—અર્થાત્ ઔદયિક—અગ્રદ્રવેદનીય આદિ કર્મ-વિષાદથી ઉપજતો વેદનરૂપ ઉદયભાવ જેને નથી,તેને સંવેદનરૂપ જ્ઞાનમાત્ર થકી દુઃખ-રૂપાદિ નથી. કારણ કે જ્ઞાનમાત્રથી જ એ દુઃખાદિનો તથાપ્રકારે અનુભવ થતો હોય, તો જ્ઞાનને ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વભાવપણી ઉપપત્તિ થશે. ચલુ જ્ઞાન તો કદી ઔદયિક ભાવે હોઈ શકે જ નહિ, તે તો ક્ષાયિક વા ક્ષાયોપશમિક ભાવે જ હોય. મારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉપજતું વેદન જે ઔદયિક ભાવરૂપ છે, તેની ક્ષાયિક વા ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઉપજતા જ્ઞાનરૂપ સંવેદન સાથે સેનભેજ મ કરે ! અને ભગવાનનું જે જ્ઞાનરૂપ સંવેદન છે તે તો જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેતું ક્ષાયિક ભાવરૂપ હોઈ કેવલજ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ છે. એટલે ઔદયિક ભાવનો ત્યાં સર્વથા અભાવ છે ને ક્ષાયિક ભાવનો ત્યાં પૂર્ણ પ્રભાવ છે, એવું ભગવંતનું સર્વજ-સર્વદર્શિપણું અખંડ અન્યાભાષ છે, મારે આપ મહાનુભાવે ઊઠાવેલી શંકાને ક્ષાપ જ નથી.

જ્ઞાન વિશેષવિષયી ને દર્શન સામાન્યવિષયી હોઈ તે બન્નેનું સર્વઅર્થવિશયપણું બટનું નથી, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪ અન્યમ્બાદ—જ્ઞાનસ્ય વિશેષવિષયત્વાદર્શનસ્ય ચ સામાન્યવિષયત્વાત્તયોઃ સર્વાર્થ-વિષયત્વમયુક્તં, તદ્ભવસ્ય સર્વાર્થવિષયત્વાદિતિ ।

ઉચ્ચતે—જ દિ સામાન્યવિશેષવર્ણોર્ભેદ યથ, ચિન્તુ ત યથ વદાર્થાઃ સમચિયમનયા સમ્પ્રજ્ઞાયમાનાઃ સામાન્યવિશેષશબ્દાભિધેયતાં પ્રતિપચન્તે, તનન્થ ત યથ દાગચ્ચન્તે ત યથ દગ્યન્તે કતિ યુક્તં જ્ઞાનદર્શનયોઃ સર્વાર્થવિષયત્વમિતિ ।^{૧૮૬}

૪ અર્થઃ—અન્ય (શંકા) કહે છે—જ્ઞાનના વિશેષવિષયપણાને લીધે અને દર્શનના સામાન્યવિષયપણાને લીધે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું અચુકનું છે,—નહિભયનું સર્વાર્થ-વિષયપણું છે મારે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી, ચિન્તુ તે જ પદાર્થો સમ-વિષયતાથી સમપ્રજ્ઞાયમાન થતાં (ભગ્નવામાં આવતાં) સામાન્ય-વિશેષ શબ્દની અભિધેયતાને પામે છે; અને તેથી કદીને તેઓ જ ભાગ્યવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં આવે છે,—એમ જ્ઞાન-દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું યુક્ત છે. ૧૮૬

વિવેચન

“સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે—જ્ઞાનનો વિષય વિશેષ છે અને દર્શનનો વિષય સામાન્ય છે, એટલે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું ઘટતું નથી, કારણ કે તદ્દલભયનું—તે બન્નેનું સાથે મળીને જ સર્વાર્થવિષયપણું થાય છે માટે. આનું સમાધાન અત્ર કથું છે—‘સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી,’ અર્થાત્ સામાન્ય બૃહ્દં અને વિશેષ બૃહ્દં એવો એકોતે ભિન્ન વસ્તુરૂપ કૃત્રિમ ભેદ પાડવો ઘટતો નથી. પરંતુ તે જ પદાર્થો જ્યારે ‘સમતાથી’—સમાનપણથી બહુવામાં આવે ત્યારે તે ‘સામાન્ય’ શબ્દથી યોગપ્રાય છે, અને ‘વિષમતાથી’—અસમાનપણથી બહુવામાં આવે ત્યારે ‘વિશેષ’ શબ્દથી યોગપ્રાય છે. અને તેથી કરીને ‘તેઓ જ બહુવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં આવે છે’—એમ જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું સર્વાર્થવિષયપણું ચુકત જ છે—ઘટમાન જ છે. એટલે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું રચિત જ છે.

એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ જ ને દર્શનથી સમતાધર્મવિશિષ્ટ જ બહુમ, માટે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું નથી, એ બીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

“આદ્ય—યદમપિ જ્ઞાનેન વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા યદ્ ગમ્યન્તે, ન સમતાધર્મવિશિષ્ટા અપિ । તથા દર્શનેન ચ સમતાધર્મવિશિષ્ટા યદ્ ગમ્યન્તે, ન વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા અપિ । તતઃ જ્ઞાનેન સમતાધર્મવિશિષ્ટાદર્શનેન વિષમતાધર્મવિશિષ્ટાદર્શનેન વિષમતાધર્મવિશિષ્ટાદર્શનમપિ ચાર્યત્વાદ્યુક્તમેવ તયોઃ સર્વાર્થવિષયત્વમિતિ ।

ન, ધર્મધર્મિણોઃ સર્વથા મેદાનમ્યુપગમાત, તતઃ જ્ઞાન્યન્તરીકૃતસમતારવ્યધર્મ્માર્ગ યદ્ વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનેન ગમ્યન્તે, તથા અમ્યન્તરીકૃતવિષમતારવ્યધર્મ્માર્ગ યદ્ ચ સમતાધર્મવિશિષ્ટા દર્શનેન ગમ્યન્તે હૃત્યતો ન દોષઃ । યત્કુલં અવતિ—જીવસ્વામાન્યાત્સામાન્યપ્રધાનં ઉપસર્જનીકૃતવિશેષમર્થગ્રહણં દર્શનમુચ્યતે, તથા પ્રધાનવિશેષમુપસર્જનીકૃતસામાન્યં ચ જ્ઞાનમિતિ કૃતં વિસ્તરેણ । ૧૮૭

અર્થઃ—શંકા—એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતા ધર્મથી વિશિષ્ટ જ બહુમ છે, સમતા-ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; તથા દર્શનથી સમતાધર્મથી વિશિષ્ટ જ બહુમ છે, વિષમતા-ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; અને તેથી કરીને જ્ઞાનથી સમતાધર્મ ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, દર્શનથી વિષમતાધર્મ ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, અને ધર્મોના પણ અર્થત્વને લીધે, તે બન્નેનું (જ્ઞાન-દર્શનનું) સર્વાર્થવિષયપણું અચુકત જ છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—ધર્મ-ધર્મીના સર્વથા ભેદનો અનવ્યુપગમ છે માટે. અને તેથી કરીને જેમાં સમતાધર્મ ધર્મો અવ્યતરીકૃત (અદર મુકાયેલા) છે, એવા વિષમતા-ધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનથી બહુમ છે; તથા જેમાં વિષમતાધર્મ ધર્મો અવ્યતરીકૃત છે, એવા

સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે દોષ નથી. આ કહેવાતું થયું—જીવના વાણીયાળી (સ્વભાવપણી) સામાન્યપ્રધાન ઉપસર્જનીકૃત (ગોણું કરેલ) વિશેષવાળું અર્થગ્રહણ ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા પ્રધાનવિશેષવાળું અને ઉપસર્જનીકૃત સામાન્યવાળું અર્થગ્રહણ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વિસ્તરથી સચું ! ૧૮૭

વિવેચન

“સામાન્ય વિશેષનો પિંડ, દ્રવ્યાર્થિક વસ્તુ પ્રત્યંક.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને વળી બીજી શંકા કરે છે—એમ આપ કહો છો તે રીતે એતાં પણ જ્ઞાનથી ‘વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ’—વિષમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, ‘સમતાધર્મવિશિષ્ટ’ પણ નથી જણાતા; તથા દર્શનથી ‘સમતાધર્મ વિશિષ્ટ’—સમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પણ નથી જણાતા. તેથી કરીને જ્ઞાનથી ‘સમતા’ નામક ધર્મોત્તું ગ્રહણ હોતું નથી, અને દર્શનથી ‘વિષમતા’ નામક ધર્મોત્તું ગ્રહણ હોતું નથી, અને ધર્મોત્તું પણ અર્થપણું છે, એટલે જ્ઞાન માત્ર વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો ગ્રહે છે, અને દર્શન માત્ર સમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો ગ્રહે છે; માટે જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું છૂટું છૂટું એકાંગગ્રાહિપણું હોવાથી સર્વાર્થવિષયપણું અચુકત જ છે—અવટમાન જ છે.

આનું સમાધાન કરતાં આચાર્યવચ્ચં હરિભદ્રજી વહે છે—મહાતુલાવ ! આપ ધારો છો તેમ નથી, કારણ કે ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા લેદનો અનુપગમ (અસ્વીકાર) છે માટે,—
‘ધર્મચર્મિણોઃ સર્વથા મેવાનન્યુપગમાત્’, ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા—
સામાન્યપ્રધાન એકંતે લેદનો અનુપગમ—સ્વીકાર અમે કર્યો નથી, માટે. અને દર્શન તેથી કરીને ‘સમતા’ નામના ધર્મો જેમાં ‘અભ્યંતરીકૃત’ છે—
વિશેષપ્રધાન જેના અભ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત કરાયેલા છે, એવા વિષમતા-
જ્ઞાન ધર્મવિશિષ્ટો જ્ઞાનથી જણાય છે; તથા ‘વિષમતા’ નામના ધર્મો જેમાં ‘અભ્યંતરીકૃત’ છે—જેના અભ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત કરાયેલા છે, એવા સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે અત્ર ઉક્તમાં દોષ નથી. કહેવાતું તાત્પર્ય કે—‘જીવસ્વાભાવથી’—જીવનું તેવું સ્વભાવપણું છે તેથી જ્યાં વિશેષ ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગોણું કરાયેલ છે એવું સામાન્યપ્રધાન અર્થ-ગ્રહણ તે ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા જ્યાં સામાન્ય ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગોણું કરાયેલ છે એવું પ્રધાનવિશેષવાળું—વિશેષપ્રધાન અર્થગ્રહણ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વધારે વિસ્તર કરવાથી અસ થયું !

મુક્તાને અમૂર્તપણાને લીધે વિષયાકારતાઅથએ તત્ત્વથી જ્ઞાનભાવ છે, એટલે સર્વગ્રંથનું ધ્યુ નથી, એ ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કરતાં વિષયગ્રહણપરિણામનું આકારપણું ને તેનું અમૂર્તતાં પણ અવિરોધપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

૬અપર આહ—મુક્તાત્મનોડમૂર્તત્વાત્ જ્ઞાનસ્થાપિ તદ્દર્મસ્ત્વેન તત્ત્વાત્ વિષયાકાર-તાડયોગતસ્તસ્વતો જ્ઞાનાભાવઃ, નિસ્તરક્કમહોદધિકલ્પો જ્ઞસૌ તત્તરક્કનુલ્યાખ મહદાદિપવન-યોગતો વૃત્તયઃ ઇતિ તદમાષાત્તદમાવઃ, પર્થ સર્વજ્ઞત્વાનુપપત્તિરેવેતિ ।

પતદપ્યસત્, વિષયગ્રહણપરિણામસ્થાકારત્વાત્, તસ્ય આસૃતેડવ્યવિરોધાત્, અનેક-વિષયસ્થાપિ આસ્થ સમ્મવાત્, ચિત્રાસ્તરણાદૌ તથોપલબ્ધેરિતિ ।^{૧૮૮}

૬અર્થઃ—અપર (૨૧૩) કહે છે—મુક્તાત્માના અમૂર્તપણાને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણાએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અથએને લીધે તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે તે અરેખર ! નિરતરંગ મહોદધિ સમો છે, અને તેના તરંગ વૃત્તિઓ મહદ આદિ પવન-ધોગ થકી છે, એટલે તદ્દઅભાવથી તદ્દઅભાવ છે. એમ સર્વજ્ઞપણાની અનુપપત્તિ જ (અધ્યત્માના જ) છે.

(સમાધાન)—એ પણ અસત છે, —વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણાને લીધે, અને તેના અમૂર્તતાં પણ અવિરોધને લીધે, અનેક વિષયવાળા આના (આકારના) પણ સંભવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં તથાપ્રકારે ઉપલબ્ધિને લીધે.^{૧૮૮}

વિવેચન

“ શુદ્ધ રમણ આનંદતા રે, ક્રુપ નિઃશંગ સ્વભાવ.....રે કથાળસાય !
સહજ પ્રદેશ અમૂર્તાતા રે, ક્યાતા સિદ્ધ ઉપાય.....રે કથાળસાય !
શ્રી મુગમધર વિનવું રે, વિનતકી અવધાર.....રે કથાળસાય । ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને વળી ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કર્યું છે. કોઈ જીએ શંકા કરે છે—‘ મુક્તાત્માના અમૂર્તપણાને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણાએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અથએને

પત્રિકા—અપર ઈત્યાદિ. અપરઃ—સાંખ્ય, આહ—કહે છે, ગ્રેરે છે, મુક્તાત્મના—મુક્તાત્માના, ક્ષીણકર્મના, અમૂર્તત્વાત્—અમૂર્તપણાને લીધે, રૂપાસ્તિહિતપણાને લીધે, શું ? તે માટે કહ્યું—જ્ઞાનસ્થાપિ—જ્ઞાનના પણ, નહિ કે કેવલ મુક્તાત્માના, તદ્દર્મસ્ત્વેન—તદ્દર્મત્વથી, મુક્તાત્મધર્મત્વથી, તત્ત્વાત્—અમૂર્તત્વ થકી. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિષયાકારતાડયોગતઃ—વિષયસ્થ ઇવ—વિષયના જોયારના જેવો, આકારઃ—આકાર, સ્વભાવ, સ્વસ્થ તત્ત્વથા—જેનો છે તે તથા, તદ્દમાવસ્તતા—તદ્દશાવ તે તત્તા, તસ્યાઃ—તેના, અયોગતઃ—અયોગને લીધે, અધ્યતનને લીધે, તત્ત્વતાઃ—તત્ત્વથી. નિરુક્તા વૃત્તિથી, ‘ જ્ઞાયતેડજેન ’ જેના વડે કરીને જાણવામાં આવે છે એમ કરણસાધનરૂપ જ્ઞાનાભાવઃ—જ્ઞાનનો અભાવ જ છે. તે જ આવે છે—

નિસ્તરક્કમહોદધિકલ્પો જ્ઞસૌ—તે મુક્તાત્મા નિસ્તરંગ મહોદધિ સમો છે, તત્તરક્કનુલ્યાખ મહદાદિપવનયોગતો વૃત્તયઃ—શુદ્ધ-અહંકાર આદિ પ્રતિવિકારરૂપ પવનના સંબંધ થકી, વૃત્તયઃ—

હીધે, તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે.' અર્થાત્ સાંખ્ય મતવાદી કહે છે—
 મુક્તને કીલ્બકર્મ મુક્તાત્માનું અમૂર્તપણું છે, રૂપાદિરહિતપણું—નિરાકાર-
 વિષયાકારતા અથેએ પણું છે; અને જ્ઞાન પણ તેનો ધર્મ છે, એટલે તે જ્ઞાનનું પણ
 જ્ઞાન અભાવ, અમૂર્તપણું—નિરાકારપણું છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે,
 એવી શંકા તેથી તેની વિષયાકારતાનો અસંભવ છે, એટલે તે જ્ઞાન તત્ત્વથી—
 'જેના વડે જણાય તે જ્ઞાન' એ બ્યુત્પત્તિઅર્થથી જ્ઞાનઅભાવ છે.
 ખરેખર! તેમ જ—'નિસ્તરજ્ઞમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ।' ઇં 'તે નિસ્તરંગ મહોદધિ સમે
 છે, અને તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ મહદ્ આદિ પવનયોગ થકી છે. એટલે તદ્ અભાવથી
 તદ્ અભાવ છે.' અર્થાત્ તે મુક્તાત્મા તે જેમાં કંઈ પણ તરંગ
 નિસ્તરંગ મહોદધિ ઊઠતો નથી એવા નિસ્તરંગ મહોદધિ—મહાસાગર સમે છે; અને
 સમે મુક્ત તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ—વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ તે તે બુદ્ધિ—
 અહંકાર આદિ પ્રકૃતિવિકારરૂપ પવનના યોગથકી ઊઠે છે, પણ અને
 મુક્તિમાં તે તે મહદ્ આદિ પવનનો અભાવ છે, એટલે તે વિષયજ્ઞાનાદિક વૃત્તિઓ
 ઊઠવાનો અભાવ છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે ને તેમાં વિષયાકારરૂપ વૃત્તિનો અસંભવ
 છે, એટલે સર્વરૂપણું ઘટતું નથી, અને નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે ગ્રહણ એ માન્યો, તે
 આ આ અમુક વિષય એમ વિષયનો પ્રતિનિયમ ઘટ્યો નહિં.

આ સાંખ્યવાદીની શંકાનું સમાધાન કહ્યું—'પતદપ્યસત્, વિષયગ્રહણપરિણામસ્વા-
 કારત્વાત્।' ઇં 'એ પણ અસત્ છે, વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણાને હીધે, અને

વૃત્તિઓ, વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ, જ્ઞાતિ—એમ, તદમાવાત્—તેના અભાવથી, મહત્ આદિ પવનયોગના
 અભાવથી, તદમાવઃ—તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓનો અભાવ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—પણ—એમ, વૃત્તિઅભા-
 વથી, સર્વજ્ઞતાનુપપત્તિરેવ—મુક્તિ અવસ્થામાં સર્વજ્ઞતાની અનુપપત્તિ જ છે, નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે
 ગ્રહણના અભ્યુપગમે વિષય પ્રતિનિયમના અપદનને હીધે જ્ઞાતિ—એ પરવકતવ્યતાના સમાપ્તિ અર્થમાં છે.

પતવપિ—એ પણ સાંખ્યોક્ત, અસત્—અસત્, અમૃત્ત છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—
 વિષયગ્રહણપરિણામસ્થ—વિષયગ્રાહકપણે જીવપરિણતિના જ, આકારત્વાત્—આકારપણાને હીધે,
 તસ્ય ચ—અને તેના, ઉકારપ આકારના, અમૃત્તેડપિ—અમૃત્તમાં પણ, મુક્તાત્મામાં પણ, નહિં કે કેવલ
 મૂર્તમાં એમ 'અપિ' પણનો અર્થ છે, અચિરોઘાત્—અવિરોધને હીધે, કાંઈથી પણ અબાધમાન-
 પણાને હીધે. અભ્યુપગમે કહ્યો—

એકેકવિષયસ્યાપિ—મુગપત્ અનેક વિષયને આશ્રીને પ્રવૃત્તતા પણ, પુનઃ એક વિષયવાળાનું તે
 પૂછતું જ શું? કસ્ય—આના, ઉકારપ આકારના, સમ્મવાત્—સંભવને હીધે, ઘટનને હીધે. એ પણ
 ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ચિત્રાસ્તરણાવૌ—ચિત્રે—પ્રતીત એવા ચિત્રમાં આસ્તરણે—આસ્ત-
 રણમાં, વણકંબલમાં, જાદિ—આદિ સહીની અન્ન ગહવણુવાળા વિષયનું ગ્રહણ છે, તથોપલઘ્વે—
 મુગપત્ ગ્રહ વિષયઆકારની ઉપલબ્ધિને હીધે, સ્વસંવેદન વડે જ.

તેના અમૂર્તમાં પણ અવિરોધને લીધે, અને અનેક વિષયવાળા વિષયગ્રહણપરિણામનું આના (આકારના) પણ સંભવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં આકારપણું તથા ઉપલબ્ધિને લીધે, 'અર્થાત્-એ પણ એ તમે કહ્યું તે અસત્ ને તેનો અમૂર્તમાં છે, અયથાર્થ છે, અસુંદર છે. કારણકે વિષયગ્રહણપરિણામનું જ એટલું કે વિષયગ્રાહકપણે જીવપરિણતિનું જ આકારપણું છે, અને એવા તે તે વિષયગ્રહણપરિણામરૂપ આકારનો અમૂર્તમાં પણ અવિરોધ છે; મૂર્તમાં તો શું, પણ અમૂર્ત એવા સુક્ત આત્મામાં પણ તેવા આકારનું બાધ્યમાનપણું નથી. અને આમ એક વિષયવાળા આકારનો સંભવ છે એટલું જ નહિ, પણ યુગપત્-એકી સાથે અનેક વિષયવાળા આ આકારનો પણ સંભવ છે. કારણ કે ચિત્ર-ચેતન જોયે બહુવર્ણવાળી વસ્તુમાં પણ એકી સાથે બહુ વિષય આકારની ઉપલબ્ધિ-અનુભવપ્રાપ્તિ છે, સ્વચ્ચંદન વડે કરીને જ તેવો અનુભવ સિદ્ધ છે, મારે બહો મહાનુભાવો ! આપની શંકા સર્જાયા અરુથાને છે.

આ ઉક્ત યુક્તિથી વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમાદિ જ્ઞાનના પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિક્ષેપનો પણ રહીએ અપાર્થક્યો, એમ કહી યુક્તિસિદ્ધ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓને નમસ્કાર હો એવા ક્રિયાયોગ લખાયે છે—

પતેન વિષયાકારાપ્રતિસંક્રમાદિના જ્ઞાનસ્ય પ્રતિબિંબાકારતાપ્રતિક્ષેપઃ પ્રત્યુક્તઃ, વિષયગ્રહણપરિણામસ્યૈષ પ્રતિબિંબત્વેનામ્યુપગમાત્ ।

પર્વ સાકાર જ્ઞાનમમાકારં ચ દર્શનમિત્યપિ સિદ્ધં ભવતિ । તતચ્ચ સર્વજ્ઞાઃ સર્વદર્શિ-નસ્તેભ્યો નમઃ इति ક્રિયાયોગઃ ॥ ૩૧ ॥^{૧૮૯}

અર્થઃ—આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિંબાકારતાને પ્રતિક્ષેપ પ્રત્યુક્ત થયો,—વિષયગ્રહણપરિણામનો જ પ્રતિબિંબપણે અવ્યુપગમ છે, મારે.

એમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર કરીને એ પણ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શિઓ તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥^{૧૮૯}

પંક્તિકા.—હવે પ્રસંગસિદ્ધિ કહે છે—પતેન—આ વડે કરીને, વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકારપણાએ કરીને, વિષયકારાપ્રતિસંક્રમાદિના—વિષયાકારસ્ય—વિષયાકારનો, પ્રાણ સનિવેશનો, અપ્રતિસંક્રમઃ—સ્વપ્રાદિ જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિંબન, તે વિષયાકારાપ્રતિસંક્રમઃ । વિષયાકારતા પ્રતિસંક્રમમાં તો જ્ઞાન-ચેતન એકલ હેમ,—એકાકરીયૂતપણાને લીધે, વા વિષય નિરાકાર હોય,—તદ્વ્યાકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિસંક્રાન્તપણાને લીધે. કારણકે ધર્મસંગ્રહણીકારે કહ્યું છે કે—

“તદભિજ્ઞાકારાદે દોષર્હં પનત્તમો કહે ન ભવે !
નાળે વ તદાકારે તત્સાળાગારમાવોતિ ॥”

વિવેચન

“વાસુપૃત્ય જિન ત્રિભુવન સ્થામી, ધનનામી પરનામી ચૈ
નિરાકાર સાકાર સચેતન, કરમ કરમફલ કામી રે....
નિરાકાર અલોક સંઆલોક, લોક આલોક સાકારો ચૈ
દર્શન જ્ઞાન ફલોક ચેતના, વસ્તુ ગ્રહણ બ્યાપારો રે.”—શ્રી આનંદધનંજી

હવે આ ઉપરથી પ્રસંગથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ કહે છે—‘આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંકેમપદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિલેખ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આમ વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકારપણા ઉપરથી અપ્રતિસંકેમપદિ-વિષયાકાર અપ્રતિબિમ્બનાદિ વડે કરીને, જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતા છે એવો અપ્રતિસંકેમ બે પ્રતિલેખ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યુક્ત થયો—તેના જવાબ દેવાઈ ગયો. અર્થાત્ આજ વિષયઆકારનો અપ્રતિસંકેમ એટલે સ્વઆદિ જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિમ્બન તે વિષયાકાર અપ્રતિસંકેમ; આજ વિષયના આકારનું તેને ગ્રહણ કરનારા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બન ન થવું તે વિષયાકારનો અપ્રતિસંકેમ છે. આથી ઉલટું વિષયાકારના પ્રતિસંકેમમાં તે એકાકાલીનૃતપણાને લીધે જ્ઞાન—એવનું

(અર્થાત્) તેનું અભિલાકારપણું સતે જનનેનું એકત્વ અહો ! કેમ ન હોય ? અથવા જ્ઞાન તદ્દાકાર સતે તેનો અનાકાર ભાવ (કેમ ન હોય ?).

આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રતિનિષ્ઠ પ્રતિપતિહેતુ જ્ઞાનનો એવથી દુસ્વાકારતા સતે પ્રતિવેધ દસ્ય છે,—કમચિત્તિવાળા ક્ષણિક એવા એવ અને જ્ઞાનમાં ક્ષણ-સ્થાપિ જ્ઞાન વડે ઉચ્ચાશ્રિત તેના જ (વૃત્તિના જ) પ્રતિપતિ કરવાના અશક્યપણાને લીધે તેમ જ—

(શંકા)—સુત્વત્ત્વ નામ સામાન્ય—દુસ્ત્વત્ત્વ ખરે ! સામાન્ય છે, અને એક એવું તે અનેક બાકિત આશ્રિત છે, એટલે તદ્દાશ્રિત હોયનો પ્રશ્ન કેમ નથી ? અને પણ કહ્યું છે કે—

“સિય તત્તુલ્લાગારં, કં તં મણિમો તત્તો તદાગારં” (અર્થાત્) બે તત્તુસ્વાકાર છે, તેને અને તેથી તદ્દાકાર કહીએ છીએ. અને ઉત્તર (જ્ઞાનાધાન)—

“તન્નગહણામાયે નણુ, તુલ્લત્તં ગમ્મઈ કહ શુ ॥ ૧ ॥

તુલ્લત્તં સામસં, યગ્ગમ્મણેગાસિયં અણુત્તત્તરં ।

તમ્મહા ઘઠાદિકક્કં દીસઈ મોહામિહાણમિદં ॥ ૨ ॥”

(અર્થાત્) તેના ગ્રહણ અભાવે દુસ્ત્વત્ત્વ કેમ જણાશે વાર ! દુસ્ત્વત્ત્વ તે સામાન્ય, અનેકાશ્રિત એવું તે એક અત્યંત અપ્રકૃત છે. તેથી ધટ્ટાદિ કાળ દેખાય છે, આ મોહાશિખાન (મોહકથન) છે.

તેથી તે વિષયાકાર અપ્રતિસંકેમપદિ કારણથી વિજ્ઞાનસ્વ—વિષયપદિ વિજ્ઞાનનો, પ્રતિબિમ્બાકારતાપ્રતિલેખો—પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિલેખ, જ્ઞાનવાદીથી પ્રતિજ્ઞાત એવો. વિષયપ્રતિબિમ્બાકારવાળું વિજ્ઞાન નથી ધટ્ટું, કિંતુ ગાણાકાર જ સત્ત્વભાવ માત્ર પ્રતિજ્ઞાસિ એવું થતે છે, તે પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયો. વિષયમહણ પ્રત્યાદિ હેતુ પ્રતીત જ છે.

મુક્તરૂપ પરિણામનું આકારત્વ સતે સામવિક વિવક્ષાથી સાકાર—સાકાર, વિશેષગ્રહણ પરિણામત્વ, જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન, ઉપયોગવિશેષ, અને અનાકાર—અનાકાર, સામાન્ય ગ્રહણ પરિણામત્વ, દર્શન—દર્શન, ઉપયોગભેદ જ, એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

એકપણું હોય, અથવા વિષય નિરાકાર હોય, કારણ કે તેના આકારનું જ્ઞાનમાં પ્રતિસંકાત-પણું થઈ ગયું છે માટે આ અંગે ધર્મસંગ્રહણીકારે (શ્રી હરિભદ્રસ્મૃતિએ) કહ્યું છે કે—“તેનું અભિન્નાકારપણું સતે એનું એકપણું કેમ નહિં થાય ? અથવા જ્ઞાન તદાકાર સતે તેનો અનાકાર ભાવ કેમ નહિં થાય ?” આમ વિષયાકારનો પ્રતિસંકેમ હોય તો જ્ઞાન-જ્યેષ્ઠનું એકપણું થઈ ભય વા વિષય નિરાકાર બની ભય, જોમ એ દોષ આવે છે, એટલે વિષયાકાર-પ્રતિસંકેમ ઘટતો નથી. માટે વિષયાકારનો અપ્રતિસંકેમ જ ઘટે છે.

અને આદિ શબ્દથી જ્યેષ્ઠી તુલ્યાકારતા સતે પ્રતિપત્તિહેતુ જ્ઞાનનો પ્રતિષેધ સમજવો; કારણ કે કેમવૃત્તિવાળા ક્ષણિક જોવા જ્યે-જ્ઞાનનું ઉભયાશ્રિત તે વૃત્તિના જ ક્ષણસ્થાયિ જ્ઞાનવડે પ્રતિપત્તિ કરવાનું અશક્યપણું છે માટે તેમજ-તુલ્યત્વ તે ખરે! સામાન્ય છે; અને એક જોવું તે અનેક વ્યક્તિઆશ્રિત છે, એટલે તદાશ્રિત દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી ? અને પણ કહ્યું છે કે—“એ તત્તુલ્યાકાર છે, તેને અમે તેથી તદાકાર કહીએ છીએ.” અને ઉત્તર (સમાધાન)—“તેના ગ્રહણઅભાવે તુલ્યત્વ કેમ જણાશે વાર ? તુલ્યત્વ તે સામાન્ય છે. અનેકાશ્રિત જોવું તે એક અત્યંત અચુકત છે. તેથી ઘટાદિ કામ દેખાય છે, આ મોહાભિધાન (મોહકથન) છે.”

તાત્પર્ય કે—વિજ્ઞાનવાદીઓ એવો પ્રતિક્ષેપ કરે છે કે તમારા મતે વિષયપ્રતિબિંબા-કારવાળું વિજ્ઞાન ઘટતું નથી, પણ બાહ્ય આકાર જ સત્સ્વભાવ માત્ર પ્રતિભાસિ જોવું ઘટે છે. જોમ એ તેઓ પ્રતિબિંબાકારતાનો પ્રતિક્ષેપ (સાચો આક્ષેપ)

પ્રતિબિંબાકારતા કરે છે, તેનો પણ આ વિષયાકાર-અપ્રતિસંકેમાદિ વડે કરીને રહીએ પ્રતિક્ષેપનો રહીએ દેવાયો. શાને લીધે ? ‘વિષયગ્રહણપરિણામના જ પ્રતિબિંબપણે અશ્વપુષ્પમને લીધે.’—‘વિષયગ્રહણપરિણામત્વૈવ પ્રતિબિંબત્વેનામ્નુ-

પગમાત્’ અર્થાત્ વિષયગ્રહણનું એ પરિણામ તેનો જ અમે પ્રતિબિંબપણે અશ્વપુષ્પમ-રચીકાર કર્યો છે, એટલે અમે માનેલા જ્ઞાનમાં જ્યેષ્ઠા આકારનું પ્રતિબિંબ નથી પડતું એવી તમારી ફલીલ ક્ષણભર ટકી શકતી નથી.

અને ‘પર્વ સાકાર જ્ઞાનમાકાર વ દર્શનમ્’ ‘જોમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર દર્શન એ પણ સિદ્ધ થાય છે.’ અને જોમ મુક્તાપરિણામનું આકારપણું સાકાર જ્ઞાન અને સતે સામયિક વિવક્ષાથી-સિદ્ધાન્તોક્ત અપેક્ષાએ સાકાર—વિશેષગ્રહણ અનાકાર દર્શનઃ પરિણામવાળું તે જ્ઞાન—ઉપયોગવિશેષ; અને અનાકાર—સામાન્ય સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓને ગ્રહણપરિણામવાળું તે દર્શન—ઉપયોગભેદ જ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી કરીને તે સર્વ જ્ઞાન-દર્શન વડે કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શીઓ નમસ્કાર ! તેઓને નમસ્કાર હો !

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ, બધું તુજ શુભઆમણ;
બીજું કંઈ ન માણું સ્વામી, એહિ જ છે સુખ કામણ....
શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુશ્કી કહિય ન ભયણ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

॥ इति सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः ॥ ૩૧ ॥

૩૨. શિવ-અચલાદિ સિદ્ધિસ્થાન સંપ્રાપ્ત 'શિવાચલાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ'

૫૬ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : સર્વગતાત્મવાદી દ્રવ્યાદિવાદીને નિરાસ—

‘પતે ચ સર્વે’ડપિ સર્વગતાત્મવાદિભિર્દ્રવ્યાદિવાદિભિસ્તત્ત્વેન સદા લોકાન્તશિવા-
દિસ્થાનસ્થા પવેષ્યન્તે, “વિમુર્ચિત્ય આત્મે”તિ વચનાદ્, પ્તદપોહાચાદ—૧૯૦

“શિવમચલમરુજમનન્તમક્ષયમવ્યાબાધમપુનરાવૃત્તિ-
સિધ્ધિગતિનામધેયં સ્થાનં સમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ । ’

‘અર્થઃ—અને એઓ સર્વેય સર્વગત આત્મવાદીઓથી, દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી
સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનસ્થ જ માનવામાં આવે છે,—“વિશુ નિત્ય આત્મા ” એ
વચનથી.—એના અપોહાચાર્યે’ કહ્યું—૧૯૦

‘શિવ, અચલા, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ,
અપુનરાવૃત્તિ, એવા સિદ્ધિગતિ નામના
સ્થાનને સંપ્રાપ્તોને.’

વિવેચન

“ સિંહાસન અશોક, બેઠા એહ લોક;

આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાતક ગથ કુરોએજ....

શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ તું ત્રિશુવન શિરતાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ઉપરોક્ત સર્વ વિશેષજી લક્ષજી જેમાં સાંઘાપાંજ સુસુકિતપણે લટાવ્યા એવા આ
સર્વેય અહંત ભગવતો ‘સર્વગત આત્મવાદીઓથી દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી સદા લોકાન્ત-
શિવઆદિ સ્થાનસ્થજ માનવામાં આવે છે.’ એના અપોહાચાર્યે’ કહ્યું ‘શિવમચલ.’ ઇ

પંક્તિઃ—દ્રવ્યાદિવાદિમિઃ—દ્રવ્ય-શુણ્ય-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયવાદી એવા વૈશેષિકથી
એમ અર્થ છે. વિમુઃ—વિશુ, સર્વઆકાશવ્યાપી.

આત્મા સર્વગત-સર્વવ્યાપક છે એમ માનનારા સર્વગત-આત્મવાદીઓ, દ્રવ્યાદિવાદીઓ અર્થાત્ દ્રવ્ય, શુદ્ધ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય આદિ ભિન્ન ભિન્ન માનનારા વૈશેષિકો છે; તેઓથી તત્ત્વથી તેઓ સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાને સ્થિત જ માનવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓનું વચન છે કે 'વિમુક્તિય માત્મા'—આત્મા વિશુ નિત્ય છે, અર્થાત્ આત્મા વિશુ-સર્વ વ્યાપક સર્વગત છે; તેમજ નિત્ય-એકરૂપે અવસ્થાન કરી રહેલો છે. એટલે આવો સર્વગત આત્મા સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનમાં સ્થિત જ છે-સ્થાપિત થવાનો નથી. એઓની આ માન્યતાના નિરસન અર્થે અમે 'શિવ, અયલ, અરજ્ય, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને સંપાદનોને' એ સૂત્રપદ કહ્યું.

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ જગવાન....લલના;
જિન અરિહં તીર્થ”કરૂ, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના....શ્રી સુપાર્શ્વ.
અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ....લલના.
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વજિન. વહિરે રે.
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભરૂ, હૃષીકેશ જગનાથ....લલના.
અધહર અધભોચન ધણી, મુક્તિ પરમ પદ સાથ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વ.
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવમય વિચાર....લલના.
એહ બલ્યે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલના”....શ્રી આનંદધનજી.

એમાં સ્થિત કરે તે સ્થાન એમ બ્યાખ્યા કરી, અવહારથી તે સિદ્ધિએન અને નિશ્ચયથી આનંદ-સ્વરૂપ જ છે એમ નિર્દેશ કરે છે—

“इह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं, व्यवहारतः सिद्धिस्तैश्च, “इह बोधिं ब्रह्मा णं, तस्य गंतव्यं सिद्ध्यद्” इति वचनात्, निश्चयतस्तु तत्स्वरूपमेव, “सर्वं भावा आत्मभावे तिष्ठन्ति” इति वचनात्।”

અર્થઃ—આહી, આમાં સ્થિતિ કરે તે સ્થાન; અવહારથી સિદ્ધિએન,—“અહીં શરીર છોડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે” એ વચનથી; નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે,— “સર્વે ભાવા આત્મભાવે તિષ્ઠન્તિ।” “સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે” એ વચનથી. ૧૯૧

વિવેચન

“મુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિકારામી શુભરાય....સુખાની।
નિજ શુભરામી હો પામી તું ધણી, મુવ આરામી હો થાય....સુ” શ્રી આનંદધનજી

અહીં—આ સૂત્રમાં આમાં સ્થિતિ કરે છે તે સ્થાન, અર્થાત્ જેમાં નિશ્ચલ સ્થિરતા રહે
જેવું પદ તે સ્થાન. અને તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર છે,—અહીં શરીર ઊઠીને ત્યાં જઈને
સિદ્ધ થાય છે,—‘ઈહ બોદિ ચરતા ળં તત્થ ગંતુમ સિલ્લહ’ એ વચનથી.

સ્થાન તે અર્થાત્ અહીં—અંસારમાં છેલ્લા રહેપર્યાયરૂપ શરીરને ઊઠીને આત્મા
વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર : ત્યાં—લોકાએ જઈને સિદ્ધ થાય છે; તે સિદ્ધિક્ષેત્ર જ સિદ્ધ આત્માની
નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ શાશ્વત સ્થિતિનું સ્થાન હોવાથી તે જ અને વ્યવહારથી સ્થાન છે.

પણ ‘નિશ્ચયતસ્તુ તત્સ્વરૂપમેવ ।’ નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે,
—“સર્વે ભાવા આત્મભાવે તિષ્ઠન્તિ” સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, એ વચનથી.
અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સ્થાન છે, કે જેમાં નિરંતર રમણ કરનારા સહજાત્મસ્વરૂપી
સિદ્ધ ભગવંતો સદા સ્થિતિ કરે છે. કારણ કે બધું જ આત્મભાવમાં રહ્યું છે, સર્વે ભાવો
આત્મભાવમાં રહ્યા છે. એટલે આત્મસ્વભાવ અર્થાત્ સહજ જેવું આત્મસ્વરૂપ એ જ એક
જેવું સ્થાન છે કે જે સદા સ્થાયિ અને સ્થિર છે. માટે પરમાર્થથી આત્મસ્વભાવ—‘મૂળ
શુદ્ધ તે આત્મપદ’ એ જ એક વાસ્તવિક પદ છે; તે શિવાયના બીજા બધા અસ્થિર
હોવાથી અપદ જ છે. આમ વ્યવહારની અપેક્ષાએ આ ભગવંતો શાશ્વતપણે સિદ્ધિક્ષેત્ર
સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ કહેવાય છે; પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો તેઓ નિરંતર
આત્મસ્વરૂપ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ અર્થ છે.

“અતિ રૂઢી રે અતિ રૂઢી, જિનજીની ચિરતા અતિ રૂઢી;
સકલ પ્રદેશ અનંતી, ગુણ પર્યાય ગણિત મહંતી લાલ.....અતિ.
તસુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ.....અતિ.
“નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, શુણ અનંતલું કાણ.....જિનવર પૂએ ।
દેવચંદ્ર જિનરાજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ મુખખાણ.....કી દેવચંદ્રજી.

“તે પુણુ વંદવ સિદ્ધગણ, જે અપ્પાણિ વસંત ।

હોયાહોઠવિ સયલુદ્ધ, અત્યહિ વિમલુ જિવંત ॥ ” શ્રી શેઠીન્દ્રદેવકૃત પરમાત્મપ્રકાશ

શિવ, અમલ, અરજી વિશેષણોના પરમાર્થ જ્ઞાને છે—

૧૦ ભગવદેવ વિશેષ્યતે । તત્ર—શિવસ્ય હિતિ સર્વોપદ્રવરહિતત્વાચ્છિદ્યં । તથા સ્વાભાવિક-
પ્રાચીનિકચલનક્રિયાપોહાસ ચલમચલં । તથા રજાશબ્દેન વ્યાખ્યેવનાભિધાનં તત્ત્રાવિધ-
માનરુજમરુજં, તન્નિવન્ધનયોઃ શરીરમનસોરમાવાત । ૧૧૨

૧૦ અર્થ—એ જ વિશેષિત કરત્ય છે. તેમાં—

શિવ એટલે સર્વ ઉપદ્રવરહિતપણાને લીધે શિવ,

૩૬૮ લલિત વિસ્તર : (૩૨) 'શિવાચલ્લાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્તેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

તથા સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી (દૂર થવાથી) ન ચલ તે અચલ.

તથા રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાતું અભિધાન છે, અને તેથી કરીને બધાં રુઝ અવિદ્યમાન છે તે અરુઝ, —તેના નિબન્ધનરૂપ શરીર-મનના અભાવને લીધે. ૧૯૨

વિવેચન

“હેવ વિશાલ જિષ્ઠંદની, તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે,
ચિદ્ધાનંદ રસ અનુભવી, સહેજ અકૃત નિરુપાધિ રે....શ્રી દેવચંદ્રણ

તે સ્થાન કેવું છે ? તેના પરમાર્થગંભીર વિશેષણો હવે કહે છે—તેમાં (૧) ‘સર્વોપદ્રવરહિતત્વાત શિવ’—પ્રથમ તો તે સ્થાન ‘શિવ’ છે; અર્થાત્ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક, ભય આદિ દ્રવ્યઉપદ્રવો અને રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવઉપદ્રવોનો સર્વહાને માટે સર્વથા અભાવ હોવાથી શિવ—પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ, પરમ આત્મશાંતિસ્વરૂપ તે સ્થાન-શાશ્વત પદ છે.

તથા—(૨) અચલ—‘સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી ન ચલ તે અચલ.’ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદનરૂપ ચલનક્રિયા ટળવાથી જો ચલ નથી, સ્વરૂપથી ચળતા નથી તે અચલ. કારણ કે તે સહેજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં બિરાજમાન સિદ્ધ ભગવતો અચલ આત્મસ્વભાવમાં સુસ્થિત હોવાથી સ્વભાવથી તેમનું ચલાયમાનપણું સંભવતું નથી; અને પરભાવ-વિભાવથી સર્વહાને માટે સર્વથા વિરામ પામ્યા હોવાથી તેના પ્રયોગથી પણ તેમનું ચલાયમાનપણું કોઈ કાળે સંભવતું નથી; એટલે તેઓનું તે સ્થાન નિશ્ચયથી અચલ છે. અને વ્યવહારથી પણ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય ચલનક્રિયાના દૂર થવાથી તે સિદ્ધિજ્ઞેષ પણ કોઈ કાળે ચલાયમાન નહિ હોવાથી અચલ છે, શાશ્વત સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

તથા—(૩) અરુઝ—‘રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાતું અભિધાન છે,’ એટલે બધાં રુઝ—વ્યાધિ-વેદના વિદ્યમાન છે નહિ તે ‘અરુઝ’, કારણ કે તે રુઝના—(રાગના) કારણરૂપ શરીર-મનનો ત્યાં અભાવ છે માટે. એટલે તે સ્થાન દ્રવ્ય-ભાવ રોગથી સહિત એવું અરુઝ, સદા આત્મઆરોગ્યસંપન્ન સ્થિર સ્થાન છે.

“સહેજ સ્વરૂપ પ્રકાશથી, થાઓ પૂર્ણાંદ વિદાસ રે;
દેવચંદ્ર જિનરાજની, કરજ્યો સેવા સુખવાસ રે....કરો સાચા રંગ બિનેશ્વર.
“અવિસંવાદી નિમિત્ત છો રે, જગત જતું સુખકાજ....જિનવર પૂજો;
હેતુ સત્ય બહુમાનથી રે, જિન સેવ્યાં શિવરાજ....સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

^{૧૨}અર્થઃ—તથા અવિદ્યમાન વ્યાખ્યાવાણું તે અવ્યાખ્યા,—અમૂર્તપણુને લીધે, તતસ્વભાવપણુને લીધે,—એમ ભાવના છે. તથા જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી તે અપુનરાવૃત્તિ, આવર્તન-આવૃત્તિ, ભવાણુવમાં તથાતથા (તેવા તેવા પ્રકારે) આવર્તન એમ અર્થ છે. ૧૯૪

વિવેચન

“એક પ્રદેશે તાહરે, અવ્યાખ્યા, સમાય....હો જિનણ;
તસુ પચાય અવિભાગતા, સર્વાકાશ ન માય....હો જિનણ !...
શ્રી સુપાર્શ્વ આનંદમેં, શુષ્ઠ અનંતનેા કંઠ હો જિનણ !”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

તથા (૬) તે સ્થાન અવ્યાખ્યા છે. જ્યાં વ્યાખ્યા છે નહિ તે અવ્યાખ્યા,—‘અમૂર્તપણુને લીધે, તતસ્વભાવપણુને લીધે.’ અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ પદ્ધત્ અમૂર્તપણું છે માટે, અને તે અમૂર્તપણું પણ તેનું સ્વભાવપણું છે માટે, તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનને કોઈ કાળે પણ કંઈ પણ બાધા ખોંચવાનો સંભવ નથી, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધિ-સ્થાન અવ્યાખ્યા છે.

તથા—(૭) તે સ્થાન અપુનરાવૃત્તિ છે. ‘જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી’ અર્થાત્ ભવાણુવમાં તેવા તેવા પ્રકારે પુનઃ આવૃત્તિ-આવર્તન નથી, દરીથી ભવદેશ નથી, એવું અપુનરાવૃત્તિ-તે સહજાત્મસ્વરૂપ ત્રિયતિરૂપ સિદ્ધિ સ્થાન છે.

“અવ્યાખ્યા રુચિ થઈ રે, સાધે અવ્યાખ્યા....હો જિનણ !
દેવચંદ્ર ૫૬ તે લહે, પરમાનંદ સમાધ....હો. શ્રીસુપાર્શ્વ” —શ્રીદેવચંદ્રણ.

સિદ્ધિગતિનામધેય ૫૬ ભાવે છે—

^{૧૩}તથા સિદ્ધ્યન્તિ—નિષ્ઠિતાયાં મવન્ત્યસ્યાં પ્રાણિન इति સિદ્ધિઃ—લોકાન્તલક્ષણ, સૈવ ચ ગમ્યમાનત્વાદ્ગતિઃ, સિદ્ધિગતિરેવ નામધેયં યસ્ય તત્ત્વાવિષમિતિ । ^{૧૯૫}

^{૧૩}અર્થઃ—તથા સિદ્ધ થાય છે—આમાં પ્રાણીઓ નિષ્ઠિતાર્થ થાય છે તે સિદ્ધિ-લોકાન્તલક્ષણ; અને તે જ ગમ્યમાનપણુને લીધે ગતિ; સિદ્ધિગતિ જ છે નામધેય જેવું તે તથાવિધ (સિદ્ધિગતિ નામધેય). ૧૯૫

વિવેચન

“સાત રાજ અલગા જઈ એકા, તોપણુ ભકતે અમ મનમાંહિ પેઠા;
અળગાને વળગ્યા જે રહેલું, તે ભાણા અડઅડ દુઃખ સહેલું....
સાહેબા ! વાસુપૂજ્ય જિણુંદા !—શ્રી યશોવિજયણ.

તથા-(૮) તે સ્થાન સિદ્ધિગતિ નામધેય છે. જેમાં 'પ્રાણીઓ સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિતાર્થ થાય છે' તે લોકાન્તક્ષેત્રલક્ષણ સિદ્ધિ; 'અને તે જ ગત્યમાનપણુને લીધે મતિ' છે. આત્મ સિદ્ધિગતિ એ જ જેનું નામધેય-ધન્ય નામ છે તે સિદ્ધિગતિ નામધેય.

“જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે બાણો રે;

શુદ્ધ દ્રવ્ય શુદ્ધ પર્યંથ ધ્યાને, શિવ દિગે પ્રભુ સપરાણો રે.

શ્રી અરજિન ભવબલનો તાર.” શ્રી યશોવિજયજી.

એવા સ્થાનસંપ્રાપ્તનો પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૪ સ્થાનં પ્રાગુક્તમેષ, इह च स्थानस्थानिनोरभेदोपचारादेवमाहेति । सम्प्राप्ताः इति सत्यम्—अशेषकर्मविच्युत्या स्वरूपगमनेन परिणामान्तरापत्त्या प्राप्ताः । ૧૧૬

૧૪ અર્થ—(એવું) સ્થાન પૂર્વોક્ત જ,—અને અહીં સ્થાન-સ્થાનીના અલેહ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે; (તે સ્થાનને) સંપ્રાપ્ત—સમ્યક્-અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમન વડે પરિણામાન્તર આપત્તિ થકી પ્રાપ્તિ. ૧૮૬

વિવેચન

“શ્રી શ્રેયાંસ જિન અંતરજામી, આતમરામી નામી રે;
અધ્યાતમ મત પૂરણ પામી, સહજ ગુગતિ ગામી રે.” શ્રીઆનંદધનજી.

એવું અષ્ટ વિશેષણસંપન્ન સ્થાન તે પૂર્વોક્ત જ,—નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ જ, અને બ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર. અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ નિશ્ચયથી સ્થાન અને સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સ્થિતિ તે બ્યવહારથી સ્થાન. ‘અને અહીં સ્થાન-સ્થાનીના અલેહ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે.’ તે સ્થાનને સંપ્રાપ્ત—‘અશેષકર્મવિચ્યુત્યા સ્વરૂપગમનેન’ ૪૦ સમ્યક્પણે અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમનવડે પરિણામાન્તર આપત્તિથી પ્રાપ્ત. અર્થાત્ સર્વકર્મ ખરી પડ્યા, એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જ અવશિષ્ટ રહ્યું. આમ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે ગમન વડે પરિણામાન્તરની પ્રાપ્તિથી તેઓ તે સિદ્ધિ-ગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત છે.

“કેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, ભકતે રાચો હો ભવિ આતમરુચિજી;

અન્યથ અક્ષય શુદ્ધ, સંપત્તિ પ્રગટે હો સત્તાગત શુચિજી....

મહાભદ્ર જિનરાજ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારહોજી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

૩૭૨ લાલિત વિસ્તાર : (૩૨) 'શિવાચ્છાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્તેભ્યઃ' ૫૬ વ્યાખ્યાન

વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી એમ બતિરેકથી દર્શાવી, ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામીને જ એવપ્રાપ્તિનો સંભવ છે એમ નિગમન કરે છે—

૧૬ ન વિમૂનાં નિત્યાનાં ચૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવઃ, સર્વગતત્વે સતિ સદૈકસ્વભાવત્વાત્ ।
વિમૂનાં સદા સર્વંત્ર ભાવઃ, નિત્યાનાં ચૈકરૂપતત્વાઽવસ્થાનં, તદ્ભાવાવ્યયસ્ય નિત્યત્વાદ્,
અતઃ ક્ષેત્રાસર્વગતપરિણામિનામેવૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવ ઇતિ ભાવનીયં । ૧૧૭

૧૫ અર્થઃ—વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,—સર્વગતપણું સહે સદા એકસ્વભાવપણીને લીધે. વિભુઓનો સદા સર્વંત્ર ભાવ છે, અને નિત્યોનું એકરૂપણું અવસ્થાન છે,—તદ્ભાવાવ્યયના નિત્યપણીને લીધે એથી કરીને ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામી-ઓને જ એવપ્રાપ્તિનો (એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો) સંભવ છે એમ ભાવનીય છે. ૧૬

વિવેચન

“પ્રભુઓ શ્રી અસ્નાથ શિવપુર સાથ ખરોરી,
ત્રિભુવન જન આધાર ભવનિસ્તાર કરોરી;
અરપ્રભુ પ્રભુતા રંગ, અંતર શક્તિ વિકાસી,
દેવચન્દ્રને આનંદ, અક્ષય લોગ વિલાસી.”—શ્રી દેવચન્દ્રજી

પણ ‘વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,’ કારણ કે તેઓનું સર્વગતપણું હોઈ સદા એકસ્વભાવપણું છે માટે. જે વિભુ છે તેનું સદા સર્વંત્ર હોવાપણું છે; અને જે નિત્ય છે તેનું ‘એકરૂપણું અવસ્થાન’ છે, કારણ કે ‘તદ્ભાવનો અવ્યય’ તે નિત્યનું લક્ષણ છે. એટલા માટે ક્ષેત્રથી જે અસર્વગત છે એવા પરિણામી આત્માઓને જ એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

તેથી એવા સ્વરૂપસંપન્ન સિદ્ધ ભવપ્રતિને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ લાખવી, એવંશ્વરો જ પ્રેક્ષાવતિને નમસ્કારાદે છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૬ તત્તેભ્યો નમ ઇતિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

પર્વશ્રુતા યથા પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાદિઃ, આચન્તસક્લતઃ નમસ્કારો મધ્યવ્યાપીતિ ભાવના । ૧૧૮

૧૬ અર્થઃ—તેથી તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૨ ॥
એવંશ્રુતા જ પ્રેક્ષાવતિને નમસ્કારાદે (નમસ્કાર યોગ) છે. અને આદિ-અન્તર્ભા નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે. ૧૧૮

વિવેચન

“ઉત્સર્ગે એવંભૂત, તે રૂળને નીપને હો લાલ.

નિઃસંગી પરમાત્મ, રંગથી તે ઝને હો લાલ.

સહજ અનંત અત્યંત મહંત મુખે ભર્યા હો લાલ.

અવિનાશી અવિકાર, અપાર શુભે વર્યા હો લાલ....શિવગતિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.

તેથી એવા શિવ-આયલાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા તે સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત એવા તેઓને—‘અહં’ત ભગવતોને નમસ્કાર હો !’ એમ ક્રિયાયોગ છે.

હવે આ સૂત્રનું છેવટનું સૂત્ર રજૂ કરતાં ઉપસંહાર કંદે છે:—એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવતોને નમસ્કારઅહં છે. ‘પરંવૃત્તા एव प्रेक्षावतां नमस्काराहो:’—અર્થાત્ એવંભૂતો જ—એવા

પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ અરેખરા અહંત-એવંભૂત પૂજાહં હોવાથી, પ્રેક્ષાવતોને—એઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત દશાસંપન્ન વિવેકી જનોને નમસ્કારાહં છે, નમસ્કારયોગ્ય છે. ઉપરમાં કહ્યા તે જ નમસ્કારયોગ્ય તે અતુલ્ય શુભવિશેષોના જેમાં અવિકલપણે સાગોપાંગ થટાભ્યા એવા જે અહંત ભગવતો શિવ આદિ ઉક્ત સ્વરૂપવંતી સિદ્ધિ

ગતિને સંપ્રાપ્ત થયા છે, અને આમ એવંભૂત નયે જેને તથાગ્નિ શુદ્ધ આત્માગ્નિ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા-સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—એવંભૂતો જ એવંભૂત નયે અરેખરા પરમાર્થસત્ ‘અહંત’—વિચની પૂજાના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ભગવત્’ છે. અત એવ તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહંત ભગવત્ વિવેકી સુસુક્ષ્મ આત્માથીઓને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે સર્વ સાચા આત્માથીઓનો સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ, આદર્શ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ એવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. એટલે એવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ચુકેવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, એવા આ અહંત સિદ્ધ ભગવતો જ સર્વ સાધકના પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે. અને એકે આ અહંત ભગવતો પરકૃત-બીજાએ કંદેલી પૂજને ઇચ્છતા નથી અને તેમને સ્તુતિ-નિંદાનું કંઈ અયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજાથી સાધકનું ચૈતાન્ય આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના ચૈતાન્ય જ આત્મહિતની વાત છે, એટલે તે તેને અત્યંત અત્યંત કર્તવ્ય છે જ.

“પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જમુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;
પરકૃત પૂજા રે જે ઇચ્છે નહિં રે, સાધક કારજ દાવ....પૂજના....”

“જે નિજ પાસ હો તે શું માગીએ, દેવચંદ્ર જિનરાજ;

તો પણ મુજને હો શિવપુર સાધનાં, હોએ સદા સુસહાય....શ્રી શુદ્ધમાત.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ પરમ પૂજ્ય ભગવતો નમસ્કારાહ છે 'અને આદિ-અંતમાં સંજત નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે'; અર્થાત્ આ સૂત્રના પ્રારંભમાં—'નમોત્થુ જં જરિહંતા જં મગવંતાર્ણ'—અને અંતમાં 'નમો જિણાર્ણં જિભમચાર્ણં'—એમ બે નમસ્કાર મૂક્યો, તે મધ્યમાં પણ વ્યાપક છે. એટલે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે પણ એ નમસ્કાર યોજવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નમો આદિગરાણં, નમો તિત્થચરાણં, નમો પુરિસ્સુત્તમાણં, નમો અમયદયાણં, નમો ધમ્મદયાણં—ઇત્યાદિપ્રકારે ભાવના કરવા યોગ્ય છે.

॥ इति (नमः) शिवाचलदिरूपसिद्धिगति स्थानसम्प्राप्तेभ्यः ॥ ३२ ॥

૩૩. જિનો જિતભયો 'નમો જિનેમ્યઃ જિતમયેમ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : ક્ષેત્રજો (જીવો) પરમ ભક્ષના વિસ્ફુલિંગ સમા ગાનનારા અદૈત મુક્તવાદીઓ વ્યવહેર—

૧૭ જિતમયા અપ્યેત પવ નાન્યે इति प्रतिपादयन्नाह—

‘નમો જિનેમ્યઃ જિતમયેમ્યઃ’

નમ इति પૂર્વવત્, જિના इति च, જિતમયાઃ—મવપ્રપન્નચિનિવૃત્તેઃ ક્ષપિતમયા इत्युक्तं મવતિ ।

અનેનદ્વિતમુક્ત્યવચ્છેદઃ, તત્ર हि क्षेत्रज्ञाः परमब्रह्मविस्फुल्लिङ्गकल्पाः, तेषां च ततः पृथग्भावे न ब्रह्मसत्तात पव कश्चिदपरो हेतुरिति । ૧૯૯

૧૭ અર્થઃ—જિતભયો પણ એટલા જ છે, નહિ કે અન્યો, એમ પ્રતિપાદનાર્થે કહ્યું—

નમઃ જિનોને જિતભયોને

નમઃ—એ પૂર્વવત્, અને જિના એ (પણ પૂર્વવત્). જિતભયો—ભવપ્રપન્નચિનિવૃત્તિ થકી, ક્ષપિતભયો એમ ઉક્ત થાય છે.

આ ઉપરથી અદ્વૈત મુકતોને જ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. કારણકે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમ બ્રહ્મા વિસ્ફુલિંગ સમા છે, અને તેઓના તેમાંથી પૃથગ્ભાવમાં બ્રહ્મ-સત્તાથી જ કોઈ અપર હેતુ નથી. ૧૯૨

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વજિન વંદિયે રે, મુખ સંપત્તિનો હેતુ લલના.

શાંતસુધારસ જલનિધિ રે, ભવસાથરમાં સેતુ લલના.”—શ્રી આનંદધનશુ.

અને જિતભયો પણ આ શિવાદિશાનસંપ્રાપ્ત અર્હંત ભગવતો જ છે, નહિ કે બીજા, જેમ પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘જનો જિજ્ઞાસં જિજ્ઞાસાર્થ’ નમેા જિનેાને જિત-ભયોને જે સૂત્રપદ મુક્યું. અર્થાત્ નમઃ તે પૂર્વવત્—અગાઉની જેમ ભાવનમસ્કારના સૂચનાય છે; અને જિનેા પણ પૂર્વવત્—સમદેવાદિના જેવાપણ થકી જિનેા જિતભયો—‘મયમ્પજ્જનિવુલેઃ સપિતમયાઃ’ ભવમ્પન્ની નિવૃત્તિ થકી જેણે ભયને સપિત કર્યો છે, ખપાવી નાંખ્યો છે, એવા સપિતભયો તે છૂટભયો. આવા જિનેાને જિતભયોને નમસ્કાર હો !

અને ‘આ ઉપરથી અદ્વૈત મુકતોને જ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો,’—નમસ્કાર હો જિનેાને જિતભયોને ! જે સૂત્રપદ ઉપરથી અદ્વૈત મુકતોને નિરાસ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્ પરમબ્રહ્મ લક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુકતોને—ક્ષીણભવોને પરમ બ્રહ્મમાં પરમ બ્રહ્મા લય માને છે તે અદ્વૈત મુકતનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું. કારણ વિસ્ફુલિંગ સમા કે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમબ્રહ્મા વિસ્ફુલિંગ સમા ક્ષેત્રજ્ઞો છે—‘તત્ત્વ દિ ક્ષેત્રજ્ઞાઃ પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિજ્ઞકલ્પાઃ’ તે અદ્વૈત મતના અભિપ્રાયે ક્ષેત્રજ્ઞો—સંસારીણવો પરમ બ્રહ્મા વિસ્ફુલિંગો—તણખા (Starks) સમા છે, તે પરમ પુરુષના અવયવો જ છે.

ત્યારે કોઈ પૂછશે કે તો પછી તે પરમ બ્રહ્મમાંથી તે ક્ષેત્રજ્ઞોને પૃથક્ ભુલ પાડવાનું કારણ શું ? તેનો તેઓ જવાબ આપે છે કે—‘તેઓના તેમાંથી

પંજિકા—અનેન ઇત્યાદિ અનેન—આ પરથી, ભાવથી જિતભમત્વના નિર્દેશથી, અદ્વૈતે—પરમ બ્રહ્મલક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુક્તા—મુકતો, ક્ષીણભવો, તેર્વા—તેઓનો, જ્યવચ્છેદઃ—નિરાસ, કરવામાં આવ્યો જે મગ્ય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વ—અદ્વૈતમાં, દિ—કારણ કે, ક્ષેત્રજ્ઞા—સંસારીઓ, પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિજ્ઞકલ્પાઃ—પરમબ્રહ્મજ્ઞ—પરમ પુરુષના અવયવો જ છે જેમ ભાવ છે. ને ખરેખર ! જેમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—તેર્વાં ચ—ક્ષેત્રજ્ઞોના, તત્ત્વ—પરમબ્રહ્મમાંથી, પૃથગ્ભાવેન—પૃથગ્ભાવથી, વિષદનથી, બ્રહ્મસત્તાત પવ—બ્રહ્મસત્તાપથી જ, કમિત્—કોઈ, કાવાદિ, અપર—અન્ય, હેતુઃ—નિમિત્ત, રૂપિ—જેમ.

બ્રહ્મસત્તા થકી જ પૃથક્ભાવમાં બ્રહ્મસત્તાથી જ કેઈ અથર હેતુ નથી' અર્થાત્ તે પૃથક્ભાવ ક્ષેત્રજોના તે પરમબ્રહ્માંથી પૃથક્-અલગ પડવામાં બ્રહ્મસત્તા શિવાય બીજી કેઈ કાલ આદિ હેતુ-કારણ નથી, એટલે કે બ્રહ્મસત્તા થકી જ તેવા પ્રકારે પૃથક્ભાવ-બ્રહ્મ પડવાયલું હોય છે. આવા પ્રકારે આ અદૈત મુક્તવાદીની માન્યતા છે.

બ્રહ્મલયે પશુ પુનઃ પૃથક્ભાવપતિથી સર્વથા જિતભવપણું મળતું નથી, પણ સહજ ભવભાવજો નિરુપચરિત જિતભવપણું મટે છે, એમ અન્ય-અતિરેકથી અદૈત મુક્તવાદી નિરસન કરે છે—

૧૮ તદ્ભવેપિ તથાવિધેષ, તદ્ભવેષ મૂયઃ પૃથક્ભાવપતિઃ, યત્તં દિ મૂયો મવમાવેષ ન સર્વથા જિતમયત્વં। સહજમવમાવવ્યવચ્છિતૌ તુ તત્તત્સ્વમાવતયા મવત્પુકવત શકિરૂપે-
નાપિ સર્વથા મયપરિણય इति નિરુપચરિતમેતન્।^{૨૦૦}

૧૮ અર્થઃ—તે (બ્રહ્મસત્તા) તદ્ભવે (બ્રહ્મલયે) પણ તથાવિધા જ છે. તદ્ભવ જ પુનઃ પૃથક્ભવઆપતિ છે, જેથી કરીને એમ પુનઃ ભવભાવથી સર્વથા જિતભવપણું નથી. પણ સહજ ભવભાવની વ્યવચ્છિતિ સતે તો તેની તત્તત્સ્વભાવતાથી ઉત્તરવ શક્તિરૂપે પણ સર્વથા ભવપરિણય હોય છે, એટલા ખારે એ નિરુપચરિત છે.^{૨૦૦}

વિવેચન

“તું પુરણ બ્રહ્મ અરૂપી, તું સામાન્ય સ્વરૂપી;
ઇંમ તત્વાણંબન કરિયે, તો દેવચંદ્ર પદ ચરિયે જે સ્વામી સુભત સુહાય.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

પત્રિકા—સા—તે (બ્રહ્મસત્તા). તદ્ભવેપિ—તસ્મિન્—બ્રહ્માં, મુક્તવાદીના હવેડપિ—લયે પશુ, તથાવિધેષ—વિચરતહેતુ જ. તદ્ભવેષ—એકવારની એમ, મૂયઃ—પુનઃ, પૃથક્ભાવપતિ—વિચરતપ્રસંગ. તેથી શું? તે ખારે કહ્યું—યત્તં—એમ, પુનઃ પૃથક્ભાવપતિથી, દિ—કારણ કે મૂયોમવ-માવેષ—પુનઃ સંસારઆપતિથી, ન—ન જ, સર્વથા—સક્રિયપણી પણ, જિતમયત્વમ્—જિતભવપણું ઉત્કર્ષ. જેવા પ્રકારે હોય તથાપ્રકારે કહે છે—

સહજમવમાવવ્યવચ્છિતૌ તુ—સહજ—સહજ, બ્રહ્મવિચરનાદિ ક્રમાંથી પણ અપ્રકૃત, શુન-
દુષ્કાલભાવો જેવા, મવમાવસ્ય—સંસારપ્રસંગની, વ્યવચ્છિતૌ—વ્યવચ્છિત, ક્ષય સતે, પુનઃ શું? તે
ખારે કહ્યું—તત્તત્સ્વમાવતયા—તત્ત્વાઃ—તેની, સહજ ભવભાવવ્યવચ્છિતિની જિતભવત્વ સ્વભાવતાથી,
મવતિ—હોય છે, એનો યત્તં—એમ ઉતર આવે સંબંધ છે. કેવું? તે ખારે કહ્યું—નિરુપચરિત—
વારિય, કયા કારણથી? તે ખારે કહ્યું—પુકવત—પુરોક્ત સિવ—અવલોકિત સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી,
શકિરૂપેનાપિ—ભવજો સ્વભાવથી પણ, પુનઃ સક્ષિપ્ત ભવભાવથી તો પુશ્વ જ શું? અત એવ
કહ્યું—સર્વથા—સર્વ પ્રકારે, મયપરિણય—ભવનિશ્ચિત, इति—આ હેતુ થઈ, યત્તં—આ, જિતભવત્વ.

આ ઉક્ત અદ્વૈતમુક્તવાદીની માન્યતાનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘સા તલ્લયેડપિ તથાવિચૈવ।’ ૪૦—‘તે (અક્ષસત્તા) તદ્ભયે પણ તથાવિધા જ છે,’ તે અક્ષસત્તા તે પરમ અક્ષમાં હય થયે પણ તથાવિધા જ—તેવા પ્રકારની જ રહેશે. અર્થાત્ અક્ષસત્તા થકી જ ક્ષેત્રજ્ઞાનો અક્ષમાંથી પૃથક્ભાવ હોય એમ પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિથી કહ્યું, તો તે અક્ષસત્તા તે અક્ષમાં મુક્તાત્માઓનો હય થયે પણ તથા-જિતભયપણું વિધા જ—તેવી ને તેવી જ, પૃથક્ભાવહેતુરૂપ જ રહેશે. એમાં કંઈ ફરક પડશે નહિ. એટલે ‘તદ્વદ્ જ પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિ છે’

—તદ્વદ્ભય દયઃ પૃથક્ત્વાપતિઃ, તેની જેમ જ, પ્રથમ એક વાર જેમ પૃથક્ભાવ-અલભ પડવાનું થયું, તેમ ફરીથી પણ પૃથક્પણુનો-વિચરનનો-અલભપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. ‘જેથી ફરીને એમ પુનઃ ભવભાવથી સર્વથા જિતભયપણું નથી,’ એમ ફરીને પૃથક્પણુની આપત્તિને લીધે ફરીને ભવભાવની-સંસારભાવની આપત્તિ થશે, જેમાંથી છૂટ્યા એ જ સંસાર ફરી માંડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે। એટલે સર્વથા-શક્તિ-ક્ષયથી પણ ઉક્તરૂપ જિતભયપણું નહિ-હોય, ભવભય સદાય માથે લટકતો જ ઊભો રહેશે।

આમ અક્ષસત્તા થકી પૃથક્ભાવ માનવામાં જિતભયપણું ઘટતું નથી, પણ ‘સદંજ ભવભાવની વ્યવચ્છિતિ સતે તો તેની તત્સ્વભાવનાથી ઉક્તરત્ શક્તિરૂપે પણ સર્વથા ભયપરિક્ષ્ય હોય છે. એટલા માટે એ નિરુપચરિત છે’ અર્થાત્ સહજ ભવભાવરૂપે અક્ષવિચરન આદિ કથાંચથી પણ અપ્રવૃત્ત એવો સહજ, છપનો સહજ-મા-સાથે જ જ-એલા, છવતુલ્લસકાંઠાની, એવા અનાદિ નિરુપચરિત ભવભાવની-સંસારપર્યાયની વ્યવચ્છિતિ-વ્યવચ્છેદ-ક્ષય થયે, તે સહજ ભવભાવવ્યવચ્છિતિના તત્સ્વભાવપણુથી-જિતભયત્વ-

સ્વભાવપણુથી પૂર્વેકિત શિવ-અથવાદિ સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી શક્તિરૂપે પણ-ભયરોગ્ય સંત્તાસ્વભાવે પણ સર્વથા-સર્વ પ્રકારે ભયપરિક્ષ્ય-ભયનિવૃત્તિ હોય છે, તો સાક્ષાત્ ભયભાવથી તો પૂછવું જ શું? એમ ‘આપિ’-પણુનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે-સહજ ભવભાવનો ક્ષય થયે તેના જિતભયસ્વભાવપણુને લીધે શક્તિરૂપે-સત્તામાં પણ ભયગીજ રહેવા પામતું નથી, એટલે સર્વથા ભયપરિક્ષ્ય હોય છે અને આમ હોય છે, એટલા માટે જ આ જિતભયપણું નિરુપચરિત-તાત્ત્વિક હોય છે, ખરેખરૂં પરમાર્થસત્ હોય છે.

“પૂરણ અક્ષ ને પૂર્ણાનંદી, દર્શન જ્ઞાન ચરણ રસકંદી;

સકળ વિભાવ પ્રસંગ અહંદી, તેહ દેવ સમરસ મકરંદી ...

દીઠો દરિયાણુ શ્રી પ્રણુલનો, સાથે રાગે મનશું લીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એકવાર વિચરનસ્વભાવપણુની કલ્પનામાં અનેક ક્ષેપની ઉપપત્તિ દર્શાવી, અદ્વૈત મતને શીથું નિશીથું કરે છે—

૧૯ ન સકલ્લિચરનસ્વભાવત્વકલ્પનયાડદ્વિતેડ્વેદ્યમેવાદોષ इति न्याय्यं वचः, અનેક-દોષોપપત્તેઃ। તથાદિ—

તદ્વિચરત્તં શુદ્ધાદશુદ્ધાદ્વા બ્રહ્મણ ઇતિ નિરૂપણીયમેતત્ । શુદ્ધવિચરત્તને કુતસ્તેષામિદ્ધા-
શુદ્ધિઃ, અશુદ્ધવિચરત્તને તુ તત્ત્વ લ્પ્યોડપાર્યકઃ ।

ન ચૈવમેકમવિભાગં ચ તદ્વિત્તિ, અનેકત્વે ચ પરમતાઙ્ગીકરણમેવ, તદ્વિભાગાનામેવ
નીત્યા આત્મત્વાદિત્તિ । ૨૦૨

૧૯ અર્થ :—એકવાર વિચરત્તવસ્થાવપણુની કદ્ધનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ
છે.—એ ન્યારથ વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે તે આ પ્રકારે—

તે વિચરત્ત શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી છે? એમ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી
વિચરત્ત સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી? અશુદ્ધમાંથી વિચરત્ત સતે તે તેમાં લ્પ્ય
અપાર્યક (નિર્થક) છે.

અને એમ તે (બ્રહ્મ) એક અને અવિભાગ નહિ હોય; અને અનેકત્વ સતે પરમતત્ત્વ
જ અંગીકરણ થશે,—તદ્વિભાગોના જ નીતિથી આત્મપણુને લીધે. ૨૦૧

પણ્નિકા—અને જ પરમત આશંકાને પરિહરતાં કહ્યું :—જ—ન જ, સકદ્વિચરત્તનસ્વમાત્મ-
કલ્પનયા—એકવાર પરમ બ્રહ્મમાંથી વિભક્તિભાવ સ્વભાવપણુની કદ્ધનાથી, અદ્વૈતેડપિ—પરમબ્રહ્મ
લક્ષણ અદ્વૈતમાં પણ, તો પછી દ્વૈતમાં તો પૂછવું જ શું? એવમેવ—એમ જ, તમારા અભ્યુપગમના
ન્યાયથી જ, અદોષઃ—ઉપચરિત જિતભાવ એવંલક્ષણ દોષને અભાવ છે, ઇતિ—એવં૩૫, ત્યાજ્ય—
ન્યાયાનુગત, લ્પ્યઃ—લ્પન. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અનેકદોષોપપત્તેઃ—અનેક દોષની ઉપપત્તિને
લીધે. તે જ ભાવે છે. તથાદિ—પૂર્વોક્તની ભાવનાથે—

તત્—તે એકવાર વિચરત્ત—બ્રહ્મમાંથી વિભાગ.—ક્ષેત્રવિદોના એમ સમજાય છે, શુદ્ધાત્—
શુદ્ધમાંથી, સકલદોષ રહિતમાંથી, અશુદ્ધાત્—અશુદ્ધમાંથી, ઇતરરૂપમાંથી, વા—શબ્દ વિરૂપાર્થ છે.
બ્રહ્મણઃ—બ્રહ્મમાંથી, પરમ પુરુષ અદ્વૈત રૂપમાંથી, 'પુરુષ એવંદ્' આ પુરુષ જ છે ઇત્યાદિ વેદવાક્યથી
નિરૂપિતમાંથી, ઇતિ—એમ, નિરૂપણીય—પરોક્ષાત્, ઇતત્—આ, સદ્દૃષ્ટ વિચરત્ત, અને પ્રકારમાં
દોષના સંભવને લીધે. દોષ જ દ્વ્યોવે છે—

શુદ્ધાત્ બ્રહ્મણઃ—શુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી, વિચરત્ત—વિચરત્તમાં, કુતઃ—ક્યાંથી? નહિ? ક્યાંથી એમ
અર્થ છે, તેષાં—ક્ષેત્રવિદોની, દ્વિ—સંસારમાં, અશુદ્ધિઃ—અશુદ્ધિ, જેના ક્ષયાર્થે શેત્રોજોના વર્તન-
માભ્યાસ છે. અશુદ્ધવિચરત્તને તુ—અશુદ્ધમાંથી વિચરત્તમાં પુનઃ, બ્રહ્મણિ—બ્રહ્મમાં, લ્પ્યઃ—લ્પ,
ઉક્તરૂપ, અપાર્યકઃ—નિર્થક છે,—તે અશુદ્ધિજન્ય કદેશની ત્યાં પણ શુક્રોને પ્રાપ્તિને લીધે. તેના
અભ્યુપગમથી પણ બ્રહ્મને દૂષિત કરતાં કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇવં—એમ, પરમબ્રહ્મથી ક્ષેત્રોજોના વિચરત્તમાં અને લ્પ્યમાં, એકમ્—એક,
અદ્વિતીય, અવિભાગં ચ—અને અવિભાગ, નિરવયવ, તત્—તે, પરમબ્રહ્મ કિંતુ વિપર્યય છે એમ પણ
શું? તે માટે કહ્યું—અનેકત્વે ચ—અને અનેકપણુ સતે, ક્ષેત્રસ અપેક્ષાએ પરમબ્રહ્મલું પરમતાઙ્ગી-
કરણમેવ—પરમતત્ત્વ અંગીકરણ જ અભ્યુપગત થાય. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્વિભાગાના-
મેવ—તસ્ય—તેના, આત્મચાનાન્યરૂપ પરમબ્રહ્મના, વિભાગના—વ્યક્તિત્વ વિભાગોના, નીત્યા—
નીતિથી, શુક્રિતી, આત્મત્વાત્—આત્મપણુને લીધે, ક્ષેત્રરૂપણુને લીધે.

વિવેચન

શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટમાંથી,

પ્રજ્ઞા સ્વયંજીવુ બુદ્ધ બુદ્ધમાંથી.—અજ્ઞાવબોધે મોક્ષમાળા (સ્વચરિત)

એટલે અદ્વૈતગુણવાદી એવી દલીલ કરશે કે—‘એક વાર વિચરનસ્વભાવપણાની કલ્પનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ છે,’ અર્થાત્ પરમપ્રજ્ઞામાંથી એક જ વાર વિચરન—પૃથક્કલાવ—વિષ્ટાપણું થાય છે એવા સ્વભાવપણાની જો કલ્પના કરશું, તો અદ્વૈતમાં પણ એમ જ તમે માન્ય કરેલા ન્યાયે અદોષ છે, ઉપચરિત ભિન્નભાવપણાનું દોષનો આભાવ છે, તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું—‘એ ન્યાય વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે,’ તમે જે એક જ વાર વિચરનસ્વભાવપણાની દલીલ કરી તે ન્યાય-ન્યાયસંગત, સુસ્તિસુક્ત (Rational) વચન નથી, કારણ કે તેમાં અનેક દોષ ઘટે છે, માટે. જુઓ આ પ્રકારે—

પ્રથમ તો (૧) ‘તે વિચરન શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાંથી છે ? એમ’ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી વિચરને સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી ? અશુદ્ધમાંથી વિચરન સતે તો તેમાં કય અપાર્યંક (નિરર્થક) છે.’ અર્થાત્ શુદ્ધમાંથી વિચરન કે પહેલું તો જો નિરૂપણ કરવા ચોગ્ય—તપાસવા ચોગ્ય છે કે અદ્વૈતરૂપ અશુદ્ધમાંથી ? પરમ પુરુષ પ્રજ્ઞામાંથી ક્ષેત્રજોનું એકવાર વિચરન—પૃથક્કલાવ—બૂદ્ધા અને પદ્મમાં દોષ પડવાપણું તમે માન્ય, તે શું શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે ? કે અશુદ્ધ—અદોષ પ્રજ્ઞામાંથી ? જો શુદ્ધ પ્રજ્ઞામાંથી ક્ષેત્રજોનું પૃથક્કલાવ થાય છે એમ કહો તો અહીં સંસારમાં આ ક્ષેત્રજોની અશુદ્ધિ ક્યાંથી આવી પડી ? —‘શુદ્ધવિચરને કૃતસ્તેષામિદાશુદ્ધિ:’—કે જે અશુદ્ધિના નિવારણાર્થે એગીજનો આટલો બધો થમ—નિયમાદિ પરિશ્રમ જોડાવી રહ્યા છે. અને જો અશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાંથી બૂદ્ધા પડવાપણું થાય છે એમ કહો, તો તેવા અશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાં કય પામવો નિરર્થક છે, નકામો છે, —‘અશુદ્ધવિચરને તુ તત્ર લયોઽપાર્યક;’—કારણ કે ત્યાં પણ સુક્તોને અશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાં કય થવાથી અશુદ્ધિજન્ય કલેશની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે સુક્તના હાલ પણ તેવા ને તેવા જ રહેશે ! અને મોક્ષ માટેની કરેલી બધી મહેનત પાણીમાં જશે ! ‘સ્થીયા ગઢવી’ના જેવી દશા થશે ! માટે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાંથી એક વાર પણ વિચરનસ્વભાવપણું ઘટતું નથી.

અને બીજો દોષ—(૨) અને એમ તે પ્રજ્ઞા એક ને અવિભાગ નહિં હોય,— ‘ન ચૈવ મેકમવિમાનં ચ તદ્’ હવે દલીલ ખાતર ધારો કે તમારી માન્યતા સુજન પ્રજ્ઞામાંથી ક્ષેત્રજોનું—આત્માજોનું બૂદ્ધા પડવાપણું ને તેમાં જ કય પામવાપણું અદ્વૈતનું સર્વશા હોય છે, તો તમે માનેલું અદ્વૈત એક—અદ્વિતીય ને અવિભાગ—અઘટમાનપણું નિરવયન નહિં હોય; એથી ઉલટું જ દ્વૈતરૂપ જ—વિભાગરૂપ જ—હશે; એટલે જ્યાં દ્વૈત—દ્વિતીયભાવ નથી એવો તમે માનેલો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત જ સ્વયં ભ્રમી જશે !

અને ત્રીજો દોષ—(૩) 'અને અનેકત્વ સતે પરમતત્ત્વ જ અગીકરણ થયે,— 'અનેકત્વે ચ પરમતાઙ્ગીકરણમેવ'—તદ્વિલાસોના જ નીતિથી આત્મપણને લીધે.' હવે તમે જો એમ કહો કે ક્ષેત્રજ્ઞો-સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ અદ્વૈત પરમ પ્રહ્મનું અનેકપણ છે, તો તમે સ્વયમત અદ્વૈત છોડીને પરમગતનો અગીકાર કર્યો એમ થશે કારણકે આત્મસામાન્યરૂપ તે પરમપ્રહ્મના જે વ્યક્તિરૂપ વિલાસો છે, તેનું જ આત્માપણ છે, એમ નીતિથી-ન્યાયથી સિદ્ધ છે. એટલે ન છૂટકે તમારાથી અનેક આત્માઓના સ્વીકાર કરતાં તમે માનેલો અદ્વૈત મત તમારા પોતાના હાથે જ સ્વયં ખડિત થાય છે.

આ ક્ષેત્રવિદો પરપ્રહ્મના અંશો છે ને તેઓનું પ્રહ્મભાષી પૃથક્ત્વ આદિ છે કે અનાદિ છે ઇ અચિન્ત્ય છે, આદે દૂષપતિતના ઉદયહરણથી ભવદૂષપતિતનો ઉત્તારણ ઉપાય વચનપદ્ધતિ જ શોધવા શોખ છે, ઇ. જે દલીલો અદ્વૈતચુકતવાદીઓ કરે છે, તેનો પણ ઉપરોક્ત ચુકિતથી રદીઓ અપાર્થક થશે એમ કહે છે—

૨૦ એતેન યદાહ—

“પરમબ્રહ્મણ યતે ક્ષેત્રવિદોઽશા વ્યવસ્થિતા વચનાત્ । વહ્નિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ સમુદ્ભવણોપમાસ્ત્વચ્ચે ॥૧॥ સાદિપૃથક્ત્વમમીવામવાદિ વાઙ્હેતુકાદિ વાઙ્ચિન્ત્યપ્ । યુક્ષાશ્ચતીન્નિશ્ચયત્વાત પ્રયોજનામાવતઙ્ગૈવ ॥૨॥ કૂપે પતિતોત્તારણકર્ત્ત્વસ્તદુપાયમાર્ગણં ન્યાવ્યપ્ । નતુ પતિતઃ કયમયમિતિ હન્ત તથાદર્શનાદૈવ ॥૩॥ મવકૂપપતિતસત્ત્વોત્તારણકર્તુરપિ યુગ્યતે ક્ષેવમ્ । તત્તુપાયમાર્ગણમલં વચનાચ્છેવવ્યુદાસેન ॥૪॥ પર્વે વાદૈતે સતિ વર્ણવિહોપાવસજ્જનં નીત્યા । બ્રહ્મણિ વર્ણામાવાત્ ક્ષેત્રવિદાં દ્વૈતભાવાન્ ॥૫॥ ”

૨૦ અર્થ—આ પરથી જે કહ્યું છે કે—

“પરમ પ્રહ્મના આ ક્ષેત્રવિદો અંશો વચન થકી વ્યવસ્થિત છે; તેઓ અગિના સ્ફુલિંગો સમા છે, અન્યો તો સમુદ્રના ભવણની ઉપમાવાળા છે. (૧) એઓનું 'પૃથક્પણ' સાદિ છે વા અનાદિ છે, વા અહેતુકાદિ છે, તે ચુકિતથી અચિન્ત્ય છે,—અતીન્દ્રિયપણું છે માટે, તેમજ પ્રયોજનના અભાવ છે માટે. (૨)

“દૂષમાં પતિતના ઉત્તારણકર્તાને તેના ઉપાયનું આર્ગણ (શોધન) ન્યાય છે નહિ કે આ કેમ પતિત થયો ? (એનું) આર્ગણ ન્યાય છે. કારણ કે તથાદર્શન જ છે માટે. (૩) એમ જ ભવદૂષમાં પતિત સત્ત્વોના ઉત્તારણકર્તાને પણ બસ તેના ઉપાયનું આર્ગણ ચુકત છે,—શોષ-ચુદાસથી વચન થકી. (૪)

“અને એમ અદ્વૈત સતે વર્ણવિદોપાદિ નીતિથી અસંગત છે,—પ્રહ્મમાં વર્ણઅભાવને લીધે અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. (૫) ક્રત્યાદિ.—એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું. ૨૦૨

વિવેચન

“ઉદકખિન્દ સાયર ભાવ્યો સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષયમભંગ રે....શુભવેલડીઆં; વાચકે યશ કહે પ્રભુ શુભે સા. તિમ સુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે શુભ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આ બ્રહ્મનિરાસ-અદ્વૈતખંડન પરથી જે આ નીચે પ્રમાણે બીજાઓએ કહેલું છે, તે પણ આપોઆપ ખંડિત થઈ જાય છે. અને ટાકેલી આર્થા પ્રમાણે-‘પરમબ્રહ્મના-દ્વૈતભાવને લીધે’ અદ્વૈતવાદી કલોહ કરે છે કે-(૧) આ શાસ્ત્ર-પરમબ્રહ્મના લોકપ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રવિદો-જીવો પુરુષાદ્વૈતરૂપ પરમ બ્રહ્મના અંશો-અંશો ક્ષેત્રવિદો વિભાગો-અવયવો છે, જે વચનથી-આગમથી બ્યવસ્થિત-પ્રતિષ્ઠિત છે; અને તે બે પ્રકારના છે-‘વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ’ અગ્નિ સ્ફુલિંગ-સમા-તણુખા સમા, અને બીજાઓ સમુદ્રલવણુની ઉપમાવાળા, ‘સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વચ્ચ’; અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી પૃથક્ વિચ્છેદન-જાદા પડવાપણુ વડે કરીને સંસારી જીવો-ક્ષેત્રજો અગ્નિના સ્ફુલિંગો સમા છે; તણુખા જેમ અગ્નિમાંથી છૂટા પડે છે, તેમ આ ક્ષેત્રજો બ્રહ્મમાંથી છૂટા પડ્યા છે. અને બીજાઓ-સુકતાત્માઓ અથવા વિચ્છેદન પૂર્વેના સંસારીઓ જે છે તેને સમુદ્રના લવણુની ઉપમા વડે છે. મીઠું જેમ સમુદ્રમાં અપૃથક્-જાદું નહિં જોમ જ લીનપણે રહ્યું છે, અથવા લય પામી જાય છે, તેમ સુકતાત્માઓ અથવા

પત્નિકા-પતેન-આ વડે, બ્રહ્મનિરાસ વડે, ચદાહ-જે આ કોઈએ કહ્યું છે, તે પત્તદપિ પ્રતિશ્લિષ્ટ એ પણ પ્રતિશ્લિષ્ટ થઈ જોમ યોગ (સંગ) છે. ઉકત જ દર્શાવે છે-

પરમબ્રહ્મ બ્રહ્માદિ આર્થો પરમબ્રહ્મણઃ-પુરુષાદ્વૈતલક્ષણુ પરમ બ્રહ્મના, પતે-આ, શાસ્ત્ર-લોક-સિદ્ધ, ક્ષેત્રવિદો-જીવો, બ્રહ્મા-વિભાગો, બ્યવસ્થિતાઃ-પ્રતિષ્ઠિત છે. કયા પ્રમાણથી? તે માટે કહ્યું-અન્નનાત્-વચનથી, આગમથી. અને તેઓ બે પ્રકારના છે તે માટે કહ્યું-વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ-અગ્નિના સ્ફુલિંગ સમા, પૃથક્ જ વિચ્છેદન વડે કરીને, સંસારીઓ. સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વચ્ચ-અને બીજાઓ સમુદ્રલવણોપમ છે. જેમ સમુદ્રમાં લવણુ અપૃથક્ જ લીનતાથી બ્યવસ્થિત છે, જોમ સુકતાત્માઓ અને વિચ્છેદન પૂર્વે સંસારીઓ પણ બ્રહ્મમાં.

સાદિ બ્રહ્માદિ ત્રણ આર્થો સુગમ જ છે. પરંતુ હન્ત તથાદર્શનાદેવ-હન્ત-એ પ્રત્યવધારણમાં છે, તમે પ્રત્યવધારો, તથાદર્શનાદેવ-તથાદર્શન થકી જ, રૂપપતનકારણના વિચારણુ વિના ઉત્તરણુ-ઉપાપના માર્ગણુના જ દર્શનને લીધે, કોષબ્યુદાસેન-સેવના બ્યુદાસથી, વચનબ્યતિરિક્ત પ્રમાણના પરિહારથી, વા સાદિ-અનાદિ વિચ્છેદનના વિચારના પરિહારથી.

પદ્મ જ બ્રહ્માદિ આર્થો, પદ્મ-જોમ, વચનપ્રમાણથી, જ-સુસ્પષ્ટ, અદ્વૈતે-આત્માઓના એકી-ભાવ સતે, વર્ણવિલોપાદિ-વર્ણો-બ્રહ્મણુ-શનિય-વૈશ્વ-સ્વલક્ષણુ વર્ણો, તેવાં-તેઓના, વિલોપઃ-પ્રતિનિયત સ્વઆચારના પરિહારથી પરવર્ણના આચારનું કરણુ, આદિ-આદિ ગ્રહણથી સ્વઆચાર પરઆચાર-પરઆચાર અનુરુતિરૂપ સંસ્કાર, અસંજ્ઞત-અમુકા, નીત્યા-નીતિથી, ન્યાયથી. તે જ નીતિ કહી-

બ્રહ્મણિ-પરમપુરુષલક્ષણુ બ્રહ્મમાં, વર્ણોમાવાત્-બ્રહ્મણુદિ વર્ણુવિભાગના અભાવને લીધે. બ્રહ્મમાં વર્ણુવિભાગ કશું મળે, પણ તેના અંશરૂપ આત્માઓમાં હશે, જોમ આશકેને કહ્યું-ક્ષેત્રવિદાં દ્વૈતમાવાત્-અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. ક્ષેત્રવિદો પણ મુક્ત-અમુકા ભેદથી દૈવિબ્યને જ આશિત છે, એથી તેઓમાં પણ વર્ણુવિભાગ નથી, એથી વર્ણુબ્યવસ્થા નહિં સતે વર્ણુવિલોપાદિ તાત્ત્વિક કેમ હોય? इत्यादि-જોમ અન્ય વચન પણ ગ્રહાય છે. પત્તદપિ-જે પણ, અનન્તરેશકત, પરપરેશકત પ્રાપ્ત્યું તો પૂછ્યું જ શું? જોમ ‘અપિ’-પણ સ્પષ્ટના અર્થ છે, પ્રતિશ્લિષ્ટ-નિરાકૃત થયું.

વિચિત્ર પૂર્વેના સંસારીઓ પ્રહારમાં લીનપણે રહ્યા છે અથવા કય
પૃથક્કય પામી જાય છે. આમ પૃથક્કયવાળી વ્યવસ્થા વચનથી વ્યવસ્થિત
સાદિ અનાદિ ધ. છે. (૨) જોટલે જોએનું તથા ક્ષેત્રોનું પૃથક્કય—અલગ પડવાપણું
અચિન્ત્ય સાદિ છે કે અનાદિ છે? સહેતુક છે કે અહેતુક છે? ઇત્યાદિ સુક્ષિપ્તથી
અચિન્ત્ય છે, ચિંતવવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનું અતીન્દ્રિયપણું
છે માટે, અને પ્રયોજનનો અભાવ છે માટે.

દાખલા તરીકે—(૩) કૂવામાં પડી ગયેલનું ઉત્તારણ કરવા ખડાર કાઢવા ઇચ્છનારે
તેના ઉપાયનું આગળ—શોધન (Search) કરવું જો જ ન્યાયયુક્ત છે, પણ આ કેમ
પડી ગયો? જો શોધવું ન્યાય નથી, કારણ કે તથાદર્શન જ છે,
કૂપપતિતલું આ પડી ગયો છે એવા પ્રકારે તે પ્રગટ દેખાય જ છે, જો હકીકત
ઉદાહરણ (fact) છે. માટે આ કેમ પડી ગયો? જો પંચાત કરવાનું કોઈ
પ્રયોજન નથી, એને ખડાર કેમ કાઢવો જો જ પ્રયોજન છે. (૪)
તેમ જવડૂપ કૂપમાં પડી ગયેલા પ્રાણીઓનું ઉત્તારણ કરવા ઇચ્છનારે પણ તેના ઉપાયનું
ખસ આગળ—શોધન કરવું જો જ યુક્ત છે; અને તે ઉપાયશોધન પણ શેષજીવસાથી—
બાકી બીજું બધું છોડી હઈને વચન અંકી જ કરવું યુક્ત છે.

અને (૫) જેમ—વચનપ્રમાણથી અદ્વૈત સતે, આત્માઓના જોડીભાવ સતે,
વર્ણવિદોષ આદિ અસંગત છે; અર્થાત્ પ્રાણી—ક્ષત્રિય—વૈશ્ય—શૂદ્ર જો વર્ણની વ્યવસ્થાનો
સ્વવર્ણના આચાર છોડી પરવર્ણના આચાર કરવા વડે વિલોપ,
વર્ણવિલોપાદિ અથવા સ્વઆચાર—પરઆચારને અનુવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર, જો આદિ
અસંગત નીતિથી—ચાયથી અયુક્ત છે. અને તે નીતિ આ છે—પરમપુરુષ
લક્ષણ પ્રહારમાં વર્ણનો અભાવ છે માટે, અને ક્ષેત્રવિહોનો દ્વૈતભાવ
છે માટે. અર્થાત્ ક્ષેત્રવિહોના પણ સુક્ત—અસુક્ત જો જ જ લેઈ છે, તેથી તેઓમાં પણ
વર્ણવિભાગ તાત્ત્વિક નથી, જોટલે વર્ણવ્યવસ્થા જ અસત્ સતે વર્ણવિલોપાદિ તાત્ત્વિક
કેમ હોય? અર્થાત્ જો કદપના અતાત્ત્વિક છે, ઉપચરિત જ છે.

ઇત્યાદિ, 'જો પણ પ્રતિશ્કિપ્ત થયું'; ઇત્યાદિ પ્રકારની હલીલ કરતા અન્ય વચન
પણ જે અદ્વૈતવાદી વડે છે, તે સર્વનો પણ પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી પૂરેપૂરો રહી જો
અપાર્થ ચૂક્યો છે.

કારણ કે વચનની બા. માં અદ્વામાત્રગમ્યપણું ન આવે. કારણ કે દષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ
વચનપણું છે, નહિં તો તે થકી અચિત્તની અસિદ્ધિ છે, ઇ સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરાથી સુક્ષિપ્ત
પ્રતિપાદન કરે છે—

૨૧ અદ્વામાત્રગમ્યત્વાત્ દષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાદ્, અન્યથા તત્ત્વ પ્રવૃત્ત્ય-
સિદ્ધેઃ, વચનનાં બહુત્વાત્ મિથો વિરુદ્ધોપપત્તેઃ, વિશેષસ્ય દુર્લ્લક્ષનાત્, પદ્યપ્રવૃત્તેરપર-
બાધિતત્વાત્, તત્ત્વાગાવિતરપ્રવૃત્તૌ ચદૃષ્ટ્યા, વચનસ્યાપ્રયોજકત્વાત્, તદન્તરનિરાકરણ-
દિતિ । ૨૦૩

૨મ્ અર્થ:—અહામાત્રથી ગમ્યપણું છે માટે, દુષ્ટ-છાથી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે માટે, અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે, વચનોના બહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે, વિશેષનું દુર્લક્ષપણું છે માટે, એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું છે માટે, તેના (બાધક વચનના) ત્યાગથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં યદચ્છા છે,—વચનનું અપ્રયોજક-પણું છે માટે, તદ્દંતરથી નિરાકરણ છે માટે. ૨૦૨

વિવેચન

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

ઉપરમાં અદ્વૈતવાદીનું દાંકેલું વચન પ્રતિશ્લિષ્ટ થયું, એમ કહ્યું, ત્યારે વાલી કહેયો-
અમે તો આ ‘વચનથી’—આગમપ્રમાણથી કહ્યું છે, તો પછી તમે આમ કેમ કહો છો ?
તેના ઉત્તરમાં અમે સ્પષ્ટતાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે:—

પ્રથમ તો તમે જે આ વચન કહો છો, તેનું ‘અહામાત્રગમ્યપણું’ છે માટે,
‘અહામાત્રગમ્યત્વાત્’—તમે ભલે માન્ય કરો, પણ ખીલા કેમ માન્ય કરશે ? અર્થાત્

પશ્ચિકા—ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અહામાત્રગમ્યત્વાત્—અહામાત્રથી ગમ્યપણાને લીધે,
રુચિમાત્ર વિષયપણાને લીધે

વારુ, વચનથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો એમ કેમ કહેવામાં આવે છે ? તે માટે કહ્યું:—
હૃદય ધર્માદિ. હૃદયેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય—હૃદય—દુષ્ટ, અરોધ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, હૃદય—દુષ્ટ, વચનોક્ત જ,
તયો:—તે બનેના અવિરોધથી અવિરુદ્ધસ્ય—અવિરુદ્ધ એવા, વચનસ્ય—વચનના, વચનત્વાદ—
વચનપણાને લીધે, આપમપણાને લીધે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યથા—ઉક્ત લક્ષણ વિરહે,
તત:—તે થકી, વચન થકી, પ્રવૃત્તિસિદ્ધે:—પ્રવૃત્તિ અસિદ્ધિને લીધે, હેયોપાદેયના હાનોપાદાનની
અસિદ્ધિને લીધે. ક્યા પારણથી ? તે માટે કહ્યું—

વચનનાં—શિવ, સુગત, સુરગુરુ પ્રવૃત્તિથી પ્રણીત વચનોના, વહુત્વાદ—બહુપણાને લીધે,
અક્તિભેદ કરીને જ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—મિથ:—પરસ્પર, વિરુદ્ધોપપત્તે:—વિરુદ્ધ ઉપપત્તિને
લીધે, નિત્ય-અનિત્યઆદિ વિરુદ્ધ અર્થના અભિમાનને લીધે. ત્યારે વિશિષ્ટ જ એવા તે (વચન) થકી
પ્રવૃત્તિ. હશે ? તે માટે કહ્યું—

વિશેષસ્ય—દુષ્ટ-છા અવિરોધલક્ષણ વિરોધના, વિચાર વિના દુર્લક્ષત્વાત્—દુર્લક્ષપણાને લીધે.
સર્વ વચનોમયી સુગપ્ત પ્રવૃત્તિ અસંભવિની જ છે, એટલે તે એક થકી જ પ્રવૃત્તિનું ચોગ્ય છે એટલા
માટે કહ્યું—તેમાં પદમવૃત્તે—પદમત:—એક વચન થકી, પ્રવૃત્તે:—ક્રિયાલક્ષણ પ્રવૃત્તિના, અપરવાચિ-
તત્વાત્—અપરેજ—અપર વચનથી નિરાકૃતપણાને લીધે. તેથી શું ?

તત્ત્યાગાત્—બાધક વચનના ત્યાગથી, ઇતરપ્રવૃત્તૌ—ઇતર પ્રવૃત્તિમાં બાધમાન વચનથી પ્રવૃત્તિમાં,
યદચ્છા—ચેચ્છા, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—વચનસ્ય—એઈ વચનના, અપ્રયોજકત્વાત્—અપ્રયો-
જકપણાને લીધે, અપ્રવર્તકપણાને લીધે. એ પણ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદ્દંતરનિરાકરણાત્
—તદ્દંતરથી—વચનાન્તરથી સર્વ વચનોના નિરાકરણને લીધે

તમારું જે આ વચન છે તે માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે, તે રુચિમાત્ર-
દૃષ્ટાંતથી અવિરુદ્ધ વિષયપણાને દીધે માત્ર શ્રદ્ધાથી જાણે માની શકાય, પણ બુદ્ધિગમ્ય
વચનનું જ વચનપણું' વા ચુક્તિગમ્ય (Rational & Logical) નથી, એટલે બુદ્ધિથી કે
ચુક્તિથી માન્ય કરી શકાય એવું નથી. એમ શાને દીધે ? તો કે
'દ્વયેષાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાત।'—'દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે
માટે.' અર્થાત્ 'દૃષ્ટ' એટલે પ્રત્યક્ષ દીઠેલ, અનુમાનાદિ સર્વ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, અને
'ઇષ્ટ' એટલે વચનથી-આગમથી ઇષ્ટ માનવામાં એ બન્નેના અવિરોધ થકી અવિરુદ્ધ એવું
જે વચન હોય, તેનું જ ખરેખરું વચનપણું-આગમપણું છે. એટલે પ્રત્યક્ષ ચુક્તિ આપેલી
અબાધિત અને વચનથી અસિદ્ધિગિત એવું જે અવિરુદ્ધ ચુક્તિયુક્ત વચન હોય તે જ
ખરેખરું 'વચન'-આગમ પ્રમાણ છે ને તે જ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી વિરુદ્ધ
એવું ગમે તે વચન નહિં જ.

એમ શા માટે ? 'અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે' અર્થાત્ એમ
ન હોય, એટલે કે દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું-આગમપણું ન હોય, તો
પછી તે વચન થકી આ હેય છે ને આ ઉપાદેય છે એમ તેના હાન-ઉપાદનની સિદ્ધિ
હોય નહિં, એટલે તેવા અપ્રમાણ વચન થકી હેયના ત્યાગરૂપ ને ઉપાદેયના અહંભૂરૂપ
તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ હોય નહિં.

એમ પણ શા માટે ? 'વચનોના બહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે'
અર્થાત્ કેપિલ, સુગત આદિ તે તે દર્શનમણેતાઓથી પ્રણીત વચનોનું વ્યક્તિલેઈ
કરીને બહુપણું-અનેકપણું-વિવિધપણું છે; એક તત્ત્વને ચુક્તિથી
વચનોના બહુત્વથી નિત્ય જ સ્થાપે છે, તો બીજો ચુક્તિથી અનિત્ય જ સ્થાપે છે.
પરસ્પર વિરુદ્ધતા આમ તે તે વચનોની પરસ્પર વિરુદ્ધ (Opposite) ઉપપત્તિ-
અર્થઘટના છે. એટલે કોનું વચન માનવું ને કયા વચન પ્રમાણે
પ્રવર્તવું એ જ મોટી મુઝવણ ને વિમાસણ થઈ પડે છે, તો પછી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિની
સિદ્ધિ ક્યાંથી હોય ?

ત્યારે કોઈ કહેશે—એમાં મુઝાવાની કે વિમાસણમાં પડી જવાની શી જરૂર છે ?
વિશિષ્ટ એવા તે વચનવિશેષ થકી પ્રવૃત્તિ શા માટે નહિં હોય ? તેના જવાબ આપે—
'વિશેષનું હલ્લેક્ષપણું છે માટે,' દૃષ્ટ-ઇષ્ટ અવિરોધલક્ષણવાળા
વિશેષનું વિશેષનું વિચાર વિના હલ્લેક્ષપણું છે માટે. અર્થાત્ આ વચન
હલ્લેક્ષપણું દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ એવું વિશિષ્ટ છે, તેના વિચાર વિના-પરીક્ષા
વિના લક્ષ થયો હુકર છે; અને કોઈ પણ વચન એમ ને એમ તો
પ્રમાણ માની શકાય એમ છે નહિં, એટલે તે દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ (Consistent) એવું
ચુક્તિયુક્ત વિશિષ્ટ છે કે નહિં તે ચકાસવા માટે પણ પરીક્ષા અથવા વિચારણા અતિ
અતિ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થયું.

ત્યારે વળી કોઈ કહેશે—જો આમ વિચેષણું ફલેક્ષપણું છે અને એકીસાથે સામાન્યથી સર્વ વચન થકી પ્રવૃત્તિ ચર્ચ શકે એમ નથી, તો પછી જો તે કોઈ એક વચનથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાધ શા માટે? તો કે—‘એક થકી પ્રવૃત્તિનું’ એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું છે માટે,’ એક વચન થકી પ્રવૃત્તિનું બીજા અપરથી બાધિતપણું વચનથી બાધિતપણું થાય છે માટે. અર્થાત્ એક વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા બધાંજો છીએ, તો બીજું વચન તેને બાધિત-બાધિત કરી તેને એક ઊડાવે છે. એટલે કરવું શું? એની સૂઝ પડતી નથી.

તો પછી તે પ્રવૃત્તિ છોડી તે બાધક વચનનુસાર પ્રવૃત્તિ કરોને! એમાં બાધા કયાંથી? ‘તત્ત્વાગ્રથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં યદ્યપિ છે, વચનનું અપરોક્ષપણું છે માટે,’ હવે તે બાધક વચનથી બાધિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, તે બાધક વચન પ્રમાણે ઇતર પ્રવૃત્તિ કરવા બધાંજો છીએ તો યદ્યપિ-કંગધા વિનાની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ ચર્ચ પડે છે; કારણ કે એક અમુક વચનને પ્રમાણ માન્યુ ને પ્રવૃત્તિ તો ઇતર વચન પ્રમાણે કરી, એમાં કંગધા કયાં રહ્યો? ને એવી કંગધા વિનાની યદ્યપિ પ્રવૃત્તિમાં તે વચનનું અપરોક્ષપણું-પ્રવર્ત-કપણું કયાં રહ્યું? અર્થાત્ તમે પ્રમાણ માનેલા વચનનું જ અપરોક્ષપણું સિદ્ધ થયું.

એટલે સકાંતમાં આવેલો વાલી કહેશે—એમ તમે કેમ કહો છો? આ ઇતર વચના-નુસાર ઇતર પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે વચનનું અપરોક્ષપણું શને? તેનો રહીઓ, આપરો-‘તદન્તરથી (વચનાન્તરથી) નિરાકરણ છે માટે,’ તે વચન પશુ તેનાથી અન્ય વચનથી નિરાકરણ પામે છે, બાધિત-બાધિત થાય છે, તેને લીધે. આમ વચનાન્તરથી સર્વ વચનોનું નિરાકરણ થાય છે, એટલે આવા પરસ્પર બાધક વચનોની મધ્યે કયા વચનથી પ્રવૃત્તિ કરવી એનો નિર્ણય જ મુશ્કેલ બની બસ છે.

આમ વચનનું તો કોઈ ઠેકાણું નથી, ને તમે વચન વચન કરો છો! અમારા વેદનું આ વચન છે, અમારા આગમનું આ વચન છે, એમ વચનથી કહ્યા માત્રથી તે વચન કાંઈ પ્રમાણ બની જતું નથી! પશુ પ્રમાણુસિદ્ધિ હોય તો જ પ્રમાણુ પ્રમાણુસિદ્ધિ બને છે. તાત્પર્ય કે-આગમ-અનુમાન-અનુભવથી અબાધિત એવું વચન જ પ્રમાણુ જે સુકિતથી દુષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ પ્રમાણુસિદ્ધિ થય છે, તે વચન જ પ્રમાણુભૂત કહી શકાય, અને એવું અદુષ્ટ નિર્દોષ પ્રમાણુ વચન જ સુદ્ધિમાને પ્રમાણુ કહેવા ને કરવા યોગ્ય છે.

દુષ્ટ અદુષ્ટ આજ્ઞાણાદિ વિચાર વિના જહ્યમ નહિ ને વિચાર સુકિતગભૃ છે, એ દર્પાત પરથી અથોપતિથી સુકિત સુકિત વચનનું જ પ્રમાણુપાત્ર પ્વનિત કરે છે—

૨૨ ન હવુષ્ટં બ્રાહ્મણં પ્રવ્રસિતં વા અવમન્યમાનો દુષ્ટં વા મન્યમાનઃ તદ્વક્ક ઇત્યુચ્યતે
ત ચ દુષ્ટેતરાવગમો વિચારમન્તરેણ, વિચારઞ્ચ સુલ્લિગર્મ ઇત્યાલોચનીયમેતત્ ૨૦૪
૪૯

૨૨ અર્થ—દાખલા તરીકે—અદુષ્ટ પ્રાણીઓને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો 'તદ્ભક્ત' એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિ, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે,—એમ આ આલોચનીય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કલેશનું, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે. સદ્વિચાર અને આત્મજ્ઞાન તે આત્મગતિનું કારણ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૩૭૬

એટલે વાહી કહેશે—દુષ્ટ-અદુષ્ટ વિચારનું શું કામ છે ? અથવા તે વચનને જ પ્રમાણ માનશું. તેને જવાબ આપતાં તેમના આગમનો જ દાખલો આપીને ઉક્ત યુક્તિનું જ સમર્થન કર્યું—‘અદુષ્ટ પ્રાણીઓને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો તદ્ભક્ત એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-ઇતરનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિ, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે, એમ આ આલોચનીય છે.’ અર્થાત્ અહીં મહાનુભાવ ! તમારા આગમમાં પ્રાણીઓની યુક્તિગર્ભ, વા પ્રવ્રજિતની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. તે હવે વિચારો કે તે તેમ શાસ્ત્ર પણ પ્રાણીઓને વા પ્રવ્રજિતનો ભક્ત કેણુ ? અદુષ્ટ-નિર્દોષ-અનપરાધી પ્રાણીઓને વા પ્રવ્રજિતને જે અવમાન—અનાદર કરે, અથવા જે દુષ્ટ પ્રાણીઓને વા પ્રવ્રજિતને માને—આદર કરે, તે કાંઈ તદ્ભક્ત—તેનો ભક્ત, પ્રાણીભક્ત કે પ્રવ્રજિતભક્ત કહેવાતો નથી; પણ જે અદુષ્ટ પ્રાણીઓને જ વા પ્રવ્રજિતને જ માને તે તદ્ભક્ત કહેવાય છે. હવે આ દુષ્ટ છે કે અદુષ્ટ છે, તેની ખબર વિચાર વિના પડે નહિ; અને વિચાર છે તે યુક્તિગર્ભ છે—‘વિચારસ્થ યુક્તિગર્ભ’ વિચારની અંદર યુક્તિ ગર્ભિત રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો નથી. આ વિચારવા યોગ્ય છે.

પણિકા—ભલે વચનોનો વિરોધ હો, તથાપિ વચનબહુમાનથી પ્રવ્રજિતને ગમે તે કાંઈ પણ વચન થકી ઇષ્ટસિદ્ધિ થશે, એમ આશંકી, બ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુષ્ટિપચાસ કહ્યો—જ—ન જ, હિ—કારણ કે, અદુષ્ટ—અદુષ્ટ, અનપરાધ, બ્રાહ્મણ—પ્રાણીઓને, દિવને, પ્રવ્રજિતે વા—વા પ્રવ્રજિતને, ભાગવતાં દિવને, જવમન્યમાન—અવમાનતો, અનાદરતો, ડુષ્ટ વા—વા દુષ્ટને, સદાપને. મન્યમાન—વચન કરણાદિ વડે માનતો, તદ્ભક્ત—તેનો ભક્ત, પ્રાણીભક્ત વા પ્રવ્રજિતભક્ત, इति—એમ, વચ્યતે—કહેવાતો,—કુશલોથી. એથી અદુષ્ટ ભક્ત જ પ્રાણીભક્ત છે. એમ જગે પણ ચોખ્ખા કામ છે.

એમ ત્યારે અદુષ્ટ એવા તે (વચન) થકી પ્રવર્તશે, એમ આશંકીને કહ્યું—જ—ન જ—ન, દુષ્ટેતરાવગમો—દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચારમન્તરેણ—વિચાર સિવાય. એટલા માટે વિચાર આશ્રયણીય છે. વિચારસ્થ યુક્તિગર્ભ—અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે. અને યુક્તિ પ્રમાણ નથી,—પરમતર્માં વચનમાત્રના જ પ્રમાણવના અભ્યુપગમને લીધે इति—એમ, પ્રાણીભક્તિ—આપથી, આલોચનીયમેતત—આ આલોચનીય છે, વચનમાત્ર થકી પ્રવર્તન એ.

આનો ફલિતાર્થ એ છે કે-જેમ અદુષ્ટ પ્રાણહિને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્ભક્ત નથી. પણ અદુષ્ટ પ્રાણહિને જ માનતો તદ્ભક્ત છે; તેમ અદુષ્ટ શાસ્ત્રને-આગમને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્ભક્ત નથી, તે શાસ્ત્રભક્ત-આગમભક્ત નથી, પણ અદુષ્ટ-નિર્દોષ શાસ્ત્ર-આગમને જ માનતો તદ્ભક્ત છે, તે યુક્તિયુક્ત શાસ્ત્ર-ભાવમનો સાચો ભક્ત આગમક છે. અને જેમ દુષ્ટ-અદુષ્ટ પ્રાણહિનો નિર્ણય વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી, તેમ દુષ્ટ-વચન જ પ્રમાણ અદુષ્ટ શાસ્ત્ર-આગમનો નિર્ણય પણ વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી. અને આ જે વિચારણા છે તેના ગર્ભમાં યુક્તિ તો રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ તમારા મને તો યુક્તિ-અનુમાન એ પ્રમાણ નથી. વચન જ પ્રમાણ છે; તો હવે તમે આ તમારા જ આગમવચનના આ ઉક્ત દાખલા પરથી વિચારી જુઓ કે વચનમાત્રથી પ્રવર્તવું એ ન્યાય નથી, પણ આગમ-અનુમાન-અનુભવથી અભાષિત એવા યુક્તિ યુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચનથી જ પ્રવર્તવું ન્યાય છે. સુતેપુ કિં બહુના ?

કૂપપનિતના ઉદ્ધરણમાં પણ ન્યાય થતો નથી અને પતિતઉદ્ધરણના ઉપાયનું શોધન પણ વિચારણ નથી એમ નથી, અપિ તુ વિચારણ જ છે, એમ આશેષ કરે છે—

૨૩ કૂપપનિતોઽદ્ધરણમપ્યુદ્ધરણમાર્ગે, ન્યાયાનુવપ્તોઃ, તદુદ્ધરણાદેરપિ તથાવર્જનામાશ્રાતઃ, તત્ર ચોત્તારણે દાંપત્યમ્ભયાત, તથા કર્મમશ્વક્યમ્યાત, પ્રવાસર્નવ્કલ્યાત, ન ચોપાયમાર્ગ-ળમપિ ન વિચારણ, તદિદ્રાપિ વિચારોઽનાશ્રયણીય તથા । ૨૦૨

૨૩ અર્થ:—કૂપપનિતનું ઉદ્ધરણ પણ ઉદ્ધરણ માત્ર છે, ન્યાયની અનુપપત્તિ છે મારે, તદ્ઉદ્ધરણ (તે કૂપમાં ઉદ્ધરણ) આદિના પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે મારે, અને તેમાં ઉત્તારણમાં દોષસંભવ છે મારે, તથાપ્રકારે કર્મનાનું અશક્યપણું છે મારે. પ્રવાસનું નિર્દેશપણું છે મારે, અને ઉપાયમાર્ગો પણ વિચારણ નથી એમ નથી, તેથી અહીં પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે. ૨૦૫

વિવેચન

“પતિત ઉદ્ધરણ હો તારણવત્તથ્થ ! કર અપણાયત એહ.”—શ્રી દેવચંદ્ર

આમ અદ્વૈતયુક્તવાદીનું આગમ-વચન પણ યુક્તિની અગિયરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓએ આપેલું ‘કૂપપતિતનું ઉદ્ધરણ પણ ઉદ્ધરણ-માત્ર જ છે, ન્યાયની અનુપપત્તિને હીધે.’ અર્થાત્ કૂપમાં પડેલને

કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં પણ ન્યાય ઘટતો નથી. ઉતારવાનું બે દંડાંત કહ્યું તે પણ દંડાંતમાત્ર જ છે, તેથી કોઈ અર્થ—હેતુ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેમાં ન્યાયની ઉપપત્તિ થતી નથી શાને માટે નથી થતી ? 'તદ્ઉદ્ભૂત આદિના પણ તથા દર્શનનો અભાવ છે માટે, અને તેના ઉતારણમાં પણ દોષસંભવ છે માટે, તથા કરવાનું અશક્યપણું છે માટે, પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે માટે.' અર્થાત્ તદ્ઉદ્ભૂત એટલે તે કૂવામાં બે ઉદ્ભૂત—ઉદ્ભવેલ છે તે દેહકાં માછલાં વગેરેની ખાખતમાં, અને અતદ્ઉદ્ભૂત એટલે તેમાં નહિં ઉદ્ભવેલ પણ બે ત્યાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે તેઓની ખાખતમાં પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે; એટલે કે પતનનું કારણ વિચાર્યા વિના તે દેહકાં—માછલાં વગેરેના ઉતારણઉપાયના માર્ગણનું—ચોધનનું દર્શન થતું નથી; કૂપપતિત—કૂવામાં પડેલા તે દેહકાંદિનું પતિતઉદ્ધરણ કાચું કરવાનો વિચાર સુઢાં કરતું કોઈ દેખાતું નથી ! એટલે 'તથાદર્શનને લીધે' એમ બે પૂર્વે કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં હેતુ દર્શાવ્યો હતો, એના એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ. હવે તદ્ઉદ્ભૂતાદિને એટલે કે તે કૂવામાં પેદા થયેલા માછલાં વગેરેને પણ ઉતારવામાં આવશે એમ બે કહેા, તેા મરણાદિ અનર્થનો સંભવ થશે, બિચારા માછલાં વગેરે મરણશરણ થશે ! અને પતિતઉદ્ધરણનું તમારું 'ઓપરેશન' કદાચ સફળ થશે, પણ ખુદ ફરતી જ મરી જશે ! Operation successful though the patient died એવો ભાટ થશે ! આવી ભેવકુદીનું પ્રદર્શન મૂર્ખ પક્ષ ભરશે નહિં ! વળી આપ મહાનુભાવ તે તદ્ઉદ્ભૂત મત્યાદિનું ઉદ્ધરણ કરવા ધારે તોપણ તે થઈ શકવાનું અશક્યપણું છે; અને એટલેજ તમારા પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે, આમ ચારિત્રી તમે કહેલા કૂપપતિત ઉદાહરણમાં ન્યાય ઘટતો નથી એટલે આ કૂપપતિત ઉદાહરણમાં પણ આ પતિત કોણ છે ? આ અને પતિત—પડી ગયેલ છે કે એમાં પતિત—પડી રહેલ એવો તદ્ઉદ્ભૂત કે અતદ્ઉદ્ભૂત છે ? આ પતિતનું ઉદ્ધરણ કરવા ચોક્કસ છે કે નથી ?

પણિકાં—તદ્ અભાવન ધત્વાદિ. તદુદ્ભૂતાદેરપિ—તસ્મિન્—તેમાં, કૂપમાં, ઉદ્ભૂતો—ઉદ્ભૂત, મત્યાદિ, આદિ—આદિ અબ્ધથી અતદ્ઉદ્ભૂત પણ,—પ્રયોજનવશાત્ ત્યાં જ બદરિશિત, તત્ત્વાપિ—તેના પણ, તથાદર્શનાભાવાત્—તથાદર્શનના અભાવને લીધે, પતનકારણ વિચાર્યા વિના જ ઉતારણઉપાયના માર્ગણના અનવલોકનને લીધે. અને એમ 'તથાદર્શનાત્'—તથાદર્શનને લીધે એવા પૂર્વોક્ત હેતુના પ્રતિકા એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ

હવે તદ્ઉદ્ભૂતાદિ પણ ઉતારવામાં આવશે, તેથી હેતુના પ્રતિકા એક દેશની અસિદ્ધતા નથી. એટલા માટે કહ્યું—તત્ર ચ—અને ત્યાં, તદ્ઉદ્ભૂતાદિના પણ ઉતારણે—ઉતારણમાં, દોષસન્મશાત્—દોષ સંભવને લીધે, મરણાદિ અનર્થ સંભવને લીધે, તથા—એ હેતુવત્તર અનુચ્ચયમાં, કર્તૃયુ—તદ્ઉદ્ભૂતાદિના ઉતારણના કરવાના, અશક્યત્વાત્—અશક્યપણુને લીધે. હેતુ કહ્યો—પ્રયાસનેષ્ફલ્યાત્—પ્રયાસસ્ય—પ્રયાસના, નેષ્ફલ્યાત્—ઉતારણની ઉતારણક્ષણ ક્ષણના અભાવને લીધે અનુચ્ચય કહ્યો—જ ન ચ—જ, ઉપાયમાર્ગમયિ—ઉપાયમાર્ગણ પણ, પ્રેરાપચરત એતુ ઉતારણઉપાયનું ગ્રવેપણ પણ, ન વિચારરૂપં—વિચારણ નથી. હિતુ વિચારણ જ છે. બે અરેખર ! એમ છે તે તથી શું ? તે માટે કહ્યું—તત્ર—તેથી કરીને, દ્વાપિ—આથી પણ, ઉતારણઉપાયમાં,—અમૃત વચનાર્થ ખાખત તો દૂર રહેા, વિચાર—વિચાર, વિમર્શ, અનાશયણીય યત્ન—અનાશયણીય જ છે, પરમતર્થ વિધેય જ નથી.

એમાં એવું હિત થશે કે અહિં ? ઇત્યાદિ વિવેક વિચાર કરવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે, નહિં તે એવું ચોડ વેતરાઈ જવાનો પૂરેપૂરો ભય છે !

આમ યુદ્ધ દૂષપતિતની બાળતમાં પણ આટલો બધો વિચાર કરવો પડે એમ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘ન ચોપાયમાર્ગમપિ ન વિચારરૂપં’—‘ઉપાયમાર્ગ’ પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી’, અર્થે તુ વિચારરૂપ જ છે. અર્થાત્

ઉપાયમાર્ગ’ તમે દૂષપતિતના ઉત્તારણઉપાયનું ‘માર્ગ’—શોધન કરવાની વાત કહી, પણ તે ઉપાયમાર્ગ—ઉપાયશોધન પણ વિચાર વિના નથી એમ નથી કેમ બની શકશે વારુ ? એટલે ઉપાયશોધનની વાત રબૂ કરી, તમે વિચારનો ને તે વિચારમાં ગર્જિત યુક્તિનો સ્વીકાર ગર્જિતપણે

તો કર્યો જ છે. પણ તમે તો આગમને—વચનને જ પ્રમાણ માનો છો, યુક્તિ—વિચારને માનતા જ નથી, ‘તેથી અહીં’ પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે,’ એટલે પ્રકૃત વચનાર્થની વાત તો દૂર રહે, પણ અહીં પણ—ઉત્તારણ ઉપાયશોધનની બાળતમાં પણ તમારા મતે વિચાર આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી જ ! છતાં ઉપાયશોધનની વાત કહી તે વિચારનો જ આશ્રય કરો છો એ જ વહતોબ્યાધાતરૂપ આશ્ચર્ય છે !

અતીન્દ્રિયમાં પણ આગમ ને યુક્તિની વિષયતા છે એમ સિદ્ધ કરવાયે વાંદીની શેષ ફાંસીનો રહીઓ આપી, છેવટમાં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિથી પ્રવર્તવાની ભલામણ કરે છે—

૨૬ દૈવાયત્તં ચ તદ્, અતીન્દ્રિયં ચ દૈવમિતિ ચુકેરવિષયઃ । શકુનાધાગમયુક્તિવિષય-
તાયાં તુ સમાન યવ પ્રસજ્જ હતરત્રાપીતિ । તત્સમાયવાવિષયં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધવિચારશુદ્ધિતઃ
પ્રવર્તિતવ્યમિતિ । ૨૦૬

૨૬ અર્થઃ—અને તે (ઉત્તારણ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે એટલા માટે યુક્તિનો અવિષય છે. શકુનાદિ આગમ ને યુક્તિની વિષયતામાં તો હતર રથને, પણ સમાન જ પ્રસંગ છે. તેથી કરીને યથાવિષય ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધ થઈ પ્રવર્તિત’ થાય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“યુક્તિમદ્વષણં યસ્ય, તસ્ય કાર્ણઃ પરિગ્રહઃ ।”—શ્રી હરિશ્ચંદ્રશ્ચરિ

એટલે સર્વજ્ઞમાં આવેલો વાંદી કહેશે—પણ વચનાર્થ તો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે યુક્તિનો અવિષય છે અને આ દૂષપતિતનું ઉત્તારણ તેમ નથી તેનો જવાબ આપતા કહ્યું—
‘તે (ઉત્તારણ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે, એટલા માટે યુક્તિનો અવિષય છે.’ અર્થાત્ તે દૂષપતિતનું ઉત્તારણ અવું—ન અવું તે તો દૈવને—કર્મને આધીન છે, અને દૈવ છે તે તો અતીન્દ્રિય જ છે, એટલે યુક્તિનો વિષય નથી. અને તમારા મતે તો તે વચનમાત્રનો જ વિષય છે; તો પછી તે દૈવ સ્વચ્છ નહિં બાલુવામાં આવ્યે, તે અતીન્દ્રિય દૈવને આધીન ઉત્તારણ પ્રવૃત્તિ તમારાથી કેમ બનશે વારુ ?

એટલે વળી મુંઝાયેલો વાદી કહેશે—તેની તો ચક્રનાદિ આગમની અને યુક્તિની વિષયતા છે, એટલે વિરોધ નથી; તેનો રહીઓ આપતા કહ્યું—'ચક્રનાદિ આગમ-યુક્તિની વિષયતામાં તો ઇતર સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ છે.' અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ દેવની જે ચક્રન-જ્યોતિષાદિ આગમની અને યુક્તિની-એમ બન્નેની વિષયતા માનો, તો અન્ય સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; એટલે કે પરમ બ્રહ્મ આદિ અન્ય અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં પણ આગમ અને યુક્તિ એ બન્નેની વિષયતા પ્રાપ્ત થશે; આગમથી અને યુક્તિથી વિચારવું જ યુક્ત છે એમ તમારે પણ ન છૂટકે માન્ય કરવું પડશે. એટલા માટે તમે જે સાદિ પૃથક્કણું કે અનાદિ ઇત્યાદિ બ્રાહ્મત યુક્તિથી 'અચિન્ત્ય' છે એમ પૂર્વે કહ્યું હતું, તે તમારી આખી પ્રતિજ્ઞા જ અંહિત થાય છે, શીર્ષ્વિરીક્ષું થઈ જાય છે.

અને તેથી કરીને 'ચથાવિષયં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધવિચારશુદ્ધિતઃ પ્રવર્તિતવ્યં ।—'ચથાવિષય ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિ થકી પ્રવર્તવું' યોગ્ય છે.' અર્થાત્ પૂર્વે જે કહેવાઈ ચૂકી છે તે કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિથી અથવા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ આદિ-મધ્ય-અતે અવિસંવાદરૂપ ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ-વિચારશુદ્ધિથી પરમ નિર્દોષ એવી જે વિચારની-નિમર્શની શુદ્ધિ-રાજ-દેશાદિ પ્રવર્તવું યોગ્ય દોષરહિત નિર્દોષતા, તે થકી જ હેય-ઉપાય વિવેકમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

પણિકા—હવે અતીન્દ્રિયપણાને લીધે વચનાર્થ યુક્તિનો અવિષય છે, અને આ કૃપપતિત ઉદાસરૂપ તથાવિષ નહિં હશે, એમ આશંકાને કહ્યું—દૈવાચરં ચ—અને દૈવાચર, કર્મોપાન, તત્ત્વ-ઉત્તારણ, તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—અતીન્દ્રિયં ચ—અને અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયવિષયાતીત, તેનો ઉત્તારણહેલું દૈવ-દૈવ, કર્મ, ક્ષતિ—આ હેતુને લીધે, ચુકે;—યુક્તિનો, વિચારણનો, અવિષય;—અવિષય, તમારા મતે વચનમાત્રના જ વિષયપણાને લીધે તે સમગ્ર અવિચારાત સતે તદાપત ઉત્તારણાર્થે પ્રવર્તિત કેમ હોય ?

પુનઃ પણ અભિપ્રાયાન્તર આશંકાને કહ્યું—ચક્રનાદિઆગમયુક્તિવિષયતાયાં તુ—ચક્રનાદિઆગમ;—ચક્રનાદિ આગમ, આદિસાધ્યથી જ્યોતિષાદિ આગમનું પ્રકરણ છે, ચુકિત્ત—અને યુક્તિ, વિચાર, તાર્કિકવચતાયાં તુ—તેની વિષયતામાં તો, અનુકૂળ-ઇતરસ્થ દેવની, સમાન પણ પ્રસંગ—સમાન જ પ્રસંગ છે, હતરત્રાપિ—ઇતર સ્થળે પણ, પરમ બ્રહ્માદિ અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં, તે પણ યુક્તિ અને આગમથી વિચારવાનું પ્રયુક્ત થાય છે એટલા માટે પૂર્વે અયુક્ત કહ્યું હતું કે 'સાદિ પૃથક્કણમસી-ષામનાદિ ચ' ઇત્યાદિ. હતિ—એમ, પ્રક્રમની સમાપ્તિ અર્થે છે. તસ્માદ્—તેટલા માટે, વચનમાત્રના અપ્રામાણ્યને લીધે ચથાવિષય—ચથાવિષય, કષ-છેદ-તાપક્ષણ વા આદિ-મધ્ય-અવસાને અવિસંવાદશરૂપ ચથ, વિચારશુદ્ધિતઃ—તિષ્ઠતિઃ—કષ-છેદ-તાપક્ષણ વા આદિ-મધ્ય-અવસાને અવિસંવાદશરૂપ ચથ, કોટિમિ.—કોટિઓથી, પરિશુદ્ધો—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે વિચાર—વિચાર, નિર્દોષ, તેજ-ને વડે, જે શુદ્ધિ—વચનની શુદ્ધિ, નિર્દોષતા, તસ્યાઃ સકાચાત્—તેના થકી, પ્રવર્તિતવ્યં—હેય-ઉપાયમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

ઉક્તના સમર્થનમાં સુભાષિતો દાંડી, અતીન્દ્રિયાર્થ આગમ ને અનુમાનગમ્ય છે, અને આપ્તવચન તે આગમ ને તે શુકિતમતપ્રધાની જ બચ્ચા છે, એવાંદિ તત્તરવાર્તા અત્ર પ્રકારો છે—

૨૫ ઉક્તિ જ—

“ આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।
ત્રિધા પ્રકરણચત્ત્રાં, ભૂમતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
આગમઓપપત્તિશ્ચ, સમ્પૂર્ણે દૃષ્ટિલક્ષણમ્ ।
અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥ ૨ ॥
આગમો જ્ઞાપ્તવચનમાત્ત્વં દોષક્ષવાદિદુઃ ।
વીતરાગોઽનૃતં વાક્યં, ન દ્રુયાદૈત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૩ ॥
તત્ત્વતદુપપત્તૈશ્ચ, ગમ્યતે પ્રાયશો બુધૈઃ ।
વાક્યલિંગા હિ વક્તાર, સદ્વાક્યં ઓપપત્તિમત્ ॥ ૪ ॥
અભ્યથાઽતિપ્રસન્નઃ સ્વાત, તત્ત્વા રહિતં વદિ ।
સર્વસ્યૈવ હિ તત્પ્રાપ્તૈરિત્યનર્થો મહાનયમ્ ॥ ૫ ॥

દૃષ્ટલં પ્રસન્નેન । ૨૦૭

૨૫ અર્થ:—અને કહ્યું છે કે—

“ આગમથી, અનુમાનથી અને ધ્યાનાભ્યાસ રસથી ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકરણતા— પ્રયોજનાં ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે. (૧) અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની પ્રતિપત્તિ અર્થે આગમ અને ઉપપત્તિ એ સંપૂર્ણ દૃષ્ટિલક્ષણ છે. (૨) આગમ તે આપ્ત વચન છે, આપ્તને દોષક્ષય થઈ બુધો બધે છે; વીતરાગ અનૃત વાક્ય બોલે નહિ,—હેતુનો અસંભવ છે માટે. (૩) અને તે આ ઉપપત્તિથી જ પ્રાય: બુધોથી બહુવામાં આવે છે. કારણકે વક્તાઓ વાક્યલિંગી છે (વચન એ જ એને જાળખવાનું લિંગ-ચિહ્ન છે), અને સત્ વાક્ય ઉપપત્તિમત્ હોય. (૪) અન્યથા એ ઉપપત્તિમતાથી રહિત હોય તો અતિપ્રસંગ હોય,— સર્વને જ તેની પ્રાપ્તિ હોય માટે,—એમ આ મહાન અનર્થ થાય. (૫) ”

એટલે પ્રસંગથી સમ્પૂર્ણ ૨૦૭

વિવેચન

“ આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લક્ષ્યમહષ્ટેષ્ટવિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપલેશકૃત સાર્વે જ્ઞાનં કાપયવદ્નમ્ ॥ ” ન્યાયાવતાર

ઉપરમાં આગમ અને શુકિત અંગે જે પ્રતિપાદન કહ્યું, તેના સમર્થનમાં અત્ર સુભાષિત દાંડ્યા છે. શુનિ પતજલિ કહે છે—“ ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજનાં થાય છે: આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના તત્ત્વપ્રાપ્તિના ઉપાય: રસથી. ” અર્થાત્ પ્રજ્ઞાને—શુદ્ધિને આપ્તવચનરૂપ આગમમાં આગમ અનુમાન ને યોગાભ્યાસ, લિંગ ઉપરથી લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં યોગવાથી, અને નિહિત અનુધ્યાનના અભ્યાસરૂપ યોગાભ્યાસરસમાં યોગવાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમજ—દષ્ટિ વિના જેમ જાણ પદાર્થોનું દર્શન થાય નહિં. પણ દષ્ટિથી જ દર્શન થાય, તેમ અતીન્દ્રિય અર્થોનું જો દર્શન કરવું હોય તો આગમ અને સુકૃતિ એ જ દષ્ટિ એવી સંપૂર્ણ છે કે તે વડે તે અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની—હોવાપણાની અને સત્-સાચા-યથાર્થ ભાવની પ્રતિપત્તિ-પ્રવીતિ-આન્યતા હોય છે.

ત્યારે આગમ કયું? 'આગમો હ્યાપ્તવચનં' આપ્તનું—વિશ્વાસપાત્ર-પરમાર્થે વિશ્વસનીય એવા આપ્ત પુરુષનું વચન તે જ આગમ છે. અને આપ્ત કોણ? 'આપ્તં દોષક્ષયાદ્ વિદુઃ।' જેના દોષ ક્ષય પામ્યા છે તે વીતરાગ;

આપ્તવચન તે કારણ કે વીતરાગ છે તે અનૃત-મૃપા વાક્ય બોલે નહિં, હેતુનો

આગમ અસંભવ છે માટે; તેને આવરણ નથી એટલે અભણતાં પણ અસત્ ન થોલે.

'અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને ક્ષીણ તેનું વચન સર્વજ્ઞ વીતરાગ અસત્ય પણ હોય ને તેના પવ વિશ્વાસ મૂની શકાય નહિં. અને તે જ આપ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વહવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતયણું—નિર્દોષયણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય—આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણબૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે. અને આપ્ત જે આપ્ત વચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે.'

— શ્રી યોગદષ્ટિશ્ચુરચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૩૪૬

અને રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનાદિ હેતુનો અસંભવ છે કે નહિં તે આ ઉપપત્તિથી જ-સુકૃતિથી જ પ્રાપ્તે યુધ્ધજનોથી અણવામાં આવે છે, કારણ કે 'વાક્યલિંગાદિ વક્તારો' વક્તાઓ વાક્યલિંગી છે, અર્થાત્ વચન એ જ એના વક્તાને

'વાક્યલિંગાદિ જોળખવાનું લિંગ-ચિન્હ છે, એટલે નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વચન વક્ત્રી નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વક્તાને વિચક્ષણ યુધ્ધજનો જોળખી

લે છે, અનુમાની લે છે; અને 'સદ્વાક્યે જોપપત્તિમત્। સત્વાક્ય-

સત્વચન છે તે ઉપપત્તિમત્-ઉપપત્તિવાણું—સુકૃતિયુક્ત હોય જ. નહિં તો જો તે ઉપપત્તિ-મત્તપણાથી—સુકૃતિયુક્તપણાથી રહિત હોય, તો અતિપ્રસંગ—અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે; સર્વને જ ઉપપત્તિની—સુકૃતિની પ્રાપ્તિ થશે, અને એમ આ મહાન અનર્થ આવી પડશે. એટલે પ્રસંગથી સચું ।

* "દોષાવરણયોર્દાનિર્મિત્તોપાસ્ત્યતિશયનાત્ ।

ક્વચિષ્ણા સ્વહેતુમ્યાં બહિરન્તર્મલક્ષયઃ ॥"

શ્રી સમંતભક્ષાચાર્યજી કૃત આપ્તમીમાંસા.

એમ અહંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે. અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને સદાશયસ્ફાતિને લીધે ક્ષણતિશય હોય છે, એમ શંકાનિરાકરણપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે—

૨૬ તત્ત્વેવમર્હતાં વહુત્વસિદ્ધિઃ, વિષયવહુત્વેન ચ નમસ્કર્તુઃ ફલાતિશયઃ, સદાશય-સ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।

આહ—પ્રકયા ક્રિયાયા અનેકવિષયીકરણે કૈવાશયસ્ફાતિઃ ? ! નન્વિયમેવ—યદેકયા અનેકવિષયીકરણં, ધિવેકફલમેતત્ ।

આહ—પરં હેકક્રિયાયાસ્નેકસન્માનનં વહુબ્રાહ્મણૈકરૂપકદાનતુલ્યં, તત્ કથં નાલ્પત્વમ ?
ઉચ્યતે—ક્રિયામેદમાવાત્, સા હિ રત્નાવલીદર્શનક્રિયૈવૈકરત્નદર્શનક્રિયાતો મિચતે, હૈતુફલમેદાત્ । સર્વાર્હવાલમ્બનેયમિતિ હૈતુમેદઃ, પ્રમોદાતિશયજનિકેતિ ચ ફલમેદઃ, કથમિત્યમલ્પત્વં ? ! બ્રાહ્મણૈકરૂપકદાનોદાહરણં ત્વનુપત્યસનીયમેવ, રૂપકાદિવ નમસ્કારાન્ બ્રાહ્મણાનામિવાર્હતામુપકારાયોગાત્ । ૨૦૮

૨૬ અર્થઃ—તેથી એમ અહંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે; અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષણતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે.

શંકા—એક ક્રિયાથી અનેકના વિષયથીકરણમાં આશયસ્ફાતિ કેવી ?

(સમાધાન)—વારુ, આ જ કે એકથી અનેકનું વિષયીકરણ, એ વિવેકનું ફલ છે.

શંકા—એમ તો એક ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ બ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અલ્પપણું કેમ નહિ ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ક્રિયાના લેહલાવને લીધે. કારણ કે તે, રત્નાવલીની દર્શનક્રિયા જેમ, એક રત્નની દર્શનક્રિયાથી લેહ પામે છે,—હૈતુ અને ફલના લેહને લીધે. આ સર્વ અહંતોના આદ્યબનવાળી છે એમ હૈતુલેહ છે અને પ્રમોદાતિશયજનિકા છે એમ ફલલેહ છે. આમ અલ્પપણું કેમ ? બ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાનનું ઉશાહરણ તો થકયા થાય જ નથી,—રૂપીઆથી બ્રાહ્મણની જેમ નમસ્કારથી અહંતોને ઉપકારને અયોગ છે આદિ. ૨૦૮

વિવેચન

“ સકલાર્હત્પતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશિયઃ ।

મુર્મુખઃ સ્વચ્છયીશાનમાર્હત્યં પ્રણિદધ્મહે ॥ ” કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘તેથી એમ અહંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે, અને વિષય-બહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષણતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે. ‘વિષયવહુત્વેન નમસ્કારકર્તૃઃ ફલાતિશયઃ સદાશયસ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।’ એમ સ્તવમાં

આશયસ્ફાતિથી કહ્યું છે તે પ્રકાર પરથી અહંતોના બહુપણાની—અનેકપણાની સિદ્ધિ ક્ષણતિશય છે; અને આમ અહંતરૂપ વિષયના બહુપણાને લીધે નમસ્કારક્રિયા કરનારને ક્ષણતિશય—અતિશયફલની પ્રાપ્તિ છે, કારણ કે તેથી કરીને સદાશયની સ્ફાતિની—વિશાળતાની સિદ્ધિ હોય છે; એકી સાથે અનેકને નમસ્કાર કરવાના ભાવથી સત્ચિત્તની—સત્આશયની એવી સ્ફાતિ—વિશાલતા ઉપજે છે, કે જેથી અતિશય ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે.

અને શંકા થશે—'જોકે ક્રિયાથી અનેકના વિષયીકરણમાં આશયવિશાલતા કેવી?' જોકે નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને વિષય કરવામાં આશયવિશાલતા શી? એનું સમાધાન—'વારુ, આ જ કે જોકેથી અનેકનું વિષયીકરણ, જો વિવેકનું ફલ છે.' 'યદેકયા જનેક-વિષયીકરણં વિવેકફલમેતત્.' અર્થાત્ જોકે નમસ્કારક્રિયા વડે અનેકને તે જ નમસ્કારક્રિયાના વિષય બનાવ્યા એ જ આશયવિશાલતા થઈ; અને એવી આશયવિશાલતા થઈ જો વિવેકનું ફલ—પરિણામ છે.

અને બીજી શંકા થશે—'જેમ તો જોકે ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ પ્રાણ્યોને જોકે રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અદ્યપણું કેમ નહિં?' અર્થાત્ જેમ—જેવા પ્રકારે જોકે નમસ્કારક્રિયાથી અનેકનું સન્માન કરવું તે તો જોકે સાથે 'બહુ પ્રાણ્યોને ઘણા પ્રાણ્યોને જોકે રૂપીઆનું લેશું' દાન દેવા બરાબર છે। એટલે 'જોકે રૂપીઆનું દાન!' જેમ કરવાથી તો આશયનું અદ્યપણું કેમ નહિં? તેનો અન-રસીઓ આપ્યો છે—'ક્રિયાના—અયોગને લીધે.' અર્થાત્ બંને પ્રકારની ક્રિયામાં લેલભાવ છે તેને લીધે. ભુલ્યો, આ પ્રકારે—

સ્ત્રામણાને દેખવાની ક્રિયા જેમ જોકે સ્ત્રામણને દેખવાની ક્રિયાથી હેતુલેહ ને ફલલેહને લીધે જૂદી પડે છે; તેમ આ નમસ્કારક્રિયા સર્વ અર્હંતોના આલંબનવાળી છે જેમ હેતુલેહ છે, અને પ્રભોક્ષાતિશય ઉપબલવાદી છે જેમ ફલલેહ છે. આમ ઉદાર આશય છે તો પછી આશયનું અદ્યપણું કેમ હોય? અને પ્રાણ્યોને જોકે રૂપીઆના દાનનું જે ઉદારરણ્ય કહ્યું, તે તો અસ્થાને હોઈ સૂકવા યોગ્ય જ નથી; કારણ કે રૂપીઆથી પ્રાણ્યોને ઉપકાર થાય છે; તેમ નમસ્કારથી અર્હંતોને કેઈ ઉપકાર થવાનો અયોગ—અસંભવ છે. એટલે દયાંતનું વૈધર્મ્ય હોઈ તે ઘટનું જ નથી.

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિને લીધે ભગવંતો થઈ જ તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ છે, જેમ ચિન્તામણિરત્નાદિં દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે—

૨૭. કથં તર્હિ તત્ફલમિતિ ?

અચ્યતે—તદાલંબનચિત્તવૃત્તે, તદાધિપત્યતઃ તત્ત યથ તદ્વાવાત્, ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદિતિ વક્ષ્યામઃ। ૨૦૯

પણિકા—તદાલંબનચિત્તવૃત્તે—ભગવદ્આલંબનવાળી નમસ્કારરૂપ ચિત્તવૃત્તિ થઈ, તત્ફલમ—તત્ફલ છે જેમ સંબંધ કરાય છે. ત્યારે જેમ તો તે ભગવંતો થઈ નહિં હોય? જેમ આલંબને કહ્યું—તદાધિપત્યતઃ—તેના આધિપત્ય થઈ, ભગવંતના આધિપત્ય થઈ; ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તત્તજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણ્યોએ કરીને અધિપતિઓ છે તેથી. તત્ત યથ—તે થઈ જ, ભગવંતો થઈ જ, તદ્વાવાત્—તદ્ભાવને લીધે, ક્રિયાફલભાવને લીધે. કી રીતે? તે અટ્ટે કહ્યું—ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથા-દર્શનાદ્—ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, ચિન્તામણિ આદિમાં અભિધાનાદિ થઈ શું ફલ ચિન્તામણિ રત્નાદિ થઈ થાય છે જેમ યોગમાં પ્રતીતિદર્શનને લીધે.

૨૭ અર્થ:—ત્યારે તત્કલ શી રીતે ?

કહેવામાં આવે છે—

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી,—તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાકલ્પાવને) લીધે,—ચિન્તામણિરત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ અમે કહીશું.^{૨૦૯}

વિવેચન

“કામકુંભ સુરમણિ પદે, સહેલે ઉપકારી થાય રૂ;

દેવચંદ્ર સુખકર પ્રભુ, શુભુગેહ અગોહ અમાય રૂ....દેવ વિચાર.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

ત્યારે પ્રશ્ન થયે—‘તત્કલ શી રીતે ?’ તેનું—તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ શી રીતે ?

તેનો જવાબ આપ્યો—‘તદાલંબનચિત્તવૃત્તિ:’—‘તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી.’ અર્થાત્

ભગવદ્ગોષ્ઠીયન ચિત્તવૃત્તિ થકી તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ છે.

ભગવદ્ગોષ્ઠીયન ત્યારે આશંકા થયે કે—એમ તો તે ફલ ચિત્તવૃત્તિ થકી થયું,

ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો ભગવંતો થકી નહિ, તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—

થકી જ તત્કલ ‘તદાધિપત્યતઃ તત્ત પદ્મ તદ્માવાત ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદ્.’

તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાકલ્પ

ાવને) લીધે, ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ અમે કહીશું, ‘इति वक्ष्यामः’.

ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તે ફલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણે અધિપતિઓ છે, તેથી તે

ભગવંતોના આધિપત્યથી—અધિપતિપણથી તેઓ થકી જ તે ક્રિયાકલ્પને ભાવ-

કેવાપણું છે માટે, અને ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાપ્રકારનું દર્શન થાય છે માટે,

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી તત્કલ હોય છે. અર્થાત્ અદ્ભુત છે મહિમા જેનેા એવા

ચિન્તામણિરત્ન આદિમાં પ્રણિધાન આદિ થકી ઉપજતું ફલ જેમ તે ચિન્તામણિ રત્નાદિ

થકી થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિદર્શન છે; તેમ તે ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અનંત

શુભવિશિષ્ટ અચ્ચિત્ય ચિન્તામણિરત્ન સમા ભગવંતમાં ચિન્તાન્યાસરૂપ પ્રણિધાન

આદિથી—ચિત્તવૃત્તિના અતુલસંધાન આદિ ભક્તિ-આરાધન થકી જે ફલ ઉપજે છે, તેમાં

તે પ્રશસ્ત ચિત્તવૃત્તિના તત્કલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણાએ કરીને—સર્વોપરિપણાએ કરીને

તે ભગવંતો જ અધિપતિઓ છે. એટલે અધિષ્ઠાતા (Dominating) એવા તે ભગવંતોના

આધિપત્યને લીધે તે ફલ ભગવંતો થકી હોય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

“અતિશય મહિમા રૂ અતિ ઉપગારતા રૂ, નિર્મલ પ્રભુ શુભુ રાગ;

સુરમણિ સુરવટ સુરવર તુચ્છ તે રૂ, જિનરાગી મહા ભાગ....

પૂજના તો કીજે રૂ બારમા જિન તણી રૂ, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.

શુદ્ધતત્ત્વરસ રંગી ચેતના રૂ, થામે આત્મ સ્વભાવ;

આત્માલંબી નિજ શુભુ સાધતા રૂ, પ્રગટે પૂજ્ય સ્વભાવ....પૂજના.”

શ્રી દેવચંદ્રભ

એકતી પૂજાથી સર્વતી પૂજા કેમ ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં, ' એક પૂજાએ સર્વ પૂજાના ' એ આગમવચનના ત્રણ પરમાર્થ પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરે છે—

૨૮ કથમેકપૂજયા સર્વપૂજામિધાનં ? તથા ચાગમઃ—“ યગમ્મિ પૂર્વમી, સન્ને તે પૂજ્યા હોતિ । ”

અસ્તિ યતદ. વિશેષવિષયં તુ તુલ્યગુણત્વજ્ઞાપનેનૈવામનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થં તદન્યેષાં સર્વસમ્પત્તિપ્રિયહાર્યં સર્વપૂજાદાવાશ્યવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થં ચ । પર્વેશ્વતઃશ્ચાચમાશ્ચય ઇતિ, તદાગ્-પરાગતહર્ષાદિલિઙ્ગસિદ્ધેર્ભાવિશ્રાવકસ્ય વિજ્ઞેય ઇતિ । ૨૧૦

૨૯ અર્થઃ—(શંકા)—એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? અને તથાપ્રકારે આગમ છે,—“ યગમ્મિ પૂર્વમી સન્ને તે પૂજ્યા હોતિ ”—“ એક પૂજિત સતે તે સર્વ પૂજિત હોય છે. ”

(સમાધાન)—વિશેષવિષયો આ તે એઓના તુલ્યગુણપણના જ્ઞાપનપદે અનુદાર ચિત્તાના પ્રવર્તનાર્થે, તત્ત્વોના (તે પૂજ્યમાન ભગવતોથી અન્યોના) સર્વસંપત્તિપ્રિયહાર્યે, અને સંઘપૂજાદિમાં આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે છે. અને એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત હર્ષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો. ૨૧૦

વિવેચન

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતલી સંતતાઃ
સુધાસિન્ધુ સમી તેને, મનોનંદન વન્દના.—યોગદૃષ્ટિકેળશ, (સ્વરચિત)

ત્યારે કોઈ વળી શંકા કરશે—‘ એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? ’

પક્ષિકા—અનુદાર ધ્યાદિ. અનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થે—અનુદાર ચિત્તવર્તના પ્રવર્તનાર્થે, કારણ કે અનુદારચિત્ત કાર્પણથી સર્વપૂજા કરવાને અશક્ત હોતાં એકને પણ ન પૂરે, એટલા માટે તેના પ્રવર્તનાર્થે કહેવાય છે ‘ યગમ્મિ ’ ધ્યાદિ દ્વિતીય કારણ કહ્યું—તદન્યેષાં—તેનાથી અન્યોના, પૂજ્યમાનથી અન્ય ભગવતોના, સર્વસમ્પત્તિપ્રિયહાર્યે ચ—અને સર્વ સંપદના પરિગ્રહાર્યે, સર્વાનિરવશેષ, સંપદ—સ્તોતવ્ય હેતુસંપદ આદિ ઉકારપ તેઓના અવબોધનાર્થે. તેઓ પણ પરિપૂર્ણ સંપદવાળા જ છે એમ ભાવ છે. સર્વપૂજાદી—સંઘ-અન્ય-સાધુપૂજાદિમાં, આશયવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થે ચ—આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે, એમ તૃતીય કારણ છે.

પર્વેશ્વતઃ—અને એવંભૂત, વ્યાપક, અચમ્—આ, સંઘાદિ પૂજાવિષયો, આશયઃ—આશય. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—કતિ—એમ, જેમ એક પૂજ્યમાન સતે તેમ, તદા—ત્યારે, એક પૂજકથી, અપરાગતહર્ષાદિલિઙ્ગસિદ્ધે—અપરઆગત હર્ષાદિ લિંગની સિદ્ધિને લીધે. અપરેષુ—અપર, અપૂજ્ય-માન, સર્વવાદિદેશેષુ આગતેષુ—સંઘાદિ દેશોમાં આગત—તત્કાલ જ પ્રાપ્ત થયે, તેમના વિષયમાં આગતસ્ય—આગત, આરં, હર્ષપૂજામિહાવાદિલિઙ્ગસ્ય—હર્ષ-પૂજામિહાવાદિ લિંગની, સિદ્ધે—સિદ્ધિને લીધે. ભાવશ્રાવકસ્ય—ભાવશ્રાવકનો, વિજ્ઞેયો—જાણવો, નદિઃ કે અન્યથા,—તથાવિષય-તેના અભાવે પૂજ્યમાન જિવાય અન્યોમાં હર્ષાદિ લિંગના અભાવને લીધે.

અર્થાત્ તમે આમ એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને નમસ્કાર કરવાની ‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ વાત કરો છો, તો પછી એકની પૂજાથી સર્વની પૂજાનું કથન કેમ કરાય છે ? અને તેવા પ્રકારનું આગમવચન પણ છે કે— ‘યનમ્મિ પૂજ્યમી સર્વે તે પૂજ્યા હોતિ’—એક પૂજિત સતે સર્વ પૂજિત હોય છે.

તેનું સમાધાન—‘વિશેષવિષયી આ તો—પ્રદર્શનાર્થે છે.’ આ જે વચન છે તે તો વિશેષવિષયી છે, અને તે મૂકવાના આ ત્રણ કારણ છે : (૧) એઓના-ભગવંતોના તુલ્ય-સમાન ગુણોના સ્થાપન વડે-જણાવવા વડે અનુદાર ચિત્તવંતોના અનંતા અહંતા પ્રવર્તનાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ અનંતા અહંતા ભગવંતો પણ સમાનગુણવાળા હોઈ નિજ શુદ્ધ સહભાત્મસ્વરૂપથી એક તુલ્ય-ગુણવાળા હોઈ અમંદ અભેદ પરમ અમૃતરસસ્વાગરસ્વરૂપ છે, એટલે એક રૂપ એકને પૂજવામાં આવે સર્વ પૂજવામાં આવ્યા એમ કહેવાનો હેતુ, કૃપણપણથી સર્વની પૂજા કરવાને અશક્ત એવા અનુદાર ચિત્તવંતને સર્વની પૂજા ન અને તો કેવટ એકની પૂજામાં પણ પ્રેરવાનો છે. (૨) તદ્દન્યોના-તે પૂજતા ભગવંતોથી અન્યોના સર્વસંપત્તિપરિગ્રહાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ જે ભગવંત પૂજાઈ રહ્યા છે, તેનાથી અન્ય જે ભગવંતો છે, તેઓમાં પણ આ પૂજાતા ભગવંતની જે સ્તોતબ્યસંપદ છે, તે સર્વ વર્તે છે, એટલે તેઓ પણ આ પરિપૂર્ણ સ્તોતબ્યસંપદસંપન્ન છે, એમ તત્ત્વસ્વરૂપ સમભવવા માટે પણ આ વચન છે. (૩) સંઘપૂજાદિમાં—સંઘ-ચૈત્ય-સાધુની પૂજા આદિમાં આશયબ્યાસિના પ્રદર્શનાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ આ જે ભગવંતોને હું પૂજું છું, તેના જેવા જ આ સર્વ ભગવંતો છે, તે સર્વ મંદારા પરમ પૂજ્ય છે, શિરસાવંદ છે, એટલે મંદારી પૂજા તે સર્વમાં અભેદ ભક્તિભાવે-અભેદપણે બ્યાપક હો ! એવા પ્રકારે આશયબ્યાસિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પણ આ વચન છે.

અને ‘એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત હર્ષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો.’ એક પૂજ્યમાન સતે અન્યમાં પણ બ્યાપક એવો આ એવંભૂત-એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાળો આશય ત્યારે-એકના પૂજકાળે ભાવશ્રાવકનો આ બીજા અપૂજ્યમાન સંવાદિ આગત થતાં-આવી પ્હોંચતાં, તેમના એવંભૂત આશય વિષયમાં આગત-આરૂઢ હર્ષ-પૂજાસિલાપ આદિ લિંગની-ચિહ્નની સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો. અર્થાત્ જેમ એક એક ભગવંતને પૂજતાં, અન્ય ભગવંતો પ્રત્યે પણ તે ભક્તજનના ચિત્તનો પૂજ્યભાવ બ્યાપક છે; તેમ એક સંઘની પૂજા થતી હોય, ત્યાં તે જ વખતે બીજો સંઘ આવી ચડે, તો તેની બામાં પણ ભાવશ્રાવકને હર્ષ ઉદભવે છે ને પૂજાસિલાપ ઉપજે છે, કે અહો ! મંદારા ધનભાગ્ય કે આ પૂજ્ય સંઘ આવી ચઢ્યો ! એમ આશયબ્યાપ્તિ હોય છે.

એમ અન્યપ્રકારે પણ બહુવચનનું સૂક્ષ્મપણું દર્શાવી, જિનેને જિતશયોને નમસ્કાર કરે છે—

૨૯ પદમાત્મનિ ગુરુષુ ચ વહુવચનમિત્યપિ સપલ્લં વેદિતવ્યં, તત્તુલ્યાપરગુણસમાવેશોન તત્તુલ્યાનાં પરમાર્થેન તત્ત્વાત્, કુશલપ્રવૃત્તેષ્ઠ સૂક્ષ્માભોગપૂર્વકત્વાત્ । અતિનિપુણબુદ્ધિ-ગમ્યમેતદિતિ પર્યાપ્તં પ્રસક્તેન । ૨૧૧

નમો જિનેશ્વરો જિતમયેશ્વર इति ॥ ૩૩ ॥

૨૬ અર્થઃ—એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ સૂક્ષ્મ બાબતું,—તત્તુલ્ય અપર ગુણના સમાવેશથી તત્તુલ્યોત્તરું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને કુશલ પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું છે માટે. આ અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્ય છે. પ્રસંગથી બસ થયું । ૨૧૧

॥ નમઃ જિનેને જિતશયોને ॥ ૩૩ ॥

વિવેચન

“અંદાજે જિન સેવના, ભવનાશિની એક,
પર પરિણતિના પાસને, નિષ્કાશન રેક.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ સૂક્ષ્મ બાબતું.’ અર્થાત્ આત્મા-પોતા સંબંધી ઉલ્લેખ કરવો હોય ત્યારે બહુવચન પ્રયોગ થાય છે, જેમકે—અમે આ અંધમાં આમ કહ્યું છે; તેમજ ગુરુજનોના સંબંધમાં પણ માનાર્થે બહુવચન પ્રયોગાય છે, એટલે એ અપેક્ષાએ બહુ અને આ પરમ ગુરુઓના સંબંધમાં આ બહુવચન સૂક્ષ્મ પ્રયોજનભૂત બાબતું. શાને ક્ષીધે ? તત્તુલ્યાપરગુણસમાવેશોન તત્તુલ્યાનાં પરમાર્થેન તત્ત્વાત્ । તત્તુલ્ય અપરગુણના સમાવેશથી તત્તુલ્યોત્તરું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને ‘કુશલપ્રવૃત્તેષ્ઠ સૂક્ષ્માભોગપૂર્વકત્વાત્’ કુશલ પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું છે માટે. અર્થાત્ તત્તુલ્ય—તેની તુલ્ય બીજા ગુણોના સમાવેશથી તત્તુલ્યોત્તરું—તેની તુલ્યોત્તરું પરમાર્થથી ‘તત્ત્વ’—‘તત્ત્વપણું’—‘તે-પણું’ છે, તત્તુલ્ય ગુણથી તત્તુલ્ય તે છે; અને કુશલોની—બુદ્ધિમંત પ્રાણજનોની જે—‘યમંમિ પૂર્વમિ સત્ત્વે તે પૂર્વમિ હોતિ’ એક પૂજિત સત્ત્વે તે સર્વ પૂજિત હોય છે, કયાંદિક કાવવાળી—પ્રવૃત્તિ છે, તેનું સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું—સૂક્ષ્મ સર્વાંગ વિચારપૂર્વકપણું હોય છે. ‘આ અતિનિપુણ-બુદ્ધિગમ્ય છે, ‘અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્યમેતદ્’ અતિકુશલ મતિવાળાને સમજાય એવું છે, એટલે પ્રસંગથી સચું ! આમ—‘નમો જિનેશ્વરો જિતમયેશ્વરો’ જિનેને જિતશયોને નમસ્કાર હો !—એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

પંક્તિકા—કુશલપ્રવૃત્તેઃ—કુશલાનાં—કુશલોની, બુદ્ધિમંતોની, પ્રવૃત્તેઃ—પ્રવૃત્તિના, ‘યમંમિ પૂર્વમિ’ કયાંદિક પ્રવૃત્તિના.

“તિથે કારણ નિશ્ચય કર્યો રે, યુજ નિશ્પરિણિતિ લોગ રે હયાળરાય !
તુજ સેવાથી નીપલે રે, બાજે ભવભય સોગરે....હયાળરાય ! શ્રી યુગમંધર.”

—શ્રી દેવચંદ્ર૯૭

॥ નમો જિનેશ્વો જિતમયેશ્વઃ ॥ ૩૩ ॥

એમ ઉક્ત પ્રકારે પ્રધાન શુભના અપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહી, આ અધિકારને ઉપસંહાર કરે છે—

૩૦ સર્વજ્ઞસંવર્ણિનામેવ શિવાચલાદિસ્થાનસંપ્રાપ્તોજિતમયસ્વામિધાનેન પ્રધાનશુભાપરિ-
ક્ષયપ્રધાનફલાપ્ત્યભયસમ્પદુક્તેતિ ॥૧॥ ૨૧૨

૩૦ અર્થ:—સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓના જ શિવ-અચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્ત થકી જિતભ-
યત્વ અભિધાનથી પ્રધાનશુભના અપરિક્ષય વડે પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં
આવી. ॥ ૬ ॥ ૨૧૨

વિવેચન

“જમ્મ ભગતે નિરભય પદ લાહીએ, તેહની સેવામાં થિર રહીએ.”—શ્રી દેવચંદ્ર૯૭

આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓ છે, તેઓનું જ શિવ-અચલાદિ વિશેષશુ-
સંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્તિ થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ-
સર્વદર્શી હોય છે, તેઓ જ શિવ-અચલાદિ શુભસંપન્ન તે સિદ્ધિગતિ નામનું પરમ નિર્ભય
સ્થાન પામે છે; અને એમ પરમ નિર્ભય પદની પ્રાપ્તિ એ જ એઓનું જિતભયપણું
છે. અને આમ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણારૂપ પ્રધાન શુભના અપરિક્ષય વડે કશીને પરમ
અભય એવા શોભારૂપ પ્રધાન ફલની પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં આવી.

॥ इति प्रधानशुभापरिक्षयप्रधानफलपतिरूप अभयसम्पद ॥ १ ॥

ઉપસંહાર

નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની યુક્તિયુક્ત સંકલના

આ બે ક્રમે પ્રેક્ષાવતીની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે એ દર્શાવવા માટે, તેમજ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રશ્નિધાનનીતિથી ભયવદ્વ્યુત્પન્નહુમાનસાર સમ્યગ્ અનુબદ્ધાન હોય છે એ બધાવવા માટે, એમ ઉક્ત નવ વિભાગમાં સંપદોનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, એવું પ્રથોજન-પ્રદર્શક ૨૬૨૫ દર્શાવતાં આપેદ્ય પ્રગાનિધાન મહર્ષિ હરિભદ્રજી ઉપસંહાર કરે છે—

^૧૬૬ ચાર્દૌ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્યક્તવાત અમ્યથા તેષાં પ્રવૃત્યસિદ્ધેઃ।
પ્રેક્ષાપૂર્વકારિત્વવિરોધાત સ્તોતવ્યસમ્પદુપન્યાસઃ।^{૨૧૩}

^૨તદુપલબ્ધાવસ્યા યથા પ્રધાનસાધારણાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ
ભવતિ વિદુષાં જિજ્ઞાસા તદ્ભાજનમેતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૪}

^૩તદવગમેડપ્યસ્યા યથાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ પરસ્પરયાં શ્રુતશ્રુતચ-
ન્વેષણપરા યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૫}

^૪તત્પરિજ્ઞાનેડપિ તસ્યા યથા સામાન્યેનોપયોગસમ્પદં પ્રતિ પરસ્પરયાં ફલ-
પ્રધાનારમ્ભપ્રવૃત્તિશીઘ્રા યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૬}

^૫તત્પરિચ્છેદેડપિ ઉપયોગસમ્પદ યથા હેતુસમ્પદં પ્રતિ વિશુદ્ધિનિપુણરમ્ભ-
માજ યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૭}

^૬યતદ્વોષેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ યથા વિશેષેનોપયોગસમ્પદં પ્રતીતિ સામાન્ય-
વિશેષરૂપફલદર્શિન યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૮}

^૭યતદ્વિજ્ઞાનેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ યથા સકારણાં સ્વરૂપસમ્પદં પ્રતિ વિશેષ-
નિશ્ચયમિયા યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૧૯}

^૮યતદસંવેદનેડપ્યાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદં પ્રતીતિ અતિગમ્ભીરોદારા
યતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૨૦}

^૯યતપ્રતીતાવપિ પ્રધાનગુણાપરિશ્લેષપ્રધાનફલાપ્ત્યમયસમ્પદં પ્રતિ ભવતિ
વિદુષાં જિજ્ઞાસા સીર્ષદર્શિન ઇતિ તદુપન્યાસઃ।^{૨૨૧}

^{૧૦}અનેતૈષ ક્રમેણ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિરિત્યેવં સમ્પદામુપન્યાસઃ।
યતાવત્સમ્પત્સમન્નિતાશ્ચ નિઃપ્રયત્નનિવન્ધનમેતે યતદ્ગુણવહુમાનસારં વિશેષપ્રશ્નિ-
ધાનનીતિતસ્તદ્દ્વીજાક્ષેપસૌવિહિત્યેન સમ્યગનુબ્ધાનમિતિ ચ જ્ઞાપનાર્થે ॥^{૨૨૨}

^૧અર્થ:-અને અહીં—

(૧) આદિમાં,—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણાને લીધે, અન્યથા પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિપણાના વિશેષ થકી તેઓની પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિને લીધે,—સ્તોતવ્યસંપદ્ નો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૩

^૨(૨) તેની ઉપલબ્ધિ સતે, આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ) પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્ પ્રતિ જિજ્ઞાસા હોય છે,—તેના ભાજન એઓ છે,—એટલે તેનો (સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્નો) ઉપન્યાસ છે. ૨૧૪

^૩(૩) તેના અવગમ થયે પણ આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ) અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—પરંપરાથી મૂલશુદ્ધિ અન્વેષણપરા એઓ (વિદ્વાનો) છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૫

^૪(૪) તેના પરિજ્ઞાને પણ તેની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—પરંપરાથી એઓ ફક્તપ્રધાન આરંભપ્રવૃત્તિશીલ છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૬

^૫(૫) તેના પરિચ્છેદ પણ ઉપયોગસંપદ્ની જ હેતુસંપદ્ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—વિશુદ્ધિનિપુણ આરંભભાગી એઓ છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૭

^૬(૬) એના બોધે પણ સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૮

^૭(૭) એના વિજ્ઞાને પણ સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ વિશેષનિશ્ચયપ્રિય છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૯

^૮એના સંવેદને પણ આત્મતુલ્ય પરફલકેતૃત્વસંપદ્ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—અતિ ગંભીર ઉદાર એઓ છે,—એટલા માટે એનો ઉપન્યાસ છે. ૨૨૦

^૯(૯) એની પ્રતીતિ સતે પણ પ્રધાનગુણઅપરિક્ષ્ય થકી પ્રધાન-ફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ્ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—એઓ દીર્ઘદર્શીઓ છે,—એટલા માટે એનો ઉપન્યાસ છે. ૨૨૧

^{૧૦}આ જ ક્રમથી પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ છે,—એટલા માટે એમ સમ્બંધઓનો ઉપન્યાસ છે. અને આટલી સંપદ્થી સમાપ્ત એવા એઓ નિઃશ્વેસગું નિગમન છે, એઓના ગુણબદ્ધમાનથી સાર એવું વિશેષપ્રવિધાન-નીતિથી તતતત બીજાક્ષેપના સૌવિહિત્ય વડે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે એમ જ્ઞાપનાર્થે (આ સંપદ્ધઓનો આમ ઉપન્યાસ છે.) ૨૨૨

વિવેચન.

“ભક્તુ મયુ મેં પ્રભુ શુભ માયા, રચનાનો ફળ લીધો કે;
દેવચન્દ્ર કહે મહારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો કે...”—શ્રી દેવચન્દ્ર

અહીં—આ સૂચના (૧) આદિમાં—શરૂઆતમાં ચૌથી પ્રથમ સ્તોત્રવ્યસંપદનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. કારણ કે મૂળ સ્તોત્રવ્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય-અર્હત્ લગવત હોય તો પછી સ્તુતિ થટે છે; અને જેઓ પ્રેક્ષાપૂર્વકારી-પહેલાં ભેઈ વિચારી સ્તોત્રવ્યસંપદ અને પ્રવર્તનારા છે, તેઓ તેમ ભેઈ વિચારીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, નહિ તેની હેતુસંપદ તો તેમના પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપણનો વિરોધ આવે ને તેઓની તે પ્રવૃત્તિ થટે નહિ. આમ—‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્ત્યક્ત્વાત’—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણને લીધે—પ્રવૃત્તિકારણપણને લીધે અને આદિમાં સ્તોત્રવ્યસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૨) આ સ્તોત્રવ્યસંપદની ‘ઉપલબ્ધિ’ થાય, અર્થાત્ આ સમ-સમ્યક્ પદ-પદ્ધતિ સ્તોત્રવ્ય સંપદ ખરેખર! સ્થિર નિશ્ચય પદ્ધતિ સંપદ છે એવો ભણપણુરૂપ નિશ્ચય થાય, એટલે પછી આ સ્તોત્રવ્ય હોવાતું સાધારણ-અસાધારણ શુદ્ધ કારણ શું છે? એમ ભણવાની ઇચ્છા રૂપ જિજ્ઞાસા વિદ્વાનોને-વિચારવત વિવેકીઓને ઉપજે છે. અને તે વિદ્વાનો તેના-સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસાના બાળન-પાત્ર હોવાથી તેઓને તથાપ્રકારની જિજ્ઞાસા ઉપજવી સહેજ છે, એટલે તે જિજ્ઞાસાને સતોષવા માટે તે સ્તોત્રવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણુરૂપ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૩) એ ભણવામાં આવે વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા જોર ભક્તિ થાય છે. એટલે આ સ્તોત્રવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસંપદ શી છે? તે ભણવાને તેઓ તલસે છે; કારણકે

પણિકા—તદ્ગાજનમંતે—તદ્ગાજન—જિજ્ઞાસાભાવન, અને—એઓ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓ છે.

પત્રગુણ પ્રયાદિ. પત્રગુણવહુમાનસાર—પત્રેષાં—એઓ, સ્તોત્રવ્યસંપદ આદિ ગુણર્વા—શુભોનાં, વહુમાનેન—અહુમાનથી, પ્રીતિથી, સાર—આર, અથવા સ્વ યત્ સાર—તે જ સાર છે ન્યાં તે સમગ્ર અનુદાન હેલ છે એમ સંબધ છે. કેવી રીતે? તે માટે કશું—

વિશેષપ્રણિધાનનીતિ—વિશેષેણ—વિશેષથી, વિજ્ઞાનથી,—સ્તોત્રવ્યસંપદ આદિ શુભોર્વા, પ્રણિધાન—પ્રણિધાન, ચિત્તનાથ, તદ્દેવ—તે જ, નીતિ—નીતિ, પ્રણિધીયમાન (પ્રણિધાન કરાત) શુભુરૂપ સ્વકેય પ્રાપ્તિદેવ, તસ્યા—તે યથા, તદ્દીજાણેપત્તીવિહિત્યેન—તસ્ય—તેણે, અર્હત્—ભગવત્પ્રાપ્તિ શુભુરૂ વીજ—ગ્રીહ, હેલ, તેના આવરક કમનો કાસ અને તેને અનુરૂપ શુભ કમનો અંધ, તસ્ય—તેનો, અક્ષેપ—અક્ષેપ, અબ્ધિચાર, તેન—તે વડે, સૌવિહિત્ય—સૌવિહિત્ય, સુવિધાન, તેન—તે વડે, સમ્યક્—સમ્યક્, ભાવરૂપ, અનુદાનમિતિ સ્વ આપવાથી—અનુદાન છે એમ ગોપન અર્થે. અને એ ગોપિત થયું છે એમ કાર છે.

‘પરમ્પરયા મૂલશુદ્ધિગવેષણપરા પતે’—પરંપરાથી મૂળથી માંડીને અત્રે શુદ્ધિ છે કે નહિ તેના સંશોધનમાં (Searching Investigation) તેઓ સદા તત્પર હોઈ ‘મૂળશુદ્ધિ-અન્વેષણપરા’ હોય છે; એટલે તેમની તત્ત્વગવેષણને તૃપ્ત કરવા અત્રે અસાધારણ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૪) આમ સ્તોતબ્યસંપદ ને તેની સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદનું પરિજ્ઞાન ઉપલ્બ્ધે પણ વિક્ષાનોની જિજ્ઞાસા પૂરી સતોષાતી નથી, એટલે તેઓ ભાવે છે કે—આ અર્હંત ભગવંતોની આત્મલક્ષ્મીરૂપ આ સ્તોતબ્યસંપદ ભલે ગમે ઉપયોગસંપદ તેવી ઉત્તમ હો, પણ તે ધીબને શું કામની ? કોઈ ગમે તેવો અને તેની હેતુસંપદ ધનવાન હોય, પણ તેમાં ધીબને શું ? એટલે આ ભગવંતોની આ આત્મલક્ષ્મી લોકોને—અન્ય જગજીવોને—અમને શું ઉપયોગની ? એ અમારે બાણુવું છે, જેથી કરીને અમે તે ભગવંતને બાણુએ. એમ તેઓ ભાવે છે, કારણ કે ‘ફલપ્રધાનાત્મમમૂલસિદ્ધિઃ પતે’ ‘ફલપ્રધાન આરંભ પ્રવૃત્તિ’ કરવી એ જ એમનું શીલ છે—સ્વભાવ છે, એટલે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થફલને દેખીને જ ભગવંતને ભાજવાનો સંવેગ (Impetus) ઉપજવાથી તેઓ તથારૂપ ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે અમને શું ઉપયોગની ? એવી તેમની જિજ્ઞાસાને પરિતોષ પમાડવા અત્રે સ્તોતબ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૫) તેનો પરિચ્છેદ—પરિજ્ઞાન થયે પણ, આ ઉપયોગસંપદ અન્ય અન્ય આત્માઓને કયા કયા કારણે કેવી કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? તે બાણુવાને વિક્ષાનો ધ્રુષ્ટ છે. કારણ કે—‘વિશુદ્ધિનિપુનારંભમાન પતે’—આ પ્રવૃત્તિઆરંભ પરિશુદ્ધ છે કે નહિ એ નિપુણપણે તપાસીને જ તેઓ વિશુદ્ધિથી નિપુણ—કુશલ—વિચક્ષણ આરંભને ભજનારા છે. આવા આ વિચક્ષણ વિક્ષાનોની જિજ્ઞાસાને સતોષવા અત્રે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૬) એનો યોધ થયે પણ, જગજીવોને આવા પરમ ઉપયોગી ઉપકારી ભગવંતો વિશેષથી કેવા કેવા પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? એ બાણુવાની ઉત્કંઠા વિક્ષાનોને ઉલ્લસે છે; કારણ કે ‘સામાન્યવિશેષરૂપફલવર્ણન પતે’—સામાન્ય ફલ ને વિશેષ ફલ એ બન્ને પ્રત્યે દષ્ટિ રાખનારા એઓ ‘સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી’ હોય છે; એટલા માટે અહીં તે પછી સ્તોતબ્ય સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૭) એનું વિજ્ઞાન થયે પણ, જેની આમ હેતુસંકલનાપૂર્વક સ્તોતબ્યસંપદ ને તેની ઉપયોગસંપદ કહી દેખાડી, તે જગતના પરમ ઉપયોગી—પરમ ઉપકારી સ્તોતબ્ય ભગવંતોનું વિશેષ કરીને સ્વરૂપ શું છે ? ને તેનું કારણ શું છે ?

સકારણુ સ્વરૂપસંપદ તે બાણવાની જિજ્ઞાસા વિકાસોને વધે છે. કારણ કે ‘વિશેષનિષ્ઠ અને આત્મતુલ્ય યમિયા પતે’ વિશેષથી નિશ્ચય તેઓને પ્રિય હોવાથી તેઓ તેવા પરફલકર્તૃત્વ સંપદ પ્રકારે વિશેષથી બાણવાને ધરિછે છે. એટલા માટે અને સ્તોતબ્ય સંપદની જ સકારણુ સ્વરૂપસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૮) એનું સંવેદન થયે પણ, વિકાસોને હજી જોર જિજ્ઞાસા રહે છે કે આવી પરમ સુંદર સ્વરૂપસંપદ આપણને પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સાડું? એટલે ઉપરછલા અનુદાર તુલ્ય ફલથી નહિં ફલચાર્ધ ભય એવા અતિગંભીર ઉદાર હોવાથી તેઓ બાણવા ધરિછે છે કે- જે સ્તોતબ્ય અર્હત ભગવંતની આવી અનુપમ સ્વરૂપસંપદ કહેવામાં આવી, તેઓ શું બીજાઓને પોતાના જેવી જ સ્વરૂપસંપદ પમાડવા સમર્થ છે કે નહિં? વિકાસોની આ જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે, બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય સ્વરૂપસંપદ ફલ પમાડી દે એવા પરમ ગંભીર-પરમ ઉદાર આ ભગવંતો છે એમ ઠરાવતી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ અને મૂકવામાં આવી છે.

(૯) એની પ્રતીતિ થયે પણ દીર્ઘદર્શી હોવાથી વિકાસો આ બધાનું તાત્પર્ય બાણવા પ્રધાનશુભુ ધરિછે છે કે-એને અંગે આ બધી સંપદ કહેવામાં આવી તે સર્વ-અપરિક્ષિતથી સંપદસંપન્ન આ સ્તોતબ્યસંપદનો પ્રધાન શુભ કયો? ને કેવલું પ્રધાન ફલપ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન ફલ કયું? વિકાસોની આ જિજ્ઞાસા પરિતૃપ્ત કરવા માટે અને છેવટે પ્રધાનશુભઅપરિક્ષિત થકી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

આમ જનનેત્ર ક્રમેણ-આ જ ઉક્ત કરે તોઈ વિચારી પ્રવર્તનાર પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે, ‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસામ્બુતિઃ’ એટલા માટે એમ ઉક્ત કરે આ સંપદાઓનો ઉપન્યાસ છે, ‘इत्येवं सम्पदामुपन्यासः’.

અને ‘આટલી સંપદથી સમન્વિત એવા એઓ નિઃશ્રેયસનું નિષ્પન્ન છે—એમ જાપનાથે’ પણ આ સંપદાઓનો આમ ઉપન્યાસ છે. અર્થાત્ યતાવત્સમ્પત્સમન્વિતાબ-આટલી શુભસંપદથી સમન્વિત-યુક્ત એવા આ ભગવંતો નિઃશ્રેય-વિશેષપ્રણિધાન નીતિથી સનું નિષ્પન્ન-નિઃશ્રેયસનિષ્પન્નમેત્ત-એકાદ્ય કારણ છે, એઓના શુભબહુમાનસાર શુભબહુમાનથી સાર ‘પત્તદ્ગુણવહુમાનસાર’, એટલે સ્તોતબ્ય સંપદ આદિ શુભોના બહુમાનથી-પ્રસાદાતિશયથી સાર, અથવા તે જ શુભબહુમાન જ જ્યાં સાર છે એનું સમ્યગ્ અનુધાન છે, ‘सम्यग् अनुष्ठानं’ એમ જાપનાથે આ એમ સંપદાઓનો વિભાગથી ઉપન્યાસ છે, इति च ज्ञापनार्थ. આ સમ્યગ્ અનુધાન કેવી રીતે હોય છે? તે માટે કહું-વિશેષપ્રણિધાનનીતિત્વ: ‘विशेष प्रणिधाननीतिथी तत्तत्तत् श्रीलक्ष्मणेन सौविहित्य वदे कथीने’, ‘तत्तत्त्वीनाक्षेपसौविहित्येन’, અર્થાત્ વિશેષથી કચીને સ્તોતબ્યસંપદ આદિ

શુભેમાં વિભાગથી જે વિશેષ પ્રશ્નિધાન-ચિત્તન્યાસ, તેજ નયતીતિ નીતિઃ એ બ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે પ્રશ્નિધાન કરાતા શુભ પ્રત્યે લઈ જનારી નીતિ છે; અને તે નીતિ વડે તે તે અહર્ત્ય-ભગવત્ત્વ આદિ શુભરૂપ બીજના આરોપનું (આકર્ષણ અથવા વાવણી) સૌવિહિત્ય-સાતુકૂળપણું હોય છે; અને તે તે બીજારોપના સૌવિહિત્ય-સુવિહિતપણા-સુવિધાન વડે કરીને આ સમ્યક્ અતુષ્ઠાન હોય છે.

આમ (૧) વિશેષ પ્રશ્નિધાન એટલે વિભાગથી અથવા શુભવિશેષથી જે પ્રશ્નિધાન-ચિત્તનું અતુસંધાન છે તે, તે તે શુભ પ્રત્યે લઈ જાય એવી નીતિ છે; (૨) તેથી તે તે બીજ-ધર્મબીજ-શુભબીજના ચિત્તભૂમિમાં આરોપનું સૌવિહિત્ય-સાતુકૂળપણું હોય છે; (૩) એથી કરીને સમ્યક્ અતુષ્ઠાન હોય છે. અને આમ મોક્ષના કારણરૂપ એવા આ ભગવતોના શુભ-બહુમાનથી સાર એવું આ સમ્યક્ અતુષ્ઠાન ઉક્ત વિશેષ પ્રશ્નિધાનનીતિથી તે તે બીજ-રોપના સૌવિહિત્ય-સાતુકૂળપણા વડે કરીને સમ્યક્ હોય છે, -એમ જ્ઞાપન અર્થે-જણાવવા માટે પણ એમ ઉક્ત વર્ણીકરણરૂપ વિભાગથી આ સંપદાઓનો ઉપન્યાસ છે.

આમ નવ વિભાગમાં-અધિકારમાં જે સ્તોત્રીય સંપદાઓનું વર્ણીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેના પ્રત્યેકે પ્રત્યેક પદ્ધતિ પદે પદે લલિત આ યથાર્થનામા 'લલિત વિસ્તર-શર્મા' સુચકિતશુક્ત સંન્યાયસંપન્ન હૃદયગમ પ્રતિપાદન કરી, આઘ્યાત્મી હરિભદ્રજીએ અને તે તે વર્ણીકરણવાળી સંપદાઓની સંકલનાબદ્ધ વિચારશ્રેણી રચી કરી છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાતું બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કુશાભ-બુદ્ધિ મહર્ષિએ પૌતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો અદ્ભુત અમતકાર હાથવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ ગણધર જેવા મહાપુરુષગચિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્ય-હરિભદ્રજીના પદ્યે પૌપટની જેમ પદી જાય છે, પણ અર્થ વિચારતા નથી, તેઓને કીર્તિકલશરૂપ આ સૂત્રમાં કેટલો બધો અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પદે પદે નિર્ણયી અનન્ય ભક્તિથી બતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રનું અદ્ભુત સંકલન માત્ર સ્વબુદ્ધિગમે જ શોધી કાઢી, શ્રીગણધર ભગવંતના હૃદયમાં બાણે અંતઃપ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતર આશય અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક હૃદયગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે જ આ પ્રજ્ઞાનિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરનો અગમ્યગતો પ્રકાશ અઘાપિ સહૃદય આસજનોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરને અજવાળી રહ્યો છે.

નવ વિભાગમાં વિભક્ત તેત્રીશ સૂત્રપદોનું કોષ્ટક

કર્મ સંપદ?	પદ	સુખ્ય સુદો	ન્યાય વર્ણ : કયા અતનો તિરાસ
૧ સ્તોતબ્યસંપદ	૧. અર્હંત ૨. ભગવંત	કુર્હંભ ભાવનસ્કર આમ બીલિધાનથી સાધ્ય. પ્રતિપતિપૂર્ણ પ્રાધાન્ય, ક્ષમણેયોર્મિ ભાવનમસ્કારની કટના. } ભાવબલ્લંપ. પદવિધ 'ભય' સંપન્ન ભગવંતો	આત્માદૈત અતનો તિરાસ
૨ પ્રધાન સાધારણસાધારણ દેવસંપદ	૩. આદિકર ૪. તીર્થકર ૫. સ્વયંસંકુલ	આત્માસ્થિતિ જન્યાહિ પ્રપચ્છાનું આદિકરપદ સંસારસાગર તારક એતચન વા સંધ તીર્થનું સ્થાપન સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યથી પહેલાં પશુ સ્વયંસંકુલ	મોલિક સંખ્યોનો તિરાસ આગમધાર્મિકનો તિરાસ મહેશબલુકથા બોધવાદનો "
૩ અસાધારણ દેવસંપદ	૬. પુરોયોતમ ૭. પુરુષાર્થિક ૮. પુરુષવરપુરુષીક ૯. પુરુષવરચંદ્રસ્તી	સર્વ સત્ત્વોર્મા સહજ તથાભવ્યતાહિ ભાવથી પ્રધાન કિપયાથી અસાધારણ ગુણકચન. ગજુધરપ્રણીત આ ચુલને અંબલિ પુરુષીક કિપયાનું કટમાનપદ. કિપયાની યથાર્થતા. સર્વ ગુણોનું અનોન્ય સંવલિતપદ.	સર્વ સત્ત્વજીવ ભાવવાદી બૌદ્ધોનો " બાલોઅર્થસંવાદી સત્ત્વવાદીનો " અભિનન્નતય કિપમાવાદીનો " ગુણકર અભિધાનવાદીનો "
૪ સામાન્ય કિપયોગસંપદ	૧૦. લોકોત્તમ ૧૧. લોકનાથ ૧૨. લોકહિત ૧૩. લોકઅદીપ ૧૪. લોકપ્રસોતકર	લોક=સકલ ભવ્યસ્ત્વ લોકર્મા કિતમ તથાભવ્યન્ત. લોક=બીજીપ્રાધાનિયા સવિભક્ત વિક્ષિપ્ત ભવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પ્રત્યક્ષાસ્તિકાધારણ વા સકલ પ્રાણલોક, તેને કિત લોક=વિક્ષિપ્ત સંજીવોક, તેને પ્રકીપ. ચોમદન્દિની જરર લોક=કીકુપ્તમતિ ગજુધર, તેઓને કલોતકર	સદુદાયોર્મા (સમગ્ર વસ્તુસમરોહોર્મા) અક્ત ચન્દ્ર તેના અવ- યવોર્મા પશુ અવર્તે છે, કોવા ન્યાયનું સકલમ.

[illegible]

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા

આ બધે પ્રપંચ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુ સાથે જોડાયેલો છે, નહિં તો આ ચિત્ર સંપદો કદપના-
માત્ર થઈ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ અનેકાન્ત ચર્ચા ઉપસ્થિત કરે છે—

૧૧. ‘‘એકાનેકસ્વભાવવસ્તુપ્રતિવદ્ધચાર્યં પ્રપચ્ચ ઇતિ સમ્યગ્લોચનીયં, અન્યથા કલ્પના-
માત્રમેતા ઇતિ ફલમાભવ.’’ ૨૧૩

૧૧. અર્થ :—અને એક—અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ
સમ્યગ્ આલોચવા યોગ્ય છે,—અન્યથા એઓ (ચિત્ર સમ્પદો) કદપનામાત્ર હોય, એટલે
ફલઅભાવ હોય. ૨૧૩

વિવેચન

‘‘શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ભયતા સંયોગે રે;
યોગી ભોગી વક્તા મોની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે...
શિતલ જિનપતિ હાલિત ત્રિભંગી, વિવિધભંગી મન મોહે રે.’’—શ્રી આનંદધનજી
હેવે આ ચિત્ર—નાના પ્રકારની સંપદ સ્વાદ્વાદ વિના ઘટતી નથી. એટલે તે સ્વાદ્વાદની
સિદ્ધિ અથે કહ્યું—‘‘એકાનેકસ્વભાવવસ્તુપ્રતિવદ્ધચાર્યં પ્રપચ્ચ :’’—‘‘અને એક—અનેક
સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ સમ્યક્
એકાનેક સ્વભાવી આલોચવા યોગ્ય છે.’’ અર્થાત્ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક
વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુ સાથે આ ચિત્ર સંપદ ઉપન્યાસરૂપ
પ્રપંચ પ્રતિબદ્ધ છે, જોડાયેલો છે. એમ આ સમ્યક્પણે અન્ય-
વ્યતિરેકથી જેમ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ આલોચવા—વિચારવા યોગ્ય છે. ‘‘અન્યથા
એઓ કદપનામાત્ર હોય એટલે ફલઅભાવ હોય’’ નહિં તો અર્હતોના એકાનેક

પણિકા—અને આ ચિત્ર સંપદ સ્વાદ્વાદ વિના સંગતિ પામતી નથી એટલા માટે તેની સિદ્ધિ
અર્થે કહ્યું—‘‘એકાનેકસ્વભાવવસ્તુપ્રતિવદ્ધચાર્યં—અને એક—અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ,
દ્રવ્ય-પર્યાય સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુથી આન્તરીયક પુનઃ અયમ્—આ, અનન્તરિયક,
પ્રપચ્ચ :—પ્રપંચ—ચિત્ર સંપદ ઉપન્યાસરૂપ, ઇતિ—એ, સમ્યગ્લોચનીય—અન્ય-વ્યતિરેકથી જેમ
આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ વિમર્શનીય છે. વિપક્ષે બાધા કહી—અન્યથા—નહિં તો, અર્હતોના એકાનેક
સ્વભાવના અભાવે, કલ્પનામાત્ર—નિર્વિષય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ કેવલ કદપના જ, છતાં—આ, ચિત્ર
સંપદો. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—‘‘ઇતિ—એટલા માટે, કદપનામાત્રપણુને લીધે, ફલમાવો—ફલ-
અભાવ. ત્રિથા સ્તવપણુએ કરીને સમ્યક્ સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ. અને એમ નથી,—સંશ્લેષથી
મહાપુરુષથી એઓનું પ્રણીતપણું છે માટે, એટલા માટે એના ઉપનાસની અન્યથાઅનુપપતિથી જ વિચરે
વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

સ્વભાવના અભાવે આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર જ, નિર્વિધ્ય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપા કેવલ કલ્પના જ થઈ પડે. એટલે એના કલ્પનામાત્રપણાને લીધે ફલઅભાવ હોય, મિથ્યા સ્તવપણાએ કરીને સમ્યક્સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ હોય અને એમ નથી, કારણ કે સફલાર્થી મહાપુરુષથી એઓનું પ્રભૂતપણું છે માટે. એટલા માટે એ ચિત્ર સંપદાઓના ઉપન્યાસ બીજી કોઈ રીતે થઈતો નથી (અન્યથાઅનુપપત્તિ), એટલે એકાનેક-સ્વભાવી ચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

“એમ અનંત કાનાદિક નિજ શુભ, વચનાતીત પંડુરજ;
વાસન ભાસન ભાવે ફલંભ, પ્રાપ્તિ તો અતિ દૂરજ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, શુભથી કહીય ન અથજ;
અનંતતા નિર્મલતા પૂર્ણતા, જ્ઞાન વિના ન જણાયજ.

થરમ જલધિ જલ મિથે અંજલિ, અતિ લપે અતિ વાયજ;
અર્ધ આકાશ ઓલંધે અરણ્યે, પશુ પ્રભુતા ન ગણાયજ....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું હેતુથી અને પુરુષ તથા થઈના દર્શાતથી સિદ્ધ કરી, એનેકાન્તની વિશ્વધોષધ્યા યોગારતો આ સકલભૌમસિદ્ધિ પિતા-પુત્રાદિવ્યવહાર પરસ્પર ભિન્ન છે એમ હેતુપૂર્વક દર્શાવે છે—

૧૨ પદ્માનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનો વસ્તુવન્તરસમ્બન્ધાવિર્મૂતાનેકસમ્બન્ધિરૂપત્વેન પિતૃ-પુત્રઘ્રાતમાગિનેચાદિવિશિષ્ટૈકપુરુષવત, પૂર્વાપરાન્વરિતાનન્તરિતપુરાસન્નનવપુરાણસમર્થા-સમર્થદેવદસકૃતચૈત્રસ્વામિકલ્પધર્મીતદ્વતાદિકરૂપચટવદ્ વા ।

સકલલોકસિદ્ધ્યેદ પિત્રાદિવ્યવહાર, મિન્નઘ્ર મિથઃ, તથાપ્રતીતેઃ, તત્તત્ત્વનિવન્ધ-નઙ્ગ, અત પચ હેતોઃ । ૨૨૪

પત્નિકા—પુનઃ સામાન્યથી ચિત્રરૂપ વસ્તુના પ્રત્યાયનાર્થે પ્રયોગ કહ્યો—પદ્માનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનઃ—વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું તે સાધ્યનિર્દેશ છે. અને હેતુ—વસ્તુવન્તરઃ—સાધ્ય ધર્મોથી અતિરિક્ત વસ્તુવન્તરો સાથે, યઃ જે, સમ્બન્ધઃ—તેના સ્વભાવ અપેક્ષાક્ષણ સંબંધ, તેન તે વડે, આવિર્મૂતાનિ—આવિર્મૂત થયા છે, અનેકાનિ અનેક, નાનારૂપ, સમ્બન્ધીનિ—સંબંધી, સંબંધ-વંતા, હપાણિ—રૂપો, સ્વભાવ થકી યસ્ય—જેના, તત્તથા—તે તથા, તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તેન—તેના વડે કરીને. દર્શાવત કહ્યું—

પિતૃપુત્રઘ્રાતમાગિનેચૈઃ—પિતા, પુત્ર, ઘ્રાત, ભાગિનેયથી (ભાણેજ), આદિ—આદિ શબ્દથી પિતૃભ, માતૃભ, પિતામહ, માતામહ, પૌત્ર, દોહિત્ર આદિ જનપ્રતીતથી, વિશિષ્ટઃ—વિશિષ્ટ, ઉપલબ્ધ સંબંધવાળો, સંબંધ પામેલો, યઃ—જે, ઇકઃ—એક, દ્વ્યતાથી, પુરુષઃ—તથાવિધ પુરુષ, તસ્યેષ—તેની જેમ. આના જ કલ્પ સંપાદનાર્થે પુનઃ દર્શાવતાન્તર કહ્યું—પૂર્વ ધર્મ્યાદિ. તે તે અપેક્ષાએ પૂર્વ-અપરાદિ પંદર રૂપવાળો, આદિ—આદિ શબ્દથી અણુ-મહત્, ઉચ્ચ-નીચ આદિ અનેકરૂપ, યઃ ઘટઃ—જે ઘટ, તસ્યેષ વા—તેની જેમ વા એકાનેક સ્વભાવન છે. હેતુસિદ્ધિઅર્થે કહ્યું—

૧૨ અર્થ:—વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું તો વસ્તુવંતર સાથે સંબંધથી આવિર્ભૂત (પ્રગટ થયેલા) એવા અનેક સંબંધિ રૂપપણા વડે કરીને છે,—પિતા, પુત્ર, ભાઈ, ભાણેજ આદિથી વિશિષ્ટ એક પુરુષની જેમ; અથવા પૂર્વ-અપર, અન્તરિત-અનન્તરિત, દૂર-આસન, નવ-પુરાણ, સમર્થ-અસમર્થ, દેવદત્ત કૃત, ચૈત્ર સ્વામિક, લબ્ધ (મળેલો), કીત (ખરીદેલો), હૃત આદિરૂપ ઘટ જેમ.

અને આહું પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે, અને પરસ્પર લિપ્ત છે,—તથા પ્રતીતિને લીધે; અને તત્તત્ત્વનિબંધનવાળો છે, અતઃ એવ (એ જ) હેતુને લીધે. ૨૧૪

વિવેચન

“સંગ્રહે નહીં આપે નહીં” પર ભણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાખે;

શુદ્ધ સ્યાદાદિ નિજ ભાવ લોગી જિજ્ઞે, તેહ પરભાવને કેમ આપે ?

અહો ! શ્રી સુમતિ જિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુષ્ણ પર્યાય પરિણામરાત્રી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ચિત્રરૂપ વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરી, સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરે છે

—‘વકાનેકસ્વભાવત્ત્વં તુ વસ્તુનો’—‘વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું તો—ઘટ જેમ—

—‘વસ્તુવંતરસમ્બંધાવિર્ધતાનેકસમ્બન્ધિરૂપત્વેન’—વસ્તુ એક છતાં

અનંકાન્તની તેનું અનેકસ્વભાવપણું વસ્તુવંતર—તેનાથી અન્ય વસ્તુ સાથેના

સિદ્ધિ સંબંધ થકી ઉપજે છે; અર્થાત્ અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધને લીધે

સંબંધી-સંબંધવંતા એવા અનેક રૂપો તે એક વસ્તુના પ્રગટ

થાય છે. આમ તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધથી આવિર્ભૂત-પ્રગટ થયેલા અનેક સંબંધિરૂપપણા વડે કરીને વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું ઘટે છે.

અત્રે જો દૃષ્ટાંત રખૂ કર્યા છે:—(૧) જેમ પુરુષ તો એક જ છે, છતાં બીજી વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધિ તેના અનેક વિશિષ્ટ રૂપો પ્રગટે છે, એટલે કોઈના

સંબંધે તે પિતા છે, કોઈના સંબંધે તે પુત્ર છે, કોઈના સંબંધે

પુરુષ અને તે ભાઈ છે, કોઈના સંબંધે તે ભાણેજ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે પિતા

ઘટના દૃષ્ટાંત આદિ સંબંધથી વિશિષ્ટ એક જ પુરુષના વિવિધ રૂપો ઉપજે છે.

(૨) અત્રે બીજું દૃષ્ટાંત ઘડાનું છે. ઘડો એક છે, છતાં અન્ય ધર્મો

સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધી અનેક વિશિષ્ટ રૂપો આવિર્ભાવ પામે છે. જેમકે—આ ઘડો પૂર્વનો-પહેલાનો છે, આ પછીનો છે; આ ઘડો અન્તરિત છે, આ અનન્તરિત છે; આ

સકલલોકસિદ્ધ—અને સકલલોકસિદ્ધ,—અવિગાન પ્રજ્ઞિતને લીધે, હજુ—અહીં, બજારમાં, વિગ્રાદિવ્યવહાર:—પિતા આદિ વ્યવહાર, તથાવિધ અભિધાન પ્રત્યવવાળી પ્રજ્ઞતિરૂપ, મિલ્ન—અને લિન્ન, પૃથક્ છે, મિચ:—પરસ્પર. કારણ કે પિતૃવ્યવહાર અન્ય છે અને પુત્રાદિનો વ્યવહાર અન્ય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા—તથા પ્રકારે, પરસ્પર સિન્નતાથી, પ્રતીતિ:—પ્રતીતિને લીધે, સર્વત્ર સર્વંદા સર્વંથી પ્રત્યયને લીધે, તત્તત્ત્વનિવન્ધન—તત્ત્વ—તેનું, પિતા આદિપણે વ્યવહારણીયું, તત્ત્વ—તત્ત્વપણું, પિતાઆદિરૂપપણું, નિવન્ધન—નિબંધન છે, ચલ્લ સ તથા—જેમું તે તથા, ચકાર—ઉકાતા સમુચ્ચ અંગે છે. એ પણું કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અતઃ યથ—તથાપ્રતીતિથી જ, હેતો:—હેતુથી. અને સમ્યક્ પ્રતીતિ અપ્રમાણ નથી,—સર્વત્ર અનાન્યાસના પ્રસંગને લીધે.

ધડો ફર છે, આ આસન-નિકટ છે; આ ધડો નવો છે, આ પુરાણો છે; આ ધડો ટકાઉ છે, આ બીનટકાઉ છે; આ ધડો દેવફર કરેલો છે, આ ધડનો સ્વામી-આલિંગ ચેત્ર છે; આ ધડો મળેલો છે; આ ધડો ખરીદેલો-વેચાતો લીધેલો છે; આ ધડો તૂટેલો છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે તે તે પૂર્વ-અપર આદિ ધર્મેના સંબંધથી તે એક જ ધડના અનેક રૂપો પ્રગટે છે. આમ વસ્તુ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેકરૂપ હોવાથી, વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી અનેકાંતવાદની-સ્વાદ્વાદની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

તેના જ સમર્થનમાં અને આ પિતાદિ વ્યવહારની સુક્તિ દર્શાવી છે: 'સકલલોકસિદ્ધ-એક પિત્રાદિવ્યવહાર:'. ઇ.—'અને અહીં' આ પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે,

—હેતુને લીધે.' અર્થાત્ આ પિતા, આ પુત્ર, આ ભાઈ, આ ભત્રીજો

પિતા આદિ ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારના નામનિર્દેશજન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ વ્યવહાર અવિગાનપણે સકલલોકસિદ્ધ છે, સર્વજનપ્રતીત હોઈ સર્વાનુમતે અનેકાન્તની માન્ય છે. આ જે પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે પરસ્પર અન્યોન્ય સિદ્ધિ કરે છે ભિન્ન છે, પૃથક્ છે, બૂદો બૂદો છે. જે જેનો પિતા છે તે તેનો જ પુત્ર નથી, અને જે જેનો પુત્ર છે તે તેનો જ પિતા નથી; એમ

પિતા વ્યવહાર બૂદો છે, પુત્રાદિ વ્યવહાર બૂદો છે. કારણ કે તેવા તેવા પ્રકારે પરસ્પર ભિન્નપણે સર્વજ સર્વજા સર્વને તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ છે. તેમજ—જે આ પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે તત્ત્વત્વનિબંધનવાળો છે; અર્થાત્ પિતા આદિપણે જે વ્યવહારણીય છે, જેનો વ્યવહાર કરાય છે, તેનું તત્ત્વ-તત્ત્વપણું-પિતાદિરૂપપણું જ તથાપ્રકારના વ્યવહારનું નિબંધન-કારણ છે. જે પિતા આદિ નામે ઝાળખાય છે, તેમાં 'ખરેખર' તાત્ત્વિક પિતાદિરૂપપણું છે જ, એટલે જ એ ઘડી જ તેવો પિતાદિ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે; અને તે પણુ અતઃ એવ હેતુને લીધે, એ જ હેતુને લીધે, અર્થાત્ તથાપ્રતીતિરૂપ હેતુને લીધે પ્રવર્તે છે. આમાં આતું 'ખરેખર' પિતાપણું છે તેથી આ આનો પિતા છે, આમાં આતું 'ખરેખર' પુત્રપણું છે તેથી આ આનો પુત્ર છે, ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારે સર્વને સર્વજ સર્વજા તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ હોય છે.

આવો સર્વજનપ્રતીત આ પિતાદિ વ્યવહાર પણુ અનેકાન્તની વિજયધોષણા પોકારી રહ્યો છે. કારણ કે અનેકાન્ત વિના આ પ્રસ્તુત વ્યવહાર જ સંભવતો નથી. પિતાની અપેક્ષાએ જ પુત્ર ને પુત્રની અપેક્ષાએ જ પિતા એમ સ્થિતિ છે, એટલે કેઈ એકાંતે પિતા જ હોય કે કેઈ એકાંતે પુત્ર જ હોય, એવો વ્યવહાર જનવો અસંભવિત છે. એટલે કે અનેકાન્ત વિના બધો જગદ્વ્યવહાર ઘંભી જશે, અટકી પડશે. આમ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુતત્ત્વ તો અનેકાન્ત શાસનનું* એકેછત્રી સામ્રાજ્ય સ્વીકારી રહ્યું છે, એટલું જ નહિ પણુ આ પિતાદિ સમસ્ત લોકવ્યવહાર પણુ 'અનેકાન્ત જય પતાકા' દરકાવી રહ્યો છે.

* અનેકાંતના પરમ પુરસ્કૃતી તરીકે સુવિખ્યાત મહર્ષિર્ અમૃતચંદ્રાચાર્યૈશ્વ તેમની પરમ અમૃત કૃતિ 'આત્મખ્યાતિ' નામક સમયસાર ટીકાના અનેકાન્તવિષયક પરિશિષ્ટમાં ઉદ્દેશ્યપણા કરે છે "સ્વાત્ક્રાંતો દિ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસાધકમેષમેકમસ્થાક્ષિત્ શાસનમર્થસર્વજ્ઞસ્ય ।" ઇત્યાદિ.

વાસનાભેદ થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ બ્યવહાર છે, એ સંબંધી બોલોની બધી હવીશેનો રહેશે આપે છે—

૧૩ વાસનાભેદાદેવાયમિત્યયુક્તં, તાસામપિ તન્નિબન્ધનત્વાત્ । નૈકસ્વમાવાદૈવ તત્સા
ઈતિ રૂપાત્ રસાદિવાસનાપત્તે ।

જાતિમેદતો જૈતદિત્યપ્યયુક્તં, નીલાત્પીતાદિવાસનાપ્રસજ્ઞાત્ ।

તત્તત્સ્વભાવત્વાન્જૈતદિત્યપ્યસત્, વારૂમાત્રત્વેન યુક્તયનુપપત્તેઃ । ન હિ નીલવાસનાયાઃ
પીતાદિવત્પિત્રાદિવાસનાયા ન મિન્ના પુત્રાદિવાસનેતિ નિરૂપણીયં ૧૨૨

૧૩ અર્થઃ—વાસનાભેદ થકી જ આ બ્યવહાર છે એ અયુક્ત છે,—તેઓના (વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણ્યને લીધે. તે એક સ્વભાવ થકી જ તેઓ (વાસનાઓ) નથી,—રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે.

જાતિસેદથી આ નથી, એ પણ અયુક્ત છે,—નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના પ્રસંગને લીધે.

તેના તત્તત્સ્વભાવપણ્યને લીધે આ નથી, એ પણ અસત છે,—વારૂમાત્રપણ્યએ કરીને યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે. કારણ કે નીલ વાસનાથી પીતાદિની જોમ, પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના સિદ્ધ નથી એમ નથી, એ નિરૂપણ કરવા થોડું છે. ૧૨૫

વિવેચન

“દર્મા સમર્થ પ્રતિપક્ષસાક્ષિણામુદારચોવામુદયોષણાં ક્રુવે ।

ન પીતરામાત્પરમસ્તિ દૈવતં ન ચાપ્યનેકાન્તમૃતે નવલ્લિપ્તિઃ” ॥ શ્રી હેમચંદ્રચાર્યૃષ

આ ઉક્ત બ્યવહારની બાબતમાં અન્યદર્શની પોતાનું મન્તવ્ય રજૂ કરતાં જે જે હલીલ કરે છે, તેનો અત્ર રહીઓ આપ્યો છે. પ્રથમ તો વાલી કહે છે—‘વાસનાભેદ

પક્ષિકા—અત્રે જ પર અભિપ્રાયને નિરસત કરતાં કહ્યું—વાસનાભેદાદેવ—વાસનાભેદ થકી જ, બ્યવહારની વાસનાના વિચિત્ર થકી જ,—નહિ’ કે પુનઃ વસ્તુના ચિત્ર એક સ્વભાવને લીધે, અર્થ—આ, દર્શનપણે ઉપન્યસત પિતાપુત્રાદિ બ્યવહાર, ઇતિ—એ, સુચતક્ષિબ્ધને મત, અયુક્ત—અસંગત છે. કારણ કે તેઓ નિરંજ એકસ્વભાવી, અતિશય જાગૃતિવાળી વસ્તુને પ્રતિબિંબ (માનસ) છે, એટલે તેના આલંબનવાળો આ એકમાં પણ સિદ્ધ અનેક સ્વભાવ સમર્પક પિતા-પુત્રાદિ બ્યવહાર નથી, કિન્તુ પ્રતિનિયત બ્યવહારથી’ કુલવથી કલ્પિત સંકેતથી આલિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાક થકી કલ્પિત કથાબ્યવહારવત્ અસદ્વિવિધી જ પ્રવર્તે છે. અયુક્તાપણું કઈ રીતે ? તે માટે કહ્યું—

તાસામપિ—વાસનાઓના પણ,—નહિ’ કે કેવલ બ્યવહારના, તન્નિબન્ધનત્વાત્—બ્યવહારમાણ (બ્યવહારતા) વસ્તુના નિબન્ધનપણ્યને લીધે,—તન્નિબન્ધનપણું નહિ’ કવે ‘નિત્યં સત્ત્વમસત્યં વા’—નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ બતાવિ અસંગને લીધે. એમ પણ શું ? તે માટે કહ્યું—

નૈકસ્વમાવાદૈવ—ન એકસ્વભાવી થકી જ, ન એકત એકરૂપ થકી જ, તત્તઃ—તેના થકી, બ્યવહારવિષય વસ્તુથી, તાઃ—તેઓ, પિતા આદિ વાસનાઓ. વિષયે બાધક કહ્યું—રૂપાત્-રૂપમાંથી, કૃષ્ણ—નીલાદિ વર્ણમાંથી, રસાદિવાસનાપત્તે—રસ-રૂપકોદિ વિચિત્ર વાસનાની આપત્તિને લીધે. એ સ્વભાવમાંથી પણ પેશથી અનેક, વાસનાઓના અનુપવચનને લીધે. પરિહારાન્તર આલંબીને કહ્યું—

થકી જ આ વ્યવહાર છે.' અર્થાત્ આ દષ્ટાન્તપણે જ તમે પિતા-વાસનાસેદ થકી જ પુત્રાદિ વ્યવહાર કહો, તે વ્યવહાર તો વ્યવહાર્તાની-વ્યવહારકર્તાની આ વ્યવહાર છે વાસનાના સેદથકી જ-વિચિત્રપણા થકી જ ઉપજે છે, નહિ કે એમ કહેવું વસ્તુના ચિત્ર એકસ્વભાવપણાને લીધે. આમ ઔદવાહી વડે છે, અચુક છે. કારણ કે તેઓ નિરંજ એકસ્વભાવી અને પ્રતિશબ્દ ભંગવૃત્તિવાળી ક્ષણિક વસ્તુને માનનારા છે; એટલે એવી એક ક્ષણિક વસ્તુમાં સ્થિર અનેક સ્વભાવો સમર્પક એવો પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર નથી; પરંતુ પ્રતિનિયત વ્યવહારથી^૧ કુશલ જનોથી કલ્પિત સંકેતથી આહિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાકથી, કલ્પિત કથાવ્યવહારની જેમ, અસદ્વિધથી જ પ્રવર્તે છે. એટલે તેઓ પ્રસ્તુત વ્યવહાર વિચિત્ર વાસનાજન્ય છે એમ કહે છે 'એ પણ અચુક છે,' અસંગત છે. શાને લીધે ? 'તેઓના (વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણાને લીધે;' કેવલ તે વ્યવહારનું જ નહિ, પણ તે વાસનાઓનું પણ તે વ્યવહારથી વસ્તુનું નિબન્ધનપણું છે માટે. અર્થાત્ તે વ્યવહાર જ તે વ્યવહારથી વસ્તુના કારણે ઉપજે છે, એટલું જ નહિ પણ તે વાસનાઓ પણ તે વ્યવહારથી વસ્તુના નિબન્ધને-કારણે ઉદ્ભવે છે; અને જો તેનું નિબન્ધનપણું-કારણપણું ન હોય, ને વિના કારણે જ તે વાસના ઉદ્ભવ્યા કરતી હોય, તો 'નિત્યં સર્વં અસર્વં વા' ઇ. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે સદાય હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

જાતિમેદાત્—૨૫-રસાદિ જાતિવિભાગથી, નૈતત્—આ નથી, ૨૫માંથી રસાદિ વાસનાની આપતિ નથી, કારણ કે ૨૫જાતિથી રસાદિ જાતિ અત્યંત સિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો પ્રસંગ શી રીતે જ હોય ? તે પણ અચુક છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—નીલાત્-નીલમાંથી, ૨૫વિશેષમાંથી, ૨૫વથી અભિન્નજાતિમાંથી, પીતાદિવાસનામસક્લાત્—દૃષ્ટાને પીતા-રક્તા આદિ સ્ખલતીય વાસનાના પ્રસંગને લીધે. પરિકારાન્તરના અપોહ અર્થે કહ્યું—

તત્ત્વમાવત્વાત્-તત્ત્વ—તેના, નીલાદિના, તત્ત્વમાવત્વાત્—તત્ત્વસ્વભાવપણાને લીધે. સ્ખલતીય એવી પીતાદિ વાસનાઓના પણ અબ્જનસ્વભાવપણાને લીધે, નીલાદિ-વાસનાના જ બર્જન-સ્વભાવપણાને લીધે. અને સ્વભાવ પર્યંતુચોગાહં, (અમ કરવા ચોગ્ય) નથી, 'અગ્નિર્દેહતિ નાકાશં, કોડગ પર્યંતુચયતે'—અગ્નિ આકાશને હલો નથી, એમાં કોને પૂછવામાં આવે છે ? જ-ન જ, પતત્—આ, નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના જન્મનું પ્રસંગન, હિતિ અપિ—આ પણ, પરિકારાન્તર, અસત્-અર્થુર છે, ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વાહ્યમાત્રત્વેન—વાહ્યમાત્રપણાએ કરીને, વાહ્યમાત્ર જ આ છે, એમ ચુક્યનુપપત્તે—ચુકિતની અનુપપત્તિને લીધે તે જ ભાવે છે—

ન હિ નીલવાસનાયાઃ—કારણ કે નથી નીલ વાસના થકી, પીતાદિવત્-પીત-રક્તાઆદિ વાસનાની જેમ, પિત્રાદિવાસનાયાઃ—પિતા આદિ વાસના થકી, પિતા આદિ વાસનાને અપેક્ષીને, ન મિત્રા—નથી ભિન્ન, નથી પૃથક્, પુત્રાદિવાસના—પુત્રાદિ વાસના, કિંતુ ભિન્ન જ છે, હિતિ—એમ, આ, નિરૂપણીય—અક્ષમ આભોગથી નિરૂપણીય છે. જેમ—નીલાદિ દૃષ્ટ સત્ત્વ નીલાદિ સ્વવાસના જ કરે છે, નહિ કે ભિન્ન એવી પીતાદિ વાસના પણ; તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ એક જ વાસના કરે, નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય પુત્રાદિ વાસના પણ.

જોટલે વાલી કહેશે—જો એમ તેનું નિબંધનપણું છે, તો તે એકસ્વભાવી થકી જ તે વાસનાઓ કેમ ન હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘તે એકસ્વભાવી થકી જ તેમણે (વાસનાઓ) નથી.’ અર્થાત્ એકાંત એકસ્વભાવી—એકાંત એક-એકસ્વભાવી વસ્તુ થકી રૂપ જ તે બ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી તે પિતાદિ વાસનાઓ નથી તે વાસનાઓ નથી. એમ ન માનતાં શો વિરોધ આવે ? તે માટે કહ્યું—‘રૂપાત કારણ કે તો તે રૂપમાંથી રસાદિવાસનાપત્તે’—‘રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે’ રસાદિ વાસનાની રૂપમાંથી—કૃષ્ણ—નીલ આદિ વર્ણમાંથી રસ—સ્પર્શાદિ ત્રિવિધ આપત્તિ થાય વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે; કારણ કે પદાર્થો એક સ્વભાવમાંથી અનેક વાસનાઓનો અવ્યુપગમ કરાય છે માટે. અર્થાત્ એકાંત એકસ્વભાવી બ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી અનેક વાસનાઓની ઉત્પત્તિ ભે માનવામાં આવે તો રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ થશે. કાળા—લીલા ઇ. વર્ણ દેખતાં માટે—મીઠા ઇ. રસ અનુભવાશે ! એવી હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે !

જોટલે વાલી પરિહાર કરશે—‘ભતિસેદથી આ નથી;’ રૂપ—રસ આદિ ભતિને લેઈ છે, વિભાજ છે, જોટલે રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ નથી. અર્થાત્ રૂપ ભતિથી રસાદિ ભતિ અત્યંત સિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો ભતિસેદથી આનંદોય પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે શી રીતે જ હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘એમ કહેો, તો —’જો પણ અચુક છે, નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના પ્રસંગને લીધે’ નીલમાંથી પીતાદિ અર્થાત્ ભતિસેદથી આ નથી એમ જે તમે પરિહાર કર્યો તે પણ વાસનાનો પ્રસંગ ! અચુક છે, અસંગત છે, ઘટતો નથી; કારણ કે રૂપપણથી અભિન્ન ભતિય એવા નીલ રૂપવિશેષમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ આવે છે, માટે, નીલ—પીત આદિ વર્ણની ભતિરૂપ હોઈ અભિન્નભતિય છે, જોટલે તમામ મતે, લીલા વર્ણ દેખતાં દૃષ્ટાને પીળા—સતો વગેરે સભતિય વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ! આમ પુનઃ તેવી જ હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ જોવા થશે !

જોટલે ઝુંઝાઈને વાલી બીજી પરિહાર કરશે—‘તેનાં તત્ત્વભાવપણાને લીધે આ નથી;’ તેના—નીલાદિના તત્ત્વભાવપણાને લીધે—તે નીલાદિ વાસનાના જ જનનસ્વભાવ પણાને લીધે, અને સભતિય એવા પીતાદિ વાસનાઓના અજનન-તેના તત્ત્વભાવપણાને સ્વભાવપણાને લીધે આ નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના જનનને લીધે આ નથી એમ પ્રસંગ આવવાનું જે તમે કહ્યું, તે નથી. કારણ કે સ્વભાવ છે તે કહેો, તો તે અસત છે, પરંતુ યોગાર્હ—પ્રશ્ન કરવા ચોખ્ખું નથી, એમ કે ‘અગ્નિ વ્યાક્રમને સુક્તિ ઘટતી નથી માટે કહ્યું નથી’ એમાં કેને પૂછવામાં આવે છે ? અર્થાત્ નીલાદિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નીલાદિ વાસના જ ઉત્પન્ન કરે, પીત આદિ અન્ય સભતિય વાસના પણ નહિ; જોટલે નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે પ્રાપ્ત થતો નથી. આનો સ્વીકારો આપ્યો કે—‘જો પણ

અસત્ છે,—વાદમાત્રપણ્યોએ કરીને યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ તમે જે આ બીજો પરિહાર કર્યો તે પશુ અસત્ છે, અસુંદર છે, કારણ કે તમારું કહેલું માત્ર જ—
બોલવા પૂરતું જ છે,—એમાં યુક્તિ ઘટતી નથી, માટે.

યુક્તિની અનુપપત્તિ શી રીતે ? તો કે ‘નીલવાસનાથી પીતાદિની જેમ, પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના વિગત નથી જોમ નથી,’ કિન્તુ વિગત જ છે. જેમ નીલાદિ દેખવામાં આવતાં નીલાદિ સ્વવાસના જ કરે છે, નહિં કે બિન્ન એવી પીતાદિ વાસના પશુ; તેમ જોકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ જોક જ વાસના કરે, નહિં કે પીતાદિ વાસનાની જેમ, તેથી અતિરિક્ત એવી પુત્રાદિ વાસના પશુ, ‘જો નિરૂપણીય છે,’—પિતાદિ વાસનાથી મતિની મતિ પહેચિ તેટલા સૂક્ષ્મ આલોચથી વિચારવા યોગ્ય છે. પુત્રાદિ વાસના અર્થાત્ લીલી વસ્તુથી લીલી વાસના જ ઉપજે, પીળી વસ્તુથી શિન્ન જ છે પીળી વાસના જ ઉપજે, તેમ જોકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુથી પિતાદિ વાસના જ ઉપજે, નહિં કે બીજા. કારણ કે લીલી વાસનાથી જેમ પીળી વગેરે વાસના બૂદી છે, તેમ પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના બૂદી જ છે; જોટલે જોકમાંથી અન્ય ઉદ્ભવથી સંભવતી નથી.

હવે ઉપાધાનનો ભેદ પશુ વાસનાભેદનો હેતુ નથી, કારણ કે જોકનું અનેકનિમિત્તપણું મહત્ત્વ નથી, ઇ. યુક્તિથી નિમિત્ત-ઉપાધાન અંગેની બૌદ્ધોની સેષ હાસીલોનું નિર્દોશ કરી, અનેકાન્તની સુખ-તિથા કરે છે—

૧૬ નોપાદાનમેવોડ્વચ્ચ પરિહાર, પક્કવાનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્ ।

ન વર્ણવાદેવાવિરોધ इति अम्युपगમે विचारोपपत्तेः, न च सोऽप्येवं न विदुष्यત एव, तदेकસ્વभावत्वेन विरोधात् ।

ન વૈકાનેકસ્વભાવેડ્વચ્ચમિતિ, તથાવર્ણનોપપત્તેરિતિ । ન હિ પિતૃવાસનાનિમિત્ત-સ્વભાવત્વમેવ પુત્રવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વં, નીલપીતાદ્યાવપિ તદ્વાધાપત્તેરિતિ, પરિમાલ-નીચમેતત્ । ૧૨૬

પણિકા—પુનઃ આશંકાના પરિહાર અર્થે કહ્યું—ન—ન જ, હપાદાનમેવોડ્વચ્ચ—ઉપાધાનનો ભેદ પશુ, નહિં કે કેવલ અવહરણીય પિતાદિ નિમિત્ત વાસનાભેદ, કિન્તુ અવહારક ઉપાધાન કારણવિશેષ પશુ વાસનાભેદ હેતુ, અત્ર—અને, જોકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક અવહારનું અસંગત્ય પ્રેરિત સત્તે, પરિહાર—પરિહાર, ઉત્તર. કારણકે પર પુત્રાદિ વાસનાભેદનું નિમિત્તપણું અતિહત સત્તે કદાચિત્ આ ઉત્તર કહે કે—જે આ જોક જ દેવતાદિમાં તે પ્રતિ પિતા-પુત્રાદિપણે અવસ્થિત એવા અનેકાની જે પુત્રાદિ-વાસનાપ્રવૃત્તિ છે, તે તેજોના જ સ્વસ્તાન્યત મનસ્કાર લક્ષણવાળા ઉપાધાનકારણભેદરૂપ નિમ-ધનવાળી છે, નહિં કે અવહરણમાણ વસ્તુસ્વભાવભેદ નિમિત્તવાળી. એ પશુ અનુત્તર જ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પક્કસ્વ—જોકના, દેવતાદિના, અનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્—અનેકના નિમિ-

આમ પુત્રાદિ વાસનાલેહનું નિમિત્તપણું જાહેર થયે, હવે વાદી પરિહાર કરયે—
ઉપાદાનનો લેહ છે તે જ અને વાસનાલેહનો હેતુ છે. અર્થાત્ એક જ દેવહતાદિમાં તે
પ્રતિ પિતા-પુત્રાદિરૂપે વ્યવસ્થિત એવા અનેકોની જે આ
ઉપાદાનલેહ
તે વાસનાલેહનો
હેતુ નથી
પુત્રાદિ વાસનાપ્રવૃત્તિ, તે તેઓના જ સ્વસન્તાનગત મનસ્કાર
લક્ષણવાળા ઉપાદાનકારણલેહરૂપ નિબંધનવાળી છે, નહિં કે
વ્યવહારતા વસ્તુસ્વભાવલેહ નિમિત્તવાળી. આમ બૌદ્ધ વાદી હલીલ
કરે, તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું—‘ઉપાદાનલેહ પણ અને
પરિહાર નથી.’ અર્થાત્ અને—એકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક વ્યવહારનું અસંગતપણું
ખતાવી આપવામાં આવ્યું, એટલે કેવલ વ્યવહારણીય પિતાદિનિમિત્ત વાસનાલેહ જ
નહિં, પણ વ્યવહારકે ઉપાદાન કારણવિશેષ પણ વાસનાલેહ હેતુ છે, એમ કહેવું તે કાંઈ
અને પરિહાર નથી, ઉત્તર નથી; (This is no reply). શાને લીધે ? ‘એકના અનેક
નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે,’ એક જ દેવહતાદિના અનેકોના-પિતાપુત્રાદિ વ્યવહારતાઓના
નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે, સહકારિભાવના અયોગને લીધે, કારણ કે તેઓ તે એક
સહકારીને પાથીને ઉપાદાનલેહ પછી તથાપ્રકારે સર્વવાસનાવંત હોય છે; અને તદ્દનુચ્ચુતા-
વંત સ્વભાવસંહિત એવા તેનું અનેકસહકારિપણું અચુક છે.

હવે વાદી એમ કહે કે—એક અવિભાગવંત સહકારીમાં સ્વઉપાદાનના લેહ થકી
અનેકે ‘વાસનાપ્રવૃત્તિ’ કેપાય જ છે; અને દૃષ્ટમાં કંઈ અનુપપન્ન-અચુક નથી,
“જ જિ હન્ટે અનુપપન્નં નામ.” એ વાદીની હલીલનો પરિહાર
કરતાં કહ્યું—‘દર્શન થકી જ અવિરોધ નથી.’ અર્થાત્ કેવલ
બૌદ્ધનો અભ્યુપગમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ દર્શન થકી જ પ્રસ્તુત વાસનાલેહમાત્રનો અવિરોધ
મેળ ખાતો નથી
નથી જ. શાને લીધે ? ‘અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે.’
ને વિરોધ પામે છે
દર્શન તો ભલે તેવા પ્રકારે હો, પણ તમારો અભ્યુપગમ કયાં
તેવા પ્રકારનો છે ? એટલે અભ્યુપગમમાં જ વિચારની ઉપપત્તિ-
ઘટમાનતા છે; દર્શનની સાથે મેળ ખાય એવો તમારો અભ્યુપગમ છે કે નહિં એ જ
વિચારવો ઘટે છે, નહિં કે દર્શન. “અને તે પણ એમ વિરોધ નથી જ પામતો એમ
નથી,—તેના એકસ્વભાવપણાને લીધે,” એમ એકના અનેકસહકારિપણાનો અભ્યુપગમ
તમે કર્યો છે, એટલે કેવલ દર્શન જ નહિં, પણ તે અભ્યુપગમ પણ વિરોધ નથી જ
પામતો એમ નથી, અપિ તુ વિરોધ પામે જ છે. શાને લીધે ? ‘તેના એકસ્વભાવપણાને
લીધે,’ તેના-વ્યવહારમાણુ (વ્યવહારતા) વસ્તુના નિરંશ એકસ્વભાવપણાએ કરીને
વિરોધને લીધે—નિરાકરણને લીધે; અનેકસહકારિત્વ અભ્યુપગમવાળા તેના અનેક
સ્વભાવના આક્ષેપને લીધે. (પાર્શ્વતર-અર્થેષિપણાને લીધે)

પણ અનેકાન્તમાં તો આ તમાસ અભ્યુપગમ જેવા એકાન્ત પક્ષના દૂષણનો
પ્રસંગ આવતો જ નથી, તે દર્શાવતાં કહ્યું—‘અને એકાનેક સ્વભાવમાં પણ આ
૫૩

(વ્યવહાર વિશેષ) નથી, - તથાદર્શનની ઉપપત્તિને લીધે, અર્થાત્ એકાનેકસ્વભાવવાળી અનેકાન્ત વસ્તુમાં તો આ વ્યવહારવિશેષ આવતો જ નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે દર્શનની ઉપપત્તિ છે માટે, જેવું વસ્તુનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ અમાસથી અભ્યુપગત છે-માનવામાં આત્મું છે, તેવું જ પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, સાક્ષાત્ વસ્તુસ્વરૂપ દેખાય છે, એટલે અનેકાન્તમાં સકલ વ્યવહારનું સર્વથા વટમાન

પણું અવિકલ જ છે. 'કારણ કે પિતૃવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પુત્રવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું નથી; એક-અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં જે પિતૃવાસના ઉપભવનારું

નિમિત્તસ્વભાવપણું છે, તે જ પુત્રવાસના ઉપભવનારું નિમિત્તસ્વભાવ-

પણું નથી. અર્થાત્ કોઈ પુત્ર છે, તે તેના પિતાને પિતૃવાસના

ઉપભવનારું નિમિત્ત છે, પણ પુત્રવાસના ઉપભવનારું નિમિત્ત નથી.

એટલે પિતૃવાસના ઉપભવનારા નિમિત્તસ્વભાવ ને પુત્રવાસના

ઉપભવનારા નિમિત્તસ્વભાવ એ બન્ને પ્રગટ સિન્ન સિન્ન જ છે.

અને એમ એ ન હોય તો બાધા આવે છે. શાને લીધે? 'નીલ-

પીત આદિમાં પણ તદ્દલાવની આપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ એક

નિમિત્તસ્વભાવપણું અન્યનિમિત્તસ્વભાવપણું હોય, તો પછી લીલી વસ્તુમાં નીલ

વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ તે પીત આદિ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું થઈ પકવાનો

પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! એટલે લીલી વસ્તુ લીલી વાસના ઉપભવવાને બદલે લાલ-પીળી

ઇત્યાદિ વિપર્યસ્ત વાસના ઉપભવવાના અનિષ્ઠ પ્રસંગની આપત્તિ થશે! 'પીળું લીલું

દેખાશે ને-લીલું પીળું' દેખાશે ઇત્યાદિ હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે!

એટલે 'આ પરિભાવનીય છે,'-આ જે કહ્યું તે બધું ફરી ફરીને સર્વપ્રકારે લાવન

કરવા ચોગ્ય છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ વાસના થશે કરીને વિચિત્ર વ્યવહારપ્રવૃત્તિને

હેતુ હોતી જ નથી; નહિ તો તેના થકી જ સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિ

માત્ર મનોગત વિચિત્ર થઈ જાય, એટલે પછી જગદ્વૈચિત્રના અભ્યુપગમથી શું?

વાસના થકી જ અર્થાત્ માત્ર મનોગત વિચિત્ર વાસના થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ

વિચિત્ર જગદ્વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ થઈ જતી હોય, પતી જતી હોય, તો

પછી પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર ભયાં છે એવા આ જગતનું વિચિત્ર-

પણું ચાનવાની જરૂર જ શી રહી?

એમ બન્ને પ્રકારે ઉપાધાનભેદથી અને નિમિત્તભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવી એક થકી અનેક રહ્યો હોય નથી, ધ. યુક્તિથી નિરસન કરી એકાન્તવાદનું ઉત્થાપન કરે છે—

૧૬ પદ્મ હમયયાડપિ ઉપાધાનનિમિત્તભેદન ન સર્વથૈકસ્વભાવાદેકતોડનેકફલોદય,
કેવાશ્ચિદ્દેતુકત્વોપપત્તે, યકલૈકત્રોપયોગેનાપરત્રામાવાત | ૨૨૭

૧૫ અર્થ :—એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાધાન-નિમિત્તના લેહથી સર્વથા એકસ્વભાવ-વાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી. કાષ્ઠના (ફલોના) અહેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે, એકના એકત્ર (ફલમાં) ઉપયોગથી અપરત્ર (અન્યત્ર-ફલાન્તરમાં) અભાવને લીધે. ૨૨૭

વિવેચન

“ઉપાધાન આતમા સહી રે, પુષ્પાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાધાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુસેવ....શ્રી સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ઉપરથી અસ્તુતમાં શું સિદ્ધ થયું ? તે દ્વિતીય દર્શાવે છે—‘એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાધાન-નિમિત્તના લેહથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.’ અર્થાત્ એમ-ઉક્ત નીતિથી અને પ્રકારે પણ ઉપાધાનલેહથી સર્વથા એક— અને નિમિત્તલેહથી સર્વથા—એકાન્તે એકસ્વભાવવાળા એક હેતુ સ્વભાવવાળા એક થકી થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી, એકલિક-આયુષ્મિક અનેક ફલનો— અનેક ફલનો ઉદય નથી કાર્યનો ઉદય જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે તે તેમ નથી. તેઓના મતે તો ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ લક્ષણ રૂપવિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—“૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ થકી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે; મણિ, સૂર્ય,

પણિકા:—પ્રકૃતસિદ્ધિ કહી:—યજ્ઞ—એમ, ઉક્ત નીતિથી સમચલાપિ—ઉભય પ્રકારે પણ, પ્રકારથી પણ, તે જ કહ્યું—રૂપાવાનનિમિત્તમેદેન—ઉપાધાનલેહથી અને નિમિત્તલેહથી, જ—ન જ, સર્વથાએકસ્વભાવત:—એકાન્ત એકસ્વભાવવાળા, યક્ત:—એક થકી, એક હેતુથી, અનેક-ફલોદય:—અનેકલય—અનેક—એકલિક—આયુષ્મિક૩૫, ફલસ્વ—ફલનો, કાર્યનો પ્રસવ, જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે. તેઓના મતે તો ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુલક્ષણ રૂપવિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુર્મય: સમ્પ્રવર્તેતે ।

વિજ્ઞાન મણિસૂર્યાશુભોસકૃદ્વ્ય રૂપાનલ: ॥”

(અર્થાત્) ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુથી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે,—મણિ—સૂર્યકિરણ, ગેસ-કૃત્તી (છાણથી) અનલની જેમ.

અને અરૂ રૂપવિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાપ્ય જ્ઞાન લક્ષણ લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાધાનહેતુ છે, અને શેષ રૂપાદિ ત્રણ લક્ષણો નિમિત્તહેતુઓ છે. એમ ૩૫-આલોક-ચક્ષુના પણ સ્વસ્વ પ્રાપ્ય લક્ષણો સ્વસ્વ કાર્ય-જનનમાં ઉપાધાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રિતમ નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એકવસ્તુથી અને અન્ય અન્ય ઉપાધાન-હેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓરૂપ સહાયોથી અનેક કાર્યનો ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોગ્ય છે.

એના નિષેધના અનવ્યુત્પન્નમાં આવક કહ્યું-કેર્લા ઇત્યાદિ. એક થકી અનેક ફલના ઉદયમાં, કેષાશ્રિત—કાષ્ઠના, ફલોના, અહેતુકલ્પોપપત્તે:—નિહેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું-યક્તલય—એક હેતુ સ્વભાવના, યક્ત્ર—એકત્ર, ફલમાં, ઉપયોગને—ઉપયોગથી, વ્યાપારથી, અપરત્ર—ફલાન્તરમાં, અમાવાસુ—ઉપયોગના અભાવને લીધે.

કિરણ, અને ગોસકુલ (છાણ)થી અગ્નિની જેમ.” અને અને રૂપવિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાચ્ય જ્ઞાન ક્ષણ લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાદાનહેતુ છે, અને શેષ રૂપાદિ ત્રણ ક્ષણો નિમિત્ત-હેતુઓ છે; એમ રૂપ-આલોક-ચક્ષુના પણ સ્વ સ્વ પ્રાચ્ય ક્ષણો સ્વસ્વકાર્યજનનમાં ઉપાદાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રણ નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એક વસ્તુ થકી અન્ય અન્ય ઉપાદાનહેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓરૂપ સહાયથી અનેક કાર્યોનો ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોગ્ય છે. પણ વાહતું આ માનતું ઉપરનાં વિવરી યતાવ્યુ તેમ થયાર્થ નથી, એટલે ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તાના ભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.

અને આ નિષેધ એ ન માનવામાં આવે તો બાધા શાને લીધે ? ‘કોઈના (ફોલોના) અહેતુકપણની ઉપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ એક થકી એ અનેક ફળનો ઉદય થતો હોય તો તે મધ્યે કોઈ ફળોના અહેતુકપણની-નિહેતુકપણની ઉપપત્તિ—‘કોઈ ફોલોના ઘટમાનતા થશે. કેવી રીતે ? ‘એકના એકત્ર ઉપયોગથી અપર અહેતુકપણના પ્રસંગે અભાવને લીધે.’ અર્થાત્ એક હેતુસ્વભાવના એકત્ર-એક ફલમાં ઉપયોગથી-વ્યાપારથી અન્યત્ર-ફોલોનાં તેના ઉપયોગનો અભાવ છે માટે.

અનેક કાર્ય કરવાવાળા એકસ્વભાવપણની કલ્પના કરે તો તે શબ્દાન્તરથી અનેકાન્તો જ સ્વીકાર છે, એમ સુચકિતથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી કથાપ્રભતિ આચાર્યશ હરિભદ્રશ અનેકાન્તજ્ઞપતાકાં કરકાવે છે—

૧૬ અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના તુ શબ્દાન્તરેણૈતદશ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ, નિકૃપિતમેતદન્યત્ર—

“યતઃ સ્વભાવતો જ્ઞાતમેકં નાન્યત્તતો મયૈત્ ।
કૃત્સ્ત્વં પ્રતીત્ય તં જ્ઞતિભાવત્વાસત્સ્વરૂપત્ ॥૧॥
અન્યઙૈર્વંચિધં ચેતિ, યદિ સ્યાલ્લિકં ચિદ્ધ્યતે ? ।
તત્સ્વભાવસ્ય કાત્સ્ત્યેન, હેતુત્વં પ્રથમં પ્રતિ ॥૨॥

—ઈત્યાદિના ગ્રન્થેનેતિ નેહ પ્રત્યયતે ॥૨૨૮

પણિકા—આશંકાન્તરના પરિકારથી કહ્યું—અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના તુ—એક પણ વસ્તુસ્વભાવ અનેકકાર્યકરણ સ્વભાવવાળો (છે), તેથી કોઈકું (ફોલો) અહેતુકત્વ નથી એમ આ કલ્પના—કલ્પના, શબ્દાન્તરેણ—અમારા અશુભમથી એક-અનેક સ્વભાવવાળું એનાથી શબ્દાન્તરથી—એક અનેકકાર્યકરણવાળું એવંલક્ષણ શબ્દાન્તરથી, યતદશ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ—એક-અનેક સ્વભાવવાળું એવા અમારા મતની અનુસારિણી જ છે. કારણ કે એકમથી કથયિત સ્વભાવભેદ વિના અનેક ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. નિકૃપિતં યતદ્—આ અનન્તરોક્ત નિરૂપિત છે, અન્યત્ર—અનેકાન્તજ્ઞપતાકામાં. એમ નિરૂપિત છે તેમ જ કહ્યું—

૧૬અર્થ:—અનેક કાર્યકરણરૂપ એકસ્વભાવપણાની કદંબના તો શાબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનુપાતિની જ છે. આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે—

(કાવ્યાનુવાદ : અનુષ્ટુપ) ‘જન્મુ’ સ્વભાવથી એક, તે થકી અન્ય હોય ના;

કૃત્ત્વ તે આશ્રીને ભૂતિ-ભાવથી તત્સ્વરૂપવત,

તે અન્ય એવું એ હોય, તો ‘હાં વિરુદ્ધ શુ’ અતિ!

કાત્સ્વથી તત્સ્વભાવવત, હેતુત્વ પ્રથમ પ્રતિ.’

“એ સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપભ્યુ’ છે, તે થકી અન્ય હોય નહિ,—કૃત્ત્વ (સમસ્ત) તેને આશ્રીને ભૂતિભાવપણાને લીધે,—તત્સ્વરૂપની જેમ.

અને અન્ય એવવિધ એ હોય તો શુ’ વિરુદ્ધ પડે છે? તત્સ્વભાવવત’ પ્રથમ પ્રતિ કાત્સ્વથી હેતુપણુ’ (એ વિરુદ્ધ પડે છે.)”૨૨૮

વિવેચન

“યદ્ વસ્તુવ્યવસ્થિત્યા, સ્વં વ્યવસ્થાપયન્ સ્વયં ।

અલક્ષ્યં શાસ્ત્રનં જનમનેકાન્તો વ્યવસ્થિતઃ ॥”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય૯૭ કૃત સમયસાર ટીકા

હવે વાલી એવી આશંકા કરશે કે—તો પછી વસ્તુનું અનેકકાર્યકરણરૂપ એક-સ્વભાવપણું માનવામાં શો વિરોધ છે? તે આશંકાને સ્વીકારી આપ્યો કે—‘અનેકકાર્યકરણરૂપ

એકસ્વભાવપણાની કદંબના તો શાબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનેકકાર્યકરણરૂપ અનુપાતિની જ છે.’ અર્થાત્ એક પણુ વસ્તુસ્વભાવ અનેક કાર્ય એક સ્વભાવની કદંબના કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી કેઈ ક્ષેત્રનું અહેતુકપણું નથી, એવી તે તો શાબ્દાન્તરથી જે કદંબના તમે કરો છો, તો તો શાબ્દાન્તરથી અમારા અભ્યુ-અનેકાન્તનો જ સ્વીકાર પગમની જ અનુપાતિની છે. અમે જેને એકઅનેકસ્વભાવવાળું

યતઃ ઇત્યાદિ શ્લોકદ્વય. યતઃ—જે, સ્વભાવતઃ—વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ ઉપાદાનભૂત સ્વભાવથી, જાતમ્—ઉત્પન્ન, યદ્—એક, કાર્ય—નિરૂપણાદિ, નાન્યત્—ન અન્ય, દ્વિતીય, સ્વભાવકે પ્રત્યક્ષાદિક શબ્દકારિ ભાવથી, તત્તો—તેનાથી, વસ્તુસ્વભાવથી, મયેત્—થાય, ઉપજે. હેતુ કલો—કૃત્ત્વ—કૃત્ત્વ, સમસ્ત, પ્રતીત્ય—આશ્રીને, ઇ—તેને, વસ્તુસ્વભાવને, સૂતિમાલત્વાદ્—ભૂતિભાવપણાને લીધે, ભવન—સ્વભાવપણાને લીધે. આજ જ કાર્યનું દષ્ટાન્ત કહ્યું—તત્સ્વરૂપવત્—તત્સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્સ્વથી ના—આશ્રયભૂતથી જ હોય છે, તેમ પ્રથમ કાર્ય પણુ. પર અભિપ્રાય આશંકાને કહ્યું—

અન્યથા—અને અન્ય, દ્વિતીય—કાર્ય જેમ સમગ્ર છે, પર્વવિદ્યં જ—અને એવવિધ, તદ્દેતુજન્ય, ઇતિ—એ, યદિ સ્થાત્—જો હોય, તો કિં ચિદ્ભવતે?—શું વિરોધ પામે છે? ન કિંચિત્, કંઈ પણુ નહિ. તે પણુ બાંધે હો, જેમ ભાવ છે. અને ઉત્તર—

તત્સ્વભાવસ્ય—તત્સ્વભાવના વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવના, કાત્સ્વ્યેન—કાત્સ્વથી, સર્વોત્પાદી, હેતુત્વ—નિમિત્તત્વ, પ્રચરમં પ્રતિ—પ્રથમ પ્રતિ, આદિ કાર્યને આશ્રીને વિરોધ પામે છે. આ કહેવાનું યત્—આજ કાર્યમાં જ સર્વોત્પાદી ઉપયુક્તપણાને લીધે તેના થકી કાર્યોન્તરનો સંભવ કાર્યથી? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેનો કાત્સ્વથી ઉપયોગ નથી, જેમ બલથી અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. આદિ—આદિ શબ્દથી અન્ય કારિકા ગ્રંથ દર્શન છે—દેખવા યોગ્ય છે.

કહીએ છીએ, તેને જ તમે એક અનેકકાર્યકરણસ્વભાવવાળું કહો છો. આમ શબ્દમાત્ર લેઈ છે, અર્થલેઈ નથી, કારણ કે એકમાંથી કથંચિત્ત્વ સ્વભાવલેઈ વિના અનેક, ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. એટલે છેવટે ન છૂટે તમે પણ તમારી માન્યતાને અમારા અભ્યુપગમની જ અનુપાતિની—અનુસારિણી કરી, અર્થાત્ અમારા અભ્યુપગમનો જ સ્વીકાર કર્યો, એટલે અમારે હવે કંઈ પણ કહેવાપણું રહ્યું નથી. સિદ્ધંતઃ સમીક્ષિતમ્। અમે જે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદ સિદ્ધ કરવા માગતા હતા, તે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદનો જ તમે સામે આવી અભ્યુપગમ—સ્વીકાર કર્યો, એટલે સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિરૂપ અમારું ઇષ્ટ પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થયું। અનેકાન્તનો વિજયવાવટો વિશ્વમાં ફરી રહ્યો ! અને આમ સર્વત્ર આ અનેકાન્તની જયપતાકા કેવી ફરફી રહી છે, તે વિશેષથી તમે જાણવા ઇચ્છતા હો, તો અહો જિજ્ઞાસુ મુસુલ્યો ! ‘આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે,’ અમે તે અન્યત્ર અનેકાન્તજયપતાકામાં નિરૂપણ કર્યું છે; ત્યાંથી અવલોકયો. અમે તો વિસ્તારભયથી તમારી જિજ્ઞાસાને જાગૃત કરવા તેના નમુનારૂપ માત્ર બે શ્લોક જ ટાંકીએ છીએ.

તેમાં—‘જે સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપજ્ય છે’ ઇ. પ્રથમ શ્લોકનો ભાવાર્થ—
જે સ્વભાવ થકી—વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ જે ઉપાદાનભૂત સ્વભાવ થકી જાત-જન્મેર્ધુ-
ઉત્પન્ન એવું એક કાર્ય (વસ્તુરાગાદિ), તે તેનાથી—તે વસ્તુસ્વભાવથી
‘અનેકાન્ત અન્ય ન હોય; સ્વભાવકે પ્રત્યક્ષાદિક ચક્રકારિ ભાવથી ખીલું ન હોય.
જયપતાકા’ કારણ કે કૃત્ત્વ-સમસ્ત એવા તેને—વસ્તુસ્વભાવને પ્રતીત્ય-આશીને
ભૂતિભાવપણાને લીધે, તેનું ભવનસ્વભાવપણું છે માટે, આદ્ય જ
કાર્યનું દર્શાવ કહ્યું—‘તત્ત્વરૂપવત્,’ તેના સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા
અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્ત્વના આશ્રયણથી જ હોય છે, તેમ
પ્રથમ કાર્ય પણ કૃત્ત્વ સ્વભાવને આશીને જ હોય છે.

અને પર અભિપ્રાય આશંકાને ઊભો શ્લોક કહ્યો તેનો ભાવાર્થ—‘અન્ય
એવંવિધ એમ બે હોય તો શું વિરુદ્ધ પડે છે ?’ અર્થાત્ અન્ય—દ્વિતીય કાર્ય એવંવિધ-
તદ્દેતુજન્ય એવા પ્રકારનું એમ બે હોય, તો શું વિરોધ આવે છે ?
‘અનેકાન્ત કંઈ પણ નહિ. તે પણ લાલે હો, એમ ભાવ છે. અને ઉત્તર—
જયપતાકા’ ‘તત્ત્વસ્વભાવનું પ્રથમ પ્રતિ કાત્ત્વર્થથી હેતુત્વ એ.’ અર્થાત્ તત્ત્વ-
ભાવનું—વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવનું કાત્ત્વર્થથી—સર્વાત્માથી
પ્રથમ પ્રતિ—આદ્ય કાર્યને આશીને હેતુત્વ-નિમિત્તત્વ એ વિરુદ્ધ પડે છે, એ જ વિરોધ
આવે છે. આ કહેવાનું થયું કે—આદ્ય કાર્યમાં જ સર્વાત્માથી ઉપચુકતપણાને લીધે તેનાથી
કાર્યાન્તરનો સંભવ કયાંથી ? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેના કાત્ત્વર્થથી ઉપયોગ
નથી. એમ બહુથી-અલાતકારે અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. ‘ઇત્યાદિ ગ્રંથથી’ આ
નિપવામાં આવ્યું છે, ‘એટલા માટે અહીં વિસ્તારવામાં આવ્યું નથી.’ આ અનેકાન્ત-

એમ નિરુપચરિત સર્વસંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ : પ્રહિપાત૯૭૬૬ સુત્ર ઉપસંહાર ૪૨૩

જયપતાકા અંથનો વિચાર કરતાં પ્રતીત થયે કે સર્વત્ર અનેકાન્તજયપતાકા જ વિજયવંતી વર્તે છે. હિતિ સ્થિતં ।

“ નિરવાણી પ્રભુ શુદ્ધ સ્વભાવી, અભય નિરાશુ અપાવી;
સ્વાદ્વાદી ચમનીગતરાવી, પૂરણ શક્તિ પ્રભાવી....

શ્રી દેવચંદ્રશુ.

એમ પ્રપચથી વ્યાપ્ત નિરુપચરિત સર્વસંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ કહી, આ પ્રહિપાત૯૭૬૬ સુત્રની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૧૭ તદેવં નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિરિતિ વ્યાખ્યાતં પ્રણિપાત-
વળ્લકલ્પવચ્ચ ॥ ૨૨૯

૧૭ અર્થ:—તેથી એમ નિરુપચરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ છે. એમ પ્રહિપાત૯૭૬૬ સુત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ૨૨૯

વિવેચન

“ હવે સંપૂરણ સિદ્ધિ તણી શી વાર છે? દેવચંદ્ર જિનરાજ જગત આધાર છે.

હીઠો સુવિધિ લિણ્હ સમાધિસ્સે ભયો ૨.” શ્રી દેવચંદ્રશુ.

તેથી એમ—ઉક્ત પ્રકારે અનેકાન્તસિદ્ધિ થકીસિદ્ધ થયું કે આ સ્તવમાં જેવા પ્રકારે સંપત્તિસિદ્ધિ કહી, તે ઉપચારરૂપ કે કલ્પનારૂપ નથી, પણ નિરુપચરિત જ છે, અરેખની તારિવક, પરમાર્થસત્ જ, છે. એટલે એમ નિરુપચરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ છે. —નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિ: ।

“ જુજ સુજ અંતર અંતર ભાજયે, વાજયે મંગલ તુર;

છવ સરોવર અતિશય વાધયે, આનંદધન રસપૂર.... શ્રી આનંદધનશુ.

હિતિ મહર્ષિઝીહરિમદ્રાચાર્યવિરચિતાયાં મનઃસુલ્લગન્ધનેન મગધાનદાસેન દેવદેવી-
સુજાતેન ચિદ્દેમવિજોધિનીટીકામિધાનધિવેચનનેન સચિસ્તરં વિવેચિતાયાં લલિત-
વિસ્તારાયાં પ્રણિપાતવળ્લકલ્પવચ્ચ ॥

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રી હરિવાદાચાર્યે વિરચેલી અને શ્રી મનઃસુપભાષક કિરતચંદના પુત્ર
ભગવાનદાસે હેમદેવીસુતે ‘ચિદ્દેમવિજોધિની ટીકા’ નામક વિવેચનથી સચિત્તર વિવેચેલી
લલિતવિસ્તારમાં પ્રહિપાત૯૭૬૬ સુત્ર ॥

ચૈત્યવન્દનયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદન વિધિ

હવે ભાવિતાભા આચાર્યશ્રી હરિલાલજી વંદનાયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિ પ્રદર્શિત કરતાં આવા મહાસ્તોત્રો આવા પ્રકારે ભાવશુદ્ધિ અર્થે પઠે છે તે વિવરી બતાવે છે—

‘તવેતદસૌ સાધુઃ શાવકો વા યથોદિતં પઠન્ પચ્ચાક્ષમણિપાતં કરોતિ । મૃચ્છ પાદપુચ્છનાદિનિષ્પણ્ણો યથામાર્થે સ્થાનવર્ણાર્થાલ્પચ્છનગતચિત્તઃ સર્વસારાણિ યથામૃતાન્ય-સાધારણગુણસંજ્ઞવાનિ મગ્ધવતાં કુષ્ટાલકારવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ માવબુદ્ધયેડપરયોગવ્યાધાત-વર્જનૈન પરિશુદ્ધામાપાદયમ્યોગદ્વૃદ્ધિમન્યેવાં સદ્વિધાનતઃ સર્વેશ્વરપ્રણીતપ્રવચ્ચનોત્તતિકરાણિ માવસારં પરિશુદ્ધગમ્મીરેણ વ્યવિત્તા દુનિમૃતાક્ષઃ સમ્યગનમિસચન્ ગુરુવૃત્તિં, તત્પ્રવેશાત, અગળયન્ દંશમશ્ચકાદીન્ વેદે શોગમુદ્ધયા રાગાદિવિષપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ પઠતિ । ૨૩૦’

‘અર્થ’—તે આ તે સાધુ વા શાવક યથોદિત પઠતાં પંચાંગપ્રણિપાત કરે છે; અને પુનઃ પદ્મપુષ્પનાદિ પર ભેરી,—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણ-અર્થ—આલંબનગત ચિત્તે,—સર્વસાર, ભગવંતોના યથાભૂત અસાધારણ ગુણસંગત, કુષ્ટ અલંકારવિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા, સદ્વિધાન થકી સર્વેશ્વરપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર, રાગાદિ વિષના પરમ મન્ત્રરૂપ મહાસ્તોત્રો,—અપર યોગના વ્યાધાતના વર્જન વડે અન્યોની પરિશુદ્ધ યોગશુદ્ધિ આપાદન કરતો, ભાવસારપણે પરિશુદ્ધગમ્મીરે ધ્વનિથી મુનિવૃત્ત અગ્ર સમ્યક્ષણે ગુરુધ્વનિને તત્પ્રવેશથી અનભિભવ કરતો, દેહમાં દંશમશ્ચકાદિને અગણ્યતો સતો, યોગશુદ્ધાથી,—ભાવશુદ્ધિને અર્થે પઠે છે. ૨૩૦

વિવેચન

“ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉરંગશુ, ભંગ મ પદશો હો પ્રીત....જિનેસર !

બીજો મન મંદિર આહુ નહિં, એ અમ કુલવટ રીત....જિનેસર ! ”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ જેનો આલંબન-વિષય જગતના પરમપૂજ્ય-પરમપૂજક જેવા જિનદેવ આહુત છે, અને જેની ગૂઢ તત્ત્વકલાત્મકલનામય ગૂંથણી કરનારા સ્વયં ગણધર દેવ જેવા,

પણિકા—યથા પ્રયાદિ. યથામાર્થ—યથાર્થ, સ્થાનવર્ણાર્થાલ્પચ્છનગતચિત્તઃ—સ્થાન-સ્થાન; યોગશુદ્ધિ, વર્ણ—વર્ણ, ચૈત્યવન્દનસંગત, અર્થ—અર્થ, તેનું જ અભિપ્રેય, આલંબન—આલંબન, જિનપ્રતિમાદિ, તેષુ—તેઓમાં, ગત—ગત, આશ્ન છે, ચિત્તં યસ્ય સ તથા—ચિત્ત જેનું તે તથા. જે સ્થાન-વર્ણ, અર્થ, આલંબનની મધ્યે જેને મનના અવધાનના સમર્થ છે,—તદ્ગતચિત્ત સતો, એમ અર્થ છે.

હરિભદ્રાદ્ય
અપૂર્વ મૌલિક
સંશોધન

અહીં છે, એવા આ પરમ અહીં તુલ્યિતરૂપ અંતરે અહીં-અહીં
ન્યાય આપનારી ને ગુદાર્થ સૂત્રને ઉકેલનારી એવી મૌલિક તત્ત્વ
સંશોધનકારિણી અપૂર્વ વ્યાખ્યા નિરૂપણ કરી, પ્રતિપદે હલિત
અમૃત પદવિસ્તારિણી આ વધાર્થનામા હાલિતવિસ્તારના પ્રભેદ
'ચાકિનીમહત્તરસમુદ્ધ' મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપચંદાર
કરતાં અને વિધિ દર્શાવે છે. 'તે આ તે સાધુ વા શ્રાવક—પદે છે.' તેના બાવાજી
આ પ્રકારે—

આત્મ પદે પદે પરમ અહીં પરમાર્થસંભારથી ભરેલું આ પ્રશ્નિપાતદહુરક સૂત્ર
જેમ કહેવામાં આવ્યું તેમ પઠતાં-પઠતાં વેળાયે, સાધુ વા શ્રાવક પંચાંગ પ્રશ્નિપાત
કરે છે; જે જાતુ (ગોઠણ), જે હાથ ને લલાટ એ પંચ અંગ જેમાં
દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ ભૂમિને સ્પર્શે છે, એવો પંચ અંગ નભાવવારૂપ નમસ્કાર કરે છે.
મન-વચન-કાચ એકાશ્રતા અને 'પુનઃ પાદપુંછનાદિ પર જોશી' મહાસ્તોત્રે પદે છે એમ
સંબંધ છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગની એકાશ્રતા
હેવા પ્રકારે સાધે છે તેનો દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યો

છે: (૧) પાદપુંછનાદિ પર જોશી આસનની સ્થિરતા કરી, અને વોગસુદ્રવા દુનિસુદ્રાઃ
સમ્યક્-યોગસુદ્રાથી સચચ્છ સુનિભૂત અંગે તેની વિનયોચિત વિશેષ દેહતા કરી. ભક્તિ-
સ્તોત્રપાઠમાં એવો તલ્લીન બની જાય કે દેહમાં ઠંસ-મચ્છરાક્તિને પણ ગણે નહિ—
'અગળવન દંશમશકાવીન દેહે' એવી કાયાની એકાશ્રતા સાધે. (૨) માવસાર પરિશુદ્ધ
ગમ્મીરેણ જ્વલિતા—ભાવસારપણે પરિશુદ્ધ અંબીર ધ્વનિથી તત્પ્રવેશથી શુક્રબિનિ નહિ
અભિભવતો સતો પદે છે—અવનિમવન શુદ્ધવર્તિ તત્પ્રવેશાત્ અર્થાત્ કોઈ લાગિ-ચોટો
ધાંટો પાડતો હોય, તો તેનાથી વધારે ચોટો ધાંટો પાડી તેને દબાવી દેવાનો અત્ર ન
કરે, પણ ચોતાનો અવાજ તેમાં પ્રવેશ કરાવી એગવી દે. આમ વચનની એકાશ્રતા સાધે.
(૩) 'યથામાત્રં સ્થાનવર્ણાલંબનગતચિત્તઃ'—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણ—અર્થ—આલંબનગત
ચિત્તે ઉપયોગ સ્થિર કરે, અર્થાત્ યોગસુદ્રાક્રિ સ્થાનમાં, ચૈત્યવન્દનસ્ત્રગત વા સ્તોત્રગત
વર્ણમાં-અક્ષરમાં, તેના અર્થમાં, તેના આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમાક્રિમાં અથવા જિનના
તત્ત્વસ્વરૂપમાં ચિત્તનો ઉપયોગ રાખે, એમ ચિત્તની એકાશ્રતા સાધે.

આમ ઉપયોગસુકૃતપણે મન-વચન-કાયાના યોગને જિનશક્તિમાં નિયુક્ત કરી,
રોટી રાખી, અન્યત્ર ગમનાદિથી આ મન-વચન-કાયાના યોગના વ્યાધાતરૂં વજન કરી—
'અપરયોગવ્યાધાતવર્જનૈવ' એકાશ્રતા દેહ કરે; અને આમ બીજાઓને પણ યોગનો
વ્યાધાત ન ઉપજે એવા સદ્વિધાનથી પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ આપાદન કરે—'પરિશુદ્ધમાપાદ-
યન્યોગવૃદ્ધિમન્યેવાં'; અર્થાત્ પોતે એવી ઉત્તમ સદ્વિધિથી ભક્તિકૃત્યમાં રાખાચિત ભાવે
તલ્લીન બને, કે તે દેખીને બીજાઓને પણ ભાવ-રોમાંય સ્ફુરે અને પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ થાય.
આવી મન-વચન-કાયાના યોગની એકાશ્રતાથી ભાવસારપણે મહાસ્તોત્રે પદે. અને
૨ દેવા હોય ? (૧) 'સર્વસારાણિ' સર્વસાર—સર્વથી સાધ, સારામાં સાર (The best)

દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ, મન-વચન-કાયઐક્યતા : કેના મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થેય છે ? ૪૨૭

(૨) ‘યથામૃતાનિ અસાધારણગુણસંજ્ઞતાનિ’ ભગવંતોના યથાભૂત આવા મહાસ્તોત્રો અસાધારણ શુભસંગત,—ભગવંતોના યથાભૂત-એવા છે તેવા યથા-ભાવવૃદ્ધિ અર્થે સ્થિત સદ્ભૂત અને અન્યને સાધારણ નથી એવા અસાધારણ શુભતું ભાવસારપણે પઠે સંકીર્તન કરતા. (૩) ‘દુષાલક્ષારવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ’ દુષ્ટ અલંકાર વિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા—દુષ્ટ દોષશુદ્ધ કિલ્લ અનિષ્ટ અશિષ્ટ ઉપમાદિ અલંકારરહિત અને પ્રકૃષ્ટ-ઉત્કૃષ્ટ સારામાં સારા ચૂંટેલા શબ્દવાળા (The best-worded). (૪) ‘સર્વજ્ઞપ્રણીતપ્રવચનોન્નતિકરાણિ’ સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર—એ સ્તોત્રો પણ એવા પરમાર્થગંભીર હોય કે જેથી સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનની—શાસનની—તીર્થની ઉન્નતિ થાય. (૫) ‘રાગાદિવિષપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ’—અને રાગાદિ વિષના પરમમન્ત્રરૂપ—આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપેલા રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિષને ઉતારવાને સમર્થ ઉત્કૃષ્ટ મંત્ર સમા તે મહાસ્તોત્રો રાગાદિ જેર શીઘ્ર ઉતારી નાંખે એવા હોય.

અને આવા આ ઉત્તમ મહાસ્તોત્રો શી રીતે ને શા માટે પઠે છે ? તે માટે કહ્યું—‘માવચાર, માવકૃત્યે’ ભાવસારપણે,—ભાવપ્રધાનપણે, ભાવવૃદ્ધિઅર્થે, પોતાનો જે અક્ષિ-રૂપ આત્મભાવ છે, તેની વૃદ્ધિ અર્થે; કે જેથી કરીને આત્મા ઉત્તરોત્તર ભાવનમસ્કારની ચઢતી દશાને પામી ભાવની પરાકાષ્ઠા પામે.

“તુમ શુભગુણ ગંગાજલે, ઝીલી હું નિર્મલ ગાઉં રે;
અવર ન ધધો આદરૂં, નિશઠિન તોરા શુભ ગાઉં રે.
ગિરૂઆ રે શુભ તુમ તણા, શ્રી વર્ધમાન બિનરાવા રે” શ્રી યશોવિજયજી.

“આહકે વ્યાપકતા હો કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,
આતમ અતુલાવથી હો કે પરિણતિ અન્ય વગી;
તુજ શક્તિ અનંતી હો કે ગાતાં ને ધ્યાતાં,
તુજ શક્તિ વિકાસન હો કે થાયે શુભ રમતાં....પુકળ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ તુલ્ય જ હોય છે ને એજ જ શુભચિતલાલ હોય છે, નહિં તો યોગવ્યાધાત હોય છે, એમ દર્શાવે છે—

‘પ્રતાનિ ચ તુલ્યાન્યેવ પ્રાયશઃ, અન્યથા યોગવ્યાધાતઃ। તદ્વક્તવ્ય તદ્વપરઅવર્ણ।
પવમેષ શુભચિતલામઃ, તદ્વ્યાધાતોઽન્યયેતિ યોગાચાર્યા:। ૨૩૧

૨અર્થઃ—અને એઓ (સ્તોત્રો) પ્રાયઃ તુલ્ય જ છે, અન્યથા યોગવ્યાધાત હોય, તદ્વક્તવ્ય તદ્વપર અવર્ણ હોય. એમ જ શુભચિતલાલ હોય, અન્યથા તેનો વ્યાધાત હોય એમ યોગાચાર્યો વક્તે છે. ૨૩૧

વિવેચન

“ જિન ગુણ રાગ પરાગથી રે, મનમોહના રે લાલ.

વાસિત મુજ પરિણામ રે, ભવિ યોહના રે લાલ.

તજશે હૃદય વિભાવતા રે. મનઃ સરથે આતમ કામ રે ભવિ. ” શ્રી દેવચંદ્રક,

અને આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ—ઘણું કરીને તુલ્ય જ છે,—‘ ઘટાનિ ચ તુલ્યાન્યેષુ પ્રાયઃ. ’ સમાન જ છે, એક અર્હત ભગવત્ સંઘની ભક્તિપ્રદર્શક તુલ્ય-સમાનાર્થવાચક જ હોય છે અર્થાત્ અનંતા અર્હત ભગવત પણ એક અખંડ અલોક સહજાતસ્વરૂપ છે, એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિવિશેષરૂપ અર્હત ભગવંતનું કોઈ પણ તદ્ભાવવાચક સ્તવન સમાનાર્થ-વાચક હોઈ, સર્વ અર્હત ભગવંતને એક સરથું લાગુ પડે છે. આમ આ સ્તોત્રો પ્રાયે તુલ્ય જ છે—શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હદ્ ભગવદ્ના ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સરથા જ છે, ‘ અન્યથા યોગવ્યાધાત હોય ’—અન્યથા યોગવ્યાધાત, નહિં તો એમ ન હોય તો એટલે કે તે તુલ્યભાવવાળા સમાનાર્થવાચક ન હોય તો યોગવ્યાધાત—મન-વચન-કાયાના યોગને વ્યાધાત—નિરોધ ઉપજે, અથવા શોભાસાધક યોગનો વ્યાધાત—વ્યાધાધા ઉપજે. પણ ‘ તદ્અપરં તદ્અપર શ્રવણ હોય, ’—તે તુલ્યભાવવાળા મહાસ્તોત્રોથી જ અજ છે, તેનું તદ્અપર—તેનાથી અન્ય પ્રકારના સ્તોત્રનું શ્રવણ હોય. આનો ફલિતાર્થ એ છે કે—‘ યવમેષ શુભચિત્તલાભઃ ’ ૪૦ ‘ એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય, નહિં તો તેનો વ્યાધાત હોય એમ યોગાચાર્યો વહે છે. ’ અર્થાત્ એમ એક જ ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સમાનાર્થ-વાચક સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત-કુશલ ચિત્તનો લાભ હોય, પ્રશસ્ત ચિત્તપરિણામ ઉપજે, નહિં તો તેનો—શુભચિત્તલાભનો વ્યાધાત—વ્યાધાધ હોય એમ યોગાચાર્યોનો અભિપ્રાય છે.

શુભચિત્તલાભ એ જ વન્દનાનું અર્થ-પ્રયોજન છે, એટલે શુભચિત્તલાભ ઉપજવાથી ખરેખરી અર્થોક્ત યોગસિદ્ધિ થવી એ જ અન સાપક છે, એમ વચનદર્શક કરે છે—

‘ યોગસિદ્ધિરેવ યત્ર જ્ઞાપકં, ત્રિવિધમુક્તં શબ્દોક્તમર્થોક્તં ચ । તદેતદર્થોક્તં વર્તતે, શુભચિત્તલાભાર્થત્વાદ્વન્દનાયાં હતિ । ’ ૨૩૨

૩અર્થઃ—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જ્ઞાપક દ્વિવિધ કણું છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત. તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વન્દનાના શુભચિત્તલાભાર્થપણાને લીધે. ૨૩૨

વિવેચન

“ ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન રૂળ કણું રે, પૂજા અર્ચકિત એહ. ”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘ યોગસિદ્ધિરેવ યત્ર જ્ઞાપકં ’—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જ્ઞાપક છે. ’ અર્થાત્ અત્રે—આ શુભચિત્તલાભની બાબતમાં યોગસિદ્ધિ જ જ્ઞાપક-વસ્તુસ્થિતિ જણાવનાર નાધન (Instrument of knowledge) છે; શોભાસાધક યોગની સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ

એ જ અત્રે આ શુભચિત્તલાભ જણાવનારું સાધન છે. આ ગ્રાપક ‘દ્વિવિધ કહ્યું’ છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત;’ સૂત્ર શબ્દથી કહેવામાં આવેલ તે શબ્દોક્ત અને સૂત્રાર્થથી કહેવામાં આવેલ તે અર્થોક્ત. અને ‘તદેતદર્થોક્ત’ વર્તેતે’—તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વંદનાના શુભચિત્તલાભાર્થપણને લીધે. ‘શુભચિત્તલાભાર્થત્વાદ વંદનાયા:।’—અત્રે જે યોગસિદ્ધિ ગ્રાપક છે તે અર્થોક્ત છે, સૂત્રના અર્થ-તત્ત્વ-ભાવને બાવયો તો તે જ યોગસિદ્ધિ અર્થોક્ત ગ્રાપક છે, કારણ કે વંદના છે તેનું શુભચિત્તલાભાર્થપણું છે, એટલે કે શુભ ચિત્તનો લાભ એ જ વંદનાનું અર્થપણું-પ્રયોજનપણું છે. અર્થાત્ સૂત્રના અર્થને, તત્ત્વને, ભાવને જો બાણ-સ્પર્શે, તો શુભ ચિત્તનો લાભ હોય છે ને તો જ યોગસિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો નહિં,—અર્થ-તત્ત્વ-ભાવ બાવયા-સમન્વયા વિનાના શબ્દમાત્ર પકંનથી—શુકપાક જેવા સૂત્રપાકથી નહિં, એમ આશય સમભય છે. તાત્પર્ય કે—શુભચિત્તલાભ વિના શબ્દમાત્ર બોલી જવાથી કંઈ વળતું નથી, યોગસિદ્ધિ થતી નથી; પણ શુભચિત્ત-લાભ થાય તો જ યોગસિદ્ધિ છે, શબ્દોક્ત-શબ્દમાત્ર યોગસિદ્ધિ નહિં, પણ અર્થોક્ત-અર્થપ્રસા અર્થમાં યોગસિદ્ધિ છે.

“મન ધરમાં ધરિયા ધરિયાશા, દેખત નિત્ય રહેશે ચિર થોશા.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ બાવિત બનુધાનને જ અત્રે સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન બનુધાન તો આગમખાલ છે એમ સ્વદેશનીએ પ્રત્યે પ્રત્યેપ્રત્યુક્ત માર્ગિકે કથન કરી, ચૈત્યવંદનને ઉપહાસ કરનારા અન્ય-દેશીઓની મુખચપેટિકા કરે છે—

૫૧૧ જ સતિ તત્ત્વ કિચ્છિદ યદુચ્યતે પૈરુપદાસવુલ્લયા પ્રસ્તુતસ્યાસારતાપાદનાય, તથયા—“અલમનેન ક્ષપણકચન્દનાકોલાહલકલ્પેન અમાચિતામિધાનેન,” ઉક્તવદ-માચિતામિધાનામોગાત, સ્યાનાદિગર્મતયા માવસારત્વાત, તદપરસ્યાડગમવાશ્ચાત્વાત, પુરુષમવુલ્લયા તુ તદ્વાધાડયોગાત, અન્યથાડતિપ્રસજ્જાદિતિ ન કિચ્છિદેષ | ૨૩૩

૫૧૨—અને એમ સતે,—પરોથી ઉપહાસપુદ્ધિથી પ્રસ્તુતની અસારતાના આપોદનાર્થે જે કહેવામાં આવે છે,—જેમકે “ક્ષપણકના વંદનાકોલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સર્જું।”—તે ન કિચ્છિત છે,—ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે, સ્થાનાદિ-ગર્ભતાથી ભાવસારપણું છે માટે, તેનાથી અપરતું આગમખાલપણું છે માટે, અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્વાધાનો અયોગ છે માટે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. એટલા માટે (તે પરોક્તિ) ન કિચ્છિત જ છે. ૨૩૬

પણિકા—દ્વિવિધ ઇયાદિ. દ્વિવિધ—દ્વિપ્રકારનું, ઉક્ત—કહ્યું છે, પ્રવચનઅર્થદેશ. તે જ બ્યક્ત કરે છે—શબ્દોક્ત—શબ્દોક્ત, સૂત્રાર્થે જ, અર્થોક્ત—સૂત્રાર્થયુક્તિસામર્થ્યગત.

॥ ઇતિ શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિચરિતલલિતવિસ્તારપણિકાયાં પ્રણિપાતદ્વન્દક સમાપ્તઃ ॥

વિવેચન

“ભાવને રમણ પ્રણુ શુણે, યોગ શુણી આધીન....નાથ રે;
રાગ તે જિનશુણુ રંગમે, પ્રણુ લીકા રતિ પીન....નાથ રે....નમિ નમિ.”

—શ્રી દેવચંદ્ર

અને ‘એમ સતે પરાથી ઉપહાસયુદ્ધથી ઇ.—તે ન કિંચિત્ છે.’ અર્થાત્ એમ અર્થોક્ત જ યોગસિદ્ધિ અત્ર જ્ઞાપક છે, અર્થ—તત્ત્વ—ભાવ બહુવામાં આવે ને તેથી શુભ-ચિત્તાલાભરૂપ અર્થ—પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તો જ જરૂરના અર્થમાં (In the real sense of the word) યોગસિદ્ધિ જણાવનારૂં અર્થોક્ત જ્ઞાપક છે. એટલે અન્યદર્શનીઓ જે ઉપહાસયુદ્ધિથી—કાંસીથી પ્રસ્તુતની અસારતા કહેવા માટે જે કહે છે કે—‘ક્ષયક્રમના વંદનાકેલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સચું’!—તે તેઓનું ઉપહાસ કથન ‘ન કિંચિત્ છે’—એમાં કંઈ માલ નથી. (૧) કારણ કે ‘ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે.’ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ અભાવિત—ભાવવિહીન અભિધાનનો—કથનનો અયોગ—અદ્યત્તમાનપણું છે માટે. (૨) કારણ કે ‘સ્થાનાવિગમતયા ભાવસારત્વાત’—‘સ્થાનાદિગતિથી ભાવસારપણું છે માટે.’ એની અંદર Xસ્થાન—વર્ણ—અર્થ—આલંબનાદિમાં ઉપયોગ રાખવાનો ભાવ રહ્યો છે ને એ ભાવ જ એનો સાર છે, એટલે એનું ભાવસારપણું—ભાવપ્રધાનપણું છે માટે. (૩) અને ‘તદ્વપરસ્વ આગમવાદત્વાત’—‘તેનાથી અપરતું આગમબાહ્યપણું છે માટે.’ તેનાથી અપરતું—બીજા પ્રકારનું જે હોય, એટલે કે સ્થાન—વર્ણાદિમાં ઉપયોગ રહિત એવું જે ભાવવિહીન હોય તેનું તો આગમ-બાહ્યપણું છે માટે, અર્થાત્ અનુપયોગવંત ભાવવિહીન દ્રવ્ય ક્રિયાનું આગમમાં માન્યપણું નથી માટે. (૪) ‘અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્દબાધાનો અયોગ છે માટે.’—પુરુષપ્રવૃત્તિ હ તદ્દ્રાધાડયોગાત, પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્દબાધાનો—આગમબાધાનો યોગ નથી, અર્થાત્ પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં કંઈ આગમનો હોય નથી, એટલે તેથી આગમને બાધા આવતી નથી. (૫) ‘અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે.’ એમ ન હોય તો અતિપ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ એમ ન હોય ને આગમથી નિરપેક્ષ એવી પુરુષની ગચે તે પ્રવૃત્તિથી કામ ચાલતું હોય તો પછી આગમની જરૂર શી રહી? એમ અતિપ્રસંગ આવે. ‘એટલા માટે (તે પરાક્રિત) ન કિંચિત્ જ છે.’ અર્થાત્ આગમબાહ્ય અભાવિત અભિધાનને અત્રે ચૈત્યવંદન ક્રિયામાં સુફલ સ્થાન જ નથી, એટલા માટે તે અન્ય-દર્શનીઓની ઉપહાસઉક્તિ પોતે જ ઉપહાસપાત્ર હોઈ ન કિંચિત્ જ છે, એમાં કંઈ માલ નથી; તે મહાતુભાવે ‘સમન્થા વિના સેરી નાંખી’ એવી ઉપહાસયુદ્ધિથી સત્ની આશાતના—અનાદર કરે તે અત્યંત અસત્ હોઈ નિઃસાર નિર્માલ્ય જ છે.

~~~~~
Xસ્થાન—વર્ણ—અર્થ—આલંબન આદિ અત્રે સવિસ્તર જણાવવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી હરિભક્તસરિ કૃત યોગવિશિક્ષા અને તે પરની શ્રી યશોવિજયજીની પરમ સુંદર દીકરું અવલોકન કરવું.

એવાં સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત સંપ્રાપ્ત કરી, પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાથે સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે ઇ. સમ્યક્ વિધિ દર્શાવી ચૈત્યવન્દન સૂચવતાર કરે છે—

‘પર્વમૂતે: સ્તોત્રૈર્વક્ત્ર્યમાણપ્રતિક્ષોચિતં ચેતોભાવમાપાચ પચ્ચાક્ષપ્રણિપાતપૂર્વકં પ્રમોદ-
વૃદ્ધિજનકાનભિવન્ધાચાર્યાદીન્ ગૃહીતભાવ: સહૃદયનટવત્ અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાય’
ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય । સ ચોત્તિદ્વતિ જિનસુદ્રયા પઠતિ ચૈતત્સુત્રમ્ ॥^{૨૩૪}

‘અર્થ:—એવંભૂત સ્તોત્રો વરે વક્ત્ર્યભાષુ પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત એવો ચેતોભાવ આપાદન કરી, પંચાંગપ્રણિપાતપૂર્વકં પ્રમોદવૃદ્ધિજનક આચાર્યાદિને અભિવંદી, અધિકૃત ભૂમિકાના સંપાદનાથે સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે વન્દનાસમ્પાદન માટે ચેષ્ટા કરે છે; અને તે જિનસુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ સૂત્ર પઠે છે—^{૨૩૪}

વિદેવ્યન

“ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરિ ભક્તે ચોકણું ચિત્ત હો;
તેહથી કહો છાહું કિયું, જેહને સોંપ્યા તન મન વિત્ત હો. ” શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે હવે વન્દનાચોક્ષ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિને ઉપસંહાર કરે છે—(૧)
‘પર્વમૂતસ્તોત્રૈ:’—એવંભૂત—એવા પ્રકારના ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન એવંભૂત ભાવભાગા મહાસ્તાને વડે વક્ત્ર્યભાષુ—કહેવામાં આવતી પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત—ચોક્ષ્ય એવો ચેતોભાવ—મનોદશા સંપાદન કરી,—‘વક્ત્ર્યમાણપ્રતિક્ષોચિતં ચેતોભાવમાપાચ;’ (૨) ‘પંચાંગપ્રણિપાત-પૂર્વકં પ્રમોદવૃદ્ધિ ઉપભવનારા ઉપકારી આચાર્યાદિને અભિવંદન કરી; (૩) ‘ગૃહીતભાવ: સહૃદયનટવત્’ સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે અધિકૃત—પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાથે વન્દનાસંપાદન માટે ચેષ્ટા કરે, છે,—‘અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાય’ ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય.’ અર્થાત્ સહૃદય નટ જેમ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના સંપાદન અર્થે તેના ભાવમાં તન્મય બની, સહૃદય સ્વયં શ્રોતાજનોના ચિત્તભાવને પણ ભાવિત કરે છે; તેમ આ ભક્તિ કરનારો ભક્ત સાધુ વા શ્રાવક પણ અધિકૃત—પ્રસ્તુત વન્દના—ભૂમિકાના સંપાદનાથે એવો ગૃહીતભાવ થાય, એવો ભાવિતાત્મા બને, કે તે તે તેના ભાવમાં તન્મય—તદ્દલીન બની જાંબજોને પણ ભાવિત કરે ને ભક્તિરસમાં નિમજ્જન કરાવે, એમ ભાવ છે. (૪) અને આવો ભાવિત થયેલો તે જિનસુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ કહેવામાં આવતું વન્દનાકોચોત્સર્ગ સૂત્ર પઠે છે—

વંદનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર
અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્ર
ચૈત્યવન્દનાર્થ કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા

અરિહંતચેડ્યાણ
કરેમિ કાઝસ્સગં
વંદણવત્તિયાણ
પૂઅંણવત્તિયાણ
સંકારવત્તિયાણ
સમ્માણવત્તિયાણ
બોહિલાભવત્તિયાણ
નિરુવસગ્ગવત્તિયાણ

સધ્ધાણ મેહાણ
ધિણ ધારણાણ
અણુપેહાણ વઙ્ગમાણીણ
ઠામિ કાઝસ્સગં ॥

અર્હત્ ચૈત્યાનાં

વંદનં પ્રત્યયે, (નિમિત્તે)
પૂજન પ્રત્યયે,
સત્કાર પ્રત્યયે,
સન્માન પ્રત્યયે,
બોધિલાભ પ્રત્યયે,
નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે,
હું કાયોત્સર્ગ કરું છું
વર્જમાન એવી
શ્રદ્ધાથી, મેધાથી,
ધૃતિથી, ધારણાથી,
અનુપ્રેક્ષાથી,
હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું.

વિધિથી વન્દનાભૂમિકા આરાધનાનું ફેલ મોકલ : ફેલ નટ હતા જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન ૪૩૩

આ વિધિથી વન્દનાભૂમિકાની આરાધના ને-તેલું પરંપરાક્રમ મોકલ દર્શાવી ફેલ નટ હતા જેવા અભાવિત અનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરવાનો મોધ કરે છે—

‘અનેન વિધિનાડરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં, આરાધ્ય જ્ઞાનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ ।’ હરથા તુ ‘કૃદનટનૃત્તવત્ અમાવિતાનુષ્ઠાનપ્રાયં ન વિદુષામાસ્થા નિવન્ધનમ્’ । અનેતો યતિતવ્યમ્ એતિ । ૨૩૫

‘અર્થ:—આ વિધિથી તે મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે. અને એને આરાધીને પરંપરાથી નિયોગથી (નિયમથી) નિવૃત્તિને પામે છે; પણ અન્યથા તો ફેલ નટના ટુટાની જેમ અભાવિત અનુષ્ઠાન જેવું તે વિક્ષાનોને આસ્થાનિષ્ઠાન નથી. એટલા માટે પ્રતે (યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે. ૨૩૫

વિવેચન

“શ્રી-સુપાર્શ્વ જિન વંદિયે રે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ....લલના.

શાંત સુધારક જલનિધિરે, ભવસાધરમાં સેતુ....લલના....શ્રીસુપાર્શ્વ.” શ્રી આનંદધનજી.

આ જે ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરી તે ભાવપૂર્ણ વિધિથી ભાવિતાત્મા હોવાથી જે મહાત્મા છે, તે ‘ધર્મ’ પ્રતિ મુલ્યવત્તા વન્દના’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ધર્મના મૂલ્યરૂપ આ વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે, ઉપાસે છે,— ‘અનેન વિધિનાડરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં’; અને એને આરાધીને-ઉપાસીને પરંપરાથી-ઉત્તરોત્તર ક્રમે નિયોગથી-નિયમથી અવશ્યમેવ નિવૃત્તિને-નિર્વાણને-મોક્ષને પામે છે,— ‘આરાધ્ય જ્ઞાનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ’; પણ અન્યથા તો, આ ઉક્ત ભાવપૂર્ણ વિધિનો ભાવ જેણે ઝીંધ્યો નથી અને તથાક્રૂપ ભક્તિભાવ જેને ઉપજ્યો નથી

એવો અભાવિત આત્મા તો આ આત્મભાવમયી વન્દનાભૂમિકાને આરાધતો નથી; એટલે ‘નાટકનો ભાવ જેણે ઝીંધ્યો નથી ને તેના ભાવ સાથે જેણે સહક્રમ તન્મયતા સાધી નથી, એવા ફેલ-પ્રનાવટી નટનું નૃત્ય જેમ વિકાનું સલાજનોને આસ્થાનું-ચિત્તસ્થિતિનું નિષ્ધન-કારણ થતું નથી, હૃદય ઝીલનાડું ચિત્તાકર્ષક નીવડતું નથી; તેમ ભાવવિકીન જનનું આ અભાવિત જેવું અનુષ્ઠાન વિકાનોને-વિચક્ષણ વિચારક યુરુધોને

મહિં તો આસ્થાનું નિષ્ધન-કારણ થતું નથી. ‘કૃદનટનૃત્તવત્ અમાવિતા-નુષ્ઠાનપ્રાયં ન વિદુષામાસ્થાનિવન્ધનમ્’ । ફેલ નટ જેમ પોતાને મોલવાનો પાઠ મોલી બચ, ગમડાવી બચ, પણ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના ભાવને રૂપશે નહિ; તેમ અભાવિત સૂત્રપાઠક પોષ્ટની જેમ સૂત્રપાઠ મઠી બચ, પણ અધિકૃત ભૂમિકાના ભાવને રૂપશે

નહિં. આહું અભાવિત અનુબંધન વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી, પણુ ભાવિત અનુબંધન જ માન્ય કરે છે, એટલા માટે અત્રે ભાવિત અનુબંધનમાં ચત્ન કરવો યોગ્ય છે,—‘જાતો યતિતવ્યમગ્ર.’

“ નાથ ચરણુ વન્દન તણા દે, મનમાં ઘણા ઉચંચ,

પુણ્ય વિના કિમ પામીયે દે, પ્રણુ એવનનો રંગ દે....ચંદ્રાનન જિન । ”

—શ્રી દેવચંદ્રક.

હવે આશ્ચર્યજનક આ ‘અરિહંત એકપાણુ’ ઇ. સ.નું પહેલું વિવરી રેખાદી તેની પરિક્ષા બાપ્તમાં કરે છે—

૭ સૂત્રાર્થસ્વયમ્—

અજોકાષ્ટમહાપ્રતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તાઃ—તીર્થકરાઃ, તેષાં ચૈત્યાગિ-પ્રતિમાલક્ષણાનિ અર્હન્ત્યૈત્યાનિ । ચિત્તમ્—અન્તાકરણં તસ્ય આવાઃ કર્મ્મ વા વર્ણદ્વાદિ-લક્ષણે વ્યગ્નિ (વર્ણદ્વાદિત્વમ્—વ્યગ્નિ—પા. ૫-૧-૧૨૩) કૃતે ચૈત્યં ભવતિ, તમાર્હન્તાં પ્રતિમા પ્રશસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હન્ત્યૈત્યાનિ મળ્યન્તે તેષાં, કિમ્ ? ‘કરોમિ’—ઇત્યુત્તમ-પુરુષૈકવચનનિર્દેશનાત્મામ્યુપગમં દર્શયતિ, કિમિત્યાહ—કાયઃ—શરીરં તસ્યોત્તર્ગમ્—કૃતાકારસ્ય સ્થાનમીનધ્યાનક્રિયાગ્ચતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય પરિત્યાગ ઇત્યર્થઃ, તં કાયોત્તર્ગમ્ ।

આહ—કાયસ્યોત્તર્ગમ્ ઇતિ પઠ્ઠ્યા સમાસઃ કૃતઃ, અર્હન્ત્યૈત્યાનામિતિ ચ પ્રાગ્ભવિત્, તત્કિમર્હન્ત્યૈત્યાનાં કાયોત્તર્ગમ્ કરોમીતિ । નેત્યુચ્યતે, વઢીમિર્દિષ્ટં તત્પદં પદબ્રવમતિ-ક્રમ્ય મળ્લકપ્લુત્યા વન્દનપ્રત્યયમિત્યાદિભિરગિતસ્વચ્યતે, તતમાર્હન્ત્યૈત્યાનાં વન્દનપ્રત્યયં કરોમિ કાયોત્તર્ગમિતિ પ્રઠ્ઠવ્યં । ૨૩૬

૭ અર્થઃ—સૂતાર્થે તો આ છે—

અર્થશઃ આદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને અર્હન્તીતિ અર્હં છે તે અર્હન્તો—અર્હન્તો, તીર્થકરો. તેઓના ચૈત્યો—પ્રતિમાલક્ષણુ તે અર્હંત્યૈત્યો. ચિત્—અન્તાકરણુ, તેનો ભાવ વા કર્મ—વર્ણ—દંઠ આદિ લક્ષણુ અર્થ કર્થે, ચૈત્ય હોય છે. તેમાં અર્હંતોની પ્રતિમાઓ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણુને લીધે અર્હન્ત્યૈત્યાનિ—અર્હંત્યૈત્યો કહેવાય છે, તેઓનો. શું ? કરોમિ—કરું છું, એમ ઉત્તમ પુરુષના એકવચનનિર્દેશથી આત્માશ્ચ પગમ (પોતાનો અશ્વપગમ) દર્શાવે છે, શું ? તે આટે કહ્યું—કાયઃ—કાય, શરીર, તેનો ઉત્તર્ગમ્—ઉત્તર્ગમ્, કૃતાકારનો (આકાર કરેલ કાયનો)—સ્થાન, મીન, ધ્યાન ક્રિયાના વ્યતિરેકથી (શિવાય) ક્રિયાન્તર અધ્યાસને અધિકૃત કરીને પરિત્યાગ એમ અર્થ છે. તે કાયોત્તર્ગમ્ (કરું છું).

શંકા—કાયસ્ય ઉત્તર્ગમ્—કાયનો ઉત્તર્ગમ્ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી સમાસ કર્યો, અને અર્હંત્યૈત્યોના એમ પૂર્વે આવેલિત કહ્યું. તેથી અર્હંત્યૈત્યોનો કાયોત્તર્ગમ્ કરું છું, એમ કેમ ?

(પ્રમાદાન)—એમ નથી.—તે કહેવામાં આવે છે : છઠીથી નિર્દોષ તે પદ મધુકુંભુતિથી એ પદ પ્રતિકંભીને ‘વન્દનપ્રત્યય’ વન્દન પ્રત્યય છત્યાદિ સાથે અવિરતબંધિત થાય છે; અને તેથી રીને અહંતૈત્યના વન્દનપ્રત્યય કરોમિ કાવોત્સર્ગવ—અહંતૈત્યના વન્દનપ્રત્યય : પોત્સર્ગ કહે’ હું, એમ દેખવા ગોચર છે ૨૩૬

વિવેચન

“અમિત ભરી મૂર્તિ રચી દે, ઉપમા ન થટે કોય;
શાંત સુધારણ ઝીલતી દે, નિરખત તુપતિ ન હોય....વિમલ જિના શ્રી આનંદધનછ.
“ઉપશમરણ ભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ લેટી;
કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ અદાન છે, તિલે ભવજામણની બીડ મેટી....સહજ શુભઆગરો.”

—શ્રી દેવચંદ્રછ

હવે આ પ્રસ્તુત સુત્રનો અર્થ કહે છે—‘સુત્રાર્થ’ તો આ છે’ ધ. અથોક, સુરપુષ્પ-
પિં, ભામંકલ, સિંહાસન આદિ આઠ મહાપ્રતિકાર્ય આદિરૂપ પૂજાને એ અહં છે,
ચોખ્ખ છે, પાત્ર છે, તે અહં-તો—તીર્થંકરો. આ અહં-તોના પ્રતિમા-
અહંતૈત્યો રૂપ ચૈત્યો તે અહંતૈત્યો. ચિત્ત-અન્તઃકરણ, તેના ભાવ વા
કર્મ તે ચૈત્ય’ છે; અને પ્રથાન્ત મૂર્તિ વીતશય ભાવની સ્વચક
મેની સમાધિરૂપ અહં-તની પ્રતિમાઓ છે, તે ‘પ્રથસ્ત સમાધિચિત્તની ઉત્પાદક’—
ઉપભવનારી છે, એટલે તે પશુ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી અહંતૈત્યો કહેવાય છે,
‘અહંતા પ્રતિમાઃ પ્રથસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદૈત્યતાનિ મળ્યન્તે ।’ ધ.

“પ્રથમરસનિર્ગમન દષ્ટિયુગ્મ પ્રસન્ન, વદનકમલમદ્ભુઃ કામિનીસદ્ગુણ્ય ।

કારયુગમપિ થતે શબ્દસમ્બન્ધવન્ધ્ય, તદલિ જગતિ લેષો ધીતરાગસ્થભેષ ॥”

—મહાકવિ ધનપાસ.

આવા એ પરમ પૂજાહં અહંતોના ચૈત્યો છે, તેઓના વંદનાદિ નિમિત્તે હું કાચો
મં કહે’ હું એમ સંબંધ છે. અને ઉત્તમ પુરુષ હું કહે’ હું એમ પોતાના માટે
એકવચન વાપરે, એટલે એકવચની પ્રયોગ કરી, આત્માશુ-
કાચોત્સર્ગ પગમ-પોતે આ ક્રિયાનો સ્વીકાર-પ્રતિપત્તિ કરે છે એમ દર્શાવ્યું
પ્રતિજ્ઞા છે. કાચ એટલે શરીર, તેના ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ, તે કાચોત્સર્ગ.
અર્થાત્ સ્થાન, સૌને ને ધ્યાન શિવાયની બીજી ક્રિયામાં અધ્યાસને-
શકાણને આશ્રીને, કૃતાકાર-આકાર કરેલ કાચનો ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ તે કાચોત્સર્ગ. ‘કૃતા-
કાર’ એટલે કાચોત્સર્ગને ચોખ્ખ શરીર આકાર બેલું કર્યો છે, અથવા કાચોત્સર્ગના આકાર
(આગાર) દર્શાવતું અપવાદ સૂત્ર બેલું ઉચ્ચયું છે તે.

પંક્તિકાઃ—કૃતાકારસ્વ—કૃતાકારને,—બેલું આકાર કર્યો છે; કાચોત્સર્ગ—અહં શરીરધર્યાન
બેલું ક્યું છે, અથવા કાચોત્સર્ગ—અપવાદસૂત્ર બેલું ઉચ્ચયું છે.

પ્રવૃત્તિ:—પ્રશસ્ત-શુભ એવી કાય-વાહ-મનની પ્રવૃત્તિ, તેના વન્દન-પૂજનાદિ પ્રત્યે-તેના નિમિત્તે. ‘તત્કલ્લ મે કથં નામ કાયોત્સગ્ગદિવ સ્યા દિત્તયોડ્ડયે’—અર્થાત્ તે વન્દનનું કર્મકષ્યાદિ ફલ મને આ કાયોત્સર્ગ થકી જ કેમ હોય ! એ અર્થે.—એમ સર્વત્ર ભાવના કરી-લેવી, આ કાયોત્સર્ગ થકી જ વન્દનનું, પૂજનનું, સત્કારનું, સન્માનનું, યોષિલાભનું, નિરુપસર્ગનું ફલ પ્રાપ્ત હો !—એવી ભાવનાથી આ કાયોત્સર્ગ કરે છે એમ ભાવાર્થ છે.

तथा 'पूयणवसियाप'—पूजनप्रत्ययं पूजन अत्यये—अन्ध-आद्य आदिथि
अभ्यर्थं अर्थान्, तेना अत्यये—निमित्ते; तथा 'सङ्कारवसियाप'—सत्कारप्रत्ययं सत्कार
अत्यये—प्रवर-साराभां सारा वस्त्र-आधारषुआदिथि अभ्यर्थान् ते सत्कार, तेना अत्यये—निमित्ते
आ कार्यात्सर्गं ३३ं ३३ं.

“ વંદન વંદન સેવન નમન વળી પૂજનારે, સ્મરણ સ્તવન વળી ધ્યાન;
 દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર, કીજે જિનારાજનારે, અગટે પૂર્ણ નિધાન.....
 ઓહાગઠી ઓહાગઠી તો કીજે શ્રી ગુનિચુવત સ્વામીની રે,
 જેહથી નિજ પદ સિદ્ધિ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉક્ત પૂજન-સત્કાર તો સાધુને અનુચિત છે ને આવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે આવક-
એ બેભાંધી આ કારણેતર્મનો વિષય કાણુ છે ? એમ કાંઈ સંકા કરે છે—

आह—साधुः आबको जा ! तत्र साधोस्तावत्पूजनसत्कारावबुद्धितावेष, प्रव्य-
स्तवत्वात्, तस्य च तत्प्रतिपेक्षात्, “तो कश्चिन्नमस्कृतं पुष्पाङ्गं च दृष्ट्वा” इति
वचनात् । आबक्रत्वु सम्पादयत्येवैतौ यथाविभक्तं, तस्य तस्यधानत्वात्, तत्र तत्त्वदर्शित्वात्,
“लिङ्गपूजाविभवबुद्धि” इति वचनात् । तत्कोऽनयोविषय इति ।^{२३८}

૬અર્થ:-શંકા-સાધુ:કે આવક ? તેમાં સાધુને તો પૂજન-સંકાર અનુચિત જ છે,—
 દ્રવ્યસ્તવપણાને લીધે, અને. તેના. પ્રતિષ્ઠાને લીધે,—“કૃત્તેન સંયમવિદ્ પુષ્પાદિકે નથી
 ઇચ્છતા” એ વચનથી. આવક તો આ બંને યથાવિશ્વસ સંપાદે જ છે,—તેના તત્ત્વધ્યાનપણાને
 લીધે, તેમાં તત્ત્વકારિષ્ણણાને લીધે, “જિનપૂજાવિશ્વસ છુદ્ધિ” એ વચનથી તો આ બેમાં
 કોણ વિષય છે ? ૨૩૮

विषयः

“ પ્રભુ કીડે સુખ સાંભરે, પરમાત્મ પૂર્ણાનંદ રે;
 દેવચંદ્ર જિનરાજના, નિત વંદો મય અરવિંદ રે...
 શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણે, અતિ આકર્ષુત સદબનંદ રે...” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને શંકા થવી સંભવે છે કે—આ પૂજનપ્રત્યયે અને સત્કારપ્રત્યયે કાર્યોત્સર્ગ કરે છું એમ કહું, તે કોણ સાધુ કરે છે ? કે શ્રાવક ? તેમાં સાધુને તો પૂજન-સત્કાર અનુચિત જ છે, કરવા ઉચિત જ—યોગ્ય જ નથી, કારણ કે તે દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે અને તે દ્રવ્યસ્તવનો તો સાધુને નિષેધ છે માટે. અને તે પ્રકારે આગમવચન છે કે ‘કૃત્સ્ન સંયમવિદ્ (સર્વવિરતિ) પુષ્પાદિક ઇચ્છતા નથી.’ અને શ્રાવક તો આ બંને પૂજન-સત્કાર ‘યથાવિભવ’—પોતાના વિભવ પ્રમાણે સંપાદે જ છે; કારણ કે તે શ્રાવકને તો દ્રવ્ય-સ્તવનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેમાં ધનવ્યય થકી મહાહોષનિવૃત્તિ છે ઇ. પ્રકારે તત્ત્વદર્શિપણું છે માટે,—‘જિનપૂજા વિભવ યુદ્ધિ’ એ વચનથી. તો આ સાધુ અને શ્રાવક એ બંનેમાં પૂજન-સત્કારનો વિષય કોણ છે ?

તે શંકાનું સમાધાન કરતાં,—સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બંને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ કરાવવા ને અનુમાદવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૦ ઉચ્યતે—

સામાન્યેન દ્વાવપિ સાધુધાવકૌ । સાધોઃ સ્વકરણમધિકૃત્ય દ્રવ્યસ્તવપ્રતિષેધઃ, ન પુનઃ સામાન્યેન, તદ્વ્રુમતિભાવાત્,—મવતિ ચ મગધતાં પૂજાસત્કારાદુપલમ્ય સાધોઃ પ્રમોદઃ, સાધુ શોભનમિદમેતાવજ્જન્મફલમવિરતાનામિતિવચનલિજ્જગમ્યઃ, તદ્વ્રુમતિરિયઃ ઉપદેશવાનતઃ કારણાપસેષ્ઞ ।

વદાતિ ચ મગધતાં પૂજાસત્કારવિષયં સદુપદેશ—કર્તૃવ્યા જિનપૂજા, ન જહ્નુ વિત્તસ્થાન્યચ્છુપ્રતરં સ્થાનમિતિવચનસન્દર્ભેન । તત્કારણમેતત્ ॥ ૨૩૯

૧૦ અર્થઃ—(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્યથી બંનેય,—સાધુ અને શ્રાવક, સાધુને સ્વકરણને આશ્રીને દ્રવ્યસ્તવનો પ્રતિષેધ છે, ન પુનઃ સામાન્યથી,—તેના અનુમતિ ભાવ છે માટે; અને ભગવંતોના પૂજન-સત્કાર કેવીને સાધુનો પ્રમોદ—‘આ સાધુ શોભન છે, અવિરતોને આદરું’ બન્ધે છે, એવા વચનલિંગથી ગમ્ય છે; આ તેની અનુમતિ છે; અને ઉપદેશદાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપતિ છે માટે.

અને ભગવંતોના પૂજન-સત્કારવિષયી સદુપદેશ તેઓ દીએ છે,—‘જિન પૂજકર્તવ્ય છે, ખરેખર । વિતર્ક અન્ય શુભતર સ્થાન નથી’ એવા વચનસંદર્ભથી. આ તેનું કારણ (કરાવવું) છે. ૨૩૯

વિવેચન

“ જન્મ કૃતારથ તેહમે રે, દિવસ સફલ પશુ તાસ;
જગતશરણુ જિન ચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ....

“ જિનધર પૂજો....શ્રી સંભવ. ” શ્રી દેવચંદ્રક.

જે શંકા કરી તેનું સમાધાન હવે કરે છે—સામાન્યથી જાન્યેય-સાધુ અને શ્રાવક આ પૂજન-સત્કારના વિષય છે. સાધુને ‘સ્વકરણની અપેક્ષાએ’—પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ નહિ કે સામાન્યથી, કારણ કે તેઓને સાધુને દ્રવ્યસ્તવ પોતે તેનો અનુમતિભાવ-અનુમોદનભાવ હોય જ છે. અને ભગવંતોના પૂજ કરવાનો નિષેધ, પણ—સત્કાર દેખીને ‘સાધુ શોભનમિલમેતાવજ્જન્મફલમવિરતાનામ્’ કરાવવા-અનુમોદવાનો ‘આ સાધુ છે, (રૂડું છે) શોભન (સુંદર) છે, અવિરતોને આટલું જન્મફલ છે,’ એવા વચનલિંગથી-ચિહ્નથી ગમ્ય-જણાઈ આવતો, વ્યક્ત થતો પ્રમોદ સાધુને હોય છે; અને આ જ તેની અનુમતિ-અનુમોદના છે. તેમજ ‘ઉપદેશકાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપત્તિ’ તે કરાવવાના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ પણ સાધુને હોય છે. કારણ કે ‘કર્તવ્ય્યા જિનપૂજા’ જિનપૂજ કર્તવ્ય છે’ કરવા થોડય છે, ખરેખર! ધનનું વ્યય કરવાનું આના કરતાં બીજું વધારે શુભ-પ્રશસ્ત સ્થાન નથી,—‘ન જહુ વીત્તસ્યાન્યચ્છુમતરં સ્થાનં’ એવાં પ્રકારના વચનથી ભગવંતોના પૂજ-સત્કારવિષયી ચક્રપદેશ તેઓ દીએ છે. આ ઉપદેશકાન તે તેનું કારણ-કરાવવું તે છે. આમ સાધુને ભગવંતના પૂજ-સત્કાર માત્ર પોતે કરવાનો નિષેધ છે, પણ કરાવવાનો તેમ જ અનુમોદવાનો નિષેધ નથી.

“આજ કૃતપુણ્ય ધન્ય દિહ માહરો થયો, આજ નરજન્મ મેં સફળ ભાળ્યો; દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવીશમો વંદીએ, ભક્તિભર ચિત્ત તુજ શુભ રમાળ્યો.... સદૃજ શુભ આગરો, સ્વામી મુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાળ્યો.”

શ્રી દેવચંદ્રશ.

ઉપદેશન વડે જીનને દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું તે દોષાન્તરનિવૃત્તિદારે કરીને જનવલ (નિર્દોષ) છે, જેમ નાગભયથી યુત્રને આમગથી એવનાના દર્શતથી સમર્થિત કરી, સાધુ આ દ્રવ્યસ્તવનો અવિયય નથી, જેમ આમગપ્રામાણ્યથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૧ મનવર્ષ ચ તદ્, દોષાન્તરનિવૃત્તિદારેણ। અયમગ્ર પ્રયોજકોઽશઃ, તથામાવતઃ પ્રવૃત્તેઃ, હપાયાન્તરમાષાત્। નાગમયસુલગર્તાકર્ષણજ્ઞાતેન માવનીયમેતત્।

તદેવં સાધુરિત્યમેવૈતત્સમ્પાદનાય કુર્વાણો નાવિષયઃ, વચનપ્રામાણ્યાત્, હૃથમેવેહ-સિદ્ધેઃ, અન્યયાડ્યોગાદિતિ ॥ ૨૬૦

પણિકા:—નાર, યાવત્તથ સર્વ સાવલ જેણે છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુને સાવલ પ્રકૃતિવાળા દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશન વડે કારણ (કરાવવું) કેમ મુક્ત હોય! જેમ આશંકાને કહ્યું—અનવર્ષ વ—અને અનવલ, નિર્દોષ, યતદ્—આ, દ્રવ્યસ્તવકારણ. હેતુ કલો—દોષાન્તરનિવૃત્તિદારેણ—દોષાન્તરાદ્—દ્રવ્યસ્તવ અપેક્ષાએ જન્ય એવા ઇન્દ્રિયાઈ હેતુ મહત્ દોષાન્તરગ્રાથી વા કૃપિ આદિ આરંભવિશેષગ્રાથી, તસ્ય વા—વા તેની, યા—જે, નિવૃત્તિઃ—નિવૃત્તિ, ઉપરમ, સ પલ દ્વારમ્—તે જ દાર, ઉપાય, તેજ—તે વડે કરીને,

૧૧ અર્થઃ—અને તે (એ-દ્રવ્યસ્તવકારણ) અનવધ છે,—દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને. આ અત્રે પ્રયોજક અંશ છે, તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે, ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે. નાગભયથી પુત્રના ગત્તામાંથી આકર્ષણના દંષ્ટાન્તથી આ ભાવનીય છે.

તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે, આમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે. ૧:૦

વિવેચન

“ ધન્ય ધન્ય તે જીવ, પ્રભુ પદ વંદી હો દેશના સુષ્ટિ;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે....

સેવો ઇશ્વર દેવ, જિજ્ઞે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વંરી. ” શ્રી દેવચંદ્રણ.

અત્રે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આવજીવ-જીવન પર્યંત જેણે સર્વ સાવધ—પાપયુક્ત સંદોષ કાર્ય છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુ નિર્મલ્ય યુનિને, જેમાં હિંસાદિ સાવધ—પાપ પ્રગટ છે એવા દ્રવ્યસ્તવવું ઉપદેશન વડે કરાવવું કેમ યુક્ત હોય? દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે એના સમાધાનરૂપ ઉત્તર અત્ર આપ્યો કે ‘અનવધં ચ તત્’ ‘તે દ્રવ્યસ્તવવું અનવધ છે;’ આ દ્રવ્યસ્તવવું કરાવવું એ અનવધ—અવધ રહિત ઉપદેશન અનવધ નિર્દોષ છે. શી રીતે નિર્દોષ છે? ‘દોષાન્તરનિવૃત્તિત્તારણ’—‘દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને,’ દ્રવ્યસ્તવમાં જે અદ્ય હિંસાદિ દોષ દેખાય છે, તેના કરતાં બીજા ઘણા મોટા દોષમાંથી પાછા વાળવારૂપ ઉપાયે કરીને; અર્થાત્ ઇદ્રિયવિષયને પોષવા અથવા ખેતી વગેરે આરંભો સેવવા ગૃહસ્થો હિંસાદિ મહા-

વાક, અવધાન્તરમાં પ્રવર્તનને લીધે આ અનવધ શી રીતે? એમ આશંકાને કહ્યું—અયમ્—આ, મહત્દોષાન્તરનિવૃત્તિરૂપ, અન્ન—અત્રે, દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશનમાં, પ્રયોજક—પ્રવર્તક, અંશઃ—નિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવકર્તાક્રિયાનો વિભાગ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથામાવત્—દોષાન્તરનિવૃત્તિભાવ થયો, પ્રવૃત્તેઃ—એટલાને લીધે. ઉપાયાન્તરામાવાત્—દ્રવ્યસ્તવપરિહારથી અન્ય હેતુના અભાવને લીધે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—

નાગ ઇયાદિ. નાગમયેન—સર્પની ભીતિથી, સુતસ્ય—પુત્રનું, ગત્તાત્—થભમાંથી, આકર્ષણપ્-અપનયન, પત્તદેવ—એ જ, જ્ઞાતૈ—હજાર; તેજ—તેના વડે કરીને, માવજીવમેતત્—આ ભાવનીય છે. કોઈ સ્ત્રીએ પ્રિય પુત્રને રમણીયરૂપવાળો ઉપસ્થાને રમણાર્થે મંદિરની બહાર વિસભર્યો. અને તે અતિ ચપલતાથી અને અનિવેકતાથી અહીંતહીં પર્યટતાં અવટ જેવા અતિવિષમ તટવાળા એક ગર્ભમાં પ્રવેશ્યો. અને યુક્તોન્તરે પ્રત્યપાયસંભાવનાથી ચક્રિતચેતા માતા તેને આણુવાને તે દેશે આવી, અને ગતોન્તરર્તા નિજ પુત્રને દીઠો, અને તેની પાછળ આવેલા કોપપ્રસન્ન નહિ કળાતા, અજનપુજ્ય જેવી કાળી કાચવાળા, અતિ વિકટ સ્ફુટાટોપ ઉદ્ઘાટિત કરતા એવા નાગને દીઠો. એટલે તે શુરુવાચવઆલોચનમાં ચતુરાએ અરેખર! આ નાગથી આને મહાન્ અપાય થશે એમ ચિંતવી સત્વર હાથ લંબાવી ગત્તામાંથી પુત્રને એઓ. જેમ તે થોડી ઉઠીકુઈ ચરીતવદ્તાથી (આમડી છોલાવાથી) તે સપીઝ છતાં દોષવતી નથી, પરિશુદ્ધ ભાવપણાને લીધે; તેમ સર્વથા સર્વ સાવધ ત્યકતા છતાં સાધુ ઉપાયાન્તરથી મહત્ સાવધાન્તરમાંથી ગૃહીઓની નિવૃત્તિ નહિ દેખતાં, દ્રવ્યસ્તવ આદેશતાં પણ દોષવાન નથી.

દોષ કરી રહ્યા છે, તેઓને તે મહાદોષમાંથી પાછા વાળી નિર્દોષ ભક્તિપ્રયોજનમાં પ્રેરવાનો એકાંત હિતકેતુ હોવાથી આ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું નિર્દોષ છે, અનવધ છે.

એટલે પુનઃ આશંકા થશે—આમ તો એક અવધ (પાપ) છોડાવી બીજા અવધમાં પ્રવર્તીવવાનું થયું, તો આ દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ અનવધ—નિષ્પાપ કેમ ? એ આશંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘આ અત્રે પ્રયોજક અંશ બીજા ઉપાયના અભાવે છે, તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ બીજા મોટા દોષમાંથી તથાભાવથી પાછા વાળવું એ જ અત્રે દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશદાનમાં સુનિને તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ પ્રયોજક—પ્રયોજનાર—પ્રવર્તીવનાર અંશ—ભાગ છે; કારણ કે દોષાન્તરમાંથી—બીજા દોષમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી—પાછા વાળવું એવા તથાપ્રકારના ભાવથી જ સુનિની તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ હોય છે, અને તે પણ ‘ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે’—‘હયાયાન્તરમાવાત’ હોય છે, અર્થાત્ તે દોષમાંથી પાછા વાળવાને દ્રવ્યસ્તવ શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય છે નહિ એમ સમજીને ન છૂટકે તેવો ઉપદેશ તે દીએ છે.

અને ‘નાગભયથી પુત્રના ગર્તમાંથી આકર્ષણના દંડાંતથી આ ભાવનીય છે;’ સાપના ભયથી પુત્રને ગર્તમાંથી—ખાડામાંથી ખેંચી કાઢવાના દંડાંત ધરથી આ ભાવન કરવા ચોચ્ય છે. તે આ પ્રકારે—કોઈ માતાએ પોતાના બહાલા બાળક નાગભયથી પુત્રને શલ્લુગારીને રમવા માટે ઘરમાંથી બહાર મોકલ્યો, ચપ્પણ અને અણુસમણ બાળક તો રમતાં રમતાં એક બીંડા બહુમચડા ખાડામાં પેડો, ઘણો વખત થયા છતાં પુત્ર પાછો આવ્યો નહિ, એટલે માતાને ચિંતા થતાં તેને આજુબાને ત્યાં આવી, અને ખાડાની અંદર તેને દીકો; અને આવુબાલુ નજર કરી તો એક કોધાવિષ્ટ કુંડેશા મારતો કાળો નાગ બાળકની પાછળ પડ્યો હતો. એટલે તત્સણ સમયસૂચકતા વાપરી તેણે બાળકનું ખાંવડું ઝાલીને તેને ખાડામાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. આમ કરવામાં ભેકે બાળકની ચામડી જરા છોલાણી, ઉગરકા પડ્યા ને તેને પીડા થઈ, પણ તેને ગચાવી લેવા માટે બીજો કોઈ છૂટકો નહિ હોવાથી તેમ શુદ્ધભાવથી કરવામાં માતાને લેશ પણ દોષ નથી; તે જ પ્રકારે બીજા કોઈ ઉપાયથી ગૃહસ્થને મહાસાવધમાંથી પાછા વાળવાનો સંભવ નહિ દેખતાં, સાધુ પોતે સર્વથા સાવધ ત્યજ્યા છતાં, ન છૂટકે ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ દીએ છે. તેમાં તે વત્સલ માતાની જેમ મહાપાપરૂપ ક્ષુધિધરથી ગૃહસ્થને ગચાવી લેવાનો નિર્મલ આશય જ સુનિને છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થને પાપમાં પ્રવર્તીવવાનો નહિ, પણ જેમ અને તેમ પાપથી નિવર્તીવવાનો જ પરિશુદ્ધ હેતુ જ સાધુને છે. એટલે તેવા દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશશ્રવનમાં તેને દોષ નથી.

અને ‘તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી;’ આમ— ઉક્ત પ્રકારે જ આ દ્રવ્યસ્તવના સંપાદન અર્થે એમ ઉપદેશપ્રવૃત્તિ કરતો સાધુ આ પડે

દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી, અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ. માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો એટલે તેને પણ 'વ્યવનપ્રમાણ્યને લીધે'—આગમના પ્રમાણ—અવિષય નથી. પણુને લીધે દ્રવ્યસ્તવ ઘટે છે. શાને લીધે ? 'આમ જ છુટ-સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે.' અર્થાત્ મુનિને પણુ દ્રવ્યસ્તવનો અધિકાર છે એમ આગમમાં પણુ જે ઇષ્ટ માનેલ છે તેની સિદ્ધિ આમ જ ઉક્ત પ્રકારે કરાવણું અને અનુચોદણું એ બન્ને પ્રકારથી હોય છે, નહિં તો તે દ્રવ્યસ્તવનો મુનિને યોગ જ ઘટે નહિં. આમ સાધુ પણુ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે.

અને આવકે તો આ પૂર્ણ-સત્કાર બન્નેનો વિષય છે જ, અને આરંભવતને આ બન્ને ઔચિત્ય-આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે હાલિત છે, ઇ, યુક્તિથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨. આવકસ્તુ સમ્પાદયજ્યેતૌ ભાવાતિશયાત અધિકસમ્પાદનાર્થમાહ । ત તસ્યૈતયોઃ સન્તોષઃ, તદ્ગર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત । જિનપૂજનસત્કારયોઃ ફરણલાલસઃ જ્ઞાત્વાપો દેશવિરતિપરિણામઃ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન ।

ઉચિતૌ ચારમ્મિણ પતૌ, સદારમ્મરૂપત્વાત, ઔચિત્યાજ્ઞાન્મૃતયોગાદ્, અસદારમ્મનિવૃત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાદતિપ્રસક્તાદિતિ । ૨૪૧

પણિકા—તદ્ગર્મ ઇત્યાદિ. તદ્ગર્મસ્ય—આવકધર્મના, તથાસ્વભાવત્વાત—જિનપૂર્ણ-સત્કારમાં આકાંક્ષાતિરેક થઈ અસંતોષસ્વભાવપણુને લીધે. એ જ ભાવે છે—જિનપૂજાસત્કારયોઃ—ઉકાંક્ષ જિનપૂર્ણ-સત્કારમાં, ફરણલાલસ યથ—વિધાનલપટે જ,—જાલુ—જાળના એવકાર અર્થપણુને લીધે. જે સચિત્તઆરંભવળ નામની અષ્ટમ પ્રતિમાના અભ્યાસથી પૂર્વકાલભાવી, દેશવિરતિપરિણામઃ—આવકે અધ્યવસાય જેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણુ વડે કરીને. નિજ અવરથાના આનુરૂપથી જે પ્રવૃત્તિ-જોડા તેના પ્રધાનપણુએ કરીને. ઔચિત્યને જ ભાવતાં કહ્યું—ઉચિતૌ ચ—અને હાલિત છે, ચેત્તમ છે, આરમ્મિણઃ—આરંભીને, તે જ પૃથિવી આદિ ભાવતાં કહ્યું—સદારમ્મરૂપત્વાત—પતૌ—આ બન્ને, પૂર્ણ-સત્કાર, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સદારમ્મરૂપત્વાત—સદ્—સુંદર,—જિનવિષયતાથી, આરમ્મઃ—પૃથિવી આદિ ઉપર, તદ્ગુણત્વાદ્—તદ્ગુણપણુને લીધે. આરંભવિરોધ છતાં પણુ આ બન્નેનું સદ્-આરંભત શી રીતે ? એમ આશંકીને કહ્યું—

આજ્ઞાન્મૃતયોગાત્—આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે. આજ્ઞેચ—આજ્ઞા જ, “જિનમવળં જિનવિમ્બ” —જિનભવન, જિનગિંજ ઇત્યાદિ આપોપદેશરૂપા, અમૃતં—અમૃત,—અજનામરભાવકારિપણુને લીધે, તેન—તેથી, યોગાદ્—યોગને લીધે. આજ્ઞા પણુ શું નિબંધને આમ છે ? એમ આશંકીને કહ્યું—અસદારમ્મનિવૃત્તેઃ—અસતઃ—ઇદિમાર્થવિષયતાથી અસત્—અસુંદર, આરંભસ્ય—આરંભની, તત્તો વા—ના તેનાથી જિનપૂર્ણદિકાલે નિવૃત્તિને લીધે. વાર, તેની નિવૃત્તિ અન્યથા પણુ થશે, એમ આશંકીને કહ્યું—અન્યથા—આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત પૂર્ણ-સત્કાર છોડીને, તદયોગાત્—અસુંદર આરંભનિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વિપક્ષમાં બોધા કહી—અતિપ્રસક્તાત્—પ્રકારાન્તરથી પણુ અસદ્-આરંભનિવૃત્તિના અભ્યુપગમે દૂતરમણુ—આશેલન અર્થમાં પણુ તેની પ્રાપ્તિથી અતિપ્રસન્નને લીધે. इति—એમ, વાક્યસમાપ્તિમાં.

૧૨અર્થ:—આવકે તો આ બન્ને (પૂર્ણ-સત્કાર) સંપાદનો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે; તેને આ બેમાં (પૂર્ણ-સત્કારમાં) સન્તોષ નથી,—તદ્ધર્મના (આવકધર્મના) તથાસ્વભાવપણાને લીધે. ખરેખર! આઘ દેશવિરતિ પરિણામ જિનપૂર્ણ-સત્કારમાં કરણલાલસ જ (હોય છે),—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને.

અને આરંભીને આ બન્ને ઉચિત છે,—સદ્આરંભરૂપપણાને લીધે, ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃતયોગને લીધે, અસદ્આરંભનિવૃત્તિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, અતિ-પ્રસંગને લીધે. ૨૪૧

વિવેચન

“ સભજનશું જે પ્રીતહીલ, છાની તે ન રખાય;
પરિમલ કસ્તૂરી તણોલ, મહીમાંહે મહકાય....

સોભાળી જિનશું લાગ્યો અવિહલ જંગ.

આગળીએ નવિ મેરૂ ઠંકાયે, છાળીએ રવિ તેજ;

અંબલિમાં જિમ જંગ ન માયે, સુજ મન તિમ પ્રણ હેજ....સોભાળી. ”

શ્રી યશોવિજયભટ્ટ.

અને ‘આવકે તો આ બન્ને સંપાદનો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે.’ અર્થાત્ સુશુરુમુખે અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી જે ધર્મ કરે છે એવો ગૃહસ્થ આવકે તો આ પૂર્ણ-સત્કાર બન્ને સંપાદન કરે જ છે, છતાં આવકને પૂર્ણ-સત્કાર ભાવાતિશય થકી અધિક અધિક ભાવના ઉલ્લાસથી અધિક અધિક બા.માં સંતોષ નથી. પૂર્ણ-સત્કારના સંપાદન અર્થે એને પણ અને તેનો વિષય કહ્યો છે. કારણ કે ‘જ તસ્યૈતયોઃ સંતોષઃ’ તેને આ બેમાં સંતોષ નથી,—તદ્ધર્મના તથાસ્વભાવપણાને લીધે.—‘તદ્ધર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્’. અર્થાત્ આ પરમ પૂર્ણત્વ અર્હત પ્રણી ભક્તિ માટે સ્કેડ્ સર્વસ્વ યોવારી નાંખું તોપણ યોગ્ય છે એવી ભાવના જે આવે છે એવા આવકને આ પૂર્ણ-સત્કાર એ બેની બાબતમાં સંતોષ થતો નથી, એટલે અધિકાધિક પૂર્ણ-સત્કારની તેની ભાવના અતુલ જ રહે છે, કારણકે તદ્ધર્મનો—તે આવકધર્મનો તથાસ્વભાવ જ—તથાપ્રકારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે છલકાતી ભક્તિને લીધે તેને ભગવંતના તે પૂર્ણ-સત્કાર બા. અસંતોષ જ રહ્યા કરે !

અને એટલે જ ‘આઘ દેશવિરતિ પરિણામ ખરેખર ! જિનપૂર્ણ-સત્કારમાં કરણ-લાલસ જ હોય છે,’ સંચિત્ આરંભ વજનારી એવી આવકની આકર્ષી પ્રતિમાના અભ્યાસ પૂર્વેના જે આઘ દેશવિરતિ પરિણામ-ભાવઆવકનો ભાવ છે, તે

ઔચિત્યપ્રવૃત્તિ
સારપણું

જિન-પૂર્ણ સત્કાર કરવાની બાબતમાં લાલસાવાળો—તીવ ઈચ્છાવાળો જ હોય છે; અને એ પણ ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને તેમ હોય છે, અર્થાત્ પોતાની અવસ્થાને-દશાને ઉચિત એવી

પ્રવૃત્તિના પ્રધાનપણા વડે કરીને શ્રાવકને તેવા પ્રકારની પૂજા-સત્કાર પ્રવૃત્તિ કરવાનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું છે, તેવા પ્રકારે પૂજા-સત્કાર કરવા ઘટે છે, તેથી જ તે તેવા પ્રકારે કરણુલાલસ હોય છે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને “જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે” ઇ. સુભાષિત અનુસાર જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજવું ને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરવું, તે આત્માર્થને ઉચિત છે, એમ ઔચિત્યનો-ઉચિતપણાનો સામાન્ય નિયમ છે. એટલે ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃત યોગથી આરંભવતંને બાદમાં ઉચિત છે, એવા આરંભવતં ગૃહસ્થને આ બંને પૂજા-સત્કાર ઉચિત છે, કરવા ઘટે છે. શાને હીંધે ઉચિત છે ? ‘સદ્દ્યારંભરૂપણાને હીંધે;’ આ પૂજા-સત્કારનો વિષય જિન ભગવાન હોવાથી, તે અંગેનો આ પૃથ્વી-જલ આદિ આરંભ સત્-સુંદર છે, એટલે તેનું સત્આરંભપણું છે માટે.

હિંસામય આરંભ પોતે જ અસત્ છે, તો પછી આ પૂજા-સત્કારવિષયક આરંભનું સદ્દ્યારંભરૂપણું શાને હીંધે ? ‘ઔચિત્યાજ્ઞાઽમૃતયોગાત્’—‘ઔચિત્ય આજ્ઞા અમૃતયોગને હીંધે.’ અર્થાત્ જિનભવન, જિનભિંબ આદિ કરાવવા શ્રાવકને ઉચિત છે એવી આત્મ પુરુષના વચનરૂપ આગમની આજ્ઞા છે, અને તે જ તેના આશયક જીવને અલ્પશમર ભાવરૂપ અમૃત પદ પમાડનારી હોવાથી ‘અમૃત’ છે, એટલે સત્પુરુષના આ આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે કરીને પ્રસ્તુત આરંભ પણુ સત્આરંભરૂપ બની જાય છે, માટે.

અને આ આજ્ઞા પણ આમ અમૃતરૂપ ‘અસદ્દ્યારંભનિવૃત્તિને હીંધે’ હોય છે. અર્થાત્ ઇંદ્રિયાર્થવિષયપણાને હીંધે જે અસત્-અસુંદર આરંભ છે, તેમાંથી જિનપૂજાકાળે નિવૃત્તિ હોય છે; એટલે હિંસાપ્રધાન પ્રવૃત્તિરૂપ અસત્ આરંભમાંથી નિવર્તીવી ભક્તિપ્રધાન સત્આરંભમાં પ્રવર્તીવતી હોવાથી આ શ્રાવકોચિત જિનઆજ્ઞા તેના આત્માને અમૃતરૂપ થઈ પડે છે.

અસદ્દ્યારંભ નિવૃત્તિ ભગવાન આજ્ઞાઅમૃતના યોગ શિવાય ‘અન્યથા તેના અયોગને હીંધે’—બીજા કોઈ પ્રકારે તે અસત્આરંભનિવૃત્તિના અયોગને હીંધે ગૃહસ્થ તે તે ઇંદ્રિયાર્થવિષયી પાપમય પ્રવૃત્તિમાંથી વિરમે એ સંભવતું નથી. અને પ્રકારાન્તરથી અસત્-આરંભથી નિવૃત્તિ થાય એમ ને માનીએ તો ‘અતિપ્રસંગને હીંધે’—જુગાર રમવું, હીંચકા ખાવા વગેરે પ્રવૃત્તિમાં પણુ તે અસત્આરંભનિવૃત્તિના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ! અને એ તો અનિષ્ટ છે, એટલે અસત્આરંભ છોડાવી સત્આરંભમાં જોડનાર આ ‘આજ્ઞા-અમૃત’ના યોગથી જ શ્રાવકને જિનપૂજા-સત્કારનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું પ્રતીત થાય છે.

આ પૂર્ણ-સત્કાર બન્ને દ્રવ્યસ્તવ જ છે, ને તે દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોય તે જ ઇષ્ટ છે, તેનાથી અન્ય તો અપ્રધાન છે ને તે અભયોને પણ હોય છે, એમ શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરે છે—

૧૨ તથાદિ—

દ્રવ્યસ્તવ પૈતૌ, સ ચ ભાવસ્તવાદ્ભિદ્, તદ્વ્યસ્યાપ્રધાનત્વાત્, તસ્યામચ્છેષ્વપિ ભાવાત્ । અતઃ સાક્ષ્યાસત્વાદમનિવૃત્તિરૂપ યવાયં સ્યાત્ । ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેડપ્યલ્પ-ભાવત્વાદ્ દ્રવ્યસ્તવઃ । ૨૪૨

૧૩ અર્થઃ—તે આ પ્રકારે—

આ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે, અને તે (દ્રવ્યસ્તવ) ભાવસ્તવનું અંગ એવું ઇષ્ટ છે,— તદ્ભવૌર્ અપ્રધાનપણું છે માટે, તેના અભયોમાં પણ ભાવ છે માટે. એટલા માટે આશાથી અસત્કારભનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય. ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અલ્પભાવપણાને લીધે (આ) દ્રવ્યસ્તવ છે. ૧૪૨

નિવેચન

“દ્રવ્યથી પૂર્ણ રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રચરત ને શુદ્ધ;

પરમ ઇષ્ટ વાસ્તવ ત્રિભુવન ધણી રે, વાસ્તુપૂર્ણ સ્વયંભુદ્....

પૂજના તો કીજે રે, ખારમા જિન તણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ આવકને ઉચિત એવા ‘આ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે; આ પૂર્ણ-સત્કાર બન્ને આદ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ છે. “આત્મભાવ તે ભાવ, દ્રવ્ય પદ આદ્ય પ્રવૃત્તિ

પક્ષિકા—ઔચિત્ય જ પુનઃ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—તથાદિ—તે આ પ્રકારે—દ્રવ્યસ્તવ—દ્રવ્યસ્તવ, પૈતૌ—આ બન્ને, પૂર્ણ-સત્કાર, તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—ભાવસ્તવાદ્—ભાવસ્તવઅંગ, શુદ્ધ સાધુભાવનું નિર્ગુણ, ક્ષુદ્ધ—ઈષ્ટ છે, અભિમત છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદ્વ્યસ્ય—તેનાથી અન્યના, ભાવસ્તવના અન્યના, અપ્રધાનત્વાદ્—અપ્રધાનપણાને લીધે, અનાદરણીયપણાને લીધે. કયા કારણથી ? તસ્ય—તેના, અપ્રધાનના, અમચ્છેષ્વપિ—અભયોમાં પણ, પુનઃ છતરેમાં તો પૂછવું જ શું ? મજાત—સત્ત્વને લીધે, અને તે થકી કોઈ પ્રકૃત સિદ્ધિ નથી. અતઃ—એટલા માટે, અન્યના અપ્રાધાનરૂપ હેતુને લીધે, સાક્ષ્યા—આશાથી, આત્મપરિવેશથી, અસત્કારમનિવૃત્તિરૂપ યવ—અસત્કારમ્માદ્—ઈષ્ટરૂપ અસદ્ આરંભગાથી, તસ્ય વા—વા તેની, ચા—જે, નિવૃત્તિઃ—ઉપરમ, તદ્ગુણ યવ—તદ્ગુણ જ, નહિ કે પુનઃ અન્ય બહુલોકપ્રસિદ્ધ, અર્થ—આ, સામગ્રિહિત દ્રવ્યસ્તવ, સ્યાદ્—હોય.

સંકા—તે ભાવસ્તવ કેમ ન હોય ?—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણાને લીધે, સાધુધર્મની જેમ. એમ આશંકાને કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેડપિ—આવક અવરથાને ચોગ્ય વ્યાપારવભાવતા સતે પણ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું ? અલ્પભાવત્વાત્—અલ્પભાવપણાને લીધે, તુષ્ઠ શુભ-પરિણામપણાને લીધે, દ્રવ્યસ્તવઃ—પૂર્ણ-સત્કાર એ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે.

નિસર્ગે” (દેવચંદ્ર). પરભાવમાં નિષ્કામ જોવી પ્રભુ સાથે અલેહ થવાની ઇચ્છા તે ભાવ છે, અને વંદન, નમન, અર્ચન, શુભાશ્રમ આદિ દ્રવ્યસ્તવ છે; ‘અને તે ભાવસ્તવનું અંગ એવું ઇષ્ટ છે,’ સ જ માવસ્તવાદ્વમિષ્ટ—તે દ્રવ્યસ્તવ પણ જે ભાવસ્તવનું અંગ હોય, શુદ્ધ આત્મભાવનું નિર્બંધન-કારણ હોય, તે દ્રવ્ય-સ્તવ જ શાસ્ત્રકારોએ ઇષ્ટ માનેછું છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યથી ભાવ ઉપજે એવું દ્રવ્યસ્તવ જ સુસુક્ષ્મોએ ઇચ્છવા યોગ્ય એવું ઇષ્ટ હોવાથી, જ્ઞાની પુરુષોએ તેને જ ઇષ્ટ ગણી સંમત કરેલું છે.

દ્રવ્યસેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભ આચાર;

ભાવ અલેહ થવાની ઇષ્ટ, પરભાવે નિઃકામો.”—શ્રી દેવચંદ્ર.

જોમ શાને લીધે ? ‘તદન્યતા અપ્રધાનપણાને લીધે, ‘તદન્યસ્યામધાનત્વાત્’—તે ભાવસ્તવના અંગરૂપ દ્રવ્યસ્તવથી અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યસ્તવનું અપ્રધાનપણું છે માટે, અર્થાત્ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવનું કારણ થતું નથી, જે દ્રવ્યથી પ્રધાન દ્રવ્ય આત્મભાવરૂપ ભાવ ઉપજતો નથી, તે દ્રવ્ય ‘અપ્રધાન’ દ્રવ્ય કહેવાય તે અપ્રધાન દ્રવ્ય છે. અને એટલા માટે જ દ્રવ્યના પ્રધાન અને અપ્રધાન જોમ બે પ્રકાર મહર્ષિ હરિશ્વરાચાર્યજીએ શ્રી પંચાશક શાસ્ત્રમાં સ્કુદ-પણે વિસ્તારથી દર્શાવ્યા છે. તેમાં ભાવ ઉપભવવાનું યોગ્યપણું જેમાં છે તે પ્રધાન દ્રવ્ય છે; અને તેનું યોગ્યપણું જેમાં નથી તે તથારૂપ ભાવવિહીન એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય છે, જેમકે—જેમાં સાધુપણું પામવાનું યોગ્યપણું છે એવો સાચો ભાવભાવક તે દ્રવ્યસાધુ છે,—આ ‘પ્રધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે; અને આચાર્યમાં વા સાધુમાં હોવા યોગ્ય તથારૂપ આચાર્ય—સાધુના શુભ-ભાવ જેમાં નથી તે દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યસાધુ છે,—આ ‘અપ્રધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે કે જે દ્રવ્યસ્તવ, ભાવસ્તવનું કારણ થતું નથી, જે દ્રવ્યપૂલ આત્મામાં તથા પ્રકારનો ભાવ ઉપભવવાનું નિમિત્ત બનતી નથી, તે અપ્રધાન દ્રવ્યરૂપ છે; એટલે જ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવના અંગરૂપ નથી થતું, તેનું અહીં અપ્રધાનપણું કહ્યું છે, અને તે ‘તેના અભ્યોચ્ચાં પણ ભાવને લીધે’ ‘તત્સ્યામવ્યેષ્વપિ માવાત’ યથાર્થ જ કહ્યું છે. અર્થાત્ અભ્યોને પણ આ અપ્રધાન દ્રવ્ય-સ્તવ હોય છે; અને પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ તો અપુનર્જન-ધકાદિ દશાવાળા હ્યુકર્મી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, સાચા સુસુક્ષ્મ આત્માથી જ હોય છે. એટલે જ પ્રધાન દ્રવ્યને જ પ્રધાન-સુખ્ય માની જ્ઞાનીઓએ ઇષ્ટ-આદરણીય-અપ્રસન્ન ભાખ્યું છે, અને આ અપ્રધાન દ્રવ્યને અપ્રધાન-ગૌણ ગણી અનિષ્ટ-અનાદરણીય-અપ્રસન્ન કહ્યું છે.

અને ‘એટલા માટે જ આજ્ઞાથી અસદારભનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય.’ અર્થાત્ ઉક્ત અપ્રધાન દ્રવ્યનું અપ્રધાનપણું છે એટલા માટે જ, પરમાર્થે વિશ્વસનીય

આજ્ઞાથકી અસદ્મારંભનિવૃત્તિરૂપ જ આ દ્રવ્યસ્તવ : અદ્વૈતભાવપણાને લીધે દ્રવ્ય ૪૪૭

એવા આપ્ત સત્પુરુષની આજ્ઞા થકી જે અસત્મારંભમાંથી આજ્ઞાથકી અસદ્- નિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવ છે, તે જ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોઈ શાસ્ત્ર- આરંભનિવૃત્તિરૂપ જ વિહિત એવું ધષ્ટ દ્રવ્યસ્તવ છે; નહિં કે અતાનુગતિક ગાંડરીઆ આ દ્રવ્યસ્તવ પ્રવાહ જેવા લોકોથી લૌકિક રીતે કરાતું દ્રવ્યસ્તવ. તાત્પર્ય કે ભાવના સ્પર્શ કે સ્ફુરણા વિનાનું જે અપ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ લોકો લૌકિક રીતે કરે છે, તે શાસ્ત્રસંભત નથી; પણ જે ભાવના અનુસંધાનવાળું, ભાવ ઉપભવનારું એવું આજ્ઞાનુસાર પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ સાચા યુગ્યું આત્માથી ભવ્યજનો અલૌકિક રીતે આત્માથી આદરે છે, તે જ શાસ્ત્રસંભત છે.

અત્રે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આ દ્રવ્યસ્તવ સાધુધર્મની જેમ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપ છતાં તેને ભાવસ્તવ કેમ ન કહ્યું ? દ્રવ્યસ્તવ કેમ કહ્યું ? તેના સમાધાનાર્થે અત્રે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અદ્વૈતભાવપણાને લીધે અદ્વૈતભાવપણાને દ્રવ્યસ્તવ છે.’ અર્થાત્ શ્રાવકની દશાને ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ હોવા લીધે દ્રવ્યસ્તવ છતાં, અતિમહેત્ત એવા સાધુભાવની અપેક્ષાએ તેનું અદ્વૈતભાવપણું— તુષ્ઠ શુભપરિણામપણું છે, એટલા માટે જ તેને દ્રવ્યસ્તવ કહ્યું છે; તો પછી ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપપણા અભાવે તો તેના દ્રવ્યસ્તવપણા માટે પૂછવું જ શું ? ‘અપિ’—પણ શુભનો અર્થ છે.

“સુનિસુવત પ્રભુ પ્રભુતા લીના, આતમ સંપત્તિ ભાસન પીના;
આભાર જે ચિત્ત ધરીએ, દેવઅંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીએ....હીંઠો હરિશયુ શ્રી પ્રભુભનો.”
—શ્રીદેવઅંદ્ર

આ દ્રવ્યસ્તવ રૂપઉદાહરણથી ગુણધારી છે, પણ આવું ન હોય તે ઈષ્ટફલસિદ્ધિનું કારણ નથી, પરંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ કારણ છે, એ સ્પષ્ટ કરી, સાધુ-આવક બન્નેય આ પૂર્વ-સત્કારના વિષય છે એમ પ્રસ્તુત સમાધાન ઉપસંહરે છે—

૧૪ ગુણાય ચાર્ય કૃપોદાહરણેન, ન ચૈતદપ્યનીદશં ફલ્લસિદ્ધયે, કિં ત્વાહામૃતયુક્તમેવ,
જ્ઞાને વિધિપ્રવૃત્તિરિતિ સમ્યગ્લોકનીયમેતત્ ।

તદેવમનયોઃ સાધુઆવકાવેવ વિષય इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ૨૪૩

૧૪ અર્થ:—અને આ (દ્રવ્યસ્તવ) રૂપના ઉદાહરણથી ગુણાર્થી છે; અને એ (કૃપોદાહરણ) પણ અનીદશ (આવું ન હોય તે) ઇષ્ટ ફલસિદ્ધિ અર્થે નથી, કિંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ, —સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તિને લીધે. એમ આ સમ્યક્ આસૌમાનીય છે.

તેથી એમ આ બન્નેના સાધુ અને આવક જ વિષય છે. એટલે પ્રશ્નગથી સમ્ ૧૨૪૩

નિર્જરા અને શુભ કર્મના અનુબંધ હોય છે; અને આમ તે પૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવ પૂજક ભક્તજનને શુણકારી-કૃપકારી થઈ પડે છે.

આમ અને આ કૃપકાંડરણ વર્ટે છે 'અને એ 'યજ્ઞ' અંગીદશ ફલિસિદ્ધિ અર્થે નથી'—'ન ચૈતવ્યનીદશાં ફલ્લકસિદ્ધયે'. આ કૃપકાંડરણ જે અંગીદશ-આતું ન હોય તે, એટલે કે ઉદાહરણીય બહુશુભવાળા દ્રવ્યસ્તવથી વિસદેશ'—

આતું ન હોય ભૂદા પ્રકારનું હોય તે, ઇષ્ટફલિસિદ્ધિનું કારણ નથી. અર્થાત તબ્જા-તે ફલિસિદ્ધિનું નિષ્ણાત ભણકાર પુરુષની આજ્ઞા-સૂચના અનુસાર ઉચિત ભૂમિમાં કારણ નથી જોદવારૂપ ઔચિત્ય-ઉચિતપણું જ્યાં જળવાતું નથી, અને સ્વચ્છ'દે ફાવે તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ભૂમિ જોદવામાં આવે છે, તે કૃપ-

ખેતન જેમ જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ કરનારૂં થતું નથી; તેમ જાની સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર અસંદ્ધઆરંભથી નિવૃત્તિરૂપ ઔચિત્ય જ્યાં જળવાતું નથી અને સ્વચ્છ'દે ફાવે તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ક્રિયાજકણે પૂર્ણદિ કરવામાં આવે છે, તે દ્રવ્યસ્તવ યજ્ઞ

ભાવ-જલરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ સમર્પનારૂં થતું નથી;

પણ આજ્ઞા- 'કિન્તુ આજ્ઞામૃતયુક્તમેવ'—'કિન્તુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ'

અમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિ અર્થે થાય છે અર્થાત તૃષા વગેરે યોદી આફત આવી પડે

સિદ્ધિ' કારણ છે ને ફૂલો જોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે પાણી મળે એમ ન હોય,

ત્યારે અમુક જગ્યાએ ભૂમિ જોદવાથી (Tapping) મીઠું

સ્વચ્છ જલ નીકળશે એમ ખાત શાસ્ત્રના (Geology) તબ્જાની આજ્ઞા-સૂચનાનુસાર તે

સ્થળે જોદવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ

અવશ્ય થાય છે. તેમ ભવતૃષ્ણારૂપ આ યોદી આફત આવી પડી છે ને ભક્તિરૂપ

ફૂલો જોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે ભવતૃષ્ણા છીપાવનારૂં ભાવજલ મળે એમ નથી;

એટલે અસંદ્ધઆરંભથી નિવૃત્તિ કરી, આ આ પ્રકારે જિનપૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત

પ્રવૃત્તિ કરશેતો ભાવ-જલ નીકળશે, એમ જાની સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર બે તથારૂપ

ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે ભાવજલરૂપ ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ

અવશ્ય થાય છે.

અને આમ તે ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ અર્થે થાય છે તે 'સ્થાને વિધિ પ્રવૃત્તિ થકી'

થાય છે; 'સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તે'. અર્થાત યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિહિત તબ્જા દર્શાવેલી

વિધિ પ્રમાણે આજ્ઞાઅમૃતના યોગે ફૂલો જોદવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં તૃષાદિ હરનારૂં અમૃત

જેહું મીઠું જલ નીકળે છે, તેમ આવકની ભૂમિકારૂપ યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિહિત જાની-

પુરુષાએ વિહિત કરેલી વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતાં, જાની ભગવાનની

આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે ભવતૃષ્ણા હરનારૂં ભાવજલરૂપ મિષ્ટ જલ પ્રવહે છે. 'એમ આ

સમ્યક્ આલોચનીય છે.—જેના પ્રકારે કૃપકાંડ પરથી ફલિત થતો ભાવ સમ્યક્ષે વિચારવા

યોગ્ય છે.

અને 'તેથી એમ આ બેનેના સાધુ અને આવકે વિવચ છે' એમ આ ઉપરથી

સિદ્ધ થયું. પ્રસંગથી અજ્ઞ થયું !

સન્માનપ્રત્યયે, બોધિલાભપ્રત્યયે, અને નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે એ પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશ છે—

૧૫ તથા ‘સન્માણવત્તિયાપ’તિ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનનિમિત્તં, સ્તુત્યાદિશુણોક્તતિકરણં સન્માનઃ, તથા માનસઃ પ્રીતિવિશેષ इत्यन्ये ।

અથ ઘન્દનપૂજનસત્કારસન્માનાઃ કિંનિમિત્તમિત્યત આહ—‘બોધિલાભવત્તિયાપ’—બોધિલાભપ્રત્યય—બોધિલાભનિમિત્તં । જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિર્વોધિકામોઽભિષીયતે ।

અથ બોધિલાભ એવું કિં નિમિત્તમિત્યત આહ—‘નિરુપસર્ગવત્તિયાપ’—નિરુપસર્ગપ્રત્યય, નિરુપસર્ગનિમિત્તં । નિરુપસર્ગો—મોક્ષઃ જન્માદ્યુપસર્ગભાવેન ॥ ૨૪૪

૧૫ અર્થઃ—તથા—સન્માણવત્તિયાપ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માન નિમિત્તે, સ્તુતિઆદિ વડે શુશ્રુઠું ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ અન્યો કહે છે.

હવે વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શું નિમિત્તે છે ? એટલા માટે કહ્યું ‘બોધિલાભવત્તિયાપ’—બોધિલાભપ્રત્યય—બોધિલાભપ્રત્યયે, બોધિલાભ નિમિત્તે. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે.

હવે બોધિલાભ જ શું નિમિત્તે ? તે માટે કહ્યું—નિરુપસર્ગવત્તિયાપ—નિરુપસર્ગપ્રત્યય—નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે મોક્ષ, જન્માદિ ઉપસર્ગોના અભાવથી. ૨૪૪

વિવેચન

“ત્રિકરણ્યેભ પ્રશંસના, શુશ્રુસ્તવના રંગ;

વંદન પૂજન ભાવના, નિજ પાવના અંબ....

અંદ્રમાહું જિન સેવનાં ભવનાશિની એહ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

તેમજ—‘સન્માણવત્તિયાપ’—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનપ્રત્યયે, સન્માનનિમિત્તે આ કાથેત્સર્ગે કહે છે એમ સંબંધ છે—અર્થાત્ આ જે કાથેત્સર્ગે કહે છે તેથી તે સન્માનનું ફલ પણ મને પ્રાપ્ત હો! એમ ભાવ છે. ‘સ્તુતિ આદિથી શુશ્રુઠું

સન્માન

પ્રત્યયે

ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ અન્યો કહે છે. જેવા છે તેવા ચલાભૂત શુણના સંકીર્તનરૂપ સ્તુતિ આદિ વડે કરીને ભગવંતના શુશ્રુઠું શુશ્રુગોસ્વ બહુમાન કરવું,

મહિમા વધારવો, પ્રભાવના કરવી, આદરણીયતા દાખવવો તે સન્માન; અથવા બીજાઓના અભિપ્રાયે સન્માન એટલે તેવા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ, ચિત્તપ્રસન્નતારૂપ પ્રકુલ્લ ભાવ, પ્રભુપ્રત્યે શુશ્રુપ્રમોદન-અન્તઃકરણનો પ્રેમ. પ્રભુપ્રત્યેનો આ શુશ્રુપ્રેમ વેદધક રસ જેવો છે, જેથી કરીને રસવેષિત હોઈ સુવર્ણ બને છે, તેમ પ્રભુના શુશ્રુપ્રેમરસથી વેદધારેલો આત્મા પ્રભુ બને છે. આવા અપૂર્વ શુશ્રુપ્રેમરસથી જેનો આત્મા હોડોહોડ રંગાયેલો હતો એવા ભાવિતાત્મા ભક્ત કવિ મહાત્મા દેવચંદ્રણ અપૂર્વ આત્મનિશ્ચયથી ગળ્યા છે કે—

“જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે....મન. વેધક રસ શુષ્કપ્રેમ રે....ભવિ.
સેવક જિન પદ પામશે રે....મન રસવેધિત અથ જેમ રે....ભવિ.”

આ ‘વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સંભાન શુ’ નિમિત્તે છે ? એટલા માટે કહ્યું-‘બોધિલાભ-
વત્તિયાવ-બોધિલામપ્રત્યય’ ‘બોધિલાભ પ્રત્યયે’ બોધિલાભ નિમિત્તે. અર્થાત્ સર્વ
દ્રવ્યનું આલંબન પણ ભાવધર્મની શ્રેણીએ ચઢવા માટે છે, એટલે
વન્દનાદિ આ વન્દનાદિ દ્રવ્યસ્તવનુ પ્રયોજન પણ આત્મભાવરૂપ બોધિલાભની
બોધિલાભ પ્રત્યયે : પ્રાપ્તિ થાય એ જ છે. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ
બોધિલાભ કહેવાય છે.’ શુદ્ધ આત્મારૂપ જિન ભગવાન જેવા પ્રણેતા-પ્રકૃષ્ટ
નિરુપસર્ગપ્રત્યયે નેતાએ જે સ્વયં આચરણ કરી પ્રણીત-પ્રકૃષ્ટપણે નીત (Led) કર્યો
છે, એવા જ્ઞાન-દર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તવારૂપ
આરિત્રધર્મની અર્થાત્ રત્નત્રયીરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે બોધિલાભ છે; અને આ બોધિ-
લાભરૂપ ધર્મનું બીજરૂપ-મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શન છે, એટલે તે બોધિબીજરૂપ સમ્યગ્દર્શન
પણ ‘બોધિ’ કહેવાય છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ એ પણ બોધિલાભ છે.

હવે આ બોધિલાભ જ શુ’ નિમિત્તે ? તે માટે કહ્યું-‘નિરુપસર્ગવત્તિયાવ’-નિરુપ-
સર્ગપ્રત્યય ‘નિરુપસર્ગ’ પ્રત્યયે’ નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે શોક્ષ.—જન્માદિ
ઉપસર્ગના અભાવે, અર્થાત્ આ બોધિલાભનું પ્રયોજન પણ નિરુપસર્ગ એવા શોક્ષ જ
છે, જન્મ-જરા-મરણાદિ ઉપસર્ગનો-બાધાઓનો-હેરાનગતીઓનો શોક્ષમાં અભાવ હોવાથી
શોક્ષને જ ‘નિરુપસર્ગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિનપ્રણીત રત્નત્રયી ધર્મરૂપ બોધિ-
લાભની પ્રાપ્તિનું ફલ નિરુપસર્ગ શોક્ષ છે, એટલે પ્રસ્તુત બોધિલાભ પણ શોક્ષને અર્થે જ
છે. આમ હેવટ શોક્ષને અર્થે જ આ વન્દનાદિ અનુષ્ઠાન મુમુક્ષુ આત્માથી કરે છે એમ
ભાવ છે.

શાકુ અને શ્રાવકને બોધિલાભ છે જ, તે તન્નિમિત નિરુપસર્ગ પણ ક્ષેત્રવાની જરૂર નથી, તે
પછી તે પ્રત્યય કેમ કહ્યું ? એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧૬ માદ—સાધુભાવકયોર્વોધિલામોડસ્ત્યેવ, કથં તત્પ્રત્યયં, નિરુપસર્ગસાધ્યત્યાન ।
ઈયં તન્નિમિત્તો નિરુપસર્ગોડપિ તથાડનમિલ્લણીય એવિતિ કિમ્મથમનયોરુપન્યામ ।ત્તિ ? ।

ઉચ્ચતે—ફિલ્લકમ્મોદયયદોન ધોધિલામસ્ય પ્રતિપાનસમ્મથાડ્ઝન્માન્નેડપિ તદ્વિત્યસ્મિદ્ઃ
નિરુપસર્ગસ્યાપિ તદ્વાયત્ત્યાન સમ્મથત્યેયં માયાતિશયેન રક્ષણમિત્યેનદર્ધમનયોરુપન્યામઃ ।
ન ત્તમાપ્તપ્રાપ્ત્યાયેવેદ પ્રાર્થના, પ્રાપ્તપ્રદસ્યાપિ પ્રયત્નપ્રાપ્યત્યાન । ક્ષાયિકસમ્યગ્દટ્ટવ-
પેક્ષયાડ્ઝપ્પેક્ષકલમાધકવોધિલામાપેક્ષયૈવમુપન્યાસઃ ॥ ૨૪૮.

૧૬ અર્થઃ—શાકુ અને શ્રાવકને બોધિલાભ છે જ, તપ્રત્યયે કેમ ?—સિદ્ધનું અસાધ્યપણું
છે માટે. એમ તન્નિમિત્તવાયો નિરુપસર્ગ પણ તથામકારે અનભિસંપન્નીય જ છે. એટલા
માટે શુ’ અર્થે આ બન્નેનો ઉપન્યાસ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—કિલ્લ કર્મના ઉદય વશે યોધિલાલના પ્રતિપાત-સંભવથી જન્માન્તરે પણ તેના અર્થિત્વની સિદ્ધિ છે માટે; નિરુપસર્ગનું પણ તદાયતપણું છે માટે, એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે, એટલા માટે એ અર્થે આ બંનેનો ઉપન્યાસ છે. અને અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપકલસાધક યોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે. ૨૪૫

વિવેચન

“વાચક હો પ્રભુ ! વાચક યશ તુમ હાસ, વિનવે હો પ્રભુ ! વિનવે અભિનંદન ! સુબાલ; કંઈયે હો પ્રભુ કંઈયે મ દેશો છેહ, દેને હો પ્રભુ દેને સુખ દરિશણ તણાલ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જે સાચો સાધુગુણસંપન્ન ભાવસાધુ છે તેને, અને જે સાચો શ્રાવકગુણસંપન્ન ભાવશ્રાવક છે તેને તો આ યોધિલાલ છે જ, તો પછી તે ‘યોધિલાલ પ્રત્યયે’ એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે જે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તેનું સાધવાપણું રહ્યું નથી, અને તે યોધિલાલ જેનું ‘કેમ’ કહ્યું ? નિમિત્ત-કારણ છે, એવો નિરુપસર્ગ મોક્ષ પણ તેનું કાર્ય હોઈ તે યોધિલાલના ફળરૂપે અવશ્ય મળશે જ, એટલે તેવા પ્રકારે તેની પણ અભિલાષા-ધ્રુષ્ટા કરવાની રહેતી નથી. તો પછી યોધિલાલપ્રત્યયે અને નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ બે પદ શા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે ?

તેનું સમાધાન એમ છે કે—ક્લિષ્ટકર્મોદયવચેન ‘કિલ્લ કર્મના ઉદય વશે’—કિલ્લ કર્મનો ઉદય થતાં તેના વશે કરીને પ્રાપ્ત થયેલ યોધિલાલના પ્રતિપાતનો—પરી જાણનો સંભવ છે. ‘યોધિલાલસ્ય પ્રતિપાતસંભવાત્’ એટલે આ જન્મમાં તો શું, પણ બીજા જન્મમાં પણ તે યોધિલાલ પ્રતિપાત ન પામે—પરી ન જાય તેના અર્થિપણની સિદ્ધિ છે જ, ‘જન્માન્તરેડપિ તદ્વચિત્ત્વસિદ્ધે:’; અર્થાત્ તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી ઘટે જ છે. અને નિરુપસર્ગ જ મોક્ષ છે, તે પણ તે યોધિલાલને આપીને છે, એટલે તેનું પણ તેવા પ્રકારે ‘એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે.’ એટલા માટે યોધિલાલપ્રત્યયે મે નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ બંને પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

અને ‘અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે.’ અર્થાત્ જે પ્રાપ્ત નથી થયું તેની પ્રાપ્તિ માટે જ પ્રાર્થના નથી કરાતી, પણ પ્રાપ્ત થઈ જે બ્રહ્મ થયું છે, પ્રતિપતિત-પરી ગયું છે, તે પણ પુનઃ મહા મહેનતે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એટલે પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. સમુદ્રમાં નષ્ટ થયેલું રત્ન જેમ ફરી પ્રાપ્ત થવું હોય છે, તેમ પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મ થયેલું યોધિરત્ન પણ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું હોય છે, એમ બધી સુસુક્ષ્મનો પ્રાર્થ છે કે—

‘ચિન્તામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ મોધિ-રત્ન-દીપક મ્હારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહો!’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ. ૧૨.

ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને એમ મોધિલાલ પ્રાર્થનાની શી જરૂર? એવો પ્રશ્ન થશે. તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપકલસાધક મોધિ-લાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે; અક્ષેપે-કલસેષ વિના-વિના વિલંબે સત્ત્વર મોક્ષ-દેહને સાધે એવા મોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ એ બન્ને પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

‘અદાદિરહિતને આ કરવામાં આવતો કયોત્સર્ગ’ ઇંદ્ર અર્થે સાધનાર્થે સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે અદાથી મેધાથી ઇંદ્ર યત્ન ચૂકવાનું પ્રયોજન કરીને, ‘અદાથી’ એ પદનો અદ્વિજન પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૭ અર્થે ચ કાયોત્સર્ગઃ ક્રિયમાણોઽપિ શ્રદ્ધાદિષિકલસ્ય નામિકપિતાર્યપ્રસાધનાચા-
કમિત્યત માદ—

‘સદ્ધાય મેદ્ધાય ધીર્ય ધારણાય જીણ્યેદ્ધાય વદમાણીય ઠામિ કાઢસર્ગન્તિ’.

અર્થ—હેતુપૂતયા ન વદાભિયોગાદિનાં શ્રદ્ધા—નિર્જોડશિદ્ધાવ, મિથ્યાત્વમોહનીય-કર્મફલપ્રોધમાદિજન્યભેનસઃ પ્રસાદ इत्यर्थः । अर्थे च जीवादिस्त्वार्थानुसारी समारोप-विधातकृत कर्मफलसम्बन्धास्तित्वादिसम्प्रत्ययाकारभित्तकालुष्यापनायी धर्मः ।

યથોદકપ્રસાદકો મણિઃ સરસિ પ્રક્ષિપ્તઃ પદ્માદિકાલુષ્યમપનીયાચ્છતામાપાદયતિ, एवं श्रद्धामणिरपि विषयसंस्थुपपन्नः सर्वं शितकालुष्यमपनीय भगवद्दृष्टप्रणीतसार्गं सस्यमावयतीति ॥ ૧૭૬

પણિકાઃ—શ્રદ્ધા—સમારોપ ઇત્યાદિ.

સમારોપવિધાતકૃત—સમારોપઃ—સમારોપ એટલે અસત્ એવા સ્વભાવાન્તરતુ’ મિથ્યાત્વમેહના ઉદ્ધવે લીધે તથા વસ્તુમાં અન્યારોપણુ—એમ કાચકામલાદિના ઉપપાતથી દ્વિચ્છદ આદિ વિદ્યાનોર્થા, તદ્વિષાતકૃત—તેનો વિષાતકર, તેનો વિનાશકારી.

કર્મફલસમ્બન્ધાસ્તિત્વાદિસંપ્રત્યયાકારઃ । કર્મ—કર્મ, શુભાશુભલક્ષણુ, ફલં ચ—અને ફલ, તેનું ફલ, —તથાવિધ જ, સયોઃ—તે મેનો, સમ્બન્ધઃ—સંબંધ, —આનન્તર્યથી કાર્યકારણભાવ લક્ષણુ, વાસ્તવ સ્વયોગ, —તદિ કે સુગતસુતથી પરિકલ્પિત સંતાનવ્યવહાર આશ્રય એવો ઉપચારિત, —એમ તેઓએ કહ્યું છે—

“યસ્મિન્નેવ દિ સન્તાને, આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સન્ધસે, કાપ્યાસિ રક્તા યયા ॥”

૧૭ અર્થ—અને આ કાથોત્સર્ગ કરવામાં આવતાં છતાં પણ શ્રદ્ધાદિવિકલને અભિલાષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી, એટલા માટે કહ્યું—

‘સદ્ગાય મેઘાય ધીર્ય ધારણાય મણુપ્પેઘાય વદુમાળીય ટામિ કાઠસ્તનમ્.’

શ્રદ્ધાથી, મેઘાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી, વર્ધમાન એવી અનુપ્રેક્ષાથી હું કાથોત્સર્ગે સ્થિત છું.

ઘડયા—હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાથી, નહિ કે બલાભિયોગ આદિથી. શ્રદ્ધા-નિજ અભિલાષ; મિથ્યાવશોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમઆદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ એમ અર્થ છે. અને આ જ્યાંદિ તત્ત્વાર્થઅનુસારી, સમારોપવિઘ્નાતકર, કર્મ-ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સમત્યયરૂપ, એવો ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.

જેમ ઉલ્કપ્રસાદક મણિ સરમાં પ્રક્ષિપ્ત થતાં પંકાદિ કાલુષ્ય દૂર કરી અશ્વતા આપાદન કરે છે; એમ શ્રદ્ધા-મણિ પણ ચિત્ત-સરમાં ઉપપન્ન થતાં, સર્વ ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરી, લગવદ્અહુતપ્રણીત માર્ગને સમ્યક્ લાવે છે. ૨૪૬

વિવેચન

“પ્રભુ મુદ્રાને થોમ પ્રભુતા લખે હો લાલ

દ્રવ્ય તણે સાધર્મ્ય સ્વસંપત્તિ જોળખે હો લાલ;

જોળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે હો લાલ,

રુચિ અનુયાયિ વીર્ય ચરણધારા સધે હો લાલ.....દીઠો મુવિધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રશ

આ કાથોત્સર્ગ છે તે શ્રદ્ધાદિવિકલને—શ્રદ્ધાદિ રહિતને ‘અભિલાષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી,’ છંદ અર્થ—પ્રયોજન સાધવા સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે ‘શ્રદ્ધાથી, મેઘાથી’ ઇ. સૂત્ર કહ્યું છે. ‘અજ્ઞાદિવિકલસ્ય નામિભવિતાર્થ-પ્રસાધનાયાલં’ ઇ.

અર્થોત્—જે જ સંતાનમાં કર્મવાસના આહિત છે, તેના જ ફલ સંપાદન પામે છે,—જેમ કૃપાસમાં રક્તતા.

તસ્ય—તેનું, અસ્તિત્વ—અદ્ભુત, આદિ—આદિ શબ્દથી—

“આત્માસ્તિ સ પરિણામી બદ્ધઃ સત્કર્મણા વિચિત્રેણ |

મુક્તઃ તદ્વિયોગાદિસાહિસાદિ તદ્દેતુ ||” इत्यादि.

(અર્થોત્) આત્મા છે, તે પરિણામી છે, તે વિચિત્ર એવા સત્કર્મથી બંધાયેલો છે, અને તેના વિયોગથી મુક્ત છે, હિંસા-આદિઆદિ તેના (બંધ-મોક્ષના) દેવ છે. કત્વાદિ ચિત્ર પ્રાવચનિક વસ્તુનું અદ્ભુત છે.

તસ્ય—તેનો, સંપ્રત્યયઃ—સમ્યક્અજ્ઞાનયુત પ્રતીતિ, સ આકારઃ સ્વભાવો વલ્ય સ તથા—તે આકાર-સ્વભાવ છે જેનો તે તથા.

આ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું તે 'મદ્દવા ન વદામિયોગાદિના' 'અદ્દાથી' —હેતુબૂત એવી અદ્દાથી, નહિ કે બલાભિયોગ આદિથી. અર્થાત્ મ્હારી અદ્દાથી જ સુકલ સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ (Free will), મ્હારી રાણપુરીથી જ અદ્દાથી કાયોત્સર્ગે આ કાયોત્સર્ગે હું કરી રહ્યો છું; નહિ કે આ કાયોત્સર્ગે ત્હારે સ્થિત છું, નહિ કે કરવો પડશે એમ બલાભિયોગ આદિથી, બીજાની જબરજસ્તીથી કે બલાભિયોગ આદિથી હમાણુ વગેરેથી પરાણુ. એટલા માટે જ કહ્યું—'અદ્દા નિજોડમિલાષો'. 'અદ્દા એટલે નિજ અભિલાષ,' પોતાની ઇચ્છા. અર્થાત્ આ તો મ્હારા પોતાના આત્મકલ્યાણની જ વાત છે એમ સમજીને અદ્દાથી-ઇચ્છાચોગથી ઉદ્દાસથી જ આ હું કરું છું.

અને આવી નિજ અભિલાષરૂપ જે અદ્દા છે તે, 'મિચ્ચાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયો-પશ્યમાદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ છે એમ અર્થ છે, 'ચેતસઃ પ્રસાદઃ' અને આ (ચિત્ત પ્રસાદ) ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.'—'જર્વ જ મદ્દા તે ચિત્તપ્રસાદ ચિત્તકાલુષ્યપ્રનાયી ધર્મઃ' આ-મિચ્ચાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષયો-ચિત્તકાલુષ્યહર ધર્મ પશ્યમ-ક્ષય-ઉપશમથી ઉપજતો જે ચિત્તપ્રસાદ છે, તે ચિત્તની કલુષતાને-મલિનતાને દૂર કરનારો ધર્મ છે. અને તે ધર્મ કેવો છે? 'જીવાદિ તત્ત્વર્થને જ્ઞાતુસારી,' જીવ, જીવજીવ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ તત્ત્વર્થને-પરમાર્થસત્ સદ્બૂત અર્થને જ્ઞાતુસરનારો છે. અને એટલે જ તે 'સમા-રોપનો વિઘાતકર' છે, કેહમાં આત્મબુદ્ધિનો આરોપ કરવો ઇત્યાદિ પ્રકારે જે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં આરોપ કરવારૂપ અસદ્બૂત સમારોપ છે, તેનો વિઘાતકર-વિનાશ કરનાર છે. અને એટલે જ તે 'કર્મ-ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સંપ્રત્યયરૂપ છે,' શુભાશુભ કર્મરૂપ કારણ અને તેનું શુભાશુભ ભાવરૂપ કાર્ય-ફલ, એ બન્નેનો વાસ્તવિક-પરમાર્થસત્ જે સંબંધ તેના અસ્તિત્વ આદિના સમ્યક્પ્રત્યયરૂપ—પ્રતીતિરૂપ તે છે. આવો આ ચિત્તપ્રસાદરૂપ ધર્મ ચિત્તનું કાલુષ્ય-મલિનપણું દૂર કરે છે.

અને જલનો મલ જે હેઠે ગેસાડી દે છે એવા ઉદ્ધતપ્રસાદક મહિષનું દંષ્ટાંત થટે છે: 'જેમ ઉદ્ધત પ્રસાદક મહિષ' ધ, અર્થાત્ જલપ્રસાદક મહિષ સરમાં નાંખવામાં આવતાં, કાદવ વગેરે કાલુષ્યને-ક્રોધાળાપણાને દૂર કરી પાણીને સ્વચ્છ એકાગ્ર નિર્મલ કરે છે; તેમ આ અદ્દારૂપ ચિત્તપ્રસાદક મહિષ ચિત્તરૂપ સરમાં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્તનું બધું જ કલુષપણું-મલિનપણું દૂર કરી, 'સમવત્ અર્હતપણીત માર્ગને સમ્યક્પણે ભાવે છે.'

એમ મેધાથી કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું—નહિ કે જલવથી સ્થિત છું એ સ્પષ્ટ કરી, 'મેધાથી' એ પદનું ઉત્તમ તત્ત્વરહસ્ય બહાર કરે છે—

૧૮ પર્વ મેધયા-ન જહત્ત્વેવ । મેધા ગ્રન્થગ્રહણપદ્ધત્ઃ પરિજામઃ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ-ક્ષયોપશમનઃ ચિત્તધર્મઃ इति भावः । जयमपीह सद्ग्रन्थप्रवृत्तिसारः पापश्रुतावह्नाकारी शुचिनिर्वादिविधिवल्लभ्यो महास्तवपादेयपरिजामः, आतुरौषधाप्युपादेयतानिर्दक्षनेन ।

યથા પ્રેક્ષાવદાતુરસ્ય તથા તથોત્તમૌષધાપ્તૌ વિશિષ્ટફલભવ્યતયેતરાપોદેન તથા મહાનુપાદેયભાવો ગ્રહણાદરશ્ચ, યથં મેધાવિનો મેધાસામર્થ્યત્સદ્વચ્ચ યવોપાદેયભાવો ગ્રહણાદરશ્ચ, નાન્યથ, અસ્યૈવ ભાવૌષધત્વાદિતિ ॥ ૨૪૭

૧૮ અર્થ:—એમ મેધયા—મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી. મેધા તે અંશગ્રહણપદ પરિણામ છે; જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ એમ ભાવ છે. આ પણ અહીં સદ્ગુણ-પ્રવૃત્તિથી સાર, પાપંશુતનો અવજ્ઞાકારી, ગુરુવિનયાદિ વિધિવંતથી લભ્ય (પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય), એવો મહાન્ તદ્ઉપાદેય પરિણામ છે,—આતુરના (રોગાર્તના) ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતાના નિદર્શનથી.

એમ પ્રેક્ષાવંત આતુરને (રોગાતુરને) તથા તથા પ્રકારે ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, વિશિષ્ટ ફલભવ્યતાએ કરીને ઇતરના અપોહથી (ત્યાગથી) તેમાં મહાન્ ઉપાદેયભાવ અને ગ્રહણઆદર હોય છે; એમ મેધાવીને મેધાના સામર્થ્ય થકી સદ્ગુણમાં જ ઉપાદેય ભાવ અને ગ્રહણઆદર હોય છે, અન્યથ નહિ—આતુર જ ભાવઔષધપણું છે માટે. ૨૪૭

વિવેચન

“ભાવરોગના વૈદ્ય-જિનેશ્વર, ભાવૌષધ તુજ ભક્તિ....જિણુંદલ ।

દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....જિણુંદલ ।...સચુખ”.

—શ્રી દેવચંદ્રલ

અને એમ ‘મેધાથી,’ એમ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું તે ‘મેધયા ન જડત્વેન’ ‘મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી,’ અર્થાત્ સમજણપૂર્વકની વિશિષ્ટ ભુદ્ધિથી આ કાયોત્સર્ગે હું કરી રહ્યો છું, નહિ કે સમજણ વગરના સંભૂષિત એવા જડપણથી. આ ‘મેધા તે ગ્રન્થગ્રહણપદ પરિણામ છે,’ ‘મેધા ગ્રન્થગ્રહણપદપરિણામ.’ । અન્યના-કલામય, સંકલનાથી ગૃથેશ્ચ અન્યના ગ્રહણમાં મટુ-નિપુણ-કુશલ એવો પરિણામ-આત્મભાવ છે. અર્થાત્-‘તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ છે

એમ ભાવ છે.’ અને આ મેધારૂપ ચિત્તધર્મ કેવો છે ? તે કે-‘આ પણ મહાન્ એવો તદ્ઉપાદેય પરિણામ છે’-‘મહાન્તુપાદેયપરિણામ’, તે અંશ સંગ્રહી આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપાદેય ભાવ છે, અને આ ઉપાદેય ભાવ ઉપજવો એ કંઈ નાની-સૂની વાત નથી, પણ ઘણી મોટી વાત છે, એટલા માટે અત્રે ‘મહાન્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ મહાન્ અંશઉપાદેય પરિણામ કેવો છે ? ‘સદ્ગુણ્યપ્રવૃત્તિસાર:’ ઇંડ સદ્-અર્થપ્રવૃત્તિથી સાર. અર્થાત્ આ અપૂર્વ તત્ત્વકલામય ગૂંથણીવાળો સદ્ગુણ્ય ઉપાદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જ્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તે સદ્ગુણ્યપ્રવૃત્તિથી સાર ખાલી નિઃસાર હોતો નથી, પણ તે સદ્ગુણ્યની ગ્રહણરૂપ પ્રવૃત્તિથી તદ્ઉપાદેય પરિણામ સાર-ભરેલો-સફલ હોય જ છે; અને તેવા પ્રકારે સદ્ગુણ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ, તે ઉપાદેય પરિણામનો સાર છે. અને ઉપાદેયભાવ-

છે તે હેયસાપેક્ષ છે, એટલે આ સદ્બંધ ઉપાદેય-ગ્રંથજી કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જ્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તેનાથી ઇતર જે અસદ્બંધ છે તે હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે એવો ભાવ પણ સાથે સાથે ઉપજી જી જાય છે. અને એટલે જ આ ઉપાદેય પરિણામ ‘પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી’-‘પાપશ્રુતાવજ્ઞાકારી’ હોય છે; અર્થાત્ હિંસા-વિવેક-ક્રયાદિ આદિ પાપને પોષનારા જે પાપશ્રુત-પાપશાસ્ત્ર-અસત્શાસ્ત્ર છે તે પ્રત્યે અવજ્ઞા-અનાદર કરવાનારો હોય છે; “અસત્શાસ્ત્ર” તો મનને વ્યાગ્રહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે; તે ક્ષણકર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મોહમૂર્ચિત કરે છે; એવા આ રાગ-દ્રેષ-મોહની વૃદ્ધિ કરનારા અસત્-શાસ્ત્રનું આત્માર્થને શું પ્રયોજન ?”-ઇત્યાદિ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રત્યે ઘણા-જુગુપ્સા ઉપભાવનારો એવો હોય છે. આવો સદ્બંધ પ્રવૃત્તિથી સાર અને પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી ઉપાદેય પરિણામ ‘શુરુ મિનયાદિ વિધિવત્ લભ્ય’ છે. ‘શુરુમિનયાદિવિધિવલ્લભ્ય’; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન-સમદર્શિતા આદિ શુરુગોરવથી જે ખરેખરા શુરુ છે, એવા સદ્શુરુના વિનય-ભક્તિ-ઉપાસના આદિ વિધિ આચરનારને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; સદ્શુરુઉપાસના થકી જ આ સત્શ્રુત છે ને આ અસત્શ્રુત છે એવો લેહ સમજવારૂ પવેકબુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે, એટલે આ મેધા અર્થાત્ અંશઉપાદેયપરિણામરૂપ ચિત્તધર્મ શુરુવિનય-દિવિધિવત્-વિધિ પ્રમાણે લભ્ય-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

આ અંશઉપાદેય પરિણામ ‘આતુરના ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતા નિદર્શનથી’ સમબલ્ય છે; રોગથી જે આતુર-આર્ત-હુઝી છે, તે આ રોગ કેમ ટળે એ માટે આતુર-ઉત્સુક હોય છે; આવા આતુરને ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, તે પ્રત્યે રોગાતુરને એવો ઉપાદેય ભાવ હોય છે, તેના નિદર્શનથી-દર્શાવથી આ ઉક્ત ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેય પરિણામ કપલ્લ સમબલ્યો સુગમ છે. ‘જેમ પ્રેક્ષાવંત ઉપાદેયતાનું દર્શાવ આતુરને-ગ્રંથજીઆદર હોય છે.’ તેવા તેવા ઉત્તમ ઔષધની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ જલદી રોગસુકત સાબ કરે એવી વિશિષ્ટ ફલયોગ્યતાવાળું છે એમ બલ્લી, પ્રેક્ષાવંત-વિચારવંત રોગાતુર ઇતર-માફી બીજા યથા ઔષધ છોડી ફરને ઉત્તમ ઔષધ જ ગ્રંથજી કરવા યોગ્ય છે એવો તેના પ્રત્યે મહાન્ ઉપાદેય ભાવ ધારણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આતુરપણે-ઉત્સુકપણે તે ઉત્તમ ઔષધ ગ્રંથજી કરવામાં આદર દાખવે છે; ઔષધ લેવા યોગ્ય છે એમ બલ્લયા માત્રથી રોગ બંધ નહિ, પણ લેવા માટે તો બલ્ય, એમ સમજી હોસે હોસે તે ઔષધ

* “મર્ષતિર્વાં કુતેજાતૈઃ કુશાલૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ।

યેમનઃ ક્ષિપ્યતે ક્ષિપ્રં દુરન્તે મોહસાગરે ॥

ક્ષણં કર્ણામૃતં સુતે કાર્યશૂન્યં સતામપિ ।

કુશાલં તનુતે પચ્ચાદવિલાગરવિક્રિયામ્ ॥”

—શ્રી શુભશંકરાચાર્યજી પ્રણીત જ્ઞાનામૃતં

સદ્બ્ર-અર્થમાં જ સેવે છે. 'એમ મેધાવીને પણ મેધાના સામર્થ્યથી સદ્બ્ર-અર્થમાં જ ઉપાદેયભાવ અને બ્રહ્મજ્ઞાનર હોય છે.' - જે મેધાવી છે તેને આ મેધાના સામર્થ્ય થકી જ આ સદ્બ્ર-અર્થ જ બ્રહ્મ જ કરવા યોગ્ય છે, એમ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ હોય છે, એટલું જ નહિ' પણ તેના બ્રહ્મમાં આદર હોય છે, અન્યત્ર-અસદ્બ્ર-અર્થમાં નહિ'. કારણ કે આ 'જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર અમૃત છોડી કુશાસ્ત્ર વિષનું પાન કરી આત્મવિહંગના કોણ કરે ?' X એમ ભાવી મેધાવી પુરુષ આ સત્શાસ્ત્રને જ 'આના જ ભાવોપધપણને લીધે' સેવે છે; અર્થાત્ આ સત્શાસ્ત્ર અમૃત જ આ ભવરૂપ ભાવરોગને દૂર કરનારું ઉત્તમ ભાવઓપધ છે એમ ભણી, ઉમંગથી, ઉછરંગથી, ઉત્લાસથી, ઉત્સાહથી હોસે હોસે તેનું પાન કરે છે.

'સત્શાસ્ત્ર એ ભવરોગનો નાશ કરનારી દિવ્ય ઔષધિ અથવા અમૃત સંલુપની છે. એટલે ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છનારે તે પરણુ શાંતરસમૂળ વીતરાગ વચનામૃતોનું નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે રાગ-દેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષથી આ સત્શાસ્ત્રપ્રશંસા જીવને સત્સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત લાગુ પડ્યો છે; વીતરાગ-રૂપ સદ્વૈષે સત્શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલી રત્નત્રયીરૂપ માત્રાનું જીવ જેમ જેમ સેવન કરે, તેમ તેમ તેનો આ ત્રિદોષ સન્નિપાત અવશ્ય દૂર થાય છે, અને તેને આત્મામાં સ્થિરતારૂપ સ્વાસ્થ્ય-આરોગ્યલાભ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. પરમ શાંતસુખરસ જેનું મૂળ છે એવી આ શ્રુતઔષધિની શક્તિ અમૃત એવી છે. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂંઝાતેને જીવાડે છે, સંલુપન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સગી આ શ્રુતશક્તિ જીવને જીવાડે છે, સંલુપન કરે છે, પરમૈશ્વર્ય ભાવજીવન બક્ષે છે, અને કષણ કષણ ભયંકર ભાવમરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે, ચારત્ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે.'—
અજ્ઞાવબોધે મોક્ષમાળા, પાં ૬ (સ્વરચિત)

એમ ધૃતિથી કાચોત્સર્ગે રચિત છું, નહિ' કે રાગાદિ આકુલતાથી એમ બ્યાખ્યા કરી, 'ધૃતિથી' એ પદનો પરમ અર્થ પ્રગટ કરે છે—

૧૯ પર્વ જ ધૃત્યા—ન રાગાચાકુલતયા । ધૃતિર્મનઃપ્રગિધાનં, વિશિષ્ટા પ્રીતિઃ ।
ઇયમપ્યત્ર મોહનીયકર્મક્ષયોપશમાદિકૃતા રહિતા દૈન્યૌત્સુક્યામ્યાં ધીરગમ્भीરાશયરૂપા
અવગ્ધ્યકલ્યાણનિવગ્ધનવસ્ત્વાપ્ત્યુપમયા ।

યથા દૌર્ગત્યોપહતસ્ય ચિન્તામણ્યાસવાપ્તૌ વિજ્ઞાતતદ્ગુણસ્ય નતમિદાની' દૌર્ગત્યમિતિ વિદિતતદ્વિષાતમાર્થં ભવતિ ધૃતિઃ, યથં જિનધર્મચિન્તારત્નપ્રાપ્તાવપિ વિદિતતત્માદાત્મ્યસ્ય ક દ્વાની' સંસાર ઇતિ તદ્દુઃખચિન્તારહિતા સજ્ઞાત પવેયસુતમાલમ્બનત્વાદિતિ ॥ ૨૪૮

x "અહો સતિ જગત્પૂજ્ય લોકદ્રવવિશુદ્ધિદે ।

જ્ઞાનજાણે સુધીઃ કઃ સ્વમસક્કાસૈ વિદમ્ભવેત ॥"

શ્રી શુભચન્દ્રચાર્યજી કૃત જ્ઞાનાર્ણવ

ધૃતિ=મનઃપ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ : 'કુઃખ દોહન દૂરે ટળ્યારે' : ચિંતામણિ દર્શાત ૪૫૯

૧૯અર્થ: અને એમ છૂટ્યા—ધૃતિથી, નહિ કે રાગાદિ આકુલતાથી. ધૃતિ તે મનઃ-પ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ; આ પણ અને મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉપજેલી, દૈન્ય અને ઔત્સુક્યથી સહિત, ધીર-ગૌરી આશયરૂપ છે,—અવધ્ય કલ્યાણનિબંધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી.

જેમ દૌર્ગત્યથી ઉપહતને ચિંતામણિઆફિની, પ્રાપ્તિ થયે, તેના (ચિંતામણિના) શુભ ભણવામાં આવતાં તેના (દૌર્ગત્યના) વિચાર ભાવ વિદિત હોઈ, 'હવે દૌર્ગત્ય ગયું' એવી ધૃતિ હોય છે; એમ જિનંધર્મરૂપ ચિંતારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ, તેણે માહાત્મ્ય વિદિત છે એવાને, 'હવે સંસાર શા ?' એમ તેની કુઃખચિંતાથી સહિત એવી આ (ધૃતિ) ઉપજે જ છે,—ઉત્તમઆલંબનપણાને લીધે. ૨૪૯

વિવેચન

“કુઃખદોહન દૂરે ટળ્યારે, કુખ સંપદશું ભેટું

ધીંગ લણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ ?....વિમલ જિન.”—શ્રી આનાંદધનશ્ચ

અને ‘એમ ધૃતિથી—નહિ કે રાગાદિ આકુલતાથી;’ ‘છૂટ્યા ન રાગાણાકુલતાવા.’ આ કાચોત્સર્ગ હું જે કરી રહ્યો છું તે ધૃતિથી—ધીરજથી કરી રહ્યો છું, નહિ કે રાગા-

દિની આકુલતાથી—વ્યગ્રતાથી. આ મ્હારા ધર્મની કિયા છે એવા ધૃતિથી મગત્વજન્ય રાગભાવથી આકુલ થઈને હું આ કિયા કરતો નથી, નહિ કે રાગાદિ અન્ય પ્રત્યે દ્રેષ ભાવથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, આકુલતાથી કોષાદિ કપાયથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, હવે મ્હારું કાચોત્સર્ગે સ્થિત છું શું થયે ?—એવા ભયથી ચિંતાથી કે વિકલ્પથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, હાય ! ભાગી જયે, છું ટાઈ જયે ! માટે ઝટઝટ જેમ તેમ આ કિયા પતાવી હઉં એવી ત્વરાથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી; પણ નિરાકુલતાથી, સ્વસ્થતાથી, શુદ્ધતાથી, નિર્લયપણે, નિશ્ચિંતપણે, નિર્વિકલ્પપણે ધૃતિથી—ધીરજથી—શાંતિથી આ કિયા કરું છું.

આ ‘ધૃતિ: મનઃપ્રણિધાન’, ‘ધૃતિ તે મનઃપ્રણિધાન’ છે. પ્રસ્તુત ક્રિયામાં મનહું પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન કરવું, પ્રકૃષ્ટપણે મનને નિહિત કરવું—મૂઠી હેવું, પૂરેપૂરે ચિત્ત-ન્યાસ કરવો (Whole-heartedly) તે મનઃપ્રણિધાન છે. જેમ કેઈ પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન—ખળનો હોય, તેની ભળવણી માટે

ધૃતિ તે મનઃપ્રણિધાન મનઃપ્રણિધાન કરી, મનને પૂરેપૂરું રાકી, કેટલી જાંધી તકેદારી વિશિષ્ટ પ્રીતિ રાખે ? તેમ અચિંત્ય ચિંતામણિ સમી પ્રસ્તુત ક્રિયાને પણ પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાનરૂપ જાણી તેમાં મનઃપ્રણિધાન કરવું, પૂરેપૂરું

ચિત્તને રાકી હેવું તે ધૃતિ છે. અને આણું મનઃપ્રણિધાન પણ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી જ ઉપજે છે, એટલે આ ધૃતિ તે ‘વિશિષ્ટા પ્રીતિ’ ‘વિશિષ્ટ પ્રીતિ’ છે,

અને આવી 'આ પણ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉપજેલી' હોય છે; સત્ક્રિયા પ્રત્યેની આવી જે વિશિષ્ટ પ્રીતિરૂપ ધૃતિ છે, તે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમા-ક્ષય-ઉપશમથી ઉદ્ભવ પામેલી હોય છે; અને 'દૈન્ય-ઐત્સુક્યથી રહિત' હોય છે. હાથ ! મરી ગયા ! હવે આપણું શું થશે ? એવું દૈન્ય-દીનપણું-લાચારપણું એમાં હોતું નથી; તેમજ હવે તો કંટાળી ગયા, આતું ફળ તે કોણ બાણે ક્યારે મળશે ? એવું ઐત્સુક્ય-ઉત્સુકપણું-અધીરજપણું પણ એમાં હોતું નથી. કારણ કે એ 'ધીર-ગંભીર આશય-રૂપા' હોય છે. સમુદ્ર જેમ શોભ ન પામે એવો ધીર ને ભંડાણ ન બજાય એવો ગંભીર હોય છે, તેમ આ ધૃતિ પણ શોભ ન પામે—ખળભળી ન ઊઠે એવા ધીર ને "પેટનું પાણી પણ ન હાલે" એમ ન કળાય એવા ભંડા ગંભીર આશયરૂપ છે.

આવી દૈન્ય-ઐત્સુક્ય રહિત આ ધીર-ગંભીર આશયરૂપા ધૃતિ 'અવન્ય કલ્યાણ-નિબંધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી' સ્પષ્ટ સમજાય છે. 'અર્થાત્ કદી પણ નિષ્ફળ જાય નહિ', કદી પણ વાંઝણી હોય નહિ' એવી અવન્ય-અભય 'દુઃખ દોહડા કલ્યાણના કારણરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમા અને સાંગોપાંગ થઈ ફેરે ટળ્યા રે. છે: 'જેમ દોર્ગત્યથી ઉપહતને—ધૃતિ હોય છે.' જેમ દોર્ગત્ય સુખ સંપદશું રે ભેદ' દોર્ગત્યથી-હરિદ્રપણાથી ઉપહત-હણાયેલો છે, તેને ચિન્તામણિ રત્ન વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ અને આ તો મનોવાચિત-ચિત્તિત વસ્તુ આપનાર ચિન્તામણિ રત્ન છે અને તે તો સર્વ હારિદ્રને ફેડનાર છે એમ તેનો શુભ બાણવામાં આલેખી એટલે હવે તો આપણું હારિદ્ર ટળ્યું જ 'મતમિદાનીં દોર્ગત્યમ્' એવી ધૃતિ-હૈયાધારણ તેને હોય છે. 'એમ જિનધર્મરૂપ ચિન્તારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ—ઉપજે જ છે.' જિનધર્મરૂપ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જ્યારે જીવને થાય છે, અને આ તો ચિત્તિત-અચિત્તિત વસ્તુ આપનાર અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ છે ને ભવનો દેશ ફેડનાર એવું તેનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે એમ તે બાણે છે; એટલે હવે સંસારનો શો ચિન્તામણિ રત્ન શ્રદ્ધા ભાર છે ?—'ક દવાનીં સંસારઃ' 'દુઃખ દોહડા ફેરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું ભેદ,' એમ તેની દુઃખચિન્તાથી રહિત એવી ધૃતિ-ધીરજ તેને 'ઉત્તમઆલંબનપણુને લીધે' ઉપજે જ છે. અર્થાત્ હે જિનદેવ ! તમારા જેવો ઉત્તમ સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે મ્હારો ભવજય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વસાચન મેં પીધું છે, ભક્તિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન ચતાં મ્હારા દુઃખ-દોર્ગત્ય ફેર થયા છે અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીરો ધણી' મેં 'માથે કુર્ચો' છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાકો કરી શકે એમ છે ? એવી ધૃતિ જિનધર્મચિન્તામણિ જેના હૃદયમાં સ્ફુરે છે, એવા અમુક્ષુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને સંહોદિત હોય છે.

“ યદપિ હું મોઢાકેકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભળિયો રે....પ્રભુ,
 પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિથે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુ.
 પણ નવિ ભય જિનરાજ પંસાયે, તત્ત્વ રસાયન પાયે રે....પ્રભુ.
 પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોમ મિટ બાયે રે....પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રજી
 આ ઝુઝુલુ ભવ થકી બહુ ના હવે તો હરે છે,
 ‘માથે ધીંગો ધણી’ પ્રભુ—ન કો વાળ વઢિ કરે છે,

શ્રી યોગદંડિકગણ, ૪૦ (સ્વરચિત)

“ મોટાને ભક્તગ બેઠાને શી ચિન્તા ?
 પ્રભુને અરણુ પસાય, સેવક થયા નચિંતા.
 ....પ્રભુમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરેશરી.” શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ધારણાથી કાયોત્સર્ગે રિયત છુ—નહિ’ કે ચિતશૂન્યપણથી એ સુદ કરી, ‘ધારણાથી’ એ પદનો ભાવાર્થ આવે છે—

૨૦ પદ્ય ધારણાયાં—જે ચિતશૂન્યત્વેન । ધારણા—અધિકૃતવસ્તુઅવિસ્મૃતિઃ । રૂપે સેહ જ્ઞાનાવરણીયકર્મફલપદ્યોપશેષસમુત્પા અવિચ્યુત્યાદિભેદવતી પ્રસ્તુતવસ્તુભૂતપૂર્વોચોક્તરા ચિત્તપરિણતિઃ, જાત્યમુક્તાફલમાલાપ્રોતકદૃષ્ટાન્તેન ।

તસ્ય યથા તથોપયોગદાદર્શાત્ અવિક્ષિપ્તસ્ય સતો યથાર્થં વિધિવદેતત્પ્રોતનેન ગુણવતી નિષ્પદ્યતે અધિકૃતમાલા, યથમેતદ્માલ્પ સ્થાનાદિયોગપ્રકૃતસ્ય ચયોક્તનીત્યૈવ નિષ્પદ્યતે યોગગુણમાલા, પુષ્ટિનિબંધનત્વાદિતિ ॥ ૨૪૧

૨૦ અર્થઃ—એમ ધારણાયાં—ધારણાથી,—નહિ’ કે ચિતશૂન્યત્વથી. ધારણા—અધિકૃત વસ્તુની અવિસ્મૃતિ. અને આ અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશાનથી સમુત્પન્ન, અવિસ્મૃતિ આદિ સેહવતી, પ્રસ્તુત વસ્તુની આતુપૂર્વો જાત્યમ એવી ચિત્તપરિણતિ છે,—જાત્ય મુક્તાફલની માળા પરોવનારના દર્શનથી.

તેને (પરોવનારને) જેમ તથાપ્રકારના હિપયોગદંડપણથી અવિક્ષિપ્ત હોતાં યથાર્થ વિધિયત્ એના. (ગ્રામીના) પરોવવા વડે અધિકૃત માલ્પા શુભવતી નીપળે છે; એમ આના (ધારણાના) બલ થકી સ્થાનાદિ યોગમાં પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગગુણમાલા નીપળે છે,—પુષ્ટિનિબંધનપણાને લીધે. ૨૪૬

પંક્તિકા—અવિચ્યુત્યાદિભેદવતી—અવિસ્મૃતિ, સ્મૃતિ, વાસના ભેદવતી,

વિવેચન

“ જિનરાજની સેવના કરવી, કથેય કથાન ધારણા ધરવી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી
 અને ‘ જોમ ધારણાથી, નહિં કે ચિત્તશૂન્યપણાથી. ’ ‘ ધારણયા ન ચિત્તશૂન્યત્વેન. ’
 આ કાચોત્સવ જે હું કરી રહ્યો છું તે જોમાં મનને ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી જ કરી
 રહ્યો છું, નહિં કે મન પરોવ્યા વિનાના ચિત્તશૂન્યપણે
 ધારણાથી, નહિં કે (Absent-mindedly). આ ધારણા તે ‘ અધિકૃત વસ્તુની
 ચિત્તશૂન્યપણાથી અવિસ્મૃતિ ’ છે—‘ અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિ:’. જોટલે મેં કાચોત્સવ
 માંડ્યો છે જો પ્રસ્તુત વસ્તુ વિસર્જ્યા વિના હું તેમાં ચિત્ત
 ધારી રહ્યો છું. ‘ અને આ અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોદયથી સંસૃત્ય (ઉપજેલી)
 જોવી ચિત્તપરિણતિ છે. ’

આ ચિત્તપરિણતિ કેવી છે ? ‘ અવિસ્મૃતિ આદિ ભેદવતી છે; અવિસ્મૃતિ, સ્મૃતિ,
 વાસના ભેદવાળી છે; અર્થાત્ પ્રસ્તુત વસ્તુની વિસ્મૃતિ—અણતા થતી નથી, સ્મૃતિ ભૂલાતી
 નથી, ને સંસ્કારવાસના ભૂંસાતી નથી, જોવી આ ધારણારૂપ ચિત્તપરિણતિ છે. અને
 આમ અખંડ સ્મૃતિ જળવાઈ રહે છે જોટલે જ આ ‘ પ્રસ્તુત વસ્તુની આતુપૂર્વીગોચર ’
 છે; અને અનુકંથે આ આ આમ આમ કરવાનું છે જોવી આતુપૂર્વી જો જોનો
 ગોચર—વિષય છે, જોટલે આ પછી આ જોમ પૂર્વાતુપૂર્વ અનુકંથરૂપ આતુપૂર્વીથી આ
 ચિત્તપરિણતિ પ્રસ્તુત ક્રિયામાં ‘ ભત્ય મુક્તાક્ષની માળા પરોવનારના દષ્ટાન્તથી ’
 પ્રવર્તે છે.

તે આ પ્રકારે: ‘ તેને (પરોવનારને) જોમ તથાપ્રકારના ઉપયોગદંડપણાથી—માઠા
 શુભ્રવતી નીપજે છે. ’ તે ભતિવંત મોતી પરોવનાર જે છે, તે સૂક્ષ્મ છિદ્રમાંથી મોતી
 પરોવતાં તથાપ્રકારનો દંડ ઉપયોગ રાખી, આઠાઅવગો વિશ્લેષ
 મોતીની માળા ન થવા લે, તો તે યથાહં-યથાયોગ્યપણે જ્યાં જોમ લટે તેમ
 પરોવનારનું દંષ્ટાન્ત વિધિવત્—વિધિ પ્રમાણે યથાસ્થાને નાના મોટા મોતી પરોવવા
 સમર્થ થાય છે, અને જોમ કરતાં તેને અનેક સેરવાળી શુભ્રવતી
 મોતીની માળા નીપજે છે. ‘ જોમ આના (ધારણાના) બલ થકી સ્થાનાતિ યોગમાં
 પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગશુભ્રમાલા નીપજે છે. ’ આતુપૂર્વીગોચર ચિત્તપરિણતિરૂપ
 ધારણાના બલથી અનુકંથે સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન યોગમાં પ્રવર્તતાં દંડ ઉપયોગ
 રાખી મુસુલ્લુ પુરુષ ચિત્તને ચત્રતત્ર વિશ્લેષ પામવા ન લે, તો યથાહં-યથાયોગ્યપણે
 વિધિવત્—વિધિપ્રમાણે તે સ્થાનાતિ યોગનું અનુસંધાન કરવા સમર્થ થાય છે. અને તે
 સ્થાનાતિ યોગ જોકળીબને પુષ્ટિનું કારણ હોવાથી તેના ‘ પુષ્ટિનિબંધનપણાને લીધે ’ તેને
 આમ યથોક્ત નીતિથી જ શુભ્રવતી-શુભ્રવાળી યોગશુભ્રમાળા નીપજે છે.

એમ અનુપ્રેક્ષાથી કાર્યોત્સર્ગે સ્થિત છું—નહિ' કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી એ પ્રગટ કરી, 'અનુપ્રેક્ષાથી' એ પદનો અર્પણ પરમાર્થ પ્રકાશી છે—

૨^મ પદ અનુપ્રેક્ષયા—ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા । અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા । इयमप्यत्र ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुद्भवोऽनुभूतार्थान्वाससेदः परमसंवेगहेतुस्तद्वाढयेविधायी उत्तरोत्तरविशेषसम्प्रत्ययाकारः केवलालोकान्मुखश्चित्तधर्मः ।

અથા રત્નશોધકોડનલઃ રત્નમભિસમ્પાપ્તઃ રત્નમલં દર્શ્વા શુદ્ધિમાપાદયતિ તથા અનુપ્રેક્ષાનલોડ્યાત્મરત્નમુપસંમાપ્તઃ કર્મમલં દર્શ્વા કેવલ્યમાપાદયતિ, તથા તત્ત્વમાવત્વા-વિતિ ॥ ૨૬૦

૨^મ અર્થઃ—એમ અનુપ્રેક્ષયા—અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિ' કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થઅનુચિતા આ પછુ અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવ પામતો, અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસલેઈ, પરમસંવેગ હેતુ, તદ્દર્શનવિધાયી (તેણું દર્શનપણું કરનારો), ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર (સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ) કેવલાલોકઉન્મુખ એવો ચિત્તધર્મ છે.

એમ રત્નશોધક અનલ રત્નને અભિસંપ્રાપ્ત થતાં રત્નમલને હટી શુદ્ધિ આપાદાન કરે છે, તેમ અનુપ્રેક્ષા-અનલ પછુ આત્મ-રત્નને ઉપસંપ્રાપ્ત થતાં કર્મમલ હટી કેવલ્ય આપાદાન કરે છે,—તથા પ્રકારના તત્ત્વમાવત્વાવપણાને લીધે. ૨૫૦

વિવેચન

“ સાચી ભક્તિ રે ભાવન રસ કર્યો, રસ હોય તિહાં હોય રીએછુ;
હોડાહોડે રે બિહુ રસ રીઝથી, મનના મનોરથ સીએછુ.... પદપ્રભ. ”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘પદમ અનુપ્રેક્ષયા ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા’—‘એમ અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિ' કે પ્રવૃત્તિ-માત્રતાથી. આ કાર્યોત્સર્ગે જે હું કરી રહું છું, તે તત્ત્વના અનુકેષે પ્રકૃષ્ટ ઇક્ષણરૂપ (દર્શનરૂપ) અનુપ્રેક્ષાથી કરી રહ્યો છું, નહિ કે પ્રવૃત્તિમાત્રપણે,

અનુપ્રેક્ષાથી, આ ‘અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા’ અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થ નહિ કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુચિન્તા છે, એટલે આ કાર્યોત્સર્ગે હું તત્ત્વાર્થની અનુચિતારૂપ અનુપ્રેક્ષાથી, પરમાર્થના ભાવનરૂપ ભાવનાથી કરી રહ્યો છું, નહિ કે ભાવશૂન્ય એવી માત્ર ક્રિયાજનક બાહ્યપ્રવૃત્તિપણે. તત્ત્વાર્થઅનુચિતારૂપ આ (અનુપ્રેક્ષા) પછુ અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવવાળો (ઉપજતો) ચિત્તધર્મ છે.

અનુચિતારૂપ આ ચિત્તધર્મ ‘અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસલેઈ’ છે,—અનુભૂતાર્થ-અભ્યાસલેઈ.—પોતે અનુભવ કરેલ અર્થના અભ્યાસનો—પુનઃ પુનઃ રટણનો—ભાવનાનો પ્રકાર

તત્ત્વાર્થે
અનુચિંતારૂપ
ચિત્તધર્મ

છે. અતઃ એવ તે 'પરમસંવેગહેતુઃ' 'પરમ સંવેગહેતુ' છે, અર્થાત્ આમ તત્ત્વર્થના પુનઃ પુનઃ ભાવનરૂપ અભ્યાસ કરતાં, 'આ આમ જ છે' એમ સમ્યક્ વેગે તેના સ્વીકારરૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા તેના પ્રત્યે શુષ્કનુરાગજન્ય સમ્યક્ પ્રેમાવેશ સ્ફુરવારૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા સમ્યક્ વૈરાગ્યવેગથી "માત્ર ચોક્ષ અભિલાષ" રૂપ સંવેગ ઉપજે છે. અને આ ત્રણે પ્રકારનો સંવેગ પ્રથમથી જ હોય છે, તે તે અનુપ્રેક્ષા-ભાવનારૂપ ચિત્તધર્મ 'તદ્દ્વાદર્થવિધારી' હોય છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા સંવેગનું દંઢપણું કરનારો હોય છે. અને એટલે જ તે 'ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર' હોય છે; અર્થાત્ જેમ જેમ તત્ત્વાર્થનો ભાવના-અભ્યાસ વધે છે, તેમ તેમ શ્રદ્ધાતિશય રૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે; અને જેમ જેમ શ્રદ્ધાતિશયરૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે, તેમ તેમ તત્ત્વાર્થની સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ સંપ્રત્યય વધે છે. અને આમ ઉત્તરોત્તર તત્ત્વપ્રતીતિ વધતાં જ્યાં સમ્યગ્દર્શન ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતું જઈ યાવત્ ક્ષાયિક થાય છે, એવો આ અનુપ્રેક્ષારૂપ ધર્મ 'કેવલાદૌક ઉન્નુપ' હોય છે,—'કેવલાલોકોન્મુજ્જિતધર્મઃ' કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશ સન્નુપ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન ભણી દોરી જાય છે.

અત્રે રત્નશોધકે અગ્નિનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે: 'જેમ રત્નશોધક અનલ ઇં' રત્નની શુદ્ધિ કરનારો અગ્નિ રત્નની પાસે ખેંચાતાં રત્નના મલને બાળી નાંખી તેની શુદ્ધિ ઉપજાવે છે; તેમ આ અનુપ્રેક્ષારૂપ અગ્નિ પણ આત્મારૂપ રત્નની રત્નશોધક અગ્નિનું પાસે ખેંચાતાં કર્મરૂપ મલને બાળી નાંખી, જ્યાં કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા શિવાય બીજું કંઈ નથી એવું કૈવલ્ય ઉપજાવે છે. આ અનુપ્રેક્ષાનું-ભાવનાનું 'તથા તત્ત્વભાવપણું' છે કે-ભાવનાના પાવન પાવકમાં આત્મરત્નનો કર્મમલ ભસ્મીભૂત થઈ આત્મા કેવલજ્ઞાન પામે જ છે. આમ 'માવના મવનાચિની' અને "આતમ ભાવના ભાવતાં શુવ લહે કેવલજ્ઞાન ર્." એ સુભાષિત મહાસૂત્રો ચરિતાર્થ અને છે.

આ શ્રદ્ધાદિ 'અપૂર્વકરણુ' મહાસમાધિના બીજો છે એ સવિસ્તર સમજવી, એમ ઉક્ત પ્રકારે જ ઉપધાશુદ્ધ સદ્નુદાન હોય છે તે આ શ્રદ્ધાદિવંત જ આનો અધિકારી હોય છે એ જણાવવા માટે આ શ્રદ્ધાદિ સત્ત્વં ઉચ્ચારણુ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૨ પતાનિ અઢાલીન્યપૂર્વકરણાશ્વમહાસમાધિવીજાનિ, તત્પરિપાકાતિશયતસ્તત્સિદ્ધેઃ।
પરિપાવના ત્વેવાં કૃતકર્મપ્રભવમિચ્છાવિકલ્પવ્યપોહતઃ અવળપાઠપ્રતિપત્તીચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા।
અતિશયસ્ત્વસ્થાસ્થયા સ્થૈર્યસિદ્ધિલક્ષણઃ પ્રધાનસત્ત્વાર્થહેતુરપૂર્વકરણાવહ ઇતિ પરિમાવનીયં
સ્વયમિત્યમ્। યતદુચ્ચારણં ત્વેવમેવોપધાશુદ્ધં સદ્નુપ્પાનં મવતીતિ। યતદ્વાનેવ
શાસ્ત્રાધિકારીતિ જ્ઞાપનાર્થે। ૨૫૯

શ્રદ્ધા આદિ 'અપૂર્વકરણ' મહાસમાધિના બીજી : ઇચ્છા અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય ૪૬૫

૨૨ અર્થ:—આ શ્રદ્ધા આદિ 'અપૂર્વકરણ' આખ્ય મહાસમાધિના બીજી છે,—તેના પરિપાક-અતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે. એઓની પરિપાચના તો કૃતક્રમભવ (કૃતક્રમજન્ય) મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી (ફર થવાથી) શ્વણ-પાક-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે. આનો (પરિપાચનાનો) અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાનસત્નાર્થહેતુ, અપૂર્વકરણાવહ (અપૂર્વકરણને આણનારો) છે, એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.

એવું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સહયોગન હોય છે, અને એતદ્વાન જ (આ શ્રદ્ધાદિવંત જ) આનો અધિકારી છે, એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૨૫૧

વિવેચન

“એમ અનંત પ્રભુતા સદ્દેહતાં, અર્થે જે પ્રભુ રૂપણ;

દેવચંદ્ર પ્રભુતા તે પામે, પરમાનંદ સ્વરૂપણ....

શીતલ બિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, યુગથી કહિય ન ભયણ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને 'આ શ્રદ્ધા આદિ અપૂર્વકરણઆખ્ય મહાસમાધિના બીજી છે.'—પ્રતાપિ અદ્વાદીનિ અપૂર્વકરણાખ્યમહાસમાધિવીજાનિ.' આ શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા જે કલ્પા, તે અપૂર્વકરણ. નામના આઠમા ગુણસ્થાને

શ્રદ્ધા આદિ પ્રાપ્ત થતી 'અપૂર્વકરણ' નામની મહાસમાધિના-ધર્મસં-ચાસ 'અપૂર્વકરણ' સામર્થ્યયોગરૂપ મહા યોગભૂમિકાના બીજી છે. બીજમાંથી ક્ષાલી-કૂલી વૃક્ષ ફળ આપે, તેમ આ શ્રદ્ધાદિ યોગબીજમાંથી યોગવૃક્ષ ક્ષાલીકૂલી જેમાં આત્માનું અપૂર્વ સામર્થ્ય સ્ફુરે છે એવું આ

અપૂર્વકરણ નામનું મહાયોગફળ આપે છે 'તત્પરિપાકાતિશયત-સ્તત્સિદ્ધેઃ' છે. 'તેના પરિપાકઅતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે' આમ હોય છે. આ શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં પરિણમી પરિપકવ થતાં, તેના પરિપાક-અતિશય થકી તે અપૂર્વકરણ મહાસમાધિની સિદ્ધિ હોય છે. આમ શ્રદ્ધાદિ બીજરૂપ કારણમાંથી અપૂર્વકરણ ફળરૂપ કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે.

અને 'એઓની પરિપાચના તો કૃતક્રમભવ મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી શ્વણ-પાક-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે.' આ શ્રદ્ધાદિની પરિપાચના-ઉત્તરોત્તર પરિપાક

પણિકા—અવળપાઠપ્રતિપત્તિચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા। અવળ—ધર્મસામ્યનું સાંભળવું તે, પાઠ—તત્સંગત પાઠ, પ્રતિપત્તિ—અર્થક તેના અર્થની પ્રતીતિ, ચ્છા—શાસ્ત્રોક્ત અનુશાન વિષયા ચિન્તા, પ્રવૃત્તિ—તેનું અનુશાન. આદિ—શબ્દથી વિધનજન્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ દેખવા. તેમાં વિધનજન્ય-જન્ય, અધ્યયન, ઉત્કૃષ્ટ પ્રયુક્તો અભિભવ; સિદ્ધિ—અનુભવ અર્થની નિષ્પત્તિ; વિનિયોગ—તેનું (સિદ્ધિનું) યથાસેય વ્યાપારણ, તેથી તે રૂપ ચર્યા: સા લયા—તેઓ છે રૂપ જેનું તે તથા.

કેમ થાય ? પ્રથમ તો કૃતકંથી ઉપજતા મિશ્રા-અસત્-નિકળ-નકામા-નિષ્પ્રયોજન વિકલ્પોને દૂર હટાડેલી રૂઢે, અને પછી તેના અવલ્યાદિ કરે અદ્વાદિનો પરિપાકઃ તો અર્થાત્ સદ્ગુણગુણે સ્વ અવલુ કરે, તેના સ્વયં પાક અવલુ હન્યાદિ કરે, તેના અર્થના સમ્યક્મહલુરૂપ પ્રતિપત્તિ કરે, તે પ્રવૃત્તિ આદિ રૂપ સ્ત્રોતો અનુધાન કરવાની ઇચ્છા-ભાવના ઉપજે, તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ આદરે, તેમાં વચ્ચે આસ આવતા જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિધનો જાય કરે. આમ અવલુથીમાંડીને વિધનજય સુધીની પ્રક્રિયા તે આ અદ્વાદિની પરિપાચના-પરિપચન કરવાની ક્રિયા છે. અને 'આનો અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાન સત્વાર્થ' હોતુ, અપૂર્વકરણાવલ છે એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.' આ પરિપાચનાનો-પરિપચનરૂપ પ્રક્રિયાનો અતિશય તો સ્થૈર્યઆદિ લક્ષણવાળો હોય છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત અનુધાનમાં નિશ્ચલતારૂપ સ્થિરતા સાધે, અને એમ તેની સ્થૈર્ય-સિદ્ધિરૂપ સિદ્ધિ કરે, પછી તેના યથાચોગ્ય પાત્રમાં વિનિયોગ કરી પ્રધાન સત્વાર્થ' હોતુ-પરમ પરોપકારકારણ બને; અને આમ ઉત્તરોત્તર પરિપાકઅતિશયનો પ્રકર્ષ પામી, જ્યાં અપૂર્વ આત્મસામચ્ચનો સમુદ્ભાસ સ્ફુરણમાન થાય છે એવા અપૂર્વકરણને આણી આપનારો-અપૂર્વકરણાવલ આત્મપરિણામ પામે. આમ સ્થૈર્યથી માંડીને અપૂર્વકરણ ભાવ પર્થિત ઉત્તરોત્તર ચઢતી ઢસાવાળો આ અદ્વાદિનો પરિપાચના-અતિશય હોય છે. આમ અદ્વા-મેધા આદિની પરિભાવના કરવા ચોગ્ય છે.

“રુચિર્નુ-ધ્વજાનુ” સન્માર્ગપ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, ‘ધ્વજ છે જે જોગીજન’ પદમાં ‘ધ્વજ છે’ પદનું કેટલું બધું અર્થગૌરવ છે તે સારી પેઠે સમજ શકાય છે. XX સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગનમાં અંતરંગપ્રીતિરૂપ ‘લગની’ લાગ્યા વિના બરો આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ધ્વજાચોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણકે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું સ્ફુરણ વિચારીએ તો કેઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો ઇચ્છા અને મળી આવે છે. ‘Where there is a will there is a way’ એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિધન (Obstacle) આવે તો તેનો જાય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેકરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ‘જાર પર લિંપણા’ જેવી ઈર્ષ પડે છે ! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. કાર્યરુચિવાળો થયે બધા કારકે કરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ,

કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અગ્રિકરણ એ છ કારક એ પૂર્વે ભાષકપણે પરિણમતા હતાં, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય અને આંતરંગ રાગિ-પ્રવચ્છા ઉપજવાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે.”

શ્રી ચોગદાસિસચ્ચુચ્ચમ વિદેચન (કે. ભગવાનદાસ કૃત), પૃ. ૭૧૮

આમ શ્રી-સેધાદિ સંખ્યા વિચાર કરેલ છે. કારણ કે ‘જેનું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સંસ્કૃષ્ટાન હોય છે,’ આ શ્રીઆદિ સંસ્કૃષ્ટ ઉચ્ચારણ જ એમ જ શ્રી-સેધાદિ

ભાવથી ઉપધાશુદ્ધ-પરિકરણ એનું સત્ત્વગુણન હોય છે; અને ઉપધાશુદ્ધ ‘એતદ્વાન જ આનો અધિકારી છે એમ જાપનાઈ છે,’

સંસ્કૃષ્ટાન — ‘જ્ઞાતારવ વાસ્વાચિકારીતિ જ્ઞાપનાઈ,’ આ શ્રીઆદિવંત જ—

આનો-કયોત્તરજિયાનો અગ્રિકારી-ચોગ્ય જાન છે એમ જણાવવા

માટે આ ‘શ્રીઆદિ’ સૂત્ર કહેલ છે.

“તુમે મહું ચેત્રી રે સાહિબા, મહારે તો મન મોઝ;

તુમ વિષુ બીએ રે નવિ મમે, મો મુજ ચોટી હો ટેક-શ્રી મેવાંસ કૃપા કરી.

“શ્રી નવવિજય વિષુધ વચ સેરક, વાચક વચ કહે ચાચુછ;

કોટી કપદ મો કોઈ દિવાવે, તોય પ્રભુ વિષુ નવિ ચાચુછ.

...સેવો ભાવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર, ફલકો સ્વચ્છન સંપાછ.”-શ્રી યશોવિજયચંદ

આ શ્રીઆદિ પણ ‘વર્ણમાન’ હોય ને મેમોના લાભ-હકિ પણ આ જ કમે જ્ઞાન એમ કહે છે-

૨૩ વર્ણમાનવા-વૃદ્ધિ નચ્છનવા વાચસ્વિવા । પ્રતિપદોપસ્વાત્મેતલ, અજવા
વર્ણમાનવા, વર્ણ મેષયેસ્વાદિ ।

જાતકમાધુર્યાસઃ જ્ઞાતારીનાં । જ્ઞાતારીં લક્ષ્યાં મેવા, સજ્જારે વૃત્તિ; સતો જારણ,
સદ્વચનુમેશ । વૃદ્ધિરવ્યવેનૈવ કમેષ ॥ ૨૫૨

૨૩ અર્થ:-વર્ણમાનવા-વર્ણમાન-વૃદ્ધિ પામવી જવી એવીથી, નહિ કે અવસ્થિતથી,
પ્રતિપદે ઉપસ્થાપિ છે. વર્ણમાન શ્રીઆદિ, એમ સેધાથી, ધર્યાદિ.
લાભકંમથી શ્રીઆદિ ઉપગ્યાસ છે. શ્રી સતે મેષા, તેના ભાવે વૃદ્ધિ, તે પછી ધારણ,
પછી અનુમેષા. વૃદ્ધિ પણ આ જ કંમથી. ૨૫૨

વિદેચન

“આતમ નિર્મલ ભાવ કરવાં, વધતે શુભ પરિણામે.” શ્રી દેવચંદ્ર

અને આ શ્રીઆદિ પણ કેવી ? તો કે ‘વર્ણમાન, નહિ’ કે અવસ્થિત. ‘વર્ણમાનવા
—વૃદ્ધિ નચ્છનવા વાચસ્વિવા ।’ આ શ્રીઆદિ પણ ઉપરોક્ત વૃદ્ધિ પામવી જવી
એવી વર્ણમાન હોય, નહિ કે એમ ને તેમ સ્થેલી અવસ્થિત. વર્ણમાન એ જ

‘પ્રતિપદે ઉપસ્થાયિ’ છે; શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા શ્રદ્ધાદિ વર્ધમાન એ પ્રત્યેક પદને લાગુ પાડવાનું છે. એટલે વર્ધમાન શ્રદ્ધાથી, ને લાભ-વૃદ્ધિ કેમ વર્ધમાન મેધાથી, વર્ધમાન ધૃતિથી, વર્ધમાન ધારણાથી, વર્ધમાન પશુ એ જ અનુપ્રેક્ષાથી. અને ‘લાભકંથે શ્રદ્ધાદિનો ઉપન્યાસ છે, શ્રદ્ધા સતે મેધા, તેના લાભે ધૃતિ, તે પછી ધારણા, તે પછી અનુપ્રેક્ષા. વૃદ્ધિ પશુ આ જ કેમથી’ હોય છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા હોય તો મેધા ઉપજે, મેધા હોય તો ધૃતિ આવે, ધૃતિ હોય તો ધારણા થાય, અને ધારણા હોય તો પછી અનુપ્રેક્ષા ઉદ્ભવે; અને શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ થયે મેધાની વૃદ્ધિ હોય, મેધાની વૃદ્ધિ થયે ધૃતિની વૃદ્ધિ હોય, ઇં આમ શ્રદ્ધા-મેધાદિનો લાભ ને વૃદ્ધિ એક પછી એક અનુક્રમે હોય છે, એટલે આ લાભકંથને અનુસરી શ્રદ્ધા-મેધાદિ અનુક્રમે મૂકવામાં આવેલ છે.

એમ ક્રિયાભિયુષ્ય ને પ્રતિપતિ કલા તે પરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સંસ્કૃત્ત્વ ધ્યાન છે એમ દર્શાવે છે—

૨૪ પવં સિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમિત્યનેન પ્રતિપત્તિં દર્શયતિ । ગ્રાક્ ‘કરોમિ’ કરિષ્યામિ
ઈતિ ક્રિયામિશુલ્કયુક્તં, સામ્પ્રત્ ત્વાસન્નતરત્વાત ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયોઃ કથચ્ચિદમેવા-
સિષ્ઠામ્યેવાહં । અનેનાભ્યુપગમપૂર્વે શ્રદ્ધાદિસમન્વિતં ચ સવતુષ્ઠાનમિતિ દર્શયતિ ॥ ૨૫૩

પણિકા—પ્રતિપત્તિમ્—પ્રતિપત્તિઃ—કાયોત્સર્ગભક્ષ્ય પ્રતિપત્તિ, તાં-તેને.

ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયોઃ કથચ્ચિદમેવાહ—ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના કથચિત્ત અભેદને લીધે. કથચ્ચિત્—નિશ્ચયનય ધૃતિથી. કારણ કે તે (નિશ્ચયનય) ક્રિયામાણ—ક્રિયાભાષ્ય—ક્રિયાકાલપ્રાપ્તને કૃતમેષ—કૃત જ, નિષ્ઠિત જ માને છે. અન્યથા ક્રિયાના ઉપરગણાલે, ક્રિયાના અનારંભકાલની જેમ, અનિષ્ઠિત પ્રસંગને લીધે, ઉભયરથને ક્રિયાઅભાવના અવિરોધને લીધે કૃત—કૃત પુનઃ ક્રિયામાણે વા ઉપરતક્રિય—ક્રિયાભાષ્ય વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય. કહ્યું છે કે—

“તેણેહ કજ્ઞમાર્ણં નિયમેણ કર્યં કર્યં ચ ભવણિજ્ઞ” ।

કિચ્ચિદિદં કજ્ઞમાર્ણં ઉવચ્યકિરિયં ચ હોજ્ઞાદિ ॥”

(અર્થાત્) તેથી અહીં ક્રિયાભાષ્ય તે નિયમથી કૃત છે, અને કૃત તે ભજનીય છે, —તે અહીં કિંચિત્ ક્રિયાભાષ્ય વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય.

અવહાર નય તો ક્રિયાભાષ્ય અન્ય અને કૃત અન્ય એમ માને છે. કહ્યું છે કે—

“નારક્ષમે ચ્ચિય દીસહ, ન સિવાદદ્વાપ દીસહ તયન્તે ।

જમ્હા ઘઢાહ કજ્ઞ, ન કજ્ઞમાર્ણં કર્યં તમ્હા ॥”

(અર્થાત્) ઘટાદિ કામ આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળે શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયામાર્ણ કૃત્વં ક્રિયાભાષ્ય તે કૃત નથી.

તેથી અને નિશ્ચયનયધૃતિથી કામ વ્યુત્પન્નવાને આરંભતો તે તદેવ અપેક્ષાથી વ્યુત્પન્ન જ દેખવા થાય છે.

અદ્વાદિ બધેમાન, લાલ-વૃદ્ધિએ એ જ : અભ્યુપગમપૂર્વક અદ્વાદિ સંયુક્ત સદ્ગુણ ૪૬૯

૨૪ અર્થ :- એમ ‘તિષ્ઠામિ કાર્યોત્સર્ગમ્—હું કાર્યોત્સર્ગે સ્થિતિ કરું છું, એમ એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે. પૂર્વે ‘કરોમિ’—કરિષ્યામિ—કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયા-ભિયુષ્ય કહ્યું; હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે ક્રિયાકાલ અને નિષ્કાલના કથચિત્ત અભેદથી તિષ્ઠામ્યેવાદ્—હું સ્થિતિ કરું જ છું. આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને અદ્વાદિસમન્વિત એવું સદ્ગુણ એ એમ દર્શાવે છે. ૨૫૩

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ ઘણીછ, વિઘન ટલે મિલે લગ્નિષ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘એમ હું કાર્યોત્સર્ગે સ્થિત છું, એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે,’ હું કાર્યોત્સર્ગ આરંભું છું એમ કાર્યોત્સર્ગના આરંભરૂપ પ્રતિપત્તિ—અંગીકાર—અભ્યુપગમ બતાવે છે. ‘પૂર્વે કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયાભિયુષ્ય (ક્રિયા પ્રત્યે પ્રતિપત્તિ અને સન્ન્યપણું) કહ્યું, હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે (અત્યંત ક્રિયાભિયુષ્ય નિકટપણાને લીધે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાલના કથચિત્ત અભેદથી હું સ્થિતિ કરું જ છું,’ અર્થાત્ કથચિત્ત એટલે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાલ (પૂર્ણહૃતિ કાળ) એ એના અભેદથી, ‘ક્રિયમાણું કૃત’—કરાઈ રહેલું તે કરાયું એમ ગણી, હું સ્થિત જ છું એમ કહ્યું.

નિશ્ચયનય છે તે ક્રિયમાણુને—કરાઈ રહેલને કૃત જ—નિષ્કિત જ—કરાઈ ચૂકેલું જ માને છે, નહિ તો ક્રિયા બંધ પડતી—વિરામ પામતી વેળાએ ક્રિયાના અનારંભકાળની જેમ અનિષ્કિતને પ્રસંબ આવે; કારણ કે જાને રચણે ક્રિયાના અભાવમાં તકાવત નથી. અને જે કૃત છે તે ક્રિયમાણુ વા ઉપરતક્રિયાવાળું છે, અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અને બ્યવહાર નય છે તે તો ક્રિયમાણુ બૂઠું અને કૃત બૂઠું માને છે; આ અંગે કહ્યું છે કે “ઘટાદિ કાર્ય આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળ શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયમાણું કૃત—ક્રિયમાણુ તે કૃત નથી.” તેથી જાને નિશ્ચયનય અપેક્ષાએ ‘કાય યુત્સર્જવાને આરંભતો તે તદેશઅપેક્ષાએ બ્યુત્પદ જ દેખવા યોગ્ય છે.’

અને ‘આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને અદ્વાદિસમન્વિત એવું સદ્ગુણ એ એમ દર્શાવે છે.’—‘અનેન અભ્યુપગમપૂર્વક અદ્વાદિસમન્વિતં ચ સદ્ગુણમિતિ વર્ણયતિ.’ અર્થાત્ પોતાની સ્વેચ્છાથી—સ્વચરિથી ‘અભિ’સામા બધને ‘ઉપગમ’—સ્વીકાર—અંગીકાર કરવારૂપ ‘અભ્યુપગમ’પૂર્વક, અને ઉક્ત અદ્વાદિથી સંયુક્ત, એવું જે હોય તે જ સત્-સાધનરૂપ સત્સદ્ગુણ છે, એમ આ ઉપરથી—આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાનિર્દેશથી અને અદ્વાદિ પદના સમાવેશથી જાને સૂત્રકાર ભગવતે પ્રદર્શિત કર્યું છે.

અદ્વાદિવિકલનું એવું ઉચ્ચારણ મુખવાદ છે એ સંકા સત્ય છે, પણ પ્રેક્ષાવાન એવા પ્રકારે વસ્તો નથી એમ કહી, અદ્વાદિના મંદ-તીવ્રાદિ બેદનો ને તેના આદરાદિ લિંગનો નિર્દેશ કરે છે—

૨૬ આદ્ર—અદ્વાદિવિકલસ્યેવમભિધાનં મુખવાદઃ, કો વા કિમાદેતિ ।

સત્યમ્, इत्यमेवैतदिति तन्त्रज्ञानं, किन्तु न अद्वાદિવિકલઃ પ્રેક્ષાવાનેવમભિધંસ, તત્સ્યા-
લોચિતકારિત્વાત્ ।

મન્દતીવ્રાદિમેદાશ્ચેતે, તથાદરાદિલિજ્ઞાનં હતિ, નાતદ્રત્ત આદરાદીતિ । અતસ્તદાદરાદિ-
ભાવેડનાભોગવતોડવ્યેત્ હતિ । ૨૬૫

૨૫ અર્થ :—શંકા—અદ્વાદિવિકલનું (રહિતનું) એમ અભિધાન તે મુખવાદ છે.
કેણ ? વા શું યોદ્ધા ? એટલા માટે.

સમાધાન—સત્ય છે. એ એમ જ છે એમ તન્ત્રજ્ઞો કહે છે; પરંતુ અદ્વાદિવિકલ એવો
પ્રેક્ષાવાન એમ વસ્તો નથી,—તેનું આલોચિતકારિપણું છે માટે.

અને મન્દ-તીવ્રઆદિ બેદવાળા આ (અદ્વાદિ) તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા
છે,—અતદ્વતંત્રને (અઅદ્વાદિમંત્રને) આદરાદિ નથી એટલા માટે. એથી કરીને તેના (કાથો-
ત્સર્ગના) આદરાદિ ભાવે અનાભોગવંતને પણ આ (અદ્વાદિ) હોય છે. ૨૫૪

વિવેચન

“ શુદ્ધ અદ્વાન વિષુ જેઠ કિરિયા કરી,

છાર પર લિંપણે તેઠે અણો....ધાર તરવારની.” શ્રી આનંદદાસજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—‘અદ્વાદિવિકલસ્યેવમભિધાનં મુખવાદઃ ।’
‘અદ્વાદિવિકલનું એમ અભિધાન તે મુખવાદ છે ઇત્દ’ અર્થાત્ અદ્વાદિ રહિત એમ—એવા

પંક્તિકા—વાર, કલામિત્ અદ્વાદિવિકલ પ્રેક્ષાવાન પણ એમ વસ્તો દેખાય છે, એમ આશંકાને કહ્યું—

મન્દ પ્ર્યાદિ, મન્દઃ—મૃદુ, તીવ્રઃ—પ્રમુખ, આદિ શબ્દથી તે ઉભયનો મધ્યવર્તી, મધ્યમ,
ત્ત પવ મેદાઃ—તે જ બેદો, વિશેષો, ચેષાં તે તથા—જેઓના છે તે તથા. જ—સમુચ્ચય અર્થમાં.
પત્તે—આ, અદ્વાદિ. શું વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—તથા—તે પ્રકારે, જે આદરાદ્યઃ—વક્ત્રમાણુ આદ-
રાદિ, ત્ત પવ લિજ્ઞા ચેષાં—તેઓ જ લિંગ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા. હતિ—એ વાક્યસમાપ્તિર્થ.

વાર, જેઓનું લિંગપણું શી રીતે સિદ્ધ છે ? તે માટે કહ્યું—ન—જ, અતદ્રત્તઃ—અતદ્વતંત્રને,
અઅદ્વાદિમંત્રને,—કારણ કે એમ સમભય છે, આદરાદિ—વક્ત્રમાણુ જ આદરાદિ, હતિ—એથી કરીને,
અદ્વાદિકારણપણુ થકી, લિંગ છે. તેથી શું સિદ્ધ થયું ? તે માટે કહ્યું—અતઃ—એથી કરીને, અદ્વાદિ
કારણપણુને લીધે, તદ્વાદરાદિમાવે—તત્ર—તેમાં, કાથોત્સર્ગમાં, આદરાદેઃ લિજ્ઞાસ્ય—આદરાદિ
લિંગના, આવે—સત્તામાં; અનાભોગવતોડપિ—અનાભોગવંતને પણ, ચલચિતતાથી પ્રમુત સ્થાન—વર્ણોદિ
ઉપયોગના વિરહે પણ, તો પછી આભોને તો પ્રજ્ઞુ જ શું ? એમ અપિ—પણુ શબ્દનો અર્થ છે,
પત્તે—આ, અદ્વાદિ,—કાર્ણ કારણના કાર્યઅવિનાશાવિપણુને લીધે,—એમ પ્રકીર્ણના પ્રકાસથી વા વક્ત્રના
હયાથી, હતિ—વાક્યપરિસમાપ્તિર્થ. એટલા માટે મન્દતાથી અદ્વાદિના અનુપલક્ષણે પણ આદરાદિ-
ભાવે સૂત્ર ઉચ્ચારતાને પણ પ્રેક્ષાવતાશ્ચિતિ નથી.

પ્રકારનું અદ્વાદી મેધાથી ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાવચન ઉચ્ચારે તો તેનું તે અભિધાન-ગોણવું તે મુખવાદ-અસત્ય ભાષણ છે. કારણ કે કોણ ? શું ગોણ્યો ? તેનું તેને જ્ઞાન નથી.

જોનું સમાધાન—હા, તમે કહો છો તે ‘સત્ય છે,’ સાચું છે, ખરાબર છે. ‘જો એમ જ છે એમ તન્ત્રજ્ઞો કહે છે.’ અર્થાત્ અદ્વાદિરહિત જે એમ વહે છે તે મુખવાદ જ છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે ચોકખે ચોકખા શબ્દોમાં કહે છે.

અદ્વાદિ વિકલ પ્રેક્ષાવાનુ એમ મુખવાદ વહે નહિં પરંતુ ‘ન અદ્વાદિવિકલઃ પ્રેક્ષાવાનેવમભિષત્તે’ ‘અદ્વાદિવિકલ (રહિત) જોવો પ્રેક્ષાવાનુ’-વિચારવંત એમ વહેતો નથી,—‘તેનું આલોચિતકારિપણું છે માટે’—‘તત્કાલોચિતકારિત્વાત્’—‘હું એણું છું’ કે ‘જકું છું’ ઇત્યાદિ પ્રકારે તેનું જોઈ વિચારી મરુત્તિ કરવાપણું છે માટે.

અને અન્ને જો પણ વિચારવા ચોખ્ખ છે કે ‘મન્દ-તીવ્ર આદિ લેહવાળા આ (અદ્વાદિ) તથાપ્રકારના આહરાદિ લિંગવાળા છે,’ આ અદ્વાદિ મંદ-મૃદુ હોય, તીવ્ર-ઉત્કટ-પ્રકૃષ્ટ હોય, આદિ શબ્દથી મંદ-તીવ્રના મધ્યવર્તી મધ્યમ

મંદ-તીવ્રાદિ હોય. આમ મંદ-તીવ્રાદિ તરતમ પ્રકારવાળા આ અદ્વાદિ છે; જોટલે લેહવાળા અદ્વાદિ કવચિત્ મંદ અદ્વાદિ હોય તેની પ્રગટપણે ખબર પડે નહિં. છતાં ‘આ તથાપ્રકારના આહરાદિ લિંગવાળા છે,’ જોટલે આહર-કરણે

પ્રીતિ વગેરે કહેવામાં આવનારા લિંગ પરથી-પ્રગટ ચિહ્ન પરથી આ અદ્વાદિ છે એમ સમજી શકાય છે. કારણ કે ‘અતદ્વંતને (અઅદ્વાદિમંતને) આહરાદિ નથી; જેને અદ્વાદિ ન હોય તેને આહરાદિ હોય નહિં.’ ‘એથી કરીને તેના (કાયોત્સર્ગના) આહરાદિ ભાવે અનાસોગવંતને પણ આ (અદ્વાદિ) હોય છે.—‘અતસ્તદાદરાદિમાવેડનામોગવતોડવ્યેતે’; જો કાયોત્સર્ગ પ્રત્યે જો આહરાદિ ભાવ હોય તો ચિત્તચંચલતાથી જેને પ્રકૃત સ્થાન-

વર્ણાદિ ઉપયોગનો અભાવ છે, એવા અનાસોગવંતને પણ આ આહરાદિ લિંગથી અવ્યક્ત અદ્વાદિ હોય છે, તો પછી આસોગવંતને-સ્થાનાદિમાં અદ્વાદિનું સૂચન ઉપયોગવંતને તો હોય એમાં પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’-પણુ શબ્દનો અર્થ સૂચવે છે. કારણ કે કારણ કાર્ય વિનાનું હોય નહિં,

જોટલે પ્રકાશ છે તો દીવો હોવો જ જોઈએ, છાયા છે તો વૃક્ષ હોવું જ જોઈએ. તેમ આહરાદિ સૂચક (Indicative) લિંગ છે તો અદ્વાદિ હોવા જ જોઈએ. જોટલા માટે મન્દપણુને લીધે કદાચ અદ્વાદિ ઉપલક્ષિત ન થાય, ખબર ન પડે એવા અવ્યક્ત હોય, તોપણ જો આહરાદિ ભાવ હોય તો તે પણ અદ્વાદિનું સૂચન કરવા માટે બસ છે; અને આમ અદ્વાદિનું સૂચન થયું જોટલે અંશે પણ પ્રેક્ષાવંતપણું આવી જ ગયું; જોટલે આહરાદિભાવે જે આ સૂત્ર ઉચ્ચારતો હોય તે અનાસોગવંતને પણ પ્રેક્ષાવંતપણુની ક્ષતિ-હાનિ નથી.

ધ્રુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથન પરથી તેઓની અન સંમતિ દર્શાવી, ધ્રુસખા તદ્વાદ્યાદિમાંથી કમે કરીને ઉપાસવંતેને સાકર આદિ સખા અદાદિ હોય છે, ધ. પ્રકારે પ્રસ્તુત ઉપમા કદાવે છે—

૨૬. **ઈક્ષુરસગુહશર્કરોપમાશ્ચિત્તધર્મો** ઇત્યન્વૈરપ્યમિધાનાત, ઇક્ષુકર્ણં ચ તદ્વાદ્યાદીતિ ભવત્યતઃ ક્રમેણોપાયવતઃ શર્કરાદિપ્રતિમં અદ્વાદીતિ । કષાયાદિકદુકત્વનિરોધતઃ શમ-માધુર્યાપાદનસામ્યેન ચેતસ પવસુપન્યાસ ઇતિ । ૨૬૫

૨૬ અર્થ :—ધ્રુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ અન્યોથી પણ અભિધાન છે આદે. અને તદ્વાદ્યાદિ ધ્રુ સમું છે, એટલા આદે એના થકી કમે કરીને ઉપાસવંતેને સાકર આદિ સમું અદાદિ હોય છે. કષાયાદિ કટુકપણના નિરોધ થકી ચિત્તના શમ-માધુર્ય આપાદનના સામ્યથી એમ ઉપન્યાસ છે. ૨૬૫

વિવેચન

“ શીડી હો પ્રભુ ! શીડી જગશુર તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ ! મૂરતિ મોહન વેલકીલ,
મીડી હો પ્રભુ ! મીડી તાહરી વાણ, લાગે હો પ્રભુ ! લાગે જેસી શેલકીલ.... ”

શ્રી યશોવિજયજી.

આ જે કહ્યું તે અંગે અન્યદર્શની સુમુખુઓની પણ સંમતિ છે,—‘ઈક્ષુરસગુહ-શર્કરોપમાશ્ચિત્તધર્મો’—‘ધ્રુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ

પંક્તિકા—ઈક્ષુરસગુહશર્કરોપમાઃ—ઈક્ષ્વાદિમિઃ પશ્ચિમિઃ—ધ્રુઆદિ જનપ્રતીત પંચથી, ડપમા—સાદશ્ય, જેવું તે તથા—છે એઓનું તે તથા. ચિત્તધર્મો—ચિત્તધર્મો, મનઃપરિ-ણામો, ઇતિ—એમ આ અર્થના, અન્યૈરપિ—તન્નાતરશીલો, પુનઃ અપરાથી તો પૂજ્યું જ શું ! અભિધાનાત—જાણુને લીધે. આ જે પ્રકૃત જ ઉપમાન-ઉપમેયની વૈભવના કહી—

ઈક્ષુકર્ણં ચ—અને ધ્રુ સદશ્ય, તદ્વાદ્યાદિ—તસ્મિન્—તેમાં, કષોત્સર્ગમાં, કાદર—આકર, ઉપાદેય શાવ, આદિ શબ્દથી કરણે પ્રીત્યાદિ—કરણમાં પ્રીતિ આદિ, ઇતિ—આ કરણ થકી, મવર્તિ—થાય છે, સંપન્ને છે. અતઃ—આના થકી, ધ્રુ સખા આદ્યાદિ થકી, ક્રમેણ—કમે કરીને, પ્રકર્ષપરિણામથી, ડપાયવતઃ—ઉપાસવંતેને, તદ્વેત્સુક્રમે, શર્કરા—સાકર, આદિ શબ્દથી પશ્ચાદુપવીથી ખાંડ આદિનું અલંકાર છે, તત્સમ—તેની સમું, પ્રકૃત સ્વભાવ ઉપાત અદા—એવાદિ અણુપચક, ઇતિ—પરિસમાપ્તિમાં.

શંકા—દષ્ટાન્તરના વ્યુદાસથી ધ્રુ આદિ ઉપમાનો ઉપન્યાસ કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું—
કષાયાદિકદુકત્વનિરોધતઃ—કષાયા—કષાયો, કષાદિ, આદિ શબ્દથી ઉપવિકારાદિનું અલંકાર છે, ત પવ કટુકત્વ—તેઓ જ કટુકત્વ—કટુક લાવ, તસ્ય—તેના, નિરોધાત—આપમામાં નિરોધ થકી. શું ? તે આદે કહ્યું—શમમાધુર્યાપાદનસામ્યેન—શમ—ઉપશમ, સ પવ માધુર્ય—તે જ માધુર્ય, અધુરભાવ—પ્રીતિનહેતુપણને લીધે, તસ્ય—તેનું, આપાદન—આપાદન, વિધાન, તેન તસ્ય ઘા—તે વડે વા તેનું, સામ્ય—સાદશ્ય, તેન—તેથી કરીને, ચેતસ—ચિત્તના, મનના, પવસ—એમ, પ્રસઆદિ ઉપમાન વડે ઉપમેયતાથી, ડપન્યાસ—આદ્યાદિનો ઉપન્યાસ, ઇતિ—પરિસમાપ્તિમાં.

અન્યોથી પણ અભિધાન છે માટે.' અર્થાત્ અન્યદર્શનીઓ આ ધંધુ-રસાદિ અદ્વાદિ ચિત્તધર્મોને-મનઃપરિણામોને-ધંધુ, રસ, ગોળ, ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો ખાંડ, સાકરની ઉપમા આપે છે. અને તેમાં, 'શુકલત્વં તદાદરાદિ' 'તદ્દ્વાદરાદિ ધંધુ સચું છે, એટલા માટે એના થકી કેમ કરીને ઉપાયવંતને સાકરઆદિ સચું અદ્વાદિ હોય છે.' અર્થાત્ તે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગના આદર-ઉપાદેયભાવ, કરવામાં પ્રીતિ આદિ જે છે તે ધંધુ-શેરડી સમાન છે. એટલા માટે પીલવા-ભીજાવવા વગેરે ઉપાય કરનારને જેમ શેરડીમાંથી અનુક્રમે રસ, ગોળ, ખાંડ, સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે; તેમ ધંધુ સમા આ આદરાદિ થકી ઉપાયવંતને પશ્ચાત્તુપૂર્વીથી સાકર-ખાંડ-ગોળ-રસ સમા અદ્વાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

બીજી કોઈ ઉપમા નહિ મૂકતાં આ ધંધુઆદિની ઉપમા કેમ મૂકી? તો કે 'કપાયાદિકદુકત્વનિરોધતઃ'—'કપાયાદિ કટુકપણના નિરોધ થકી ચિત્તના શમમાધુર્ય આપાદનના સામ્યથી એમ ઉપ-ન્યાસ છે.'—'શમમાધુર્યાપાદનસામ્યેન કપાયાદિ કટુકપણું ચેતસ યવસુપન્યાસઃ' અર્થાત્ ધંધુઆદિ જેમ કઠવાશને ફર કરી ને શમમાધુર્ય મીઠાશ ઉપભવે છે, તેમ આ આદરાદિ અદ્વાદિ કપાયા-વિષયાદિ કઠવાશનો નિરોધ કરી, ચિત્તનું શમ-ઉપશમરૂપ માધુર્ય-મીઠાશ ઉપભવે છે; અને જેમ ધંધુ આદિના માધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, તેમ શમમાધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, ફીટે છે. એમ કઠવાશ ફર કરી મીઠાશ ઉપભવવારૂપ સાદર્યથી એમ ધંધુઆદિની ઉપમાથી આદરાદિનો ઉપ-ન્યાસ છે.

પામી ધંધુ સમ સરસ સદ્દષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
ભાંધો પામે રસ સુમધુરા મિષ્ટ સ્વેગ રૂપી;
શુદ્ધિ તેની થઈ બઈ પણ ચક્રસ શુદ્ધ પાવે,
ને આદરાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. —શ્રી ચૌગદશિકાગરા, (સ્વચચિત)

આદરાદિયુક્તપણે આ કાયોત્સર્ગનું અનુભાન બ સદ્ભાવશોધનથી બધી સાકરાદિ સમા અદ્વાદિના પરિચુનનમાં ઉપાય છે, અને એ અને અન્યદર્શનીઓની પણ સંમતિ છે, એમ દર્શાવે છે—

૨૭ પતવતુષ્ઠાનમેષ સૈવમિહોપાયઃ તથા તથા સમ્પ્રાવચોબનેતિ પરિભાવનીયં । ઠકે ચ પરૈરપિ—

“ઝાવરઃ કરણે પ્રીતિરવિખ્નઃ સમ્પ્રવાગમઃ ।

નિકાસા તલ્લસેવા ચ, સવતુષ્ઠાનકક્ષણમ્ ॥૧॥

અતોઽમિકષિતાર્યાપ્તિસ્તસમ્પ્રાવચિશુદ્ધિતઃ ।

યથેક્ષ્નોઃ શર્કરાપ્તિઃ ક્યાત્કમાત્સહેતુયોગતઃ ॥૨॥

इत्यादि ।” ૨૬૬

૨૭ અર્થ—અને એનું અનુષ્ઠાન જ એમ અહીં ઉપાય છે, તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ-
શોધન વડે કરીને એમ પરિભાવનીય છે. પરંતુ પશુ કહ્યું છે કે—

“આદર, કરણમાં પ્રીતિ, અવિન, સંપદ આગમ, વિદ્યાસા, અને તત્ત્વસેવા એ
સદ્અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

આથી તે તે ભાવ વિશુદ્ધિ થકી અભિસંપિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—એમ સદ્-
હેતુશોધથી ક્રમે કરીને ઇક્ષુમાંથી સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે. ઇત્યાદિ.” ૨૮

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ વણીછ, વિધન ટળે મિલે લભિછ;
જિજ્ઞાસા યુધ સેવનાછ, શુભ કૃતિ ચિન્હ પ્રત્યચિછ.”

શ્રી ચોગદદિસનઅમે, ૪/૧૭

અને ઇક્ષુ પીલે તો રૂચ નીકળે, રસને ઉકાળે તો ગોળ મળે, ગોળને શુદ્ધ કરે
તો ખાંડ-સાકર નીપળે; આમ પીલન આદિ ઇક્ષુમાંથી રસાદિ પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, તેમ—
—‘એનું અનુષ્ઠાન જ એમ અહીં ઉપાય છે.’ ‘પતવનુષ્ઠાનમેવ
આદરદિયુક્તપશુ સંવમિહોવાય.’ અર્થાત્ એમ-આદરદિયુક્તપશુ આનું કાચોત્સર્ગનું
અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન જ અહીં સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં-પરિ-
એ જ અહીં ઉપાય ભવનમાં ઉપાય છે. કારણ કે આદરદિયી કાચોત્સર્ગઅનુષ્ઠાન
કરતાં કરતાં ‘તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ શોધન વડે કરીને’—
‘તથા તથા સદ્ભાવશોધન’ તેવા તેવા પ્રકારે આત્મપરિશુભના નિર્મલીકરણ વડે કરીને
શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉદ્ભવે જ છે. માટે અસુક્ષ્મ એ આદરદિયુક્તપશુ કાચોત્સર્ગ કરવારૂપ ઉપાય
કયાં જ કરવો એમાં રહે લગાડીને મંડ્યા જ રહેવું, એ જ તત્ત્વ છે. ‘એમ પરિભાવનીય
છે’—પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અન્યદર્શનીય અસુક્ષ્મોનું પશુ આ સાથે સંવાદી વચન છે કે ‘આદર, કરણ પ્રીતિ
હૃદય? અર્થાત્ આદર એટલે આ આદરવા યોગ્ય છે એમ પ્રસ્તુત કિયા પ્રત્યે ઉપાદેય લાવ,

પણિકા—હિપાવતંત્રે એમ પૂર્વે કહ્યું, એટલે ઉપાય જ દર્શાવે છે—પતવનુષ્ઠાનમેવ—અને
એનું અનુષ્ઠાન જ, પ્રકૃત કાચોત્સર્ગનિધાન જ, નહિ કે પુનઃ અન, જ—સુપ્રવચ્ચે, પ્રવચ્ચ—એમ,
સામાન્યથી આદરદિયુક્ત, હૃદ—અહીં,—સાકરદિ પ્રતિમ શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં, સપાય—ઉપાય, હેતુ-
કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા તથા—તે તે પ્રકારે, સદ્ભાવશોધન—સદ્ભાવશોધનવડે કરીને,
શુદ્ધ પરિશુભના નિર્મલીકરણ વડે, રૂચિ—એ, પરિમાવનીય—અન્ય-વ્યતિરેકથી આ આલોચનીય છે.
આ પશુ પરમતથી સંવાદિત કરતાં કહ્યું—

હવતં જ—કહેવામાં આવ્યું છે, પરૈરયિ—પરોચી પશુ, અસુક્ષ્મોચો, શું કહેવામાં આવ્યું છે ?
તે માટે કહ્યું—આદર ઇત્યાદિ સ્થોકદય સુગમ છે. તો પશુ અવિદ્ય—સદ્અનુષ્ઠાનથી નિહત દિક્ષાકર્મ-
તાથી સર્વત્ર કૃતમાં વિદ્યાભાષાવ.

કરણે પ્રીતિ-તે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ-ચિત્તપ્રસન્નતા; એમ સંસ્કૃતજ્ઞાનલક્ષણ અને સંસ્કૃતજ્ઞાન સેવન થકી કિલ્લ કમ હણાઈ જવાથી સર્વત્ર કૃત્યમાં તે થકી ભાવવિશુદ્ધિ અવિન્ન-વિન્નઅભાવ; તેના ફલપ્રભાવે સંપદાગમ-સંપત્તિનું આવવું; યથાસૂત્ર ક્રિયા બહુવાની ઇચ્છારૂપ જિજ્ઞાસા; અને તે ક્રિયામાં નિષ્ણાત એવા તનજની સેવા;—આ સંસ્કૃતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. આવા આ સંસ્કૃતજ્ઞાન થકી તે તે ભાવની વિશુદ્ધિને લીધે અભિલેખિત-વાંચિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—જેમ શેરડીમાંથી સતહેતુના યોગ થકી કમ કૃત્રીને સાંકરની પ્રાપ્તિ હોય છે તેમ.

“ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભરી, નિર્વિન્ન શ્રી સુહાલેખ્ય સારી;

જિજ્ઞાસા ને તનજ સેવા સુભણે। સતક્રિયાની હું શિા એહ બણે.”

શ્રી યોગ દિષ્ટિકેલશ, ૬૨, (સ્વરચિત)

પણ નહાઈ એવા શુણ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતનો આ કાયોત્સર્ગ નહીં. તે મુખાવાહ જ છે, ને એના મિથ્યા કાયોત્સર્ગોયે તે મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે, એના સંયમેનમાં સુભાષિત દક્ષી, પ્રેક્ષાવંતને આશ્રીને જ આંચન સક્ષ છે. એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૮ અપ્રેક્ષાવત્સુ યદ્દન્દ્યાપ્રવૃત્તેઃ સંદાદિકરુપસ્ય ગુણદેવિણો મુખાવાહ યથ, અનર્થયોગાત, તત્પરિતોષત્સુ તદ્વ્યજનાચાકારી મિથ્યાત્વગ્રહવિકારઃ। યથોક્તમન્યૈઃ—

“વળદી લળદનિવસન, અસ્માદિવિભૂષિતં સતાં શોચ્યમ્।

પસ્યત્યાત્માનમહં, ગ્રહી નરેન્દ્રાદપિ શ્વશિકમ્, ૧૧॥

મોહવિકારસમેતઃ, પસ્યત્યાત્માનમેવમકૃતાર્થમ્।

તદ્વ્યત્યયલિઙ્ગરતં કૃતાર્થમિતિ તદ્ગ્રહાવેશાત ॥૨॥ હત્યાદિ।”

તસ્માત્પ્રેક્ષાવન્તમક્ત્રીકૃત્યૈતત્સૂત્રં સફલં પ્રત્યેતવ્યમિતિ ॥ ૨૫૭

૨૮ અર્થઃ—પરંતુ યદ્દન્દ્યા પ્રવૃત્તિથી નહાઈ સમા શુણ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતને તે મુખાવાહ જ છે,—અનર્થ યોગને લીધે. તેના પરિતોષ તે તદ્વ્ય જનોને અધઃકારી (હેઠા પાડનારો) મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે. જેમ અન્યાએ કહ્યું છે—

અહ વસ (લગાડી)વાળા, ભસ્માદિથી વિભૂષિત, સતોને શોચ્ય એવા થોતાને ગ્રહી (ગ્રહલિષ્ટ) એવા ફક્કી શળ કરતાં પણ અધિક હળે છે। એમ મોહવિકારસમેત (પુરુષ) તેના વ્યત્યય (વિપરીત) લિંગમાં રત એવા અકૃતાર્થ થોતાને કૃતાર્થ એમ તેના ગ્રહાવેશને લીધે હળે છે।

• તેહલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશ્રી) આ સૂત્ર સક્ષ પ્રતીતવા. યોચ્ય છે. ૨૫૭

પણિકા-પત્તરિતોષ ધત્યાદિ. તેન—તે મિથ્યા કાયોત્સર્ગે મુખાવાહથી, પરિતોષ—કૃતાર્થતારૂપ પરિતોષ, તુ—પુનઃ અર્થમાં, તદ્વ્યજનાચાકારી—તેનાથી અન્ય જનનો અધઃકારી, સમ્યક્ કાયોત્સર્ગકારી લોકનો નીચલવિભાષી, મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર—મિથ્યાત્વમેવ—મિથ્યાત્વ જ, ઉન્માદ-રૂપતાથી ગ્રહઃ—ગ્રહ, દેષવિશેષ, તસ્ય—તેના, વિકારઃ—વિકાર. યથ—એમ, ગ્રહપ્રકારથી, તદ્વ્યત્યયલિઙ્ગરતં—તસ્ય—તેના, કૃતાર્થનો, વ્યત્યયઃ—વ્યત્યય, અકૃતાર્થ, તસ્ય—તેના, લિઙ્ગનિ—લિંગો, ઉન્મુખવ પ્રતિતિ આદિ, તેષુ—તેએમાં, રત—રત. તદ્ગ્રહાવેશાત—સ યથ ગ્રહઃ—તે જ ગ્રહ, મોહવિકાર ગ્રહ, તસ્ય—તેના આવેશાત—આવેશ થઈ, ઉદ્ગ્રહ થઈ.

વિવેચન

“ શુદ્ધાતમ નિજ ધર્મ, રુચિ અનુભવથી હો સાધન સત્યતા;
દેવચંદ્ર બિનચંદ્ર ભક્તિ પસાયે, હો હોરો વ્યક્તતા...સેવો ધન્યર. ” શ્રી દેવચંદ્રશ

આમ ઉક્ત પ્રકારે આદરાદિયુક્તપણથી શ્રદ્ધાદિસંપન્ન એવા પ્રેક્ષાવંતને આ કાષોત્સર્ગ સૂત્રપાઠ શ્રુતવાદ નથી; ‘પરંતુ ચદ્વચ્છા પ્રવૃત્તિથી નટાદિ સમા એવા શુષ્કદેશી અપ્રેક્ષાવંતને તો શ્રુતવાદ જ છે—અનર્થયોગને લીધે. —‘અપ્રેક્ષાવંતે પતસ્તુ ચદ્વચ્છામવૃત્તેઃ નટાદિકલ્પસ્ય ગુણોષ્ઠિષિણો શ્રુતવાદ ય જનર્થયોગાત્’—હવે તેમ. જેમ તેમ ચ્વચ્છાંદપ્રવૃત્તિથી જે નાટકનો પાઠ હ. જવનારા નટ—વેષવિહંગક નાટકીઆ જેવા છે, એવા શુષ્કદેશી—સાચા સંત જનોના શુ ક્રનો દ્વેષ કરનારા અત્સરવંત અપ્રેક્ષાવંત—અવિચારી જન છે, તે પોપટની જેમ ‘શ્રદ્ધાથી, પ્રેમાથી’ વગેરે પાઠ પઢે તે તો શ્રુતવાદ જ છે. પ્રગટ મોહું ભૂઠાણું જ છે; કારણ કે શ્રદ્ધા જેવું જોવા તો તેને છે નહિ, એટલે તેમાં અર્થનો ચોમ નથી, અથવા અનર્થનો ચોમ છે. પટે. અર્થાત્ હું કાષોત્સર્ગ કઈ હું એવો હનીયાને દેખાડવાનો નાટકીય દેખાવ કરી તે પાપાયાનલક્ષ્ય હંસ જ સેવે છે, એટલે ધર્મનો ઠેંગ કરનારા તેને હુમ્મતિ આદિ અનર્થનો આગ સંભવે છે.

આવો મિથ્યા કાષોત્સર્ગ કરનારો. અપ્રેક્ષાવંત હું કાષોત્સર્ગ કઈ હું એમ બદે પોતાના મનને મનાવી સંતોષ માનતો છે. પરંતુ ‘તેનો પરિતોષ તો તદન્ય જનોને અધાકારી (હેઠા) મિથ્યાત્વઅહવિકાર છે.’—‘તત્પરિતોષસ્તુ તદન્યજનમધાકારી મિથ્યાત્વમહવિકાર.’; અર્થાત્ તે આત્મસંતોષીનો મિથ્યા કાષોત્સર્ગ કરનારો આ કૃતાર્થતાદૃષ પરિતોષ તો તેનાથી મિથ્યાત્વ અહવિકાર! અન્ય એવા સમ્યક્ કાષોત્સર્ગ કરનારા હોકને અધાકારી, નીચે-હેઠે પડનારા એવા મિથ્યાત્વ અહનો વિકાર જ છે. અને હાસિત-વિસ્તરકારે સુભાષિત ટાંક્યું છે—ઉન્માદરૂપ (ભૂત-ગેહ) વળગ્યું છે એવો અહીં હૃદી-હૃદયધારી, જેણે ખંડમાત્ર વચ્ચ—હગોટી કરેલ છે, હસમ વગેરેથી જે વિભૂષિત છે, અને સહજનોને જે શોચ કરવા ચોખ્ય છે, એવા પોતાને તે રાજ કરતાં પણ અધિક માને છે! તેમ મોહવિકારથી યુક્ત એવો અહાવિષાદ-ઉચ્છ્રંબલ-સ્વચ્છંદ-ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ આદિ વિપરીત લિંગમાં રત એવા અકૃતાર્થ પોતાને કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય માને છે! આમ મિથ્યા કાષોત્સર્ગ કરનારા અપ્રેક્ષાવંત જનનો આત્મસંતોષ (Self-Satisfaction) ઉત્તર અહાવિષાદ હંદી જેમ ઉન્મત્ત ચેષ્ટા માત્ર છે! ‘તેટલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશી) આ સૂત્ર સફલ પ્રતીતવા ચોખ્ય છે’—‘તસ્માત્ પ્રેક્ષાવન્તો નિશ્ચયત્તત્ત્વં સફલં પ્રત્યેતન્મયમ’ એમ તાત્પર્ય છે.

॥ इति अर्हस्यैवमन्वयसूत्रम् ॥

અનત્ય સૂત્ર

કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા આગાર (અપવાદ)

અણત્ય—

ઋતસિર્ણં નીસસિર્ણં
સ્વાસિર્ણં છોર્ણં જંભાદર્ણં
રુદ્ધર્ણં વાયનિસર્ગેણ
મમલીષ પિત્તમુચ્છાષ
સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં
સુહુમેહિં સ્વેદસંચાલેહિં
સુહુમેહિં દિદ્ધિસંચાલેહિં
એવમાદર્ણં આગારેહિં
અમગ્ગો અવિરાહિઓ
હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો
જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં
નમુક્કારેણં ન પારેમિ
તાવ કાયં
ઘણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં
અપ્પાણં વોસિરામિ ॥

શિવાય કે—

દૃષ્ટવાસથી, નિઃશ્વાસથી,
ખાંસીથી, છીંકથી, બગાસાંથી,
ઓડકારથી, વાયુનિસર્ગથી,
બ્રમિથી, પિત્તમૂર્ચ્છાથી,
સૂક્ષ્મ અંગસંચારોથી,
સૂક્ષ્મ ખેલસંચારોથી
સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચારોથી,
—એ આદિ આગારોથી
અભગ્ન અવિરાધિત
હોળો મહારો કાયોત્સર્ગ !—
જ્યાંલગી અર્હંત ભગવંતોના
નમસ્કારથી ન પાડું,
ત્યાંલગી આત્મીય કાયને
સ્થાનથી મૌનથી ધ્યાનથી
વાસરાવું છું.

આ સૂત્રની આખ્યા કરતાં આચાર્યજી કાયોત્સર્ગના આગારો અથવા અપવાદમકારો દર્શાવી, કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સમજાવે છે—

૨૧. કે સર્વથા તિષ્ઠતિ કાયોત્સર્ગમુત નેતિ આદ્ય—

“અન્નતથ કસસિપ્પમિત્યાદિ” —

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—ઉચ્છ્વસિતં મુત્ત્વા યોડન્યો વ્યાપારસ્તેનાવ્યાપારવત સ્વર્થઃ, યથં સર્વત્ર ભાષનીયં । તત્ર-ઉચ્છ્વં પ્રબલં વા શ્વસિતમુચ્છ્વસિતં તેન ।

“નીસસિપ્પમિતિ” —અથઃ શ્વસિતં નિઃશ્વસિતં તેન ।

“શ્વાસિપ્પમિતિ” —કાસિતેન, કાસિતં પ્રતીતં ।

“હીપ્પમિતિ” —હુતેન, હૃદમપિ પ્રતીતયેવ ।

“જંમાહ્વપ્પમિતિ” —જુમ્ભિતેન, વિવૃતવદનસ્ય પ્રબલપદનનિર્ગમો જુમ્ભિતમુચ્ચતે ।

“હંકુપ્પમિતિ” —હંકારિતં પ્રતીતં તેન ।

“વાયનિસર્ગેપ્પમિતિ” —અધિષ્ઠાનેન પદનનિર્ગમો વાતનિસર્ગો ધન્યતે તેન ।

“મમલીપ્પમિતિ” —મમલ્યા, હ્યં વાડકસ્મિકી શરીરત્રમિઃ પ્રતીતૈવ ।

“પિત્તમુચ્છાપ્પમિતિ” —પિત્તમુચ્છેયા, પિત્તપ્રાવલ્યામ્મનાઃ મુચ્છાં મવતિ ।

“સુહુમેહિં અક્કસચ્છાલેહિતિ” —સુદ્ધમૈઃ અક્કસંચારૈઃ લક્ષ્યાલક્ષ્યેગાંત્રિવિવલ્લનમકારૈરોમોદ્ધમાદિભિઃ ।

“સુહુમેહિં ચેલ્લસચ્છાલેહિતિ” —સુદ્ધમૈઃ ચેલ્લસચ્ચારૈઃ, ચસ્માદીર્યસયોગિસદ્વ્યવતયા તે ચલ્લવન્તર્મવન્તિ ।

“સુહુમેહિં દિટ્ઠિસચ્છાલેહિતિ” —સુદ્ધમૈઃ દિટ્ઠિસચ્ચારૈઃ નિમેષાદિભિઃ ।

“યથમાહ્વપિ આગારેહિં અમગ્ગો અવિરાહિજો હુજ્જ મે કાઉત્સર્ગોસિ” —યથમાદિમિરિત્યાદિ શબ્દાદ યદા ય્યોતિઃ સ્પૃશતિ તદા પ્રાવરણાય કલ્પપ્રવર્ણં કુર્વેતોડપિ ન કાયોત્સર્ગમન્નઃ ॥ ૨૫૮

૨૬. અર્થઃ—શુ સર્વથા કાયોત્સર્ગે સ્થિત છે ? કે નહિ ? તે માટે કહ્યું—અન્નતથ કસસિપ્પમ્ ઇત્યાદિ.

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—શિવાય કે ઉચ્છ્વસિતથી, ઉચ્છ્વસિત મુદી જે અન્ય વ્યાપાર, તેનાથી અવ્યાપારવતનો એમ અર્થ છે. એમ સર્વત્ર ભાવનીય છે. તેમાં ઉચ્છ્વં વા પ્રબલ શ્વસિત (શ્વાસ લેવો ટ) તે ઉચ્છ્વસિત, તેથી.

પણિકા—ધીર્યસયોગિસદ્વ્યવતયા—ધીર્યસયોગિસદ્વ્યવતયા, ધીર્યેષ—ધીર્યથી, વ્યવતરાય કર્મના ક્ષમ-ક્ષયોપશમર્થો જ-એવ આત્મશક્તિવિશેષથી, સયોગીની—સયોગિ, સયેષ, સન્તિ—સંતા, વિવ્રમાન દ્રવ્યાણિ—મનો-વાક્-કાયપદ્ધે પરિણુત પુદ્ગલરૂપે લક્ષણ દ્વયો, ચસ્ય સ તથા—છે જેના તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તેનો ભાવ તે તત્તા, તથા—તે વડે કરીને; અથવા ધીર્યેષ—ઉક્તલક્ષણ ધીર્યથી, સયોગિનો—સયોગીની, મનો-વાક્-કાય વ્યાપારવત હોતા ક્ષપ્તી, દ્રવ્યતા—દ્રવ્યતા, એકસંચારાદિ મતિ હેતુભાવ, તથા—તે વડે કરીને.

નીસસિપ્પનમ—અધઃ (નીચે) થસિત તે નિઃધસિત, તેથી.

સાસિપ્પન—કાસિતેન—કસિત (ખારી) પ્રતીત છે, તેથી.

હીપ્પન—હીતથી (હીકથી) આ પક્ષ પ્રતીત જ છે.

જંમહપ્પન—જૂમ્મિતેન—જૂહિતથી (ખગાસાંથી) વિવૃત વહનવંતનો પ્રબલ પવનનિર્ગમ તે જૂહિત કહેવાય છે.

રુકુપ્પન—રુદ્ધારિત—ઓહકાર પ્રતીત છે, તેથી.

વાવનિસગ્ગે—વાતનિસગ્ગેથી. અધિધાનથી પવનનિર્ગમ તે વાતનિસગ્ગે (વાછ) કહેવાય છે, તેથી.

મમલીપ—મમલ્યા—મમલીથી (ચકરીથી), અને આ આકસ્મિક શરીરભ્રમ પ્રતીત જ છે.

પિત્તમુચ્છાપ—પિત્તમુચ્છ્યા—પિત્તમુચ્છાથી. પિત્તના પ્રાબલ્ય થકી જરાક મૂર્છા હોય છે.

સુદુમેહિ મલ્લસજ્જાલેહિ—સુદુમેઃ મલ્લસજ્જારૈ—સુદુમે અગસંચારેથી, લક્ષ્યાલક્ષ્યગત-વિચ્છેદન પ્રકારરૂપ રોચોદગમ આદિથી.

સુદુમેહિ જ્વેલસજ્જાલેહિ—સુદુમેઃ જ્વેલસંચારૈ—સુદુમે જ્વેલસંચારેથી, કારણકે-વીર્ધ-સંયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી તે રુકુપ્પણે અંદરમાં હોય છે.

સુદુમેહિ દિદ્ધિસજ્જાલેહિ—સુદુમેઃ દિદ્ધિસજ્જારૈ—સુદુમે દિદ્ધિસંચારેથી, નિમિષાદિથી.

પવમાદિમિ—એ આદિથી, આદિ શબ્દથી ન્યારે બોલે તે સ્પર્શ છે, ત્યારે ‘પ્રાવરણ’ અર્થે કલ્પપદ્ધત્ત કરતાં પક્ષ કાયોત્સર્ગે ભંગ નથી. ૨૫૮

વિવેચન

“દેહ છતાં જેની કથા, વર્તે દેહાલીત;

તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રીમદ્ શામજાંદ્રણ.

આગલા સૂત્રમાં હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત હું એમ કહ્યું, ‘તે શું સર્વથા કાયોત્સર્ગે સ્થિત છે ? કે નહિ ?’ તે માટે કહ્યું ‘અન્યન ઉચ્છ્વસિત’

કાયોત્સર્ગના આગારો ઇ. અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસ આદિ શિવાય, ઉચ્છ્વાસ આદિનો અપવાદ અથવા

અપવાદ પ્રકારો જગાસું, જોહકાર, વાછટ, ચકરી, પિત્તમુચ્છા, સુદુમે અગસંચાર, સુદુમે જ્વેલસંચાર, સુદુમે દિદ્ધિસંચાર એ આદિ આગારોથી અલગ

અવિરાધિત એવો મહારો ‘કાયોત્સર્ગ’ હોય. અને આદિ શબ્દથી અગ્નિસ્પર્શ, ચોર-ઉપદ્રવ, શબ્દશોભ, સર્પદંશ, ઘરમાં આગ લાગવી એ વગેરે આગારો સમજવા.

અને સુદુમે જ્વેલસંચાર વગેરે છે તે ‘વીર્ધસંયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી નિશ્ચયે કરીને અંદરમાં હોય છે.’ અર્થાત્ વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જન્મેલ આત્મશક્તિ.

વિશેષરૂપ વીર્ય વડે કરીને સયોગી-સયોગી-વ્યાપારવંત જોવા સત્-વિદ્યમાન મન-વચન-કાયપણું પરિણત પુરુષલક્ષ્મીરૂપ જે દ્રવ્યો છે, તેના લાવ-હોવાપણા વડે કરીને, અથવા ઉક્તલક્ષણ વીર્યથી સયોગી-મન-વચન-કાયાના યોગવંત જોવા છુવની જે દ્રવ્યતા-હેતુતા તે વડે કરીને તે ખેલસંચારાદિ હોય છે, એમ લાવ છે. શેષ સુગમ છે.

નમસ્કાર કરીને કાષીત્સર્ગગ્રંથણ કેમ નથી કરવો ? કે જેથી કરીને તેના ભંગ થવાનો સંભવ જ ન રહે, એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૩૦ આદ્ય—નમસ્કારમભિધાય કિમિતિ તદ્વ્યવહારં ન કરોતિ ? એન તદ્વ્યવહારં ન ભવતિ ।

ઉચ્ચતે—નાથ નમસ્કારેણ પારણમિત્યેતાવદેવ અવિશિષ્ટ કાયોત્સર્ગમાત્ર ક્રિયતે, કિન્તુ યો યત્પરિમાણો યત્ર કાયોત્સર્ગ ઉક્ત, તતઃ કૃષ્ણં સમાપ્તેઽપિ તસ્મિન્ નમસ્કારે મપદતો મજ્જાઃ અપરિસમાપ્તેઽપિ પદતો મજ્જા યત્ર, સ જાત્ર ન ભવતીતિ । ન ચૈત-ત્સ્વમની ચિકૈયષોચ્યતે, યત ઉક્તમાર્થે—

“અગળી ઝોછિવિજ્ઞ વ, બોદિયજોમાર વીરલક્ષો વા ।

આગાર્હેદિં અમગ્નો, ઉત્સગ્નો યવમાદીદિ ॥” ૨૫૧

૩૦ અર્થ—શંકા-નમસ્કાર કહીને, શા માટે તેનું ગ્રંથણ નથી કરવો ? જેથી, તેના ભંગ ન થાય ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અત્રે નમસ્કારથી પારણ એમ એકલું જ અવિશિષ્ટ કાષીત્સર્ગ માન (પ્રમાણ) કરવામાં નથી આવતું, કિંતુ જે જે પરિમાણવાળો બધાં કાષીત્સર્ગ કહ્યો છે, તેથી કૃષ્ણ (આગળ) તે સમાપ્ત થયે પણ નમસ્કાર નહિ પડતાં ભંગ છે, અપરિસમાપ્ત થયે પણ પડતાં ભંગ જ છે; અને તે (ભંગ) અત્રે હોતો નથી. એટલા માટે, અને આ સ્વમનીષિકાથી જ કહેવામાં આવતું નથી. કારણકે આર્ષમાં કહ્યું છે કે—

“અગ્નિ રપરી, માતુષ ચૌર-સૌલઆદિ, વા સર્પદંશ થાય,—એ આદિ આગારોથી કાષીત્સર્ગ અભગ્ન છે.” ૨૫૬

વિવેચન

“જે કંઈ પણ ત્યાગ કરવો તે શિથિલપણાસહિત તથા બારીબારણાસહિત કરવો, અથવા બારીબારણાં રાખવાં જરૂર હોય તો તે પણ ચોક્કસ આકારમાં ખુલ્લી રીતે રાખવાં.”—કીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રક ૭૫૩.

અત્રે જિજ્ઞાસુ શંકા કરે છે—‘નમસ્કાર’ કહીને જ શા માટે આ કાષીત્સર્ગનું ગ્રંથણ કરવો નથી ? કે જેથી કરીને તેના ભંગનો પ્રસંગ જ ન આવે. એનું સમાધાન કહ્યું—

પણિકા—અગળી ઝોછિવિજ્ઞ વ ધૃત્યાદિ અથવા અગ્નિ રપરી, સ્વના અને કાષીત્સર્ગભ્રમરપં-થુ આદિની અતરાસ ભૂમિને કાઈ અવગિહતે. બોદિકા—ગોદિકા, માતુષ ચૌર, સ્ત્રોમ-સ્વરાપ્-પરરાપ્કૃત ક્ષોભ. આદિ શબ્દો ગ્રંથપ્રદીપનકનું (ધરને આગ લાવવી તેનું) ગ્રંથણ છે. રીર્ષી—દીર્ઘકાય સપોદિ, વા તેનાથી વચ્ચે—દષ્ટ, તેથી તેઓના પ્રતિવિધાને પણ કાષીત્સર્ગભંગ નથી એમ લાવ છે.

છે કે—અહીં ‘નમસ્કારથી પારણ’—નમસ્કાર કહીને જ પારડું-પૂર્ણ કરવું એમ એટલું જ ‘અવિશિષ્ટ’—અવિશેષિત ‘કાયોત્સર્ગમાન’—કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ નથી કરવામાં આવતું; પરંતુ જે જે ‘પરિમાણવાળો’—માપવાળો જ્યાં કાયોત્સર્ગ કહ્યો છે, તેથી ‘ભ્રમ’—આગળમાં તે ‘સમાપ્ત’—પૂર્ણ થયે પણ ‘નમસ્કાર’ નહિં યોદવામાં આવતાં તેનો ભંગ થાય છે, અને ‘અપરિસમાપ્ત’ થયે—પૂર્ણ નહિં થયે પણ ‘નમસ્કાર’ યોદવામાં આવતાં ભંગ જ છે. અને તેવો ‘ભંગ’—પ્રતિજ્ઞાભંગ અત્રે કાયોત્સર્ગમાં ઉક્ત આગારઅહણથી હોતો નથી. આને શાસ્ત્રવચનથી પણ પુષ્ટિ છે—‘અગ્નિ કપરે’ ઇ. અર્થાત આગ લાગે, ચોરનો ઉપદ્રવ થાય, સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રનું ક્ષોભ-ખળભળાટ ઉપજે, સર્પદંશ થાય એ વગેરે ‘આગારોથી’—છૂટથી—અપવાદઅહણથી ‘કાયોત્સર્ગ અભન’ છે—કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. તાત્પર્ય કે—જે પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા ભલે આગારપૂર્વક લેવાય, તે પ્રમાણે કંઠકપણે (Strictly) તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન-નિર્વહણ કરાય તો જ તેનો અભન હોય એ જ ભાવ છે.

આ ઉક્ત આગારોથી અભન-અવિરાધિત મ્હારે કાયોત્સર્ગ હો ! એ સૂત્રને ભાવાર્થ વિવરે છે—

૧૧. આક્રિયન્તે इत्याकारा आगृह्यन्ते इति भावना, सर्वथा कायोत्सर्गापवादप्रकारा इत्यर्थः । तैः—आकारैर्विद्यमानैरपि, न भग्नोऽभग्नः, भग्नः—सर्वथा नाशितः, न विराधितोऽविराधितः, विराधितो—देशभग्नोऽभिधीयते, भूयात् मे—मम कायोत्सर्गः । २६०

૩૧. અર્થઃ—આક્રિયન્તે इति आकाराः—આકરાય છે તે આકારો (આગારો), આગ્રહાય છે એમ ભાવના છે; સર્વથા કાયોત્સર્ગના અપવાદપ્રકારો એમ અર્થ છે. તૈઃ—તેથી, આકારોથી, વિદ્યમાનોથી પણ, ન ભગ્નો અભગ્નો—ન ભન તે અભન. ભન-સર્વથા નાશિત. ન વિરાધિતઃ અવિરાધિતઃ—ન વિરાધિત તે અવિરાધિત. વિરાધિત તે દેશભન કહેવાય છે. ભૂયાત્-હો, મે-મ્હારો કાયોત્સર્ગ—કાયોત્સર્ગ. ૨૬૦

વિવેચન

“ તાઝે ધ્યાન તે સમક્રિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે છ; ”

તેથી રે બંધે સવળાં પાપ, ધ્યાતા રે ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેછ.

ધન્ય દિન વેળા ધન્ય ઘડી તેહ. ” શ્રી યશોવિજયછ.

આ આકાર (આગાર) એટલે શું ? ‘આક્રિયન્તે इत्याकाराः ।’ આકરાય છે, આગ્રહાય છે, ‘આ’—અસુક મર્યાદાથી કરાય છે, અહાય છે તે આકારો—આગારો; અર્થાત્ સર્વથા—સર્વ પ્રકારથી ‘કાયોત્સર્ગ’ના અપવાદપ્રકારો, (exceptions) કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞામાં રાખવામાં આવેલી આ અસુક પ્રકારની છૂટ એમ અર્થ છે. આ આકારો—અપવાદપ્રકારો વિદ્યમાન હોય તોપણ તેથી મ્હારો કાયોત્સર્ગ અભન હો, ભન—સર્વથા ભંગાયેલો—નાશિત મ હો ! અવિરાધિત હો, વિરાધિત—દેશભન મ હો ! એમ ભાવ છે.

લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજી આ ઉક્ત આગારોનું પંચ અતિચારભતિઓમાં હુંદર બુદ્ધિમય વર્ગીકરણ કરે છે—

૩૨ તજાનેન સહજાસ્તથા અલ્પેતરનિમિત્તા આગન્તવો નિયતમાવિનચાલ્પાઃ શાસ્ત્રાનિવન્ધના શાસ્ત્રાચ્ચાતિચારજાતય ઇત્યુકં મવતિ ।

અર્થવાસનિઃશ્વાસપ્રહણાત્સહજાઃ, સચિત્તદેહપ્રતિષ્ઠત્વાત્ । કાસિતશ્ચુતનુસ્મિત-પ્રહણાત્ત્વલ્પનિમિત્તા આગન્તવઃ, સ્વલ્પપવનક્ષોભાદેસ્તદ્ભાવાત્ । ટટ્ટારવાતનિસર્ગગ્નમિપિત-શૂઘ્નપ્રહણાત્પુનર્બહુનિમિત્તા આગન્તવઃ યવ, મહાજીર્ણદેસ્તદુપપત્તેઃ । સૂક્ષ્માશ્ચલેદદિસચ્ચાર-પ્રહણાચ્ચ નિયમમાવિનોડલ્પાઃ, પુરુષમાત્રે સમ્ભવાત્ । યથમાશુપલક્ષિતપ્રહણાચ્ચ શાસ્ત્રાનિવન્ધના શાસ્ત્રાસ્તદ્ધારેણ પ્રચ્છતેરિતિ । ૨૬૧

૩૨ અર્થઃ—તેમાં—આ ઉપરથી સહજ, તથા અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક, ધતર નિમિત્ત આગન્તુક, નિયમભાવી અલ્પ, અને બાહ્યનિવન્ધન બાદ્ય એવી અતિચારભતિઓ એમ કેહેવાતું થયું.

(૧) ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસના અહલુથી સહજ (અતિચારો),—સચિત્ત કેહ સાથે પ્રતિબદ્ધ-પણાને લીધે.

(૨) કાસિત-શ્ચુત-નુસ્મિતના (ખાંસી-છીંક-અગાસાંના) અહલુથી અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક,—સ્વલ્પ પવનક્ષોભાદિ થકી તેના ભાવને લીધે.

(૩) ઉકાર, વાતનિસર્ગ, અગ્નિ, પિત્તભૂર્જાના અહલુથી પુનઃ બહુનિમિત્ત આગન્તુકજ, —મહાઅલ્પબાદિ થકી તેની ઉપપત્તિને લીધે.

(૪) સૂક્ષ્મ એવા અંગ-ખેલ-દષ્ટિ સંચારના અહલુથી નિયમભાવી અલ્પ, —પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે.

અને એ બાદિ ઉપલક્ષિતના અહલુથી બાહ્યનિવન્ધનવાળા બાદ્ય (અતિચારો),—તે દ્વારા પ્રસૂતિને લીધે. ૨૬૧

વિવેચન

“જગત જતું કારજ રૂચિ રે લાલ, સાથે ઉઠયે ભાણુ રે;

ચિદાનંદ સુવિલાસતા રે લાલ, વાપે જિનવર ગાણુ રે....

પદ્મપ્રભ જિન શુણનિધિ રે લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ઉક્ત આગારોનું લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજીએ પંચ અતિચારભતિના વિશા-ગમાં હુંદર બુદ્ધિમય વર્ગીકરણ કર્યું છે : (૧) સહજ—ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ એ ‘સચિત્ત (જીવતા) કેહ સાથે પ્રતિબદ્ધપણાને લીધે’ હોવા સહજ-સ્વાભા-વિક અતિચાર છે. (૨) અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક—ખાંસી, છીંક,

પંચ અતિચારભતિમાં અગાસાં એ વાયુક્ષોભ બાદિ સ્વલ્પ નિમિત્ત આગન્તુક—આવી વર્ગીકરણ પડતા અતિચારો છે. (૩) બહુનિમિત્ત આગન્તુક—ઝોડકાર, વાણ્ટ, ચકરી, પિત્તભૂર્જા એ મહા અલ્પબાદિ બહુનિમિત્તે આવી

પડતા આગન્તુકે અતિચાર છે. (૪) નિયમભાવી અલ્પ—સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ

જેલસંચાર, સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચાર એ પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે ' નિયમે કરીને હોનારા અદ્ય અતિચાર છે. (૫) બાહ્યનિબન્ધન બાહ્ય—એ આદિ ચબ્દથી અહલ્ય કરેલ બાહ્ય કારણથી ઉચજતા બાહ્ય અતિચાર છે. જેમ કે—અગ્નિસ્પર્શ, ચાર ઉપદ્રવ, રાષ્ટ્રક્ષોભ, સર્પદંશ આદિ.

ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષકારણ છે એ જણાવવા અહીં આ આગારો મૂક્યા છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે—

૨૩૩ ઉપાધિશુદ્ધ પરલોકાનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનિબન્ધનમિતિ જ્ઞાપનાર્યમમીવામિહોપન્યાસઃ ।
ઉક્તં જાગમે—

“ જયમ્ને ગુરુવોસો, ચોવસ્સવિ પાલના ગુણકરી ડ ।

ગુરુકાચવં જ ણેયં, જર્મમિ જમો ડ આગારા ॥ ” ઇતિ । ૨૬૨

૨૩૩ અર્થઃ—ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે, એમ જ્ઞાપન અર્થે એઓનો (આ અતિચારોનો) અહીં ઉપન્યાસ છે. અને આગમમાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રત ભંગમાં શુરુ (જારી) દોષ છે, પણ થોડાની પછુ પાલના શુણ્કરી છે; અને ધર્મમાં શુરુ-સાધવ જણવા થાય છે, એટલા માટે તો અગારો છે. ” ૨૬૨

વિવેચન

“ ક્ષેય સ્વભાવે પ્રભુ અવધારી, કૃધ્યાતા પરિણતિ વારી રે પ્રભુ.

ભાસન વીર્ય એકતાકારી, ધ્યાન સહજ સંજારી રે....પ્રભુ અંતરભારી.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આ આગારો—અતિચારપ્રકારોનો અપવાદ શા માટે રાખવામાં આવ્યો છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે—આમ ‘ ઉપાધિશુદ્ધ પરલોકાનુષ્ઠાન ’—‘ ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે, ’ અર્થાત્ આ આ અતિચારો સહજપણે વા આગમનુકૂળ છે અને થવા સંભવે છે, એટલે તેનો અપવાદ—છૂટ રાખી હું કોયોત્સર્ગ કરું છું, એમ ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આબુબાબુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ હોય છે, એમ જણાવવા માટે આ અતિચારપ્રકારો અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ જ પ્રકારે ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આબુબાબુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવું કોઈ પણ પરલોકસંજયી અનુષ્ઠાન હોય તે જ મોક્ષનું કારણ મર્ધ પડે છે, એમ અત્ર આ ઉપરથી સામાન્યથી સૂચવ્યું છે.

આ ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અંગે આગમમાં પણ કહ્યું છે કે—‘વયમન્ને શુભવીતો’ ઇ.—તેનો ભંગ કરવામાં શુરુ (ભારી) દોષ છે, પણ થોડાની પણ પાલના શુભકરી છે; અને ધર્મની બા. માં શુરુ-લાઘવ લાગવા ચોગ્ય છે, એટલા માટે સુપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન તો આગારો છે.’ અર્થાત્ જેમાં શુભ-લાભ શુરુ (ભારી) દોષ ને અને દોષ-હાનિ લઘુ (થોડી) દોષ તે કરવું બેઈએ; અને જેમાં હાનિ આગારનું પ્રયોજન શુરુ (ભારી) દોષ ને લાભ લઘુ (અલ્પ) દોષ તે ન કરવું બેઈએ, એમ સાચી વાણીયાગતવાળું શુભદોષના લાભહાનિરૂપ શુરુલાઘવ વિચારી, ચોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ લાગવા કરતાં પ્રથમથી અપવાદની છૂટ રાખી શુદ્ધ ચોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનું ચથાર્થ પાલન કરવું શ્રેયસ્કર છે. હા. ત. કોઈ મહાન્તની મહાન્ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનો ભંગ કરે, તેના કરતાં ચથાશક્તિ થોડું પણ ત્રત લઈ તેનું સુપરિશુદ્ધ પરિપાલન કરે તે શોભારૂપ શ્રેયનું કારણ છે; કારણકે મહાન્તના ભંગમાં મહો-દોષ છે, ને અલ્પના પણ પાલનમાં મહોશુભ છે, એટલે નામ થોડું ને દર્શન થોડું એમ કરવા કરતાં અને એટલું થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ સમ્યક્ પાલન કરવું એ જ આત્માને શુભકારી-હિતકારી-ઉપકારી છે. આમ સર્વત્ર સમજવાનું છે. તાત્પર્ય કે જે કોઈ સત્ અનુષ્ઠાન કરવું તે સર્વથા સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ—સુપરિશુદ્ધ જ કરવું ચોગ્ય છે. અને આ સુપરિશુદ્ધ દોષ એ ખાતર અત્રે કાચોત્સર્ગમાં જે આ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસાદિ આગાર-અપવાદ રાખવામાં આવ્યા છે, તે તો અનિવાર્ય જ છે, એટલે તેની છૂટ રાખ્યા વિના છૂટકો જ નથી, એ સાદી સમજથી સમજી શકાય છે.

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અલેદે, પર પરિણુતિ વિચ્છેદે રે....પ્રભુ અંતરભરી;
ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

ઉચ્છ્વાસાદિનું સાપેક્ષપણું અભાકિત્વ હોઈ અસાધન છે, એ આમાંનું સમાધાન કરી, ઉચ્છ્વાસ-નિર્દોષનો તેમજ આત્મધારનો નિષેધ આગમપ્રમાણથી દર્શાવે છે—

વેદપતેનાર્હૈશ્વર્યવન્દનાયોચતસ્યોચ્છ્વાસાદિસાપેક્ષત્વમશોભનમ્, અમર્કે, ન હિ મર્કિ-
નિર્મરસ્ય ક્વચિદપેક્ષા યુજ્યતે इत्येतदપિ પ્રત્યુક્તં, ઉક્તવદમચ્ચયોગત્। તથાદિ—

ક્વા સ્ત્વત્રાપેક્ષા ? અભિજ્ઞામાવાત, આગમપ્રમાણ્યાદ્। ઉક્તં ચ—

“ઉસ્તાસં ન નિરુમદ, આમિગ્ગહિઓવિ કિમુચ ચિદ્વાપ ?।

સજ્જમરણં ગિરોદે, સુહુમુસ્તાસં તુ જયગાપ ॥૨॥”

ન ચ સ્વરણમવિધિના પ્રશસ્યતે इति, અર્થદાને, શુભભાવનાચયોગત, સ્વપ્રાણો-
તિપાતપ્રસન્નમસ્ય આવિધિના નિષેધાત્। ઉક્તં ચ—

“સજ્જમરણં જમં સજ્જમાઓ અપ્પાણમેવ રક્ષિજ્ઞા। સુચ્છ અદ્વાયાઓ પુણો વિસોદ્ધી
ન ચારિરિ... પ્રસન્નેન। ૨૬૩

૩૪ અર્થ:—આ ઉપરથી અહંતૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદયતને ઉચ્છ્વાસાદિતું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે; કારણકે ભક્તિનિર્ભરને ક્વચિત્ અપેક્ષા યુક્ત નથી,—એ પણ પ્રત્યુક્ત થયું, ઉત્કલિત અભક્તિનો અયોગ છે માટે. તે આ પ્રકારે—

અત્રે અપેક્ષા શી ? અભિષ્વગ્નેા અભાવ છે માટે, આગમનું પ્રામાણ્ય છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

આભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરોધે, તો પછી ચેષ્ટાથી તો પૂછવું જ શું ? નિરોધ કર્યે સઘ મરણ હોય છે, પણ જયભાધી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ હોય છે.

અને અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે, શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે, સ્વપ્રાણાતિપાતના પ્રસંગને લીધે, અને તેના અવિધિથી નિવેધને લીધે, અને કહ્યું છે કે—

“સર્વત્ર સંયમને (રક્ષે), અને સંયમથી આત્માને જ રક્ષે. અતિપાતથી તે આત્મા (અને સંયમ) ધૂકાય છે; અને પુનઃ અવિરતિની વિશોધિ નથી હોતી.

પ્રસંગથી સમ્યુ. ૨૬૩

વિવેચન

“પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય કાને;

દેવચંદ્ર શુભને ઐકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને....

મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીજે,

ધ્યાન ધરીજે હો સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ઠેકાં એમ શંકા કરે કે ‘અહંતૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદયતને ઉચ્છ્વાસાદિતું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે’ ઇત્યાદિ, તેનો પણ આ ઉપરોક્ત વિવરણ પરથી રહીએ અપાર્થ રૂકયો, કારણકે કહેવામાં આવ્યું તેમ અત્રે ઉચ્છ્વાસનિરોધનો અભક્તિનો યોગ જ નથી, અભક્તિ ઘટવી જ નથી. અત્રે અભિષ્વ-
નિવેધ ગ્નેા-રાગરૂપ આસક્તિનો અભાવ છે, તો પછી અપેક્ષા શી ? તેમ જ આગમમાં પણ શ્વાસનિરોધનો નિવેધ કર્યો છે. શ્રી વિશેષાવ-

શ્યકે ભાષ્યમાં શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજીએ ઋત્સાર્થ ન નિરૂપદ ઇ. કહ્યું છે. અર્થાત્ જળરજસ્વીથી અભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરોધે, તો પછી સ્વયં પોતાની મેળે તો કેમ જ નિરોધે ? કારણકે નિરોધ કરવામાં આવતાં સઘ-તત્કણ મરણ હોય છે, પણ સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ તો યતનાથી હોય છે.

અને આમ શ્વાસનિરોધથી ‘અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે,’ અર્થના-કાર્યોત્સર્ગના પ્રયોજનથી હાનિને લીધે. તે શાને લીધે ? ‘શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે,’—કાર્યોત્સર્ગમાં જે શુભ ભાવનાદિ ભાવનાનો અભિપ્રાય રાખ્યો હોય, તેના યોગ નથી થતો માટે. તે પણ શાને લીધે ? ‘સ્વપ્રાણાતિપાતના પ્રસંગને લીધે,’ પોતાના પ્રાણ ચાલ્યા જવાના પ્રસંગને લીધે, અને તેમાં પણ દોષ શાને લીધે ? ‘તેના અવિધિથી નિવેધને લીધે,’ અવિધિથી પ્રાણુત્યાગને નિવેધ છે માટે. આ અંગે અત્રે ‘સર્વત્ર સંયમ સંજ્ઞા સંજ્ઞામો અપાણમેજ

રક્ષિત્વજ્ઞા' ઇં ૦ ગાથા ટાંકી છે. અર્થાત્ સર્વત્ર સંયમને રક્ષે અને સંયમ થકી આત્માને જ રક્ષે; પ્રાણ્યતિપાતથી (મરણથી) તે સંયમ મૂંઝાઈ જાય છે, અને પુનઃ અવિરતિને વિશુદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નથી થતો. એટલે સંયમની રક્ષાયે' દેહની રક્ષા આવશ્યક છે, સંયમની ખાતર પણ દેહના જતનની જરૂર છે. આમ સંયમ-તપ આદિ અનુકૂળ જ્ઞાની-ઓએ કદી પણ કયાંય પણ આત્મઘાત (Suicide) માટે કે આત્મઘાત થાય એ રીતે કરવાનું કહ્યું નથી, પણ આત્મરક્ષા થાય એ માટે જ ને એ રીતે જ કરવાનું કહ્યું છે, પ્રસંગથી સચું !

ભાક્ષગી અહિંત ભગવતોને નમસ્કાર કરી ન પાડે—એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૩૫ કિયન્ત કાલં યાવત્તિષ્ઠામીત્યગ્રાહ—“જાવ અરહંતાણમિત્યાદિ.”
યાવવિતિ-કાલાવધારણે, અશોકાષ્પ્ટમહાપ્રાતિહાર્યલક્ષણાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેવા-
ર્હતાં, મગઃ-સમૈશ્વર્ય્યાદિલક્ષણઃ સ વિદ્યતે યૌર્વાં તે મગયન્તઃ તેષાં સમ્બન્ધિના નમસ્કાર-
રેણ 'નમો અરહન્તાણન્તિ' અનેન "ન પારયામિ" ન પારં નચ્છામિ, ૨૬૪

૩૫ અર્થઃ—કેટલા કાળ સુધી સ્થિત છું ? એટલા માટે અગ્રે કહ્યું—“જાવ અરહંતાણ”
પ્રત્યાહિ. યાવત્—જ્યાં સુધી,—કાલ અવધારણુ અર્થઃમાં. અશોકાદિ અષ્ટ મહા પ્રાતિહાર્ય-
લક્ષણા પૂજને અહિં છે તે અહિં તો, તે અહિં તોના; ભગ-સમય ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો
ભગ, તે વિદ્યમાન છે જેઓને તે ભગવતો, તેઓના સંબંધી, નમસ્કારેણ—નમસ્કારથી,
'નમો અરહન્તાણ' એમ એ નમસ્કારથી, ન પારયામિ—ન પાડે, ન પાર પામું. ૧૬૪

વિવેચન

“પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાબ કાચ, અલગા અંગ ન સાજા રે....મન
વાચક વશ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના શુભ ગાઈ રે....મન.

શ્રી અરજિન.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ કાયોત્સર્ગમાં કેટલો વખત સ્થિત છું ? તે માટે કહ્યું—‘જ્યાંસુધી અહિંત
ભગવતોને નમસ્કાર વડે ન પાડે ત્યાંસુધી.’ અશોકાદિ અષ્ટ મહા પ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજને
અહિં—યોગ્ય એવા અહિં તો જે સમગ્રઐશ્વર્યાદિલક્ષણુ ભગસંપન્ન ભગવતો છે, તેઓના
સંબંધી નમસ્કારથી—‘નમો અરહંતાણ’ નમસ્કાર હો. અહિં તોને એ નમસ્કાર પદથી
જ્યાંસુધી—જેટલો વખત સુધી ન પાડે—ન પાર પામું, ત્યાંસુધી—તેટલો વખત સુધી.

ભાક્ષગી આત્મીય કવને સ્થાનથી મૌનથી ધ્યાનથી વોસરાવું છું—એ કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા સૂત્રનું
મીમાંસન કરી બધ-ય કાયોત્સર્ગ ‘પણ’ અષ્ટ હિંચવાસ પ્રમાણ હોય એવું સૂચન કરે છે—

૩૬ તાવત્કિમિત્યાહ—

“તાવ કાર્ય ઠાણેજ મોળેજે જ્ઞાણેજે અપ્યાજે ઘોસિરામિ !”

તાવચ્છબ્દેન કાલનિર્દેશમાદ, “કાર્ય” દેહ “સ્થાનેન” ઈર્ષ્યસ્થાનેન હેતુસૂતેન, તથા “મૌનેન” વાગ્નિરોધલક્ષણેન, તથા “ધ્યાનેન” ધર્મધ્યાનાદિના, “અપ્પાણંતિ” પ્રાકૃતશૈલ્યા આત્મીયમ્, અન્યે ન પઠન્ત્યેવૈનમાહાપર્ક, “વ્યુત્સુજામિ” પરિત્યજામિ ।

इयमत्र भावना—

કાર્ય સ્થાનમૌનધ્યાનક્રિયાવ્યતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય વ્યુત્સુજામિ । નમસ્કાર-પાઠં યાવત્પ્રલમ્બમુજો નિરુદ્ધવાકૂપસરઃ પ્રશસ્તધ્યાનાનુગતસ્તિષ્ઠામીતિ । તતઃ કાયોત્સર્ગં કરોતીતિ । અઘન્યોઽપિ તાવદ્દષ્ટોચ્છવાસમાનઃ । ૨૬૫

૩૬અર્થ:—ત્યાંસુધી શુ? તે માટે કહ્યું—

“તાવ કાર્ય ઠાળેળ મોળેળ જાળેળ અપ્પાણં વોસિરામિ ।” ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું.

તાવત્—ત્યાંસુધી શબ્દથી કાલનિર્દેશ કહ્યો, કાર્ય—કાયને, દેહને, સ્થાનેન—સ્થાનથી, હેતુભૂત એવા ઈર્ષ્યસ્થાન વડે કરીને, તથા મૌનેન—મૌનથી, વાગ્નિરોધલક્ષણ મૌન વડે કરીને તથા ધ્યાનેન—ધ્યાનથી, ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને, અપ્પાણં—પ્રાકૃત શૈલીથી આત્મીય. અન્યો તો આ આહાપક પકતા જ નથી. વ્યુત્સુજામિ—વ્યુત્સર્જનું છું, પરિત્યજું છું. આ અત્રે ભાવના છે—

કાયને સ્થાન-મૌન-ધ્યાન ક્રિયા શિવાય ક્રિયાન્તર અધ્યાસને આશ્રીને વ્યુત્સર્જનું છું. નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો વાકૂપસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો છું સ્થિતિ કરું છું.

પછી કાચોત્સર્ગ કરે છે; જન્ય (કાચોત્સર્ગ) પણ અષ્ટ ઉપ્દેશ માનવાળો છે. ૨૬૫

વિવેચન

“કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે સમાયા એવા,
નિઃશ્ચિનો પન્થ ભવ અંતનો ઉપાય છે.”—શ્રીમદ્ શંભુચંદ્રજી.

ન્યાં સુધી અહંત ભગવંતોને નમસ્કાર કરીને કાચોત્સર્ગ ન પાડું, ત્યાંસુધી શુ? તો કે—ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું. ત્યાંસુધી—તેટલો વખત સ્થાનથી—હેતુભૂત એવા ઈર્ષ્યસ્થાન વડે કરીને, મૌનથી—વાગ્નિરોધરૂપ મૌન વડે કરીને, ધ્યાનથી—ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને જે સ્વયોગસંબંધથી મહારા આત્મા સાથે જોડાયેલી છે એવી આ મહારી ‘આત્મીય’ કાયને હું ‘વ્યુત્સર્જનું’ છું, પરિત્યજું છું, અહંત્વ-મમત્વ ત્યજી છોડી દઉં છું; અર્થાત્ કાયને સ્થાન-મૌન-સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી ધ્યાન ક્રિયા શિવાયની બીજી બધી ક્રિયાતા અધ્યાસને આશ્રીને તન-વચન-મન વ્યુત્સર્જનું છું, છોડી દઉં છું, દેહ છતાં દેહાતીત દશાને અનુભવ યોગ નિરોધ કરવારૂપ કાચોત્સર્ગ કરું છું. ‘નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો, વાકૂપસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો હું સ્થિતિ કરું છું.’ અર્થાત્—આમ ભુજ લંબાવેલું ઈર્ષ્યસ્થાન (ખડા જિભા રહેવાતું) ધારણ

કરી અન્ય શરીરયોગનો નિરોધ કર્યો; મૌન ધારણ કરી વચનયોગનો નિરોધ કર્યો; અને પ્રશસ્ત ધ્યાન ધારણ કરી મનોયોગનો નિરોધ કર્યો. આમ મન-વચન-કાયાના યોગનો પરિત્યાગ કરી કાયનો ઉત્સર્ગ-ત્યાગ કરવારૂપ કાયોત્સર્ગ કર્યો. આ જઘન્ય-જોછામાં જોછી સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ ‘અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો’ છે.

‘કાયનો ઉત્સર્ગ, ત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ. હું આ દેહ નથી ને આ રહાશે નથી એમ સમજી, તેના અહંત્વમત્વનો ત્યાગ કરી દેહને વોસરાવી દેવો, અપ્પાળં વોસિરામિ કરવું તે કાયોત્સર્ગ. અથવા તેવી દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વર્તતા અહંત ભગવંતોના ધ્યાન-અવલંબને તેવી શુદ્ધ આત્મજાનુભવ સ્થિતિનો અભ્યોસ કરવો તે પણ કાયોત્સર્ગ. આ કાયોત્સર્ગ પરમોદ્દૃષ્ટ અભ્યંતર તપ છે, સર્વ તપની કલગીરૂપ છે.’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવળોધે મોક્ષમાળા પાઠ ૨૫. (સ્વચ્ચિત)

“ધ્યાયક ધ્યેય ધ્યાન શુભ એકે, લેહ છેહ કરશું હવે ટેકે;
ખીર નીર પડે તમશું મલશું, વાયક યશ કહે છેને હળશું.
સાહેબા! વાસુપૂજ્ય જિજ્ઞંસા! ચોહના વાસુપૂજ્ય જિજ્ઞંસા!”

—શ્રી યશોવિજયજી.

આ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ અર્થે બે કહ્યું, તે સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત છે એટલે ઉત્સૂત્ર છે એમ કોઈ પ્રમાદીઓ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વદે છે, તેના અન્ન રહીઓ આપે છે—

૩૭ ફક્ત જ પ્રમાદમદિરામદાપદ્ધત્તેતસો યથાવસ્થિત મગધજ્ઞચનમનાજોષ્ય તથાવિષ-જનાસેવનમેષ પ્રમાણયન્તઃ પૂર્વાપરવિરુદ્ધમિત્યમભિદયતિ—ઉત્સૂત્રમેતત્, સાધ્વાદિકોક્તેનાના-ચરિતત્વાત્ ।

પતશ્ચાયુકં, અધિકૃતકાયોત્સર્ગસૂત્રસ્યૈવાર્થાન્તરામાવાત્, ડકાર્થતાયાં ચોક્ત-વિરોધાત્ । ૨૬૬

૩૭અર્થઃ—અને અહીં પ્રમાદ-મદિરા મદથી અપહત ચિત્તવાળાઓ યથાવસ્થિત ભગવદ્વચન આલોચ્યા વિના, તથાવિધ જનના આસેવનને જ પ્રમાણ કરતા સતા, પૂર્વાપર વિરુદ્ધ આમ કહે છે—આ ઉત્સૂત્ર છે, સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે.

(ઉત્તર)—અને આ અપ્રકૃત છે,—અધિકૃત કાયોત્સર્ગ સૂત્રના જ અર્થોન્તરનો અભાવ છે માટે, અને ઉક્ત અર્થોતામાં ઉક્તનો અવિરોધ છે માટે. ૨૬૬

વિવેચન

“પાપ નહિં કોઈ ઉત્સૂત્ર લાપણુ જિસો.”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં દર્શાવ્યું તેમ આ જોછામાં જોછી જઘન્ય સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ આઠ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણવાળો હોય. છતાં પણ અહીં—આ જાખતમાં ‘પ્રમાદમદિરા મદથી અપહત ચિત્તવાળાઓ’—‘પ્રમાદમદિરામદાપદ્ધત્તેતસો’ પ્રમાદરૂપ મદિરાના મદથી

જેનું ચિત્ત હલ્લુધ ગયું છે એવા પ્રમાદી શિથિલાચારીઓ, યથા-
 પ્રમાદીઓનું વસ્થિત-એમ છે તેમ ભગવદ્વચન આલોચના-વિચાર્યા વિના,
 પૂર્વાપર તથાવિધ-તેવા પ્રકારના પ્રમાદ-મદિશમદથી અપહત ચિત્તવાળા જનના
 વિરુદ્ધ વચન આસેવનને જ-આચરણને જ પ્રમાણ કરતા સતા, ‘પૂર્વાપર વિરુદ્ધ’-
 આગળ પાછળ વિરોધવાળું (Inconsistent) આમ કહે છે-‘ આ
 ઉત્સૂત્ર છે-સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે;’ અર્થાત્ આ જે તમે કહ્યું કે
 આ જઘન્ય અષ્ટ ઉચ્ચવાસ માનવાળો છે તે સૂત્રવિરુદ્ધ છે, કારણ કે સાધુઆદિ
 લોકથી તેનું આચરિતપણું નથી માટે.

આ પ્રમાદીઓને અને જવાબ આપ્યો કે-‘ આ અચુક્ર છે, ’ આ જે તમે કહ્યું તે
 અચુક્ર છે, ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અર્થાન્તર-અંગે જે કહી દેખાડ્યો
 તેનાથી બીજો અર્થ થઈ શકે એમ નથી, તેમજ ઉક્ત-જે અર્થ કહ્યો તેમાં કોઈ વિરોધ
 છે નહિ, એટલે આ ઉત્સૂત્ર છે એમ જે તમે કહ્યું તે અચુક્ર છે.

આ સૂત્રવ્યકાષ્ઠ કાયોત્સર્ગ તે અષ્ટ ઉચ્ચવાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ નથી એવી વાદીની દલીલનું
 નિરસન કરે છે—

૩૯ અથ મહત્વયમર્યઃ કાયોત્સર્ગકરણે ન પુનરયં સ ઇતિ, કિમર્યદુષ્ચારણમિતિ વાચ્યં ।
 વન્દનાર્યમિતિ ચૈત, ન, અતદર્થત્વાત, અતદયોચારણે ચાતિપ્રસજ્ઞાત ૨૬૭

૩૯ અર્થઃ—હવે ભલે આ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં હો, પણ આ (લોકાર્થ કાયોત્સર્ગ)
 તે નથી. (તો પછી) શું અર્થ એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ? જે વન્દનાર્થ એમ કહ્યો,
 તો તેમ નથી, અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે. ૨૬૭

વિવેચન

“ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી સામી દલીલ કરશે—તમે કહ્યું તેમ ભલે આ સૂત્રાર્થ બરાબર
 હો અને આ કાયોત્સર્ગ કરવાની બાબતમાં આ અર્થ ભલે હો, પણ ‘આ તે નથી,’

પંક્તિકાઃ—ઉકાર્થ ઈત્યાદિ. ઉક્તઃ—ઉક્ત છે, બ્યાખ્યાત છે, કાયોત્સર્ગ લક્ષણ અર્થઃ—અર્થ,
 અભિધેય, ચત્ત્ય—એનો-પ્રકૃત દ્વંદ્વકનો, તદ્ભાવઃ તત્તા—તેનો ભાવ તે તત્તા, તત્ત્વા—તેમાં, જ—
 અને, પુનઃ અર્થમાં, ઉક્તચિરોવાત—ઉક્તના અવિરોધ થકી, અષ્ટ ઉચ્ચવાસ માનવાળો કાયોત્સર્ગના
 અવિરોધ થકી. અથ—હવે, પર અભિપ્રાયના સૂચનાર્થે. મવત્તુ—ભલે હો, ભલે પ્રવર્તો, અર્થ—આ,
 કાયોત્સર્ગકરણે—અભ્યુપગમમાન એવું નિયત પ્રમાણ લક્ષણ વન્દનાદિ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં.
 એમ ત્યારે શું હુણ્ણ થયું ? તે માટે કહ્યું—ન પુનઃ—ન તો, અર્થ—આ, દ્વંદ્વકાર્ય કાયોત્સર્ગ, ઇતિ—
 પર વક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે.

અર્થાત્ આ સૂત્રદ્વયકાર્ય કાર્યોત્સર્ગ તે તરે કહેલો અર્થ ઉચ્ચવાસ માનવાળો કાર્યોત્સર્ગ નથી. તેનો અગ્રે રહીઓ આપ્યો કે-તો પછી ‘શુ’ અર્થે એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ? ‘એવા પ્રકારે જાવ આરંભતાં ધન સૂત્રનું ઉચ્ચારણ શા માટે કરવું જોઈએ ? ‘જો વન્દનાર્થે’ વાચ્ય છે એમ કહે, તો તેમ નથી, ‘અતદર્થપણું’ છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે;’ અર્થાત્ તે વન્દનાર્થપણું અગ્રે છે નહિં એટલે અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, તદર્થવાળું જે ન હોય તેમાં તદર્થવાળું ઉચ્ચારણ કરવું તે અતિપ્રસંગ છે-અતિવ્યાપ્તિ છે માટે, તરે કહ્યું છે તે બરાબર નથી.

આ તો કાર્યોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે ને ભુજ લંબાવી આ કાર્યોત્સર્ગ અગ્રે કરીએ જ. છીએ, એમ પ્રમાદબદ્ધ વાંદી વંદે છે તેના જગ્યામાં ચેષ્ટાકાર્યોત્સર્ગ અને અભિલાષકાર્યોત્સર્ગનું સ્વરૂપ અને માન દર્શાવી, વાંદીની દલીલનું પોષણપણું પૂરું કરે છે.

૨૧ કાર્યોત્સર્ગયુક્તમેવ વન્દનમિતિ ચેત, કર્તવ્યસ્તર્હિ સ રતિ ।

૧. ભુજપ્રસ્થમાનઃ ક્રિયત એવિતિ ચેત, ન, તસ્ય પ્રતિનિયતપ્રમાણત્વાત, ચેષ્ટાભિમત્તેદેન દ્વિપ્રકારત્વાત । ડકઁ ચ—

“સો હસ્તગ્નો દુવિદ્યો, ચેદ્રાપ અભિમત્તે ચ ણાયન્વો ।

૨. મિશ્વારિયાઈ પદમો, હવસગમિયોજને લીમો ॥૧॥”

અયમપિ જ્ઞાનયોરેવાન્યતર. સ્યાત, અન્યથા કાર્યોત્સર્ગત્વાયોગઃ । ન જ્ઞામિમત્તકાર્યોત્સર્ગ યઃ, તદ્વક્ષણાયોગત, પકરાત્રિકયાદૌ તદ્ભાવાત । ચેષ્ટાકાર્યોત્સર્ગસ્ય જ્ઞાનીયસોડ્યુક્તમા નત્વાત । ડકઁ ચ—

“વદેસસમુદ્દેસે, સત્તાવીસે અણુજનવિચાર ।

અદ્રેવ જ હસ્તાલા, પદ્મવજ્રપદિકમણમાવી ॥ ૨૧૬

૩૯ અર્થઃ—કાર્યોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે એમ જો કહે, તો તે (કાર્યોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે. ભુજપ્રસ્થ માન એવા તે કરાય જ છે એમ જો કહે, તો તેમ નથી,—તેનું પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, ચેષ્ટા અને અભિલાષભેદથી દ્વિપ્રકારપણું છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“તે ઉત્સર્ગ ચેષ્ટા પરતે અને અભિલાષ પરતે એમ બે પ્રકારનો જાણવો. પ્રથમ છે તે લિધાચર્યામાં અને બીજો છે તે ઉપસર્ગના અભિયોજનમાં.”

અને આ પણ આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય, અન્યથા કાર્યોત્સર્ગપણાનો અયોગ હોય. અને આ અભિલાષકાર્યોત્સર્ગ નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે, એકરાત્રિકી (પ્રતિષ્ઠા) આદિમાં તેનો ભાવ છે માટે, અને અણીયસ્ (નાનામાં નાના) ચેષ્ટાકાર્યોત્સર્ગનું પણ ઉક્તમાનપણું છે માટે. કહ્યું છે કે—

“ઉદ્દેશ-સહુદ્દેશમાં સત્તાવીસ : ઉચ્ચવાસનો કાર્યોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન-પ્રતિ-ક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્ચવાસનો.” ૨૧૬

વિવેચન

“સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણા.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદબહુલ વાદી વદશે—આ તો ‘કાયોત્સર્ગ’ શુદ્ધ જ નહીં છે, તેનો જવાબ આપ્યો—‘એમ જો કહો, તો તે (કાયોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે.’ એટલે વાદી કહેશે—‘ભુજવંત્રણ માત્ર એવો તે કરાય જ છે’—આ ભુજ લંબાવીને તો કરીએ જ છીએ, તેનો જવાબ આપ્યો—‘તેમ નથી,’ કરતા કે ભુજ લંબાવવા માત્રથી કાયોત્સર્ગ નથી થઈ જતો, ‘તેનું’ પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, એટા અને અભિલવલેકથી દ્વિપ્રકારપણું છે માટે;’ અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગનું પ્રતિનિયત—ચોક્કસ પ્રમાણ છે, અને એટા—કાયોત્સર્ગ અને અભિલવકાયોત્સર્ગ એમ કાયોત્સર્ગના બે પ્રકાર છે—એટાકાયોત્સર્ગ છે—માટે. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘સો વસ્તુનો જુલિહો’ ધૃ૦ અને અભિલવ—અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગ જે પ્રકારનો છે—એટા પરત્વે અને અભિલવ કાયોત્સર્ગ—પરત્વે; તેમાં એટાકાયોત્સર્ગ શિક્ષાચર્યા સંબંધમાં અને અભિલવ—કાયોત્સર્ગ ઉપસર્ગના અભિયોજનમાં—ઉપસર્ગના સામનો કરવામાં કરાય છે. અને આ પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગ પણુ ‘આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય,’ નહિં તો કાયોત્સર્ગપણુનો ચોગે ઘટે નહિં. ‘અને આ અભિલવકાયોત્સર્ગ નથી,—તેના લક્ષણનો અભાવ છે—માટે, એકંદ્રાત્રિકી (પ્રતિમા) આદિમાં તેનો ભાવ છે માટે, અને અણુચિત્ત (નાનામાં નાના)—જ્યાંથી એટાકાયોત્સર્ગનું પણુ ‘ઉકતમાનપણું’ છે—માટે.’ આ અંગે પણ કહ્યું છે કે ‘ઉદેસ સમુદેસ’ ધૃ૦ અર્થાત્ ઉદેશ—સમુદેશમાં સત્તાવીસ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન—પ્રતિક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો. તાત્પર્ય કે આ પ્રસ્તુત છે તે એટાકાયોત્સર્ગ હોઈ, તેનું જ્યાંથી માન આઠ ઉચ્છ્વાસ છે.

ઉપર ટીકેલી ગાથામાં આ વદનાકાયોત્સર્ગ ગ્રહો નથી, એવી વાદીની ફલીલનો રદીઓ આપે છે—

ધૃ૦ અત્રાયં ન શ્લીત ઇતિ ચેત,

ન, આદિશબ્દાવસ્થત્વાદ્, રૂપન્યસ્તગાથાધ્વવસ્થોપલક્ષણત્વાદ્ । અન્યત્રાપિ સાગમે પર્વવિધસુત્રાદનુકાર્યસિદ્ધેઃ । રત્નં ચ—

“ગોસમુદ્દનતગાવી, આકોદ્ય દેસિપ ય અદ્યારે ।

સવ્વે સમાણહતા, દિયપ દોસે ઠવેજ્ઞાદિ ॥૧॥ ”

અત્ર મુખવલ્લિકામાત્રોકેઃ આદિશબ્દાચ્છેદોપકરણાદિપરિગ્રહોઽવસીયતે, સુપ્રસિદ્ધત્વાદ્ પ્રતિદિવસોપયોગાત્ ન મૈદેનોક ઇતિ ॥ ૨૬૯

૪૦ અર્થ:—અત્રે આ ગૃહીત નથી એમ જો કહો, તો તેમ નથી, આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે માટે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે માટે, અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુકત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી (પ્રતિવેષી) અને દેવસિક (દિવસ સંબંધી) અતિચારે આલોચી, સર્વને સન્માનીતે, હૃદયમાં કોષા સ્થાપન કરે.”

અત્રે મુખવસ્ત્રિકા માત્રની ઉક્તિ થકી ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિના પરિગ્રહ સમજાય છે,—સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે ભેદથી કહ્યો નથી. ૨૬૬

વિવેચન

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિનઆગમ યાંચી.”—શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ.

એટલે પ્રમાણી વાદી કહેશે—‘અત્રે આ ગૃહીત નથી’ આ હવેત સમુદેત ઇ, ગાથા જે તમે ટાંકી તેમાં આ પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગ અક્રવામાં આવેલ નથી. તેના રહીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહો, તો તેમ નથી’, કારણ કે ‘આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે માટે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે માટે અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુકત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે માટે.’ અર્થાત્ ઉક્ત ગાથામાં ‘આદિ’ શબ્દથી પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગનું સૂચન છે, તેમજ આ ટાંકેલી ગાથાના ઉપલક્ષણપણાથી પણ એમ જ સમજાય છે, અને અન્યસ્થળોએ આગમમાં પણ એવા સૂત્ર થકી સાક્ષાત્ શબ્દથી નહિ કહેવામાં આવેલા અર્થની સિદ્ધિ હોય છે. આ અંગે હાખલારૂપે ‘મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી’ ઇં ગાથા ટાંકી છે. અત્રે મુખવસ્ત્રિકા એટલું કહેતાં તેની સાથેના ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિનું અહંણ સમજાઈ જાય છે, એટલે ‘સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે’ એનું ભેદથી કથન કર્યું નથી.

ઉક્ત ગાથા અંગે વાદી ખીજ શંકા ઊઠાવે છે, તેનું નિરસન કરે છે—

૪૧ અનિયતત્વાત્ દિવસાતિચારસ્ય ગુચ્યત પવેહાદિશબ્દેન સૂચનં, નિયતં ચ વચ્ચં, તત્કથં તદસાક્ષાદગ્રહં ઇતિ ચેત્,

ન, તત્રાપિ રજોહરણાણુપવિપ્રત્યુપેક્ષણસ્ય નિયતત્વાત્, સમાનજાતીયોપાવાનાદિહ પતદગ્રહણમસ્ત્યેવ । ૨૭૦

૪૨ અર્થ:—દિવસઅતિચારના અનિયતપણાને લીધે અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચન થકત જ છે, અને વચ્ચં તો નિયત છે, તો તેનું સાક્ષાત્ અહંણ કેમ નથી? એમ જો કહો, તો તેમ નથી,—ત્યાં પણ રજોહરણાદિ ઉપધિના પ્રત્યુપેક્ષણના નિયતપણાને લીધે, સમાન-જાતીયના ઉપાદાનથી અહીં એનું અહંણ છે જ. ૨૭૦

૪૩ અર્થ :—અને આ સાધુઆદિ લોકથી અનાચરિત જ છે એમ નથી,—કવચિત્ તદ્દઆચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું શ્રવણ છે માટે. અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી,—તેના લક્ષણનો અધોગ છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“કયાંય પણ કોઈ પણ અશકથી જે અસાવધ સમાચીણું છે ને અન્યોથી નિવારિત નથી, બહુને અનુમત છે, એ આચરિત છે.” ૨૭૨

વિવેચન

“શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ રૂ...મનમોહન મેરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને અહો મહાનુભાવ ! તમે જે પૂર્વે કહ્યું હતું કે આ સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત જ છે, તે ‘એમ નથી,’ તમારું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ‘કવચિત્ તદ્દ—આચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું શ્રવણ છે માટે.’ અર્થાત્ કવચિત્ તેનું તેનું આચરણ પ્રગટ કેવાય આ સાધુલોકથી અચરિત જ છે, અને આગમવિદો તેવા પ્રકારનું આચરણ કરતા હતા એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે સાધુલોકથી તે અનાચરિત જ છે એ તમારું કહેવું યથાર્થ નથી. ‘અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી, તદ્દલક્ષણનો અધોગ છે માટે,’ અર્થાત્ તમે જે એવા પ્રકારનું આચરિત ચલાવ્યે રાખો છો તે પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે તે ‘આચરિત’નું લક્ષણ તમારા (પ્રમાણી જનના) આચરણમાં હટતું નથી. આ અંગે ‘અસદેષેણ સમાદર્શન’ ઇ. સુભાષિત કહ્યું છે. અર્થાત્—કયાંય પણ કોઈપણ અશકથી—નિર્દોષથી જે અસાવધ સમાચીણું છે ને અન્યોથી નિવારવામાં આવ્યું નથી, બહુનને અનુમત છે, તે આચરિત છે.

આ અમારું આચરિત સાવધ નથી ને તે તમારું આચરિત અનિવારિત નથી, એમ આ આચરિતલક્ષણવાળી માથાનો ફલિતાર્થ અર્પિત કરી, યથોક્ત માનવાળો જ આ કાયોત્સર્ગ છે. એમ પ્રસ્તુત ચર્ચા ઉપસંહરે છે—

૪૪ ન ચેતદ્ સાવધં, સુવાર્ણાચિરોષાત્, સુવાર્ણસ્ય પ્રતિપાદિતત્વાત્, તસ્ય વાધિકતર-શુભાન્તરભાવમન્તરેણ તથાસકરણવિરોધાત્ । ન ચાન્યેરનિવારિતં તદાસેવનપરૈરાગમવિક્ષિ-નિવારિતત્વાદ્, અત એવ ન વહુમતમપીતિ આવનીચમ્ ।

અલ પ્રસન્નેન, ચયોદિતમાન પવેહ કાયોત્સર્ગ્યં ઇતિ ॥ ૨૭૩

૪૪ અર્થ :—અને આ સાવધ નથી,—સૂત્ર અર્થના અવિરોધને લીધે, સૂત્ર અર્થના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે, અને વાધિકતર શુભાન્તર ભાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણના વિરોધને લીધે. અને તે અન્યોથી અનિવારિત નથી,—આસેવનપર આગમવિદોથી નિવારિત પણાને લીધે, અત એવ બહુમત પણ નથી. એમ ભાવનીય છે.

પ્રસંગથી સમ્યું ! યથોક્ત માનવાળો જ અહીં કાયોત્સર્ગ્યં છે. ૨૭૩

વિવેચન

“ મસ્તિનાય જગતાય, ચરણયુગ કાકલે રે....ચરણયુગ

ગુહાતમ પ્રજાવા, પરમ પદ પકલે રે....પરમપદ ” શ્રી દેવચંદ્રશ.

હજી માયાની પ્રત્યુત્તરમાં લાવના કરી—‘ અને આ આવશ્ય નથી, ’ આ-અપ હિંદુવાસ માનવાણું અને જે અચરિત કહીએ છીએ તે આવશ્ય-દેવચંદ્રશ નથી. શાને હીધે ? ‘ સૂત્ર-અર્થના અવિરોધને હીધે, સૂત્રઅર્થના પ્રતિપદિતપણને હીધે, આ-અમારું આચરિત અને અધિકાર ગુહાન્તર લાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણ્ય આવશ્ય નથી વિરોધને હીધે ’ અર્થાત્ જે પ્રમદ્ધે અચરિત કહ્યું. તેમાં સૂત્ર-અર્થનો અવિરોધ છે—સૂત્ર અર્થનો વિરોધ આવતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેમાં સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપદિતપણું છે—એમ છે તેમ થયાવત્ સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપાદન કરવાપણું—યથાર્થ સમજાવવાપણું છે; તેમ જ છીએ કેડી વધારે અધિક ગુહા ન થતો હોય તો પછી તે વિના તે કાથોત્સર્ગના તથાપ્રકારે અકરણ્યમાં—નહિ કરવામાં વિરોધ આવે છે. આમ સર્વ પ્રકારે તપાસતાં અને જે આવશ્ય કહીએ છીએ અને કરીએ છીએ તે જ સમ્યક્ છે, નિરવશ્ય છે.

અને ‘ તે અચોથી અનિવારિત નથી,—આ દેવનપદા અગમવિદોથી નિવરિતપણને હીધે, અતઃ એવ બહુમત પણ નથી ’ અર્થાત્ પ્રમાદબહુદ જ નોથી જે કરવામાં આવે છે તે છીબોથી નિવારવામાં નથી આવ્યું એમ નથી, અપિ તુ નિવાર-

અને તે-વામાં અચ્યું જ છે, કારણ કે આત્મેવતપના-થયાત્મ્ય ક્રિયાશ્વાસ તમારું આચરિત કરનારા અગમવિદોથી—શબ્દોથી તેહુ નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે, અનિવારિત નથી અને એટલા માટે જ તે બહુજનસંમત પણ નથી. તત્પર્યં કે અમે આ જે કહ્યું એ જ શિષ્ટજનઆચરિત છે, ઇતર તે આચરિત નથી. ‘ એમ લાવનીય છે ’ એમ લાવન કરવા ચે.અ છે. માટે ‘ પ્રસંગથી મૃત્યુ ! યથોક્તિ માનવાણો જ અહીં કાથોત્સર્ગ છે ’—અચોક્તિ જવન્ય અપ હિંદુવાસ પ્રમાણવાણો જ અહીં આ વન્દનકાથોત્સર્ગ છે. इति स्मृतं ।

અહીં હિંદુવાસમાન આમ છે પણ ધ્યેય અજેતા નિયમ નથી. એટલે કથાપરિણામે ધ્રુવ-તત્ત્વ આદિ કોઈ ધ્યેય સ્થાપવા જેવું છે એમ કહે છે—

૪૨ ક્ષોદ્ધૃતસન્માનમિત્યં, ન પુનઃ ક્ષેપનિયમઃ । યથાપરિણામેનૈત્રત્ત્યાપને ચ ગુણાઃ તત્ત્વાનિ વા સ્થાવરજાંચાઞ્ચન્દ્રવાનિ વા આત્મીયદોષપ્રતિગ્ધો વા । ૨૭૪

૪૫ અર્થઃ—અહીં ‘ હિંદુવાસનું ’ માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી. અને યથા-પરિણામથી એના સ્થાપનમાં ગુણો, વા તત્ત્વો, વા સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન, વા આત્મીય દોષનો પ્રતિપક્ષ છે. ૨૭૪

વિવેચન

“ તિણે સુજ આતમા તુજ શરી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ સુજ સંપજે;
તિણે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈજે, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈજે. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી

આ પ્રકારે અહીં ઉચ્છ્વાસનું માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી ઇ—
—‘ ન પુન ધ્યેયનિયમઃ ’. જલ્પ કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ તો ઉક્ત રીતે આઠ ઉચ્છ્વાસ છે,
પણ ધ્યેય-ધ્યાનવિષય કોઈ અસુક નિયત જ હોય એવો નિયમ નથી. એટલે
‘ ચયાપરિણામેન ’ ‘ યથાપરિણામથી ’—એવા એવા ચોતાના પરિણામ-ભાવ હોય તે
પ્રમાણે શુભોનું-ભગવંતના અથવા પંચ પરમેષ્ઠિના શુભોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા
જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા સ્થાનનું, વર્ણનું, અર્થનું વા આલંબનનું
ધ્યાન કરી શકાય; અથવા આત્મીય-ચોતાના દોષ કેમ દૂર કરવા એમ તેના પ્રતિપક્ષનું
ધ્યાન કરી શકાય. આમ ધ્યાનના વિષયરૂપ ધ્યેય ચોતપોતાના પરિણામ-ભાવ પ્રમાણે
સ્થાપન કરી શકાય. આ ધ્યેય સ્વરૂપ અંગે આ વિવેચકે ચૌગદદિસ્રમુખધ્યનના
વિવેચનમાં—(સુમનોનંદની બૃહત્ પીઠામાં પૃ. ૫૫૬-૫૬૫) વિસ્તારથી વિવરણ કર્યું
છે. તેના સ્વરૂપ સારાંશ અત્ર અવતારીએ તો—

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય-આલંબન કોઈપણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ
(Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા નિરીક્ષ
વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણાને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં સુખ્ય ધ્યેય આ છે; (૧) ચેતન કે
અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-
લયરૂપ સત્સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ શુભપર્યાયથી સુકત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય ચોત-
ચોતાની સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે. સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી
ચેતન-અચેતન અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિ-
રૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને લજવી નથી,
સ્વસમયની મર્યાદા ઉદ્ભવી પરસમયમાં જતી નથી. જઠ છે તે
(ત્રણે કાળમાં) જઠ લાવે જ પરિણમે છે અને ચેતન છે તે ચેતન લાવે જ પરિણમે છે.
ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપ-ચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના
સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે દળે છે અને શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

૨. અથર્વા પંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમંત્રોથી જપ કરવો (પદ્મ ધ્યાન)
તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે; નમો અરિહંતાળ, નમો સિદ્ધાળ,
નમો આચરિયાળ, નમો સ્વચ્છાયાળ, નમો લોપ સન્નિહાળ. ૧
પંચ પરમેષ્ઠિ ધ્યેય (૧) ‘ જેના ચાર ઘાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે અને તેથી કરીને જ
અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે,
એવો જે શુભદેહસ્થ શુદ્ધ આત્મા તે ‘ અહીંત ’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ’ ધ્યાનના ફલરૂપ

પરમ આત્મસમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે એવા સહનૃત્તમસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અહંત-જિન ભગવાન્-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માર્થી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. (૨) 'જેના અષ્ટ કર્મને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકલોકના જે જ્ઞાયક ને દૃષ્ટ છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખરસ્થિત છે તે ધ્યાવવા.' સર્વ કર્મકલંકનો ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, સહનૃત્તમસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણથી જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠેત્વરૂપ કૈવલ્યને પામ્યા છે, એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન્ તે પરમ ધ્યેય છે, પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનો-મંદિરમાં મુમુક્ષુને સદા ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

“ ઇહી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;

ધ્યાન પુથક્ત્વ સ્વિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન જોક્ત્વ અવિકલ્પ આવે.

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું ! ” શ્રી દેવચંદ્રભ.

(૩-૪-૫) તેમ જ 'દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોગે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે રત્નત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં નિરત છે, યતિ-વરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો ! (તે પણુ ધ્યેય છે.) દર્શન-જ્ઞાનસમ્રથ એવું શાક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો !' આ પણુ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.-આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહનૃત્તમસ્વરૂપની સાધનામાં-સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ શુભસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારાત્રી મહાત્માઓ છે. જોટલે એવા જો શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. આમ પંચ પરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય-આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો-ચઢવાનો છે. પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિઆદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા જો જ મુખ્ય ધ્યેય છે-ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે અરિહંત, સિદ્ધ

આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયના ચિંતનથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને
આત્મા ધ્યેય સ્થિરતા-જોડાગત થાય છે, જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ
શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય

છે. એટલે તે પરમ શુભવંત પરમાત્માનું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચયધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમ શુભી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેછ; શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેછ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ જિનસ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સદ્દી જિનવર હોવે રે; ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જગ ભેવે રે.... પદ્મ હરિશન જિન અંગ તણી જે. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ વીર જિજ્ઞેસર ઉપદિશે, સાંભળને ચિત્ત લાઇ રે; આતમ ધ્યાને આતમા, ઋદ્ધિ મળે સર્વિ આઇ રે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી. (શ્રીપાલરાસ)

અથવા પ્રકાશતરે—આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહપિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં ભિરાજમાન આત્મ-દેવહું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષિવાચક પિંડસ્થાદિ નમસ્કારાદિ મંત્રવાક્યનો જપ જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. આર ધ્યાન જ્યાં સદેહે વર્તતા, સાકાર-રૂપી એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.

“ અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, હૃન્નહ શુભ પામ્યાય રે; ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંત રૂપી થાય રે....વીર જિનેસર ઉપદિશે. રૂપાતીત સ્વભાવ જે, કેવલ હંસજી નાણી રે; તે ધ્યાતાં નિજ આતમા, હોયે સિદ્ધ શુભખાણીરે....વીર૦ યોગ અસંખ્ય જે જિન કહ્યા, નવ પદ મુખ્ય તે બાણી રે; એહ તણે અવલંબને, આતમ ધ્યાન પ્રમાણી રે....વીર૦ ”

શ્રી યશોવિજયજી (શ્રીપાલરાસ)

આ ધ્યેય-ધ્યાન તે વિદ્યાજ્ઞાનીજ પારમેશ્વર છે, અને શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત કર્મ સુવર્ણપદાદિ જેમ અવન્ય હોઈ એના ઉદયથી વિદ્યાજ્ઞાન હોય છે, એમ તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૪૬ પતન્નિદ્યાનન્મવીજ તત્પારમેશ્વરં, મતઃ ક્વચિદ્વ્યયોગશુદ્ધેઃ। શુદ્ધમાવોપાતં કર્માવિન્ધ્યં સુવર્ણચટાશુદાહરણાત્। પત્તુદયતો વિદ્યાજ્ઞાનમ્, કારણાનુરૂપત્વેન। ૨૭૫

૪૬અર્થ :—આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજ્ઞાનીજ એવું તે પારમેશ્વર છે,—આ થકી આતમ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે, શુદ્ધભાવથી ઉપાત કર્મ અવન્ય છે,—સુવર્ણ પદાદિ ઉદાહરણથી. એના ઉદય થકી વિદ્યાજ્ઞાન હોય છે,—કારણાનુરૂપપણાએ કરીને. ૨૭૫

વિવેચન

“ ધર્મ રંગ છરણ નહિં....સાહેલડીઆં. દેહ તે છરણ થાય રે શુભવેલડીઆં.
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેં ઘાટ ઘડામણ બન્ય રે....શુભ.

શ્રી અનંત જિનશું કરો....સાહેં ચોળ મળકનો રંગ રે શુભ. ”

—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘પત્તદ્ વિદ્યાજન્મવીજં તત્ પારમેશ્વરં ।’ —‘આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજન્મ-
ભીજ એવું તે પારમેશ્વર છે.’ આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું જે ધ્યાન છે, તે પારમેશ્વર
સંબંધી-પરમેશ્વરપ્રણીત એવું તે શાસ્ત્રસિદ્ધ-આગમપ્રસિદ્ધ વિદ્યા-
આ ધ્યેય ધ્યાન જન્મનું ભીજ છે, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. જે સહજાત્મ-
વિદ્યાજન્મભીજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને
પારમેશ્વર સાધુ એ પંચ પરમેષ્ઠિના શુભેત્તુ અનુસ્મરણ કરે છે, દેહ છતાં
ભણે દેહમાં ન હોય એવી દેહાતીત દશાએ-જંગમ કાયોત્સર્ગ
દશાએ જે વિચરે છે એવા અરિહંત-સાધુ આદિની અથવા દેહરહિત એવા સિદ્ધ ભગ-
વાનની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરનારી આત્માશક્તિ દશાનું ચિંતન કરે છે, તે આત્મ-
સ્વરૂપના અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા ટાળી આત્મસ્વરૂપનું ભવ ઉપભવનારી આત્મવિદ્યાનું
ભીજ પોતાના આત્મામાં વાવે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે અનંત અક્ષય એવી
આત્મવિદ્યાના સ્વામી ભાવ-વિદ્યાધર થયા છે એવા અરિહંતાદિના ચરણનું જે ભક્તિથી
સ્મરણ કરે, તેને તેવી આત્મવિદ્યાનું સંસ્કારગ્રીહ આત્મામાં રેપાયા વિના રહે જ નહિં.
જે જેને સેવે તે તેવો થાય,—‘ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે’ ઇત્યાદિ ન્યાયે. તે જ પ્રકારે
આત્મતત્ત્વ આદિનું ધ્યાન જે ધરે છે, તેને પણ તે વિદ્યાજન્મભીજ પ્રાપ્ત હોય છે.
આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાને જે ટાળે તે જ ખરી વિદ્યા છે, એટલે આત્મવિદ્યા-
આત્મજ્ઞાન એ જ વિદ્યા અત્ર વિપક્ષિત છે.

પક્ષિકા—પત્તદ્વિદ્યા ઇત્યાદિ. પત્ત—આ, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું ધ્યાન, વિદ્યાજન્મભીજ—વિદ્યાના
જન્મનું ભીજ, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ, તદ્ તે, શાસ્ત્રસિદ્ધ, પારમેશ્વર—પરમેશ્વરપ્રણીત. હેતુ
કલો—સત્—આ ચકો, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન ચકો, કૃત્યમેવ—આમ જ, વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ
પ્રકારે જ, ઉપયોગશુદ્ધે—ઉપયોગશુદ્ધિને લીધે, ચૈતન્યવૃત્તિના નિર્ગંધોભાવને લીધે. એ જ ભાવે છે—

શુદ્ધમાવોપાર્ત—શુદ્ધ—શુદ્ધ, અધિકૃત કાયોત્સર્ગધ્યાનાદિપ, ભાવ—ભાવ, તત્તુપાર્ત—
તેનાથી ઉપાત, કર્મ—કર્મ, સદ્વેષ આદિ, અવન્યમ્—અવન્ય, અવસ્થ શુદ્ધભાવ દ્વલદિ. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું—સુવળગટાશુદ્ધાદરણેન—સુવર્ણપટ આદિના ઉદાહરણથી. જેમ સુવર્ણ પટ ભગે પણ
સુવર્ણરૂપવાળો જ છે. આદિ શબ્દો રૂપવદ્ આદિના પરિગ્રહ છે. તેમ પ્રકૃત કર્મ પણ. જો એમ છે
તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—પત્તવુદ્વચતઃ—શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત કર્મના ઉત્થ ચક્રી, વિદ્યાજન્મ—
વિવેકઉત્પત્તિ લક્ષણ વિદ્યાજન્મ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—કારણાનુરૂપત્વેન—કારણાનુરૂપ-
પથથી. કારણ કે કારણસ્વરૂપને અનુવિધાથી કાર્યસ્વભાવ છે. તેથી શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત કર્મ શુદ્ધ ભાવનો
હેતુ કેમ ન થાય વાર ?

તેહી વિદ્યા જે અવિદ્યા વિહારે, તેહી વિદ્યા આત્મને બેઠ તારે.—(સ્વરચિત)

આત્મ વિદ્યાજન્મભીજ ‘જતઃ ક્વચિત્કોપયોગસિદ્ધે’—‘આના થકી આત્મ જ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે’ હોય છે; આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન થકી આત્મ જ—વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ પ્રકારે જ આત્મઉપયોગની શુદ્ધિ હોય છે, શુદ્ધભાવથી ચૈતન્યવૃત્તિનો નિર્મલીભાવ હોય છે, તેને લીધે હોય છે. અર્થાત્ ઉપાત્ત કર્મ શુદ્ધ ધ્યેયના આલંબને આત્માનો ઉપયોગ પણ શુદ્ધ—નિર્મલ થતો બાય છે. જોટલે તેવા પ્રકારે વિદ્યાજન્મભીજ આત્મામાં રોપિત થાય છે. કારણકે ‘શુદ્ધભાવોપાત્ત કર્માવિન્યવ સુવર્ણવદાણુદાહરણાત’ ‘શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ય છે. રાગ-દ્વેષ આદિ અશુદ્ધ ભાવ વિનાના, આ લોક-પરલોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-લોગ આદિ કામનાથી રહિત જોવા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલ આ કાયોત્સર્ગધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ભાવથી ઉપાજન કરેલ જે સદ્ગુણ આદિ કર્મ, તે અવન્ય છે, વાંચિયું નથી, પણ અવશ્યમેવ અચૂકપણે શુદ્ધ ભાવરૂપ ફલ આપનારું છે.

આ અવન્ય ફલ ‘સુવર્ણુદાહરણ આદિ ઉદાહરણથી’ ઘટે છે,—‘સુવર્ણ-વદાણુદાહરણે’ સોનાનો ધડા ભાંગે તોપણ સોનું ને સોનું જ રહે છે, ઘાટ ધડામણ ભલે બાય પણ સોનું વિલુપ્ત નથી; તેમ ઠંઠપર્થાય ભલે ‘સોનું’ તે વિલુપ્ત નહિ, છુલ્લું થાય, નષ્ટ થાય, પણ આત્મામાં રોપાયેલ વિદ્યાબીજરૂપ ઘાટ-ધડામણ બાય શુદ્ધભાવજન્ય કર્મ નષ્ટ થતું નથી, પણ સ્પષ્ટ થઈ વિદ્યાજન્મરૂપ શુદ્ધ ફલ આપ્યા વિના રહે નહિ’ એવું અવન્ય-અચૂક-અચોદ્ય હોય છે. જોટલે જ ‘પત્તુદયતી વિચાજન્મ’—‘જોના ઉદય થકી વિદ્યાજન્મ હોય છે,’ તે શુદ્ધભાવથી ઉપાજન કરેલ કર્મ જ્યારે વિપાક પામી ઉદય આવે છે, ત્યારે તે સ્વપર વિવેકરૂપ-લેહનાનરૂપ વિદ્યાનો જન્મ-સમુદ્ભવ હોય જ છે. અને તે તેમ ‘કારણાત્મક-ત્વેન’—‘કારણાનુરૂપપણાએ કરીને’ હોય છે. જેવું કારણ તેવું કાર્ય એમ કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય એવો સ્વભાવ છે, જોટલે શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત-મહંશ કરેલ કર્મ શુદ્ધ ભાવનો હેતુ કેમ ન હોય? અપિ તુ અવશ્ય હોય જ.

આ કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું મુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ છે, જોના સમર્થનમાં વિદ્યાજન્મની મુક્ત કંઈ પ્રવંસા કરતા પાંચ સુભાષિત શ્લોકો અવતારે છે—

૪૦ મુક્ત્યાગમસિદ્ધમેતત્, તલ્લક્ષણાનુપાતિ ચ—

“વર્ણોપદ્રુઢક્રમેયદ્વદ્, માનુષ્યં પ્રાપ્ય સુન્દરમ્ ।
તત્પ્રાપ્તાવપિ તત્રેચ્છા, ન પુનઃ સમ્યક્સર્તે ॥૧॥
વિચાજન્માપ્તિતસ્તદ્વદ્, વિષયેષુ મહાત્મનઃ ।
તત્ત્વજ્ઞાનસમેતસ્ય, ન મનોઽપિ પ્રવર્તેતે ॥૨॥

વિષયસ્તસ્ય મન્ત્રેભ્યો, નિર્વિષાક્ષોદ્ભવો યથા ।
વિદ્યાજનમન્યલં મોહવિષત્યાગસ્તથૈવ હિ ॥૩॥
શૈવે માર્ગેજ્ઞ યવાસૌ, યાતિ નિત્યમભેદિતઃ ।
ન તુ મોહવિષયસ્ત, હૃતરસ્મિન્નિવેતરઃ ॥૪॥
ક્રિયાજ્ઞાનાત્મકે યોગે, સાતત્યેન પ્રવર્તનમ્ ।
વીતસ્પૃહસ્ય સર્વત્ર, યાનં બાહુ' શિવાશ્ચનિ ॥૫॥ "

इति वचनात्, २७६

૪૭અર્થ :—યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અને તદ્દલક્ષણબલુપાતિ છે—
“વચ્ચૌગ્રુહ—અશુચિ વિદ્યા જેવું ગ્રુહ છે એવા કૃતિને જેમ મુદ્દર મનુષ્યપણું પામીને, તેની (કૃતિપણાની) પ્રાપ્તિ થયે પણ ત્યાં (વિદ્યામાં) ઈચ્છા પુનઃ સંપ્રવર્તીતી નથી; (૧) તેની જેમ વિદ્યાજનની પ્રાપ્તિ થકી તત્ત્વજ્ઞાનસંગેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્તીતું નથી. (૨).

વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ અંગનો ઉદ્ભવ હોય છે, તેમ જ વિદ્યાજન સતે સર્વથા મોહવિષનો ત્યાગ હોય જ છે. (૩). અતઃ એવ તે શૈવ માર્ગમાં નિત્ય અભેદિત બન્ય છે, પરંતુ ઇતરમાં (સવમાર્ગમાં) ઇતર (વિવેકી જેમ મોહવિષયસ્ત બને નથી. (૪)

અને સર્વત્ર વીતસ્પૃહનું (સ્પૃહા રહિતનું) ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સાતત્યથી (સતત-પણે) પ્રવર્તન તેને શિવમાર્ગમાં ‘યાન’ કહે છે.” (૫)

—એ વચનથી, ૨૭૬

વિવેચન

“ભવથે રે જેણે તુજ શુભ લેશ, બીભ રે રસ તેહને મન નવિ ગમેછા
ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ છુકસ તસ ન રૂચે કિમેછા—અન્ય હિન.
—શ્રી યશોવિજયજી

પંક્તિકા—આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

યુક્ત્યાગમસિદ્ધં—યુક્તિઃ—અન્ય-અતિરેક વિમર્શપા યુક્તિ, આગમસ્ય—અને આગમ, ‘જ્ઞાનં સમયં જીવો, આચિસ્ત્વ જ્ઞેન જ્ઞેન માર્વેજ’ જે જે સમયે જીવ જે જે ભાવથી આવેશ પામે છે, ઇત્યાદિપ, તાત્પર્ય—તે બને વડે, સિદ્ધં—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત છે, પ્તાત્—આ, કાર્ય’તુ’ કારણાનુરૂપ-પણું. કાચે આ અન્ય કાર્યોમાં સિદ્ધ થતું હો, પણ પ્રકૃતમાં સિદ્ધ નહિ થયે, એટલા માટે કહ્યું—તદ્દલ-ક્ષણાનુપાતિ જ—યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ વિદ્યાજન છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—इति वचनात्—એ વચનથી જેમ વક્ષમાણ સાથે સંબંધ છે. વચન જ દર્શાવે છે—

વચ્ચૌગ્રુહ ઇત્યાદિ શ્લોકપંચક સુમમજ્જભાષવાણું છે. પરંતુ હૃતરસ્મિન્નિવેતરઃ—ઇતરમાં ઇતરની જેમ. જેમ હૃતરસ્મિન્—ઇતરમાં, સંસારમાર્ગમાં, હૃતરઃ—ઇતર, મોહવિષથી અપ્રસ્ત એવા વિવેકી, નિત્યમભેદિતઃ ન યાતિ—નિત્ય અભેદિત નથી બને, તેમ શૈવ માર્ગમાં મોહવિષથી અપ્રસ્ત નથી બને. એકિત તો કાઈ પણ કથચિત્ત દ્વંધથી ઉત્તરપત્ર પણ જાય છે એમ ભાવ છે. અસિપ્રાય પુનઃ આ છે—અનુરૂપ કારણથી પ્રભવ પામેલ વિદ્યાજન સતે વિષયવૈરાગ્ય-ક્રિયાજ્ઞાનાત્મક યોગે તેના દશરૂપ સાતત્યપ્રવૃત્તિલક્ષણ શિવમાર્ગ મન ઉપયુક્ત હોય છે, અન્યથા નહિં.

અને આ જે વિદ્યાજન્મભીજરૂપ વસ્તુ ઉપરમાં કહી, તે 'યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે.' અન્વય-વ્યતિરેકવિચારરૂપ યુક્તિથી અને 'જે જે સમયે જીવ જે જે ભાવે આવેશ પામે છે' ઇત્યાદિરૂપ આગમથી—
 આ યુક્તિ અને એ જાને પડે આ કાર્યનું કારણાનુરૂપણું સિદ્ધ છે, પ્રતિષ્ઠિત આગમથી શુદ્ધ છે. જીવ જેવા જેવા ભાવે પરિણમે છે તેવા તેવા ભાવનો તે કર્તા હોય છે; શુદ્ધ ભાવે પરિણમે તો શુદ્ધભાવનો કર્તા, અશુદ્ધભાવે પરિણમે તો અશુદ્ધભાવનો કર્તા હોય છે, અને આ વિદ્યાજન્મ 'તદ્લક્ષણ અનુપાતિ છે,' તેના લક્ષણમાં અર્થાત્ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ છે—અનુકર્યે પડનારું છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—'વર્ણોગૃહક્રમેયંબ્રહ્મ' ઇત્યાદિ વચનથી.

અર્થાત્—વિષ્ટા જેનું શર છે એવા કૃમિને-કીડને સુંદર એવું મહાઅપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પછી તે કૃમિપણી પ્રાપ્ત થયે પણ તેને ત્યાં-વિષ્ટામાં વિદ્યાજન્મનો પુનઃ ઇચ્છા પણ પ્રવર્તતી નથી. તેની જેમ વિદ્યાજન્મની જો મહાપ્રભાવ પ્રાપ્ત થઈ તો તત્ત્વજ્ઞાનસમેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્તતું નથી. વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ જાગે છે, તેમ જ વિદ્યાજન્મ થયે શોહવિષયો ત્યાગ સર્વથા હોય જ છે, એથી કદીને જ તે શેવ માર્ગે, શિવ સંબંધી-શોક્ષ સંબંધી માર્ગમાં નિત્ય અખેદિત (થાક્યા વિના) ગમન કરે છે. પણ શોહવિષયી અસ્ત થયેલો જે છે તે ઇતરમાં ઇતરની જેમ ગમન કરતો નથી; અર્થાત્ શોહવિષયી અસ્ત જેમ ભવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી, તેમ શોહવિષયી અસ્ત શિવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી, એટલે કચચિત્ કચચિત્ દ્રવ્યથી શોહવિષયઅસ્ત ભવમાર્ગે ખેદિતપણું—(અંતરંગ ખેદ પૂર્વક) ગમન કરે, તેમ શોહવિષયઅસ્ત દ્રવ્યથી ખેદિતપણું (ખેદ-થાકસહિતપણું) ગમન કરે, નિત્ય અખેદિતપણું-અથાકપણું નહિ, એમ ભાવ છે. અને સર્વત્ર જેની સ્પૃહા વ્યતીત થઈ છે એવા વીતસ્પૃહનું ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સતતપણું પ્રવર્તન તે જ શિવમાર્ગમાં 'યાન'—ગમન કહે છે. એ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આ અસ્તુત વિદ્યાજન્મ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યના લક્ષણમાં અનુપાતિ છે, આવી પડે છે.

કાર્યોત્સર્ગ પારવાનો ને સ્તુતિ આદિનો જેવો વિધિ કહી આ અસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યા ઉપસાદર છે—

૪૮ અવસિતમાનુષઙ્ગિક, પ્રકૃત પ્રસ્તુતઃ—

સ દિ કાર્યોત્સર્ગાન્તે ચષેક યથ તતો “નમો અરહંતાયંતિ” નમસ્કારેણોત્સાર્યે સ્તુતિ પઠત્યન્યથા પ્રતિજ્ઞામદ્ધ, જાવ અરહંતાયંં ઇત્યાદિનાડસ્વીવ રૂઢંત્વાદ, અન્યથેતદર્થા-મિથાનેડપિ દોષસમ્મવાત, તદન્યમન્વાદો તથાદર્શનાદિતિ । અથ વહવસ્તત યક યથ સ્તુતિ પઠતિ, અન્યે વુ કાર્યોત્સર્ગોંયૈવ તિષ્ઠન્તિ, યાવત્સ્તુતિપરિસમાપ્તિઃ ।

અથ ધૈર્વં વૃદ્ધા વદન્તિ--યત્ર કિલ્લાડડયતનાદૌ વન્દનં ધિકીર્ષિતં તત્ર યસ્ય મગવતઃ સન્નિહિતં સ્થાપનારૂપં તં પુરસ્કૃત્ય પ્રથમકાચોત્સર્ગઃ, સ્તુતિષ્ઠ, તથા શોભનભાવજનક-ત્વેન તસ્યૈવોપકારિત્વાત્ ।

તતઃ સર્વેઽપિ નમસ્કારોચ્ચારણેન પારયન્તીતિ ॥ ૨૭૭

॥ इति व्याख्यातं वन्दनाकाचोत्सर्गसूत्रं ॥

૪૮-અર્થઃ—આનુષંગિક પૂર્ણ થયું; પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ—

તે કાથોત્સર્ગને આત્મે, જો એક જ હોય તો ‘નમો ઝરહંતાળ’ એમ નમસ્કારથી ઉત્સારી (પારી) સ્તુતિ પઠે છે,—અન્યથા પ્રતિજ્ઞાભંગ છે,—‘જાવ ઝરહંતાળ’ ઇત્યાદિથી આનુ જ પ્રતિજ્ઞાતપણું છે માટે, નમસ્કારપણાએ કરીને આનુ જ રૂઢપણું છે માટે, અન્યથા એના અર્થના અભિધાને પણ દોષસંભવ છે માટે, તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે, હવે બહુ હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, બીજાઓ તો કાથોત્સર્ગ જ સ્થિતિ કરે છે,—સ્તુતિપરિસમાપ્તિ પર્યંત.

અને અત્રે વૃદ્ધો એમ વદે છે—જ્યાં આયતનાદિમાં વન્દન કરવા ઇચ્છે છે, ત્યાં જે ભગવંતનું સન્નિહિત સ્થાપનારૂપ હોય, તેને પુરસ્કૃત કરી પ્રથમ કાથોત્સર્ગ, અને સ્તુતિ (હોય),—તથાપ્રકારે શોભન ભાવના જનકપણે તેનું જ ઉપકારિપણું છે માટે.

પછી સ્વેય નમસ્કારક્રિયાશુદ્ધી પાડે છે. ૨૭૭

॥ એમ વન્દનાકાથોત્સર્ગ મ્ત્ર આખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

જ્ય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્ય મૂર્તિ, શ્રીમદ્ ભગવદ્દંતે એત્ય તે શાંતમૂર્તિ,
કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, કરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહભ્રાંતિ.—(સ્વરચિત)
આમ ‘આનુષંગિક’—પ્રાસંગિક વક્તવ્ય પૂરું થયું એમ કહી આચાર્યજી વદે છે—
‘પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ’—પ્રસ્તુત વિષય આગળ ચલાવીએ છીએ, અર્થાત્ કાથોત્સર્ગનો શેષ વિધિ કહીએ છીએ—

તે કાથોત્સર્ગ પૂરો થયે જો કાથોત્સર્ગ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય તો ‘નમો ઝરહંતાળ’ એમ નમસ્કાર ઉત્સારી કાથોત્સર્ગ પારી, સ્તુતિ બોલે છે; નહિં તો પ્રતિજ્ઞાના ભંગ થાય. શા માટે ભંગ થાય ? ‘જાવ ઝરહંતાળ’ ઇત્યાદિથી આ કાથોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે માટે. ‘નમુક્તારેણ’—નમસ્કારથી એમ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તો પછી નમસ્કાર માટે બીજું કંઈ નહિં ને આ જ પદ શા માટે ? નમસ્કારપણે આનુ જ—‘નમો ઝરહંતાળ’ એ પદનું જ રૂઢપણું છે માટે. વારુ, ‘અહં’તોને નમસ્કાર હો’ એમ ‘એનો’—નમો ઝરહંતાળ’ પદનો અર્થ બોલવામાં આવતાં વિરોધ શા માટે ? દોષસંભવ છે માટે, —‘અન્યચૈતદર્શામિધાનેઽપિ દોષસમ્ભવાત્’ એમ દોષ પણ શા માટે ? ‘તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે’—તેવા પ્રકારે દોષનું દર્શન છે માટે. અર્થાત્ મન્ત્રોચ્ચારમાં મન્ત્રનું ભાષાંતર ન ચાલે, પણ જેમ છે તેમ અન્યૂનાધિક મન્ત્ર જ બોલવો ભેધએ, નહિં તો દોષ સંભવે છે, તેમ અત્રે પણ સમજવું.

અને કાયોત્સર્ગ કરનારા ઘણા હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, અને બીજાઓ તો સ્તુતિ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે.

અત્રે વૃદ્ધજનો એમ કહે છે કે—જ્યાં ‘આયતનાદિમાં’—જિનગૃહાદિમાં વન્દન કરવાતું ઇચ્છેછું છે, ત્યાં જે ભગવંતનું ‘સન્નિહિત’—સંનિધાનમાં રહેલ—સમીપવર્તી ‘સ્થાપનારૂપ’—જિનપ્રતિમાજી હોય, તેને ‘પુસ્કૃત કરી’—આગળ કરી, તેને પ્રથમ પદ આપી, તેના વન્દનપ્રત્યયે પ્રથમ કાયોત્સર્ગ કરવો, અને સ્તુતિ પછી તે ભગવંત સંબંધિની ઉચ્ચારવી. આમ શા માટે? તથાપ્રકારે શોભન—પ્રશસ્ત ભાવના જનકપણા—ઉત્પાદકપણાએ કરીને તેનું જ—તે સંનિહિત સ્થાપનારૂપનું જ ઉપકારિપણું છે, માટે, ‘તથાશોભનભાવજનકત્વેન તસ્યેવોપકારિત્વાત.’

આ સ્તુતિપાઠ પછી બધાય ‘નમો અરહંતાણં’ એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારીને કાયોત્સર્ગ પાડે છે.

॥ इति महर्षिग्रीहरीभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमचन्द्र-
सुजातेन चिद्देवविद्योधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां
बन्धनाकायोत्सर्गद्वयम् ॥

તથા—તીર્થતેઽનેનેતિ તીર્થ, ધર્મ પવ ધર્મપ્રધાનં વા તીર્થ ધર્મતીર્થ, તત્કરણશીલ ધર્મતીર્થકરાસ્તાન ।

તથા—રાગાદિ જેતારો જિનાસ્તાન ।

તથાઽશોકાષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તાનર્હતઃ ।

કીર્તયિષ્યામિ—ઇતિ સ્વનામમિઃ સ્તોત્ર્યે इत्यर्थः । ચતુર્વિંશતિમિતિ સજ્જયા, અપિ શબ્દો ભાવતસ્તદન્યસમુદયાર્થ इति । કેવલજ્ઞાનમેષાં વિષયતે इति કેવલિનસ્તાન કેવલિનઃ ॥ ૨૭૯

અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા—

લોકસ્ય ડચોતકરાન—લોકના ઉદ્યોતકરેને એમ અત્રે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતના બુદ્ધસથી (નિરાસથી) ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકના લેહસંદર્શનાર્થે લેહથી ઉપન્યાસ છે. લોકયતે इति લોકઃ—લોકાય છે તે લોક. લોકયતે—પ્રમાણેન હસ્યતે—લોકાય છે એટલે પ્રમાણથી દેખાય છે એમ ભાવ છે. અને આ અહીં તે પંચાસતિકાયાત્મક ગ્રંથાય છે. તે લોકના શુ ? ઉદ્યોતકરશીલ તે ડચોતકરાઃ ઉદ્યોતકરે, તેઓને; કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચ્ચનહીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરશીલોને એમ અર્થ છે.

તથા—દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ—દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ. કહ્યું છે કે—“દુર્ગતિમાં પ્રસૂત છવોને તેમાંથી ધારી રાખે છે, અને એઓને શુભ સ્થાનમાં ધારે છે, તેથી કરીને ‘ધર્મ’ એમ કહ્યો છે.

તથા—તીર્થતેઽનેન इति તીર્થ—આના વડે તરાય છે તે તીર્થ. ધર્મ જ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ; તેના કરશીલ તે ધર્મતીર્થકરાઃ—ધર્મતીર્થકરે, તેઓને.

તથા—રાગાદિજેતારો જિનાઃ—રાગાદિના જેતા તે જિનો, તેઓને.

તથા—અશોકાષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તઃ—અશોકાદિ અષ્ટ પ્રાતિહાર્યાદિરૂપ પૂજને અર્હન્ છે. તે અર્હન્તઃ—અર્હન્તો, તે અર્હન્તોને.

કીર્તયિષ્યામિ—કીર્તન કરીશ, સ્વનામોથી સ્તવીશ એમ અર્થ છે.

ચતુર્વિંશતિમ્—ચતુર્વિંશતિ, ચોવીસ એમ સંખ્યા. અપિ—પણ શબ્દ ભાવથી તદન્યથા (તેનાથી અન્યથા) સમુચ્ચય અર્થે છે.

કેવલજ્ઞાન એઓને વિધમાન છે તે કેવલિનઃ—કેવલીઓ, તે કેવલિઓને. ૨૭૯

વિવેચન

“ ચોવીશે જિનશુભ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તત્ત્વસ્વરૂપોલ;

પરમાનંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપોલ. ” શ્રી દેવચંદ્રલ.

અત્રે આચાર્યલએ આ ગાથાનું પદેપદ વિવરી બતાવી તેનો અર્થ પરિસ્કુટ કર્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે—

પણિકા—ભાવતસ્તદન્યસમુદયાર્થઃ—ભાવતઃ—ભાવથી,—નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અર્હતના પરિહારથી, વા શુભ અધ્યવસાય થકી, તદન્યેષાં—અપભ્રાંશિ ચતુર્વિંશતિથી બ્યતિરિક્ત ઐરવત-મહાવિદેહમાં જન્મેલા અર્હતોના સંગ્રહાર્થ. તેથી કહ્યું છે—અવિસદ્ગદ્ગદા પુણ પરવચમદ્વાવિદેહેય’ અપિ-શબ્દના ગ્રંથથી પુનઃ ઐરવત અને મહાવિદેહમાં.

(૧) અત્રે ‘લોગસ્ત ડજ્જોભગરે’—લોકસ્ય ડચોતકરાન્ લોકના ઉદ્યોતકર એ જે પદ કહ્યું, તે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીના મતે આ બધુંય વિજ્ઞાન માત્ર જ છે, વિજ્ઞાન શિવાય લોકના ઉદ્યોતકર બીજું કંઈ નથી, તેનું નિરાકરણ અહીં લોકના ઉદ્યોતકર એમ લેઈ પ્રદર્શક પદ મૂકી ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકનો લેઈ દર્શાવી કયું છે. લોક ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોત કરવા ચોગ્ય છે, અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક-ઉદ્યોત કરનાર છે. ભગવાન્ વિશ્વને પ્રકાશે છે છતાં વિશ્વરૂપ નથી બની જતા; ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, પણ તેથી તે કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી તેમ. કારણ કે આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહી છતાં ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે; પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનજ્યોત્સ્નાથી* વિશ્વને પ્રકાશિત કરતાં કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જેયને સહા બળે છે, પણ જેય કદી તેનું થતું નથી, આમ જેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે; જ્ઞાનસ્વભાવી જ્ઞાયક આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જેયને બળે છે.

“ ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ મંવેત થઈ બધ છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવા આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સહાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અલેકતા માને છે એ જ બ્રાંતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક-૭૬૦.

લોકાય છે-પ્રમાણથી દેખાય છે તે લોક-પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તેના ઉદ્યોતકર, ‘કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચનદીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરણશીલ;’ અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનરૂપ આલોકથી-વિશ્વપ્રકાશક મહાપ્રકાશથી અથવા કેવલજ્ઞાનપૂર્વક તેમણે પ્રકાશેલા આગમ-વચનરૂપ દીપથી સર્વલોકનો પ્રકાશ કરવાનું જોગ્યું શીલ-સ્વભાવ છે, તે લોકઉદ્યોતકર.

“ લોકાલોક પ્રકાશક નાણી, ભવિજન તારણ જેહની વાણી;

પરમાનંદ તણી નીશાણી, તમુ ભગતે મુજ મતિ કહસણી....

કુસુમાંજલિ મેલો નેમિ જિણુંદા. ”—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાનપૂજા.

(૨) ધર્મતીર્થકર—‘દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ.’ આ અંગે કહ્યું છે કે ‘દુર્ગતિમાં સરી પડતા જીવોને તેમાંથી ધારી રાખે અને જોગોને શુભ

*“ શુદ્ધબ્રહ્મસ્વરસમવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય રોષ-

મન્યબ્રહ્મ મવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

ચ્યોત્સ્નારૂપં સ્તપયતિ મુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ શ્રમિ-

શાંતિં જ્યૈં કલયતિ સદા જ્યૈમસ્યાસ્તિ નૈવ । ”—શ્રી સમયસાર કળશ.

સ્થાનમાં ધારે તે ધર્મ.' અને જેનાથી તથા તે તીર્થ. આ ઉક્ત
 ધર્મતીર્થકર ધર્મ એ જ તીર્થ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ, તે કરવાનું
 જિન અહુત શીલ-સ્વભાવ છે જેનો એવા તે ધર્મતીર્થકર છે.

(૩) જિનો—‘રાગાદિના જેવા તે જિનો.’

જિન એ કંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગાદિ
 સર્વ આંતર શત્રુઓને છૂતી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ
 આત્મા તે ‘જિન.’ આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે
 વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન.

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૩. (સ્વચિત)

(૪) અહંતો—‘અશોકાદિ અદ્ય પ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને જે અહં છે તે
 અહંતો.’ જે વિશ્વની પૂજાના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય અ.સાધ્ય છે તે અહંત.

(૫) ચોવીશે પણ કેવલી—આ ચોવીશે તીર્થકર ભગવાન, ‘પણ’ શબ્દથી ચૈતરવત-
 મહાવિદેહમાં જન્મેલા એવા તેનાથી અન્ય તીર્થકરોનું ભાવથી અલગ છે. એવા તીર્થકરો
 જેને કેવલજ્ઞાન વિદ્યામાન છે તે કેવલી.

“આત્મ સિદ્ધિ કારણ ભણી રે લાલ. સહેજ નિયામક હેતુ રે;
 નામાદિક જિનરાજના રે લાલ, ભવસાગરમાંડિ સેતુ રે....પદ્યપ્રભ.”

શ્રી દેવચંદ્રેશ

(૬) હું કીર્તન કરીશ—એવા ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન તે ચોવીશે પણ કેવલીનું
 હું કીર્તન કરીશ, ‘સ્વનામોથી સ્તવનીય,’ એમનું પાવન નામ લઈ સ્તવન કરીશ. અને
 પ્રશ્ન થશે કે નામનું સ્મરણ કર્યાથી શું? નામનું સ્મરણ કર્યાથી તે પરમ પવિત્ર આત્મા-
 જોના અનન્ય આત્મચારિત્રનું અનુસ્મરણ થાય છે કે—આ નામધારી સદેહે વિચરતા આ
 અહંત ભગવંત તીર્થકરો આ અવસર્પિષી કાળમાં પરમાર્થમેધની વૃષા કરી આપણા પર
 અપાર ઉપકાર કરી ગયા; અને આમ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમના પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ થાય
 છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું અનુપમ આત્મચારિત્ર ચાહ આવતાં આપણા આત્માને
 અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પરમ શુભીના અદ્વિત્ય શુભગુણ
 સંભારતાં શુભપ્રમોદઆશ્ચર્યથી ભાવરોમાંજ સ્ફુરે તેમની લક્ષિતમાં તલલીનતા ઉપજે છે.
 આ અંગે પરમતત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રેશજીએ માત્ર સોળ વર્ષની લઘુ વયે લખેલી
 મહા દર્શનપ્રભાવકે ‘મોક્ષમાળા’ ગ્રંથમાં પરમ સુંદર ભીમાંસા કરી છે—

“જિજ્ઞાસુ-પણ ‘લોગસસ’માં તો ચોવીશ જિનેશ્વરનાં નામોનું સ્મરણ કર્યું છે,
 એનો હેતુ શું છે તે મને સમજાવો.

સત્ય—આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં જે ચોવીશ જિનેશ્વરો થયા એમના નામોનું અને
 યદિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ તત્ત્વનો લાભ થાય. વૈરાગીનું ચરિત્ર વૈરાગ્ય યોગ્ય છે.

અનંત ચોવીશીનાં અનંત નામ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સમગ્રે આવી બધ છે. વર્તમાન કાળના ચોવીશી તીર્થંકરનાં નામ આ કાળે લેવાથી કાળની સ્થિતિનું બહુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ સાંભરી આવે છે, જેમ્ જોજોનાં નામ આ કાળમાં લેવાય છે, તેમ ચોવીશી ચોવીશીનાં નામ કાળ અને ચોવીશી ફરતાં લેવાતાં બધ છે; જોટલે અણુક નામ લેવાં એમ કંઈ હેતુ નથી. પરંતુ તેજોના ગુણના પુરુષાર્થની સ્મૃતિ માટે વર્તતી ચોવીશીની સ્મૃતિ કરવી એમ તત્ત્વ રહ્યું છે. તેજોનાં જન્મ, વિહાર, ઉપદેશ એ સર્વળું નામનિક્ષે બાણી શકાય છે. એ વડે આપણો આત્મા પ્રકાશ પામે છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી બગૃત થાય છે. તેમ આત્મા પોતાની સત્ય રિદ્ધિ સંભળતાં તે મોહનિદ્રાથી બગૃત થાય છે.”

મોક્ષમાળા (પાલાવબોધ) પાઠ-૧૪.

‘લોકના ઉદ્યોતકર’ એટલું પદ જ બધ છે, ધર્મતીર્થંકર એ કહેવાની જરૂર નથી, એમ પહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

કેજાહ—લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યેતાવદેવ સાધુ, ધર્મતીર્થંકરાનિતિ ન વાચ્યં, ગતાર્થ-ત્વાત્ । તથાહિ—એ લોકસ્યોદ્યોતકરાસ્તે ધર્મતીર્થંકરા એવેતિ ॥

અગ્રોચ્યતે—નહ લોકૈકવેરોડપિ પ્રામેકવેશે પ્રામવલ્લોકશબ્દમ્બુત્તે; મા સુત્તુદ્યોતકરે-વ્યવધિવિમ્બજ્ઞાનિર્વર્ણવત્પ્રાવિષુ પા સમ્પત્યય કૃત્યતસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થે ધર્મતીર્થંકરાનિતિ ॥ ૨૮૦

અર્થ—શંકા—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એમ એટલું જ બરાબર છે, ધર્મતીર્થંકરોને એમ વાચ્ય નથી, —ગતાર્થપણું છે માટે, તે આ પ્રકારે—જેઓ લોકના ઉદ્યોતકર છે તેઓ ધર્મતીર્થંકરો જ છે.

અન (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં લોકના એક દેશમાં પણ, પ્રામના એક દેશમાં પ્રામની જેમ, ‘લોક’ શબ્દની પ્રવૃત્તિને લીધે, તેના ઉદ્યોતકર એવા અવધિ-વિભંગ જ્ઞાનીઓમાં વા સૂર્ય-અંદ્રાદિમાં સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ અર્થે ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એમ (કહ્યું છે). ૨૮૦

વિવેચન

“ભાસક લોકલોક તિજે બણા છતી, તોપણ વીતક વાત કહું છું તમ પ્રતિ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અરે જિજ્ઞાસુ પહેલી શંકા કરે છે—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એટલું જ કહેવું બસ છે, ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એ કહેવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેના અર્થ તેમાં આવી બધ છે. તેનું સમાધાન કયું છે. પ્રામના એક ભાગમાં જેમ ‘પ્રામ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તેમ લોકના એક ભાગમાં આ ‘લોક’ શબ્દનો પ્રયોગ હશે એમ માની, કેઈ આ ‘લોકોદ્યોતકર’ પદથી અવધિ-વિભંગજ્ઞાની કે સૂર્ય-અંદ્રાદિ ન સમજી એસે, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ-અપવાદ અર્થે ધર્મતીર્થંકરોને એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે.

જે એમ છે તો 'ધર્મતીર્થકરો' એટલું જ બધે ર ; લોકના ઉદ્યોતકરે એ કહેવાની જરૂર નથી, એવી ખીછ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪ ઘાઠ--યથેવં ધર્મતીર્થકરાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ, લોકસ્યોદ્યોતકરાનિતિ ન વાચ્યનિતિ ।
અગ્રોચ્યતે--ઈહ લોકે યેઽપિ નદ્યાદિવિપમસ્થાનેષુ મુધિકયા ધર્મમર્થિભવતરણતીર્થક-
રણચીલાસ્તેઽપિ ધર્મતીર્થકરા યથોચ્યન્તે, તન્મા શ્રુદતિમુગ્ધવુદ્ધીનાં તેષુ સંપ્રત્યય ઇતિ તદ-
પનોદાય લોકસ્યોદ્યોતકરાનવ્યાદેતિ ॥ ૨૮૧

૪ અર્થ:-શંકા--જે એમ છે, તો 'ધર્મતીર્થકરોને' એમ એટલું જ બધે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને એમ વાચ્ય નથી.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે--અહીં લોકમાં જે નદી આદિ વિષમસ્થાનોમાં મુધિકાથી (મુગ્ધભાવથી) ધર્મર્થ ભવતરણરૂપ તીર્થના કરણશીલ છે, તેઓ પણ ધર્મતીર્થ-કરો જ કહેવાય છે. તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિઓને તેઓમાં સંપ્રત્યય મ હો એટલા માટે તેના દૂર કરવા અર્થે 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' પણ કહ્યું. ૨૮૧

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથતથો, તીરથ ફલ તત સાર રે.”—શ્રી આનંદધનનંદ.

એટલે તે જ જિજ્ઞાસુ ખીછ શંકા કરે છે--તો પછી 'ધર્મતીર્થકરોને' એટલું જ બધે છે, 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' એ પદની જરૂર નથી. એનું સમાધાન--નદી વગેરે વિષમ-સ્થાનો અંગે ધર્મર્થ-ધર્મપ્રયોજનરૂપ 'ભવતરણ'-'સંસારતરણ' તીર્થસ્થાનોની કલ્પના કરનારાઓ છે, તેઓ પણ 'મુધિકાથી'-'મુગ્ધભાવથી'--લોળા ભાવથી 'ધર્મતીર્થકરો' કહેવાય છે; તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિ-લોળાઓને તેઓમાં 'સંપ્રત્યય'--અતીતિ ઉપજતી દૂર કરવા માટે 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે. આમ ઉલ્લેખલ શંકા-સમાધાનથી 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' અને 'ધર્મતીર્થકરોને' એ બન્ને પદ ચોક્કસ કર્યા.

'જિનોને' એ પદ વધારે પડતું છે, એવી ખીછ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

“અપરસ્વાહ--જિનાનિત્યતિરિચ્ચતે, તથાહિ--યથોક્તપ્રકારા જિના યથ ભવન્તીતિ ।
અગ્રોચ્યતે--મા શ્રુત્કુલયમતાનુસારિપરિકલ્પિતેષુ યથોક્તપ્રકારેષુ સમ્પ્રત્યય ઇત્યતસ્તદપો-
ઘાયાહ જિનાનિતિ । શ્રુયતે ચ કુલયદર્શને—

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

મત્તાઽઽગચ્છન્તિ શ્રુયોઽપિ, મથં તીર્થનિકારતઃ ॥” ઇત્યાદિ ।

તન્નૂનં તે ન રાગાદિજેતાર ઇતિ, અન્યથા કુતો નિકારતઃ પુનરિહ અચારકુપમબો ?
બીજાભાવાત । તથા ચાન્યૈરપ્યુક્તમ્—

“અજ્ઞાનપાંશુપિહિતં, પુરાતનં કર્મ્મબીજમવિનાશિ ।

વૃષ્ણાજલાભિષિકં, મુજ્જતિ જન્યાઘ્નુરં જન્તો ॥

તથા—

દગ્ધે વીજે યથાડસ્યન્ત, પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મવિજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ મહાકુરઃ ॥”^{૨૮૨}

‘અર્થ—અપર (શંકા) કરે છે—‘જિનોને’ એ અતિરિક્ત (વધારે પડતું) છે. તે આ પ્રકારે—યથોક્તપ્રકારવાળા જિનો જ હોય છે માટે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—કુનયમતાવસારીથી પરિકલ્પિત યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યથ મ હો, ઐટલા માટે તેના અપોહાર્થે (નિરાકરણાર્થે) કહ્યું ‘જિનોને’ એમ. અને કુનયદર્શનમાં ક્ષુત થાય છે—

“ધર્મતીર્થના કર્તા એવા જ્ઞાનીઓ પરમપદે જઈ પુનઃ પણ તીર્થનિકારથી (અવનતિથી) સંસારમાં આવે છે,” કહ્યાં. તેથી તેઓ નિશ્ચયે કરીને રાગાદિ જેતા નથી. અન્યથા નિકાર થકી પુનઃ અહીં ભવાંકુરનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી? બીજાઅભાવ છે માટે. અને તથાપ્રકારે અન્યોથી પણ ઉક્ત છે—

“અજ્ઞાન પૂલિથી કંઠાયેલું એવું પુરાતન અવિનાશિ કર્મબીજ તૃણા-જલથી અલિપ્તિત થતાં જન્મુનો જન્માંકુર ઊડે છે. (૧)

બીજા અત્યંતપણે ક્ષય થયે અંકુરે પ્રાદુર્ભાવ પામતો નથી, તેમ કર્મબીજ ક્ષય થયે ભવાંકુર ઊગતો નથી.” (૨) કહ્યાં.^{૨૮૨}

વિવેચન

“ભવના બીજતણે આત્યંતિક નાશ એ....અર્પ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્ચ.

ત્યાં બીજે જિજ્ઞાસુ ત્રીજી શંકા કરે છે—‘જિનોને’ એ પદ વધારે પડતું છે, કારણ કે ‘યથોક્તપ્રકારવાળા’—પહેલા બે પદોથી જેવા કહ્યા તે જિનો જ હોય છે. તેનું સમાધાન કહ્યું છે—‘કુનયમતને’—કુદર્શનને અનુસરનારાઓએ કલ્પેલા યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યથ—પ્રતીતિ મ હો, ઐટલા માટે ‘જિનોને’ એ પદ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે કુનયદર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે—“ધર્મતીર્થના કર્તા જ્ઞાનીઓ ‘તીર્થનિકારથી’—પૌતાના સ્થાયેલા તીર્થની અવનતિ (Down-Fall) થતી હોય તે કારણથી પુનઃ પણ સંસારમાં આવે છે.” અને આવા જે હોય તે નિશ્ચયે કરીને રાગા-દિના ‘જેતા’—છતનારા (જિનો) હોય જ નહિ; નહિં તો ‘નિકાર થકી’—તીર્થ-અવનતિ કારણ થકી પુનઃ અહીં ‘ભવાંકુરપ્રભવ’—ભવાંકુરનો જન્મ ક્યાંથી હોય? અત્રે બીજા બળી ગયે અંકુરે ફૂટે નહિં, તેમ કર્મ બીજા બળી ગયે ભવાંકુર ફૂટે નહિં, એ આદિ લક્ષિતવસ્તુરોક્ત સુભાષિતો સુપ્રસિદ્ધ છે.

એ એમ છે તો ‘જિનોને’ એટલું જ પદ ભલે હો એવી ચોથી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૬ આદ—યથેવં જિનાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ લોકસ્થોષોતકરાનિત્યાયતિરિચ્ચતે ।

અગ્રોચ્યતે—ઈદ પ્રવચને સામાન્યતો વિશિષ્ટશ્રુતધરાદયોઽપિ જિના પવોચ્યન્તે, તથ્યા-શ્રુતજિનાઃ અવધિજિનાઃ મનઃપર્યાયજિનાઃ છન્નસ્થવીતરાગાશ્ચ । તન્મા ચૂતોન્નેવ સમ્ય- સ્યય ઇતિ તદ્વ્યુદાસાર્થે લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યપ્યવુષ્ટમિતિ ॥ ૨૮૨

અર્થ:-શંકા—એ એમ છે તો ‘જિનોને’ એમ એટલું જ બલે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને ધત્યાદિ અતિરિક્ત છે.

અત્ર (સમ્બાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં પ્રવચનમાં સામાન્યથી વિશિષ્ટ શ્રુતધરાદિ પશુ જિનો જ કહેવાય છે. જેમકે—શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યાયજિનો, અને છન્નસ્થ વીતરાગો. તેથી તેઓમાં જ સમ્યય મ હો, એટલા માટે તેના બુદ્ધાસ અર્થે ‘ઉદ્યોતકરોને’ ધત્યાદિ પશુ અવુષ્ટ છે. ૨૮૩

વિવેચન

“એમ સકલ બાણુંગ તુમે, કેવલજ્ઞાન કિણુંક.....નાથરે....” શ્રી દેવચંદ્રલ.

એટલે તે જ જિનાસુ પુનઃ શંકા કરે છે—એ એમ છે તો પછી ‘જિનોને’ એટલું જ બસ છે, ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં પં પદ વધારે પડતા (Superfluous) છે. તેનું સમ્બાધાન—અહીં જિનપ્રવચનમાં સામાન્યપણે વિશિષ્ટ શ્રુતધરો વગેરે પશુ ‘જિનો’ જ કહેવાય છે; તેથી તે ન સમજી દેવાય એટલા માટે ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં કહ્યું તેમાં કંઈ દોષ નથી.

‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી પાંચમી શંકાનું સમ્બાધાન કરે છે—

અપરસ્ત્વાહ—અર્હત ઇતિ ન ચાચ્યં, ન જ્ઞાનન્તરોદિતસ્વરૂપા અર્હદ્વ્યતિરેકેનાપરે ભવન્તીતિ ।

અગ્રોચ્યતે—અર્હતામેવ વિશેષ્યત્વાન્ન લોષ ઇતિ ॥ ૨૮૪

અર્થ:-અપર વળી શંકા કરે છે—‘અહંતોને’ એ વાચ્ય નથી, કારણ કે અનન્તર (હમણાં જ) કહેવામાં આવેલ સ્વરૂપવાળા અર્હંત શિવાય બીજા હોતા નથી.

અત્રે (સમ્બાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહંતોના જ વિશેષ્યપણાને લીધે દોષ નથી. ૨૮૪

વિવેચન

“આજ હો નિર્મળ નિઃસંગી અરિહં વહિયેલ—વીરસેન....” શ્રી દેવચંદ્રલ.

ત્યાં વળી ત્રીજો જિનાસુ પાંચમી શંકા કરે છે—‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે હમણાં જ કહ્યા તે સ્વરૂપવાળા અર્હંતો શિવાય બીજા હોતા નથી. તેનું સમ્બાધાન—અર્હંતો વિશેષ્ય છે, અને ઉક્ત છે તે વિશેષ્ય છે, માટે દોષ નથી.

જો એમ છે તો ‘અહં’તોને’ એટલું જ પદ ભલે હો, બાકી નકામું છે, એવી જાણ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

“આહ—યથેવં હન્ત તર્હર્હત્ત્વેતાવદેવાસ્તુ, લોકસ્યોષોતકરાનિત્યાદિ પુનરપાર્થકં ।
ન, તસ્ય નામાદ્યનેકમેદત્વાત્ત્ત્વાર્હત્સદ્યદ્યર્થત્વાદિતિ ॥” ૨૮૫

‘અર્થ’-શંકા—જો એમ છે તો ‘અહં’તોને’ એમ એટલું જ ભલે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ પુનઃ અપાર્થક (નિર્રર્થક) છે.

(સમાધાન)—એમ નથી તેના નામ આદિ અનેકભેદપણાને લીધે, ભાવઅહંત’ત’નું સમ્બંધાર્થપણું છે માટે. ૨૮૫

વિવેચન

“અરિહંત પદ વર્તિયે શુશ્રુવંત ર.”—શ્રી કેવલચંદ્રભ.

એટલે તે જ પુનઃ શંકા કરે છે—જો એમ છે તો ‘અહં’તોને એટલું જ ખસ છે, બાકી નિર્રર્થક છે. તેનું સમાધાન—ના એમ નથી. અહં’તોના નામ-સ્થાપના આદિ અનેક ભેદ છે, એટલે અને ‘ભાવઅહંત’ત’નું અહંતુ કરવા અર્થે ઉક્ત વિશેષણો આવશ્યક જ છે.

‘કેવલીઓને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી સાતમી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧ અપરસ્ત્વાહ—કેવલિન્ન ઇતિ ન વાચ્યં, યથોદાહૃતતત્સ્વરૂપાણાં અર્હતાં કેવલિત્વે
અવ્યભિચારિત્વાત્, સતિ જ વ્યભિચારસમ્ભવે વિશેષણોપાદાનસાક્ષ્યતાત્ । તથા જ સમ્ભવે
વ્યભિચારસ્ય વિશેષણમર્થવદ્ભવતિ, યથા નીલોત્પલમિતિ । વ્યભિચારાભાવે તુ તદુપાદીય-
માત્રમપિ યથા કૃષ્ણો હ્રમરઃ શુક્લો બલાહકઃ ઇત્યાદિ વ્રતે પ્રયાસાત્કમર્થે પુષ્પાત્તીતિ ।
તસ્માદકેવલિન ઇત્યતિરિચ્યતે ।

ન, અમિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । રૂઢ કેવલિન એવંચોક્તસ્વરૂપા અર્હન્તો નામ્યે ઇતિ
નિયમાર્થત્વેન સ્વરૂપજ્ઞાપનાર્થમેવેદં વિશેષણમિત્યનવચં । ન ચૈકાન્તતો વ્યભિચારસમ્ભવે
એવં વિશેષણોપાદાનસાક્ષ્યં, ઉભયપદવ્યભિચારે યકપદવ્યભિચારે સ્વરૂપજ્ઞાપને શિષ્ટોક્તિષુ
તત્પ્રયોગવર્જીનાત્ । તત્ર—ઉભયપદવ્યભિચારે યથા—નીલોત્પલમિતિ, તથૈકપદવ્યભિચારે
યથા—અન્નગ્રંથ્યં પૃથિવી દ્રવ્યમિતિ, તથા સ્વરૂપજ્ઞાપને યથા—પરમાણુરપ્રવેશ ઇત્યાદિ ।
યતઃકૌવમતઃ કેવલિન ઇતિ ન દુષ્ટં ॥ ૨૮૬

૮અર્થ’—અપર વળી શંકા કરે છે—‘કેવલિઓને’ એમ વાચ્ય નથી, યથોક્ત
‘તત્સ્વરૂપાણાં અહં’તોના કેવલિપણા બાબતમાં અવ્યભિચારીપણું છે માટે, અને વ્યભિચારનો
સંભવ સતે વિશેષણના ઉપાદાનનું (અહંતુનું) સાક્ષ્ય છે માટે. અને તથાપ્રકારે વ્યભિચારના
સંભવે વિશેષણ અર્થવત (અર્થવાળું) હોય છે, જેમ—નીલ ઉત્પલ; પણ વ્યભિચારઅભાવે
તે અહંવામાં આવતાં પણ—જેમ કૃષ્ણ હ્રમર, શુક્લ બગલો ઇત્યાદિ—પ્રયાસ શિવાય કયા
અર્થને પામે છે? તેથી ‘કેવલીને’ એ અતિરિક્ત છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—અભિપ્રાયના અપરિજ્ઞાનને લીધે. અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતા છે, અન્યો નહિ, એમ નિયમાર્થપણાએ કરીને સ્વરૂપ-જ્ઞાપનાર્થ જ આ વિશેષણ છે, એટલા માટે અનવય છે, અને એકાન્તથી વ્યભિચાર-સંભવે જ વિશેષણબહુણું સાક્ષ્ય નથી, ઉભયપદ વ્યભિચારે, એકપદ વ્યભિચારે, સ્વરૂપ-જ્ઞાપને શિષ્ટ ઉક્તિઓમાં તેના પ્રયોગનું દર્શન છે માટે. તેમાં ઉભયપદ વ્યભિચારે, જેમ-નીલ ઉત્પલ; તથા એક પદ વ્યભિચારે,—જેમ—આપૂ દ્રવ્ય, પૃથિવી દ્રવ્ય; તથા સ્વરૂપજ્ઞાપને, જેમ પરમાણુ અપદેશ, ધત્તાદિ. અને કારણકે એમ છે, એવી કેવલિઓને એ દુષ્ટ નથી. ૧૮૬

વિવેચન

“તે તીર્થ” કરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટ.

ત્યાં વળી થોથો જિજ્ઞાસુ સાતમી શંકા કરે છે—‘કેવલીઓ’ એ કહેવાની જરૂર નથી, કારણકે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતાના કેવલિપણા બા. ‘અવ્યભિચારિપણું’ છે. અર્થાત્ યથોક્તસ્વરૂપવાળા અહંતા કેવલી હોય જ, એમાં ‘વ્યભિચાર’—આડોઅવળો ભાવ હોતો નથી. વ્યભિચારનો સંભવ હોય ત્યાં વિશેષણ અર્થવત્-પ્રયોજનવત્ હોય, જેમકે ‘નીલ ઉત્પલ’; પણ વ્યભિચારનો અભાવ હોય ત્યાં તે નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર છે, જેમકે—‘કૃષ્ણ ભ્રમર’—કાળો ભ્રમરો, ધોળો બગલો ઇ. તેનું સમાધાન:—મહાતુભાવ! તમે અમારા અભિપ્રાય બરાબર સમજ્યા નથી. ‘અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતા છે, બીજા નહિ’—એમ ચોક્કસ નિયમરૂપ અર્થપણું ‘સ્વરૂપજ્ઞાપનાર્થ જ’—સ્વરૂપ જ્ઞાપના અર્થે જ આ વિશેષણ છે, માટે ‘અનવય’—નિર્દોષ છે. વળી એકાન્તે વ્યભિચારનો—આડો-અવળો અર્થ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ કાંઈ વિશેષણ મહવાનું સફલપણું નથી, કારણકે વિશેષણનો પ્રયોગ—(૧) ઉભયપદ વ્યભિચારમાં, (૨) એકપદ વ્યભિચારમાં, (૩) તથા સ્વરૂપજ્ઞાપનમાં,—કરાય છે. આમ છે એટલે ‘કેવલિઓને’ એમ કહ્યું તે અદોષ છે.

ને એમ છે તો ‘કેવલિઓને’ એટલું જ કહેવું સુંદર છે, બાકી કહેવાની જરૂર નથી, એવી આશીર્વાદ સમાધાન કરે છે—

૧૦ આહ—યથેર્થ કેવલિનિ રત્યેતાવદેવ સુન્દરં, શેષં તુ લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યપિ ન વાચ્યમિતિ ।

અત્રોચ્યતે—इह ब्रुतकेवलप्रसृतयो ज्ञान्येऽपि विद्यन्त एव केवलिनस्तस्मा ब्रुतेष्वेव सम्प्रत्यय इति तत्प्रतिशेषार्थं लोकस्योद्योतकरा नित्याद्यपि वाच्यं ।

एवं ब्रूषाहिसंयोगापेक्षयाऽपि विचित्रनयमताभिज्ञेन स्वविद्या विशेषणसाफल्यं वाच्य-मित्यलं विस्तरेण । गमनिकामात्रमेतदिति ॥ २८७

૧૦ અર્થ :—શંકા—એ એમ છે તો ‘કેવલિઓને’ એમ એટલું જ સુંદર છે, પણ શેષ તો લોકના ઉદ્યોતકરોને ધત્યાદિ પણ વાચ્ય નથી.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં શ્રુતકેવલી પ્રમુખ અન્યો પણ કેવલીઓ વિદ્યમાન છે જ, તેથી તેઓમાં જ સંપ્રત્યય ન હોય, એટલા માટે તેના પ્રતિક્ષિય અર્થે ‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ ધત્યાદિ પણ વાચ્ય છે.

એમ એ આદિ સંયોગ અપેક્ષાએ પણ વિચિત્ર નયમતાવિરોધે સ્વચ્છુદિથી વિરોધજીવું સૂક્ષ્મ વાચ્ય (કહેવા યોગ્ય) છે. એટલે વિસ્તરથી સચું! આ ગમનિકામાત્ર છે. ૨૮૭

વિવેચન

જય જિનદેવા ! જય જિનદેવા !

દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા.—મજ્ઞાવયોદ્ધ (સ્વચ્ચિત)

તે જ શંકા કરે છે—એમ છે તો પછી ‘કેવલિઓ’ એટલું જ બસ છે, ‘લોક-ઉદ્યોતકરોને’ ધ. કહેવાની જરૂર નથી. તેનું સમાધાન—શ્રુતકેવલી આદિ બીજાઓ પણ કેવલીઓ છે જ, એટલે આ પરથી તેઓ ન સમજી લેવાય એટલા માટે ‘લોકઉદ્યોતકરોને’ ધ. પણ કહેવા યોગ્ય છે. એમ દ્વિકલ્પયોગ આદિ ભગોની અપેક્ષાએ વિરોધજીવું સૂક્ષ્મપણું સ્વચ્છુદિથી સમજી લેવું.

હવે પ્રથમ ગાથામાં ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, ત્રણ ગાથાથી ચોવીશ તીર્થકરતું નામસ્તવનરૂપ કીર્તન કરે છે—

૧૧ તત્ર ચતુર્કં કીર્તયિજ્યામીતિ તત્કીર્તનં કુર્વન્નાહ—

ઉસમમજિઅં ચ વંદે, સંમવમમિર્ણદર્ણં ચ સુમદં ચ ।

પરમપ્પહં સુપાસં, જિર્ણં દર્ણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥ ૨ ॥

સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં, સીઘલ સિજ્જંસ વાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલમર્ણંતં ત્ર જિર્ણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥ ૩ ॥

કુંથું અરં ચ મહિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિર્ણં ચ ।

વંદામિ રિઠ્ઠેનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાર્ણં ચ ॥ ૪ ॥

પ્રતા નિગદસિદ્ધા પ્વ । નામાન્વર્થનિમિત્તં ત્વાવશ્યકે “ ઢલસુ ઉસમલક્કજ્ઞ, ઉસમં છમિર્ણમિ તેજ ઉસમજિર્ણો ” इत्यादिग्रन्थादणसेवमिति ॥ ૨૮૮

૧૨ અર્થ :—તેમાં—એ કહ્યું હવે કે ‘હું’ કીર્તન કરીશ, તે કીર્તન કરતાં કહ્યું—

(શાહરા) ઋષભ અજિત સંભવ અને, અભિનંદન વંદું જ;
 સુમતિ પદ્મપ્રભ સુપાર્શ્વને, ચંદ્રપ્રભ જિન વંદુંચ. ૨.
 સુવિધિ પુષ્પદંત શીતલ ને, શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્ય;
 વંદું વિમલ અનંત જિન, ધર્મ શાંતિ પાણુ પૂજ્ય. ૩.
 વંદું કુંથુ અર મલ્લિ ને, મુનિસુવત અભિધાન;
 નમિજિન અરિષ્ટનેમિ ને, વંદું પાર્શ્વ વર્ધમાન. ૪.

ઋષભને અને અજિતને હું વંદું છું. સંભવને, અભિ-
 નંદનને, સુમતિને, પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વને અને ચંદ્રપ્રભ
 જિનને હું વંદું છું. (૨). સુવિધિને, પુષ્પદંતને, શીત-
 લને, શ્રેયાંસને, વાસુપૂજ્યને, વિમલને, અનંત જિનને,
 ધર્મને અને શાંતિને હું વંદું છું. (૩). કુંથુને, અરને,
 મલ્લિને, મુનિસુવતને અને નમિ જિનને હું વંદું છું.
 અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્ધમાનને હું વંદું છું.

એઓ નિગદસિદ્ધ જ છે. નામહું અન્વર્થનિમિત્ત તો આવશ્યકમાં—છેડીમાં વૃષભ
 લાંછન અને દયનમાં વૃષભ (દર્શન) તેથી ઋષભ જિન ઇત્યાદિ પ્રવચી બાણી લેવા
 થોડા છે. ૨૮૮

વિવેચન

“ જોવીશે જિનશુષ્ણુ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તત્ત્વસ્વરૂપોણ;”

પરમાનંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપોણ.—શ્રી દેવચંદ્રણ

અને જોવીશે તીર્થંકર ભગવંતનું કીર્તન કરવાં તેઓનું પાવન નામગ્રહણ કરી
 પ્રત્યેકને પરમ ભક્તિથી વંદન કર્યું છે. આ ભગવંતોના આ નામ ‘અન્વર્થ’—અર્થને
 અનુસરતા હોઈ યથાર્થ જ છે; અને તે અન્વર્થ કેવા પ્રકારે છે તે આવશ્યક સૂત્રથી બાણી
 લેવા આચાર્યશ્રીએ બલામણુ કરી છે. આ વિવેચકે એક ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ રચી
 છે, તે પછી પ્રકાશંતરથી આ અન્વર્થ નામોનો સુસ વાંચકોને કંઈક ખ્યાલ આપશે અને
 તે પરથી વિવેચનનો અર્થ પછી સરશે. તે આ પ્રકારે—

દોહરા

- આદિમાં આદિ નહું, ધર્મ આદિ કરનાર;
ચોક્ક પંકમાંથી કર્યો, જેણે જગ ઉદ્ધાર. ૧
- સત્ત્વ બલ તપ સંયમે, અજિત જે જગમાંય;
અજિત રાગદ્વેષાદિથી, નહું અજિત જિનરાય. ૨
- સંભવ સુખસમૃદ્ધિનો, સંભવ સંભવતાં જ;
તે સંભવના સ્મરણથી, સંભવ ભવનો ના જ. ૩
- જેના શુર શુભઆમને, અભિનંદે પુષ્પવૃંદ;
તે અભિનંદન નાથને, અભિવંદન સુખકંદ. ૪
- નિર્વાસિત કુમતિ કરી, સ્થાપ્યું સુમતિ રાજ;
તે સુમતિ જિન પાસે હું, વાચું સુમતિ આજ. ૫
- પદ્મ સમા પદ્મ પ્રભુ, ભવ્ય-પદ્મના ભાણ;
ત્રિદોષ રાત્રી ત્રાસથી, કરો અમારું ત્રાણ. ૬
- અસ્થિત સ્વરૂપ સુપાર્શ્વમાં, સુપાર્શ્વ જે મહાભાગ;
દેહાધ્યાસ અનાદિનો, ટાળો તે વીતરાગ. ૭
- અંદ્ર ચક્રી ગુપ્ત અંદ્રની, કાંતિ નિર્મલ સૌમ્ય;
તેહ અંદ્ર જિનઅંદ્રને, પ્રણમી પાશું સૌખ્ય. ૮
- શોક્ષમાર્ગ સુવિધિતણા, સુવિધિ જે અરિહંત;
તે સુવિધિ સુવિધિ નમી, પ્રાર્થું ભવનો અંત. ૯
- શીતલ વદન-મલયાદ્રિની, અંદન શીતલ વાણ;
તન-મન તાપ હરે બધા, આત્મશીતલતા ખાણ. ૧૦
- નિઃશ્રેયસ સન્માર્ગનો, ફળ શ્રેયસ્કર શોધ;
શ્રેયાંસે જનશ્રેયનો, કર્શાંચો શુભ શોધ. ૧૧
- વાસુ-પૂજ્ય વાસવતણા, વાસુપૂજ્ય જે પૂજ્ય;
પૂજ્ય તણા પણ પૂજ્ય તે, પૂણું વાસુપૂજ્ય. ૧૨
- વિમલ જ્ઞાન કમલાપતિ, વિમલ વિમલ ભગવાન;
વિમલ ચિત્ત મ્હારું કરી, વિમલ આપજો જ્ઞાન. ૧૩
- સ્વામી અનંત શક્તિના, અનંત શુભના ધામ;
અનંત જિન ઘો આત્મને, અનંત શક્તિ જ્ઞાન. ૧૪
- ધર્મ કલ્પદ્રુમ રોપિયો, વાંચિછત ફલ હાતાર;
ધર્મ કુરધર ધીર તે, ધરણી ધારણહાર. ૧૫

સિંધુ શાંતિ સુધાતણા, કરૂણા રસના કૂપ;
 વિદ્ય શાંતિકર શાંતિ તે, આપો શાંતિ અનૂપ; ૧૬
 કુંભાર્જને કુંઠિત કર્યા, સ્થાપન કરી સુધર્મ;
 કુંથુનાથ જોવા નમી, કુંઠિત કરું કુંકર્મ. ૧૭
 આરો ભવનો ટાળશે, ભવતારક અરનાથ;
 જો શ્રદ્ધા અવિચલ રહે, સુખ અંતર જળનાથ. ૧૮
 મોહ મલ્લને મારીને, માર્યા મલ મહામલ્લ;
 ભાવમલ્લ મલ્લિ નરું, ભાવશત્રુ પ્રતિમલ્લ. ૧૯
 સુનિ-સુમત ઉપદેશિયા, સુનિસુમત સુનિનાથ,
 સુનિસુમતને જે ભણે, જન તે ધન્ય કૃતાર્થ. ૨૦
 કર્મ નમાળ્યા નમિ જિને, નમે જેહને હેવ;
 તે નમિ સુનિવરને નમી, માથું ભવભાવ સેવ. ૨૧
 શક-નેમિ ભવચક્રની, ભાંગી જેણે સાવ;
 તે અરિષ્ટનેમિ હરે, સર્વ અરિષ્ટ વિભાવ. ૨૨
 પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વેશ, પાર્શ્વે રહે નિશઠિન;
 પાર્શ્વે નામ સન્મત્રથી, મોહ મહાહિ ક્ષીણ. ૨૩
 કર્મ વિહારી રાજતા, તપોવીર્યથી ધીર;
 વીરપણું તે વીર હો, ક્ષમાવીર મહાવીર. ૨૪
 અતુલિશતિ. જિનતણી, કૃતવના સૌખ્યનિકાન;
 સ્મરતા વાંચિત પૂરશે, મનનંદન ભગવાન. ૨૫

—(સ્વરચિત)

કીર્તન કરી ચિતશુદ્ધિ અર્થે પ્રવિધાનરૂપ પાંચમી ગાથાની વ્યાખ્યા પ્રકાશે છે—

૧^૨ કીર્તન કરતાં ચેતઃશુદ્ધ્યર્થે પ્રણિધિમાદ—

एवं मए अभिशुआ, बिहुअरयमला पहीणजरमरणा ।
 चउवीसं पि जिणवरा, तित्थयरा मे पसोयंतु ॥ ५ ॥

વ્યાખ્યા—

યવમ—અનન્તરોદિતેન વિધિના, મયેત્વાત્મનિર્વેશમાદ, અભિષુઆ ઇતિ આભિસુચ્ચેન
 સ્તુતા અભિષુઆઃ સ્વનામભિઃ કીર્તિતા ઇત્યર્થઃ ।

૧. પાદાંતર—પ્રણિધાન

કિંવિશિષ્ટાસ્તે ? વિષ્ણુતરજોમલાઃ । તત્ર—રજસ મલં ચ રજોમલે વિષ્ણુતે—પ્રકમ્પિતે અનેકાર્થવાદ્વાદનામ્ અપનીતે રજોમલે ચૈસ્તે તથાવિધાઃ । તત્ર વ્યયમાને કર્મ રજો મળ્યતે, પૂર્વવદ્ વૃ મલમિતિ, અથવા વદ્ રજઃ નિકાચિતં મલઃ, અથવૈવાપ્યં રજઃ સામ્પ-રાચિકં મલમિતિ ।

યતઃશૈવંશ્રુતા અત યથ પ્રક્ષીજનરામરણાઃ, કારણમાવાદિત્યર્થઃ । તત્ર—જરા વયોહાનિ-લક્ષણા, મરણં પ્રાણત્યાગલક્ષણં, પ્રક્ષીજે જરામરણે ચેવાં તે તથાવિધાઃ ।

ચતુર્વિંશતિરપિ, અપિશબ્દાદન્યેડપિ, જિનવરાઃ—શ્રુતાવિજિનપ્રધાનાઃ । તે ચ સામાન્ય-કૈવલ્લિનોડપિ ભવન્તિ અત આત્—તીર્થકરા इत्येतत्સમાનં પૂર્વેણ ।

મે—મમ, કિં ? પ્રસીદન્તુ—પ્રસાદપરા ભવન્તુ ॥૨૮૯

૧૨ અર્થ :—કીર્તન કરીને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન) કર્યું—

એમ મેં સ્તવ્યા રજ-મલ ધ્રુણ્યા, જરા મરણ પ્રક્ષીણ;
તીર્થ કરે મુજ પ્રસન્ન હો ! ચોવીશે વર જિન પ.

એમ મહારાથી જે અભિસ્તુત છે, રજ-મલ જેણે
વિષ્ણુ કર્યા છે, જરા-મરણ જેના પ્રક્ષીણ છે, એવા
ચોવીશે જિનવરો તીર્થ કરે મહારા પર પ્રસાદ કરે !

બ્યાખ્યા—

યથ—એમ, અનન્તરોદિત વિધિથી, મયા—મહારાથી, એમ આત્મનિર્દેશ કર્યો, અભિ-શ્રુતાઃ—અભિસ્તુત, અભિમુખ્યેન સ્તુતાઃ—આભિમુખ્યથી સ્તુત તે અભિસ્તુત, દ્વનનાગ્રાથી કીર્તિત એમ અર્થ છે.

તેઓ શું-વિશિષ્ટ છે ?—

વિષ્ણુતરજોમલાઃ—રજ-મલ જેણે વિષ્ણુ કર્યા છે એવા. તેમાં રજ અને મલ તે રજોમલ, વિષ્ણુ-પ્રકમ્પિત,—ધાતુઓના અનેકાર્થપણને લીધે અપનીત છે રજો-મલ જેઓથી તે તથા-વિધ. તેમાં (૧) વધાવું કર્યું તે ‘રજ’ કહેવાય છે, પૂર્વવદ્ પુનઃ ‘મલ’ કહેવાય છે; (૨) અથવા મલ તે રજ, નિકાચિત તે મલ; (૩) અથવા કર્યાપથ તે રજ, સાંપરાચિક તે મલ.

અને કારણ કે એવંશ્રુત છે અત એવ—એટલા આદે જ—

પ્રક્ષીજનરામરણાઃ—પ્રક્ષીણ છે જરા-મરણ જેના એવા, કારણઅભાવને લીધે એમ અર્થ છે. તેમાં—જરા-વયોહાનિલક્ષણ, મરણ—પ્રાણત્યાગ લક્ષણ, જરા અને મરણ પ્રક્ષીણ છે જેઓના તે તથાવિધ.

જતુર્વિંશતિરપિ—ચતુર્વિંશતિ પશુ, ચોવીશે પશુ. અપિ—પશુ શબ્દથી અન્યો પશુ, જિનવરો—જિનવરો, શ્રુતાદિ જિનોમાં પ્રધાન; અને તેઓ સામાન્ય દેવદીઓ પશુ હોય છે, એટલાં માટે કહ્યું—તીર્થંકરાઃ—તીર્થંકરો, એમ એ પૂર્વથી સમાન છે.

મે-મમ—મહારા પર. પ્રસાદન્તુ—પ્રસાદપરા હો ! ૧૮૯

વિવેચન

“એક અરજ સેવકતાથી રે, અવધારો જિન દેવ !

કૃપા કરી સુખ હીછયે રે, આનંદધન પદ સેવ....વિમલજિન દીકા હોયશુ આજ.”

—શ્રી આનંદધનશ્ચ

આમ અહીં ત ભગવંતોના નામોનું કીર્તન કરી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ અથવા પ્રણિધાન કહે છે, અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ નિધિ અથવા નિધાન જેમ ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા ચોચ ભાવ કહે છે—‘જેમ મેં અભિસ્તુત’ હું અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે જેમ હમણાં જ કહેલ વિધિથી જે મહારાથી અભિસ્તુત થયા, પ્રણિધિ વા આભિસુખ્યથી-સન્નિપચ્છાથી સ્તવવામાં આગ્યા, નામ લઈને પ્રણિધાન કીર્તન કરવામાં આગ્યા, તે ચોવીશે પશુ જિનવર તીર્થંકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો ! અતુમહદંદ્રિ-કૃપાદંદ્રિ કરો !

તે તીર્થંકરો કેવા વિશિષ્ટ—વિશેષણસંપન્ન છે ? વિષૂતરજ્જ્વલ ‘વિષૂતરજ્જ્વલઃ’ અર્થાત્ જેણે રજ અને મલ વિષૂત-પ્રકંપિત કર્યા છે, ધૂણી નાંખ્યા છે—ખંભેરી નાંખ્યા છે, દૂર કર્યા છે, જોવા છે. અને (૧) બંધાતું કર્મ તે રજ ને પૂર્વે આવા વિશિષ્ટ બંધાયેલું તે મલ; (૨) અથવા પ્રદેશસ્પર્શથી બદલ-શિથિલ બંધાયેલું તીર્થંકરો તે રજ ને ગાઠ ચીકણું નિકાશિત તે મલ; (૩) અથવા ધ્યાપથ—મહારા પર ગમનાગમનથી લાગતું તે રજ ને સંપરાય-કષાયથી લાગતું સાંપરાયિકે પ્રસાદ કરો ! તે મલ. આમ ત્રણે અર્થમાં રજ ને મલ જે અવધૂતોએ વિષૂત કર્યા છે, દૂર દુગાવી દીધા છે જોવા તે વિષૂતરજ્જ્વલ જોવાનું છે, કર્મરજ—કર્મમલ સહિત તથારૂપ પ્રગટ આત્મદશાવાળા છે. તેઓ પ્રકીર્ણજ્જ્વલમરણ્ય —‘પ્રકીર્ણજ્જ્વલમરણ્યઃ’ છે, અર્થાત્ જેના જરા-મરણ્ય પ્રકીર્ણ-સર્વથા ફીણ થયા છે જોવા છે. આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જોવા જે જિનવરો છે, શ્રુતાદિ જિનોમાં વર-પ્રધાન છે, તે તીર્થંકરો મહારા પર પ્રસાદપરા હો ! મહારા પર કૃપાદંદ્રિની વૃષ્ટિ કરો !

“હીનદયાળું કૃપાળુઓ, નાથ ભવિકે આધાર લાલ રે;

દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર લાલ રે....દેવચંદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ.

આ મું પ્રાર્થના છે કે નહિ ? જો પ્રાર્થના છે તો તે આજ્ઞાકરૂપ હોઈ સુંદર નથી; જો નથી તો તે સપ્રયોજન છે કે અપ્રયોજન ? અને જનને પક્ષમાં હોય છે,—જો શંકાનું સવિસ્તાર સમાધાન કરે છે—

૧૨. આ—કિમેવા પ્રાર્થના અથ નેતિ ? યદિ પ્રાર્થના ન સુન્દરૈવાઽઽસાંસારુપત્વાત્ । અથ ન, ઉપચારોઽસ્યા અપયોજનં હતરો વા ? । અપયોજનમેદવારં વન્દનસૂત્રં, નિરર્થકો-
વૃથાસચ્ચુક્તવાત્ । અથ સપ્રયોજનં, કથમયથાર્થતવા તત્તિદ્ધિરિતિ ? ।

અર્થઋતે—ન પ્રાર્થના, તદ્વક્ષણાનુપપત્તેઃ । તદપ્રસાદાદ્દેશિકૈવા, તથા લોકમસિદ્ધિપણાત્, અપ્રસન્નં પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્ અન્યથા તદયોગાત્, માધ્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થં ચ, ઉકોદેવ હેતોરિતિ । ઉપચારાપિ તદ્વતીતરાગતા । અતઃ યથ સ્તવધર્મવ્યતિક્રમઃ, અર્થાપત્યાઽઽક્રોધાત્, ક્રતિરૂપિતામિધાનદ્વારેણ । ન સ્વલ્પયં વચનવિચિરાયાનાં, તત્તત્ત્વવાધનાત્ । વચનકોશ-
હોપેતત્ત્વોઽયં માર્ગઃ । અપયોજનચિન્તાયાં તુ ન્યાય્ય ઉપન્યાસઃ, ભગવત્સ્વરૂપત્વાત્ । ૨૧૦

૧૩. અર્થ :—શંકા—શુ આ પ્રાર્થના છે ? કે નથી ? જો પ્રાર્થના છે તો આશંસારૂપ-
પણાને લીધે મુંઢર નથી, જો નથી, તો આના ઉપન્યાસ અપ્રયોજન છે ? કે હતર (સપ્રયો-
જન) છે ? જો અપ્રયોજન છે તો વન્દનસૂત્ર અચારુ છે, નિર્ર્થક ઉપન્યાસચ્ચુક્તપણાને
લીધે, જો સપ્રયોજન છે, તો અયથાર્થતાથી તેની સિદ્ધિ શી રીતે ?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ પ્રાર્થના નથી, —તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને
લીધે, આ (પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે, —તથાપ્રકારે લોકમસિદ્ધિપણાને લીધે,
અપ્રસન્ન પ્રતિ પ્રસાદના કર્મને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે; અને (આ પ્રાર્થના
કોર્મિ) અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે (હોય), —ઉકા જ હેતુને લીધે, ઉભય પ્રકારે પણ તેની
અર્થોત્પત્તિ થાય છે. અતઃ એવ સ્તવધર્મના વ્યતિક્રમ છે, —અર્થાપતિથી આક્રોશને લીધે, —
અનિવૃત્તિ અભિધાન દ્વારે કરીને, પરેખર ! આર્થના આ વચનવિધિ નથી, —તત્તત્ત્વના
આધારને લીધે, વચનકોશહોપેતત્ત્વથી ગમ્ય એવો આ ચાર્ગ છે, અપ્રયોજન-સપ્રયોજન
ચિન્તા બાબતે તો ઉપન્યાસ ન્યાય્ય છે, —ભગવત્સ્વરૂપપણાને લીધે, ૨૬૦

વિવેચન

“દેશો તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ ચાચુ” રે;

વાચક થય કહે સાંઈશું, ફળશે એ મુજ સાચુ રે...સંભવ.”—શ્રી ચંશેાવિજયજી

અંત્રે શંકા થવી સંભવે છે—શુ આ પ્રાર્થના છે ? કે પ્રાર્થના નથી ? ‘જો પ્રાર્થના
છે તો આ આશંસારૂપપણાને લીધે મુંઢર નથી,’ આ મને પ્રાપ્ત હો એવી આશંસા
સ્પૃહા—કામનારૂપ હોવાથી સારી નથી; અને જો પ્રાર્થના નથી, તો આ જે મૂકવામાં આવ્યું
છે તે શુ અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન ? હવે જો અપ્રયોજન છે, તો નિર્ર્થક મૂકવામાં
આવ્યાથી વન્દનસૂત્ર અચારુ થઈ પડશે; અને જો સપ્રયોજન છે તો કહેલો અર્થ તેમાં
ઘટતો નહિ હોવાથી અયથાર્થપણાથી તે પ્રયોજનની સિદ્ધિ કેમ થશે ?

આ શંકાનું સમાધાન—‘આ પ્રાર્થના નથી, —તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે,’
‘ન પ્રાર્થના તદ્વક્ષણાનુપપત્તેઃ,’ તે પ્રાર્થનાનું લક્ષણ અંત્રે ઘટતું નથી માટે. કારણ કે ‘આ
(પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે, —આક્ષેપ કરનારી છે

આ પ્રાર્થના, અથવા અપ્રસાદ-અવકૃપાનો આક્ષેપ થાય, દૂર દુગાવી દેવાય એવા
નથી ભાવવાળી છે. આમ ‘તથાપ્રકારે લોકમસિદ્ધિપણાને લીધે’ છે,
અને આ પણ ‘અપ્રસન્ન પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્,’ અપ્રસન્ન પ્રતિ

પ્રસાદના દર્શનને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે' છે, અર્થાત્ તેવા પ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધ-
પણું છે, માટે; કારણ કે જે અપ્રસન્ન હોય તે પ્રતિ પ્રસાદનું-રીઝવવાનું દર્શન હોય છે,
નહિં તો તે પ્રસાદ ઘટે નહિં. 'અને આ (પ્રાર્થના) બાવિ અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે
હોય, 'આવ્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થે ચ' 'ઉક્ત જ હેતુને લીધે, ' અર્થાત્ બાવિધ્યમાં અપ્રસાદ
ન થાય તે અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અને તે પણ ઉક્ત હેતુને લીધે કરવામાં
આવે છે. આમ ક્યેલા અપ્રસાદને અથવા થનારા અપ્રસાદને ટાળવા

થયેલા અથવા ગમે તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરાવી હોય, તો જન્મે પ્રકારે પણ જેની
થનારા અપ્રસાદને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તેની અવીતરાગતા છે. 'અતઃ ક્વે
ટાળવા પ્રાર્થના સ્તવધર્મનો વ્યતિક્રમ છે,' એટલે જ જેવા છે તેવા સદ્ભૂત બાવનું
કથન કરવું ક્યેવા જે સ્તવધર્મ છે, તેનું ઉલ્લંઘન થાય છે,—'અર્થ-

યતિથી આક્રોશને લીધે,' જે અપ્રસાદ પામે છે ને તેથી જેને પ્રાર્થના કરવી પડે છે,
તેનામાં આક્રોશ-ક્રોધ અવશ્ય હોવો જોઈએ એમ અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ફલિત થાય છે.
અને આમ 'અનિરૂપિત અભિધાન દ્વારે કરીને'—વગર વિચાર્યા કથન દ્વારે આ આક્રોશ
ફલિત છે, 'ખરેખર ! આર્યોના આ વચનવિધિ નથી,' 'ન સત્ત્વચં વચનવિચિરાયાણાં',—
આર્યો આવા અનિરૂપિત-વગર વિચાર્યા વચનનું કથન કરે એવી રીતિ નથી; કારણ કે
તો તો તત્તત્ત્વનું—અર્હતત્ત્વનું જ આધન થાય. માટે 'વચનકૌશલઉપેતથી ગમ્ય એવો
આ માર્ગ છે,—' વચનકૌશલોપેતગમ્યોઽયં માર્ગઃ'

અને આ મૂકવામાં આવેલ છે તે અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન છે ? એ ચિંતન
અર્થે કહેવાતું કે આ મૂકવામાં આવેલ છે તે ન્યાય-ન્યાયસંપન્ન છે, યુક્તિયુક્ત છે.
શાને લીધે ? 'ભગવત્સ્વરૂપપણને લીધે' ભગવંતનું સ્વરૂપ જ તેવા પ્રકારનું છે માટે.

.. ઉક્તના સમર્થનમાં અત્ર પાંચ મુશાધિન શ્લોક ટાંકી, તે ભગવતો રાચાદિકૃતપણને લીધે એ કે
પ્રસાદ પામના નથી, તોપણ અભિન્ય ચિન્તામણિ સગા તેઓને ઉદ્દેશીને સ્તુતિકર્તાને અન્તઃકરણશુદ્ધિથી
૫૨ ફલસિદ્ધિ હોય છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૪૮૯ ચ—

“ક્ષીણક્લેશા પ્લે, ન હિ પ્રસીદન્તિ ન સ્તવોઽપિ વૃથા ।

તત્સ્વમાવ (સદ્માવ) વિશુદ્ધે, પ્રયોજનં કર્મવિગમ इति ॥ ૧ ॥

સ્તુત્યા અપિ ભગવન્તઃ, પરમગુણોત્કર્ષરૂપતો હોતે ।

હૃષ્ટા હચેતનાદપિ, મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥

યસ્તુ સ્તુતઃ પ્રસીદતિ, રોષમવશ્યં સ યાતિ નિન્દાયામ્ ।

સર્વત્રાસમચિત્તઃ, સ્તુત્યો મુખ્યઃ કર્થ મવતિ ? ॥ ૩ ॥

શ્રીતાદિતેષુ હિ યથા, ક્ષેષં વહ્નિ ન યાતિ રાગં વા ।

નાહવ્યતિ વા તથાપિ ચ તમાશિતાઃ સ્વેષ્ટમશ્નુચતે ॥ ૪ ॥

તદ્વર્તીયેકરાન્યે, ત્રિમુવનમાવપ્રમાવકાન્ મત્તયા ।

સમુપાશિતા જનાસ્તે, મવશીતમપાસ્ય યાન્તિ શિવમ્ ॥ ૫ ॥

વીતરાગ પ્રસાદ નહિ પામતાં છતાં સ્તવ અર્થ નથી : ભવશીત ટાળી શિવપ્રાપ્તિ પરંતુ

પ્રસન્ન બ્રવતિ—યદપિ તે રાગાદિની રહિતત્વાન્ન પ્રસીદન્તિ, તથાપિ તાનુહિસ્યા-
ચિન્મયચિન્તામણિકલ્પાન્ અન્તઃકરણશુદ્ધિવાસીષ્ઠં ચ કર્તુન્નાં, તત્પૂર્વિકૈવામિલચિત્તફલાવા-
ચાપ્તિર્ભવતીતિ ગાયાર્થઃ ॥૫૧॥ ૨૧૧

(કાવ્યાલુવાહ : દોહરા)

ફીણકલેશ આ પ્રસન્ન ના, ના સ્તવ પણ વૃથા;
તેથી સ્વભાવ (સદ્ભાવ) વિશુદ્ધિથી, પ્રયોજન કર્મ વિહાય. ૧.
પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપથી, સ્તુત્ય જ આ ભગવંત;
અચેતન પણ મન્ત્રાદિ જપ, આદિથી સિદ્ધિ હીસત. ૨.
સ્તવતાં પ્રસન્ન તે નિંદતાં, પામે રોષ અવશ્ય;
સર્વત્ર અસમચિત્ત તે, કયમ હોય સ્તુત્ય જ મુખ્ય? ૩.
શીતપીડિતમાં અગ્નિ જ્યમ, ન રાગયુક્ત ન દ્વિષ;
ન આમત્રે તોય લહે, તસ આમિત નિજ છા. ૪.
તેમજ ત્રિશુવન ભાવના, પ્રભાવક તીર્થંકાર;
ભજે ભક્તિથી તે જનો, લહે શિવ ભવશીત દાર. ૫.

૧૬ અર્થ :—ફીણ કલેશ એવા એઓ નથી જ પ્રસાદ પામતા, સ્તવ પણ વૃથા નથી;
તેથી સ્વભાવની (પામંતર સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ એ પ્રયોજન છે. ૧.

આ ભગવંતો પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપ થકી સ્તુત્ય પણ છે. અચેતન છતાં પણ મન્ત્રાદિના
જપાદિ થકી સિદ્ધિ દષ્ટ જ છે. ૨.

પણ જે સ્તવ થતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિન્દા સતે અવશ્ય રોષને પામે છે; (ઐરહે)
સર્વત્ર અસમચિત્તવાળો તે મુખ્ય એવો સ્તુત્ય કેમ હોય? ૩.

શીતપીડિતો પ્રત્યે અગ્નિ દ્રેષ વા રાગ પામતો નથી, તેમજ આહ્વાન કરતો નથી,
તથાપિ તેના આગ્રિતો સ્વક્રબંધને અનુભવે છે. ૪.

તેની જેમ ત્રિશુવન ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થંકરને ભક્તિથી જે સમુપામિત છે,
તે જનો ભવ-શીતને દૂર કરી શિવને પામે છે. ૫.

આ કહેવાનું થયું—યદપિ તેઓ રાગાદિથી રહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી,
તથાપિ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તેઓને ઉદ્ધરીને અન્તઃકરણ શુદ્ધિથી કર્તાઓનું અભીષ્ટ
હોય છે,—તત્પૂર્વિકા જ અલિલચિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે. એમ ગાયાર્થ અર્થ છે. ॥પાપા ૨૬૨

વિવેચન

“તુજ સેઝ્યાં ફળ માગ્યો દેતાં, દેવપણે થાય કાચો;

વિષુ માગ્યાં વંછિત ફળ આપે, તિણે દેવચંદ્ર પદ સાચો....

સેવા સારજો રૂં જિનની મન સાચે.”—કી દેવચંદ્રજી

અને આ જે ઉપરમાં કહ્યું તે જપુ થ જેવી રીતે ન્યાય છે તે અગ્રે ઠંકેલ સુભાષિત
પરથી પ્રતીત થાય છે :

(૧) જેના રાગ-દેવ-મોહાદિ કલેશ ક્ષીણ થયા છે, ક્ષય પામ્યા છે, એવા એ ભગવંતો પ્રસાદ પામતા નથી, અને એમના સદ્ભૂત પ્રસાદ નહિં છતાં શુભની સ્તુતિરૂપ સ્તવ પણ વૃથા-અર્થ-દોગડ નથી, કારણ સ્તવ અર્થ નથી કે તેના (ભક્તજનના) સ્વભાવની (અથવા સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ-કર્મનું દૂર થવું એ પ્રયોજન છે, માટે,

“ત્હારા શુદ્ધ સ્વભાવને, આદરે ધરી બહુમાન;

તેહને તેહજ નીપજે, એ કોઈ અદ્ભુત તાન-વિભલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૨) ત્યારે ભગવંતની સ્તુતિ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તેા કે—પરમ શુભેત્કર્ષણથી આ વીતરાગ ભગવંતો સ્તુત્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પણ છે. ભલે એમ હો, પણ વીતરાગને સ્તવવાથી ભક્તના પ્રયોજનની સિદ્ધિ શી રીતે થશે ? તેા કે—

પ્રયોજન

સિદ્ધિ

“જ્ઞાન-જાગૃત્તાદિપિ મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ”—અર્થેતન એવા મન્ત્રાદિના પણ જપાદિ થકી સિદ્ધિ પ્રગટ દેખ છે, તેા પછી આ તેા અચિંત્ય સામર્થ્યવાન શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન, તે થકી સિદ્ધિ

કેમ ન હોય ?

“નીરાગી સેવે કાંઈ હોવે, એમ મનમાં નવે આણું;

ફળે અર્થેતન પણ જિમ સુરમણિ, તિમ તુમ ભક્તિ પ્રમાણું.

....ચાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

(૩) પણ જે પ્રસાદ પામે છે એવા ભગવંતને કાં સ્તવતા નથી ? તે માટે કહ્યું—
(જે) સ્તુતિ કરવામાં આવતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિન્દા કરવામાં આવ્યે અવરથ શોષ પામે છે, ‘એટલે સર્વજ્ઞ અસમ ચિત્તવાળો તે ગુપ્ત એવા સ્તુત્ય’—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કેમ હોય ? ‘સર્વજ્ઞાલમચિત્તઃ સ્તુત્યો ગુહ્યઃ કર્મ ભવતિ’ ?

“રાગી સેવકથી જે રાગે,

તસ-શુભ હાજે તૃષ્ણા આથિ....દીઠો ફરિયાણું.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૪-૫) પણ વીતરાગ થકી ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે હોય ? તે અગ્નિ દ્વારા ક્ષીતથી પીડિત બને પ્રત્યે અગ્નિ જેમ દેવ વા રાજ પામતો નથી વા તમે અને બને એમ તેઓને આહ્વાન કરતો નથી, જોહાવતો નથી, તોપણ તેને સંવશીત દૂર કરી આશ્રિત બને ટાંઠે બિડાકવારૂપ પોતાનું ઇષ્ટ ફળ અનુભવે જ. કે

શિવ પ્રાપ્તિ

તેની જેમ જેઓ ત્રિલુપ્ત ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થંકરને ભક્તિથી સમ્યક્ષણે ઉપાશ્રિત છે, આવીને આશ્રય કરે છે, તે બને ભવશીત દૂર કરી, સંસારની ટાંઠે બિડાકી, શિવને-મોક્ષને પામે છે. ‘મવશીતમપાલ્ય યાન્તિ શિવમ્’.

“અંદર શીતળતા ઉપજાવે, અગ્નિ તે શીત મિટાવે;

સેવકના તિમ ફળ ગમાવે, પ્રણુ શુભ પ્રેમ સ્વભાવે....

ચાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અગ્નિન્ય ચિન્તામણિ સમા ભગવતોની શુદ્ધ અન્તઃકરણથી સ્તુતિથી વાંચિત સિદ્ધિ પરંપ

તાત્પર્ય કે—જો કે તે વીતરાગો સમાદિથી સંહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી, પ્રસન્ન થતા નથી, રીઝતા નથી, તથાપિ અગ્નિન્ય ચિન્તામણિ સમા તે ભગવતોને જુદેશીને—આશ્રીને અન્તઃકરણશુદ્ધિ વડે કરીને સ્તુતિ કરનારું અભીષ્ટ-મનોવાંચિત હોય છે, કારણ કે ‘તાત્પર્યવિકા જ અભિલષિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે,’—તે અન્તઃકરણશુદ્ધિપૂર્વક જ વાંચિત ફલની સિદ્ધિ હોય છે.

“શુદ્ધાશય પ્રભુ ચિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;
અંગ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ.”—શ્રી દેવશંકરજી

આરોગ્ય-બોધિલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવરની પ્રજ્ઞ પાસે માનનાનો ઉપન્યાસ કરતી જી મોક્ષાને અરપણ પ્રકાશે છે—

તથા—

કિત્તિયવન્દિયમહિયા, જેણે લોગસસ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુમ્બોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિતુ ॥ ૪ ॥ ૬

બ્યાખ્યા—

કીર્તિતાઃ—સ્વનામભિઃ પ્રોકા વન્દિતાઃ—ત્રિવિધયોગેન સમ્યક્ સ્તુતા મહિતાઃ—
પુણ્યાદિભિઃ પ્રજિતાઃ,

ક યતે હત્યત આહ—ય યતે લોકસ્ય—ગ્રાણિલોકસ્ય મિધ્યાત્વાદિકર્મમલકલ્પા-
ભાવેનોત્તમાઃ—પ્રધાનાઃ, કુર્ષ્વે વા તમસ હત્યુત્તમસઃ, “ઉત્પાદ્યલ્યોર્ષ્વગમનોષ્ઠેદનેષુ”
इति वचनान्, પ્રાકૃતશૈલ્યા પુનરુત્તમા ઉચ્યન્તે ।

સિદ્ધા इति सितं—આતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ કૃતકૃત્યા હત્યર્થઃ ।

આરોગ્ય ભાવ આરોગ્યં—સિદ્ધત્વં તદર્થ બોધિલામઃ; આરોગ્યબોધિલામઃ—જિનપ્રગીર્ત-
ધર્મપ્રાપ્તિર્બોધિલામોડમિધીયતે, ઠં, સ જાનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે इति ।

તદર્થમેવ જ તાવત્કિમ્ ? અત આહ—સમાધાનં સમાધિઃ, સ જ પ્રજ્યભાવમેવાદ્
દ્વિવિધઃ । તત્ત્ર પ્રજ્યસમાધિઃ યદુપયોગાત્સ્વાસ્થ્યં ભવતિ, યેષાં વાડવિરોધ इति । ભાવ-
સમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ, તદુપયોગાદૈવ પરમસ્વાસ્થ્યયોગાદિતિ । યતજ્ઞાપ્યમિત્યં
દ્વિષા અતો પ્રજ્યસમાધિવ્યવચ્છેદાર્થ—આહ—વરં-પ્રધાનં ભાવસંમાધિમિત્યર્થઃ । અસાધપિ
વારતમ્યમેદેનાનેકધૈવ અત આહ—ઉત્તમં-સર્વાત્કૃદં દદતુ—મયચ્છતુ ॥ ૨૧૨

૧૫ અર્થઃ—તથા—

કીર્તિત વંદિત પૂજિત જે, લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ;

આરોગ્ય બોધિલાભે લો, સમાધિ ઉત્તમ સિદ્ધ, ૬

કીર્તિત, વંદિત, મહિત એવા જેઓ લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ છે, તેઓ આરોગ્ય-બોધિલાભ અને ઉત્તમ સમાધિવર આપો ! ૬.

વ્યાખ્યા—

કીર્તિતા:—કીર્તિત સ્વનામોથી પ્રાકૃત, વન્વિતા:—વંદિત, ત્રિવિંશોગથી સમ્યક્સ્તુત, મહિતા:—મહિત, પુષ્પાદિથી પૂજિત. આ કોણ ? એટલા માટે કહ્યું—

ય પતે લોકસ્ય—જે આ લોકના—પ્રાણિલોકના, મિથ્યાત્વાદિ કર્મમલકલકના અભાવથી ઉત્તમા:—ઉત્તમ, પ્રધાન, કર્ણ વા તમસઃ इति ઉત્તમસઃ—અથવા તમસ્યથી કીર્ણ તે ઉત્તમસુ,—ઉત્પાવલ્યોર્લગમનોચ્છેદનેષુ—ઉત્ત એ પ્રાપ્ત્ય-કીર્ણગમન-ઉચ્છેદનમાં, એ વચનથી, તે પ્રાકૃત શૈલીથી પુનઃ ઉત્તમા:—ઉત્તમા કહેવાય છે.

સિદ્ધા—સિદ્ધ, સિર્ત—સ્માતમેષાં इति સિદ્ધા:—સિત સ્માત છે જેઓનું તે સિદ્ધ, કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે,

અરોગ્ય ભાવઃ આરોગ્ય—અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય, સિદ્ધત્વ, તે અર્થે બોધિલાભ તે આરોગ્ય-બોધિલાભ. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે, તેને. અને અનિશ્ચન એવા તે મોક્ષાર્થે જ પ્રશંસાય છે.

અને તે અર્થે જ ત્યારે શું ? એટલા માટે કહ્યું—સમાધાન સમાધિ:—સમાધાન તે દ્રવ્ય-ભાવલેહથી દ્વિવિધ છે. તેમાં—દ્રવ્યસમાધિ—જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે, અથવા જેઓનો અવિશેષ હોય છે. ભાવસમાધિ તો જ્ઞાનાદિ સમાધાન જ છે,—તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યના યોગને લીધે. અને કારણ કે આ આમ દ્વિધ છે એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના વ્યવસ્થાથી કહ્યું—વર—વર, પ્રધાન, ભાવસમાધિ એમ અર્થ છે. તે પછી તારતમ્યલેહથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે કહ્યું—ઉત્તમ—ઉત્તમ, સર્વોત્કૃષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ—હીઓ ! આપો ! ૨૯૨

વિવેચન

પરમ કૃપાળુ દેવ હે ! આપો બોધિલાભ;

આપો આરોગ્યલાભ ને, આપો સમાધિલાભ.—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા.

તથા ‘કીર્તિત-વંદિત’ ઇ. ગાથા. અર્થાત્ સ્વનામઅકથી જે કીર્તિત છે, મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત યોગથી સમ્યક્સ્તવનથી જે વંદિત છે, અને પુષ્પગાદિ વડે પૂજનથી જે પૂજિત છે, એવા જે આ ભગવતે પ્રાણિલોકમાં મિથ્યાત્વાદિ કર્મ.

આરોગ્ય-બોધિલાભ મલકલકના અભાવથી ઉત્તમ-પ્રધાન છે, અથવા ‘કર્ણ વા તમસ इत्यુત્તમસઃ’ તમસ્યથી કીર્ણ—પર એવા જે ઉત્તમસુ—ઉત્તમ સિદ્ધી અને ઉત્તમ સમાધિ-વરની ચાચના છે, અર્થાત્ સિત સ્માત (ધર્માઈ મયુ) છે જેઓનું એવા સિદ્ધ-કૃતકૃત્ય છે,—તેઓ આરોગ્ય-બોધિલાભ અને ઉત્તમ સમાધિવર અને

હીઓ ! ‘અરોગ્ય ભાવ આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ’ અર્થાત્ અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ,

તે અર્થે ઔષધિલાભ તે આરોગ્ય ઔષધિલાભ. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે ઔષધિલાભ કહેવાય છે,’ ‘‘જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ વૌશિકામોઽમિચીયતે’’ અને અનિદાન (નિદાન રહિત) એવો તે શોધાર્થે જ પ્રશંસાય છે, ‘‘સ વાનિવાનો મોક્ષાયૈવ મશ્વસ્યતે’’-એવો તે ઔષધિલાભ મને આપો !

અને તે શોધ અર્થે જ સમાધાન-સમાધિ, તે દ્રવ્ય-ભાવલેહથી બે પ્રકારે છે: તેમાં દ્રવ્ય સમાધિ જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે અથવા જેઓનો અવિરોધ હોય છે, ભાવસમાધિ તો જ્ઞાનાદિ સમાધાન જ છે, ‘‘માવસમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ’’ તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યનો યોગ હોય છે માટે. અને કશું કે આ આમ બે પ્રકારે છે, એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના બ્યવસ્થેદાર્થે કહ્યું-વર-પ્રધાન ભાવસમાધિ, અને તે પણ તારતમ્યલેહથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે ઉત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ એવી વર ભાવસમાધિ મને આપો !

માત્ર શોધની જ જેને અભિલાષા વર્તે છે એવો સંવેગરંગી મુમુક્ષુ આ આરોગ્ય-ઔષધિલાભ સમાધિની ભાવનાનો મનોરથ આ પ્રકારે લાવે છે :—

‘‘હે પરમ કૃપાળુ દેવ ! આપના ચરણકમળની કૃપાથી મને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ હો ! ઔષધિલાભની પ્રાપ્તિ હો ! ઉત્તમ આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ હો ! આપના અનુમહથી આ મ્હારા ત્રણે મનોરથ પૂર્ણ થાઓ !

હે ભગવાન ! હું મહા ભવરોગથી આર્ત છું. જન્મ-જરા-મરણાદિ દુઃખોથી હું સજી સજી તીવ્ર વેદના અનુભવું છું. મોહસન્નિપાતથી હું આત્મભાન ભૂંટ્યો છું, ઉમ્મ શાન્ત્યવર અને પરિતાપ પમાડી રહ્યો છે તીક્ષ્ણ દ્વેષાદ્ય મ્હારા હૃદયમાં ભોંકારી રહ્યું છે. વિષયકથાની બ્યાકુલતા મને મહા અચ્ચાંતિ ઉપભવી રહી છે. કર્મજન્ય આ ભાવરોગથી મ્હારા આત્માની આવી અનારોગ્ય સ્થિતિ થઈ પડી છે. જેને સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ-મય પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે, એવા હે આરોગ્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ ! મને તમારા જેવું સ્વાસ્થ્ય અને આત્મઆરોગ્ય પ્રાપ્ત હો !

હે ભરોગના શિષ્યવર ! તમે બતાવેલી રત્નત્રયીરૂપ યોધિ ઔષધિના સેવન વિના મ્હારો આ ભરોગ મટે જોમ નથી. માટે હે યોધિમૂર્તિ પ્રભુ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હવે સમુદ્રમાં નષ્ટ રત્ન જેવા પરમ હૃદયના આ યોધિરત્નના લાભથી મ્હારો જન્મ સફળ થાઓ ! ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ યોધિ-રત્નલીપક મ્હારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહે !

આ યોધિ વિના મને સમાધિ થવી સંભવતી નથી. માટે હે સમાધિમૂર્તિ પ્રભુ ! યોધિની પ્રાપ્તિ થઈ મને આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ થાઓ ! બીજાના ચંદ્રમાં જેવી યોધિ-બીજ કલાનો વિકાસ પામી, મ્હારો આત્મ-ચંદ્ર પૂર્ણ સમાધિની સોળે કલાથી ખીલી ઊઠે ! મ્હારું વાસનામય ચિત્ત વિલીન થઈ આત્મામાં લય પામે ! સર્વે પરભાવ-વિભાવ સમાધિ જઈ મ્હારો આત્મા સ્વરૂપમાં સમાઈ અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવે !

૧૬ સંનિવાનંદ પ્રભુ ! આમ આપના કૃપાપ્રસાદથી-બોધિ, સંમાધિ અને આત્મ-
બોધિથી પોતી-મુક્તિ આપના આપના જેવી નિરાભાધ ને નિરાભય સ્વસ્થ અવસ્થા પામે !
એટલું જ પ્રાર્થુ છું તે સદૃશ થાઓ ! ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૧૨ (સ્વચ્ચિત)

૧૭ આ શું નિદાન છે કે નથી ? જો નિદાન છે તો આ તો આગમમાં નિષિદ્ધ હોવાથી આથી બહુ
શુદ્ધ અને જો નથી તો તે સાર્થક છે કે અનર્થક છે ? તે કાઈ પ્રભુ પક્ષમાં દેખે છે, જો સંકલ્પ
કૃપાપાત્ર કરે છે કે આ નિદાન તો નથી જ—

૧૮ આહ—કિમિદં નિદાનમુત નૈતિ । યદનિદાનમલમનેન, સ્વપ્રતિષિદ્ધત્વાત । ન
ચૈતસાર્યકમનર્થક વા ! યથાદ્યઃ પક્ષસ્તેષાં રાગાદિમત્સ્વપ્રસન્નઃ, પ્રાર્થનામવીણે પ્રાણિનિ સર્વો-
દાનિર્વાર્તે અથ ચંદ્રમં, તત આરોગ્યાદિદાનચિકિત્સા પતેતિ જ્ઞાતાનસ્યાપિ માર્યનાયો મૃગા-
વાદપ્રસન્નઃ इति ।

૧૯ અર્જુન—ન નિદાનમેતત્, તલ્લક્ષણાયોગાત । કેવામિષ્વજ્ઞમોહગર્મ્મ હિ તત્, તથા
તન્નમ્પ્રસિદ્ધત્વાત । ૨૧૩

૨૦ અર્થ—શ્રીકા—આ શું નિદાન છે ? કે નહિ ? જો નિદાન છે, તો એનાથી સર્વ
ધર્મમાં પ્રતિષિદ્ધપણાને લીધે જો નથી તો સાર્થક છે કે અનર્થક ? જો આંધ પક્ષ છે તો
તેઓના શબ્દાદિમંતપણાના પ્રસંગ (આવશે),—પ્રાર્થનાપ્રવીણ (પ્રવણ ?) પ્રાર્થના
તથા પ્રકારના દાનને લીધે જો ઉદ્દેશ પક્ષ છે તો તેઓ આરોગ્ય આદિ દાનથી વિકલ છે
એમ બહુમાં છતાં પણ પ્રાર્થનામાં મૃગાવાદ પ્રસંગ (આવશે):

પશ્ચિકા—ન નિદાન પ્રત્યાદિ ન—ન જ, નિદાન—નિદાન

નિતરાં દાયતે લ્યતે.....ધર્મકલ્પતરઃ

અનેક સુરચ્ચાંકિસનપરિણામપરશુના इति નિદાનં ।

સમગ્રદર્શન પ્રપંચક બહુલ મૂલબલવાળો, જ્ઞાનાદિ વિષયે વિશુદ્ધ વિનયવિધિ સંમુદ્ધર સ્વધર્મ-
બંધવાળો, વિહિત અવદાત દાનાદિ ભેદ-પ્રેરણા ક્ષામા-ઉપક્ષામાથી ખનિત, નિરતિશ્ય સુરતર ભવમાં
ઉપભત્તી મુખ્યપ્રતિષ્ઠા પ્રુપોથી આકર્ષી, નિખિલ વ્યસન વ્યક્તિતા વ્યાંજનભ્યર્ણીકૃત (અંતરિક્ષ) છે
એવા શિવાલયશર્મણ કથથી ઉલ્લખ્ય એવા ધર્મકલ્પતર, અનેક સુરચ્ચાંકિ આદિના આરામપરિણામ
પરશુથી નિતરાં-અવતંતપણે દાયતે-લ્યતે-કપાય છે તે નિદાન, યતત્—આ આરોગ્ય-બોધિલાભાદિ પ્રાર્થના
ક્યા કારણથી ? તે ખાટે કહ્યું—તલ્લક્ષણાયોગાત—નિદાનના લક્ષણના અવદાનને લીધે. નિદાનનું જ
લક્ષણ ભાવતાં કહ્યું—

કેવામિષ્વજ્ઞમોહગર્મ્મ હિ તત્—કેવ—મત્સર, અમિષ્વજ્ઞ-વિષયાનુગ્રહ, મોહ—અજ્ઞાન, તથા તે
કેવામિષ્વજ્ઞમોહઃ ગર્મ્મ—તે દેવ-અભિવ્યંજ-મોહ ગર્મ્મ—અન્ટરંગ કારણ ચલ્ય તત્ તથા—છે એના તે
તથા, હિ—કારણ કે, તત્—તે, નિદાન. ક્યા કારણથી ? તે ખાટે કહ્યું—તથા—તથા પ્રકારે, દેવાદિગર્મ્મથી,
તન્નમ્પ્રસિદ્ધત્વાત—તન્નમ્પ્રસિદ્ધપણાને લીધે, નિદાનના આગમમાં રૂપરૂપિને લીધે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ નિદાન નથી,—તેના લક્ષણોનો અયોગ છે માટે. કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિવ્યંગ-મોહગર્ભ છે, તથાપ્રકારે તન્નપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. ૨૯૩

વિવેચન

“સેવા સારભ્યો રે જિનની મન સાચે, પણ મત મારો ભાઈ!

સેવાનું ફલ મારી લેતાં, હાસલાવ સવિ બાઈ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે—આ શું નિદાન છે? કે નહિં? જો નિદાન છે તો જોનાથી સચું!—સૂત્રમાં પ્રતિષિદ્ધપણુને લીધે, કારણ કે સૂત્રમાં નિદાન-નિયાણું ન કરતું જોમ નિવેષ કરવામાં આવ્યો છે. ‘જો નથી તો તે સાર્થક આ શું છે કે અનર્થક?’ જો સાર્થક છે, તેવા પ્રકારના ફળદાન વડે સફળ નિદાન છે? છે, તો તે વીતસય ભગવતોને રાગાદિમંત્રપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, કે નથી? કારણકે પ્રાર્થનાપરાયણ પ્રાણીને તે તથાપ્રકારનું ફળ લીધે છે માટે. જો નિર્થક-નિષ્ફળ છે, તો જોજો આરાધ્યાદિ દાન દેનારા નથી જોમ બહુતાં છતાં પણ તેવી પ્રાર્થનામાં મુષાવાદનો-અસત્ય ભાવણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

અત્રે સમાધાન—‘આ નિદાન નથી.’ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન જેતું દેહ મૂલ છે, સમ્યક્જ્ઞાન જેતું મજાબૂત થક છે, સમ્યક્ચારિત્ર જેની શાખા-પ્રશાખા છે, દેવ-મનુષ્ય-સુખસંપત્તિ જેના ફલ છે, ને શિવસુખ જેતું ફલ છે, જોવો ધર્મ-આ નિદાન નથી કલ્પદ્રુમ ભયાં કેવાદિ ઋદ્ધિના આશંસનપરિણામરૂપ દૃશ્યીથી નિ-નિતર-અત્યંતપણે વાવતે-ઘૂચતે-કપાય છે તે ‘નિદાન’ કહેવાય છે. તે આ નથી,—‘તેના લક્ષણોનો અયોગ છે માટે’, તે નિદાનનું લક્ષણ બહી પ્રસ્તુત ભાવનામાં ઘટતું નથી માટે. ‘કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિવ્યંગ-મોહગર્ભ છે, તથાપ્રકારે તન્નપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. અર્થાત્ મત્સરરૂપ દ્વેષ, વિષયાભિલાષરૂપ અભિવ્યંગ અને અજ્ઞાનરૂપ મોહ જો આ નિદાનના ગર્ભમાં-અંતર્ગત રહેલા હોઈ આના અન્તરંગ કારણો છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે તેનું આગમમાં પ્રસિદ્ધપણું છે માટે.

રાગ-દેવગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ હોઈ, મોહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

૧૭ ધર્મ્યાય હીનકુલાદિપ્રાર્થન મોહ, અતહેતુકત્વાત । જ્ઞાણ્યમિબ્જજ્ઞતો ધર્મપ્રાર્થનાડપિ મોહઃ અતહેતુકત્વાદેવ । ૨૯૪

૧૭ અર્થ—ધર્મથી હીનકુલાદિતું પ્રાર્થન મોહ છે,—અતહેતુકપણુને લીધે. ઋદ્ધિઅભિવ્યંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,—અતહેતુકપણુને લીધે જ. ૨૯૬

વિવેચન

“અક્ષિત નહિં તે તો ભાગ્યત, જે સેવાકલ્પ બધે;

હાસ તિકે બે ઘન ભરી નિરખી, કેકીની પરે નાચે....સેવા.”—શ્રી દેવચંદ્રેભ

દેવગર્ભ નિદાનનું અગ્નિશર્મા કથામાં ને રાગગર્ભ નિદાનનું સંભૂતિ ચરિત્રમાં પ્રસિદ્ધપણું છે, એટલે તેના લક્ષણનું સુબોધપણું હોઈ અત્ર મેહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે—‘ધર્માય હીનકુલાદિપ્રાર્થન મોહઃ’—‘ધર્માર્થે’ હીન-

ધર્માર્થે કુલદિનું પ્રાર્થન મોહ છે. અર્થાત્ હીન—વિભવધનાદિથી નીચ હીન કુલાદિનું કુલ, કુરૂપણું, કુર્ભંગપણું, અનાદેયપણું જે આદિ મને ભવાન્તરમાં પ્રાર્થન-મોહ છે પ્રાપ્ત હો, કે જેથી કરીને હું સંસારની મોહભાયાબલમાં નહિં દુઃસાતાં વૈરાગ્ય પામી ધર્મને પામું,—જેમ ધર્મ નિમિત્ત-ધર્મની ખાતર જે હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન-આશંસન છે, તે મોહગર્ભ નિદાન છે. શાને લીધે ? ‘અતદ્દેતુકપણુને લીધે,’—તે હીનકુલાદિનું તે ધર્મપ્રાપ્તિનું હેતુપણું નથી માટે. કારણકે અવિકલ ધર્મભાજન ભગ્યો, ભગવંતોની જેમ, ધર્મસંસ્કાર આદિ જ્યાં સુલભ છે એવા અહીનકુલાદિસંપન્ન હોવા યોગ્ય છે, નહિં કે હીનકુલાદિસંપન્ન, આ અંગે પંચિકામાં દર્શિલ સ્લોકમાં કહ્યું છે કે—‘જિનધર્મની સિદ્ધિ અર્થે હીનકુલ, બાન્ધવરહિતપણું, વા દરિદ્રપણું જે પ્રયાચે છે, એવા વિશુદ્ધવૃત્તિવંતનું નિદાન સંસારહેતુ જ કહ્યું છે.’

પંચિકા—રાગ-દેવગર્ભ નિદાનોના સંભૂતિ-અગ્નિશર્મા આદિમાં પ્રસિદ્ધપણાથી તેના લક્ષણના સુબોધપણાને લીધે. નિર્દેશને અનાદત કરી મોહગર્ભ નિદાનનું લક્ષણ કહે છે—

ધર્માય—ધર્માર્થે, ધર્મનિમિત્તે, જેમ અર્થ છે, હીનકુલાદિપ્રાર્થન—હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન, હીન—હીન, વિભવ-ધનાદિથી નીચ, જે કુલ—કુલ, અન્ય, આદિ સ્પષ્ટથી કુરૂપણ-કુર્ભંગ-અનાદેય-આદિનું ગ્રહણ છે, ભવાન્તરે તેજા—તેઓનું, પ્રાર્થન—પ્રાર્થન, આશંસન, શું ? માટે કહ્યું—મોહઃ—મોહ, મોહગર્ભનિદાન છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાત—અતદ્દેતુકપણુને લીધે. અવિષમામાસ્તે હીનકુલાદયો દેતવો વ્યસ્ય તે તથા—અવિષમાન છે તે હીનકુલાદિ દેતવો જેના તે તથા, તદ્માવસ્તત્વ—તેના ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે. કારણ કે અવિકલ ધર્મ-ભાજન ભગ્યો, ભગવંતોની જેમ, અહીનકુલાદિભાવભાગી હોવા યોગ્ય છે, ન ખતર. કહ્યું છે કે—

“હીનં કુલં બાન્ધવવર્જિતત્વં, દરિદ્રતાં વા જિનધર્મેષ્ણિજ્યૈ ।

પ્રયાચમાનસ્ય વિશુદ્ધવૃત્તેઃ સંસારહેતુર્ગદિતં નિદાનમ્ ॥”

(અર્થાત્) જિનધર્મની સિદ્ધિને અર્થે હીનકુલ, બાન્ધવ રહિતપણું, વા દરિદ્રતા પ્રવાચતા વિશુદ્ધ વૃત્તિવંતનું સંસારહેતુ નિદાન કહ્યું છે. પ્રકારાન્તરથી પણ આ કહ્યું—

ઋણ્યમિષ્ણક્તઃ—ઈદ્ર-ચક્રતીં આદિ વિશૂતિના અનુરામથી, ધર્મપ્રાર્થનાપિ—ધર્મપ્રાર્થના પણ, મોક્ષસ ધર્મોપધન સિવાય આ વિશૂતિ નહિં હશે જેની આશાથી ધર્મઆશંસન પણ. તો પછી હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું ? જેમ ‘અપિ’ પણ સ્પષ્ટનો અર્થ છે. શું ? તે માટે કહ્યું—મોહઃ—ઉકારપ મોહ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાદેવ—અતદ્દેતુકપણુને લીધે. અવિષમાનઃ સંપસર્જનદ્રુત્વાડ્ઽશોસિતો ધર્મો હેતુર્યસ્યાઃ સા તથા—અવિષમાન છે ઉપસર્ગન-વૃત્તિથી આશંસિત ધર્મહેતુ જેના તે તથા, તદ્માવસ્તત્વ—તદ્માવ તે તત્ત્વ, તસ્માદેવ—તેને લીધે જ. અનુપાદેયતાપરિણામથી જ ધર્મના ઉપક્રમપણુએ કરીને તે ઘડી અભિલષિત ઝાદિની અસિદ્ધિને લીધે.

હવે પ્રકારાન્તરથી પણ મોહમર્ગ નિહાન દર્શાવું—‘ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,’ ‘ઋદ્ધ્યમિષ્વજ્જ્ઞતો વર્મપ્રાર્થનાડપિ મોહઃ’ ખરેખર ! ધર્મરાધન શિવાય આ ઋદ્ધિ ન હોય એમ બાણી ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિના ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી વિભૂતિના અનુરાગથી, આ ઋદ્ધિ મને લાવાન્તરમાં મળેા એવી ધર્મપ્રાર્થના પણ આશાથી ધર્મપ્રાર્થના પણ—ધર્મનું આશસન પણ મોહમર્ગ નિહાન છે, મોહ છે. તો પછી હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી આ ધર્મપ્રાર્થના પણ ‘અતરુતકપણાને હીધે જ’ મોહ છે; આ આશસિત ધર્મનું તે ઋદ્ધિનું હેતુપણું થતું નથી માટે મોહ છે. અર્થાત્ ધર્મને ગોણુ ગણી ને ઋદ્ધિને પ્રધાન ગણી તેવા પ્રકારે ઋદ્ધિની આશાથી ધર્મની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમાં ધર્મ પ્રત્યેના અનાદરભાવથી ધર્મ જ હલકો નિવાત પામે છે, તો પછી વાંચિત-અલિલપિત ઋદ્ધિનો હેતુ કયાંથી હોય ?

તીર્થંકરપણાની આ. પણ આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહ દોષ નિષિદ્ધ છે, એટલે જ મોહમર્ગપણાને હીધે આ નિહાન છત્ર લાવવું આધર છે, એમ સદેવક્ર અતિપાત્ર કરે છે—

૧ ‘તીર્થંકરત્વેડ્યતેતદેવમેવ પ્રતિષિદ્ધમિતિ, અત પવેન્દ્રમાવધાવકૃદેતત્, તયેચ્છાયા પથ તદ્વિજ્ઞનમૂલત્વાત, તત્પ્રવાનતયેતરત્રોપસર્જનમુદ્ધિમાષાત્.’ ૨૧૫

૧ ‘અર્થઃ—તીર્થંકરત્વ પદ્ધતે (પાઠાંતર : તીર્થંકર પદ્ધતે) પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે. અત એવ છત્રલાવઆધર એ છે,—તથાપ્રકારની હમ્મિહાતું જ તદ્વિનિભૂતપણું છે માટે, તત્પ્રવાનતાથી હતરત્ર ઉપસર્જન (ગોણુ) બુદ્ધિભાવ છે માટે. ૨૬૫

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન સાહિબારે, તુમ છો ચતુર મુલાણુ...મનના માન્યા, સેવા બાણુ કાસની રે, દેશે પદ નિર્વાણુ...મનના.”—શ્રી યશોવિજયજી,

પણિકા—કારણ તે એમ છે તેથી—તીર્થંકરેડપિ—તીર્થંકરમાં પણ, અપ્પ મહાપ્રાતિકાષે પૂજેપચારભાગી પ્રાણિવિશેષમાં, તો પછી અન્ય ઇન્દ્રજાદિ વિષયજન આ. માં તો પૂછવું જ શું ? પત્ત—આ, ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી જ પ્રાર્થન જ. જેવા આ જુનાદ્વેશુતપ્ત વિભૂતિભાજન, જુવનેકમણ, પ્રભૂત-ભક્તિભર નિર્ભર અમરગણેથી નિરંતર સેવાતા ચરણપાળા લગવાર તીર્થંકર વર્તે છે, તેવા હું પણ આ તપમણી અનુપાંત મઠી એવંદેષ યાદ; પણ નહિ કે જે નિરભિવંચ ચેતોદ્ધતિ યજી-ધર્મઆદેશ (કરનારી), અનેક સત્તવા હિતરૂપ, નિરુપમસુખદબનક, અચિત્ત ચિન્તામણિ સમા લગવાન છે, હું પણ તેવા યાદ—એવંદેષ (એવા પ્રકારનું) નિષિદ્ધ—નિષિદ્ધ, નિવારિત છે,—દશાશ્વતરકંધાદિમાં. તેથી કહું છે કે—

“પત્તો વ દસાઈસુ” તિત્થયરંમિવિ નિયાણ પહિસેહો।

જુલો મવપહિવન્ધ સામિલ્લંગં તયં જેણ ॥૧॥

અં પુણ નિરમિલ્લંગં ધમ્માપ્પત્તો ઝણેગસસહિલો।

નિદલમસુદ્ધસંજણો અલલચિન્તામણિકલ્લો ॥” ઇત્યાદિ.

ઈદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિ અંગે લલે એમ હો, પણ તીર્થંકર પરવે ધર્મપ્રાર્થનામાં શો વિરોધ છે ? તે માટે કહ્યું—‘તીર્થંકરત્વમાં પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે,’ ઈદ્રાદિ ઋદ્ધિની વાત તો ફર રહો, પણ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિ તીર્થંકરઋદ્ધિની બાબતમાં પણ આ ઋદ્ધિઅભિવંગથી ધર્મપ્રાર્થના બા. પણ પશુ તે જ પ્રકારે નિષેધવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ આ ભુવનાદિભૂત ઋદ્ધિ અભિવંગથી પરમોત્તમ વિભૂતિઓના એકધામરૂપ ભગવાન તીર્થંકર સુરનરવૃન્દોથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ સેવાતા વિચરે છે, તેવો હું પણ આ તપ આદિ અનુબાન થકી થાઈ, એવા પ્રકારની ઋદ્ધિઅભિવંગથી ધર્મપ્રાર્થના પણ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે. પરંતુ ધર્મોપદેશદાનથી જે વધુ જગજીવોને પ્રતિષેધ પમાડી નિસ્તાર કરે છે, એવા આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તીર્થંકર ભગવાન જેવો હું પણ જગત-ઉપકારી થાઈ, એવા પ્રકારની પરાપકાર બુદ્ધિથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ નથી, અને તેવા પ્રકારે દશાશ્રુતસ્કંધાદિમાં કહ્યું પણ છે : ‘પત્તો ચ વસાણુ’ ઇ. અર્થાત્-તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાનનો પ્રતિષેધ સુક્ત છે, કારણ કે અભિવંગ સહિત—ઋદ્ધિઆસક્તિપ્રુક્ત એવું તે નિદાન ભવપ્રતિબંધરૂપ છે; પણ આ ધર્મનો આદેશ કરનાર, અનેક સત્વના હિત, નિરુપમ ક્ષુબ્ધના ઉપભવનારા એવા અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા છે, ઇત્યાદિ, તેવો હું થાઈ એમ જે નિરભિવંગ-અભિવંગ રહિત છે તે તેમ નથી.

આમ ઋદ્ધિઅભિવંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહગર્ભ નિદાન છે. ‘અત એવ ઇષ્ ભાવને બાધકર એ છે,’ એટલા માટે જ ઇષ્ ભાવ-મોક્ષને અનુબંધ કરનાર શુભ-ક્રુશલ. આત્મપરિણામને આ પ્રસ્તુત નિદાન બાધા કરનાર-આધાત નિદાન ખેંચાડનાર છે. શાને લીધે ? ‘તયેચ્છાયા યવ તદ્વિભજ્યત્વાત્.’ ઇષ્ ભાવને બાધકર ‘તથા ઇચ્છાના જ તદ્વિભજ્યત્વાપણને લીધે,’—ધર્મના મોહકરણથી તથાપ્રકારની ઋદ્ધિઅભિલાષાનું જ તે ઇષ્ભાવનું વિભજ્યત્વાપણું છે માટે. તે પણ શાને લીધે ? ‘તત્પ્રધાનતયેતરગ્રોપસર્જનબુદ્ધિભાવાત્’—‘તત્પ્રધાનતાથી ઇતરગ્ર ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે,’ તે ઋદ્ધિના પ્રધાનપણાથી અન્ય-ધર્મમાં મોહ

(અર્થાત્) એટલા માટે જ દશાશ્રુતસ્કંધાદિમાં તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાન પ્રતિષેધ સુક્ત છે, કારણ કે અભિવંગ એવો તે ભવપ્રતિબંધરૂપ છે. પુનઃ જે નિરભિવંગ છે તે ધર્મઆદેશ, અનેક સરસહિત, નિરુપમસુખસંજનક, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા. ઇત્યાદિ.

અત યવ—એટલા માટે જ, ઋદ્ધિઅભિવંગ થકી, ધર્મપ્રાર્થનાના મોહપણને લીધે જ, ફલ-બાધવાધકૃત—ઇષ્ ભાવને બાધકર, ફલો આવો—ઇષ્ ભાવ, નિવૌણુભુવંધી ક્રુશલ પરિણામ, તત્ત્વ-તેનું, લાઘવકૃત—બાધકર, બ્યાગ્રતિકાર, યત—આ, પ્રકૃત નિદાન છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તયેચ્છાયા યવ—તથાપ્રકારની ઇચ્છાના જ, ધર્મના ઉપસર્જનીકરણથી ઋદ્ધિઅભિલાષાના જ, તત્ત્વ-મૂતત્વાત—તેના વિભજ્યત્વાપણને લીધે, ઇષ્ભાવના વિખંધન (પાર્શ્વતરઃ વિખંધક), જ્યતપણને લીધે. આ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્પ્રધાનતય—તેની પ્રધાનતાથી, ઋદ્ધિપ્રધાનથી, હૃતરગ્ર-ધર્મમાં, ઉપસર્જનબુદ્ધિભાવાત્—ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે, કારણઆતરથી-મોહ અધ્યવસાય ભાવને લીધે.

યુદ્ધિભાવને લીધે. અર્થાત્ ઈદ્રાદિ ઋદ્ધિ જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ધર્મની ખાસે તુચ્છ છે, તેને પ્રધાન ગણી, અને ધર્મ જે પરચોત્તમ પરમ પ્રધાન છે તેને ગોણુ ગણ્યો. આમ અનંત અનંત શુભવિશિષ્ટ ધર્મ પ્રત્યેનો અનાદર ભાવ લાગળ્યો, એટલે તેવી ઋદ્ધિ-આશંસારૂપ મોહગર્ભ નિહાન તે મોક્ષપ્રત્યક્ષી ઇષ્ટ ભાવતું વિભજ્યૂત-વિભાંધક થઈ પડે છે.

આ નિહાન અતત્ત્વદર્શન હોઈ, નરકાદિ મહત્ત્વ અપાયતું સાધન છે, ઇં પ્રકારે નિહાનની નિન્દા કરે છે—

૧૧ અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં। અવિશેષજ્ઞતા હિ ગહિંતા—પૃથગ્જનાનામપિ સિદ્ધમેતત્। યોગિયુદ્ધિગમ્યોડર્યં વ્યવહારઃ॥ ૧૧૬

૧૮ અર્થ:—આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ત્વ અપાયતું સાધન છે. કારણ કે અવિશેષજ્ઞતા ખરેખર ગહિંત છે,—પૃથગ્જનોને પણ આ સિદ્ધ છે. યોગિયુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે. ૧૮૬

વિવેચન

“દેશે તો તુમહી ભલા બીભ તો નવિ ભયું રે

વાચક થશ કહે સાંછિં રૂળશે એ સુખ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી મશેાવિજયજી

માટે ‘અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં’—‘આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ત્વ અપાયતું સાધન છે’, અર્થાત્ ધર્મ જેવી પરમ વસ્તુને પામર ઋદ્ધિ આતર હારી જવારૂપ આ પ્રસ્તુત નિહાન અતત્ત્વદર્શન—અપરમાર્થઅવલોકન વિપર્યાસ હોઈ, આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ત્વ અપાયતું—નરકપાતાદિ મહાઅર્થયતું કારણ છે. કારણ કે મહત્ત્વ અપાયતું સાધન ‘અવિશેષજ્ઞતા હિ ગહિંતા’—‘અવિશેષજ્ઞતા ગહિંત છે’;

સાર—અસાર, ગોણુ—પ્રધાન, પરમ—પામર, ઉત્તમ—અધમ, સત્—અસત્ આદિ વિશેષતું—વિભાગતું અભણુપણું ગહિંત—નિન્દિત છે, દૂષિત છે. એટલે સારભૂત,

પણિકા—આ જ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—

અતત્ત્વદર્શનમેતત્—આ અતત્ત્વદર્શન છે, અપરમાર્થ અવલોકન, વિપર્યાસ એમ અર્થ છે, સત્—આ, પ્રકૃત નિહાન. કેવું ? તો કે—મહદપાયસાધનં—મહત્ત્વ અપાયતું સાધન એવું, નરકપાતાદિ અનર્થતું કારણ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અવિશેષજ્ઞતા—અવિશેષજ્ઞતા. સામાન્યથી પુરુષાર્થોપયોગી જીવ—અજીવ ધર્મલક્ષણુ શુભોનો અને તેથી ઇતરૂપ કોષોનો અને તદુલ્લેખોનો વિશેષ—વિશેષ, વિવરક વિભાગ એમ એક અર્થ છે. તત્ત્વ—તેની, અનભિક્ષતા—વિપરીત ગેધરૂપા,—અર્થકૃત્તા અનર્થપ્રાપ્તિહેતુતાથી, હિંસા—અવૃતાદિવત્, હિ—કારણ કે, ગહિંતા—ગહિંત, દૂષિત છે. વારુ આ સી રીતે પ્રતીત થાય ? એમ આશંકીને કહ્યું—

પૃથગ્જનાનામપિ—પૃથગ્જનોને પણ. પૃથક્—તથાવિધ અલૌકિક સામાયિક આચાર—વિચારાદિથી અહિંસિત અહિંસિત નાશાદિપ્રકારવાળા, જનાઃ—જનો, પ્રાકૃત લોકો, તે પૃથગ્જનો, તેષામપિ—

પ્રધાન, પરમ, ઉત્તમ, સત્ એવો ધર્મજ પરમ આદેય છે, તેની સમક્ષ અસારભૂત, મોહ, પામર, અધમ ને અસત્ એવી ત્રણે આદિતું નિદાન અતુપાદેય છે, ઇત્યાદિ વિશેષ-વિભાગના વિવેકતું અજ્ઞપણું નિન્દ છે.

અને ‘પૃથગ્જનોને પશુ આ સિદ્ધ છે.’ તથાપ્રકારના લોકોત્તર માર્ગને અનુસરનારા અસામાન્ય-અસાધારણ જનોથી પૃથગ્-અલગ બાહ્ય એવા જે લૌકિક માર્ગાનુયાયી બાહ્ય આદિ સામાન્ય પ્રાકૃત જનો છે, તેઓને પશુ આ અવિશેષજ્ઞતા અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિત છે ગર્હિત છે એ વસ્તુ સિદ્ધ છે-પ્રતીત છે, તો પછી તેનાથી અન્ય એ પ્રાકૃત જનોને તે લોકોત્તર માર્ગાનુસારી બુદ્ધિમતોનું તો પૂછતું જ શું? એમ પશુ સિદ્ધ ‘અપિ’-પશુ શબ્દનો અર્થ છે. આ અંગે અન્યોક્તિરૂપ બે સુંદર સુભાષિતો પંજિકાકારે ટાંક્યા છે કે—(૧) જે દેશમાં પરીક્ષા કરવા સમર્થ એવા પરીક્ષક જનો નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરથતા નથી; ખરેખર! ભરવાડોના નેહકામાં ગોવાળિઆઓ અન્દ્રકાન્ત જેવા મહામૂલા મણિનું મૂલ્ય ત્રણ કોડીનું આંકે છે! (૨) જે સખા કોકિલ! આ ખંડેરા જનોની નિવાસભૂમિમાં ત્હારા કેમલ ટહુકાથી શું? કારણ કે આ કલાથી અનભિજ્ઞો-અભણ જનો દેવવશથી તેનાથી અભિન્ન વણવાળા તને કાગડો જ સમજે છે! ઇત્યાદિ પ્રકારે અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોને તે પ્રાકૃતજનો પશુ ગર્હણીયપણે-નિન્દપણે પ્રતીત કરે છે.

ત્યારે કોઈ કહેશે-એ ભલે હો! પશુ ધર્મનું ફલ તો અબુદ્ધ્ય છે એમ લોકમાં ફેલ છે, તોપછી એ જ પ્રકારે તેની પ્રાર્થના કરવામાં અવિશેષજ્ઞતા શી વાત? તેનો જવાબ તેઓને પશુ, તો પછી અન્ય એવા શાસ્ત્રાધીન ધીવાલા મુખિઓનું તો પૂછતું જ શું? એમ ‘અપિ’ પશુ શબ્દનો અર્થ છે. સિદ્ધ—સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે, યત્ન—આ, અવિશેષજ્ઞતામહાથ.

“નાર્ચન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ, પરીક્ષકા યજ્ઞ ન સન્તિ દેશે।

આમીરધોષે કિલ ચન્દ્રકાન્ત, ત્રિમિર્વરદેઃ પ્રવદન્તિ ગોપાઃ॥

અર્થાં સત્ત્વે બધિરલોકનિવાસત્રમૌ, કિં કુન્નિતેન તવ કોકિલકોમલેન।

પતે દિ દેવવશતસ્તદભિન્નવર્ણ, ત્વાં કાકમેષ કલયન્તિ કલાનમિત્તાઃ॥”

(અર્થાત્) જે દેશમાં પરીક્ષક નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરથતા (ચલાતા) નથી. ખરેખર! ભરવાડોના નેહકામાં ગોવાળિઆઓ અન્દ્રકાન્તમણિનું ત્રણ કોડીનું મૂલ્ય આંકે છે।

જે સખા કોકિલ! આ અધિર લોકની નિવાસભૂમિમાં ત્હારા કેમલ ફૂલિતથી શું? કારણ કે આ કલાનભિજ્ઞો દેવવશથી તેનાથી અભિન્નવર્ણ એવા તને કાગડો જ સમજે છે।

ઇત્યાદિ અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોના તેઓને પશુ ગર્હણીયપણે પ્રતીતપણે લીધે.

એ ભલે હો! ધર્મના અબુદ્ધ્યફલપણે લોકમાં ફેલપણે લીધે અને તેમ જ તેની પ્રાર્થનામાં અવિશેષજ્ઞતા શી? એમ આશંકાને કહ્યું—યોગિહુલ્લિગમ્બોડયં વ્યવહારઃ—આ વ્યવહાર ચેતીહુલ્લિને મમ્મ છે. આ ત્રણે અભિવર્ગથી ધર્મપ્રાર્થનાના અવિશેષજ્ઞતારૂપ વ્યવહાર મુમુક્ષુઓની હુલ્લિથી પરિચ્છેલ છે. અને ધર્મના આરંભ-અવસાનમાં સુંદર પરિણામરૂપપણે લીધે,—અને ત્હાંના પદે પદે વિપદાઓના પદ્મપણે લીધે મહાન્ વિશેષ છે. અને અન્યને ભનાશિખરે મહો આપ સમજવાના અશકિત પણે લીધે.

અતુર્થભાષારૂપપણથી ભજના : ભગવંતના શુભપ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દવાનલ પડે

આપતાં કહ્યું—‘યોગિયુદ્ધિગમ્યોઽર્થ જ્યહારઃ’—‘યોગિયુદ્ધિગમ્ય
યોગિયુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે,’ શોક્ષમાર્ગને માટે જે ચોચ છે એવા યોગી
આ વ્યવહાર સાચા સુસુક્ષ્મજનની યુદ્ધિને ગમ્ય એવો આ ઋદ્ધિઅભિષંગથી
ધર્મપ્રાર્થનાનો અવિશેષસતારૂપ વ્યવહાર છે. અને ધર્મ તો આરંભથી
માંડી અંત પર્યંત સુંદર પરિણામવંત છે, અને ઋદ્ધિ તો પહેપહે રિપદાઓના પદભૂત છે.
એટલે આ ધર્મનો ને ઋદ્ધિનો મહાન્ વિશેષ છે, ચોટો તફાવત છે. પણ ભવાભિષંગને
હોધે અન્ય ભવાભિનંદી જનો આ .યોગિયુદ્ધિગમ્ય વ્યવહાર સમજવા શક્તિમાન
થતા નથી.

સાર્થક-અનર્થક મુદ્દા પરત્વે સમાધાન કરતાં અત્રે અતુર્થભાષારૂપપણથી ભજના કહી, જ્ઞાના
સમર્થનમાં પાંચ સુભાષિત માધ્યા દોડી ભાવિતાત્મા આચાર્યશ્રી અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા ભગવંતના શુભ-
પ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દવાનલ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૦ સાર્થકાનર્થકચિન્તાયાં માન્યમેતત્, ચતુર્થભાષારૂપત્વાત્ । તદુક્ત—

“ભાસા મસજ્જમોસા, જવરં મત્તીપ માસિયા एस ।

ન હુ જીળપેજ્જદોસા, દેંતિ સમાર્હિં વ વોહિં વ ॥૧॥

તપ્પત્થનાપ તદ્દવિં ય, જ મુસાવાજોવિં પત્થ વિણ્ણેજ્જો ।

તપ્પણિદ્ધાણાજો ચિય, તગુણજો હંદિં ફલ્લમાવા ॥૨॥

ચિંતામણિરયણાદિહિં, જહાં ડ મન્વા સમીહિંવં વત્થું ।

પાવંતિ તદ્દ જિણેહિં, તેહિં રાગાદમાવેડવિં ॥૩॥

વત્થુસદ્ધાવો एसો, મહન્વચિન્તામણી મહામાણો ।

યોલુળં તિત્થયરે, પાવિજ્ઞહ વોદિલામોત્તિ ॥૪॥

મત્તીપ જિળવરાણં, ચિજ્જન્તી પુન્નવસંચિયા કમ્મા ।

શુણપગરિસવહુમાણો, કમ્મવણદવાણલો જેળ ॥૫॥”

પ્રત્યુક્ત મવતિ-અર્થપિ તે મગવન્તો ધીતરાગત્વાદારોગ્યાદિ ન પ્રયચ્છન્તિ, તથાપ્યેવં-
વિષવાક્ (પાઠાંતરવાક્ય) પ્રયોગતઃ પ્રવચનારાધનતયા સન્માર્ગ્યવર્તિનો મહાસત્ત્વસ્ય તત્સત્તા-
નિબન્ધનમેવતદુપજ્ઞાયત इति ગાથાર્થઃ ॥૬॥ ૨૧૭

૨૦ અર્થઃ—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા આ. માં આ લાગ્ય છે,—અતુર્થભાષારૂપપણને
હોધે. તેથી કહ્યું છે—

(કાવ્યાનુવાદ : દોહરા)

ભાષા અસત્ય અમૃષા, ભક્તિથી ભાષિત એહ;

સમાધિ યોધિ ના દોંઝે, ક્ષોણ્ણશગદ્ધેષ જેહ. ૧

તોય તસ પ્રાર્થનથી અહીં, શૃયાવાદ નહિં સાવ;

કારણ તસ પ્રહિધાનથી, તસ શુભથી ફેલભાવ. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાર્થી હશે, વસ્તુ કષ્ટ જ્યમ ખાસ;
ભવ્યો તેમ જિનો થકી, સગાવભાવે ચ તાસ. ૩
વસ્તુસ્વભાવ-અપૂર્વ આ, ચિન્તામણિ મહાભાગ;
તીર્થકરોને રતવી લહે, બોધિલાભ સુભાગ ૪
જિનવર ભક્તિથી પૂર્વના, સચિત કર્મ મહાભુ;
(કારણ) કર્મ-વન દાવાનલ બને, શુભપ્રકર્ષ બહુમાન. ૫

આ અસત્યઅમૃષા ભાષા ભક્તિથી ભાષિત છે; સમ-દ્રેષ જેના ક્ષીણ થયા છે તેઓ સમાધિ અને બોધિ હેતા નથી. ૧

તથાપિ તેની પ્રાર્થનાથી અન મૃષાવાદ પણ ન બંધવે,—તેના પ્રવિધાન થકી જ તેના શુભથી ફલભાવને લીધે. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાર્થ થકી જેમ ભવ્યો સમીક્ષિત વસ્તુ પામે છે, તેમ જિનો થકી—તેઓના સગાઈ અભાવે પણ. ૩

આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે અપૂર્વ ચિન્તામણિ એવા મહાભાગ તીર્થકરને રતવી મહા ભાષ્યવંત બોધિલાભ પામે છે. ૪

જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે શુભપ્રકર્ષ બહુમાન કર્મવનને દવાનલ છે. ૫

આ કહેવાણું થયું—યથાપિ તે ભગવંતો વીતરાગપણાને લીધે આરોગ્યાદિ નથી હેતા, તથાપિ એવવિધ વાક્ય (પાકાંતર : વાક્ય) પ્રયોગ થકી પ્રવચનપ્રસારણનાથી સન્માર્ગવર્તિ મહાસરવને તત્સત્તાનિર્બંધનવાળું જ તે ઉપજે છે,—એમ ગાથાનો અર્થ છે. ॥ ૬ ॥ રેલ

વિવેચન

“વળગ્યા જે પ્રભુનામ, ધામ તે શુભતણા,

ધારી ચેતનરામ એહ ચિર વાચના;

દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર હૃદય સ્થિર ચાખો,

જિન આણુચુત ભક્તિ શક્તિ શુભ આપ્યો.....વિકરમાન ભગવાન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે ‘સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા આ. માં આ ભાલ્ય છે, ચતુર્થભાષ્યપણાને લીધે.’ અર્થાત્ આ ઉક્ત પ્રકારે જે ‘આરોગ્ય-બોધિલાભ અને આપો’ ઇ. વચનઉચ્ચાર

કરવામાં આવે છે, તે એ અસત્યઅમૃષા એવી ચોથી

સાર્થક ભાષાપદ હોવાથી સાર્થક છે ને અનર્થક પણ છે, જેમ વિકલ્પ વા અનર્થક છે. આશંસાપદ આ ચતુર્થ ભાષા કંઈ સાધવાને વા નિષેધવાને

એમ ભજના સમર્થ નથી એટલા માટે અનર્થક છે; અને પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય આણું ફલ હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, જેમ ભજના છે.

પંક્તિકા—સાર્થકાનર્થકચિન્તાયાં તુ માત્રયમેતત્—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તામાં તો આ ભાલ્ય છે,—ચતુર્થમાષ્યપણાને—ચતુર્થભાષ્યપણાને લીધે. આ અભિપ્રાય છે. આ ચતુર્થ ભાષા આશંસાપદ કંઈ સિદ્ધ અર્થ વિધાન કરવાને વા નિષેધવાને સમર્થ નથી—એટલા માટે અનર્થક છે; પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય ફલ આણું હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, જેમ ભાલ્યતા છે.

॥ इति श्रीमुनिचन्द्ररविविचिंतितल्लितविस्तरपञ्जिकायां चतुर्विंशतित्तवः समाप्तः ॥

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંક્યા છે, તેના ભાવાર્થ—(૧) સમાધિ-મોધિ દીઓ એવી આ અસત્યઅમૃતા ભાષા કેવલ ભક્તિથી ભાષિત છે; પણ નિશ્ચયથી તો જેના રાગ-દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે એવા ભગવંતો સમાધિ અને મોધિ હેતા નથી. ચિંતામણિ સમા (૨) તોપણ તેની પ્રાર્થનાથી અત્રે મુખવાદ પણ ન બાણવો, કારણ ભગવંતના શુભપ્રકર્ષણ કે તેના પ્રણિધાન થકી જ તેના શુભથી ફલનો ભાવ-હોવાપણ બહુમાન છે માટે. (૩) ચિંતામણિસ્નાદિ થકી જેમ ભગ્યો સંગીહિત-કર્મવનને હવાનલ વાંચિત વસ્તુ પામે છે, તેમ તેઓના રાગાદિઅભાવે પણ જિનો થકી (વાંચિત વસ્તુ) પામે છે. (૪) કારણ કે આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે આ અપૂર્વ ચિંતામણિ મહાભાગ તીર્થકરને સ્તવીને મહાભાગ્યવંત મોધિ-લાભ પામે છે. (૫) જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે શુભપ્રકર્ષણ બહુમાન એ કર્મવનને બાળી ભસ્મ કરવા માટે હવાનલ છે. ‘શુભપરિસ-ચક્રમાણો કમ્મવણદવાણલો જેણ ।’

તાત્પર્ય કે—તે ભગવંતો વીતરાગપણાને લીધે આરોગ્યાદિ આપતા નથી, તોપણ એવા પ્રકારના વાક્યપ્રયોગ થકી—વાણીપ્રયોગ થકી ‘પ્રવચનઆરાધકપણા વડે કરીને ‘સન્માર્ગવર્તી’ મહાસત્ત્વને તત્સત્તાનિબન્ધનવાળું જ તે ઉપજે છે,’ તે ભગવંતની સત્તાના કારણે જ તે આરોગ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંદો કરતાં નિર્મલ પ્ર. વિશેષશુસંપન્ન બાવા આ સદ્ ભગવંતો અને સિદ્ધિ આપો ! એવી ભાવનાનો ઉપન્યાસ કરતી આ અતુલિયતિસ્તવની સાતમી ગાથાનું આખ્યાન કરે છે—

૨૧

ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આઙ્ગેસુ અહિંસાં પયાસયરા ।

સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા મિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૭॥ ગાહા ।

બ્યાલ્યા—

इह प्राकृतशैल्या आर्षत्वाच्च पञ्चम्यर्थे सप्तमी ऋष्ट्येति, चन्नेम्यो निर्मलतराः पाठा-
त्तरं वा “चंदेहि निम्मलयरसि” तत्र सकलकर्ममलापगमाच्चन्नेम्यो निर्मलतरा इति ।
तथा आदित्येभ्योऽधिकं प्रकाशकराः, केवलोद्योतेन विम्बप्रकाशनादिति । उक्तं च—

“क्षदाइच्चगद्गजं पहा पगासेइ परिमिअं खेअं ।

केवलियणाणलंभो लोयालोअं पगासेइ” ॥१॥

તથા સાગરવરગંભીરા—તત્ર સાગરવર—સ્વચમ્પૂરમણોડમિચીયતે, પરીવહોપસર્ગાવ-
ક્ષોમ્યત્વાત, તત્સમાદપિ ગંભીરા इति માવના ।

સિતં—આતમેષામિતિ સિદ્ધા, કર્મવિગમાત્કૃતકૃત્યા इत्यर्थः ।

સિદ્ધિં—પરમપદપ્રાપ્તિ મમ વિશન્તુ—અસ્માકં પ્રયચ્છન્તિવાતિ ગાથાર્થઃ ॥૭॥ ૨૧૮

૨૧ અર્થ :—

ચંદ્રોથી નિર્મલા સૂર્યથી, અધિક પ્રકાશકર;
સિદ્ધો સાગરવરગલીર, સિદ્ધિ દિવ્યો મમ સાર. ૭
ચંદ્રોથી નિર્મલતર, આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,
સાગરવરગલીરા એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો !

બ્યાબ્યા—

અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી અને આર્ષપણથી પંચમી અર્થમાં સંપત્તી રૂપવી.

ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરા:—(પાઠાંતરં વા) ચંદ્રેદિ નિમ્મલપરા—ચંદ્રોથી વધારે નિર્મલ.
તેમાં સકલ કર્મભલના અપગમ થકી ચન્દ્રોથી નિર્મલતર—વધારે નિર્મલ.

તથા આદિત્યેભ્યોઽધિકં પ્રકાશકરા:—આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,—કેવલ ઉચોતથી
વિશ્વપ્રકાશનને લીધે. કણ્ઠું છે કે—

“ચંદ્ર—આદિત્ય—બ્રહ્માની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે કેવલજ્ઞાનલાલ. લોકલોકને
પ્રકાશે છે.”

તથા—સાગરવરગલીરા :—સાગરવરથી ગલીર, તેમાં સાગરવર તે સ્વયંભૂરમણ
કહેવાય છે,—પરીપક્વ-ઉપસર્ગાદિથી અશોભ્યપણાને લીધે. તેના કરતાં પણ ગલીર એમ
ભાવના છે.

સિદ્ધિ—સ્માર્તે પવાં રતિ સિદ્ધા:—સિદ્ધિ આત છે બેઆણું તે સિદ્ધા,—કર્મ વિગમ થકી
કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે.

સિદ્ધિ—સિદ્ધિ, પરમપદપ્રાપ્તિ, મમ વિશ્વન્તુ—મને આપો ! અમોને આપો ! એમ
ગાથાર્થ છે. ૨૯૮

વિવેચન

“ચંદ્રપ્રભ બિન સાદિયા રે, તુમ છો ચતુર સુબલુ....મનના માન્યા;

સેવા જાણો દાસની રે, દેશે દુખ નિર્વાણ....મનના માન્યા.”—શ્રી યશોવિજયજી

તથા ‘ચંદ્રોથી નિર્મલતર’ ઇ. સકલ કર્મભલના અપગમ—ફર થવા થકી—ને ચંદ્રો
કરતાં પણ વધારે નિર્મલ છે; તથા કેવલઉચોતથી વિશ્વપ્રકાશનને લીધે જે આદિત્યોથી—
સૂર્યોથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારા છે; તથા પરીપક્વ-ઉપસર્ગાદિથી અશોભ્યપણાને લીધે
જે સાગરવર-સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ ગલીર છે, એવા તે કર્મવિગમથી કૃતકૃત્ય
સિદ્ધો મને સિદ્ધિ—પરમપદ પ્રાપ્તિ આપો !

॥ इति लोगस्त सव ॥

સર્વલોકેઅર્હત્તૈત્યવન્દન સૂત્ર

એમ ચતુર્વિંશતિસ્તવ કહી સર્વલોકમાં જ અર્હત્તૈત્યોના વંદનાદિ નિશ્ચિત કાચોત્સર્ગકરણાર્થે વંદનાકાચોત્સર્ગ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરી તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૨૨ પદં ચતુર્વિંશતિસ્તવમુક્ત્યા સર્વલોક પવાર્હતૈત્યાનાં કાચોત્સર્ગકરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા—

“ સર્વલોખ અર્હિંત્ત્વેદ્યાણં કરેમિ કાચસ્સગમિત્યાદિ જાવં વોસિરામિ । ”

જ્યાહ્યા પૂર્વવત, ન જરં સર્વલોકે અર્હત્તૈત્યાનાં હત્યાન્ લોચયતે—હસ્યતે કૈવલજ્ઞાન-ભાસ્વતેતિ લોકચતુર્વેશરજ્જ્વાત્મકઃ પરિગૃહ્યતે હિતિ ઉક્તં ચ—

“ ધર્માદીનાં વૃત્તિર્દ્રવ્યાણાં યવતિ યત્તત્સેત્રમ્ ।

તૈર્દ્રવ્યેઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં શ્લોકોક્તયમ્ ॥ ૧ ॥ ”

સર્વ્યઃ શ્વસ્થસ્તિર્થ્યુર્ધ્વમેદમિન્નઃ સર્વશ્રાસૌ લોકાશ્ચ સર્વલોકસ્તસ્મિન્ સર્વલોકે પ્રેલોચ્ય હત્યર્થઃ । તથાહિ—અધોલોકે જમરાદિમયનેષુ તિર્થગ્લોકે ક્રીપાચલમ્પોતિષ્ક-વિમાનાદિષુ ઊર્ધ્વલોકે સૌધર્માદિષુ સન્ત્યેષાર્હતૈત્યાનિ ।

તત્તથ મૌલં વૈત્યં સમાધેઃ કારણમિતિ મૂલપ્રતિમાયાઃ પ્રાક્ પશ્યાત્સર્વેર્હન્તસ્તદ્ગુણાં હિતિ સર્વલોકપ્રદઃ ।

કાચોત્સર્ગચર્ચઃ પૂર્વવત, તથૈવ સ્તુતિઃ, નજરં સર્વતીર્થકરાણામ્, અન્યથાઽન્યઃ કાચો-ત્સર્ગઃ અન્યા સ્તુતિરિતિ ન સમ્યક્, પદમપ્યેતદ્વ્યુપગમેઽતિપ્રસક્તઃ ।

હ્યાદ્ પદમન્યાદેશેઽન્યપાઠઃ, તથા ચ નિરર્થકા ઉદેશાદયઃ સૂત્રે હિતિ ચત્તિક્ષિદેતત્ ॥

॥ જ્યાહ્યાતં લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદિ સૂત્રમ્ ॥ ૨૧૧

૨૨ અર્થઃ—એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કહી, સર્વલોકે જ અર્હત્તૈત્યોના કાચોત્સર્ગ-કરણાર્થે આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

“ સર્વલોકને વિષે અર્હત્તૈત્યોના (વંદન પ્રત્યયે ઇ.) કાચોત્સર્ગ કરું છું, ઇત્યાદિ યાવત્ વોસરાવું છું. ”

વ્યાખ્યા પૂર્વે એમ. પરંતુ—

સર્વલોકે અર્હતૈત્યાનાં—સર્વલોકમાં અર્હત્તૈત્યોના. અત્રે લોચયતે—લોકાય છે, કેવલજ્ઞાન ભાસ્કરથી રૂખાય છે તે લોક, ચતુર્વેશ રજ્જ્વાત્મક પરિગ્રહાય છે. કહ્યું છે કે—

“ ધર્માદિ દ્રવ્યોની બધાં વૃત્તિ છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક કહેવાય છે; તેનાથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય છે. ”

સર્વઃ—સર્વ, અધઃ—તિર્થંગ-ઊર્ધ્વલોકથી લિન્ન, અને સર્વઘાતો લોકઃ સર્વલોકઃ—અને સર્વ એવા તે લોક તે સર્વલોક, તસ્મિન્—તેમાં, સર્વલોકમાં, ત્રૈલોક્યમાં એમ અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—અધોલોકમાં ચમર આદિ હવનામાં, તિર્થંગલોકમાં ક્ષીપ-અચલ-નચોતિષ્ક વિમાન આદિમાં, ઊર્ધ્વલોકમાં સૌધર્મ આદિમાં અહૃતૈત્ય છે જ.

અને તેથી કરીને મૌલં ચૈત્યં સમાવેઃ કારણ—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, એટલા માટે મૂલ પ્રતિમાનું પૂર્વ (અહુષ), પછી સર્વ અહૃતો તદ્દશુવાળા છે એટલા માટે સર્વલોકનું અહુષ છે.

કાયોત્સર્ગચર્યા પૂર્વવત્; તેમ જ સ્તુતિ, પરંતુ સર્વ તીર્થકરોની નહિં તો અન્ય કાયોત્સર્ગ, અન્ય સ્તુતિ એમ સમ્યક્ ન હોય. એમ પણ એના અવશ્યપણને અતિ પ્રસંગ આવે.

એમ (શંકા) થાય કે અન્ય ઉદેશ અન્ય પાઠ અને તથાપ્રકારે મૂત્રમાં ઉદેશાદિ નિર્ણય છે, તો તે આ યત્કિચિત્ છે. ૨૯૮

॥ લોકના ઉલ્લેખકરેને ધૃત્યાદિ મૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

“જિનપદિમા જિન સારણી, કહી સૂત મગર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ—‘લોગસ્ત’ સૂત્ર કહી, સર્વલોકમાં જ અહૃતૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવા અર્થે આ ‘સર્વલોકોપ સરિહંતવેદ્યાય’ ધ્વ. વન્દના-કાયોત્સર્ગ છે. અને તેનું વ્યાખ્યાન અગાઉ જેમ કહ્યું છે તેમજ બાણુવું. માત્ર એટલું જ વિશેષ છે કે અત્રે ‘સર્વલોક’ એટલે ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એ ત્રણે લોકમાં જે ‘અહૃત-ચૈત્યો’—જિનપ્રતિમાઓ છે, તેના વન્દનર્થે આ બીજો કાયોત્સર્ગ છે. અને તેથી ‘મૌલં ચૈત્યં સમાવેઃ કારણમ્’—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, અર્થાત્ મૂળ પ્રતિમાજી જેના અવલંબનપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરાય છે તે સમાધિનું—આત્મસમાધિનું કારણ છે એટલા માટે તેને ઉદેશીને પહેલો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. અને પછી ‘સર્વેઽર્હસ્તાઃ તદ્દશુનાઃ’—સર્વે અહૃતો તદ્દશુ-તે જ શુભુવાળા છે એટલા માટે શુભુઅલેક્ષ્યાવથી સર્વલોકમાં અહૃત-ચૈત્યોને ઉદેશીને બીજો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. બાકી બીજો બધો વિધિ પૂર્વવત્. તેમજ અત્રે સ્તુતિ પણ કહેવી, પણ તે સર્વ તીર્થકરે સંબંધિની કહેવી શેષ સુગમ છે.

॥ इति महर्षि श्रीहरिमद्राचार्यविरचितार्या मनःसुखनन्दनेन भगवान्वातेन हेमदेवीं सुजातेन चिद्देहमविशोषिनीटीकाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचितार्यां ललित-विस्तरार्यां लोगस्सत्तत्र (चतुर्विंशति जिनस्तवः) ॥ तथा सर्वलोके अर्हतैत्यवन्दनस्य ॥

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્ર: શ્રુતસ્તવ

હવે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરતાં આચાર્યજી, સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરી પછી તેઓએ ઉપદેશીયું પ્રદીપ સમુદ્ધાગમ સ્તવવા યોગ્ય છે એમ આ સૂત્રનું પ્રયોજન નિર્દિષ્ટ કરી, પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

^૧પુનઃ પ્રથમપદકૃતામિત્યં પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ વિધિવત્પઠતિ પઠન્તિ ચા ।
તસ્યેદાનીમભિસમ્બન્ધો વિવરણં ચોન્નીયતે—

સર્વતીર્થકારણાં સ્તુતિક્ષ્ણા, હૃદાનીં તૈરુપદિષ્ટસ્યાગમસ્ય । યેન તે ભગવન્ત-
સ્તદભિહિતાઃ સાવાઃ સ્ફુટમુપલમ્બન્તે તત્પ્રદીપસ્થાનીયં સન્યક્ષુતમર્હતિ
કીર્તનમ્ । અતઃ હવમુચ્યતે । ૩૦૦

પુષ્કરવરદીવદ્ધે ધાયદસંઢે ય જંબુદીવે ય ।

ભરહેરવયવિદેહે ધમ્માદગરે નમંસામિ ॥૧॥

^૧અર્થ:—અને પુનઃ પ્રથમ પદથી જેની અભિષેખા (નામ સંજ્ઞા) કરાઈ છે એવું પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ વિધિવત્ (એક) પઠે છે, ચા (બહુ) પઠે છે. તેના હવે અભિસંબંધ અને વિવરણ કહેવામાં આવે છે—

સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરી હવે તેઓથી ઉપદિષ્ટ આગમની,—જેના વડે કરીને તે ભગવન્તે અને તેઓએ કથેલા ભાવો સ્ફુટ બાણવામાં આવે છે, તે પ્રદીપસ્થાનીય સમ્યક્ શ્રુત કીર્તન અહીં છે, એથી આ કહેવામાં આવે છે. ૩૦૧

(બધારૂપ કાવ્યાનુવાદ : આર્યા)

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધે, ધાતકીખંડે જંબુદ્વીપે વળી;

ભરતૈરવતવિદેહે, ધર્માદિકરો નમું છું લળી. ૧

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં, ધાતકી ખંડમાં અને જંબુ-
દ્વીપમાં ભરત—ઐરવત—વિદેહને વિષે ધર્મઆદિકરોને હું
નમસ્કાર કરું છું. ૧

આ ઉક્ત પ્રથમ ગાથાની રજૂ વ્યાખ્યા કરે છે—

^૨વ્યાખ્યા—

પુષ્કરણિ—પંચાનિ તૈર્વરઃ, પુષ્કરવરશાસી દ્વીપચ્છેનિ સમાસઃ, તસ્યા —યાનુયાંતરા-
જ્ઞાવાંશભાગવતિ તસ્મિન્,

તથા ઘાતકીનાં લખ્ડાનિ ચસ્મિન્સ ઘાતકીલખ્ડો દ્વીપઃ તસ્મિન્સ,
તથા જન્મ્વા રપલક્ષિતસ્તપ્થાનો વા દ્વીપો જન્મદ્વીપઃ તસ્મિન્સ,
પતેષ્વદ્વૈતૃતીયેષુ દ્વીપેષુ મહાચરણેત્રમાધ્યાન્નીકરણતઃ પશ્ચાતુર્પૂર્વોપન્યસ્તેષુ મરતૈરાવ-
તવિદેહાનિ, પ્રાકૃતશૈલ્યા ત્વેકવચનનિર્દેશઃ, દ્વન્વૈકવદ્વાવાદ્યા મરતૈરાવતવિદેહ પ્રત્યપિ
મયતિ,

તત્ત્વ ધર્માદિકરાન્નમસ્યામિ ।

‘વુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જીવાનિ’ ત્યાદિશ્લોકોકનિરુકો ધર્મ, જ વ દ્વિમેદઃ-પ્રતધર્મ,
સ્વારિધર્મસ્ય । ક્રુતધર્મેણેદાધિકારઃ, તસ્ય જ મરતાદિધ્વાદૌ કરણશીલાસ્તીયેકરા
પલ ૩૦૧

અર્થઃ—આપ્યા—

પુષ્કરાણિ—પુષ્કરે, પશો, તે—તે વડે કરીને, વડ—વડ, તે પુષ્કરવર તે પુષ્કરવર
અને દ્વીપ એમ સમાસ છે, તસ્ય અર્ધ—તેણે અર્ધ,—આદ્યપોતર પર્વતના અર્ધગુણા-
યેતી, તેમાં.

તથા—ઘાતકીએના ખડા જેમાં છે તે ઘાતકીલખ્ડઃ—ઘાતકીખડ, અને તેમાં,

તથા—જન્મથી ઉપલક્ષિત વા તપ્થાન દ્વીપ તે જન્મદ્વીપઃ—જન્મદ્વીપ, અને તેમાં,

આ મહત્તર ક્ષેત્રપ્રાધાન્યના અંગીકરણથી પશ્ચાતુર્પૂર્વીય ઉપન્યસ્ત એવા અહીં
દ્વીપોમાં, જે મરતૈરાવતવિદેહાનિ ભરત-એશ્વત-વિદેહ,—પ્રાકૃત શૈલીથી એકવચનનિર્દેશ
છે અથવા દ્વન્વૈકના એકવચ્ચલાવથી મરતૈરાવતવિદેહઃ—ભરત-એશ્વત-વિદેહ એમ પણ
હોય છે, ત્યાં ધર્માદિકરાન્નમસ્યામિ—ધર્મઆદિકરેને હું નમસ્કાર કરું છું. ‘વુર્ગતિ-
પ્રસૂતાન્ જીવાન્’ કત્યાદિ શ્લોકોકતે નિરૂક્તવાળો ધર્મ, અને તે દ્વિમેદઃ—ક્રુતધર્મ અને
આરિધર્મ. અહીં ક્રુતધર્મથી અધિકાર છે, અને તેના ભરતાદિમાં જાદૌ કરણશીલાઃ—
આદિમાં કરણશીલ તીર્થકરો જ. ૩૦૧

નિવેચન

“પુષ્કલાવર્ધ વિભુયે હો કે, વિચરે તીરથપતિ,

પ્રભુ ચરણને રોવે કે સુર નર અસુરપતિ;

જસુ શુભ પ્રગટવો હો કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આતમ, શુભની હો કે પ્રમદી બનત રમા.”—શ્રી દેવચંદ્રેણ

આમ ‘સર્વ તીર્થકરેની સ્તુતિ કહી,’ હવે આ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધે એમ પ્રથમ પદ
પરથી જેવું તેવું નામ પાડ્યું છે એવા આ સુત્રમાં તે અર્ધત ભગવતોએ ઉપદેશોના
આગમની—આપ્ત વચનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કારણકે આ
પ્રદીપસ્થાનીય આગમ આગમ ‘પ્રદીપસ્થાનીય’ છે,—‘પ્રસીપસ્થાનીય’, પ્રકૃષ્ટ દીપકને
રહુત્ય

સ્થાને છે, કે એના વડે કરીને તે ભગવતેવું અને-તેઓએ કથેલા
ભાવોનું સ્ફુટ સ્પર્શ બધાવામાં આવે છે, એટલે આગમ અધિકારશર્થ આ
લોકમાં આ દીપક સમાન ‘સમ્યક્ શત કીર્તન અર્હે છે,’ ‘તત્ત્વદીપસ્થાનીય સમ્યકશુભમદિ-

કીર્તનય',—કીર્તનને થોડ્ય છે એટલે જ કહ્યું—'પુષ્કરવદ્ધીપાર્થમાં' ધ. આ. સુત્ર-

અને વધારે મોટું ક્ષેત્ર તેના પ્રધાનપણથી પશ્ચાત્પૂર્વીથી—કલટા કરને પુષ્કરવર-દ્વીપાર્થ, પાતકિપરંકે ને જળદ્વીપ એમ મૂકેલ છે. આ અઘી દ્વીપને વિષે ભરત, ગૈરવત, વિદેહ એ ક્ષેત્રોમાં જે ધર્મના આદિકરો છે તેઓને હું નમસ્કાર કરું છું. શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ એ બે પ્રકારના ધર્મમાં અત્રે શ્રુતધર્મ વિવક્ષિત છે; તેના આદિમાં કરણશીલ—કરવાના સ્વભાવવાળા તીર્થંકરો જ છે. શેષ સુગમ છે.

શ્રુતજ્ઞાત્રી સ્તુતિ કરવાનો ઉપક્રમ છે, તો અત્રે તીર્થંકરોની સ્તુતિનો પ્રસંગ શા ? એ સંકાનો ઉત્તર આપે છે—

આહ—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય સ્તુતિઃ પ્રસ્તુતા, કોઽવસરસ્તીર્યક્રતાં ? યેનોચ્યતે ધર્મ્માદિકરા-ન્નમસ્થામીતિ ।

કહ્યતે—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત, અન્યથા તદ્યોગાત, પિતૃભૂતત્વેનાવસર-પચામિતિ । ૩૦૨

૩અર્થ :—સંકા—શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત છે, તીર્થંકરોનો અવસર શા ? જેથી કહેવામાં આવે છે 'ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું' એમ

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને (તેઓ થકી જન્મ-પણાને) લીધે, અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે, પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે. ૩૦૨

વિવેચન

જય જિનવાણી ! જય ગુણ ખાણી !

વીર પિતાની ભિનીત હૃદિતા ।

ભવ ભય ભીરુ ભૂત સુહિતા ।—પ્રજાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

અત્રે સંકા થવી સંભવે છે કે અત્રે 'શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત છે' તીર્થંકરોની સ્તુતિનો અવસર—પ્રસંગ ક્યાંથી ? તો પછી ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું' એમ કેમ મળે ?

એનું સમાધાન—શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને લીધે—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત—અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન છે તે તીર્થંકરો થકી પ્રભવ-જન્મ પામ્યું છે, 'અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે,' નહિં તો તે શ્રુતજ્ઞાનનો ભોગ જ ન બને માટે, 'પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે,' 'પિતૃભૂતત્વેન અવસરઃ પચામ્ ।' તીર્થંકરો એ શ્રુતજ્ઞાનના જનક પિતા છે, એટલા માટે એ તીર્થંકરોની સ્તુતિનો અત્ર પ્રસંગ પ્રસ્તુત જ છે.

"અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞ દેવ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ કૃપાળુ સદૃશુર દેવ ! તથે આ ભિશ્વમાં સર્વકાળ જયવંત વત્તો ! જયવંત વત્તો !"

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રભ

આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ થયો, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

‘‘પતેન સર્વથા અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ । ચયોક્તે—‘‘અસમ્મવ્યપૌરુષેય’’ । વાન્ધ્યેયસર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતં વચનં વિદુષામનુપન્યસનીયં વિદ્વત્સમવાયે, સ્વરૂપનિરાકરણાત્ ।
તથાદિ—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति चेति પુરુષક્રિયાનુગતં રૂપમસ્ય, પતત્ક્રિયાઽમાવે કર્મ
તદ્ભવિતુમર્હતિ । ૩૦૩

અર્થ :—આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ થયો. એમ કહ્યું છે કે
‘‘અપૌરુષેય અસંભવિ’’ છે. વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું અપુરુષકૃત
વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સમવાયમાં ઉપન્યાસ કરવા થોડું નથી,—સ્વરૂપનિરાકરણને લીધે.
તે આ પ્રકારે—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति च ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્યતેય છે (તે વચન)
એમ પુરુષ ક્રિયાઅનુગત આતું રૂપ છે, આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોયું થાય છે ૧૩૦૩

વિવેચન

‘‘અર્માર્થમૌ વિના નાકું વિનાક્તેન મુલં કુલ્લઃ ।

મુલાદિના ન વક્તૃત્વં તચ્છાસ્તારઃ પરે કથમ્ ? ॥’’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યૃણ.

અને ‘‘આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ થયો’’, આ-અર્થના આકિ-
રણથી ઉપરથી સર્વથા અર્થરૂપ જ્ઞાનરૂપ વા શબ્દરૂપ એમ વચનના સર્વ પ્રકાશનપ્રકારથી
અપૌરુષેય વચનનું નિરાકરણ કહ્યું, અર્થાત્ વચન પુરુષપ્રયત્નજન્ય નથી, પુરુષકૃત નથી
એ માન્યતાનું નિરસન કહ્યું. આનું સમર્થન કરતું ધર્મસાર પ્રકરણનું વચન અત્ર દીકરું
છે—‘‘અસમ્મવિ અપૌરુષેય’’ ‘‘અપૌરુષેય અસંભવિ’’ છે, અપુરુષકૃત વચન સંભવતું નથી.

આનું જ વિવરણ કરતાં લલિતવિસ્તરાર આચાર્યૃણ વહે છે—‘‘વાન્ધ્યેયસર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતવચનં ।’ ૬૦ ‘‘વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું

પણ્નિકા—પતેન છત્તાદિ. પતેન—આ વડે, ધર્મોદિકરત્વના ગાપન વડે, સર્વથા—અર્થ-ગાન-
શબ્દરૂપ પ્રકાશનપ્રકારના કાલ્પનીય, અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ—પુરુષકૃત વચન નથી એમ એનો નિરાસ
કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજાય છે. વચનાન્તરથી પણ આને સમર્થિત કરવા કહ્યું—ચયોક્તે—
એમ કહ્યું છે, ધર્મસાર પ્રકરણમાં વચન-પરીક્ષામાં, અસમ્મવિ—નથી સંભવતું એમ અર્થ છે,
અપૌરુષેય—અપુરુષકૃત, વચન એમ પ્રકરણી સમજાય છે. એ જ શ્રુતિકાર બાપ્ત્ય કરે છે—

વાન્ધ્યેયસરવિષાણતુલ્યં—અસત્ એમ અર્થ છે, અપુરુષકૃતં વચન—અપુરુષકૃત વચન. તેથી
શું ? તે ગાટે કહ્યું—વિદુષાં—સુધીએને, અનુપન્યસનીયં—પક્ષતાથી અભ્યવહારણીય છે, વિદ્વ-
ત્સમવાયે—સભ્ય પરિપક્વ. ક્યા કારણથી ? તે ગાટે કહ્યું—સ્વરૂપનિરાકરણાત્—સ્વરૂપનિરાકરણને
લીધે. અપૌરુષેયત્વ સાબિતી ધર્મિસ્વરૂપે વચનપણે પ્રતિપદ્યે લીધે. આની જ ભાવના કર્હી. તથા
છત્તાદિથી, કર્મ તદ્ભવિતુમર્હતિ એ જાતથી. અને આ સુચન છે. પ્રયોગઃ—જે ઉપન્યસ કરતાં
સ્વવચનથી પણ આધિત થાય છે, તે વિદ્વાને વિદ્વત્સભામાં ઉપન્યસનીય નથી. એમ—મહારી ખાતા વંધ્યા
છે, મહારી પિતા કુમારબ્રહ્મચારી છે. અને તથાપ્રકારનું અપૌરુષેય વચન છે.

અપુરુષકૃત વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સમવાચમાં ઉપન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી;’ વધ્યાપુત્ર ને ગધેડાના શીંગડાનું અસ્તિત્વ જ છે નહિ, વચન વદતો- એટલે વાંઝણીના પુત્ર ને ગધેડાના શીંગડા જેવું જે અસત્ ને વ્યાઘાતરૂપ અસંભવિત છે એવું. ‘અપુરુષકૃત વચન’ છે એમ બુદ્ધિમાન

વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સભામાં રજૂ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે ‘સ્વરૂપ-નિરાકરણને લીધે’ અપૌરુષેયપણા રૂપ સાધ્ય વચનપણાથી જ વિરોધ પામે છે. જેમ વાંઝણી છે તો પુત્ર કયાંથી? ને પુત્ર છે તો વાંઝણી કયાંથી? એટલે વાંઝણીનો પુત્ર એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. અથવા ગધેડો છે તો શીંગડા કયાંથી? ને શીંગડો છે તો ગધેડો કયાંથી? એટલે ગધેડાના શીંગડા છે એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. તેમ અપૌરુષેય છે તો વચન કયાંથી? ને વચન છે તો અપૌરુષેય કયાંથી? એટલે અપૌરુષેય વચન છે એવી હરબાકત મૂકવી તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે, ‘મ્હારા મોડામાં જીભ નથી’. એમ વદતોવ્યાઘાતરૂપ થાય છે. એટલે એવી વાત મૂકવી તે વિદ્વત્પરિપક્વમાં પોતાને ક્લાસિક રૂપ સ્થિતિમાં મૂકવારૂપ થાય છે, એટલે કયો વિદ્વાન એમ કરે?

તે સ્વરૂપનિરાકરણ આ પ્રકારે—‘ઉક્તિર્વચનં ઉચ્યત્ત્વમિતિ જ’—‘ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્ચારાય તે વચન’ એમ પુરુષક્રિયાઅનુગત આનું રૂપ છે,—‘પુરુષક્રિયાનુગત

રૂપમસ્ય’—‘આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોવા યોગ્ય છે?’

ઉક્તિરૂપ વચનનો અર્થાત્ ઉક્તિ-બોલવામાં આવે-ઉચ્ચારવામાં આવે તે વચન કહેવાય

પુરુષક્રિયા વિના છે; અને આ વચનનું સ્વરૂપ પણ પુરુષની હોઠ-તાલુ-જીભ આદિની

અસંભવ ક્રિયાને અનુગત-અનુસરતું છે, અર્થાત્ પુરુષની તે તે ઉચ્ચારણક્રિયા

હોય તો જ વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તો જ વચનનો સ્વરૂપસંભવ હોય છે, નહિ તો આ ક્રિયા ન હોય તો તે વચનનો ઉદ્ભવ જ ન સંભવે. માટે ‘મ્હારી માતા વાંઝણી છે, અથવા મ્હારો પિતા કુમાર બ્રહ્મચારી (માળકુંવારો) છે’, તેની જેમ વચન અપૌરુષેય છે એમ કહેવું તે પોતાના વચનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે આવું મૂર્ખાઈભર્યું વચન વિદ્વાને વિદ્વજ્જનોની સભામાં મૂકવા યોગ્ય નથી જ એમ સિદ્ધ થયું.

આ અપૌરુષેય વચન પુરુષઆપાર વિના કેવલ આપોઆપ ધ્વનિ કરતું કથાં બોવામાં આવતું નથી, ઇ. યુક્તિથી અપૌરુષેય વચનકરણનાં અસારપણું ખુલ્લું કરે છે—

‘તથાત્કેવલં ક્વચિદ્ધ્વનનુપલભ્યતે, ઉપલબ્ધાવપ્યદશ્યવક્ત્રાચ્છાસમ્મવાત, તન્નિવ-સ્તુપાયામાવાત, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિસિદ્ધેઃ, અન્યથા તદયોગાત, પુનસ્તત્કલ્પનાવૈયથ્યાદિસાર-મેતદિતિ ।’ ૩૦૪

‘અર્થ’ :—અને આ (અપૌરુષેય વચન) કેવલ ક્વચિત્ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી. ઉપલબ્ધિ સતે પણ અદશ્ય વક્તાની આશાકાના સંભવને લીધે, તેના (આશાકાના) ૬૯

નિવૃત્તિઉપાયના અભાવને લીધે, અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે,—આ અસાર છે. ૩૦૪

વિવેચન

“નિર્મળ તુજ ગુણ વાણી રે જે શ્રવણે સુણે,

તેહી જ શુભમણિ ખાણી રે....કુંઝ બિનેસર !”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે વહી કહેશે—પુરુષ વિના આપોઆપ આ વચન કેમ ન બેઠે ? તે માટે કહ્યું—
‘આ કેવલ કરચિત્ત્વેનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી ‘ન ચૈતત્કલ્પલ્લ ક્વચિદ્ ઇવનુપલભ્યતે’
આ તમે અપોરુપેય એવું જે વેદવચન માનો છો, તે પુરુષ-
આપોઆપ અવાજ વ્યાપાર વિના કેવલ—આપોઆપ જ કયાંયે થવનિ કરતું—અવાજ કરતું
કરતા વચનની ઉપલબ્ધ થતું નથી, સંભળાતું નથી અને કયાંક કદાચ કંઈક ઉપલબ્ધ
અનુપલબ્ધ થાય જ છે એમ બે કહેા તો ‘ઉપલબ્ધિ સતે પશુ અદૃશ્ય વક્તાની
આશંકાના સંભવને લીધે આ અસાર છે;’ કરચિત્ત્વે તેવા થવનિ કરતા

પણિકા—અનુચ્ચય કલો—ન જ—ન જ, ઘટત્—આ, અપોરુપેયનાથી અનુપમત વેદવચન,
કૈવલ્ય—કેવલ, પુરુષઆપાર રહિત, ક્વચિદ્—આકાશાદિર્મા, ઇવનત્—થવનિ કરતું, અનુપલભ્યતે,
ઉપલભ્યમાન—ઉપલબ્ધ થતું, સંભળાતું. કરચિત્ત્વે કરચિત્ત્વે ઉપલબ્ધ થાય જ છે એમ બે કહેા
તો તે માટે કહ્યું—

ઉપલબ્ધાવપિ—ઉપલબ્ધિમાં પશુ, શ્રવણે પશુ,—કરચિત્ત્વે થવનત્ સ્વપ્ના, અદૃશ્યવક્તાસાક્ષા-
સમ્ભવાત—અદૃશ્યસ્ય—અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિ, વક્તુઃ—વક્તાની, આશાક્ષાસમ્ભવાત—આશંકાના
સંભવને લીધે, તેનાથી ભાષિત હોય એવા સંસર્ગભાવ થયી ઘટત્સારે આ અસાર છે એમ સંબંધિત
થાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તન્નિવૃત્ત્યુપાયાભાવાત—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની
નિવૃત્તિના ઉપાયઅભાવને લીધે. એવા કાઈ હેતુ છે જ નહિ’ કે એથી તે આશંકા નિવર્તી થાય.
એ પશુ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિસિદ્ધે—અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે. અતીન્દ્રિય—અતીન્દ્રિય એવા
પિશાચાદિક, અર્થ—અર્થને વર્ણુ શીલઃ પુરુષ ઘવ—દેખવાના શીલવાળો પુરુષ જ તેની નિવૃત્તિનો
ઉપાય છે,—તે થકી જ આ પિશાચાદિથી અસરવાળું વા રતત્ એવ થવનિ કરતું ઉપલબ્ધ થાય છે,
એવા નિશ્ચયના સહભાવને લીધે. બ્યતિરેક કલોઃ—અન્યથા—નહિ’ તો, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી’ નિના, તત્-
‘યોગાત્—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વારુ, બે અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શી’ સિદ્ધ
થાય છે, તો તેથી શી ક્ષતિ છે ? તે માટે કહ્યું—પુનઃ તત્કલ્પનાવૈયર્થયાત્—અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને
માન્ય કરી પુનઃ—ફરી અપોરુપેય વચનકલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે. કારણ કે તે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિ’
માનનારાઓને જ સાર છે. એમ કહ્યું છે કે—

“અતીન્દ્રિયાનામર્થાનાં, સાક્ષાદ્દ્રષ્ટા ન દિષ્ણતે ।

વચનેન દિ નિત્યેન, યઃ પચ્યતિ સ પચ્યતિ ॥”

(અર્થાત્) અતીન્દ્રિય અર્થોના સાક્ષાદ્ દૃષ્ટા છે નહિ; નિત્ય વચનથી જ ને દેખે છે તે દેખે છે.
(અસાદ—અસાર, પરિશ્લેષ, નિષ્ફળ, ઘટત્—આ, વચન અપોરુપેય છે એ.

શબ્દની ઉપલબ્ધિ-અવલુપ્ત અનુભવ થતો હોય, તોપણ ત્યાં કોઈ અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિ વક્તાની આશંકાનો સંભવ હોય છે, એટલે આ અપૌરુષેય વચન અસાર છે (એમ સંભવ છે).

એમ શાને લીધે ? 'તેના (આશંકાના) નિવૃત્તિરૂપાયના અભાવને લીધે,' તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના ઉપાયના અભાવને લીધે; અર્થાત્ એવો કોઈ હેતુરૂપ ઉપાય છે નહિં કે જે વડે તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકા દૂર કરી શકાય. એમ પણ શાને લીધે ? 'અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે,' અર્થાત્ એમ જો કહો કે તે પિશાચાદિને દેખનારને તે આશંકા દૂર થવાનો ઉપાય છે, તો અતીન્દ્રિય એવા પિશાચાદિને દેખનારની સિદ્ધિ થશે. કારણ કે તેવા અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીને જ આ વચન પિશાચાદિથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે કે આપોઆપ જ બનિ કરી રહ્યું છે તે ઉપલબ્ધ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે. 'અન્યથા તેના અયોગને લીધે,' નહિં તો અતીન્દ્રિય અર્થદર્શી વિના અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિ ભટતી નથી.

ત્યારે વાદી કહેશે-વારુ, ભલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી સિદ્ધ થતો હોય, તો તેમાં શી ક્ષતિ-હાનિ છે ? તે માટે કહ્યું—'પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે આ અસાર છે.'

અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને માન્ય કરી પુનઃ જો તમે અપૌરુષેય અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી-વચનની કલ્પના કરશો તો તેનું વ્યર્થપણ-નિષ્ફળપણ જ છે; સિદ્ધિથી અપૌરુષેય કારણ કે તે કલ્પના અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિં માનનારાને જ વચનકલ્પના બ્યર્થ સાર્થક-સફળ છે. તમારું જ વચન છે કે—'અતીન્દ્રિય અર્થોના સાક્ષાત્ દેશ છે નહિં; નિત્ય એવા વચનથી જ જે જે છે તે જે છે.' એટલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીનો સ્વીકાર કરતાં તમારી અપૌરુષેય વચનની કલ્પના બ્યર્થ-નિષ્ફળ-નકારી થઈ પડશે. એટલે આમ દર્શાવેલી સંકલનાબદ્ધ કુટિતપરંપરાથી સિદ્ધ થયું કે તમે જે વેદવચન અપૌરુષેય માનો છો તે અસાર છે, તે વાતમાં કોઈ માલ નથી.

એટલે અપૌરુષેયવાદી વળતી દલીલ કરશે—એમ તો અર્હતપણું વચનપૂર્વક છે એ તમારા આગમ-વચનથી તમારું વચન પણ અપૌરુષેય જ છે, કારણ કે અર્હતનું અનાદિપણું સતે વચનના અનાદિ-પણાને લીધે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થશે, બાને એકનું અવચનપૂર્વકપણું કહેશો તો અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થશે, ઇ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદી પૂરંપણ કરે છે—

‘સ્વાદેતત્, મયતોડપિ તત્ત્વતોડપીલવેયમેવ વચનં, સર્વસ્ય સર્વદર્શિનસ્તત્પૂર્વકત્વાત,
“તત્પુલ્કિયા અરહયા” ઇતિ વચનાત, તદનાદિત્વેડપિ તદનાદિત્વતસ્તથાત્વસિદ્ધેઃ ।
અવચનપૂર્વકત્વં ચેકસ્ય, તદપિ તત્ત્વવિરોધિ, ન્યાયતોડનાદિશુદ્ધવાદાપત્તેરિતિ ।’^{૨૦૬}

‘અર્થઃ—શંકા-એ ભલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન છે, સર્વ સર્વ-દર્શીનું તત્પૂર્વકપણું છે માટે, “તત્પૂર્વકા અર્હતા” છે એ વચનથી; તદ્ (અર્હતાના)

અનાદિત્વમાં પણ તદ્ (વચનના) અનાદિત્વથી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે. અને એકલું અવચનપૂર્વકપણું, તે પણ તન્નવિરોધિ છે, ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે. ૩૦૫

વિવેચન

“વિચારી કહો વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ.”—શ્રી આનાંદધનજી

એટલે અપોરુપેયવાદી શંકા ઊઠાવશે—‘એ ભલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપોરુપેય જ વચન છે—સર્વ સર્વદર્શીનું તત્ત્વપૂર્વકપણું છે માટે,—‘તપ્પુત્તિયા મરહયા’ તત્ત્વપૂર્વિકા અર્હંતા છે એ વચનથી.’ અર્થાત્ તમારું તો શું પણ તમારું—તમારું વચન પણ પોરુપેયવાદીનું વચન પણ તત્ત્વથી—ઐદંપર્થશુદ્ધિથી અપોરુપેય જ અપોરુપેય છે. કારણ કે ઋષભાદિ સર્વ સર્વદર્શી સર્વજનું તત્ત્વપૂર્વકપણું—વચનપૂર્વકપણું છે માટે. જુઓ, તમારું જ વચન છે કે અર્હંતા તત્ત્વપૂર્વિકા—વચનપૂર્વિકા છે.

હવે જો એમ કહો કે અર્હંતસંતાન તો અનાદિ છે તો પોરુપેય વચન કેમ નથી? તો ‘તદ્અનાદિત્વમાં પણ તદ્અનાદિત્વ થકી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે.’ તે અર્હંતોના અનાદિપણામાં પણ તે વચનના અનાદિપણા થકી તથાત્વની—તથાપ્રકારના અપોરુપેયપણાની સિદ્ધિ થશે. અને અપોરુપેય વચન નહિં માનો તો ‘એકલું અવચનપૂર્વકપણું’ તે પણ

પક્ષિકા—સ્વાદેતદ્—આ ભલે હો, (એમ) પન્નું વક્તબ છે. મવતોડપિ—તમારું પણ, પોરુપેયવચનવાદીનું, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, નહિં કે કેવલ મહાર્, તત્ત્વતઃ—ઐદંપર્થશુદ્ધિથી અપોરુપેય જ વચન છે, પોરુપેય પણ નથી. અત્ર હેતુ કહો—સર્વસ્વ—સર્વના, ઋષભાદિના, સર્વ દર્શિના—સર્વદર્શિના, સર્વજના, તત્ત્વપૂર્વકત્વાદ—તત્ત્વપૂર્વકપણાને બીધે, વચનપૂર્વકપણાને બીધે, આ પણ ક્યા કારણથી? તે માટે કહું—તપ્પુત્તિયા—તત્ત્વપૂર્વિકા, વચનપૂર્વિકા, મરહયા—અર્હંતા છે, એ વચનથી. હવે એમ (શંકા) થાય કે અર્હંતસંતાન અનાદિ છે, તેથી પોરુપેય વચન કેમ નથી? એમ આશંકીને કહું—

તદનાદિત્વેડપિ સેષાં—તેઓના અર્હંતોના, અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણામાં પણ, તદનાદિત્વતઃ—તત્ત્વતઃ—તેના, વચનના અનાદિત્વાત થકી, તથાત્ત્વસિદ્ધેઃ—તથાત્વની સિદ્ધિને બીધે, અપોરુપેય ત્વની સિદ્ધિને બીધે, આનો જ વિપર્યયબાધક પક્ષાન્તર કહો—અવચનપૂર્વકત્વં વૈકલ્ય—અને એકલું અવચનપૂર્વકપણું. જો અપોરુપેય વચન માનવામાં નથી આવતું, તો અવચનપૂર્વક કોઈ એક આદિમાં વચનપૂર્વક અર્હંતો અપ્રયુગમ કરવો પડશે એમ ભાવ છે. એમ પણ ત્યારે ભલે હો, એમ આશંકીને પરે જ કહું—તદપિ—તે પણ, અવચનપૂર્વકપણું, તન્નવિરોધિ—‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એમ આગમવિરોધિ છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહું—ન્યાયતઃ—ન્યાયથી, ‘સદ્કારણવન્નિત્યં’ અકારણવંત સત્ તે નિત્ય છે એમ નિત્યજ્ઞેષુ ન્યાયથી, અનાદિશુદ્ધઃ—અનાદિશુદ્ધ, પરપરિકલ્પિત સદાચિત્ આદિત્વ કોઈ અર્હંત છે એના શબ્દસંગ્રહ—નાદશબ્દને બીધે. इति—એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

તન્નિરોધિ છે,' અર્થાત્ આદિમાં અવચનપૂર્વે એવો કોઈ એક વચનપ્રવર્તક અહત્ માનવો પડશે, તે પણ તન્નિરોધિ છે, 'સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે શોભામાં' એ આમરને વિરોધિ છે. શા માટે? 'ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે.' અર્થાત્ અકારણવત્ સત્ નિત્ય હોય છે એમ નિત્યલક્ષણ ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધ એવો અન્યદર્શનીઓએ કલ્પેલ સદાશિવ આદિ જેવો કોઈ અહત્ છે એવા વાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આમ અપૌરુષેયવાદીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો.

અનાદિપણમાં પણ પુરુષવ્યાપાર વિના વચનના અધટમાનપણાથી અપૌરુષેય વચનની સિદ્ધિ નહિ થાય, અને બીજાંકુર ન્યાયથી કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, ઇ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદીની પ્રત્યેક દલીલોનો રદીઓ આપી ઉત્તરપક્ષ કરે છે—

૭, અનાદિત્વેડપિ પુરુષવ્યાપારાભાવે વચનાનુપપત્ત્યા તયાત્વાસિદ્ધેઃ । ન વાચનન-પૂર્વકત્વં કલ્પયન્તિ, તવાદિત્વેન તદનાદિત્વવિરોધાદિતિ । ષીજાકુરવદેતત્, તત્તજ્ઞાનાદિ-ત્વેડપિ પ્રવાહતઃ સર્વજ્ઞાનમવનવદ્વક્તુવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાસિલ્લવચનસ્યેતિ । ૨૦૬

૭ અર્થ:- (સમાધાન)—એમ નથી, —અનાદિપણમાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વીની અસિદ્ધિ છે માટે. અને કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના (વચનના) આદિપણાથી તેના (ભગવતના) અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે. આ બીજા-અંકુરવત્ છે. અને તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણમાં પણ સર્વજ્ઞના અભૂત-ભવનવત્ આગિલ વચનનું વક્તવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે. ૩૦૬

પણિકા—(એમ) પર પક્ષ આશંકાને કીર્તિત કર્યો:—ન—ન જ, આ પરીક્ષા. અને હેતુ કર્યો—અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણમાં પણ, વચનના અવિજમાન આદિભાવે પણ, પુરુષવ્યાપારાભાવે—વચનપ્રવર્તકના તાલુઆદિ વ્યાપારના અભાવે વચનાનુપપત્ત્યા—વચનની અનુપપત્તિથી, ઉક્ત નિરૂક્ત-વાળા વચનના અયોગથી, તત્તજ્ઞાત્વાસિદ્ધેઃ—તેના તથાત્વીની (અપૌરુષેયપણાની) અસિદ્ધિને બીધે. પક્ષાન્તરને નિરસત કરતાં કર્યું—

જ જ—ન જ, અવચનપૂર્વકત્વ—પરોપન્યસ એવું અવચનપૂર્વકપણું, કલ્પયન્તિ—કોઈનું, ભગવતનું. કયા કારણથી? તે માટે કર્યું—તવાદિત્વેન—તદાદિત્વથી, વચનપૂર્વકપણાથી, તદનાદિ-ત્વવિરોધાત—તેના અનાદિપણાના વિરોધને બીધે. તસ્ય—તેના, ભગવતના, અનાદિત્વસ્ય—અ-વચનપૂર્વકપણાથી આક્રિપ્ત અનાદિપણાના, વિરોધાત—વિરોધને બીધે, નિરાકરણને બીધે. પરમાર્થ કર્યો—ષીજાકુરવદેતત્—આ બીજા-અંકુર એવું છે. જેમ બીજામાં અંકુર, અંકુરમાં બીજા, તેમ વચન થકી અહત્ ને અહત્ થકી વચન પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતિસિદ્ધિ કરી—

તતજ્ઞ—અને તેથી કરીને, બીજા-અંકુર દર્શાવથી. અનાદિત્વેડપિ—વચનના અનાદિવર્માં પણ, પ્રવાહતઃ—પ્રવાહથી, પરપરાને અપેક્ષીને, સર્વજ્ઞાનમવનવત્ સર્વજ્ઞસ્ય—ઋષભાદિ વ્યક્તિરૂપ સર્વ-જ્ઞાના, પૂર્વે અમૃતસ્ય—અમૃતના, મવનમિલ—ભવન જેમ, વક્તવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાસિલ્લ-વચનસ્ય—ગૌરિકાદિ ભેદમિત્ત એવા અગિલ વચનનું વક્તવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.

વિવેચન

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેવું,

ગણધર હર શીર્ષે જિર્ણ ઉત્થાન જેવું;

સુરસ સલિલ પૂર્ણ સેવ્ય સુરો નરોને,

ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષાને તે અગોને ।—ચોગદંદિકેળશ (સ્વરચિત)

આમ ઉપરમાં અપૌરુષેયવાદીએ જે પૂર્વ પક્ષ કર્યો, તેનો ઉત્તર પક્ષ કરતાં—રદીએ આપતાં કહ્યું—‘એમ નથી, અનાદિપણમાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વની અસિદ્ધિ છે માટે.’ અર્થાત્ અહો મહાતુભાવ ! પુરુષવ્યાપારઅભાવે તમે કહ્યું તેમ અમારું વચન પણ તરવથી અપૌરુષેય જ છે એમ વચનની અનુપપત્તિ નથી. કારણકે વચનના અનાદિપણમાં પણ પુરુષના તાહુ-હોઠ-જીભ-કંઠ આદિ ઉચ્ચારણક્રિયારૂપ વ્યાપાર ન હોય તો વચનનું હોવાપણું પણ ઘટતું નથી, એટલે તથાપ્રકારે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થતી નથી. ‘અને કેઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના આદિપણાથી તેના અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે.’ અર્થાત્ તમે કહો છો તેવું કેઈ પણ ભગવંતનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, પરંતુ વચનપૂર્વકપણું જ છે. કારણકે જો અવચનપૂર્વકપણું હોય તો તે ભગવંતનું આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાનો વિરોધ આવે છે; તેમ જ તે વચનનું પણ ભગવંતપૂર્વકપણાને હીષે આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાને પણ વિરોધ આવે છે. આમ વચનને આદિ-ખેલાં માનશો, તો ભગવંત અનાદિ કેમ ? ને ભગવંતને આદિ-ખેલાં માનશો તો વચન અનાદિ કેમ ? એમ વિરોધ આવે છે. પણ વચનને અને ભગવંતને બન્નેને જો અનાદિ માનવામાં આવશે તો આ વિરોધ આવશે નહિં.

એટલે ભગવંત અને વચન બન્ને અનાદિ જ સિદ્ધ છે. ‘બીજાકુરવદેતત્’—‘આ બીજ-અકુરવત્ છે.’ બીજમાંથી અકુર ને અકુરમાંથી બીજ એ પરંપરા જેમ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં બીજ ખેલું કે અકુર ખેલો એ કહેવું અશક્ય બીજ-અકુરવત્ છે, તેમ વચન થકી ભગવંત ને ભગવંત થકી વચન એ અનાદિ પરંપરા સંતતિ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં વચન ખેલું કે ભગવંત ખેલો એ કહેવું અશક્ય છે. ઈંડામાંથી મરથી કે મરથીમાંથી ઈંડું ઇત્યાદિ દષ્ટાંત પણ અત્ર લટે છે.

અને ‘તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણામાં પણ સર્વજ્ઞના અભૂતભવનવત અખિલ વચનનું વકતુવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.’ આ બીજ-અકુરના દષ્ટાંત પરથી પ્રવાહથી-પરંપરાથી વચનના અનાદિપણામાં પણ ઋષભાદિ સર્વજ્ઞ જે પૂર્વે અભૂત હતા-થવા નહોતા, તેવું ભવન-હોવાપણું જેમ વચન થકી હોય છે; તેમ લૌકિક-અલૌકિક ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ વચનનું હોવાપણું પણ વક્તાના વ્યાપારપૂર્વક જ હોય છે. અર્થાત્ વેદવચન કે અન્ય

કેઈ પણ વચન અપોરુપેય નથી, પોરુપેય જ છે, એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયે.

“વિનુ આધે આધા નહીં રે, બિન આધેય આધાર,
 ચુરગી બિન ઈડા નહીં ખ્યારે, યા બિન ચુરગી નાર.
 ભુરટા બીજ વિના નહીં રે, બીજ ન ભુરટા ટાર;
 નિસિ બિન દિવસ ઘટે નહીં ખ્યારે; દિન બિન નિસિ નિરધાર.
 વિચારી કહા વિચારે રે, તેરા આગમ અગમ અથાહ.”—આનાંદધનપદ

કેઈ સર્વજ્ઞ અવચનપૂર્વક જ હશે એવી અપોરુપેયવાદીની દલીલનો પુનઃ બીજાકુરવત ન્યાયથી રદીએ આપી, વચનના અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દપદ્યને લીધે કેાઈના અવચનપૂર્વકપદ્યમાં પણ દોષ નથી, એ અરુદેવી માતાજી (આદિના દર્શતરથી) સિદ્ધ કરે છે—

‘નન્વેધં સર્વજ્ઞ યથાસ્ય વક્તા સદા નાન્યઃ, તદસાધુત્વમસક્લાદિતિ । સોડચનમૂર્વક યથ કચિત્તીતિતઃ ।

નનુ કીજાકુરવત્ત્વમ્ પ્રત્યુક્તં, પરિમાવનીયં તુ યત્નતઃ ।

તથાડર્થજ્ઞાનશબ્દરૂપત્વાદધિકૃતવચનસ્ય શબ્દવચનાપેક્ષયા નાવચનપૂર્વકત્વેડપિ કસ્ય-
 વિરોધઃ, મદદેવ્યાદીનાં તથાઅવખાત્, વચનાર્થપ્રતિપત્તિત યથ તેવામપિ તથાત્વસિદ્ધેસ્તત્ત્વ-
 તત્ત્વપૂર્વકત્વમિતિ ।

અવતિ ય વિશિષ્ટદક્ષયોપદશમાદિતો માર્ગાનુસારિચુદ્દેર્થવચનમન્તરેણાપિ તદર્થપ્રતિપત્તિઃ,
 કચિત્તથાવર્ણનાત્, સંવાદમિદ્ધેઃ । ૩૦૭

પત્રિકા—નનુ—વાર, પરના અક્ષરમાં, યથ—એમ, પોરુપેયરમ, સર્વજ્ઞ યથ—સર્વજ્ઞ જ, અસ્ય—આનો, વચનનો, વક્તા—વક્તા, સદા—સર્વકાલ, નાન્યઃ—તેનાથી ભિન્ન કો એવો અન્ય નહીં. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તસ્ય—તેના, વચનના, અસાધુત્વમસક્લાત્—અસાધુત્વમસક્લને લીધે, અપ્રામાણ્યપ્રાપ્તિને લીધે. વક્ત્રપ્રામાણ્યથી જ વચનપ્રામાણ્ય એ હતુને લીધે. સઃ—તે, સર્વજ્ઞ, અવચન-પૂર્વક યથ કચિત્—અવચનપૂર્વક જ કેઈ, ચિરકાલતીત, તીતિતઃ—તીતિથી, અન્યથા અપોરુપેય વચન હોય એમ નીતિ બાશીને અબ્યુપગમ કરવો યોગ્ય છે એમ સમજાય છે.

અને ઉતર—નનુ—વાર, વિતર્ક કર—કીજાકુરવત્—બીજાકુરવી જેમ એ અર્થથી, પ્રત્યુક્તં—પ્રત્યુક્ત, આ નિરાકૃત છે, એ પરિમાવનીયં તુ યત્નતઃ—યત્નથી પરિભાવનીય છે.—તે અર્થક પરિભાવિત રૂતે પુનઃ આમ ઉપન્યાસના અવગને લીધે. અને જોતોતો કચિત્ એકાન્ત નથી એમ પણ પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—

તથા—તથા, એ પક્ષાન્તરના સમુચ્ચયમાં, અર્થજ્ઞાનશબ્દરૂપત્વાત્—અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપદ્યને લીધે; અર્થઃ—અર્થ, સામાયિક પરિણામ આદિ, જ્ઞાન—તદ્ધન જ પ્રતીતિ, શબ્દઃ—શબ્દ, વાચક મ્વનિ, તંરૂપત્વાત્—તદ્ધનપદ્યને લીધે, તત્ત્વભાવપદ્યને લીધે, અધિકૃતવચનસ્ય—અધિકૃત વચનમાં, પ્રકૃત આગમના, તેથી. શબ્દવચનાપેક્ષયા—શબ્દરૂપ વચનને અપેક્ષીને, ન—જ, અવચનપૂર્વકત્વેડપિ—અવચનપૂર્વકપદ્યમાં પણ, કસ્યચિત્—કેઈ સર્વદર્શિના, દોષઃ—દોષ, અનાદિશુદ્ધવાદ આપતિલક્ષણ દોષ. ક્ષમર્થક કહ્યું—

‘અર્થ’ :—શંકા-વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સહા હોય, અન્ય નહિં,—
તેના અસાધુ-વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.

(સમાધાન ઉત્તર)—વારુ, બીજાંકુરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) યત્નથી પરિભાવનીય છે. તથા—

અધિકૃત વચનના અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણાને લીધે શબ્દવચન અપેક્ષાએ કોઈના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી,—અરુદેવી આદિના તથાઅવચને લીધે, વચનાર્થ પ્રતિ-
પત્તિ થકી જ તેઓણું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી તત્ત્વપૂર્વકપણું છે.

અને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ જ્યુદ્ધિવંતને વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે;—કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે, સંવાદસિદ્ધિને લીધે. ૩૦૭

વિવેચન

“ પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી. તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે.”—શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી.

અત્રે અપૌરુષેયવાદી પુનઃ શંકા કરશે—‘વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સહા હોય, અન્ય નહિં,—તેના અસાધુ-વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.’ અર્થાત્ એમ જો પૌરુષેય જ વચન માનશે તો સર્વજ્ઞ જ

અપૌરુષેયવાદીની આ વચનનો વક્તા સહા—સર્વકાલ હોય, તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવો પુનઃ તે જ દલીલ અન્ય અસર્વજ્ઞ નહિં. કારણ કે તેના વચનને અસાધુપણાનો—

અસમ્યક્પણાનો—અપ્રમાણપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય,—વક્તાના પ્રમાણપણાથી જ વચનનું પ્રમાણપણું હોય માટે. એટલે અતિ અતિ ચિરકાલ પૂર્વે અતીત—ભૂત કાળમાં એવો કોઈ સર્વજ્ઞ અવચનપૂર્વક જ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ એમ નીતિથી—ચાલથી સિદ્ધ થાય છે; નહિં તો અવચનપૂર્વક જ જો ન હોય તો તે

મરુદેવ્યાદીનાં—અરુદેવી આદિના, પ્રથમ જિનજનની પ્રજ્ઞાતિના,—સ્વયમેવ પદ્મ જન્મત્વતોના, તથાઅવજાત—તથાઅવચને લીધે, શબ્દરૂપ વચનની અનપેક્ષાએ જ સર્વદર્શિત્વના અવચને લીધે. ૩૦૬ ‘તત્પુરુષિવ્યા સરહયા’ તત્ત્વપૂર્વિકા અહંતા એ વચનને સ્વમર્થન કરતા કહ્યું—વચ્ચનાર્થપ્રતિપત્તિઃ—પદ્મ—વચનાર્થપ્રતિપત્તિ થકી જ. વચનથી સાધ્ય જ્ઞાનાનુષ્ઠાન લક્ષણ સામાધિકાદિ ઈર્થસ્વ—અર્થની, પ્રતિપત્તિ પદ્મ—પ્રતિપત્તિ થકી જ, અગ્નીકરણ થકી જ, નહિ કે અન્યથા, તેવામપિ—તેઓને પણ, અરુદેવી આદિને પણ, અપિ—પણ ક્રુદ્ધથી ઋષભાદિને, તથાત્વસિદ્ધિઃ—તથાત્વ સિદ્ધિને લીધે, સર્વદર્શિત્વ સિદ્ધિને લીધે, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયતિથી, ન તો વ્યવહારથી પણ, તત્ત્વપૂર્વકત્વ—તત્ત્વપૂર્વકત્વ, વચનપૂર્વકત્વ. એ જ ભાવે છે—

અવતિ ચ વિશિષ્ટયોપશમાવિતઃ—અને હોય છે, વિશિષ્ટાદ—વિશિષ્ટ-દર્શનશોધનીય આદિ ગ્રામ્ય ક્ષય-ક્ષયોપશમ થકી, માર્ગાનુસારિબુદ્ધિઃ—સમ્યગ્-દર્શનાદિ મોક્ષમાગોતુયાથી પ્રઘાવંતને, વચ્ચનાર્થ—ઉક્તાલક્ષણ વચન—અન્તરેણાપિ—વિના પણ, તદર્થપ્રતિપત્તિઃ—વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વચિત્—પ્રઘાવનીયમાં, તથાદર્શનાત્—વચનાર્થપ્રતિપત્તિના દર્શનને લીધે. આ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સંવાદસિદ્ધિઃ—સંવાદસિદ્ધિને લીધે. જે આ ત્કારણથી કહેવામાં આવ્યું તે મહારાથી સ્વતઃ એવ જ્ઞાત વા અનુષ્ઠિત છે એમ પ્રકૃત અર્થના અન્યભિચારની સિદ્ધિને લીધે.

વચનપૂર્વક જ હોવો જોઈએ, એટલે વચન અપોરુષેય જ છે એમ તમારે ન્યાયથી માન્ય કરવું પડશે.

એનો ઉત્તર આપ્યો—‘વારુ, બીજાં કુવરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) ચતુર્થી પરિભાવનીય છે.’ બીજા-અંકુરના દૃષ્ટાંતથી આ તમારી કહીલનો રહીએ અપાર્થ ચૂક્યો છે, એટલે પિષ્ટપેપણુ કરવાની જરૂર નથી. એ દૃષ્ટાંત જ ચતુર્થી બીજાં કુવરવત્ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. એ સમ્યક્પણે પરિભાવન કરશે એટલે એ પરથી રહીએ તમારું સમાધાન થઈ જશે.

તેમજ—અનેકાન્તવાદી જૈનોનો કયાંય એકાન્ત છે નહિ, એટલે ‘અર્થજ્ઞાનશબ્દરૂપ-સ્વાદિચિક્રિતવચનસ્ય’ અધિકૃત વચનના અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણુને લીધે શબ્દવચન-અપેક્ષાએ કોઈના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી, ‘શબ્દવચન-વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણું’ વેક્ષ્યા નાવચનપૂર્વકત્વેડપિ કલ્પચિદ્ દોષ,’ મરુદેવી આદિના તથાશ્રવણુને લીધે ‘અર્થાત્ અધિકૃત વચન-પ્રસ્તુત આગમ વચન છે તે (૧) અર્થરૂપ-સામાયિક પરિણામાદિ ભાવરૂપ, (૨) જ્ઞાનરૂપ-તદ્ગતપ્રતીતિરૂપ, અને (૩) શબ્દરૂપ-વાચકધ્વનિરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે વાચક ધ્વનિરૂપ-શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષાએ કોઈ સર્વજ્ઞના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ અનાદિ-શુદ્ધવાદની આપત્તિરૂપ દોષ નથી. કારણ કે આદિ તીર્થંકર નમભદેવજીના માતા મરુદેવીજી આદિનું ભગ્યત્વ સ્વયમેવ પરિપાક પાર્યું હતું એમ તથાપ્રકારનું શ્રવણ થાય છે; શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષા વિના જ એઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું પ્રાપ્ત થયું હતું એમ આગમમાં સંભળાય છે.

હવે “તત્પૂર્વિકા અહંતા” એ વચનને સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘વચનાર્થ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓનું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી તત્પૂર્વકપણું છે.’ અર્થાત્ વચન થકી સાધ્ય એવો જે જ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપ સામાયિકપરિણામ આદિ અર્થ, વચનાર્થ પ્રતિપત્તિથી તેની તો તેઓએ પ્રતિપત્તિ કરી જ છે. અંગીકરણ કહ્યું જ છે; સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ એટલે આ અર્થરૂપ-સામાયિકાદિ ભાવરૂપ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓને—મરુદેવી માતાજી આદિને પણ તથાત્વની-તથાપ્રકારના સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણાની સિદ્ધિ છે, એટલા માટે તત્ત્વથી-નિશ્ચયવૃત્તિથી તે મરુદેવીજી આદિને પણ તત્પૂર્વકપણું-વચનપૂર્વકપણું સિદ્ધ થયું.

અને—‘મયતિ ચ વિચિષ્ટસ્રવોપશમાદિતો માર્ગાનુસારિચુદ્ધે:’—વિશિષ્ટ સ્થિતિ-પશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ બુદ્ધિવંતને વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે —‘વચનમન્તરેણાપિ તદર્થપ્રતિપત્તિ:’—‘કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે. સંવાદસિદ્ધિને લીધે’ અર્થાત્ દર્શનમોહનીય આદિ કર્મસંખ્યાથી ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ થકી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુસારિ-અનુયાયિ બુદ્ધિવંત-પ્રજ્ઞાવંતને ઉક્તલક્ષણવાળા વચન વિના પણ તે વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ-અંગીકરણ હોય છે; કારણકે કવચિત્ તથાપ્રકારનું વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થાય છે, અને તેનું કારણ પણ તેવા પ્રકારે સંવાદની—મળતા-

પણાની સિદ્ધિ હોય છે એ છે. જેમકે—જે આ તમારામાંથી કહેવામાં આવ્યું તે મહારાથી આપોઆપ જ બહુવામાં આવ્યું છે વા આચરવામાં આવ્યું છે, એમ પ્રકૃત અર્થના અભ્યભિચારની—અવિસંવાદની સિદ્ધિ હોય છે.

અને એમ સર્વના વચનપૂર્વકપણાને લીધે વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, એમ શેષ દર્શીલનો રદીઓ આપી અપૌરુષેયવાદીને નિરુત્તર કરે છે—

‘एवं च व्यक्त्यपेक्षया नानादिशुद्धवादापत्तिः, सर्वस्य तथा तत्पूर्वकत्वात्, प्रवाह्य-
स्त्विष्यत एवेति । न ममपि तत्त्वतोऽपौरुषेयमेव वचनमिति प्रपञ्चितमेतदन्यत्रेति नेह
प्रयासः ॥ ૩૦૮

‘અર્થ’ :—અને એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી,—સર્વનું તથા પ્રકારે તત્પૂર્વકપણું છે માટે; પ્રવાહથી તો (અનાદિશુદ્ધ) છટ માનવામાં આવે જ છે. મહાર્ પણુ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી, એમ આ અન્યત્ર પ્રપંચિત છે, એટલે અહીં પ્રયાસ નથી. ૩૦૮

વિવેચન

“આગળ જ્ઞાની યદ્ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગલેહ નહિં હોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ‘એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, સર્વના તથા પ્રકારે તત્પૂર્વકપણાને લીધે.’ એમ વચનનું પૌરુષેયપણું સતે, વ્યક્તિઅપેક્ષાએ—એકેક સર્વદર્શિને અપેક્ષીને અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કોઈ એક એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી, અનાદિશુદ્ધવાદની કારણ કે સર્વનું તથા પ્રકારે—પૂર્વોક્ત પ્રકારે તત્પૂર્વકપણું—વચનપૂર્વક—આપત્તિ નથી પણું છે માટે. પણ ‘પ્રવાહથી તો છટ માનવામાં આવે જ છે,’ પ્રવાહથી—પરંપરાથી તો અનાદિશુદ્ધ માનવામાં આવે જ છે, કારણકે પ્રવાહનું અનાદિપણું છે. ‘એમ આમાં પણુ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી,

પંક્તિકા—एवं च—અને એમ, વચનનું પૌરુષેય સતે, વ્યક્ત્યપેક્ષયા—વ્યક્તિઅપેક્ષાએ, એકેક સર્વદર્શિને અપેક્ષીને, નાનાદિશુદ્ધવાદાપત્તિ—અનાદિ શુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કોઈ એક અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા આપન થતો નથી. કયા કારણથી ? તે માટે કથું :—સર્વસ્ય—સર્વના, સર્વદર્શિના, તથા—તથા પ્રકારે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે, તત્પૂર્વકત્વાત—વચનપૂર્વકપણાને લીધે. પ્રવાહતસ્તુ—પણુ પ્રવાહથી તો, પરંપરાને અપેક્ષીને, इष्यत एव—અનાદિશુદ્ધ છટ માનવામાં આવે જ છે,—પ્રવાહના અનાદિપણાને લીધે. એમ ન મમાપિ તત્ત્વતોઽપૌરુષેયમેવ વચન—મહાર્ પણુ તત્ત્વથી અપૌરુષેય વચન નથી,—જે તે પૂર્વે પ્રસન્નિત કથું હતું. પ્રપજ્ઞિતમેતદન્યત્ર—આ અન્યત્ર—સર્વજ્ઞ સિદ્ધિ આદિમાં પ્રપંચિત છે, ન હૃદ પ્રયાસ—અહીં પ્રયાસ—અપન નથી.

એમ આ અન્યત્ર પ્રપંચિત છે, એટલે અહીં પ્રયાસ નથી.' અર્થાત્ એવા પ્રકારે અમારું વચન તત્વથી અપૌરુષેય છે એમ ઠસાવવાનો તમે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે તેમ નથી, એટલે અમારું વચન પણ તત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી, અપિતુ પૌરુષેય જ છે. છેવટે પ્રસ્તુત ચર્યાનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યજી વહે છે કે—આ અમે અન્યત્ર સર્વજ્ઞસિદ્ધિ આદિ અન્ય અંશમાં પ્રપંચી—વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, એટલે અહીં એનો પિષ્ટપેષલુપ્ત પ્રયાસ—પ્રયત્ન કરતા નથી. માટે મુરેષુ 'ક' બહુના ?

હવે મોહજલ કોહનારા ઇ. ગુણવિશિષ્ટ સીમાધર શ્રુતધર્મની સ્તુતિષ્ઠ બીજી ગાથા અવતારી, તેની પ્રસ્પષ્ટ બ્યાખ્યા કરે છે—

^{૧૦}તદેવં શ્રુતધર્મદિક્રાણાં સ્તુતિમધિષાયાધુના શ્રુતધર્મસ્વામિધિત્તુરાદ—

તમતિમિરપટલવિદ્વંસનસ્સ સુરગણનરિંદમહિઅસ્સ ।

સીમાધરસ્સ વંદે પ્પ્ફોહિઅમોહજાલસ્સ ॥૨॥

અત્ય જ્ઞાત્યા—

તમઃ—અજ્ઞાનં, તદેવં તિમિરં તમસ્તિમિરં, અથવા તમઃ વક્ષસ્પૃષ્ટનિષ્પન્ન જ્ઞાનાધરણીયં નિકાચિતં તિમિરં, તસ્ય પટલં—શુન્દં તમસ્તિમિરપટલં, તન્નિર્ધ્વંસયતિ—ચિનાદાયતીતિ તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસનઃ તસ્ય । તથા જ્ઞાનાનિરાસેનૈવાસ્ય પ્રકૃત્તિઃ ।

તથા—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય—તથા જ્ઞાનમમહિમાં (માનં) કુર્વન્ત્યેવ સુરાદયઃ ।

તથા—સીમા—મર્યાદાં ધારયતીતિ સીમાધરઃ તસ્યેતિ કર્મ્મેણિ વષ્ટી, ઠં વન્દે, તસ્ય જા યન્માદ્યાત્મ્યં તદ્ વન્દે, અથવા તસ્ય વન્દેતિ તદ્ વન્દનં કરોમિ । તથા જ્ઞાનમચન્ત પદ્ય મર્યાદાં ધારયન્તિ ।

કિયતસ્ય ?—પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં મોહજાલં—મિથ્યાત્વાદિ ચેન સ તથોચ્યતે તસ્ય ।

તથા જ્ઞાસ્મિન્સતિ વિવેકિનો મોહજાલં વિલયમુપયાતિ રૂતિ ।^{૨૦૯}

^{૧૦}અર્થઃ—તેથી એમ શ્રુતધર્મદિક્રોની સ્તુતિ કહી, હવે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કહેવાને ઇચ્છતા સતા કહે છે.

(અથાનુવાદઃ : આર્યા)

તમતિમિરપટલ ધ્વંસી, પૂજ્યો જે સુરગણુનરેંદ્રે કોહી;

સીમાધર તે વંદું, જેણે મોહજલ સાવ જ ફેડી.

તમતિમિર પટલના વિધ્વંસન, સુરગણુ—નરેન્દ્રથી મહિત, મોહજલને પ્રસ્ફોટિત કરનાર એવા સીમાધરને વંદું છું.

આની વ્યાખ્યા—

તમઃ—તમસૂ, અજ્ઞાન તે જ તિમિરં—તિમિર, તે તમસ્તિમિર; અથવા તમઃ—અદ્-સ્પૃષ્ટ-નિષ્પત્તિ એવું જ્ઞાનાવરણીય, નિકાચિત તે તિમિરં—તિમિર, તત્ત્વ પટલં—તેણું પટલ, વૃન્દ, તે તમસ્તિમિરપટલ, તેને વિધ્વંસે છે, વિનાશે છે તે તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસનઃ—તમ-સ્તિમિરપટલવિધ્વંસન, તેને. અને તથાપ્રકારે અજ્ઞાનના નિરાસથી જ આની પ્રવૃત્તિ છે,

તથા—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય—સુરગણ-નરેન્દ્રથી મહિત એવાને, કારણકે તથાપ્રકારે સુરસિ આગમનો મહિમા કરે જ છે.

તથા—સીમા—સીમાને, મર્યાદાને જાર્યતીતિ—ધારે છે તે સીમાધરઃ—સીમાધર, તત્ત્વ—તેને, એમ કર્મમાં છૂટી વિભાજિત છે, તં—તેને, વન્દે—હું વન્દું છું, વા તેણું જે માહુતામ્ય તેને વન્દું છું, અથવા તત્ત્વ વન્દ—તેણું વન્દન કરે છું. કારણકે તથાપ્રકારે આગમ-વર્તો જ મર્યાદા ધારે છે.

કિંભૂતને ? પ્રકર્યેણ સ્ફોટિતં—પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત (દેહી નાંખાયેલ) છે મોહજાલ—મોહજાલ, મિથ્યાત્વાદિ, જેન, જેનાથી, સ તયોચ્યતે—તે તથા (પ્રસ્ફોટિતમોહજાલઃ) કહેવાય છે, તેને. અને તથાપ્રકારે આ સતે વિવેકીની મોહજાલ વિલય પામે છે.^{૩૦૬}

વિવેચન

પ્રથમરસ જરંતી આત્મજાતિ હરંતી,
જગત હિત કરંતી પથ્ય સૌને કરંતી;

ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,

શિવ સુખજનની તે વંદું જિનેન્દ્ર વાણી.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

શ્રુતધર્મના પિતારૂપ શ્રુતધર્માદિકરોની—તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી, હવે અત્રે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કહી છે: હું શ્રુતધર્મને વન્દું છું. આ શ્રુતધર્મ કેવો છે ? (૧) તમતિમિરપટલ-

વિધ્વંસન—તમસૂરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ-તિમિર-અધકાર તે તમતિમિર; સીમાધર શ્રુતધર્મને અથવા અદ્-સ્પૃષ્ટ-નિષ્પત્તિ એવું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તે તમસૂ ને નિકાચિત કર્મ તે તિમિર; આ તમતિમિરના પટલનો-વૃન્દનો-વંદન

સમૂહનો જે વિધ્વંસ-વિનાશ કરે છે તે તમતિમિરપટલવિધ્વંસન. તે પરમ જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કરેલ શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાર તેવા પ્રકારે અજ્ઞાન-અધકારનો વિધ્વંસ કરે જ છે. (૨) સુરગણનરેન્દ્રમહિત—તેવા પ્રકારે દેવગણ-નરેન્દ્રો પરમપૂજ્ય અર્હતઆગમનો મહિમા કરે જ છે. (૩) મોહજાલને પ્રસ્ફોટિત કરનાર—મિથ્યાત્વાદિ મોહજાલને પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત કરનાર, સર્વથા દેહી નાંખનાર આ શ્રુતધર્મ સતે વિવેકીની મોહજાલ વિલય પામે છે. (૪) એવા સીમાધરને—સીમાને અર્થાત્ સ્વ-પર વસ્તુની સ્વલાવમર્યાદાને-મર્યાદાધર્મને જે ધારે છે તે સીમાધરને-સમયને, આગમને, શ્રુતને હું વંદું છું; અથવા તે આગમના માહુતામ્યને હું વંદું છું. આ સીમાધર-મર્યાદાધર્મ કોટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્ર બતાવી છે—

‘આ આત્માનો ‘સ્વ ભાવ’ તે સ્વભાવ છે, અર્થાત્ પરમાર્થથી—તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે,

જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વભાવ તે ધર્મ ને સ્વનું ભવન-હોવું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવું તે વિભાવ તે અધર્મ— ‘સ્વભાવ’ છે. અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ X એ સ્પષ્ટ મર્યાદાધર્મ યુક્ત છે, એટલે કે એટલી સ્વભાવની અવધિ—મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ—મર્યાદા પર્યંત જ સ્વભાવ ઘટે છે,—નહિં કે અન્ય પ્રકારે.

શુદ્ધ ચેતન ભાવમાં હોવું—વર્તવું એ આત્માની સ્વભાવ—મર્યાદા છે, એ જ એનો ‘મર્યાદા ધર્મ’—‘મરબદ’ છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન ભાવમાં વર્તે તો જ ‘સ્વભાવમાં’ આત્મો કહેવાય, નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવમર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્તતાં, પરભાવ—વિભાવમાં વર્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્તે ન કહેવાય, ને વર્તે એ કહીએ તો અતિપ્રસંગ દોષ આવે; કારણકે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભાવન તે જ સ્વભાવ છે, અને એ તે અન્યદ્રવ્યરૂપ થાય. તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્ય કે—જેમ છે તેમ, એટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં—મર્યાદામાં હોવું—વર્તવું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવમર્યાદામાં ન હોવું—ન વર્તવું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ છે.’

શ્રી યોગદ્વિસુઅચ્ય વિવેચન (સ્વચિત) પૃ. ૬૪૭

આમ સ્વભાવ તે ધર્મ ને વિભાવ તે અધર્મ એમ ધર્મ—અધર્મની સ્પષ્ટ મર્યાદા, સ્વ—પર વસ્તુની સીમા ધરનાર આ સીમાધર શ્રુતધર્મ, ‘જત્યુસદ્દાવો ધ્વન્મો’ વસ્તુનો વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ ઇત્યાદિ શ્રુતવચનથી કાળવે છે.

આવા વિશેષણરૂપના જન્મ—જરા—મરણ—રોક પ્રણાસ કરનારા ધર્મનો સાર પાત્રી કાણ પ્રમાણ કરે? એમ પ્રમાણનો નિષેધ કરતી ત્રીજી ગાથાનો ઉપન્યાસ કરી, તેનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૧૧૧ સ્વં જુતમમિવન્ધાચુના તસ્યૈવ ગુણોપદર્શનદ્વારેણાપ્રમાદગોચરતાં પ્રતિપાદયન્માહ—

જાઈજરામરણસોગપણાસણસ્સ,

કલાણપુક્કલવિસાલસુહાવહસ્સ ।

કો દેવદાણવનરિંદગણન્વિઅસ્સ,

ધમ્મસ્સ સારમુલભ્મ કરે પમાયં ? ॥૩૧॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—

માતિ:—ઉત્પત્તિ: જરા—જયોદ્ધાનિલક્ષણા મરણ—પ્રાણનાશ: શોક:—મામસો દુઃખ-

૧૧ “સ્વમાવોઽસ્ય સ્વમાવો યન્નિજા સત્તૈવ તત્ત્વત: ।

માવાવધિરયં શુકો નાન્યથાઽતિપ્રસક્ત: ॥

૧૨ “શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસમવનાર્તિક સ્વમાવસ્ય રોષ—

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં રસ્ય સ્વમાવ: ? ”—ત્રીસમયસાર કથાશ.

વિશેષ, જાતિજરા મરણ ચ શોકઞ્ચેતિ દ્વન્દ્વઃ । જાતિજરામરણશોકાન્ પ્રણશ્યતિ-
અપનયતિ જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોકાનુષ્ઠાનાજ્ઞાત્યાદયઃ
પ્રણશ્યન્ત્યેવ । અનેક ચાસ્યાનર્થપ્રતિષ્ઠાતિત્વમાહ ।

કલ્યાણ—આરોગ્ય, કલ્યાણમણીતિ કલ્યાણ, કલ્ય શબ્દયતીત્યર્થઃ, પુષ્કલ—સમ્પૂર્ણ,
ન ચ તદલ્પ, કિન્તુ ? વિશાલ—વિસ્તીર્ણ સુલ—પ્રતીત, કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુલમાષ-
હતિ—પ્રાપયતિ કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુલાવહઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોકાનુષ્ઠાનાદુક્ત-
લક્ષણમપવર્ગસુલભધાપ્યત યવ । અનેન ચાસ્ય વિશિષ્ટાર્થપ્રસાધકત્વમાહ ।

કઃ પ્રાણી દેવદાનવનરેન્દ્રગણાંચિતસ્ય શ્રુતધર્મસ્ય સારં-સામર્થ્યં ઉપલભ્ય-હૃદ્વા
વિજ્ઞાય કુર્યાત્ પ્રમાદં સેવેત ? સચેતસચ્ચારિત્રધર્મં પ્રમાદં કર્તુ ન શુક. હિ હૃદયં ।

આહ—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્યેત્યુક્તં, પુન દેવદાનવનરેન્દ્રગણાંચિતસ્યેતિ કિમર્થઃ ?

ઉચ્યતે—પ્રસ્તુતભાવાન્વચ્યફલતન્નિગમનત્વાદ્દોષઃ ।

તત્સૈવં ગુણસ્ય ધર્મસ્ય સારં-સામર્થ્યમુપલભ્ય કઃ સકર્ણઃ પ્રમાદી ભવેચ્ચારિત્રધર્મ
હતિ ॥ ૩૧૦

૧૧અર્થઃ—આમ શ્રુતને અભિવન્દી હવે તેના જ ગુણના ઉપદર્શનદ્વારે અપ્રમાદ-
ગાયત્રી પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

(વસંતતિલકા)

જાતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશનારા,
કલ્યાણ પુષ્કલ મહા સુખ આણનારા;
જે દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર પૂજિત પાદ,
તે ધર્મસાર લહી કોણ કરે પ્રમાદ ?

જાતિ (જન્મ), જરા મરણ ને શોકનો પ્રણાશ
કરનારા, કલ્યાણ પુષ્કલ-વિશાલ સુખાવહ, દેવ-દાનવ
-નરેન્દ્રગણોથી અર્ચિત એવા ધર્મનો સાર પામીને કોણ
પ્રમાદ કરે ?

આની વ્યાખ્યા—

જાતિઃ—જાતિ, ઉત્પત્તિ, જરા—જરા, વયોહાનિલક્ષણ, મરણ—મરણ, પ્રણાશનારા,
શોકઃ—શોક, માનસ દુઃખવિશેષ, જાતિ અને જરા અને મરણ અને શોક એમ દ્વન્દ્વ છે.
જાતિ, જરા, મરણ અને શોકને પ્રણાશ છે, દૂર કરે છે તે જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ—

ભતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશન, તેના. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેષ્ટ અનુષ્ઠાન થકી ભતિ આદિ પ્રણયે જ છે. અને આ વડે કરીને આતુ' અનર્થપ્રતિધાતિપણું' કહ્યું.

કલ્ય—કલ્ય, આરોગ્ય, કલ્ય અણતીતિ કલ્યાણ—કલ્યને અણ છે તે કલ્યાણ, કલ્યને બોલાવે છે એમ અર્થ છે. પુષ્કલ—પુષ્કલ, સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ, કિંતુ વિશાલ—વિશાલ, વિસ્તીર્ણ, સુલ્ભ—સુખ, પ્રતીત છે. કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખ માનવતિ—આવહે છે; પ્રાપ્ત કરાવે છે તે કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુખાવહ—કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ, તેના. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેષ્ટ અનુષ્ઠાન થકી ઉત્તલક્ષણવાળું અપવર્ગ સુખ પમાય જ છે, અને આ વડે આતુ' વિશિષ્ઠઅર્થપ્રસાધકપણું' કહ્યું.

કા—કોણ, કથા, પ્રાણી—પ્રાણી, દેવદાનવનરેન્દ્રગણાંચિતસ્ય—

દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણથી અર્ચિત એવા, શ્રુતધર્મસ્ય-શ્રુતધર્મનો, સાર-સાર, સામર્થ્ય, સ્વભાવ-રૂપી, બાણી, કુર્યાત પ્રમાદ—પ્રમાદ કરે ? સેવે ? સચેતસને આરિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હક્ય છે.

શંકા—‘સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય’ એમ કહ્યું, પુનઃ ‘દેવદાનવનરેન્દ્રગણાંચિતસ્ય’ એમ શુ' અર્થ ? (સપ્રાધાન) કહેવામાં આવે છે—પ્રસ્તુત ભાવના અન્યથાકલવાળા તેના (તે પૂર્વવચનના) નિગમનપણને લીધે અરોપ છે.

તે એવા શુભવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય રૂપીને, કથા સંકલ્પે આરિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય ? ૩૧૦

વિવેચન

“સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર, ફલહા સભજન સંગાળ,

એવા પ્રભુનું દર્શન લેવું, તે આજસમાંકે મંગાળ,

અવસર પામી આજસ કરશે, તે મૂરખમાં પહેલો.”—શ્રી યશોવિજયજી

આવા અત્ર ઉક્ત લક્ષણવાળા ધર્મનો સાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે ? એમ સંબંધ છે. આ ધર્મ કેવો છે ? (૧) ભતિ-જરા-મરણ-શોકનો પ્રનાશ કરનાર છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રુતધર્મમાં કહેલ અનુષ્ઠાન થકી જન્મ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશ પામે જ છે. આ વિશેષણથી આ ધર્મનું અનર્થપ્રતિધાતિપણું' કહ્યું, અનર્થનો પ્રતિધાત કરનાર સ્વભાવ દર્શાવ્યો. (૨) કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ છે. કલ્ય એટલે આરોગ્ય, તેને અણ છે, બોલાવે છે, આણ છે તે કલ્યાણ; પુષ્કલ સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ પણ વિશાલ-વિસ્તીર્ણ સુખને આવહે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેષ્ટ અનુષ્ઠાન થકી ઉત્તલક્ષણવાળું કલ્યાણમય પુષ્કલ વિશાલ સુખ-અપવર્ગસુખ-સોલસુખ પમાય જ છે.

પણિકા—પ્રસ્તુતમાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વાદ—પ્રસ્તુતમાવસ્ય—એટલે કે સુરમણ-નરેન્દ્ર મહિત બંધવાન શ્રુતધર્મ છે એવા લક્ષણવાળા પ્રસ્તુત ભાવનો, અન્વય—એન્વય, અનુરૂપિત, સ યવ ફલ—તે જ ફલ-સાધ્ય છે યસ્ય તત્ તથા—એવું તે તથા, તસ્ય—તેનું, પૂર્વવચનનું, નિગમન—નિગમન, સમર્થન, પશ્ચાત્ કર્મધાર સપાસ અને ભાવ પ્રત્યયે, પ્રસ્તુતમાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વ—પ્રસ્તુત ભાવના અન્વય ફલવાળા તે વચનનું નિગમનપણું, દેવદાનવનરેન્દ્રગણાંચિતસ્ય—દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણાંચિતનું કારણ છે, તસ્માત્—તેને લીધે.

આ વિશેષણથી આ ધર્મનું વિશિષ્ટઅર્થસાધકપણું કહ્યું; વિશિષ્ટ અર્થના પ્રસાધક સ્વભાવ દર્શાવ્યો.

એવા દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર ગણથી અર્ચિત-પૂજિત ધર્મનો-શ્રુતધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખીને-ભણીને કોણ પ્રમાદ કરે ? કયો પ્રાણી પ્રમાદ સેવે ? તાત્પર્ય કે ‘સચેતસૂને આરિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હૃદય છે.’ અર્થાત્ ભગવંતનો શ્રુતધર્મ શ્રુત કરી સચેતસૂ તે ધર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ-આચરણરૂપ આરિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરે જ નહિં. તેથી ‘એવા ગુણવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખી કયો સકલું આરિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય ?’ એમ તાત્પર્ય છે.

તજ આંતર નિંદ ગાઠ તું, ઉઠ આત્મન ! ઊઠ ભગ ભગ ! તું;

પુરુષાર્થ સદા સ્ફુરણને, ભજ નિત્યે અપ્રમાદ ભાવને.—અજ્ઞાવખેધ મોક્ષમાળા

આમ ધર્મમાં કોણ પ્રમાદ કરે ? ઇ. યજ્ઞથી પ્રતિભાષ પાળી જે પ્રમાદને રૂઢાવી છે શ્રુતધર્મ-આરિત્રધર્મમાં ઉલ્લત થયો છે, એવા ગુણુ આત્માની અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના બ્યક્ત કરે. મોથી માયા અવતારી, ભાવિતાના મહર્ષિ હરિભદ્રજી તેનું અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કરે છે—

૧૨. યતજ્ઞેષમત:—

સિદ્ધે મો ! પયઓ નમો જિનમણ નન્દી સયા સંજમે,

દેવનાગસુવર્ણકિર્ણરાગસસન્મૂઝમાવચ્ચિણ ।

લોગો જત્ય પડ્ધિઓ જગમિણં તેલોક્કમન્વાસુરં,

ધમ્મો વહુઝ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વહુઝ ॥૪॥

અલ્પ બ્યાલ્યા—

સિદ્ધે—પ્રતિષ્ઠિતે પ્રચયાતે, તજ સિદ્ધ: ફલાન્વ્યમિચારેણ પ્રતિષ્ઠિત: સકલનયબ્યાપ્તે: પ્રચયાતસ્ત્રિકોટીપરિશુદ્ધત્વેન ।

મો હત્યેતદતિશયિનામામન્ત્રણં, પશ્યન્તુ ભવન્ત: । પ્રયતોઽહં યયાચ્ચેતાવન્તં કાલં પ્રકર્ષેણ યત: ।

ઈત્યં પરસાક્ષિકં પ્રયતો મૃત્વા પુનર્નમસ્કરોતિ—“નમો જિનમતે”—સુપાં સુપો ભવન્તીતિ ચતુર્થ્યર્થે સપ્તમી, નમો જિનમતાય ।

તથા વાસ્મિન્ સતિ જિનમતે “નન્દિ:” —સમૃદ્ધિ: સદા—સર્વકાલં, કવ ? “સંયમે” ચારિત્રે, તથા ચોક્કં “પદ્મં નાણં તમો દયેત્યાદિ ।”

કિમૂતે સંયમે ?—દેવનાગસુવર્ણકિન્નરગણૈ: સદમૃતમાવેનાચિતે । તથા ચ સંયમવન્તાઃ કર્ત્યન્ત પવ દેવાદિમિ: ।

કિમૂતે જિનમતે ?—લોકનં લોક: જ્ઞાનમેવ સ યત્ર પ્રતિષ્ઠિત: । તથા જગદિદં ક્ષેપ-તથા । કેચિન્મનુષ્યલોકમેવ જગન્મન્યન્ત ઇત્યત આહ—“ત્રેલોક્યં મનુષ્યાસુરં” આધારાવેગ-મારુપમિત્યં ।

અયમિત્યમ્બુત: શ્રુતધર્મો વર્ષનાં—વૃદ્ધિસુપયાતુ, શાશ્વતમિતિ ક્રિયાવિશેષણમેતદ્, શાશ્વતં વર્ષતામિત્યપ્રચ્યુત્યેતિ ભાવના ।

વિજયતઃ (પાઠાંતરઃ વિજયતામ્) ડનર્થપ્રવૃત્તપરંપરાદિવિજયેનેતિ દ્રવ્યં ।

તથા ધર્મોત્તરં—શારિત્રધર્મોત્તરં વર્ધતાં । પુનર્વૃદ્ધ્યભિચારં મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાન-
વૃદ્ધિઃ કાર્યેતિ પ્રદર્શનાર્થે । તથા ચ તીર્થંકરનામકર્મદેવત્વં પ્રતિપાદયતોક્તં “ જપુન્વનાળ-
ગદ્ગને ” इति ॥ ૧૧૧

૧૨અર્થઃ—અને કારણ કે એમ છે. એથી કરીને—

(શાહીલવિદીડિત)

સિદ્ધે રે ! પ્રયતો, નમો જિનમતે, નંદી સદા સંયમે,
દેવો નાગ સુવર્ણ કિન્નર પૂંજે સદ્ભાવથી જેહને;
લોક જ્યાંહિ પ્રતિષ્ઠિત ત્રિજગ આ મર્ત્યામુરો સાથ જો !
વાધો શાશ્વત ધર્મ તે વિજયથી ! ધર્મોત્તરં વાધજો !
અહો ! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મમાં) હું પ્રયત છું.
જિનમતને નમસ્કાર હો !—જેના થકી દેવ-નાગ-સુવર્ણ
-કિન્નરગણથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા સંય-
મમાં સદા નન્દિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે, અને જેમાં લોક
અને ત્રેલોકીય—મર્ત્ય-અમુરવાળું આ જગત્ પ્રતિષ્ઠિત છે.
ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે ! (અથવા વિજય
પામે !) ધર્મોત્તર વૃદ્ધિ પામે !

આની વ્યાખ્યા—

સિદ્ધે—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, પ્રખ્યાત. તેમાં સિદ્ધ—ફલઅભ્યભિચારથી, પ્રતિષ્ઠિત,—
સકલનયવ્યાર્થિથી, પ્રખ્યાત—ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી.

મો—અહો ! એમ આ અતિશયીઓનું આમંત્રણ છે. આપ જુઓ ! પ્રયતોડહ—હું
પ્રયત છું, યથાશક્તિ આપલો કાળ પ્રકર્ષેન યતઃ—પ્રકર્ષથી યત છું.

આમ પરસાક્ષિકપણે પ્રયત થઇ પુનઃ નમસ્કાર કરે છે—નમો જિનમતે—‘સુપાં સુપાં
મવન્તીતિ’—અતુર્થી અર્થમાં સપ્તમી છે, (એટલે) નમો જિનમતાય—નમસ્કાર હો
જિનમતને !

અને તથાપ્રકારે આ જિનમત સતે નન્દિ—નંદિ, સમૃદ્ધિ, સદા—સદા, સર્વકાલ,
ક્યાં ? સંયમે—સંયમમાં, શારિત્રમાં, અને તથાપ્રકારે કંથુ છે—“ પદમં નાળ તતો દયા ”
પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા ક્રયાદિ.

કેવા પ્રકારના સંયમમાં ?—દેવનાગસુવર્ણકિન્નરગણે: સદ્ગુણભાવેનાર્ચિતે—દેવ, નામ, સુવર્ણ, કિન્નરગણોથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા. અને તથાપ્રકારે સંયમવતે દેવાદિથી અર્ચાયે જ છે.

કેવા પ્રકારના જિનમતમાં ?—લોકને લોક—લોકને તે લોક, જ્ઞાન જ, સ વગ્ર પ્રતિષ્ઠિત—તે બધાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તથા જગદિદં—આ જગત,—જ્ઞેયતાએ કરીને. કોઈ મહુધ્ય લોકને જ જગત માને છે એટલા માટે કહ્યું—ત્રેલોક્ય મનુજ્યાસુર—ત્રેલોક્ય મહુધ્ય—અસુર-વાણી,—આધાર—આધેયભાવરૂપ એમ અર્થ છે.

આમ હૃત્યમૃત—ધૃત્યંભૂત, એવંભૂત, આવા પ્રકારનો, શ્રુતધર્મ—શ્રુતધર્મ, વર્ણતા—વૃદ્ધિ પામે ! શાશ્વત—એ ક્રિયાવિશેષણ છે, શાશ્વતપણે વૃદ્ધિ પામે ! એમ અપ્રત્યુત્તિથી એવી ભાવના છે, વિજયત—વિજયથી,—(પાઠાં : વિજયતા—વિજય પામે !) અનર્થ-પ્રવૃત્ત પર પ્રવાહીના વિજયથી એમ હૃદય છે.

તથા—ધર્મોત્તર—ધર્મોત્તર, આરિત્રધર્મોત્તર, વર્જતાં—વૃદ્ધિ પામે ! પુનઃ વૃદ્ધિ અભિધાન મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહ જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા—મોક્ષાર્થીએ પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા ચોચ છે, એમ પ્રદર્શન અર્થે (છે). અને તથાપ્રકારે તીર્થકર નામકર્મના હેતુએને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું છે—“ અપુલ્કનાગજગણે ”—અપૂર્વજ્ઞાનમહુધ્ય. ૩૧૧

વિવેચન

“ તે માટે ઉભા કર એકી, જિનવર આગળ કહિયે રે,
સમથયરણુ સેવા શુદ્ધ દેભે, જિમ આનંદધન લહિયે રે. ”—શ્રી આનંદધનશ્ચ

આમ ધર્મમાં કોણ પ્રમાદ કરે ? એ સૂત્રથી પ્રતિબોધ પામી, જે પ્રમાદ ફગાવી દઈ શ્રુતધર્મ—આરિત્રધર્મમાં ઉજમાળ થયો છે, એવો સુમુક્ષુ આત્મા ભાવે છે કે—અહો ! મહાર કરતાં ચઢીયાતી—અતિશયથી આત્મહથાળા સંત જનો ! હું આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું સિદ્ધ એવા આ ધર્મમાં પ્રયત છું. આ આત્મસ્વભાવરૂપ પ્રયત છું ધર્મ સ્વભાવભૂત હોવાથી અનાદિઅનંત અને સ્વયંસિદ્ધ છે, એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી; કારણકે જે આ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરે છે તેને અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે, એટલે ‘સિદ્ધઃ કલાન્યભિચારેણ’—‘ફલઅભિચારથી’ આ ધર્મ સિદ્ધ છે; ‘પ્રતિષ્ઠિતઃ સકલનયન્યાત્તે’—‘સકલ નયન્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત’ છે, કોઈ પણ નય ન દ્રશ્ય ને સર્વ નય એમાં બાપીને હળીમળીને રહે એવો અવિસંવાદી હોવાથી તે પ્રતિષ્ઠિત છે; અને ‘પ્રખ્યાતઃ ત્રિકોટી-પરિશુદ્ધત્વેન’—‘ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી’ તે પ્રખ્યાત છે, કય-છેલ-તાપ એ ત્રિકોટી અગ્નિપરીક્ષામાં શુદ્ધ સુવર્ણવત સુસુતીર્ણ હોવાથી અથવા આદિ-મધ્ય ને અંત એ ત્રિકોટીમાં અવિરુદ્ધ અખંડ અબાધિત હોવાથી સર્વથા શુદ્ધપણાએ કરીને તે પ્રખ્યાત છે—જગત્પ્રસિદ્ધ છે. આમ ફલઅભિચારથી સિદ્ધ, સકલનયન્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત અને ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી પ્રખ્યાત—એવા આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું આટલો કાળ, મહાર્ બલ-વીર્ય

ગોપબ્યા વિના, સર્વાત્માથી-મ્હારી સર્વ શક્તિ સહિત યથાશક્તિ પ્રયત્ન છું, પ્રકર્ષથી યત-ચત્વત્ છું. તેના હે મહાનુભાવ ભાવિતાત્મા સુસુક્ષ્મ મહાત્માઓ ! તમે સાક્ષી છો.

નમસ્કાર હો આ શ્રુતધર્મરૂપ જિનમતને !-કે જે જિનમતના સદ્ભાવે, 'દેવ-નાગ-સુવર્ણ-કિન્નરઅણ્ણી' સદ્ભૂત બાવે કરીને અર્ચિત'—પૂજિત એવા સંયમને વિષે સદા

નમસ્કાર હો ચરણરૂપ ચારિત્રમાં સદા સર્વકાલ વૃદ્ધિ કરનારી એવી આત્માનંદ જિનમતને !-જેના ઉપબળવાની નંદી-સમૃદ્ધિ હોય છે. કારણકે 'પદમ' નાળું તત્તો વ્યા' સદ્ભાવે સંયમમાં —પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા, એ મહાત્મ્ય પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન સદા 'નંદી' હોય છે પ્રથમ અને કિંચાનું સ્થાન પછી મૂક્યું છે; એટલે પ્રથમ સદ્ગુણ સમીપે શ્રવણ કરેલ શ્રુતધર્મથી દેહાદિથી ભિન્ન એવું આત્માનું જેવું આનંદમય સ્વરૂપ બાહ્ય, તેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે પછી તથારૂપ શ્રુતધર્મને અમલમાં મૂકવારૂપ આચરણ કરવા—ચારિત્રધર્મ આરાધવા આત્માનો આનંદોદભાસ દિનપ્રતિદિન વધતો બાધ છે.

આ જિનમત-જિનપ્રણીત શ્રુતધર્મ એવો વિશાલ ને વ્યાપક છે કે તેમાં 'લોક પ્રતિષ્ઠિત છે', લોક-લોકન-જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, સર્વ જ્ઞાન એમાં સ્થિત કરીને રહ્યું છે; એટલું જ નહિં પશુ, કેટલાક માને છે તેમ માત્ર મનુષ્યલોકરૂપ જગત જ નહિં, પણ મનુષ્ય-અસુરવાળું ત્રેલોક્ય પણ એમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. સર્વ શ્રુતજ્ઞાન અને ત્રણે લોકના સર્વભાવ એમાં કોઈથી પણ ઉત્પાપી ન શકાય એમ પ્રતિષ્ઠિત વર્તે છે.

આમ જેનાથી સંયમને વિષે સદા નંદી હોય છે ને જેમાં સર્વ જ્ઞાનરૂપ લોક ને ત્રેલોક્યરૂપ આ જગત પ્રતિષ્ઠિત છે, એવો આ પરમ આત્મકલ્યાણકારી સુપ્રતિષ્ઠિત 'શ્રુતધર્મ' શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે ! 'અવમિત્યંનૃતઃ

આવો શ્રુતધર્મ શ્રુતધર્મો વર્દતાં જામ્વત'—અનર્થપ્રવૃત્ત પર પ્રવાહીઓના વિજયથી શાશ્વતપણે વિજયથી કદી પણ ન અન્યુતિ ન થાય એમ અઅંકપણે નિરંતર સતત વૃદ્ધિ પામ્યા કરે ! તથા 'ધર્મોત્તર (ચારિત્ર ધર્મોત્તર) વૃદ્ધિ પામે ! ચારિત્રધર્મોત્તર વર્દતાં'—ચારિત્રધર્મ પછી પણ તે શ્રુતધર્મ ઉત્તરો

તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે ! કારણ કે—'મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા'—મોક્ષાર્થીએ પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, અને 'અપુલ્કનાગમદ્વજે' નિત્ય નિત્ય નવનવા અપૂર્વ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી આત્માનું અનુભવજ્ઞાન વધારવું—એ તીર્થ કરપદ પ્રતિસ્થાપન મધ્યેનું એક પદ છે એમ જ્ઞાની ભગવતે ભાખ્યું છે, માટે હું પ્રાર્થુ છું કે મ્હારો આ શ્રુતધર્મ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે ! તથાસ્તુ !

આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રણિધાન છે ને તે મોક્ષપ્રતિયક્ષથી અનાશ્વસાભાવનું ખીજ છે, અને અસંગથી એનું ફલ સવેદ્ય છે, ય તત્ત્વવાતા પ્રકાશે છે—

૧૩ પ્રણિધાનમેતત્, જનાશંસામાવવીજં, મોક્ષપ્રતિબન્ધેન । અપ્રતિબન્ધ પથ પ્રતિબન્ધ, અસદ્ગુણસંવેદનાત ।

યથોદિતપ્રત્યક્ષમર્મવૃદ્ધેર્મોક્ષઃ, સિદ્ધત્વેન, નેહ ફલે વ્યભિચારઃ, અસદ્ગુણે ચૈતત્કલં સંવેદ્યતે । ૩૧૨

૧૩ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવતું બીજ છે, —મોક્ષપ્રતિબન્ધ વડે કરીને, આ પ્રતિબન્ધ અપ્રતિબન્ધ છે, —અસંગ્રહીતના સંવેદનને લીધે.

યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થકી મોક્ષ છે, —સિદ્ધપણાએ કરીને, અહીં ફલમાં વ્યભિચાર નથી; અને અસંગ્રહી આવું ફલ સંવેદ્ય છે. ૩૧૨

વિવેચન

પ્રણિધાનધારી સદા આત્મશાશી, ન એ આવવા દૃષ્ટિમાં કંઈ ખામી. —યોગદૃષ્ટિકેશ

અને ‘પ્રણિધાનમેતત્ જનાશંસામાવવીજં’ । —‘આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવતું બીજ છે.’ આ શ્રુતધર્મની અભિલાષરૂપ જે પ્રણિધાન-આશંસા છે, તે અનાશંસાભાવતું —સર્વ ઇચ્છાના ઉપરમરૂપ અનિચ્છાભાવતું બીજ-કારણ છે. અર્થાત્

આ પ્રણિધાન આ શ્રુતધર્મની અને વૃદ્ધિ હો । —એવી અંતરંગ કામનારૂપ-અનાશંસા ભાવતું ‘આશંસારૂપ જે પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાન છે, તેમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન બીજ —પ્રકૃષ્ટ નિધાન-પ્રકૃષ્ટ સ્થાપન તે અનાશંસા ભાવતું-નિષ્કામ ભાવતું બીજ છે.

આ આમ શાથી કરીને છે ? ‘મોક્ષપ્રતિબન્ધેન’ —‘મોક્ષપ્રતિબન્ધથી.’ આ પ્રસ્તુત કામના મોક્ષ સાથે પ્રતિબન્ધ-ઓડાયેલી છે; “માત્ર મોક્ષ અભિલાષ” શિવાય બીજ કોઈ કામનાના પ્રતિબન્ધથી રહિત હોઈ મોક્ષપ્રત્યયી છે, અને મોક્ષ તો અનિચ્છારૂપ-અનાશંસા-રૂપ જ છે, એટલે ખરેખરા સુસુક્ષ્મી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની પ્રાર્થના માત્ર મોક્ષહેતુએ જ હોઈ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવતું બીજ-કારણ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે શ્રુતધર્મ-શાસ્ત્રાભ્યાસ કંઈ લોકમાં માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-કીર્તિ આદિ માનાર્થ અર્થે નથી, પણ માત્ર મોક્ષાર્થે જ —કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થ અર્થે જ છે. આ અંગે દર્શવૈકલિક સૂત્રમાં શ્રી સુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે—

પણિકા—પ્રણિધાન ઇત્યાદિ. પ્રણિધાનમ્—પ્રણિધાન, આશંસા, પતત્—આ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ અભિલાષણ. કેવું ? તે માટે કહ્યું—અનાશંસામાવવીજં—અનાશંસા—અનાશંસા, સર્વ ઇચ્છાઉપરમ, સૈવ—તે જ, માત્ર—ભાવ, પર્થવ, તસ્મૈ—તેણે, વીજં—બીજ, કારણ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—મોક્ષપ્રતિબન્ધેન—મોક્ષપ્રતિબન્ધથી. મોક્ષ પ્રતિ જ આ પ્રાર્થન છે, અને તે (મોક્ષ) અનિચ્છારૂપ છે. (સંકટ) —અપ્રતિબન્ધથી સાખ્ય મોક્ષ છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબન્ધ શી રીતે એવરૂપ (હોય ?) એટલા માટે કહ્યું—

અપ્રતિબન્ધઃ—અપ્રતિબન્ધ સદસ, યવઃ—આ, મોક્ષવિષય, પ્રતિબન્ધઃ—પ્રતિબન્ધ, —પ્રાર્થનારૂપ. કેવા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસદ્ગુણસંવેદનાત—અસદ્ગુણ—અસંગ, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અવિષયી

‘શ્રુતસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) મને શ્રુતજ્ઞાન હોયે આ વૃદ્ધિથી અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિ’ કે ‘મોહઆદિ આલંબનથી. (૨) હું’ એકાગ્રચિત્ત હોઈશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિ’ કે વિષ્ણુતચિત્ત (કામાકોણ) હોઈ’ એ મટે. (૩) હું’ આત્માને સ્વરૂપને વિષે સ્થાપીશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. (૪) અને આમ સ્વયં આત્મધર્મમાં સ્થિત થયેલો હું’ પરને આત્મધર્મમાં સ્થાપીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. આમ હું’ જ્ઞાન પામી એકાગ્રચિત્ત હોઈશ અને પોતે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ બીજાને સ્થાપીશ, એમ સમજી શ્રુતસમાધિમાં રત થયેલો મુમુક્ષુ પુરુષ શ્રુતોનું અધ્યયન કરે.’

— શ્રી પ્રજ્ઞાવળોદ્ય મોક્ષમાળા પાઠ ૧૩, (સ્વચિત્ત)

આમ માત્ર મોક્ષપ્રતિબંધથી આ પ્રશ્નિધાન હોય છે. અત્રે શંકા થશે કે મોક્ષ તે અપ્રતિબંધથી સાધ્ય છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબંધ ક્યેવરૂપ થી રીતે હોય ? તે માટે કહ્યું—‘અપ્રતિબંધ યથ પ્રતિબંધઃ અસંગ્ગફલસંવેદનાત્’—‘આ મોક્ષપ્રતિબંધ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ છે—અસંગ્ગફલસંવેદનને લીધે.’ આ અપ્રતિબંધઃ મોક્ષપ્રત્યક્ષી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ છે, અપ્રતિબંધ જેવો જ છે, કારણ કે તેમાં અસંગ્ગ ફલ સંવેદન-અનુભવન હોય છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિના સંગ બ્યાં નથી એવા અસંગ્ગ ફલને તેની શ્રુતધર્મવૃદ્ધિઆશંસામાં અનુભવ થાય છે, એટલે એ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે; પણ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સંગને સંગ બ્યાં છે એવું જે સંગવાળું પ્રશ્નિધાન છે, તે તો પરમપુરુષાર્થલાભને ઉપધાતિ થતું હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-અટકાયત કષ્ટનાઈ હોવાથી પ્રતિબંધ જ છે.

આ પ્રશ્નિધાન અનાશંસાભાવનું બીજું છે એ નિયમ કેમ ? તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિર્મોક્ષઃ સિદ્ધત્વેન’—‘યથોદિત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ છે,—સિદ્ધપણ્યએ કરીને.’ જેવો સર્વજ્ઞ ભગવાને ભાખ્યો છે, તેવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ યથોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી થકી—ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષથી મોક્ષ હોય છે; કારણ કે શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ મોક્ષ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ’ એવો મોક્ષપ્રાપ્તિનો અવધેય-અવૃક-અયોધ હેતુ છે, એટલે શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ હોય

કેત, ફલસ્વ—ફલના, આશંસનીમના, સંવેદનાત્—સંવેદનને લીધે, અનુભવને લીધે કારણકે બનીદશ ફલ આલંબનવાળું પ્રશ્નિધાન તો પરમ પુરુષાર્થલાભના ઉપધાતિપણ્યને લીધે પ્રતિબંધ છે. વારુ, આ નિયમ કેમ કે આ પ્રશ્નિધાન બનાશંસાભાવનું બીજું છે ? એટલા માટે કહ્યું—

યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિઃ—યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થકી, સર્વરોપણ શ્રુતધર્મના પ્રકર્ષ થકી, મોક્ષ—મોક્ષ,—અનાશંસાશ્પ,—એના થકી હોય છે એમ સમજાય છે અત્રે પણ એકાંત કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધપણ્યએ કરીને, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના મોક્ષ પ્રતિ અવધેય હેતુભાવે કરીને. આ જ ભાવે છે—જ—ન જ, ફલ—ફલ, મોક્ષ—મોક્ષ, અભિચાર—અભિચાર, વિસંવાદ—શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના ફલ-અંતરભાવથી વા નિષ્ફલતાથી. આના જ અસંગ્ગની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—અસંગ્ગેન જ—અને અસંગથી, રાગ-દ્વેષ-મોહ ફલણ સંગના અભાવથી, યતત્—આ, મોક્ષફલ, સંવેદન—સંવેદન હોય છે, સર્વે જ મુમુક્ષુઓથી પ્રતીતાય છે.

એ સિદ્ધ વસ્તુ છે. તે આ પ્રકારે—‘નેહ ફલે વ્યભિચારઃ’—‘અહીં’ ફલમાં વ્યભિચાર નથી.’ અહીં’ મોક્ષરૂપ ફળ મળવાની બાબતમાં વ્યભિચાર—આડુંઅવળું ચસવાપણું નથી, વિસંવાદ નથી; અર્થાત્ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ નિષ્ફળ જતી નથી, વા તેનાથી મોક્ષ શિવાય બીજું ફળ મળતું નથી. “ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ” એ આનંદધનભીની અમર ઉક્તિ અત્ર ચરિતાર્થ બને છે. ‘અને અસંગથી આતું’ ફળ સંવેદાય છે’—‘અસંજ્ઞેન ચૈતત્ત્વફલં સંવેદ્યતે।’ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ સંગના અભાવથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું ફળ સંવેદાય છે, અનુભવાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ આ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ રાગ-અસંગ ફલ સંવેદન દ્વેષ-મોહાદિ સંગ દૂર થતા બાય છે, એટલે આમ રાગાદિ સંગથી સુકૃતપણારૂપ અસંગથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું મોક્ષની વાનકી જેવું ભવ-સુકૃતપણારૂપ ફળ સર્વ અસુકૃત્યોને સાક્ષાત્ આત્માનુભવગોચર થાય જ છે.

એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ હોય છે, તે શાલિખીજ-આરોપણથી શાલિવૃદ્ધિના દ્વ્યાર્થથી સમર્થિત કરે છે—

૧૬ એવં ચ સજ્જાવારોપણાત્તદ્વૃદ્ધિઃ ।

શ્રુતધર્મવૃદ્ધિવચનમત્યર્થે, શાલિખીજારોપણવચ્છાલિહેતુઃ । હૃદ્દા દોષં પૌનઃપુન્યેન તદ્વૃદ્ધિઃ, યવમિદ્વાપ્યત્ હૃદ્વૃદ્ધિરિતિ । ૩૧૩

૧૪ અર્થઃ—અને એમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ (હોય છે). આ અર્થ-વચન અત્યંત શુભ છે. શાલિખીજઆરોપણની જેમ શાલિહેતુ કે કારણકે એમ પૌનઃપુન્યથી તેની વૃદ્ધિ દૃષ્ટ છે, એમ અહીં પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિ પ્રાર્થના થકી) ધૃષ્ટવૃદ્ધિ છે. ૩૧૩

પંક્તિકા—આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ કહી દેખાડી આની જ (શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની) હેતુસિદ્ધિ કહે છે,—એવં—એમ, ઉક્ત પ્રકારથી, ચ—પુનઃ અર્થમાં અને ચિન્તકમરૂપ છે, સજ્જાવારોપણાત્—સદ્ભાવઆરોપણ થકી, શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ શુદ્ધ પરિણામના અંગીકરણ થકી, તદ્વૃદ્ધિઃ—શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ પુનઃ, હોય છે એમ સમજાય છે એના ભાવનાર્થે જ કહ્યું—

શુભં—શુભ, પ્રદાત, યત્—આ, પુનઃ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ—આજ્ઞાસાલક્ષણ, અર્થવચન—અર્થવચન, પરિણામ, અત્યર્થ—અત્યંત. કેવું ? તે માટે કહ્યું—શાલિખીજારોપણવત્—શાલિખીજના આરોપણવત્, શાલિખીજના પુનઃ પુનઃ નિષ્કેપણની જેમ, શાલિહેતુ—શાલિહેતુ, શાલિક્ષ નિમિત્ત. એ જ ભાવે છે—હૃદ્દા—દૃષ્ટ છે, ઉપલબ્ધ છે, હિ—કારણ કે, એવં—એમ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનાન્યાયથી, પૌનઃપુન્યેન—શાલિખીજઆરોપણના પૌનઃપુન્યથી, વૃદ્ધિ. તદ્વૃદ્ધિઃ—તેની વૃદ્ધિ, શાલિવૃદ્ધિ. એવં—એમ, શાલિવૃદ્ધિપ્રકારથી, હૃદાપિ—અહીં પણ, શ્રુતસ્તવર્મા, અત્તા—આ થકી, આજ્ઞાના પૌનઃપુન્ય થકી, હૃદ્વૃદ્ધિઃ—ધૃષ્ટવૃદ્ધિ, શ્રુતવૃદ્ધિ.

વિવેચન

“બીજો વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે બુજલ ચોગ રે;
તિમ સુજ આતમસંપદા રે લાલ, પ્રગટે પ્રજ્ઞ સચોગ રે....પદ્મપ્રભ.”

—કી દેવચંદ્રજી

આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ છે ને તે કેવી રીતે હોય છે તેની હેતુસિદ્ધિ પણ આ પ્રકારે—‘અને જોમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ હોય છે.’ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ હો !—જોમ શ્રુતવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ જોમ સદ્ભાવારોપણ થકી આત્મામાં શુદ્ધ પરિણામના આરોપણ થકી પુનઃ શ્રુતધર્મની થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ વૃદ્ધિ હોય છે. “વાદ્યો ભાવના તાદ્યો સિદ્ધિ:” જેવી ભાવના તેની સિદ્ધિ જો ન્યાયે, કારણકે ‘આ અધ્યવસાન અત્યંત શુભ છે.’ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણરૂપ અધ્યવસાન—આત્મપરિણામ અત્યંત શુભ—પ્રશસ્ત છે.

કેની જોમ ? “શાલિષીજારોપણત્વ શાલિષેતુ:”—‘શાલિષીજના આરોપણની જોમ શાલિષેતુ છે.’ જોમ શાલિષીજનું આરોપણ શાલિષેતુ કારણ છે તેમ. ‘કારણ કે જોમ પૌનઃપુનઃથી તેની વૃદ્ધિ દૃષ્ટ છે.’ જોમ—શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના—

શાલિષીજ ન્યાયથી પુનઃપુનઃપણે—ફરી ફરીને શાલિષીજ રોપવાથી શાલિષી આરોપણનું દર્શાવે વૃદ્ધિ પ્રગટ દૃષ્ટ છે; અર્થાત્ પાંચસો ચોખાના ઢાણા વાવવાથી ધારે કે એકેક ઢાણામાંથી પચાસ ઢાણા ઊગે તો પાંચસો ઢાણાથી પચીસ હજાર ઢાણા ઊગે. જો પચીસ હજાર ઢાણાને ફરીથી વાવતાં સાદા ભાર લાખ ઢાણા થાય, જોમ ફરી ફરીને વાવતાં ઉત્તરોત્તર અનેકગણી વૃદ્ધિ થયા કરે. ‘જોમ અહીં’ પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના થકી) દૃષ્ટવૃદ્ધિ છે. જોમ—શાલિષીજના પુનઃ પુનઃ રોપણથી શાલિવૃદ્ધિની જોમ, અહીં શ્રુતસ્તવમાં પણ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના પુનઃ પુનઃ આરોપણથી દૃષ્ટ જોવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકમહત્ત્વ જો જ જાય છે, અને આ વિવેક અતિ ઘંભીર ઉદાર આશય-રૂપ હોઈ, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન હોય છે, ઈ. પ્રકારે આઆપણ વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે—

૧૬ પલં વિવેકમહાનમત્ર જલમ્ । અતિગભીરોદાર પથ આશયઃ । અત પથ સંવેગામૃતા-સ્વાદનં । નાવિજ્ઞાતયુગે ચિન્તામણી યત્નઃ, ન આન્યયાડતોડપિ સમીહિતસિદ્ધિઃ । પ્રકટ-મિદં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં, પકાન્તાવિષયો ગોચોતિવર્ગમૈવ ॥૨૧૪

૧૫ અર્થઃ—જોમ વિવેકમહત્ત્વ અત્રે જાય છે. આ (વિવેક) આશય અતિ ઘંભીર ઉદાર છે, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન (હોય છે.) અવિજ્ઞાત યુગવાળા ચિન્તા-

મણિમાં યત્ન હોતો નથી, અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીક્ષિત સિદ્ધિ હોતી નથી. આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રકટ છે, આ (વિવેક) ગોચીનિવર્ગનાં એકાને અવિષય છે, ૪૧૪

વિવેચન

“જિજ્ઞે વિવેક ધરીએ પણ અહિયે, તત્તજ્ઞાની તે કહિયે;

શ્રી મુનિમુખત જો કૃપા કરો તો, આનંદધન પદ લહિયે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ શાલિનીજ્ઞારોપણ દૃષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિકારણરૂપ જલને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—‘પરં વિવેકગ્રહણમત્ર જલમ’—‘એમ વિવેકઅહણુ અત્રે જલ છે.’ એમ

—હમણાં જ કહ્યું તે પ્રકારે અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકથી—અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં સમ્યક્અવધારણુવિચારથી શ્રુતનું અહણુ અથવા વિવેકનું અહણુ વિવેકઅહણુ તે જલ એ જ જલ છે. જેમ શાલિની વાવણીમાં પાણી—અને તે પણ પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શાલિ જીને ને વધે; તેમ શ્રુતરૂપ

પણિકા—હવે શાલિનીજ્ઞારોપણ દૃષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિકારણરૂપ જલને પણ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે,—પદમ્—એમ, અનન્તરોક્ત પ્રકારથી, વિવેકગ્રહણ—વિવેકઅહણુ, વિવેકેન—વિવેકથી, સમ્યક્અર્થઅવધારણુવિચારથી, ગ્રહણ—અહણુ, સ્વીકાર—તે શ્રુતનું; વિવેકસ્ય વા—વા વિવેકનું, ગ્રહણ—અહણુ, તે શું ? તે મારે કહ્યું—અત્રે, શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં, જલમ્—જલ, અંશઃ—પાણી છે. હવે વિવેકને જ સ્તવતાં કહ્યું—

અતિગમ્મીરોદારઃ—અતિ જંબીર ઉદાર, પ્રશુત શ્રુતાવરણુ સ્વયોપશમથી લભ્યપણાને લીધે અત્યંત તાન અને સહસ્ર સુખલાભસાધકપણાને લીધે ઉદાર, યથઃ—આ, વિવેકરૂપ, આશયઃ—આશય, પરિણામ. અત યથ—આ થકી જ, વિવેક થકી જ, નદિઃ કે સુત્રામયી પણ, સંવેગોન્મુતાસ્વાદન—સવેગઅશ્રુતનું આસ્વાદન (હોય છે), સંવેગઃ—ધર્મોદિ અનુરાગ. કહ્યું છે કે—

“તથ્યે ધર્મે હ્યસ્તર્હિસામ્યવન્ધે, દેવે રાગદ્વેષમોદાદિમુકે ।

સાધૌ સર્વગ્રન્થસંદર્ભહીને, સંવેગોડસૌ નિશ્ચલો ચોડનુરાગઃ ॥”

(અર્થાત્) હિંસાપ્રમત્તે ન્યાં નષ્ટ છે એવા સામા ધર્મમાં, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી શુદ્ધ દેવમાં, સર્વ ત્રયસમૂહથી રહિત સાધુમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ તે સવેગ છે.

સ યથામૃત—તે જ (સવેગ) અશ્રુત-સુખા, તત્સ્યાડસ્વાદન—તેનું આસ્વાદન, અનુભવ.

શંકા-વાર, ક્રિયા જ ફલ છે, નદિઃ કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુત્રાં, ન ફલદં મતમ્ ।

યતઃ સ્ત્રીમહ્યમોગજ્ઞો, ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો મવેત ॥”

(અર્થાત્) ક્રિયા જ પુરુષોને ફલદા છે, જ્ઞાન ફલદા ન-પુત્ર નથી, કારણ કે સ્ત્રી-ભક્ત્ય-ભોગ્ય જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતો. એટલે વિવેકઅહણુથી શું ? એમ આસાદીને બ્યતિરેકથી અર્થાન્તર-ઉપન્યાસથી કહ્યું—

ન—ન જ, અવિજ્ઞાતગુણે—અવિજ્ઞાત ગુણવાળા, અનિર્ણીત જ્ઞવરાદિ ઉપશમ-સ્વભાવવાળા ચિન્તામણી—ચિન્તાસ્તરંગી, યત્નઃ—તદ્વિચાર પૂર્ણદિ અનુભવ લક્ષણ યત્ન. જેમ ચિન્તામણિમાં યાત શુભ સુતે જ યત્ન (હોય છે), તેમ શ્રુતમાં પણ. એટલા મારે જ્ઞાનપૂર્વિકા જ ક્રિયા ફલવતી છે.

શાલિની વાવણીમાં પણ વિવેકરૂપ પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શ્રુત-શાલિ ભીએ ને વધે; પણ વિવેકરૂપ પાણી ન હોય તો શ્રુત-શાલિ ભીએ નહિં ને વધે નહિં. એટલે વિવેક-મહાણુ એ જ આ શ્રુત-શાલિની વૃદ્ધિમાં મુખ્ય હેતુ છે.

આવા આ વિવેકના મહામહિમાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યશ્રી વહે છે—‘અતિગન્ધીરોદાર एव आशयः’— ‘આ (વિવેક) આશય અતિગંભીર

ઉદાર છે.’ આ વિવેકરૂપ આશય-ચિત્તપરિણામ પુષ્કળ શ્રુતાવરણના આ વિવેક થકી સવેગ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોવાથી અતિ ગંભીર છે અને અમૃતતું આસ્વાદન સકલ મુખસંપત્તિ આપનાર હોવાથી ઉદાર છે. ‘અત एव सर्वेगा-मृतास्वादनं’— ‘આ થકી જ સવેગ અમૃતતું આસ્વાદન હોય છે.’

આ વિવેક થકી જ, નહિં કે સૂત્રમાત્રથી (પદનથી), સવેગરૂપ અમૃતતું આસ્વાદન-અનુભવન હોય છે વિવેકવિદોણા સૂત્રમાત્ર પાઠથી સવેગ ઉપજતો નથી, પણ વિવેક થકી જ સવેગરૂપ મુધાનું અનુભવન હોય છે.

‘હું આ ટેકાદિ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત ટેકાદિ પરભાવ તે હું નથી. એક શુદ્ધ સંકલ્પાત્મસ્વરૂપ જ મ્હાં છે, બીજું કંઈ પણ મ્હાં નથી. હું આ ટેકાદિ ભાવનો નથી, ને આ ટેકાદિ ભાવ મ્હારા નથી. માટે મ્હારે આ મ્હારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—મહાણુ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મ્હારા આત્મભાવને જ ભણું ને સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે. આમ સમ્યગ્દષ્ટિ છટા પુરુષને સત્પુરુષ સદ્ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરેલા ‘શ્રુત’ જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુત જ્ઞાન સમ્યક્ષણે પરિણમ્યાથી સદ્-અસદ્જ્ઞાન બાન થયુ છે, વસ્તુસ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરતું ભેદજ્ઞાન પ્રમટ્તયું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

‘એટલે તે જીવ આવા હઃખમય ભયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભય-સ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાળીને વેગે દૂર ભાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી—અત્યંત વેગથી તે સંસારથી ભઠકીને ભાગે છે; ક્ષણભર તેને સંસારની ચોદિની રોચિકર લાગતી નથી. અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત યોગ્યાશિક્ષા, તીવ્ર મુમુક્ષુપણ. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષે સંકલ્પ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અદ્ભુત

સંકલ્પ-ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણ થકી જ સમીક્ષિત હૃદયવાળો હોય, તેમાં ઉક્ત યત્નથી શું? તે માટે કહ્યું—જ જ ન જ, અન્યથા—અન્યથા, અસાતશુણ્ણપણાએ કરીને, યત્નઅભાવે, સત્તો ડરિ—આ થકી પણ, ચિન્તામણિ થકી પણ—મુક્તજ્ઞાન થકી તો દૂર રહો! સમીક્ષિતસિદ્ધિ—સમીક્ષિત સિદ્ધિ, પ્રાપ્તિ પરમેશ્વરની સિદ્ધિ. એ જ દેહ કરતાં કહ્યું—અકલમિદં—અવક્ષ છે આ, પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિણી—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણી, શુદ્ધિમતોને, પ્રેક્ષામણુના વિષયપણાને લીધે, કે જ્ઞાનપૂર્વ સર્વ યત્ન સમીક્ષિત સિદ્ધિહૃદયવાળો છે વ્યતિરેક કલો—અકાન્તાવિષય—એકાન્ત અવિષય, સદા પણ અસંવેદ-પણાને લીધે, ગોચોનિવર્ગસ્વ—ગોચોનિવર્ગનો, અવિષય સમ પ્રયત્નનો.

સમકિત અમૃતરસ આપ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગથી—અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપે મોક્ષ ભણી દોડે છે. અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધનરૂપ—કારણરૂપ અર્હદ્ભક્તિ—વાત્સલ્ય વગેરે સત્સાધન પ્રત્યે પણ સંવેગ—પરમ રચિલાવ ધરાવે છે. એટલે તે ભગવાન અર્હતોની ભક્તિ—વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી—અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોલ્લાસથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોકવું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ—સંવેગ—અદ્ભુત ઉત્સાહ રોક્યો રોકાતો નથી.

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિન્ત) પૃ. ૨૭૭, ૪૭૭,

અત્રે આશંકા થશે—કિંયા જ ફલદાયિની છે, નહિ કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—“કિંયા જ પુરુષોને ફલદાયિની છે, જ્ઞાન ફલદાયી માન્યું નથી. કારણ કે સ્ત્રી-ભક્ષ્ય-લોગને ભણનારો જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતો.” એટલે વિવેકમહાશયી અવિજ્ઞાતશુણવાળા શું? એ આશંકાનું નિવારણ કરતાં કહ્યું—“નાવિક્ષાતગુણે ચિન્તામણૌ ચિન્તામણિમાં યત્ન યત્નઃ” અવિજ્ઞાતશુણવાળા ચિન્તામણિમાં યત્ન હોતો નથી. હોતો નથી જેમ જેનો શુણ્ણ ભણવામાં આવ્યો નથી એવા ચિન્તામણિમાં તેને યોગ્ય પૂનઃ અનુષ્ઠાનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથા—પ્રકારનો શુણ્ણ ભણવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો પૂનઃ યત્ન હોય છે; તેમ શ્રુત-ચિન્તામણિ બા. માં પણ તેનો શુણ્ણ ભણવામાં આવ્યો ન હોય તો તેના આરાધનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથાપ્રકારનો શુણ્ણ ભણવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો આરાધન યત્ન હોય છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વક જ કિંયા ફલવતી છે.

અત્રે વળી બીજી આશંકા થશે—ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણ થકી જ વાંચિત ફલ આપે, તેમાં યત્નનું શું કામ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું—“ન જ્ઞાન્યયાતોપિ સમીહિતસિદ્ધિઃ” — ‘અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીહિતસિદ્ધિ હોતી નથી.’ નહિં તો શુણ્ણ ભણવામાં આવ્યો નહિં હોઈ, યત્નઅભાવે શ્રુતજ્ઞાનની વાત તો ફૂર રહો, પણ આ ચિન્તામણિ થકી પણ ઇષ્ટ સિદ્ધિ—વાંચિત પરમ ઐશ્વર્યઆદિ સિદ્ધિ ન જ હોય. તેમ શુણ્ણ અજ્ઞાત હોઈ યત્નઅભાવે શ્રુતચિન્તામણિ થકી પણ મોક્ષરૂપ વાંચિત ફલસિદ્ધિ ન જ હોય.

આ ‘પ્રકટમિવ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણામ્’ — ‘આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રકટ છે,’—આ જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ યત્ન ઇષ્ટ સિદ્ધિ રૂપ આપવાવાળો છે, એ પ્રેક્ષા—અક્ષુનો વિષય હોવાથી, આ પ્રસ્તુત વિવેક સંબંધી વાત પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને—પ્રથમ ભેઈ આ વિવેક ગોચોનિ—વિચારી મૂર્તનારા બુદ્ધિમંતઃપ્રાજ્ઞઓને પ્રકટ છે, પ્રત્યક્ષ દીવા વર્ગનાં એકાન્તે અવિષય એવી રૂપ છે. પણ ‘પ્રકાન્તાવિષયો ગોચોનિવર્ગસ્વ’ । ગોચોનિવર્ગનાં એકાન્તે અવિષય છે. અર્થાત્ ‘ગોચોનિ’—બળદીઆ સમા પૃથગ્જન—પ્રાકૃત જનનો જે વર્ગ—સમૂહ છે, તેનો તો આ વિવેક વિષય નથી;

મળદીઆ જેવા અણુસમણુ ગમાર અત્ત અવિવેકી જનો છે તેને તો આ વિવેક કદી પણ સંવેદાતો નથી, એટલે તેઓનો આ એકાંતે અવિષય જ છે.

આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ છે ને તેને તે તે સુંદર શબ્દોથી જૂઠા જૂઠા યોગશાસ્ત્રકારોએ પ્રસર્યો છે તે દર્શાવે છે—

૧૬ પરમગર્ભ ષષ યોગશાસ્ત્રાણાં । અમિહિતમિદં તૈસ્તૈષ્વાવશ્યદ્દેર્મોક્ષાધ્વજુર્ગમ્યદ્રણમિતિ
કૈમિત્, લમોયન્થિમેદાનન્દ્વ ઇતિ જ્ઞાન્તૈઃ, યુદ્ધાન્ધકારાલોકકલ્પમપરૈઃ, મવોદધિદ્વીપસ્થાનં
જ્ઞાન્તૈરિતિ। ૩૧૬

૧૬ અર્થ :- આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ છે. આ (વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે; મોક્ષાધ્વજુર્ગમ્ય એમ કોઈથી, તમોયન્થિમેદાનન્દ એમ અન્યોથી, યુદ્ધાન્ધકાર આલોક એમ એમ બીજાઓથી, અને મવોદધિદ્વીપસ્થાન એમ અન્યોથી. ૩૧૫

વિવેચન

“ સાહેલાં હે કુંજુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપ્તો હો લાલ.
સા. સુખ મન મંદિરમાંથી, આવે એ અશિભદ છપ્તો હો લાલ.
સા. મિટે તો મોહ અધાર, અનુભવ તેજે જળકળે હો લાલ.”

— શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘પરમગર્ભ ષષ યોગશાસ્ત્રાણાં’—‘આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોનો પરમગર્ભ— છે.’ આ વિવેક છે તે યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ—પરમ રહસ્યભૂત મર્મ છે કારણ કે ‘આ (વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે—અન્યોથી.’

જૂઠા જૂઠા સુંદર ‘આ વિવેક વસ્તુ આ કહેવામાં આવતા તે તે સત્ય ઉદાર અર્થવાળા શબ્દોથી ઓળખાવો ચારુ—સુંદર શબ્દોથી જૂઠા જૂઠા યોગશાસ્ત્રકારોથી કહેવામાં આવી છે. આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો જેમકે—(૧) કેઈ તેને ‘મોક્ષાધ્વજુર્ગમ્ય’ કહે છે; કારણ કે પરમગર્ભ જેમ માગે ચોર આદિનો ઉપદ્રવ થયે દુર્ગમ્ય—દુર્ગનો આશ્રય એ જ પરિત્રાણ—રક્ષણોપાય છે, તેમ મોક્ષમાર્ગે રાગાદિ ઉપદ્રવ

પણિકા—યુગઃ કેવો ? તે માટે કહ્યું—

પરમગર્ભ.—પરમ ગર્ભ, પરમ રહસ્ય, ષષઃ—આ, વિવેક, યોગશાસ્ત્રાણાં—યોગશાસ્ત્રોનો, પશ્ચિ- તંત્રાદિનો. કયા કારણથી ? કારણકે—અમિહિતમિદં—આ વિવેક વસ્તુ કહેવામાં આવી છે, તૈસ્તૈઃ— તે તે વક્ત્રમાણુ, જ્ઞાનશબ્દો—ચારુ શબ્દોથી, સત્ય ઉદાર અર્થવાળા ધ્વનિઓથી, મોક્ષાધ્વ જ્ઞાનવ્યવસ્થા પશુ પ્રતીતાર્થ છે. પરંતુ—મોક્ષાધ્વજુર્ગમ્યદ્રણમ્—મોક્ષમાર્ગમાં દુર્ગમ્ય. જેમ કોઈને કવચિત્ માગે તરકરાદિ ઉપદ્રવે દુર્ગમ્ય જ પરિત્રાણ છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં રાગાદિ ચોરના ઉપદ્રવે વિવેકમ્ય.

સતે વિવેકશ્રદ્ધણુ જે જ પ્રાણ છે, શરણુ છે. (૨) બીજાએ તેને 'તથોઅનિચ્છેદાનન્દ' કહે છે, મિથ્યાવસ્થા તમઃઅનિના—અજ્ઞાનાંધકાર અનિના લેદધી ઉપજતો આનન્દ કહે છે. (૩) અન્યો તેને 'શુદ્ધાન્ધકાર આલોક સમ' કહે છે, શુદ્ધના અંધકારમાં આલોક—પ્રકાશ સમો કહે છે. (૪) અને કોઈ તેને 'ભવોદધિ દ્વીપસ્થાન' કહે છે, સંસારસમુદ્રમાં દ્વીપરૂપ આશ્રયસ્થાન કહે છે. આમ મુંદર અન્વયાર્થ નામ આપી તે તે યોગશાસ્ત્રકારોએ આ વિવેકનો જ મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

શ્રુત અને વિવેક એમ બૃહ્દ્ મહત્વ કરવાનું રહસ્ય એ છે કે—કાવ્યભાવને અહંદયની જેમ મહા-મિથ્યાદષ્ટિ આ શ્રુત યથાવત્ બન્યુંતો નથી, એટલે જ નિષ્કલપણને લીધે અભવ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે, એમ મર્મ કહે છે—

૧૭ નૈતથયાવદ્વચ્યતે મહામિથ્યાદષ્ટિઃ, તજ્ઞાવાડડચ્છાદનાત્ અહંદયવત્કાવ્ય-ભાવમિતિ । તત્પ્રવૃત્ત્યાષેષ જ્ઞાત્ર સહિદ્ધે, તજ્ઞાવવૃદ્ધિઃ કાવ્યમાવજ્ઞવત્ । જત પથ દિ મહા-મિથ્યાદષ્ટેઃ પ્રાપ્તિરપ્યપ્રાપ્તિઃ, તત્કલામાવાત, અમવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્ । ૩૧૬

૧૭ અર્થઃ—અને આને (શ્રુતને) મહામિથ્યાદષ્ટિ યથાવત્ અવબોધતો નથી,—તદ્ભાવના આઅહનને લીધે,—કાવ્યભાવને અહંદયની જેમ. કારણકે તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્-લિંગ છે, અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ,—કાવ્યભાવજ્ઞવત્. એટલા માટે જ મહામિથ્યાદષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે,—તેના ફલઅભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્. ૩૧૬

પણિકા—પ્રકાશ—શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકશ્રદ્ધણુ છે, તો આનાથી આનું વિશેષથી પૃથક્ જાપન શું કામ ? એમ આશંકાને કહ્યું—ન જ—અને ન જ, પતત—આ શ્રુતને,—કથંચિત્ પાંદે પણ. યથાવત્—જે પ્રકારના અર્થવાણું છે, યાદશર્થ અર્થ છે, અવલુચ્યતે—અવબોધતો, બન્યુંતો, મહામિથ્યાદષ્ટિઃ—મહામિથ્યાદષ્ટિ, મુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારવાળો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—તજ્ઞાવાડડચ્છાદનાત્—તદ્ભાવના આઅહનને લીધે, બોધભાવના આવરણને લીધે. દષ્ટાત કહ્યું—અહંદયવત્—અહંદય જેમ, અવ્યુત્પન્ન જેમ, કાવ્યમાવજ્ઞ—કાવ્યભાવને, યંગારાદિ રસમયક વચનરહસ્યને. એથી કરીને શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકશ્રદ્ધણુ કેમ ? ક્યા કારણથી આ આમ છે તે માટે કહ્યું—

તત્પ્રવૃત્ત્યાષેષ—તેની પ્રવૃત્તિ આદિ જ, દિ—કારણકે, તજ્ઞ—તેમાં, અવલુચ્છ શ્રુતાર્થમાં. મરૂતિ, વિદ્યબ્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ જ,—નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન યાત્ર, જ્ઞાત્ર—જ્ઞાને, શ્રુતાવબોધમાં, સદ્—સત્, અભ્યભિચાર, સિદ્ધિમ્—લિંગ, ગમક હેતુ છે. શું આટલું જ ? ના, તે માટે કહ્યું—તદ્માવજ્ઞવૃદ્ધિઃ—અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ, બોધભાવવૃદ્ધિ, કાવ્યમાવજ્ઞવત્—કાવ્ય બા. માં કાવ્યભાવવૃદ્ધી જેમ. એમ દષ્ટાત છે.

જત પથ—એટલા માટે જ, યથાવત્ અનવબોધને લીધે જ, દિ—સ્ફુટપથે, મહામિથ્યાદષ્ટેઃ—ઉકાલકાણું મહામિથ્યાદષ્ટિને, પ્રાપ્તિઃ—અધ્યયનાદિષ્ટ શ્રુતની પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિઃ—અપ્રાપ્તિ છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્કલામાવાત્—તેના ફલના અભાવને લીધે યથાવત્ અવબોધપૃથ ફલના કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્કલામાવાત્—તેના ફલના અભાવને લીધે યથાવત્ અવબોધપૃથ ફલના અભાવને લીધે. કાની જેમ ? તે માટે કહ્યું—અમવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ. જેમ અતિનિશ્ચિન્તાથી અભવ્યને ચિન્તામણિ પ્રાપ્તિ સતે પણ તેના જ્ઞાનવરના અભાવે તેવું ફલ નથી, તેમ આને શ્રુતપ્રાપ્તિમાં પણ.

વિવેચન

“આદ્યો આચરણ દોષઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ ક્ષીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મઅવલંબ વિહુ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો.”

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—વિવેકમહત્ત્વ તો નિયતપણે શ્રુતમાત્ર આધીન છે, તો આ શ્રુતથી આ વિવેકનું પૃથક્ જ્ઞાપન શું કામ ? એ આશંકાની સંભાવના ફેળી કહ્યું—
'અને' આ (શ્રુત) મહાભિધ્યાદિ યથાવત્ અવગોધતો નથી,'
મહાભિધ્યાદિ 'ન સૈતદ્ યથાવદવબુદ્ધ્યતે મહામિથ્યાદરિષ્ટિઃ।' પુદ્ગલપરાવર્તથી આ શ્રુત યથાવત્ જેનો અધિક સંસાર છે એવો મહાભિધ્યાદિ આ શ્રુતનો કથંચિત્ અવગોધતો નથી પાઠ કરે તો પણ તે યથાવત્-જેમ છે તેમ સમ્યક્ અર્થપણે અવગોધતો-જાણતો-સમજતો નથી. શાને લીધે ? 'તદ્ભાવના આચ્છાદનને લીધે,'—'તદ્ભાવચ્છાદનાત્'—તેના ગોધભાવના આચ્છાદનને-આવરણને લીધે, ઠંકાઈ જવાપણને લીધે. અત્રે દર્શાવેલ—'અહ્યવત્ કાવ્યમાયમ્'—'કાવ્યભાવને અહ્યવત્ની જેમ.' શ્રુંગારાદિ રસમય કાવ્યના ભાવને જેમ હૃદયવિહીન-અહ્યવત્ અરસિક અભ્યુત્પન્ન જન અવગોધતો નથી, જાણતો નથી, તેમ પ્રસ્તુત શ્રુતના ભાવને ભાવવિહીન એવો મહાભિધ્યાદિ જાણતો-સમજતો નથી. એટલે વિવેકમહત્ત્વ નિયતપણે ચોક્કસ શ્રુતમાત્રને આધીન કેમ હોય ? અર્થાત્ શ્રુત તો મહાભિધ્યાદિ પણ પકે છે, પણ તેના ગોધ તેને હોતો નથી. એટલે શ્રુત છતાં વિવેક ન હોય એમ બને છે, એટલા માટે શ્રુત અને વિવેક એમ બૃહદ્ મહત્ત્વ કયું છે તે યથાર્થ જ છે, સહેતુક જ છે.

કારણકે 'તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્વિંશ છે. 'તત્પ્રવૃત્ત્યાયેવ જ્ઞાત્વ સંહિજ્ઞ'।'—અત્રે—અવશુદ્ધ શ્રુતાર્થમાં તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ એટલે કે પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજન્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ જ સત્-અભ્યભિચારી લિંગ-ગમક જણાવનારો હેતુ છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન માત્ર. શ્રુતાવગોધ થયો છે કે નહિં તે તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજન્ય સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ લિંગ-અગત ચિન્હ પરથી જણાય છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાનમાત્રથી. આટલું જ માત્ર શ્રુતાવગોધનું લિંગ જ છે નહિં, પણ 'તદ્ભાવવૃદ્ધિ કાવ્યભાવસંવત્ છે.' 'તદ્ભાવવૃદ્ધિઃ કાવ્યભાવસંવત્'।—અર્થાત્ કાવ્યના ભાવને જાણનારની જેમ તદ્ભાવની આત્મપરિણમનરૂપ ગોધભાવની વૃદ્ધિ એ પણ અત્ર લિંગ છે.

અને 'અતઃ પવ્વ હિ મહામિથ્યાદરિષ્ટેઃ પ્રાપ્તિરવ્યપ્રાપ્તિઃ।'—'એટલા માટે જ મહાભિધ્યાદિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે,' યથાવત્ અનવગોધને લીધે, સમ્યક્પણે આત્મામાં પરિણમવારૂપ ગોધભાવના અભાવને લીધે સ્ફુટપણે મહાભિધ્યાદિની અધ્યયનાદિરૂપ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે. મહાભિધ્યાદિ શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ ભલે શ્રુતનો અર્થ તેટલો અભ્યાસ કરે તોપણ તેના આત્મામાં જ્ઞાનરૂપે પરિણમન-ગોધભાવ નહિં ઉપજતો હોવાથી, તે શ્રુતને પામ્યો તે નહિં પામ્યા બરાબર છે.

એમ શાને લીધે ? ‘તત્ફલમાવાત્, જમવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્’—‘તેના ફલ-અભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્.’ યથાવત્ યોધરૂપ ફલના અભાવને લીધે, અભવ્યને ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જેમ તેની શ્રુતપ્રાપ્તિ પશુ અભવ્યને ચિન્તામણિ-અપ્રાપ્તિ જ છે. જેમ કેઈ અભવ્યને-અયોગ્ય પાત્રને ચિન્તામણિ-પ્રાપ્તિ જેમ અફલ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે દુર્લાભીને તેના મહામહિમાવત્ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, એટલે તે ચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું ફલ તેને મળતું નથી, તેથી તેની પ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે. તેમ અભવ્ય-અયોગ્ય જોવા મહામિથ્યાદષ્ટિને શ્રુત-ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે મહાદુર્લાભી અપાત્ર જીવને તે અનંતશુભવિશિષ્ટ અચિન્ત્ય મહિમાવત્ શ્રુતચિન્તામણિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, એટલે વિવેકપૂર્વક સમ્યક્શ્રુતચિન્તાના અભાવે તેને તે શ્રુતચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું યથાવત્ યોધભાવ-રૂપ ફળ મળતું નથી, તેથી શ્રુતને અયોગ્ય અનધિકારી જોવા તે મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે.

મિથ્યાદષ્ટિને તો દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ હોય અને તેના ભવ્યપણાના યોગને લીધે અસ્થાને અભિનિવેશ ન હોય, એમ મહામિથ્યાદષ્ટિથી તેનો ભેદ દર્શાવે છે—

૧૮મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ ભવેદ્ દ્રવ્યપ્રાપ્તિઃ, સાડસદરાદિલિજ્ઞા અનામોગવતી । ન ત્વત્સા-
સ્થાન યવામિનિવેશઃ, મન્યત્વયોગાત્ । તત્તૈવલક્ષણં । ૩૧૭

૧૮અર્થ :—મિથ્યાદષ્ટને તો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય; તે આદરાદિ લિંગવાળી અનામોગવતી (એવી હોય); આના અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,—ભવ્યત્વયોગને લીધે. અને તે (ભવ્યત્વ) એવા લક્ષણવાળું છે. ૩૧૭

પણિકા—વારુ, મહામિથ્યાદષ્ટિને એમ ભમે હો, પશુ મિથ્યાદષ્ટિની શી વાતો ? તે માટે કહ્યું—મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ—ધર્મબીજાન આદિને અર્થ એવા મિથ્યાદષ્ટિને તો, ભવેત્—હોય, દ્રવ્યપ્રાપ્તિ—ભાવશ્રુતયોગ એવી દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ. દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ કેવી હોય ? આદરાદિલિજ્ઞા—‘આદર’ કરને પ્રોતિઃ’ ધર્માદિ લિંગવાળી, અનામોગવતી—સમ્યક્શ્રુતઅર્થના ઉપયોગરહિત એવી

વારુ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનામોગ આદિના અનિરોધને લીધે કરો પ્રતિવિરોધ છે ? તે માટે કહ્યું—ન તુ—ન પુનઃ, અસ્ય—આને, મિથ્યાદષ્ટિને, અસ્થાન યવ—અસ્થાને જ, ચોક્ષપ-પ્રતિપક્ષિ જ ભાવમાં, અભિનિવેશઃ—અભિનિવેશ, આગ્રહ,—સ્થાને અભિનિવેશના પશુ તેને ભાવને લીધે, એમ ક્યારી ? તે માટે કહ્યું—મન્યત્વયોગાત્—ભવ્યત્વયોગને લીધે, ભાવશ્રુતયોગ્યત્વના ભાવને લીધે, અસ્થાને અભિનિવેશ જ હોય નહિ, તેના અભાવને લીધે. આના જ હેતુનું સ્વરૂપ કહ્યું—તત્તૈવ—અને તે પુનઃ ભવ્યત્વ, યૌલક્ષણં—એવા લક્ષણવાળું. અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિરોધ બહુવો યોગ્ય છે.

મિથ્યાદષ્ટિ ને મહામિથ્યાદષ્ટિનો ભેદ : મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને અભિનિવેશ ન હોય ૫૭૫

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ ઘણીલ, વિઘન ટળે મિલે લગ્ગી;
જિજ્ઞાસા યુધસેવનાલ, શુભ ક્રિયા ચિહ્ન પ્રત્યગ્ગી.”

—શ્રી યોગદષ્ટિ સ્મરણાય

મહામિથ્યાદષ્ટિને માટે એમ ભલે હો, પણ મિથ્યાદષ્ટિને માટે શું ? તે માટે કહું—‘મિથ્યાદષ્ટિને તો તે આદરાદિ સિંગવાળી અનાલોગવતી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય;’ ધર્મ-
ળીભધાન આદિને અહિં-યોગ્ય એવા મિથ્યાદષ્ટિને તો ભાવશ્રુત-
મિથ્યાદષ્ટિને યોગ્ય-ભાવશ્રુતનું કારણ થાય એવી દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ હોય; અને તે
દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ “આદર: કરણે પ્રીતિ:” ઇત્યદેવક્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આદરાદિ
સિંગવાળી અને અનાલોગવતી-સમ્યક્ શ્રુત અર્થના ઉપયોગ રહિત
એવી હોય.

વારુ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનાલોગ (અનુપયોગ) આક્રિંતો તફાવત
નથી, તો પછી તેઓમાં કયો તફાવત છે કે જેથી આમ ભેદ પાડા છો ? તે માટે કહું—
‘આનો અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,-ભવ્યત્વયોગને લીધે.’
મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને આનો-મિથ્યાદષ્ટિનો અસ્થાને જ,-મોક્ષપથપ્રતિપદિ-મોક્ષમાર્ગ-
અભિનિવેશ ન હોય વિરોધી ભાવમાં જ અભિનિવેશ-આશ્રય ન હોય, પણ સ્થાને-
મોક્ષપથઅપ્રતિપદિ-મોક્ષમાર્ગઅવિરોધી ભાવમાં તો એનો
અભિનિવેશ-આશ્રય હોય, કારણ કે તેને ભવ્યત્વનો યોગ છે, માટે. ‘અને આ એવા
લક્ષણવાળું છે.’ આ-ભવ્યત્વ એવા લક્ષણવાળું છે. એટલે અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશ-
સ્વભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિશેષ ભણવો યોગ્ય છે. અર્થાત્ ભાવશ્રુતયોગ્યપણના
ભાવને લીધે આ મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને જ અભિનિવેશ હોય નહિ; પણ મહામિથ્યાદષ્ટિને
તો ભવ્યત્વનો-ભાવશ્રુતયોગ્યપણનો અભાવ છે, એટલે તેને અસ્થાને-મોક્ષપથપ્રતિપદિ-
મોક્ષમાર્ગવિરોધી ભાવમાં અભિનિવેશ હોય, પણ મોક્ષપથઅપ્રતિપદિ-મોક્ષમાર્ગઅવિરોધી
ભાવમાં અભિનિવેશ હોય નહિ. આમ મિથ્યાદષ્ટિ ભાવશ્રુત જનનયોગ્ય એવા પ્રધેાન
દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી શ્રુતનો અધિકારી છે, પણ મહામિથ્યાદષ્ટિ તો અપ્રધેાન
દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી પણ શ્રુતનો અધિકારી નથી, અનધિકારી જ છે.

અને આગમપ્રમાણથી જણાય છે કે આ મુક્ત અભયોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ
નિષ્કલપણને લીધે તેથી કંઈ નથી, આ વસ્તુ આગમનુસાર પરિભાવન કરવાનો પરમ ભાવિતાત્મા
આચાર્યશ્રી હરિભદ્રલ આગમોને અનુરોધ કરે છે—

૧૧ પ્રાપ્તં ચૈતદમચ્ચૈરવ્યસકૃત્, વચનપ્રામાણ્યાત્ । ન જ તતઃ કિંચિત્, પ્રસ્તુતફલભેદ-
સ્થાપ્યસિદ્ધેઃ । પરિપ્રાચનીયમેતદાગમજ્ઞૈર્લેચનાનુસારેणेતિ । યવમ્પ્રયોષામપિ સૂત્રાણામર્થો વૈવિ-
તવ્ય ઇતિ । દિગમાત્રપ્રદર્શનમેતત્ ॥૨૧૮

૧૯અર્થ :—અને આ (શ્રુત) અભ્યાસથી પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચન-પ્રામાણ્યને લીધે. અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે. આ આગમજ્ઞાએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે.

એમ અન્ય સૂત્રોના પણ અર્થ બહુવે યોગ્ય છે. આ દ્વિમાત્રપ્રદર્શન છે. ૩૧૮

વિવેચન

“એક વચન જિન આગમનો લહી, નીપાત્યાં નિજ કામ....જિણુંદલ !

એટલે આગમ કારણ સંપન્ને, લીલ થઈ કિમ આમ ? જિણુંદલ !”

—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

આમ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ મહામિથ્યાદષ્ટિને આ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની છે, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—‘પ્રાપ્તૈ ચૈતદમઘૈરન્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્’—‘અને આ (શ્રુત) અભ્યાસથી પણ અનેકવાર આ શ્રુત અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે.’ આ શ્રુત સુક્તિગમન-પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત અયોગ્ય એવા અભ્યાસોએ પણ—એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિઓએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પછી અન્ય મિથ્યાદષ્ટિતું તો પૂછવું જ શું ? કારણ કે તે માટે વચનનું—આગમનું પ્રમાણપણું છે. આગમમાં કહ્યું છે કે સર્વ જીવોના અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત થયો છે, એમ આગમનું પ્રમાણપણું છે માટે. આ અંગે પંચાશકેXશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—“સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણું છે, અત્રે ઐવેયકઉપપાતનું દર્શાવ છે.” અર્થાત્ ઐવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અને ઉપલક્ષણથી તેનું સાપેક દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં ! અરે ! દર્શન પણ સિદ્ધ થયું નહિં !

પણિકા—મહામિથ્યાદષ્ટિને પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રાપ્તૈ—પ્રાપ્તિ, લબ્ધ, જકાર-ઉકાત સમુચ્ચયમાં, યત્ન—આ, શ્રુત, અમઘૈરપિ—અભ્યાસથી પણ, એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિથી, પુનઃ અન્ય મિથ્યાદષ્ટિથી તો પૂછવું જ શું ? અસકૃદ્—અનેકવાર. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વચનપ્રામાણ્યાત્—વચનપ્રામાણ્યને લીધે. સર્વ જીવોના અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત પ્રતાપનાના પ્રામાણ્યને લીધે. ત્યારે એમ તો તેનું ફલ પણ તેઓમાં હશે ? એટલા માટે કહ્યું—

ન જ્ઞ—ન જ, તત્ત—તે થકી, શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી, કિંચિત્—કંઈ, ફલ એમ સમગ્રય છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રસ્તુતફલલેશસ્વાપિ—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ, પ્રકૃત થયાવદ્ બોધરૂપ ફલેશની પણ, સર્વની વાત તો દૂર રહો ! અસિદ્ધે—અસિદ્ધિને લીધે, અપ્રાપ્તિને લીધે. તેની સિદ્ધિ સતે અલ્પકાળે જ સર્વની સુક્તિની પ્રાપ્તિના પ્રસંગને લીધે.

* સંપુણાવિ દ્વિ કિરિયા માત્રેણ વિજા જ દોતિ કિરિયસિ ।

જિયફલવિગલ્તનમો ગેવજ્જસવવાયણાણં ॥” શ્રી પંચાશકે.

ત્યારે એમ અનંતવાર શ્રુત પ્રાપ્ત થયું તો તેનું ફલ પણ તેઓને પ્રાપ્ત હશે? તે માટે કહ્યું—‘ન ચ તતઃ કિંચિત્’ ઇં ‘અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે’ તે શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી તેઓને કંઈ પણ ફલ પણ ફલને નામે મોટું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત યથાવત્ ગોધરૂપ ફલઅશની પણ તેઓને મીડું! અસિદ્ધિ—અપ્રાપ્તિ છે માટે. આ અંગે મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્ય^{૧૭}એ સમયસારમાં^{૧૮} કહ્યું છે કે— “અભવ્યસારી પેઠે શાસ્ત્રો ભણીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,—ગોળવાળું ફૂલ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિ તેમ.” અર્થાત્ મહામિથ્યાદષ્ટિઓ અનંતવાર આગમનું—શ્રુતનું શ્રવણ વા અભ્યાસ કરે, તો પણ તેને ફલને નામે મોટું મીડું જ છે! ‘આ આગમનોએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે,’ આમ અનંતવાર શ્રુતઅભ્યાસની નિષ્ફળતા કેમ થઈ? એ વસ્તુ આગમશાતાઓએ આગમ—વચનાનુસારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ તથારૂપ બોધભાવની ઉત્પત્તિ વિના જ તે અનંત પરિશ્રમ પણ વૃથા કલેશમાત્ર ફળરૂપ થઈ પડયો, એ વસ્તુ ફરી ફરી ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

એમ ‘અન્ય સૂત્રોનો પણ અર્થ ભણવો યોગ્ય છે, આ હિગૂદર્શનમાત્ર પ્રદર્શન છે,’ એમ છેવટમાં ઉપસંહાર કરતાં આચાર્ય^{૧૯} હરિભદ્ર^{૨૦} કહે છે.

એમ શ્રુતપ્રમુદિતી ભાવનારૂપ પ્રશ્નિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિ પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અવતાર કરે છે—

^{૨૦} ‘एवं प्रणिधानं कृत्वैतत्पूर्विका क्रिया फलायेति श्रुतस्यैव कायोत्सर्गसंपादनार्थं पठति पठन्ति वा—

सुयस्स भगवओ करेमि काउस्सग्गमित्वादि यावदोसिरामि । ३१९

^{૨૦} અર્થ^{૨૧} :—એમ પ્રશ્નિધાન કરી, એ-પૂર્વિકા ક્રિયા ફલાયે છે એટલા માટે શ્રુતના જ કાયોત્સર્ગ સંપાદનાર્થે (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

શ્રુત ભગવંતના વંદન પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરે છું
ઈત્યાદિ, યાવત્ વોસરાવું છું.^{૩૧૬}

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય ભગવંત મહર્ષિ હરિભદ્ર^{૨૨} સમગ્ર જૈનધર્મશ્રુત આ શ્રુત ભગવંતને આ સમગ્ર જૈનધર્મોના સિદ્ધપણને કરીને કૃત્યઅભિચારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણથી અને નિકાટિ-પરિશુદ્ધિથી કેવી રીતે પઠે છે? તેનું સવિસ્તર ભાવન કરે છે—

^{૨૨} વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, નવરં—

શ્રુતસ્યેતિ—પ્રવચનસ્ય સામાયિકાદિચતુર્વશપૂર્વપર્યન્તસ્ય । મગવતઃ,—સમગ્રધર્મવાંદિ-યુક્તસ્ય ।

+ “જ મુચ્ચ પયદિમમન્વો સુદુવિ અજ્ઞારુકણ સત્યાણિ ।

શુદ્ધવુદ્ધિ પિવંતા જ પળ્લયા ણિન્વિસા હંતિ ॥” શ્રી સમયસાર

સિદ્ધત્વેન (પાઠાં. શુદ્ધત્વેન) સમગ્રભવ્યાદિયોગઃ । ન હ્રાતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચતે । વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા પતેન । વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્તતે,—સ્વર્ગકે-
શલ્કાધિના તપોધ્યાનાદિ કર્તૃભ્યઃ, સર્વે જીવા ન હન્તવ્યા इतिવचनात्, સમિતિગુપ્તિશુદ્ધા
ક્રિયા અસપત્નો યોગ इतिवचनात्, ઉત્પાદવિગમપ્રૌવ્યશુકં સત્, ઇકં પ્રવ્યમનન્તપર્યાયમર્થ
इतिवचनात् । ૩૨૦

૨૧ અર્થઃ—આખ્યા પૂર્વવત્, પરંતુ—

શ્રુતસ્ય—શ્રુતના, સામાયિકાદિ અતુર્દશ પૂર્વપર્યન્ત પ્રવચનના, મગવત્,—ભગવંતના, સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ ચુક્તના.

સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ છે. કારણકે આ થકી વિધિ-
પ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી; અને સર્વ પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે; અને વિધિપ્રતિષેધ,
અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે,—સ્વર્ગ-કેવલાથીએ તપો-ધ્યાનાદિ કર્તૃભ્ય
છે, સર્વ જીવો હલ્લુવા થોમ્ નથી-એ વચનથી; સમિતિગુપ્તિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન
યોગ-એ વચનથી; ઉત્પાદ-વિગમ-પ્રૌવ્યશુક સત્, અનન્ત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ-
એ વચનથી. ૩૨૦

વિવેચન

“વિધિ પ્રતિષેધ કરી આતમા, પદાર્થ અવિરોધ રે;

મહાશુ વિધિ મહાજને પરિબ્રહ્મી, ઇશ્યો આગમે બોધ રે....શાંતિબિન !”

—શ્રી આનંદધનજી.

આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગને લીધે ભગવંત છે. (બુદ્ધો મગવંતાળે એ પદ્ધતિ
વિવેચન); અને ‘સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ છે.’

આ શ્રુતના ભગવંતપણાના કારણજૂત જે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ કહ્યો, તે આ શ્રુત
ભગવંતના સિદ્ધપણાએ કરીને અથવા શુદ્ધપણાએ કરીને છે; અર્થાત્ ફલઅભ્યભિચાર,

પ્રતિષ્ઠિતપણું અને ત્રિકોટીપરિશુદ્ધિ એમ ત્રણે પ્રકારે
સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિચુક્ત ભગવંત છે.

સિદ્ધપણાથી વા કારણ કે—(૧) ‘ન હ્રાતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચતે’—આ થકી

શુદ્ધપણાથી વિધિપ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી.’ આ શ્રુત અનુસારે વિધિથી
પ્રવર્તતો પુરુષ ફલથી વચિત થતો નથી, અર્થાત્ ઇષ્ટ ફલ અચુકપણે—

અવધ્યપણે પ્રાપ્તે જ છે. આમ ફલઅભ્યભિચારથી આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે.

પણિકા—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધત્વથી,—ફલાભ્યભિચાર, પ્રતિષ્ઠિતત્વ, ત્રિકોટીપરિશુદ્ધિ ભેદથી આ જ
ન હ્રાતો વિધિપ્રવૃત્તઃ પ્રવાદિ વાક્યત્રયથી યથાક્રમે ભાવે છે. અને આ સુચય છે, પણ—

વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ—વિધિપ્રતિષેધયોઃ—કપરૂપ વિધિપ્રતિષેધના, અનુ-
ષ્ઠાનસ્ય—કેદંશ અનુષ્ઠાનના, પદાર્થસ્ય ચ—અને તાપવિષય પદાર્થના, અવિરોધેન—અવિરોધથી,
—પૂર્વપરંબ્યાધાથી વર્તે છે. જ કાર-કેવલ સમુચ્ચયાર્થ છે. આ જ અવિરોધી ત્રિકોટીપરિશુદ્ધિલક્ષણ જે
વચનોથી દર્શાવે છે—સ્વર્ગ ઇત્યાદિથી. અને આ સુચય છે, કિંતુ સ્વર્ગથીએ તપો-દેવતાપૂજનાદિ, કેવ-
લાથીએ તો ધ્યાન-અધ્યમનાદિ કર્તૃભ્ય છે. અસપત્નો યોગ—અસપત્ન યોગ, અસપત્ન-પરસ્પર અવિ-
રોધી, સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાધ્યાનાદિ સમાચાર.

(૨) 'વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા વતેન' 'અને સર્વે પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે.' જુદી જુદી નયઅપેક્ષાએ પ્રવર્તતા સર્વે પ્રવાદો આ શ્રુત ભગવતથી વ્યાપ્ત છે; આ અનેકાંત શ્રુત સર્વ પ્રવાદને-દર્શનને વ્યાપીને રહેલું છે. આમ સર્વનયવ્યાપક સુવિશાલ અનેકાંત દંષ્ટિથી મુખતિષ્ઠિતપણાએ કરીને આ શ્રુત ભગવતનું સિદ્ધપણું છે.

'આ બધા દર્શનોએ એક જિનદર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષનાં અંગરૂપ જ છે. એટલે પોતાના અંગરૂપ એ વડદર્શનને આ જિનદર્શનના આરાધક પુરુષો સમ્યક્ સ્વાક્રાંદ દંષ્ટિથી આરાધે છે. આવી પરમ વિશાલ અનેકાંત દંષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરબ્રોતમ છે કે તેમાં સર્વે મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે.'—મજ્ઞવિબોધ બોક્ષમાળા પા. ૨૩

અને (૩) 'વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થોવિરોધેન વ વર્તેત'—વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે.' આ શ્રુત કષપરીક્ષારૂપ વિધિપ્રતિષેધના, છેલ્લે પરીક્ષારૂપ અનુષ્ઠાનના, અને તાપપરીક્ષારૂપ પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. આમ વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધરૂપ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવતનું સિદ્ધપણું છે. જેમકે—(અ.) 'સ્વર્ગ-કેવલાર્થીએ તપો-ધ્યાનાદિ કર્તવ્ય છે સર્વે જીવો હંજીવા યોગ્ય નથી,' એ વચનથી, આ શ્રુત, વિધિપ્રતિષેધના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સ્વર્ગાર્થીએ તપ-કેવલતા પૂજનાદિ કરવા યોગ્ય છે, કેવલાર્થીએ ધ્યાન-અધ્યયનાદિ કરવા યોગ્ય છે; અને સર્વે જીવો હંજીવા યોગ્ય નથી; એમ આ કરવું ને આ ન કરવું એવા વિધિપ્રતિષેધની પરિશુદ્ધિરૂપ કષપરીક્ષામાં આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (ક.) 'સન્નિતિશુસિશુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન યોગ—એ વચનથી,' આ શ્રુત અનુષ્ઠાનના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સન્નિતિશુસિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન-પરસ્પર અવિરોધો એવો સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાધ્યાયાદિ સમાચાર-સમ્યક્ચાર છે. આમ વિધિપ્રતિષેધને અનુકૂળ-અનુરૂપ અનુષ્ઠાનની પરિશુદ્ધિરૂપ છેલ્લે પરીક્ષામાં પણ આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (ક.) 'ઉત્પાદ-વિગમ-પ્રૌઞ્યયુક્ત સત્' 'અનંત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ' એ વચનથી આ શ્રુત પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. વિધિપ્રતિષેધ અને અનુષ્ઠાનને અવિરોધ એવા આ પદાર્થસ્વરૂપ-તત્ત્વસ્વરૂપની પરિશુદ્ધિરૂપ તાપપરીક્ષામાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ આપરિશુદ્ધ જિનવચન સાંગોપાંગ સમુત્તીર્ણ થાય છે. આ વિધિપ્રતિષેધના, અનુષ્ઠાનના અને પદાર્થના અવિરોધથી ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવતનું સિદ્ધપણું છે, અને એમ એનું શુદ્ધપણું પણ સિદ્ધ છે. ॥ इति सिद्धं ॥

કાયોત્સર્ગ, સ્મૃતિ વગેરે ના. પૂર્વે કહ્યા મુજબ અહીં, એમ વિધિ કહી આ પુષ્કરવદ્ધીપાદ્ ૪. સ્વત્તી વ્યાખ્યા ઉપસંહરે છે—

૨૨ કાયોત્સર્ગમપજ્ઞઃ પ્રાગ્વત, તથૈવ વ સ્મૃતિઃ. થદિ પરં શ્રુતસ્ય, સમાનજાતીય-

કૃદ્વક્ત્વાત્ । અનુભવસિદ્ધમેતત્ તજ્ઞાનાં, ચલતિ સમાચિરમ્યયેતિ પ્રકટં, પેતિર્હં ચૈતદેવમતો ન વાધનીયમ્ । ૩૨૧

॥ इति व्याख्यातं पुष्करवरद्वीपार्द्धे इत्यादि सूत्रम् ॥

૩૨૧અર્થ :—કાયોત્સર્ગપ્રપચ પૂર્વવત્, અને તેમજ સ્તુતિ, યજ્ઞ (તે) શ્રુતની,—સમાન-જાતીયજ્ઞ બૃહદ્વક્ત્વાત્ છે માટે. તજ્ઞોને આ અનુભવસિદ્ધ છે, અન્યથા સમાધિ થયે છે એ પ્રકટ છે, અને આ ઐતિહ્ય છે, એથી વાધનીય નથી. ૩૨૧

વિવેચન

ગિરિ ચેતુ સમા જિનશાસનમાં, ભગવાન સદાગમ નંદનામાં;
સુરવૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીસે, પ્રસરે તસ સૌરભ સર્વ દિશે—અજ્ઞાવબોધ

કાયોત્સર્ગપ્રપચ—કાયોત્સર્ગ સંબંધી વિસ્તાર પૂર્વવત્—અગાઉ કહ્યું હતું તેમ જાણવો તેમજ સ્તુતિ યજ્ઞ જાણવી, અને તે સ્તુતિ યજ્ઞ અને શ્રુત સંબંધિની જ કહેવી ઉચિત છે—‘સમાનજાતીયજ્ઞ કૃદ્વક્ત્વાત્, અર્થાત્ સમાનજાતીય-એક સરખી જાતિનું જે હોય તેને પ્રકૃત ભાવનું બૃહદ્વક્ત્વાત્—વર્ધકપણું—પાવકપણું (Synergism) હોય છે માટે. તજ્ઞોને—તેના જ્ઞાતાઓને—જાણકારોને આ અનુભવથી સિદ્ધ છે. નહિં તે સમાધિ થયે છે એ પ્રકટ છે, અને આ ‘ઐતિહ્ય’ છે—સંપ્રદાયથી પરંપરા-ગતપણે ચાલી આવતી વાત છે કે ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની કહેવી, એટલા માટે આ શિષ્ટ સંપ્રદાય ‘વાધનીય’ નથી, વાધન કરવા યોગ્ય નથી.

॥ इति महर्षिप्रीतिरिमहाचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-
सुभ्रातेन चिद्देवमविशोधिनीटीकामिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां
पुष्करवरद्वीपार्द्धे सूत्र (श्रुतस्तवः) ॥

પણિકા—પેતિર્હં ચૈતદ્—અને આ ઐતિહ્ય છે, આ સંપ્રદાય છે કે તૃતીયા સ્તુતિ શ્રુતની છે.
॥ इति श्रीमुनिचन्द्रवरिविरचितायां ललितविस्तरापञ्जिकायां श्रुतस्तवः समाप्तः ॥

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રઃ સિદ્ધ સ્તવ

હવે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કારાર્થે સિદ્ધસ્તવનો ઉપન્યાસ દર્શાવી, તેની પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

^૧પુનરનુષ્ઠાનપરમ્પરાફલભૂતેભ્યસ્તથામાવેન તત્ક્રિયાપ્રયોજકેભ્યઃ સિદ્ધેભ્યો નમસ્કરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા— ૩૨૨

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારમયાણં પરંપરાયાણં ।

લોચગમુવગયાણં, નમો સયા સર્વસિદ્ધાણં ॥૧॥

^૧અર્થઃ—પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તથાભાવથી તત્ક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધો પ્રત્યે નમસ્કરણાર્થે (એક) આ પઠે છે વા (બુદ્ધ) પઠે છે—૩૨૨
(અથારૂપ કાવ્યાલુવાહ)

સિદ્ધાને બુદ્ધાને, પારગતાને પરંપરાગતાને;

લોકાગ્રઉપગતાને, નમો સદા સર્વ સિદ્ધાને ! ૧

સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરંપરાગત, લોકાગ્રઉપગત એવા સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો !
વિવેચન

“અગ્રામ અપ્રાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાત્મ ચિદ્રૂપ;
આત્મલોગી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણુ જો રૂપ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને અહિં બામજી.”
— શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે સિદ્ધ સ્તવનો ઉપન્યાસ કરે છે—‘પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત—
પઠે છે.’ સિદ્ધ ભગવાનો છે તે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત છે અર્થાત્ જોજો આ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલપરિણામે સિદ્ધ થયા છે; અને આમ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના તથાભાવથી જોટલે કે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત જોજો છે એવા
ફલભૂત સિદ્ધો તથાપ્રકારના ભાવથી જોજો તત્ક્રિયાના—તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક
તત્ક્રિયાના પ્રેરક —પ્રયોજનાર—પ્રેરક છે; અર્થાત્ અમે સિદ્ધ થયા છીએ તે આ
જ્ઞાનને અનુસરતી અધ્યાત્મક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનના ફલપરિણામે થયા
છીએ, માટે અહો સિદ્ધિકારી સુસુક્ષ્મ લબ્યજનો ! તમે પણ આ જ્ઞાનપૂર્વક અધ્યાત્મ-
ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનપરંપરાને સેવો, નિજ સ્વરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને અનુલક્ષીને આ અનુષ્ઠાન-
પરંપરાને આરાધો, તો તમે પણ આ અમારા જેવી સિદ્ધ હયાને પામશો. એમ તે તે

આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનક્રિયામાં સુસુક્ષ્મ જનોને પ્રયોજતાં-પ્રેરણા કરતાં બધે પોષારીને આ સિદ્ધ ભગવંતો ઉદ્દ્યોધી રહ્યા છે. આવા સિદ્ધ ભગવંતો પ્રત્યે ભક્તિભાવરૂપ નમસ્કાર કરવા અર્થે આ સિદ્ધસ્તવનો પાઠ કરે છે.

આ ગાથાની સવિસ્તર વ્યાખ્યાનો ઉપક્રમ કરતાં 'સિદ્ધ' અને 'બુદ્ધ' એ બે પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

^૨અસ્ય વ્યાખ્યા—

સિત્તં ધ્માતમેવામિતિ સિદ્ધાઃ નિર્દગ્ધાનેકમવકર્મેન્ધના इत्यर्थः, तेभ्यो नमः इति योगः । ते च सामान्यतः कर्मादिसिद्धा अपि भवन्ति । यथोक्तम्—

“કર્મે સિપ્પે ચ વિજ્ઞા ચ, મંતે જોગે ચ આગમે ।

અથ જત્તા અભિપ્પાપ, તથે કમ્મવરવપ્પ ઇય ॥” इत्यादि ।

અતઃ કર્મનાંદિસિદ્ધવ્યવોદ્યાચાહ—

બુદ્ધેભ્યઃ—

અજ્ઞાનનિપ્રાપ્તસુપ્તે જગત્યપરોપદેશેન જીવાદિકરૂપં તત્ત્વં બુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સર્વજ્ઞસર્વ-
દર્શિસ્વભાવબોધરૂપા इत्यर्थः, પતેભ્યઃ । ૩૨૩

^૨અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા—

સિત્તં ધ્માતં યવાં इति सिद्धाः—સિત્ત એઓણું 'ધ્માત થયું' છે તે સિદ્ધેઓ, અનેક ભવણું કર્મધન્ધન જેઓણું નિર્દગ્ધ (સર્વજ્ઞ બળી ગયેણું) થયું છે એવા એમ અર્થ છે. તેઓને નમસ્કાર હો! એમ શોગ છે.

અને તેઓ સામાન્યથી કર્માદિસિદ્ધ પણ હોય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“કર્મમાં, શિક્ષમાં, વિદ્યામાં, મંત્રમાં, યોગમાં, આગમમાં, અર્થમાં, યાત્રામાં, અભિ-
પ્રાયમાં, તપમાં અને કર્મક્રિયામાં” (આ સિદ્ધ શબ્દ પ્રયોજાય છે). એટલા આટલે કર્માદિ-
સિદ્ધના વ્યવોદ્યાર્થે કહ્યું—

બુદ્ધોને—

અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં અપરોપદેશથી જેણે જીવાદિરૂપ તત્ત્વ બાણ્યું તે બુદ્ધો,
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિસ્વભાવ બોધરૂપ એમ અર્થ છે, એઓને. ૩૨૩

વિવેચન

“સકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણનિર્દેશ સ્વરૂપ

આતમશુભની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને બહુ ભાગ્યે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સિદ્ધ-પુદ્ગલ ઇ. ની વ્યાખ્યા હવે કહે છે—(૧) સિદ્ધોને—‘સિત્ત જેનું ક્ષમાત થયું છે.’ ‘સિત્ત’ ક્ષમાત’ એવાં જૂઠાં સિદ્ધાં.—ઇ. જેનું કર્મકલ્પક ધમાઇ ગયું છે, કુકાઇ ગયું છે, તે સિદ્ધો; અર્થાત્ જેનું અનેક ભવનું કર્મઇન્ધન—કર્મરૂપી અગતલ્પ નિર્દગ્ધ-સર્વથા ખળી ગયું છે તે સિદ્ધો; તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ યોગ-સંબંધ છે. અને સિદ્ધ શબ્દ કર્મ આદિ અનેક વિષયમાં પ્રયોજાય છે, જેમકે—કર્મસિદ્ધ, શિદ્ધસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મન્ત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ, અને કર્મક્ષયસિદ્ધ, —એમ સિદ્ધના અનેક પ્રકાર છે, એટલા માટે કર્મસિદ્ધ આદિ પ્રકારોના વ્યવચ્છેદ અર્થે કહ્યું—

(૨) પુદ્ગોને—‘અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત’ ઇ. અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત-ક્ષીધી ગયેલ જગત્માં અપરોપદેશથી—ખીભના ઉપદેશ વિના જેણે જીવાદિ તત્ત્વ અવપુદ્ગલ કહ્યું છે, તે તે તત્ત્વની યથાવત્ મર્યાદા પ્રમાણે એમ છે તેમ જાણ્યું છે, તે પુદ્ગો; અર્થાત્ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીસ્વભાવ યોગરૂપ જે છે તે પુદ્ગો; એઓને.

આ સિદ્ધો નથી સંસારમાં કે નથી નિર્વાણમાં સ્થિત એમ ક્ષેપ કહે છે, તેના નિરાકરણાર્થે ‘પારગત’ વિશેષણનું પ્રયોજન દર્શાવી, તેના ભાવાર્થ રૂપરૂપ કરે છે—

૩૧૫૮ પતે જ સંસારનિર્વાણોમયપરિત્યાગેન સ્થિતવન્તઃ કેચ્છિદિવ્યગતે—

“ન સંસારે ન નિર્વાણે, સ્થિતો બ્રુવન્યતથે |

અચિન્ત્યઃ સર્વલોકાનાં, ચિન્તારત્નાધિકો મહાન ॥”

—ઈતિ વચ્ચનાત | પત્તભિરાસાયાહ—

પારગતેભ્યઃ

પર—પર્યન્ત સંસારસ્ય પ્રયોજનત્રાતસ્ય વા ગતાઃ પારગતાઃ, તથામવ્યત્વાક્ષિપ્તસકલ-પ્રયોજનસમાપ્તયા નિરવશેષકર્તવ્યશક્તિવિપ્રસૂકા ઇતિ ચદુક મવતિ, પતેભ્યઃ | ૩૨૪

૩ અર્થ :—અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ ઉભયના પરિત્યાગથી સ્થિતિ કરી રહેલા, કોઈથી માનવામાં આવે છે—

“સર્વ લોકોને અચિન્ત્ય, ચિન્તારત્નથી અધિક એવો મહાન સુવનભૂતિ અર્થે નથી સંસારમાં સ્થિત, નથી નિર્વાણમાં સ્થિત” એ વચનથી; એના નિરાસાર્થે કહ્યું—

પારગતાને—

પારને—સંસારના વા પ્રયોજનસમૂહના પર્યન્તને ગત—પામેલા તે પારગતો; તથાભવ્ય-ત્વથી આક્ષિપ્ત સકલ પ્રયોજનની સમાપ્તિથી નિરવશેષ કર્તવ્યશક્તિથી વિપ્રસૂક એમ કહેવાયું થયું; એઓને. ૩૨૪

વિવેચન

“ઇદ્ર કહે જગત્તારણે, પારમ અમ પરમેશ.” શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાનપૂજન અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ-શોક એ બન્ને ઊંચીને સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, અર્થાત્ તે નથી સંસારમાં ને નથી નિર્વાણમાં એમ સ્થિત છે, એમ કોઈથી માનવામાં આવે

છે, અને તેવા પ્રકારે તેઓનું વચન છે; એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૩) ‘પારગતોને’—સંસારના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે. અથવા પ્રયોજનસમૂહના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે તે પારગત. અર્થાત્ તથા ભવ્યત્વથી—તથાપ્રકારના ભવ્યપણાથી આક્ષિપ્ત-આકર્ષાઈને આવી પડેલ સર્વ પ્રયોજનની સમાસિથી—પૂર્ણતાથી કંઈ પણ શેષ બાકી જ્યાં રહ્યું નથી એવી નિરપશેષ કર્તવ્યશક્તિથી વિપ્રસુક્તા-વિશેષ કરીને પ્રકૃષ્ટપણે સર્વથા સુક્ત; જેને કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એવા કૃતકૃત્ય આમ સકલ પ્રયોજનનો પાર પામી તેઓ કૃતકૃત્ય થયેલા છે, એટલે જ તેઓ સંસારનો પાર પામી ગયેલા છે, તે પારગતોને.

કેઈ યદ્વજ્રાવાદી સિદ્ધાંતે અકમસિદ્ધપણે માને છે, તેના નિરસનરૂપ ‘પરંપરગત’ પદ્યું પ્રયોજન કહી, તેની વ્યાખ્યા કરે છે—

૫ પતે ચ યદ્વજ્રાવાદિભિઃ કૈશ્ચિદ્ક્રમસિદ્ધત્વેનાપિ ગીયન્તે । યયોક્તમ્—

તૈકાવિસક્લ્પાક્રમતો, વિત્તપ્રાપ્તિર્નિયોગતઃ ।

દરિદ્રરાજ્યાપ્તિસમા, તદ્વન્ન્યુક્તિઃ ક્વચિન્ન કિમ્ ? ॥૨૧॥

—ઈત્યેતદ્વજ્રપોદ્યાયાદ—

પરમ્પરગતેભ્યઃ

પરમ્પરયા-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપયા મિથ્યાહૃદિસાસ્વાદનસમ્યગ્મિથ્યાહૃદિભવિરત-સમ્યગ્વૃદ્ધિવિરતાવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તનિવૃત્ત્યનિવૃત્તિષાદરહ્મપોષ્યાન્તક્ષીણમોહસયોગ્યયોગિ-ગુણસ્થાનમેદમિન્નયા ગતાઃ પરમ્પરગતા, પતેભ્યઃ । ૨૨૫

૪ અર્થઃ :—અને એઓ યદ્વજ્રાવાદી એવા કેઈથી અકમસિદ્ધત્વથી પણ ગવાય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“એકે આદિ સંખ્યાના ક્રમથી ધનપ્રાપ્તિ નિયોગથી (નિયમથી) નથી. તેની જેમ, હરિદ્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ સમી સુક્તિ કવચિત્ કેમ ન હોય ?”—એના વ્યથાહ અર્થે કહ્યું—

પરંપરગતોને—

પરંપરાથી—મિથ્યાહૃદિ, સારવાદન, સમ્યગ્મિથ્યાહૃદિ, અવિરત સમ્યગ્વૃદ્ધિ, વિરતા-વિરત, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, નિવૃત્તિષાદર, અનિવૃત્તિષાદર, સુક્ષ્મમોહ, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગિ, અયોગિ ગુણસ્થાનભેદથી લિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત તે પરમ્પરગત; એઓને. ૩૨૫

વિવેચન

“કારણુ ભાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ ભાવોછ” સી દેવચંદ્રછ

અને એઓ વળી કાવે તે—પ્રમે તે કમે સુક્તિ થાય એમ વદનારા ‘યદ્વજ્રાવાદી’ કેઈથી ‘અકમસિદ્ધત્વથી’—વિના કમે સિદ્ધપણે માનવામાં આવે છે. તેઓ આ અગે

કામલો આપે છે કે એક-બે-ત્રણ એ આદિ સંખ્યાના ક્રમે જ ધનપ્રાપ્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી; કારણ કે દરિદ્રને રાત્ર્યપ્રાપ્તિ થાય તેમાં એક આદિ-સંખ્યાનો ક્રમ હોતો નથી, પણ એક સામગ્રી જ મહાઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ બચે છે; તેમ સુક્તિની બા. માં પણ આ ક્રમે કે તે ક્રમે જ સુક્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. માટે દરિદ્રને રાત્ર્ય મળવાની જેમ તે કવચિત્ અક્રમે પણ કેમ પ્રાપ્ત ન હોય? આ યદ્યઘવાદના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૪) પરંપરાગતોને—પરંપરાથી અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ શુભસ્થાનથી માંડી અયોગિ શુભસ્થાન પરંત શુભસ્થાનલોકથી શિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત પરંપરાગત.—

પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિને યોગ્ય શુભગણ પ્રાપ્ત કરી શુભના સ્થાનરૂપ ખરેખરું ચૌદ શુભસ્થાનનો નિરૂપચરિત એવું પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ શુભસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી અપૂર્વ આત્મશુભ-અનુક્રમે દર્શનમોહના-મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિ કરી સાસ્વાદન, સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી. પછી અનુક્રમે અવિરતિનો દેશત્યાગ કરી દેશવિરતિ અને સર્વ—

ત્યાગ કરી સર્વવિરતિ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી. આમ સર્વથા અવિરતિથી વિરામ પામી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્તપણારૂપ-જ્ઞાતપણારૂપ અંશમાત્ર પ્રમાદ હોવાનો પણ ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ બાહ્ય ઉપયોગે સ્થિતિ કરી અપ્રમત્ત શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી; અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉલ્લાસ પામી આક્રમા અપૂર્વકરણ શુભસ્થાને (નિવૃત્તિબાહર) પહોંચ્યા, અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના યોગરૂપ સામર્થ્યયોગથી ક્ષપક્રમેણી પર આરૂઢ થઈ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી, શેષ સંતત્વલન કષાયનો ક્ષય કરતાં કરતા અનુક્રમે અનિવૃત્તિબાહર અને સૂક્ષ્મમોહ એ ૬-૧૦ શુભસ્થાન વટાવી જઈ બારમા ક્ષીણમોહ શુભસ્થાને ક્ષીણમોહ થયા. અને આમ દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કર્યો કે તત્ક્ષણ જ ઇતર ત્રણ ધાતિ કર્મનો ક્ષય કરી “નિમ કેવલજ્ઞાન નિધાન” પ્રગટાવી તેરમા સયોગી કેવલિ શુભસ્થાને પહોંચ્યા. અને છેવટે આશુ પ્રમાણે સયોગ કેવલી શુભસ્થાને સ્થિતિ કરી, આશુ પ્રાંતે યથાસંભવ કેવલિ સમુદ્ધાત કરી, શૈલેશીકરણ કરી અયોગિ કેવલિ શુભસ્થાનને પામ્યા. અને પાંચ હસ્ત સ્વર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ) પ્રમાણુ ભલે ત્યાં સ્થિતિ કરી, ઊર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધાલયે બિરાજમાન થયા. આમ અનુક્રમે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય ને યોગ એ પાંચ બંધહેતુઓનો અનુક્રમે સંક્ષય કરી, આત્મશુભનો ઉત્તરોત્તર ક્રમે વિકાસ સાધી, આ ભગવતો પરંપરાથી સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. એટલા માટે એઓ પરંપરાગત છે; એઓને. આ શુભસ્થાનનું પરમ રહસ્યભૂત તત્ત્વદર્શન પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાર્યું છે:—

“કેવળ સમવસ્થિત શુદ્ધ ચેતન મોક્ષ.

તે સ્વભાવનું અનુસંધાન તે મોક્ષમાર્ગ.

પ્રતીતિરૂપે તે માર્ગ ન્યાં ચરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન.

દેશ આચરણરૂપે તે પંચમ શુભસ્થાનક.

સર્વ આચરણરૂપે તે છઠું શુભસ્થાનક.

અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ તે સપ્તમ.

અપૂર્વ આત્મભગુતિ તે અષ્ટમ.

સત્તાગત સ્થળ કષાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ તે નવમ.

" સૂક્ષ્મ " " દશમ.

" ઉપશાંત " " એકાદશ.

" ક્ષીણ " " દ્વાદશ."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૪૫૭

આ સિદ્ધોને કોઈ અનિયત દેશસ્થિત માને છે, તેના અવચ્છેદારે 'લોકાગ્ર ઉપગત' એ વિશેષણું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરી, ભાવાર્થ કહે છે—

"પતેડપિ કેચિદનિયતદેશા અમ્યુપગમ્યન્તે,—

" યત્ર કલેશક્ષયસ્તત્ર, વિજ્ઞાનમવતિષ્ઠતે ।

બાધા ચ સર્વથાઽસ્યેહ, તદમાધાન્ન જાતુચિત્ત ॥ " ॥ ૧ ॥

इति वचनात् । पतन्निराचिकीर्षयाऽऽह—

લોકાગ્રમુપગતેભ્યઃ

લોકાગ્રમ્—ઈષ્ટમાર્ગમારાહ્યં, તત્તુપ-સામીપ્યેન નિરવશેષકર્મવિચ્છુત્યા તદ્વપરામિન્ન-મદેશતયા ગતાઃ—ઉપગતાઃ । ડક' ચ—

" જત્ય ય યગો સિદ્ધો, તત્ય અણંતા મવક્ષ્યવિમુક્તા ।

અન્નોન્નમણાબાહં, ચિહ્નંતિ સુદ્ધી સુદં પતા ॥ " ॥ ૧ ॥

(પાઠાંતરઃ અન્નોન્નમણાબાહં પ્રુદ્ધા સવ્યે અલોગં તે) તેભ્યઃ । ૩૨૬

"અર્થઃ—એઓ પણ કોઈથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે—

" જ્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે ત્યાં વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે, અને એને અહીં તેના (કલેશના) અભાવને કીધે કદી પણ સર્વથા બાધા હોતી નથી, "—એ વચનથી, એની નિરાકરણેઆથી કહ્યું—

લોકાગ્ર ઉપગતોને —

લોકાગ્ર-ઈષ્ટમાર્ગમારાહ્ય નામર્ત, તેના ઉપ-સામીપ્યથી નિરવશેષ કર્મવિચ્છુતિથી, તેનાથી અપર અભિન્નપ્રદેશનાથી ગત, તે ઉપગત. કહ્યું છે કે—

" જ્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવક્ષયથી વિમુક્ત એના અનંતા અન્યોન્ય અનાબાધપણે સુખપ્રાપ્ત સુખી સ્થિતિ કરે છે. " (પાઠાંતરઃ અન્યોન્ય અનાબાધપણે તેઓ સર્વે અલોકને સ્પર્શીને રહ્યા છે.)

તેઓને. ૩૨૬

વિવેચન

“ત્રિભુવન શિખરે દીવો રે....આલીશ્વર અલભેલો છે.”—શ્રી વીરવિજયજી.

અને ‘એજો પશુ કોઇથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે.’ તેજો કોઇ એક અમુક નિયત ચોક્કસ પ્રદેશે જ સ્થિતિ કરે છે એમ નથી, પણ અનિયત દેશે જ સ્થિતિ કરે છે, એમ કોઇ (બૌદ્ધો) માને છે. તેજો કહે છે કે ‘જ્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે, ત્યાં જ વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે; અને એને અહીં તેના (કલેશના) અભાવથી કદી પણ બાધા સર્વથા હોતી નથી.’ એના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૫) લોકાભિપ્રાયતોને—‘લોકાભિ-ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા’ ઇષ્ટ ‘ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા’ નામનો જે લોકાભિ-લોકનો અભિભાગ, શિખર ભાગ, તેના ઉપ-સમીપપશ્ચાથી, ‘નિરવશેષ કર્મ વિમુક્તિથી’ તેનાથી અપર અભિન્નપ્રદેશતાથી ગત-મયેલા તે લોકાભિપ્રાયત. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘જ્યાં એક સિદ્ધ છે’ ઇષ્ટ અર્થાત્ જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં ભવક્ષયથી વિમુક્ત એવા અનંત સિદ્ધો પરસ્પર બાધારહિતપણે સુખપ્રાપ્ત થઈ સુખી સ્થિતિ કરે છે. (પાઠાંતર)—અન્યેત્ય અનાબાધ એવા તેજો સર્વે અલોકને વપશીને રક્ષા છે.

“સાક્ષિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,

અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો....અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

સકલ કર્મસુક્તોની લોકાન્ત પર્થત ગતિ કેમ હોય છે ? એ આજકાલ ચક્રભ્રમણવત્ ‘પૂર્વ’પ્રયોગાદિ કારણ થી સમાધાન કામવે છે—

૧ આજ—કર્મ પુનરિદ્ધ સકલકર્મ્મવિમુક્તોનાં લોકાન્ત પર્થત ગતિ કેમ હોય છે ? વા ભાવે (હોય તો) સર્વદા જ કેમ નથી હોતી ?

અત્રોચ્યતે—પૂર્વવિદ્યાવશાદ્ગુણાદિચક્રભ્રમણવત્ સમયમેવૈકમવિરુદ્ધેતિ ન દોષ હતી ॥૨૨૭

૨ અર્થ—શંકા—પુનઃ અહીં ચકલકર્મથી વિમુક્તોની લોકાન્ત પર્થત ગતિ કેમ હોય છે ? વા ભાવે (હોય તો) સર્વદા જ કેમ નથી હોતી ?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—પૂર્વ આવેશ (પાઠાંતર) વશથી દ્વિશક્તિથી ચક્રભ્રમણ જેમ એક સમય જ અવિરુદ્ધા એવી, એટલા માટે દોષ નથી. ૩૨૭

વિવેચન

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,

લિર્ગમન સિદ્ધાલ્પ પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને ‘શંકા’ ઇષ્ટ અને શંકા થવી સંભવે છે કે અહીં જે સર્વ કર્મથી સર્વથા મુક્ત થયા છે, તેઓની લોકાન્ત પર્થત ગતિ કેમ હોય છે ? અથવા જો હોય તો પછી તે ગતિ સદાય કેમ નથી હોતી ?

આર્તુ સમાધાન—ફરતા ચક્રોનો હાથો મૂળી દીધા છતાં તે ચક્ર પૂર્વઆવેશથી-
આવેગથી અમુક વખત ફર્યા કરે છે, તેમ પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગે કરીને એક
સમય માત્ર જ અવિરુદ્ધ એવી સિદ્ધગતિ હોય છે. એટલા માટે અને દોષ નથી.

આ એવંશૂત 'સર્વ' સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો ।' એ સૂત્રનો મર્મ સમજી, 'સર્વ' પદથી આક્રિષ્ટ
પંદર બેઠે સિદ્ધોનો નિર્દેશ કરે છે—

૭ પતેભ્યઃ પર્વમૂતેભ્યઃ કિમિત્યાહ—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ ।

નમઃ इति क्रियापदं, सदा-सर्वकालं, प्रशस्तभावपूरणमेतदयथार्थमपि फलवच्चित्रा-
भिग्रहभाववदित्याचार्याः, सर्वसिद्धेभ्यः—तीर्थसिद्धादिभेदभिन्नेभ्यः । यथोक्तम्—

“ तित्थसिद्धा १, अतित्थसिद्धा २, तित्थगरसिद्धा ३, अतिन्यगरसिद्धा ४, सर्वबुद्ध-
सिद्धा ५, पत्तेयबुद्धसिद्धा ६, बुद्धबोहियसिद्धा ७. थीर्लिंगसिद्धा ८, पुरिसलिंगसिद्धा ९,
नपुंसकलिंगसिद्धा १०, स्तलिंगसिद्धा ११, अण्णलिंगसिद्धा १२, गिहिल्लिंगसिद्धा १३ एण-
सिद्धा १४, अणेगसिद्धा १५, ” इति । ६२८

૭ અર્થઃ—એઓને એવંશૂતોને શુ ? તે માટે કહ્યું—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધોને ।

નમઃ—નમસ્કાર હો એ ક્રિયાપદ છે. સદા—સર્વકાલ, —પ્રશસ્ત ભાવપૂરણ આ અયથાર્થ
છતાં ફક્તવત છે, ચિત્ર અભિગ્રહ ભાવ જેમ, એમ આચાર્યો કહે છે; સર્વસિદ્ધોને—તીર્થસિદ્ધ
આદિ લેઈથી વિખાનો. કહ્યું છે કે—

“ ૧. તીર્થસિદ્ધો, ૨. અતીર્થસિદ્ધો, ૩. તીર્થકરસિદ્ધો, ૪. અતીર્થકરસિદ્ધો, ૫. સ્વયં-
બુદ્ધ સિદ્ધો, ૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો, ૭. બુદ્ધબોધિતા સિદ્ધો, ૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો, ૯. પુરુષલિંગ
સિદ્ધો, ૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધો, ૧૧. સ્તલિંગ સિદ્ધો, ૧૨. અણ્ણલિંગ સિદ્ધો, ૧૩. ગૃહી-
લિંગ સિદ્ધો, ૧૪. એક સિદ્ધો, ૧૫. અનેક સિદ્ધો. ” ૩૨૮

વિવેચન

“ સુકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમ શુભની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનુપ....સ્વામી સ્વયં.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—ચિત્રાભિગ્રહભાવવત—ચિત્રઅભિગ્રહભાવ જેમ જેમ જ્ઞાન પ્રતિભાવરૂપ (મંદાની
સારસંભાળ) આદિ વિષયો ચિત્ર અભિગ્રહભાવ નિત્ય અષ્ટપદમાન વિષયવાળો છતાં શુભભાવનો
આપૂરક છે, તેમ નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ—નમસ્કાર હો સદા સર્વ સિદ્ધોને—એ પ્રશિધાન.

આમ જેઓ સિદ્ધ છે, શુદ્ધ છે, પારગત છે, પરંપરાગત છે, લોકાએ ઉપગત છે, એવા એવંભૂત છે, એવંભૂત નથે જે તથાપ્રકારની સિદ્ધ દશાવાળા છે, તે આ ‘નમો સયા સમ્બલિજાગં’— ‘સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો.’ ‘તેને સદા પ્રણામ’ અને સદા—સર્વકાલ નમસ્કાર હો એમ કહ્યું તે અયથાર્થ છતાં તે ભગવંત પ્રત્યે સદા પ્રણત ભાવરૂપ પ્રશસ્ત ભાવનું પૂરણ કરનાર હોવાથી ફલવંત છે. જેમ ગ્લાનપ્રતિબિમ્બરુપો—માંદાની માવજતનો—સાર સંભાળનો અભિગ્રહ લીધો હોય, પણ ગ્લાનના અભાવે તે માંદાની માવજતનો પ્રસંગ ન બની શકતો હોય, છતાં તે અભિગ્રહ તો તેવા શુભ ભાવનો પૂરક છે. આવા ચિત્ર—નાના પ્રકારના અભિગ્રહની જેમ, સિદ્ધ ભગવાન પ્રત્યે સદા પ્રણત ભાવના અનુબંધને લીધે આ ‘સદા નમસ્કાર હો.’ એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે, ફળવાનું છે. જેમ પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠાને પણ વટાવી ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પણ સુભાષિત ભક્તિવચન છે કે—

“પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;

જેણે આપ્યું જ્ઞાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને ‘સર્વ’ સિદ્ધોને એમ કહ્યું છે, એટલે તીર્થસિદ્ધ આદિ ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ સિદ્ધોને. આ સિદ્ધના તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર સ્વરૂપ ભેદો છે. તેનું અત્યંત વિચાર નિસ્તુષ્પ સ્વરૂપ લલિતવિસ્તરકારણએ સ્વયં પ્રદર્શિત કર્યું છે, અને તે સુગમ છે, એટલે તેનું પિંટપેપણ કરવાની જરૂર નથી. (જીએ વૃત્તિ).

હવે આ છતાં પંદર ભેદ સિદ્ધનું અનુક્રમે વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી તીર્થસિદ્ધ આદિ પહેલા ચાર ભેદનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

૮ તત્ત્વ—

તીર્થ—પ્રાગ્બ્યાર્ણિતસ્વરૂપ તત્ત્વત્રિવિધઃ અમણસદ્ધઃ, તસ્મિન્નુત્પન્ને ચે સિદ્ધાસ્તે તીર્થ-સિદ્ધાઃ, અતીર્થે સિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધાઃ તીર્થાન્તરસિદ્ધા इत्यर्थः । શ્રૂયતે च “जिणंतरे साह-चोच्छेजो”ति, तत्रापि जातिस्मरणादिनाऽवाप्तापवर्गमागताः सिद्ध्यन्त्येव, मरुदेवीप्रभृतयो वा अतीर्थसिद्धाः, तदा तीर्थस्यानुत्पन्नत्वात् ।

તીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરા પવ । અતીર્થકરસિદ્ધા અન્યે સામાન્યકેવલિનઃ । ૩૨૧

૯ અર્થઃ—તેમાં—

(૧) તીર્થ—પૂર્વે વ્યાવર્ણિત સ્વરૂપવાળું, તે ચતુર્વિધ અમણસંઘ. તે ઉત્પન્ન થયે જેઓ સિદ્ધ છે, તે તીર્થસિદ્ધો.

(૨) અતીર્થમાં સિદ્ધ તે અતીર્થસિદ્ધો; તીર્થાન્તરમાં (જે તીર્થ વચ્ચેના અંતરમાં) સિદ્ધ એમ અર્થ છે. અને સંલગાય છે કે “જિનાન્તરમાં સાહુચ્ચેદ” હોય છે; ત્યાં પણ

ભતિરમરણાદિથી જેને અપવર્ગમાર્ગ (ચોક્ષમાર્ગ) પ્રાપ્ત છે એવાઓ સિદ્ધ થાય જ છે અથવા મરણેવી પ્રભુતિ અતીર્થસિદ્ધ છે,—ત્યારે તીર્થના અવુત્પન્નપણાને લીધે.

(૩) તીર્થકરસિદ્ધો—તીર્થકરો જ.

(૪) અતીર્થકરસિદ્ધો—અન્ય સામાન્ય કેવલીઓ. ૩૨૯

વિવેચન

(આ અને આ પછીના સૂત્ર ૧૪ સુધીની વ્યાખ્યા સાવ સ્પષ્ટ હોઈ વિવેચન અનાવશ્યક છે; તેમજ તે પછી પણ કોઈ કોઈ સૂત્ર અંગે તેમજ સમજવું.)

સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ ને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ એ ૫-૬-૭ તથા બેદ્વું સ્વરૂપ દર્શાવી, સ્વયંબુદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધનો સ્પષ્ટ તફાવત સમજાવે છે—

‘સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધાઃ સ્વયંબુદ્ધાઃ સન્તો ચે સિદ્ધાઃ । પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધાઃ પ્રત્યેકબુદ્ધાઃ સન્તો ચે સિદ્ધાઃ ।

અથ સ્વયંબુદ્ધપ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધયો કઃ પ્રતિવિશેષ इति ।

उच्यते—बोधुपपञ्चुतलिङ्गकृतो विशेषः । तथाहि-स्वयंबुद्धा बाह्यप्रत्ययमन्तरेण बुध्यन्ते, प्रत्येक-बुद्धास्तु न तद्विरहेण । श्रूयते च बाह्यवृषभादिप्रत्ययसापेक्षा करकण्डू-वादीनां प्रत्येकबुद्धानां बोधिः, नैवं स्वयंबुद्धानां जातिस्मरणादीनामिति ।

उपधिस्तु स्वयंबुद्धानां द्वादशविधः पात्रादिः, प्रत्येकबुद्धानां तु नवविधः प्रावरणवर्जः ।

स्वयंबुद्धानां पूर्वाधीनश्रुतेऽनियमः, प्रत्यેકबुद्धानां तु नियमतो भवत्येव ।

लिङ्गप्रतिपत्तिः स्वयंबुद्धानામાચાર્યસન્નિષાવપિ ભવતિ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ દેવતા પ્રય-
ચ્છતીત્યર્થે વિસ્તરેણ ।

બુદ્ધબોધિતસિદ્ધા-બુદ્ધા આચાર્યાસ્તેર્બોધિતાઃ સન્તો ચે સિદ્ધાસ્તે इह गृह्यन्ते । ૩૩૦

‘અર્થ’-(૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો—સ્વયંબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

(૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો—પ્રત્યેકબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

હવે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધમાં કયો પ્રતિવિશેષ (તફાવત) છે ?

હહેવામાં આવે છે—બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત, લિંગકૃત વિશેષ છે, તે આ પ્રકારે—

અ. સ્વયંબુદ્ધો બાહ્ય પ્રત્યય વિના બોધ પામે છે, પ્રત્યેકબુદ્ધો તો તેના વિરહે (અભાવે) નહિં. અને કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોના બાહ્ય વૃષભાદિ પ્રત્યય સાપેક્ષ બોધિ સંભળાય છે,—એમ ભતિરમરણાદિવંત સ્વયંબુદ્ધોને નથી જ હોયું.

જ. ઉપધિ તો સ્વયંબુદ્ધોને દ્વાદશવિધ પાત્રાદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નવવિધ,—પ્રાવરણ (વસ્ત્ર) શિવાય.

ક. સ્વયંબુદ્ધોને પૂર્વ અન્યસ્તે શ્રુત બા. માં અનિયમ છે, પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નિયમથી હોય જ છે.

હ. લિંગપ્રતિપત્તિ. સ્વયંબુદ્ધોને આચાર્ય સન્નિધિમાં (પાસે) પણ હોય છે, પ્રત્યેક બુદ્ધોયે દેવતા આપે છે. વિસ્તરથી સર્જુ !

(૭) બુદ્ધબોધિત બુદ્ધો—બુદ્ધો-આચાર્યો, તેઓથી બોધિત સતા બેઓ સિદ્ધ છે, તેઓ અહીં પ્રહાય છે. ૩૩૦

સીલિંગ સિદ્ધ, નપુસકલિંગ સિદ્ધ ને પુરુષલિંગ સિદ્ધ એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ બેદનું સ્વરૂપ સીલિંગ સિદ્ધ મા. સંકાના નિરાકરણપૂર્વક કહે છે—

૧૦ પતે વ સર્વેઽપિ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધાઃ કેચિત્, કેચિત્પુંલિંગસિદ્ધાઃ, કેચિન્નપુંસકલિંગસિદ્ધા ઇતિ ।

આહ—તીર્થંકરા અપિ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધા મયન્તિ ?

મયન્તીત્યાહ, યત ક્વક સિદ્ધપ્રાપ્તે—

“ સર્વવત્થોષા તિત્થયરિસિદ્ધા, તિત્થયરિતિત્થે જોતિત્થયરસિદ્ધા અસંલેગ્ગણુણાઓ, તિત્થયરિતિત્થે જોતિત્થયરસિદ્ધા સંલેગ્ગણુણા ” ઇતિ । ન નપુંસકલિંગસિદ્ધાઃ । પ્રત્યેક-શુભાસ્તુ પુંલિંગા યવ । ૩૩૧

૧૦ અર્થઃ—અને આ સર્વેય—

(૮) કોઈ સીલિંગ સિદ્ધો,

(૯) કોઈ પુલિંગ સિદ્ધો,

(૧૦) કોઈ નપુંસકલિંગ સિદ્ધો (હોય છે).

શંકા—તીર્થંકરો પણ સીલિંગ સિદ્ધો હોય છે ?

(ઉત્તર)—હોય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે સિદ્ધપ્રાપ્તમાં કહ્યું છે કે—

“ તીર્થંકરસિદ્ધો સર્વથી થોડા છે. તીર્થંકરતીર્થસિદ્ધો અતીર્થંકર સિદ્ધ કરતાં અસંખ્ય. શુભા છે, તીર્થંકર-તીર્થસિદ્ધો અતીર્થંકર કરતાં સંખ્યાતશુભા છે. ”

(તીર્થંકરસિદ્ધો) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ન હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધો તે પુલિંગ જ હોય. ૩૩૧

સ્વલિંગ સિદ્ધ, અન્યલિંગ સિદ્ધ ને શુદ્ધસ્વલિંગ સિદ્ધ એ ૧૧-૧૨-૧૩ ત્રણ બેદનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

૧૧ સ્વલિંગસિદ્ધા દ્રવ્યલિંગં પ્રતિ રજોહરણગોચ્છધારિણઃ । અન્યલિંગસિદ્ધાઃ પરિભ્રાજકાદિલિંગસિદ્ધાઃ । શૃદ્ધિલિંગસિદ્ધા મરુદેવીપ્રસૂતયઃ । ૩૩૨

૧૧ (૧૧) સ્વલિંગ સિદ્ધો—દ્રવ્ય લિંગ પ્રતિ રજોહરણ-ગોચ્છધારીઓ.

(૧૨) અન્ય-લિંગ સિદ્ધો—પરિભ્રાજકાદિ લિંગ સિદ્ધો.

(૧૩) શૃદ્ધિલિંગ સિદ્ધો—મરુદેવી પ્રસૂતિ. ૩૩૨

એક સિદ્ધ, અનેક સિદ્ધ એ છેલ્લા બે બેદ વિવરે છે—

૧૨ યગસિદ્ધા—ઈતિ યકસ્મિન્ સમયે યક યવ સિદ્ધઃ । અજેગસિદ્ધા ઇતિ યકસ્મિન્ સમયે યાવદ્દશતં સિદ્ધં । યત ઇત્યમ્—

પંજિકા—ન નપુંસકલિંગ—પુંસકલિંગે તીર્થંકરસિદ્ધો ન હોય એમ યોગ્ય છે.

“વત્તીસા મહયાલા સદ્દી વાવત્તરીય મોદ્ધવા ।

ચુલસીઈ છળ્લઈ ડુરહિય મદુત્તરસયં વ ॥”૩૩૨

૧૨અર્થ:- (૧૪) એક સિદ્ધો—એક સમયે એક જ સિદ્ધ.

(૧૫) અનેક સિદ્ધો—એક સમયે યાવત એકસો આઠ સિદ્ધ. બેથી કહ્યું છે કે—

“બ્રીશ, અહતાલીશ, સાઠ, બોતેર, ચોર્યાશી, છત્ત, અઠ્ઠાણ, એકસો આઠ
૩૨ ૪૮ ૬૦ ૭૨ ૮૪ ૯૬ ૯૮ ૧૦૮

(એક સાથે સિદ્ધ) બાણવા.”૩૩૩

આ સર્વ ભેદ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ એ પ્રથમ બે ભેદના અન્તર્ભાવ પામે છે, છતાં અજ્ઞાન એવા ઉત્તર ભેદના જ્ઞાપનાથે આમ ભેદકથન છે એમ ખુલાસો કરે છે—

૧૩અર્થ:- અર્થાદ્ય બોધક:-નનુ સર્વ પવિત્રે મેદાસ્તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધમેદદ્રયાન્તર્મિત્તિ. । તથાદિ—તીર્થસિદ્ધા યથ તીર્થકરસિદ્ધા, અતીર્થકરસિદ્ધા અપિ તીર્થસિદ્ધા વા સ્યુરતીર્થસિદ્ધા વા । इत्येवं शेषेष्वपि भावनीयमित्यतः किमेभिरिति ।

અન્નોચ્યતે—અન્તર્ભાવે સત્યપિ પૂર્વમેદદ્રયાદેવોત્તરોત્તરમેદામતિપત્તેરજ્ઞાતજ્ઞાપનાર્થે મેદા-મિધાનમિત્યદોષ: । ૩૩૪

૧૩અર્થ:-અન્ને (શંકા) ત્રેરક કહે છે—વારુ, આ સર્વે જ ભેદો તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ એ બે ભેદમાં અન્તર્ભાવ છે. તે આ પ્રકારે—તીર્થકરસિદ્ધો તીર્થસિદ્ધો જ છે, અતીર્થકર સિદ્ધો પણ તીર્થસિદ્ધો વા અતીર્થસિદ્ધો હોય. એમ શેષોમાં પણ જ્ઞાપન કરવા થાય છે. એટલા માટે આથી (ભેદોથી, શુ ?

અન્ને (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અન્તર્ભાવ સતે પણ પૂર્વભેદદ્રવ્યમાંથી જ ઉત્તરોત્તર ભેદની અપ્રતિપત્તિને માટે લીધે અજ્ઞાતના જ્ઞાપનાર્થે ભેદઅભિધાન છે, એટલા માટે અદોષ છે. ૩૩૬

હવે આસન્ન ઉપકારી લગવાન મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિષ્ઠ ખીજ ગાથાનો અવતાર કરે છે—

૧૪અર્થ:- સામાન્યેન સર્વસિદ્ધનમસ્કાર' કૃત્વા પુનરાસન્નોપકારિત્વાદર્શમાનતીર્થાધિપતેઃ શ્રીમન્મહાવીરવર્ધમાનસ્વામિનઃ સ્તુતિં (કરોતિ) કૃર્વન્તિવા ।—૩૩૫.

જો દેવાણવિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।

તં દેવદેવમહિજં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥ ૨ ॥

૧૪અર્થ:-આમ સામાન્યથી સર્વસિદ્ધને નમસ્કાર કરી, પુનઃ આસન્ન ઉપકારિપણાને લીધે વર્તમાન તીર્થાધિપતિ શ્રીમદ્ મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ (એક) કરે છે વા (બહુ) કરે છે—

જે દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ બોડી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું. ૩૩૫

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યજી મહાવીરનું મહાવીરપણું પ્રકાશે છે—

૧૫ અસ્યઃ ચાલ્યા—

ચો-મગવાન વર્જમાનઃ, દેવાનામપિ-મવનવાસ્યાદીનાં દેવઃ પૂજ્યત્વાત, તથા જ્ઞાત-યં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલયો નમસ્યન્તિ-વિનયરચિતકરપુટાઃ સન્તઃ પ્રણમન્તિ, તં દેવદેવમહિતં-દેવદેવાઃ જ્ઞાતાદયઃ તૈર્મહિતઃ પૂજિતઃ, શિરસા-ઉત્તમાઙ્ગેનેત્યાદરપ્રવર્ણનાર્થપ્રાદઃ, વંદે, કં ?—

મહાવીરમ્-ઈર ગતિપ્રેરણયોરિત્યસ્ય વિપૂર્ણસ્ય વિરોધેન ઈરયતિ, કર્મ્મ ગમયતિ યાતિ જેહ શિવમિતિ વીરઃ, મહાંજ્ઞાસૌ વીરઃ મહાવીરઃ । સ્તુત્ત્વ—

“વિદારયતિ સ્તુત્કર્મ્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ શુક્લઃ, તસ્માદ્વીર इति स्मृतः ॥ ૧ ॥”—તં ॥ ૩૩૬

૧૫ અર્થઃ-આની વ્યાખ્યા—

જે-ભગવાન વર્જમાન, દેવોના પણુ—ભવનવાસી આદિના દેવ છે, પૂજ્યપણુને લીધે; અને તથાપ્રકારે કહ્યું—જેને દેવો પ્રાંજલિ (અંજલિ બોડી) નમે છે, વિનયથી રશિત કરપુષ્પાળા સતા પ્રણમે છે; તે દેવદેવથી મહિત, દેવદેવો-શકાંકિ, તેઓથી મહિત-પૂજિતને, શિરથી-ઉત્તમાંગથી એમ આદરપ્રદર્શનાર્થે કહ્યું; વંદું છું. કેને ?

મહાવીરને—ઈર (ધાતુ) ગતિ-પ્રેરણા અર્થમાં છે, એટલે વિ-પૂર્વ આના વિરોધથી ધરે છે, કર્મને ગમવે છે અને આહી શિવ પ્રત્યે ભય છે, તે વીર અને મહાન એવો તે વીર તે મહાવીર, કહ્યું છે કે—

“કારણ કે કર્મને વિદારે છે, અને તપથી વિરાજે છે, અને તપોવીર્યથી શુક્ત છે, તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે.”—તેનં ૩૩૬

વિવેચન

“નમો કુર્વારરાગાદિવૈરિવાગનિવારિણે ॥

અર્હતે ચોગિનાયાય, મહાવીરાય તાચિને ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

આમ-ક્રીડાપ્રકારે ‘સામાન્યથી સર્વ’ સિદ્ધને નમસ્કાર કરી, ‘યુગઃ આસન્તોપકારિ-ત્વાત’ આસન્ન-નિકટ ઉપકારીપણુને કારણે વર્તમાન તીર્થાધિપતિ-વર્તમાનમાં વર્તી રહેલા તીર્થના અધિપતિ-નાયક-સ્વામી શ્રીમદ્ મહાવીર વર્જમાન સ્વામીની સ્તુતિ અત્ર કહી છે— જે દેવોના પણુ દેવ છે’ ઇ. જે ભગવાન વર્જમાન પૂજ્યપણુને લીધે ભવનવાસી દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ બોડીને નમે છે, તે દેવદેવથી-શકાંકિથી—ઈદ્રાકિથી મહિત-પૂજિત એવા મહાવીરને હું શિરથી-ઉત્તમાંગથી વંદું છું. અને આદરપ્રદર્શનાર્થે ઉત્તમાંગ-શિર નમાવીને વંદું છું એમ કહ્યું.

આ મહાવીર કેવા છે ? વિન-ઈર-ઈર ધાતુ ગતિ અને પ્રેરણા અર્થમાં પ્રયોજ્ય

છે. એટલે વિવિશેષથી જે કર્મને ધરે છે, પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, ગમાવે છે, અને અહીં શિવ પ્રત્યે-મોક્ષ પ્રત્યે ગમન કરે છે, તે વીર; અને મહાંત્ર મહાવીરનું એવો તે વીર, તે મહાવીર. કહ્યું છે કે—“કારણ કે કર્મને વિહારે મહાવીરપણું છે, અને તપથી વિરાગે છે, અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે.”

એવા તે ભગવાન ‘વીર’ છે, આ અન્વર્થ નામ છે, એટલે કે વીર શબ્દના બ્યુત્પત્તિ અર્થે પ્રમાણે તે બરાબર યથાર્થપણે ઘટે છે તે સાચેમાચા ‘વીર’ છે, કારણ કે તે વીર ભગવત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે; તપ વડે તેમણે કર્મનું વિહારણું કર્યું છે, કષાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ શુભથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વરી છે. આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી ભગવંતને ‘વીર’ નામ બરાબર છે.”

શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિત) પૃ. ૮

હવે પરોપકારરૂપ અને આત્મભાવવૃદ્ધિરૂપ પ્રયોજન દર્શાવી, ભગવંતના એક પક્ષ નમસ્કારનું સંસારસાગર તારણરૂપ ઉત્તમ ક્ષત્ર પ્રદર્શિત કરતી ‘એકો વિ જમોક્ષકારો’ ૭૦ ત્રીજી શાખા અવતારે છે—

૧૬૬૪ સ્તુતિ કૃત્વા પુનઃ પરોપકારાયાઽઽત્મમાવવૃદ્ધ્યે ફલપ્રદર્શનપરમિદં પઠતિ પઠન્તિ વા—૩૩૭

એકોવિ જમોક્ષકારો, જિનવરવસહસ્ર વદ્ધમાણસ્ત્ ।

સંસારસાગરાઓ, તારેઈ નરં વ નારિં વા ॥ ૩ ॥

૧૬૬૪ અર્થ:—આમ સ્તુતિ કરી પુનઃ પરોપકારાર્થે આત્મભાવની વૃદ્ધિ અર્થે ફલપ્રદર્શન પર એવું આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—૩૩૭

એક પાણુ નમસ્કાર, જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાન પ્રતિ;

સંસારસાગર થકી, તારે નર વા નારીને ય નકી. ૩

જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાનને એક પક્ષ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં આત્માર્થ, પુરુષ વા સ્ત્રી ભગવદ્ભક્તિ યશી તદ્ભાવે જ મોક્ષમાર્ગ થઈ શકે છે, એ સુદો સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૭ અસ્ય વ્યાખ્યા—

પક્ષોઽપિ નમસ્કાર, તિષ્ઠન્તુ વદ્ધવઃ, જિનવરવૃષભાય-વર્દ્ધમાનાય યત્નાત્ ક્રિયમાણઃ સત્, કિમ્ ?—

સંસારણ—સંસાર—તિર્યગ્નરનારકામરખવાનુભવલક્ષણ, સ એવ ભવસ્થિતિકાયસ્થિતિ-
ધ્યામનેકલાડકથાનેનાલ્લખપારત્વાત્સાગર દ્વ સંસારસાગર, તસ્માત તારયતિ—અપનય-
તીત્યર્થ,

નર' વ નારિં વા—પુરુષ વા સ્ત્રિય વા। પુરુષગ્રહણં પુરુષોત્તમધર્મપ્રતિપાદનાર્થ, સ્ત્રીગ્રહણં
તાત્પર્યમપિ તદ્ભવ એવ સંસારક્ષયો મવતીતિ જ્ઞાપનાર્થ। ૩૩૮

૧૭ અર્થ:-આની બ્યાખ્યા—

પ્રકોડપિ નમસ્કાર:-એક પશુ નમસ્કાર, બહુ તો દૂર રહો! જિનવરવૃષભાય
વર્દ્ધમાનાય—જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાને, યત્નથી કરવામાં આવતો સતો. શુ? સંસારણ સંસાર
સંસારણુ તે સંસાર, તિર્યંચ-નર-નારક-અમરભવ અનુભવલક્ષણુ તે જ ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અનેક પ્રકારે અવસ્થાનથી અલ્પબ્યપારપણુને લીધે સાગર જેવો તે સંસાર-
સાગર:-સંસારસાગર, તસ્માત-તેમાંથી,

તારયતિ-તારે છે, દૂર કરે છે એમ અર્થ છે નર' વ નારિં વા—નર વા નારીને, પુરુષને
વા સ્ત્રીને. પુરુષપ્રહણુ પુરુષોત્તમ ધર્મના પ્રતિપાદનાર્થ; સ્ત્રીગ્રહણુ તેઓને પશુ તદ્ભવે જ
સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૩૩૮

વિવેચન

“નૃપચંદ્ર પ્રપંચ અનંત કહો, ભજિને ભગવંત ભવંત કહો.”—કીમદ્ ૨૧જઅંદ્રશ

ઉક્ત ગાથાનો અર્થ અત્ર વિચાર્યો છે—આ જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાને યત્નથી
કરવામાં આવતો સતો એક પશુ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે.
તો પછી બહુ નમસ્કાર તો તારે જ એમાં પૂછવું જ શુ? !
ભગવદ્ભક્તિનો પ્રકોડપિ નમસ્કાર: તિષ્ઠન્તુ મહત્ત્વ: એમ ‘અપિ’—પશુ શબ્દથી
સ્ત્રીઓ છે. અથવા બહુ નમસ્કારની વાત તો દૂર રહો, પશુ એક
જ નમસ્કાર પશુ ભવસાગરથી તારે છે, એમ એનો ક્લાતિશય
મુલ્યબો છે. ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ એવા આ એક જ નમસ્કારનું સ્વરૂપ કેવું હોય
તે હવે પછી કહેશે.

તિર્યંચ-મનુષ્ય-નારક-દેવ ભવના અનુભવરૂપ સંસારણુ તે સંસાર; અને ‘ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અવસ્થાનથી અલ્પબ્યપારપણુને લીધે’—તેનો પાર પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાને
લીધે તે સાગર જેવો છે, એટલે સંસારસાગર કહ્યો. આવા આ સંસારસાગરમાંથી તે
એક પશુ નમસ્કાર નર વા નારીને, પુરુષને વા સ્ત્રીને તારે છે. અત્રે પુરુષનું અહણુ
પુરુષોત્તમ-પુરુષપ્રધાન ધર્મના પ્રતિપાદન અર્થે છે; સ્ત્રીનું અહણુ તેઓને પશુ તદ્ભવે જ—
તે જ ભવમાં સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થ—જણાવવા માટે છે.

શ્રી પશુ મુક્તિમાર્ગી ચર્ચા શકે છે એ ઉક્તિના સમર્થનમાં,—‘શ્રી નથી અણવ, નથી અણવ્ય’
૪૦ પંદર નિષેધાત્મક મુદ્દા દર્શાવી, શ્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? એવા ભાવનું ચાપનીય તંત્રનું
વચન શીકે છે—

૧૮ શ્લોક: ચથોક્તં ચાપનીયતન્ત્રે—

“જો સ્વલ્પુ ઇતિ અજીવો, જ યાચિ અમરૂવા, જ યાચિ દેસણવિરોહિણી, જો
અમાણસા, જો અણારિહણ્ણતી, જો અસંસ્થેજ્ઞાતયા, જો અદ્ધુરમદ્દ, જો જ ઉવસન્તમોદા,
જો જ સુદ્ધાચારા, જો અસુદ્ધબોદી, જો વચસાયવજ્જિયા, જો અપુવ્વકરણવિરોહિણી, જો
જવગુણઠાણરહિયા, જો અજોગા લક્ષીય, જો અકલ્લાણમાયણંતિ કહ’ ન ઉત્તમધર્મસાધિકા”
તિ, ૩૩૯

૧૮ અર્થ:—જેવા પ્રકારે વચન ચાપનીય તંત્રમાં કંઈ છે—

“શ્રી નથી જ અણવ, નથી અણવ્ય, નથી દર્શનવિરોહિણી, નથી અમાણસા,
નથી અનાર્થઉપતિવાળી, નથી અસંખ્યેય આયુષ્વાળી, નથી અતિદૂરમતિ, નથી ન
ઉપશાન્તમોહા, નથી ન શુદ્ધાચારા, નથી અશુદ્ધ બોદી (કાયા), નથી વ્યવસાય વર્જિતા,
નથી અપૂર્વકરણવિરોહિણી, નથી નવગુણસ્થાન રહિતા, નથી લગ્નિશ્વરશોભા, નથી
અકલ્લાણમાણન,—તે તે ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? ૩૩૯

વિવેચન

આગલા સૂત્રમાં શ્રીને પશુ તદ્દલવશોક્ષગામિની હોવાનો અધિકાર પ્રતિપાદન કર્યો,
તેના સમર્થનમાં અત્રે ચાપનીય તંત્રનું વચન ટાંક્યું છે. તેમાં અત્રે દર્શાવેલ શોક્ષ-
પ્રાપ્તિવિશદ્યક પંદર મુદ્દાનો અસંભવ શ્રીમાં છે એમ નિષેધાત્મક ઉક્તિથી દર્શાવ્યું છે,
અને તે પ્રત્યેક મુદ્દો શ્રીમાં કેવી કેવી રીતે નથી ઘટતો તેનું મુક્તિથી સમર્થન હવે
પછીના સૂત્રોમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વયં કંઈ છે.

ઉક્ત પંદર મુદ્દાની કુશલ ધર્મશાસ્ત્રીની અદ્યતી સવિસ્તર મીસાસા કરતાં આપમૂર્તિ આચાર્યશ્રી,
શ્રી નથી અણવ ૪૦ પ્રથમ ત્રણ મુદ્દા સમજાવે છે—

૧૯ તત્ર—

ન સ્વલ્પિતિ નૈવ શ્રી અજીવો વર્તેતે, કિન્તુ જીવ યવ, જીવસ્ય ચોત્તમધર્મ-
સાધકત્વાવિરોધસ્તથાદર્શનાત ।

ન જીવોડપિ સર્વ્વ ઉત્તમધર્મસાધકો મવતિ, અમચ્ચેન વ્યમિચારાત,—તદ્વચ્ચપોદ્ધાયાદ-

‘ન ચાપ્યમન્યા’—

જ્ઞાતિપ્રતિષેધોડય’ । ચથપિ કાચિદમન્યા તથાપિ, સર્વૈવામન્યા ન મવતિ, સંસારનિર્વેદ-
નિર્વાજમ્માદ્વિષશુભ્ણવાદિવર્શનાત ।

સ્રી ઉત્તમધર્મસાધકા કેમ ન હોય ? એ અંગે પંદર મુદ્દાવાળું ચાપનીયતંત્રવચન ૫૬૭

મળ્યોડપિ કશ્ચિદ્દર્શનવિરોધી યો ન સેત્સ્યતિ, તન્નિરાસાવાદ,—

‘નો દર્શનવિરોચિની’—

દર્શનમિદ્ સમ્યગ્દર્શનં પરિગૃહ્યતે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપં, ન તદ્વિરોચિન્યેવ, આસ્તિક્યાદિ-
દર્શનાત્ ૩૪૦

૧૬ અર્થ:-તેમાં—

જ જાણુ—નથી જ સ્રી અણુવ વર્તીતી, કિંતુ જીવ જ (વર્તે છે); અને જીવનો ઉત્તમ-
ધર્મસાધકપણાનો અવિરોધ છે,—તથાદર્શન છે માટે.

જીવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક નથી હોતો,—અભવ્યથી વ્યભિચાર છે માટે. તેના
વ્યભિચારો કહ્યું—

‘અને અભવ્યા પણ નથી.’

આ ભતિપ્રતિષેધ છે. યદ્યપિ કોઈ અભવ્યા હોય, તથાપિ સર્વ જ અભવ્યા નથી
હોતી, સંસારનિવેદ, નિર્વાણધર્મ અદ્વેષ, શુદ્ધતા આદિનું દર્શન છે માટે.

ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય એ સિદ્ધ થતો નથી તેના નિરાસ અર્થે કહ્યું—

‘નથી દર્શનવિરોધિની’—

દર્શન અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન પરિગ્રહાય છે. તેની વિરોધિની જ નથી,—
આસ્તિક્યાદિનું દર્શન છે માટે. ૩૪૦

વિવેચન

ઉપરમાં જે ચાપનીય તંત્રનું સૂત્ર કહ્યું, તેમાં દર્શાવેલ પ્રત્યેક મુદ્દાનું શુદ્ધિશુદ્ધ
સમર્થન હવે આચાર્યજી કરે છે :—

(૧) પ્રથમ તો સ્રી જે છે તે કાંઈ અણુવ નથી, પણ જીવ જ છે. અને જીવનો
મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મના સાધકપણાનો વિરોધ નથી, કારણ કે તથાદર્શન—તથાપ્રકારનું
દર્શન થાય છે. એટલે ઉત્તમધર્મસાધકપણારૂપ મોક્ષપુરુષાર્થે જીવના અધિકારની
વસ્તુ છે.

(૨) જીવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક હોતો નથી, કારણ કે અભવ્ય—મોક્ષમન-
અયૌગ્ય જીવ તે મોક્ષપુરુષાર્થરૂપ ઉત્તમધર્મનો સાધક હોતો નથી એમ વ્યભિચાર છે.
એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘અને અભવ્યા પણ નથી.’ અર્થાત્ સ્રીની આખી ભતિ
કાંઈ અભવ્યા નથી એમ આ ભતિપ્રતિષેધ છે. ભલે કોઈ સ્રી અભવ્યા—મોક્ષમનઅયૌગ્ય
હોય, પણ ભધીય અભવ્યા નથી હોતી. કારણ કે સંસારનિવેદ—ભવવૈરાગ્ય, મોક્ષધર્મ પ્રત્યે
અદ્વેષ, શુદ્ધતા—તત્ત્વશ્રવણેન્દ્રિયા આદિનું તેઓમાં દર્શન થાય છે.

(૩) ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય તે સિદ્ધ થતો નથી, તેના નિરાકરણાર્થે
કહ્યું—‘દર્શનવિરોધિની નથી.’ અને દર્શન તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અહીં છે. સ્રી
તેની વિરોધિની જ હોય એમ નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વ પ્રત્યેની આસ્થારૂપ આસ્તિ-

કયાદિનું દર્શન થાય છે, શમ-સવેગ-નિવેદ-આસ્તિક્ય-અનુકંપા એ સમ્યગ્દર્શનના લિંગનું-પ્રગટ ચિહ્નનું હોવાપણું પ્રગટ દેખાય છે.

અી નથી અમાનુષી ધૃં એ ૪-૫-૬ ત્રણ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરે છે—

૨^૦ દર્શનાધિરોધિન્યપિ અમાનુષી નેપ્યત એવ, તત્પ્રતિષેધાયાદ—

‘નો અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતી ભાવાત, વિશિષ્ટકરચરણીચાલવયવસન્નિવેશદર્શનાત ।

માનુષ્યવ્યવનાયોત્પત્તિરનિષ્ટા, તદ્વપનોદાયાદ—

‘નો અનાયોત્પત્તિ’—

આર્યેષ્વર્યુત્પત્તેઃ, તથાદર્શનાત ।

આયોત્પત્તિરવ્યસંભવેયાયુર્નાધિકૃતસાધનાયેત્યેતદધિકૃત્યાદ—

‘નો અસંભવેયાયુ’—

સર્વેષ, સમુચેયાયુર્યુક્તયા અપિ ભાવાત, તથાદર્શનાત । ૩૪૧

૨^૦ અર્થઃ—દર્શનઅવિરોધિની પણ અમાનુષી ધૃષ્ટ માનવામાં આવતી જ નથી, તેના પ્રતિષેધાર્થે કહ્યું—

‘નથી અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતિમાં ભાવને લીધે,—વિશિષ્ટ કર-ચરણ-કીર-ઝીવા આદિ અવયવસન્નિવેશના (રચનાના) દર્શનને લીધે.

માનુષી પણ અનાયોત્પત્તિવાળી અનિષ્ટ છે, તેના અપનોદાથે કહ્યું—

‘નથી અનાયોત્પત્તિવાળી.’

આર્યોમાં પણ ઉત્પત્તિને લીધે,—તથાદર્શનને લીધે.

‘આર્યોત્પત્તિવાળી પણ અસંભવેય આયુવાળી અધિકૃત સાધનાથે નથી, એને અધિકૃત કરી કહ્યું—

‘નથી અસંભવેયઆયુવાળી.’

સર્વે જ,—સંભવેયઆયુયુક્તના પણ ભાવને લીધે, તથાદર્શનને લીધે. ૩૪૧

વિવેચન

(૪) હવે દર્શનઅવિરોધિની પણ અમનુષ્યિણી (તિર્થચિણી, કેવાંગના) હોય, તે તે મોક્ષસાધન માટે ધૃષ્ટ માનવામાં આવતી નથી, એટલે તેના પ્રતિષેધ અર્થે કહ્યું— ‘અમાનુષી નથી,’ કારણ કે તેનું મનુષ્યજાતિમાં હોવાપણું છે, હાથ-પગ-સાથળ-ટાંક વગેરે અવયવના સન્નિવેશનું—વિશિષ્ટ રચનાનું તેમાં પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે, અને મનુષ્યનું તે મોક્ષસાધન માટેનું અધિકૃતપણું સ્વીકૃત જ છે.

(૫) મનુષ્યિણી હોય છતાં અનાયોત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન હોય તે તે ઉત્તમધર્મસાધિકા થઈ શકે નહિ, એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘અનાયોત્પત્તિવાળી નથી.’ કારણ કે

પ્રથમ સાત મુદ્દાની મીમાંસા : પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનની પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાન સાથે વ્યાપ્તિ નથી ૫૬૬

આર્યોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ છે, તથાપ્રકારે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

(૬) હવે આર્યઉત્પત્તિ હોય છતાં અસંખ્યાતા વર્ષના આયુષાળી હોય તોપણ અધિકૃત મોક્ષસાધનાર્થે સમર્થ થાય નહિ, એટલા માટે કહ્યું—‘અસંખ્યેયઆયુષાળી સર્વેજ નથી,’ કારણ કે સંખ્યેયઆયુષાળી પણ હોય છે, તથાપ્રકારનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

હી નથી અતિકૂરમતિ, એ સાતમે મુદ્દો સમગ્રતા, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનની પ્રતિબંધપ્રતિબંધ વ્યાપ્તિ નથી ધૃં મુક્તિ દર્શાવે છે—

૨^૧સજ્જથેયાયુરપિ અતિકૂરમતિ. પ્રતિવિદ્વા, તન્નિરાવિકીર્યયાઽહ—

‘નાતિકૂરમતિ.’—

સપ્તમનરકાચુર્નિવચ્ચનરૌદ્રધ્યાનામાવાત્ । તદ્વત્પ્રકૃષ્ટશુભધ્યાનામાવ્ ।તિ ચેત્, ન, તેન તસ્ય પ્રતિબંધમાવાત્, તત્કલ્પવિતરફલભાવેનાનિષ્ઠપ્રસજ્ઞાત્ । ૩૪૨

૨^૨અર્થ:—સંખ્યેયઆયુષાળી પણ અતિકૂરમતિ પ્રતિવિદ્વા છે, તેની નિશકરણેઆથી કહ્યું—

‘નથી અતિકૂરમતિ’—

સક્ષમ નરક આયુના નિમગ્નરૂપ રૌદ્રધ્યાનના અભાવને લીધે તેની જેમ પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો અભાવ છે એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી, તેની સાથે તેના પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, તત્કલ્પની જેમ ધરતર ફલભાવથી અનિષ્ઠ પ્રસંગને લીધે. ૩૪૨

પણિકા—સપ્તમ ઇત્યાદિ. સપ્તમનરક—અતિકૃષ્ટ સ્વસ્થાન રૂપ સપ્તમ નરકમાં, આયુષો નિવચ્ચનસ્ય—આયુના નિમગ્ન, રૌદ્રધ્યાનસ્ય—તીવ્રરૂપેરૂપ રૌદ્રધ્યાનના, અમાવાત્—અભાવને લીધે,—અગ્નિ, ‘વર્ષો વ જિય.’ અને જી નરકે અગ્નિ—એ વચનથી. તદ્વત્—તેની જેમ, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનની જેમ, પ્રકૃષ્ટસ્ય—પ્રકૃષ્ટ મોક્ષરૂપ શુભધ્યાનસ્ય—શુભધ્યાનનો, અમાવ્—અભાવ, અતિ—એમ, ચેત્—એ તમારો અન્યુપગમ હેમ, તો એનો પરિહાર કહ્યો—

જન ન જ, આ પરીક્ષા. કયા કારણથી ? તુ માટે કહ્યું—તેન—તે સાથે, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે, તસ્ય—તેના, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના, પ્રતિબંધમાવાત્—પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, અનિષ્ઠાભાવના અભેગને લીધે કારણકે જે વ્યાપક કારણોની પ્રતિબંધસિદ્ધિ સતે, વ્યક્ત્ય-ધૂમધ્વજની નિવૃત્તિ સતે સિંહપાદ્મની નિવૃત્તિ જેમ—પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનઅભાવે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો અભાવ ઉપનસવો મુક્ત હોય. અને પ્રતિબંધ છે નહિ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તત્કલ્પત્—તસ્ય—તેના, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના, ફલ—ફલ, મુક્તિપ્રાપ્ત, તસ્યેષ—તેની જેમ, ફલફલભાવેન—ધરતર ફલભાવથી, સપ્તમ નરકમગ્ન વક્ષણ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનફલના, ભાવેન—ભાવથી, મુગપત્ સત્તાથી, અનિષ્ઠપ્રસજ્ઞાત્—પરમ પુરુષાર્થના ઉપધાનરૂપ અનિષ્ઠના પ્રસંગને લીધે. કારણ કે પ્રતિબંધસિદ્ધિ સતે, સિંહપાદ્મની વ્યક્ત્યની જેમ વા ધૂમધ્વજની (અગ્નિની) જેમ, સ્વક્રમકારી પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના ભાવે અવશ્યભાવી પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનભાવ સ્વક્રમકારી હોય,—વસ્તુના સ્વક્રમકારિપણને લીધે. સ્વક્રમને આશ્રયેત્ તે પરમ પુરુષાર્થને કેમ ઉપધાન ન કરે ? વાર,

વિવેચન

સંખ્યેયઆયુવાળી હોય, પણ અતિકૂરમતિવાળી-નિર્બંધ ઘાતકી પરિણામવાળી હોય, તો તે નિષિદ્ધ છે, તેવું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું-(૭) 'અતિકૂરમતિવાળી નથી.' કારણ કે સાતમી નરકના આયુના કારણરૂપ રોદ્રધ્યાનનો અભાવ હોય છે માટે. સાતમી નરકે તો અતિકૂર ઘાતકી નિર્બંધ પરિણામવાળા કિલ્લટ પ્રાણીઓ ભય છે, અને તેના આયુનો બંધ તો તીવ્ર સંકલેશપરિણામરૂપ પ્રકૃષ્ટ રોદ્રધ્યાનથી હોય છે; પણ શ્રી તો વધારેમાં વધારે છઠ્ઠી નરક સુધી જ ભય છે, કારણ કે તેને તેવું તીવ્ર સંકલેશપરિણામી રોદ્રધ્યાન નથી હોતું. એટલે કોઈ એમ કહેશે કે તો પછી શ્રીને જેમ પ્રકૃષ્ટ રોદ્રધ્યાનનો

અભાવ કહો છો, તેની જેમ તેને પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ કેમ ન હોય ? તેનો રહીઓ આપ્યો કે 'એમ જો કહો તો તેમ નથી, કારણ કે તેની સાથે તેના પ્રતિબંધનો અભાવ છે માટે.' અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ દુષ્ટ ધ્યાન ન હોય તો પ્રકૃષ્ટ શુભ ધ્યાન ન હોય એવી કોઈ એ બે કારણોની પરસ્પર વ્યાપ્તિ નથી, અવિનાશાવ સંબંધ નથી. કારણ કે એ બન્નેનો જો તેવો પ્રતિબંધ-પરસ્પર વ્યાપ્તિરૂપ અવિનાશાવ સંબંધ હોય, તો 'તત્-ફલની જેમ ઇતરફલભાવથી અનિષ્ટ પ્રસંગને લીધે' અનિષ્ટ આપત્તિ થાય; અર્થાત્ પ્રસ્તુત શુભ ધ્યાનનું ફળ સુક્રિતગમન છે, તેની જેમ પ્રસ્તુત રોદ્રધ્યાનનું સંપ્રત્ય નરક-ગમનરૂપ ફળ એકીસાથે પ્રાપ્ત થવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે અને આમ ધૂમ્ હોય તો અગ્નિ હેય તેની જેમ, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાન હોય તો પ્રકૃષ્ટ રોદ્રધ્યાન ભાવ પણ ત્યાં હોય, એટલે રોદ્ર ધ્યાન પણ પોતાનું કાર્ય કરી-પોતાનો ભાવ લાગવી શોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થને વ્યાઘાત પડે-વ્યાઘરે. આ તો અનિષ્ટ છે. એટલે શ્રીને પ્રકૃષ્ટ રોદ્રધ્યાનનો અભાવ છે, એટલે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ છે એવી પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી.

શ્રી નથી ન ઉપશાન્તમોહા ઈં એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ બ્રહ્મ સમર્થિત કરે છે—

૨૨ અકૂરમતિરપિ રતિલાલસાડસુન્દરંવ, તદપોદ્યાયાહ—

‘નો ન ઉપશાન્તમોહા’—

કાચિત્ત ઉપશાન્તમોહાપિ સમ્ભવતિ, તથાદર્શનાત ।
ઉપશાન્તમોહાડ્યશુદ્ધાચારા ગદ્ધિતા, તત્પ્રતિષેપાયાહ—

‘નો ન શુદ્ધાચારા’

કદાચિત્ત શુદ્ધાચારાડપિ ભવતિ, ઔચિત્તેન પરોપકરણાર્જ્જનાદ્યાચારાદર્શનાત ।
શુદ્ધાચારાડ્યશુદ્ધબોન્દિરસાચ્વી, તદપનોદ્યાયાહ—

‘નો અશુદ્ધબોન્દિ’

‘નથી ન ઉપશાન્તમોહા’ ધ. ૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ મુદ્દાની અનુક્રમે ચર્ચા ૬૦૧

કાચિત શુદ્ધતત્ત્વરપિ ભવતિ પ્રાક્ષર્માનુવેષતઃ સંસજ્જનાદ્યદર્શનાત્ કક્ષાસ્તનાવિદેરોષુઃ ૩૪૩

૨૨ અર્થ:-અક્રમતિ પશુ સતિલાલસાવાળી અચુદ્ધા જ છે, તેના અપોહાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન ઉપશાન્તમોહા’—

કોઈ ઉપશાન્તમોહા પશુ સંભવે છે,—તથાદર્શનને લીધે.

ઉપશાન્તમોહા પશુ અશુદ્ધઆચારવાળી ગર્હિત છે, તેના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન શુદ્ધાચાર’—

કદાચિત્ શુદ્ધાચારવાળી પશુ હોય છે,—ઔચિત્યથી પરોપકરણઅર્થેના આદિ આચારના દર્શનને લીધે.

શુદ્ધાચારવાળી પશુ અશુદ્ધબોન્દિ (અશુદ્ધ કાયાવાળી) અસાધ્વી (હોય). તેના અપનાદ્યાર્થે કહ્યું—

‘નથી અશુદ્ધબોન્દિવાળી,’—

કોઈશુદ્ધતત્ત્વવાળી પશુ હોય છે,—પૂર્વકર્મના અનુવેષ થકી કક્ષા-રેતન આદિ કેશોમાં સંસજ્જનાદિના અદર્શનને લીધે. ૩૪૩

વિવેચન

અક્રમતિ પશુ સતિલાલસાવાળી સુંદર નથી, તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૮) ‘ઉપશાન્ત-મોહા નથી એમ નથી,’ કોઈ ઉપશાન્તમોહા પશુ સંભવે છે, કારણ કે જેની મોહરૂપ વિષયવાંચા ઉપશાન્ત થઈ છે એવી સીતું તથાપ્રકારનું પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે.

ઉપશાન્તમોહા હોય, પશુ અશુદ્ધઆચારવાળી હોય તો તે ગર્હિત-નિન્દિત છે, તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—(૯) ‘શુદ્ધાચારવાળી નથી એમ નથી,’ અપિ તુ કદાચિત્ શુદ્ધ-આચારવાળી પશુ હોય છે. કારણ કે તેની શુદ્ધાચારતા સીએ ઉચિતપણે પરોપકાર-કરણ આદિ શુદ્ધ આચાર સેવતી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

શુદ્ધઆચારવાળી પશુ અશુદ્ધબોન્દિ-અશુદ્ધકાયાવાળી રૂઢી ન હોય, તેના નિરા-કરણાર્થે કહ્યું—(૧૦) ‘અશુદ્ધબોન્દિવાળી નથી.’ કોઈ શુદ્ધકાયાવાળી પશુ હોય છે. કારણ કે પૂર્વ કર્મ અનુસારથી કાંબ-સ્તનાદિ ભાગમાં સંમૂર્છનાદિની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી.

સી નથી બ્યવસાયવર્જિતા નથી અપૂર્વકરણવિરોધિની, નથી નવચુચ્ચુચ્ચનારહિતા, એ ૧૧-૧૨-૧૩ મણ મુદ્દા પરિચુક્ટ કરે છે—

૨૩ શુદ્ધબોન્દિરપિ બ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતૈષ, તન્નિરાસાયાહ—

‘નો બ્યવસાયવર્જિતા’

કાચિત્પરલોકબ્યવસાયિની, શાસ્ત્રાત્ (પાઠાઃ : શાસ્ત્રાદૌ) દર્શનાત્।

સબ્યવસાયાઽપ્યપૂર્ષકરણવિરોધિની વિરોધિન્યેષ, તત્પ્રતિવેષમાહ—

‘નો અપૂર્ષકરણવિરોધિની’

અપૂર્ષકરણસન્મવસ્ય સ્ત્રીલાતાવપિ પ્રતિપાદિતત્વાત્।

અપૂર્ષકરણવત્પિ નવગુણસ્થાનરહિતા નૈષ્ઠસિદ્ધયે (ઈતિ) ઈષ્ટસિદ્ધયર્થમાહ—

‘ નો નવગુણસ્થાનરહિતા ’—

તત્સમ્ભવસ્ય તસ્યાઃ પ્રતિપાદિતત્વાત્ । ૩૪૪

૨૩ અર્થ:—શુદ્ધબોન્દિવાળી પણ વ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતા જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—
‘ નથી વ્યવસાય વર્જિતા ’—

કેઈ પરલોકવ્યવસાયિની (હોય છે),—શાસ્ત્ર થકી (પાઠ:શાસ્ત્રાદિમાં) તેની પ્રવૃત્તિના દર્શનને લીધે.

સવ્યવસાય પણ અપૂર્વકરણવિરોધિની વિરોધિની જ છે, તેના પ્રતિષેધ કહ્યો—

‘ નથીઅપૂર્વકરણ વિરોધિની ’—

અપૂર્વકરણના સંભવના સ્ત્રીઋતિમાં પણ પ્રતિપાદિતપણાને લીધે.

અપૂર્વકરણવતી પણ નવગુણસ્થાન રહિતા ઇષ્ટસિદ્ધિ અર્થે નથી હોતી, એટલા માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

‘ નથી નવગુણસ્થાન રહિતા, ’—

તેને તેના સંભવના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે. ૩૪૪

વિવેચન

શુદ્ધબોન્દિવાળી હોય, પણ વ્યવસાયવર્જિતા—સત્પુરુષાર્થરહિતા નિન્દિત જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—(૧૧) ‘ વ્યવસાયવર્જિતા નથી. ’ કેઈ પરલોક વ્યવસાયિની—પરલોક સંબંધી વ્યવસાય—સત્પુરુષાર્થ સેવનારી પણ હોય છે, કારણ કે શાસ્ત્ર થકી—શાસ્ત્ર આજ્ઞાનુસારે તેની તથાપ્રકારની સત્પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિનું દર્શન થાય છે માટે.

સવ્યવસાય—પુરુષાર્થશીલ હોય, પણ અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોય, તો તે શોક્ષ પ્રાપ્તિની વિરોધિની જ છે, તેના પ્રતિષેધ કહ્યો—(૧૨) ‘ અપૂર્વકરણવિરોધિની નથી. ’ કારણ કે જે પ્રાપ્ત કરવા અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો પડે છે, તે જેમાં અપૂર્વ આત્મ-સામર્થ્ય સ્ફુરે છે. એવાં અપૂર્વકરણનો સ્ત્રીઋતિમાં પણ સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

અપૂર્વકરણવાળી હોય, પણ નવગુણસ્થાનરહિત હોય, તે શોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, તે માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—(૧૩) ‘ નવ ગુણસ્થાન રહિતા નથી. ’ કારણ કે સ્ત્રીને નવમા ગુણસ્થાનનો સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રી નથી લબ્ધિઅયોગ્યા એ ચોત્તો મુદ્દો,—ત્રીને હાદસાંગીનો નિષેધ કેમ છે ? એ સંકાતું ભાવથી —અર્થથી સ્ત્રીને હાદસાંગલબ્ધિ છે એમ નિરાકરણ કરી,—સમજાવે-છે—

૨૪ નવગુણસ્થાનસંજ્ઞતાડપિ લઘ્યયોગ્યા અકારણમચિહ્નત્વિષેરિત્યેતત્પતિક્ષેપાયાદ—

‘ નાયોગ્યા લઘ્વે: ’—

જામણૈવધ્યાદિરૂપાયાઃ, કાલોચિત્યેનેવાનીમપિ’ વર્ણનાત્ ।

‘ કથં દ્વાદશાંગપ્રતિષેધઃ ? નવાવિગ્રહે તતો દોષાત્ । ઝેણિપરિણતૌ તુ કાલગર્મ-
વજ્રાવતો ભાવોઽવિરુદ્ધ યવ । ૩૪૫

૨૪ અર્થઃ—નવગુણસ્થાનસંગતા પશુ લઘ્વિઅયોગ્યા અધિકૃત વિધિતું અકારણુ છે, એના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘ નથી અયોગ્યા લઘ્વિને ’—

આમર્ષઃઓષધિ આદિરૂપ લઘ્વિને,—કાલગર્મવિચયથી હુમ્મણું પશુ દર્શનને લીધે,

(તો પછી સ્રીને) દ્વાદશાંગનો પ્રતિષેધ કેમ ? તથા પ્રકારના વિગ્રહમાં (દેહમાં) તે થકી દોષને લીધે; પશુ ઝેણિપરિણતિ સતે કાલગર્મવદ્ ભાવથકી ભાવ (હોવાપણું) અવિરુદ્ધ જ છે. ૩૪૫

વિવેચન

હવે નવમા શુભસ્થાન સુધી પહોંચે, પશુ લઘ્વિને અયોગ્ય હોય, તે પ્રસ્તુત ભાક્ષ-
પ્રાપ્તિનું કારણ થઈ શકતી નથી, એટલે તેના પ્રતિક્ષેપ અર્થે કહ્યું—‘ લઘ્વિને અયોગ્યા
નથી ’ આમર્ષઃઓષધિ આદિ અનેક પ્રકારની લઘ્વિ માટે સ્રી અયોગ્ય છે એમ નથી,
કારણ કે કાળગર્મવિચયથી આ વર્તમાનકાળના ઉચિતપણા પ્રમાણે કાલમાં પશુ તેવી
લઘ્વિનું કોઈ સ્રીમાં દર્શન થાય છે માટે.

અને પ્રશ્ન થશે કે તો પછી સ્રીને દ્વાદશાંગનો નિષેધ કેમ કર્યો
ભાવથી દ્વાદશાંગ છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે તેવા પ્રકારના અંદેહમાં તે થકી દોષ
લઘ્વિ છે માટે. ‘ ઝેણિપરિણતૌ તુ ’ પશુ ‘ ઝેણિપરિણતિ સતે ’—એકનીય
કર્મનો ક્ષય કર્યા પછી ક્ષપકઝેણિપરિણામ પામ્યે, ‘ કાલગર્મવત્
ભાવથકી ભાવ અવિરુદ્ધ જ છે—‘ કાલગર્મવત્ ભાવતો ભાવોઽવિરુદ્ધ યવ. ’—અર્થાત્ ઋતુ-
પ્રવૃત્તિઉચિત કાળે ગર્ભની જેમ ભાવ થકી—દ્વાદશાંગીના અર્થઉપયોગરૂપ ભાવ થકી
—નહિ કે શબ્દ થકી સ્રીને દ્વાદશાંગીનો ભાવ—સત્તારૂપ હોવાપણું છે. એ બા. માં કોઈ

પંક્તિકા—ઝેણી પ્રયાદિ. ઝેણીપરિણતૌ તુ—ઝેણીપરિણતિ સતે તો, વેદનોહનીયક્ષયના ઉત્તરકાળે
પુનઃ ક્ષપકઝેણિપરિણામે, કાલગર્મવત્—કાલે—ઋતુપ્રવૃત્તિ ઉચિત કાળે, ઉદરસત્ત્વ ઇવ—ઉદરસત્ત્વની
જેમ, ભાવત્—ભાવથી, દ્વાદશાંગીના અર્થઉપયોગરૂપ ભાવથી,—નહિ કે શબ્દથી પશુ, ભાવા—ભાવ,
દ્વાદશાંગીની સત્તા, અવિરુદ્ધઃ—અવિરુદ્ધ છે, દેવવાન નથી.

આ અને હવે છે—સ્રીએને પશુ પ્રકૃત યુક્તિથી કેવલપ્રાપ્તિ છે જ, અને તે (કેવલ) શુક્લધ્યાનથી
સાધ્ય છે. “ ધ્યાનાન્તરિકાર્યા શુક્લાદ્યમેદઙ્ગયાવસાન ઉત્તરમેદઙ્ગયાનારમ્ભરૂપાયાં યત્તમાનસ્ય
કેવલસુત્પત્તયતે । ” શુક્ર જ્ઞાણ મેદના અતે ઉત્તર જે મેદની અનારંભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકાર્યા વર્તમાનને
કેવલ ઉપજે છે,—એવા વચનના પ્રમાણને લીધે; અને પૂર્વગત સિવાય શુક્લધ્યાનના જે આગ્ર મેદ
હોતા નથી, ‘ આગ્રે પૂર્વવિદ્ઃ ’ (તત્વાર્થ જ. ૧ સુ. ૩૧) આગ્ર જે (શુક્ર) પૂર્વવિદ્ને, એ વચનથી,
અને દૃષ્ટિવાદનિષેધ ‘ સ્ત્રીગામ્ ’—સ્રીએને એ વચનથી, એટલા માટે ક્ષપકઝેણિપરિણતિમાં સ્રીએને
ક્ષેપક્ષપરિણેષ થકી તેના અર્થઉપયોગરૂપ દ્વાદશાંગ ભાવ અવિરુદ્ધ છે.

વિશેષ છે નહિં. એટલે ઓને શબ્દરૂપ વચનથી ભલે દ્રાદશાંગીની પ્રાપ્તિ મ હો, પણ ક્ષપકશ્રેણિ પરિણામ પામ્યે તેને પણ ભાવથી—અર્થરૂપ વચનથી અર્થાત્ તથારૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ ભાવભાષાથી દ્રાદશાંગીની લબ્ધિ હોય જ છે.

અને આ ઉપરથી એ રહસ્ય ફલિત થાય છે કે ઓએને દષ્ટિવાદનો નિષેધ છતાં, આ પ્રસ્તુત સુક્તિથી ઓએને અર્થઉપયોગરૂપ દ્રાદશાંગીની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલે તેને પ્રથમ બે શુકલધ્યાનનો સંભવ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ઓને પણ શુકલ આજે પૂર્વવિદઃ પ્રથમ બે શુકલધ્યાન પૂર્વવિદને હોય છે, એટલે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને સુક્તિ ભાવથી દ્રાદશાંગલબ્ધિસંપન્ન ઓ પૂર્વવિદ્ હોઈ તેને તે બે શુકલધ્યાન સંભવે છે. અને આમ બે પૂર્વજ્ઞાન થકી શુકલધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઓને સંભવે છે, તો પછી તે શુકલધ્યાન થકી તેને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ સંભવે છે. આ અંગે કહ્યું છે કે 'શુકલધ્યાનના આદ્ય બે ભેદના અંતે ઉત્તર બે ભેદની અનારંભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં (Interval of જ્ઞાન) વર્તમાનને કેવલજ્ઞાન ઉપજે છે.' અને આમ બે દ્રાદશાંગી ભાવલબ્ધિ થકી પૂર્વજ્ઞાન, તે થકી શુકલધ્યાન, ને તે થકી કેવલજ્ઞાન બે ઓને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તો પછી તેને સુક્તિની પ્રાપ્તિ કેમ ન હોય ?

ઓ નથી અકલ્યાણભાજન એ પંદરમો મુદ્દો તીર્થંકરજનનથી પર કલ્યાણ નથી એ સુક્તિથી સ્પર્શિત કરી, ઓ ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? એ બાતિરેકથી કરી, અન્યપથી આટલી શુભસંપદ-સંપન્ન હોય તે ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય એમ અર્થોપતિથી દર્શાવે છે—

૨૯ લઘિયોગ્યાડપ્યકલ્યાણમાજનોપષાતાન્નાભિક્ષાપિતાર્થસાધનાયાલમ્સિયત આદ—
'નાકલ્યાણમાજનં'—

તીર્થંકરજનનાત, જાતઃ પરં કલ્યાણમસ્તિ ।

યત યવમતઃ કથં નોત્તમધર્મસાધિકેતિ । ઉત્તમધર્મસાધિકૈવ ॥

અનેન તત્તત્કાલોપેક્ષ્યતાવદ્ગુણસંપન્નસમન્વિતૈવોત્તમધર્મસાધિકેતિ વિદ્વાંસઃ । ૩૪૬

૨૫ અર્થઃ—લબ્ધિયોગ્યા પણ અકલ્યાણભાજના, ઉપાતાને લીધે, અભિલષિત અર્થના સાધનાર્થે સમર્થ ન હોય, એટલા માટે કહ્યું—

'નથી અકલ્યાણ ભાજન'—

તીર્થંકરજનનને લીધે,—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિં.

કારણકે એમ છે, એથી કરીને (ઓ) ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ નહિં ? ઉત્તમધર્મસાધિકા જ.

આ પરથી તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી શુભસંપત્તિસમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે, એમ વિદ્વાનો વદે છે. ૩૪૬

વિવેચન

“સોહમપતિભુ જિનજનની ઘર આવિયા,
જિનમાતાભુ વંદી સ્વામી વધાવિયા.”

—શ્રી દેવચંદ્રભૂત સ્નાત્ર પુબ

લઙ્ગિયોગ્યા હોય, પણ ‘અકલ્યાણભાજના’ ઉપધાતને લીધે મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થ સાધવા સમર્થ ન થાય, એટલા માટે કહ્યું—(૧૫) ‘અકલ્યાણભાજન નથી,’ કારણ કે તીર્થંકર જેવી વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિને જન્મ આપનારી પણ સ્ત્રી છે, ‘નાતઃ પરં કલ્યાણમ્’—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિ.’ એટલે એ મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિરોધનો એ મુદ્દો પણ ટકતો નથી.

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સ્ત્રીને મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિદ્યભૂત પંદર મુદ્દામાંથી એક પણ મુદ્દો ટકતો નથી, એટલે સ્ત્રી મોક્ષરૂપ ઉત્તમધર્મની સાધિકા કેમ ન હોય ? અપિ તુ ઉત્તમધર્મસાધિકા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ ઉપરથી અન્યથા એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે—‘તત્ત્વકાલાપેક્ષયૈતાવદ્ગુણ-સમ્પત્તિમન્વિતૈવોત્તમધર્મસાધિકા’ ‘તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી ગુણસંપત્તિસમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે એમ વિદ્વાનો વહે છે. અર્થાત્ જે શુભ છે, કલ્યાણ છે, દર્શનનો અવિરોધિની છે, મનુષ્યિણી છે, આર્થઉત્પત્તિવંતી છે, સંખ્યેયઆચુવાળી છે, અકુરમતિ છે, ઉપશાન્તમોહા છે, શુદ્ધચારવાળી છે, શુદ્ધકાયવાળી છે, વ્યવસાયસહિતા છે, અપૂર્વકરણઅવિરોધિની છે, નવશુભસ્થાનસહિતા છે, લઙ્ગિયોગ્યા છે, અને કલ્યાણ-ભાજન છે,—એટલા ગુણસંપન્ન જે સ્ત્રી છે, તે મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મની સાધનારી છે, એમ આ ઉપરથી અર્થપ્રતિષ્ઠી સમભુ લઈ વિચક્ષણ વિદ્વાનો કહે છે.

આવા ઉક્ત ગુણસંપત્તિવતે કરેલા પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સતે મોક્ષ હોય જ એમ નિશ્ચય કરી, આવા મહા મહિમાવાંત ભગવદ્ભક્તિરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે—

૨૬ કેવલસાધકશ્ચાર્ય, સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિરિત્યુક્તમાનુષક્રિકાં । તસ્માન્નમસ્કારઃ કાર્ય્યં ઇતિ ॥ ૩૪ ॥

૨૬ અર્થઃ—અને આ (નમસ્કાર) કેવલનો સાધક છે, અને કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય છે. આનુષંગિક કહ્યું. તેટલા માટે નમસ્કાર કાર્ય્ય છે. ૩૪

વિવેચન

“સહજ અકૃત્રિમ નિર્મલ જ્ઞાનાનંદ બે, દેવચંદ્ર એકત્વે સેવનથી વરે રે હો.”

—શ્રી દેવચંદ્રભુ

આ બધી ચર્ચાને ફલિતાર્થ હવે કહે છે—‘કેવલસાધકશ્ચાર્ય’ — ‘અને આ (નમસ્કાર) કેવલસાધક છે.’ અર્થાત્ આવી ઉક્ત ઉત્તમ ગુણસંપત્તિવાંતનો જે નમસ્કાર

છે, તે કેવલ જ્ઞાનનો સાધક-સાધનાર છે. અને 'કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય છે,' — 'સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિ:'; કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય જ એ નિયમમાં કોઈ કાળે ફેર પડે એમ નથી. એટલે જિનવરવૃષભ ભગવાન વર્ધમાન પ્રત્યે આવો પરમભાવપૂર્ણ એક નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારી મોક્ષ પમાડે જ' इति स्थितं, इति सिद्धं ।

એમ આતુષંગિક-પ્રાસંગિક કહ્યું, 'તેટલા માટે નમસ્કાર કાયાં છે,'—'તસ્માન્નમસ્કારઃ કાર્યઃ'—નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? જો સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથોક્ત ફલનો અભાવ વા ફલાન્તરનો ભાવ હોય, તો પછી અહીં યત્ન કયોથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્ત્વ-પ્રતાદિતું વ્યર્થપણું થશે, આમ બન્ને પક્ષમાં ફપણું છે, એમ શંકાકાર પૂર્વ પક્ષ કરે છે—

૨૭ આહ—કિમેષ સ્તુત્યર્થવાદો યથા—'એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાનવાજ્ઞોતી 'તિ, ઉત વિધિવાદ એવ યથા—'અગ્નિહોત્રં જુહુયાત સ્વર્ગકામ' इति । किं जातः ? यथायः पक्षः ततो यथोक्तफलशून्यत्वात् फलान्तरभावे च तदव्यस्तुत्यविशेषादलमिद्विच यत्नेन, न च यक्षस्तुतिरप्यफलंयेति, प्रतीतमेवैतत् । अथ चरमो विकल्पः ततः सम्यक्त्वाणुन्नत-महाप्रतादिचारित्रपालनावैयर्थ्यं, तत एव मुक्तिसिद्धेः । न च फलान्तरसाधकमिष्यते सम्य-कृत्वादि, मोक्षफलत्वेनेष्टत्वात्, 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' (तत्त्वावै ७. ૧ છ. ૧) इति वचनादिति । ૩૪૮

૨૭ અર્થ:-શંકા—શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? જેમ. 'એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન વાજ્ઞોતી તિ'—એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે' એમ; કે વિધિવાદ છે? જેમ— 'અગ્નિહોત્રં જુહુયાત સ્વર્ગકામઃ'—સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે, એમ. અને આથી શું?

જો આપ પક્ષ છે તો યથોક્ત ફલના શૂન્યપણાને લીધે અને ફલાન્તરભાવ સતે તેનાથી અન્ય સ્તુતિથી અવિશેષને લીધે આહીં જ યત્નથી સર્થ'! અને યક્ષસ્તુતિ પણ અફલા જ નથી. એ પ્રતીત જ છે.

હવે જો ચરમ (છેલ્લો) વિકલ્પ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અણુન્નત-મહાપ્રત આદિ ચારિત્ર-પાલનાતું વૈયર્થ' (વ્યર્થપણું) છે,—તેના થકી જ (એક નમસ્કાર થકી જ) મુક્તિની સિદ્ધિને લીધે, અને સમ્યક્ત્વાદિ ફલાન્તરસાધક માનવામાં આવતું નથી,—મોક્ષફલપણાએ કરીને ધૃષ્ટપણાને લીધે. "સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ"—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી. ૩૪૮

વિવેચન

"કામિત પૂરણુપુરતર, આનંદધન પ્રભુ પાય." —શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે પૂર્વપક્ષરૂપ શંકા થવી સંભવે છે—'શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે, એમ. કે વિધિવાદ છે? સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર

પણિકા—સ્તુત્યર્થવાદઃ—સ્તુતયે—સ્તુતિ અર્થે, અર્થવાદઃ—અર્થવાદ, પ્રશંસા તે સ્તુતિ-અર્થવાદ. વિશ્વાવનાદિ અર્થ પણુ અર્થવાદ હોય, તેના બ્યવચ્છેદાર્થે સ્તુતિપ્રદાણ છે.

હોમ કરે, એમ.' ઉત્તરપીઠી-સ્વાર્થ આદિ અર્થે પણ અર્થવાદ-
સ્તુતિઅર્થવાદ ? હેતુપ્રયોજનથી પ્રશંસાવચન હોય છે, તેથી અને સ્તુતિઅર્થવાદ
કે વિધિવાદ ? એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ એક પૂર્ણહુતિ વડે સર્વ કામો પામે એની
એમ આ શું સ્તુતિ અર્થે અર્થવાદ-પ્રશંસાવચન છે ? સ્તુતિ
ખાતર સ્તુતિ છે ? કે સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે એની એમ વિહિત વચન પ્રમાણે
વિધિ કરે તે યથોક્ત ફલ પામે એમ વિધિવાદ છે ?

આ ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શંકાકાર પોતાની
હલીલ આગળ ચલાવે છે—'જો આદ્યપક્ષ છે તો—આ પ્રતીત જ છે.' અર્થાત્ આ સ્તુતિ-
અર્થવાદ છે, સ્તુતિ ખાતર સ્તુતિ છે એમ પહેલો પક્ષ જો અફલ
સ્તુતિઅર્થવાદ કરે, તો સંસારસાગરમાંથી તારે એવો આ નમસ્કાર છે એવું જે
પક્ષમાં ફળજી
ફલ કહ્યું, તેનું શૂન્યપણ—અભાવ હોય; અથવા ફલાન્તર અર્થાત્
સંસારસાગરથી તારણરૂપ ફલથી અન્ય એવું સંસારપ્રત્યથી ફલ
હોય છે એમ જો કહે, તો તો પછી અન્ય સ્તુતિથી આ જિનસ્તુતિનો કોઈ વિશેષપણારૂપ
વિશેષ-તક્ષવત રહ્યો નહિ. તો પછી અહીં જ-જિનસ્તુતિમાં યત્ન કર્યોથી શું ? અને યક્ષ
જેવા સામાન્ય દેવની સ્તુતિ પણ અફલ હોતી નથી, તો પછી જિન જેવા અસામાન્ય
દેવની સ્તુતિ અફલ કેમ હોય ? આ સર્વ કોઈ સમજી શકે એવી સ્પષ્ટ વાત છે.

અને 'હવે જો ચરમ (છેલ્લો) વિકલ્પ છે—તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી.' અર્થાત્
આ વિધિવાદ છે એમ જો કહે, યથોક્ત વિહિત આચરણ કરવારૂપ વિધિના ઉચ્ચારણરૂપ
આ વચન છે એમ જો કહે, તો પછી આ એક નમસ્કાર થકી જ
વિધિવાદ પક્ષમાં
ફળજી : સમ્યક્ત્વ-
અભુવતાદિતું
વ્યર્થપણું
સંસારસાગર તરી જવારૂપ મોક્ષ થશે, એટલે સમ્યક્ત્વ-અભુવત-
મહાવ્રત આદિ ચારિત્રપાલનનું વ્યર્થપણું, નિષ્કર્મપણું, ફેગટપણું
થશે. જો આ એક નમસ્કારથી જ મોક્ષનું કામ પતી જતું હોય,
તો પછી આ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રપંચની પંચાત શા મટે એઈએ ?
એક નમસ્કાર થકી જ સુક્રિતની સિદ્ધિ થઈ જાય એમ છે તો આ
બધી માથાફાટ શાને ? આમ સમ્યક્ત્વાદિ વ્યર્થ-નિષ્કર્મ થઈ પડશે પણ આ સમ્યક્ત્વાદિ
છે તે ફલાન્તરનું—મોક્ષ વિચાર બીજા કોઈ પણ ફલનું સાધક માનવામાં આવતું નથી,
કારણ કે મોક્ષફલપણાએ કરીને જ એનું ઇષ્ટપણું છે; સમ્યક્ત્વાદિનું ફલ મોક્ષ છે, એટલા
માટે જ જો સમ્યક્ત્વાદિ ઇષ્ટ માનવામાં આવ્યા છે કારણ કે 'સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચાત્રિ
તે મોક્ષમાર્ગ' એ વચનથી આ સિદ્ધ થાય છે. આમ અર્થવાદ ને વિધિવાદ બન્ને પક્ષમાં
દોષ સંભવે છે, માટે એનું સમાધાન કરો. એમ પૂર્વપક્ષકારે પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો.

આ વિધિવાદ જ છે, અને તરતથી સમ્યક્ત્વાદિ હોય તો જ આ ભાવનમસ્કાર હોય છે એટલે
સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અવધ્યહેતુપણું છે, એમ દીનારાદિ ચર્યા જૂતિનાથના

દર્શતથી સમર્થિત કરી, અને અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાન ફલવાળી નથી એ આવળ અને કંપ્યુરના દર્શતથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્પ્રત્યક્ષર ઉપમાતીત છે, એમ ભક્તશિરોમણિ મહુર્ષિ હરિભદ્રજી ભગવદ્ભક્તિને અપૂર્વ મહિમા ઉઠીતરત કરે છે—

૨૮ અત્રોચ્યતે—વિધિવાદ યવાયં । ન ચ સમ્યક્ત્વાદિવૈયર્થ્યં, તત્ત્વતસ્તદ્ગ્રાહ યવાસ્ય
માવાન્ । દીનારાદિભ્યો જૂતિન્યાય યઃ, તદ્વચ્ચત્ત્વેન તથા તદ્ગ્રાવોપપત્તેઃ । અવચ્ચત્ત્વેન
આધિકૃતફલસિદ્ધૌ ભાવનમસ્કાર ઇતિ ।

અર્થવાદપક્ષેપિ ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલેત્યતો વિશિષ્ટફલહેતુત્વેનાવૈય યત્નઃ
કાર્યઃ, તુલ્યયત્નાદેવ વિષયમેદેન ફલમેદોપપત્તેર્વચ્ચત્ત્વકલ્પપાદપાદૌ પ્રતીતમેતત્ત્વ ।
ભગવન્નમસ્કારઃ પરમાત્મવિષયતયોપમાતીતો વર્તતે । ૨૪૧

૧૮ અર્થ :—અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ વિધિવાદ જ છે; અને સમ્યક્ત્વાદિનુ વૈયર્થ્ય નથી,—તત્ત્વથી તદ્ભાવે જ (સમ્યક્ગૃહ્યનાદિના ભાવે જ) આનો (નમસ્કારનો) ભાવ છે માટે. દીનારાદિ થકી આ જૂતિન્યાય છે,—તદ્ (નમસ્કારના) અવચ્ચત્ત્વેન પણ એ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની (સમ્યક્ત્વાદિની) ઉપપત્તિને લીધે. અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવચ્ચત્ત્વ હેતુ છે.

અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાન ફલવાળી નથી, એટલા માટે વિશિષ્ટફલ-
હેતુપણ્ય એ કરીને અત્રે જ યત્ન કાર્ય છે,—તુલ્ય યત્ન થકી જ વિષયમેદથી ફલમેદની
ઉપપત્તિ છે માટે,—આવળ-કંપ્યુર આદિમાં આ પ્રતીત છે. અને ભગવત્પ્રત્યક્ષર
પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે. ૩૪૨

પંજિકા—તત્ત્વતઃ—ઈત્યાદિ તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, નિશ્ચયરૂપિણી, તદ્ગ્રાહ યઃ—તદ્ભાવે જ,
સમ્યક્ગૃહ્યનાદિ ભાવે જ, અસ્ય—આના, નમસ્કારના, માવાદ્—ભાવને લીધે. કમ્પ્યુર પુનઃ આ અવચ્ચત્ત્વ
પણ હોય એટલા માટે તત્ત્વતદ્ભાવ (છે) આ જ સદ્ધ્યાન્ત ક્ષુઃ—દીનારાદિભ્યઃ—દીનાર પ્રભુપ
પ્રશસ્ત વસ્તુઓ થકી, જૂતિન્યાયઃ—વિશુતિ દર્શત,—તેના સદ્ધ્યપણ્યથી જૂતિન્યાય, યઃ—આ,
સમ્યક્ત્વાદિ થકી નમસ્કાર એ પણ ક્યા કારણથી ? તે માટે ક્ષુઃ—સદ્ધ્યવચ્ચત્ત્વેન—તસ્ય—તેના,
સાધ્ય એના નમસ્કારના, અવચ્ચત્ત્વેન—અવચ્ચત્ત્વપણ્ય એ કરીને, સમ્યક્ત્વાદિના નિયત ફલકારી હેતુભાવે
કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, ભાવનમસ્કાર-રૂપનાથી તદ્ગ્રાવોપપત્તેઃ—તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે, સમ્યક્ત્વાદિની
પરિણુતિની ઉપપત્તિને લીધે જૂતિપદે તો—તસ્યાઃ—તેના, જૂતિના, અવચ્ચત્ત્વેન—દીનારાદિના
અવચ્ચત્ત્વહેતુપણ્ય એ કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, જૂતિપણ્યે, તેવાં—તેઓની. દીનારાદિની પરિણુતિના
ધરતને લીધે એમ યોગ્ય છે,

ભલે એમ હો, તથાપિ પ્રકૃત સંસારકેતારસિદ્ધિ કેવી રીતે ? એમ આશંકાને ક્ષુઃ—અવચ્ચત્ત્વહેતુઃ—
અને અવચ્ચત્ત્વેન, અરખલિત કારણ, અધિકૃતફલસિદ્ધૌ—ભોક્ષકશણ અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં,
ભાવનમસ્કાર—ભાવનમસ્કાર, ભગવત્પ્રતિપત્તિષ છે, એટલા માટે સમ્યક્ગૃહ્યનાદિ ભોક્ષકશણ
કેમ ન હોય ?—પરંપરાથી ભોક્ષના તદ્ધ્યપણ્યને (તેના ફલપણ્યને) લીધે.

વિવેચન

“એક વાર પ્રભુ વંદના દે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની દે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....જિનવર પૂજો.—શ્રી સંભવ૦
પ્રભુપણે પ્રભુ જોળખી દે, અમલ વિમલ ગુણ ગેહ;
કારણ સત્યે કાર્યની દે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય. જિનવર પૂજો....શ્રી સંભવ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

આમ આગલા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉપન્યસ્ત કરી, ચાસકર્તા આચાર્ય હરિભદ્રભટ્ટ ઉત્તરપક્ષ વચ્ચે કરતાં કહે છે—(આ શંકાનું સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—
‘વિધિવાદ પર્વાય’ —‘આ વિધિવાદ જ છે,’ અર્થાત્ આ સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ વિહિત વચનના ભાવ પ્રમાણે ભાવનમસ્કારરૂપ વિહિત આચરણ સતે જ વિધિ કરે, તો શોષરૂપ યથોક્ત રૂળ મળે જ. વિશેષ નમસ્કારની ભાવનમસ્કારનો ભાવ વાત તો દૂર રહો, પણ એક પણ પૂરેપૂરો ભાવનમસ્કાર કરે, અપૂર્વ આત્મભાવઉલ્લાસથી પ્રાપ્ત થતા અપૂર્વકરણમાં સામર્થ્ય. શોગથી ઉત્ક્રુષ્ટ ભાવનમસ્કાર કરે, તો તે અપૂર્વ આત્મભાવઉલ્લાસવાળો સામર્થ્યયોગની ‘દશા’વાળો એક જ નમસ્કાર કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શોષરૂપ આપવાને માટે પૂરેપૂરો સમર્થ છે જ. આમ આ વિધિવાદ જ છે છતાં ‘સમ્યક્ત્વાદિનું વૈયર્થ્ય નથી, તત્ત્વથી તદ્ભાવે જ આના ભાવને લીધે,—‘ત જ સમ્યક્ત્વાદિવૈયર્થ્યે તત્ત્વતસ્તદ્ભાવ પચાસ્ય માષાત’.—અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું, નિષ્ફળપણું, નિરર્થકપણું નથી, કારણ કે તત્ત્વથી—નિશ્ચયથી તે સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ હોય તો જ આ નમસ્કારનો ભાવ હોય છે,

અને ‘દીનારાદિ થકી આ જૂતિન્યાય છે.’ ‘દીનારાદિજ્યો જૂતિન્યાય પચઃ’—અર્થાત્ દીનાર—સોનામહોર વગેરે હોય તો તે થકી પૈસાહાર—વૈભવવાન્ કહેવાય છે, અને જેટલી સોનામહોર વગેરે હોય તેટલો પૈસાહાર—વૈભવવાન્ કહેવાય. જેમકે—
‘દીનારાદિ થકી આ લાખ સોનામહોર હોય તો લખપતિ, કરોડ હોય તો કરોડપતિ, જૂતિ ન્યાય’ અળજ હોય તો અળજપતિ; એમ સોનામહોર વગેરે મૂકી પ્રમાણે તેટલો વિજૂતિવાન્ ગણાય. તે જ પ્રકારે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તો તે થકી ભાવવિભવવાન્ કહેવાય; અને જેટલો આ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલો ભાવવિભવવાન્ કહેવાય. જથ્થા ભાવ હોય તો જથ્થા ભાવવિભવવાન્, મધ્યમ ભાવ હોય તો મધ્યમ ભાવવિભવવાન્ ને ઉત્ક્રુષ્ટ ભાવ હોય તો ઉત્ક્રુષ્ટ ભાવવિભવવાન્ એમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવની મૂકી પ્રમાણે ભાવવિભવવાન્ ગણાય. જેટલો સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ મૂકી હોય તો જ નમસ્કારભાવરૂપ ભાવવિભવ હોય ને જેટલો તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલો ભાવવાળો જ આ નમસ્કારભાવ હોય.

આમ શાને લીધે ? ‘તદ્ અવન્ધ્યહેતુપણાએ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે’—‘તદવન્ધ્યત્વેન તથા તદ્ભાવોપપત્તે.’ અર્થાત્ જેમ દીનારાદિનો ભાવ—

હોવાપણું છે તે ભૂતિનો-વૈભવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ છે, સમ્યક્ત્વાદિભાવ તે એટલે દીનારાદિ ભાવનું જ તથાપ્રકારે વૈભવરૂપપણું ઘટે છે; તેમ નમસ્કારભાવનો અવધ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ છે તે નમસ્કારભાવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ અને ભાવનમસ્કાર હેતુ છે, એટલે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ-પરિણતિ તથાપ્રકારે ભાવનમસ્કાર-મોક્ષફલનો અવધ્ય હેતુ રૂપપણું જ ઘટે છે. આમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ તે ભાવનમસ્કાર જ છે. 'અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવધ્ય હેતુ છે,'

'અવન્મયહેતુઘાધિકૃતફલસિદ્ધિર્માવનમસ્કારઃ'—અર્થાત્ મોક્ષરૂપ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ફલ-સિદ્ધિમાં સમ્યક્ત્વાદિ ભાવરૂપ આ ભાવનમસ્કાર અવધ્ય-અચૂક-અમોઘ કારણ છે.

અને જ્યાં સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનો પ્રારંભ થાય છે તે ઇચ્છાચોગથી માંડીને સામર્થ્યચોગ પર્યંત આ ભાવનમસ્કાર વ્યાપક છે; અર્થાત્ ઇચ્છાચોગથી માંડીને સામર્થ્યચોગ પર્યંત આ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાવાળો આ ભાવનમસ્કાર હોય છે. એટલે જો ઇચ્છાચોગ-શાન્તચોગની દશાવાળો મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો તેવો અનેક નમસ્કાર પણુ પરંપરાએ મોક્ષફળનું મંદ મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ અવધ્ય-અચૂક કારણ થઈ પડે છે. એ અત્રે 'પક્કો વિ' એક ભાવનમસ્કાર પણુ-એ પદમાં 'અપિ'—પણુ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. એટલે તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવનું-ઇચ્છાચોગાદિનું દેશ પણુ નિષ્ફળપણું નથી, 'પક્કો વિ જનોઘ્કારો'નું પણુ સર્વથા સફળપણું જ છે. અને તે સમ્યક્ત્વાદિ-ઇચ્છાચોગાદિ ભાવની મૂઠી ઉત્તરોત્તર સંચિત થાય ત્યારે જ, અપૂર્વ આત્મ-ભાવના ઉદભાસથી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના ચોગે તેવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે એક જ નમસ્કારથી મોક્ષરૂપ સ્વકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આમ 'પક્કો વિ' એક જ-એ પદમાં એકથી સૂચિત ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ ફળનું અચૂક અમોઘ અવધ્ય કારણ થાય જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અત્રે એ પણુ સમજી લેવા ચોગ્ય છે કે જાળપતિ કરોડપતિ અને ત્યારે લાખની મૂઠી કાયમ રહી કરોડમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે, તેમ મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ઉત્કૃષ્ટ ભાવવંત અને ત્યારે તે મંદ-મધ્યમ ભાવની મૂઠી ઉત્કૃષ્ટ ભાવમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે. એટલે આ દીનારાદિ થકી ભૂતિન્યાયના દ્વિપ્રાન્ત પરથી એ પણુ સિદ્ધ થયું કે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ પણુ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કારના અંગરૂપ થઈ પડે છે.

તાત્પર્ય કે—મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો જો ભાવનમસ્કાર હોય તો પરંપરાએ પણુ મોક્ષફળ મળે છે ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો અનંતરપણે તદ્ભાવે મોક્ષફળ મળે છે. અથવા ખીજી રીતે ઘટાવીએ તો એક જ વાર એક જ વા એક જો સમ્યગ્દર્શનરૂપ ભાવનમસ્કારનો આત્માને સ્પર્શ થઈ ગયો, તો તે નર વા નારીને અનંતરપણે વા પરંપરપણે સંસાર સાગરથી તારી દેવાને સમર્થ હોય જ છે. એટલે પ્રભુના તત્ત્વ-સ્વરૂપને સમ્યક્પણે ઝોળાળી જે તેને તાત્ત્વિક લક્ષિતથી એકવાર

પક્ષ સાચો ભાવનમસ્કાર કરે છે, તેનો બેડો પાર થઈ જાય છે. કારણ કે તે એકવારનો ભાવનમસ્કાર અનંતર વા પરંપરપણે જીવને તે ભવતારક ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો એક નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવાનું અમોઘ અચૂક અવધ્ય કારણ થઈ પડે છે. એટલે આ ભગવંતને એક પક્ષ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે એમ જે દિલિમનાદથી ‘પાકાયું’ તે સર્વથા યથાતથ્ય જ છે. इति सिद्धं।

ઉપરમાં જે પ્રતિપાદન કહ્યું તેને ‘શ્રી ધર્મસંગ્રહણી’ * ૮૮૮ મી ગાથા પુષ્ટિ આપે છે—‘સમ્યક્ભાવથી સમ્યક્પણે કરવામાં આવેલો એક પક્ષ નમસ્કાર અપાર્થપુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યે નિયમથી તારે છે, તેથી આ સ્તુતિ સ્તુતિમાત્ર કેમ હોય ?’ અર્થાત્ આ અર્થવાદવાક્ય કેમ હોય ? ન જ હોય એમ ભાવ છે; કિંતુ આ વિધિ જ છે.

આ તો વિધિવાદની વાત થઈ. હવે ‘ઝર્યવાદપક્ષોઽપિ અર્થવાદપક્ષમાં પક્ષ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી ‘ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલા’—આ પ્રતીત છે.’ અર્થાત્ જોળ અને જોળ જેમ સરખા નથી, કાચ અને ચિન્તામણિ જેમ સરખા નથી, સર્વ સ્તુતિ સમાન તેમ સરાખી એવા ચક્ષાદિ સામાન્ય દેવની સ્તુતિ ને વીતરાગ એવા ફલવાળી નથી; આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિ,—જે સર્વની સ્તુતિનું ફલ કાંઈ બાવળ અને કદપ-સમાન-સરખું નથી; પક્ષ આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિનું ફળ પક્ષ વિશિષ્ટ છે, એટલા માટે અને જ—આ વીતરાગ એવા વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિમાં જ ચત્ન કરવા યોગ્ય છે. અતો વિશિષ્ટ-ફલદેહુત્ત્વેનાત્રેવ ચત્નઃ કાર્યઃ’ કારણ કે તુલ્ય-સરખો ચત્ન છતાં વિષયલેદથી ફલલેદ થટે છે,—‘તુલ્યચત્તમાદેવ વિષયમેદેન ફલમેદોપપન્નેઃ’. જેમ બાવળ માટે જેટલો પ્રયત્ન કરે છે, તેટલો જ પ્રયત્ન કદપવૃક્ષ માટે કરે તો ફલલેદ પ્રગટ છે. ‘લઘુલઘુલકલ્પપાદપાદૌ પ્રતીતમેતત્.’—બાવળ પાસેથી કાંટા મળે ને કદપવૃક્ષ પાસેથી ઉત્તમ અશ્રુત ફળ મળે, તેમ બાવળીઆ જેવા સરાખી દેવની સ્તુતિ ને કદપવૃક્ષ સમા આ વીતરાગ દેવની સ્તુતિ, એ બન્નેની સ્તુતિમાં આકાંક્ષાતાલનું અંતર છે. આમ વિષયલેદથી ફલલેદ થટે છે.

બાકી બીજી રીતે જોઈએ, તો આ ભગવત્નમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે,—‘ભગવત્નમસ્કારઃ પરમાત્મવિષયતયા ઉપમાતીતો વર્તતે’, અર્થાત્ આ ભગવાનનો નમસ્કાર છે તે તો જે સર્વથી પર છે ને જેનાથી પર કોઈ છે ભગવત્નમસ્કાર નહિ’ એવા પરમાત્મવિષયી છે, એટલે તે તો સર્વ પ્રકારની ઉપમાથી પર વર્તે છે, તેથી તેને કદપવૃક્ષ-ચિન્તામણિ આદિની ઉપમા પક્ષ ન્યૂન-જોાછી પડે છે.

* “पक्षौवि नमोऽकारो सम्मकतो सम्मभावतो चैव ।

तारेयवद्दपोगलमज्जो नियमेण क्व शु शुती ॥”

—શ્રી હરિવાદસુરિજીત ધર્મસંગ્રહણી ગા. ૮૮૮।

“અનિત જિણુંદશું પ્રીતકી, અને ન ગમે હો યીજનો સંગ કે;
માલતી ફૂલે મોહિઓ, કિમ જેસે હો ગાવલ તરૂં ભૂંગ કે ?”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ભગવતનમસ્કાર ઉપમાતીત વર્તે છે, એ ઉક્તાના સમર્થનમાં ભક્તિરસભાવિત પરમ ભાવિતામાં આત્માર્થજી હરિભદ્રજી અને ત્રણ સુભાષિત શ્લોક દીકે છે—

૨૧ ચયોક્તમ્—

“કલ્પદ્રુમઃ પરો મન્ત્રઃ, પુણ્યં ચિન્તામણિશ્ચ યઃ ।

ગીયતે સ નમસ્કારસ્તથૈવાહુરપણ્ડિતાઃ ॥ ૧ ॥

કલ્પદ્રુમો મહાભાગઃ, કલ્પનાગોચરં ફલમ્ ।

દદાતિ ન ચ મન્ત્રોડપિ, સર્વદુઃખવિષાપહા ॥ ૨ ॥

ન પુણ્યમપવર્ગાય, ન ચ ચિન્તામણિર્યતઃ ।

તત્કથં તે નમસ્કાર, યમિસ્તુલ્યોડમિધીયતે ? ॥ ૩ ॥ इत्यादि ।” ૨૧૭

૨૧ અર્થઃ—જેમ કહ્યું છે—

(કાવ્યાનુવાદ : ડોહરા)

“કલ્પદ્રુમ પરમમંત્ર ને, પુણ્ય ચિન્તામણિ એમ;
તે નમસ્કાર ગવાય છે, કૃષ્ણ અપરિત તેમ. ૧

કલ્પનાગોચર ફલ ઈએ, કલ્પદ્રુમ મહાભાગ;
ને સર્વદુઃખવિષહરો, મંત્ર પણ ન મહાભાગ. ૨

અપવર્ગાર્થે પુણ્ય ના, ન જ ચિન્તામણિ થાય;
તો કયમ નમસ્કાર તાહરો, એથી તુલ્ય કથાય ?” ૩

કલ્પદ્રુમ, પર મન્ત્ર, પુણ્ય અને ચિન્તામણિ એવા બે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેમજ અપરિતો કહે છે. ૧

મહાભાગ કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર ફલ આપે છે, અને મંત્ર પણ સર્વ દુઃખ-વિષ દૂર કરનારો નથી; પુણ્ય પણ અપવર્ગાર્થે નથી અને ચિન્તામણિ પણ નથી, તો હે ભગવન ! તારો નમસ્કાર એઓથી તુલ્ય કેમ કહેવાય ? ૨-૩ ઇત્યાદિ. ૩૪૦

પંક્તિકા—કલ્પદ્રુમ ઇત્યાદિ શ્લોક કલ્પદ્રુમઃ—કલ્પદ્રુમ, પરો મન્ત્રો—પરમન્ત્ર, હરિશ્રીગ્રંથાદિ, પુણ્ય—પુણ્ય, નીર્મલ નામકર્માદિ, ચિન્તામણિવિશેષ—ચિન્તામણિવિશેષ, જો ગીયતે—જો ગવાય છે, ને ભગતમાં કૃષ્ણવદાયિતાથી સુધાય છે, તથૈવ—તેમજ, ગીયમાન કલ્પદ્રુમાદિ પ્રકાર જ, સઃ—તે, હે ભગવાન ! તવ નમસ્કાર—તારો નમસ્કાર, આહુરપણ્ડિતાઃ—અપરિતોએ—અકુશલોએ કહ્યો છે. એ એમ શેષ છે.

વિવેચન

“ઉપમા આખ્યાની જેની તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ ચે’ માની છે.”—શ્રી મોક્ષમાળા (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

આ ભગવતનમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે એમ જે કહ્યું, તે કેવી રીતે ઉપમાતીત છે એ દર્શાવવા અત્રે સુભાષિત ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ છે કે—
કલ્પદ્રુમ, પરમંત્ર, પુણ્ય, ચિંતામણિ એવો જે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેવો જ છે એમ અપરિતો-અણુધજનો કહે છે. કારણ કે મહાભાગ એવો કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર-કલ્પિત ફળ આપે છે. પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અકલ્પ્ય-અકલ્પિત ફળ આપે છે. અને પરમંત્ર છે તે કાંઈ સર્વ હુખને સર્વ વિષ હરનારો નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર સર્વ હુખને સર્વ વિષ હરનારો છે. અને પુણ્ય છે તે અપવર્ગનું-મોક્ષનું કારણ થતું નથી, તેમ જ ચિંતામણિ પણ થતું નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અપવર્ગનું-મોક્ષનું કારણ અવશ્ય થાય છે. માટે હે ભગવન! ત્હારો નમસ્કાર એ કલ્પદ્રુમ આદિ તુલ્ય કેમ કહેવાય? એટલે જ અને કહીએ છીએ કે આને ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે વ્યર્થ છે—નકામી છે, અને ઉપમા આપશો તે પરથી જ તમારી યુક્તિનું માપ અચે કાઢીશું!

“નાથ ભક્તિ રસ ભાવથી રે, મનમોહના તૃણ બાણું પર દેવ....રે ભવિ.
ચિંતામણિ સુરતરુ ચક્રી રે, મન. અધિકી અરિહંત સેવ....રે ભવિ.”

શ્રી દેવચંદ્રૅણ

“કાયક નામે છે ઘણા, તું સાથર તે ફૂપ હો;
તે બહુ ખબુઆ તગતગે, તું દિનકર તેજ સરૂપ હો.”

—શ્રી શીતલ જિન લોટિયે, કરી ભકતે ચોકણું ચિત્ત હો” શ્રી યશોવિજયજી

આ સૂત્રની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૩૦ પતાસ્તિકાઃ સ્તુતયો નિયમેનોચ્યન્તે । કેચિતુ અન્યા અપિ પઠન્તિ ન ચ તત્ર નિયમ
ઈતિ ન તદ્વ્યાખ્યાનક્રિયા । ૩૬૧

૩૦ અર્થઃ—આ ત્રણ સ્તુતિઓ નિયમથી બોલવામાં આવે છે, કોઈ તો અન્યે પણ પઠે છે, અને તે બાળતમાં નિયમ નથી; એટલા માટે તેની વ્યાખ્યાનક્રિયા નથી. ૩૫૧

‘વૈયાવચ્ચગરાણં’ સૂત્ર

એમ સિદ્ધસ્તવના પાઠ પછી, આ ચૈત્યવંદન ઉચિતોર્ગા ઉપયોગશ્લોકાણું છે એ જણાવવા અર્થે આ ‘વૈયાવચ્ચગરાણું’ ૪૦ સૂત્રનો ઉપન્યાસ દર્શાવે છે—

૩૧^મ પદમેતત્પઠિતોપચિતપુણ્યસંભારા ઉચિતેષૂપયોગફલમેતદિતિ જ્ઞાપનાર્થે પઠન્તિ—

વૈયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમ્મદ્વિઢ્વિસમાહિગરાણં
કરેમિ કાઉસ્સગમિત્યાદિ યાવદ્દોસિરામિ ॥૩૫૨

૩૧^મ અર્થ:-એમ એના પઠિતથી જેણે પુણ્યસંભાર ઉપચિત કર્યો છે એવાઓ, ઉચિતોર્ગા આ ઉપયોગશ્લોકાણું છે એમ જ્ઞાપનાર્થે પઠે છે—

વૈયાવચ્ચકર, શાંતિકર, સમ્યગ્દષ્ટિસમાધિકરોના સંબંધી
કાયોત્સર્ગા કરું છું ઇત્યાદિ. યાવત્ વોસરાવું છું. ૩૫૨

આ સૂત્રના પ્રતિપદની શ્લોક વ્યાખ્યા કરે છે—

૩૨^મ વ્યાખ્યા પૂર્વવત, નચરં—

વૈયાવૃત્ત્યકરાણાં—પ્રવચ્ચનાર્થે વ્યાપ્રુતભાવાનાં તથાડમ્વાકૂલ્માણ્ડશાલીનાં,

શાન્તિકરાણાં—છુદ્ધોપદ્રવેષુ,

સમ્યગ્દષ્ટીનાં—સામાન્યેનાન્યેષાં સમાધિકરાણાં—સ્થપરચોસ્તેષામેષ, સ્વરૂપમેતદેવૈ-
ષામિતિ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ ।

પત્તેષાં સમ્બન્ધિર્ન, સપ્તમ્યથે વા ષઢ્ઠી, પત્તદ્વિષયં—પતાનાચિત્ય, કરોમિ કાયોત્સ-
ર્ગમિતિ ।

કાયોત્સર્ગાવિસ્તરઃ પૂર્વવત, સ્તુતિશ્ચ નચરમેષાં વૈયાવૃત્ત્યકરાણાં તથા તન્નાવવૃદ્ધે-
રિત્યુક્તપ્રાયઃ । ૩૫૩

૩૨^મ અર્થ:-વ્યાખ્યા પૂર્વવત, ૫૨^મ—

પણ્નિકા—‘ઉચિતેષૂપયોગફલમેતદ્—ઉચિતેષુ—ઉચિતોર્ગા, લોભોત્તર કુશલ પરિણામની નિબંધતાથી ચેત્તોર્ગા—અહંદાશિર્ગા, ઉપયોગફલમ્—ઉપયોગશ્લોકાણું, પ્રશ્નિધાન પ્રયોજનવાળું, પતદ્—
આ, ચૈત્યવંદન, ઇતિ—એમ, આ અર્થના, જ્ઞાપનાર્થે—જ્ઞાપનાર્થે.

વૈયાકૃત્યકરણાં—વૈયાકૃત્યકરોના—પ્રવચનાથે વ્યાપૃત ભાવવાળાઓના, જેમ—અંબા, દુઃશાણ્ડી આદિના.

શાન્તિકરણાં—શાંતિકરોના,—શુદ્ધ ઉપદ્રવોમાં.

સમ્યગ્દષ્ટીનાં—સમ્યગ્દષ્ટિઓના—સામાન્યથી અન્યોના, સમાધિકરણાં—સ્વપરના સમાધિકરોના, તેઓના જ એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધસંપ્રદાય છે.

પતેવાં સમ્યગ્ચિન્ન—એઓના સંબંધી, વા સપ્રતી અર્થમાં પડી, એ-વિષયી, એઓને આશીને, કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્—હું કાથોત્સર્ગ કરું છે.

કાથોત્સર્ગવિસ્તર પૂર્વવત્, પણ સ્તુતિ તો આ વૈયાકૃત્યકરોની,—તથાપ્રકારે તદ્ભાવ-વૃદ્ધિને લીધે, એમ ઉક્તપ્રાય છે. ૩૫૩

તે વૈયાકૃત્યકર આદિ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ સ્વવિષયી કાથોત્સર્ગ બા. ન ભણતા હોય, તો પણ આ યજ્ઞી શુભસિદ્ધિ જ હોય એમ આગમપ્રમાણથી અને અભિચારકાદિના પ્રયત્ન દર્શનથી સમર્થિત કરી, અત્રે શેષ વિધિ કહે છે—

૩૩ તદપરિજ્ઞાનેઽવ્યસ્માત્ તદ્દુષ્ટસિદ્ધાવિદમેવ વચનં જ્ઞાપકં । ન જ્ઞાસિદ્ધમેતદ્, અભિચારકાદૌ તયેક્ષણાત્ સદૌચિત્યપ્રવૃત્ત્યા સર્વેષામ્ પ્રવર્તિતવ્યમિત્યેવમ્પર્યમસ્ય ।

તદેતદ્ સત્કલ્પોગબીજં વન્દનાદિપ્રત્યયમિત્યાદિ ન પઢ્યતે, અપિત્યન્યત્રોચ્છવસિતેને-ત્યાદિ, તેષામભિરતત્વાત્, સામાન્યપ્રવૃત્તેરિત્યમેત્રોપકારદર્શનાત્, વચનપ્રામાણ્યાદિતિ ॥ ૩૫૪

॥ इति व्याख्यातं सिद्धेभ्य इत्यादि सूत्रम् ॥

૩૩ અર્થ—તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્શુભસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે, અને આ અસિદ્ધ નથી,—અભિચારકાદિમાં (પાઠાં : અભિચારકાદિમાં) તથાદર્શનને લીધે, સદા ઔચિત્યપ્રવૃત્તિથી સર્વત્ર પ્રવર્તિયું થાય છે એમ આનું ઐદમ્પર્ય છે.

તેથી આ સકલ યોગબીજ વન્દનાદિપ્રત્યય—વન્દનાદિ પ્રત્યયે ઇત્યાદિ નથી પડતું,—શિવાય કે—અન્યત્ર ડચ્છવસિતેન—ઇત્યાદિ, તેઓના અવિરતપણાને લીધે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે, વચનપ્રામાણ્યને લીધે. ૩૫૪

॥ એમ સિદ્ધીને ઇત્યાદિ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ॥

પક્ષિકા—તદપરિજ્ઞાન ઇત્યાદિ, તૈ—તેઓથી, વૈયાકૃત્યકર આદિથી, અપરિજ્ઞાનેઽપિ—સ્વવિષયી કાથોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ, અસ્માત્—આ યજ્ઞી, કાથોત્સર્ગ થકી, તસ્ય—તેની, કાથોત્સર્ગકર્તાની, શુભસિદ્ધૌ—શુભ સિદ્ધિમાં, વિઘ્નહિપશ્ય-પુરુષમ-અ આદિ સિદ્ધિમાં, દ્વમેવ—આ જ, કાથોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન, જ્ઞાપક—જ્ઞાપક, ગમક છે,—આત્મોપહિટપણાએ કરીને અવ્યભિચારિપણાને લીધે.

ન જ્ઞ—અને ન જ, અસિદ્ધ—અસિદ્ધ, અપ્રતિષ્ઠિત, પ્રમાણ્ય-તરથી, પતદ્—આ યજ્ઞી શુભસિદ્ધિ-લક્ષણ વસ્તુ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અભિચારકાદૌ—અભિચારક આદિમાં, દર્શનપ્રમાણે એના અભિચારક સ્તોભન-સ્તંભન-ગોહનાદિ ફલવાળા કર્મમાં, આદિ ચંદ્રથી સાંતિક, પૌષ્ટિક આદિ શુભ ફલવાળા કર્મમાં, તયેક્ષણાત્—તથા ઇક્ષણને લીધે. સ્તોભનીય-સ્તંભનીય આદિથી અવિરતાને પણ આત્મોપદેશથી સ્તોભનાદિ કર્મકર્તાને ઇચ્છાસ્થના-સ્તંભનાદિના પ્રયત્ન-અનુમાનથી દર્શનને લીધે.

પ્રયોગ—એ આત્મોપદેશપૂર્વક કર્મ, તેના વિષયથી જ્ઞાતા કર્તા પણ, કર્તાને ઇચ્છાસ્થનારિ હોય છે. જેમ સ્તોભન-સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે આ વૈયાકૃત્યકરોવિષયી કાથોત્સર્ગ કરણ.

વિવેચન

“શાસનભક્ત જે સુરવરા, વિનવું શિષ્ય નમાય....લાલરે;

કૃપા કરે એ સુખ પરે, તેા જિનવંદન યાય લાલરે....દેવચશા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ‘વૈયાવૃત્ત્યગરાણુ’ ઇંડ સૂત્રની વ્યાખ્યા;—‘વૈયાવૃત્ત્યકર’—વૈયાવૃત્ત્ય કરનારા, એટલે ‘પ્રવચનાર્થે’ વ્યાપૃત ભાવવળા, પ્રવચન-જિનશાસન અર્થે જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જિનશાસનની-તીર્થની સેવામાં-રક્ષામાં જેનો ભાવ સદા પ્રવર્તી રહ્યો છે એવી અર્થા, કૃષ્ણમાણ્ડી આદિ શાસનરક્ષક દેવતાના.

‘શાંતિકર’—હુદ્ર ઉપદ્રવોની શાંતિ-શમન કરનાર.

‘સમ્યગ્દષ્ટિ સમાધિકર’—સામાન્યથી અન્ય એવા સમ્યગ્દષ્ટિઓની સ્વપરસંબંધી તેઓની જ સમાધિ કરનાર.

આમ પ્રવચનસેવા, શાંતિ, સમાધિ કરવી એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધ-સંપ્રદાય છે. એટલે આમ પ્રવચનની સેવામાં જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જે હુદ્ર ઉપદ્રવોની શાંતિ કરનાર છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની જે સમાધિ કરનાર છે. એવા આ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ છે, તેઓને આશ્રીને-ઉદ્દેશીને હું કાયોત્સર્ગ કરું છું અને સ્તુતિ પણ આ વૈયાવૃત્ત્યકર દેવતાની કહેવી, કારણકે તે તથાપ્રકારે તદ્દભાવની વૃદ્ધિ હોય છે.

અને ‘તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્તુશુભસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે’ તે વૈયાવૃત્ત્યકર આદિના સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ,—આ કાયોત્સર્ગથકી તે કાયોત્સર્ગકર્તાને શુભ સિદ્ધિમાં આ જ કાયોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન જ્ઞાપક-ગમક-જણાવનાર છે,—આપ્તોપદેશપણાએ કરીને અભ્યભિચારિપણાને લીધે બર્થાત તે વૈયાવૃત્ત્યકર આદિ દેવતાઓ પોતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા કાયોત્સર્ગને ન બાજુતા હોય તેપણુ, આ કાયોત્સર્ગ થકી તે કાયોત્સર્ગ કરનારને વિઘ્નઉપશમ-પુણ્યબંધ આદિ ત્રિવિધ હોય છે, એ આજ કાયોત્સર્ગમા પ્રેરનાર આગમવચનથી જ જણાય છે, કારણ કે શુભ ભાવથી આડુંઅવળું હોય તેા તે આપ્તોપદેશ વચન આદેશે જ નહિ, એટલે આપ્ત વચનથી આ આદેશ છે એ પરથી આ શુભ સિદ્ધિ અવશ્ય હોવી જ એઈએ એમ શીઘ્ર સમબર્ધ જાય છે.

અને ‘આ અસિદ્ધ નથી—અભિચારુકાદિમાં તથાદર્શનને લીધે.’ આ થકી શુભસિદ્ધિ થાય છે એ અસિદ્ધ નથી, પ્રમાણાન્તરથી અપ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ કે અભિચારુક વજેરેમાં તથાપ્રકારે દર્શન થાય છે માટે. અભિચારુક અર્થાત્ સ્તોભન-સ્તંભન-મોહન આદિ કર્મમાં અને આદિ શબ્દથી શાંતિક પોષ્ટિક આદિ શુભફલવાળા કર્મમાં, સ્તોભનીય-સ્તંભનીય આદિના બાજુવામાં ન હોય છતાં આપ્તોપદેશથી સ્તોભનાદિ કર્મ કરનારને સ્તોભન-સ્તંભન આદિ ઇષ્ટફલનું પ્રત્યક્ષથી ને અનુમાનથી દર્શન થાય છે માટે. આમ “જે આપ્તોપદેશપૂર્વક કર્મ છે, તે તેના વિષયથી અજ્ઞાત છતાં તેના કર્તાને ઇષ્ટફલકારી

આ કાથોત્સર્ગથી વિનંત્રિપશ્યઆદિસિદ્ધિ : સર્વત્ર ઉચિતપણે પ્રવર્તવું એ તાત્પર્ય ૬૧૭

છે, જેમ સ્તોત્રન સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે-તેવા પ્રકારે, આ વૈશાલ્યકરણ-
વિષયી કાથોત્સર્ગકરણ પણુ” ઇષ્ટકારી છે.

માટે ‘સદ્ધા ઔચિત્યપણથી સર્વત્ર પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું ઐદમ્બર્ય છે.’
સર્વકાળે ત્યાં ત્યાં જે જે યોગ્ય-ઉચિત છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ઉચિત પ્રવૃત્તિથી સર્વ સ્થળે
પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું તાત્પર્ય છે. અને તેથી આ સકલ યોગ્યીજ ‘વન્દનાદિ-
પ્રત્યયે’ ઇત્યાદિ નથી પડાતું,—શિવાય કે અન્યત્ર ઉચ્ચવસિત ઇં અર્થાત્ વન્દનવત્તિયાં
વન્દનપ્રત્યયે ઇં અત્ર યોગ્યું ઉચિત નથી, એટલા માટે એ અત્ર યોગ્યવામાં આવતું નથી.
શાને લીધે ઉચિત નથી ને યોગ્યવામાં આવતું નથી? ‘તેઓના અવિરતપણાને લીધે,
સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે.’ અર્થાત્ તે સમ્યક્દષ્ટિ કેવલાઓ
પોતે અવિરત છે, એટલે તેઓને ઉદેશીને વન્દનાદિ પ્રત્યયે ઇં પાઠ યોગ્યે ઉચિત નથી.
તેમજ તેઓને ઉદેશીને કરાતો આ કાથોત્સર્ગ સામાન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને તે થકી આમ
જ ઉપકાર થતો દેખાય છે. માટે. અને તે પણુ ‘વચનપ્રામાણ્યને લીધે’—આગમ-
વચનના પ્રમાણપણા થકી તેમ કરવામાં આવે છે.

॥ इति महर्षिभीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवी-
सुजातेन बिद्हेमविशोभिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां छलितविस्तरायां
'सिद्धेभ्यो' इत्यादि क्षत्रम् (सिद्धस्तवः) । तथा 'वैयाचक्षगराच' इ क्षत्रम् ॥

પ્રણિધાન સૂત્ર: 'જય વીયરાય' સૂત્ર

એમ ભક્તિરંગી રંગાયેલા—સવેગભાવિત મતિવતી વિધિથી જેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાત-
દંડકાદિ પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક સકલ યોગઆક્ષેપાર્થે મુક્તાશુકિત મુદ્રાથી પ્રણિધાન કરે છે
એમ વિધિ કહી, અત્રે વિવિધ મુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ગાથાઓ ટીકે છે—

^૧પુનઃ સંવેગમાવિતમતયો વિધિનોપવિશ્ય પૂર્વવત્ પ્રણિપાતદણ્ડકાદિ
પઠિત્વા સ્તોત્રપાઠપૂર્વક તતઃ સકલયોગાક્ષેપાય પ્રણિધાનં કરોતિ કુર્વન્તિ વા,
મુક્તાશુચયા । ડકં ચ—

“પંચંગો પણિવાઓ, થયપાઠો હોઈ જોગમુદ્રાય ।

બંદળ જિણમુદ્રાય, પણિહાળં મુત્તસુતીય ॥ ૧ ॥

દો આપ્ દોળિ કરા, પંચમગં હોઈ ઉત્તમંગ મુ ।

સંમં સંપણિવાઓ, જેઓ પંચગપણિવાઓ ॥ ૨ ॥

અળોળંતરિયંગુલિકોસાગારેહિ દોહિ હત્યેહિ ।

પેટ્ટોચરિકોપ્પરસંઠિપહિ તદ જોગમુદ્રસિ ॥ ૩ ॥

ચતારિ અંગુલાઈ, પુરઓ કળાઈ જત્ય પચ્છિમઓ ।

પાયાળં ઉલ્લંગો, પસા પુણ હોઈ જિણમુદ્રા ॥ ૪ ॥

મુસાસુતી મુદ્રા, સમા જહિ દોવિ ગમિયા હત્યા ।

તે પુણ નિલાદદેસે, લગા અન્ને અલગસિ ॥ ૫ ॥” ૩૫૫

^૧અર્થ:—પુનઃ સવેગથી ભાવિતમતિઆ વિધિથી જેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાતદણ્ડકાદિ
પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક, પછી સકલ યોગાક્ષેપાર્થે (એકે) પ્રણિધાન કરે છે વા (અહુ) કરે છે,
—મુક્તાશુકિતી. દંધુ છે કે—

પંચાંગપ્રણિપાત-સ્તોત્રપાઠ યોગમુદ્રાથી હોય, વંદન બિનમુદ્રાથી, પ્રણિધાન મુક્તા-
શુકિતી. ૧

બે અબ્, બે હાથ, અને પાંચમું ઉત્તમાંગ હોય, એમ સમ્યક્ સંપ્રણિપાત જાણવો. ૨

અન્યોન્ય અંતરિત આંગળીવાળા કોપાકાર બે હાથ પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા
તે પ્રકારે યોગમુદ્રા છે. ૩

આંગળીમાં ચાર અંગુલ અને પાછળમાં બ્યાં છીણા (ચાર અંગુલ) છૂટા પગ હોય,
તે રીતે કાઉસંગ, એ બિનમુદ્રા હોય. ૪

મુક્તાશુકિત મુદ્રા—જેમાં બન્ને ગર્જિત હાથો સમ ન લલાટ દેશે લગાડેલા હોય તે,
અથવા બીજાઓના મતે નહિ લગાડેલા હોય તે. ૫ ૩૫૫

વિવેચન

“અસ્તિ સ્વભાવ જે આપણો દે, રૂચિ વૈરાગ્ય સમેત;

પ્રભુ સન્મુખ વંદન કરી દે, માગીશ આતમ હેત....કુંચુબિનેસરૂ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘પુનઃ સંવેગથી ભાવિતમતિ—સુક્રતાશુક્રિતથી.’ અર્થાત્ સંવેગથી—સદ્ગર્ભ પ્રત્યેના શુદ્ધ પરમાર્થપ્રેમના આવેગથી—ભ્રમભ્રાથી જેની મતિ ભાવિત થઈ છે, એવા સંવેગભાવિતમતિભાવિતાત્માઓ ફરીથી પ્રમાજ્ઞનાદિ વિવિધી ભેસી, અગાડની જેમ પ્રશ્નિપાતદષ્ટકોદિ પકે છે, અને સ્તોત્રપાઠપૂર્વક પછી સકલ યોગના આક્રોષાદે સુક્રતાશુક્રિત મુદ્રાથી એક વા બહુ પ્રશ્નિધાન કરે છે. આ પ્રશ્નિપાત અને વિવિધમુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી માયાઓ અત્રે દાંકી છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે :—(૧) પંચાંગપ્રશ્નિપાત—સ્તવપાઠ યોગમુદ્રાથી, વંદન જિનમુદ્રાથી અને પ્રશ્નિધાન સુક્રતાશુક્રિત મુદ્રાથી કરવું. (૨) બે ગોઠણ, બે હાથ અને પંચસુ માથું એ ભૂમિને સ્પર્શે એમ એનો સમ્યક્ સંપ્રશ્નિપાત—નમન તે પંચાંગ પ્રશ્નિપાત છે. (૩) એક બીજા સાથે અંતરિત—આંકડીઆ વાળેલા આંગળીવાળા કોપાકાર બે હાથ—પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા તે યોગમુદ્રા છે. (૪) આંગળમાં ચાર આંગળ અને પાછળમાં ચાર આંગળથી કંઈક ન્યૂન એમ બે પગ છૂટા રાખી કાયોત્સર્ગ કરવે તે જિનમુદ્રા છે. (૫) જેમાં માતીની છીપની જેમ બન્ને ગર્ભિત—પોલા હાથ સરખા હોય તે વળી તે લલાટદેશે—કપાળ પર લગાડેલા વા બીજાઓના અભિપ્રાયે નહિ લગાડેલા હોય, એવી મુદ્રા તે સુક્રતાશુક્રિત મુદ્રા છે.

આશય પ્રમાણે જે જેને તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રશ્નિધાન છે અને તે થકી સહયોગલાભ હોય છે એમ પ્રશ્નિધાનને પ્રશ્ની, અત્રે અન્યદર્શનીઓનું સંવાદી વચન દાંકે છે—

‘પ્રશ્નિધાનં ચયાચર્યં વચસ્ય તીવ્રસંવેગહેતુઃ, તતોઽવ્ર સહયોગલાભઃ । ચયાહુરન્ચે—

“તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ સમાધિઃ મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત, તતોઽપિ વિશેષ इत्यादि ।” ૨૬૧

પણિકા—તતોઽવ્ર ધ્યાનિ. તતઃ—તે થકી, ઉત્તરપ તીવ્રસંવેગ થકી, અવ્ર—અત્રે, પ્રશ્નિધાને, સહયોગલાભઃ—સહયોગલાભ, શુદ્ધ સમાધિ પ્રાપ્તિ. પર સમયથી પણ સમર્થન કરતાં કહ્યું—ચયાહુઃ—જેમ કહ્યું છે, અન્યે—બીજાઓએ, પતંજલિ પ્રકૃતિએ. જે કહ્યું છે તે જ દર્શાવે છે—

તીવ્રસંવેગનાં—તીવ્રસંવેગવતેને, પ્રમુખ મેક્ષનાંભવાળાઓને, આસન્નઃ—આસન્ન, આશુભાવી, સમાધિઃ—સમાધિ, મનપ્રસાદ, જે થકી એમ સમભવ છે. અત્રે પણ તારતમ્ય અભિધાનાર્થે કહ્યું—મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત—મૃદુત્વાત—મૃદુત્વથી, સુક્રમારતાથી, મધ્યત્વાત—મધ્યત્વથી, અજબન્ય અનુકૂળતાથી, અધિમાત્રત્વાત—અધિમાત્રત્વથી, પ્રમુખતાથી—તીવ્રસંવેગની. તતોઽપિ—તે થકી પણ તીવ્રસંવેગ થકી પણ, પુનઃ મદ વા મધ્ય સંવેગથી તો પૂછું જ શું ! વિશેષઃ ત્રિવિધઃ—ત્રિવિધ વિશેષ છે. આસન્ન, આસન્નતર, આસન્નતરમય સમાધિ. આદિ શબ્દથી મૃદુ—મધ્ય અને અધિમાત્ર એવા મધ્ય-નિયમાદિ ઉપાયથી સમવાયવશાત્ પ્રત્યેકપણે મૃદુ—મધ્ય—અધિમાત્ર ભેદથી સિન્નપણે ત્રિવિધ સમાધિના ભાવને ભીધે તે નવધા (નવ પ્રકારનો) વાચ્ય છે.

અર્થ:-પ્રણિધાન—યથાશય જે જેના તીવ્રસંવેગહેતુ છે. તે થકી અને સદ્વેગલાભ હોય છે. જેમ અન્યોએ કહ્યું છે—

“તીવ્ર સંવેગવતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે,—મૃદુ-મધ્ય-અધિભાત્રપણાને લીધે; તે થકી પણ વિશેષ (હોય છે),” ઇત્યાદિ. ૩૫૬

વિવેચન

“દૂર કરો દાદા પાસછ, ભવ દુઃખકા દેદા;

વાચક જશ કહે દાસકું, દિયો પરમાનંદા.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને—‘પ્રણિધાનં યથાશય’—પ્રણિધાન તે યથાશય,—જે જેના તીવ્રસંવેગહેતુ છે તે—‘યદ્ય યસ્ય તીવ્રસંવેગદેહુઃ’—જેવો જેવો જેનો જે આશય જેને તીવ્ર સંવેગનો

હેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે. અર્થાત્ જેવો જેવો જેનો આશય છે તેનું પ્રણિધાન-અનનિધાન, પ્રસ્તુત ક્રિયામાં પ્રકૃષ્ટપણે સ્થાપન, તીવ્રસંવેગ હેતુ પ્રકૃષ્ટપણે ચિત્ત-આશ, પૂરેપૂરું ચિત્તનું લગાડવું—મૂકવું, તે પ્રણિધાન કહેવાય છે, અને તે તેને તીવ્ર સંવેગનો હેતુ હોય છે. ‘તે થકી અને સદ્વેગ લાભ હોય છે.’—‘તતોઽન્ન સ્વયોગલાભઃ’—તે થકી—તીવ્ર સંવેગ થકી અને પ્રણિધાનમાં સદ્વેગલાભ—શુદ્ધસમાધિપ્રાપ્તિ હોય છે.

આ અંગે અન્યદર્શનીઓએ—‘પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે—‘તીવ્ર સંવેગવતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે’—‘તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિઃ’—મૃદુ-મધ્ય-અધિભાત્ર-પણાને લીધે તે થકી પણ વિશેષ હોય છે.—‘મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત તીવ્ર સંવેગવતોને તતોઽપિ વિશેષઃ’ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ તીવ્રસંવેગવતોને—ઉત્કૃષ્ટ-સમાધિ નિકટ પ્રકૃષ્ટ મોક્ષાભિલાષવતોને—સુસુક્ષ્મોને સમાધિ આસન્ન-નિકટ વર્તે છે,—જે સમાધિ થકી મનઃપ્રસાદ-ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અને તીવ્ર

સંવેગમાં પણ તારતમ્ય-તરતમતા હોય છે, એટલે તીવ્ર સંવેગના મૃદુપણાથી-સુક્રમાર-પણાથી, મધ્યપણાથી-અજઘન્ય અતુટ્કૃષ્ટપણાથી, અધિભાત્રપણાથી-ઉત્કૃષ્ટપણાથી, તે થકી પણ-તીવ્રસંવેગ થકી પણ વિશેષ હોય છે, એટલે આસન્ન, આસન્નતર, આસન્નતમ સમાધિ હોય છે. આદિ શબ્દથી “મૃદુ-મધ્ય ને અધિભાત્ર એવા ચતુર્વિધમાદિ ઉપાયથી સમવાય કરતાં” આ આસન્નાદિ ત્રિવિધ સમાધિના ત્રણ ત્રણ ભેદ કરતાં નવ પ્રકાર થાય છે. જેમકે—આસન્ન મૃદુ સમાધિ, આસન્ન મધ્ય સમાધિ, આસન્ન અધિભાત્ર સમાધિ; આસન્નતર મૃદુ સમાધિ, આસન્નતર મધ્ય સમાધિ, આસન્નતર અધિભાત્ર સમાધિ; આસન્નતમ મૃદુ સમાધિ, આસન્નતમ મધ્ય સમાધિ, આસન્નતમ અધિભાત્ર સમાધિ.

આમ પ્રણિધાન તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે અને તીવ્રસંવેગવતોને સમાધિ આસન્ન-નિકટ વર્તે છે, એટલે આમ પ્રણિધાન-અનનિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાનની જેમ, આત્માને શોગશુભ રત્નને પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાન થઈ પડે છે, એટલે તેને ‘પ્રણિધાન’ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાનની ભૂમિકાવાળાને તો આ આત્મ પ્રણિધાન ઉચિત છે એમ આચાર્યોનો અભિપ્રાય કહી, તે સત્ર અવતારે છે—

^૩પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ પદંવિધમુચિતમિતિ સ્વરયઃ—

જય વીયરાય ! જગગુરુ ! હોડ મમ તુહ્યપમાવઓ મયર્વં ।

ભવનિર્વેદો મગ્ગાણુસારિયા ઇદ્ધફલસિદ્ધી ॥ ૧ ॥

લોચવિરુદ્ધચાઓ, ગુરુજણપૂયા પરત્થકરણં ચ ।

સુહગુરુજોગો તવ્વયણસેવણા આમવમસંહા ॥ ૨ ॥ ૩૫૭

(ઇયાદૃપ કાવ્યાનુવાદ)

વીતરાગ જય પામ ! જગતગુરુ ! વીતરાગ જય પામ !

તુજ પ્રભાવથી મુજને હોજો, ભવનિર્વેદ ભગવાન !

.....જગતગુરુ !

માર્ગાનુસારિપાતું હોજો, હોજો ઇષ્ટફલ મુજ;

દોષવિરુદ્ધનો ત્યાગ હોજો ને, હોજો ગુરુજનપૂજ ....

જગતગુરુ !

પરોપકારકરણ મુજ હોજો, હોજો શુભગુરુજોગ;

ભવપર્યંત તસ વચનનો હોજો, અખંડ સેવનયોગ.

.....જગતગુરુ !

^૩અર્થઃ—પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાને તો એવંવિધ (આવા પ્રકારતું) પ્રણિધાન ઉચિત છે એમ સ્પષ્ટિમા કહે છે—

હે વીતરાગ ! હે જગગુરુ ! તું જય પામ !

મને તહારા પ્રભાવ થકી હે ભગવન !

ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઇષ્ટફલસિદ્ધિ, (૧)

દોષવિરુદ્ધત્યાગ, ગુરુજનપૂજ, પરોપકારણ,

શુભ ગુરુયોગ, તેના વચનની સેવના,—

ભવપર્યંત અખંડ હો ! (૨) ૩૫૭

વિવેચન

“જગતશુર જગતો સુખકંદ રે, સુખકંદ અમંદ આણંદ.”—શ્રી યશોવિજયજી
હેવે આત્રે જે આ પ્રલિધાન કરવામાં આવે છે તે ‘પ્રથમ શુણ્ઠસ્થાન સ્થાને તે
એવંવિધ ઉચિત છે એમ સૂરિઓ કહે છે.’—‘પ્રથમગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ પર્વવિધસુચિતં.’
પ્રથમ શુણ્ઠસ્થાનની ભૂમિકાએ જેઓ સ્થિતિ કરે છે, એવા પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને તે
આ કહેવામાં આવી રહ્યું છે (જયવીયરાય ઇં) એવા પ્રકારનું પ્રલિધાન જ ઉચિત છે;
તેમની પ્રાથમિક ભૂમિકાને યોગ્ય છે, એમ આચાર્ય ભગવતોનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂત્રની સવિસ્તર વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સંવેગરંગી વ્યાખ્યા હરિભદ્રજી ભવનિર્વેદ તથા
માર્ગાનુસારિતા એ પહેલી બે પાત્રનાનો મર્મ સમજાવે છે—

૪ અર્થઃ—વ્યાખ્યા—

‘જય વીતરાગ ! જગદુરો !’ મગધતલ્લોકનાયકસ્યા ડડમન્ત્રગમેત્ત્ ભાવસન્નિધાનાર્થે ।

‘મગધુ મમ ત્વત્પ્રભાવતો’—જાયતાં મે ત્વત્સામર્થ્યેન ‘મગધન્’ ।

કિં તવિત્યાદ—

‘મગનિર્વેદઃ’—સંસારનિર્વેદઃ । ન દ્વ્યતોડનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય ચતતે, અનિર્વિણ્ણસ્ય
તત્પ્રતિષ્ઠાત, તત્પ્રતિષ્ઠાયત્નસ્ય ચ તત્સ્વતોડયત્નત્વાત, નિર્જીવક્રિયાનુસ્ય પપઃ ।

તથા ‘માર્ગાનુસારિતા’—અસદ્ગ્રહવિજયેન ત્ત્વાનુસારિતેત્યર્થઃ । ૩૬૮

૫ અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા—

જય વીતરાગ ! જગદુરો !—હે વીતરાગ ! જગદુરો ! તું જય પામ ! ભગવંત
ત્રિલોકનાથર્થ આ આમંત્રણ લાવસન્નિધાનાર્થે છે.

મગધુ મમ ત્વત્પ્રભાવતઃ—અને તહાર પ્રભાવ થકી હો । અને તહાર સામર્થ્યથી ઉપજે !
મગધન્ । હે ભગવન્ !

તે શુ ? તે માટે કહ્યું—

‘મગનિર્વેદઃ’—ભવનિર્વેદ, સંસારનિર્વેદ, કારણ કે આનાથી (સંસારથી) અનિર્વિણ્ણ
મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી, અનિર્વિણ્ણના તત્પ્રતિષ્ઠાને લીધે, અને તત્પ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વથી
અચત્નપણાને લીધે, આ (યત્ન) નિર્ણવ ક્રિયાનુસ્ય હોય છે.

તથા—‘માર્ગાનુસારિતા’—માર્ગાનુસારિતા, અસદ્ગ્રહના વિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા
એમ અર્થ છે. ૩૫૮

વિવેચન

“શ્રી શુદ્ધમતિ હો જિનવર પૂરવો, એહ મનોરથ માળ;

સેવક જાણી હો મહેરબાની કરી, ભવસંકટથી ટાળ....શ્રી શુદ્ધમતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હેવે ‘જય વીયરાય !’—જય વીતરાય ! ઇં. એ સૂત્રની વ્યાખ્યા—‘હે વીતરાગ ! હે
જગદુરો ! તું જય પામ !’ જેના રંગાદિ વ્યતીત થયા છે એવા હે વીતરાગ ! અને
સમસ્ત જગત કરતાં જેનું શુભશુભગૌરવ શુરુ છે, અધિક છે, ભારી છે, એવા હે જગદ્-

શુક્ર! તું આ જગતમાં જન્મ પામ! તું આ વિદ્યમાં જન્મવંતો વર્ત! 'મગવત્કલિકોકનાથસ્ય આર્મનગમેતત્'—ભગવંત ત્રિલોકનાથતું આ આમંત્રણ ભવસન્નિધાનાર્થે છે,'—માત્-સન્નિધાનાર્થે'—સત્સન્નિધાનની જેમ સન્નિધાન અર્થે—તથા રૂપ ભાવના ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા અર્થે છે.

(૧) 'મને ત્હારા પ્રભાવ થકી હો હે ભગવન્! મને ત્હારા સામર્થ્ય થકી ઉપજે ભવનિર્વેદ—સંસારનિર્વેદ.' હે ભગવન્! મને ત્હારા પ્રભાવ થકી—સામર્થ્ય થકી ભવનિર્વેદ—સંસારનિર્વેદ હો! સંસાર પ્રત્યે કંટાળો—ભવવૈરાગ્ય ઉપજે! કારણ સંસારથી અવિરક્ત કે 'ન ક્ષતોડનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય ચત્તે।'—આનાથી અનિર્વિણ્ણ મોક્ષાર્થે મોક્ષાર્થે ચત્ત કરતો ચત્ત કરતો નથી,' અર્થાત્ આ સંસારથી જે નિર્વેદ પામેલો નથી, કંટાળેલો નથી, વિરક્ત થયેલો નથી, તે મોક્ષ અર્થે ચત્ત—પ્રયાસ કરતો નથી. શાને હીધે? 'અનિર્વિણ્ણસ્ય તત્ત્વતિબન્ધાત્, તત્ત્વતિબન્ધ-

દત્તસ્ય જ તત્ત્વતોડયત્ત્વાત્।'—અનિર્વિણ્ણના તત્ત્વપ્રતિબન્ધને હીધે અને તત્ત્વપ્રતિબન્ધના ચત્તના તત્ત્વથી અચત્તપણાને હીધે,' અર્થાત્ જે સંસારથી નિર્વેદ પામેલો નથી તેને તે સંસારનો પ્રતિબન્ધ હોય છે, અને જેને સંસારનો પ્રતિબન્ધ છે, તે મોક્ષાર્થે ચત્ત કરે તોપણ તેનો તે ચત્ત અચત્ત જ છે. કારણ કે 'નિર્જીવક્રિયા મુલ્યપવઃ।' 'આ (ચત્ત) નિર્જીવ ક્રિયા મુલ્ય હોય છે.' ભવપ્રતિબન્ધનો આ ચત્ત નિર્જીવ—જીવ વગરની, નિર્જીવન-નિષ્પ્રાણ, ખાલી યોગ્યા જેવી ક્રિયા બરાબર હોય છે. તાત્પર્ય કે—મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા મુસુલુ—ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દેશ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ હોય, આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે. સંસાર ભલો છે, રૂઠો છે, એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિ-નંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તો પણ પામી શકે નહિ. કારણકે ભવબંધનથી ખરેખર છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? એટલા માટે જ અત્રે મોક્ષચત્તના મૂળરૂપ ભવનિર્વેદની—અંતરંગ વૈરાગ્યની યાચના કરી.

(૨) 'માર્ગાનુસારિતા'—અસદ્ગ્રહના વિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા એમ અર્થ છે. 'અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતા.' જે ભવનિર્વેદ પામી માત્ર મોક્ષને જ ઇચ્છે છે, એવો ખરેખરો મુસુલુ પુરુષ તે મોક્ષમાર્ગનું અનુસારિત્ય માગે છે. કેમ સુક્ત થતું એ જ એની જોડ ઇચ્છા છે, એટલે તે સર્વત્ર અસદ્ગ્રહ છોડી દઈ, અસદ્ગ્રહનો વિજય કરી સત્પણ્ણને જ ગ્રહે છે, અર્થાત્ તે તત્ત્વને જ—પરમાર્થને જ અનુસરનારા હોય છે. ભવનિર્વેદ પામેલો વૈરાગ્યવાસિત મુસુલુ જીવ આવી માર્ગાનુસારિતાની જ પ્રશ્ન પાસે યાચના કરે છે.

ધૃત્વશસિદ્ધિ આદિ વચ્ચી ચાર યાચનાનો ભાવાર્થ કયે છે—

'તથા 'ફલ્લસિદ્ધિઃ'—અવિરોધિકલનિષ્પત્તિઃ । જાતો દીક્ર્ણાવિષાતાભાવેન સૌમનસ્યે, તત્ત ડપાદેયાદરઃ, ન ત્વચમન્યત્રાનિવૃત્તોત્સુલ્લસ્યેત્યયમપિ વિદ્વક્ષ્ણનવાદઃ ।

તથા 'કોકવિકલ્પત્યાગઃ'—કોકસંક્લેષકરણેન તદનર્થયોજનવા મહદેતદપાપચ્છાનં ।

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિતાદિપૂજેતિ ભાવઃ ।

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિહ્નમેતત્ । ૩૬૯

અર્થ—તથા—‘ઈષ્ટફલસિદ્ધિઃ’—ઈષ્ટફલસિદ્ધિ, અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ; કારણકે આ (ઈષ્ટફલસિદ્ધિ) થકી ઇચ્છાવિષાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે, તે (સૌમનસ્ય) થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે; પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેયઆદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.

તથા—‘લોકવિરુદ્ધત્યાગઃ’—લોકવિરુદ્ધત્યાગ, લોકના સંકલેશકરણ વડે કરીને તેની અનર્થચિન્તાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે.

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—ગુરુજનપૂજા, માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—અને પરાર્થકરણ, જીવલોકસાર એવું આ પૌરુષચિહ્ન છે. ૩૫૬

વિવેચન

“પ્રતિત ઉદ્ધારણ હો તારણવત્સલ, કર અપણાયત એહે;

નિત્ય નિરાગી હો નિરપૂઠ જ્ઞાનગી, શુદ્ધ અવસ્થા દેહે....શુદ્ધમતિ.”—કી દેવચંદ્રશ

(૩) તથા—‘ઈષ્ટફલસિદ્ધિઃ—અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ.’ આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળો મુમુક્ષુ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ—અવિરોધિ ફલની પ્રાપ્તિ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. ‘કારણ કે આ થકી ઇચ્છાવિષાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે.’ —‘અતો હિ ઇચ્છાવિષાતામાવેન સૌમનસ્ય’, આ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ થકી ઇચ્છાવિષાતનો—ઈચ્છાભંગનો અભાવ હોય છે, એટલે એક પ્રકારનું સૌમનસ્ય—સુમનસ્પણું—ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અને ‘તે થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે,’ —‘તત્ત ઉપાદેયાદરઃ’. તે સૌમનસ્ય થકી—ચિત્તપ્રસન્નતા થકી તે ઉપાદેય એવા દેવ પ્રત્યે ને તે દેવની પૂજા—લક્ષિત આદિ પ્રત્યે આદર—પ્રયત્ન હોય છે. ‘પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેય આદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.’ અન્યત્ર—અન્ય મનઃકામના સંબંધી જેનું ઔત્સુક્યપણું દૂર થયું નથી, મનઃ કામના પૂર્વે નહિ થવાથી જેના મનને નિરાંત નથી, તેને અમતાને—આકુલતાને લીધે, પ્રસ્તુત દેવાદિ ઉપાદેય પ્રત્યે આદર હોતો નથી. એટલા માટે ચિત્તની નિરાકુલતા અર્થે આ મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ હો એવી પ્રભુ પાસે યાચના પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળા મુમુક્ષુને સમુચિત છે, એમ વિદ્વજ્જનો વહે છે.

પણિકા—અતો હિ ઇત્યાદિ અતઃ—આ થકી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થકી, હિ—કારણ કે, ઇચ્છાવિષાતામાવેન—ઈચ્છાવિષાતના અભાવથી અભિલાષભંગની નિવૃત્તિથી, શું ? તે માટે કહ્યું—સૌમનસ્ય—સુમનસ્પણું, ચિત્તપ્રસાદ. તતઃ—તે થકી સૌમનસ્ય થકી, ઉપાદેયાદરઃ—ઉપાદેય—ઉપાદેયમાં, દેવપૂજાર્થ, આદરઃ—આદર, પ્રયત્ન. અન્યથા પણ કાષ્ઠને આ હોય એમ આશંકાને કહ્યું : ન તુ—પુનઃ અયમ્—આ, ઉપાદેય આદર, અન્યત્ર—જીવનઉપાય આદિમાં, અનિવૃત્તૌત્સુક્યસ્ય—જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત નથી તેને, જેનો આકાંક્ષાતિરેક અચાકૃત છે તેને, —તેના ઔત્સુક્યથી ચિત્તની વિહલીકૃતપણુને લીધે.

(૪) તથા 'લોકવિરુદ્ધત્યાગ'—લોકના સંકલેશ કરવું વટે કરીને તેની અનર્થ-ચોજનાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે' લોકથી વિરુદ્ધ હોય એવું આચરે તો લોકને સંકલેશ ઉપજે, તેથી તે લોક તરફથી અનર્થવટના થાય, અને તેથી કરીને પોતાને મોટું ચિત્તઅસંમાધિરૂપ અપાયનું—આત્મહાનિનું—સુંકશાનીનું—સંકલેશનું સ્થાન હોય, એટલા માટે લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવા ચોગ્ય છે, એમ બાણી મુમુક્ષુ ચિત્તસમાધિને અર્થે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરે છે.

(૫) તથા 'ગુરુજનપૂજા'—માતાપિતાદિની પૂજા એમ બાબ છે.' માતાપિતા-કલાચાર્ય વગેરેની પૂજા. આ પોતાના ઉપકારી ગુરુજનની પૂજા તે પૂર્વસેવાનો પ્રકાર છે. ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ—ભાઈ—બહેન વગેરે, તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો—જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને ઇષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે. તેના પ્રત્યે નમન, વિનય, અભ્યુત્થાનાદિ કરવા તે પૂજનપ્રકાર છે, અને તે પોતાની ફરજ છે એમ બાણી મુમુક્ષુ પ્રભુ પાસે તેની પ્રાર્થના કરે છે.

(૬) તથા 'પરાર્થકરણ'—ત્રીલોકસારં પૌરુષચિહ્નમેતત્ । એવલોકસાર એવું આં આ પૌરુષચિહ્ન છે.' બીજા એવો પ્રત્યે ઉપકાર કરવો—પરોપકાર કરવો—એ જગતમાં સારજૂત એવું પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. એટલે મોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ એવે પોતાના તનુ, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ અન્ય એવાના ઉપકાર અર્થે ખર્ચવી એ જ ઉચિત છે. એમ બાણી મુમુક્ષુ એવ પ્રભુ પાસે આ પરોપકારકરણની પ્રાર્થના પણ કરે છે.

આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય છે એ રહસ્ય કહી, શુભશુભોગ ને તદ્વચનસેવના એ ઉદ્દેશી એ ચાચનાનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

‘સત્યેતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે લોકોત્તરધર્માધિકારીત્યત આદ—

‘શુભશુભોગો’—વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્તાચાર્યસમ્બન્ધઃ । અન્યથાડપાન્તરાલે સદોષ-પથ્યલામતુલ્યોડયમિત્યયોગ વવ ।

તથા ‘તદ્વચનસેવના’ ચયોદિતગુરુવચનસેવના, ન જાતુચિદયમહિતમાહેતિ । ૩૬૦

‘અર્થ’—આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય, એટલા માટે કહ્યું—

‘શુભશુભોગો’—શુભશુભોગ, વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યના સંબંધ. અન્યથા અપાન્તરાલમાં સદોષ પથ્યલાલ તુલ્ય આ (હોય) એટલા માટે અયોગ જ છે.

તથા—‘તદ્વચનસેવના’—તેના વચનની સેવના, યથોદિત ગુરુવચનની સેવના—કહી પણ આ (શુભ શુભ) અદિત કહે નહિ એટલા માટે. ૩૬૦

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિત્રાદિવૃજેતિ માવઃ ।

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિદ્વમેતત્ । ૩૫૯

અર્થઃ—તથા—‘દૃષ્ટફલસિદ્ધિઃ’—ઇષ્ટફલસિદ્ધિ, અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ; કારણકે આ (ઇષ્ટફલસિદ્ધિ) થકી ઇષ્ટાવિધાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે. તે (સૌમનસ્ય) થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે; પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેયઆદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.

તથા—‘લોકવિરુદ્ધત્યાગઃ’—લોકવિરુદ્ધત્યાગ, લોકના સંકલેશકરણ વડે કરીને તેની અનર્થથોજનાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે.

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—ગુરુજનપૂજા, માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—અને પરાર્થકરણ, છવલોકસાર એવું આ પૌરુષચિદ્વ ૩૫૯

વિવેચન

“મતિત ઉદ્ધારણ હો તારણવત્સલ, કર અપણાયત એહ;

નિત્ય નિરાગી હો નિસ્પૃહ જ્ઞાનની, શુદ્ધ અવસ્થા દેહ....શુદ્ધમતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૩) તથા—‘ઇષ્ટફલસિદ્ધિઃ—અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ.’ આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળો સુસુક્ષ્મ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ—અવિરોધિ ફલની પ્રાપ્તિ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. ‘કારણ કે આ થકી ઇષ્ટાવિધાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે.’—‘અતો हि इच्छाविधाताभावेन सौमनस्य’, આ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ થકી ઇષ્ટાવિધાતનો-ઇષ્ટાભંગનો અભાવ હોય છે, એટલે એક પ્રકારનું સૌમનસ્ય—સુમનસપણું—ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અને ‘તે થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે,’—‘તત્ત ઉપાદેયાદરઃ’. તે સૌમનસ્ય થકી—ચિત્તપ્રસન્નતા થકી તે ઉપાદેય એવા દેવ પ્રત્યે ને તે દેવની પૂજા-ભક્તિ આદિ પ્રત્યે આદર-પ્રયત્ન હોય છે. ‘પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેય આદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.’ અન્યત્ર—અન્ય મનઃકામના સંબંધી જેનું ઉત્સુકપણું દૂર થયું નથી, મનઃ કામના પૂરી નહિ થવાથી જેના મનને નિરાંત નથી, તેને વ્યગ્રતાને—આકુલતાને લીધે પ્રસ્તુત દેવાદિ ઉપાદેય પ્રત્યે આદર હોતો નથી. એટલા માટે ચિત્તની નિરાકુલતા અર્થે આ મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ હો એવી પ્રભુ પાસે યાચન પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળા સુસુક્ષ્મે સંસુચિત છે, એમ વિદ્વજ્જનો વદે છે.

પંક્તિકા—અતો हि ईत्यादि अतः—આ થકી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થકી, हि—કારણ કે, इच्छाविधाता-ભાવેન—ઇષ્ટાવિધાતાના અભાવથી અભિધાપકમંત્રી નિવૃત્તિથી, શું ? તે માટે કહ્યું—સૌમનસ્ય—સુમનસ-પણું, ચિત્તપ્રસાદ. તત્ત—તે થકી સૌમનસ્ય થકી, ઉપાદેયાદરઃ—ઉપાદેય—ઉપાદેયમાં, દેવપૂજાદિમાં, આદરઃ—આદર, પ્રયત્ન. અન્યથા પણ કોઈને આ હોય એમ આશંકીને કહ્યું :—न तु—પુનઃ અયમ્—આ, ઉપાદેય આદર, અન્યત્ર—છવલોકપાલ આદિમાં, अनिवृत्तौत्सुक्यस्य—જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત નથી. તેને, જેનો આકાંક્ષાતિરેક અન્યાદત્ત છે તેને,—તેના ઔત્સુક્યથી ચિત્તની વિકલ્પકૃતપણાને લીધે.

(૪) તથા 'લોકવિરુદ્ધત્વામ—લોકના સંકલેષ કરણ વડે કરીને તેની અનર્થ-
ચોજનાથી આ મહત્ત્વ અપાયસ્થાન છે' લોકથી વિરુદ્ધ હોય એવું આવશે તો લોકને
સંકલેષ ઉપર, તેથી તે લોક તરફથી અનર્થવટના થાય, અને તેથી કરીને ચોતાને ચોટું
ચિત્તઅસમાધિરૂપ અપાયતું—આત્મહાનિતું—તુકચાનીતું—સંકલેષતું સ્થાન હોય, એટલા માટે
લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવા ચોચ છે, એમ બધી યુગ્યુ ચિત્તસમાધિને અર્થે લોકવિરુદ્ધ-
ત્યાગની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરે છે.

(૫) તથા 'શુદ્ધજનપૂજા'—માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે, માતાપિતા-
કલાચાર્ય વગેરેની પૂજા. આ ચોતાના ઉપકારી શુદ્ધજનની પૂજા તે પૂર્વસેવાનો પ્રકાર છે,
શુદ્ધો એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એવોના પ્રાતિજ્ઞા—ભાષ્ય—અહેન વગેરે, તથા
મૈત્રી ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો—જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને પ્રીત,
મૈત્રી શુદ્ધવર્ગ છે, તેના પ્રત્યે નમન, વિનય, અભ્યુદયાનાદિ કરવા તે પૂજનપ્રકાર છે,
અને તે ચોતાની ફરજ છે એમ બધી યુગ્યુ પ્રભુ પાસે તેની પ્રાર્થના કરે છે.

(૬) તથા 'પરાધર્મકરણ'—શ્રીલોકસાર પૌરુષચિદ્દેવેત્ત્વ. એપલોકસાર એટલું
આ પૌરુષચિદ્દેવ છે, બીજા એવા પ્રત્યે ઉપકાર કરવો—પરોપકાર કરવો—એ જગતમાં
સારમત્ત એવું ગુરુપાદ્યું ચિદ્દેવ છે, એટલે ચોક્ષાભિલાષી યુગ્યુ એવે ચોતાના તન, મન,
ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ અન્ય એવાના ઉપકાર અર્થે ખર્ચવી એ જ ઉચિત છે,
એમ બધી યુગ્યુ એવ પ્રભુ પાસે આ પરોપકારકરણની પ્રાર્થના પ્રભુ કરે છે.

આપણું લૌકિક ચોર્મ સતે લોકાત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય છે એ સ્પષ્ટ કરી, શુદ્ધચરણો ને
તૃપ્તચરણોને એ ઉલ્લી ને વચનનો પરમાર્થ પ્રકાશ છે—

સત્યોત્પત્તિ લૌકિકે સૌન્દર્યે લોકોત્તરચર્મ્માધિકારીત્વત્વાદ—

'શુભગુરુયોગો'—વિશિષ્ટચારિત્રગુણધર્મસમ્બન્ધઃ । અન્યથાડપાન્તરાલે સર્વોપ-
પચ્ચકામતુલ્યોડયમિત્યયોગ યત્ત ।

તથા 'તત્ત્વચનસેવના' ચયોદિતગુરુચનસેવના, ન જાતુચિદ્વચમહિતમાહેતિ ।^{૧૧૦}

અર્થ—આપણું લૌકિક ચોર્મ સતે લોકાત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય, એટલા
માટે કહ્યું—

'શુભગુરુયોગો'—શુભગુરુયોગ, વિશિષ્ટ ચારિત્રચક્ર આચાર્યનો સંબંધ, અન્યથા
અપાન્તરોક્ષમાં સદાય પચ્ચકાલ તુલ્ય આ (હોય) એટલા માટે અયોગ જ છે.

તથા 'તત્ત્વચનસેવના'—તેના વચનની સેવના, વચોદિત ગુરુવચનની સેવના—કરી
પણ આ (શુભ ગુરુ) અહિત કહે નહિ એટલા માટે^{૩૬૦}

વિવેચન

“ પ્રભુભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ ચેળવવા શુરુ ભગવાન.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
 અને—‘ સત્યેતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે ’—‘ આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર
 ધર્મનેા અધિકારી હોય,’—‘ લોકોત્તરધર્મોચ્ચિકારી ’. અર્થાત્ આ ભવનિર્વેદથી માંડીને
 પરાર્થકરણ પર્યંત જે કહ્યું તેટલું લૌકિક ભાવનું સૌન્દર્ય—સુન્દરપણું હોય, તે જ લોકો-
 ત્તર ધર્મનેા અધિકારી—યોગ્ય પાત્ર હોય; અને પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક એવું પૂર્વસેવારૂપ
 આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય પણ ન હોય, તે લોકોત્તર ધર્મની ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે
 તોપણ તે તેનેા વાસ્તવિક ખરેખરેા અધિકારી થઈ શકતો નથી, એટલા માટે કહ્યું—

(૭) ‘ શુભશુરુયોગ: ’—શુભશુરુયોગ—વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યનેા સંબંધ,
 ‘ વિશિષ્ટચારિત્રયુક્તચાર્યસમ્બન્ધ: ’. વિશિષ્ટ—જ્ઞાનદર્શનપ્રધાન ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્ય-
 યનેા સંબંધ—સદ્શુરુના યથોક્ત લક્ષણ જેનામાં છે તેવા જ સાચા સત્શુરુનેા યોગ તે
 શુભશુરુયોગ છે. ‘ અન્યથાડપાન્તરાલે સદોષપથ્યલામતુલ્યોડયમ્ ’—‘ અન્યથા અપાન્ત-
 રાલમાં સદોષને પથ્યલાલ તુલ્ય આ હોય એટલા માટે આ અયોગ જ છે.’—‘ દુષ્પ-
 યોગ ઇવ ’. નહિં તો વચમાં જ સદોષને—જવરાદિદોષવંતને પથ્યલાલ તુલ્ય આ થઈ
 પડે, એટલે શુભશુરુયોગ પણ અયોગ જ થઈ પડે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત પૂર્વસેવાને ઉચિત
 ભવનિર્વેદાદિ પદ્ લૌકિક સૌન્દર્યસંપત્તિ જેને હજી પ્રાપ્ત નથી કરી, એવા અનધિકારી
 જીવને શુભશુરુનેા યોગ પણ જવરાદિ દોષવંતને પથ્યલાલ ભરાબર હોઈ, તે અયોગ જ
 થઈ પડે છે. એટલા માટે પ્રસ્તુત લૌકિક સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ પછી જ આ શુભશુરુ-
 યોગની પ્રાર્થના કરી.

(૮) તથા—તદ્વચન સેવના—તેના વચનથી સેવના, યથોદિત શુરુવચનની સેવના,
 —‘ કદી પણ આ (શુભશુરુ) અહિત કહે નહિં એટલા માટે.’—‘ ન જાતુચિદયમહિલ-
 માહેતિ ’ અર્થાત્ યથોક્ત શુરુના વચનનું પાલન, સેવન, આરાધન કરવું,—એમ નાણીને
 કે આ શુભશુરુ કદી પણ અહિત—જીવનું અકલ્યાણકારી કહે જ નહિં, પણ હિત જ-
 કલ્યાણકારી જ કહે, માટે.

આ અષ્ટવિધ પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાપ્તિ ‘ ભવ પર્યંત અખંડ ’ હો એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી,
 આટલી કલ્યાણપ્રાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિમગ્ની મોક્ષ હોય છે. અને આ પ્રાર્થનારૂપ પ્રાણિધાન અચિન્ત્ય
 ચિન્તામાંથી ભગવંતના પ્રભાવથી ફળે જ છે, એમ આ જે ગાથાનેા અર્થ પૂર્ણ કરે છે.—

૭ ન સકૃત્ નાવ્યરૂપકાલમિત્યાહ—

‘ આશ્વમસખંડા ’—આજન્મ આર્સંસારં વા સમ્પૂર્ણાં મવતુ મમેતિ ।

પતાવત્કલ્યાણાવાપ્તૌ દ્રાગેવ નિયમાદપવર્ગઃ । ફલતિ ચૈતદચિન્ત્યચિન્તામગેર્ભગતઃ
 પ્રભાવેનેતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥ ૬૨૬ ॥

‘ભવપર્યંત અખંડ’ પ્રાર્થનારૂપ પ્રણિધાન અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંત થકી ફળે જ છે ૬૨૭

‘અર્થ:-નહિ’ કે એકવાર, નહિ’ કે અદ્વકાલ પણ, એટલા માટે કહ્યું —
‘આમવમચ્છન્દા’—આભવ (ભવ પર્યંત) અખંડ. આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ
મને હો!

આટલા કલ્યાણની અવાસિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી અપવર્ગ (હોય છે), અને આ
(પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી ફળે જ છે. એમ ગાથાદ્વયનો
અર્થ છે. ૩૬૧

વિવેચન

“વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોએ નિર્મળી;
તુજ શાસન અનુયાયી, વાસન ભાસન હો તત્તરમણુ વળી....સેવા ઇન્ધર દેવ”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

આ પ્રાર્થના કરી તે ‘નહિ’ કે એકવાર, નહિ’ કે અદ્વકાલ પણ’ માટે, એટલા
માટે કહ્યું ‘આમવમચ્છન્દા—આભવ અખંડ, આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ’ મને હો!’
જન્મ પર્યંત વા સંસાર પર્યંત મને સંપૂર્ણ હો!

અને — ‘પ્રસાત્વત્કલ્યાણાવાપ્તૌ’ આટલા કલ્યાણની અવાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી
અપવર્ગ (હોય છે)—‘દ્રાગેવ નિયમાવપર્ગ:’, આટલું જે યાત્રુ તેટલું કલ્યાણ જો
પ્રાપ્ત થયું, તો પછી શીઘ્ર જ વિના વિલંબે નિયમે કરીને અવશ્ય ચોક્કસ હોય છે. ‘અને
ફલતિ ચૈતત’, આ (પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી ફળે જ છે,’
—‘અચિન્ત્યચિન્તામણે ભૃગવતઃ પ્રભાવેન’ આ જે પ્રણિધાન—કલ્યાણપ્રાર્થના છે તે
અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના માહાત્મ્યથકી અવશ્ય ફળવતી હોય જ છે.

ચોક્કસ છે ફળ જેનું એવું આ પ્રણિધાન નિદાન નથી, પણ અસંગતાસક્ત મહાન ચિત્તવ્યાપાર છે,
એમ પ્રણિધાને પ્રશસે છે—

‘સકલશુભાનુષ્ઠાનનિવચ્ચનમેતત્, અપવર્ગાફલમેવ, જનિવાનં, સદ્ભક્ષણાયોગાદિતિ
દર્શિતં । અસદ્ભક્ષણાયોગાદિતિ ૬૨૨

‘અર્થ:-સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિબંધન એવું આ અપવર્ગ (ચોક્કસ) ફલવાળું જ છે;
અનિદાન છે, તેના ભક્ષણના અયોગને લીધે,—એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ અસંગતાસક્ત
એવો મહાન ચિત્તવ્યાપાર છે. ૩૬૨

વિવેચન

“કેશો તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ યાયું રે;
વાચક થશ કહે સાંધણું, ફળશે જો સુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયભ

અને ‘સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિબંધન, એવું આ (પ્રણિધાન) અપવર્ગ કૃણવાળું જ છે.’—‘સકલશુમાનુષ્ઠાનનિબંધનમેતત્’, આ પ્રણિધાન સર્વ શુભ-પ્રશસ્ત અનુષ્ઠાનનું—સત્ક્રિયાનું કારણ છે, અને એનું કૃણ અપવર્ગ-મોક્ષ જ છે,—મોક્ષકૃત્વવાળું આ ‘અપવર્ગફલમેવ’; સાચા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલું આ પ્રણિધાન પ્રણિધાન અનિદાન મોક્ષકૃણ આપે જ છે. તેમજ—‘અનિદાન’ આ પ્રણિધાન ‘અનિદાન છે, તેના લક્ષણના અયોગને લીધે, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.’ અર્થાત્ આ પ્રણિધાન છે તે નિદાન નથી, કારણ કે ધર્મકલ્પદ્રુમને જે આશા-ભાવથી કાપી નાંખે છે એવું આ નિદાન તો દ્વેષ-અભિવંશ-મોહરૂપ છે, એનું લક્ષણ અત્ર પ્રણિધાનમાં ઘટતું નથી, એ પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધ સૂત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યું છે. અને ‘આ પ્રણિધાન અનિદાન છે એટલું જ નહિ’ પણ ‘આ અસંગતાસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર છે.’—‘અસંગતાસક્તચિત્તવ્યાપાર एष महान्’ આ પ્રણિધાન તો અસંગતામાં સક્ત-ચોંટેલો અથવા અસંગતામાં-અનાસક્તપણામાં આસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર-ચિત્તપ્રવૃત્તિ છે; એમાં રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ સંગનો રૂપર્શ છે જ નહિ, પણ અસંગપણોનો જ સંગ છે.

પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, માટે આ એમ કર્તાવ્ય જ છે. ઈ. યુક્તિથી દર્શાવી આચાર્યજી યુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરે છે—

‘ન જ પ્રણિધાનાદતે પ્રવૃત્ત્યાદયઃ’, પર્વ કર્તવ્યમેવૈતદિતિ । પ્રણિધાનપ્રવૃત્તિવિષ્ણજ્વ-ફલવિનિયોગાનામુત્તરોત્તરમાવાત, આશયાનુરૂપઃ કર્મવન્થ इति । न खलु तद्विपाकतोऽह्यासिद्धिः ह्यात । युक्त्यागमसिद्धमेतत् । अन्यथा प्रवृत्याद्ययोगः, उपयोगमावादिति । ૩૬૩

‘અર્થઃ—અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, એમ આ કર્તાવ્ય જ છે. પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજ્ય, ફલ, વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે. આશયાનુરૂપ કર્મવન્થ છે એટલા માટે. ખરેખર ! તેના (કર્મના) વિપાક થકી આની (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય. યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે; અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),—ઉપયોગ-અભાવને લીધે. ૩૬૩

વિવેચન

“એક અરજ સેવક તણી રે, અવધારો જિનદેવ ।

કૃપા કરી મુજ હીજિયે રે, આનંદધન પદસેવ....વિમલ જિન.”—શ્રીઆનંદધનજી

હવે આચાર્યજી યુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરતાં વહે છે—

‘ન જ પ્રણિધાનાદતે પ્રવૃત્ત્યાદયઃ’, અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી.’ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ પ્રણિધાન આશય ન હોય, તો ઉત્તરભૂમિકારૂપ પ્રવૃત્તિ—

પ્રણિધાન શિવાય વિઘ્નજ્ય આદિ આશય હોય જ નહિ, ‘એમ આ કર્તાવ્ય જ પ્રવૃત્તિ આદિ નથી છે, એટલા માટે આ પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય જ છે. શા માટે તો કે

પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજ્ય, ફલને વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે, આશયાનુરૂપ કર્મવન્થ છે એટલા માટે’, અર્થાત્ પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજ્ય,

સિદ્ધિ, વિનિયોગ એ ઉત્તરોત્તર વિશાળ આશયની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર કરે જ હોય છે, એટલે જેવો જેવો તે તે આશય તેવો તેવો તેને અનુરૂપ-ચોગ્ય કર્મબંધ હોય છે એટલા માટે. ‘આશયનુરૂપઃ કર્મબંધઃ’ इति, અને પ્રણિધાનથી પણ તેને અનુરૂપ શુભકર્મ-બંધ હોય છે એટલે ‘અરેખર! તેના (કર્મના) વિપાકથી આની (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય’, અર્થાત્ તે શુભ કર્મબંધ ઉદય આવી તેનો વિપાક-ફળઉદય લાખવે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રણિધાનની અસિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધિ જ છે. ‘સુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),-ઉપયોગઅભાવને લીધે.’ એમ જો પ્રણિધાનની સિદ્ધિ ન હોય, તો પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનો યોગ પણ ન થતે, કારણ કે તેના મૂળભૂત પ્રણિધાનનો અભાવ છે માટે.

આ પ્રણિધાન આદિનું સ્વરૂપ સમજવું સુસુક્ષ્મને ખાસ ઉપયોગી હોવાથી, તે સમજવા માટે પોઠશક અંશમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તે અનુસાર કંઈક વિચાર કરીએ છીએ:—ધર્મ* છે તે ચિત્તપ્રભવ-ચિત્તથી જન્મ પામનાર ધર્મ ‘ચિત્તપ્રભવ’ છે, અર્થાત્ ધર્મનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ચિત્ત છે. કારણ કે જે ક્રિયા અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ છે તે અધિકરણાશ્રયી કાર્ય છે, અર્થાત્ પોતાના આધારભૂત : ચિત્ત-તે ધર્મ આશ્રયનું કાર્ય તે જ ક્રિયા છે. એટલે મલવિગમરૂપ ક્રિયાથી પુષ્ટિઆદિમત્ જે આ ચિત્ત તે જ આ ધર્મ છે. અને શાગતિ-તે મલ છે ને તેનો વિગમ નિશ્ચયે કરીને આગમના સતયોગ થકી હોય છે; આમ મલ-વિગમરૂપ ક્રિયા વડે કરીને ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ એટલે પુણ્યનો ઉપચય ને શુદ્ધિ એટલે પાપના ક્ષયથી નિર્મલતા હોય છે. આ પુણ્યઉપચય ને પાપક્ષય એ ઉભય અનુબંધિ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળું હોતાં કરે કરીને પરા સુક્તિ હોય છે; પણ પ્રણિધાન આદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદના-અનુભૂતિ શિવાય આ ઉભય સાનુબંધ હોતું નથી; અને જિન્નઅંધિ નિર્મલ યોધવંતને આ પ્રણિધાનાદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદના—આત્માનુભૂતિ પરા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. અને આ શુભાશય પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિશ્લેષ, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ એમ પ્રાયે પંચ પ્રકારનો ધર્મશોએ કહ્યો છે. એનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે :—

* “ધર્મસિદ્ધિમયો યતઃ ક્રિયાઽધિકરણાશ્રયં કાર્યમ્ ।
મલવિગમેનૈતત્ સહુ પુષ્ટિવાદિમદેષ વિદ્યેયઃ ॥
રાગાદયો મહાઃ સ્વવાગમસહોગતી વિગમ પવામ્ ।
તદયં ક્રિયાઽત્ત એવં હિ પુષ્ટિઃ શુદ્ધિઃ ચિત્તસ્ય ॥
પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા ।
અનુબન્ધિનિ દ્વયેડાસ્મન્ ક્રમેણ સુક્તિઃ પરા જ્ઞેયા ॥
ન પ્રણિધાનાભાશયસંવિદ્યતિરેકતોઽનુબન્ધેતત્ ।
મિશ્રગ્રન્થેર્નિર્મલબોધવતઃ સ્વાદિયં ચ પરા ॥
પ્રણિધિપ્રવૃત્તિવિવ્જનયસિદ્ધિવિનિયોગમેવતઃ પ્રાયઃ ।
ધર્મૈર્ભૌરુચાતઃ શુભાશયઃ પશ્ચધાઽવ વિદ્યૌ ॥

તેમાં-એ પ્રણિધાન * છે ‘તત્સમયે સ્થિતિમત્’ અર્થાત્ તે સમયે જે અનુક્રમ-ધર્મસ્થાન આરાધન પ્રસ્તુત હોય તેમાં એકાગ્રતારૂપ (Concentration) સ્થિતિવાળું—સ્થિરતાવાળું હોય છે; તેમજ ‘તદ્ધઃ કૃપાનુગ’ અર્થાત્ પોતાનાથી નીચેની દશાવાળા અન્ય જીવો પ્રત્યે તુચ્છકાર ભાવવાળું નહિ, પણ કૃપાપરાયણ એવું હોય છે. અને વિશુદ્ધ ભાવનારૂપ આ જે પ્રણિધાન કરવામાં આવે છે તે ‘નિરવધ વસ્તુવિષયી’ અર્થાત્ નિષ્પાપ નિર્દોષ વસ્તુ સંબંધી જ કરાય છે, તેમજ તે ‘પરાધી’ નિષ્પત્તિથી સાર*—પરોપકારસિદ્ધિથી સારભૂત એવું હોય છે.

તે અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં જ યત્નાતિશયથી પ્રવર્તેલું તે પ્રવૃત્તિ છે. તે કેવી હોય? ‘શુભ-સાર ઉપાય સંગત’—તે ધર્મસ્થાનના સાધક એવા શુભ-પ્રશસ્ત અને સાર-સાર ભૂત-શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ ઉપાયથી યુક્ત એવી હોય; તેમજ ‘આત્મસુક્ય વિવર્જિતા જ’ અર્થાત્ દલ માટેની અધીરજરૂપ ઉત્સુકતાથી અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતારૂપ ઉત્સુકતાથી સર્વથા રહિત એવી ધીરજવાળી નિરત્સુક નિરાકુલ જ હોય; આ સત્પ્રવૃત્તિ અવન્ય-અચૂક દલદાયિની છે એવા દલ નિશ્ચયને લીધે, દલમાં વિલંબ થાય તોપણ ધીરજ ખૂટે નહિ* ને પ્રવૃત્તિ છૂટે નહિ* એવી ધીર હોય.

વિઘ્નજય તે હીન મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે; અને માર્ગમાં કંટક-વિઘ્ન-જયરવિઘ્ન-મોહવિઘ્નના જય સરો તે હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્નજય વિઘ્નજય બધાવો. આ વિઘ્નજય ‘પ્રવૃત્તિદલવાળો’ છે, અર્થાત્ વિઘ્નજયનું દળ પ્રસ્તુત ધર્મસ્થાનમાં ઝોર ઝેરથી શૂરવીરપણે પ્રવૃત્તિ બાહ્ય રાખવી એ જ છે. કારણ કે—

* “પ્રણિધાનં તત્સમયે સ્થિતિમત્ તદ્ધઃ કૃપાનુગં ચૈવ ।
નિરવધવસ્તુવિષયં પરાર્થનિષ્પત્તિસારં ચ ॥

તત્રૈવ તુ પ્રવૃત્તિઃ શુભસારોપાયસક્લતાઽત્યન્તમ્ ।
અધિકૃતયત્નાતિશયાદૌત્સુક્યવિવર્જિતા ચૈવ ॥
વિઘ્નજયસ્ત્રિવિધઃ સ્વલુ વિજ્ઞેયો હીનમધ્યમોત્કૃષ્ટઃ ।
માર્ગે હૃદ કણ્ટકજ્વરમોહજયસમઃ પ્રવૃત્તિફલઃ ॥

સિદ્ધિસ્તત્તદ્ધર્મસ્થાનાજાપ્તિરિદ્ધ તાત્વિકી જ્ઞેયા ।
અધિકે વિનયાદિયુતા હીને ચ દયાણિગુણસારા ॥
સિદ્ધેશ્ચોત્તરકાર્યં વિનિયોગોઽવન્યમેતદતસ્મિન્ ।
સત્યવન્યસમ્પત્યા સુન્દરમિતિ તત્ પરં યાવત્ ॥

આશયમેવા ધતે સર્વેઽપિ હિ તત્સ્વતોઽવગન્તવ્યાઃ ।
ભાવોઽયમનેન વિના ચેષ્ટા દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છા ॥ ”—પે.૬૨૬, ૩.

અનુક રથે જવા નીકળેલા વટેમાણું માર્ગમાં કાંટો વાગે કે તાવ આવે, કે દિશા ભૂલે, તોપણ તે તે વિઘ્ન દૂર કરી જેમ આગળ ચાલે છે, તેમ ધર્મમાર્ગે પ્રવર્તે તો પણ વચ્ચે જથ્થા કંટકવિઘ્ન સમા શીતતાપ નહે, કે મધ્યમ જવરવિઘ્નસમા જવર આદિ બાહ્ય વ્યાધિ નહે, કે ઉત્કૃષ્ટ દ્વિગ્રેહ વિઘ્ન સમા મિથ્યાદર્શનરૂપ-દ્વિભ્રમરૂપ અંતરૂપાધિ નહે, તો પણ તે તે વિઘ્નનો જથ્થા કરી આગળ ધરે છે. અર્થાત્ પોતાની ઇષ્ટ ધર્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં જમે તેટલા વિઘ્નના હુંઝરા આઠા આવી પડે, જમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નહે, તોપણ આત્માથી અનુકુલ પોતાના ઇષ્ટ ક્ષેત્રનો કેટલો કદી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહભળથી તે વિઘ્નોના-અંતરાયોના પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ધીક્ષાઈ કરી માર્ગે સંચરે છે.’ આવા અપૂર્વ પુરુષાર્થશીલ પરમ આત્મપરાક્રમી સારી સત્યુત્તરોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

“જમે તેમ હો, જમે તેટલા હુંઝ વેઠો, જમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, જમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, જમે તેટલી બ્યાધિઓ સહન કરો, જમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, જમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, જમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને હૃન્નિમિત્ત હો, પણ જોમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ! છટકો નથી.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ઘાતિ હુંઝર આઠા અતિ ઘણા, તુજ દરિયાણુ જગનાથ !
ધીક્ષાઈ કરી મારગ સંચરૂં, સેતૂં કેઈ ન સાચ....અભિનંદન.”—કી આનંદધનંજી
તે તે ધર્મસ્થાનકની તાત્ત્વિકી પ્રાપ્તિ થવી તે અહીં સિદ્ધિ બહુવી અને તે સિદ્ધિ પોતાનાથી અધિક ચલીયાતી દશાની પ્રાપ્તિવાળા પ્રત્યે વિનય-
સિદ્ધિ
ગહુમાન આદિ સુકૃત હોય,—નહિં કે દ્વેષ-મત્સરસુકૃત; અને પોતાનાથી હીન ઉત્તરતી દશાવંત પ્રત્યે કથા-પ્રેમ આદિ શુભથી સારભૂત હોય,—નહિં કે તુચ્છકાર-નિરુકાર આદિ તુચ્છભાવથી નિઃસાર.

અને સિદ્ધિનું ઉત્તરકાર્ય તે વિનિયોગ છે, અર્થાત્ પોતે સિદ્ધિ કર્યા પછી જ તેનો બીજામાં વિનિયોગ થઈ શકે; પ્રથમ પોતે આત્માર્થ સાધે, પછી જ પરાર્થ સાધી શકે, પોતે આત્માર્થ સાધ્યા વિના પરાર્થ સાધી શકાય જ નહિં. વિનિયોગ કારણ કે પોતાને જે ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ-સિદ્ધિ થઈ, તેનો બીજા જીવોને પણ લાભ થાય જોમ તેનો ચથાચેત્યપણે નિષ્કારણ

કરુણાથી—પરમાર્થપ્રેમથી પરમાર્થ—પરોપકારાર્થે ઉપયોગ કરવો તે વિનિયોગ. આ વિનિયોગ છે તે અવન્ય છે, અનુક જમેઘ કદી ખાલી ન બચ જોવું ચોક્કસ ફલ આપનાર છે. એટલે આ વિનિયોગ સતે અવયસંપત્તિથી સુંદર જોવું તે કાર્ય પર ચાલતું હોય છે.’ અર્થાત્ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મલાભનો જો પરમાર્થ—પરોપકારાર્થે ઉપયોગરૂપ વિનિયોગ કર્યો, તો ઉત્તરોત્તર અવયસંપત્તિથી—ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાવાળી પરમાર્થ લાભસંપત્તિથી ચાલતું પરમરૂઝ-શોભરૂઝ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તેનો ફલજનુભવ ચાલુ રહે છે, પરમાર્થે વિનિયોગ કરે તે ચાલતું શોભરૂઝ પામે જ છે.

આમ ઉત્તરોત્તર વિશાલ ચઢીયાતી દશાવાળા જે આ પ્રણિધાનઆદિ પંચવિધ આશય છે, તે સર્વેય બદેખર! તત્તરથી અર્થાત્ પરમાર્થથી તથા રૂપ દશાવાળા હોય તે બાણુવા. અને જે આ આશય છે તે બાન છે; એટલે આ ચયેકત સદાશયરૂપ ભાવપિનાની એટા તે દ્રવ્યક્રિયા તુલ્ય છે.

આ પ્રણિધાન અનધિકારીઓને હોય નહિ, ને આના અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કહ્યા હતા તે જ છે, એમ સ્પષ્ટ થયે છે—

૧૦ નાનધિકારિણામિદં । અધિકારિણઆસ્ય ચ ઇવ વન્દનાયાં ઉક્તાઃ, તત્તથા-
પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઞ્ચોકલિજ્ઞા ઇવ । ૩૬૪

૧૦ અર્થ:-અર્થ-આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય; અને આના અધિકારીઓ જે વન્દનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે. તે આ પ્રકારે—પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિવાળા,—ઉક્તલિંગવાળા જ. ૩૬૪

વિવેચન

“સાહેબ વંદે તેહ હબૂર, જેના પ્રગટે પુણ્ય પંદૂર”—શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે આણું પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનું નિબંધન મહામહિમાવાનું ‘આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય’—‘નાનધિકારિણામિદમ્’ ‘અને આના અધિકારીઓ જે વન્દનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે,’ અને તેના મુખ્ય લિંગ-પ્રગટ લક્ષણ ‘પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ’—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિત વૃત્તિવાળા’ એ જેનામાં હોય તે જ અત્ર અધિકારી બાણુવા. આ અધિકારી-અનધિકારી વિવેક આ અર્થની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી વિવેચાર્થ ચૂક્યો છે, એટલે તેનું અત્ર પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી; (જુઓ પૃ. ૨૨-૨૬) તે સ્થળેથી જ પુનઃ વિચારી જવું.

પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે, એ સ્થાક દાકી દર્શાવે છે—

૧૧ પ્રણિધાનલિજ્ઞં તુ વિશુદ્ધમાવનાદિ । યયોક્ત—

“વિશુદ્ધમાવનાસારં, તદર્થોપિતમાનસમ્ ।

યથાશક્તિક્રિયાલિજ્ઞં, પ્રણિધાનં મુનિર્જનૌ ॥૧॥

इति । ૩૬૫

૧૧ અર્થ:-પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે. જેમ કહ્યું છે—

વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર, તેના અર્થમાં અર્પિત માનસવાણું, યથાશક્તિ ક્રિયાલિંગવાણું પ્રણિધાન મુનિએ કહ્યું છે. ૩૬૫

વિવેચન

“સાચી શક્તિ રે ભાવન રસ કહી, રસ હોય તિહાં હોય શીજેછ.”

— શ્રી યશોવિજયજી.

આ મહિમાવંત પ્રશ્નિકાનલિંગ લિંગ શું છે? તે માટે કહ્યું—‘પ્રશ્નિકાનલિંગ લિંગ તો તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે.’ ઇ. અને પ્રશ્નિકાનના ત્રણ લિંગ-ચિહ્ન હાથવ્યા-(૧) વિશુદ્ધ ભાવનાસાર—‘વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર’,—દ્વેષ-અભિષેગ-મોહરૂપ પ્રશ્નિકાનલિંગ લિંગ નિહાનથી રહિત વિશુદ્ધ ભાવનાથી જ આ સારભૂત છે; અથવા વિશુદ્ધ ભાવનાદિ રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત શુદ્ધ સાચા હૃદયની ભાવના એ જ એનો સાર છે. (૨) —‘તદર્થોપિતમાનસમ્’—‘તદ્અર્થમાં અર્પિત માનસવણી’—એ સૂત્ર ઉચ્ચારાય છે તેના અર્થમાં માનસ-સમગ્ર મન (The whole mind) જેમાં અર્પણ કરાયેલ છે (Applied & Dedicated) એવું આ પ્રશ્નિકાન છે. (૩) અને ‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિપ્તમ્’—‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિપ્તવણી’—પોતાની શક્તિ ઉપરનટ થયા વિના પોતાની જેવી જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે તે પૂરેપૂરી પ્રયોજીને યથાશક્તિ ક્રિયા કરવી એ તેલું લિંગ છે. આમ વિશુદ્ધ ભાવના, અર્થમાં ચિત્ત-સમર્પણ, અને યથાશક્તિ ક્રિયા એ આ પ્રશ્નિકાનલિંગ લિંગ મુનિએ કહ્યું છે.

સ્વરૂપ કાલ પછુ આ પ્રશ્નિકાન કરવામાં આવે તે પછુ પ્રશસ્ત છે, કારણ કે તે સકલ કલ્યાણનો આશ્રય—આશ્રય કરે એવું અનિર્ગળીર ઉદારરૂપ છે, અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ જેવી રીતે હોય છે, તે વિવરી કેમારે છે—

૧૨ સ્વરૂપકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્ । અતિગમ્भीરોદારરૂપમેતત્ ।
મતી હિ પ્રશસ્તમાવલ્લમાશ્ચિષ્ટદ્વયોપચારાદિમાચતઃ પ્રજાનધર્મકાયાદિલાભ । ૩૬૬

૧૨ અર્થ:—સ્વરૂપ કાળ પછુ આ શોભન છે, સકલ કલ્યાણના આશ્રયને લીધે.

આ અતિ ગંભીર ઉદારરૂપ છે, કારણકે આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભ લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ ભાવથી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ (હોય છે). ૩૬૬

પશ્ચિકા—સ્વરૂપ ઇત્યાદિ, સ્વરૂપકાલમપિ—પરિમિત કાલ પછુ, શોભન—શોભન, ઉત્તમાર્થ—હેતુતાથી, રૂદ્ધ—આ, પ્રશ્નિકાન. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્—સકલ કલ્યાણના આશ્રયને લીધે, નિષિષ્ટ અનુદય-નિષેધસુના અવશ્ય નિબંધનપણ્યને લીધે, એ જ ભાવે છે. અતિગમ્भीરોદારમ્—અતિગંભીર-ઉદાર, પૂર્વવત્, પતત્—આ, પ્રશ્નિકાન. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતઃ—આ થકી, પ્રશ્નિકાન થકી, હિ—કારણ કે, પ્રશસ્તમાવલ્લમાત્—પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે, રાગ-દ્વેષ-મોહથી અનુદયુત પ્રશ્નિકાનની પ્રાપ્તિને લીધે શું? તો કે ચિષ્ટિષ્ટસ્ય—વિશિષ્ટ, તિષ્ઠાત્તમોહનીયાદિના અને શુદ્ધ મનુષ્યવિતિ—સુસંસ્થાન સુસંકલન આદિ કર્મના યથાયોગ એકદેશ-ક્ષયક્ષણ ક્ષયોપશમસ્ય—ક્ષયોપશમના, આદિ સ્પષ્ટી બંધના, માવતઃ—ભાવ થકી, સત્તા થકી, પ્રેમ-પરભવે બધું પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ—પ્રજાનસ્ય—પ્રધાન એટલે દ્વં સંકલન-શુભ સંસ્થાનતાથી સર્વોત્ક્રમ એવા, ધર્મકાયાદિ—ધર્મકાયાદિ, ધર્મઆરાધનાદિ કરીરનો, આદિ સ્પષ્ટી ઉત્તમસ્ય ક્ષ-અતિ-આયુ-દેશ-કલ્યાણગિરાદિના, લાભ—લાભ, પ્રાપ્તિ.

વિવેચન

“મન મધુકર વર કર-જોડી કહે, પદકજ નિકટ નિવાસ;

ઘનનામી આનંદઘન સાંભળો, એ સેવક અરદાસ....

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉ રંગશું, ભંજ મ પડશે હો પ્રીત.”—શ્રીઆનંદઘનજી

અને ‘સ્વરૂપકાળ પશુ આ શોભન છે,—સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે’—
‘સ્વરૂપકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્’—સ્વરૂપ—અતિ થોડો વંખત પશુ આ
પ્રણિધાન કરવામાં આવે તોપણ આ શોભન—શુભભાવસંપન્ન—
સકલ કલ્યાણ આક્ષેપ સુંદર છે; કારણ કે તે સર્વ કલ્યાણનો આક્ષેપ—આકર્ષણ કરે છે,
એવી લાવી હાજર કરે છે, એવું સમર્થ છે.

અને ‘આ અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે,’—‘અતિગમ્મીરોદારરૂપમેતત્’,—આ પ્રણિધાન
પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અતિ ગંભીર અને ઉદાર છે; કારણ કે—‘અતો દિ પ્રશસ્તમાવલામાત્’.
—આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ
પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ ભાવથી—‘વિશિષ્ટક્ષયોપયમાદિમાવતઃ’—પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ
(હોય છે)—‘પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ’—અર્થાત્ આ પ્રણિધાન
થકી રાગ-દ્વેષ-મોહથી અરૂપૃષ્ઠ પ્રશસ્ત-શુભ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે; એથી કરીને
મિશ્રાત્વમોહનીયાદિ કર્મોના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેમજ મનુષ્યગતિ—સુસંસ્થાન-
સુસંહનન આદિ વિશિષ્ટ શુભ કર્મની પ્રકૃતિનો બંધ હોય છે; અને તેથી કરીને પરભવને
વિષે પ્રધાન ધર્મકાયાનો—ધર્મ આરાધનાને માટે યોગ્ય એવા દહ સંહનન—સંસ્થાનવાળા
પ્રધાન સર્વોદ્દૃષ્ટ શરીરનો, તેમજ આદિ શબ્દથી ઉત્તમ કુલ, જાતિ, આયુ, દેશ, કલ્યાણ-
મિત્ર આદિનો લાભ—પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ પ્રણિધાન થકી શુભ ભાવ, શુભ ભાવ થકી શુભ
કર્મ ને શુભકર્મ થકી ધર્માનુકૂળ શરીરાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

ત્યાં પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ જોને થયો છે એવા આને નિરંતર અદ્વા-વીર્થ-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની
શુદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, એમ આ પ્રણિધાનનું ક્ષવ પ્રશસી, આ પ્રણિધાન તે ભવજલનોકરૂપ
‘પ્રશાંતવાહિતા’ એમ આ અંગે અન્યદર્શનોએનો સંવાદ દર્શાવે છે—

૧૩ત્રાસ્ય સકલોપાધિવિશુદ્ધિઃ, દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવનેન અદ્વાવીર્થસ્મૃતિ-
સમાધિપ્રજ્ઞાવૃષ્ઠ્યા । ન દિ સમપ્રસુસમાક્ તદ્વજ્જહીનો ભવતિ, તત્કૌલ્યેડપિ તદ્વાવેડહેલુક-
ત્વપ્રસજ્ઞાત । ન ચેતદેવં ભવતીતિ યોગાચાર્યદર્શનમ્ । સેયં ભવજલધિનોઃ પ્રશાન્તવાહિતેતિ
પરૈરપિ ગીયતે । ૧૬૭

૧૩અર્થઃ—ત્યાં આની (પ્રણિધાનકર્તાની) સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,—દીર્ઘકાલ
નૈરન્તર્યથી સત્કાર આસેવન વડે કરીને અદ્વા-વીર્થ-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની શુદ્ધિથી, કારણકે

ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિની સકલઉપાધિવિશુદ્ધિ: 'પ્રશાન્તવાહિતા' ૬૩૫

સમગ્રસુખભાગી તદ્દગ્ધીન હોય નહિ, તદ્દવૈકલ્યે પણ તદ્દભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે. અને આ એમ નથી હેતુ એવું યોગાચાર્યજીન છે.

તે આ ભવજલધિ-નૌકા 'પ્રશાન્તવાહિતા' એમ પરોધી પણ ગવાય છે. ૩૬૭

વિવેચન

“નરગતિ પદમ સંધયણુ, તેહ અપેક્ષા બાણુ;

નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેણે બાણુ....પ્રણયો શ્રી અરનાય.

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,

પ્રણુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા ઝોહ વખાણી....પ્રણયો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘ત્યાં આની સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,’—‘તત્ત્વાસ્ય સકલોપાધિ-વિશુદ્ધિ:’—ત્યાં ધર્મકામ આદિનો લાભ થયે આ પ્રશુધાનકર્તાને સર્વ ઉપાધિની—સર્વ ઉપકારી ઉપકરણરૂપ નિષ્કલંક નિર્દોષ સામગ્રીની વિશુદ્ધિ-વિશેષ શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-કરીને શુદ્ધિ હોય છે. શાથી? ‘દીર્ઘકાલ નૈરન્તર્યથી સત્કાર આસેવન સમાધિ-પ્રજ્ઞાની-વૃદ્ધિ વડે કરીને શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી’ દીર્ઘકાલ-લાંબો વખત સુધી નિરન્તરપણે-સતતપણે સત્પ્રાધનના આદરથી શ્રદ્ધારૂપ સત્કાર અને યુનઃ યુનઃ સેવનરૂપ-અભ્યાસરૂપ આસેવન વડે કરીને શુદ્ધમાર્ગ-રચિરૂપ શ્રદ્ધા, અનુષ્ઠાનશક્તિરૂપ વીર્ય, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનવૃત્તિરૂપ સ્મૃતિ, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યરૂપ સમાધિ, અને બહુ-બહુવિધ આદિ ગહનવિષયા અવર્ણ્યશક્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની

પત્રિકા—તે ધરી શું? તે માટે કહ્યું.—તત્ત્વ—ત્યાં ધર્મકામઆદિ લાભે-અસ્ય—આની પ્રશુધાન-કર્તાની, સકલોપાધિવિશુદ્ધિ—સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, પ્રધીન નિખિલ કલંકસ્થાનતાથી સર્વવિશેષ શુદ્ધિ કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું.—દીર્ઘકાલ—દીર્ઘકાલ—પૂર્વલક્ષ આદિ પ્રમાણુતાથી, નૈરન્તર્યેન નૈરન્તર્યથી, નિરન્તરાય સતતરથી, સત્કારસ્થ—સત્કારણુ, જિનપૂજણુ, આસેવનમ્—આસેવન, અનુભવ, તેન—તે વડે, શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા, શુદ્ધમાર્ગરચિ, વીર્ય—વીર્ય, અનુષ્ઠાનશક્તિ, સ્મૃતિ:—સ્મૃતિ, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનવૃત્તિ, સમાધિ:—સમાધિ, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, પ્રજ્ઞા—પ્રજ્ઞા, બહુ-બહુવિધઆદિ ગહનવિષયા અવળેખ શક્તિ, તાસાં—તેઓની, વૃદ્ધિ—વૃદ્ધિથી, પ્રકર્યથી. કારણ કે જેણે સત્કાર આસેવિત નથી કર્યો તે જન્મને બદલે કલ્યાણતાએ કરીને તેની આકાંક્ષાના અસંભવથી ચિત્તના અપ્રસન્નપણુને લીધે શ્રદ્ધાહિનો તથાવિષ વૃદ્ધિઅભાવ હોય છે એ જ બ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુરૂપ-ન્યાસથી કહી.—

ન—ન જ, હિ—કારણ કે, સમગ્રસુખમાર્ગ—સમગ્રસુખભાગી, સંપૂર્ણ વેપનિક શર્મસેવક, તદ્દગ્ધીનઃ—તદ્દગ્ધીન હોય; તસ્ય—તેના, સમગ્ર સુખના, અઙ્ગાનિ—અંગો, હેતુઓ-નય-વેચક્ષણ ક્ષણિય-વિભવ-ઓદાય-સોભાઆદિ, તૈર્હીનો—તેઓથી હીન—રહિત હોય વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું.—તદ્દૈકલ્યેડપિ—તેના વૈકલ્યમાં પણ, તેના અંગના અભાવે પણ, તદ્દાદ્યે—તદ્દભાવમાં સમગ્રસુખભાવમાં, અહેતુકત્વપ્રસન્નાત—અહેતુકત્વના પ્રસંગને લીધે, નિર્હેતુકત્વપ્રાપ્તિને લીધે. સંય તુ આ પ્રશુધાન-લક્ષણ, પ્રશાન્તવાહિતા—પ્રશાન્ત:—પ્રશાન્ત, રાગાદિષ્ણ કષોપશ્ચમાન વહતિ—નહે છે, વર્તે છે, તત્કલીલક્રમ:—અને તત્કલીલવાળો જે છે, સ તથા—તે તથા, તદ્દમાવસ્થા—તેના ભાવ તે તથા, પ્રશાન્તવાહિતા.

વૃદ્ધિથી તેને સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે. અર્થાત્ લાંગો વખત જિનભક્તિ-શ્રુતભક્તિ આદિ સત્સાધનના સત્કાર-આસેવનથી તેની શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ થયા કરે છે, એટલે તેને સર્વ ઉપકરણ-સાધનસામગ્રીની વિશુદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

કારણ કે—'સમશ્રસુખભાગી તદંગહીન હોય નહિ,—તદ્વૈકલ્યે પણ તદ્ભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે.' સમશ્ર-સંપૂર્ણ વિષયસુખનો જે ભાગી-સેવનાર છે, તે તે સમશ્ર સુખના અંગરૂપ-હેતુરૂપ વચ-વૈચક્ષણ્ય-દાક્ષિણ્ય-વિભવ-ઓદાર્ય—'સમશ્રસુખભાગી સૌભાગ્યાદિ હીન-રહિત હોય નહિ; કારણ કે તે તે સુખહેતુભૂત તદંગહીન હોય નહિ.' સામગ્રી ન હોય, છતાં તે સમશ્ર સુખ હોય એમ માનવામાં અહેતુકપણાનો પ્રસંગ આવે છે,—તે તે સુખસામગ્રી વિના તે સમશ્ર સુખ સંભવતું જ નથી માટે. 'અને આ એમ નથી હોતું એવું ચેાગાચાર્યદર્શન છે' આ-પ્રશ્નિધાન એમ તદંગહીન-તેના અંગભૂત હેતુભૂત સામગ્રીથી રહિત નથી હોતું અર્થાત્ તેના અંગભૂત સકલ સામગ્રીથી સહિત હોય છે, એવું ચેાગાચાર્યનું દર્શન છે.

અને 'તે આ ભવજલધિનોકા પ્રશાન્તવાહિતા છે એમ પદોથી પણ ગવાય છે,' અર્થાત્ આ જે પ્રશ્નિધાન છે તે ભવસાગરમાં નૌકા સમાન પ્રશાન્તવાહિતા છે. જેમ શાંત સમુદ્રમાં નૌકા આપોઆપ વહ્યા કરે, તેમ ભવસાગરથી તારનારી પ્રશાન્તવાહિતા આ પ્રશ્નિધાનરૂપ નૌકા પ્રશાન્તપણે આપોઆપ વહ્યા કરી, આગળ ને આગળ આત્મવિકસરૂપ પ્રગતિ કર્યા કરી, ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આશયની વૃદ્ધિ કરી, ભવસાગર પાર પહોંચાટે છે, એટલે તેને ભવજલધિમાં નૌકા સમાન 'પ્રશાન્તવાહિતા' અન્યદર્શનીઓએ કહી છે તે ચાર્ય જ છે.

(અને આવા આ પ્રશ્નિધાનજલભાગીને) આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો અમારો સદુપદેશ એકતિ હૃદયાનંદકારી થઈ પરિણમે છે અને જ્ઞાત સને તે ભાવથી અખંડ જ હોય છે, ઇં માર્ગિક કથન લાલિતવિસ્તરકારણ કથે છે—

૧૪ અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયાનન્દકારી પરિણમત્યેકાન્તેન; જ્ઞાતે ત્વચ્છન્દનમેવ ભાવતઃ। અનામોગતો મોગતોઽપિ માર્ગમનમેવ સદન્ધ્યધ્યાયેત્યેત્યધ્યાત્મચિન્તકા ॥૩૬૮

૧૪ અર્થ:—આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો સદુપદેશ હૃદયાનન્દકારી એકાન્તથી પરિણમે છે, —જ્ઞાત સતે તે ભાવથી અખંડ જ છે. અનામોગથી, મોગથી પણ માર્ગમન જ સદઅન્ધ-અધ્યાયથી (હોય છે), એમ અધ્યાત્મચિન્તકે કહે છે. ૩૬૮

વિવેચન

“શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, ધરી શુદ્ધ પ્રશ્નિધાન રે;
આનંદધન પદ પામશે, તે લેશે જહુમાન રે....શાંતિજિન!”

—શ્રી આનંદધનજી

હવે ઉપસંહાર કરતાં લક્ષિતવિસ્તરાકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી વહે છે.—
‘અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયાનન્દકારી પરિણમત્યેકાન્તેન’—‘આ અજ્ઞાતના
જ્ઞાપન ફલવાળો સદુપદેશ હૃદયાનન્દકારી એકાન્તથી પરિણમે છે,—
અજ્ઞાતના જ્ઞાપન ફલ- જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ છે.’—‘જ્ઞાતે ત્વચ્છન્દનમેવ
વાળો આ સદુપદેશ માવતઃ’ અજ્ઞાતનું—નહિં જાણવામાં આવેલું જ્ઞાપન—જાણવડું એ જ
હૃદયાનંદકારી જેનું ફલ છે, એવો આ જે અમે કહ્યો તે સદુપદેશ—સત્વસ્તુ
સંખંધીનો ઉપદેશ એકાન્તે હૃદયને આનંદકારી પરિણમે છે; અને
જ્ઞાત સતે—જાણવામાં આવેલ સતે, જાણવામાં આવ્યે, તો ભાવથી અખંડન જ છે. અર્થાત્
આ પરમ સત્ એવા અહંત્ ભગવત્વા ચૈત્યવન્દન સંખંધી જે લક્ષિતપદો વિસ્તારથી આ
લક્ષિતવિસ્તારથી સદુપદેશ—સત્ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, તે આના સ્વરૂપથી અજ્ઞાતને—
અજાણને આનું મહામહિમા સ્વરૂપ જ્ઞાપન કર્યો—જાણવથી અને તેના હૃદયને એકાન્તથી
આનન્દકારી થઈને પરિણમ્યે, જેમ અમારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે;
જ્ઞાત સતે ભાવથી અને જ્ઞાત સતે—જાણવામાં આવેલ સતે ભાવથી અખંડન જ છે.
અખંડન જ અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો આ અજ્ઞાતનું જ્ઞાપન કરવું એ
જેનું ફળ છે એવો આ સદુપદેશ આ પ્રચીતવાહિતાવંતને—પ્રશિધાન-
કર્તાને હૃદયાનંદકારી થઈ એકાન્તે પરિણમે છે; અને તે જ્ઞાત સતે તો તેના ભાવનું
અખંડન જ હોય છે. આમ તેની પ્રચીતવાહિતાનો અખંડ એકધારો, પ્રવાહ પ્રવહા કરે છે.

અને આમ—‘અનાભોગતો ભોગતોઽપિ માર્ગમમનમેવ’—‘અનાભોગથીભોગથી પણ
માર્ગગમન જ સહન્ધ-આયથી (હોય છે)—‘સદ્વચન્યાચેન’—‘જેમ અધ્યાત્મચિન્તકો
વહે છે.’ અનાભોગથી—અનુપયોગપણે—અનભુપણે અને ભોગથી—
જાણતાં—અજાણતાં જાણપણે પણ માર્ગગમન જ સહન્ધ-આયથી હોય છે જેમ અધ્યાત્મ-
સહન્ધ-આયથી માર્ગગમન વિષયના ચિંતક—વિચારક પુરુષો કહે છે. અર્થાત્ માર્ગગમન હેખતો
દેખા પુરુષ કરે તે આભોગથી—ઉપયોગથી—જાણપણે કરે છે, અને
માર્ગને નહિં હેખતો એવો અજાણ—અજ્ઞાનઅંધ તે દેખા હેખતા પુરુષના અવલંબને—
આશ્રયે—નિશ્રાએ ચાલે તો તે પણ અનાભોગથી—અનુપયોગથી—અજાણપણે પણ માર્ગગમન
કરે છે. જેમ હેખતો પુરુષ માર્ગ હેખીને ચાલે, તેની આંખીએ વળગી કે તેની સૂચના
પ્રમાણે પાછળ પાછળ આંધળો પણ ચાલે તો તે પણ માર્ગગમન કરે, તેમ આ દેખાંત
પરમાર્થમાર્ગમાં તે જ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં એક ગીતાર્થ-
વિહાર ને બીજો તન્નિશ્ચિત-ગીતાર્થનિશ્ચિત વિહાર કહ્યો છે, ત્રીજો વિહાર કહ્યો જ નથી.

“ગીયત્થોય વિહારો, બીઠો ગીયત્થનિસ્સિલો મણિજો;”

હત્તો ત્થવ વિહારો, નાણુજ્ઞાજો મિર્જદેહિ” ॥—શ્રી આવશ્યકનિર્ણયિ.

એવા શુભ ફલવાળા પ્રશિધાન પર્વત આ ચૈત્યવદન છે, જેમ ઉપસંહાર કરતાં મહર્ષિ હરિ-
ભદ્રાચાર્યજી ‘કુમહુવિરહથી’ વ્યથાચિત કરવાની ઉવટની ભલામણ કરે છે—

૧૫ તદેવંવિધશુભફલપ્રણિધાનપર્યન્તં ચૈત્યવન્દનં । તદન્વાચાર્યાદીનમિવન્ધ્ય યથોચિતં
કરોતિ કુર્વન્તિ યા કુમ્મહવિરહેણ ॥૨૬૯

૧૫ અર્થ:-તેથી એવંવિધ શુભફલવાળા પ્રણિધાન પર્યંત ચૈત્યવન્દન છે.

તે પછી આચાર્યોદિને અભિવન્દી યથોચિત (એક) કરે છે વા (બહુ) કરે છે,

કુમ્મહવિરહેણ—કુમ્મહવિરહથી. ૩૬૯

વિવેચન

“અંદ્રપ્રભ જિન સાહેબા રે, તુમ છો ચતુર સુભણ....મનના માન્યા;
સેવા જાણો દાસની રે, દેશે દેણ નિર્વાણ....મનના માન્યા.”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘તેથી એવંવિધ શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યંત ચૈત્યવન્દન છે.’ તેથી એમ
દર્શાવ્યું તે શુભ-પ્રશસ્ત દેણ છે જેનું એવા પ્રણિધાન પર્યંત આ પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન
છે. અને તે પછી આચાર્યોને અભિવન્દી, યથોચિત (એક)
કુમ્મહ ‘વિરહ’ની કરે છે વા (બહુ) કરે છે,—‘કુમ્મહવિરહેણ’—કુમ્મહવિરહથી. તે
ભલામણ પછી આચાર્યોની સન્મુખ જઈ તેને વન્દન કરી, પોતપોતાને થોડ્ય
—ઉચિત કર્તાવ્ય કરે છે, અને તે પછુ કેવી રીતે કરે છે? તો કે
‘કુમ્મહ વિરહથી,’—‘કુમ્મહવિરહેણ’—સર્વત્ર કુમ્મહ-કુત્સિત અહનો પરિયાગ કરીને. આ
કુમ્મહ કુટિલ આવેશરૂપ પકડ-અભિનિવેશ અહની જેમ અતિ અતિ વિષમ-વસમો છે.

‘કુતક’ને વિષમ અહની’ ઉપમા અનેક પ્રકારે થટે છે: (૧) અહ એટલે સૂર્ય, અંદ્ર,
રાહુ આદિ અહ. તેમાં દુષ્ટ અહ-અનિષ્ટ અહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે,
નડે છે, તેમ કુતકરૂપ દુષ્ટ અહ મનુષ્યને હેરાન હેરાન કરી નાંખી
કુતક વિષમ અહ વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા રાહુ જેવો પાપઅહ
જેમ અંદ્રને અસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતકરૂપી
વિષમ પાપઅહ આત્મારૂપ અંદ્રને અસી લઈ તેને અત્યંત તાપ પમાડે છે. આમ તે બારે
વસમો અહ છે. (૨) અથવા અહ એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કેાઇને વસસું ભૂત,
પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેડો ન મૂકે, તેને અહીં રાખે, પકડી-જકડી રાખે,
અને તેને હેરાન-પરેશાન કરી નાંખે; તેમ આ કુતકરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જે
વળગ્યું હોય, તો તે તેનો કેડો મૂકતું નથી, તેને અહીં-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું
સુરકેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતકરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion)
ભરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું બરી વસસું થઈ પડે છે, એ જલદને કાઢવી બારી વિકટ
થઈ પડે છે. આમ પણ કુતક ‘વિષમ અહ’ છે. (૩) અથવા અહ એટલે મગર. મગર
જે કેાઇને અડે, પકડે, તો તેની પકડમાંથી છૂટવું જાણુ સુરકેલ-વસસું છે, તેમ કુતકરૂપ
અહના-મગરના પંજામાં જે સપસાયો તેની દાઢમાં જે લીકાયો, તેને પણ તેના સકંજામાંથી

છૂટવું ભારી વસતું થઈ પડે છે. આ રીતે, પણ કુતકે ગરેબરા વિષમ ગ્રહ છે. આમ હુદ્દ ગ્રહ, ભૂત કે મગર-જોમ ગ્રહના કેઈ પણ અર્થમાં કુતકને 'ગ્રહ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ 'વિષમ' ગ્રહ છે, વસતો-શમાવતો વિકટ, સમ કરવો-સીધો ખાંસરો કરવો હુદ્દાંક જોવો છે.'

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિત), પૃ. ૩૨૪-૨૫.

આમ અસદ્ગુણભિન્નિવેશરૂપ કુચ્છ ગ્રહની જેમ અત્યંત હુદ્દ છે જોટલે જ તેના 'વિરહ' -વિયોગ-અભાવ કરવાનું સૂચન કરી, શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિજીએ 'વિરહ' શબ્દથી વિરહકિવાળી ચોતાની અંધપદ્ધતિનું સૂચન કર્યું છે. ભવવિરહને અંખતા હરિભદ્રજીનો વિશિષ્ટ જોવા આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ ચોતાના આ અંધના અંતભાગમાં 'વિરહાંક' ત્રણ વાર આ 'વિરહ' શબ્દનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ 'કુચ્છ વિરહ' જો પ્રથમ પ્રયોગ છે. અને અને આ 'વિરહ' શબ્દ કુચ્છ સાથે જોડી સર્વત્ર કુચ્છનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો સુસુક્ષ્મોને સદુપદેશ-અતુલ્યદેશ આપ્યો છે જોમ ધ્વનિત થાય છે. જય હરિભદ્ર !

॥ इति महर्षिभरीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवान्दासेन हेमदेवी-
सुजातेन चिद्देवविद्योधिनीदीक्षाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्त-
रायां प्रणिधानपर्यन्तं चरमवन्दनम् ॥

યૂલિકા વ્યાખ્યાનઃ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીનો અંતિમ સદ્બોધ

અને આ કુશલનિરૂપી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપસંહાર કરતાં અને દેહકા દય ને ચોક્ષ્યા અટ સત્તાત્મક અમૃત વાક્યોથી યૂલિકાએ છેવટનો સત્કોપદેશ આપે છે, કે જે આ આચાર્યશ્રુતમયિના સુવશુભ્ય કીર્તિકલસા થમા આ અર્થમાં ચૂડામણિએ શોભી રહ્યો છે. તે આ પ્રકારે—

‘एतत्सिद्धये तु—
यतितव्यमादिकर्मणि;
परिहर्त्तव्योऽकल्याणमित्रयोगः, सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि;
न लङ्घनीयोचितस्थितिः, अपेक्षितव्यो लोकमार्गः;
माननीया गुरुसंहतिः, भवितव्यमेतत्तन्त्रेण;
प्रवर्त्तितव्यं दानादौ, कर्त्तव्योदारपूजा भगवतां, निरूपणीयः
साधुविशेषः;

શ્રોતવ્ય વિધિના ધર્મશાસ્ત્રં, માવનીયં મહાયત્નેન, પ્રવર્તિતવ્યં વિધાનતઃ,

અવલમ્બનીયં ધૈર્યં, પર્યાલોચનીયા આયતિઃ, અવલોકનીયો મૃત્યુઃ, ભવિતવ્યં પરલોકપ્રધાનેન;

સેવિતવ્યો ગુરુજનઃ, કર્તવ્યં યોગપટ્દર્શનં, સ્થાપનીયં તદરૂપાદિ ચેતસિ, નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો વિક્ષેપમાર્ગઃ, યતિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ;

કારયિતવ્યા ભગવત્પ્રતિમાઃ, લેસનીયં ભુવનેશ્વરવચનં; કર્તવ્યો મજ્જલજાપઃ, પ્રતિપત્તવ્યં ચતુઃશરણં;

ગર્હિતવ્યાનિ દુષ્કૃતાનિ, અનુમોદનીયં કુશલં; પૂજનીયા મન્ત્રદેવતાઃ, શ્રોતવ્યાનિ સચ્ચેષ્ટિતાનિ, માવનીય-મોદાર્યં. વર્તિતવ્યમુત્તમજ્ઞાતેન ॥૩૭૦

અર્થ:-અને આની સિદ્ધિને અર્થે તો—

આદિ કર્મમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; અકલ્યાણ-
મિત્રનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણમિત્રો સેવવા
યોગ્ય છે; ઉચિત સ્થિતિ લાંઘવા યોગ્ય નથી, લોકમાર્ગ
અપેક્ષવા યોગ્ય છે; ગુરુસંહતિ માનનીય છે, એના તંત્રથી
(આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે;

દાનાદિમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદ્ધાર
પૂજા કર્તવ્ય છે, સાધુવિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે;

ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહા-
યત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે;

ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ (ભ.વિ
પરિણામ) પર્યાલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય
છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે;

ગુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય
છે, તદ્દર્પણાદિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા
નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિક્ષેપમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે,
યોગસિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; ભગવત્પ્રતિમાઓ
કરવાવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે;

મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે, ચતુ:શરણ પ્રતિપત્તિ
(અંગીકાર) કરવા યોગ્ય છે; દુષ્કૃતો ગર્હવા યોગ્ય
છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે;

મન્ત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સચ્ચેષ્ટિતો
શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે,
ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દર્શાતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.^{૩૬૦}

વિવેચન

લલિત લલિત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી,

લલિતવિસ્તરણ આ સૂત્ર સ્વર્ણે શુદ્ધેલી.—(સ્વરચિત, આ અંથર્નું મંગલાચરણ)

આમ પદે પદે પરમ પરમાર્થમંદીર લલિત પદો વિસ્તારતી આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરણની અર્પૂર્ તત્ત્વકલામય ગૂંથણી જેણે કરી છે, એવા આ અંથના કર્તા પુરુષ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ આ શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ચૂલિકારૂપે છેવટનો સત્કેવલેશ આપે છે; અને આ સત્કેવલેશ પણ એવા દુઃક ટલ્ય ને ચોક્કસ ચટ માધુર્યમય લલિત પદોથી ભર્યો છે, કે તે આ પદલાલિત્યમય અંથની યશકલગીમાં સૂક્ષ્મભિરૂપે શોભી રહ્યો છે, અને આ અમૃત-અમર અંથકર્તાના અમૃત વચનભર્યા સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ અંથમાં મુમુક્ષુને માર્ગદર્શક ગાથપ્રકાશ ઝળકાવી રહ્યો છે.

તે આ પ્રકારે :—

(૧) ‘અને આની સિદ્ધિને અર્થે આદિ કર્મમાં ચત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ આની ઐટલે કુમુદવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજીને આચરવારૂપ ઉચિતપણાની પ્રાપ્તિ અર્થે, સૌથી પ્રથમ તો માર્ગાંતુ-આદિકર્મમાં ચત્ન સારિપણાને અનુકૂળ જોતું જે આદિ ધાર્મિકને-ધર્મની શરૂઆત કરનારને યોગ્ય આદિકર્મ-પ્રારંભિક ક્રિયા તેમાં ચત્ન કરવા યોગ્ય છે, માર્ગાંતુસારિપણાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે પણ કેટલાક શુભો આત્મામાં આણવા યોગ્ય છે, એવી પૂર્વસેવા આદરવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘અકલ્યાણમિત્રનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણમિત્રો સેવવા યોગ્ય છે.’ જેથી આત્માનું અકલ્યાણ થાય એવા અકલ્યાણમિત્રનો-દુષ્ટ અકલ્યાણમિત્ર ત્યાગ, દુર્જનાદિનો સંબંધ સર્વથા પરિત્યજવો યોગ્ય છે, અને જેથી કલ્યાણમિત્ર સેવન આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા કલ્યાણમિત્રો-શિષ્ટ સંજ્ઞનાદિ ઉપાસવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ અસત્સંગનો પરિત્યાગ કરી, સત્સંગની પશુપાસના કરવા યોગ્ય છે.

“સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દૃઢલભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દૃઢલભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ બાણ્યુ છે. જે પુરુષ સદૃશુરૂની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદ્વચને વેદે છે, જોમ વિચારનું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્થણુપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.” (જીઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રિક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ઇ. ૦

“દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી,

ભજે સુશુરુ સંતાન રે....શાંતિ જિન !”—શ્રી આનંદધનજી.

(૩) ‘કથિત સ્થિતિ લંઘવા યોગ્ય નથી, લોકભાગે અપેક્ષવા યોગ્ય છે.’ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ વિચારી, પોતાના સમય-શુદ્ધ-પરિણામ આદિ ઉચિતસ્થિતિ અનુલ્લંઘનઃ નોઈ, પોતાની સ્થિતિ-અવસ્થા-દશાને ઉચિત-યોગ્ય સ્થિતિ ઉલ્લંઘન લોકભાગે અપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવા યોગ્ય છે. અને લોકભાગની અપેક્ષા રાખવા યોગ્ય છે, લોક કયે ભાગે આલી રહ્યો છે ને તેનું વલણ કેવા પ્રકારનું છે, ઇત્યાદિ ઠરકાર રાખવા યોગ્ય છે, કે નેથી કયેને પોતાના ચિત્તને અસમાધિનું કારણ ન થાય.

(૪) ‘શુરુસંહતિ માનનીય છે, અને જોના તંત્રથી (આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે.’ માતાપિતા, કલ્યાણર્થ આદિ શુરુવર્ગને માન-આદર આપવા શુરુવર્ગ માન્યતા યોગ્ય છે, અને જો કહે તેમ-જો રાજા રહે તેમ જોના તંત્રથી-આજ્ઞાધીનપણે વર્તવા યોગ્ય છે.

(૫) ‘જ્ઞાનાદિમાં પ્રવર્તવા યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદાર પૂજા કરવા યોગ્ય છે, સાધુ-વિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે.’ જ્ઞાન-શીલ-તપ-ભાવ જો ચતુર્વિધ વ્યવહારધર્મમાં પ્રવર્તેલું યોગ્ય છે. સ્વનિભવ અનુસાર યરમ જ્ઞાનાદિ જૈશ્વર્થસંપન્ન જ્ઞાન-પૂજાદિમાં પ્રવૃત્તિ ભગવંતોની—પૂજા હેવેની કૃપણતારહિત વિશાલ ભાવવાળી ઉદાર પૂજા-અર્ચા કરવા યોગ્ય છે; અને સાચા સાધુમાં હોવા યોગ્ય શુભેથી જે વિશિષ્ટ છે જોવા સાધુવિશેષ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, યરીક્ષાપૂર્વક જોવા તપાસવા યોગ્ય છે.

(૬) ‘ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહાયત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.’ જોવા સાચા સાધુશુભસંપન્ન સદ્ગુરુશ્રુતે ધર્મશાસ્ત્ર વિનય-ભક્તિ આદિ વિધિથી શુશ્રૂષાપૂર્વક-અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ-શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે; શ્રવણ કરીને મહાયત્નથી ભાવન કરવા યોગ્ય છે, ફરી ફરી ચિંતન-અનુપ્રેક્ષન કરવા યોગ્ય છે; અને તે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ વિધાનથી તદનુસાર પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.

(૭) ‘ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ ધર્માલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે.’ યથેક્ષ્ત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતાં, વિલંબ થાય તોપણ ફલ માટે ઉત્સુક ન થતાં ધૈર્ય અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, ધૈર્યાદિ અવલંબનઃ ધીરજ ધરવા યોગ્ય છે અને લાંબે ગાળે પણ આ ધર્માનુષ્ઠાન પરલોકપ્રધાનતા અવશ્ય ફલદાયિ થશે જ જોવા ફલ નિશ્ચય રાખી આયતિ-ભવિષ્ય પરિણામ ધર્માલોચન કરવા યોગ્ય છે; અથવા કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેની આયતિ-ભાવિ પરિણામ-લાંબા ગાળાનું પરિણામ સર્વ પ્રકારે ધર્માલોચવા

યોગ્ય છે, દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે; અને છેવટે મૃત્યુ તો છે જ એમ મૃત્યુ પ્રત્યે દષ્ટિ રાખવા યોગ્ય છે, અને એટલે જ આ ભવના યોગ સુખ માટે ચરભવ ન હારી જવાય એટલા માટે પાપથી સદા ડરતા રહી પરલોકપ્રધાન થઈને રહેવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ પરલોકને પ્રધાન ગણી પરભવમાં પણ જેમ આત્માનું શ્રેય થાય એમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, અને એટલા માટે જ—

(૮) ‘શુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય છે, તદ્દરૂપાદિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિશ્લેષમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે, યોગ-સિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ શુરુજન-પંચપરમેષ્ઠિરૂપ શુરુવર્ગ,

શુરુજનસેવા :

યોગપટ દર્શન-

ધ્યાન-ધારણાદિ

પંચ પરમ શુરુ સેવવા યોગ્ય છે, ઉપાસવા યોગ્ય છે, આરાધવા

યોગ્ય છે. અને એ પંચ પરમ શુરુની આરાધનાથી જેમાં એ પંચ

પરમેષ્ઠિનું રૂપ આલેખ્યું છે એવા યોગપટનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે;

તે પંચ પરમ શુરુના રૂપ-વર્ણ-આકાર-શુષ્પ-સ્વરૂપાદિ ચિત્તમાં

નિધાનની જેમ સ્થાપન કરવા યોગ્ય છે, અને તેની વિસ્મૃતિ-વિસ્મૃતિ ન થાય એમ તે અરિહંતાદિ પંચ પરમ શુરુના સ્વરૂપની ધારણા ધારવા યોગ્ય છે; અને તે ધારણામાં વિશ્લેષરૂપ થઈ પડે એવા હામાટોળ કરનારા વિશ્લેષમાર્ગને પરિહરવા-દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે; અને આમ હઠ ધારણા ધારણ કરી ધ્યાન-સમાધિરૂપ યોગની સિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.

“જિનરાજની સેવના કરવી,

કથેય ધ્યાન ધારણા ધરવી રે....મનમોહના જિનરાયા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૯) ‘ભગવત્પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે.’

અને આ જે પરમ શુરુની ભક્તિથી પોતાને આત્મલાભ થયો તેવો આત્મલાભ બીજા ભક્તિમાન આત્માઓને પણ સુલભ થાય એટલા માટે, જ્યાં જ્યાં તેની ભગવત્પ્રતિમા કારણ જરૂર હોય તેવા સ્થળે યોગ્ય વિવેક વાપરી ભગવત્પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ ભગવંતના વીતરાગ સ્વરૂપનું જે પ્રતિ-

બિંબ પાડે છે એવી શાંતમૂર્તિરૂપ તેની પ્રતિકૃતિ-પ્રતિમા સ્થાપન કરાવવા યોગ્ય છે, કે જેના નિર્વિકાર પ્રશાંત વીતરાગ ભાવના ધ્યાનાલંબને ભક્તિમાન જીવોને તે “જિન પડિમા જિન સારિખી” થઈ પડે. એટલે જ્યાં જ્યાં ને જેટલી જેટલી જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં તે ઔચિત્ય પ્રમાણે જ પોતાની ને સમાજની વિશ્વાદિક શક્તિ લક્ષમાં રાખીને વિવેકથી, પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે એમ આશય સમજાય છે.

આમ જિન ભગવાનના વિરહે જેમ ‘જિન પડિમા જિન સારિખી’ ગણી અવસ્થ ‘આરાધના કરવા યોગ્ય હોવાથી તેની સ્થાપના કરવા યોગ્ય છે, તેમ તે ભગવંતોના વિરહે

તેમનું આગમરૂપ વચન જ ભવ્ય જીવોને પરમ આલંબનરૂપ પરમ

ભુવનેશ્વર વચન

લેખન

ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલા માટે તે ‘ભુવનેશ્વરનું’ વચન’

લખાવવા યોગ્ય છે; તે પરમ પુરુષના અપૂર્વ વચનામૃતના શુષ્પ-

ગોરવને છાજે એવી સર્વાંગમુંદર રીતે તેના લેખન-પ્રકાશનાદિ

કરાવવા ચોગ્ય છે, કે એથી કરીને જગતને વિષે તે ભુવનેશ્વરના પરમશ્રુતની પ્રભાવના થઈ તેમણે પ્રદર્શિત કરેલા વિશ્વકલ્યાણકારી ચોક્કસમાર્ગનો જગતમાં ઉલોત થાય. આમ ભગવંતના વિરહે જિનપ્રતિમા અને જિનઆગમ એ બે પુષ્ટ આલંબન છે, તેનો અત્ર મોઘ કર્યો. પરમ ભાવિતાત્મા મહાસુનિ દેવચંદ્રણ પણ જનન્ય ભાવથી ગાઈ ગયા છે કે—

“વીર શકા પણ શ્રુત તણો દે, હંતો પરમ આધાર;
હવે ઈહાં શ્રુત આધાર છે દે, જિન પડિમાસુખકંઠોરે....

વીર પ્રભુ સિદ્ધ થયા....મારજ દેશક ચોક્કનોરે

તણે કાળે સવિ જવને દે, આગમથી આનંદ;
સેવો ધ્યાવો ભાવિ જનારે, જિન પડિમા સુખ કંઠોરે....વીર પ્રભુ,
મણધર આચારજી યુનિરે, સહુને એણી પેરે સિદ્ધ;
ભવભાવ આગમ સંગથી દે, દેવચંદ્ર પદ લીધ દે....વીર પ્રભુ.”

— શ્રી દેવચંદ્રણ.

‘સત્શાસ્ત્રોને લખીં લખવાંને ભક્તિ ભારી લહે છે,
પૂજે અર્ચેં શ્રવણુ શ્રદ્ધે અર્ચેં તેનો શ્રદ્ધે છે;
ભાવો ખાસે પ્રગટ કરતો તેહ સંભાળ્ય ધાવે,
જિતે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાંહી પ્રભાવે.’

શ્રી ચોગદંષ્ટિકેશરા (સ્વરચિત), રકે.

(૧૦) ‘મંગલ બપ કરવા ચોગ્ય છે, ચતુઃશરણુ પ્રતિપત્તિ (અંગીકાર) કરવા ચોગ્ય છે.’ મં + ગલ-પાપને યાગનારા એવા મંગલ મંત્રનો બપ, તે ને તે મંત્રપદ્ધતું પરાવર્તન કરવા ચોગ્ય છે, ભાવન-રૂઢણુ કરવા ચોગ્ય છે, પૂન ભાગવવા ચોગ્ય મંગલ બપ : છે, કે એથી કરીને તેના અંતસ્તત્ત્વ પ્રત્યે છુવતું હ્રદય કેન્દ્રિત થઈ શરણુ પ્રતિપત્તિ થાય. ચોગનો પ્રથમ લોક અધ્યાત્મ છે, અને તે અધ્યાત્મનો પ્રાયશ્ચિક પ્રકાર મંત્રજપ છે; આ દેવતાસ્તવરૂપ મંત્ર એ પણ ભક્તિપ્રધાન હોઈ, ભક્તિમય અધ્યાત્મના માર્ગે ચલવાનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. આ મંગલ મંત્રોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ મંત્રશિરોમણિ નમસ્કાર મંત્ર છે,—‘જનોઁ જરિહંતાવે’—ઈત્યાદિ. અર્થાત્ અરિહંત ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સિદ્ધ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, આચાર્ય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વ સાધુ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઈત્યાદિ ભાવવાળો મંગલ બપ કરવા ચોગ્ય છે.

“શુભ ભાવ વઢે મન શુદ્ધ કરો, નવકાર મહાપદને સમરો;
નહિં એહ સમાન મુમંત્ર કહો, ભણને ભગવંત ભવંત હો.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

અને અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મ એ ચાર શરણ પ્રતિપત્તિ કરવા યોગ્ય-અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે: અનન્ય ભાવશરણના દાતાર અરિહંત ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું, સૂર્યમાન સમાધિસ્વરૂપ સાધુ ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું, કેવલિ ભગવંતે ભાષેલા આત્મસ્વભાવ ધર્મનું હું શરણ ગ્રહું છું. ચઉ ગતિનો ઉત્તેજ કરનારા આ ચઉ શરણનો મેં આશ્રય કર્યો છે, તો મને હવે ભય શો? વિશ્વેષ શો? ચિંતા શી?

“ધીંગ ધણી માથે કિયો રે,

કુણ ગંજે નર ખેટ ?....વિમલજિન દીઠા લોચણ આન.”—શ્રી આનંદધનજી

“મોટાને ઉત્સંગ, બેડાને શી ચિંતા ?

પ્રભુને ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિંતા.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

(૧૧) ‘હૃષ્ટો ગર્હવા યોગ્ય છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે.’ દુષ્ટ કાર્યની ગર્હા-શુરુસાક્ષીએ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, કુશલ-શુભ કાર્ય-શુભ કરણી

હૃષ્ટગર્હા: અનુમોદન કરવા યોગ્ય છે. જેમકે—

સુકૃત અનુમોદના

‘આત્મસ્વરૂપની આરાધના ચૂકી મેં અનાચારથી, અદ્વતથી,

વિષયથી, કષાયથી આ ભવ-પરભવને વિષે જે કંઈ આત્મવિરાધના

કદી હોય, તેનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરી મિથ્યાહૃષ્ટ માણું છું. મિષ્ટામિ જુલ્હં ।

પ્રાણાતિપાતાદિ અઠાર પાપસ્થાન જે જે મેં આત્મસ્વરૂપથી અષ્ટ યવારૂપ પ્રમાદહોયથી

સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યાં હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદા હોય, તે સર્વ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે

વોસરાવું છું; આત્મસાક્ષીએ નિન્દાં છું, સદ્ગુરુસાક્ષીએ ગર્હું છું અને આત્મામાંથી વિસર્જન

કર્દું છું. મિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ।

‘ધન્ય છે આને । આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વિજ્ઞાનનો કેવો વિકાસ છે ! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે । ધન્ય છે આ આત્મારાશી સુનીશ્વરોની પરમ નિશ્ચય વીતરાગ વૃત્તિને । અહો આ મહંતોનું મહા અસિધારાવ્રત ! અહો આ પ્રહ્લાનિષ્ઠ મહાત્માઓની પ્રાહ્લી સ્થિતિ । આ સદ્ધર્મપરાયણ સદ્ગુરુસ્તથો પણ ધન્ય છે । બન્ને કુળને અજવાળનારી આ સતી સ્ત્રીઓને ધન્ય છે । આવા સર્વ સુકૃતીઓના સુચરિત સંકીર્તનને રસસ્વાદ લેવકાવી હે ચૈતન । તું ત્હારી રસનાને ‘રસના’ કર ! શુણ્વંતની શુણ્વગાથા શ્રવણ કરાવી ત્હારા શ્રવણને તું ‘શ્રવણ’ કર ! અન્યના જૈશ્વર્યના પ્રસન્ન અવલોકનથી ત્હારા લોચનને તું ‘લોચન’ (શયન) કર ! અને આપ સાચા નિર્દોષ પ્રમોદભાવથી અન્યના સુકૃતમાં મદતનો ભાગ પકાવી ત્હારી જીભના, ત્હારા કાનના ને ત્હારા નેત્રના નિર્માણને કૃતાર્થ કર ।’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવમોદ મોક્ષમાળા, પાઠ ૮, પર. (સ્વચિત)

“શુભ કરણી અનુમોદીએ, ભાવ ભલો મન આણું.”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

(૧૨) ‘મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સમ્યેષ્ટિતો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે, ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દંષ્ટાંતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.’ મંત્રદેવતા પૂજા, જેનું દેવત અનિત્ય છે એવા મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય-સમ્યેષ્ટિતશ્રવણ : આરાધવા યોગ્ય છે. સત્પુરુષોના સત્યેષ્ટિતો-સત્આચરણો-ઉત્તમ દંષ્ટાંતથી વર્તન સત્યચરિત્રો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને તે પરમ ઉદારચરિત સત્પુરુષોના ચરિત્રો શ્રવણ કરી ઔદાર્ય-ઉદારપણું-હૃદયનું વિશાલપણું ભાવન કરવા યોગ્ય છે; અને આમ ઉત્તમ પુરુષોના જ્ઞાતથી-અણીતા દંષ્ટાંત પ્રમાણે ઉંચા એણે રાખી વર્તવા યોગ્ય છે, સદા ઉંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખી જેમ અને તેમ આપણે આત્મા ઊર્ધ્વગામી થાય એવા ઉત્તમ દાખલા લઈને વર્તવું યોગ્ય છે.

‘સદ્વિદ્યાના બુધમિય જ એ શુભ સંસ્કાર ઝીલી,
પૂણે-ફવત સકલ સુકલા પૂણે ભાવેય ખીલી;
આત્માથી હે ! વિજય વરલે ધર્મ ને મોક્ષકામી !
યાત્રા તહારી મુગતિપથમાં હો સદા ઊર્ધ્વગામી !’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષભાગા, પાઠ, ૧૦૮. (સ્વચિત)

એવા ઉત્તમપુણ્યપૂર્ણ એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વ જ પ્રવૃત્તિ રહી હોય ને માર્ગાનુસારી એવા તે અપુનર્જન્મકાદિ જ હોય, એમ મર્મ પ્રગટ કરે છે—

‘પર્વસૂતસ્ય ચેદ પ્રવૃત્તિઃ સા સર્વેવ સાચ્વી । માર્ગાનુસારી કલં નિયમાદપુનર્જન્મકાદિઃ,
તદન્યસ્યૈવૈચ્છન્નગુણસમ્પલ્લોડમાવાત્ ।’^{૩૭}

^૨અર્થ:-એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ, તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે. કારણ કે માર્ગાનુસારી એવા આ નિયમથી અપુનર્જન્મકાદિ છે,—તેનાથી અન્યને એવંભૂત શુણ્ણપદનો અભાવ છે માટે.^{૩૭}

વિવેચન

“અપુનર્જન્મકથી માંડીને, બધે ચરમ શુણ્ણકાણુ;
ભાવઅપેક્ષાએ જિનઆણા, મારગ ભાષે બહુ.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. મ. ગા. સ્ત.

અને ‘પર્વસૂતસ્ય ચેદ પ્રવૃત્તિઃ સા સર્વેવ સાચ્વી’ — ‘એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ, તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે.’ આ જે ઉપરમાં શુણ્ણકાણુ ગણવાવામાં આવે તે જેનામાં

હોય, એવંભૂત-એવા પ્રકારની દશાને જે પામેલો હોય, તેની એવંભૂત દશાવંતની અહીં જે પ્રવૃત્તિ છે, તે સર્વે જ સાધ્વી-સમ્યક્-સત્માર્ગાનુ-સર્જન પ્રવૃત્તિ સાધ્વી: સારિણી હોય છે. કારણ કે 'માર્ગાનુસારી જ્ઞય' નિયમાદ્યપુનર્વચ્ચકારી:- માર્ગાનુસારી એવો આ નિયમથી અપુનર્જન્મ-ધકાદિ છે,-તેનાથી અન્યને કાદિ જ હોય એવંભૂત શુભસંપદનો અભાવ છે માટે—'તદન્યસ્ય યથંમૃતયુગ-સંપદોઽભાવાત્'. એવંભૂત શુભસંપન્ન દશાવાળો જે હોય તે સન્માર્ગને અનુસરનારો એવો માર્ગાનુસારી હોય ને એવો માર્ગાનુસારી હોય તે અપુનર્જન્મ-ધકાદિ દશાવાળો હોય, આ નિયમ છે. કારણ કે તે અપુનર્જન્મ-ધકાદિથી અન્યને-પુનર્જન્મ-ધકાદિ દશાવાળાને એવંભૂત શુભસંપદનો અભાવ હોય. એટલે આ જે કદા તે શુભ જેનામાં હોય તે માર્ગાનુસારી એવો અપુનર્જન્મ-ધકાદિ દશાવાળો જ હોય.

એટલા માટે પહેલેથી મીડીને આ અપુનર્જન્મ-ધકાદિ પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ છે, અને 'કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિ પશુ રૂપિનિમીલ્યપ્રવૃત્તિ જ છે' તેની જેમ તે ધર્મગામિની છે—ધર્મગામિની નથી, કારણ કે એનું હૃદય તત્ત્વાવિરોધક છે ને તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર હરિભદ્ર તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશ છે—

૩૭૨ અત આદિત આરમ્ભાસ્ય પ્રવૃત્તિ: સત્પ્રવૃત્તિરેવ નૈગમાનુસારેણ વિત્રાપિ પ્રસ્થક-પ્રવૃત્તિકલ્પા । તત્વેતદધિકૃત્યાદુ: “કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ” । તદ્વાદિ-જ્ઞાનિકસ્ય ધર્મે કાત્સ્ન્યેન તદ્ગામિની ન તદ્ગામિનીતિ હાર્દા: ॥

તત્ત્વાવિરોધક (પાર્ઠાતર-વિરાધક) હૃદયમસ્ય, તત: સમન્તમદ્રતા, તન્મૂલકત્વાત્સકલ-ચેષ્ટિતસ્ય । ૩૭૨

પણિકા-કુઠાર પ્રભાદિ. કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ-કુઠારાદૌ—કુઠારાદિમાં, પ્રસ્થકઐશિત દારુદેહમાં ઉપયોગી શસ્ત્રમાં, પ્રવૃત્તિ:—પ્રવૃત્તિ, ધટન-દંડસંયોગ-તીક્ષ્ણકરણ આદિકા પશુ, પ્રસ્થક ઉત્ક્રિસ્થાદિક તેા દૂર રહેા, રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ—રૂપનિમીલ્યપ્રવૃત્તિ જ છે, પ્રસ્થકાદિ આકારની નિષ્પત્તિના આપાર જ છે,—ઉપકરણપ્રવૃત્તિ વિના ઉપકર્તવ્ય પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. તદ્વાત્—તેની જેમ, રૂપનિમીલ્યમાં કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિની જેમ, અપુનર્વચ્ચકસ્ય—અપુનર્જન્મ-ધકાદિ, ધર્મવિષયે—ધર્મવિષયમાં જે પ્રવૃત્તિ, દેવયોગથી પ્રણ્યાગાદિકા, તે સંદોષા પશુ કાત્સ્ન્યેન—કાત્સ્ન્યથી, સામસ્ત્યથી, તદ્ગામિની—ધર્મગામિની ન તુ ન પુન: તદ્વાધની—ધર્મગામિકા, કૃતિ—એમ, હાર્દા:—ઐદંબ્યાન્ત ગવેષીઓ, કહે છે એમ શેષ છે. ક્યા કારણથી આ આમ છે? તે માટે કહું—

તત્ત્વાવિરોધક—તત્ત્વવિરોધક, દેવાદિ તત્ત્વને અપ્રતિરૂદ્ધ, ચત:—કારણ કે, હૃદયમ—હૃદય, મસ્ય—આત્મ, અપુનર્જન્મકર્તું, નહિ કે પ્રવૃત્તિ પશુ,—અનાભોગના જ તેમાં અપરાધીપણાને લીધે. તત:—તે થકી, તત્ત્વાવિરોધક હૃદય થકી, સમન્તમદ્રતા—સમન્તભદ્રતા, સર્વત: કલ્યાણતા,—નહિ કે પ્રવૃત્તિ થકી, તેના (પ્રવૃત્તિના) કુશલ હક્ષ્મના ઉપકારિપણાને લીધે, અને તેના (કુશલ હક્ષ્મના) તેના (પ્રવૃત્તિ) વિના પશુ કલ્પિત કલહેતુપણાને લીધે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહું—તન્મૂલકત્વાત્—તન્મૂલ-પણાને લીધે, તત્ત્વાવિરુદ્ધ હૃદયપૂર્વપણાને લીધે, સકલચેષ્ટિતસ્ય—શુભાશુભરૂપ યુગ્મપ્રવૃત્તિરૂપ સમ્બ ચેષ્ટિતના.

એવંભૂત દશાવંતની સર્વ જ પ્રવૃત્તિ સાધ્વી : માર્ગાનુસારી તે અપુનર્નિવૃત્તિ જ હોય ૬૪૬

૩અર્થ:-એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની (અપુનર્નિવૃત્તિની) પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ છે),—નેગમાનુસારથી ચિત્ત છતાં પણ પ્રત્યક્ષપ્રવૃત્તિ સમી છે. તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—“કુકારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.” તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં (પ્રવૃત્તિ) કાત્સ્ન્યથી તદ્દગામિની છે, નહિ કે તદ્દગામિની એમ હાર્દો (હાર્દ બહુનારાઓ) કહે છે.

કારણ કે આત્મ (અપુનર્નિવૃત્તિ) હૃદય તત્વાવિરોધક (પાપક; તત્ત્વાવિરોધક) છે, તે થકી સમન્તસદતા હોય છે, સકલ ચેષ્ટિતના તત્ત્વલક્ષણને લીધે એક

વિવેચન

“વીતરામ શુભસમ ભક્તિરુચિ નગરે હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્ર

આ અપુનર્નિવૃત્તિ એવંભૂત દશાવાળો હોય છે, ‘એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ છે,’—‘અતઃપ્રવૃત્તિ આરંભ્યાસ્ય પ્રવૃત્તિઃ સતપ્રવૃત્તિરેવ’—

નેગમાનુસારથી ચિત્ત છતાં પણ પ્રત્યક્ષપ્રવૃત્તિ સમી છે.—

આદિથી માંડીને ‘તૈગમાનુસારેણ ચિત્રાપિ પ્રત્યક્ષપ્રવૃત્તિકલ્પા.’—આ માર્ગાનુસારી અપુનર્નિવૃત્તિ અપુનર્નિવૃત્તિ દશાવાળો હોય એટલા માટે જ, પહેલેથી—શરૂઆતથી સતપ્રવૃત્તિ જ માંડીને આની પ્રવૃત્તિ સત્તા અનુસંધાનવાળી સતપ્રવૃત્તિ જ છે,

નેત્રમનય અનુસારે ચિત્ર-નાના પ્રકારની છતાં પ્રત્યક્ષપ્રવૃત્તિ સમી છે. ‘તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—‘કુકારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે,’—‘કુકારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ’—પ્રત્યક્ષના આકાર કેાવરવાની પ્રવૃત્તિ તો ફર રહે, પણ કુહાડી વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષને યોગ્ય કાષ્ઠ કાપવામાં ઉપયોગી એવી કુહાડી અંગેની પ્રવૃત્તિ જેમકે—કુહાડી બનાવવી, તેમાં હાથો ભેરવવો, કુહાડીને વીરુણ અણીદાર કરવી, પછી તે વટે તેવું રૂપ બનાવવા

યોગ્ય કાષ્ઠ કાપવું. એ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે, કુકારાદિપ્રવૃત્તિ પણ પ્રત્યક્ષાદિ આકારની નિષ્પત્તિનો વ્યાપાર જ છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ ઉપકરણ પ્રવૃત્તિ વિના તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિનો યોગ જ ઘટેતો નથી. એટલે કુહાડી બનાવવાય ત્યાંથી માંડીને તેવું કાષ્ઠરૂપ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીની બધી પ્રવૃત્તિ રૂપનિર્માણના અંગભૂત હોઈ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.—

‘તદ્વત્ત માદિધાર્મિકલ્પ સર્વે કાત્સ્ન્યેત’—તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાત્સ્ન્યથી તદ્દગામિની છે, તદ્દગામિની નથી—‘તદ્દગામિની ન તદ્દગામિની’ ધર્મભાષિની નહિ, એમ હાર્દો (હાર્દ બહુનારાઓ) કહે છે.—‘इति ह्यर्वाः’—રૂપ-પણ ધર્મભાષિની જ નિર્માણની બાબતમાં કુકારાદિ પ્રવૃત્તિ જેમ સામન્તસ્યથી—સમસ્તપણે સર્વ પ્રવૃત્તિ તે રૂપનિર્માણ પ્રત્યે હર્ષ જનારી તદ્દગામિની છે, તેની બાધા કરનારી—તદ્દગામિની નથી; તેમ આદિ ધાર્મિકની એટલે કે ધર્મના પ્રાથમિક (Preliminary) અધિકારી માર્ગાનુસારી એવા અપુનર્નિવૃત્તિની જે ધર્મવિષયમાં—

દેવ-શુર-ધર્મ સંબંધી ભક્તિ આદિ પ્રવૃત્તિ છે, તે કાત્તર્યથી-સામસ્ત્યથી-સમસ્તપણે તે ધર્મ પ્રત્યે લઈ જનારી એવી તદ્દગામિની છે, પણ તે ધર્મને બાધન કરનારી તદ્દ-બાધિની નથી; અર્થાત્ માર્ગાનુસારી અપુનર્નિધકની સમસ્ત ધર્મપ્રવૃત્તિ પહેલેથી માંડીને ધર્મના સાધનરૂપ હોય છે, પણ ધર્મના બાધનરૂપ હોતી નથી, એમ આ વસ્તુનું હાર્દ-હૃદય-મર્મ સમજનારા હાર્દો-સહૃદય સંતજનો સારી પેઠે જાણે છે.

કારણ કે—‘તત્વાવિરોધકં હૃદયમસ્ય, તતો સમન્તભદ્રતા’ ઇ. - ‘આતું’ (અપુનર્નિધકનું) હૃદય તત્વાવિરોધક (પાઠો : તત્વાવિરોધક) છે. આ અપુનર્નિધકનું હૃદય તત્વનું-ધર્મતત્વનું અથવા દેવ-શુર-ધર્મ તત્વનું અવિરોધક (અથવા અવિરોધક) છે, આ અપુનર્નિધકનું અપ્રતિકૂલ છે, દેવ-શુર-ધર્મતત્વનું વિરોધન કે વિરાધન કરનાર હૃદય તત્વાવિરોધક : નથી; બલે કદાચ તેનું બાહ્ય આચરણ-પ્રવૃત્તિ અનાયોગથી જાણતાં તે થકી સમન્તભદ્રતા -અજાણતાં તે તે તત્વનું વિરોધન વા વિરાધન કરે, તો પણ તેનું હૃદય તો સાચું છે, તત્વઅવિરોધક-તત્વઅવિરોધક જ છે. ‘તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, -સકલ ચેષ્ટિતના તન્મૂલકપણને લીધે.’ તે તત્વાવિરોધક હૃદય થકી સમન્તભદ્રતા-સર્વતોભદ્રતા-સર્વતઃ કલ્યાણતા હોય છે; કારણકે હૃદય એ સકલ ચેષ્ટિતનું -સર્વ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનું મૂલ-ઉદ્ભવસ્થાન છે, એટલે હૃદય જો સાચું છે, તત્વાવિરોધક-તત્વાવિરોધક છે, તો તેની સકલ પ્રવૃત્તિ પણ કલ્યાણરૂપ છે. આથી જીલકું હૃદય જો જોટું હોય તો પ્રવૃત્તિ પણ જોટી હોઈ કલ્યાણરૂપ નથી થતી. આમ બધા આધાર હૃદય પર-અંતરના સાચા ભાવ પર રહેલો હોઈ, અપુનર્નિધકનું તત્વાવિરોધક-તત્વાવિરોધક હૃદય સાબૂત છે, એટલે તેને સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર-સર્વતોભદ્ર એવા હરિભદ્રજી વહે છે.

એમ બિનદર્શનમંથી નિઃશંકા તે તે અન્યદર્શનાનુસારે બીજા દર્શન પણ અહીં ધરાવવાનું સૂચન કરે છે —

ધર્મપ્રત્યક્ષે વિનિર્ગતતત્ત્વદર્શનાનુસારતઃ સર્વસિદ્ધ યોગ્ય—સુષ્પ્તમણ્ડિતપ્રબોધદર્શનાદિ ।
ન જ્યેષ્ઠ પ્રવર્તમાનો નેષ્ટસાધક इति । ૩૭૩

પંક્તિકા-પર્વ—એમ, પ્રથમ દર્શન જેમ, અતોડપિ—આમથી પણ, જેન દર્શનમંથી જ વિનિર્ગતાનિ—વિનિર્ગત, પૃથક્ષૂત તે જે, દર્શનાનિ—દર્શનો, નયવાદો, તેણાં અનુસારતઃ—તેઓના અનુસારથી, તે જ્યેષ્ઠ એમ અર્થ છે, સર્વમ્—સર્વ, દર્શનતબલ, હૃદ—અહીં, દર્શનમાં, યોગ્ય—જેવવા યોગ્ય, નેષ્ટ—વિનિષ્ઠ ? તે માટે કહ્યું —

સુષ્પ્તમણ્ડિતપ્રબોધદર્શનાદિ—જેમ કાઈ—સુષ્પ્તસ્ય સતઃ—શુભ હોતાં, મંદિતસ્ય—કુંકુમાદિથી મણિત થયેલાં, પ્રબોધે—પ્રબોધ થયે, નિદ્રાઅપગમે, અનય્યાશ્રુત અને સુંદર એવા આત્મનું (પોતાનું) દર્શનમ્—દર્શન, અવલોકન આશ્ચર્યકારિ હોય છે; તેમ અપુનર્નિધકને—અનાયોગવંતને (પાઠો :

આદિથી અપુનર્નયકની સતપ્રવૃત્તિ ધર્મશાંતિની આ અગ્રે અન્યદર્શનોનીઓનો સંવાદ દેખવે

૪અર્થ:-એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત (નીકળેલા) તે તે દર્શન અનુસારથી 'સુસમંહિત પ્રબોધદર્શનાદિ' સર્વ અહીં યોજવા યોગ્ય છે. કારણ કે એમ પ્રવર્તમાન (અપુનર્નયક) ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ, (અપિ તુ હોય જ.). ૩૭૩

વિવેચન

“ચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિતુ કાલે;
ઇનમે સજ મત રહત હૈ, કરતે નિજ સંબાલ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

અને ‘પદ્યમતોડપિ વિનિર્ગતતત્ત્વદર્શનાનુસારતઃ સર્વમિદ યોગ્ય’—એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત તે તે દર્શન અનુસારી-સુસમંહિત પ્રબોધદર્શનાદિ સર્વ અહીં યોજ્ય છે. એમ-પ્રત્યક દૃષ્ટાંત એમ યોજ્યું તે જ પ્રકારે આ સુસમંહિત-પ્રબોધ જૈનદર્શનમાંથી જ નિકળેલા જે અન્ય દર્શનો છે, તેઓના અનુસારે દર્શનાદિ દૃષ્ટાંત ઘડના ‘સુસમંહિત પ્રબોધદર્શનાદિ’ સર્વ દૃષ્ટાંતબદ્ધ અહીં આ દર્શનમાં યોજવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રકારે:-એમ કોઈ સુતો હોય, ત્યાં જ તે કુંકુમાદિથી મંદિત થયો; પછી તે જાગ્યો, એટલે તેને પોતાનું જલ્દાઈ ગયેલું સુંદર અલંકૃત સ્વરૂપ ફીકું, તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું. તેમ જનાલોગવંત એવો અપુનર્નયક જનાલોગથી જનાલુપણે પણ વિચિત્ર ગુણોથી અલંકૃત હોય છે, તેને જ્યારે પ્રબોધ થાય છે ત્યારે સમ્યક્દર્શનાદિ લાભકાળે પોતાના આત્માના વિરમયકારી સ્વરૂપદર્શનથી આશ્ચર્ય થાય છે. આદિ ચળદથી જીભ દૃષ્ટાંત—નોકામાં સુતો હોય, ત્યાં જ સુતાં સુતાં સમુદ્ર જોળાંથી જાય, ને જાગીને જુએ તો પોતે સમુદ્ર પાર ઉતરી ગયો છે એમ જેને. તેમ અપુનર્નયકભાવરૂપ નોકામાં સુતેલો જીવ સંસારસમુદ્ર જોળાંથી જાય છે ને જાગત થતાં પોતે સંસારસાગર તરી ગયો છે એમ જેને છે.

કારણ કે ‘એમ પ્રવર્તમાન ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ’ (હોય જ).’ એમ પ્રત્યકકર્તાન ન્યાયથી પ્રવર્તી રહેલો અપુનર્નયક ઇષ્ટસાધક, પ્રત્યક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિનો સાધક ન હોય એમ નહિ, અપિ તુ ઇષ્ટસાધક-સમ્યક્ત્વાદિસાધક હોય જ.

સમ્યક્ આચારથી જાન થાય તો પણ અપુનર્નયક પુનઃ તેમાં ચલન કરે એ જ એનું લિંગ-પ્રગટિ નિહ છે; આ એવંજૂત દશાસપન્ન અપુનર્નયક અગ્રે અન્યદર્શનો સાથે જૈનદર્શનોનો સમન્વય દર્શાવે છે—

જનાલોગથી) વિચિત્ર ગુણાલંકૃત એવાને, સમ્યક્દર્શનાદિ લાભકાળે વિરમયકારિ એવું આત્માતુ દર્શન હોય છે. આદિ ચળદથી નાવાદિથી સુપ્ત હોતાં સમુદ્રથી ઉતરીને જોયે પણ (જાગતાં) તીર્થદર્શનાદિ પ્રાપ્ત છે. દાર્ણન્ટિક સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

ન-ન જ, દિ-ઠારણકે, પર્વ-એમ, પ્રત્યક કર્તાન ન્યાયથી, પ્રવર્તમાન-પ્રવર્તમાન અપુનર્નયક, ન-ન જ, દૃષ્ટસાધક:-ઇષ્ટસાધક, પ્રત્યક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિ સાધક, અપિ તુ સાધક જ.

‘મગ્નોડ્યેતચત્નલિઙ્ગોડ્પુનર્વન્ધક ઇતિ તં પ્રત્યુપદેશસાફલ્યં ।

નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંશૃત ઇતિ કાપિલાઃ, ન અનવાપ્તમવિપાક ઇતિ ચ સૌગતાઃ, અપુનર્વન્ધકાસ્ત્વેવંશૃતા ઇતિ જૈનાઃ ॥ ૩૭૪

૫અર્થ:-હમ્મ પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્વન્ધક છે, એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય છે.

અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય એમ કાપિલો કહે છે; અને ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી એમ સૌગતો કહે છે; અપુનર્વન્ધકો તો એવંભૂત છે એમ જૈનો કહે છે. ૩૭૪

વિવેચન

“જે ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શને એ જ વિવેક;

સમજાવ્યાની શ્રેણી કરી, સ્વાહવાક સમજણ પણ ખરી.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ અપુનર્વન્ધક કેવો છે. ?—‘મગ્નોડ્યેતચત્નલિઙ્ગોડ્પુનર્વન્ધકઃ’—‘હમ્મ પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્વન્ધક છે.’ અપુનર્વન્ધકને ઉચિત હમ્મ પણ આના યત્ન-સમાચારથી-સમ્યક્ આચારથી હમ્મ છતાં, કોઈ પ્રકારે મ્યુત છતાં, લિંગવાળો અપુનર્વન્ધક પુનઃ સ્વઉચિત આચારમાં યત્ન કરે, એ જ અપુનર્વન્ધકનું લિંગ-પ્રગટ ચિહ્ન છે. અને આમ અપુનર્વન્ધક કવચિત્ હમ્મ થાય તોપણ થયોક્ત સ્વઉચિત આચારમાં યત્નવંત હોય, ‘એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય છે.’—‘તં પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય’—અર્થાત્ અપુનર્વન્ધક દશાવંત પ્રત્યે જે ઉપદેશ કેવામાં આવે તેનું સફળપણું છે.

આ અંગે આ શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યજી અન્યદર્શનીઓની સંમતિ દર્શાવે છે—
‘નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંશૃત.’—‘અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય’ એમ કાપિલો કહે છે, અને ‘ન અનવાપ્તમવિપાકઃ’—
આ એવંભૂત ‘ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી,’ એમ સૌગતો કહે
અપુનર્વન્ધક અંગે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો અધિકાર-પુરુષને અભિભૂત કરનારી-દબાવનારી
અન્યદર્શનો સાથે સત્તા જ્યાંલગી નિવૃત્ત થઈ નથી, ટળી નથી, ત્યાંલગી એવંભૂત-
જૈનદર્શનોનો સમન્વય એવા પ્રકારની ઉક્ત માર્ગાનુસારી અપુનર્વન્ધક દશાવાળો હોય નહિ,
એમ કપિલાનુયાયી સાખ્યો વહે છે. અને જોનો ભવનો વિપાક-
પરિપાક થયો નથી એવો એવંભૂત-એવી થયોક્ત શુભવાળી-અપુનર્વન્ધક દશાવાળો ન

પશ્ચિમકા—અપુનર્વન્ધકનું જ લક્ષણ કહ્યું—મગ્નોડ્યપિ - હમ્મ પણ, અપુનર્વન્ધકોચિત સમાચારથી કથચિત્ મ્યુત પણ, ઇતદ્યત્નલિઙ્ગઃ—આના યત્નલિંગવાળો, પુનઃ સ્વોચિત આચારના અપલથી જાણવો, અપુનર્વન્ધકઃ—અપુનર્વન્ધક, આદિ ધાર્મિક.

હોય, એમ સુગતાનુયાયી બોલે વહે છે. આમ વ્યતિરેકથી અન્યદર્શનીઓની ઉદ્ધિત કહી, અન્યથથી જૈનના અભિપ્રાયથી તે જ વસ્તુ કહે છે—‘અપુનર્વિવશ્ચકા સ્ત્વેવંમૂતા.’—‘અપુનર્વિવશ્ચકા તે એવંભૂત છે’ એમ જૈનો કહે છે. અપુનર્વિવશ્ચકા તે એવંભૂત—એવી ઉદ્ધિત ગુણવશસ્તુવાળી દશાવાળા હોય જ, એમ જિનદર્શનના અનુયાયી જૈનો વહે છે. અર્થાત્ વ્યતિરેકથી જે વસ્તુ અન્યદર્શનીઓએ કહી, તેની સાથે સમન્વયરૂપ મૈત્રીનો હાથ મીલાવતાં અન્યથથી જૈનદર્શનની ઉદ્ધિત કહી. આમ આ બા. માં સર્વદર્શનોની એકવાક્યતા ને સમન્વય સિદ્ધ થયા.

તેથી આ ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન આદરથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય ને સૂક્ષ્મ છુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે એવી ભાભામણુ કરી, આ પરમ સર્વેશ્વરની ભક્તશિરોમણિ આચાર્યજી હરિભદ્રજી ચિન્તામણિ રત્નસભા સર્વેશ્વર કાર્ત્ત્વમાં સમગ્ર શુદ્ધ ભક્તી બ્રહ્માદિ અતિશય ભાવથી ‘અનિધિવિરહ’થી પ્રવર્તતાં મહાકલ્યાણસિદ્ધિ છે, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

‘તત્ક્રોતવ્યમેતવાદરેણ, પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મશુદ્ધિયા । શુદ્ધકૃત્યવર્ણનપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્ય-
વર્ણ । રસપુલ્યો જ્ઞાતાર્થઃ, સ જહ્યુ પ્રીતયત્યન્તરાત્માનં, તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધેઃ, અન્યથાત્વ-
દર્શનાત ।

તત્ત્વર્થેષ્વ પ્રયાસ इति न आरब्धप्रतिकूलमासेवनीयं, प्रकृतिसुन्दरं चिन्तामणिरत्न-
कल्पं संवेगकार्यं धैतविति महाकल्याणविरोधि न चिन्तनीयं । चिन्तामणिरत्नेऽपि सम्य-
गुक्तातगुण एव ब्रह्माद्यतिशयभावतोऽविधिविरहेण महाकल्याणसिद्धिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ૩૭૫

‘અર્થઃ’-તેથી આ (ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન) આદરથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, સૂક્ષ્મ છુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુદ્ધ કૃત્યના અર્થજી જેવું છે. અત્રે સ્ફુટપણે રસ પુલ્ય અર્થ છે; તે જ ખરેખર ! અન્તરરાશાને પ્રસન્ન કરે છે, - તે યશી સંવેગાદિની સિદ્ધિ હોય છે માટે, અન્યથા તો અર્થર્શન છે માટે.

અને તે અર્થે આ પ્રયાસ છે એટલા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂલ આસેત્રન કરવા યોગ્ય નથી; અને પ્રકૃતિસુંદર, ચિન્તામણિરત્ન સમુદાય આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે મહાકલ્યાણ-વિરોધિ ચિન્તાવવા યોગ્ય નથી. ચિન્તામણિરત્નમાં પણ સમગ્રજ્ઞાતયુક્ત સતે જ, બ્રહ્માદિ અતિશય ભાવથી ‘અવિધિવિરહેણ’—અનિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. એટલે પ્રસંગથી સમુદાય ૩૭૫

પણિકા—પત્તદ—આ, આ જ ક્રૂત ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન, મહા ધંપાદિ મહત્ત્વ—મહત્ત્વ એવા, સત્ ચૈત્યવંદનાદિ, કલ્યાણસ્ય—આશુર્ય, કુશલ્ય, વિરોધિ—વિરોધિ, ભાષક, અવસા—વિશ્વાવન આદિ, ન—જ, ચિન્તનીય—ચિન્તનીય, અધ્યવસેય, કયા કરણથી ? તે માટે કહ્યું—ચિન્તામણિ ધંપાદિ, સુગમ્ય.

વિવેચન

“નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, મન. કર્મો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિ.

દેવચંદ્ર પદ પામશે રે મન. પરમ મહોદય શુક્રિ રે....ભવિ૦

જંગમ સુતરક સારિખો રે મન. સેવે ધન્ય ધન્ય તેહરે ભવિ.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અપુનર્જન્મકાદિ અંગેનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરી આચાર્યજી હરિભદ્રજી ઉપસંહાર કરે છે:—તેથી—‘ઓતલ્યમેતદાદરેણ પરિભાવનીયં સ્વક્ષમચુક્ત્વા’—‘આ (ચૈત્યવન્દન

વ્યાખ્યાન) આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રુદ્ધિથી વ્યાખ્યાન આદરથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.’ આમ જેના પદે પદે પ્રજ્ઞાતિશયના શ્રવણની અને સૂક્ષ્મ ચમત્કારો દેખી સુક્ષ્મ પ્રાણજનો ધન્ય ધન્ય પોકારે છે, એવો આ પ્રુદ્ધિથી પરિભાવનની લલિતવિસ્તાર ગ્રંથ આટલા બધા પરિશ્રમથી જેણે નિષ્કાવણ લલામણ કરાણથી અને અપૂર્વ ભક્તિભાવથી ગૂંચ્યો છે, એવા પદોપકાર-પરાયણ અંચકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી અત્રે વિવેકી શ્રોતાજનને

છેવટની લલામણ કરે છે કે—અહો સુસુક્ષ્મો! આ ચૈત્યવન્દન લગવત્ અર્હત જેવા પરમ વિષયને આશ્રયી છે, એટલે આ પરમ અર્હત વિષયને અર્હ—અનુરૂપ આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રનું વ્યાખ્યાન અત્રે પરમ આદરથી અર્હતભક્તિ ને શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈને કહ્યું છે, માટે તમે પણ સર્વ વિક્ષેપ છોડીને આદરથી—મહુમાનથી અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી આ શ્રવણ કરો! અને સૂક્ષ્મપ્રુદ્ધિથી ફરી ફરીને પરિભાવન—સર્વપ્રકારે ભાવન કરો!

કારણ કે—‘શુષ્કેક્ષુર્ચવળપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો જ્ઞાતાર્થ:’—ઇ૦ અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુષ્ક ઇંછુના ચર્ચણ જેવું છે. અત્રે સ્ફુટપણે રસતુલ્ય અર્થ છે; તે જ

ખરેખર! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે,—તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ અર્થ જાણ્યા વિનાઈ હોય છે માટે, અન્યથા તો અદર્શન છે માટે.’ અર્થાત્ જેનો

અધ્યયન અર્થ અવિજ્ઞાત છે—જાણવામાં આવ્યો નથી, એવું સૂત્રઅધ્યયન શુષ્કેક્ષુચર્ચણ સમુ: (સૂત્રઅભ્યાસ) શુષ્ક—સુષ્કી રસહીન શેરહીના ચાવવા જેવું છે,

રસ તુલ્ય અર્થ કારણ કે અત્રે અર્થ છે તે રસ ધરાબર છે, અને તે જ ખરેખર! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, રીઝવે છે. કારણ કે તે થકી સંવેગાદિની

સિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો સંવેગાદિનું દર્શન હોતું નથી. અર્થાત્ ઇંછુરસ જેમ મીઠાશ ઉપભવી પ્રસન્નતા કરે છે, તેમ સૂત્રરૂપ ઇંછુનો અર્થરૂપ રસ સંવેગાદિરૂપ માધુર્ય—મીઠાશ ઉપભવી અન્તરાત્માની પ્રસન્નતા કરે છે; પણ સુષ્કો—રસ નીચોવી કાઢેલ શેરહી (ઇંછુ)

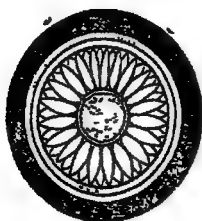
મીઠાશ ઉપભવી પ્રસન્નતા કરતી નથી, તેમ અર્થરૂપ રસ વિનાઈ સૂત્રનું શુષ્ક અધ્યયન સંવેગમાધુર્ય ઉપભવી અન્તરાત્માની પ્રસન્નતા કરતું નથી.

અને—‘તદર્થૈશ્વ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमासीवनीव’—‘તે અર્થે આ પ્રયાસ

છે, જોટલા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂલ આસેવન કરવા યોગ્ય નથી. ' અને તે સંવેગમાધુર્ય ઉપભવે જોનો અર્થરૂપ રસ નીપજે જો અર્થે જ અને આ તે અર્થે આ પ્રયાસ : અર્થપ્રતિપાદનનો પ્રયાસ કર્યો છે. જોટલા માટે જેને અર્થે આ ચિંતામણિ સમું અમારો પ્રયાસ પ્રારબ્ધ છે તેનાથી પ્રતિકૂળ આસેવન કરવા યોગ્ય આ સંવેગ કાર્ય નથી. ' અને પ્રકૃતિસુંદર, ચિંતામણિ રત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, જોટલા માટે મહાકલ્યાણવિરોધિ ચિન્તવવા યોગ્ય નથી. '

આત્મજન શ્રમ ચિંતવ્યા વિના અમારા આ અર્થપ્રતિપાદનરૂપ પ્રારબ્ધ પ્રયાસનું ફળ પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર જોવું ચિંતામણિરત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, જોટલા માટે આવા મહાકલ્યાણથી વિરોધી-પ્રતિકૂળ જોવું કાંઈ પણ ચિન્તવવા યોગ્ય નથી. ' પ્રકૃતિસુંદર ચિન્તામણિરત્નકલ્પ સંવેગકાર્ય જતદિતિ મહાકલ્યાણવિરોધિ ન ચિન્તનીય. '

કારણ કે ' ચિંતામણિ રત્નમાં પણ સમ્યક્ જ્ઞાતગુણ સતે જ, અદ્વાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહેળ' અવિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. ' ચિંતામણિ-રત્નની ધા. માં પણ તેનો ગુણ-મહિમા સમ્યક્ જાણવામાં આવ્યે જ, અને અદ્વાદિ અતિશય અદ્વાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને વિધિપૂર્વક ભાવથી અવિધિવિરહથી' તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે; તેમ આ મહાકલ્યાણસિદ્ધિ તો અચિન્ત્ય ચિંતામણિરત્ન સમા અહંત ભગવંતની ભક્તિરૂપ આ ચૈત્યવન્દન અચિન્ત્ય ચિંતામણિરત્ન સમું છે, અને તેના અચિન્ત્ય મહિમાનું ઉત્કર્ષીર્ણ કરતું આ વ્યાખ્યાન સૂત્ર પણ તેવું જ છે, જેમ તેનો ગુણાતિશયરૂપ મહિમા સમ્યક્પણે જાણવામાં આવ્યે જ અદ્વા-યેધા-ધૃતિ-ધારણા-અનુપ્રેક્ષાના અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે. (અને અવિધિવિરહેળ' જેમ ઉપસંહારમાં બીજીવાર વિરહાક્રોધ પ્રયોગ કર્યો.) જોટલે પ્રસંગથી સમું. '

ઉપસંહાર

આ લલિત વિસ્તર શાસ્ત્રની પૂર્ણોક્તિરૂપ સ્વેદપ્રયત્ન રચના ભાવિતાત્મા આર્થદર્શ
મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી, હેવટે ' આ કૃતિથી શુભસાવ યદી મેં જે પુણ્ય ઉપાચર્યું
હોય, તેના વડે સર્વ સત્ત્વોનો પરમ આત્મચરિત્ર હો ।' એવી મંગલ આશિષ અર્પે છે—

આચાર્યહરિમદ્રેણ, દૃઢ્યા સન્ન્યાયસજ્જતા ।
ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય, વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥૧॥
ય એનાં ભાવયત્યુચ્ચૈર્મધ્યસ્થેનાન્તરાત્મના ।
સદ્વન્દનાં સુવીજં વા, નિયમાદધિગચ્છતિ ॥૨॥
પરાભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા, તત્કૃતસ્ય ન વસ્તુનઃ ।
ગુણદોષૌ સતા વાચ્યૌ, પ્રશ્ન એવ તુ યુજ્યતે ॥૩॥
પ્રષ્ટ્યોઽન્યઃ પરીક્ષાર્થમાત્મનો વા પરસ્ય ચ ।
જ્ઞાનસ્ય વાઽભિવૃદ્ધ્યર્થઃ, ત્યાગાર્થ સંશયસ્ય ચ ॥૪॥
કૃત્વા યદર્જિતં પુણ્યં, મયૈનાં શુભભાવતઃ ।
તેનાસ્તુ સર્વસત્ત્વાનાં માત્સર્યવિરહઃ પરઃ ॥૫॥

॥ હ્રિં લલિતવિસ્તરનામ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિઃ સમાપ્તા ॥
કૃતિર્દર્મતો ચાક્રિનીમહત્તરાન્દનોરાચાર્યહરિભદ્રસ્યેતિ ॥

(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદઃ દોહરા)

આચાર્ય હરિમદ્રે ગુંથી, સન્ન્યાય સંગત આમ;
ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ આ, લલિતવિસ્તરા નામ. ૧
મધ્યસ્થ અન્તર્આત્મથી, ભાવે અતિ આ જોહ;
સદ્વન્દના સદ્ગુણીજ વા, પામે નિયમે તેહ. ૨

પરઅભિપ્રાય બાણ્યા વિના, તત્કૃત વસ્તુતણા જ;
 ગુણદોષ સંતે વાચ્ય ના, પ્રશ્ન જ યુક્ત છે દ્વાં જ. ૩
 પૂછવો યોગ્ય જ. અન્ય છે, સ્વ-પર પરીક્ષા કાજ;
 જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કાજ ને, સંશય કરવા ત્યાજ. ૪
 આ કરી મેં શુભભાવથી, પુણ્ય જે અજર્યો ભાવ;
 તેથી હો સહુ જીવનો, માત્સર્યવિરહ સાવ! ૫

આચાર્ય હરિભદ્રે સત્ત્યાયસંગત એવી આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિતવિસ્તર વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે. ૧

જે આને મધ્યસ્થ અતરંગિયાથી અત્યંતપણે ભાવે છે, તે નિયમથી સદ્વન્દના વા મુખીજ પામે છે. ૨

પરનો અભિપ્રાય બાણ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુના શુભ-દોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે. ૩

અન્યને પોતાની વા પડતી પરીક્ષાર્થ, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અને સંશયના ત્યાગ અર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે. ૪

આ કરીને મહારથી જે પુણ્ય શુભભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્વોનો પરમ ‘માત્સર્યવિરહ’—માત્સર્યવિરહ હો!

॥ ઇતિ લલિતવિસ્તર નામ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ સમાપ્તે ।

કૃતિ ધર્મથી યાદિનીમહત્તરસદ્ગુ આચાર્ય હરિભદ્રની ॥

વિવેચન

પ્રતિપદ જ પદોબ્યા ન્યાય મોક્ષિતકે અંગે,

ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સવેગ રંગે. (સ્વરચિત)

હવે છેવટે આ શાસ્ત્રની પૂર્ણહુતિરૂપ પ્રશસ્તિ કરતાં આચાર્યશ્રી વહે છે—

(૧) ‘આચાર્ય હરિભદ્રે સન્ન્યાસંગતા એવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત વિસ્તર વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે,’ “યાદિની મહત્તરસદ્ગુ” તરિકે બાણીતા એવા હરિભદ્ર

પણિકા— (મન્દાકાન્તા)

કાલો ગ્રન્થો મતિરનિપુણા સમ્પ્રદાયો ન તાદૃશ્વ શાસ્ત્રં તન્નાન્તરમતગતં સન્નિષ્ઠો નોતથાપિ ।
 સ્વસ્વ સ્મૃત્યૈ પરહિતકૃતે જ્ઞાત્રમધોધાનુરૂપ-માગામાગઃ પદમહમિદં વ્યાપૃતચિત્તશુદ્ધયા ॥

(અર્થાત) અથ કહીત છે, મતિ અનિપુણ છે, તાદૃશ્વ સપ્રેક્ષ્ય નથી, તન્નાન્તરમતગત શાસ્ત્ર સનિધિમાં (પાસેમાં) નથી, તથાપિ સ્વની સ્મૃતિ અર્થે અને પરહિતકાળે આત્મબોધને અનુરૂપ એવું આજઃપદને (કલ્યાણપદને) અર્થી નિત્યશુદ્ધિથી વ્યાપૃત થયેલો હું પામ્યો છું.

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસુરિવિરચિતાયાં લલિતવિસ્તરપણિકાર્યાસિદ્ધમહાધીરાદિસ્તવઃસમાપ્તઃ ॥

નામના આચાર્યે આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે-સમ્યક્ પ્રકારે ગૂંથી છે; ન્યાયના આકર સમી આ વૃત્તિ સત્ન્યાયથી પ્રચુર હોવાથી સન્ન્યાયસંગતા છે.

(૨) 'જે આને મધ્યસ્થ અન્તરાત્માથી અત્યંતપણે-ઉચ્ચભાવથી ભાવે છે, તે નિયમે કરીને સદ્વન્દના અથવા સુખીજ પામે છે.' આમ અત્રે તેનો ફેલ્લનિર્દેશ કર્યો.

(૩) 'પરનો અભિપ્રાય બધ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુના શુભદોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે.' બીજાનો અભિપ્રાય-આશય બધ્યા વિના તેણે કરેલી વસ્તુના શુભ-દોષ સભજને-સંત જને કહેવા યોગ્ય નથી, પણ આશય ન સમભયો હોય તો આ બાબતમાં આપનો અભિપ્રાય શું છે એમ પ્રશ્ન કરવો જ યુક્ત છે.

(૪) 'અન્યને પોતાની વા પરની પરીક્ષાથે, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અથે, વા સંશયના ત્યાગાર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.' બીજાને પ્રશ્ન અત્રે જણાવેલા ત્રણ પ્રયોજન અથે પૂછવા યોગ્ય છે:-(i) કાં તો પોતાની કે પરની પરીક્ષાને અથે; મહારો અભિપ્રાય સાચો છે કે બીજાનો અભિપ્રાય સાચો છે એમ તેની મધ્યસ્થ પરીક્ષાથે. (ii) અથવા પોતાના વા પરના જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અથે. પ્રશ્ન એવો કરવો કે જેથી સ્વ-પરના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. (iii) અથવા પોતાનો વા પરનો સંશય દૂર કરવા અથે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.

(૫) 'આ કરીને મહારાથી જે પુણ્ય શુભ ભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્વોનો પરમ માત્સર્યવિરહ હો।' આ લલિતવિસ્તર વૃત્તિની રચના કરીને મહારા આત્માએ શુભ ભાવ થકી જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યના પ્રભાવ વડે સર્વ પ્રાણીઓના માત્સર્યનો-શુભપ્રતિ દ્રેષદ્વેષ માત્સરભાવનો પરમ સર્વસત્વોનો પરમ વિરહ-આત્યંતિક વિરહ હો। આમ અત્રે અંધપ્રાન્તે 'માત્સર્યવિરહઃ' માત્સર્ય 'વિરહ' હો! એમ 'વિરહ' શબ્દ ત્રીણ વાર પ્રયોજી ભવવિરહ અંખતા આ મહાવિભૂતિ મહર્ષિએ અંધપ્રાન્તે વિરહાંક મૂકવાની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીનું સૂચન કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ જગતમાં સર્વત્ર જે માત્સર્ય-શુભદ્રેષ વ્યાપી રહ્યો છે, તેનો આ અંધરચનાના પુણ્યપ્રભાવે આત્યંતિક વિરહ હો। એવી શુભાશિષ્ આપી પોતાની શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન નિષ્કારણ કરુણાશીલ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. જે કેળી મુજ શુભાતુરાગી સંતજનોના હૃદયોદ્ગાર નીકળી પડે છે-ધન્ય હરિભદ્ર! જય હરિભદ્ર! જય લલિતવિસ્તર!

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्यविरचिता मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवीसुजातेन चिद्देहमविशोभिनीटीकामिथानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचिता ललितविस्तरा समाप्ता ॥

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्ये विरचेली અને श्री मनःसुखलार्थं किरतचंद्रना पुत्र डो. लगवानदासे हेमदेवीसुते स्वरचित 'चिद्देहमविशोभिनी' टीका नामक विवेचनर्था सविस्तर विवेचेली ललितविस्तरा ॥

ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શિખરિણી

વહાવી છે આવી સુરસરિત આ ભક્તિરસની,
હરિભદ્રા ત્યાં જે લલિતપદની અમૃતઘની;
નિમજ્જી જ્યાં ભક્તિ અમૃત પોં છુપે અમૃત બને,
ટીકા સર્વાણી ત્યાં મુજ મળી કરે અમૃત મને. ૧

વસંતતિલકા—

ચિદ્રહેમધાતુમલ અંતરુ શોધનારી,
ચિદ્રહેમશોધની ટીકા છુપે જોધનારી;
શ્રી હેમદેવીસુત આ ભગવાનદાસે,
ભક્ત્યા વિવેચનમયી રચી આ લલાસે.

સાદ્ભવિકોગિત—

શ્રીમદ્ શ્રી જિનરાજ ચંદ્ર મહિમા ચિત્તચ્છિકા વર્ષતી,
વાણી શ્રી હરિભદ્રાની છુપગણો તત્ત્વામૃતે હર્ષતી;
તેનો કેંક પ્રકાશ ચિત્ત સરવરે સ્વચ્છે પડ્યો તે ઝીલી,
આ ‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ કમલિની સદ્ભક્તિભાવે ખીલી. ૩

અનુકૃપ—

વિકેમ દ્વિસહસ્રાષ્ટ, વર્ષે મુંબઈમાં રહી;
સ્વાધ્યાય તપ કીધું આ, સત્ પુણ્ય નિર્જસ લહી. ૪
કાકદૃષ્ટિ સ્વયં નિંદ્ય, કૃશંતા ગુણદર્શને;
હંસદૃષ્ટિ સ્વયં વંદ્ય, હર્ષંતા ગુણદર્શને. ૫

વસંતતિલકા—

ચૈતન્યમૂર્તિ સહબાલમસ્વરૂપ સ્વામી,
જે શુદ્ધ છુદ્ધ ભગવાન જિન શિવ નામી;
તત્ત્વર્થ ભક્તિ કુસુમાંજલિ ભક્તિલાવે,
આ અર્પો દાસ ભગવાન પરિતોષ આવે. ૬

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

॥ ઇતિ શ્રી હેમદેવીસુત ભગવાનદાસે ‘લલિતવિરતસ’ મહાપૂજમાં સમર્પેલી સ્વચ્ચિત
‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ ભક્તિકુસુમાંજલિ ॥

